

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

**З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО
ЖИТТЯ В УКРАЇНІ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ
Заснована 2010 року

Головний редактор
акад. НАН України *В. А. Смолій*

Редакційна колегія:
чл.-кор. НАН України *Г. В. Боряк*,
чл.-кор. НАН України *В. М. Даниленко*,
д.і.н. *С. В. Кульчицький*,
д.і.н. *О. Є. Лисенко*,
д.і.н. *Р. Я. Пиріг*,
д.і.н. *В. Ф. Верстюк*,
чл.-кор. НАН України *О. П. Ресніт*

Київ – 2012

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**УКРАЇНСЬКЕ РАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
30-х рр. ХХ ст.:
НАРИСИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ**

Колективна монографія

Київ – 2012

Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 786 с.

Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в роки сталінської «революції зверху». Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства.

Для широкого кола читачів.

Відповідальний редактор — д.і.н. *С.В. Кульчицький*

Авторський колектив:

*Н.Т. Гогохія, В.В. Головка, В.В. Гудзь, М.І. Дорошко,
Т.М. Євсєєва, Г.Г. Єфіменко, С.В. Кульчицький, В.І. Марочко,
О.М. Мовчан, О.Л. Рябченко, Л.Д. Якубова*

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 29 березня 2012 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове

ISBN 978-966-02-5404-6 (серія)
ISBN 976-966-02-6491-5

© Інститут історії України
НАН України, 2012
© Автори статей, 2012

З М І С Т

Розділ I. Повсякденність та історичний час у контексті української історії 1930-х рр. (Володимир Головка)	8
Розділ II. Сталінський етап в соціально-економічних перетвореннях (Станіслав Кульчицький)	25
1. Курс на мілітаризацію економіки	25
2. Темпи і характер промислового будівництва у першій п'ятирічці	30
3. Суцільна колективізація сільського господарства	44
4. Голодомор 1932–1933 рр	54
5. Колгоспне село в другій п'ятирічці	79
6. Підсумки «навздогінної» модернізації	86
Розділ III. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах (Ольга Мовчан, Віктор Гудзь)	97
1. Чисельність і загальна характеристика робітничого класу	97
2. Взаємини у трудових колективах	104
3. Приборкання «гегемона»	114
4. Карткове постачання	127
5. Громадське харчування	149
6. Самозабезпечення підприємств та їх робітників	167
7. Житлові умови та комунально-побутове обслуговування	176
8. Медична допомога	192
9. Соціальне страхування	209
Розділ IV. Повсякденне життя колгоспного села (Василь Марочко)	239
1. Створення колгоспного ладу	239
2. Повсякденна робота в колгоспних бригадах	243
3. Трудодень — щоденна повинність колгоспників	252
4. Повсякденні «Червоні валки»	261
5. Податкова повинність селян.	276
6. «Поголовний голод» та голодомор: територія щоденного жаху	290
7. Життя і смерть під «чорними дошками»	310
8. Селянські черги за торгсинівським хлібом	313
9. Безпритульне і голодне дитинство	326
10. Щоденна боротьба за виживання	334
Розділ V. Повсякдення етнічних громад України (30-ті роки XX ст.) (Лариса Якубова)	355
1. Суцільна колективізація: кінець традиційного селянського світу	355
2. Багатонаціональне місто у вирі комунізації	380
3. Єврейське містечко — життя між містом і селом	392

4. Повсякденність у катастрофі: національні райони в боротьбі за життя.....	404
5. Повсякденне життя голодуючого міста	428
6. Між Голодомором та Великим Терором: «Жить стало лучше, жить стало веселее»	434
7. Етнічні громади в післяголодному місті	451
8. Задзеркалля радянського обивателя	459
9. Особливості повсякденного життя доби Великого Терору в національних районах УРСР	471
10. «Старший брат» й етнічні громади — нова концепція етнонаціональної спільності в містах УРСР.....	483
11. «Національні справи» та їхній вплив на повсякденність нацменгромад України	491
Висновки.....	506
Розділ VI. Номенклатурний працівник: привілеї та репресії (Микола Дорошко)	530
1. Партійно-радянська номенклатура УСРР в добу сталінського комуністичного штурму 1929–1933 рр.....	530
2. Політичні функціонери УРСР в умовах Великого терору 1937–1938 рр.....	542
Розділ VII. Повсякденне життя вчителів (Геннадій Єфіменко)	559
1. Місце вчителів в комуністичній державі	559
2. Соціальне обличчя	562
3. Матеріальне становище освітян.....	578
4. Девіація і норма у поведінці вчителя: більшовицький погляд і суспільні очікування	597
Розділ VIII. Між конформізмом та мучеництвом за віру: повсякденне життя православного духовенства в 1930-і роки (Тетяна Євсєєва)	610
1. Особливості та умови пастирського служіння кліру	610
2. Джерела існування, побут та різновиди громадянських обов'язків «позбавленців»	624
3. Проблема збереження/порушення священством вірності пастирському служінню	649
Розділ IX. Студентство 1930-х років: практики повсякденності (Ольга Рябченко)	667
1. Комплектування контингенту студентів.....	667
2. Участь студентства у соціально-економічних перетвореннях.....	673
3. Академічна повсякденність	681

4. «Свої» і «чужі» в студентському середовищі.....	696
5. «Жодного чужого не лишати в вузах...»	702
6. «Щасливі» будні нового радянського студентства	710
7. «Проблема хліба»	716
8. Гуртожиток у повсякденності студента	723
9. «Краще бути бідним студентом ХХ століття, ніж боярином ХV!».....	731
Розділ Х. Суспільство і діти (Нані Гогохія).....	751
1. Вступні зауваження.....	751
2. Дитина і політика	753
3. Виробничий та навчальний аспекти дитячої діяльності.....	767
4. Мілітаризація дитинства.....	772
5. Дитяче дозвілля	778

Розділ I.
ПОВСЯКДЕННІСТЬ ТА ІСТОРИЧНИЙ ЧАС
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
1930-х рр.

Повсякденне життя людини невідривно пов'язане з відчуттямплинності часу. Повсякденність «просякнута» часом настільки, що в аналізі історії повсякденності його ігнорують, виносять за дужки, змальовуючи майже статичну картину минулого. Саме такий підхід дозволив у 1960–1970-х рр. відокремити предмет історії повсякденності від подієвої, швидкоплинної історії. В той же час, щоб разом з подіями з досліджень минулого не зникала власне історія в первісному її розумінні (розповідь про минуле), науковці йшли двома шляхами. Або суттєво розширювали хронологічні рамки досліджень, тим самим повертаючись фактично до історії подій (тільки предметами досліджень ставали зміни клімату, форм господарювання, мови і т.д.). Або робили начебто зріз, своєрідні фотознімки минулого, які описувалися й аналізувалися, при цьому історичний час залишався поза рамками.

Таке застосування традиційних підходів до історії повсякденності збіднює цю галузь досліджень. А подолати її можна за рахунок органічного включення до історії повсякденності проблеми історичного часу — вивчення того, якими були і як змінювалися відносини людини та часу, як держава впливала на цю сферу тощо. Тобто до ключових сфер дослідження історії повсякденності — мова, речі, стосунки («трійця повсякденності»¹) — треба включити час.

Проблематика «сприйняття часу», хоча й перебувала на маргінесі уваги, досліджувалася як частина духовної культури минулих періодів істориками античності, медієвістами та дослідниками ранньої модерності школи «Анналів» (Ф. Бродель², Ж. ле Гофф³). У радянській історіографії її торкалися Г. Кнабе⁴, М. Барг⁵, А. Гуревич⁶ та ін. Окрему увагу проблематиці історичного часу приділяли представники так званої Московсько-Тартуської семіотичної школи (Б. Лотман, Б. Успенський). В українській історіографії ця тема майже не досліджена.

Відносно невелика увага дослідників минулого до проблематики історичного часу досить природна, оскільки минуле як матеріалізований результат плину часу вважається саме собою зрозумілим, начебто об'єктивною реальністю. Іншими словами, історики знаходяться всередині часу, а щоб досліджувати його, треба вийти за межі звичайних об'єктів досліджень — передусім в царину філософії, в тому числі філософії політики (М. Хайдеггер⁷, М. Фуко⁸), антропології (М. Еліаде⁹), соціології (П. Сорокін¹⁰, П. Бергер і Т. Лукман¹¹). А також необхідні екскурси в сферу компетенції фізики (Стівен Хокінг¹²).

Для досліджень історичного часу корисними є праці кола авторів, які неоднозначно сприймалися і сприймаються професійними істориками — О. Шпенглера¹³, А. Тойнбі¹⁴, Х. Ортегі-і-Гасета¹⁵, Л. Гумільова¹⁶. До їх конкретно-історичних викладок у фахівців було багато зауважень, однак філософсько-історичні спостереження цих ерудованих і ширококомислячих дослідників є цінними як

погляди, максимально (наприклад, порівняно з «чистими» філософами) наближені до потреб істориків.

Зупинимося більш докладно на деяких концепціях з метою формування уявлення про інструментарій дослідження історичного часу, його ролі в повсякденному житті суспільства.

О. Шпенглер: постановка проблеми часу

Цінність доробку Освальда Шпенглера для дослідження тематики історичного часу як і багатьох інших історичних тем — це постановка самої проблеми, так би мовити окреслення її грубими мазками. На жаль, через «засліплення» шпенглерівськими метафорами та неприйнятну для науки термінологію й авторський пафос професійні історики ігнорують його інтелектуальний спадок. У нашому випадку можна стверджувати, що саме він поставив питання про необхідність дослідження феномену часу як невідривно пов'язаного з повсякденним життям. Він писав, що час «...є відкриттям, яке здійснюється нами лише в розумовому акті; ми створюємо його як уявлення або поняття, і тільки набагато пізніше нам розвиднюється, що й самі ми, оскільки ми живемо, є часом»¹⁷.

Квінтесенція концепції часу Шпенглера сконцентрована в наступному пажажі: «...час отримує перемогу над простором, і час є той неблаганний рух, який утверджує у випадковості людини на цій планеті швидкоплинну випадковість культури, форму, в якій певний час протікає випадковість життя, тоді як на задньому плані в світловому світі нашого зору розкриваються плинні горизонти історії Землі та історії зірок»¹⁸. Відповідно, «час», тип його сприйняття певним соціумом став центральним елементом загальноісторичної концепції, створеної О.Шпенглером. Кожна виділена ним культура (цивілізація) відрізняється від іншої певним відчуттям часу. Наприклад, для європейської культури характерне прогресистське відчуття, для античної свідомості — «тут і зараз», для давньоєгипетського суспільства — відчуття тісного зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім тощо.

Шпенглер вважав, що розвиток духовної складової історичних культур рухається за циклічним принципом. Тому він був змушений використовувати метафори сезонів року, чим він намагався пояснити сприйняття навколишнього середовища й одночасно внутрішнього стану певного соціуму. Іншими словами, він сподівався об'єднати час і життєві установки:

- Весна: Ландшафтно-інтуїтивна стихія. Потужні творіння опутаної снами душі, що пробуджується. Надособисте єднання та повнота.
- Літо: Свідомість, що визріває. Перші паростки громадянсько-міського та критичного руху.
- Осінь: Інтелігенція великих міст. Кульмінація суто розумової творчості.
- Зима: Початок космополітичної цивілізації. Згасання творчої сили. Саме життя стає проблематичним. Етико-практичні тенденції іррелігійного та неметафізичного космополітизму¹⁹.

Наголошу на тому, що європейська культура, відповідно до Шпенглера, у 1930-х рр. саме знаходилася на етапі «зими» згідно вищевказаних ознак, і риси цього етапу в тій чи іншій формі описувалися в роботах інших істориків та мислителів.

О. Шпенглер за допомогою поняття часу проводить зв'язок між епохою та повсякденним життям окремої людини: «Слово «час» апелює завжди до чогось у вищій мірі особистого..., оскільки воно з внутрішньою достовірністю відчувається за контрастом з чимось чужим, яке тіснить окрему істоту натиском вражень чуттєвого життя...»²⁰. В іншому місці він особливо наголосив на діалектиці часу й оточуючого світу, діалектиці циклічності природи та кінечності людського буття: «Все космічне (тобто природне — *Авт.*) несе на собі печатку періодичності. В ньому є такт. Все мікроскопічне (тобто людське — *Авт.*) полярне. Його існування цілком виражене в слові “проти”»²¹.

Завершуючи огляд концепції часу О. Шпенглера, звернемо увагу на те, що він ввів тему різниці міського та селянського світосприйняття як проблему історичної науки, а не етнографії, в тому числі в контексті часу: «Справжня історія розпочинається з формування двох праверств, знаті та духовенства, які здійснюються над селянством... Селянин — **позаісторичний**... Селянин — це **вічна** людина, незалежна від усякої культури, що гніздиться в містах»²² (відделено мною — *Авт.*). Саме в 1920–1930-х рр. знаком епохи став процес перетворення селянства на «культурне», історичне населення, що в СРСР відбувалося з надзвичайною жорсткістю.

А. Тойнбі: час, суспільство і влада

Якщо О. Шпенглер ввів проблематику часу та описав її грубими мазками, поглянувши на суспільство начебто зі сторони, то Арнольд Тойнбі розглянув тему часу в контексті внутрішньої динаміки розвитку суспільства. Для розкриття цього напряму думки англійського дослідника необхідно коротко змалювати його загальну концепцію.

Історія людства для Тойнбі є єдиним процесом. Однак оскільки людський розум не може її осягнути, то він змушений розділяти її на окремі складові — цивілізації. Кожна цивілізація є результатом взаємодії творчої меншості й інертної більшості. Остання добровільно наслідуює й слухається першу (Тойнбі це назвав механізмом мімезису — копіювання з давньогрецької) до тих пір, поки меншість має творчу наснагу й адекватно реагує на виклики зовнішнього (природного або соціального) середовища. Коли ж меншість втрачає творчу наснагу, і суспільство намагається відвернутися від неї (фаза розколу), вона намагається зберегти свої владу, статус та вплив за допомогою насильницьких дій, перетворюючись на правлячу меншість. Однак насильницьких дій недостатньо — необхідно шукати замітники творчої наснаги (ці пошуки є залишками творчого потенціалу).

Для нас тут важлива фіксація наступних моментів. Це розкол у суспільстві — те, що було в СРСР: велика селянська маса проти компартійного режиму. Нездатність останнього знайти об'єднуючу ідею й енергію обернулася насильницькими діями по відношенню до окремих верств або навіть етносів.

У такій ситуації, згідно з Тойнбі, правляча меншість обирає один з чотирьох варіантів заміни творчої наснаги — відчуженість, перетворення, архаїзм і футуризм. Для розглядуваної нами теми особливо цікаві два останні (як побачимо далі, в багато чому вони були розроблені дослідником під час роздумів над сучасним для нього сталінським режимом), які пов'язані з трансформаціями

відчуття історичного часу: «Архаїзм і футуризм — це альтернативні спроби замінити простим перенесенням у часовому вимірі те перенесення поля дій з одного духовного плану в інший, яке характеризує рух розвитку. Як у архаїзмі, так і в футуризмі спроба жити в мікрокосмі замість макрокосму відкидається на користь Утопії, якої прагнуть досягти — якщо вона взагалі може існувати в «реальному житті», — не відгукуючись на виклик кардинальної зміни в духовному кліматі. Ця зовнішня Утопія має виконати роль «Іншого світу». Але це «Інший світ» тільки у вузькому й досить примітивному розумінні, це — заперечення макрокосму лише в його теперішньому стані. Душа сподівається виконати свою місію, переходячи з теперішнього зруйнованого розпадом суспільства в це ж таки суспільство, але в те, яким воно було в минулому або яким може стати в майбутньому»²³. Цей опис реакцій можна віднести до загального процесу захоплення й утвердження більшовицької влади на просторах колишньої Російської імперії, і цей процес — захоплення влади, зокрема, в Україні — як раз і закінчився колективізацією та голодомором.

Далі А. Тойнбі дає таку оцінку футуризму, яка влучно описує трагедію «радянського способу життя» в цілому, як «заперечення будь-якого мімезису (наслідування), а також як одну зі спроб насильницької переміни, що призводять у разі свого успіху до соціальних революцій, які неминуче переходять у реакцію, цим заперечуючи свою первісну мету (в нашому випадку комуністичну утопію «світлого майбутнього», — *Авт.*)... Шукаючи «легких» розв'язань, ці зневірені фактично прирікають себе на жорстоке розчарування, яке постигне їх неодмінно, адже вони прагнуть знайти те, що суперечить законам природи»²⁴.

А. Тойнбі робить цікаве порівняння між націонал-соціалізмом та більшовизмом у контексті їх відносин з часом. Перший він вважає виявом архаїзму: «іншим прикладом архаїзму, що ґрунтується на принципових засадах, можна вважати культ у значній мірі вигаданого тевтонства, який виник у сучасному західному світі як один з побічних наслідків загальної архаїчної моди на романтизм. Після того, як цей культ уявних високих чеснот, притаманних первісним тевтонам, невинно потішив гординю кількох англійських істориків дев'ятнадцятого сторіччя і вплив уже, мабуть, шкідливу отруту расової пихи в жили деяких американських етнологів, він показав справжні ікла, ставши евангелією націонал-соціалістичного руху в Німецькому райху. Ми тут спостерігаємо вияв архаїзму, що міг би здатися патетичним, якби не був таким зловісним. Велика сучасна західна нація, вражена духовною недугою Новітньої доби, пройшла на волосинку від безповоротного національного краху, і в розпачливій спробі виборсатися із пастки, в яку зовсім недавно завела її історія, вона звернула сповнений надії погляд на нібито славні варварські діяння свого уявного історичного минулого»²⁵.

На противагу «архаїчному» націонал-соціалізму, більшовицький режим Тойнбі називає футуристичним. При цьому англійський дослідник підкреслює, що провідна риса футуризму — тоталітарний етос. «У царині політики футуризм може виражати себе або географічно через умисне скасування реальних межових знаків та кордонів, або соціально через насильницький розпуск реальних корпорацій, партій, сект чи ліквідацію цілих суспільних класів»²⁶.

Далі у Тойнбі йде надзвичайно цікавий пасаж, де він чітко «схопив» антигуманістичну суть більшовицького футуризму. Однак через недостатність, точніше, відсутність інформації про реальні дії сталінського режиму він помиляється в своєму висновку: «Уже в наші дні Сталін застосував у царині географії ідеї, властиві більшовицькому етосу, піддавши набагато радикальнішому перегляду внутрішній поділ Радянського Союзу, як стає очевидним, коли ми накладемо нову адміністративну мапу цієї частини світу на колишню адміністративну мапу Російської імперії. Однак, прагнучи до тієї самої мети (політичне об'єднання — *Авт.*), Сталін діяв із таким підступним лукавством, що в цьому, мабуть, слід вважати його першопрхідцем. Тоді як його попередники для здійснення своїх намірів намагалися послабити потяг до локальної державної самостійності, Сталін проводив протилежну політику, задовольняючи і навіть випереджаючи жадання місцевого патріотизму, **тонко розраховуючи, що апетит куди легше задушити надміром їжі, ніж заморити голодом**»²⁷ (виділено мною — *Авт.*). По суті, тут Тойнбі мав на увазі політику коренізації, яка проводилася в СРСР. Однак її ціною стало те, що у англійця було начебто гарною стилістичною метафорою, а насправді вилилося в багатомільйонні жертви. Це ще раз доводить, що навіть видатніші уми не могли передбачити й повірити в розмах насильницької трансформації життя радянських людей.

Х. Ортега-і-Гасет: рівень епохи

Доробок іспанського мислителя Х. Ортега-і-Гасета цікавий принаймні в двох площинах. По-перше, він намагався досягнути тенденції масової свідомості, які відбувалися на європейському континенті в 1930-х рр. Хоча його головна увага була приділена Західній Європі, фактично він описував цивілізаційне зрушення, яке торкнулося й Радянського Союзу.

По-друге, дослідник запропонував концепцію пластів часу. На його думку, є певний темпоритм епохи, з яким людина співвідносить себе (збережено орфографію переклада): «...не абстрактний час хронології, що є цілковито рівний, а життєвий час, що його кожне покоління називає «нашим часом», завжди має певну височінь: сьогодні височить над учорашнім днем, чи тримається на рівні, чи спадає. Образ спадання, що криється в слові «занепад», походить від цього почуття. Так само кожна людина більш чи менш ясно відчуває, яке є співвідношення між власним життям і висотою часів, на якій воно розгортається. Є люди, які чуються в умовах сучасного життя як жертва моря, що не може втриматися на поверхні. Шалений темп, яким ми сьогодні живемо, завзяття й енергія, з якими беремось до всього, тривожать людину архаїчної натури, і ця тривога міряє різницю між власним пульсом і пульсом епохи. Натомість людина, що живе повністю й охоче у формах сучасності, є свідомо співвідношення між висотою нашого часу та висотою різних минулих віків»²⁸.

У цьому розлогіму пасажі Х. Ортега-і-Гасет трактує час як об'єктивну реальність, тобто начебто відчуття вищості-нищості «сучасності» певної історичної епохи є чимось незалежним від людини і суспільства. В такій трактовці дана теза малопринятна, однак якщо вказане сприйняття сучасності вважати за результат цілеспрямованого впливу на масову свідомість, то це відкриває нові виміри для дослідження історичного часу в 1930-х рр. в УРСР. Ортега-і-Гасет

пише: «...Часи, коли здається, що вже досягнуто ціль подорожі, коли здійснюється давнє бажання і сповнюється надія. Це і є «повнота часів», повна зрілість історичного життя... Часи повноти завжди вважають себе за вислід багатьох інших підготовчих віків, інших часів без повноти, нижчих від власного, над якими височіє ця година повного цвіту. Коли дивитися з цієї висоти, складається враження, що ті підготовчі епохи жили лише тугою і нездійсненою ілюзією; що то були часи незадоволеної жадоби, палких предтеч, напруженого чекання, болючого контрасту між чітким прагненням і неспівзвучною дійсністю... Нарешті надходить день, коли це старе бажання, часом тисячолітнє, здається осягненим: дійсність приймає його і кориться. Ми дійшли до вимареного верхів'я, до визначеної мети, до вершини часів! На місці старого «ще ні» стало вже «нарешті!»²⁹. Сталінська пропаганда, формування календаря офіційних свят, культурні продукти (кіно, пісні, вистави, література) як раз і були спрямовані на впровадження в повсякденність ілюзії «повноти радянських часів».

Оптимізм іспанського мислителя, який оцінював 1930-ті рр. вищими за період напередодні Першої світової війни, збігається з випроміненою пропагандою вищстю сталінізму. Однак тут хотілося б зробити відступ. Якщо в Європі Х. Ортегі-і-Гасети ця вищість була результатом природного, еволюційного розвитку, то вказане впровадження відчуття «повноти радянських часів» відбувалося частково насильницьким шляхом. Вкорінене подібним чином у повсякденну свідомість радянської людини, воно зберігало свою інерцію до кінця існування СРСР, а на деякі сегменти українського суспільства, в тому числі на селян, воно зберігає свій вплив і досі.

Постмодерністи: деконструкція часу та історії

Огляд літератури з проблематики часу був би неповний без аналізу підходів, які запропонували інтелектуали, яких відносять до постмодерністського напрямку. Порядок денний аналізу проблеми часу цього напрямку сконцентрований в наступному переліку питань: «Старі питання, які займали колись істориків (який зв'язок між подіями? як встановити їх «черговість»? в чому сенс безперервності, що їх пронизує? врешті-решт, як позначити сукупності, які вони утворюють, і чи можливо визначити якусь загальність або необхідно обмежитись відновленням послідовностей?), відтепер заміщуються завданнями зовсім іншого роду: які страти необхідно виокремити? які послідовності можуть бути встановлені? які критерії періодизації до них прийнятні, які системи зв'язку (ієрархічність, домінування, стратифікація, однозначне визначення, ланка причинності), властиві кожному з них? які ряди послідовностей ми можемо ввести в тому чи іншому випадку? які ті хронологічні межі, в яких ми розміщуємо події ланки?»³⁰. Хоча даний перелік був сформований у середині 1970-х рр. — філософська та соціологічна думка все ще освоює заданий ними простір.

Якщо попередники постмодерністів розглядали час (та й історичний процес як такий) як певну єдність, вирізняючи різні його типи, то постмодерністи дивляться на час як на сукупність перервностей, а все, що їх збирає в єдність, є результатом дії панівних ідеологій. Відносно до історичного матеріалу, то своїм завданням постмодерністи вбачають розвінчання того, як великі владні ідеології

намагалися підкоряти Людину. Звідси підвищена увага точкам розломів, шпаринам в начебто гомогенних системах. Зокрема, в історії — це приховані соціальні напруга та конфлікти в періоди стабільності або перервності в триумфальних поступках тих політичних сил, які згодом набували монопольної влади над життям суспільства. Тобто перервність стає методологією дослідження. Мішель Фуко писав: «...перервність — поняття парадоксальне, оскільки вона одночасно є інструментом і об'єктом дослідження, оскільки розмежує те поле, наслідком якого сама є, і оскільки дозволяє індивідуалізувати галузі, встановити які можна тільки за допомогою порівняння... Однією з найбільш характерних рис нової історичної науки є... перетворення перервності з перешкоди на практику, її інтеграція в дискурс історика так, що вона сприймається вже не як нав'язана та небажана невідворотність, а як необхідний концепт»³¹.

За великим рахунком постановка проблеми історичного часу — це розчеплення його на час різноманітних соціальних верств чи навіть груп, аналіз суперечливих векторів його руху, виявлення комбінацій та взаємовідносин в уявленні окремої людини та соціуму минулого, теперішнього, майбутнього часів, — все це стало результатом постмодерністського мислення.

Втім, ще не можна констатувати значний якісний прогрес в осягненні проблеми історичного часу. Так, Ж. Дельоз вийшов на тему часу через аналіз взаємовідносин смислів та природи події, з яких і під впливом яких формуються соціальні структури. В трактовці часу, не пішовши далі вище вказаних філософів, Ж. Дельоз обґрунтував глибинну відмінність між різними типами часу. Зокрема, він виокремив два часи: «один складений тільки з сучасностей, що сплітаються, а другий постійно розкладається на розтягнуті минуле та майбутнє... один має завжди визначений вигляд — він або активний, або пасивний, другий — вічний Інфінітив, вічно нейтральний. Один — циклічний, він вимірює рух тіл та залежить від матерії, яка обмежує та заповнює його. Другий — чиста пряма лінія на поверхні, безтілесна, безмежна, пуста форма часу, незалежна від будь-якої матерії»³².

Тобто другий тип часу має трансформаційний, революційний, насильницький, дестабілізуючий потенціал. При цьому Дельоз прив'язує вказаний тип часу до індивідуальності, й фактично робить її відповідальною за свої вчинки (цей аспект актуальний у контексті визначення відповідальних за насильницькі дії першої половини 1930-х рр. — чи то тільки верхи, чи то кінцеві виконавці?): «Перетворюючи силу можна визнати в світі тільки за індивідуальностями, і то лише на час — час їх живого сучасного, відносно якого минуле і майбутнє оточуючого світу набувають, навпаки, фіксований і незворотній напрямок»³³. Саме «живе сучасне» індивідуальності і є головним предметом історії повсякденності. Однак відсутність адекватних методик змушує дослідників вивчати повсякденність через «фіксовані» минуле та майбутнє певного історичного періоду. Саме проблематика історичного часу намагається розм'якшити вказані фіксовані межі.

Однак тут є небезпека потрапити під вплив зовнішніх ідеологічних установок і телеології (задана мета історичного процесу). Так, на думку М. Фуко, головна проблема — «проаналізувати історію в такій перервності, яку не може в подальшому зруйнувати ніяка телеологія, встановити її в такому розсіянні, яке

не може обмежити ніякий попередньо заданий обрій, залишити їй можливість розгортатися в такій анонімності, якій ніяке трансцендентне встановлення не зможе нав'язати форму суб'єкта, відкрити таку темпоральність, яка не допустить ніякого повернення до витоків. Мова йде про те, щоб викоренити будь-який трансцендентальний нарцисизм; необхідно вирвати історію з дурної нескінченності винайдення і втрати витоків, де вона морилася тривалий час»³⁴. Фактично, в цих словах французького мислителя і закладені основні напрями подальших досліджень. Однак слабким місцем постмодерністських інтелектуальних напрацювань є при гарній постановці проблеми недостатньо розроблені та недостатньо ефективні дослідницькі методи. Втім, це вже завдання фахових істориків.

Р. Козеллек: типологія історичного часу

Якщо звернутися до цеху професійних істориків, то, описуючи сучасний етап досліджень історичного часу, відзначимо праці німецького дослідника Райнгарта Козеллека³⁵. Далі будемо використовувати його найбільш загальну класифікацію часів:

- Природний;
- Хронологічний (календарний);
- Історичний.

Як побачимо, в повсякденному житті часова структура є результатом переплетіння природного й історичного часів: у різні історичні періоди домінує один з цих типів. При цьому первісною основою все ж є природний час. Як зауважує російський філософ О. Золотухіна-Аболіна, «людська повсякденність підкоряється природним ритмам, які задають нам насамперед природні процеси. Це зміна дня та ночі, зміна пір року, зміна фаз місяця тощо. Від цієї природної циклічності походять як усі способи літочислення, так і загальнолюдські форми структурування часу. Повсякденне проведення часу включає в себе чергування сну і активності, сезонні заняття, обряди, що повторюються, ритуали, свята. Життя йде своїм звичаєм, безкінечно слідуючи немовби одним і тим же колом. У традиційному суспільстві це коло відтворює зразки певного далекого сакрального часу, люди наслідують форми поведінки, прийняті в міфологічному минулому»³⁶.

Звернемо увагу також на наступний уривок з роботи Р. Козеллека, де він намагається виокремити час з повсякденності, даючи своєрідну установку досліднику: «Тому, хто хоче наочно уявити собі історичний час у повсякденному житті, слід вдивитись у глибокі зморшки старої людини чи шрами, в яких оживає минута життєва доля. Або поставити поряд в уяві старовинні руїни й сучасні будівлі, вдивитися в різну стильову зміну, яка надає цьому просторовому ансамблю споруд глибинного часового виміру, або поглянути на паралельне існування чи взаємозв'язок засобів пересування з різним ступенем модернізації — від саней до літаків, — у яких втілилися цілі епохи. Зрештою, ця людина подумки згадає про зміну поколінь у своїй сім'ї чи професійному середовищі з переплетінням різноманітних пластів досвіду та перемешуванням перспектив на майбутнє, з усіма закладеними в них конфліктами»³⁷.

На думку Р. Козеллека, дослідження соціальної історії (а до цього напряму відноситься й історія повсякденності) неможливе без вивчення «часових

пластів». Пласти утворюються через принципову різницю між подіями та структурами, які мають свій особистий темпоритм. Дослідник відзначає: «Події і структури в процесі реалізації історичного розвитку мають різний часовий вимір, він повинен окремо досліджуватися історичною наукою. За традицією зображення структур тяжіє до опису, а зображення подій — до оповіді. Але спроба прив'язати історію до того чи іншого способу означала б установлення помилкових преференцій. І рівень подій, і рівень структур залишаються взаємопов'язаними». І далі: «...події та структури взаємно перехрещуються, але одне ніколи не можна звести до іншого»³⁸. Це автоматично піднімає проблеми багатокладності та зсувів часових пластів. Крім того, німецький дослідник поставив питання про прискорення часу та денатуралізацію часу (під впливом технічного розвитку).

В постмодерністській спосіб, коли об'єкт і метод дослідження є тотожними, Козеллек пропонує досліджувати також «простір досвіду» та «горизонти очікувань» певного соціуму в конкретній історичній період. Дуже цікаве його зауваження, що «ці категорії дають змогу розкрити феномен історичного часу й у сфері емпіричних досліджень, бо в результаті змістовного збагачення стають керівництвом до дії для конкретних діючих сил у процесі розгортання політичних і соціальних рухів»³⁹.

Тут варто зробити відступ. Історії інколи відмовляють у статусі науки, оскільки вона не може відкрити певні об'єктивні закони історичного розвитку й повсякденного життя, на основі яких можна прогнозувати їхній подальший розвиток. У даному контексті варта уваги думка Р. Козеллека про те, що розгортання досліджень історичного часу приведе до поліпшення прогнозистської здатності соціальних наук.

Окреслимо площини історії повсякденності, які особливо цікаві з точки зору дослідження історичного часу в 1930-х рр.

Циклічний і прогресивний типи часу

У найзагальнішому вигляді виділяють два типи сприйняття часу — циклічний (космологічний) і прогресивний (історичний). Звернімо увагу, що тут немає жодних оціночних характеристик: «прогресивне» — це не добре й не погане, лише вектор руху з минулого в майбутнє і спосіб осягнення зв'язку їх із сучасністю. В 1930-х рр. у масовій свідомості українського суспільства продовжувався процес, започаткований в минулому десятилітті, зміст якого — посилення впливу на повсякденне життя історичного типу сприйняття часу.

Російський фахівець з семіотики Б. Успенський так описував різницю між історичним і космологічним типами сприйняття часу в їх відношенні до сучасності. «В рамках історичної свідомості — коли на сучасне переноситься історичне переживання часу — події, що відбуваються, оцінюються з точки зору майбутнього, як воно розглядається в даний момент: події сучасності зв'язуються причинно-наслідковими відносинами з передбачуваними подіями майбутнього і, відповідно, оцінюються за їх можливими наслідками; значимість наслідків (результатів) змушує сприймати події, що відбуваються, як значимі, і, навпаки, не надається значення тому, що не може, як ми гадаємо, мати серйозних наслідків»⁴⁰. У 1930-х рр. в СРСР «майбутніми» подіями, які надавали

сенс і значимість «сучасним», були: розбудова соціалізму в окремо взятій країні та підготовка до майбутньої війни. Обидві цілі намагалися легітимізувати в очах суспільства жертви (як добровільні, так і вимушені) колективізації, індустріалізації, культурної революції, кампаній з викриття ворогів народу.

Посилення історичного сприйняття часу не було виключно радянською специфікою. СРСР тут ішов своїм шляхом, але в рамках загальноєвропейської тенденції. Наприклад, в 1929 р. на іншому кінці Європи іспанський мислитель Х. Оргета-і-Гасет описував сприйняття часу, характерне для європейців модерної доби: «Серйозний розрив між минулим і сучасним — це загальне явище нашої епохи, і в ньому криється та більш-менш невиразна підозра, що приводить до характеристичного збентеження сучасного життя. Ми, сучасні люди, відчуваємо, що раптом залишилися самі на землі; що мертві вмерли не на жарт, а по-справжньому; що вони не можуть стати нам у пригоді. Рештки традиційного духу звітрились. Взірці, норми чи стандарти нам не потрібні. Ми мусимо розв'язати наші проблеми без активної співпраці з минулим, в повній дійсності — чи то проблеми мистецтва, науки чи політики»⁴¹.

Однак теза про домінування в СРСР історичного сприйняття часу в 1930-х рр. більше стосується офіційної ідеології, імпульси якої нерівномірно розходилися українським суспільством. Засвоєння установок офіційної ідеології, яка підспудно формувала історичне часосприйняття, відбувалося паралельно з протистоянням двох циклічних (космологічних) типів часосприйняття — традиційного та нового радянського. Варто навести визначення Б. Успенським характеру циклічного переживання сучасності: «В рамках космологічної свідомості — коли на сучасне переноситься космологічне переживання часу — події, що відбуваються, виявляються значимими настільки, наскільки вони співвідносяться не з майбутнім, а з минулим станом: події сучасності виступають як віддзеркалення первинного минулого, тобто сучасність оцінюється не за майбутніми, а за минулими подіями; іншими словами, в сучасному вбачається не стільки визначення наперед майбутнього, скільки прояв вихідного стану... Якщо події сучасного при цьому зв'язуються з майбутнім, то вони зв'язуються не причинно-наслідковими, а якимись іншими — швидше символічними — відносинами»⁴².

За формальною логікою два типи свідомості — історичний та циклічний — суперечать один іншому. В розглядуваній нами період посилилося протистояння між циклічним світосприйняттям у вигляді традиційної свідомості та нав'язуваної радянської прогресистської ідеології (перевага останньої була забезпечена насильницькими діями). Циклічний, традиційний тип був тісно пов'язаний з релігійною свідомістю (втім, це лише зовнішній прояв, оскільки відносини з часом концентруються в підсвідомості — особистій та масовій, однак ця надзвичайно цікава проблема — тема для окремого дослідження). З цієї точки зору, в 1930-х рр. продовжувався конфлікт між двома типами свідомості, проявом чого була антирелігійна боротьба й атеїстичне виховання. При цьому в першій половині десятиліття спостерігався певний спад цього протистояння. Однак після перепису 1937 р., коли більшість радянських громадян визнали свою релігійність, спостерігався новий виток атеїстичної пропаганди, який закінчився лише з початком війни.

З іншого боку, протягом усього десятиліття мав місце процес формування й поступового утвердження радянського циклічного типу переживання часу, і це було основним засобом витіснення конкуруючих типів космологічної свідомості. Власне це й стало глибинним смыслом культурної революції. Первісною подією, яка надавала значимість теперішнім і майбутнім подіям, стало захоплення більшовиками влади в 1917 р. Відповідно, формувалася радянська традиція з характерною для неї символічною системою та сакральними постатями (насамперед, В. Ленін, загиблі під час громадянської війни більшовицькі функціонери та військові тощо).

Як зауважував Б. Успенський, «історична й космологічна моделі сприйняття часу — це саме абстрактні моделі, які в принципі можуть співіснувати одна з одною в реальному досвіді... В житті людини або колективу можуть одночасно бути присутніми обидві моделі, коли актуалізується то один, то інший принцип сприйняття: одні й ті ж самі події можуть співвідноситися як з космологічним минулим, так і з історичним майбутнім — та або інша орієнтація визначає при цьому різний тип семіозису»⁴³. Сполучення радянських історичного та космологічного типів переживання часу, в тому вигляді, як вони сформувалися в 1930-х рр., на довгі роки задали сітку сприйняття повсякденності в УРСР. При цьому на перших порах у даній парі домінував історичний тип, а з занепадом радянської системи (період застою) все більшого впливу закономірно набував космологічний тип.

Діалектика минулого, сучасного та майбутнього

В період, що досліджується суттєво змінюється сприйняття майбутнього, його співвідношення з сучасним і минулим. З одного боку, сучасне, а тим більше минуле приноситься в жертву майбутньому — на противагу світу капіталізму, де минуле (клас експлуататорів) вводить в оману широкі народні маси (саме таке часосприйняття сприяло формуванню суспільства споживання в західних країнах, де є тільки «тут й зараз»). По-перше, це було викликано очікуванням найближчих потрясінь — війни, наростання гостроти боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, наслідками індустріалізації та колективізації. А по-друге, очікуванням остаточної побудови справедливого суспільства.

Виокремлення циклічного та історичного типів сприйняття є плідним і для розгляду трансформації соціально-економічних відносин в УРСР 1930-х рр. Перший тип пов'язаний з темпоритмом життя Села, з його орієнтацією на природні ритми, де немає ні початку, ні кінця. Другий — це час Міста, яке має початок і постійно розвивається. Урбанізація, мілітаризація, колективізація сільського господарства й індустріалізація радикально змінювали глибинні відносини суспільства та часу, перетворюючи їх з циклічного типу сприйняття часу на прогресивний. Вказані радянські кампанії були інструментами різного ступеня жорсткості, спрямовані на деструкцію традиційних підвалин українського повсякденного світосприйняття.

В той же час не можна протиставляти начебто «занурене в природний кругообіг» українське суспільство та модерний, спрямований у майбутнє, хай і жорсткий (відоме сталінське «лес рубят — щепки летят») радянський режим.

У 1920-х рр. в УСРР формувалася власний модерний проект з відповідним усвідомленням часу. Ключовою його засадою була настанова на еволюційні зміни повсякденного життя, які хоча й спричиняють внутрішні та зовнішні конфлікти, однак зберігають єдність та органічність суспільного розвитку.

У політичній сфері цей напрям проявлявся мало. Тому варто звернути увагу на українське мистецтво та літературу попереднього періоду, де він проявлявся досить рельєфно у вигляді модерністських експериментів, і екстраполувати його на початок 1930-х рр., щоб зрозуміти, як він підспудно конкурував з радянськими настановами. Зокрема, можна навести кінцеві рядки поеми М. Хвильового «В електричний вік» (1922):

Але ще довго буде степ
ревти.
Я знаю це.
Не раз іще гостей
з звірячими очима,
що гірше татарви
часів перегорілих,
чекатиму до себе.
Хай буде так! — інакше і не можна...
А я в той час у електричний вік
ступатиму поволі
І в електричний вік —
прийду...
...На димарях похмурого заводу
і на полях, в шматках крові —
читаю заповіт⁴⁴.

Своєрідною есенцією нового українського почуття часу є слова: «А я в той час у електричний вік ступатиму поволі». Темпоритм змін — еволюційно чи в котрий раз за останні роки — революційно був однією з ментальних першо-причин соціально-економічних конфліктів 1929–1933 рр.

Історичний час людини в 1930-х рр.

Логічним продовженням попередньої проблеми є те, як мікросоціальне зрушення з циклічності до прогресивності відбивалося на окремій взятій людині. При цьому звернемо увагу, що зміна технологічного укладу, перехід від селянської до промислової праці, та й від особистого до колективного селянського господарства, викликали не тільки соціальні чи виробничі, але й ментальні конфлікти.

З іншого боку, саме в 1930-х рр. час став розглядатися в якості ресурсу колективу, а не особистості. Реформи 1860-х рр. і подальший розпад селянських громад віддали час окремій людині, яка більш-менш вільно могла ним розпоряджатися. Капіталістичні реформи тільки посилювали цю тенденцію. Суцільна мілітаризація та громадянська війна були кроком назад, але тимчасовим. Нова економічна політика знову лібералізувала цю сферу.

Втім, була й інша, більш потужна тенденція усупільнення часу. Виникали гуртки ефективного використання часу. Починає розвиватися такий напрям як

наукова організація праці. В США розроблялись і впроваджувались аналогічні підходи (тейлоризм, фордизм). У вищезгаданому вірші М. Хвильового є такий рядок: «Але я — не Гастев, не Маяковський, не Єсенін. Я з української діжки беру хміль»⁴⁵. Зазвичай літературознавці трактують їх як протиставлення українського поета прийнятним для радянського режиму російським поетам. Безперечно, так і є. Однак звернемо увагу ще на один історичний факт, точніше, навіть збіг, який пов'язаний з досліджуваною темою. Перший у цьому переліку — Олексій Гастев, який написав останній вірш у 1920 р., а після цього заснував і очолив Центральний інститут праці, який займався розробкою й впровадженням принципів «наукової організації праці».

Ось як описує підходи Гастева та його інституту сучасний російський соціолог праці А. Кравченко: «Промислове відродження Росії (мається на увазі СРСР — *Авт.*), на думку Гастева, невіддільне від культурного перевороту. Концепція трудового виховання та культурних установок передбачає знищення «стихійної розпусти» людини, яке починається, згідно О. Гастеву, з фізичної та побутової культури — раціонального режиму дня, правильного харчування, відпочинку та руху, потім закріплюється соціально-психологічною культурою поведінки, мистецтвом володіння собою та своїми емоціями, взаємовідносинами, а в підсумку підносить загальну культуру виробництва. Трудова культура починається з поступового звикання до єдиного, витриманого протягом усього дня темпу»⁴⁶. Як бачимо, основний лейтмотив вказаного підходу — підкорення особистого часу людини промислому виробництву заради самого виробництва (втім, очевидно, з точки зору офіційної ідеології він надто багато уваги приділяв особистості, і в результаті з другої половини 1930-х рр. О. Гастев, що займав посаду голови Всесоюзного комітету зі стандартизації при Раді праці й оборони СРСР, був змушений відійти від активної роботи, а в 1938 р. його було заарештовано й потім страчено). В українському ж проекті в центрі стоїть людська особистість, і в даному випадку витрата часу на виробництво має працювати в решті-решт на потреби людини.

Особистий час людини стає предметом регулювання радянської держави саме з кінця 1920-х рр. Загальним методом такого регулювання була мілітаризація суспільства — насадження відчуття небезпеки війни, запровадження уніформ і знаків, колективні засоби виховання, пропагування «випередження» часу, п'ятирічний виробничий план, стаханівський рух, нові свята. Безпосередніми методами були жорсткий контроль робочого дня на підприємствах, старий-новий компартійний винахід — трудовні, боротьба з неробством, створення трудових таборів. Зрештою — широкомасштабні репресії, ув'язнення як есенція повного контролю держави над часом людини та цілих соціальних верств.

Державна хронологія та свята

Окремо варто приділити увагу такому пов'язаному з відчуттям часу інструменту реструктуризації повсякденного життя українського суспільства, створеному під потреби компартійного режиму, як впровадження та відзначання державних свят. Як відзначає німецький дослідник доби сталінізму Мальте Рольф, «свята — важливий елемент будь-якого календаря, яким суспільство

користується для структуризації часу. Свята вирізняються на тлі повсякденної рутини, вони слугують часовими віхами, нагадують про минулі події та є точками відліку в планах на майбутнє. Святкові дати утворюють референтні точки дискретного обчислення часу суспільством і в такій якості синхронізують сприйняття часу тими, хто живе відповідно до цього календаря. Відзначати свято — значить визнавати прийнятну спільнотою специфічну ритмізацію часу, його регуляцію у вигляді «часової карти» (temporal map)⁴⁷.

У 1920-х рр. радянський календар свят знаходився в стадії формування та експериментування, що відображалось у наявності значних регіональних відмінностей відзначання цих свят і в непослідовності ідеологічних підходів. Однак в 1930-х рр. за основу беруться зразки проведення свят у Москві, звичайно, у менших масштабах. Окрім цього, характерною ознакою періоду стало те, що «синхронізація» проходила пліч-о-пліч з посиленням репресій. При цьому відносний успіх спостерігався в міській місцевості, тоді як сільське населення намагалося ухилитися від «часової колективізації», а насадження радянських свят викликало соціальні конфлікти⁴⁸. В той же час М. Рольф відзначає: «Колонізація часу офіційними святами була важливим засобом структурування річного циклу за радянськими зразками. Однак радянська хронологія була не єдиною з існуючих тоді. Вона відчувала на собі тиск потужних конкурентів, які по-іншому структурували час і наповнювали його іншим змістом»⁴⁹.

Труднощі з впровадженням «радянського відчуття часу» змушували партійних функціонерів шукати компромісні варіанти. Прикладом цього було святкування Дня врожаю та колективізації (став всесоюзним з 1929 р.), який при радянському змісті ввібрав у себе цілий комплекс традиційних селянських свят збирання врожаю. Той же М. Ральф зауважує: «Подвійність радянського дня врожаю, що проявлялася в деталях, в цілому була властива й іншим радянським святам. Радянський святковий календар по відношенню до інших святкових систем відзначала неоднозначність: з одного боку, боротьба з ними, а з іншого — спадкоємність і узурпація. Обидві ці стратегії врешті-решт мали за мету монополізувати тлумачення часу й привласнити собі право на встановлення цезур у річному циклі»⁵⁰.

Оскільки питання радянської святкової системи стоїть поза увагою даного розділу, обмежимося лише деякими спостереженнями щодо її впливу на часовий простір суспільства.

Свята як події, що виводять людину з рутинних життєвих процесів, традиційно протиставляють повсякденності, таким же чином, як відпочинок — праці. З кінця 1920-х рр. державні свята поза ідеологічною складовою були спрямовані на підвищення продуктивності праці, тобто були одним з інструментом відчуження особистого часу від людини. Зокрема, це відображалось у прийнятті на себе додаткових виробничих зобов'язань до ювілеїв або працею в формально вихідний день. Відзначимо, що в цілому кількість святкових неробочих днів зменшилася.

Окрема тема — час і темпоритм організованості свят, зокрема включення до них спортивних елементів. Взагалі-то, історична проблема — спорт як символічна система повсякденного життя — ще чекає на своїх дослідників. Тут же ми обмежимося спостереженням Х. Ейхберга про роль спорту щодо розвитку

історичного, футуристичного сприйняття часу в тоталітарних режимах у міжвоєнний період: «Футуризм звеличував спорт і автоперегони як символи мабутнього спрямованого ставлення людини до часу та прогресу в протиставленні до «пассатизму»: зруйнують музеї (можна додати «і церкви» — *Авт.*) і створить на їх місці спортивні майданчики! В Італії фашизм використовував такі уявлення для своїх спортивних програм здоров'я, культури і молодості, а російський футуризм в радянському Пролеткульті об'єднував масовий спорт, масовий театр, ергономічні лабораторії та психотехнічні експерименти з (антирелігійною) релігією техніки та культом вимірювання часу. Пізніше радянська «антропомаксимологія» повернулася до деяких з цих ідей, проголосила спорт основою для вдосконалення людини на фізичному, біологічному та психічному рівнях»⁵¹.

Варто звернути увагу на те, що під впливом радянської ідеології свята перестають бути «перервою» в повсякденному житті. Згідно трактовки М. Рольфа, «радянське свято означало надзвичайне положення — «відстрочування буденщини» — на певному відрізку часу»⁵². Однак комуністичні свята швидше були інтенсифікацією революційної повсякденності, ніж перервою в ній. Їх надзавданням було символічне повернення суспільства до першоджерел революційних трансформацій (це власне — першочас *оно* М. Еліада), що мало на меті руйнування повсякденності. Можна погодитися з думкою О. Золотухіної-Аболіної: «Вкрай руйнівною для повсякденності була ідея Л.Д. Троцького про «перманентну революцію». Перманентна революція означала, по суті, постійні струси соціального організму. Мова йшла вже не просто про заміну одного типу повсякденності (буржуазно-міщанської) іншим — колективістсько-пролетарським, а про те, що мирний плін життя повинен був постійно руйнуватися... Сталін, позбувшись Троцького, взяв на озброєння задум супротивника: за його влади радянську країну... постійно трусили чергові викриття ворогів народу, кампанія щодо засудження «ворожих елементів» тощо»⁵³.

У цілому провідною тенденцією 1930-х рр. стало прискорене впровадження історичного, прогресистського сприйняття часу в масову свідомість при одночасному формуванні радянського циклічного типу, який був зафіксований у календарі офіційних свят. Ці процеси відбувалися й тоді, коли власне український історичний тип часосприйняття нівелювався і піддавався репресіям («розстріляне відродження»). Радянська темпоральна політика в якості мети мала традиційні ментальні структури українського суспільства, що власне і відбулося в тих соціальних політиках, які проводив імперський Центр за допомогою республіканської влади. 1930-і рр. стали для українського суспільства періодом формування нового типу сприйняття часу, головні риси якого стануть характерними для його повсякденного життя до кінця 1980-х рр., а деякі елементи зберігаються й дотепер.

¹ Більш докладно про «трійцю повсякденності» див. Головка В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). — Ч. 1. — К., 2009. — С. 47–66.

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII вв. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. — М., 1986. — С. 41.

- ³ Ле Гофф Ж. Другое Средневековье. — Екатеринбург, 2000. М., 1993.
- ⁴ Кнабе Г. Историческое время в Древнем Риме // Кнабе Г.С. Материалы по общей истории культуры и истории культуры Древнего Рима. — М., 1991. — С. 279–298.
- ⁵ Барг М. Эпохи и идеи. Становление историзма. — М., 1987.
- ⁶ Див., напр.: Гуревич А. Категории средневековой культуры. М., 1984.
- ⁷ Насамперед його праця «Буття та час».
- ⁸ Фуко М. Археология знаний. — К., 1998.
- ⁹ Элиаде М. Космос и история. М., 1987.
- ¹⁰ Сорокин П. Кризис нашего времени // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
- ¹¹ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995.
- ¹² Хокинг С. Краткая история времени. От большого взрыва до черных дыр. — СПб, 2001.
- ¹³ Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. — М., 1993. Т. 2. — М., 1998.
- ¹⁴ Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1–2. — К., 1995.
- ¹⁵ Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. — К., 1994. — С. 15–139.
- ¹⁶ Насамперед його праця — докторська дисертація «Етногенез і біосфера Землі», а також стаття «Этнос и категория времени»// Доклады Географического общества СССР. — 1970 — Вып. 15.
- ¹⁷ Шпенглер О. Вказ. праця. Т. 1. — С. 278.
- ¹⁸ Шпенглер О. Вказ. праця. Т. 2. — С. 539.
- ¹⁹ Шпенглер О. Вказ. праця. Т. 1. — С. 189–192.
- ²⁰ Шпенглер О. Вказ. праця. Т. 1. — С. 277.
- ²¹ Шпенглер О. Вказ. праця. Т. 2. — С. 6.
- ²² Шпенглер О. Вказ. праця. Т. 2. — С. 98–99.
- ²³ Тойнбі А. Вказ. праця. Т. 1. — С. 420.
- ²⁴ Там само. — С. 421.
- ²⁵ Там само. — С. 491.
- ²⁶ Там само. — С. 500.
- ²⁷ Там само. — С. 501.
- ²⁸ Ортега-і-Гасет Х. Вказ. праця. — С. 27.
- ²⁹ Там само. — С. 29.
- ³⁰ Фуко М. Вказ. праця. С. 7.
- ³¹ Там само. — С. 12.
- ³² Делез Ж. Логика смысла. М., 1995. — С. 85.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Фуко М. Вказ. праця. — С. 199.
- ³⁵ Українському читачеві доступні такі збірки робіт цього дослідника, як Козеллек Р. Минуле майбутнє. К., 2005 та Козеллек Р. Часові пласти. К., 2006.
- ³⁶ Золотухина-Аболина Е. Повседневность: философские загадки. — К., 2006. — С. 35.
- ³⁷ Козеллек Р. Минуле майбутнє. — К., 2005. — С. 15–16.
- ³⁸ Козеллек Р. Часові пласти. — К., 2006. — С. 358, 359.
- ³⁹ Там само. — С. 361.
- ⁴⁰ Успенский Б. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема) // Успенский Б. Избранные труды. Том I. Семиотика истории. Семиотика культуры. — М, 1996. — С. 26–27.
- ⁴¹ Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. — К., 1994. — С. 33.
- ⁴² Успенский Б. Вказ. праця. — С. 27.
- ⁴³ Успенский Б. Вказ. праця. — С. 28–29.

⁴⁴ Хвильовий М. В електричний вік // Хвильовий М. Новели, оповідання. — К., 1995. — С. 650.

⁴⁵ Там само. — С. 647.

⁴⁶ Кравченко А. Культура труда и управления Гастева // Элитариум. www.elitarium.ru/2009/01/26/kultura_truda_upravljenija_gastev.html

⁴⁷ Рольф М. Советские массовые праздники. — М., 2009. — С. 139.

⁴⁸ Наприклад, див.: Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. — К., 2008.

⁴⁹ Рольф М. Вказ. праця. С. 143.

⁵⁰ Рольф М. Вказ. праця. С. 145.

⁵¹ Эйхберг Х. Социальное конструирование времени и пространства как возвращение социологии к философии // Логос. — 2006. — № 3. <http://magazines.russ.ru/logos/2006/3/eih5.html>

⁵² Рольф М. Вказ. праця. С. 17.

⁵³ Золотухина-Аболина Е. Повседневность: философские загадки. — К., 2006. — С. 21.

Розділ II.
**СТАЛІНСЬКИЙ ЕТАП В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ПЕРЕТВОРЕННЯХ**

1. Курс на мілітаризацію економіки

З переходом до непу ідея світової революції відійшла на другий план. Однак В. Ленін не представляв собі, щоб очолювана ним країна самостійно, без допомоги радянських країн з більш високим рівнем індустріального розвитку могла б перетворитися на державу-комуни. Наприкінці грудня 1920 р., коли вже починалася демобілізація Червоної армії, він вчив делегатів VIII-го Всеросійського з'їзду рад, що їхнім моральним обов'язком має бути підготовка країни до майбутньої наступальної війни. Вождь назвав тоді дурнями і злочинцями тих, хто міг би подумати, «що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному сенсі можуть виявитися наступальними»¹.

Щоб підтримати «наступальність», належало переконати суспільство, яке тільки-но вийшло зі стану громадянської війни, у неминучості нової великої війни. Той самий партійний з'їзд, який започаткував нову економічну політику, поспішив після семи років безперервних воєн ухвалити «оптимістичну» резолюцію «Про прийдешню імперіалістичну війну», в якій офіційно звертався до Комінтерну з пропозицією «висунути маніфест до пролетарів усього світу з приводу війни за береги Великого океану, яку протягом останніх років підготовляють імперіалісти і яка загрожує спалахнути найближчим часом»². Фантастичні вигадки про цю війну були потрібні, щоб постійно підтримувати напруженість у політичному житті — підставу для діяльності надзвичайних органів і застосування надзвичайних заходів.

Загальна ситуація в Європі 20-х рр. була відносно спокійною. Німеччина, серед панівних кіл якої спостерігалися сильні реваншистські настрої, викликані ганебними й тяжкими умовами нав'язаного їй Версальського мирного договору, не становила небезпеки для своїх сусідів. Політична система, що склалася в ній, була неефективною і слабкою. У державах — переможницях панували пацифістські настрої. Всюди в Європі спостерігалися сильні побоювання небезпеки зі Сходу. Пам'ять про 1919–1920 рр., коли Червона армія реально загрозувала тим європейським країнам, які необачно демобілізували свої армії, була міцною. Контрольований Москвою Комінтерн, який використовував гасло світової революції в своїй пропаганді, підсилював ці побоювання.

Зі свого боку, радянські пропагандисти постійно нагадували власному населенню про небезпеку нової інтервенції з боку Великої Британії й Франції. Підкреслювання воєнної небезпеки з боку «капіталістичного оточення» було важливим аргументом у здійсненні в СРСР соціально-економічних перетворень, спрямованих на створення повноцінного фундаменту для тоталітарного режиму.

Найбільш напружено складалися англо-радянські відносини. У травні 1926 р., коли ВЦРПС звернувся до членів радянських профспілок із закликом допомогти страйкуючим англійським шахтарям, британський уряд небезпідставно кваліфікував цю акцію як втручання у внутрішні справи своєї країни.

Ескалацію напруженості спричинив обшук поліцейських у приміщенні Англо-російського кооперативного товариства (АРКОС) у Лондоні в травні 1927 р. Британський уряд звинуватив СРСР в антибританській пропаганді та шпигунстві. Парламент схвалив його рішення відкликати з СРСР дипломатичну місію й розірвати торговельні відносини.

Керівництво СРСР максимальною мірою використало імпульсивні дії британських консерваторів. У пропагандистській кампанії, яку воно почало розгортати, відіграло свою роль і вбивство у Варшаві радянського повпреда П. Войкова у червні 1927 р. Щоб помститися, радянське керівництво розпорядилося розстріляти «двадцять терористів і паліїв з лав російських князів та дворян». Цю середньовічну акцію винищення безборонних в'язнів радянських тюрем і концтаборів Сталін охарактеризував як «необхідний захід самооборони революції». Він заявив при цьому, що вбивство радянського повпреда було організоване «агентами британської консервативної партії»³.

Ще до вбивства Войкова, 1 червня 1927 р., газета «Правда» опублікувала відозву «До всіх парторганізацій ВКП(б), до всіх робітників та селян» з такими рядками: «Війна *може* бути нам нав'язана, попри всі наші зусилля зберегти мир. До цього найгіршого випадку слід готуватися всім трудящим, і передусім Комуністичній партії». Квазітеоретичне пояснення поточним міжнародним подіям дав об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який працював у липні–червні 1927 р. В його резолюції відзначалося, що система дипломатичних і воєнних союзів проти СРСР спрямована на його «оточення». Загострення суперечностей між СРСР і капіталістичними державами пленум ЦК і ЦКК характеризував як «головну тенденцію поточного періоду»⁴. У свідомості радянського населення формувалося уявлення про те, що країна становить звідусіль обкладену фортецю. Заяви про невідворотність нападу конкретно не окреслених «сил імперіалізму» йшли одна за одною. Неокресленість ворога давала можливість для маневрів на зовнішньополітичній арені.

З таких заяв логічно випливав висновок про необхідність зміцнення всіма засобами обороноздатності СРСР. Передусім — шляхом прискореного розвитку воєнно-промислового комплексу. Керівники державної партії мали намір використати унікальні властивості командної економіки для нарощування виробництва стрілецької зброї, гармат, танків і літаків у кількостях, які набагато перевищували б потенційні можливості індустріально розвинутих європейських країн. Для цього належало перетворити Радянський Союз на індустріально розвинуту державу.

Компартійно-радянське керівництво не поспішало з конкретизацією курсу на прискорений індустріальний розвиток. По-перше, у Кремлі в цей час тривала боротьба за владу. По-друге, починати капітальне будівництво слід було не стільки з воєнних заводів, скільки з інфраструктури: нарощування видобутку палива й руд, виплавки металу, потужностей електроенергетики й транспорту.

Існує авторитетне твердження К. Ворошилова щодо того, коли почалася безпосередня мілітаризація радянської економіки. На XV з'їзді ВКП(б) в грудні 1927 р. він заявив: «З весни цього року РПО знову дістав свою третю літеру «о». Тільки з весни цього року Центральний Комітет партії відновив цю третю літеру». Нарком посилався на те, що Рада праці та оборони стала регулярно збиратися для розв'язання питань, пов'язаних з обороною»⁵.

Політбюро ЦК ВКП(б) у липні 1927 р. доручило голові уряду О. Рикову розробити в наркоматах (у кожному — по своїй лінії) заходи, які забезпечили б посилений темп роботи щодо підвищення обороноздатності країни. Державним органом, який спрямовував і координував мобілізаційну роботу, ставав РПО, а точніше — секретні Розпорядчі засідання РПО. Функції робочих апаратів Розпорядчих засідань РПО поклалися на Реввійськграду СРСР та Держплан СРСР⁶. У складі наркоматів формувалися мобілізаційні відділи або бюро. Персональна відповідальність за їхню роботу покладалася безпосередньо на наркомів. Виник спеціальний орган мобілізації промисловості у складі ВРНГ СРСР, який координував роботу мобілізаційних фабрик і заводів. Через кілька років загальна чисельність працівників мобілізаційних органів обчислювалася десятками тисяч осіб.

Пропагандистські аргументи для розгортання мілітаризації країни Й. Сталін визначав на XV з'їзді ВКП(б) у таких виразах: «Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відтермінувати війну з капіталістичним світом, яка неминуча, але яку можна відтермінувати або до того моменту, поки визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки назріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти пересваряться між собою за переділ колоній»⁷.

Головним мотивом у цій аргументації була неминучість війни, що мала вигляд інтервенції. Проте твердження про невідворотність війни не збіглося з трьома наведеними варіантами можливого розвитку подій, у перебігу яких СРСР опинявся б у стані війни. Усі варіанти передбачали ситуацію, в якій перший удар по далеких або близьких сусідах мав завдати саме Радянський Союз. Важко було сподіватися на те, що країни «капіталістичного оточення» оберуть найсприятливішим моментом для нападу на СРСР революційні події у себе вдома або в своїх колоніях чи війну між собою. Ця логічна неув'язка в доповіді генсека зайвий раз ілюструє маскувально-пропагандистський характер тези про фатальну невідворотність інтервенції. Вожді ВКП(б) насправді не були переконані у цьому. Вони мали намір перетворити СРСР на могутню у воєнному відношенні державу, яка могла б дочекатися найсприятливішого для себе розвитку подій на міжнародній арені з тим, щоб ударити по ослаблених внутрішніми конфліктами країнах Заходу.

Під час обговорення доповіді О. Рикова про директиви XV з'їзду партії з розроблення першого п'ятирічного плану К. Ворошилов сформулював такий висновок: «П'ятирічний план народного господарства повинен виходити з неминучості збройного нападу на СРСР і, отже, з необхідності, виходячи з матеріальних ресурсів, організації такої оборони Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаним силам наших вірогідних противників»⁸. Наведена у цьому висновку сталінська теза про фатальну неминучість збройного нападу повинна була служити аргументом для наповнення максимально можливим мілітаристським змістом курсу на індустріалізацію. Планка вимог у створенні воєнно-промислового комплексу була високою, оскільки найвірогіднішими противниками тоді вважалися такі індустріальні країни, як Велика Британія і Франція.

Виступаючи в дискусії про шляхи досягнення необхідного рівня обороноздатності, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев висунув вимогу «так побудувати всю нашу цивільну промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий термін перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові». Цей принцип було покладено в основу індустріалізації країни. Нові підприємства в галузі машинобудування створювалися з таким розрахунком, щоб було забезпечене їх швидке переобладнання на випуск воєнної продукції. Зокрема, кожний тракторний завод мав випускати в спеціалізованих цехах танки та бути готовим негайно перевести основні потужності на випуск танків або тракторів для потреб армії.

На XV з'їзді ВКП(б) виникла полеміка з приводу регіонального розподілу капіталовкладень в оборонні галузі. Голова УРНГ К. Сухомлін обурився висловленою у доповіді О. Рикова тезою про те, що в Україні ВПК не може розвиватися внаслідок її несприятливого географічного положення — близькості до території вірогідного противника. «Не можу зрозуміти, — заявив він, — чому на цьому відповідальному з'їзді товариші виступали з такими, я б сказав, поразницькими настроями, даючи подібну установку не щодо якого-небудь району, а цілої республіки»¹⁰.

Голова ВУЦВК Г. Петровський підійшов до цього питання з іншого боку. Не погоджуючись з тезою В. Куйбишева про обрання через воєнну небезпеку курсу на розвиток уральської промисловості, він сказав: «Дозволю собі виправити свою маленьку помилку, коли я на одному з пленумів сказав, що розвиток промисловості, тобто головним чином важкої індустрії та машинобудування, слід спрямувати на Україну, бо там для цього сприяють всі умови. Якби це справді зрозуміти так, то моя позиція була б національно обмеженою. Сюди треба внести поправку, щоб промисловість ішла у своєму розвитку головним чином на Південь»¹¹. Як вказано у стенограмі, ця фраза викликала загальний сміх. Делегати з'їзду розуміли, що з усіх південних регіонів СРСР сприятливі умови для форсованого розвитку оборонної промисловості існують тільки в Україні.

Курс на мілітаризацію економіки знайшов дальший розвиток в листопаді 1928 р. на пленумі ЦК ВКП(б) за участі членів ЦКК. Пленум ЦК розглянув контрольні цифри народного господарства на 1928/29 рік. З промовою «Про індустріалізацію країни і про правий ухил в ВКП(б)» виступив Й. Сталін. Зупинившись на зовнішніх умовах, які впливали на визначення темпів індустріалізації, він підкреслив, що Радянський Союз має надзвичайно відсталу техніку промисловості. Або ми наздоженемо й переженемо передові капіталістичні країни в техніко-економічному відношенні, або нас затруть — так він ставив питання¹². В резолюції щодо контрольних цифр народного господарства на 1928/29 р. пленум ЦК відзначив, що напруга, яка неминуче супроводжуватиме виконання господарського плану, не повинна жодною мірою послабити увагу партії, державного і господарського апарату до дальшого розвитку роботи над підготовкою країни до оборони.

Тим часом в Штабі РСЧА і в комісії політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом К. Ворошилова були визначені основні установки мобілізаційного плану: за

чисельністю армії — не поступатися вірогідним суперникам на головному театрі війни; за технікою — бути сильнішим від противника щодо 2–3 вирішальних видів озброєнь, а саме: повітряного флоту, артилерії, танків¹³.

Ці та інші матеріали були розглянуті в політбюро ЦК ВКП(б) у липні 1929 р. Постанова «Про стан оборони СРСР» схвалювала цю установку, але підкреслила, що обороноздатність країни залишається вкрай незадовільною. Зокрема, відзначалися такі недоліки:

а) технічна база збройних сил все це дуже слабка й далеко відстає від техніки сучасних армій;

б) матеріальне забезпечення армії, яка розгортається за чинним мобілізаційним планом, все ще незадовільне;

в) матеріальні резерви оборони цілком недостатні;

г) підготовка всієї промисловості, зокрема й військової, до виконання вимог фронту цілком незадовільна.

Виходячи зі схвалених настанов щодо кількості військ і вирішальних видів озброєнь (літаки, артилерія, танки), політбюро ЦК ВКП(б) визначило на кінець п'ятирічки чисельність повністю відмобілізованої армії в 3 млн військовослужбовців¹⁴.

Виникає закономірне запитання: що було первинним в політиці Кремля — виконання поставленого ще у квітні 1917 р. В. Леніним завдання щодо побудови держави-комуни, чи створення мілітаризованої економіки, здатної поставити необхідну кількість літаків, артилерії і танків Червоній армії для її походу в Європу?

Для «вождів світового пролетаріату», як почали називати В. Леніна і Л. Троцького радянські газети після вирішальних перемог у громадянській війні, обидва завдання зливалися в одне. Аналіз праць В. Леніна дозволяє зробити однозначний висновок про те, що вождь партії більшовиків не мислив собі, будучи марксистом, побудови комунізму в одній, окремо взятій країні. Коли виявилось, що вірус комунізму у провідних країнах Європи не розмножився, а здійснені в 1919–1920 рр. спроби «допомогти» їхній радянській провалилися, «вождям світового пролетаріату» залишилося сподіватися тільки на власні сили. Х з'їзд ВКП(б) у березні 1921 р. заявив, що радянські республіки перебувають у капіталістичному оточенні. Щоб вижити у такому оточенні, як вважав В. Ленін, вони повинні модернізувати свою економіку. Виступаючи на Всеросійському з'їзді політосвіт, він вказував: «Ви повинні пам'ятати, що наша Радянська країна, яка зuboжила після довголітніх випробувань, оточена не соціалістичною Францією і не соціалістичною Англією, які допомогли б нам своєю високою технікою, своєю високою промисловістю. Ні! Ми повинні пам'ятати, що тепер вся їх висока техніка, вся їх висока промисловість належить капіталістам, які діють проти нас. Ми повинні пам'ятати, що у нас повинно бути або найбільше напруження сил у щоденній праці, або нас чекає неминуча загибель»¹⁵.

Десятьма роками пізніше стало зрозуміло, що сподівання на комуністичну революцію в Європі цілком безперспективні. Проте нові вожді партії більшовиків від ідеї світової революції не відмовилися. Змістилися тільки акценти: вирішальна роль в її здійсненні тепер відводилася Червоній армії. Поточний період розглядався як «передішка» між двома смугами війн, яку треба було

максимальною мірою використати для модернізації економіки Радянського Союзу.

Соціально-економічні перетворення повинні були в найкоротші строки модернізувати країну й одночасно надати її керівництву можливість концентрувати ресурси на виконанні завдань, які випливали з ідеї світової революції.

Після оголошення курсу на суцільну колективізацію сільського господарства і ліквідацію куркуля як класу слухачі Комуністичного університету ім. Я. Свердлова звернулися в ЦК ВКП(б) з рядом запитань як теоретичного, так і практичного характеру. Серед них було й таке: «Який вплив ліквідація куркульства як класу і загострення класової боротьби у нас, економічна криза і піднесення революційної хвилі в капіталістичних країнах можуть мати на тривалість «передішки»?» 10 лютого 1930 р. Й. Сталін опублікував в газеті «Правда» свої відповіді. Відповідь на запитання про тривалість «передішки» звучала так: «Перелічені вами засоби й умови можуть значно скоротити строки «передішки». Але вони безумовно повинні посилити і умножити засоби нашої оборони»¹⁶.

Керівник партії усвідомлював, що «засоби й умови» (тобто курс на примусову колективізацію села) загострюють ситуацію в СРСР і, як він вважав, посилюють загрозу інтвенції. Буквально через тиждень після цієї публікації у прикордонних з Польщею регіонах почалися селянські заворушення, пов'язані з примусовою колективізацією та розкуркуленням. 11 березня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло резолюцію «Про Україну і Білорусію», яка починалася так: «За наявними даними є підстави вважати, що у випадку серйозних куркульсько-селянських виступів на правобережній Україні і Білорусії, особливо у зв'язку з виселенням з прикордонних районів польсько-куркульських і контрреволюційних елементів, яке започатковане, польський уряд може зважитися на втручання»¹⁷. Разом з тим, як це видно з відповіді слухачам Комуністичного університету, індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства Сталін вважав засобами посилення оборонного потенціалу. Щоправда, оборона і наступ були для нього категоріями відносними. У жовтні 1938 р., коли курс на мілітаризацію економіки приніс свої плоди, він став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Зокрема, під час обговорення «Короткого курсу історії ВКП(б)» у жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків з пацифістами, які завжди налаштовані на мир і беруться за зброю тільки в разі нападу. Більшовики, підкреслив він, «самі нападуть», якщо війна справедлива, якщо обстановка підхожа, якщо умови сприяють»¹⁸.

2. Темпи і характер промислового будівництва у першій п'ятирічці

На відміну від політичного устрою, який без істотних змін зберігся до кінця 80-х рр., вибудований В. Леніним економічний фундамент радянського ладу виявився нетривким. Пересвідчившись у неможливості його функціонування, Ленін припинив реалізацію комуністичної доктрини. Проте в другій половині 20-х рр., коли компартійно-радянська номенклатура згуртувалася навколо Й. Сталіна, вона знову розпочала створення економічного фундаменту під свою диктатуру.

Сталінський варіант економічної основи радянського устрою ґрунтувався, як і ленінський, на комуністичній доктрині, викладеній у чинній партійній програмі 1919 р. Проте він мав істотні відхилення від програми, зроблені під впливом провальних уроків «воєнного комунізму». Як і при непі, робітничий клас зберігав право вільного вибору місця праці. Певні рештки ринкових відносин залишилися і в управлінні промисловістю.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю». Основною ланкою управління ставало підприємство, а не трест. На підприємствах організовувалося госпрозрахункове господарювання, якого не існувало за часів непу. Трести перетворювалися з госпрозрахункових об'єднань в органи технічного управління. Того ступеня економічної самостійності, що його мали трести непівської доби, підприємства не одержали. Однак трестівський госпрозрахунок охоплював в основному сферу управління, тоді як госпрозрахунок підприємств — сферу виробництва.

Ринкові відносини у промисловості мали вторинний характер й аніскільки не нагадували вільного ринку. Створена в 30-ті рр. модель управління виробництвом була директивною. Вторинність ринкових відносин перетворювала економіку в штучний організм. Він функціонував згідно з суб'єктивними намірами олігархічної групи, яка під гаслами націоналізації та усупільнення «приватизувала» засоби виробництва й тим домоглася цілковитого панування над суспільством — як політичного, так і економічного.

Приватна промисловість завжди розвивається за об'єктивно існуючим законом попиту і пропонування. Темпи її зростання задаються ринком, тобто попитом на кінцевий продукт, призначений задовольняти потреби суспільства. Розвиток галузей, які не виробляли кінцевого продукту (добувна промисловість, шляхи сполучення тощо) визначався попитом виробництв, що працювали на безпосереднього споживача. Виробництво продукції, не призначеної прямо або опосередковано для споживання (передусім — продукції ВПК), фінансувалося з державного бюджету. Масштаби його залежали не від волі політичних діячів, а від можливостей бюджету.

Навпаки, функціонування командної економіки визначалося тільки характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси цілком підпорядкованого їй суспільства так, як вважала за потрібне. Індустріалізацію країни вона здійснювала в інтересах ВПК і галузей, які його обслуговували.

У плануванні, фінансуванні і постачанні радянська промисловість поділялася на групи А (виробництво засобів виробництва) та Б (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи А виділялися основні ресурси, зокрема й валютні. Галузі групи Б фінансувалися за залишковим принципом.

Група А складалася з галузей важкої промисловості, група Б — з галузей легкої і харчової промисловості. Цей поділ був досить-таки умовний, тому що важка промисловість виробляла певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб або побутову техніку), а легка та харчова промисловість — сировину та напівфабрикати для використання підприємствами групи А. Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах

промисловість групи А виробляла мінімум товарів народного споживання, а в промисловості групи Б вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи А. У ринкових умовах такий господарський механізм не проіснував би жодного дня.

У першу п'ятирічку країна вступала непомітно. Держплан СРСР не зміг її своєчасно розробити. Керівник Держплану Г. Кржижановський намагався залишатися в рамках реальних фінансових можливостей, тоді як керівник ВРНГ СРСР В. Куйбишев постійно вносив поправки, покликані збільшити планові завдання. Врешті решт план п'ятирічки був зверстаний у двох варіантах — відправному та оптимальному, і в такому вигляді поданий на затвердження XVI партконференції. У квітні 1929 р. конференція схвалила оптимальний варіант плану. Кржижановський вказав, що за цим варіантом середньорічний темп зростання промислової продукції становить 22%, і дальше форсування темпу просто неможливе¹⁹. Однак влітку 1929 р. за поданнями В. Куйбишева, який виконував волю Сталіна, були прийняті поправки до вже затвердженою плану для ряду галузей важкої промисловості. Ці поправки вартістю в сотні мільйонів рублів запроваджувалися в життя спеціальними постановами ЦК ВКП(б), який уже безпосередньо, а не через радянські або господарські органи став втручатися в розв'язання економічних, технічних і навіть технологічних проблем.

Надалі планування набуло зовсім нереальний характер. 4 листопаді 1929 р. Сталін поставив перед промисловістю вимогу забезпечити приріст продукції в 1929/30 господарському році в розмірі 32%, у тому числі у важкій індустрії — 46%²⁰. Країна вже вступала в період реконструкції, коли виробництво продукції могло зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов. Затвердження темпів, набагато вищих за досягнуті у світовій практиці показники, засвідчило бажання можновладців Кремля вийти за межі економічної реальності.

Перша п'ятирічка народжувалася на XV з'їзді ВКП(б) у формі директив. Характеризуючи подані на розгляд з'їзду документи перспективного плану як «чорнову і значно применшену п'ятирічну намітку», Сталін давав зрозуміти фахівцям з планування, в якому напрямі просуватися далі. План розглядався як обов'язкова для виконання директива. На цьому партз'їзді генсек виголосив свою знамениту формулу: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-здогадки, а плани — директиви, які обов'язкові для керівних органів»²¹.

На XVI з'їзді ВКП(б), що відбувся у червні–липні 1930 р., Сталін продовжив гонитву темпів, яку пізніше характеризував як «підхльостування». Попереджаючи критику на свою адресу, генсек заявив: «Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів»²². Він заявив, що п'ятирічка може бути виконана за кількома найважливішими галузями в 2,5–3 роки. На пропозицію генсека грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) затвердив 45%-ний темп промислового приросту у 1931 р. (від цього року господарські роки зливалися з календарними)²³. На 1932-й рік XVII партконференція (січень–лютий 1932 р.) затвердила промисловий приріст порівняно з попереднім роком в 36%²⁴.

Працівники вищих ланок господарського апарату зрозуміли, що їхнє бажання залишатися на ґрунті економічної науки загрожує тюрмою. С. Струмліну,

який фактично очолював розробку плану першої п'ятирічки, приписувався вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі».

Сталінський метод «підхльостування» полягав не тільки в затвердженні завищених до безглуздості планів, але й у спробах змусити виконавців утілювати ці плани в життя за допомогою терору. Найбільш постраждала від переслідувань технічна інтелігенція. У 1928 р. чекісти вигадали в своїх кабінетах за підказкою Сталіна (є документи) «шкідницьку» організацію з господарників та інженерів, які працювали головним чином в кам'яновугільній і металургійній галузях промисловості України. Ці фахівці найбільше протестували проти надвисоких темпів розгортання виробництва, які раз у раз призводили до тяжких аварій. Над «шахтинцями» — в основному фахівцями з Донбасу — провели показовий судовий процес, звинувативши їх у шкідництві. Після «шахтинської справи» розпочалося організоване цькування спеціалістів з дореволюційними дипломами («спецежерство»). У суспільстві свідомо створювалася атмосфера психозу, пов'язана з викриттям «шкідників».

Капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди України зростали рік у рік (в млн. руб.)²⁵:

Роки	Група А	Група Б	Вся пром-сть
1921–1928	659,5	101,4	760,9
1929	355,2	60,2	415,4
1930	599,9	62,2	662,1
1931	979,1	74,3	1053,4
1932	1334,7	142,9	1477,6

Отже, обсяг капіталовкладень в 1930 р. майже досяг сукупного рівня капітальних витрат за всі роки непу. Якщо взяти до уваги процес здешевлення капіталовкладень в перший період індустріалізації (у порівнянні з 1925/26 р., прийнятим за 100, загальнопромисловий індекс капіталовкладень у 1929/30 р. дорівнював 83), то виявиться, що в порівнянних цінах вкладення в групу А в 1930 р. були навіть більші, ніж за перші вісім років розвитку в мирних умовах.

Велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки (головні управління) ВРНГ доби воєнного комунізму. Сама Вища рада народного господарства в січні 1932 р. перетворилася в Народний комісаріат важкої промисловості (Наркомважпром). Підприємства харчової промисловості ще в 1930 р. були підпорядковані Наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової промисловості після реорганізації ВРНГ виділилися в окремі наркомати.

Середньорічні темпи промислового зростання за три роки п'ятирічки, починаючи з другого року, становили 37,7%. Такі темпи, цілком природно, залишилися на папері, хоча промисловість безперерійно одержувала потрібне фінансування за рахунок інфляційного випуску паперових грошей. Навіть офіційні статистичні дані показували, що середньорічний темп промислового зростання за роки першої п'ятирічки (крім її першого року) становив тільки 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б). Слід узяти до уваги, що звітні статистичні дані внаслідок інфляції та невмотивованого повторного обрахунку валової продукції були завищені.

Індустріальна гонитва призводила до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі (завжди підкреслювалося: тимчасові) оголошувалися органами пропаганди неминучими й цілком природними. Опір лівацькому насильству над економікою розглядався як небезпечний опортунізм. В офіційних документах партії заклики до нещадного викорінення опортунізму стали загальнозживаними. Це опосередковано засвідчувало неприйняття суспільством кругого повороту в економічній політиці.

Справді, генеральна лінія ЦК ВКП(б) на індустріалізацію країни надзвичайно тяжко позначилася на добробуті всього населення. Радянський Союз не міг будувати заводи і фабрики за рахунок іноземних позик, тому що уряд не визнав дореволюційних боргів і воєнних боргів Тимчасового уряду. Питання про іноземні інвестиції виявилось невіршуваним через цю ж саму причину. Внутрішнього капіталонагромадження радянська промисловість не мала через низьку економічну ефективність. Залишався тільки один канал поповнення фонду індустріалізації — кошти населення, спрямовувані у промисловість через бюджет. Політика «підхльостування» прямо і безпосередньо позначалася на добробуті народу.

Офіційні публікації про рух фонду нагромадження в національному доході показують досить помірну динаміку збільшення: з 21,3% в 1928 р. до 26,9% в 1932 р.²⁶ Однак вони розраховані в поточних цінах і не дають уявлення про міру підвищення частки нагромадження. Відомо, що рівень цін на товари виробничого споживання підвищувався значно повільніше, ніж на товари широкого споживання (при загальному зниженні масштабу цін). Співвідношення між фондами споживання і нагромадження зовсім інше при розрахунках у порівнянних цінах.

У 1969 р. майже одночасно було опубліковано результати незалежних один від одного розрахунків питомої ваги реального нагромадження у використаному національному доході в цінах 1928 р.²⁷:

Роки	Дані О. Барсова	Дані А. Вайнштейна
1928	14,3	14,4
1929	17,8	16,9
1930	29,1	27,3
1931	39,8	36,0
1932	44,2	-

Незважаючи на певні розбіжності, викликані різною методикою підрахунків, загальна динаміка норми нагромадження у першій п'ятирічці виявляється цілком виразно. В останньому році п'ятирічки нагромаджувалася майже половина національного доходу.

Політика «підхльостування» призвела до різкого зниження вартості рубля. Диспропорція між обсягом виробництва матеріальних благ і наявністю грошей на руках населення з кожним роком зростала. Продовольчі труднощі змусили уряд запровадити нормоване постачання міського населення. У першій половині 1928 р. спочатку в Одесі, а потім в Маріуполі і Херсоні були запроваджені хлібні картки. Від 1929 р. карткова система поширилася на всі інші міста.

Державне нормоване постачання по низьких цінах задовольняло лише мінімальний рівень потреб робітників у продовольчих і промислових товарах. При цьому постачання здійснювалося диференційовано: до першої групи, яка постачалася за найвищими нормами, належали підземні робітники Донбасу та Криворіжжя, робітники гарячих цехів і особливо важкої фізичної праці; друга група охоплювала всіх інших робітників промисловості і будівництва, третя — робітників всіх інших галузей, четверта — службовців, п'ята і шоста — утриманців робітників і службовців²⁸.

Істотним доповненням індивідуальних доходів робітників стали суспільні фонди споживання. В українській промисловості вони зросли з 236 млн руб. в 1928 р. до 639 млн в 1932 р. (при фонді індивідуальної заробітної плати на кінець п'ятирічки в 2 127 млн руб.²⁹ Отже, питома вага суспільних фондів споживання досягла майже чверті індивідуальних доходів робітників та службовців.

Мало того, що держава за допомогою витискування всіх проявів приватно-підприємницької діяльності стала єдиним сукупним працедавцем для працівників найманої праці. Вона брала на себе й «отоварення» тієї кількості знецінюваних нею же грошових знаків, якими платила громадянам за їхню працю. Працівник не міг реалізувати свою заробітну плату самостійно, а змушений був купувати все потрібне в державній торгівлі. При цьому цілком контролювана з Кремля робітничо-селянська влада подавала як найвищий прояв турботи про громадян запровадження карткового розподілу мінімальної кількості продовольства (а потім й промтоварів) за низькими цінами в системі карткового розподілу і трансформацію істотної частки фонду заробітної плати в суспільні фонди споживання. Та частина мізерної за всіма показниками заробітної плати, яка не реалізувалася за цими двома каналами, залишалася на руках у працівників без всякого застосування. Але фінансові органи пам'ятали про неї і потурбувалися про те, щоб повернути її державі у вигляді позик.

За першою позикою індустріалізації (1927 р.) державний бюджет одержав 198 млн руб., у тому числі з України — 34 млн. За другою позикою (1928 р.) в бюджет надійшло 517 млн руб., з УРСР — 95 млн. Третя позика (1929 р.) дала бюджету 942 млн руб., з УРСР — 196 млн³⁰. У 1930 р. була випущена позика під назвою «П'ятирічка за чотири роки», яка дала бюджету 1047 млн руб. (по УРСР — 226 млн). Позика «Третій вирішальний» у 1931 р. дала 2080 млн. руб. (по УРСР — 405 млн), а позика «Четвертий завершальний» у 1932 р. — 2718 млн руб. (по УРСР — 498 млн)³¹.

Соціальний розріз касових надходжень від позик в Україні виглядав так (у млн. руб. і відсотках до загальної суми).³²

Населення	1927/28 р.		1932 р.	
	млн руб.	%	млн руб.	%
Робітники та службовці	21,8	30,7	331,4	71,3
Інше міське населення	10,8	15,2	27,0	5,8
Селяни	38,5	54,1	106,8	22,9

Різке зниження частки селян в реалізації позик пояснюється здійсненою за роки першої п'ятирічки колективізацією сільського господарства. Напередодні

колективізації селяни самостійно розпоряджалися своєю товарною продукцією і одержували гроші від її реалізації на вільному ринку або через кооперацію. Після того, як переважна частка селян опинилася в колгоспах, вільний ринок різко скоротився в своїх масштабах, тому що колгоспники могли запропонувати покупцям сільськогосподарської продукції тільки те, що вони вирощували на присадибній ділянці. Товарно-грошові відносини всередині колгоспу зійшли нанівець, тому що колгоспники одержували компенсацію за свою працю в громадському господарстві (якщо взагалі одержували) переважно в натуральній формі.

На початку першої п'ятирічки частими були випадки дострокового погашення державного кредиту шляхом застав або зворотного продажу облігацій їх власниками. Тому партійні організації промислових підприємств одержали завдання забезпечити довгостроковість позик методом організованих робітничих починів. У липні 1929 р. за встановленою вже традицією робітники ленінградських підприємств звернулися до радянського уряду з проханням випустити нову позику індустріалізації. Підтримуючи почин ленінградців (знову-таки — за встановленою традицією), робітники Луганського вагоноремонтного заводу повідомили через пресу про свій власний почин: укладення в колективі підприємства угоди про те, щоб облігації позики не продавати протягом п'яти років³³.

«Ідучи назустріч» такому волевиявленню робітничого класу (почин луганчан, зрозуміло, підтримали й інші підприємства), ВЦВК і РНК СРСР в лютому 1930 р. прийняли постанову про запровадження громадського контролю за продажем і закладанням облігацій масових позик. Здійснення контролю покладалося на комісії сприяння держкредиту, які виникли в країні за постановою ВЦВК і РНК СРСР у травні 1929 р. і займалися пропагандою та розповсюдженням позик. Тепер заставляти і продавати облігації ставало можливим тільки при наданні відповідного дозволу комісією, яка повинна була визначити справжню потребу позикодержця в цій операції. Після запровадження контролю довгостроковість позик було забезпечено.

У кваліфікованих робітників за картками «отоварювалося» не більше чверті заробітної плати. Саме тому робота комісії сприяння державному кредиту знаходила достатній відгук серед робітничих колективів. Виникала, однак, проблема стимулювання продуктивності праці. Розв'язували її теж за допомогою патріотичних починів, через організацію масового виробничого змагання.

В грудні 1917 р. В. Ленін написав статтю «Як організувати змагання?» Мабуть, вона не задовольнила автора, тому що залишилася неопублікованою. 20 січня 1929 р. газета «Правда» опублікувала її, а партійні організації дістали завдання «підняти маси».

Ініціативу в розгортанні змагання, яке назвали соціалістичним, віддали в руки донецьким шахтарям, тому що вугледобувна промисловість була найбільш «вузьким місцем» у промисловості. 31 січня колективи шахт «Центральна» і «Північна» тресту «Артемвугілля» уклали перший договір на соціалістичне змагання. Слід за цим ЦК ВКП(б) ухвалив 9 травня 1929 р. постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У постанові підкреслювалося, що змагання — це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Організація

змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партійні організації.

Цій постанові судилося довге життя. Майже до кінця свого перебування при владі партапарат надавав великого значення зашкарубленим ритуальним процедурам, чекаючи від них виробничої віддачі. Та в першій п'ятирічці робітничі маси зустріли ідею змагання з ентузіазмом. Якщо вивчати історію індустріалізації за газетами, в око впадають численні патріотичні починання робітників та інженерно-технічних працівників у виробничому змаганні, прагнення достроково виконати першу п'ятирічку, самопожертва тисяч і тисяч ентузіастів, що відмовляли собі в найнеобхіднішому, щоб якомога швидше побудувати економічний фундамент соціалізму.

У серпні 1929 р. делегація Луганського паровозобудівного заводу, яка приїхала до Москви для обміну досвідом ударної праці, викликала московських робітників на змагання за дострокове виконання п'ятирічного плану. Так народилося гасло «П'ятирічку — за чотири роки!»

Ефективність змагання як методу поліпшення якісних і кількісних показників виробництва була доведена вже в 1928/29 господарському році. Якщо в першому півріччі радянська промисловість знизила собівартість продукції на 1,9%, то друге півріччя (квітень–вересень 1929 р.) дало набагато кращі результати: 6,1%³⁴.

Метод змагання було використано під час налагодження незвичного для робітників господарського розрахунку на підприємствах. У промисловості виникли госпрозрахункові бригади, утворювані профспілковими організаціями. Госпрозрахунковою могла стати кожна виробнича бригада, яка мала можливість впливати на зниження собівартості продукції. Коло показників, в якому підраховувалася економія, було досить широким: випуск продукції, витрати основних матеріалів, рівень браку, залежні від бригади накладні витрати. Бригади одержували грошові премії в розмірі від 20 до 60% досягнутої економії.

Госпрозрахунок на підприємствах міг налагоджуватися тільки за умови чіткого внутрішньозаводського планування та обліку. Вказівка налагодити планування та облік надійшла на підприємства в квітні 1930 р. Тоді була ухвалена постанова ЦК ВКП(б), в якій профспілковим, господарським і комсомольським організаціям пропонувалося розгорнути масову роботу для доведення планових завдань до цеху, агрегата, верстата. Однак ця вказівка залишилася невиконаною. Проведена в березні 1931 р. перевірка показала, що утворені замість трестів виробничі об'єднання незадовільно здійснюють госпрозрахунок на підвідомчих підприємствах. Перелом в цю справу вніс рух госпрозрахункових бригад.

В Україні першою уклала госпрозрахунковий договір у квітні 1931 р. бригада формувальників Д. Горяїнова з ливарного цеху харківського заводу «Серп і молот». На початок лютого 1932 р. налічувалося близько 30 тис. госпрозрахункових бригад, в яких працювало до 300 тис. робітників³⁵.

В налагодженні внутрішньозаводського панування вагому роль відіграв рух виробничих колективів за розроблення зустрічних планів. Перший зустрічний план у липні 1930 р. було складено на Ленінградському машинобудівному заводі ім. К. Маркса. Йшлося про те, щоб підприємства, користуючись плановими розробками тресту як схемою, опрацьовували більш напружений план самостійно.

Через кілька місяців ця пропозиція була вдосконалена робітниками Дніпровського металургійного заводу, які створили свій зустрічний план, підкріплений 4 тисячами раціоналізаторських пропозицій³⁶.

Під час переходу у плануванні з господарських на календарні роки три останні місяці 1930 р. були виділені в особливий квартал і оголошені ударними. В ударному кварталі на підприємствах виникли планово-оперативні групи, які розробляли зустрічні промфінплани. Під час розроблення плану на 1932 р. розгорнувся рух за складання техпромфінпланів. Один з перших в Україні техпромфінпланів створили інженери, економісти й робітники Дніпропетровського металургійного заводу. Техпромфінплани 1932 р. вже мало відрізнялися за своєю будовою від заводських планів наступних десятиліть³⁷.

Впровадження великої кількості нових машин, агрегатів і механізмів породило диспропорцію між технічним рівнем виробництва, який істотно зріс, і наявністю технічно освічених кадрів. Кадри довелося готувати переважно не в школах та училищах (для цього вже не залишалось часу), а безпосередньо на виробництві, тобто, в перебігу експлуатації нової техніки. Такий метод підготовки давав вираш у часі, але супроводжувався великими збитками. Поламки та аварії, зниження якості продукції та зростання браку пояснювалися елементарним невмінням робітників розібратися в складній техніці й технології виробництва. Тому технічне навчання робітників ставало одним з найголовніших завдань.

Скликана в січні–лютому 1931 р. Всесоюзна конференція працівників промисловості висунула гасло «Техніка в період реконструкції вирішує все!» Партійний і профспілковий апарати розгорнули кампанію за оволодіння технікою. Колективу Московського автомобільного заводу АМО доручили звернутися до всього робітничого класу з відповідним закликком. Кампанія за освоєння нової техніки повинна була проводитися методами виробничого змагання. У листопаді 1931 р. було утворене товариство «За оволодіння технікою (ЗОТ)».

В освоєнні нової техніки велике значення мала допомога молодим з боку ветеранів. Прокатники Керченського металургійного заводу закріпили за кожним ветераном кілька новачків, що дало можливість заводу перевести прокатний цех з однозмінної на чотиризмінну роботу. Про свій почин вони розповіли в «Рабочей газеті» 13 липня 1931 р. Однак ініціатива не набула широкої популярності, тому що партійний апарат не звернув на неї уваги. Та згодом виявилося, що такий метод технічної підготовки не вимагає фінансових ресурсів: навчання відбувалося на громадських засадах. Тому в травні 1932 р. газета «Правда» підготувала й надрукувала лист вибійника горлівської шахти «Кочегарка» М. Ізотова з розповіддю про його методи навчання молоді високопродуктивній праці. Після цієї публікації профспілкові й комсомольські організації на підприємствах стали «розкручувати» ізотовський рух. Виявилося, що на деяких підприємствах є наставники з числа ветеранів, які підготували набагато більше кваліфікованих робітників, ніж сам Ізотов. Рекордсменом став машиніст блюмінга на Дніпропетровському металургійному заводі, робітник з 34-річним стажем Ф. Авілов. У роки першої п'ятирічки він підготував 170 фахівців своєї справи³⁸.

Розробка зустрічних планів і техпромфінпланів вимагала належної постановки раціоналізаторської справи. Ще в 1926 р. з ініціативи харківських раціоналізаторів виникла Українська асоціація робітників-винахідників (УАРВин). Перший з'їзд її відбувся у січні 1929 р., делегати представляли близько 2 тис. робітників — членів УАРВину. Голова уряду В. Чубар на цьому з'їзді наголосив на тому, що «нам потрібна масова самодіяльність, масова ініціатива, масова творчість у низах, на підприємствах»³⁹.

26 жовтня 1930 р. ЦК ВКП(б) постановою «Про становище масового винахідництва під кутом його впливу на раціоналізацію виробництва» поставив вимогу створити на кожному підприємстві виробничу базу робітничого винахідництва (експериментальні майстерні і бригади, технічну консультацію тощо). Керівники підприємства зобов'язувалися забезпечити своєчасний розгляд, експертизу, врахування і раціоналізацію робітничих пропозицій, пов'язати роботу винахідників із загальними планами раціоналізації та реконструкції⁴⁰. Прийнята до виконання всіма заводськими організаціями, ця постанова швидко змінила характер винахідницької справи. Наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі кількість членів УАРВину зросла з 97 у жовтні 1930 р. до 339 в лютому 1931 р. Були створені цехові бюро раціоналізації та винахідництва (російська аббревіатура — БРИЗ), організовані постійні консультації для робітників-винахідників, налагоджено їх відрядження на споріднені підприємства⁴¹.

Винахідництво розгорталось як патріотична ініціатива робітничого класу, що будував соціалізм. Насправді, однак, вирішальну роль в цій справі відігравали інженерно-технічні працівники. Кожний член УАРВину з робітничого середовища мав прикріпленого ітеерівця (ІТР — російська аббревіатура: инженерно-технический работник), який частіше за все ставав фактичним співавтором, а то й одноосібним, але не визнаним автором раціоналізаторської пропозиції.

Підкріплене організаційними зусиллями і навіть одноразово про стимульоване матеріально (інтелектуальна власність була в державі-комуні ірраціональним поняттям), раціоналізаторство і винахідництво розгорталось передусім на новобудовах першої п'ятирічки. В Україні п'ятирічний план передбачав вкласти у важку індустрію переважну частку асигнованих на промисловість коштів — 87,5%, а в групу Б — лише 12,5%. Цей показник був перекритий: капітальні вкладення в групу А сягнули 90,5%, відповідно в легку й харчову — скоротилися до 9,5%⁴².

Загальний обсяг капіталовкладень в групи А становив у незмінних цінах 1928 р. 3084 млн руб. за всі чотири роки п'ятирічки проти 660 млн за вісім років нової економічної політики, тобто в 4,6 раза більше. У галузі групи Б було вкладено 322 млн руб. проти 101 млн за роки непу, тобто в 3,2 раза більше. На першому місці за капіталовкладеннями перебувала металургія, друге місце з невеликим відривом посідало машинобудування, третє й четверте ділили електроенергетика та паливна промисловість⁴³.

Ресурси, виділені для електроенергетики, дозволили розгорнути будівництво великих районних електростанцій і заводських електростанцій районного значення. Особливо високі темпи нарощування потужностей електроенергетики спостерігалися у сформованому ще до революції Донецько-Придніпровському регіоні.

Однією з перших в Україні почала будуватися Штерівська ДРЕС. Її перша черга потужністю 20 тис. кВт стала до ладу ще в 1926 р., а друга черга — у 1931 р. Найбільша електростанція Донбасу досягла в 1932 р. потужності в 157 тис. кВт.

Перший турбогенератор Зуївської ДРЕС потужністю 50 тис. кВт став працювати в 1932 р. В другій п'ятирічці на цій електростанції були введені в дію ще два агрегати такої потужності. За своїм технічним рівнем електростанція стала однією з найдосконаліших в світі.

Було побудовано Криворізьку ДРЕС (1929 р.), Сіверськодонецьку ДРЕС (перша черга — 1930 р., друга — 1932 р.), Київську ДРЕС № 2 (1930 р.), Харківську ДРЕС № 2, більш відому під назвою ЕСХАР — Електрична станція Харківського району (1930 р.), Дніпродзержинську ДРЕС (1932 р.) та інші великі електростанції.

Своєрідним символом радянської індустріалізації став Дніпрогес, закладений навесні 1927 р. Кожний з п'яти турбогенераторів першої черги, які поставляла американська фірма «Дженерал електрик», мав потужність 62 тис. кВт. Фірма справедливо заявляла в своїх проспектах, що турбіни й генератори для Дніпрогесу — її найвище виробниче досягнення, що ці агрегати є найпотужнішими та найдосконалішими в світовому енергобудуванні. У жовтні 1932 р., коли перша черга електростанції стала до ладу, будівельники розпочали монтаж шостого турбогенератора. За своїми параметрами він не поступався попереднім, але вготували його на ленинградському заводі «Електросила».

План ГОЕЛПРО в галузі електроенергетики Радянський Союз виконав ще в 1931 р. За оптимальним варіантом першого п'ятирічного плану в Україні треба було побудувати до кінця 1932/33 господарського року електростанції загальною потужністю 924 тис. кВт. Фактичний приріст потужностей до кінця 1932 р. склав 936 тис. кВт. Отже, в цій галузі перша п'ятирічка справді була виконана за чотири роки.

Сотні мільйонів рублів було вкладено у розбудову кам'яновугільної промисловості Донбасу. Закрилися десятки дрібних шахт з низькою продуктивністю праці, було реконструйовано багато шахт із великими запасами палива, а головне — розгорнуто нове шахтне будівництво. Всього за п'ятирічку в Донбасі були введені нові потужності по видобутку 20,9 млн тонн вугілля.

На розбудову металургії було витрачено чверть капіталовкладень, які мала в своєму розпорядженні промисловість. Майже половину цих коштів поглинуло будівництво трьох нових заводів повного циклу (чавун—сталь—прокат).

План першої п'ятирічки передбачав побудову двох заводів — у Запоріжжі й Кривому Розі — потужністю по 650 тис. тонн чавуну й відповідної кількості подальших продуктів переділу. Однак дефіцит металу змусив планові органи істотно переглянути українську металургійну програму. Потужність Криворізької сталі було збільшено до 1,7 млн тонн чавуну, а Запорізької сталі — до 2 млн тонн. Одночасно було ухвалено рішення будувати першу чергу нового металургійного заводу потужністю 2,2 млн тонн чавуну в Маріуполі, на узбережжі Азовського моря. Вважалось, що в перспективі потужність Азовсталі досягне 4 млн тонн чавуну. Продуктивність найбільшого тоді в світі металургійного заводу Гері поблизу Чикаго дорівнювала 3 млн тонн чавуну.

Завод інструментальних сталей, який спочатку перебував у складі Запоріжсталі, а згодом виокремився в самостійне підприємство — Дніпроспецсталь, став до ладу в жовтні 1932 р., тобто водночас з першою чергою Дніпрогесу. З його побудовою в Україні виникла електрометалургія як галузь металургійної промисловості. Трохи згодом, уже в 1933 р. став до ладу Запорізький завод феросплавів, який також входив у промвузол на базі електроенергії Дніпрогесу.

Серед діючих металургійних підприємств найглибшої реконструкції зазнав Макіївський завод. По суті, на його території було побудоване цілком нове сучасне підприємство. На Дніпровському металургійному заводі в Дніпродзержинську — одному з найстаріших в Україні (першу домну було задато 1889 р.) також провадилося велике капітальне будівництво.

Динамічно розвивалася трубопрокатна галузь металургійної промисловості. Були істотно розширені потужності старих трубопрокатних заводів Дніпропетровська — ім. В. Леніна та ім. К. Лібкнехта. У 1930 р. став до ладу Харцизький трубопрокатний завод, а через рік у Нікополі розгорнулося будівництво заводу з виробництва труб проектною потужністю 410 тис. тонн на рік. Продуктивність найбільших американських заводів не перевищувала тоді 350 тис. тонн на рік.

Значні кошти направлялися на створення в республіці нової галузі виробництва — кольорової металургії. У листопаді 1930 р. видав першу продукцію Костянтинівський цинковий завод. Разом з Беловським заводом на Уралі, який споруджувався одночасно, він забезпечив всі потреби Радянського Союзу у цьому металі.

Після Першої світової війни стало зрозуміло, наскільки важливе значення в галузях ВПК має такий конструкційний матеріал, як алюміній. Його виробництво у розвинутих країнах світу швидко зростало. Створений в СРСР трест «Алюмінбуд» мав будувати алюмінієві комбінати на базі дешевої електроенергії Дніпрогесу. Для відпрацювання складної технології виплавки він побудував спочатку невеликий Волховський комбінат. У 1932 р. Волхов дав перші сотні тонн «крилатого металу». Тим часом великими темпами будувався Дніпровський алюмінієвий комбінат. Перший метал він дав у липні 1933 р.

Значна увага приділялася розбудові тилових галузей металургійної промисловості — залізрудних і марганцевих шахт, заводів вогнетривів, коксохімзаводів. Велике капітальне будівництво розгорнулося в Криворізькому залізрудному басейні. Поряд з реконструкцією і розширенням існуючих потужностей тут у 1931 р. було споруджено дві шахти проектною потужністю по 450 тис. тонн руди на рік, у 1932 р. — одна шахта такого ж типу. В другій п'ятирічці були додатково збудовані п'ять шахт потужністю від 700 до 800 тис. тонн руди. Побудова Запорізького, Пантелеймонівського, Часів-Ярського і Красноармійського заводів вогнетривів звільнила Радянський Союз від імпоротної залежності з цієї продукції вже у 1933 р.

Темпи розвитку коксохімічної промисловості визначалися масштабами будівництва в чорній металургії. За роки першої і частково другої п'ятирічок в республіці було збудовано 11 великих коксохімзаводів потужністю від 640 до 1330 тис. тонн металургійного коксу на рік: Рутченківський (перша черга в 1928 р., друга — в 1931 р.), Горлівський (1928, 1931), Алчевський (1929, 1931), Дніпропетровський (1929, 1931), Кам'янський (1931, 1933), Дніпродзержин-

ський (1931), Новомакіївський (1933), перша черга Запорізького (1934), Маріупольський (1935), Новоєнакієвський (1935, 1936), Криворізький (1936).

Машинобудівна промисловість за обсягом капіталовкладень поступалася тільки металургії, а в 1932 р. навіть вийшла на перше місце. Такі масштаби капітального будівництва сприяли створенню в Україні цілого ряду машинобудівних підприємств союзного, європейського і світового значення. Тим не менш, переважна більшість капіталовкладень в цій галузі спрямовувалася на реконструкцію і розширення діючих підприємств.

Рішення про побудову в Харкові тракторного заводу було ухвалене в квітні 1930 р. Завод спорудили в рекордно стислі строки: через 15 місяців від дня закладення його основних цехів і через 18 місяців після урядового рішення про побудову. У 1932 р. харківські тракторобудівельники дали 16,8 тис. тракторів.

Щоб задовольнити потреби Радянського Союзу в устаткуванні для металургійної промисловості, було побудовано величезний Ново-Краматорський завод важкого машинобудування. Одночасно будувався Дніпропетровський завод металургійного устаткування. Обидва заводи почали давати продукцію за рамками першої п'ятирічки — в 1934 р.

Розгорнулася реконструкція Луганського паровозобудівного заводу. По суті, на його виробничих площах споруджувалося нове підприємство великої потужності. Першу продукцію колектив заводу дав у 1933 р. Це були вантажні паровози серії «ФД». Проектна потужність заводу дорівнювала 1080 важких вантажних паровозів (або 2100 паровозам у перерахунку на потужність серій, що випускалися до революції). Завод відіграв вагомую роль в технічній реконструкції радянського залізничного транспорту.

Навесні 1930 р. в Харкові відбулося закладення найбільшого в світі верстатобудівного заводу кошторисною вартістю 42,7 млн руб. Через півроку будівництво довелося зупинити через брак коштів. Наприкінці п'ятирічки воно відновилося, і в 1935 р. завод свердлильних і шліфувальних верстатів став до ладу. Це було найпотужніше в світі підприємство такого профілю.

Луганські залізничні майстерні після реконструкції стали одним з найбільших в світі заводом вугільного машинобудування. Поряд з докорінно реконструйованим у 1935 р. Горлівським заводом гірничого устаткування він відіграв головну роль в технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу та інших вугледобувних басейнів СРСР.

Реконструкція запорізького заводу «Комунар» перетворила його в найбільше у світі підприємство з виробництва зернових комбайнів. У 1932 р. завод виробив 5953 комбайни.

На основі розширення діючих заводів в Україні було створене залізничне вагонобудування. Воно зосередилося на Дніпродзержинському заводі ім. газети «Правда», що раніше існував як вагонний цех металургійного заводу, і на Крюківському вагонобудівному заводі. Останній спеціалізувався на випуску платформ і великотоннажних вагонів, устаткованих автозчепленням і автоматичним гальмом.

Харківський завод «Серп і молот» спеціалізувався на виробництві складних молотарок у розмірах, що забезпечували потреби сільського господарства всього СРСР. Київський завод «Ленкузня» став одним з найбільших в СРСР підпри-

ємств річкового суднобудування, головною базою постачання пароплавів і барж для Великого Дніпра. Сумський завод ім. М. Фрунзе і завод «Більшовик» в Києві після реконструкції спеціалізувалися на виготовленні машин та агрегатів для хімічного машинобудування в обсягах, які задовольняли потреби багатьох союзних республік.

Хімічна промисловість створювалася в Україні майже на порожньому місці. Був зведений один з найбільших у світі содових заводів — Донсода (Лисичанськ). Ще в роки Першої світової війни розпочалося будівництво хімічного комбінату біля залізничної станції Рубіжна, але тривалий час воно перебувало в законсервованому стані. В роки першої п'ятирічки розбудова комбінату відновилася, але не була завершена.

За планом першої п'ятирічки в Україні передбачалося будівництво Горлівського й Рутченківського азотнотукових комбінатів, а також чотирьох комбінатів істотно більшої потужності з невизначеним місцем розташування. Добрива передбачалося виробляти за новітньою технологією — із синтетичного аміаку, одержуваного з водню коксового газу та азоту повітря. Надалі ця програма скоротилася й розтягнулася у часі за браком потрібних коштів. Зокрема, Горлівський азотнотуковий завод розпочав виробництво добрив тільки наприкінці другої п'ятирічки. Будівництво другого заводу було перенесене в Дніпродзержинськ і завершилося тільки в третій п'ятирічці. Спорудження першого (і останнього) з більш потужних комбінатів, що передбачалися планом в 1933 р. біля Лисичанська, потім припинилося і знову відновилося тільки в 1938 р. Під час Великої вітчизняної війни комбінат був зруйнований, але у повоєнні десятиліття виведений на проектну потужність. Тепер це найбільше підприємство української хімічної промисловості — Сіверськодонецький хімкомбінат.

Переважна частина капіталовкладень, призначених для розвитку виробництва предметів споживання, спрямовувалася в галузі харчової індустрії. Були споруджені м'ясокомбінати великої потужності — Кременчуцький (1927 р.), Мелітопольський (1929 р.), Полтавський (1929 р.), Вінницький (1930 р.), Київський (1930 р.).

У цукровій промисловості, яка була найбільш розвинутою галуззю харчової індустрії з дореволюційних часів, першим п'ятирічним планом передбачалося будівництво 11 потужних заводів. Згодом виявилось, що сільське господарство не зможе забезпечити їх сировиною. В окремі роки через брак сировини не працювали навіть деякі діючі заводи. Тому програма будівництва нових підприємств істотно скоротилася. Було побудовано тільки два заводи — Веселодолянський (1929 р.) і Лохвицький (1929 р.).

Майже заново була створена консервна промисловість. До неї увійшли Одеський (1927 р.), Київський (1929 р.), Тираспольський (1930 р.), Маріупольський (1931 р.), Херсонський (1932 р.) заводи і комбінати. Проектна потужність Херсонського комбінату була розрахована на випуск 128 млн умовних банок консервів, що набагато перевищувало потужність всієї консервної промисловості дореволюційної Росії.

Через брак капіталовкладень легка промисловість залишилася малорозвинутою. У першій п'ятирічці були споруджені лише поодинокі підприємства:

трикотажні фабрики в Одесі, Харкові і Києві, взуттєві фабрики конвеєрного виробництва у Києві, Харкові і Дніпропетровську.

3. Суцільна колективізація сільського господарства

Слід замислитися над тим, чому збудований більшовиками соціально-економічний лад розпався після багатьох десятиліть гниття «до основанья», а не трансформувався у щось інше, більш досконале, як це завжди буває під час революцій. Напрошується висновок: радянська економіка включно з колгоспним ладом від початку не мала права на життя, тобто являла собою утопію, реалізовану за допомогою терору і пропаганди.

Чому радянській владі треба було зроби́ти селян колгоспниками? На таке запитання в роки суцільної колективізації давалася іззовні переконлива відповідь: колективне господарство з опорою на машинну техніку більш ефективне, ніж одноосібне. Пізніше цей аргумент втратив переконливість. Коли кількість городян у населенні стала переважаючою, колгоспи не змогли їх прогодувати. Почалися продовольчі утруднення, Радянський Союз потрапив в імпорتنу залежність за сільськогосподарською продукцією.

Тепер ті, хто бажає виправдати колективізацію сільського господарства, знаходять інші аргументи. Типовим є обґрунтування, яке можна проілюструвати словами декана історичного факультету Ставропольського університету (Російська Федерація) О.Кудрявцева: «В стране шла индустриализация, требовавшая огромных средств. Откуда взять на нее деньги? Западные страны займов не давали. Оставался один путь — взять у деревни хлеб и трудовые ресурсы. Поставленная цель была достигнута: создана мощная промышленность, в том числе и оборонная, позволившая впоследствии защитить страну от фашизма. Но сначала надо было загнать крестьянина в колхоз, чтобы он перестал быть хозяином своего хлеба»⁴⁴.

Західні країни не можна звинувачувати в тому, що вони не давали позик на радянську індустріалізацію. Адже уряд СРСР відмовився погасити позики, зроблені попередниками, і конфіскував власність іноземців в своїй країні. Прийняте в Кремлі у 1929 р. рішення здійснити суцільну колективізацію не можна обґрунтовувати нападом гітлерівської Німеччини на СРСР, що стався через 12 років. В аргументації О. Кудрявцева заслуговує на уваги лише те, що село треба було одягнути в гамівну сорочку колгоспів, щоб взяти хліб і кадри. Селянин не міг залишатися господарем свого хліба, тому що держава привласнила собі «командні висоти» економіки і мусила годувати тих, хто працював в них.

Пристаюючи до повторного комуністичного штурму, Й. Сталін зробив ставку на політику соціального розколу. Криза продовольчого постачання, обумовлена небажанням селян продавати хліб державі за низькими цінами, позначилася на матеріальному становищі робітничого класу. Робітники сприймали її як небажання селян рахуватися з їхніми інтересами. Пропагандистський апарат саме так пояснював хлібозаготівельні кризи 1927–1929 рр., які насправді були викликані форсуванням темпів індустріалізації за рахунок випуску в обіг не забезпечених товарами грошей.

Політики «поділяй і володарюй» Кремль дотримувався й на селі. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — у 1923 р.) поняття «куркуль» перестало вживатися в законодавстві і пропаганді. Однак з 1925 р. воно виникло знову. Взимку 1927–1928 рр. на хлібозаготівлі була мобілізована значна частина відповідальних працівників із міст. Домагаючись від них вживання надзвичайних заходів, аби подолати кризу, ЦК ВКП(б) вимагав заарештовувати «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями»⁴⁵.

Злам непу, як уже підкреслювалося, завершився під час зимових хлібозаготівель 1928–1929 рр. Створений форсованими темпами індустріалізації продовольчий дефіцит різко загострив проблему заготівель. У квітні 1929 р. Сталін на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) приділив увагу винайденому ним «уральсько-сибірському методу» хлібозаготівель: «Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організувати їхню громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель»⁴⁶.

У 1918–1920 рр. Кремль здійснював на селі дві окремі кампанії — колективізацію і продрозкладку. Сталінське ноу-хау у вигляді «уральсько-сибірського методу» об'єднувало їх в єдине ціле. Викладаючи переваги свого методу перед керівниками партії, генсек підкреслив: «По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них потужну багатомільйонну політичну армію на селі»⁴⁷.

Перший напрям сталінської аграрної програми можна назвати тактичним: ішлося про відновлення продрозкладки. Другий напрям був стратегічним: на селі створювалася соціальна напруга, потрібна для здійснення суцільної колективізації. Колективізація, у свою чергу, виявилася потрібною, щоб налагодити постійне виробництво сільськогосподарської продукції на умовах держави.

Практична реалізація «уральсько-сибірського методу» розгорнулася, коли визрів урожай 1929 р. Тоді склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. і призвела до загальносоюзного голоду 1932–1933 рр.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». ВУЦВК і РНК УСРР продублювали її 3 липня. Постановами запроваджувалися обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання. Коли господар ухилявся від «плану до двору», сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п'ятикратної вартості хліба, що підлягав здаванню. Коли господар відмовлявся сплачувати штраф, його майно продавалося з торгів. Груповий опір розкладці передбачав депортацію у віддалені регіони. Чверть надходжень від стягнень і продажу майна перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти⁴⁸. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незаможних селян у реалізації нових законів.

У побудові держави-комуни Сталін обрав інший шлях, але кінцева мета не змінювалася. Як і Ленін в 1918–1920 рр., він прагнув встановити безпосередній, а не опосередкований грошима виробничий зв'язок між містом і селом.

Починаючи згортання непу в грудні 1927 р., генсек домігся включення в резолюцію XV з'їзду ВКП(б) тези про те, що товарообіг по мірі успіхів в будівництві соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»⁴⁹. З 1929 р. мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб лише тим, кому держава видала картки. Базарна торгівля хлібом була заборонена, призначені для сільського споживача промтовари передавалися у фонд отоварювання хлібозаготівель на основі контракції.

Контракційний договір укладався між державою та колективами, передусім — торговельною кооперацією, а також індивідуальними господарствами. У ньому містилися обов'язкові для селян зобов'язання поставляти державі певну кількість продовольства або сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. Як правило, держава обмежувалася виплатою знецінених рублів. За цих умов контракційний договір перетворювався на звичайну розкладку, тобто реквізицію. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася вже зовсім близькою, була ознаменована невеличкою термінологічною революцією. Товари в ній уже називалися продуктами, а договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»⁵⁰.

Із «куркулями» договори не укладалися. Їм давали тверді завдання (звідси назва — твердоздатчики) на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідси назва — експертники). Експертизу здійснювала сільрада разом з бідняцько-наймитською частиною села. На бідняків контракційний договір теж не поширювався, бо їхні господарства не мали для держави економічного значення. Зате вони мали велике практичне значення: реквізиції здійснювалися на селі за допомогою комнезамів.

Розпливчастість критеріїв, за якими окреслювалася «експлуататорська верхівка села», була винаходом конструкторів колгоспного ладу. Вони могли оголосити «куркулем» кожного більш-менш заможного селянина. Проте навіть цілковита неможливість не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Щоб розчавити їх, радянська влада користувалася неологізмом «підкуркульник».

В Кремлі розуміли, що продрозкладка загрожує економічним колапсом, подібним до того, що стався у 1920 р. Селян, які мали власне господарство, не можна було змусити працювати на державу без компенсації за працю. Тому одночасно із встановленням гумових хлібозаготівельних планів Сталін вдався до радикального засобу: позбавити селянина статусу господаря і заштовхнути його в колгосп. Там вже не він вирішував, скільки треба сіяти і як розподіляти урожай. Треба було змінити, як цього вимагала програма РКП(б) 1919 р., соціальну природу багатомільйонного селянства або, як афористично висловлювався проф. О. Кудрявцев, загнати селянина в колгосп, аби він не був господарем свого хліба.

7 листопада 1929 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». В ній зазначалося, що селяни

пішли у колгоспи «цілими селами, волостями, районами». У місцевих начальників складалося враження відставання від сусідів: вони мали незначний відсоток колективізації, а генеральний секретар ЦК твердив, що у колгоспи пішов середняк.

Сталінська стаття була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), який проголосив курс на суцільну колективізацію. Питання про долю найбільш заможних селян було розв'язане апаратним шляхом. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК визнав за необхідне створити загальносоюзний Наркомат землеробства і утвердив під керівництвом його глави Я. Яковлева комісію, яка прийняла рішення перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу». Висновки комісії оприлюднив 27 грудня 1929 р. Й. Сталін на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів.

Розкуркулення заможних господарств підривало відновлені в роки непу продуктивні сили села. Компартійна верхівка свідомо йшла на це, бо її метою було насадження колгоспів як обов'язкового елементу командної економіки. Селянин-власник міг змиритися з колективізацією тільки під загрозою втратити все. Приклад розкуркуленого сусіда робив його більш зговірливим.

Практичний перехід до політики суцільної колективізації відбувся у січні 1930 р. 5 січня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Вона встановлювала черговість регіонів у досягненні суцільної колективізації. Україна повинна була завершити колективізацію восени 1931 р. або навесні 1932 р. 30 січня ЦК ВКП(б) прийняв нову, цього разу таємну постанову «Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». До першої категорії репресування був віднесений «куркульський актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості країни. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, повинні були розселитися за межами колгоспних земельних масивів у виселках.

Операція з розкуркулення здійснювалася під загальним керівництвом чекістів. В Україні активну участь у розкуркуленні брали комнезами. Тривала операція з 18 лютого до 10 березня і охопила 29 округів УСРР. Було виселене 19 531 господарство з 92 970 особами. До 1 квітня, як доповідали керівники ДПУ УСРР в Москву 25 березня, мала бути завершена підготовча робота з виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округів («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»). На цей же час планувалося виселення додаткової тисячі сімей з п'яти східних і південних округів⁵¹.

Комісія Я. Яковлева схилилася до того, щоб основною формою організації колгоспу була визнана артіль. «Кожний подальший крок у бік усупільнення на шляху до комуни, — говорилося у надісланому в політбюро ЦК ВКП(б) проєкті постанови, — повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання їхнього переконання у міцності, вигідності й перевагах колективних форм ведення господарства». Через це комісія наполягала на «збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, який обслуговуватиме споживчі потреби селянської сім'ї»⁵².

Сталін передав проєкт постанови секретарю ЦК ВКП(б) В. Молотову. Той назвав його невдалим, «подекуди з фальшивими нотами». Фальшивою нотою

вважалося обґрунтування причин утворення артільей замість комун⁵³. Сталін погодився, і з остаточної редакції постанови ЦК ВКП(б), що побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були вилучені. Наркомзем СРСР натомість дістав доручення в найкоротший строк розробити Примірний статут сільськогосподарської артілі «як перехідної до комуні форми колгоспу»⁵⁴.

Якісний стрибок у колективізації відбувся в лютому 1930 р., тобто під час розгортання чекістської операції з розкуркулення. По всій Україні, за винятком Полісся, у цьому місяці частка колективізованої землі перевищила частку землі одноосібників. Селяни йшли в колгосп під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, хоч і неорганізований, але повсюдний. В усіх регіонах селяни однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усупільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. Почастішали випадки громадської непокори і навіть збройного опору. Ситуація в країні стала нагадувати воєнну. Від 7 лютого члени політбюро ЦК ВКП(б) почали одержувати оперативні зведення ОДПУ⁵⁵.

26 лютого в ЦК ВКП(б) прийшла панічна телеграма з Харкова. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко і «всеукраїнський староста» Г. Петровський повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, що спричинили «селянський рух» проти колективізації. Термінологію телеграми (перекручення, головотесність місцевих працівників) Сталін використав у своїй знаменитій статті «Запаморочення від успіхів».

В наступні кілька днів телеграми з повідомленнями про антиколгоспний рух прийшли з Алма-Ати, Воронежа і Рязані. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня було внесене таке рішення: «а) доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Термін роботи — 24 години, з тим щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) доручити т. Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах»⁵⁶.

У новій редакції Примірного статуту було зроблено фундаментальну поступку колгоспникам: їм надавалося право тримати корову, дрібну худобу й птицю, мати присадибну ділянку. У цьому номері газети «Правда» друкувалася також стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без усіляких обмовок, що «артіль є основною ланкою колгоспного руху». У різкій формі говорилося про неприпустимість посилення «колгоспного руху» засобами адміністрування.

Слідом за цими документами, опублікованими 2 березня, ЦК ВКП(б) прийняв 10 березня постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі». В самій назві вона містила дві великі брехні: по-перше, місцеві органи влади не були винні у «викривленнях»; по-друге, не існувало колгоспного руху, селяни колективізували силою. Постанова розсилалася секретарям парткомів до районного рівня, а також повпредам ДПУ, прокурорам, членам республіканських раднаркомів. Політбюро ЦК ВКП(б) запропонувало також президіям ЦВК союзних республік вислуховувати скарги у релігійних справах і «виправляти викривлення»⁵⁷.

Місцева влада бурхливо сприйняла несправедливі звинувачення у «викривленнях», і Сталін змушений був удатися до невластивого йому рівня відвертості, щоб пояснити ситуацію. В закритому листі «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» від 2 квітня 1930 р., який адресувався низовим партійним організаціям, говорилося: «У лютому місяці у Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначали стан, який не можна назвати інакше, як загрозливий. Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлення партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан»⁵⁸.

На базі зведень ОДПУ історики проаналізували ситуацію, яка склалася в СРСР після 26 лютого 1930 р. Знаючи все те, що відбулося потім, можна погодитися із сталінською оцінкою подій, які змусили Кремль припинити на півроку політику суцільної колективізації.

За даними, що їх наводить Л. Віола, в 1930 р. було зареєстровано в УСРР 4098 селянських хвилювань, в Центральній чорноземній області — 1373, на Північному Кавказі — 1061, на Нижній Волзі — 1003⁵⁹. Отже, в УСРР відбулося істотно більше хвилювань, ніж в трьох інших регіонах товарного землеробства, разом узятих. Як свідчить Террі Мартін, на прикордонному українському Правобережжі у березневих хвилюваннях 1930 р. взяли участь до 100 тис. селян⁶⁰. За даними Л. Гриневич, під час хвилювань активно поширювалися прокламації повстанців із закликами до відновлення УНР⁶¹. Тому можна вказати, що порядок переліку регіонів у сталінському закритому листі з апокаліптичним змістом не виявляв, а приховував загрозу, яка йшла від УСРР — розташованої на кордоні з Європою найбільшої національної республіки. Сталін явно усвідомлював загрозу, що подвоювалася активною участю українців Північного Кавказу в кампанії українізації майже половини районів цього краю, який мав спільний кордон з УСРР⁶². Тим не менш, відвертість генсека в оцінках соціальних наслідків примусової колективізації не супроводжувалася такою же відвертістю в оцінці національних аспектів.

Всім бажаним після 2 березня 1930 р. було дозволено вийти з колгоспів, і практично всі селяни-власники цим дозволом скористалися. Однак у директивному листі «Про колективізацію», який ЦК ВКП(б) розіслав партійним комітетам 24 вересня 1930 р., ставилося завдання «добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху»⁶³. Після цього була проведена повторна кампанія «ліквідації куркульства як класу», причому в ролі куркулів виступили вже інші селяни.

Повторна кампанія здійснювалася в Україні під керівництвом комісії політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком. Комісія запропонувала вислати за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль знизив ліміт до 30 тис. господарств. 29 травня 1931 р. секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев розіслав у республіки, краї та області виготовлені на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення. В них вписувалися чорнилом прізвище секретаря партійного комітету, регіон вселення і кількість селянських сімей, що підлягали виселенню.

Поряд з розкуркуленням для стимулювання притоку селян в колгоспи був використаний інший метод: накладення на одноосібників непідйомних податків при одночасному звільненні колгоспників від податків і податкової заборгованості. Цей метод виявився ефективним, і тому з другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. Загальні результати депортації «куркульських» господарств за два роки мали такий вигляд:⁶⁴

	УСРР	Північний Кавказ
1930 р.	31 593	10 595
1931 р.	32 127	27 809
Всього	63 720	38 404

Розкуркулення у поєднанні з податково-пільговим перепадом за короткий строк загнали в колгоспи основну масу селянства. На жовтень 1931 р. в УСРР було колективізовано 72% селянської орної землі⁶⁵.

Світова дискусія про український Голодомор показує, що історикам не просто зрозуміти політику Кремля. По-перше, вона була спрямована на досягнення умоглядних уявлень про державу-комуну, а тому здійснювалася методом проб і помилок. По-друге, головний конструктор колгоспного ладу був закритою людиною у спілкуванні навіть зі своєю командою. Треба добре попрацювати, щоб з розрізнених фрагментів відтворити реальну послідовність дій генсека під час створення колгоспного ладу.

Історики нерідко дивляться на минуле з позицій звичної для них реальності. Ця зрозуміла властивість має своє наукове визначення (презентизм) і нерідко спотворює образ минулого. Прикладом такого спотворення є уявлення про тотожність природи радянських колгоспів в роки становлення колгоспного ладу (1930–1932) і в наступні десятиліття.

На жаль, пострадянська українська історіографія обминала своєю увагою споріднену з Голодомором проблему колективізації. Тому вона не помітила того етапу в сталінській політиці проб і помилок, який викликав визрівання глибокої соціально-економічної кризи. Найбільшим проявом цієї кризи якраз і був голод 1932–1933 рр. в основних регіонах СРСР. Суть справи полягала в тому, що Сталін прилюдно оголосив артілю «основною ланкою колгоспного руху», приклав у 1930–1932 рр. багато зусиль для організаційно-господарського зміцнення артілей, але побудував відносини між містом і селом таким чином, ніби в селі панували комуни.

Колгосп у формі артілі можна вважати «дволиким Янусом». Одним своїм ликом (громадським господарством) він обернений до директивної економіки, а іншим (присадибним господарством) — до ринкової економіки. Артільна форма колгоспу нерозривно пов'язана з товарно-грошовими відносинами та ринком. Ринковий лик колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією виробленої продукції чи, навпаки, справитися з дефіцитом. Поряд з вільним вибором місця праці, наданим робітничому класу без зусиль з його боку, внаслідок простого розуміння керівниками партії органічних вад мілітаризації трудового процесу, селянин виборов собі присадибну ділянку.

Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи уможливили її тривале існування. Комуністична економіка завжди залишалася неефективною, але давала можливість Кремлю використовувати мобілізаційний ресурс, який мала від природи. Її тривале існування пояснювалося тим, що СРСР володів колосальним людським потенціалом і майже невичерпними природними ресурсами.

Але все це стосується періоду, який постав після припинення другого комуністичного штурму і пов'язаного з ним голоду 1932–1933 рр. Ми ж повинні зрозуміти, чому цей штурм був припинений посеред дороги, чому Сталін, як і Ленін в 1921 р., змушений був відмовитися від спроб повністю абсорбувати селянське господарство в директивну економіку.

Завжди треба вивчати тільки те, що відбулося, у тому числі в історії радянської колективізації. Однак комуністична революція не мала стосунку до історичного процесу, підвладного об'єктивним закономірностям. Це означає, що історію колективізації треба вивчати з урахуванням первинних конструкцій у головах вождів. Тобто дослідники радянської доби повинні звертати увагу й на те, що не здійснилося. Такий підхід до історичного процесу є незвичним, але необхідним для розуміння того, що сталося.

Щоб заспокоїти селян, Сталін твердив у статті «Запаморочення від успіхів», що саме артіль є «основною ланкою колгоспного руху». Через кілька місяців, у червні він повторив це твердження у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії, але додав: «на цей момент»⁶⁶. Завтра, на його думку, все могло змінитися. Ця позиція генсека відбилася у резолюції XVI з'їзду «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства». В ній підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є артіль, але припускалося, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — *комуни*»⁶⁷. Припущення ґрунтувалося на тому, що артіль неспроможна існувати в суспільстві, позбавленому товарно-грошових відносин. Тоді ніхто з членів більшовицького керівництва не міг собі уявити, що зв'язок між селянською артілью і ринком міг бути зворотним: ринок збережеться, оскільки існуватиме артіль. Варто проілюструвати цю загальну переконаність й заявою Сталіна про неп, що містилася у політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії. У стенографічному звіті заява була надрукована в такій редакції: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо неп, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються»⁶⁸. Історики не звертали уваги на специфічну лексику заяви. Сам вождь, готуючи свої «Твори» до друку у 1949 р., увагу звернув і відредагував її так: «Ми ще не скасовуємо неп, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»⁶⁹. Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства в 1930–1931 рр. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (у лапках) прикметником «вільний»: такий, що не контролюється державою і здійснюється за законом попиту і пропонування.

Колишній семінарист, Й. Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працівниками залишок виробленої продукції.

На папері все виглядало добре. У роз'ясненні наркома землеробства СРСР Я. Яковлева і голови Колгоспцентру Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі були визначені норми здавання (у формі продажу за гранично низькими цінами) зернової продукції заготівельним державним органам. У хлібовиробних регіонах, в тому числі в Україні, треба було здавати від чверті до третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього урожаю, а в хлібоспоживаючих регіонах — не більше однієї восьмої частини збору. «Решта маси валового збору — вказувалося у роз'ясненні, — залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів»⁷⁰.

Роз'яснення Яковлева та Юркіна було схвалене політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня 1930 р. Наступного дня воно з'явилося друком у офіційному виданні «Сборник законов СССР» і було розтиражоване всіма газетами. Отже, селяни приступали до посівної кампанії після всіх катаклізмів січня–березня 1930 р. цілком спокійно. Хтось працював у колгоспі, хтось — у власному господарстві. Після авторитетного роз'яснення генсека про те, що вступ в колгосп — справа добровільна, після його запевнень у тому, що за колгоспниками залишатиметься повноцінне присадибне господарство, після зобов'язання держави обмежити «першу заповідь» цілком конкретними обсягами — селяни працювали з повною віддачею. На додаток погодні умови 1930 р. виявилися сприятливими для доброго урожаю.

Хлібозаготівельний план для України встановили у червні 1930 р. в обсязі 440 млн. пудів, але у вересні збільшили до 490 млн. пудів. ЦК КП(б)У у жовтні домігся зменшення плану до 472 млн пудів, але хлібозаготівлі йшли з великими напруженням. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн пудів і зобов'язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних заготівель, щоб цілком виконати план. З селян все ще вибивали минулорічну заборгованість, коли почалася весняна сівба. На початку травня 1931 р. новий глава радянського уряду В. Молотов викликав в Москву С. Косіора і повідомив, що план щодо урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри — 490 млн пудів⁷¹. До кінця травня 1931 р. держава заготовила в Україні 477 млн. пудів хліба з урожаю 1930 р. З кожного гектара посівних площ було одержано по 4,7 ц зерна — рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки⁷².

У 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай у розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше, ніж у попередньому році. Тим не менш, план хлібозаготівель був встановлений в обсязі 510 млн. пудів⁷³. Логіка заготівельників була примітивна: виконали в перший раз, коли натиснули, виконаєте і в другий раз. На XVI з'їзді ВКП(б) Сталін заявив, що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв'язується зернова проблема⁷⁴.

Як складалися відносини держави і селян в роки сталінського штурму? Під час непу держава хліб купувала. Коли заготівельні ціни ставали для селян не вигідними через інфляцію, вони припиняли вивіз хліба на ринок, і в країні спалахували хлібозаготівельні кризи. Покінчити з ними Сталін планував насадженням на селі великого виробництва — державного (радгоспи) і одержавленого (колгоспи). У січні 1928 р. він заявив сибірським партпрацівникам: «Треба покрити всі райони нашої країни, без винятку, колгоспами (і радгоспами), здат-

ними замінити, як здатчика хліба державі, не тільки куркулів, а й індивідуальних селян»⁷⁵. Пройшло 3,5 роки, держава докорінно змінила соціальне обличчя села. Тепер селяни мусили не продавати, а здавати хліб, та ще й у невизначеній кількості. Тепер держава могла, і доказала це, збираючи хліб з урожаю 1930 р., забирати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Хлібозаготівлі ставали частіше за все справою суто технічною: зерно прямо з колгоспних ланів вивозилося машинами МТС на елеватори.

Однак конструктори колгоспного ладу не врахували людський чинник. Якщо держава забирала собі всю продукцію, що вирощувалася в громадському господарстві, то колгоспникам не було резону працювати на полях з повною віддачею сил. Держава ніби підштовхувала селян до того, щоб вони приділяли максимум уваги присадибному господарству. Тільки воно могло гарантовано нагодувати їх.

Сільськогосподарські кампанії 1931 р. відбувалися під знаком виснажливих хлібозаготівель з урожаю 1930 р. Як колгоспники працювали, добре видно з довідки секретно-політичного відділу ОДПУ «Про підготовку до збирання урожаю хлібів», підготовленої 5 червня 1931 р. для керівників партії. Чекісти попереджали про можливість зриву кампанії і загрозу втрати значної частини врожаю. «Негласною перевіркою стану збирального реманенту в колгоспах України встановлено, — зазначалося в розділі про готовність МТС до жнив, — що наявні машини та реманент внаслідок безгосподарського його зберігання здебільшого став непридатним або потребує капітального ремонту». Стосовно підготовки приміщень для приймання врожаю говорилося, що багато районів України ще не почали підготовку складів у колгоспах і радгоспах. Наведені в усіх розділах доповідної записки факти справді підтверджували висновок, зроблений на її початку — про зрив збиральної кампанії. Україна не була винятком, критичне становище спостерігалось в усіх регіонах⁷⁶.

Зусилля влади, спрямовані на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, ретельно аналізувалися в радянській історіографії. Відомо, наприклад, що у січні 1931 р. в Москві працювала Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах, яка приділила багато уваги правильному нормуванню сільськогосподарських робіт і розробила систему відрядних оцінок кожної одиниці роботи в трудоднях. VI Всесоюзний з'їзд рад у березні 1931 р. прийняв постанову «Про колгоспне будівництво», в якій трудодень оголошувався єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи в громадському господарстві. З'їзд зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне впровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося у постанові, слід здійснювати за принципом «хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує»⁷⁷.

На папері вимальовувалася струнка і ефективна система оплати праці в колгоспах. Однак всі ці резолюції і постанови перебували у гострій суперечності з так званими «технологічними» постановами ЦК ВКП(б). Аналізуючи постанови у справі організації посівної та збиральної кампаній, по заходах із догляду за посівами, ми знову помічаємо одну важливу деталь: ЦК ВКП(б) не робив різниці між колгоспами і радгоспами. Вироблена в колгоспах продукція вважалася такою же власністю держави, як і продукція радгоспів. Виходить, що в

Кремлі вважали ту продукцію, яку селяни одержували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві. Нерозрізнення колгоспів і радгоспів означало, що «колгоспно-кооперативна» форма власності явочним порядком перетворювалася на державну власність. Проте держава не платила колгоспникам заробітну плату.

Як до цього ставилися колгоспники? Судження про їхню реакцію можна винести з багатьох листів, адресованих «всеукраїнському старості» Г. Петровському. Наприклад, члени артїлі «Незаможник» села Тишківка Гайсинського району на Уманщині в листі від 25 листопада 1931 р. розповіли, що уповноважений з району розпорядився замість хліба, якого вже не було, тому що держава забрала, забирати й картоплю, залишаючи на сім'ю для прогодування не більше 2 пудів. «Він заявив, — скаржилися колгоспники, — що мужикові даси 5 пуд картоплі і 5 пуд хліба, то він обснується, як павук, і нікому нічого не скаже». Але селяни запевняли голову ВУЦВК, що залишають за собою право шукати вихід, аби не загинути голодною смертю. Вони робили такий висновок: «Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину»⁷⁸.

Небажання колгоспників та одноосібників вирощувати хліб, який ще на полях реквізувала держава, призводило до колосальних втрат врожаю. У 1931 р. втрати вимірювалися сотнями мільйонів пудів, внаслідок чого держава одержала набагато менше зерна, ніж було потрібно для задоволення потреб міста, армії та експорту. Реальний врожай 1932 р. взагалі не піддається оцінці.

Економічне становище країни попри газетні рапорти про пуск в експлуатацію новобудов першої п'ятирічки, було катастрофічним. Свідченням катастрофи став голод в основних регіонах СРСР. Голодувало село, у якого забрали весь хліб, голодувало й місто, яке держава не могла прогодувати, спираючись на ревізійний принцип у відносинах з селом.

Особливо небезпечна для влади ситуація склалася в українському селі. Результатом зимових хлібозаготівель з урожаю 1931 р. став голод, який призвів до загибелі у першій половині 1932 р. десятків тисяч селян. Урожай 1932 р. припинив голодування, але з початком нової хлібозаготівельної кампанії селяни зрозуміли, що держава забере у них весь вирощений хліб. З усіх районів республіки в Кремль стікалися повідомлення чекістів про «гострі настрої». Становище Сталіна на владному Олімпі внаслідок економічної кризи ставало все більш непевним. Щоб попередити масові виступи голодуючих українських селян, він вилучив у них в січні 1933 р. все продовольство тривалого зберігання. Кампанія вилучення здійснювалася голодуючими комнезамівцями під керівництвом чекістів у вигляді натурального штрафування за «борги» по хлібозаготівлях. Внаслідок цього загальносоюзний голод переріс в Україні у страхотливий Голодомор.

4. Голодомор 1932–1933 рр.

Голод в Україні, який був викликаний стягненням непосильних хлібозаготівель, припинився тільки з визріванням врожаю 1932 р. Однак цей урожай, як і два попередніх, Сталін мав намір використати для потреб індустріалізації.

Силовий тиск з боку заготівельних органів на колгоспників та односібників став неефективним, і відповідальність за хлібозаготівлі була покладена безпосередньо на партійний апарат, очолюваний керівниками областей, країв і республік.

10 червня голова уряду УСРР В. Чубар і голова ВУЦВК Г. Петровський написали листи В. Молотову і Й. Сталіну, в яких досить відверто охарактеризували ситуацію на селі. Серед іншого вони звертали увагу на небезпеку «розбазарювання» очікуваного урожаю. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер, — викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо — буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, оскільки фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»⁷⁹. Йому вторив Петровський: «Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»⁸⁰.

Г. Петровський і В. Чубар підходили до проблеми без сентиментів, суто раціонально: людину, яка вирощує продовольчі культури, треба годувати, бо інакше виникне небезпека для вирощуваних культур. Про те, що небезпека для врожаю була невіддільною від небезпеки для голодуючих селян, в листах не йшлося.

Л. Каганович зрозумів тільки те, що виникає небезпека для урожаю. Він виходив з принципової сталінської установки на те, що вирощений в сільському господарстві хліб належить тільки державі. Тому в листі патрону, який відпочивав на чорноморському курорті, він написав 23 червня: «*є небезпека розкрання хліба*»⁸¹.

Ми підходимо до першоджерел лиховісного «закону про п'ять колосків», аби пересвідчитися: поява його викликала ситуацією в Україні. Внаслідок сталінського штурму економічне становище в усій країні погіршувалося з дня в день, але тільки в Україні і Казахстані воно стало у 1932 р. нестерпним через масове голодування сільського населення. Голод у Казахстані був наслідком примусового осадження казахів на землю з вилученням у м'ясозаготівлю великої частки худоби, що годувала кочовиків. Голод в Україні (ще не Голодомор!) мав спільний з казахським знаменник у вигляді надвисоких заготівель. Проте він, як і голод наступного року в усіх неукраїнських регіонах зернового виробництва країни, мав іншу, ніж казахський, природу, а саме: настирливі спроби Кремля інтегрувати сільське господарство в «командну економіку», щоб безперешкодно вилучати на потреби індустріалізації максимальну кількість продукції. А те, що в 1932 р. УСРР далеко випереджала за масштабами голодування інші регіони зернового виробництва, пояснювалося надзвичайно жорсткою хлібозаготівельною політикою Кремля в цій національній республіці.

В сучасній російській публіцистиці український голод 1932–1933 рр. не відділяється від загальносоюзного, а непорівнянно вищі людські втрати пояснюються особливою старанністю республіканських керівників у здійсненні хлібозаготівель. Однак заготівлі були тільки окремою ланкою в політиці комуністичного штурму, який спрямовувався з Кремля. Керівники республік, країв і областей не мали впливу на політику, але краще бачили руйнівні наслідки

комуністичного штурму. В розглядуваних тут листах В. Чубаря і Г. Петровського звучало приховане невизнання права держави на присвоєння всієї виробленої селянами продукції. Селянин, на думку українських керівників, мусив розпоряджатися продукцією, яку виробляв, і тільки ділитися з державою її певною часткою. Сталін не заперечував розмов про частку держави в урожаї, але вважав, що вся сільськогосподарська продукція є такою же власністю держави, як і продукція промислова. Саме через це він розцінив прагнення голодуючих українських колгоспників забезпечити себе продовольством як загрозу.

Ситуацію на селі яскраво характеризує лист голови колгоспу у Лебединському районі на Харківщині, датований 8 серпня 1932 р. Він надійшов у приймальню голови ВУЦВК без зазначення прізвища і назви колгоспу внаслідок зрозумілої причини. Але було названо район, і з цього можна зробити безперечний висновок: автор знав становище в інших колгоспах і не побоювався того, що чекісти «вчислять» його. В листі, серед іншого, зазначалося: «В колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу закликають, ніхто їй нічого не віре. Земля очутилась в бур'янах, цукровий буряк неполений. Хлібні аванси видають по 400 гр на день — здебільшого фуражних культур, надії нема на додержання, тому що плани у цьому році дані більші, або менші дуже незначно, а врожай через загибель озимини далеко менший. Чи нормально, що плани більші, ніж валовий врожай?»⁸²

Сталін підключив до хлібозаготівельних органів компартійно-радянський апарат саме через те, що треба було виконувати непосильні плани. На село поїхали мобілізовані апаратом керівники міських підприємств, установ та організацій. Щоб посилити відповідальність самого апарату, до «битви на хлібному фронті» була підключена спеціально скликана Всеукраїнська партійна конференція. Делегати її на дві третини склалися з секретарів сільських і районних комітетів, які добре знали жахливу ситуацію на селі. Тим не менш, конференція затвердила 9 липня 1932 р. непідйомний план хлібозаготівель в 356 млн пудів.

20 липня генсек написав з курорту Кагановичу і Молотову, що чинне законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне. Він був певний, що без заходів, які сам назвав «драконівськими», колгоспний лад зміцнити неможливо. У листуванні, яке зав'язалося з цього приводу, ми знаходимо теоретичну інтерпретацію нового закону, що проходила досі повз увагу дослідників. Всупереч урочистим деклараціям Сталін не вважав власність колгоспів на засоби виробництва і вироблену за їх допомогою продукцію колективною власністю колгоспників. Колгоспна і кооперативна власність, поряд з державною, проголошувалася суспільною власністю, яка набувала статус «священної і недоторканної» під охороною силових структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»⁸³.

Накладення цих теоретичних новацій на прагнення сталінської команди налагодити розподіл матеріальних і культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами, робить зрозумілою причину відмови Сталіна від побудови хлібозаготівель на податковій основі. Обов'язок

колгоспів платити податок з вирощеного урожаю означав визнання державою їхнього права на вироблену продукцію. Матеріальна зацікавленість, що забезпечувала ефективність праці селян (на ній, до речі, ґрунтувалася ще з 1930 р. вся система заходів із організаційно-господарського зміцнення колгоспів) прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» звичок.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за «розкрадання колгоспного і кооперативного майна» обиралася «вища міра соціального захисту» — розстріл з конфіскацією всього майна. За «пом'якшувальних обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на термін не нижче 10 років⁸⁴.

Теоретична основа «закону про п'ять колосків» освячувала наявну в 1930–1932 рр. практику, коли держава намагалася користуватися практично всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як своєю власною. Стосовно одноосібників з теорією виходила неув'язка: якщо колгоспники декларувалися як носії колективної форми власності, то ті, хто господарював індивідуально («індуси» — жаргонною мовою сільських активістів), не підпадали під цю категорію власників. Проте факт їхнього існування вже ігнорувався, вони характеризувалися тільки як носії «індивідуально-горлохватських» звичок.

Постанову ЦВК і РНК СРСР було опубліковано в газеті «Правда» двічі — 8 і 9 серпня. Під ці публікації редакція «Правди» разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні грандіозний рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня 1932 р. взяли участь 100 тис. «ударників преси» — робселькорів. Але даремно кореспондент «Правди» у Дніпропетровській області закликав: треба шукати! Рейд не дав результатів⁸⁵.

Це не означало, що селяни не робили спроб приховати від державного обліку хоч що-небудь з вирощуваної ними продукції, тобто красти її — за термінологією Кремля. У січні 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич заявив: «Чи всі колгоспники кради? Мало хто не крав — 10–15 відсотків»⁸⁶. Поширеність цього явища була безсумнівною: селянам треба було їсти і годувати сім'ю. Але обсяги таких «крадіжок» здебільшого вимірювалися певною кількістю колосків. Непорівнянно більших втрат сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути неоплачуваної праці в полі. Врожай гинув від бур'янів або через перестоювання.

Від 1929 р. радянський уряд невпинно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У червні 1932 р. Сталін уперше зауважив, що капіталовкладення треба скоротити, тому що створюється небезпека нових продовольчих утруднень. У липні довелось істотно скоротити й військовий бюджет. Коли К. Ворошилов нагадав попередні обіцянки, він зауважив, що тепер інша ситуація⁸⁷.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. змушувала Радянський Союз продавати все більше сільськогосподарської сировини на зовнішніх ринках, щоб одержати конвертовану валюту для виплати зобов'язань по векселях, виданих під закупку промислового устаткування. Одержаного по хлібозаготівлях зерна вже не вистачало для задоволення потреб міст та армії у продовольстві, а також для нарощування експорту. Розпачливий стан платіжного балансу СРСР був

одним з проявів економічної катастрофи, що насувалася на країну внаслідок авантюристичної політики «підхльостування». Припинення платежів по векселях загрожувало відмовою іноземних банків кредитувати імпорт, конфіскацією суден і експортного вантажу в портах, всієї радянської власності за кордоном⁸⁸. У червні 1932 р. Каганович доповідав Сталіну, що в Москві посилено працюють над визначенням джерел для збільшення валютної виручки⁸⁹. Йшлося, зокрема, про виставлення на продаж безцінних творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Проте солідну валютну виручку міг дати тільки продаж хліба у великих кількостях.

Уряд був здатний «виторжати» з колгоспів весь хліб, щоб забезпечити експортні плани, і переконливо доводив цю здатність упродовж трьох років. Однак у 1932 р. на зовнішній ринок надійшло тільки 107,9 млн пудів хліба проти 298 млн пудів в 1930 р. і 316 млн пудів в 1931 р.⁹⁰

В останньому кварталі 1932 р. Кремль змушений був істотно скоротити норми видачі хліба за централізованим постачанням. В Україні, де карткова система охоплювала 7,1 млн осіб, видача хліба службовцям та утриманцям робітників і службовців за особливим і першим списками постачання скоротилася з 400 до 300 г на день. Було знято з постачання кустарів, зменшено норми постачання за списками другим і третім. В муку для випікання хліба додавалися ячмінь і кукурудза⁹¹.

Радянська пропаганда пояснювала обмеження у споживанні хліба саботажем куркулів, які нібито проникли в колгоспи і провадили руйнівну діяльність, намагаючись створити в країні ситуацію голоду. Однак розпалювання ворожнечі між містом і селом не завжди спрацьовувало. Багато робітників і службовців були вчорашніми селянами і знали ситуацію на селі.

В адресованому С. Косіору листі від 18 червня 1932 р., який написав 20-річний комсомолец Г. Ткаченко, говорилося: «Ви не уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині й т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50, та й ті такі, що падають. Люди страшенно голодують». Лист закінчувало одне коротке судження, яке комсомолец не став розвивати: «Зараз набирає сил і авторитету теорія т. Бухаріна»⁹². Для сталінської команди воно звучало виразом.

Сталіну вдалося в 1928–1930 рр. придушити опозицію в політбюро ЦК ВКП(б), представлену М. Бухаріним, О. Риковим і М. Томським. Опозиціонери виступали проти суцільної колективізації сільського господарства і користувалися в неноменклатурній частині партії широкою підтримкою. Справитися з т.зв. «правим ухилом» вдалося за допомогою партійної чистки, але Бухарін залишався популярним серед населення. Провал політики «підхльостування» загрожував генсеку політичною смертю.

Антисталінська опозиція в партії і антирадянські настрої в суспільстві були загальносоюзним явищем. Проте найбільш виразно вони проявлялися в уже голодуючій Україні. Завжди стриманий в оцінках ситуації навіть у найближчому оточенні, генсек виявив незвичну відвертість у листі Л. Кагановичу з чорноморського курорту від 11 серпня 1932 р. Відвертість була вимушеною, тому що Каганович знаходився в центрі задуманої кадрової комбінації і мусив знати

загальний задум. Як правило, з директивними вказівками вождя знайомилися й інші члени політбюро ЦК, однак цей лист адресувався йому особисто.

Сталін вирішив замінити С. Косіора Л. Кагановичем на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У, тому що почав втрачати контроль над трьома лініями управління в Україні — партійною, радянською і чекістською. Адресовані С. Косіору, голові уряду В. Чубарю і голові ДПУ С. Реденсу звинувачення були викликані відмовою багатьох райкомів партії прийняти до виконання затверджений Третьою конференцією КП(б)У план хлібозаготівель і поширенням серед партійців «правоопортуністичних» настроїв. Інформація, якою володів генсек, пізніше (у листопаді 1932 р.) була надіслана керівництвом ДПУ УСРР в політбюро ЦК КП(б)У для відповідного реагування. Тепер вона опублікована⁹³. На десятках сторінок чекісти фіксували підслухані «антипартійні» висловлювання членів сільських парторганізацій України. Як правило, останні займали керівне становище в низових ланках управління.

Зроблений Сталіним висновок вельми показовий: «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, *против* партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может»⁹⁴ *.

Аналіз дій кремлівського керівництва не дозволяє стверджувати, що у серпні 1932 р. вже були задумані репресивні заходи, які призвели до Голодомору. Однак з цього листа можна зрозуміти, наскільки Сталін боявся втратити владу. Раптовий соціальний вибух в голодуючій Україні у поєднанні з прогресуючим загостренням політичної та економічної ситуації в центрі загрожував основам радянського ладу. В кінці листа Сталін ще раз повторив побоювання стосовно відпадиння України — «великої і своєрідної», як він висловлювався, республіки: «Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, передусім — її *прикордонних* районів і т. п.), повторюю — можемо втратити Україну»⁹⁵ *. Доводиться згадати, що в березні 1930 р. його особливо стривожили селянські хвилювання у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер генсека знову турбувало становище в республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Голод 1932–1933 рр. в регіонах зернового виробництва був наслідком жорстких заготівель, а в споживаючих регіонах — часткового зняття населення з централізованого постачання. В обох випадках це був штучний голод, викликаний в кінцевому підсумку намаганням Кремля втілити в життя лєнінські уявлення про державу-комуну. Смертні випадки від такого голоду були б рівнозначні вбивству за необережністю, якби ми не знали, що в Кремлі сиділи холоднокровні політики, які елементарно нехтували людським життям у нама-

* Курсив Й. Сталіна.

гання доповнити своє політичне панування над суспільством пануванням економічним. Таке нехтування людським життям було властиве цим політикам й за інших обставин мирного або воєнного часу. Загальносоюзний голод 1932–1933 рр. винятку не становив. Але в даному разі влада не ставила метою завдавати смерть.

В сталінські часи радянська влада була відповідальна й за іншу смерть мільйонів своїх та чужих громадян — навмисну. В основі навмисного умищення людей теж приховувалося бажання кремлівських можновладців доповнити політичну диктатуру економічною. Гинули люди, які чинили опір комуністичному будівництву.

Та ми знаходимо в історії радянської України й специфічний різновид навмисно завданих смертей. Мова йде про смерть від голоду мільйонів громадян України*. Цей різновид смерті був найбільш жахливий і за способом умищення, і за мотивом. Перебираючи мотиви, що можуть бути підтверджені фактами 1932–1933 рр., ми знаходимо серед них лише один, який можна вважати переконливим: бажання однієї людини зберегти й утвердити завойовану нею диктаторську владу над правлячою партією, державним апаратом та суспільством.

Визрівання найбільш жахливого способу цілеспрямованого умищення людей було започатковане діями надзвичайних хлібозаготівельних комісій, надісланих Сталіним в основні регіони зернового виробництва у жовтні 1932 р. В документації комісій, які працювали в УСРР і на Північному Кавказі, ми знаходимо зброю, за допомогою якої була організована смерть мільйонів — *натуральні штрафи*.

22 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення відрядити до УСРР на дві декади комісію В. Молотова, а до Північнокавказького краю — комісію Л. Кагановича. 29 жовтня комісія Молотова прибула в Харків і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії поставила вимогу виконати хлібозаготівельний план, скорочений на 70 млн пудів. Наступного дня скорочений план був розподілений по областях, секторах і зернових культурах. Селянський сектор мусив віддати державі 261 млн пудів (колгоспи — 224, одноосібники — 37), а радгоспи — 21 млн пудів⁹⁶. За вказівкою Молотова у протоколі політбюро ЦК КП(б)У від 1–5 листопада з'явилася директива щодо посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов'язувалися поза чергою розглядати справи із хлібозаготівель, як правило, на виїзних сесіях на місцях із застосуванням суворих репресій. Адміністративним органам приписувалося швидко провадити в життя всі заходи примусу щодо боржників із хлібозаготівель. Центральна і місцева преса повинна була широко висвітлювати судові справи⁹⁷.

В останні місяці 1932 р. в Україні явочним порядком утвердився надзвичайний орган влади на чолі з Молотовим, який розв'язував найважливіші питання повсякденного життя. Одним з них була реалізація «закону про п'ять

* Є підстави вважати, що терор голодом був застосований в цей час і в неукраїнській частині Кубані, а також в Нижньому Поволжі. У цьому переконують монографії пензенського професора В. Кондрашина.

колосків». 21 листопада з ініціативи Молотова керівники України звернулися в політбюро ЦК ВКП(б) з проханням на період хлібозаготівель надати ЦК КП(б)У в особі комісії у складі генерального секретаря ЦК, голови ДПУ УСРР і представника Центральної контрольної комісії право остаточного вирішення питань про застосування смертної кари. Прохання було задоволене⁹⁸.

За рік до цих подій, наприкінці грудня 1931 р., коли Молотов приїхав в Україну «вибивати» хліб попереднього врожаю, він скористався як каральним заходом розпуском колгоспів. Всього було розпущено до 80 колгоспів-боржників. В лютому 1932 р. Наркомзем СРСР назвав таку практику найтяжчим перекрученням лінії партії та уряду⁹⁹. Селяни тільки раділи, коли розпускали колгоспи. Зрештою, припинив цю практику сам Молотов.

Тепер же Молотов зробив спробу вплинути на селян давно випробуваним способом — експропріацією господарств. З цією метою його комісія опрацювала постанову, яку підписав В. Чубар як голова РНК УСРР, про позбавлення одноосібників рухомого майна, а також посівів, присадибних ділянок і будівель. Незабаром висунуто в цій постанові ідею розкуркулення було «поглиблено» рекомендаціями застосовувати її до колгоспників і депортувати експропрійованих до віддалених місцевостей країни або в концтабори¹⁰⁰.

Розкуркулення селян мало смисл як спосіб втягнення нерозкуркулених в колгосп. Що могло воно означати, будучи застосованим проти колгоспників? В тій неможливій ситуації, яку створювала для селян влада, вони тільки раділи, коли їх засуджували до розкуркулення і депортації. За повідомленням секретаря Краснопілляського райпарткому (на Харківщині) в ЦК КП(б)У від 9 грудня 1932 р., «після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: “Хай судять та везуть звідділя. Так хоч з голоду не вмрем, а дома коли залишимось, все рівно помremo”»¹⁰¹.

Сталінська команда експериментувала, виявляючи найбільш ефективний спосіб покарання «боржників». Врешті, вона таки знайшла спосіб. Молотов перебував в Україні до 6 листопада і повернувся в Харків 17 листопада. В цей другий приїзд він розробив республіканські партійно-урядові постанови щодо посилення хлібозаготівель відповідно до одержаних від Сталіна інструкцій. 20 листопада він повідомив Сталіна про те, що практичні вказівки щодо хлібозаготівель вже вислані в ЦК ВКП(б)¹⁰². Вони були опубліковані після узгодження в Кремлі у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою — «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

Серед інших заходів артільям-боржникам, які видавали натуральні аванси в рахунок трудовнів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), приписувалося повернути «незаконно розданий хліб». Райвиконкомам приписувалося також організувати вилучення в колгоспів, одноосібників та робітників радгоспів хліб, розкрадений під час косовиці, обмолоту і перевезення. Цей зловісний пункт означав, що держава санкціонує обшуки з цілковитою конфіскацією наявних запасів зернових культур.

Прийнята під диктовку Молотова і завізована Сталіним постанова РНК УСРР від 20 листопада містила в собі дев'ятий пункт, який став запальною свічкою Голодомору — про натуральні штрафи м'ясом. Постанова ЦК КП(б)У

від 18 листопада дублювала дев'ятий пункт урядового документу про вилучення худоби у власності колгоспників в м'ясозаготівлю у вигляді натурального стягнення, і доповнювала його таким чином: «У колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель, стосовно колгоспників, що мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі на трудовні з вилученням надлишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель». Цією ж постановою дозволялося штрафувати селян не тільки м'ясом, але й «другим хлібом» — картоплею¹⁰³.

Зазначені постанови й розроблені на їх основі підзаконні акти містили певні обмеження щодо процедури обшуків і переліку продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель у терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово, але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності молотовської комісії: створення законодавчої основи для терору голодом.

Діяльність надзвичайної комісії Кагановича призвела до загибелі від голоду сотень тисяч селян і козаків Північного Кавказу. Тому слід з особливою увагою придивитися до мети, поставленої перед комісією Кагановичем і затвердженої протоколом політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада 1932 р.:

«доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо — на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби;

основне завдання зазначеної групи товаришів — виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними елементами на Кубані»¹⁰⁴.

Очолювана Кагановичем «група товаришів» складалася з відомих в Радянському Союзі осіб: заступника голови Комітету заготівель М. Чернова, наркома постачання А. Мікояна, заступника ОДПУ Г. Ягоди, заступника наркомвоєнмора Я. Гамарника, члена колегії РСІ М. Шкірятова, секретаря ЦК ВЛКСМ О. Косарева. Північний Кавказ розглядався як цілісний регіон тільки тому, що входив до складу Російської Федерації на правах окремого краю. Він складався з 11 округів, які відрізнялися один від одного природними умовами, структурою економіки та складом населення.

Якщо аналізувати затверджену політбюро ЦК ВКП(б) мету надзвичайної комісії під кутом зору співвідношення між частиною (Кубань) і цілим (Північнокавказький край), то виявиться, що частина явно домінує. Згідно з першим абзацом посланці Сталіна повинні були спілкуватися з крайкомом ВКП(б), і тому в сферу інтересів «групи товаришів» потрапив увесь край, хоча й тут підкреслювалося: «особливо — на Кубані». У другому абзаці територію для розгортання діяльності надзвичайної комісії політбюро ЦК ВКП(б) визначало чітко: Кубань.

Як уже підкреслювалося вище, сталінська команда інтернаціоналістів визнавала тільки один пріоритет у репресивній політиці — класовий. У наведених формулюваннях він простежується чітко: саботаж нібито організували контрреволюціонери — «куркулі», хоч заможних селян, яких радянська влада таврувала цими словами, було виселено ще в 1930–1931 рр. до малоприсадибних для

життя регіонів СРСР. Національна складова репресивної політики ретельно маскувалася. Наприклад, на засіданні бюро крайкому ВКП(б) 23 листопада Каганович так само чітко окреслював географічні пріоритети надзвичайної комісії, але пояснював їх фальшивими аргументами: «Не треба брати Північний Кавказ в цілому. Адже північна частина план сівби виконала. І хліб здала краще. Весь тиск треба зосередити на Кубані... Ваша виняткова увага повинна бути прикута до районів Кубані, особливо у питанні чистки»¹⁰⁵.

Каганович мав рацію, коли говорив про виконання північними округами краю планів сівби й про кращі показники реалізації хлібозаготівельного плану. Але ті, хто встановлював плани, керувалися тільки їм відомими міркуваннями. Ми не можемо документально обґрунтувати, чому в 1931 р. Україна одержала такий напружений план заготівель, що його виконання спричинило голод у першій половині 1932 р. Так само нема документальних пояснень щодо того, чому напруженість кубанських планів значно перевершувала в 1932 р. напруженість в інших округах Північного Кавказу. Але факт завищених планів є безсумнівним.

Час від часу національна складова в репресіях Кремля виявлялася в необережних ремарках Кагановича. Наприклад, 1 листопада він заявив в Ростові-на-Дону, торкаючись теми напливу селян з голодуючої України у першій половині 1932 р.: «Безсумнівно, серед тих, хто приїжджав з України, були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова»¹⁰⁶.

Каганович зачепив «приїжджих з України» і в доповіді на розширеному засіданні бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) спільно з бюро міськкому та компартійно-радянським активом Ростова-на-Дону 23 листопада. Але то вже не була необережна ремарка. Аналізуючи класовий склад кубанської контрреволюції, секретар ЦК ВКП(б) назвав таких її учасників: невиселені куркулі; заможні селяни, які перероджувалися в куркулів; втікачі із заслання. Лише четверту позицію він одвів тим, хто особливо тривожив радянську владу: «І насамкінець, представники буржуазної, білогвардійської, козацької інтелігенції (а її багато у великих кубанських станицях, в одній станиці Полтавській налічується понад 400 осіб інтелігенції, з них багато з білогвардійським минулим). До цієї інтелігенції додалась частина петлюрівців, які перекочували навесні з України»¹⁰⁷.

Тему визвольної боротьби українців Кубані Каганович ототожнював лише з «приїжджими петлюрівцями». Місцева інтелігенція мала у нього три різні означення, але української він впритул не бачив. Це й не дивно: уже готувалася таємна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яку було прийнято 14 грудня 1932 р. Вона нібито присвячувалася хлібозаготівлям, але один з пунктів торкався зовсім іншої теми — українізації Північного Кавказу.

Якщо в Україні хлібозаготівельні комісії депортували окремих осіб, то на Кубані — цілі станиці: Полтавську, Медведовську, Урупську та Уманську (загальна кількість висланих — 52 тис. осіб). З інших станиць було вислано не менше 10 тис. осіб¹⁰⁸.

Ті з апарату, хто не бажав грабувати селян і козаків, наражаючи їх на небезпеку померти з голоду, самі опинялися перед обличчям смерті. Ще до прибуття Кагановича на Північний Кавказ чекісти заарештували 5 тис. кубан-

ських комуністів (в цілому по краю — 15 тис.)¹⁰⁹. 3 листопада Каганович підготував проект рішення Північнокавказького крайкому — про чистку парторганізацій краю¹¹⁰. Перший дослідник кубанського голодомору Є. Осколков виявив, що за два останніх місяці 1932 р. і в 1933 р. у крайовій парторганізації було виключено з партії близько 40 тис. осіб. До 30 тис. без зняття з партійного обліку покинули свої парторганізації і втекли за межі краю¹¹¹.

1 листопада на бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) Каганович запропонував ще одну каральну акцію — занесення сільських населених пунктів на «чорну дошку». Незабаром ідея була взята на озброєння і в УСРР. 8 грудня Косіор доповідав Сталіну, що ЦК КП(б)У і РНК УСРР поставили на «чорну дошку» шість великих сел, які тривалий час не могли розрахуватися з державою по хлібозаготівлях. Одночасно керівники областей занесли на «чорну дошку», за його даними, до 400 сел. Однак ефективність такого карального заходу Косіору здавалася невисокою. Набагато ефективнішим засобом «стимулювання» хлібозаготівель український генсек вважав «натурштрафи і позбавлення присадибної землі»¹¹².

Санкції, що застосовувалися проти колгоспників та одноосібників в селах, занесених на «чорну дошку», не виглядали за текстом постанов смертельними. У постановах мова йшла про припинення постачання товарами широкого вжитку, вивезення з кооперативів усіх наявних товарів, припинення кредитування і дострокове стягнення кредитів. Все це не могло аж надто залякати мешканців сел, поставлених на «чорну дошку». Здавалося, що терор такого зразка не виконує своєї головної функції — показовості. У чому тоді полягав смисл занесення сел на «чорну дошку»?

Дуже скоро, однак, зауваження Косіора щодо неефективності «чорних дошок» було враховане простим способом: *цю кару об'єднали з натуральними штрафами*. За спогадами людей, які жили в «чорнодошкових» селах, каральні санкції аж ніяк не обмежувалися припиненням кредитування. Жителі таких сел позбавлялися права на виїзд. В них йшли постійні пошуки прихованого хліба, супроводжувані натуральним штрафуванням. Не дивно, що село Гаврилівка Межівського району вимерло практично повністю, а село Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області — наполовину¹¹³.

Ми підходимо до моменту, коли на «чорну дошку» була занесена вся Україна. Постає завдання відтворити механізм терору голодом, застосований проти республіки під прикриттям боротьби за виконання хлібозаготівельного плану.

Сталінська політики «підхльостування» поставила країну в другій половині 1932 р. на межу економічної катастрофи. Сільське господарство деградувало, хлібозаготівельний план був зірваний, в країні починався голод. Різко загострилася політична ситуація. Ряд відповідальних партійних керівників (О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт та ін.) почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії і країни.

Сталін діяв швидко. 27 листопада він влаштував об'єднане засідання органів, члени яких стали його маріонетками — політбюро ЦК і президії ЦК ВКП(б). На ньому генсек поставив питання про контрреволюційну групу Смирнова, хоча незадоволені його політикою партійні діячі не створили орга-

нізаційної структури і були об'єднані лише негативним ставленням до політики політбюро ЦК. Дисиденти зазнали покарання, а стенограма цього засідання була розіслана партійному активу з метою боротьби з інакомисленням в партії.

В 2007 р. Російський державний архів соціально-політичної історії і Гувєрнівський інститут війни, революції і миру опублікували правлену стенограму (розіслану партійному активу) разом з неправленою (яка відбивала те, що реально говорилося на засіданні). Порівняння обох варіантів дає уявлення про те, що Сталін бажав сказати партії, і що він волів приховати.

Заперечуючи особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу дисиденти, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи й радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації цих форм господарювання і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, — підкреслював генсек, — якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»¹¹⁴.

Отже, Сталін у варіанті документу, розісланому парткомам, оголошував про намір влади завдати «нищівний удар» по «окремих колгоспниках і колгоспах». Напряму удару був розмитим за всіма параметрами. В реально виголошеній промові Сталін був відвертішим. Він назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії (Північний Кавказ, Україна, Нижня Волга), а також конкретних ворогів — білогвардійців і петлюрівців¹¹⁵.

Саме того дня, коли Сталін оголошував про намір завдати «нищівний удар» по саботажниках в колгоспах, він зробив два відповідальних кадрових призначення в системі ОДПУ. Повпред ОДПУ по Середній Азії Ю. Євдокимов ставав повпредом по Північнокавказькому краю, а заступник голови ОДПУ В. Балицький — повпредом ОДПУ по УСРР. Обидва вже працювали раніше в регіонах призначення: Євдокимов — в 1924–1929 рр., а Балицький — в 1919–1931 рр. 1 грудня Балицького кооптували в члени політбюро ЦК КП(б)У¹¹⁶. Ці чекісти повинні були очолити задуману генсеком терористичну акцію небаченого масштабу.

Відряджаючи Балицького в Україну, Сталін поставив завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня. Наказ починався з твердження про те, що в Україні наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Звернемо особливу увагу на тезу про петлюрівських емісарів. Балицькому, а точніше — Сталіну треба було поєднати можливий спротив чекістській операції проти українського селянства з боку місцевого апарату з діяльністю польської дефензиви в радянській частині України.

Перелічивши названі явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином

польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдання: нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»¹¹⁷.

Ось так розшифровувалася сталінська теза про «нищівний удар», проголошена за тиждень до появи цього наказу на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б). Чи можна погодитися після цього з видатним англійським вченим Алекоу Ноуом, який у четвертому виданні своєї класичної праці про економічну історію СРСР заперечив висновок Роберта Конквеста про спрямований проти українців «нищівний удар»? Ноув вказав тоді, що сталінський удар був спрямований скоріше по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян¹¹⁸.

Слід внести тільки одне істотне уточнення в позицію Конквеста: мова йшла про українців як представників титульної нації, якщо вони знаходилися в УСРР, а також про українців Кубані, які бажали стати частиною титульної нації після воз'єднання з УСРР. «Ніщівний удар» в різних формах (терор голодом і масові репресії) спрямовувався проти українських громадян, а не українців за етнічним походженням або селян за ознакою їхньої професійної діяльності. Та це означає все-таки, що він спрямовувався проти українських селян.

Оперативний наказ № 1 по ДПУ УСРР був дивним під кутом зору практики спецслужб зарубіжних країн. Апарату чекістів він наперед подавав версію антирадянської діяльності з усіма її відгалуженнями аж до зв'язків місцевої антирадянської агентури з Генеральним штабом Другої Речіпосполитої. Чекістам залишалося тільки матеріалізувати слідчими діями контрреволюційні організації і наповнити їх заарештованим членським складом. Проте нічого дивного в такій зворотній послідовності подій не було. Радянські чекісти являли собою не спецслужбу, а організацію, яка здійснювала державний терор у масових масштабах. Основною їх функцією було виявлення вогнищ можливого спротиву владі і їх знищення перед тим, як вони могли б проявити себе. Маючи в розпорядженні колосальний корпус сексотів — освідомлювачів і провокаторів, чекісти завжди діяли на випередження.

Переходимо тепер до аналізу дій Кремля, започаткованих 27 листопада сталінською заявою про «нищівний удар» і передачею чекістського апарату на Північному Кавказі в розпорядження Євдокимову, а в УСРР — Балицькому.

10 грудня на засідання політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники трьох регіонів — України, Північного Кавказу і Західної області. Цей останній регіон явно служив для маскування дій, які планувалися генсеком щодо двох перших регіонів. В усякому разі, це засідання політбюро ЦК ВКП(б) не мало будь-яких наслідків для керівників Західної області.

На засіданні Сталін в різкій формі критикував викликаних керівників за лібералізм і м'якотілість у боротьбі із саботажниками хлібозаготівель. Особливо дісталось С. Косіору і М. Скрипнику. Останнього Сталін звинуватив у зв'язках з «націоналістичними елементами». Для опрацювання проекту постанови про перебіг хлібозаготівель було створено комісію політбюро ЦК, до якої від УСРР увійшли С. Косіор і В. Строганов. 14 грудня постанову «Про хлібозаготівлі на

Україні, Північному Кавказі та в Західній області» було ухвалено опитуванням членів політбюро ЦК.

Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня встановлювала новий термін виконання хлібозаготівельного плану для України — до кінця січня 1933 р. Одночасно вона конкретизувала вектор сталінського удару: «Через те, що в результаті вкрай слабкої роботи і відсутність революційної пильності ряду місцевих парторганізацій України і Північного Кавказу в значній частині їх районів контрреволюційні елементи — куркулі, колишні офіцери, петлюрівці, прибічники Кубанської ради тощо спромоглися проникнути в колгоспи в якості голів або впливових членів правлінь, рахівників, комірників, бригадирів біля молотарки і т. ін., спромоглися проникнути в сільради, земоргани, кооперацію і намагаються спрямувати роботи цих організацій проти інтересів пролетарської держави і політики партії, намагаються організувати контрреволюційний рух, саботаж хлібозаготівель, саботаж сівби, — ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язують ЦК КП(б)У, Північкавкрайком, РНК України і крайвиконком Північкавкраю рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання до найбільш злісних з них»¹¹⁹. Цією постановою припинялася, як уже було вказано, українізація Кубані.

19 грудня з'явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, присвячена нібито хлібозаготівлям в Україні. Вся суть її зводилася до того, що Кагановичу і Постишеву доручалося «негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в якості особоповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР, розділивши труд із Косіюром, Чубарем і Хатаєвичем»¹²⁰.

Як показує вся сукупність фактів, коло політичних діячів, причетних до Голодомору як організатори, а не виконавці, є обмеженим. Крім голови радянського уряду В. Молотова, секретаря ЦК ВКП(б) Кагановича (який фактично виконував обов'язки заступника генерального секретаря) і названих вище чекістів, до нього входили П. Постишев і, можливо, М. Хатаєвич. Постишев в 1923–1930 рр. працював в Україні, з 1926 р. — секретарем Харківського окружкому і міськкому КП(б)У. В 1930 р. Сталін відкликав його в Москву на посаду секретаря ЦК ВКП(б), а в січні 1933 р. повернув в Україну, де той зайняв неофіційне, але цілком реальне становище повноважного представника генерального секретаря ЦК ВКП(б). До XVII партз'їзду за Постишевим зберігалася посада секретаря ЦК ВКП(б), що засвідчувало унікальність його становища в керівництві України. На з'їзді він позбувся загальносоюзної секретарської посади, але став кандидатом в члени політбюро ЦК ВКП(б).

М. Хатаєвича Сталін відкликав у жовтні 1932 р. з посади секретаря Середньоволзького крайкому ВКП(б) і надіслав в Україну в якості другого секретаря ЦК КП(б)У, щоб той очолив боротьбу на «хлібному фронті».

Сталін старався не залишати слідів. Більшість організаторів Голодомору стала жертвою репресій. Балицький загинув у 1937, Постишев і Хатаєвич — у 1939, Євдокимов у 1940 рр. Відповідальність Євдокимова, Постишева і Хатаєвича за Голодомор не впливала на поверхню, і вони були офіційно реабілітовані. Балицький мав за собою й інші злочини (його називали гільйотиною

України) і реабілітації не підлягав. Молотов і Каганович не стали жертвами репресій і після смерті Сталіна разом з іншими членами вищого партійного керівництва СРСР самі організували процес реабілітації.

Повертаючись до подій останньої декади грудня 1932 р., слід зазначити, що Каганович і Постишев опинилися в Харкові через добу після рішення про їхнє відрядження. О 10-й годині вечора 20 грудня почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи із щоденника Кагановича, до четвертої ранку. На засіданні обговорювалося одне питання — хлібозаготівельний план. Косіор поділився враженнями від поїздки Дніпропетровською областю. Він зазначав, що в області тривають повальні обшуки, але вони дають лише декілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка для виконання плану повинна була здати 26 млн пудів хліба. В області залишалися необмолоченими близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн пудів хліба. «Залишок (тобто 18 млн пудів — *Авт.*) доведеться збирати розкриттям ям і «чорних комор», — заявив він. — Поки майже в кожному районі знайдено прихованими 2–3 тис. центнерів хліба. Але це — лише незначна частина прихованого і розкраденого»¹²¹.

Співставлення суджень Косіора і Хатаєвича показове в одному вимірі: обидва твердили про те, що не знайшли великих запасів хліба в селянських садибах, але перший просто фіксував факт, а другий випромінював оптимізм: хліб обов'язково знайдеться, варто добре пошукати. Цю відмінність в судженнях треба співставити з висвітленням хлібозаготівельної кризи у пресі і з результатами масштабної роботи мобілізованих з міст заготівельників та місцевих комнезамівців, які під керівництвом чекістів шукали прихований селянами хліб.

Преса звинувачувала селян в тому, що вони підривали генеральну лінію партії на соціалістичну індустріалізацію небажанням добросовісно працювати в полі й виконувати «першу заповідь» перед державою. Зокрема, передова стаття газети «Вісті ВУЦВК» від 23 грудня давала таку настанову багатотисячній армії уповноважених із хлібозаготівель, виходячи з виконання плану станом на 20 грудня тільки на 70,4%: «Основну частину хліба, яку треба ще заготовити, заборговану державі, можна і треба взяти тільки шляхом неодмінного вилучення незаконно розданого, розкраденого хліба». 1 січня 1933 р. у газеті «Правда» з'явився допис кореспондента з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Повідомлялося, що тут діяли 50 уповноважених із хлібозаготівель з району та області, і вони повинні були забезпечити щоденне надходження державі в середньому однієї тисячі центнерів зерна. Насправді ж із селян вдавалося вичавити не більше 15 центнерів за день. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле підземне «пшеничне місто». Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Посилено експлуатований в радянській пресі концепт підземного «пшеничного міста» є безсумнівним дороговказом в реконструкції значної частини пов'язаних з Голодомором подій, і особливо — у визначенні кола осіб в кремлівському оточенні генсека, які були прямо причетні до організації терору голодом.

Перш за все, стає очевидною причетність до Голодомору самого Сталіна. Як можна бачити з стенограми спільного засідання політбюро ЦК і президії ЦКК

ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (вона займає 126 стор. у підготовленому Л. Кошелевою, Л. Роговою і О. Хлевнюком тритомнику «Стенограммы засіданий Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) 1923–1938 гг.»), генсек надавав великого значення ідеологічному обґрунтуванню «нищівному удару» по саботажниках в соціалістичних підприємствах — колгоспах і радгоспах. Звідси треба зробити висновок про те, що центральні і українські газети з ініціативи самого Сталіна почали повнитися матеріалами про селянський саботаж, який загрожував голодом армії і населенню міст. Він уже переконався в тому, що селянам треба платити за їхню працю і готовий був перейти у відносинах з селом на систему обов'язкових поставок податкового характеру, тобто визнати право власності колгоспів і колгоспників на вироблену в сільському господарстві продукцію. Разом з тим він планував «нищівний удар», який підлягав ідеологічному обґрунтуванню. Тому радянських громадян переконували в тому, що саботаж посівної і заготівельної кампаній являв собою не природну реакцію виробників на спробу держави вилучати продукцію шляхом безрозмірної розкладки, а організовану контрреволюціонерами акцію. Сталінський підголосок Каганович, який не мав власних суджень, так озвучив цю думку патрона в листі до нього з Краснодару від 5 листопада: «Головне завдання тут тепер — це зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру»¹²².

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, ями і «чорні комори», з яких складалися підземні «пшеничні міста», мусили бути справжніми. Селяни справді прагнули врятувати свій хліб від реквізицій. Використовуючи для обшуків всю сільську міліцію, уповноважених із хлібозаготівель, членів КНС і власну агентуру, чекісти знаходили немало ям. Кожний такий випадок описувався в газетах і демонструвався у кінохроніці з метою формування негативного ставлення до голодуючих селян у населення міст, якому урізали норми видачі хліба по картках. Але тільки з суворо засекречених зведень ДПУ можна було дізнатися про мізерну кількість виявленого під час обшуків хліба.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня з участю Кагановича і Постишева Балицький доповів, що з початку грудня обшуками було виявлено 7 тис. ям і 100 «чорних комор», у яких знайдено 700 тис. пудів хліба¹²³. У зведенні ДПУ з 1 грудня до 25 січня вказано, що чекісти знайшли 14 956 ям і 621 «чорну комору», а також 1 359 інших таємних сховищ. Додаючи до знайдених запасів хліб, вилучений в соломі після обмолоту, а також конфіскований у перекупників, чекісти вийшли на обсяг в 1 718,5 тис. пудів — зовсім незначну кількість у порівнянні з хлібозаготівельним планом¹²⁴.

Співставляючи цей ряд цифр, можна зробити два очевидні висновки. По-перше, в останній декаді грудня в Кремлі уже знали, що *запаси прихованого хліба не мали державного значення*. По-друге, за час найбільш інтенсивних обшуків (від останньої декади грудня до останньої декади січня) чекістам вдалося подвоїти кількість виявлених ям, але вони не спромоглися знайти в українському селі істотних запасів прихованого хліба. Це підтверджує перший висновок про відсутність в Україні підземних «пшеничних міст». Одночасно це дає право твердити, що істерія в Кремлі навколо невиконання Україною хлібозаготівельного плану була штучною.

Заслуговує на увагу й зіставлення свідчень В. Чубаря і С. Косіора на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня. Чубар говорив, що штрафи натурою

не стягують і вважав це за недолік хлібозаготівель¹²⁵. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки. Ми можемо із співставлення обох тверджень зробити такий висновок: на час наради, тобто в третій декаді грудня, *натуральні штрафи та обшуки ще не поєдналися в одну репресивну акцію, як це спостерігалось в селах, занесених на «чорну дошку»*.

Після цього засідання політбюро ЦК КП(б)У його учасники роз'їхалися по областях, щоб організувати виконання хлібозаготівельного плану. Їхня увага була спрямована на вилучення хліба в селянських садибах. Зокрема, 23 грудня Каганович і уповноважений із хлібозаготівель в Одеській області Ю. Коцюбинський провели настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими ж винахідливими в розкритті прихованого зерна, як колгоспники — у приховуванні. Те, що говорив Каганович, варто передати його власними словами без перекладу, зважаючи на спроби колишнього «головного українізатора» розмовляти з селянами їхньою мовою:

«У многих секретарей нет ясности — чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года «мамка на перегибах ушибла». И вот боятся «перекручивания». Украинская пословица говорит: «Крути, да не перекручивай!» А они решили «вовсім не крутить». В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов, — это не перегиб. Нужно село взять в такой «штосс», чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»¹²⁶.

Цей цинічний виступ другого за значенням керівника Радянського Союзу переконливо показував небезпеку іззовні принадної комуністичної ідеї, коли вона перетворювалася на програму практичних дій. Партія з великими традиціями революційної боротьби стала іграшкою в руках купки злочинців, як і народи опанованої більшовиками країни. Українських селян, які у 1919–1920 рр. відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятки років «брали у великий штосс».

Як це виглядало? Досі йшлося про події, що підготували Голодомор. Поєднання масових обшуків з натуральними штрафами, що призвело до Голодомору, здійснювалося в останні два місяці 1932 р. тільки в колгоспах, занесених на «чорну дошку». На всій території України Голодомор розпочався з січня 1933 р. Датувати його початок можна з точністю до одного дня.

1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна телеграму такого змісту:

«Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)»¹²⁷.

Сталін знав, що в українському селі немає хліба. В чому тоді полягав смисл телеграми? Відповіді ніхто не давав від 1990 р. — моменту першої публікації

цього документу. Проте прихований смисл телеграми стає зрозумілим шляхом співставлення двох її пунктів. Перший пункт містив попередження: здавайте хліб, інакше буде зле. Здавати вимагалось весь необлікований хліб, а не тільки зерно, яке вважалося вкраденим. Зміст другого пункту розкривається у зіставлення з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого іншого, крім обшуку. Отже, сталінська телеграма була *сигналом до застосування масових обшуків*.

Під час обшуків хліб могли знайти або не знайти. У першому випадку все було ясно: суд на підставі закону від 7 серпня 1932 р. Які дії передбачалися в другому випадку? Про це в телеграмі не повідомлялося. Було зрозуміло, однак, що до «боржників» влада може застосувати прийняте з ініціативи генсека законодавство про натуральні штрафи.

Телеграму не можна вважати прямим документальним підтвердженням вилучення у селян всього продовольства. Вона засвідчує лише те, що Сталін зробив незвичайний крок, який може бути інтерпретований тільки як сигнал до обшуків селянських садіб у всеукраїнському масштабі. Проте існувало законодавство про натуральні штрафи, якими обкладалися під час обшуків селянські господарства. Є свідчення тисяч людей, які вижили. *В один голос вони заявляють, що під час обшуків у «боржників» забирали все їстівне*. Залишали у багатьох випадках лише корову, оскільки діяла постанова ЦК ВКП(б) «Про примусове усупільнення худоби» від 26 березня 1932 р.

Конфіскація наявних запасів продовольства застосовувалася як каральний засіб й раніше. В надісланому до Кремля листі комсомольця Пастушенка (с. Полонисте Бабанського району на Вінниччині) від 10 лютого 1932 р. (дата надходження листа з секретаріату Сталіна до ВУЦВК) повідомлялося, що у селян забрали все — «ні картоплі, ні фасолі, ні віки, ні чечевиці, ні гороху, ні гречки, ні проса, ні ячменю, ні вівса, ні сої — все до фунта. І буряки, і капусту квашену забрали, і забирають курей»¹²⁸.

Існують документи й про те, що конфіскація всього продовольства спостерігалася і в інших регіонах — як раніше, так і в 1933 р. Однак тільки в українських регіонах і тільки в січні 1933 р. ця каральна акція була застосована майже всюди. Вона не торкнулася артілей прикордонної смуги і глухих місцевостей Полісся, а також колгоспів, які виконали хлібозаготівельний план (за станом на жовтень 1932 р. з наявних у статистичній виборці 23 270 колгоспів річний план виконали 1 403)¹²⁹.

Не можна твердити, що обшуки з конфіскацією продовольства здійснювалися в кожному селянському подвір'ї. Контроль Кремля за виконанням своїх настанов не був аж таким всепроникним. Наприклад, немало книг державної реєстрації смертей за 1932–1933 рр. дійшли до нас, незважаючи на інструкцію ОДПУ знищити їх. Але після січневої акції чекістів в Україні практично зникла базарна торгівля продовольством. Залишилася лише послужливо просунута державою в сільські райони мережа магазинів об'єднання «Торгівля з іноземцями». Вони продавали всім бажаним будь-яке продовольство за валюту і побутовий лом дорогоцінних металів.

Відбирання їжі під прикриттям хлібозаготівель було лише частиною здійснюваних Кремлем каральних дій. Створення несумісних з фізичним існуванням

умов для селянства ставало ефективним тільки тоді, коли позбавлення продовольства поєднувалося із забороною інформації про голод і блокадою голодуючих. Заборона інформації не мала документальної основи (так само як вказівка на позбавлення всього продовольства), але ця дія не потребує підтвердження. Загальновідомо, що радянський уряд заперечував факт голоду 1932–1933 рр. аж до 25 грудня 1987 р.

Блокада голодуючих підтверджена документально. 22 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР розіслали шифровку такого змісту: «До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО, на Волгу, в Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади»¹³⁰. Цей документ редактор третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» І. Зеленін супроводжував такою ремаркою: Сталін написав його власноручно (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику під ним з'явився підпис В. Молотова¹³¹.

Хто здійснював конфіскацію нехлібного продовольства? Якщо вона відбувалася під прикриттям хлібозаготівель, то це мусили бути хлібозаготівельники, які сиділи в селах по кілька місяців. На чолі районних комісій стояли чекісти, чиновники заготівельних органів і керівники партійно-радянського апарату. Обшуками і конфіскацією займалися здебільшого комнезамівці — з сусідніх сел або місцеві. У спогадах свідків Голодомору комнезамівці — на першому плані. Вони виявляли особливу заповзятливість, тому що не мали налагодженого господарства і після конфіскації хліба починали голодувати першими. «За службу» їм дещо перепало.

Німецький фахівець з аграрної історії Ш. Мерль зробив неочікуваний висновок з факту участі КНС у творенні Голодомору: «І цей факт, із жалем констатований у доповіді Конгресу (йдеться про доповідь Комісії з розслідування українського голоду 1932–1933 рр., розглянуту Конгресом США у 1988 р. — *Авт.*), важко сполучити з тезою про геноцид»¹³². За цією логікою, тисячі випадків поїдання дітей матерями і батьків похилого віку дітьми, які були офіційно зафіксовані під час Великого голоду, теж перебувають у суперечності з концепцією геноциду. Мовляв, люди їли своїх близьких або сусідів з власної волі, а не тому, що на державному рівні для них була створена ситуація суцільного голодування...

Конфіскація всього продовольства практично одразу перетворювала давно голодуючих селян з киплячої обуренням в інертну масу. Секретар Сталіндорфського райпарткому написав в Дніпропетровський обком КП(б)У таке: «відчай колгоспників дійшов до крайніх меж: люди перестали просити допомогу, лежать в холодних неопалюваних хатах і чекають смерті»¹³³.

Як довго тривала чекістська акція з вилучення продовольства? Логічно припустити, що вона завершилася з початком масштабної продовольчої допомоги голодуючому селянству. 7 лютого політбюро ЦК ВКП(б) прийняло перші постанови — по Дніпропетровській і Одеській областях про надання продоволь-

чої допомоги (по 200 тис. пудів жита). Хліб призначався, як вказувалося у постановах, на «продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС, МТМ (машинно-тракторних майстерень — *Авт.*), а також партійного і безпартійного активу колгоспів»¹³⁴. Після того, як завданий по українських селянах «нищівний удар» зробив неможливим соціальний вибух, лексика Сталіна змінилася. Колгоспники-саботажники перетворилися на «безпартійний актив колгоспів».

Продовольча допомога держави була позбавлена елементів благодійності. Урядові постанови передбачали організацію громадського харчування під час польових робіт просто на полях. Видачу насіння колгоспам з державних елеваторів слід було здійснювати винятково у протравленому вигляді. Харчова допомога позапосівною кампанією надавалася тільки дошкільним і навчальним установам, а також сім'ям, годувальники яких перебували на службі в армії. Після того, як Постишев і Балицький проінспектували найбільш постраждалу від голоду Київську область, з'явилася постанова ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної сівби від 31 березня 1933 р. Центральним в ній був дев'ятий пункт: «Запропонувати Київському обкому здійснити наступні заходи у справі організації продовольчої допомоги нужденним колгоспникам та одноосібникам: а) припинити взагалі харчування за рахунок проддопомоги непрацездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; б) розділити всіх госпіталізованих на хворих та одужуючих, значно поліпшити харчування останніх із тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу»¹³⁵.

Британський дослідник Роберт Девіс та його австралійський учень Стефен Віткрофт у книзі «Роки голодування. Радянське сільське господарство в 1931–1933 рр.» узагальнили дані про державну допомогу селу в період з лютого по липень 1933 р. За їх даними, УСРР і Північний Кавказ одержали в п'ять разів більше хліба, ніж усі інші голодуючі регіони, разом узяті. Форми державної допомоги Україні були такі (в тис. тонн): насіннева — 298,7; продовольча — 176,2, фуражна — 82,8; разом — 557,7¹³⁶.

Багато це чи мало? За три місяці зимових заготівель (листопад 1932 — січень 1933 рр.) у північній групі областей (Вінницька, Київська, Харківська і Чернігівська) було заготовлено 35,1 млн. пудів, а в південній групі (Дніпропетровська, Одеська, Донецька і Молдавська АСРР) — 51,9 млн. пудів¹³⁷. Продовольча, насіннева і фуражна допомога Україні в першій половині 1933 р. у перерахунку на традиційну міру ваги становила 34,9 млн. пудів.

Розібравшись у хитросплетіннях кремлівської політики, можна винести судження про характер місії П. Постишева. Варто поділити думку вчених української діаспори про те, що він був, поряд із Кагановичем і Молотовим, організатором Голодомору. Але роль Постишева стосовно селян була не деструктивною (створення умов, несумісних з життям), а конструктивною (порятунок тих, хто був придатний для посівної кампанії). Зміна ролей пояснювалася хронологією сталінської акції. Ця терористична акція мала дві стадії — деструктивну і конструктивну.

Сталіну не було потреби пояснювати причини спрямованого проти українського селянства «нищівного удару» навіть найближчим підручним. Мабуть, підручні знали їх, тому що знаходилися в одному човні зі своїм патроном. Проте як Каганович, так і Молотов у спогадах ретельно уникали не тільки згадки про

голод 1932–1933 рр. в СРСР (це було зрозуміло: заборонена тема!), але й взагалі надто довгих розмов про колективізацію сільського господарства. Чи означає це, що ми ніколи не дізнаємося, якими мотивами керувалися в Кремлі?

Історики не можуть, подібно сталінському прокурору А. Вишинському, розглядати зізнання як «царицю доказів». Потрібно встановити ланцюг причин і наслідків від першої згадки про державу-комуни у «Квітневих тезах» В. Леніна до Голодомору. Слід відмовитися від уявлень про голод 1932–1933 рр. в Україні як інструмент етнічної чистки типу Холокосту. Його треба розглядати як одну з форм державного терору. Мабуть, таке розуміння суті Голодомору не припинить незгод між українською і російською сторонами з приводу кваліфікації злочину. Мова йде лише про перенесення акценту у визначеннях Конвенції ООН про геноцид з етнічної на національну групу. Проте погляд на Голодомор як наслідок терору голодом є важливим для всіх, хто справедливо заперечує тотожність Голодомору і Холокосту під кутом зору механізму нищення.

Наведені аргументи дозволяють сформулювати ряд важливих висновків. По-перше, докорінні перетворення в житті народів за планом, накресленим в програмі РКП(б) 1919 р., ставали можливими лише в умовах жорсткої і всепроникаючої терористичної диктатури. Не має значення, що було первинним — встановлення диктатури або ідея держави-комуни. Слід констатувати лише те, що прищеплене радянськими пропагандистами прагнення наблизитися до «світлого майбутнього» виправдувало в очах багатьох людей ексцеси диктатури. Час від часу Кремль оголошував непопулярні заходи «перекрученнями» і змінював тактику, але здебільшого добивався реалізації програмних цілей, якщо вони взагалі були здійсненні.

По-друге, диктатура, що використовувала масовий терор в ситуації загального спротиву, закономірно призводила до максимальної концентрації влади в руках однієї людини. Ця людина здобувала можливість діяти не стільки від імені політичної сили, яку представляла, скільки у власних інтересах. Дії її трагічно позначилися на долі цілих народів.

По-третє, масовий терор в багатонаціональній країні однаковою мірою спрямовувався проти соціальних і національних груп. Філософія комуністичного будівництва визначалася двома взаємопов'язаними гаслами: *«Хто не з нами, той проти нас!»* і *«Якщо ворог не здається, його знищують!»*. Ворогом політичного режиму могли бути соціальні верстви або народи, але ідеологія терору ґрунтувалася виключно на теорії класової боротьби. На рівні декларацій, у тому числі проголошуваних в конституціях, національна політика Кремля була надзвичайно прогресивною. З тим більшою люттю в Кремлі ставилися до національних прагнень народів, які загрожували міцності централізованій державі.

Масовий терор і пропаганда «світлого майбутнього» були головними методами творення суспільства, породженого фантазією Леніна і Бухаріна. Комуністичне будівництво відбувалося методом проб і помилок. В Кремлі відступали, коли відчували, що воно заходило в глухий кут, і починали шукати обхідні шляхи. На початку 30-х рр. утворився черговий глухий кут, позначений такими жахливими подіями, як загальносоюзний голод і казахський та український голодомори.

На цей час чітко визначився провал спроб Кремля зробити новонароджений колгоспний лад інтегральною частиною радянської командної економіки. Це

було можливо тільки в тому випадку, якби колгоспники задоволилися при-
садибною ділянкою і працювали б на державу в громадському господарстві
артілі без оплати. Не питаючи у них згоди, держава почала вилучати з села
майже всю продукцію, вироблену в громадському господарстві. Селяни у від-
повідь перестали продуктивно працювати в колгоспі, внаслідок чого урожай
1932 р. значною мірою був втрачений. Голод 1932–1933 рр. в хлібовиробляючих
регіонах країни стався через те, що держава забрала майже все зерно. Голод у
споживаючих регіонах був викликаний катастрофічним зниженням обсягу хлі-
бозаготівель внаслідок колосальних втрат урожаю.

Сталін кваліфікував цілком природне небажання селян працювати на дер-
жаву без оплати як саботаж, спрямований на підрив влади, але скерував
«нищівний удар» тільки проти колгоспників та одноосібників у двох україн-
ських регіонах. У січні 1933 р. в українських селах відбулися повальні обшуки
під приводом виявлення підземних «пшеничних міст», а насправді з метою
конфіскації наявних запасів нехлібного продовольства. І тоді ж, у січні 1933 р.
Кремль зробив принципову корекцію планів комуністичного будівництва в
СРСР. Держава визнала колгоспну продукцію власністю колгоспів і колгосп-
ників. Віднині колгоспи повинні були віддавати їй тільки твердо зафіксовану
частку продукції у вигляді натуральних обов'язкових поставок. *В системі
командної економіки колгоспний лад здобув автономію.*

Чому радянський уряд встановив Україні хлібозаготівельний план з урожаю
1931 р. в таких неможливо високих розмірах, що його стягнення призвело до
загибелі від голоду десятків тисяч селян у першій половині 1932 р.? Чому
одночасно з хлібозаготівлями з урожаю 1932 р., які призвели до голодної смерті
десятків тисяч селян в різних хлібовиробляючих регіонах країни, в УСРР і на
Кубані була здійснена акція, свідомо спрямована на покарання смертю мільйо-
нів селян?

Відповідаючи на ці запитання, слід погодитися з тим, що політика «під-
хльостування» комуністичного будівництва була однаковою в усьому Радян-
ському Союзі. Але поряд з нею під прикриттям постійно повторюваних закликів
до зміцнення дружби і співробітництва народів здійснювалася підступна полі-
тика, спрямована на перетворення національних держав, які утворювали Радян-
ський Союз, в етнографічні республіки.

В Україні політика нищення національної державності розгорнулася майже
одночасно з відновленням штурмових методів комуністичного будівництва.
Об'єктом переслідувань спочатку стали дореволюційна інтелігенція і селянство,
а з 1933 р. — інтелігенція робітничо-селянського походження і півмільйонна
КП(б)У.

*Українців винищували масовими репресіями і голодом через те, що вони
відчували себе громадянами національної держави, в яку трансформувалася під
час «петлюрівської» українізації створена більшовиками радянська республіка.
Україна ставала небезпечною для Кремля навіть у гамівній сорочці радянської
державності.*

Прихований вектор політики Кремля щодо України не був таємницею для
національної інтелігенції. Один з учнів М. Грушевського — В. Денисенко пере-
дав вчителю, який перебував на другому за своє життя московському засланні,

таке: «На Україні панує справжній голод, вимирають цілі села й повіти, особливо [слід] підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це [слід] як політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозні опори. Одні вимруть, інші розпорозяться «по нескінченних просторах Росії»¹³⁸. Потрібно підкреслити, що це говорилося 10 вересня 1932 р., за кілька місяців до Голодомору.

Один з найбільш авторитетних українських мислителів ХХ ст. Іван Лисяк-Рудницький не був свідком Голодомору, але дав напрочуд точну характеристику національної політики Кремля у статті «Новий Переяслав», уперше опублікованій паризьким польськокомуністичним журналом «Культура» у 1956 р.: «Політика Сталіна стосовно України зводилася до гігантської спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовити націю, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців»¹³⁹.

Своїм «нищівним ударом» Сталін показував партії і суспільству, що у селян може бути лише одна альтернатива: або загинути з голоду, або працювати в громадському господарстві колгоспів. В розпал Голодомору, 8 травня 1933 р. з'явилася таємна інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яка адресувалася партійно-радянським керівникам, органам ОДПУ, суду і прокуратурі. Примірник її виявився в Смоленському архіві, який був захоплений Вермахтом і після війни опинився в розпорядженні американців. Вперше інструкцію було опубліковано в лютнево-березневому числі журналу «Социалистический вестник» за 1955 р. Сталін і Молотов оголошували в ній, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. «Тепер завдання полягає в тому, — писали вони, — щоб піти назустріч зростаючому потягу одноосібних трудящих селян у колгоспи і допомогти їм увійти в колгоспи, де тільки й можуть вони уберегти себе від небезпеки зубожіння й голоду». З цього випливав висновок: держава може «припинити застосування на селі масових виселень і гострих форм репресій»¹⁴⁰.

Сталін позиціонував себе як борця з «куркулями» та «шкідниками». Виголошена ним 11 січня 1933 р. промова «Про роботу на селі» на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) починалася з критики хиб партійної роботи, пов'язаних із недооцінкою класового ворога. Генсек особливо підкреслив, що труднощі у хлібозаготівлях 1932 р. ніяк не можна пояснювати поганим урожаєм, який був не гіршим, а кращим, ніж у 1931 р. До речі, це зауваження треба взяти на замітку керівникам сучасної КПУ, які пояснюють Голодомор неврожаєм. Головну причину зриву заготівель Сталін бачив у тому, що в колгоспах «орудують справами добре замасковані антирадянські елементи, організуючи там шкідництво і саботаж»¹⁴¹. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) запровадив незалежні від місцевої влади тимчасові органи компартійної диктатури — політвідділи МТС і радгоспів.

Із січевим (1933 р.) пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) пов'язана дуже важлива деталь, яку помітили російські історики В. Данилов та І. Зеленін. З резолюції

про підсумки першої п'ятирічки Сталін власноручно викреслив тезу такого змісту: «Пленум ЦК схвалює рішення Політбюро щодо розгрому куркульських організацій (Північний Кавказ, Україна) і прийняті Політбюро жорсткі заходи до лежекомуністів з партбилетом у кишені». Вилучення тексту ці історики пояснювали небажанням генсека брати на свій карб розгром «куркульства» і здійснення партійної чистки. Мовляв, він клав тягар відповідальності на керівників областей, країв і республік¹⁴².

Погоджуватися з таким твердженням не можна. В усіх своїх виступах Сталін називав «ліквідацію куркульства як класу» одним з найбільших досягнень першої п'ятирічки. Нову генеральну чистку ВКП(б), яка починалася в 1933 р., генсек вважав своєчасним і раціональним заходом. До того ж було б просто дивно віддавати ініціативу генеральної чистки в руки регіональних парткомів, як це впливає з припущення Данилова і Зеленіна. Отже, викреслення Сталіним названої тези потребує іншої інтерпретації.

Слід гадати, що Сталін не бажав у відкритих партійних документах згадувати про дії політбюро ЦК ВКП(б) в УСРР і на Кубані, які були спрямовані на «розгром куркульських організацій». На початку січня 1933 р. ті, хто готував проект резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК, не могли знати, чим обернеться «розгром куркульських організацій». Сталін — знав.

«Розгром куркульських організацій», як стало зрозуміло з лютого 1933 р., перетворився на акцію геноциду. Загибель мільйонів селян і козаків у двох українських регіонах певною мірою маскувалася голодною смертю десятків тисяч людей в інших регіонах країни. Тим більше, що в умовах інформаційної блокади ніхто не міг оцінити в першій половині 1933 р. хоча б приблизних масштабів демографічної катастрофи. І все-таки по країні і світу пішов погolos про якийсь особливо тяжкий український голод. За цих умов сталінська пропаганда почала активно використовувати тему державної допомоги. Стверджувалося, що внаслідок незадовільної роботи українські колгоспники потрапили у тяжке продовольче становище, і тому держава, не тримаючи на них зла, змушена використовувати свої обмежені зернові резерви, щоб рятувати їх. Тема висвітлювалася на багатьох переконливих прикладах, адже державна допомога справді була масштабною.

Одночасно в пропаганді інтенсивно використовувалася й інша теза: незадовільна робота на колгоспних ланах б'є по інтересах самих працюючих. Тут тон задавав нарком землеробства Я. Яковлев. Виступаючи в лютому 1933 р. на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, він звинуватив українських колгоспників у тому, що вони в 1932 р. не управилися з посівними роботами і не спромоглися належним чином зібрати урожай, внаслідок чого «наробили шкоди урядові та самим собі». «Шкода урядові» полягала у невиконанні хлібозаготівельного плану. Якої форми набула «шкода самим собі», Яковлев не уточнив, але своє звернення завершив такими словами: «Із цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому»¹⁴³.

28 лютого була підготовлена довідка створеної П. Постишевим інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У. Документ містився в «особой папке» ком-

* Термін не має відповідника в українській мові.

партійного діловодства, і тому в ньому відкритим текстом говорилося про голод та причини його походження, визначені в Кремлі для апаратного спілкування. Повідомлялося, що впродовж останніх півтора місяців «у ряді районів Київської області та «в окремих районах» Харківської і Дніпропетровської областей серед колгоспників та одноосібників поширюється голод, який «супроводжується опуханням, рядом смертних випадків і навіть фактами людоїдства». Намагаючись зберегти, за очевидного применшення масштабів голоду, видимість об'єктивності, автори довідки зазначали: «поряд з голодуванням у результаті лінощів, небажання працювати в колгоспі спостерігалися й факти голодування, хоча в значно меншій кількості, добросовісних колгоспників, які мають великі кількості трудоднів». У довідці містився й такий «факт»: «Цікаво відмітити, що в Христинівському районі колгоспники ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них майже не працювала і має дуже невелику кількість трудоднів»¹⁴⁴.

Людोजерський більшовицький принцип «Хто не працює — той не їсть!» у 1933 р. червоною ниткою проходив крізь усі виступи компартійно-радянської номенклатури. Зокрема, секретарі ЦК КП(б)У в своїх рапортах повідомляли тільки те, що в Кремлі хотіли почути. Не дивно, що вони в один голос вихваляли «виховну» функцію голоду як засобу викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. 3 березня М. Хатаєвич доповідав начальству: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливості, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім ще недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помітно, що вони все краще усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати для колгоспу»¹⁴⁵.

Настанова на «виховну» функцію терору голодом стала майже офіційною для апаратників. Вона чітко простежувалася й у листі Косіора Сталіну від 15 березня: «Товариші, які побували на місцях, розповідають, що — тепер про те, що “хліб забрали”, — на Київщині майже зовсім не говорять, а звинувачують себе за погану роботу, за те, що не зберегли хліб, дозволили його розтягнути. Щодо цього, безсумнівно, є певний поворот серед колгоспної маси, що позначається на ставленні до тих, хто не працював. Однак це розуміють далеко ще не всюди і далеко не всі колгоспники. Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах»¹⁴⁶.

Теза про «виховання голодом» пронизувала собою у 1933 р. службову документацію і навіть виходила на рівень пропагандистської роботи у великих колективах. Наприклад, політпрацівник Придніпровської дивізії повчав свою аудиторію: «Деякі перемінники саботують і не хочуть працювати в колгоспі. Від цього і голодують, проте в цьому ніхто не винен, нехай ледарі кивають на себе, їм треба нагадати гасло Леніна: “Хто не працює — той не їсть!” Ми знаємо, що не працюють буржуї, кулаки і ледарі. То ж нехай і не їдять»¹⁴⁷.

Чи можна вважати «виховання голодом» причиною сталінського «нищівного удару»? Поширеність цієї тези у тогочасній документації надто підозріла,

щоб взяти її на озброєння. Чи не варто нам прислухатися до процитованих вище слів політпрацівника Придніпровської дивізії: «голодують, проте в цьому ніхто не винен?»

Цю тезу слід розглядати як «відмазку» сталінської команди від влаштованого нею Голодомору. Якби «виховання голодом» ставилося як основне завдання терористичної політики Кремля, воно не обмежувалося б тільки українськими регіонами. «Нищівний удар» по українському селянству, узгоджений в часі з масовими репресіями проти національної інтелігенції, спрямовувався проти української нації-держави. Безжальний терор перетворював її у нешкідливу для Кремля етнографічну спільноту. Пересвідчившись в тому, що Україна втратила повстанський потенціал, Сталін погодився на пропозицію Постишева перенести в 1934 р. столицю УСРР з Харкова в національний центр українського народу — м. Київ.

5. Колгоспне село в другій п'ятирічці

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК Сталін оголосив про відмову від політики «підхльостування» у промисловості і в сільському господарстві. Поворот економічної політики на селі ознаменувався заміною продрозкладки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок. Перехід від контрактаційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості м'яса і молока був здійснений раніше (у квітні і грудні 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відігравала другорядну роль. Скасування контрактації по хлібу відбулося постановою «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січня 1933 р.

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї — єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Цим рішенням започатковувався неп. А постановою від 19 січня 1933 р. Кремль визнавав, що вирощена в колгоспі продукція належить селянам, а держава мусить одержати лише її частку у вигляді податку, розмір якого колгоспники знатимуть завчасно. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було відомо, скільки зерна треба відвантажити в кінці року державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги машинно-тракторних станцій, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання. Отже, в січні 1933 р. колгоспи набули той вигляд, який нам відомий. Однією половиною свого обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектора економіки, а іншою (присадибним господарством) — до ринку.

Партія керувала країною за допомогою рад, тобто на відстані. У мирний час ще не було випадків «прямого правління». Але спричинена трирічною продрозкладкою економічна криза виявилася настільки гострою, що в сільській

місцевості було визнано доцільним тимчасово покласти всю владу на спеціальний орган, який об'єднував компартійний і чекістський апарати — політвідділи МТС та радгоспів.

Найбільш стрімкими темпами мережа політвідділів розбудовувалася в Україні. Від грудня 1932 р. до кінця 1933 р. було створено 643 політвідділи. Визнавалася застарілою практика масової мобілізації міських комуністів на господарські кампанії в сільській місцевості. З ініціативи П. Постишева почалася кампанія відрядження міських комуністів на постійну роботу в МТС і колгоспи. Міські підприємства прикріплювалися до МТС, цехи брали під свою опіку колгоспи зони обслуговування цієї МТС, а заводські бригади шефствували над конкретними колгоспними бригадами. Це дозволило за допомогою міста відремонтувати техніку МТС і радгоспів до початку сівби. У посівній кампанії та жнивях взяли участь понад 300 тис. мешканців міст¹⁴⁸.

У лютому 1933 р. в голодоморних регіонах (УСРР, Північний Кавказ, Нижньоволзький край) були утворені комітети ЦК ВКП(б) із сівби — спеціалізовані органи з надзвичайними повноваженнями, які очолювалися керівниками партійних комітетів. В Україні такий орган очолив генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор.

23 лютого 1933 р. для селянського сектора УСРР було затверджено план хлібопоставок в обсязі 264 млн пудів. 27 серпня його переглянули з урахуванням фактичної врожайності у бік збільшення, але неістотно — до 266 млн пудів. Отже, сумарні зобов'язання республіки виявилися на рівні тричі скороченого хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р.¹⁴⁹ Проблема полягала, однак, у тому, що тепер цей план не можна було механічно розкласти по районах та колгоспах і зробити його обов'язковим завданням. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. хлібопоставки необхідно було розподілити на всі господарства, виходячи з площі посівів і реальної врожайності.

Ще у травні 1932 р. РНК УСРР утворив при республіканському Управлінні народногосподарського обліку (УНГО) міжвідомчу обліково-контрольну комісію за участю представників Держплану, Наркомзему, Наркомпостачу, Комітету заготівель і НК Робітничо-селянської інспекції. Окремо статистичний облік провадили працівники Наркомзему УСРР. Незважаючи на це, реальну цифру зібраного в 1932 р. врожаю встановити неможливо, оскільки в статистичних джерелах фігурують суперечливі цифри. Треба погодитись із судженням авторитетного дослідника С. Максудова (О. Бабьонишева), який констатував факт зруйнування системи обліку продукції в радянському сільському господарстві¹⁵⁰. Власне, й на червневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б), матеріали якого були недоступні для Максудова, вказувалося, що вірогідних даних про валовий збір зернових в Україні у 1932 р. немає. Значно різнилися навіть розміри посівних площ республіки: Наркомзем СРСР давав показник, на 600 тис. га більший від даних Наркомзема УСРР¹⁵¹.

Навесні 1933 р. в СРСР було організовано до 400 міжрайонних державних комісій із визначення врожайності, розмірів посівних площ і валового збору зернових. Вони підпорядковувалися Центральній комісії при РНК СРСР та її уповноваженим у республіках, краях і областях. Утворюючи незалежну від місцевої влади контрольно-інспекційну систему, центр міг сподіватися на виявлення справжньої картини врожайності.

Коли ця система просигналізувала про статистичне неблагополуччя на Одещині, Й. Сталін відреагував миттєво. 20 червня 1933 р. центральні газети надрукували телеграму генсека і глави уряду В. Молотова секретареві обкому та голові облвиконкому Одеської області такого змісту: «За достовірними даними, керівники Одеського зернотресту свідомо зменшили показники врожаю по радгоспах з метою порушити радянський закон про здачу зерна, обманути державу й зірвати виконання плану хлібоздачі. Раднарком і ЦК зобов'язують вас негайно перевірити цю справу, виключити з партії і притягнути до кримінальної відповідальності всіх без винятку винуватих»¹⁵².

Публікації в пресі стали випробуванням тактичним ходом: показати на конкретному прикладі, що статистика перебуває під контролем. У день оприлюднення телеграми С. Косіор і П. Постишев опублікували прийняту шляхом опитування резолюцію об'єднаного засідання президії ЦК КП(б)У і НК РСІ УСРР такого змісту: «Здійснити разом з ДПУ і обкомами термінову перевірку практики оцінки урожаю в радгоспах і за наявності фактів, подібних до Одеського зернотреста, вжити негайно до винуватців найбільш нещадних законів»¹⁵³.

Витрата коштів на організацію державних комісій з визначення врожайності стала доцільним капіталовкладенням. Ці органи обліковували не коморну, а біологічну (на пні) врожайність. Саме від неї йшло нарахування обов'язкових поставок. Селянам треба було сумлінно попрацювати, щоб звести до мінімуму втрати врожаю від поля до комори. Ці втрати тепер скорочували їхню частку врожаю.

Жнива 1933 р. супроводжувалися величезними втратами. Причиною цього було не стільки небажання колгоспників сумлінно працювати, як у минулі роки, скільки фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали від голоду, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали шляхом створення мобільних бригад із колгоспників менш постраждалих від голоду районів, а також відмовою на певний час від чергового набору перемінників до територіальних частин Червоної армії. Значну роль відіграли на жнивях міські мешканці, особливо робітники великих підприємств та студентська молодь.

Жгадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С. Косіор вказав, що втрати зерна, за найбільш скромними підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише добрий урожай «певною мірою замазав усі проріхи у збиранні». У доповіді на пленумі ЦК КП(б)У, опублікованій газетою «Комуніст» 17 червня 1934 р., він наводив жахливі дані про втрати хліба. Зокрема, у деяких районах Одеської і Донецької областей вони сягали 40%. Особливо великі втрати спостерігалися внаслідок затягування молотьби. У Старокаранському, Рівненському, Арбузинському та інших районах молотьбу проводили навіть у квітні і травні вже наступного року. Це призвело до того, що колгоспи за врожаю 10–11 центнерів з га намолочували не більше 1–2 центнерів¹⁵⁴. Держава від цього не страждала, адже обов'язкові поставки обчислювалися з урожаю на пні. Страждали знесилені від голоду селяни.

Хлібоздача республіки з урожаю 1933 р. складала 317 млн пудів. Селянський сектор дав 281 млн пудів при плані 266 млн¹⁵⁵. Отже, 15 млн пудів селянського зерна надійшло понад план. Це перевиконання було незначним

(близько 5% від усього обсягу хлібопоставок). Важливо виявити походження надміру, оскільки керівники партії і держави урочисто заявляли, що не буде зустрічних планів.

10 липня 1933 р. у районній газеті «Прапор колгоспника» (Великобурлуцький район Харківської області) з'явилася стаття секретаря редколегії Ларіонова. Співчутливо цитуючи спровоковані висловлювання окремих колгоспників, автор у замаскованій формі захищав доцільність зустрічних планів. Цього було досить, аби Постишев відреагував дуже гостро. 22 липня преса опублікувала рішення бюро Харківського обкому КП(б)У, негайно передруковане (Постишев про це потурбувався) центральним органом ЦК ВКП(б) — газетою «Правда». В рішенні говорилося, що газета «Прапор колгоспника» стала на шлях «підриву довіри колгоспних мас до закону про поставку зерна державі». Ларіонов дістав суворо догану і був знятий з посади. Випадок з ним широко висвітлювався, аби запевнити селян, що їх роботу в громадському господарстві колгоспів буде матеріально компенсовано.

Разом із тим в Кремлі не бажали остаточно відмовлятися від понаднормових вилучень селянської продукції. 20 листопада 1933 р. Й. Сталін прийняв делегацію селян Одеської області. Вони запитали, чи не будуть на місцях замасковано впроваджувати зустрічні плани хлібозаготівель? Сталін відповів: «Жодних зустрічних планів під будь-яким виглядом не буде допущено. Партія і радянська влада суворо карали тих, хто проводив зустрічні плани. Вони суворо каратимуть і надалі. Кооперація закуповуватиме деяку кількість хліба тільки на добровільних засадах, на вигідних для селян умовах». Але пізніше з підготовленого для публікації тексту цієї бесіди генсек викреслив як запитання колгоспників про зустрічні плани, так і свою відповідь на нього¹⁵⁶.

У 1933 р. держава не тиснула на селян зустрічними планами, зважаючи на тяжку ситуацію в селі. Невелику кількість хліба (до 4 млн пудів) вона отримала в колгоспах та у одноосібників в порядку закупівлі з одночасним «отоваренням» виручки дефіцитними промтоварами. Різниця між нормативними і фактичними хлібопоставками на користь останніх склалася в основному завдяки збільшеній натуроплаті за послуги МТС у зв'язку з кращим, ніж передбачалося, урожаєм.

План хлібопоставок з урожаю 1933 р. Україна виконала вже на початку листопада. Трирічні зимові хлібозаготівлі відійшли у минуле. Було заготовлено зерна на 56 млн пудів більше, ніж торік (коли заготівлі тривали до лютого 1933 р.). Співвіднести розмір поставок із валовим збором неможливо, бо ми знаємо тільки біологічну, а не коморну врожайність. Водночас можна зробити орієнтовний розрахунок, який покаже ступінь напруженості хлібного балансу.

У 1933 р. при посівній площі в 19,9 млн га і середній врожайності на пні 11,4 центнера з га валовий збір зерна мав становити 227 млн центнерів, тобто 1419 млн пудів¹⁵⁷. За свідченнями німецьких сільськогосподарських експертів, поданими Р. Конквестом, у хлібовиробній смузі СРСР в 1933 р. було втрачено понад 30% урожаю¹⁵⁸. Ці дані збігаються з втратами у районах Одеської і Донецької областей, які наводив С. Косіор на червневому (1934 р.) пленумі ЦК КП(б)У: від 25 до 40%¹⁵⁹. Отже, можна зробити припущення, що втрати врожаю у жнивях 1933 р. сягали третини валового збору, себто 473 млн пудів. З урахуванням втрат валовий збір не перевищував 946 млн пудів. Після хлібопоставок у

господарствах залишилося близько 630 млн пудів. За річною нормою в 16 пудів на людину для сільського населення потрібно було б утворити продовольчий фонд у 400 млн пудів (якщо виходити з чисельності сільських жителів на початок 1933 р.). Однак населення, яке пережило Голодомор, потребувало менше — близько 350 млн пудів. На фураж, потреба в якому теж істотно зменшилась через загибель значної кількості кінського поголів'я, і насінневий фонд разом залишалось орієнтовно 280 млн пудів. Таким чином, хлібний баланс, хоч і з деяким напруженням, все-таки зводився. Щоправда, резервів не залишалося, і П. Постишев переконав Сталіна не наполягати на негайному поверненні наданої Україні фуражної, насінневої та продовольчої позичок у першій половині 1933 р.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим за умови досягнення певного консенсусу між державою і селянином. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від початкових позицій. Персоніфікована Й. Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продрозкладки, що прирікала селян на рабську працю в примусово створених колгоспах. У свою чергу, селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками, які давали їм змогу вільно розпоряджатися надлишком виробленої в громадському господарстві продукції.

Досягнутий консенсус влаштовував творців командної економіки, яка за допомогою колгоспів абсорбувала десятки мільйонів раніше економічно незалежних селянських господарств. Сталін зрозумів, що економічний лад повинен влаштовувати й селян. У лютому 1933 р. на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників він висунув лозунг «Зробити усіх колгоспників заможними». В другій п'ятирічці чимало було зроблено, щоб зміцнити колгоспний лад, передусім шляхом зміцнення трудової дисципліни.

Зокрема, Наркомзем УСРР затвердив «Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах», які 8 квітня 1933 р. набули форму постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Вони прив'язували селян до колгоспу приблизно так, як у дореформеній Росії за общиною закріплювалася категорія державних селян. Відхід у промисловість, радгоспи та на інші роботи допускався тільки з письмового дозволу правління колгоспу. У разі відмови колгоспника без поважних причин від роботи правління колгоспу зобов'язане було стягнути з винуватця до п'яти трудових днів. При повторному порушенні селянина виключали з колгоспу з відчуженням присадибної ділянки.

Запровадження в грудні 1932 р. внутрішніх паспортів, якими сільське населення не охоплювалося, не могло повністю перешкодити втечі селянської молоді в місто. Тим більше, що урбанізаційні процеси відбувалися й легальними шляхами — оргнабір, призов до Червоної армії, зарахування до технікумів та вищих навчальних закладів. У сільському господарстві ставав відчутним брак робочої сили. Тому влада звернула увагу на жінок, які становили від 60 до 70% працездатного населення села. У червні 1933 р. в штат політвідділів було введено посаду жінорганізаторів.

Жінорганізатори створювали умови для надання колгоспницям професійних знань, дбали про необхідні побутові умови, щоб ті могли працювати. З ініціативи політвідділу Старобешівської МТС (Донецька область) у березні 1933 р.

було організовано першу в СРСР тракторну бригаду дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На VII Всесоюзному з'їзді рад П. Любченко повідомив, що на початок грудня 1934 р. в Україні було висунуто на керівну роботу 250 тис. колгоспниць¹⁶⁰.

За рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) політвідділи МТС було реорганізована у звичайні партійні органи. Фактично це була не реорганізація, а ліквідація надзвичайних органів з використанням частини кадрів політвідділів МТС у штатах райкомів партії.

В другій п'ятирічці машинно-тракторні інстанції обслуговували майже всі колгоспи (крім розташованих у поліських районах). Застосування машин не тільки полегшувало працю в полі, а й створювало можливості для впровадження агротехніки. Якщо в 1932 р. зернові культури зовсім не прополювали, то в 1934 р. їх обробляли на площі 11,8 млн га. Ярові посіви були забезпечені зялевою оранкою на 19% в 1933 р. і на 85% — в 1937 р.¹⁶¹

Завпровадження машинної техніки потребувало створення в сільському господарстві кадрів механізаторів. Навчання масовим професіям організовувалося на довгострокових курсах і в постійно діючих школах з навчально-виробничими майстернями. За 1934—1936 рр., коли воно набрало найбільших темпів, для колгоспів було підготовлено 350 тис. фахівців масових професій для МТС — 247 тис., для радгоспів — 25 тис.¹⁶²

В 1937 р. в УСРР існувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3756,8 тис. селянських дворів (96,1% від загальної кількості). У господарствах налічувалося 7 056 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожен двір, з них 703 тис. осіб перебували в регульованому державою відході¹⁶³.

В лютому 1935 р. в Москві відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. З'їзд схвалив новий Примірний статут сільськогосподарської артілі, в якому знімалися обмеження на прийом до колгоспу. Разом з тим статут значно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви обмеження відверто пояснив голова колгоспу ім. В. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С.Орехов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу»¹⁶⁴.

У березні 1934 р. на обласній конференції робсількорів у Харкові П. Посишев закликав присутніх сприяти поширенню здобутків агротехнічної науки. Органи радянської влади почали розгортати рух за створення хат-лабораторій, ініціатором якого зробили колгоспника артілі ім. Г. Петровського Кременчуцького району Харківської області О. Курносенка. На початок 1937 р. в УСРР функціонувало 10 500 хат-лабораторій, у них працювало понад 150 тис. колгоспників¹⁶⁵.

Набули всесоюзного розголосу трудові подвиги П. Ангеліної і М. Демченко. На початку 1935 р. бригада Паші Ангеліної стала ініціатором всесоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу ім. Комінтерну Городищенського району Київської області Марія Демченко зобов'язалася виростити урожай цукрових буряків по 500 ц з га. Так в СРСР було покладено початок змаганням п'ятисотенниць.

Сталін створював колгоспний лад як інструмент для підтримування потрібного рівня нееквівалентності в економічних зв'язках між містом і селом. Його

лозунг «Зробити усіх колгоспників заможними» був демагогічним. Йшлося не про справжню заможність, а тільки про забезпечення колгоспників певним мінімумом життєвих благ. Власне, від селян потрібно було відвести примаду голоду, яка постійно тяжіла над ними в 1929–1933 рр. Заради цього колгоспники погоджувалися на будь-які умови праці в громадському господарстві.

Настрої, які склалися у колгоспників після Голодомору ілюструє розповідь голови колгоспу ім. П. Постишева (Дніпропетровська обл.) Є. Косих про боротьбу за врожай 1933 р.: «Ми повісили на своїх хатах замки. Ми перевели правління колгоспу, сільради, осередок (партосередок — *Авт.*) і кооперацію в борозну. Ми всім селом — від малого до старого — вийшли тягати пирій, труїти мишей та ховрахів. І пішла справа, якій ми самі дивувалися. Одну стогектарку пололи два рази, і три, і навіть п'ять. І ось із супіскових наших ділянок, із убогих наших гектарів ми взяли по 15 центнерів ярової й озимої пшениці, по 17 центнерів сортового вівса, по 33 центнери кукурудзи і по 15 — ячменю. На трудодень одержали понад пуд зерна і 3 рублі 90 коп. грішми»¹⁶⁶.

Таких результатів досягали не всі. Однак узагальнені дані теж свідчать про позитивні зрушення в життєвому рівні колгоспного селянства після відмови держави від продрозкладки. Пересічно по Україні за 1937 р. колгоспники одержали на трудодень по 3,5 кг зерна, тобто в 4,4 рази більше, ніж у 1932 р. За 1932–1937 рр. частка господарств, у яких видавалося на трудодень менше 2 кг зерна, знизилася з 80 до 16%. Натомість частка артілей, де видавали на трудодень від 2 до 5 кг хліба, збільшилася з 19,4 до 69,8%¹⁶⁷. Починаючи з 1935 р. більшість колгоспів почала розбудовувати підсобні галузі — садівництво, городництво, птахівництво, бджільництво, ставкове господарство.

Затиснуте в лещата командної економіки, колгоспне селянство мусило віддавати державі надто велику частку додаткового продукту. Зіставимо схожі за погодними умовами 1933 і 1936 рр. При урожаї зернових на пні в 1419 млн пудів і поставках державі в 317 млн пудів товарність зернових у 1933 р. формально дорівнювала 22,3%. Це — на рівні другої половини 1920-х рр., приблизно дві третини дореволюційної товарності. Згадаймо, однак, що в цьому році, як і в попередні, спостерігалися величезні втрати вирощеної продукції. Щоб визначити реальний рівень товарності зернових, треба їх урахувати. Якщо припустити, що було втрачено третину врожаю, то питома вага зерна, переданого державі, підвищиться до 33,5%. Такий рівень товарності не поступався дореволюційному.

У 1936 р. за меншої посівної площі (18,7 млн га) і трохи вищої врожайності (11,8 центнера з га) біологічний урожай становив 221 млн центнерів, або 1 381 млн пудів. Сумарний обсяг обов'язкових поставок тоді було зменшено на 28 млн пудів, головним чином, за рахунок скасування хлібопоставок у деяких цукробурякових районах Київської і Вінницької областей. Проте зросли надходження державі іншими каналами, особливо закупівлею. Загалом було заготовлено 545 млн пудів хліба, тобто більше, ніж за будь-який попередній рік, включаючи період жорстокої продрозкладки 1930–1932 рр. Питома вага заготовівель у біологічному врожаї становила 39,5%. Врожай у коморі завжди менший, а тому справжня товарність перевищувала 40%. Більш точну цифру назвати не можна, не знаючи втрат від поля до комори. Проте відомо, що після нормалізації

становища в сільському господарстві втрати скоротилися до мінімуму, і реальна товарність не набагато перевищувала 40-відсоткову позначку¹⁶⁸.

Зіставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обернула на свою користь всю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат, і навіть взяла у селян додаткову частину врожаю. Не має особливого значення й те, що підвищилася питома вага закупівель, реалізовуваних за значно вищою ціною, ніж обов'язкові поставки. Закупівельні ціни теж не повертали колгоспам витрат виробництва.

6. Підсумки «навздогінної» модернізації

На початку 1933 р. Й. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки — за 4 роки і 2 місяці (тобто, до кінця 1932 р.). 1933-ій рік був останнім роком першої п'ятирічки, але став розглядатися як перший рік другої п'ятирічки.

В історичній літературі міцно трималася легенда про дострокове виконання першої п'ятирічки. Однак при зіставленні натуральних показників п'ятирічного плану з обсягами виробництва, досягнутими в 1932 р., виявляється, що виконати п'ятирічку не вдалося по багатьох позиціях. Зокрема, Донецький басейн мав збільшити видобуток з 27 до 80 млн тонн, а фактично гірники видали на-гора тільки 45 млн тонн вугілля. Виплавку чавуну в Україні слід було збільшити за п'ятирічку з 2,4 до 6,6 млн тонн, а було виплавлено 4,3 млн тонн¹⁶⁹. З окремих видів продукції, особливо легкої, харчової та хімічної промисловості, затвердженого першим п'ятирічним планом обсягу виробництва взагалі не досягли у довоєнний час.

Проте слід узяти до уваги, що невиконання поставлених завдань було запрограмовано самим підходом до планування. Цей підхід — ставити недосяжні цілі, добиваючись їх виконання під загрозою найжорстокіших кар, — Сталін широко практикував саме у першій п'ятирічці. Виступаючи на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з доповіддю «Підсумки першої п'ятирічки», він заявив: «Не можна не підганяти країну, яка відстала на сто років і якій загрожує через її відсталість смертельна небезпека. Тільки таким чином можна було дати країні можливість нашвидку переозброїтися на базі нової техніки і вийти, нарешті, на широкий шлях... Тому партія була змушена підхльостувати країну, щоб не прогаяти часу, використати до дна передишку і встигнути створити в СРСР основи індустріалізації, які становлять базу його могутності»¹⁷⁰.

Ключове слово у процитованому уривку з сталінської доповіді — «передишка». Кремлівські можновладці ставили радянське суспільство з певні часові рамки: між першою і другою смугами війн. Суспільство повинне було звикати до існування в режимі передишки.

Але в другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) від штурмових методів будівництва економічного фундаменту під існуючий політичний режим довелося відмовлятися. Були заплановані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції — 13–14%, що ліквідувало гостроту народногосподарських диспропорцій. Припинення індустріальної гонитви дозволило приділити увагу освоєння нової техніки і підготовці кваліфікованих кадрів.

Порівнювати планові та звітні показники другої п'ятирічки за обсягом валової продукції, тобто в ціновому вимірі, практично неможливо. Загальний рівень цін за 1928–1938 рр. істотно підвищився. Хоча статистичні органи провадили обрахунки в незмінних цінах 1928 р., вартість нової продукції обчислювалася в цінах, що існували на момент її освоєння. Частка нових виробів у випуску валової продукції була настільки вагомою, що істотно змінювала звітні показники в бік збільшення.

Спотворювалася також питома вага окремих галузей у загальному обсязі промислової продукції. Наприклад, оновлення номенклатури та асортименту продукції було інтенсивним у машинобудуванні, але майже не відчувалося в добувних галузях, тож частка останніх у промисловому виробництві штучно знижувалася безвідносно до реальних зрушень на підприємствах. Однак статистичні органи не збиралися змінювати методику обрахунку, хоч така можливість існувала. «Незмінні» ціни 1928 р. були зручні, оскільки керівництво вимагало від статистиків «справну цифру» для оголошення чергових перемог на партійних з'їздах.

Середньорічний темп приросту промислової продукції в Україні становив у другій п'ятирічці 17,4%¹⁷¹. Цю «справну цифру» важко порівнювати із затвердженим планом. Порівняння планових і звітних показників у натуральному виразі показує, що друга п'ятирічка була більш успішною, ніж перша, хоча багато важливих планових позицій залишилися невиконаними у повному обсязі.

Безсумнівно, успіхи економічного розвитку в другій п'ятирічці були пов'язані передусім із взятим курсом на освоєння нової техніки. Власне, спроба обрати цей курс була зроблена, як уже вказувалося, ще в роки першої п'ятирічки, але тільки на рівні закликів і постанов. Як завжди, постановам передували організовані партійно-профспілковим апаратом заклики громадськості.

Одним з них був опублікований 2 квітня 1931 р. газетою «Комсомолец України» відкритий лист робітників харківського заводу «Світло шахтаря». В ньому пропонувалося встановити для кожного робітника певний мінімум технічних знань і зробити справу ліквідації технічної неписьменності загальнодержавним та громадським обов'язком. Як помітив В. Литвин, у цьому листі поняття «технічний мінімум» і «громадський обов'язок» поєдналися в одне нерозривне ціле¹⁷².

Услід за закликами робітничих колективів профспілки почали «розкручувати» ізотовський рух. 30 червня 1932 р. Рада Праці і Оборони прийняла постанову «Про обов'язкове навчання робітників, що обслуговують складні агрегати, установки або механізми». В ній вказувалося, що до роботи матимуть доступ тільки ті робітники, які здали обов'язковий технічний мінімум. Від 1 жовтня 1932 р. (тобто в «особливому кварталі», яким повинна була завершитися перша п'ятирічка) встановлювався технічний мінімум знань для робітників провідних спеціальностей машинобудівної, металургійної, вугільної та хімічної промисловості¹⁷³.

Передбачені постановою РПО «заборонні» заходи мали бути підкріплені заходами, які давали робітникам реальну можливість оволодіти новою технікою. Тому немало великих підприємств і новобудов були перетворені на виробничо-технічні комбінати. Вони склалися, як правило, з чотирьох ступенів: курсів по

підготовці робітників потрібних спеціальностей; гуртків для підвищення кваліфікації і перекваліфікації робітників; гуртків і курсів по підготовці бригадирів і майстрів з кваліфікованих робітників-ударників; технікумів і вищих технічних навчальних закладів для підготовки техніків та інженерів з висококваліфікованих робітників і адміністративно-технічного персоналу, які не мали спеціальної освіти. Зокрема, на Дніпробуді різними формами навчання охоплювалося 87% робітників. Тут почав працювати інженерно-технічний інститут як навчальний комбінат повного профілю — з вечірнім і денним відділеннями, робітничим факультетом і технікумом¹⁷⁴.

Комсомолу було доручено внести у важливу справу освоєння техніки ігрову складову. На Харківському тракторному заводі з'явилися гуртки «швидкої технічної допомоги», які займалися ліквідацією «вузьких місць» на виробництві. У робітничих клубах, на підприємствах або в будинках науки і техніки між окремими робітниками по професіях, бригадами і цехами розгорталися «технічні бої». Поширилися театралізовані «мітинги машин» і «технічні суди»¹⁷⁵.

З ініціативи редакції газети «Комсомольська правда» на Уралмашзаводі у березні 1933 р. був вперше проведений громадсько-технічний екзамен. 1934-й рік ЦК ВЛКСМ оголосив роком Всесоюзного походу за техніку. Подібні екзамени стали проводити сотні підприємств. Це підготувало ґрунт для перетворення екзамену у 1935 р. на державний, тобто обов'язковий. У важкій промисловості України кількість робітників, які склали технічний екзамен, зросла з 13,5 тис. в 1933 р. до 205 тис. в 1935 р. В усій великій промисловості республіки за станом на жовтень 1926 р. закінчили технічне навчання 46,3% робітників і навчалися — 25,5%¹⁷⁶. Отже, дві третини робітничого класу були охоплені технічним навчанням.

Виробниче змагання в другій п'ятирічці стало будуватися не тільки на моральних, але й на матеріальних стимулах до праці. Це стало можливим після ліквідації нормованого споживання і подвійних цін — низьких в системі карткового постачання і комерційних у вільній торгівлі. У січні 1935 р. було скасовано карткову систему і встановлено єдині ціни на хліб. Від жовтня 1935 р. вводилися єдині ціни на всі інші продовольчі товари, а з січня 1936 р. скасувався відпуск по нормованих цінах всіх товарів широкого споживання.

Величина заробітної плати в командній економіці встановлювалася керівництвом країни. Навіть тоді, коли використовувалися форми заробітної плати, що залежали від виробітку, в кожній галузі народного господарства існувала своя «стеля»: робітник не міг одержати більше певного ліміту, скільки б він не виробив. Щоб простимулювати підвищення продуктивності праці, компартійно-радянське керівництво у 1935 р. тимчасово скасувало це «завоювання» директивної економіки, яке робітники презирливо охрестили «виводилівкою». Запроваджувалася норма ринкової економіки: скільки виробив, стільки й заробив. Відтепер на певний час заробітна плата не обмежувалася затвердженням у плані показником, а нараховувалася у встановленому відсотку до реального виробітку. Скасування карткової системи дозволяло «отovarити» зароблені гроші.

Новий виробничий почин організовувався партійно-профспілковим апаратом вже з урахуванням можливості матеріального стимулювання рекордних показників у праці. Взірєць вимагалася знайти знову-таки серед шахтарів.

Рекорд був організований на кадіївській шахті «Центральна-Ірміно». У ніч на 31 серпня 1935 р. молодий робітник О. Стаханов застосував метод роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильниками. Це дало йому можливість вирубати за зміну 102 тонни вугілля — в 14,5 раза більше за норму. Стаханову кріпили два робітники, які від часу до часу змінювалися. З урахуванням їх трудового вкладу в стахановський рекорд справжнє перевищення норми було п'ятиразовим. Оскільки рекордний виробіток мав бути максимальним, газети про кріпильників не згадали.

Результат Стаханова і нарахований за нього заробіток вразили шахтарів. Кілька з них на цій же шахті перекрили рекорд уже в найближчі дні, але Стаханов 8 вересня видобув 175 тонн вугілля за зміну, а ще через десять днів підняв планку рекорду до 227 тонн. Коли у змагання втрутився прославлений ударник шахти «Кочегарка» М. Ізотов, він встановив за допомогою 12 кріпильників абсолютний рекорд на відбійному молотку — 607 тонн вугілля — цілий залізничний ешелон.

У досягненні високої продуктивності праці стахановці користувалися різними методами залежно від специфіки галузі: вдосконаленням поділу праці (вугледобувна промисловість, машинобудування), поліпшенням організації робочих місць і раціоналізацією трудових рухів (легка промисловість, машинобудування), інтенсифікацією роботи машин і агрегатів (машинобудування, текстильна промисловість, залізничний транспорт), інтенсифікацією технологічних процесів (чорна металургія) тощо.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення в 1936 р. норм виробітку й планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу й неминучих зривів, що розглядалися як шкідництво або саботаж. А в 1937 р. в заробітній платі було відновлено граничну межу. Короткочасний флірт із ринковою економікою урвався. Ефективність стахановського руху стрімко пішла на спад, але кількість стахановців не зменшувалося, а зростала зусиллями партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Поширилася практика приписок, на підприємствах з'явилася велика кількість липових рекордсменів, яких у народі прозвали «олівцевими стахановцями». Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось чимало авантюристів, які «ударною» працею спричинювали аварії й псували техніку. Рекордоманія призводила до порушення нормального ритму виробництва.

Сукупні результати промислового будівництва в роки перших п'ятирічок були все-таки вагомими. Незважаючи на прикордонне розташування, Україна збагатилася цілим рядом великих підприємств. Список підприємств, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено від 1926 р. до початку 1936 р. 100 млн руб. і більше, виглядає так¹⁷⁷:

1. Харківський тракторний завод — 100;
2. Комунарський металургійний завод — 149;
3. Дніпропетровський трубопрокатний завод — 160;
4. Дніпроалюмінбуд — 169;
5. Ворошиловградський паровозобудівний завод — 216;
6. Дніпропетровський мелатургійний завод — 240;

7. Дніпробуд (перша черга) — 250;
8. Криворіжсталь — 252;
9. Краммашбуд — 291;
10. Азовсталь — 292;
11. Макіївський металургійний завод — 295;
12. Запоріжсталь — 369.

За винятком ХТЗ, найбільші новобудови розташовувалися в Донецько-Придніпровському регіоні. Це свідчить, що збереглася індустріальна спеціалізація, набута Україною ще в дореволюційну епоху. Якщо порівняти її з іншими регіонами за кількістю підприємств, на будівництво або реконструкцію яких було витрачено понад 100 млн руб., то виявиться, що з 12-ма підприємствами зайняла перше місце. На другому місці з 7-ма новобудовами знаходився Уральський регіон, 6 новобудов були розташовані в Центральній Росії, по дві — під Ленінградом, в Середній Азії і в Східному Сибіру¹⁷⁸.

Галузева структура великої промисловості України по валовій продукції в незмінних цінах виглядала так (у відсотках)¹⁷⁹.

Галузі великої промисловості	1927/28 р.	1937 р.
<u>Група А</u>		
Чорна металургія	15,1	12,2
машинобудування та металообробка	13,6	29,2
кам'яновугільна промисловість	9,6	4,9
хімія і коксохімія	2,9	7,0
електроенергетика	1,0	3,1
<u>Група Б</u>		
харчосмакова промисловість	38,5	21,8
шкіряна	2,2	0,9
швейна	2,1	3,1
взуттєва	1,2	1,5

Ці дані показують певну тенденцію, але не дають уявлення про справжню вагу окремих галузей. По-перше, незмінні ціни були по-різному «незмінними» в різних галузях, про що вже йшла мова. По-друге, галузі відрізнялися одна від одної за питомою вагою товарів широкого вжитку, які обкладалися високим податком з обороту. Тому в структурі промисловості збільшувалася питома вага галузей, які спеціалізувалися в основному на виробництві товарів широкого вжитку. У дзеркалі статистики промисловість більшою мірою спрямовувалася на задоволення потреб кінцевого споживача, ніж це було насправді.

Промисловість, як і вся командна економіка, задовольняла потреби суспільства лише в тих рамках, які встановлювалися компартійно-радянським керівництвом. Маніпулювання цінами («ціноутворення») позбавляло цей найважливіший в умовах ринкової економіки показник об'єктивної основи. Статистичні дані, засновані на цінах (передусім, показник валової продукції) мали обмежену інформаційну вагу навіть для тих, хто визначав економічну політику й ухвалював директивні рішення.

Проте й спотворені статистичні показники все-таки відбивають колосальні зрушення у промисловості, зумовлені курсом на здійснення форсованої індустріалізації. Питома вага великої промисловості в усьому промисловому вироб-

ництві збільшилася по валовій продукції з 68,7% у 1925/26 р. до 92,5% у 1938 р., а по чисельності робітників — відповідно з 43,2 до 83%¹⁸⁰.

Коли починалася радянська індустріалізація, майже третину промислової продукції в Україні давала дрібна промисловість, представлена кустарно-ремісничими закладами й окремими товаровиробниками — ремісниками та кустарями. За кількістю зайнятих осіб цей сектор переважав у промисловому виробництві. Навпаки, наприкінці 70-х рр. вирішальна перевага у виробництві промислової продукції належала фабрично-заводському сектору. Промислову продукцію тепер виробляв в основному робітничий клас, а не ремісники та кустарі. Стала фактом докорінна модернізація промисловості.

За рівнем розвитку галузей важкої промисловості Україна випередила ряд великих західноєвропейських країн. Вона посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу й машин Україна випередила Францію та Італію і наздоганяла Велику Британію.

Проте за блискучим фасадом соціалістичної індустріалізації приховувалися невтїшні економічні результати. Промисловість здебільшого розвивалася у великих містах і в Донецько-Придніпровському регіоні. Донбас був до революції «всеросійською кочегаркою», а в радянські часи перетворився на «всесоюзну кочегарку». Як і завжди, він постачав вугілля насамперед для промисловості Центральної Росії. Українська металургія також працювала, головню, на машинобудування російських промислових центрів.

Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А самодостатніми. Рік у рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавити більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову-таки у вуглевидобутку та металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та економічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлений високими темпами капітального будівництва, прогрес у промисловості майже не позначався на матеріальному добробуті населення.

¹ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 166.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 251.

³ Сталін Й. Твори. — Т. 9. — С. 319, 323.

⁴ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — К., 1979. — С. 447.

⁵ XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М., Л., 1928. — С. 874.

⁶ Кен О.Н. Мобилизационное планирование и политические решения. Конец 1920 — середина 1930-х гг. — СПб., 2002. — С. 22.

⁷ XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — С. 47.

⁸ Там само. — С. 886.

⁹ Там само. — С. 839.

¹⁰ Там само. — С. 991.

¹¹ Там само. — С. 905.

¹² Сталин И. Сочинения. — Т. 11. — С. 247, 248.

- ¹³ Кен О.Н. Мобилизационное планирование и политические решения. — С. 63.
- ¹⁴ Симонов П.С. «Крепить оборону Страны Советов» («Военная тревога» 1927 года и ее последствия) // Отечественная история, 1996. — № 3. — С. 160.
- ¹⁵ Ленін В.І. Повне зібр. тв. — Т. 44. — С. 159.
- ¹⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 184, 187.
- ¹⁷ Кен О.Н., Рупасов А.Н. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.). СПб, 2000. — С. 514.
- ¹⁸ Невежин В.А. Сталинский выбор 1941 года: оборона или «лозунг наступательной войны?» // Отечественная история, 1996. — № 3. — С. 60.
- ¹⁹ Шестнадцатая конференция ВКП(б). 23–29 апреля 1929 г. Стенографический отчет. — М., 1962. — С. 256.
- ²⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 122.
- ²¹ Там само. — Т. 10. — С. 297, 324.
- ²² Там само. — Т. 12. — С. 271.
- ²³ КПРС в резолюциях... — Т. 4. — С. 472.
- ²⁴ XVII конференция ВКП(б). 30 января — 4 февраля 1932 г. Стенографический отчет. — М., 1932. — С. 138.
- ²⁵ Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — К., 1975. — С. 142.
- ²⁶ Талалаев. Источники накопления в народном хозяйстве. — М., 1965. — С. 116.
- ²⁷ А.А.Барсов. Баланс стоимостных обменов между городом и деревней. — М., 1969. — С. 90–91; Альб. Вайнштейн. Народный доход России и СССР. — М., 1969. — С. 98.
- ²⁸ Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 165.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Кульчицкий С.В. Роль государственного кредита в финансировании социалистической индустриализации (1926–1937 гг.) // Финансы и кредит. Республиканский межведомственный научный сборник. — Вып. 9. — К., 1969. — С. 93.
- ³¹ Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Досвід позикової роботи в УРСР. — К., 1940. — С. 5.
- ³² Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 130.
- ³³ Комуніст (Харків), 1929, 18 липня.
- ³⁴ Год работы правительства. Материалы к отчету за 1928/29 год — первый год пятилетки. — М., 1930. — С. 159.
- ³⁵ Гудзенко П.П. Кульчицкий С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937. На матеріалах Української РСР. — К., 1980. — С. 153.
- ³⁶ Там само. — С. 145.
- ³⁷ Там само. — С. 148.
- ³⁸ В ногу с молодыми богатырями. — Днепропетровск, 1935. — С. 93–94.
- ³⁹ Комуніст, 1929, 4 січня.
- ⁴⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). — Т. 2. — М., 1967. — С. 244.
- ⁴¹ Гудзенко П.П., Кульчицкий С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу... — С. 168.
- ⁴² Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 214.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Ставропольская правда, 2010, 3 января.
- ⁴⁵ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. — М., 1989. — С. 21.
- ⁴⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 88.

- ⁴⁷ Там само. — С. 88–89.
- ⁴⁸ Вісті ВУЦВК, 1929. — 14 липня.
- ⁴⁹ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — К., 1980. — С. 41.
- ⁵⁰ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — М., 1987. — С. 196–197.
- ⁵¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Т. 2. — М., 2000. — С. 336–342.
- ⁵² Там само. — С. 63.
- ⁵³ Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ// Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 43–44.
- ⁵⁴ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — С. 259.
- ⁵⁵ Судьбы российского крестьянства. — С. 269.
- ⁵⁶ Трагедия советской деревни. — Т. 2. — С. 833.
- ⁵⁷ Там само. — С. 305.
- ⁵⁸ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. — С. 390.
- ⁵⁹ Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. — New York, Oxford, 1996. — p. 138–139.
- ⁶⁰ Terry Martin. The 1932–1933 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin // Famine — Genocide in Ukraine. 1932–1933. Western archives, testimonies and new research. — Toronto, 2003. — P. 104.
- ⁶¹ Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки — С. 421–425.
- ⁶² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 292–293
- ⁶³ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 1, кн. 2. — М., 1971. — С. 158.
- ⁶⁴ Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. — Palgrave, 2004. — P. 490.
- ⁶⁵ Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 554–555.
- ⁶⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 283.
- ⁶⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. — К., 1980. — С. 431.
- ⁶⁸ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М.–Л., 1930. — С. 37.
- ⁶⁹ Сталин И. Сочинения. — Т. 12. — С. 307.
- ⁷⁰ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 383–384.
- ⁷¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 394–395.
- ⁷² Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — С. 282.
- ⁷³ Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С. 81.
- ⁷⁴ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 273.
- ⁷⁵ Там само. — Т. 11. — С. 6.
- ⁷⁶ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — М., 2001. — С. 137–140.
- ⁷⁷ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.
- ⁷⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 366.

- ⁷⁹ Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2000. — С. 209.
- ⁸⁰ Там само. — С. 214.
- ⁸¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 188.
- ⁸² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 501–502.
- ⁸³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 240–241.
- ⁸⁴ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — М., 2001. — С. 453–454.
- ⁸⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1990. — С. 212.
- ⁸⁶ Там само. — С. 210.
- ⁸⁷ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 187, 191, 224.
- ⁸⁸ Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 313, 331.
- ⁸⁹ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 166–167.
- ⁹⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 313.
- ⁹¹ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 260.
- ⁹² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 185.
- ⁹³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — К., 2007. — С. 193–263.
- ⁹⁴ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 274.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 292.
- ⁹⁷ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 528–529.
- ⁹⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К., 2007. — С. 404.
- ⁹⁹ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 279.
- ¹⁰⁰ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — С. 268.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 469.
- ¹⁰² Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Документи і матеріали. — С. 402.
- ¹⁰³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 251, 254, 257.
- ¹⁰⁴ Командири великого голоду. — С. 250.
- ¹⁰⁵ Там само. — С. 281–282.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 254.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 291–292.
- ¹⁰⁸ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — С. 292.
- ¹⁰⁹ Terri Martin. The Affirmative Action Empire. — Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923–1939. — Ithaca and London, 2001. — P. 300–301.
- ¹¹⁰ Командири великого голоду. — С. 272–273.
- ¹¹¹ Осколков Е. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 1995. — С. 120.
- ¹¹² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 284, 286.
- ¹¹³ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 283–284.
- ¹¹⁴ Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). 1923–1938 гг. В трех томах. Том 3. 1928–1938 гг. — М., 2007. — С. 589.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 657, 658.
- ¹¹⁶ Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 188, 388.

- ¹¹⁷ Там само. — С. 189.
- ¹¹⁸ Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. — Penguin Books, 1989. — P. 170.
- ¹¹⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 475–476.
- ¹²⁰ Там само. — С. 495.
- ¹²¹ Командири великого голоду. — С. 315.
- ¹²² Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 299.
- ¹²³ Командири великого голоду. — С. 316.
- ¹²⁴ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — С. 299.
- ¹²⁵ Командири великого голоду. — С. 317.
- ¹²⁶ Там само. — С. 323–324.
- ¹²⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 308.
- ¹²⁸ Коллективизация і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 415.
- ¹²⁹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 258–259.
- ¹³⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 635.
- ¹³¹ Там само. — С. 32.
- ¹³² Мерль Ш. Голод 1932–1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации?// Отечественная история (Москва). — 1995, № 1. — С. 56.
- ¹³³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 699.
- ¹³⁴ Там само. — С. 663.
- ¹³⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 473.
- ¹³⁶ Davies R.W., Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. — Palgrave Macmillan, 2004. — P. 481–484.
- ¹³⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 303–304.
- ¹³⁸ Розсекречена пам'ять. — С. 291.
- ¹³⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 297.
- ¹⁴⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 746–747.
- ¹⁴¹ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 215, 227–228.
- ¹⁴² Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. — 2004. — № 5. — С. 108.
- ¹⁴³ Правда. — 1933. — 19 лютого.
- ¹⁴⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 390–394.
- ¹⁴⁵ Там само. — С. 403.
- ¹⁴⁶ Там само. — С. 443.
- ¹⁴⁷ Гриневиц Л. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.)// Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. — Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 204.
- ¹⁴⁸ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 378.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 369.
- ¹⁵⁰ Максудов С. Потери населения СССР. — Benson (Vermont), 1989. — С. 58.
- ¹⁵¹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 370.
- ¹⁵² Там само. — С. 370.
- ¹⁵³ Там само. — С. 371.
- ¹⁵⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том. 1. — С. 799–800.
- ¹⁵⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 386.
- ¹⁵⁶ Зеленин И.Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.)// Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 55.
- ¹⁵⁷ Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. — К., 1970. — С. 122.

- ¹⁵⁸ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С. 298.
- ¹⁵⁹ КПУ в резолюціях... — Том. 1. С. 794.
- ¹⁶⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 392.
- ¹⁶¹ Там само. — С. 396.
- ¹⁶² История Украинской ССР. — Т. 7. — К., 1984. — С. 411.
- ¹⁶³ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. — С. 358.
- ¹⁶⁴ Вылцан М.А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935–1937. — М., 1978. — С. 28.
- ¹⁶⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому», — С. 398.
- ¹⁶⁶ Калинин М.И. Выполняем заветы Ленина. — М., 1934. — С. 68.
- ¹⁶⁷ История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 422.
- ¹⁶⁸ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 407–408.
- ¹⁶⁹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. — К., 1991. — С. 81.
- ¹⁷⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 183.
- ¹⁷¹ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 204.
- ¹⁷² Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). — К., 2003. — С. 240.
- ¹⁷³ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937. — С. 161.
- ¹⁷⁴ Там само. — С. 162.
- ¹⁷⁵ Там само. — С. 163–164.
- ¹⁷⁶ Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 89–90.
- ¹⁷⁷ Кульчицький С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 226.
- ¹⁷⁸ Там само.
- ¹⁷⁹ Кульчицький С.В. Темпи і пропорції промислового виробництва // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 151.
- ¹⁸⁰ Там само. — С. 152.

Розділ III.
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
НА ПІДПРИЄМСТВАХ І НОВОБУДОВАХ

1. Чисельність і загальна характеристика робітничого класу

«Соціальна структура робітничого класу УСРР в 1930-ті рр. поки що мало досліджена», — зауважувала 30 років тому дослідниця цієї проблеми Є. Шаталіна¹. Ці слова й досі залишаються актуальними. Вивчення кількості та складу робітників ускладнює відсутність необхідних джерел. Переписи населення 1926 р. (цілком) та 1937 та 1939 рр. (переважно) відображали лише зміни, що відбулися у складі міського та сільського населення УСРР у цілому, а не по окремих соціальних групах. Архівні дані Наркомату праці та Управління народногосподарського обліку щодо обліку робочої сили фіксували тільки відривчасті дані про зрушення, що відбувалися в складі українських робітників.

У 1970–1980 рр., з'явилася низка монографій з минулого українського робітничого класу доби сталінської індустріалізації². Серед них глибиною дослідження виокремлюється монографія Є. Шаталіної. У ній визначені основні джерела й форми поповнення робітничого класу, розкрито процес його концентрації, зокрема в територіальному розрізі, показані зрушення в його складі в окремих галузях економіки. Інші зміни в складі українських робітників, про дослідження котрих також було заявлено у монографії, щодо їх загальноосвітнього рівня, кваліфікації та демографічного складу, належним чином не вивчені через недоступність чи відсутність необхідних джерел.

Статистичні показники, яких бракувало, Є. Шаталіна намагалася компенсувати «суміжними», що побічно характеризують якісні зміни в складі робітничого класу або висвітлюють процеси, котрі впливали на них. Зокрема, дані про статевий і віковий склад останнього — переважно фактами про демографічні зрушення у містах, відомості про рівень освіти — даними про зростання письменності й освітнього рівня міського населення, а про зміни в професійній підготовці робітників (їх кваліфікацію і трудовий стаж) — показниками розвитку професійно-технічної освіти в республіці. Побіжно у праці Шаталіної, як і в українській історіографії у цілому, висвітлювалися зрушення в національному й професійному складі робітничого класу.

У російській історіографії «білі плями» в історії формування робітничого класу РСФРР досліджено завдяки розсекреченню у пострадянський час «опального» перепису населення 1937 р., а слідом за ним — неопублікованих даних Всесоюзного перепису населення 1939 р., а також інших матеріалів «секретного опису» ЦСУ СРСР, що зберігаються в Російському державному архіві економіки (ф. 1562, оп. 329)³. Слід зазначити, що у монографії Шаталіної теж використано матеріали останнього передвоєнного перепису з ряду аспектів.

Відомості про загальну чисельність робітників УСРР на 1928 р. в українській історіографії відсутні. Проте відомо, що на січень 1939 р. вони становили третину (32,6%) осіб, зайнятих у народному господарстві республіки⁴. Динаміка формування кадрів робітників мала свою специфіку. Стрімкий процес зростання чисельності, котрий відбувався у роки першої п'ятирічки, в період другої

загальмувався, оскільки вона базувалася вже не стільки на будівництві нових заводів, скільки на підвищенні продуктивності праці.

Якими ж були шляхи формування робітничого класу? За даними В. Лобурця, напередодні першої п'ятирічки поповнення його в республіці здійснювалося переважно за рахунок міського населення. В 1928 р. переважна частка — 58% нових робітників — була вихідцями з їх власних родин, 30% — становили колишні селяни, 8% — вихідцями зі службовців і 4% — із кустарів та інших соціальних груп. У 1931 р. питома вага городян у новому поповненні робітничого класу помітно скоротилася, зокрема з робітників — до 47%, зі службовців — до 6,2% та з інших соціальних верств — до 3,6%, за рахунок зростання відсотка вихідців із села — до 43,2%⁵.

У монографії Є. Шаталіної статистичних даних про роль різних соціальних груп населення в формуванні робітничого класу УСРР не наведено. Проте автор зазначала поступове зменшення у цьому процесі питомої ваги селян. Підставою для цього служили статистичні дані про результати оргнаборів робсили для промисловості та будівництва у колгоспах й одноосібних селянських господарствах республіки, а також про відхідництво селян в 1932, 1937 та 1940 рр. Згідно з ними, до промислового виробництва у ці роки влилось 705 тис., 657,7 тис. та 397 тис. сільських мешканців⁶. Підбиваючи підсумки оргнаборів в Українській РСР за 1933–1940, дослідниця посилалася на розрахунки М. Соніна, за котрими вони надали українській промисловості 3,9 млн селян⁷. Крім того, Є. Шаталіна підкреслила, що деякі галузі народного господарства України поповнювалися в результаті загальносоюзних розкладок на робочу силу. Зокрема, за роки другої п'ятирічки шляхом оргнаборів у сільських районах РСФРР і Білорусії до промисловості Донбасу було направлено близько 200 тис. осіб⁸.

На жаль, частку вихідців із селян серед нових робітників УСРР у роки першої та другої п'ятирічок досі не з'ясовано. Доречно зробити висновок, що внаслідок незавершеності раннього індустріального етапу модернізації вона була значною.

За даними Є. Шаталіної, селяни, набрані Наркоматом праці за оргнаборами, направлялися переважно до лісової та цегляної промисловості. За розрахунками З. Лихолобової, частка вихідців із селян була досить високою і серед шахтарів, оскільки у гірничодобувній промисловості традиційно використовувалася праця відхідників. Зокрема в 1930–1932 рр. колишні селяни дорівнювали 79–80% у новому поповненні шахтарів проти 66% у 1926/27 р. Дещо меншу роль вони відігравали у формуванні кадрів металургійної промисловості — відповідно 63–75% та 43–58%⁹.

Городяни, насамперед робітники, поповнювали робітничі кадри провідних галузей промислового виробництва — машинобудування, електротехнічної, судноремонтної та деяких інших галузей промисловості. До швейної, шкіряної та взуттєвої промисловості звичайно переходили члени промкооперації¹⁰.

Як стверджують автори колективної монографії «Історія Української РСР» (т. 7), у 1933 р. майже 40% робітників республіки становила молодь у віці до 23 років, переважна частина котрої працювала в кам'яновугільній і металообробній галузях¹¹. Надалі кількість останньої у складі робітничого класу дещо скоротилась в зв'язку з масовим відходом її на навчання¹².

Кадрові робітники пенсійного віку (60 років та старше), за даними Є. Шаталіної, працювали в провідних галузях індустрії. У цілому в металургії, транспортному й сільськогосподарському машинобудуванні, електротехнічній, авіаційній і автотракторній промисловості частка ветеранів праці у 1933 р. дорівнювала 4,8%.

У роки другої п'ятирічки посилювався процес поповнення робітників за рахунок міського населення, насамперед — з їх родин. Враховуючи військову загрозу та потенційну необхідність мобілізації чоловіків, головним джерелом формування робітничих кадрів стали домашні господарки, насамперед дружини і сестри робітників.

Враховуючи зниження темпів зростання промислового виробництва у другій половині 1930-х рр., вільні місця для них створювалися переважно шляхом класових чисток політично неблагонадійних робітників — колишніх «куркулів», торговців, царських чиновників, священнослужителів й інших осіб, позбавлених політичних прав, — так званих «позбавленців». Очистці підприємств від «позбавленців» сприяло запровадження внутрішніх паспортів. У лютому 1933 р. Наркомпраці зобов'язав профспілки, їхні відділи та місцеві ради впродовж десяти днів звільнити всіх робітників, котрі не отримали паспортів. Щоб попередити їх працевлаштування в інших місцях, причина усунення від роботи мала бути записана в їх офіційних документах,

Зважаючи на брак підготовлених працівників, місцеві відділи праці ігнорували розпорядження Наркомату і радили директорам не записувати «справжню причину» звільнення вихідців із «класово чужих елементів», натякаючи на те, що багато посадових осіб вважають «чистку» занадто суворою.

Впродовж весни багато підприємств було «очищено». Працівників звільняли без попередження й оплати вихідної допомоги¹³. Паспортизація надала державі можливість встановити певний контроль над складом і чисельністю робітничого класу та над ринком праці, гарантуючи впровадження в суспільне виробництво жіночої праці.

За підрахунками Є. Шаталіної, кількість жінок (робітниць та службовок), зайнятих у народному господарстві, збільшилася за роки другої й третьої п'ятирічок із 1320,4 тис. в 1933 р. до 2412,0 тис. у 1940 р., що до загальної чисельності всіх робітників і службовців України дорівнювало відповідно 30,7% та 37%¹⁴. Жінки звичайно замінювали робітників — вихідців із «куркулів». За даними авторів монографії «Правда через роки» (Донецьк, 1995), більшу частину осіб, репресованих у 1937 р., становили саме вони (40,5%)¹⁵.

Згідно з даними перепису населення того року, кількість жінок серед усього самодіяльного населення дорівнювалася 9941188 осіб, їх питома вага в останньому становила 44,8%, у той час як серед робітників промкооперації — лише 33,2% й держпідприємств — 31,9%¹⁶. Найширше жіноча праця застосовувалася у сфері побутового обслуговування, дорівнюючі там 68,2% робітників держпідприємств і 47,3% — промкооперації, а також в управлінні, культурнообслуговуванні та охороні здоров'я — 55,4%, де вона була переважаючою, а найменше — у будівництві: 16,3% — в держпідприємствах та 7,9% — у промкооперації, на транспорті й в закладах зв'язку — відповідно 16,3% і 3,4%, а також у лісовому, рибальському і мисливському господарствах — відповідно 18,2% й 17,3%.

Питома вага жінок серед робітників держпідприємств промисловості становила 29,5%, промкооперативів — 32,5%; радгоспів — 29,8% та держпідприємств решти галузей — 27,7%, а у відповідній промкооперації — 27,3%¹⁷.

На 1939 р., за даними Є. Шаталіної, частка жінок була найбільшою серед робітників промисловості й сільського господарства — відповідно 29,3% і 24,6%, а найменшою у будівництві — 14,1% та на транспорті й зв'язку — 16,1%. При цьому до уваги не взято галузі традиційного застосування жіночої праці, а саме — сфери обслуговування, управління, культури та охорони здоров'я. В цілому по народному господарству частка жінок серед працюючих дорівнювала 44%, а серед робітників — 30,8%¹⁸.

Розширювалося коло професій, котрим оволоділи жінки. У середині 1930-х рр. останні становили серед фрезерувальників — 47,5%, токарів — 50 і револьверників — 56%. Значна частка їх працювала в легкій та харчовій промисловості. Так, у 1939 р. жінки становили 72,1% працівників, зайнятих в швейній, 37,5% — харчовій, 83,2% — текстильній та паперовій — 44,7%¹⁹.

Вичерпні дані про галузевий склад робітничого класу УСРР у 1930-х рр. в історіографії відсутні. Проте відомо, що у промисловості та сільському господарстві була зайнята більша частина працівників. При цьому зростання чисельності робітників здійснювалося насамперед за рахунок збільшення кількості промислових, що за думкою В. Жиромської, свідчило про недостатню технічну озброєність вітчизняної індустрії²⁰.

За 1933–1940 рр. чисельність промислових робітників зросла з 1,4 млн до більше ніж 2 млн осіб²¹. Якщо у 1933 р. на 1000 мешканців України їх припадало 33,3, то в 1939 р. — 62,2 особи²². Разом із тим велика частка останніх (майже 750 тис. осіб) у 1940 р. працювала в різних видах кооперації, підприємствах колгоспів, місцевих радянських і громадських організацій, розташованих на території України²³.

У зв'язку із розгортанням промислового й транспортного будівництва бурхливо зростала кількість відповідних робітників. У роки першої п'ятирічки найбільша кількість їх працювала на новобудовах індустріальних областей — Донецької, Дніпропетровської та Харківської. В міру завершення спорудження промислових і транспортних об'єктів чисельність зайнятих на них робітників почала зменшуватися: з 389,1 тис. осіб у 1933 р. до 318,6 тис. у 1936 р. та 167,6 тис. на 15 травня 1941 р. Однак їх питома вага серед всіх працівників, зайнятих у цій галузі в роки другої п'ятирічки, навпаки, дещо зросла (з 81,8% до 84,3%)²⁴.

Поступово збільшувалася чисельність транспортних робітників, які працювали на залізничному, водному, автогужовому й міському електричному транспорті, зокрема з 1934 по 1937 рр. — з 398 627 до 482 461 осіб. Найактивніше зростав загін робітників міського електротранспорту, що створювався. У водному транспорті, навпаки, відбулося скорочення працівників. Найбільше робітників було зайнято у залізничному і гужовому транспорті, а найменше — в авто-та міському електротранспорті²⁵.

Ядром робітничого класу були індустріальні кадри великої промисловості. Чисельність робітників в ній становила в 1932 р. 1 млн 322,7 тис., в 1937 р. — 1 млн 638,2 тис., у 1940 (без західних областей) — 1 млн 682,3 тис. Бурхливе

зростання чисельності робітників великої промисловості у роки першої п'ятирічки надалі змінилося певним зниженням темпів їх зростання. Якщо за 1927–1932 рр. кількість їх у республіці збільшилася на 675,7 тис. (з 647,0 тис. до 1 млн 322,7 тис.), то за 1932–1937 рр. — на 315,5 тис. осіб (до 1638,2)²⁶. Найбільший загін робітників цієї промисловості працював у Донецько-Дніпровському районі. Відповідно найбільша кількість їх сконцентрувалася в Сталінській, Ворошиловградській, Харківській та Дніпропетровській областях²⁷.

Разом із тим багато робітників працювало у дрібній промисловості. Причому в першій і другій п'ятирічці спостерігалось зростання їх кількості майже по кожній області України, а разом по всіх — з 141 тис. осіб у 1933 р. до 343,7 тис. — в 1938 р. У роки третьої п'ятирічки збільшення цього загону робітничого класу у східних областях УРСР майже припинилося. Питома вага робітників дрібної промисловості у загальному складі їх була невеликою. Найбільші загани робітників цієї галузі у 1933 р. працювали в Південно-Західному економічному районі (45,9%), а в 1938 р. — У Донецько-Дніпровському (49,6%)²⁸.

Галузевий та професійний склад робітників свідчив про великі зміни, котрі відбулися в них у зв'язку з індустріалізацією і переважним розвитком важкої промисловості.

Відбувався також процес концентрації робітників у машинобудуванні, металургії, хімії, на електростанціях. В цих галузях було зайнято по СРСР 40% промислових робітників. Разом із тим у рамках єдиної радянської економіки залишалися незавершеними перетворення ранньоіндустріального етапу модернізації. Вибірковий характер її, часткова механізація паливно-енергетичного комплексу, промисловості будматеріалів, деревообробки, легкої та харчової призвели до збереження значної армії ранньоіндустріальних робітників²⁹.

Разом із тим у 1930-ті рр. індустріалізація призвела до розвитку соціально-професійних груп, пов'язаних з великим механізованим виробництвом, особливо у важкій промисловості. З'явився чисельний загін робітників, котрі займалися виробництвом авіамоторів, верстатів, турбін, електротехніки, електроенергії, тобто галузей пізньоіндустріального циклу.

Найактивніше зростала кількість такої заводської галузевої групи, як металісти, котра була найчисленнішою серед інших груп робітників. Чисельність їх по всій промисловості України (чорній, кольоровій металургії й металообробній галузі) збільшилася з 370,7 тис. у 1933 р. до 624,5 тис. осіб у 1940 р., у тому числі у великій — з 327,3 до 526,2 тис. робітників, тобто понад 1,6 рази³⁰. Це була в основному чоловіча професія, частка жінок дорівнювала лише 14% серед металістів. Крім того, у цій професійній групі переважала молодь: 40% становили робітники у віці від 20 до 29 років і ще 20% — до 20 років. Жінки були молодшими за чоловіків. Письменність у металістів була достатньо високою: в чоловіків — 98%, а у жінок — 94%. Середню освіту мали 180 осіб на 1000 перших та 107 на 1000 останніх. Серед металістів великою групою в професійному відношенні були токарі й фрезерувальники, а також сталевари, ливарники, прокатники. Популярною була професія слюсаря. Поширеними залишалися традиційні професії ковалів і механіків³¹.

Другу за кількістю галузеву групу індустріальних робітників становили ті, які були зайняті у гірничодобувній галузі, насамперед вугільній. Їх чисельність по підприємствах великої промисловості зросла з 1932 по 1940 рр. з 300,1 тис. до 325,2 тис. осіб³². Серед шахтарів 15% становили жінки. Переважаючим для робітників гірничодобувної був вік 20–29 років. Рівень освіти гірників був невисоким — в чоловіків письмених — 90%, у жінок — тільки 76%. Середню освіту серед 1000 перших мали 58 осіб, а серед 1000 останніх — усього 14. Найбільш кваліфікованою була праця бурових майстрів. Інші гірничі професії — забійники, відбійники, кріпильники, вибірники породи та інші — високої кваліфікації й підготовки не потребували³³.

Третю за кількістю групу промислових робітників становили ті, котрі працювали у харчовій промисловості. Їх кількість за відповідний період збільшилася з 162,1 тис. до 241,0 тис. осіб, тобто в 1,5 раза. У 1940 р. харчовики за питомою вагою становили 13,5% від загальної кількості їх у промисловості УРСР, майже стільки ж, як і робітники легкої промисловості (13,7%), кількість котрих за 1933–1940 рр. зросла зі 173,7 тис. до 274,5 тис. осіб³⁴. Серед харчовиків були представлені всі вікові групи як у чоловіків, так і в жінок. Останні дорівнювали майже половину від усіх харчовиків. Письмених у перших — 94%, а в других — 85%³⁵.

Серед професій легкої промисловості найчисленною групою були робітники швейної промисловості. Другою за кількістю працівників була текстильна галузь. Переважну частку робітників цих галузей становили жінки. У текстильній промисловості чоловічими були професії красильників та вибійників³⁶. Як і в інших робітничих спеціальностях, серед текстильників превалювали вікові групи 20–39 років, але на відміну від перших серед них було задіяно й багато осіб старшого віку, котрі, починаючи з 40 років і до 60, становили 37% усіх їх. Рівень письменності серед текстильників був нижчим, ніж у багатьох інших професій: у чоловіків — 91%, у жінок — 85%. У швейній промисловості основним віком робітників був 20–39 років. Інші вікові групи представлені рівномірно. Письменність досить висока — і у чоловіків, і у жінок — 93%³⁷.

У велику групу серед робітничих спеціальностей перетворилися поліграфісти. Жінок серед останніх було всього 60%. В принципі в них представлено всі вікові групи майже до 60 років, однак найбільшу серед них становили особи у віці 20–29 та 16–19 років. Письменність серед поліграфістів дорівнювала 100%; осіб із середньою освітою у них було більше, ніж серед інших спеціальностей³⁸.

За спостереженням дослідників історії робітничого класу, в зв'язку з припливом на фабрики і заводи молоді із сіл, яка ще не мала кваліфікації та вимагала навчання, знизився загальний показник рівня його професійності порівняно з 1926 р.³⁹ На жаль, узагальнюючих даних про зміни в кваліфікаційному рівні українських робітників не має, як і тих, що характеризують рівень їх письменності. Проте відомо, що в січні 1939 р. серед усіх робітників народного господарства СРСР лише 8,4% мали освіту від семи класів і вище. Питома вага робітників із зазначеною освітою по різних галузях коливалася від 1,7% до 15,2%, в тому числі по промисловості — від 4,4%. Практично таким самим (від 2% до 15,7%) був рівень питомої ваги неписьмених працівників, але

у промисловості — від 5%. Перша, і друга освітні категорії були у меншості, значно поступаючись домінуючій групі працівників з освітою 1–6 класів. Після 7 класів навчалися тільки від 0,1% до 1,3% робітників. Для промислових із них був більш властивим другий показник (1,3%). Оцінюючі зрушення в галузі освіти робітничого класу СРСР за 1920–1930-ті рр., слід погодитися з думкою російського історика М. Фельдмана про те, що їх навряд чи можна назвати революційними⁴⁰.

У 1930-ті рр. посилювався процес інтернаціоналізації робітничого класу в результаті поповнення його з інших республік та місцевих мешканців різних національностей, що проживали в УСРР. Формування національних кадрів здійснювалося в основному за рахунок корінного населення як міського, так і сільського. Зокрема завдяки притоку мешканців села до міст за оргнабором й їх переходу до соціального статусу робітників зроста серед них частка українців. До середини 1934 р. у промисловості республіки питома вага останніх становила 60,6%, в 1937 р. — 62%, у 1939 р. — 65,8% загальної чисельності робітників⁴¹. За переписом 1939 р., серед населення УРСР українці становили — 76,5%, росіяни — 13,5%, євреї — 4,9%, білоруси, молдавани, поляки, греки, болгары, вірмени, чехи та інші — 5,1%⁴².

Вітчизняний історик Д. Гринь вважає, що на кінець 1920-х рр. українці абсолютно переважали в усіх галузевих та професійних групах робітників⁴³. За даними перепису населення 1939 р., їх питома вага у різних професійних групах дорівнювала від 47,7% до 79,5%. Найменшою вона була серед машиністів врубових машин, забійників та відбійників гірничої промисловості Донбасу; в металургійній — прокатників, вальцювальників та робітників з плавки металів, у текстильній — красильників та забійників, у будівельній — арматурників і бетонників, у транспортній — машиністів електровозів й електропоїздів, а також річкових та морських суден; а також — поліграфістів. Водночас найбільше українців було серед усіх груп сільськогосподарських працівників, а також серед машиністів локомотивів та їх помічників, шоферів, а також текстильників і ткачів⁴⁴.

Розглянувши кількість та склад робітничого класу у 1930-ті рр., можна зробити висновок, що у роки першої п'ятирічки відбувався стрімкий процес зростання його чисельності: у соціальному розрізі — за рахунок поповнення вихідцями із села, а в демографічному й статевому — молоді та жінок, раніше не зайнятими у суспільному виробництві. Це вагомо погіршило професійний рівень робітничого класу і посилювало його неоднорідність. До позитивних зрушень у процесі формування класу найманих працівників у 1928–1933 рр. слід віднести підвищення рівня їх письменності та освіченості. У наступні роки процес залучення нових робітників у суспільне виробництво загальмувався, але активізувалася підготовка кваліфікованих та освічених кадрів останніх. Щоправда, на кінець 1930-х р. пересічний рівень їх освіти обмежувався неповною середньою, професійний — дворічними курсами технімуму. Порівно з 1927 р., питома вага кваліфікованих кадрів фактично не змінилася. Характерною ознакою другої п'ятирічки було відновлення процесу формування робітничого класу на власній основі — з членів їхніх сімей, переважно за рахунок жінок та доньок робітників.

Намагаючись сформувати їх корпоративну єдність, влада намагалася усунути конфлікти між міськими і сільськими, молодими й досвідченими, чоловіками і жінками, представниками різних національностей, а також усунути плінність кадрів кваліфікованих робітників.

Головним засобом формування класової єдності були чистки за соціальним походженням серед робітників, що активізувалися внаслідок запровадження паспортної системи у 1933 р.

2. Взаємини у трудових колективах

Розширення соціальної бази формування робітничого класу і проголошення політики «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму» напружило протиріччя на промислових підприємствах. Влиття до робітничої спільноти, що формувалася, носіїв чужої ідеології й психології зумовило численні конфлікти між кадровими робітниками і новачками. Деякі з них навмисно розпалювалися владою, а інші, навпаки, приборкувалися.

Взаємини соціальних груп були досить напруженими. У свідомості відносно нечисленної групи потомствених робітників чітко простежувалося їх уявлення про своє особливе, привілейоване становище на виробництві, домінування щодо нових робітників, які не обізнані з заводським життям. Уявлення мало кастовий характер. Кадрові робітники вважали, що не тільки вони самі, а й їхні діти можуть претендувати на цей особливий статус. Народжені й виховані у робітничому середовищі, вони мали нібито вже через це переваги перед іншими.

Як зазначає російська дослідниця історії робітничого класу С. Дахно, «незважаючи на егоїстичність таких претензій, не можна не визнати їх справедливості. В робітничому середовищі формувалися уяви про промислові підприємства не тільки як джерело коштів для існування, а й про певне етичне середовище, уявлення про трудову, робітничу етику»⁴⁵. Колективне поняття «ми — робітники» визначало як очікувані кадровими робітниками моделі поведінки, уявлення про ставлення до них інших соціальних груп, так і поведінку їх самих на підприємствах.

В радянські часи збереглося пихате ставлення «фабричних» до «селянської мужви», котре панувало у дореволюційний період. У пресі всіляко пропагувався їх ідеалізований образ, наділених позитивними рисами носіїв нового способу життя та прогресивної свідомості. Однак ставлення кадрових робітників до вихідців із села не було однозначним, оскільки, за думкою В. Дахно, мало складну двоярусну структуру. На повсякденному рівні формувалося ставлення до селянина як до особи нехай не ворожої, але другорядної. Кадрові робітники називали тих, що прийшли на виробництво із сіл, «мужвою». Селяни у свідомості робітників вважалися носіями «старого» (свідомості, побуту), тоді як вони — «нового». На іншому рівні селянство сприймалося як складова тріади «робітничо-селянська держава», в основі котрої знаходилося абстрактне поняття влади, яка персоніфікувалася як «партія більшовиків». У даній системі селяни сприймалися як молодші брати. Цьому сприяла політика шефства робітників над ними, котра проводилася в 1920-ті рр.⁴⁶

Із проголошенням політики «ліквідації куркульства як класу» протиріччя між кадровими робітниками та вихідцями із селян загострилися. Влада всіляко

намагалася залучити міських робітників до політичного контролю за колишніми селянами, котрі зазвичай засуджували антиселянську аграрну політику сталінського керівництва. За таких умов у трудових колективах посилювалася політична недовіра кадрових робітників до вихідців із сіл. Як зазначалося в довідці ДПУ УСРР «Про реагування робітників дніпропетровських і одеських заводів на хвилювання селян» від 17 березня 1930 р., вони, які вважали себе «кісткою робітничого класу», у більшості засуджували тих, котрі мешкали в селі, за те, що «селюки», як правило, виступали проти політики розкуркулення і колективізації. Однак в їх політичній недалекоглядності потомственні робітники, котрі дотримувалися принципів патерналістського ставлення до селян, звинувачували не їх самих, а заводські організації, які недостатньо популяризували політику правлячої партії серед новачків, а також радянські органи, котрі не створювали в селах умови для звільнення їх жителів зі-під впливу «куркулів». Під цим насамперед розумілося завчасне, до початку колективізації виселення «глитаїв» із сіл.

Загострення протиріччя між кадровими робітниками і недавніми селянами виявилось у тому, що перші, котрі вважали себе «справжніми робітниками» та презирливо називали тих з свого середовища, які мешкали на селі, «напівробітниками, що прийшли збагатитися на завод», наполегливо пропонували профспілковим і партійним комітетам не обмежуватися пропагандистською роботою, а встановлювати політичний нагляд за ними. Цей нагляд мав здійснюватися «шляхом запровадження систематичних звітів кожного [з тих, котрі проживали на селі,] про те, яку громадську роботу вони там виконують». Щодо мешканців сіл, де відбувалися селянські заворушення, потомственні робітники рекомендували застосовувати більш радикальні, репресивні заходи: від виключення із членів профспілок аж до звільнення з роботи. Кадрові робітники, що проживали в містах, обурювалися тим, «що робітники з сіл не надають необхідної підтримки справі колективізації», та погрозували їм, що не задовольнятимуться «пролетарським осудом підкуркульників, а викинуть їх із заводів»⁴⁷.

«У ворожій класовій позиції» обвинувачувалися не тільки учасники протестних акцій селян, а й ті, котрі їх пасивно підтримували: робітники, які засуджували сталінську аграрну політику або просто утримувалися від осуду цих заворушень. Тому партійні комітети першочергово намагалися взяти під пильний «класовий нагляд» тих працівників заводів та фабрик, які мали дружин — учасниць «бабських селянських бунтів»⁴⁸.

Однак не всі робітники, що мешкали на селі, підтримували односельців. Ті, хто розраховували осісти в містах і закріпитися на виробництві, всіляко намагалися «засвітитися» як активні прихильники сталінської політики. Щоб спромогтися кар'єрного зростання, вони спочатку зраджували односельців, а з часом — і товаришів по цеху, нерідко стаючи таємними інформаторами органів ДПУ. Саме неетичні вчинки таких кар'єристів — безпартійних «висуванців», комуністів та комсомольців — насамперед «щодо свого брата» викликали обурення пересічних робітників і зумовлювали їх негативне ставлення до активістів. Вони нерідко вважали останніх «протисвітами» й «паразитами»⁴⁹.

Іноді робітники ототожнювали їх аморальну поведінку з негативними проявами з боку низового партійного керівництва, для якого часто-густо були

властиві такі явища, як грубість, пияцтво, розтрати, презирливе ставлення до «безпартійної маси». У лексичі того часу такі явища називалися термінами «зарватися» та «закомісаритися». Думка про висуванство як про бажання певної частини робітників «влаштуватися на теплому містечку» була надзвичайно поширеною у робітничому середовищі.

Таке ставлення до активістів зумовлювалося також тим, що вони виступали застрільниками численних трудових починів, котрі супроводжувалися підвищенням трудових навантажень без належного матеріального стимулювання, а також громадсько-політичних кампаній, що вимагали все нових відрахувань з їхніх заробітків.

Приховано-вороже ставлення до активістів пояснювалося й просто людською заздрістю. Робітники не могли пробачити їм пільги, отримані від влади, на надання дефіцитних товарів, житла, путівок до санаторіїв та інших соціальних благ, котрих не вистачало для решти.

Антирадянські настрої посилювалися в міру загострення економічної кризи і погіршення матеріального становища робітничого класу. Так, у квітні–травні 1931 р. у зв'язку із систематичними затримками заробітної плати працівники великотокмацького заводу «Червоний прогрес» почали обурюватися, що «радянська країна знущається з робітників, хоче зовсім подавити нас голодом». Вони пропонували вжити заходів, щоб «комуністи з жирними животами стали на роботу на наше місце», бо «далі так жити при радвладі неможливо». У критичних ситуаціях вороже ставлення до активістів нерідко переростало в терор проти них. Так, 7 лютого 1930 р. робітники-страйкарі, що працювали на Шосткінському заводі по виробництву кіноплівки, скинули у канаву свого уповноваженого, який відмовився підписати й передати керівництву підприємства їхню заяву із вимогою збільшити заробітну плату⁵⁰.

У руслі зростаючої конфронтації склалися взаємини кадрових робітників із вихідцями із «буржуазних верств», до котрих влада зараховувала заможних селян, непманів, священнослужителів, колишніх дворян, підприємців і службовців, котрі перебували на службі царату й інших режимів та армій, ворожих більшовикам. Руками потомствених робітників останні наполегливо намагалися очистити соціальний склад персоналу промислових підприємств від «класово ворожих елементів».

Неоднозначними були взаємини молодих і кваліфікованих робітників. Останніх молоді називали «старими» — іноді з повагою, а іноді із співчуттям до їхнього віку. Негативне ставлення окремих ветеранів щодо новачків базувалося на різниці в кваліфікації й виробничому досвіді, у відданості професії. Корпоративна група «старих» різко протиставляла себе молодим, однозначно стверджуючи свою зверхність. Неодноразово у висловлюваннях ветеранів протиставлення себе новим кадрам робітників мало відтінок їх ставлення до селян, представниками котрих молодь в основному і була. Лише нечисленні кадрові робітники об'єктивно оцінювали причини конфліктів із новоприбулими, вбачали у них не «соціально-чужих», які посягали на привілеї «старих», а «братів по класу», яким потрібна допомога. З іншого боку, молоді робітники були незадоволені ветеранами, тими претензіями на привілейоване становище на підприємствах, підвищену оплату праці, побутові запити, які ті висували, а також вважали їх «консерваторами» (у побутовому сенсі цього поняття).

Характер конфлікту між кваліфікованими та молодими робітниками ілюструвала доповідна записка голови ДПУ УСРР К. Карлсона «Про реагування робітників на набір комсомольців на шахти Донбасу» від 14 лютого 1930 р. Вона засвідчила, що деякі ветерани доброзичливо поставилися до молоді, що прибувала на шахти за трудовими мобілізаціями, але інші їй не довіряли. Ті, котрі вітали комсомольський оргнабір, були переконані, що «кадрові робітники мають взятися за виховання комсомольців, які прибули, аби підготувати собі зміну». Вони впевнено запевняли адміністрацію, що будуть всіма силами «допомагати хлопцям, що приїхали, навчати їх працювати й виконувати завдання по вугільній промисловості». Інші ж, котрі сумнівалися у щирості намірів комсомольців «закріпитися на виробництві» або скептично оцінювали таку перспективу через тяжкі умови праці, заявляли: «З комсомолями трапиться те саме, що і з татарами. Переконаються в поганих умовах на нашій шахті і втечуть!» Деякі з ветеранів вороже зустрічали мобілізованих через боязнь, що новачки досить швидко замінять їх на виробництві. Вони залякували своїх колег, що «через приїжджих розгонять старих робітників», та розпалювали неприязнь до молоді, педалюючи на звичайну заздрість до неї й на незадоволенні першочерговим забезпеченням новоприбулих гуртожитками, спецодягом і талонами на харчування, котрих не вистачало навіть кадровим працівниками. «Як комсомольці — так зразу їм дали чоботи, а наші старі робітники їх по 3–4 місяці не отримують, хіба це правильно при радвладі? Та хіба ми гірші за них? Нас ганяють як вентилятор, а вони приїхали сюди як пани! Ще не встигли приїхати, а їм вже все підготували, про них турбуються, а про нас забули», — обурювалися ветерани.

Деякі зі старожилів намагалися деморалізувати новачків, залякуючи їх тяжкими умовами праці й кепським матеріальним становищем підземників: «Привезли вас сюди, ви погляньте на нас, а ми на вас. Ви скоро покажете хвоста! Ми, старі робітники, і то мало заробляємо, а вам заробітку і тим паче не вистачить, ... у нас на шахті безлад. Досить мовчати!», — підбурювали вони молодих.

Первісно комсомольці не звертали уваги на попередження «стариків» та зухвало відповідали кадровим робітникам: «Нічого, попрацюємо, дядя, тоді побачимо!» Проте дуже скоро майже всі вони не витримали важкої фізичної праці в шахті й під різними приводами почали ухилятися від підземних робіт, не звертаючи уваги на догани комсомольських комітетів та загрозу бути виключеними із лав ВЛКСМ⁵¹.

Щоб допомогти молоді влитися до виробничих колективів, партійні, комсомольські та профспілкові організації намагалися організувати шефство ветеранів над прибулими й налагодити культурно-виховну роботу серед них за місцем проживання через активістів, котрі мешкали в тих саме гуртожитках, де оселялися нові робітники⁵².

Складними були стосунки між робітниками і керівництвом підприємств. Ставлення до управлінців зумовлювалося низкою чинників: некомпетентним виконанням адміністративних функцій, пов'язаних із примусом робітників до праці; відсутністю до кінця 1920-х рр. єдиноначальності на підприємствах, яка обумовлювала звичку обговорення розпоряджень адміністрації у трудових

колективах; непролетарським соціальним походження багатьох керівників й навіть їх виглядом, який контрастував із зовнішністю робітників. Всі управлінці й навіть «червоні директори» зазвичай розглядалися робітниками як експлуататори, котрі посягали на їхні інтереси і привілеї, та вважалися «чужинцями».

Після «шахтинського процесу», що став сигналом до розпалювання класової ворожнечі проти «буржуазних» фахівців, у виробничих колективах загострилися настрої, які отримали назву «спецеїдівські». Оскільки в повідомленнях радянської преси про «зłodіяння шахтинських шкідників» лейтмотивом звучало звинувачення у побитті й залякуванні пролетарів, організації нещасних випадків на виробництві, котрі викликали смерть робітників, відповіддю на такі публікації були пропозиції про «застосування найсуворіших заходів до винних»⁵³.

Внаслідок цього до кінця року тільки на підприємствах гірничої промисловості Донбасу було знято з роботи 152 господарники: із них 82,7% — за звинуваченням у грубому поводженні із робітниками, а 22,3% — в «обрахуванні та неправильному визначенні заробітної плати»⁵⁴.

Зверхньо-зневажливе ставлення робітників до інтелігенції переростало в пряму агресію. Під впливом «шахтинського процесу» почастишали випадки самосудів над адміністративно-технічними працівниками (ІТП), які вважалися головними винуватцями підвищення нормування праці без належного матеріального заохочення⁵⁵. У звітах ДПУ не тільки почастишали повідомлення про вивіз адміністрації на тачці за ворота підприємств, а й з'явилися інші, більш тривожні — про терористичні замахы й акти проти інженерно-технічних працівників з боку робітників. Найчастіше — як відповідь порушників трудової дисципліни на адміністративні стягнення, що на них накладалися адміністрацією. Один з таких випадків трапився 21 лютого 1930 р. на руднику № 5 Горлівського рудоуправління тресту «Артемвугілля»: лісогін Павлов, якого не допустили до роботи за прогули, на смерть забив техніка Тарасова⁵⁶.

Прояви насильства робітників над спецами отримали в Україні загальну назву «кузовщина» за прізвиськом робітника мартенівського цеху Таганрозького металургійного заводу Кузовкіна, який побив інженера Петрова⁵⁷. Щоб стримати агресію пролетарів, влада влаштувала низку показових судових процесів над вбивцями та кривдниками ІТП. Зокрема в Україні було влаштовано суд над Кузовкіним⁵⁸. Однак такі суди були нечисленними, хоча на багатьох підприємствах були свої Кузовкіни.

Негативне ставлення у робітників складалося і до представників нижчої адміністрації (майстрів цехів, бригадирів, а також охоронців, нормувальників, обліковців). Робітники, як і до революції, вважали їх наглядачами.

Напруженість у взаєминах між майстрами й робітниками посилювало запровадження на виробництві принципу єдиноначальності, який розширив адміністративні права перших. Другі зустріли це нововведення вороже, як наступ на свої права. На заводах і фабриках почастишали конфлікти між робітниками й майстрами, котрі нерідко супроводжувалися побиттям, а іноді вбивством останніх. Влада намагалася представити такі вчинки як прояви контрреволюційних дій «куркулів» і «підкуркулників» — симулянтів та рвачів, що проникли на виробництво й не бажали працювати. З ініціативи партії явища моральних і фізичних знущань над майстрами з боку пролетарів отримало назву «колобу-

хівщина», за прізвиськом сезонного робітника, заможного селянина-хуторянина Колобухова, котрий у грудні 1929 р. вбив на Щербинівському руднику висуванця-десятника⁵⁹.

Уяву про поширення конфліктів між майстрами та пролетарями на початку першої п'ятирічки дає таблиця, що фіксує ці прояви, зокрема на Риковському металургійному заводі⁶⁰.

Випадки «колобухівщини» на Риковському заводі у 1927/28–1928/29 рр.		
	1927/28 р.	1928/29 р.
Образа майстра дією	34	53
Образа майстра словом	67	126
Хуліганство в цеху	102	211

З часом до «колобухівщини» почали зараховувати всі прояви порушення трудової дисципліни (невиконання або недоброякісне виконання робітниками розпоряджень адміністративно-технічного персоналу, їх запізнення чи передчасне залишення роботи, прогули із неповажних причин, пияцтво й сон на робочому місці).

У відповідь на вороже ставлення з боку трудівників, яке проявлялось у порушенні трудової етики, — неповазі до цехової адміністрації, невиконанні її розпоряджень та навіть знущаннях над майстрами та начальниками цехів, що вважалося неприпустимим у дорадянські часи, майстри-висуванці, яких підтримували адміністрація, партком та завком, застосовувала проти таких «товаришів» по цеху найсуворіші адміністративні стягнення. На противагу їм «старі» майстри, котрі боялися бути обвинуваченими у «класово ворожому» ставленні до робітників й не бажали псувати з ними взаємин, «робили все так, щоб усі були задоволені»⁶¹. В результаті, «незважаючи на розмови про єдиноначальність, самої єдиноначальності, за спостереженням інформаційно-оперативного відділу ДПУ, не відчувалося»⁶².

Такому становищу сприяло потурання партійних і профспілкових комітетів кривдникам майстрів: у ліпшому випадку їх переводили у інший цех, але найчастіше залишали безкарними⁶³.

У 1930 р. в зв'язку з масовим поширенням безчинств робітників проти низової адміністрації та інженерно-технічних працівників уряд запровадив кримінальну відповідальність за їх побиття та вбивство. Саме тоді було влаштовано показовий судовий процес проти «куркуля» Колобухова⁶⁴.

За оцінкою ДПУ, більшість робітників, які засудили вчинок Колобухова, сприйняли позитивно рішення суду про застосування проти нього вищої міри покарання. Однак були й ті, хто висловив з цього приводу жаль. Вони вважали, що «Калабухова потрібно виправляти, а не розстрілювати, бо він ще молодий і несвідомий, бо більших злочинців не розстрілюють» та обурювалися тим, що «робітники гинуть за копійки і ніхто [на це] не звертає уваги, а вбили десятника, що знущався над робітниками, так всіх на ноги поставили». «Не такий чорт

страшний, як його малюють, — казали вони, — [бо] тут занадто багато створили шуму». Противники кримінальної відповідальності пропонували застосовувати проти кривдників майстрів більш м'які заходи, обмежуючись моральним впливом.

Кампанія боротьби із саботажниками проводилася на двох «фронтах»: не тільки проти працівників, котрі опиралися запровадженню єдиноначальності, а й у середовищі самих майстрів. Тих, хто йшов за робітниками, звинувачували у потуранні прихильникам «правого ухилу», «куркулям» та «підкуркульникам». Їх переводили в робітники чи навіть звільняли з підприємства⁶⁵.

На заводах та фабриках зберіглася дискримінація жінок. Ставлення до них, як до другорядної робочої сили, зумовлювалося не тільки їх низькою кваліфікацією і нетривалим виробничим стажем, а й упередженим ставленням майстрів, начальників цехів та чоловіків-робітників, котрі заважали їм працювати на підприємстві та набувати кваліфікацію⁶⁶.

Однак завдяки більшій дисциплінованості та терплячості робітниці поступово доводили адміністрації, що можуть працювати не гірше за чоловіків, чим викликали їх незадоволення. Жінки нерідко заступали тих з них, котрих звільняли за прогули та інші порушення трудової дисципліни, а також внаслідок класових чисток. Як зазначалося в політичному зведенні інформаційного відділу ЦК КП(б)У про запровадження жіночої праці у виробництві, в 1928 р. між робітниками та робітницями виникала «конкуренція за вільний верстат». Перші звичайно обурювалися тим, що другі претендували на їхні робочі місця й зазначали, що «жінки взагалі не мають працювати, доки є безробітні чоловіки»⁶⁷.

Негативну оцінку з боку багатьох робітників діставав сам факт праці жінок на підприємствах важкої промисловості й оволодіння ними чоловічими професіями. На їх думку, останні були спроможні «тільки плести панчохи та мереживо»⁶⁸. Робітники вважали, що призначення жінок — вести домашнє господарство і виховувати дітей.

Претензії до трудівниць диференціювалися на цілком об'єктивні — невиходи на роботу з причини хвороби дітей, пологів та фізіологічних особливостей їх організму, — і достатньо абсурдні — флірти, що призведуть до скандалу навколо жінок, а то й апелювання до їх нібито низького інтелектуального потенціалу та нездатності набувати кваліфікацію. Чоловіки-чорнороби обурювалися тим, що кваліфіковані робітниці заробляють більше за них. «Для жінок 60 руб. — розкіш, — вважали вони, [а] великий заробіток їх псеу»⁶⁹.

Тим часом керівники середньої ланки — майстри і начальники цехів — теж позбавляли жінок-виробниць можливості набувати професійну кваліфікацію. Так, на одеському суднобудівному заводі ім. А. Марті було встановлено нерівні умови отримання вищого розряду для жінок та чоловіків. Перші мали в обов'язковому порядку пропрацювати не менше 2–3 років, щоб його отримати, у той час як для других це залежало не стільки від трудового стажу, скільки як від якості виконання планових завдань. Через зневажливе ставлення до працівниць як до зайвої робочої сили або через навмисне перешкоджання набуттю ними виробничої кваліфікації, останніх нерідко прикріплювали то одного, то до іншого майстра, іноді змінюючи наставників до п'яти разів на рік⁷⁰.

Упереджене ставлення до себе зазнавали й дівчата-підлітки, котрі намагалися набути виробниче навчання у школах фабрично-заводського учнівства. Під час відбору до закладів ФЗУ перевага звичайно надавалася хлопцям. «В той час як хлопчиків навчають, дівчатам заважають навчатися», — обурювалася з приводу такої дискримінації одна з учасниць наради робітниць-висуванок, що відбулася 1928 р. у Кривому Розі⁷¹.

Однак ті, котрим поталанило потрапити до лав «фабзайчат», як ласкаво називали учнів шкіл ФЗУ, отримували виробниче навчання, долаючи невинувдані труднощі, — нерідко їх навчали в третю зміну вночі, коли інтенсивність виробництва зменшувалася та звільнялися окремі верстати, причому, щоб скористатися ними, дівчатам доводилося стояти у черзі. Після закінчення навчання випускниць ФЗУ часто-густо не приймали на роботу за фахом⁷².

Крім того, робітниць цих закладів майже ніколи не висували на адміністративну роботу, навіть на виробництвах із переважанням жіночої праці. Так, на Харківському канатному заводі, де 86% робочої сили становили трудівниці, цехова адміністрація повністю складалася з чоловіків. Не набагато краща ситуація існувала на трикотажній фабриці, де лише дві жінки займали посади завідувачів відділів та одна — посаду завідувача виробництвом одного з цехів. Коли ж виробничниць врешті-решт висували на керівну роботу, чоловіки-майстри неохоче вводили їх у курс справ або взагалі відмовлялися передавати їм свій досвід⁷³.

Намагаючись витиснути жінок із виробництва, майстри нерідко навмисно погіршували умови їх праці. Наприклад, на Костянтинівському скляному заводі тих, котрі поверталися після хвороби, ставили на більш шкідливі роботи. Іноді трудівниць змушували працювати підряд три зміни або тільки в нічні зміни чи понаднормово. До понадурочних і нічних робіт залучали навіть вагітних та жінок-матерів. Нерідко їм доручали переносити важкі ваги (більше 20 кг), що заборонялося законодавством. Взагалі жіноча праця застосовувалася там, де була найменша механізація. До того ж, на роботах, де можна було працювати сидячи, вони нерідко працювали стоячи. Як правило, жінки забезпечувалися спецодягом тільки після чоловіків. Жінкам часто-густо не надавали перерв для годування дітей-немовлят, але нерідко вони самі (ті, котрі працювали на відрядних роботах) відмовлялися від них, щоб заробити більше. Оскільки їх всупереч законодавству могли звільнити через хворобу або після народження дитини, чи перевести на низькооплачувану роботу, вагітні жінки намагалися не йти в декретну відпустку. У тарифні відпустки працівниць часто-густо відправляли в несприятливі для відпочинку пори року або взагалі не надавали їм відпусток. Нерідко жінки отримували нижчу плату за виконання однакової роботи з чоловіками. Траплялися випадки, коли майстри оформлювали собі наряди за роботу, виконану його підручними із робітниць. Виробничниць, які перевиконували планові завдання, могли не заносити до списків ударників. У роки індустріалізації більшість жінок працювала на неprestижних і неприбуткових роботах, у несприятливій психологічній атмосфері. Набули також поширення факти сексуального насильства над ними⁷⁴.

Незважаючи на опір чоловіків, жіноча праця завдяки підтримці влади досить активно впроваджувалася у виробництво. Якщо наприкінці 1920-х рр. робітниця

становили 12,2% працівників фізичної праці у важкій промисловості УСРР, то в 1933 р. — вже 25%⁷⁵. Такими ж темпами зростав кваліфікаційний рівень робітниць підприємств групи «А»: у 1929 р. кадрові становили 15% усіх робітниць, а у 1936 р. — вдвічі більше — 30%⁷⁶.

В умовах економічної кризи посилилися міжнаціональні конфлікти. Зокрема про «значне зростання фактів антисемітизму у робітничому середовищі» повідомлялося в огляді інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 19 січня 1929 р., надісланому до політбюро ЦК КП(б)У. Керівник цього відділу Сегалович звернув увагу «не тільки на зростання відкритих проявів антисемітизму, а й на їх щораз загрозливіший і зліший характер». За повідомленням окружних парткомів, носіями антиєврейських настроїв була «та частина робітництва, яка пов'язана з селом, має багато родичів на селі». Тому прояви антисемітизму найчастіше фіксувалися на підприємствах із високою питомою вагою вихідців із селян — «цукроварнях, а також копальнях Донбасу»⁷⁷.

Через національну неприязнь десятники-українці й росіяни направляли євреїв на найтяжчі ділянки виробництва або не давали їм постійної роботи, ганяючи з місця на місце, іноді до десятка разів за робочу зміну. Євреїв кривдили у зарплаті, нерідко не записуючи наднормативні роботи, а іноді зменшуючи виробіток нижче за норму, незважаючи на її перевищення⁷⁸.

Боячись конкуренції з євреями, котрі мали вищий освітній рівень, робітники-українці та росіяни намагалися «витиснути» їх з виробництва. Так, на Лучацькій цукроварні Білоцерківської округи, де було прийнято на роботу багато єврейської бідноти, місцеві селяни, що працювали на цьому підприємстві, почали активно виживати новачків. Більше того, вони загрожували розправою односельцям, які надавали євреям житло. Так, перед початком виробничого сезону на стовпі оголошень поблизу сільради з'явилася листівка, у котрій повідомлялося, що коли «хтось прийме жида на квартиру, того хата піде димом». Листи аналогічного змісту отримали і селяни, в яких вони вже оселилися. Через таку «гостинність» прийшли євреї не могли знайти житло. Але місцеві селяни не обмежувалися погрозами й час від часу нападали на них та били⁷⁹.

Робітники-євреї постійно зазнавали знущань і в індустріальних виробничих колективах. Їм погрожували фізичною розправою, а у разі непокори нерідко застосовували силу проти них. Так, на Шепетівській цукроварні ім. Ланцюцького робітника-єврея, котрий відмовився виконувати найтяжчу роботу, розлючені антисеміти почали кидати з кутка в куток. На шахті ім. Ілліча вони примусили євреїв під час спуску постійно повторювати слово «кукурудза», а коли один із них запротестував, почали його залякувати: «Пустимо кліть на холостий хід і тебе розчавить!»⁸⁰.

Антисеміти проводили активну агітацію за виживання євреїв із заводів та фабрик. Провокуючи незадоволення робітників їх залученням до індустріальної праці, вони звинувачували адміністрацію у витискуванні українців з підприємства задля звільнення робочих місць для євреїв і під антисемітськими гаслами підбурювали робітників проти передплати на позику індустріалізації. «Позапроваджували жидівські зміни!», «Навіщо давати гроші на позику, коли на наступний рік будуть працювати на цукроварнях лише жиди!», — зазначали вони.

Але моральним терором антисеміти не обмежувалися. Ті, які займали посади майстрів, примушували помічників й учнів знущатися над євреями,

застосовуючи фізичну силу. Так, на Вовчанській цукроварні в Проскуріві під впливом такого горе-наставника один з підлітків-учнів мовби ненароком по декілька разів обливав їх окропом. Акти кримінального знущання над робітниками-євреями систематично фіксувалися на багатьох заводах і фабриках. У Мелітополі на заводі «Червоний прогрес» підлітку-єврею «товариші» по цеху, «жартуючи», кинули в обличчя металевий обрізок, а для того, щоб звинуватити бідолашу у розкраданні державного майна, навмисно підкидали йому в кишені заводські інструменти, які виявляла охорона на прохідній. На зінов'євському заводі «Червона зірка» антисеміти розбили голову робітнику-єврею залізякою, вигукуючи: «Ми не боїмося жидів!» Аналогічний злочин було скоєно антисемітами у штреку шахти Ілліча: робітника-єврея навмисно поранили шматком породи. На Лучацькій цукроварні в Білій Церкві їм обмазували обличчя дьогтем, душили й били їх, а на Брацлавській цукроварні одного із них двічі, «жартуючи», кидали у піч⁸¹.

Юдофобські настрої в трудових колективах звичайно поєднувалися із антибільшовицькими⁸², оскільки у вищих ешелонах влади залишалася вагомою частка євреїв, незважаючи на політику українізації. Поєднання національної нетерплячості та антиурядових настроїв засвідчує зміст антисемітських листівок. Зокрема в одній із них, що з'явилася 14 лютого 1930 р. на руднику ім. Титова Лисичанського рудоуправління в Артемівській окрузі, було написано: «Давайте, брати, прошу відкрити очі та викинути всіх жидів з наших правлінь та вирізати їх та наших комуністів! Товариші, ми страждаємо, голодуємо! Геть, геть жидів, тоді врятуємо Росію! Хай живе друга революція! Досить гнобити селян! Досить [свавілля] комуністів!»⁸³.

У відповідь на кампанію боротьби з антисемітизмом, котра мала зупинити його зростаючу хвилю, юдофоби відповіли контрзаходами. В робітничих селищах, на заводах і фабриках з'явилися листівки із закликком до робітників «протестувати проти заходів радянської влади в боротьбі з антисемітизмом»⁸⁴.

Об'єктом національного цькування у трудових колективах, що склалися переважно з українців, були представники й інших етнічних меншин, яких принизливо називали «іногородцями». Зокрема на шахтах Донбасу постійно знущалися над робітниками-татарами. У 1930 р. шовіністи з шахт № 11 і 12 Дзержинського рудоуправління, де працювали татари, довели їх до того, що вони почали звільнятися, щоб працевлаштуватися на іншому руднику.

За визнанням гірничої адміністрації, на шахтах періодично траплялися конфлікти не тільки між українцями та татарами, а й українцями і росіянами⁸⁵.

Неоднозначними були відносини між радянськими та іноземними працівниками, котрі працювали на вітчизняних підприємствах. Як і взаємини з вихідцями із селян, вони будувалися на двоярусному рівні. З одного боку, радянські робітники відчували абстрактну інтернаціональну спорідненість з іноземними «товаришами по класу», але з іншого, — свою вищість над пролетарями «капіталістичних країн» як представники «класу гегемону», який, за їх уявою, мав стати «провідною силою світової революції» та був «творцем нового соціалістичного суспільства». На стосунки іноземних і місцевих робітників впливали й звичайні людські почуття.

Часто радянських трудівників дратували висока освіченість і дисциплінованість іноземців. Після поставки перших партій закордонного обладнання на

заводи та фабрики багато вітчизняних кадрових робітників відчуло справжній шок, коли з'ясувалося, що вони неспроможні працювати за західними стандартами й не знають, з котрого боку підійти до імпоротної автоматичної техніки. Результатом став бойкот щодо переймання досвіду по оволодінню закордонним обладнанням. В той же час іноземні нерідко влаштовували конфлікти з приводу поганої організації праці, щоб привернути увагу адміністрації до цієї проблеми⁸⁶.

Ставлення кадрових робітників до вихідців з інших соціальних верств і груп у цілому будувалося на основі спорідненості або розрізненості способу їх життя й трансформувалося впродовж 1930-х рр. Основною тенденцією цього процесу було неухильне розширення негативного сприйняття робітниками представників інших соціальних верств та груп, посилення агресії проти «чужинців» при одночасному зростанні домагань. Загострення соціального протистояння нерідко переростало у конфлікти, часто в формі терористичних, кримінальних актів, причому нерідко, як це було у випадку з дихотоміями «робітники — заможні селяни» та «робітники — непмани», — за сприяння влади.

3. Приборкання «гегемона»

З ліквідацією безробіття і проголошенням загальної зайнятості населення виникла необхідність застосування неринкових механізмів соціально-трудового примусу. Методи залучення працівників до найманої праці залежали від їх політичної благонадійності, соціального походження і ступеня індустріальної значущості виробництва. Поновлюючи примусову працю, сталінське керівництво врахувало невдалий досвід запровадження загальної трудової повинності та організації виправно-трудоих таборів у 1920 р. і діяло обережніше за ленінське, крок за кроком обмежуючи право робітників на вільну працю, та день за днем розширюючи коло «ворогів народу», які мали залучатися до виправно-трудоих робіт.

Масове застосування примусової праці кримінальних і політичних ув'язнених на індустріальних новобудовах започаткувала постанова ЦК ВКП(б) від 27 липня 1929 р. про відправлення до виправно-трудоих таборів всіх засуджених до позбавлення волі терміном більше 3 років. У тому ж році було затверджено іншу директиву про створення цих таборів переважно у віддалених місцевостях країни з метою «засвоєння необжитих територій».

Поряд з органами ізоляції до зазначеної трудової системи також входили «Бюро виправних робіт» (так звані БІРи — *рос. аббревіатура*) Наркомату юстиції. Їх завданням було забезпечення виконання судових рішень щодо тих із них, які засуджувалися до відбування примусових робіт без позбавлення волі. З їх складу 97,3% мали працювати за місцем основної роботи, а решта — у так званих «спецпоселеннях» — місцях, які визначалися органами НКВС. На початку 1930-х рр. основний контингент таких поселень становили розкуркулені. За перше півріччя 1931 р. в СРСР до них було депортовано близько 100 тис. родин (427 тис. осіб)⁸⁷.

Об'єднання в 1934 р. виправно-трудоих таборів та «спецпоселень» до єдиної системи ГУЛАГ поклало початок створенню у Радянському Союзі потужної індустрії примусової праці.

Політично благонадійних робітників влада намагалася закріпити на виробництві шляхом їх матеріального і морального заохочення. В 1930 р. з ними почали укладатися угоди про «самозакріплення» за певним місцем роботи на строк до завершення першої п'ятирічки. Згідно з угодами, вони зобов'язувалися брати участь у соціалістичному змаганні, ударництві й русі наставників та залучати інших робітників до цього, а заводоуправління, зі свого боку, — надавати їм широке коло пільг. Виробнича адміністрація обіцяла не втручатися в оперативно-виробничі функції «самозакріплених»; встановлювати для них розклад робочого дня, що надавав можливість професійного навчання; відправляти таких робітників у творчі відрядження, екскурсії й на курси з метою підвищення кваліфікації; сприяти їх просуванню по службовій драбині; надавати їхнім дітям можливість першочергового вступу до закладів профтехосвіти, котрі перебували на балансі промислових підприємств.

В разі порушення своїх обов'язків, «самозакріплені» вважалися дезертирами з фронту «соціалістичного будівництва» і до них застосовувалися заходи громадського впливу аж до виключення із членів профспілок⁸⁸. Водночас покарання адміністрації за недотримання своїх зобов'язань щодо робітників у договорах не передбачалося. Як зазначали російські історики В. Паншин та С. Богданов, процес «самозакріплення» відбивав суперечливу картину того часу. З одного боку, він був одним із показників зростаючих політичної свідомості й трудового ентузіазму робітників, а з іншого, — свідчив про тенденцію до посилення адміністративного тиску на них з боку держави⁸⁹.

Часто фабзавкоми намагалися використовувати виробничу активність працівників, не забезпечуючи їх «самозакріплення» необхідними організаційно-технічними та економічними заходами. У цьому разі вони намагалися розірвати договір з адміністрацією і звільнитися з підприємства. Робітники, які не затримувалися на заводах та фабриках, а шукали ліпших умов та оплати праці, з ініціативи адміністрації отримали ганебне прізвисько «літунів».

Для боротьби з ними використовувався так званий «громадський заслон» — комісії з робітників-активістів й ударників, котрі обиралися і діяли у виробничих колективах, згідно з директивами ЦК КП(б)У. Вони мали пильнувати за дотриманням товаришами по цеху договору про «самозакріплення» та переконувати тих із них, які його намагалися розірвати, у недоцільності цього рішення. Кожного, хто подавав заяву на звільнення, вони викликали на співбесіду для з'ясування справжніх причин цього й висловлювали власну думку щодо обґрунтованості доводів, які спонукали працівника звільнитися з роботи⁹⁰. Справи «літунів», котрі нехтували порадами «заслонівців», передавалися на розгляд товариських судів.

30 березня 1930 р. Комісія радянського контролю при РНК СРСР ухвалила постанову «Про розгляд скарг трудівників», котра заборонила вирішення справ про службові проступки робітників у товариських судах, визнала «самовільне залишення працівниками роботи» кримінальним злочином, визначила його зміст (прояви) і накреслила заходи боротьби з ним. «Особами, що самовільно залишали роботу», вважалися, по-перше, працівники, які завчасно, до закінчення встановленого при наймі терміну переривали трудові стосунки з підприємством або закладом суспільного сектора без попереднього попередження про це

адміністрації та не дочекавшись своєї заміни іншими; по-друге, ті, які покидали виробництво за власним бажанням більше одного разу впродовж 12 місяців; по-третє, молоді фахівці, котрі йшли з роботи до завершення встановленого строку відробітку. Як «злісні дезорганізатори виробництва» вони впродовж шести місяців не допускалися до роботи в промисловості й на транспорті та могли притягатися до кримінальної відповідальності⁹¹.

У відповідь на намагання адміністрації всіма силами затримати робітників на підприємстві вони вдавалися до протидії, будь за що намагаючись звільнитися до закінчення терміну угоди про «самозакріплення».

За оцінкою російських істориків С. Журавльова і М. Мухіна, найбільш поширеною формою їх опору був навмисний «злісний прогул з метою отримання розрахунку», оскільки іншим шляхом звільнитися було майже неможливо⁹². Причину таких дій робітників пояснює висловлювання одного з гірників шахти ім. Ілліча, який недавно прибув із села: «Мене лають, що я прогульник, але все це — даремні труди, я розпочав гуляти тому, що не хочу працювати в шахті. Якщо я просто розрахуюсь, то мене відразу ніде не візьмуть на роботу. А якщо звільнять, то я три — чотири місяці погуляю, потім знову поступлю на шахту, але у більш зручне для мене місце»⁹³.

Деякі робітники мріяли повернутися на село. Так, один із гірників шахти Максимівка зазначав: «Я поїду додому, чорт з ним, з розрахунком, тому, що немає за що працювати. Нас не мають права тримати на шахті, мені краще буде жити у колгоспі. Я отримав лист [з дому], що до колгоспу завезли різні товари, готовляться до весни, а я тут просидів, нічого на зароблені гроші не купив»⁹⁴.

Іноді причиною прогулів було отримання для невиробничого використання дефіцитного спецодягу, заради котрого робітники «самозакріплювалися». Щоб дістати по декілька комплектів останнього, вони переходили з одного підприємства на інше, але при звільненні не здавали його всупереч правилам внутрішнього розпорядку⁹⁵.

Основною причиною великої плинності робочої сили були важкі умови праці і невлаштованість побуту працівників, особливо новоприбулих. Нерідко їх по декілька днів тримали на вокзалі, не забезпечуючи житлом, або, як це трапилося на шахті «Альберт», розміщували в гуртожитках, де не було не тільки матраців, а й нерідко ліжок. Робкоопи затримували прикріплення нових робітників до розподільників. Крім того, існувала складна система реєстрації новоприбулих, без котрої вони не могли потрапити не тільки на виробництво, а до гуртожитку, їдальні та крамниці робкоопів, оскільки зокрема в закладах громадського харчування обслуговували за талонами, а у магазинах — по картках. Так, на шахті № 12 Брянського рудоуправління завербовані робітники, що прибували, мали зареєструватися у 11 пунктах, задля того, щоб отримати призначення на роботу й належний «соціальний пакет»⁹⁶.

«Самозакріпленню» перешкоджали не тільки незадовільні умови праці та побуту на підприємствах, а й брак кваліфікованих кадрів. Як зазначали М. Мухін і С. Журавльов, ця практика тимчасово посилила на ринку праці конкуренцію за фахівців, за котрої фабзавкомми нерідко вдавалися до відвертого переманювання останніх, що, безперечно, було вигідно для таких працівників⁹⁷. У таких умовах заходи уряду щодо зниження плинності робочої сили виявилися найбільш ефективними щодо малокваліфікованих кадрів.

Плинність робітників зростала з місяця в місяць, навіть незважаючи на те, що висококваліфікованим надавалися послаблення, наприклад, до них не завжди застосовувалися стягнення, що обумовлювалися колективними угодами за незначні дисциплінарні порушення⁹⁸. За даними українського історика О. Трубенка, до кінця першої п'ятирічки «самозакріпилося» не більше третини загальної кількості робітників, що свідчило про опір останніх намірам влади обмежити їх право на вільні пересування та працю⁹⁹. Коли адміністрація підприємств вперто відмовляла трудівникам у розрахунках, конфлікти між сторонами іноді переростали в бійки, як це трапилося на шахті № 1 Фомінського рудоуправління¹⁰⁰.

Первісно зменшенню плинності кадрів сприяла карткова системи постачання, що прив'язувала працівників до певного місця роботи. У зв'язку з її скасуванням у 1934 р. практику матеріального заохочення до роботи на певному підприємстві поступово було припинено. Замість «самозакріплення» і нормованого постачання все активніше використовувалися гласні й негласні адміністративні методи впливу на робітників, чому сприяли зміни на ринку праці.

Намагаючись компенсувати брак робітничих рук у гірничій промисловості Донбасу, де практика «самозакріплення» не приживалася через небезпечні умови праці та невлаштованість побуту шахтарів, керівництво об'єднання «Вугілля» на початку 1931 р. запропонувало ЦК КП(б)У використати в Донецькому регіоні закон «Про дійсну військово-виробничу службу», котрий передбачав заміну для призовників відповідної повинності альтернативною трудовою, щоб поновити воєнно-комуністичну практику застосування праці червоноармійців у цій галузі.

«Щоб не послабити міць збройних сил направленням великого числа демобілізованих для відбування трудової повинності у Донбасі», пропонувалося «на найближчі два роки встановити підвищений контингент призовників до Червоної Армії з селянського населення — по 40–50 тис. на рік — і весь цей набір надіслати на шахти для роботи в порядку, що передбачається законом про військово-виробничу службу». Тому на підприємствах трудармійці мали перебувати на казарменому становищі. Одночасно, як й іншим мобілізованим, останнім належало опановувати курс військового і політичного навчання під керівництвом командирів Червоної армії, щоправда скорочений. Працю цих призовників передбачалося оплачувати за нормами та розцінками, що існували для звичайних робітників, однак на руки видавати не повний заробіток, а суму, котра залишалася після вирахування коштів, необхідних на їх утримання. Після відбуття служби терміном 1 рік й 6 місяців сімейні «трудоі червоноармійці» набували право на перевезення свої родин на підприємства, щоб жити разом із ними¹⁰¹.

Іншим джерелом поповнення дефіциту робочих рук у Донбасі, за пропозицією правління об'єднання «Вугілля», мали стати колишні куркулі — 50–60 тис. осіб. Однак їх використання мало свою специфіку. «З метою охорони підприємств від можливих актів шкідництва з боку розкуркулених та куркульської агітації серед робітників», розкуркулених пропонувалося «використовувати на роботі компактними масами, шляхом виокремлення для них спеціальних шахт, переважно середніх з переважанням ручної здобичі, які мають самостійні колонії більш-менш віддалені від робітничих центрів».

Обов'язковою умовою допуску колишніх куркулів на шахти мав стати «постійний пролетарський нагляд [за ними] на самій роботі, що здійснювався шляхом «розбивання» розкуркулених побригадно і призначення бригадирами серед них кваліфікованих кадрових робітників, переважно партійців або з профактиву».

Оплата праці, продовольче й промислове постачання розкуркулених мали здійснюватися звичайним порядком, за загальними нормами, встановленими для робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу, а її стимулювання — шляхом запровадження певних переваг, а саме поновлення у виборчих правах після трирічної праці у цій галузі (виняток становили «позбавленці», котрі зразково працювали, та для яких цей термін, за клопотанням адміністрації, міг бути скороченим до 1 року) й отримання житла сімейними жінками, котрі не мали адміністративних стягнень, для сімейних — після 1 року роботи на шахті, а для холостих — після 3¹⁰².

На жаль, не з'ясовано, чи були у другій половині 1931 р. і в 1932 р. втілені у життя воєнно-комуністичні плани об'єднання «Вугілля», а саме — чи були організовані в Донецькому регіоні трудові частини з військовослужбовців строкової служби та чи створювалися тут «спецпоселення» розкуркулених? Проте відомо, що на початку 1933 р. у Донбасі було проведено генеральну «чистку» підприємств і населених пунктів від колишніх «куркулів».

Основним заходом стримування плинності робочої сили в умовах радянської індустріалізації, як й у добу петровської промислової модернізації, стало введення внутрішніх паспортів, згідно з постановою РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. Останні видавалися для громадян віком від 16 років та старше, котрі постійно проживали в містах, на новобудовах, у робітничих селищах, працювали у промисловості, на транспорті й у радгоспах. Ці документи ставали для трудівників єдиним посвідченням особи. Діти вносилися в паспорти батьків. Вони також реєстрували повне ім'я і прізвище громадянина, дату та місце його народження, національність, соціальне походження, постійне місце проживання, відомості про військовий обов'язок, утриманців і дійсні документи, на основі яких їх було видано. Паспортна система й прописка у поєднанні з системою «самозакріплення» на виробництві мали не тільки прив'язати кожного працівника до певного місця проживання та роботи, а й сприяли ліквідації безробіття, поширенню нової форм дисципліни праці та зміцнювали партійно-державний контроль над формуванням робітничого класу.

Паспорти не видавалися особам, позбавленим виборчих прав, із політичних міркувань — так званим «позбавленцям». Виявлення тих, котрі не мали права на отримання зазначених документів, здійснювалося за підтримкою робітничих кореспондентів, які у стіннівках і заводських багатотиражках мали викривати «всіх тих, хто примазався до чесних робітників, хто не має права на одержання паспортів»¹⁰³. Копії їх заміток в обов'язковому порядку надсилалися до інформаційних відділів ОДПУ.

У лютому 1933 р. Наркомат праці СРСР проінструктував профспілки, що всі робітники, котрі не отримали паспортів, мають бути звільненими впродовж десяти днів. Крім того, причина цього мала фіксуватися в офіційних документах останніх. Директорів підприємств закликали суворо розглядати їх особисті

справи, щоб бути впевненими, що колишні куркулі, торговці, кустарі й інші «позбавленці» не видають себе за робітників. Як зазначав орган ВЦРПС — газета «Груд», «паспорт надав можливість «проявити» справжнє обличчя його володаря»¹⁰⁴.

Навесні 1933 р. було з'ясовано приблизний контингент осіб, що підлягали «вчищенню». «Чистку» проводили комісії, до складу котрих в обов'язковому порядку входили активісти з робітників¹⁰⁵.

Одночасно проводились операції по виселенню розкуркулених, що опинилися на вулицях промислових центрів та робітничих селищ. За повідомленням органів ДПУ, проведення таких акцій у Донбасі, «як у промисловості, так і на селі відбулося без ексцесів. З боку широких робітничих мас виселення куркульства супроводжувалося позитивним реагуванням, особливо на підприємствах, звідки була вилучена частина куркулів, котрі підлягали виселенню. Негативні прояви, що мали місце головним чином з боку нових робітників, в основному характеризуються виявом жалості щодо куркулів, яких виселяли. На деяких металургійних підприємствах (Макіївський та Луганський заводи) були зафіксовані численні провокаційні чутки, що розповсюджувалися антирадянськими й куркульськими елементами, про повстання в промислових центрах і селах, котрі мовби мали відбутися»¹⁰⁶.

Однак не всі розкуркулені були «вчищені». На багатьох підприємствах, за оцінкою ДПУ, зберігалася «висока засміченість куркулями, які «просочувалися» за фіктивними документами, виробленими кустарним способом». До числа «засмічених» зараховувалися Щегловський та інші рудники Сталінського району, Дружківський завод Костянтинівського, шахти Гришинського й Горлівського районів. На окремих рудниках під час повторної перевірки, проведеної ДПУ, було виявлено до 40 куркулів. Це були ті, «які сховалися від виселення або втекли з Півночі»¹⁰⁷.

Особи, котрих «вчищали», одержували довідки, в яких зазначалася причина їх звільнення, наприклад, «приховування соціального походження». Ті, котрі успішно утаїли своє минуле, отримували паспорти, які гарантували спокій і відкривали перспективу для нового життя¹⁰⁸.

Останній крок на шляху до скасування конституційного права громадян на вільну працю було зроблено наприкінці 1938 р. 28 грудня того року РНК СРСР ухвалила постанову про зміцнення трудової дисципліни, згідно з котрою заборонявся вільний перехід найманих працівників з одного підприємства на інше. Також було посилено міру адміністративного покарання за порушення внутрішнього розпорядку й трудової дисципліни та запроваджено заходи матеріального заохочення до безперервної праці на одному підприємстві або в закладі. Боротьба з «літунами» й «ледарями» мала здійснюватися шляхом застосування адміністративних і економічних заходів аж до їх звільнення або переведення на низькооплачувану роботу чи переміщення на нижчу посаду на термін до трьох місяців. Крім того, «літуни» позбавлялися права на відомче житло та отримання страховки у разі тимчасової втрати працездатності впродовж шести місяців.

В 1930-х рр. у Радянському Союзі склалася репресивна модель трудових відносин, за якої непокарання було свого роду нагородою. Чітко окреслювалося коло осіб, котрих вважали «злісними дезорганізаторами виробництва». Такими

оголошували не тільки порушників трудової дисципліни, а й працівників, які своїми діями сприяли зриву виконання виробничих програм (через навмисне псування й поломку інструментів і механізмів, простої в роботі, систематичне виготовлення браку, відмову від виконання певного завдання)¹⁰⁹.

Зміцненню трудової дисципліни сприяло введення у 1929 р., за аналогією з 1920 р., принципу єдиноначальності управління на заводах та фабриках. Однак, якщо перший раз запровадження його обмежило втручання профспілок у суто виробничі питання, то вдруге — їхні права на співучасть в організації праці.

За повідомленням ДПУ, «основна маса кадрових робітників, особливо старі виробничники, поставилися до даного заходу позитивно. Надаючи належне значення новій системі управління підприємством, ця частина робітників вважає, що при єдиноначальності підвищується виробнича дисципліна, продуктивність праці, що робітники отримують на роботі більш тверде керівництво»¹¹⁰. Однак питома вага таких працівників у виробничих колективах була незначною.

Запровадження єдиноначальності підтримали зокрема й деякі працівники великих металургійних підприємств Дніпропетровщини¹¹¹. Проте більшість робітників поставилася до цього заходу із занепокоєнням і недовірою.

Деякі з них, як працівники Краматорського металургійного заводу Артемівської округи, вважали, що «взагалі єдиноначальність непогана, але вона несвоечасна, оскільки дає великий козир у руки адміністрації, а остання політично не зацікавлена в будівництві соціалістичної держави»¹¹².

«Серед певної частини робітників — зазначали працівники ДПУ, — помічається явне нерозуміння значущості даного заходу: окремі з них розглядають єдиноначальність як повернення до старого безконтрольного «директорства», до певного обмеження прав робітників»¹¹³. Противники єдиноначальності говорили, що й «зараз господарники мають широкі права, а якщо надати їм більше, тоді до кабінетів не можна буде заходити без доповіді». Робітники непокоїлися, що «єдиноначальність призведе до кумівства та протекціонізму, що майстри будуть зловживати своїм становищем, «зводити рахунки з робітниками», «що не буде кому скаржитися на несправедливості, всі злякаються і пропала наша свобода»¹¹⁴.

Мали місце розмови «про необхідність у зв'язку з розширенням адміністративних прав техперсоналу підвищити його персональну відповідальність та посилити контроль за його роботою з боку партійних і профспілкових організацій»¹¹⁵. Робітники також побоювалися, «що нова система управління підприємствами значно ослабить ініціативу робітничих мас та виробничих нарад, що постраждають питання висування робітників і буде вбита самокритика»¹¹⁶. Їх хвилювало те, що «даний захід зменшує значення парторганізацій, профспілок й інших [громадських] організацій, що роль профспілок в основному зводиться до виконання розпоряджень адміністрації»¹¹⁷. А «якщо так буде, то на який чорт нам профспілка?», — риторично запитували вони.

Деякі «відсталі», за оцінкою ДПУ, робітники, побоювалися, «щоб єдиноначальність не відбилася [негативно] на їх матеріальному становищі», бо «при новій системі у питаннях призначення норм й встановлення розцінок адміністрації надається повна ініціатива і, що в цьому відношенні, запанує свавілля»¹¹⁸. «При єдиноначальності адміністрація і техперсонал що хочуть, те і

роблять», — обурювалися вони. «Після запровадження єдиноначальності погіршиться матеріальне становище, бо вони відразу ж будуть урізати наш заробіток та збільшувати норми», — передрікали робітники¹¹⁹. На жаль, їхні передбачення скоро виправдалися.

Скорочення прав профспілок супроводжувалося драконівськими заходами зміцнення виробничої дисципліни. В травні 1930 р. (згідно з доповненням до Кодексу законів про працю (КЗпП), сформульованим у ст. 57) адміністрація отримала право звільняти робітників за систематичне недовиконання норм¹²⁰. У тому ж році було запроваджено покарання за дрібну заводську крадіжку, включаючи такі заходи дисциплінарного впливу, як догана з оголошенням по цеху або підприємству (якщо вартість вкраденого не перевищувала 50 руб.) і звільнення¹²¹.

В лютому 1930 р. РНК СРСР доручив Народному комісаріату праці, за згодою з ВЦРПС, господарськими наркоматами країни й відповідними органами республік, розробити у піврічний термін проект нового загальносоюзного КЗпПу, котрий би переглянув існуючу практику договірних відносин між управліннями підприємств та профспілками відповідно до курсу на зміцнення адміністративного господарювання¹²². В кодексі, ухваленому у середині 1930-х рр., були переглянуті, а фактично скасовані, незважаючи на формальну чинність, демократичні норми КЗпП 1922 р. про колективні угоди, трудові сесії народних судів і деякі інші¹²³. До його прийняття старий кодекс доповнювався дедалі новими статтями, що обмежували права працівників.

Постанова НКП СРСР від 10 квітня 1930 р. надавала праву адміністрації звільняти робітника, якщо його перехід на іншу роботу викликав неодноразове (не менше 3-х разів) вироблення браку (без попередження й вихідної допомоги) та в разі його переведення за постановою комісії з «чистки» (з вихідною допомогою за 12 робочих днів)¹²⁴.

Згідно з правилами внутрішнього розпорядку, затвердженими НКП СРСР 17 грудня 1930 р., працівникам заборонялося відмовлятися від надурочних робіт, а також від виконання їх за розцінками й нормами, з котрими вони не погоджувалися. Жорстко фіксувався кінець і початок робочого дня (тих, які спізнювалися, реєстрували та допускали до роботи тільки з дозволу адміністрації; а щоб залишити її раніше, необхідно було отримати перепустку), про свій невихід на роботу працівник мав повідомляти майстрові або завідувачому цехом того ж дня або напередодні.

«Удосконалений» табель покарань, ухвалений Наркоматом праці у 1932 р., передбачав такі стягнення за порушення трудової дисципліни, як догану з оголошенням по підприємству й повідомленням фабзавмісцевкому чи цехкому і відмітку в документі робітника, притягнення його до відповідальності перед виробничим товариським судом, а також — звільнення без попередження та вихідної допомоги із заборonoю працювати на заводах і на транспорті протягом 6 місяців.

У разі злісного порушення виробничої дисципліни працівники мали притягатися до кримінальної відповідальності в народних судах з одночасним звільненням або відстороненням від роботи. До того ж незалежно від накладеної останніми міри покарання з них могли стягати збитки, завдані порушенням

дисципліни, й не сплачувати заробітну плату за запізнення чи прогул. Коли трудівника звільняли з роботи, це обов'язково відзначалося у його документі¹²⁵.

Часто порушниками трудової дисципліни поряд із вихідцями із сіл, котрі вважалися «класово відсталими», були комуністи, які мали імідж «передовиків». Щоб підняти їх авторитет, партколегія ЦК КП(б)У ухвалила постанову «З питання про прогули членів та кандидатів партії», у котрій запропонувала цеховим партосередкам та заводським парторганізаціям «виганяти злісних прогульників з лав партії, як дезорганізаторів виробництва, що підривають своєю поведінкою авторитет партії в очах робітників»¹²⁶.

Логічним продовженням політики боротьби з порушеннями трудової дисципліни стало видання 15 листопада 1932 р. постанови ЦВК «Про звільнення за прогул без поважних причин», згідно з котрою трудівники, які пропустили хоча б один робочий день без останніх, підлягали звільненню і відповідно втрачали всі привілеї, пов'язані з їх працею, — житло, продуктові картки й інші соціальні переваги¹²⁷.

Порядок запровадження цієї постанови конкретизувала інструкція НКП СРСР від 26 листопада 1932 р., котра рекомендувала притягати порушників трудової дисципліни до кримінальної відповідальності. Зокрема, якщо робітник, звільнений за прогул, не здавав забірну книжку на постачання та ордер на квартиру, то його належало притягати до кримінальної відповідальності. Інструкція також встановлювала, що працівникам, звільненим із формулюванням «злісні дезорганізатори виробництва», попередня робота на даному підприємстві не зараховувалася у робочий стаж і вони не приймалися на іншу роботу впродовж 6 місяців з дня звільнення¹²⁸.

Виконання постанови ЦВК від 15 листопада виявилось нереальним щодо кваліфікованих робітників. Через брак професійних кадрів табельники звичайно реєстрували прогули їх як «невиходи з поважних причин»¹²⁹. Факт повсюдного саботування останньої заводською адміністрацією констатував народний комісар праці СРСР А. Цихон. Однак він вважав, що перешкодою на шляху до її виконання була погана організація обліку робочої сили, й відповідно пропонував посилити систему контролю за присутністю працівників на підприємстві¹³⁰.

За твердженням В. Голдмана, наприкінці 1933 р. на заводах та фабриках було запроваджено подвійну систему такого контролю: в цехах і на підприємстві взагалі. На робочому місці його мали здійснювати табельники, а присутність робітника на заводі — констатувати охорона на прохідних. Відповідно кожен із них мав щоденно реєструватися чотири рази — проходячи й уходячи з цеху та із підприємства¹³¹.

За даними О. Трубенюк, система подвійного контролю на заводах і фабриках існувала з кінця 1920-х рр. Зважаючи на збільшення аварій та підпалів на виробництві, зазначала вона, 12 травня 1927 р. РНК СРСР ухвалила постанову про створення на державних підприємствах загальносоюзного й республіканського значення загонів позавідомчої воєнізованої охорони (ВО), котрі підпорядковувалися ВРНГ (Вищій раді народного господарства). На останні покладалися завдання застосування найрішучіших репресій до робітників та інженерно-технічних працівників за прояви недбалості, що створювали небезпеку для роботи підприємств, а також очищення їх від осіб, котрих могли використовувати у диверсійній та шпигунській роботі¹³².

Охорону дрібних підприємств місцевої промисловості, закладів держторгівлі й установ кооперації здійснювали пости промміліції¹³³, а стратегічно важливих новобудов та оборонних заводів (Дніпробуду, Штерівського порохового, Укрвибухового заводів і Луганського № 60) — військові дивізіони ОДПУ¹³⁴. На жаль, нами не з'ясовані відмінності в повноваженнях ВО, промміліції та останніх.

На початку 1930 р. у республіці діяло 57 загонів воєнізованої охорони з середньою чисельністю від 50 до 200 осіб кожний та загальною — 5700 бійців та пости промміліції загальною кількістю 6814 осіб, які охороняли 3.465 промислових об'єктів. До квітня 1931 р. відповідно до постанови Ради праці та оборони (РПО) СРСР від 13 грудня 1929 р. всі підрозділи ВО було розформовано, а їх бійців переведено в підпорядкування управління промміліції НКВС¹³⁵.

Взаємини бійців загонів воєнізованої охорони, що на 80,7% склалися із селян, з робітниками були напруженими. Як зазначалося у доповідній записці Управління прикордонної й позавідомчої охорони ДПУ від 14 січня 1930 р., надісланій до політбюро ЦК КП(б)У за підписом голови ДПУ УСРР В. Балицького, «Про стан охорони Укрпромрайону» серед бійців «спостерігаються селянські настрої, що пояснюються в основному нерозумінням політики радвлади і партії на селі, і такі, що приймають у низці випадків характер відкритого незадоволення цією політикою та заподадливість до робітничого класу»¹³⁶.

Охоронці недоброзичливо ставилися до робітників за підтримку політики «розкуркулення». В той же час другі вважали охоронців «дармоїдами» та «держимордами», котрі стежили за ними (щодо вчасності їх приходу на роботу чи залишення її, крадіжок матеріалів чи інструментів, а також політичної благонадійності). Особливо ображало робітників те, що контроль здійснювали вихідці з непролетарських верств¹³⁷. Вони неодноразово заявляли, що «воєнізовану охорону треба скасувати як дармоїдів», що «ми вас не признаємо і підкорятися вам не будемо, бо ви тут не потрібні»¹³⁸.

Через погане матеріально-технічне забезпечення, гірше, ніж у промміліціонерів, бійці ВО не справлялися з покладеними на них обов'язками, тому заводська адміністрація намагалася, щоб насамперед робітники «підкувалися про безпеку підприємств, допомагали охороні, сприяли викриттю шкідників, під якою б маскою вони не просочувалися на виробництво»¹³⁹, навіть, незважаючи на відверту недоброзичливість у стосунках між ВО і працівниками підприємств, які вони охороняли.

Дещо кращий, але в цілому неприязний характер мали стосунки між робітниками та членами постів промислової міліції, в складі котрих частка вихідців із перших сягала 26%, тобто була значно більшою, ніж у загонах воєнізованої охорони, де вона становила 16,3%¹⁴⁰. Проте, як і бійці останньої, міліціонери не справлялися з покладеними на них обов'язками. Часто вони пиячили або спали на робочому місці¹⁴¹. Крім того, через погане постачання й низькі заробітки склад міліцейських постів, як і загонів ВО, часто змінювався, що негативно позначалося на охороні виробничих об'єктів.

З цього приводу робітники Січневого машинобудівного заводу, в цехах котрого 1 грудня 1932 р. відбулося три пожежі, говорили: «У нас на заводі

охорона часто змінюється й по заводу гуляють сторонні люди. Трудова дисципліна погана і багато працівників курять там, де не можна». Вони також скаржилися адміністрації на погане дотримання пропускної системи на заводі: «У нас з перепусками не все в порядку. Перепустки видаються, але зворотно не відбираються... Вночі охорона на заводі зовсім незадовільна». Щоб покращити ситуацію із вартуванням, робітники запропонували «мобілізуватися на охорону заводського майна» та «погнати підозрілі елементи з заводу»¹⁴². Аналогічна ситуація склалася на інших підприємствах України. Так, за повідомленням робкора Луганського металургійного заводу, «заводська прохідна перетворилася на заїжджий двір: можуть через неї проходити всі, кому потрібно й не потрібно, з перепусткою і без неї»¹⁴³. Охоронці, не зацікавлені у затриманні злодіїв, байдикували на варті.

28 грудня 1938 р., як уже згадувалося, РНК СРСР ухвалила постанову «Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни й покращення практики державного страхування та боротьбу зі зловживаннями в цій справі», котра мала максимально посилити відповідальність робітників за дотримання трудової дисципліни. До її порушників, які таврувалися як «ледарі», зараховувалися не тільки злісні прогульники та робітники, що байдикували у робочий час, а й ті, котрі випадково запізнилися на роботу або передчасно пішли на обід, чи із запізненням повернулися з обідньої перерви. До таких осіб застосовувалися заходи адміністративного покарання: виносилися стягнення з попередженням про звільнення, переведення на низькооплачувану роботу на термін до трьох місяців або переміщення на нижчу посаду. Працівники, які тричі припустили такі порушення впродовж місяця або чотири за два місяці, підлягали звільненню як прогульники і порушники закону про працю й трудової дисципліни.

Персональна відповідальність за дотримання останньої у виробничих колективах покладалася на керівників закладів, підприємств, цехів та відділів «аж до звільнення з роботи і передання до суду».

Громадською опорою адміністрації у боротьбі за трудову дисципліну були товариські суди. Як підкреслювали С. Журавльов та М. Мухін, до 1929 р. вони в основному боролися з пережитками старого побуту і займалися гучними показовими справами. Їхні дії багато у чому мали превентивний характер. Останні за законом не могли застосовувати суворі дисциплінарні й матеріальні санкції до порушників, їхні рішення обмежувалися громадською доганою, виховними заходами, рекомендаціями та ін.¹⁴⁴

Ситуація змінилася після прийняття 30 грудня 1929 р. постанови РНК СРСР і ВЦВК, котра зорієнтувала ці суди на рішучу боротьбу за трудову дисципліну на підприємствах, перейменувала їх у «виробничо-товариські» й надала повноваження застосовувати до порушників суворі матеріальні та дисциплінарні санкції, а не тільки заходи морального впливу (попередження і винесення громадської догани з опублікуванням у пресі)¹⁴⁵, а саме — стягувати штрафи на користь громадських організацій розміром не більше 10 руб. та компенсації за майнові збитки в разі, якщо вони не перевищували 50 руб., порушувати перед адміністрацією питання про звільнення таких працівників; а перед профкомом про їх виключення з професійної спілки на певний термін та т. ін.¹⁴⁶

На практиці, як зазначали В. Паншин і С. Богданов, вироки, ухвалені товарисько-виробничими судами, були набагато ширшими й різноманітнішими, при-

чому деякі з останніх намагалися перебирати на себе функції адміністрації¹⁴⁷. В газетах того часу нерідко писали про «судове запаморочення», коли вони «перегинають палку», про «надмірний ухил у бік репресій», котрий призводив до зворотного результату — посилення плинності кадрів¹⁴⁸.

30 березня 1930 р. Комітет радянського контролю СРСР ухвалив постанову «Про розгляд скарг трудівників», що заборонила передання до товариських судів справ про накладання дисциплінарних стягнень за їх службові проступи¹⁴⁹. Але вона на практиці часто-густо не виконувалася.

Ініціаторами розгляду справ у виробничих судах формально були робітники, а фактично — адміністрація або партійні чи профспілкові комітети. Заходи впливу на порушників звичайно залежали від громадської думки і завдань виробничо-політичних кампаній, які проводилися, а також від вказівок керівництва й від суб'єктивних вражень суддів¹⁵⁰. Зрозуміло, що в тогочасній пресі два останні чинники їх роботи не згадувалися, у той час як інші, навпаки, випиналися. Так, за оцінкою робкорів бахмутської газети «Диктатура труда», виробничо-товариські суди, що боролися «з порушеннями трудової дисципліни, з нерозпорядливістю та недбалістю адміністративно-технічного персоналу» в Чистяківському районі Донбасу, «звинувачували і захищали, керуючись інтересами виробництва, настроями й вимогами робітничих мас. Одних — виправдовували, інших — з ганьбою проганяли з виробництва»¹⁵¹.

Обставинами, котрі пом'якшували провину підсудних, були каяття перед судом, їх професійна цінність для виробництва, висока кваліфікація, тривалий трудовий стаж, відсутність раніше виявлених порушень, революційні та бойові заслуги. Тими, що, навпаки, збільшували її, — низька громадська активність, відмова підписатися на позики п'ятирічок, неодноразовість порушення дисципліни, котрі поєднувалися з відсутністю каяття на суді¹⁵². На чинники класової й партійної приналежності дослідники не вказували, тим часом, вони відігравали важливу роль у визначенні міри покарання. Це підтверджували вироки виробничо-товариських судів, що друкувалися в тогочасних заводських багатотиражках.

Наприклад, розглянемо останні на шахті «Партком» за серпень 1930 р., про котрі повідомляла кадіївська газета «Обушок». Вони стосувалися як пересічних робітників, котрі обвинувачувалися в порушенні трудової дисципліни та перешкоджанні розповсюдженню позики індустріалізації, так і керівництва підприємства, яке визнавалося винним у «виробничому прориві» на ньому.

Найбільшим злочином для робітників вважалася підробка лікарняних листків. Так, ті, котрі обвинувачувалися в систематичній симуляції й підробці таких документів, за вироком суду, «звільнялися з роботи без видачі вихідної допомоги [та одночасно] виключалися з профспілки», тобто позбавлялися пільг її членів на деякі види страхової допомоги, а також «притягалися до кримінальної відповідальності». Водночас гіркі п'яниці, які безпросипно пиячили не тільки вдома, а й на виробництві, систематично прогулювали роботу, а у сім'ї били дружин та дітей, каралися менш суворо, так само, як і працівники, що байдикували на робочому місці, граючи в карти. Їм оголошувалася «сувора догана [із занесенням їхніх прізвищ] на «чорну дошку».

Саботажникам позики індустріалізації з безпартійних робітників звичайно оголошувалася «громадська догана», навіть у разі, коли вони агітували проти

передплати на неї інших працівників. Окрім того, їм рекомендувалося «підвищити культурний рівень через “червоний куток” та клуб». Членам партії, які ігнорували позику, оголошувалася «сувора догана», а парторганізаціям пропонувалося «виключити таких із партійних лав»¹⁵³.

Матеріали виробничо-товариського суду шахти «Партком» підтверджують думку О. Трубенюк про те, що в 1930 р. арсеналом засобів громадського впливу на робітників, притягнутих до відповідальності, були попередження, порушення перед профспілкою питання про виключення на певний термін їх з членів та клопотання перед керівництвом про звільнення з роботи¹⁵⁴.

Найсуровіше каралися адміністративно-технічні працівники, котрих влада обвинувачувала у «виробничому прориві» як «злісних дезорганізаторів виробництва». Це підтверджує вирок товариського суду шахти щодо членів її керівного «трикутника» (адміністрації, парткому та шахткому). За його вироком, управляючого підприємством Харламова й головного інженера Черних було запропоновано зняти з керівних посад, секретаря партосередку Панасенка — з партійної, секретаря осередку ЛКСМУ Желябіна — з комсомольської посади, а відповідального профпрацівника Анісімова — з керівної профспілкової роботи». Голові шахткому Нарбуту чомусь оголошувалася лише «громадська догана». Ще декілька осіб з адміністрації було визнано невинними, а одного її працівника, що обвинувачувався в «шкідницькому» спаленні вугілля (посада не зазначена), притягнуто до кримінальної відповідальності¹⁵⁵.

У 1931 р. заходи щодо покарання порушників дисципліни, як і норми трудового законодавства, на котрі орієнтувалися члени виробничо-товариських судів, стали більш суворими. Так, за вироком суду Артемівської шахти, прогульники звільнялися з роботи терміном на три місяці із позбавленням права користуватися гуртожитком та заводською їдальнею¹⁵⁶.

Від 13 січня 1932 р., згідно з інструкцією НКЮ УСРР та ВУРПС, рішення судів щодо «соціально-небезпечних елементів» про звільнення їх з роботи, що поєднувалося з виключенням із профспілки, вважалися остаточними й не підлягали оскарженню¹⁵⁷. Матеріали виробничо-товариських судів містять унікальну інформацію про існування «неформальних правил» у заводському середовищі, включаючи відповідь на питання, хто вважався «своїм», а хто «чужинцем»¹⁵⁸.

Рішення громадських судів не завжди виконувалися, як і державні законодавчі акти щодо зміцнення трудової дисципліни. Порушників пильно виявляли та суворо карали у розпал відповідних кампаній, але після їх завершення на підприємствах наступало затишшя. Тобто дисциплінарні заходи мали короткотерміновий кампанійський характер, оскільки приймалися в основному, оглядаючись «на верх» й у відповідному тоні, а не задля реального покращення справ на виробництві.

Як підкреслили історики С. Журавльов і М. Мухін, «саме на рубежі 1920–1930-х рр. у практику радянського життя входить своєрідна гра під назвою «імітація суворих заходів», коли замість досягнення елементарної вимогливості та регулярного контролю за порядком в угоду «верхам» керівники підприємств озвучували погрози, що періодично повторювалися, суворо наказувати недбайливих працівників, котрі часто не реалізовувалися на практиці»¹⁵⁹.

Це підтверджують інформаційні довідки ДПУ за 1933 р. В одній із них містилася скарга кадрового робітника про масове поширення прогулів на шахті Ілліча й формальний підхід до боротьби з ними: «У нас на Іллічі дуже погані справи з труддисципліною і виходами на роботу, особливо «заїдають» виробництво прогульники. Щоб виконати промфінплан та не вилетіти з кожним місяцем у трубу, потрібно оголосити рішучу боротьбу нехлюям. Хіба це жарти, що вони цілими списками вивішують догани, а більш рішучі заходи не вживають. Робітник порушує внутрішній розпорядок, десятник не підтримує дисципліни, шахтком мало бореться з прогулами, партосередки також не звертають на це уваги, а прості люди крізь ходять і чешуть язиками: «Будемо займатися безладом, доки не нададуть розрахунок, а то так з виробництва не підеш!»¹⁶⁰

Керівники підприємств не могли або не хотіли повною мірою реалізувати на практиці надані їм широкі повноваження по управлінню підлеглими та контролю за ними й під час оголошення в 1934 р. «кампанії за зміцнення єдиноначальності»¹⁶¹.

Розходження між ділом і словом на різних поверхах влади, велика дієвість неформальних механізмів (особисті зв'язки та відносини, хабарі й ін.) разом із реальною залежністю робітників від адміністрації, що зростала, приводило до корозії їх свідомості, сильно впливало на дієвість мотивації праці, спонукало останніх до відповідної поведінки, змушувало пристосовуватися, приводило до все більшого відчуження трудівників від держави, формувало в них переконаність у тому, що будь-які суворості — справа часу й вони розіб'ються об «рифиди» виробництва, і, врешті-решт, «будуть спущені на гальмах». У результаті в 1930-ті рр. відбувалося швидке формування архетипу «радянського робітника» — зовні звичайно лояльного до влади («сперечатися з начальством — все одно, що плювати проти вітру»), але завжди «собі на умі»¹⁶².

На підставі розглянутого можна зробити висновок, що намагання держави застосовувати заходи репресивного тиску щодо робітників свідчило про те, що значна їх частина, в тому числі висококваліфікована, не підтримувала багатьох заходів компартійно-радянської влади в сфері виробництва, засуджувала насильницький характер відносин її та найманих працівників. Проте партійно-радянське керівництво наполягало на необхідності подальшого застосування каральних заходів проти робітників, перекладаючи на них, як і на господарсько-технічних працівників, провину за власні економічні прорахунки, котрі неминуче призводили до «проривів» на виробництві. Перманентний пошук винних — «ледарів», «прогульників», «класових ворогів», «дезорганізаторів виробництва», «шкідників» — свідчив також про свавілля кримінального судочинства, для якого недотримання правових гарантій стало нормою функціонування.

4. Карткове постачання

У 1928/29 р. в Україні виникла товарна криза, зумовлена руйнуванням приватного ринку, коли державна й кооперативна торгівля не справлялася із забезпеченням зростаючої чисельності жителів міст сільськогосподарськими і промисловими товарами. Особливої гостроти товарна криза набула в УСРР. Така ситуація була спричинена неврожаєм та надмірним вивозом продовольства

за межі УСРР, а також різким скороченням поставок промислових товарів до індустріальних центрів України порівняно з іншими республіками¹⁶³.

Внаслідок посилення товарного дефіциту у тому році відбувся перехід від ринкового до нормованого постачання певних груп населення продовольчими та промисловими товарами, який затягнувся на декілька років. Спочатку, в 1928 р. з ініціативи місцевих рад було запроваджено карткову систему розподілу хлібопродуктів, узаконену центральною владою в лютому 1929 р., а надалі — на решту основних продуктів харчування, хоча її існування було підтримано центром лише для Москви, Ленінграда й Донбасу (з жовтня того року). Влітку 1930 р. до централізованої системи карткового забезпечення продовольчими продуктами було включено Кузбас, однак в інших регіонах країни нормоване постачання хлібом було доповнено лише м'ясопродуктами¹⁶⁴. Остаточне оформлення всесоюзної карткової системи завершилося в 1931 р., коли масовий голод став реальною перспективою, а картки запроваджені в усій країні. На початку того року політбюро ЦК РКП(б) офіційно встановило норми забезпечення основними продуктами харчування і промисловими товарами не тільки для важливих індустріальних центрів, а й усього міського населення. Однак у жовтні 1931 р. ордерну систему розподілу промтоварів було збережено тільки для одягу і взуття, які першочергово розподілялися серед робітників¹⁶⁵.

Метою карткової системи було забезпечення споживання робітників і службовців за рахунок скорочення продовольчих витрат для постачання «непролетарського населення», особливо селян. Розширення нормованого розподілу товарів супроводжувалося посиленням його стратифікації. Спочатку у 1929 р. граничні норми хлібного пайка мали становити для робітників і службовців 600 грамів на добу; а для членів їхніх сімей, службовців і членів їх родин, безробітних і іншого трудящого населення — 300 г (у Москві та Ленінграді вони були на третину більшими — відповідно 900 і 500 грамів)¹⁶⁶. Скоро було встановлено пріоритети для індустріальних робітників, які зайняли другу сходинку в ієрархії карткового постачання після мешканців столичних міст РСФРР. Так, в Україні максимальні норми відпуску хліба були призначені для робітників і службовців Донбасу і Криворіжжя, які працювали на підземних роботах, — до 800 г хліба на їдця, а для їх утриманців — 400 грамів¹⁶⁷.

Намагаючись забезпечити індустріальний авангард в умовах посилення продовольчої кризи, влада знімала з централізованого постачання дедалі нові групи споживачів. Услід за сільською біднотою та сезонними робітниками, котрі мали господарства на селі, позбавлялися права на отримання продуктів із державних фондів другорядні для індустріалізації виробники. Їх переводили на постачання з місцевих заготівель. Скорочувалася і чисельність міст, які перебували на централізованому розподілі. З жовтня 1928 р. до лютого 1929 р. вона зменшилася в 4,5 рази — з 60 до 13 за рахунок неіндустріальних¹⁶⁸. Скорочення відповідного забезпечення хлібом населення непромислових округів надало можливість заощадити 21% його споживання та спрямувати ресурси, що звільнилися, у Донбас. Завдяки перерозподілу хлібних ресурсів, план постачання хлібом Донецького басейну в II кварталі 1928/29 р. було перевиконано на 16,7% (у цілому по Україні його виконано на 99%)¹⁶⁹. Краще порівняно з іншими районами здійснювалося і забезпечення Донбасу крупами й іншими продовольчими товарами¹⁷⁰.

В жовтні 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У підвищило норми постачання хліба робітникам, зокрема тим, які займалися важкою фізичною працею насамперед на підземних роботах та у гарячих цехах, з 800 до 1000 г, а всім іншим — з 600 до 800 г. Для їх утриманців відповідні нормативи зростали з 300 до 400 г¹⁷¹.

В січні 1930 р. Наркомпрод УСРР запланував збільшити розміри централизованого продовольчого забезпечення різних груп споживачів за рахунок овочів і продуктів тваринництва і птахівництва. Поліпшення постачання овочами, маслом, яйцями, олією та крупами мало торкнутися споживачів усіх місцевостей, котрі знаходилися на відповідному забезпеченні. Салом — виключно у промислових регіонах й містах, хлібом — лише у Донбасі та Криворіжжі. Тобто якщо для споживачів вказаних індустріальних районів планувалося збільшити забезпечення всіма видами продуктів, то для промислових міст — крім хліба й м'яса, а для великих — хліба, м'яса й сала (див. додатки, табл. 1)¹⁷².

Однак через невиконання заготівельних планів з більшості продуктів рівень нормованого постачання робітників у 1929/30 р. було задоволено тільки по крупах та олії. Попит у дієтичних продуктах, необхідних насамперед для хворих та дітей, практично не забезпечувався (по маслу — на 5–7%, яйцях — 22,5%, овочах, окрім картоплі, — 21,5%). Трохи більше ніж на третину задовольнялися потреби робітників у такому традиційному для українців продукті споживання, як сало (37%)¹⁷³.

В 1930 р. географічна та соціально-виробнича ієрархія державного забезпечення, запроваджена у попередні роки, посилилася. Привілейоване становище Москви й Ленінграда закріпилося. Інші промислові міста та підприємства було розподілено на два списки залежно від ступеня їх індустріальної важливості. На підприємствах переваги в розподілі продуктів і промтоварів мали інженерно-технічні працівники (ІТП) та індустріальні робітники, далі йшли — неіндустріальні, потім — службовці й за ними — утриманці — члени родин робітників і службовців. Діти становили особливу групу, але їх постачання залежало від того, в котрому місті вони жили і де працювали їхні батьки. Чисельність соціальних верств у практиці забезпечення різних міст і виробництв варіювалася, але його принципи повторювалися. Під час загострення продовольчої ситуації постачання вищих груп споживачів забезпечувалося за рахунок зниження норм і скорочення асортименту для нижчих. Розміри їх, вказані в постановках центральних органів та розпорядженнях місцевої влади, для кооперативів були орієнтиром-максимумом. Реальні пайкові норми залежали від товарного фонду, який перебував в їх розпорядженні, й повсюдно були нижчі за встановлені¹⁷⁴.

В УСРР було організовано триступеневу (за рівнем) систему державного забезпечення промислових районів: до першого списку (спеціальне посилене постачання) було зараховано Донбас (Артемівську, Луганську та Сталінську округи), Маріуполь (металургійний завод та порт) і Криворізьку округу; до другого — Харків та Дніпропетровськ із Кам'янським і до третього — Миколаїв, Запоріжжя з Дніпробудом, Київ, Одесу, Зінов'євськ та Шостку. На жаль, при розподілі промислових районів України по окремих групах нормованого забезпечення Союзнаркомторг не дотримав принципів, котрими він користувався при визначенні територіальних груп пайкового постачання у РСФРР¹⁷⁵.

До особливого списку забезпечення не було включено найбільші об'єкти суднобудівної галузі — миколаївські заводи «Марті» та «Руссуд», котрі виробляли до половини відповідної продукції Радянського Союзу (працювало 18 тис. робітників), а до першого списку — велетні вітчизняної металургії — заводи ім. Дзержинського в Кам'янському (30–32 тис. робітників та 27 тис. утриманців), ім. Ілліча (16 тис. робітників і 14 тис. утриманців), а також Шосткинський динамітний № 2¹⁷⁶.

Розміри постачання окремих населених пунктів не завжди відповідали їх індустріальному значенню, як це було у РСФРР. Виняток становили лише Криворіжжя й Донбас, які з більшості продуктів забезпечувалися за найвищими нормами, запланованими для Ленінграда та Москви. Зокрема їх робітники, як і ті, що мешкали у російських столичних містах, мали отримувати по 12 кг олії на рік на особу за першої категорією постачання та 4,8 кг — за другою. Для інших промислових пунктів УСРР розміри постачання робітників були значно нижчими, ніж у відповідних за індустріальним значенням регіонах і містах РСФРР. Крім того, промислові міста України, котрі мали забезпечуватися за однаковими нормами, потрапили до різних груп (зокрема Дніпропетровськ було зараховано до групи, нижчої, ніж Харків, Кам'янське — до іншої, ніж Дніпропетровськ), а Маріуполь взагалі випав із плану централізованого постачання маслом й олією (див. додатки, табл. 2)¹⁷⁷.

Недостатньо забезпечувалися українські споживачі і маслом, норми відпуску якого для основних промислових районів УСРР, включаючи Криворіжжя та Донбас, прирівнювалися Наркомторгом СРСР до самих низьких по РСФРР: 2,4 кг для споживачів першої й 1,2 кг — другої категорій. Дещо більшими вони були лише в столиці України Харкові — 3,6 кг та 1,8 кг масла для їх відповідних груп¹⁷⁸.

Про норми постачання підземних робітників Донбасу і Криворіжжя іншими продуктами, свідчать дані таблиці 3 (див. додатки). Відповідно до них м'ясом, жирами й крупами мав краще забезпечуватися Донецький басейн¹⁷⁹. Однак реальні розміри пайкового постачання залежали від наявного товарного фонду і внаслідок його дефіцитності повсюдно були нижчими за встановлені. З першого до другого кварталу 1929/30 р. скоротилося постачання Донбасу та особливо Криворіжжя салом, досить низьким залишалося забезпечення цих районів рибою (див. додатки, табл. 4)¹⁸⁰. Проте у другому кварталі збільшилося постачання всіх районів яйцями¹⁸¹.

В березні 1930 р. Союзнаркомторг запропонував скоротити норми споживання м'яса для робітників УСРР, котрі забезпечувалися за першим списком, з 4 до 2,6 кг на місяць. Однак Укрнаркомторг відмовився виконати вимогу союзного органу¹⁸². Кризове становище з м'ясопостачанням поступово загострювалося, охоплюючи навіть Донбас. Так, у Сталінській окрузі в травні того року завезення м'ясних продуктів не перевищувало 62% від планового завдання, а у липні впало до 12%. М'ясна криза, що виникла, доповнилася перебоями із хлібозабезпеченням: завезення борошна до округи у травні не перевищувало 63% від планового завдання¹⁸³. Найгірша ситуація із товаропостачанням склалася в Артемівській окрузі, де по картках затримувалася видача більшості продовольчих і промислових товарів. З цього приводу у «Довідці про стан

продовольчого постачання по округах Донбасу» зазначалося: «Мила господарського видано за квітень тільки 35% потреби, за травень [видача] збільшилася на 66%. Сала за квітень видано 33%, за травень — 38%, яєць за квітень — 6%, за травень — 20%. По цукру потреба за квітень задоволена із перевищенням на 6%, за травень — 73%. М'яса за квітень [видано] 45%, за травень — 49%; риби за квітень — 24%, за травень — 21%, картоплі за квітень — 77%, за травень — 48%. Запас борошна по всій окрузі — від 1 до 4 днів. Запаси олії повністю вичерпано»¹⁸⁴.

Позитивні зрушення щодо забезпечення Донбасу м'ясом намітились у III кварталі 1930 р., коли трест «Укрм'ясо» за 20 днів серпня виконав 60% місячного плану¹⁸⁵. Однак через поганий облік споживачів утворювалися залишки цього продукту в одних крамницях при дефіциті останнього в інших. З цієї ж причини багато робітників, які мали право на придбання м'яса у другу чергу, не отримали його¹⁸⁶.

У третьому кварталі того року на третину (з 93,7 до 62,6 млн пудів) було зменшено план централізованого розподілу між споживачами України борошна. Внаслідок цього урізалися розміри пайкового постачання мешканців окружних міст, що у попередньому році забезпечувалися за рахунок децентралізованого розподілу — на 100 грамів (з 800 до 700 г) для робітників та на 300 (з 600 до 300 грамів) для їх утриманців. Скасовувався відпуск борошна «на приварок» (по 3 кілограми щомісячно для їдця-робітника й 0,5 кг для інших споживачів), котрий мав компенсувати нестачу масла та олії. Скорочувалося постачання хлібом закладів громадського харчування, виробництв кондитерських і макаронних виробів, а також робітників, які працювали в радгоспах, на торфорозробках, лісозаготівлях і лісосплаві, а також на заготівлях технічних культур. Ігнорувалися потреби у хлібі райцентрів і сільської інтелігенції (окрім учителів), а також необхідність створення резервного зернового фонду в розмірі 2,5 млн пудів¹⁸⁷.

У IV кварталі, згідно з рішенням Рада праці та оборони при РНК СРСР від 16 березня 1930 р., скорочення витрачання пшеничного борошна здійснювалося за рахунок зменшення до 15% частки вищих його сортів для хлібопечення. Це розпорядження не поширювалося лише на Донбас, Криворіжжя та столичний Харків, оскільки для промислових районів питома вага цього високоякісного борошна не мала перевищувати 60%, а для столиці — 40%¹⁸⁸.

Лише на 60% відповідав потребам споживачів УСРР план забезпечення крупами на вересень 1930 р.¹⁸⁹

Ще на початку того року на третину (з 27 до 20,8 тис. т) було скорочено річний план постачання промислових районів України олією¹⁹⁰, однак у листопаді відбулося додаткове його скорочення на 1,7 тис. т. За умови неможливості погіршення забезпечення Донбасу, Криворіжжя, Дніпропетровська, Харкова, Маріуполя і Дніпрельстану вихід із ситуації було знайдено за рахунок зняття з постачання олією міст за списком № 2, в тому числі маріупольського порту й заводу ім. Ілліча, кам'янського заводу ім. Дзержинського, та шляхом скорочення індивідуального забезпечення робітників Харкова (з 750 до 500 грамів на місьць), Дніпропетровська (до 400) і Дніпрельстану (з 500 до 400 г). При цьому незначні ресурси олії, що виділялися для великих міст — Одеси, Києва,

Зінов'євська й Запоріжжя, призначалися виключно на задоволення мінімальних потреб громадського харчування у лікарнях та на промислових підприємствах. Через олійну кризу Наркомторгу УСРР не вдалося виконати директиви ЦК КП(б)У про поліпшення постачання залізничників на час осінньо-зимових перевезень, як і про забезпечення гарячими сніданками вчителів та школярів на селі. В грудні 1930 р. Союзнаркомторг передбачав нове скорочення постачання споживачів України олією у розмірі 1,4 млн пудів¹⁹¹.

Згідно з індустріальними пріоритетами, Наркомторг УСРР намагався першочергово забезпечувати найважливіші промислові райони. Питома вага Донбасу й Криворіжжя по основних продуктах харчування, за винятком м'яса, становила як за планом, так і за його фактичним виконанням не нижче 60–70% від усієї кількості продукції, котра постачалася робітничій кооперації. Причому в серпні того року питома вага Донецького басейну зростає: по м'ясу — до 77,5%, маслу — 80%, олії — 60%, яйцях — 77,5%¹⁹².

В січні 1931 р. Наркомат постачання СРСР запровадив всесоюзну карткову систему на основні продукти харчування та промислові товари, згідно з якою запроваджувалося чотири списки постачання (особливий, перший, другий та третій). Їх називали списками міст, але фактично це були списки промислових об'єктів, оскільки підприємств одного міста могли бути віднесеними до різних списків.

Перевагу в постачанні мали особливий та перший списки, куди увійшли провідні індустріальні підприємства. В Україні до нього потрапили підприємства Донбасу. Їх працівники мали отримувати з фондів централізованого постачання хліб, борошно, крупу, м'ясо, рибу, масло, цукор, чай, яйця в першу чергу та по більш високим нормам. Споживачі першого та особливого списків становили тільки 40% в числі тих, хто забезпечувався в централізованому порядку, але отримували лівову частку державного постачання — 70–80%. До другого і третього списків потрапили малі та неіндустріальні міста, підприємства скло-фарфорової промисловості, сірникової, паперової, комунального господарства, хлібні заводи, дрібні підприємства текстильної промисловості, артілі, типографії й ін. Вони мали отримувати із централізованих фондів тільки хліб, цукор, крупу і чай, до того ж по більш низьких нормах, ніж мешканці міст і промислових селищ особливого і першого списків. Інші продукти забезпечувалися їм із місцевих ресурсів.

До третього — нижчого списку постачання було віднесено сільських робітників і службовців.

Ієрархія державного постачання не обмежувалася поділом на групи за ступенем індустріальної важливості міст і підприємств. В середині кожного з чотирьох списків існували різні стандарти постачання, котрі залежали від виробничого статусу працівників. Вищу категорію в кожному списку становили норми індустріальних робітників (група «А»). До їх числі відносилися робітники фабрично-заводських підприємств і транспорту. Норми інших робітників (група «Б») і осіб фізичної праці, які не були зайнятими у фабрично-заводському виробництві, становили другу категорію постачання. За нормами групи «Б» мали також постачатися кустарі, робітники в закладах охорони здоров'я і торгівлі, персональні пенсіонери, старі більшовики, політичні засланці. Третю,

нижчу групу постачання в кожному зі списків становили норми службовців. Ці норми поширювалися на членів родин робітників і службовців, некооперованих кустарів, ремісників, звичайних пенсіонерів, інвалідів і безробітних. Діти становили окрему групу постачання¹⁹³.

Зрівняльний розподіл товарів по картках позбавляв працівників стимулів до праці, а мізерні їх норми та нерегулярність їх отоварювання по більшості продуктів, окрім хліба, круп і олії, змушували шукати додаткові джерела для їх придбання. Значну частину вільного, а нерідко і робочого часу, робітники витрачали на пошуки товарів повсякденного попиту, які перетворилися на гостродефіцитні.

Тим часом, кожен трудівник чи його дружина зверталися до закритого робітничого кооперативу не менше 75 разів на місяць (30 — за хлібом, стільки ж — за молоком і 15 — за іншими продуктами, оскільки видавалися вони у різних місцях) та витрачали щомісячно на їх придбання по декілька днів. Навіть якщо б розподільники налагодили обслуговування кожного споживача впродовж 15 хвилин, робітники мали б згаяти на придбання продуктів не менше 20 годин, або 2,5 дня на тиждень. Але в умовах товарного дефіциту, котрий породжував ажіотажний попит, це виявилось нереальним: для його отримання, яким були всі товари повсякденного попиту, споживачам доводилося відстоювати у чергах по декілька годин щодня¹⁹⁴.

З приводу нескінченних черг, котрі руйнували уклад життя їх родин, робітники обурено заявляли: «Чому ніхто не звертає уваги, що нашим дружинам доводиться стояти в чергах по чотири години, а дома діти один-одному голови розбивають! А, крім того, прийдеш додому поїсти, а їсти нема чого, бо дружина в черзі за продуктами весь день простояла і нічого не приготувала»¹⁹⁵.

Їх незадоволення також викликало отоварювання у робітничих кооперативах сторонніх осіб. Щоб обмежити доступ до них «непролетарським елементам», посилити забезпечення нормованими товарами найважливіших промислових центрів та центрів індустріального будівництва, ув'язати їх розподіл із виконанням промфінпланів на рівні окремих цехів, бригад і робітників, а також покращити організацію обслуговування останніх, грудневий 1930 р. пленум ЦК та ЦКК ВКП(б) запропонував відповідним кооперативам реорганізувати систему постачання пайовиків.

На початку 1931 р. було проведено розукрупнення центральних робітничих кооперативів (ЦРК), які обслуговували працівників певних міст, і створення на їх базі низки закритих робкоопів (ЗРК) для забезпечення окремих заводів, фабрик та шахт. Як виняток для працівників невеликих підприємств, де організація цих кооперативів на виробництві не вважалася доцільною, створювалися закриті розподільники (ЗР) за територіальним принципом — на базі районних кооперативів у місцевостях концентрованого проживання невеликих груп робітників. Обидві форми новостворених споживчих товариств мали стати допоміжними цехами індустріальних підприємств, на котрі покладалося завдання забезпечення працівників останніх громадським харчуванням і постачання їх по картках залежно від показників продуктивності праці та її важливості на даному виробництві¹⁹⁶.

Контроль за дотриманням цих пріоритетів покладался на профспілки. Згідно зі статутом ЗРК, їх органи були підзвітні фабзавкомам та загальним зборам працівників. Крім того, профспілкові органи висували своїх представників виключно з робітників-ударників на посади заступників голів закритих робкоопів, які мали працювати в їх правліннях за сумісництвом, а також формували у цехах групи сприяння, котрі отримали назву кооперативних бюро, комісій або рад. Останні спільно з громадськими органами по керівництву соцзмаганням і ударництвом розподіляли натуральні преміальні фонди між робітниками, які мали спеціальні картки¹⁹⁷. Такі документи видавалися цеховими трійками в складі голів виробничого сектора цехкому, цехової адміністрації й коопбюро за пропозицією бригад. Там, де преміальних фондів не було, передовикам надавалося право позачергового отримання продуктів та промислових товарів за картками. Крім того, майже виключно поміж ними розподілялися дефіцитні ненормовані товари, котрі надходили до закритих кооперативів, що спричиняло незадоволення решти працівників. Наприклад, у буфетах по «картках ударників» видавали сир, ковбасу, кав'яр тощо¹⁹⁸. Через високу плінність кадрів і тяганину з оформленням забірних книжок на промислових підприємствах з'явилися передовики, переважно з новозарахованих робітників, які не мали «карток ударників» та постачалися ЗРК по цільових ордерах, нерідко в останню чергу¹⁹⁹.

Стимулюючи рух ударників шляхом укладання зустрічного змагання між виробничими бригадами й закритими робкоопами²⁰⁰, адміністрація підприємств досить скоро зіткнулася із ситуацією, коли в цю привілейовану групу передовиків потрапила більшість робітників²⁰¹, навіть ті, котрі не мали високих трудових показників. Це унеможливило матеріальне заохочення ударників.

Більш ефективними виявилися заходи матеріального і морального покарання прогульників та псевдоударників за рішенням товариських судів: переведення їх у нижчі групи забезпечення або обслуговування через «чорні прилавки», які організовувалися у кожному розподільнику, на термін від двох тижнів до трьох місяців²⁰².

Контроль за постачанням робітників у територіальних закритих розподільниках (ЗР), які обслуговували їх за місцем проживання, здійснювали уповноважені житлово-орендної кооперації й житлових комун, котрі організовувалися в гуртожитках²⁰³.

Створення ЗРК і ЗР обмежило доступ «непролетарських елементів» до користування фондами робітничої кооперації та поліпшило забезпечення нормованими товарами найважливіших індустріальних центрів та новобудов, однак не розв'язало, а навіть загостило проблему черг. Первісно всі працівники мали одночасно одержувати останні по картках у розподільниках підприємств (у дні получки й авансу, до або після роботи). Особливо незручним такий графік їх видачі, як і сама система отоварювання карток на виробництві, були для робітників, котрі мешкали поза межами міст та звичайно поспішали на поїзд. Замість них у розподільниках отоварювалися їхні дружини, які щоденно приїжджали із сіл²⁰⁴.

Розв'язати проблему черг мало встановлення подекадного або щотижневого графіка видачі нормованих товарів для окремих цехів або груп споживачів (одиначків, родин із двох, трьох і більше осіб). Однак в умовах тотального

дефіциту, коли робітники не мали впевненості, що їх вистачить на всіх, ніякі графіки не дотримувалися. Коли у якомусь із цехів оголошувалося про початок отоварювання карток, робітники з усього підприємства навипередки поспішали до розподільника²⁰⁵.

Більш ефективною була система попередніх замовлень та доставки краму додому за безготівковим розрахунком, яку вперше запровадив ЗРК «Металург» для робітників гарячих цехів металургійних заводів Сталіно. Об'яви про продукти, що надходили до цього ЗРК, вивішувалися біля ящиків збору бланків замовлень або у цехах, або у під'їздах будинків, де проживали металурги. Робити замовлення могли лише ті працівники, які попередньо вносили аванс у розмірі орієнтовної суми для придбання продуктів (два-три рази на декаду у розмірі від 15 до 20 руб. кожного разу) й здавали до каси закритого робкоопу свої картки. Натомість робітники одержували абонементи крамниці та книжечку замовлень. Після цього на ім'я кожного з них крамниця відкривала особистий рахунок. Досвід Сталінського ЗРК перейняв розподільник ХЕМЗ (Харківського електромеханічного заводу)²⁰⁶.

На ХПЗ (Харківському паровозобудівному заводі) збір замовлень на крам здійснювався не через спеціальні скриньки, а через «інформаторів» закритого робкоопу, котрі щодня приходили в цехи перед початком робочої зміни чи під час обідньої перерви для повідомлення інформації про товари, які надходили до крамниць²⁰⁷. Крім того, відпуск краму їх іногороднім у розподільнику цього підприємства проводився без попередньої заявки і позачергово²⁰⁸.

В 1930 р. бази замовлення й доставки краму додому обслуговували також шахтарів Донбасу²⁰⁹. Кінні розвізники та піші кошикарі щоденного доставляли їм хліб, м'ясо і молоко²¹⁰.

Однак більшість ЗРК не намагалася покращити обслуговування робітників та навіть не інформувала їх про те, що саме й у котрій кількості має видаватися в розподільниках. Крім того, дефіцитні товари у таких закритих робкоопах нерідко видавалися стороннім особам, які не були членами ЗРК²¹¹. До 1934 р. замовленнями додому користувалася незначна частка робітників. Питома вага пунктів розношень та розвезень, та відповідних баз не перевищувала 1,5% загальної кількості торгівельних закладів відділів робітничого постачання України²¹². До того ж доставка товарів додому викликала багато нарікань робітників, оскільки здійснювалася в незручний для них час — переважно о 10-й–12-й годині ранку, коли більшість з них була на виробництві²¹³. Крім того, траплялися випадки, коли продукти, замовлені додому за передплатою, залишалися у розподільниках, іноді розвізники вимагали гроші з робітників за їх доставку, хоча вона була для них безкоштовною²¹⁴.

Уяву про рівень обслуговування покупців у торговельних закладах робітничої кооперації характеризує доповідна записка Науково-дослідного інституту організації та техніки розподілу, підготовлена за наслідками обстеження розподільника ХЕМЗ, проведеного на початку 1931 р.: «Замість закритого розподільника, що має обслуговувати обмежене коло робітників, [на заводі] заїзний, прохідний двір, [де] ненормовані товари може купити кожний, навіть соціально чужий елемент. Наслідком цього — повсякчасна штовханина, асортимент товарів не відповідає потребам прикріплених. Останні, щоб одержати

нормований крам, мають товпитися і витратити стільки ж часу, скільки й у звичайних крамницях. Повсюди бруд. Цукор, макарони, крупи та інший бакалійний товар переховується в ящиках з під городини. Фасованого краму зовсім не видно. Розподільник жодних заходів не вживає, щоб інформувати прикріплених до нього про видачу продуктів»²¹⁵.

Типовими недоліками в роботі кооперативних магазинів також були торгівля неякісними товарами і продаж дефіцитних у наборі із неходовими. В сатирично-гумористичних журналах того часу періодично з'являлися повідомлення про продаж «мила з перцем, штанів з мереживом, калощ із засобом від блощиць»²¹⁶, «годинників з барабаним боєм», тобто з «навантаженням» з трьох дитячих барабанів²¹⁷. До «примусового асортименту» потрапляла навіть горілка²¹⁸. Частка неходових товарів нерідко сягала третини вартості набору. Так, чернігівські та шосткинські робкоопи продавали на додачу до дефіцитних чоловічих брюк вартістю 6 руб. мереживо на 3 руб.²¹⁹

Обурювала робітників і незадовільна якість товарів — хліб із половиною та соломою, котрий у народі назвали «їжачок»: з нього в усі боки стирчали соломинки, нагадуючи голки їжачка²²⁰; мило, «котре замилує очі», але не милиться, оскільки у ньому жиру не 40%, як потрібно, а 10%, «решта ж утекла на базар, де продавалася по 28 руб за кг»²²¹; меблів, котрі скоріше нагадували напівфабрикати з дерева, ніж готові вироби й т. ін.²²²

Грубими, немодними й одноманітними були одяг та взуття²²³. Коли головною метою легкої промисловості було забезпечення якомога більшої кількості споживачів, незважаючи на якість продукції, на прилавок могли потрапити чоловічі піджаки малинового кольору з комірцями з різноманітних шматків²²⁴, дитячі костюми для дітей 4-х років з рукавами на семирічних або пальто з гудзиками, але без петель²²⁵.

Не відповідала попиту споживачів і якість товарів домашнього вжитку, котрі виготовлялися на підприємствах важкої промисловості із відходів сировини як додатковий асортимент до головної продукції²²⁶.

Часто споживачі не могли придбати потрібних речей через погану організацію торгівлі, коли магазини одного району отримували одяг однакового розміру²²⁷, або зимовий улітку, чи надто велику кількість товару, який не можна було продати за декілька років та який псувався, хоча в інших місцях його не вистачало²²⁸. Типовою для радянської торгівлі була й ситуація, коли у розподільнику в одному відділі були черги, а в іншому — вільні від продажу продавці або, коли талони на весь крам реалізовувалися одночасно — впродовж трьох останніх днів місяця.²²⁹ У магазинах, де нагромаджувалися завали неходового товару, нічого не робилося для їх ліквідації — розпродажу по знижених цінах чи перекидання туди, де він міг користуватися попитом²³⁰.

Нерідко обурювали робітників і ціни, за котрими їм відпускали товари в робкоопах, особливо — на молочні продукти, садовину та городину. Так, у Луганському кооперативі «Ударник» їм продавали молоко по 1 руб. 03 коп. за літр, у той час як на колгоспному ринку воно коштувало 1 руб., а в комерційних магазинах — 85 коп. Причиною високих цін була нерентабельність молочних ферм і садово-городніх господарств ЗРК, котрі постачали своєю продукцією робкоопи²³¹.

Робітники, незадоволені їх роботою, відмовлялися сплачувати кооперативні внески. «Навіщо сплачувати пай, коли нічого не дають!» «Коли дасте крам, тоді й будемо сплачувати», — заявляли вони²³². Деякі намагалися повернути паї. Різко негативні настрої трудівників викликало й збільшення відповідного внеску, розмір якого у 1930 р. сягав місячного заробітку²³³.

Проте головною причиною незадоволення робітників було недотримання норм постачання по картках. Дефіцитний крам повсякденного попиту, що надходив у продаж, реалізувався за кілька годин. Замість нього порожні полиці заповнював неходовий товар. У галантерейних крамницях нерідко торгували хомутами, гнущечками, шлеями, супонями²³⁴, овочевих — цукерками та гральними картами²³⁵, дитячих — товарами для дорослих²³⁶. У магазині музичних товарів, за іронічним зауваженням покупців, їм пропонували «лише одну платівку із сумною мелодією — «сьогодні платівок нема»²³⁷. Іноді робкоопи закупали замість дефіцитного краму повсякденного попиту, конче необхідного робітникам, предмети розкоші, недоступні й непотрібні їм, — коштовний посуд, вироби з хутра та ін.²³⁸

Проблема товарного дефіциту знайшла відбиття в «народному фольклорі». Більшість анекдотів, котрі склалися у той час, оберталася навколо дефіциту. Наприклад: «Чому у вас немає білого борошна? А тому, що білий хліб — це привілей панів і буржуазії. А оскільки пани та буржуазія втекли за кордон, то туди ж ми і біле борошно надсилаємо».

«В доктора. Приносить пацієнт аналіз шлункового соку. Лікар читає: “Кислот немає, жирів немає, цукру немає ... га, та у вас не шлунок, а най-справжнісінький радробкооп!”»²³⁹.

Товари, яких не було у кооперативних крамницях, можна було знайти у комерційних магазинах і сільгоспринках, де вони продавалися по цінах, у декілька разів дорожчих, ніж у кооперативній торгівлі. Однак купувати крам по комерційних цінах могли лише високооплачувані робітники. Частка їх витрат на придбання відповідних товарів була вагомою. Наприклад, у Кадіївському районі забійники й машиністи врубових машин щомісячно витрачали на закупівлю овочів на приватному ринку від 45 до 50 руб.²⁴⁰ Тим часом пересічна зарплата забійника на шахті 4-біс у березні–травні 1931 р. коливалася в межах 83 руб. 79 коп. — 104 руб. 18 коп., а машиніста врубової машини на шахті № 5/7 — відповідно від 142 до 148 руб.²⁴¹

Відповідно ставлення робітників до комерційних магазинів було неоднозначним і змінювалося у міру загострення товарної кризи. Їх відкриття в 1931 р. було зустрінуте масовим незадоволенням робітників, але з часом такими залишилися лише низькооплачувані, котрі не могли у них отоварюватися. Для решти ж вони стали паличкою-стукалочкою, коли гостродефіцитний крам був конче необхідним²⁴².

Проте робітники намагалися отоварюватися в ЗРК, де ціни були дешевшими. Щоб отримати більше продуктів, ніж належало по картках, вони вдавалися до хитрощів. Наприклад, на час перевірки наявності у робітничих родин утриманців, яка передувала видачі забірних документів, вони оселяли в себе вдома непрацездатних родичів, котрі раніше в них не проживали. Або не здавали ці книжки під час звільнення й переходу на нову роботу²⁴³.

Щоб попередити зловживання забірними документами, Наркомюст УСРР 8 березня 1931 р. встановив кримінальну відповідальність за користування декількома книжками одночасно, або надання при їх оформленні неправильних відомостей про кількість утриманців, або передання своїх забірних документів для користування іншим особам, котрі не мали такого права, чи за покупку або продаж забірних документів. Особи, які скоювали зазначені злочини, позбавлялися волі на два роки або прирікалися на відповідний термін до примусових робіт²⁴⁴. Ті особи, котрі систематично перепродували зі спекулятивною метою продукти та промтовари, отримані по забірних документах, каралися за статтею 135 КК УСРР²⁴⁵, яка передбачала позбавлення волі або залучення до примусових робіт на термін до трьох років чи сплату штрафу до двох тисяч руб.²⁴⁶

Згідно з постановою Наркомюсту УСРР від 3 квітня 1933 р. міра покарання осіб, які зловживали забірними документами, була змінена. Покарання, передбачене згідно за ст. 135, почало застосовуватися щодо осіб, котрі «свідомо користувалися неправильно одержаними або анульованими забірними книжками (талонами)». В тих випадках, коли такі проступки супроводжувалися спекуляцією одержаними по картках товарами, застосовувалася ст. 127 КК УСРР, згідно з якою передбачалося позбавлення волі на реченець до одного року з конфіскацією майна²⁴⁷. За крадіжку книжок з організацій та установ передбачалося застосування постанови ВУЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.²⁴⁸

Хоча продукти, отримані по картках, заборонялося продавати, високооплачувані робітники, які постачалися за особливим і першим списками та не мали утриманців, іноді вдавалися до такого «злочину», щоб придбати дефіцитні товари, котрі не видавалися по картках. Однак преса того часу викривала факти спекуляції продуктами переважно з боку торгових працівників. Наприклад, луганська газета «Правдист» 8 січня 1932 р. писала про продаж співробітницею робкоопу чотирьох буханок хліба, придбаних по 40 коп. за штуку, а реалізованих по 4 руб. Зустрічалися і замітки про спекуляцію нагородами з боку ударників (переважно велосипедами та побутовою технікою). Однак преміювальних фондів для всіх передовиків не вистачало, тому їх звичайно нагороджували не цінними подарунками, а тим, що на даний момент були в районному споживчому товаристві, навіть дитячими панчохами та фесками²⁴⁹. Іноді передовикам давали у користування меблі, які були на балансі заводууправлінь, але нерідко рішення про їх преміювання не реалізовувалися. В такому разі боржником могла стати не адміністрація, а робітник, котрому вона заборгувала, як, наприклад, машиніст врубової машини Макаров з сел. Ровеньки на Донбасі, з котрого щомісячно вираховували гроші за амортизацію заводських меблів, якими він не користувався, але котрі мав отримати як премію²⁵⁰.

Найчастіше в тогочасній пресі з'являлася інформація про «незадовільний облік споживачів, котрий спричиняє нагромадження великої кількості «мертвих душ» по робкоопах, які у шахрайський спосіб отримують продукти харчування й промтовари». Ця проблема стала темою карикатури «Наближення постачання до споживача» про будівництво крамниці робкоопу на цвинтарі²⁵¹. Карикатура «Відкритий розподільник» зображувала собаку, що спокійно витягала сосиски із магазину і критикувала «закриті» розподільники, в котрих могли отоварюватися всі, хто бажав²⁵².

Стежити за правильним розподілом товарів мали крамничні комісії, які обиралися з пайовиків ЗРК. Однак нерідко їх члени самі розкрадали кооперативні фонди, використовуючи надані їм повноваження для першочергового і ненормованого отримання дефіцитних товарів у розподільниках²⁵³. Продовольча криза, котра штовхала осіб, пов'язаних з матеріальними ресурсами, до майнових злочинів, загострювалася з року в рік.

На 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило минулорічні норми продовольчого постачання за другим списком: хлібом — по 800 грамів для робітників та 400 г для інших споживачів щодня, включаючи дітей; круп'яними продуктами (пшоном, ядрицею, перловкою, рисою, бобовими, макаронами) — відповідно по 1,5 кілограми та 850 грамів, а цукром — по 1,5 кг щомісячно для всіх категорій споживачів. Норму постачання м'ясом було обмежено 1 кг на місяць, а рибою — по 2 кг для робітників і 1 кг для інших трудівників, а також дітей²⁵⁴. Однак уже навесні 1931 р. плани постачання населення УСРР хлібом було скорочено через бурхливе зростання міського населення, внаслідок якого утворився дефіцит борошна.

У березні 1931 р. з централізованого на децентралізоване хлібозабезпечення було переведено робітників підприємств, що обслуговували Донбас й індустриальні новобудови²⁵⁵, а також жителів 26 колишніх окружних міст (Мелітополь, Полтава, Шепетівка, Черкаси, Тульчин, Чернігів, Ізюм, Кременчук, Бердичів та ін.) з загальною кількістю трудового населення в 600 тис. осіб, з котрих 175 тис. становили робітники²⁵⁶.

Одночасно було урізано норми пайкового постачання хлібом споживачів списку № 3, зокрема робітників, із 750 до 600 грамів на добу, а інших груп споживачів — з 350 до 300 г. Однак, оскільки загальна потреба у хлібі на II квартал, навіть без врахування зростання населення, становила 234 тис. тонн проти 100 тис. т, що були виділені за планом, виникла потреба зняття з державного розподілу такі великі міста, як Одеса, Київ, Миколаїв, Криворіжжя, Херсон і Запоріжжя²⁵⁷.

Незважаючи на запроваджені обмеження, пріоритетне постачання індустриальних центрів України — Донбасу й Криворіжжя — не було забезпечено. Наприклад, у робкоопах Сталіно у вересні 1931 р. не залишилося м'яса, а сала було на 50% менше від норми. Не вистачало круп, олії та мила. Не було махорки, помідорів й фруктів. На заводі ім. Фрунзе у Костянтинівці в жовтні й листопаді робітникам не видавали цукор. З листопада розпочалися перебої із забезпеченням хлібом²⁵⁸.

Зважаючи на загострення продовольчої ситуації, уряд провів у другому кварталі 1932 р. нове скорочення хлібопостачання міст УСРР за рахунок утриманців другого списку та робітників новобудов. Зокрема, денну норму хліба перших було урізано з 400 до 300 грам, а для останніх, які забезпечувалися по першому списку, залишено в розмірі 1 кг для 60% споживачів й скорочено до 800 грам — для решти²⁵⁹.

Ще гірше, навіть у Донецькому регіоні, робітники постачалися іншими товарами. Зокрема, із 6 млн банок консервів, які в III кварталі мав отримати від Союзконсервзбуту Донбас, туди було надіслано лише 449 тис.²⁶⁰

Зриви планів продовольчого постачання спричиняли голодування споживачів України, особливо тих, що постачалися за списками 2-им і 3-ім. За даними Ю. Линюка, з весни 1932 р. почали реєструватися випадки виснаження від недоїдання серед залізничників лінійних станцій півдня України. «Знесилені від голоду стрілочники не могли переводити стрілки, а колійники падали під час робіт на залізничних коліях»²⁶¹.

Взимку 1932–1933 р. постачання споживачів УСРР, особливо тих, котрі забезпечувалися децентралізовано, ще більше погіршилося. Як зазначалося в «Доповідній записці директора заводу ім.Комінтерна в Синельниковому до Уповноваженого НКП СРСР при РНК СРСР та НКП УСРР» від 24 січня 1933 р., з грудня попереднього року в хлібопостачанні робітників підприємства розпочалися систематичні перебої. Наприкінці останнього місяця з ініціативи дирекції зазначеного заводу норми видачі хліба для робітників було зменшено наполовину (з 400 до 200 грамів), а для їх утриманців — у 4 рази (з 200 до 50 г). Однак і ці мізерні пайки видавалися нерегулярно. Голодні робітники почали масово кидати роботу, очікуючи його видачу у крамницях²⁶².

В Зінов'євській окрузі у той час забезпечувалися хлібом лише 8 тис. робітників великого машинобудівного заводу «Червона Зірка», а близько 9 тис. тих, котрі працювали на дрібних підприємствах, майже нічого не отримували на картки²⁶³. В Бердичівській окрузі, де план хлібопостачання було скорочено наполовину, міста забезпечувалися на 34% від потреби²⁶⁴.

У Вінницькій області робітники за списками 2-им і 3-ім, крім мізерних пайок хліба, який видався нерегулярно, більше нічого не отримували²⁶⁵. В Умані через перебої з постачанням хліба, котрі розпочалися з 1933 р., ціни на нього підскочили до 15 руб. за кілограм²⁶⁶.

На початку того року із міст до центру почали надходити тривожні звістки про масову захворюваність і перші випадки смертності на ґрунті голоду серед робітників. За повідомленням заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона, у Бердичеві на 1 лютого 1933 р. опухли від недоїдання 117 робітників. Щоб вижити, вони після роботи ходили по квартирах та просили хліб²⁶⁷. На 23 лютого опухлих від голодування серед бердичівських робітників було вже більше 200. Аналогічна ситуація, за повідомленням секретаря Вінницького обкому КП(б)У Чернявського, склалася в інших містечках області — Полонному, Дунаївцях, Могилеві-Подільському, Тульчині²⁶⁸.

В Умані, за офіційними даними, від недоїдання за перший місяць 1933 р. загинули 145 осіб, а за наступний — ще 120. Серед голодуючих поряд з «декласованими елементами» були кадрові робітники, ударники й активісти. Життя, а точніше виживання їхніх родин на межі зі смертю зафіксувала доповідна записка комісії з виявлення голодуючих:

«1. Робітник з багаторічним стажем Іскренній, 25 років, ударник, на ґрунті голоду сильно опух. В квартирі комісія застала опухле дитя 3-х років. Стара мати також виснажена, варила обід з гнилого буряку. Родина з 6 осіб юрбилась на кухні, де, за виключенням одного ліжка, нічого немає. В іншій кімнаті меблів немає, оскільки всі розпродані.

2. Ударник взуттєвої фабрики Макеев, 35 років. Розпродав меблі, живе на кухні, де крім ліжка, нічого немає. Дружина 30 років виснажена. 2 дітей лежать

в ліжку, укутані лахміттям. Одне дитя через недоїдання опухло. Сам Макаров також виснажений, з обличчям, опухлим від недоїдання.

3. Комсомолец, учень ФЗУ, друкар Пастернак, 17 років. Отримує 20 руб. Оскільки обід в їдальні коштує 65 коп., то він харчується тільки один раз на добу. У Пастернака розпухле обличчя і ноги. В одній кімнаті розміром в 1 кв. сажень проживає родина з 6 осіб. Окрім двох ліжок нічого в квартирі немає.

4. Нестеровський, 44 роки, каменярь, родина складається з 6 осіб. На момент приходу комісії Нестеровський лежить у ліжку, одягнений у юбку, оскільки брюки не зміг натягнути через сильне розпухання ніг. Сильно розпухло обличчя. Хлопчик 12 років також опух, інші діти сиділи на ліжку, укутані у лахміття.

5. Гусинський — ливарник заводу «Праця», живе у придатному для життя помешканні. В квартирі немає ніяких меблів. Гусинський опух, вся родина виснажена.

6. Баланцов — робітник швейник, 40 років, ударник, виробничий стаж — 20 років. Комісія застала його за обідом. Діти харчуються гнилими буряками. Через занепад сил Баланцов спроможний заробити тільки 40 руб. на місяць. Вся родина виснажена на ґрунті недоїдання»²⁶⁹.

На заводі «Червона Зірка» в Зінов'євську з грудня 1932 по січень 1933 р. захворіли від недоїдання 237 робітників. Це були переважно кадрові працівники: із 132 осіб, котрі звернулися за медичною допомогою у 1933 р., 45 мали виробничий стаж від 1 до 3 років, 12 — від 3 до 5, 35 — від 5 до 20 і 40 — більше 10 років. Але фактична кількість голодуючих була більшою, оскільки «реєстрували лише тих, які зверталися за допомогою до заводської амбулаторії»²⁷⁰.

Масово голодували й робітники Півдня України. Так, на заводі «Червоний прогрес» Велико-Токмацького району було зареєстровано 125 виснажених трудівників. Після того як вони почали падати від голодних запаморочень біля верстата, їх стали знімати з виробництва та направляти на оздоровлення до заводської лікарні, але місць там вистачало далеко не всім²⁷¹.

Найчастіше бідували некваліфіковані й багатодітні робітники. Так, на Ізюмському паровозобудівному заводі працівники, які мали великі родини, щоденно збирали залишки їжі з тарілок у заводській їдальні. На ст. Сватове (Попаснянський залізничний район) багатодітні харчувалися на виробництві буряками, котрі приносили з дому, а обіди та сніданки, отримані в їдальні, забирали додому для опухлих від голоду членів родин. У вихідні вони виходили сім'ями на поля, щоб викопати минулорічні буряки²⁷².

Майже не отримували пайків ремонтні робітники, оскільки на підставі пункту 5 довідника про порядок видачі забірних книжок для транспортників їх позбавлялися ті, які були пов'язані із сільським господарством, незважаючи на те, що багато з них мали лише присадибні ділянки²⁷³.

Залишаючись без продовольства, залізничники розкрадали вантажі. За повідомленням газети «Правда», на Катеринославській залізниці за січень — лютий та першу декаду березня було розграбовано повністю або частково 1 тис. 812 вагонів²⁷⁴. Кількість майнових злочинів на залізницях невинно зростала навіть під час кампаній по боротьбі з розкраданням вантажів²⁷⁵.

На лютий–березень 1933 р. продовольчі ускладнення було зафіксовано у 738 населених пунктах 139 районів УСРР²⁷⁶.

Незадоволення умовами життя створювало ґрунт для поширення опозиційних настроїв серед трудівників. За даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, на підприємствах почастишали випадки розповсюдження антиурядових листівок та плакатів. На багатьох із них на знак протесту проти скорочення постачання м'яса й заміни його соленою та в'яленою рибою зображувався символ радянського «добробуту» — таранька, котра стала сурогатом м'яса для робітників. Так, на Сталінському заводі на «червоній дошці» його працівники вивісили два плакати: перший — із карикатурою на «товариша Сталіна», який пропонував їх дітям «на перший і другий роки п'ятирічки — тараньку й цукерку», а другий — із віршами антисталінського змісту: «Ты, рабочий, работай в поте лица на подлеца, вставай спозаранку и ешь таранку».

Нерідко робітники висловлювали претензії на адресу профспілок, котрі відмовлялись їх захищати. Засуджуючи угодовство їх лідерів з адміністрацією, вони зазначали: «Наші профспілки прийдуть, проведуть збори, поставлять халтуру [розгляд питань, які не цікавлять робітників — *Авт.*], ні про що не скажуть і пойдуть»²⁷⁷. Трудящі відмовлялись відвідувати профспілкові збори. «Доки хліба не дасте, на збори ходити не будемо», — заявляли вони²⁷⁸.

Деякі, незважаючи на цензуру, протаскували до заводських багатотиражок матеріали «антирадянського змісту». Так, у газеті «Домна» Макіївського металургійного заводу 2 червня з'явилися вірші, котрі, на думку органів ДПУ, підривали авторитет радянських профспілок:

С бюрократического блюда не насытишь нынче люда.

Бюрократическим блюдом сыт не будешь.

В мартеновском цеху нет буфета-столовой.

Эй, завком, проснись от спячки,

Все ли видишь ты болячки?

Исхудали, словно тени:

Негде завтракать, покушать — и никто не хочет слушать...

Разбрелась рабочих рать:

Ищет, хлеба где б достать:

В результате: очень грустно и в желудке пусто-пусто...

Заявляем прямо, смело:

Здесь не в шкурничестве дело.

В теле видны уже кости

Рассуждать тут ведь просто:

С бюрократического блюда

Не насытишь нынче люда...

Дьяволенок.²⁷⁹

Робітники з сіл найчастіше звинувачували у злиденному бутті комуністів. Так, на Макіївському металургійному заводі трудівники з «колишніх розкуркулених» зазначали, що причиною поганого продовольчого забезпечення є не погана робота кооперації, а прорахунки більшовиків: «Партія провалилася й зараз [робітникам] доводиться розплачуватися за чужі помилки».

Зневіреність у змінах на краще штовхала робітників на протестні виступи. Іноді, як це було на шахті № 43 Чулаківського рудоуправління, гірники підбурювали до голодних бунтів жінок: «Гей, баби, в 1905 р. ви почали, а ми

підтримали. Починайте, і ми вас підтримаємо!»²⁸⁰. Однак частіше їх закликали до страйків дружини, котрим не було чим годувати дітей²⁸¹.

За оцінкою Осокіної, саме ексцеси у чергах, ініційовані домогосподарками, а не виступи кадрових робітників відбивали справжній розмах соціального незадоволення в містах²⁸². Жінки, які гостріше, ніж чоловіки, відчували погіршення продовольчого постачання, оскільки на їх плечі покладалося завдання за будь яких умов дістати продукти та прогодувати родину, більш активно відстоювали свої вимоги.

Невдоволення населення зумовлювалося не тільки поганим забезпеченням, а й нерівністю в ієрархії централізованого розподілу. Периферія вимагала «постачати на рівні з Москвою»²⁸³. Ті, котрі працювали на невеликих підприємствах і неіндустріальних виробництвах, пропонували «знімати хліб з робітників важкої промисловості», які на протигагу їм отримували по картках крім останнього інші продукти. Зростало незадоволення трудящих привілеями керівництва й працівників органів ДПУ, оскільки «труднощі є, але не для всіх»²⁸⁴.

Прогули та інші форми порушення трудової дисципліни, а також висока плинність робочої сили потребували максимальної ув'язки забезпечення з виконанням виробничих завдань.

4 грудня 1932 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про розширення прав заводууправлінь у справі постачання робітників та покращення карткової системи», котра, з одного боку посилила їх контроль за витрачанням фондів забезпечення робітників, а з іншого, — поклала на них завдання допомоги «в справі покращення постановки і розгортання кооперативного господарства». Згідно з цим документом, на підприємствах великої промисловості, які відносилися до першої групи постачання, його організація передавалася від ЗРК до заводууправлінь (ЗУ). На інших підприємствах великої промисловості ЗРК залишалися у системі споживчої кооперації, але мали також підпорядковуватися керівництву заводууправлінь. Там, де закриті робкоопи скасовувалися, утворювали відділи робітничого постачання (ВРП) заводууправлінь, які очолював заступник підприємства з питань постачання, який, як правило, призначався зі складу правління колишнього ЗРК. У тих місцях, де вони залишалися, голови останніх також призначалися заступниками директорів підприємства з робітничого постачання і підпорядковувалися ЗУ.

Поряд із розширенням повноважень заводууправлінь постановою передбачала заходи по впорядкуванню видачі забірних книжок (талонів). Вона передавалася від кооперативних органів до ЗУ; крім того, на кожному підприємстві мав запроваджуватися свій особливий тип книжок, відмінний від тих, котрі видавалися на інших, із тим, щоб кожен робітник міг одержувати продукти та промтовари виключно зі своєї заводської крамниці або із крамниці свого ЗРК. Всі книжки мали бути іменними й номерними, причому їх номери мали збігатися з тими, що надавалися на підприємствах робітникам.

Видача забірних документів проводилася через табельників, касирів і роздавальників у цехах за платіжними відомостями й розрахунковими книжками нарівні із заробітною платою. Це попереджало отримання документів фіктивними працівниками, які на підприємствах не працювали. Ці документи в осіб, котрі звільнялися з виробництва, згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР від

15 листопада 1932 р., мали відбиратися, а видача книжок новим робітникам — здійснюватися за умовою пред'явлення ними довідки з колишнього місця проживання або роботи про здачу старих талонів. Згідно з постановою Української економічної наради від 16 грудня 1932 р., встановлювався щомісячний порядок оновлення забірних книжок та перевірки кількості утриманців у родинах працівників, які отримували ці документи. Для новоприбулих працівників дозволялася подекадна видача продуктових талонів упродовж першого місяця роботи²⁸⁵.

Спекуляція забірними книжками й зловживання ними прирівнювалося до злочину, згідно зі ст. 58 п. 7 і ст. 105 КК РСФРР і відповідними статтями кримінальних кодексів союзних республік²⁸⁶.

Зокрема, коли спекуляція здійснювалася «з метою підриву промисловості, транспорту, торговельного та грошового обігу або кредитної системи» (ст. 58 п. 7), до винних застосовувалася вища міри соціального захисту — розстріл або оголошення ворогами народу із позбавленням громадянства союзних республік, а при пом'якшуючих обставинах — позбавлення волі на термін більше 3-х років із конфіскацією всього або частини майна²⁸⁷.

У випадках, коли незаконна видача забірних книжок була пов'язана із отриманням хабара, до посадових осіб, котрі скоювали такий злочин, застосовувалася ст. 105 Кримінального кодексу РСФРР, яка передбачала позбавлення волі терміном до 2-х років. Коли злочин мав місце при обтяжуючих обставинах, а саме, за умовою, якщо посадова особа, яка вимагала хабар, займала відповідальне становище або раніше здійснювала аналогічний злочин, застосовувалося більш суворе покарання — позбавлення волі на вказаний термін із суворою ізоляцією²⁸⁸.

В 1933 р. у зв'язку із загостренням продовольчого дефіциту заходи щодо покарання посадових осіб, які зловживали забірними книжками, посилилися. Постанова Наркомюсту УСРР від 3 квітня того року про кримінальну відповідальність за такі дії зобов'язала всі судові органи розгорнути «рішучу боротьбу зі злочинами, що заподіяні при видачі [цих документів] та користуванні забірними книжками (талонами), як із боку урядових осіб, що видають цією справою, так і володарів цих книжок й інших осіб, котрі спекулюють й іншим чином зловживають ними. Суди мали розглядати відповідні справи в найкоротший реченець, що не перевищує 5 днів із моменту надходження справи до суду»²⁸⁹.

За невчасну та неправильну видачу забірних книжок і за залишення анульованих останніх у звільнених робітників й інші порушення правил їх одержання, відповідальні особи, які займалися видачею документів, підлягали кримінальній відповідальності за відповідними статтями про службові злочини (ст. 97 та 99 КК УСРР). А саме — позбавлялися волі на строк від шести місяців до трьох років або направлення на примусові роботи на три роки²⁹⁰.

У випадках, коли такі вчинки «мали злісний характер й загрожували зривом робітничого постачання або коли їх вчинили з класових-ворожих мотивів чужі елементи, що просякалися до господарських, торгових та кооперативних організацій», пропонувалося покарання за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. аж до вищої міри покарання — розстрілу із конфіскацією майна. За пом'якшуючих обставин дозволялася заміна його десятирічним ув'язненням.

Таке ж само покарання передбачалося й щодо осіб, винних у крадіжці забірних книжок (талонів) із державних, кооперативних та громадських організацій²⁹¹.

В грудні 1932 р. постанову від 7 серпня було застосовано щодо 20 робітників із шахт «Смолянка», «Рутченкове» і «Будьоннівка» Сталінського району Донбасу, котрі обвинувачувалися у крадіжці продуктів з місцевого розподільника. Двох із них було засуджено до вищої міри покарання, а решту — до 10 років ув'язнення із конфіскацією майна²⁹².

Споживачі, котрі свідомо користувалися неправильно одержаними або анульованими забірними книжками, підлягали відповідальності за ст. 135 «Кримінального кодексу УСРР». А саме — позбавлялися волі терміном до 3-х років, або на той само строк залучалися до виправно-трудових робіт, чи штрафувалися на суму до 5 тис. руб.²⁹³ У випадках, коли вказані злочини супроводжувалися спекуляцією одержаними товарами, застосовувалася ст. 127 КК УСРР, яка передбачала позбавлення волі на термін не менше 5 років з конфіскацією всього або частки майна²⁹⁴.

Контроль за робітничим постачанням покладався на спеціальні наради, що утворювалися на підприємствах при ВРП замість крамничних комісій, котрі скасовувалися²⁹⁵. Завдяки їх допомозі до середини березня 1933 р. майже на третині підприємств важкої промисловості (74 з 232) УСРР, що належали до першого списку забезпечення, було позбавлено забірних книжок 237 тис. осіб, котрі користувалися ними незаконно, тобто більше 10% з 2 млн споживачів, які постачалися за цим списком. Завдяки цьому вдалося налагодити видачу пайків, передбачених Раднаркомом.

Зважаючи на невиконання центральними органами планів постачання України цукру й круп, плани забезпечення населення республіки цими продуктами в II кварталі цього 1933 р. було скорочено. Однак Наркомпостачу УСРР вдалося тимчасово (на квітень) забезпечити цукром робітників 2-го списку постачання (у розмірі 400 г на місяць на особу)²⁹⁶. В травні посилилися перебої у забезпеченні гостро дефіцитними товарами — сіллю, сірниками та махоркою²⁹⁷. В червні було проведено нове скорочення постачання цукром, яке здійснювалося за рахунок утриманців робітників і службовців та самих останніх по всій Україні, окрім тих осіб, які забезпечувалися за особливим списком у Донбасі. Одночасно було збільшено відпуск круп для громадського харчування робітників (по 300 г на особу щодня) й їхніх дітей (по 500 г на місяць на особу)²⁹⁸.

По всіх продуктах, окрім м'яса, дотримувалися норми постачання працівників заводів чорної металургії — хліба, жирів і круп — безперебійно, цукру, риби та кондвиробів — із незначними затримками. Причому з липня ці підприємства були прирівняні за черговістю забезпечення продовольством до шахт вугільної промисловості Донбасу²⁹⁹.

Однак у серпні норми постачання круп робітникам першого списку, до котрого відносилися ХПЗ, ХТЗ, ХМЗ, заводи ім. Петровського, ім. Леніна, ім. А. Марті, ім. 61-го комунара, № 29, Дніпрокомбінату та ін., було урізано з 1,5 до 1 кг в зв'язку з невиконанням планів забезпечення України ними й макаронами (останніх відпущено 2 млн 505,6 т замість 3 млн 427,7 т)³⁰⁰.

Перебої з постачанням продовольства зумовлювалися й бурхливим збільшенням контингенту працівників промислових підприємств, яке перевищувало

план набору робочої сили. Так, на ХПЗ фактичний штат працівників (25 тис. 550 осіб) на 3 тис. 450 осіб перевищував запланований (22 тис. 100 осіб)³⁰¹.

Карткову систему було скасовано з 1 січня 1935 р. Керівництво країни намагалося провести з цього приводу велике всенародне свято. Економічні заходи перетворилися в політичну кампанію. В ній взяли участь не тільки торгівля, а й усе партійне і радянське керівництво, преса та міліція. Одним з організаторів став НКВС. За два дні до початку продажу хліба, як раз у розпал новорічних приготувань, на міських ринках міліція і НКВС провели арешти «перекупників» хліба, з метою попередження спекуляції в перші дні вільної торгівлі. З початком вільного продажу хліба наряди міліції та співробітників НКВС здійснювали рейди по магазинах, перевіряли асортимент, ціни, час торгівлі, якість товарів, наявність черг, збирали інформацію про настрої населення.

Ставлення населення до скасування карток залежало від того, чи приносила реформа полегшення кожній конкретній родині чи ні. Там, де добре підготувалися до вільної торгівлі, переважали позитивні відгуки на неї. Там же, де місцеве керівництво не забезпечило її нормального розвитку, населення вимагало повернення карткової системи³⁰².

До середини січня 1935 р. вільний продаж хліба майже повністю припинився — було витрачено місячні ліміти торгівлі. Донесення Наркомату внутрішніх справ за січень–квітень 1935 р. рясніли повідомленнями про рецидиви карткової системи, котра поновлювалася з ініціативи директорів підприємств, відділів робітничого постачання, торгів, райкопів.

Однак услід за хлібом, з 1 жовтня 1935 р. відмінили картки на м'ясні й рибні продукти, жири, цукор та картоплю, а до кінця другої п'ятирічки, з 1 січня 1936 р., й на непродовольчі товари. Обидві реформи пройшли з політичним галасом, як і відміна хлібних карток, однак відкритої торгівлі не вийшло. Товарний дефіцит призводив до того, що у ній зберігалася нормування. РНК СРСР встановив норми відпуску товару в одні руки. У 1936–1938 рр. покупець міг купувати не більше 2 кілограмів м'яса, хліба, макаронів, крупи, цукру, 3 кг риби, 500 грамів масла та маргарину, 100 г чаю, 200 штук цигарок, 2 шматки господарського мила, півлітра гасу³⁰³.

Додатки

Таблиця 1

План централізованого постачання робітників і службовців УСРР на 1929/30 р. по окремих видах продуктів харчування в різних районах (у тис. пудів)						
Назва продуктів	Група районів					
	Донбас та Криворіжжя		Промислові міста		Великі міста	
	1928/29 р.	1929/30 р.	1928/29 р.	1929/30 р.	1928/29 р.	1929/30 р.
Хліб	9938	11548	8894	7821	5747	5350
Крупи	1038	1352	899	934	241	395
Олія	400,5	673,5	233	433	128	255
М'ясо	2625	3570	2428	2310	1983	1600
Сало	104,5	290	85	140	31	20
Яйця	79	181	94	132	45	62
Масло	15491	41000	1550	19940	6572	8500
Картопля	5019	8640	3544	5160	1262	2900
Інші овочі	444	1325	299	627	123	255

Таблиця 2

План нормованого постачання промрайонів України маслом й олією на 1929/30 р. у порівнянні з промрайонами РСФРР (за категоріями споживачів)							
Пункти	По олії			По маслу			
	Планові норми в кг на рік		Прирівнюються до груп по СРСР	Планові норми в кг на рік			Прирівнюються до груп по СРСР
	I кат.	II кат.		I кат.	II кат.	Діти	
Донбас і Криворіжжя	12	4,8	До Москви та Ленінграда	2,4	1,2	2,4	До Челябінська й Пермі
Харків	9,0	4,8	До Іваново-Вознесенська	3,6	1,8	3,6	До Волзького, Західного р-нів, Північного Кавказу, Криму й Уралу
Дніпропетровськ	6,9	3,0	До Уралу, Ста-лінграда, Тули й Новгорода	2,4	1,2	2,4	До Челябінська і Пермі
Запоріжжя, Дніпробуд	6,9	3,0	Норми не встановлено	2,4	1,2	2,4	До Челябінська та Пермі
Миколаїв	6,9	3,0	Норми не встановлено	2,4	1,2	2,4	До Челябінська й Пермі
Київ	6,9	3,0	Норми не встановлено	2,4	1,2	2,4	До Челябінська і Пермі
Одеса	Не включено до плану						
Маріуполь	Не включено до плану						
Зінов'ївськ	Не включено до плану						
Шостка	Не включено до плану						

Таблиця 3

Норми постачання підземних робітників Донбасу та Криворіжжя хлібом, м'ясом, жирами, крупами й цукром у березні 1930 р.		
Назва продуктів	Підземні робітники Криворіжжя	Підземні робітники Донбасу
Хліб	1000 г на день	1000 г на день
М'ясо	4 кг на місяць	5 кг на місяць
Жири	1000 г на місяць	1400 г на місяць
Крупи	2,5 кг на місяць	3 кг на місяць
Цукор	1,2 кг на місяць	1,2 кг на місяць

Таблиця 4

Виконання плану нормованого постачання споживачів Донбасу і Криворіжжя рибними, м'ясними продуктами та милом у I й II кварталах 1929/1930 р.			
Назва продуктів	Назва округи	1 квартал	2 квартал
		% виконання	% виконання
М'ясо	Артемівська	81,7	82,5
	Луганська	57,2	66,3
	Сталінська	86,9	78,9
	Криворізька	55,4	40,8
Сало	Артемівська	25,3	19,4
	Луганська	36,8	18,0
	Сталінська	34,7	13,8
	Криворізька	57,0	20,3
Свіжа риба	Артемівська	14,4	18,2
	Луганська	8,0	9,6
	Сталінська	21,3	26,5
	Криворізька	28,5	25,3
Мило	Артемівська	52,9	59
	Луганська	50	63,2
	Сталінська	53,4	65,7
	Криворізька	88,5	65,4

Таблиця 5

Постачання залізничників за списками 1-м, 2-м і 3-м у березні 1933 р.							
Назва продуктів	Норма	1-й список		2-й список		3-й список	
		Робітники	Утриманці	Робітники	Утриманці	Робітники	Утриманці
Хліб	План	800	800	600	300	500	200
	Фактично	800	400	500	200	400	200
Борошно	План	1500	400	450	0	300	0
	Фактично	1000	400	500	0	300	0
Цукор	План	800	400	400	200	200	200
	Фактично	800	300	400	200	0	0

У великих вузлах для роб. 2 сп. 700 г хліба.
В деяких районах ЮЗ для робітників 3 списку — 300 і 100 г хліба.

5. Громадське харчування

Масове залучення жінок до промислового виробництва вимагало їх вивільнення від кайданів патріархального побуту, пов'язаного з виконанням невдячної хатньої роботи з приготування їжі, пошиття і ремонту одягу, прання та прибирання, а також від виховання дітей, що поглинало їх вільний час.

Звільнити жінок від кухонного рабства мало громадське харчування й промислове виробництво харчових напівфабрикатів і консервів. У 1927 р. в країні була оголошена війна кухням³⁰⁴. На зміну сімейному харчуванню мало прийти громадське. Головну ставку у його розвитку влада робила на самодіяльність трудящих. Основними формами громадських їдалень мали стати кооперативні — «шахтні», «фабричні» та «заводські», а також «домові» або так звані «самодіяльні». Завдяки їх організації влада намагалася вирішити проблему наближення закладів громадського харчування до місця проживання й роботи людей.

Самодіяльні їдальні, які також називалися підприємствами товариського харчування, звичайно організовувалися в житлових кооперативах групою жильців, котра домовлялася про спільне приготування їжі. На установчому засіданні обирали столову комісію, на яку поклали налагодження роботи створеного підприємства: збір паїв і щомісячних внесків із членів кооперативу, укладання угоди з житловими органами про відведення однієї з комунальних кухонь будинку, у котрому вони мешкали, для спільного приготування їжі, а з місцевим споживчим товариством — про постачання продуктів, закупівлю кухонного інвентарю й обладнання, а також про наймання куховарки й розподіл чергувань на громадській кухні між пожильцями³⁰⁵. Пайові внески в таких кооперативах звичайно встановлювалися у розмірі від 3,5 до 10 руб. залежно від платоспроможності членів³⁰⁶.

Заклади громадського харчування на виробництві та в робітничих гуртожитках створювалися органами робітничої кооперації, що підпорядковувалися професійним спілкам.

Популяризацією цих закладів серед населення займалися ради сприяння громадському харчуванню й відповідні секції міських і районних рад, а також столові комісії, які організовували кутки громадського харчування на підприємствах та в робітничих клубах.

Використовуючи ці заклади, влада намагалася відлучити робітників від сімейного харчування на дому й призвичаїти їх до нового побуту. Їдальні, чайні та буфети мали перетворитися у робітничі клуби, котрі б проводили культурно-освітню і пропагандистську роботу. Вони мали налагоджувати співробітництво з іншими громадськими організаціями, але в першу чергу — зі споживчою кооперативною та діяти під керівництвом Всеукраїнського об'єднання народного харчування «Укрнархарч»*, організованого 30 березня 1930 р. при Народному комісаріаті торгівлі УСРР³⁰⁷.

* Ліквідовано постановою Народного комісаріату постачання УРСР від 26 січня 1931 р. Функції передано Всеукраїнській спілці споживчих кооперативних організацій (Вукопспілці), яка невдовзі створила Управління громадського харчування (Вукоопхарч), що діяло впродовж 1931–1935 рр.

За даними І. Кравченка, у 1928/29 р. в Україні майже 4/5 закладів громадського харчування належало до суспільного сектора. Це були переважно кооперативні їдальні, буфети та чайні, які задовольняли повсякденний попит в їжі пересічних людей. У руках приватника в основному залишалися ті з них, котрі готували вишукану їжу для заможних верств населення, — ресторани і кафе-кондитерські (див. додатки, табл. 1)³⁰⁸. Приватні заклади, які працювали із залученням найманої робочої сили, поступово ліквідовувалися. Залишалися лише ті, що ґрунтувалися на родинній праці. За твердженням В. Похльобкіна, часто власницями таких їдалень були домашні господарки³⁰⁹.

За рівнем технічного забезпечення серед закладів громадського харчування переважали малопотужні кустарні, засновані на ручній праці. Вони становили 93% їх кількості, а решту — переважно напівмеханізовані (5,6%). Питома вага єдиної в Україні фабрики-кухні була мізерною — не перевищувала 0,2% серед відповідних закладів³¹⁰. У міру розвитку механізованого кухонного виробництва невеликі мали реорганізовуватися в розподільники фабрик-кухонь.

Немає даних про те, яка частка робітників систематично користувалася закладами громадського харчування. Проте відомо, що серед членів профспілок питома вага їх постійних відвідувачів становила на 1 жовтня 1927 р. 6,9%, на 1 жовтня 1928 р. — 8,8% й на 1 жовтня 1929 р. — 10,5%³¹¹.

Через нерозвиненість мережі громадських їдалень у робітничому середовищі переважало домашнє сімейне харчування. Робітники-одиначки, що мешкали разом у гуртожитках, звичайно об'єднувалися у так звані «артільні комуни» для спільного ведення господарства — закупівлі продуктів, приготування їжі та ін. На виробництві вони, як і сімейні, найчастіше харчувалися всухом'ятку сніданками, котрі приносили з дому, або купували гарячу їжу у приватників біля заводських прохідних³¹². Не могли користуватися громадськими їдальнями також робітники-мусульмани, які не вживали в їжу свиняче м'ясо з релігійних переконань. Вони традиційно віддавали перевагу «артільному харчуванню» вдома й наймали куховарок для приготування їжі, навіть якщо на виробництві організовувалися відповідні заклади³¹³.

«Товариське харчування» жильців багатоквартирних будинків не набуло значного поширення через житлову кризу, нестачу обігових коштів у споживчій кооперації та об'єднання «Укрнархарч», а також небажання місцевої влади підтримувати самодіяльні їдальні. Більшість будинкових закладів артільного харчування організовувалася у формі кооперативних, або, як тоді казали, громадських кухонь, а не їдалень, котрі влада намагалася перетворити в культурно-побутові заклади. Страви на таких кухнях в основному готувалися з продуктів, отриманих пайовиками по картках, частково закуповуваних на приватному ринку й іноді вироблених у підсобних сільських господарствах (свинарниках, пташниках та ін.). Житлокооперативи, які мали дешеві продукти власного виробництва, могли встановлювати пільгові ціни на обіди для низькооплачуваних робітників³¹⁴. Однак таких майже не було: тому користуватися послугами будинкових їдалень могли переважно високооплачувані службовці та робітники, що не забезпечувалися громадським харчуванням на виробництві³¹⁵.

На грудень 1931 р. в Україні було створено 191 самодіяльну їдальню з пропускнуою спроможністю 78.737 осіб, із них 91 (на 29 тис. осіб) — у двох

найбільших містах республіки — Одесі й Києві, 24 (25 тис. осіб) — у Харкові, 12 (6 тис. осіб) — у Дніпропетровську, 54 (17.412 осіб) — у непромислових містах і 10 (1.325 осіб) — у Донбасі³¹⁶. Ці заклади обслуговували 8% членів житлових кооперативів³¹⁷.

Ігноруючи несприятливі умови для розвитку товариського харчування, влада засудила їх організацію в формі громадських кухонь, коли «будь-яка група добре оплачуваних службовців спільно наймала кухарку та поклала на неї всю роботу, обмежуючись лише розкладкою витрат і замикаючись у тісному гуртку», й вимагала перетворення їх у громадські заклади³¹⁸. Всупереч тенденції розвитку «самодіяльного громадського харчування» в житлових кооперативах великих міст його намагалися штучно «прищепити» «у робітничих селищах і в районах провідних галузей промисловості, де немає фабрик-кухонь, або вони недостатньо охоплюють сім'ї робітників»³¹⁹. Самодіяльні їдальні мали забезпечити харчування родини робітників³²⁰ й таким чином розвантажити переповнені заводські й шахтні заклади громадського харчування³²¹. «Роком дійсного перелому» у розвитку їх мережі мав стати 1932 р. До червня того року, наприклад, у Донбасі було організовано 106 таких їдалень³²². Проте досить скоро вони згорнули свою діяльність через припинення фінансування «Доннархарчем» і небажання робітничих кооперативів переводити у їх розпорядження пайки тих, хто харчувався в них³²³. Дещо раніше постачання самодільних їдалень припинилося в міських центрах непромислових округ, зокрема, у Сумах — наприкінці 1931 р.³²⁴

Порівняно з будинковою, більш успішно розвивалася мережа заводського харчування. Згідно з індустріальними пріоритетами, більшість виробничих їдалень відкривалася в Донбасі. У 1928/29 р. з 474 закладів громадського харчування, що існували в УСРР, 256 діяли у Донецькому регіоні (див. додатки, табл. 2). Перед кооперативними організаціями ще не було поставлено завдання переважного обслуговування основних підприємств промисловості, а також школярів, учнів ФЗУ та військовослужбовців. Однак відомчих їдалень усе ж була більшість — 59%³²⁵.

Послугами підприємств громадського харчування користувалися 7% робітників Донбасу, в той час як пересічно по Україні — не більше 3%. Основними відвідувачами цих закладів були молоді робітники, котрі мешкали в навколишніх селах. Досить часто відвідували їдальні високооплачувані сімейні трудівники. В 1930 р. керівництво «Укрнархарч» запропонувало робітничим кооперативам налагодити відпуск обідів, сніданків і вечерь родинам робітників по пільгових цінах, щоб їх загальна кількість становила не менше 15% продукції закладів громадського харчування. Знижки на них встановлювалися у розмірі 12–25% залежно від кількості відпущених страв.

З другої половини 1929/30 р. всі громадські їдальні розподілялися на робітничі, військові, студентській й районні³²⁶. Забезпечення їх та буфетів здійснювалося, згідно з картковою системою, яка існувала для певних груп населення. На державне продовольче постачання були поставлені працівники підприємств за особливим і першим списками, а другим, за винятком хліба, цукру й чаю, мали забезпечуватися за рахунок місцевих заготівель.

Разом з тим робилися спроби налагодити громадське харчування сезонних та сільськогосподарських робітників. Зокрема за планом 1930 р. для відхідників планувалося побудувати 105 їдалень, розрахованих на 104 тис. осіб³²⁷.

Через брак коштів робкоопи організували переважно невеликі заклади громадського харчування. Виняток становили кооперативи Єнакієвого й Горлівки, де було побудовано перші в Україні фабрики-кухні, що обслуговували до 1,5 тис. відвідувачів на добу. Завдяки їх введенню у дію за три роки з 1927 р. виробництво продукції підприємств громадського харчування в Україні збільшилося в десять разів³²⁸. Й це при тому, що виробнича потужність цих підприємств використовувалася не на повну міць через технічну неписьменність їх працівників³²⁹.

Однак на початку 1930 р. багато заводів і фабрик з кількістю робітників більше 1000 ще не мали їдалень. Зокрема в Сталінській окрузі таких було 92%, а у Харківській — 65%³³⁰. До їх відкриття на підприємствах організувалися буфети³³¹, а при гуртожитках — чайні, де робітники могли випити чай по 5 коп. за склянку, молоко чи каву і перекусити холодними закусками, а також невеличкі рундуки, де продавався хліб та інші бакалійні вироби³³². Робітничі чайні й кафе, де з лютого 1930 р. почали продавати виключно безалкогольні напої та пропонувати відвідувачам свіжі газети і журнали, мали перетворитися на осередки культурного дозвілля й відучити трудівників від «відпочинку» в шинках³³³. Із цією ж метою наприкінці 1929 р. було заборонено продаж слабоалкогольних напоїв у районних та фабрично-заводських їдальнях³³⁴.

Будівництво закладів громадського харчування активізувалося в 1930 р. З 1 жовтня 1929 р. до 15 серпня наступного року у Сталінській окрузі було відкрито 72 робітничих їдальні, завдяки чому їх чисельність зросла з 48 до 120, а пропускна спроможність збільшилася з 32.600 страв до 224 тис.³³⁵ Одночасно в донецьких селищах уперше в радянській Україні запроваджувалася доставка гарячих обідів із шахтних їдалень додому гірникам³³⁶.

Започатковувалося також громадське харчування для сільськогосподарських робітників і колгоспників на час польових робіт. На селі було створено 51 стаціонарну й 191 пересувну їдальню в колгоспах³³⁷. «Вузькими ділянками» залишалися дієтичне (відповідних закладів, зокрема вегетаріанських, не було навіть у великих містах) і дитяче харчування в школах (тільки планувалося охопити гарячими сніданками 20% учнів)³³⁸.

З пуском нових їдалень збільшувалася частка витрат на громадське харчування у бюджетах робітничих родин УСРР. За розрахунками Т. Козацької, вони становили в 1930 р. — 4,1%, 1932 р. — 8,8%, а у 1933 р. — 13,1%³³⁹.

Поступово зростала й частка робітників, котрі систематично користувалися послугами їдалень. У 1930 р. вона досягла 25% пересічно по республіці й 28% — по Донбасу³⁴⁰. Даних за 1931–1932 рр. не знайдено, проте відомо, що у 1933 р. їх питома вага досягла 45,4%: найбільшою (58%) вона була — у Харкові, а найменшою (27,2%) — в Одесі та Києві (див. додаток, табл. 4)³⁴¹. Однак, річний план охоплення населення громадським харчуванням виконати не вдалося, зокрема щодо робітників — майже на третину (він становив 71,8%) (див. додаток, табл. 5)³⁴².

У 1933 р. в їдальнях харчувалося 70% індустріальних робітників (пересічно по СРСР), а у наступному — трохи менше — 60%³⁴³. Є. Осокіна стверджує, що громадське харчування забезпечувало в їхньому раціоні до третини споживання крупи, картоплі та овочів, 30–40% — м'яса і риби, половину — жирів. На її думку, трудящі, котрі знаходилися на державному постачанні за особливим та першим списками, ходили у громадські їдальні цілими родинами³⁴⁴. Однак в УСРР цього не було. За даними обстежень закладів громадського харчування, проведеними у 1932–1933 рр. республіканською РСІ, члени сімей робітників практично не відвідували їх. Виняток становили окремі підприємства, розташовані переважно в Донбасі, наприклад, фабрика-кухня «Вітка», яка з 1800 обідів 300 виокремлювала для членів робітничих родин³⁴⁵.

Масовому поширенню громадського харчування перешкоджало недофінансування будівництва його закладів. У 1930 р. з 37 фабрик-кухонь, що планувалося відкрити, було споруджено лише 9, а підготовлено до пуску тільки одну. Решта залишилися недообладнаними³⁴⁶. В 1933 р. ситуація дещо поліпшилася, але плани введення в дію закладів громадського харчування все одно не виконувалися. Наприклад, у Донбасі замість запланованих до пуску 25 їдалень було здано в експлуатацію лише 13³⁴⁷. Робітники звичайно звинувачували у їх відсутності заводську адміністрацію чи фабзавком³⁴⁸.

Характерною прикметою громадського харчування на початку 1930-х рр. був різнобій у нормах порцій у різних їдальнях. Зокрема в 1930 р. їх діапазон становив 700–1160 ккал³⁴⁹.

За твердженням Т. Козацької, держава, не маючи змоги охопити повною мірою трудящих усіх галузей промисловості, дбала про харчування передовсім робітників великих підприємств «основних» галузей виробництва — вугільної, металургійної, хімічної, машинобудівельної. Зайняті у харчовій, легкій, а також місцевій промисловості обідами у той час взагалі не забезпечувалися³⁵⁰.

Однак, це було не зовсім так. По-перше, тому що працівники великих підприємств текстильної промисловості разом із металістами, гірниками й хіміками постачалися за першим списком³⁵¹. По-друге, громадським харчуванням забезпечувалися працівники ще й за другим та третім списками³⁵², а саме: мешканці малих і неіндустріальних міст, працівники скло-фарфорової, сірникової, паперової, шкіряної, харчової, дрібних підприємств текстильної промисловості, комунального господарства, артілей, друкарень та ін. На відміну від споживачів з особливого та першого списків вони мали отримувати з централізованих фондів, як уже згадувалося, лише хліб, цукор, крупу й чай, до того ж, по нижчих нормах³⁵³. Іншими продуктами вони мали постачатися за рахунок децентралізованих заготівель і підсобних сільських господарств.

За твердженням російської дослідниці Є. Осокіної, ієрархія громадського харчування на початку 1930-х рр. унаочнювала нерівність радянських громадян: на одному підприємстві різні їдальні обслуговували робітників, службовців та інженерів. Особливі заклади громадського харчування зі столами, засланими білими скатерттинами, з квітами та музикою або хоча б окремі столи мали виокремлюватися для ударників. У таких їдальнях страви продавалися по пільгових цінах. Групи населення, котрі не отримали картки, позбавлялися права відвідувати заклади громадського харчування³⁵⁴. На думку Т. Козацької, всі

обіди в системі заводського громадського харчування у той час розподілялися на пісні та м'ясні, причому останні призначалися виключно для ударників³⁵⁵.

Однак, так було не всюди і не завжди. Зокрема, в 1931 р. на шахтах Кадіївського району, рішення партійних органів щодо спецобслуговування ударників «виконувалося надто повільно, а по деяких їдальнях зовсім не виконувалося»³⁵⁶. В горлівській їдальні № 1 всі гірники, незалежно від продуктивності та складності праці, а також умов виробництва, отримували однакову їжу. Разом із ними за тими ж самими нормами харчувалися працівники заводського робкоопу й прикріплених до нього закладів сфери обслуговування³⁵⁷.

Незалежно від виробничих успіхів та професійного статусу працівникам призначалися м'ясні страви й у їдальнях Ровеньківського ЦРК (Центрального робітничого кооперативу). В серпні 1930 р. їх видавали тільки тим шахтарям, які прикріпилися до останнього, а решті — пісні³⁵⁸.

Боротьба зі знеосібкою в обслуговуванні робітників розгорнулась згідно з розпорядженням «Союзнархарчу» від 29 січня 1932 р. Робітничі їдальні зобов'язали налагодити харчування трудівників провідних підприємств, гарячих цехів і підземних виробництв, особливо в індустріальному Донбасі. Впродовж декількох місяців донецьким закритим робітничим кооперативам (ЗРК) вдалося підвищити до 900 ккал. пересічну калорійність обідів робітників, налагодити постачання гарячою їжею тих, які працювали у нічні зміни, а сніданками-пакунками — залучених до підземних робіт. Крім того було відкрито спеціальні заклади громадського харчування для інженерно-технічних працівників (ІТП), хворих робітників та шахтарів-татар у Кадіївці³⁵⁹.

В окремих зразкових їдальнях, як наприклад, у горлівській № 1, було налагоджено обслуговування по підвищених нормах робітників провідних професій та ІТП, багатодітних та хворих робітників, котрі потребували дієтичного харчування. Це було досягнуто шляхом відкріплення від їдальні «нахлібників» (тобто, сторонніх осіб, які не працювали в шахті), а також переведення до іншого закладу громадського харчування, що постачався за нижчими нормами, наземних робітників. Завдяки скороченню числа осіб, прикріплених до їдальні № 1, покращилося харчування тих, котрі залишилися: було запроваджено «систему страв», коли на перше та друге пропонували різноманітне меню з рибних та м'ясних продуктів. У таких «оазах» ситого життя добова калорійність харчування без хліба пересічно становила 3,3 тис. ккал., причому ударники додатково отримували по 150 г м'яса і 15 г жирів (за нормою ІТП). Обід для них складався не з двох страв, як для звичайних робітників, а з чотирьох: крім «першого» й «другого» додавалися дві солодкі страви на десерт — звичайно пончики та кисіль. Крім того, ударники могли купувати в буфеті холодні закуски: паштет — за ціною 42 коп. порція, холодець свинячий — 66 коп., салат «Олів'є» — 22 коп., салат овочевий — 16 коп., булочки по 18 коп. за штуку і тістечка — за 28 коп. Ударників обслуговували за 10–12 хвилин. Щоправда, у меню їдальні й буфету цього закладу періодично зникав чай³⁶⁰.

Досвід роботи зразкових закладів громадського харчування Донбасу, що забезпечувалися в пільговому порядку, виявився неприйнятними для звичайних їдалень, що мали постачатися за другим та третім списками, а фактично виживали самотужки. У непромислових округах їдальні не справлялися з органі-

зацією підвищеного харчування ударників та робітників гарячих цехів, а також забезпеченням гарячою їжею тих, хто працював уночі. Це засвідчують звіти робітничих кооперативів з Києва, Житомира, Коростеня, Черкас, Фастова та інших міст³⁶¹.

У звичайних закладах громадського харчування якість їжі та обслуговування викликали багато нарікань. Робітників не задовільняло те, що вони працювали у незручній для багатьох із них час — з восьмої години ранку до десятої вечора. Тому працівники першої зміни, котрі розпочинали роботу о шостій годині ранку, залишалися без сніданків, а другої, що поверталися пізно, — без вечерь.

Відвідувачів їдалень обурювали високі ціни на страви. В 1930 р. навіть у великих закладах громадського харчування обіди собівартістю 27,5 коп. нерідко продавалися за ціною 35–50 коп.³⁶² Щоб їх знизити для робітників, було ухвалено підвищити останні для «нетрудового елементу», але цей захід не допоміг³⁶³.

У 1931 р. вартість обідів продовжувала зростати. Так, в їдальні кам'янського заводу ім. Держинського вона становила від 35 коп. (на стандартні обіди) до 75 коп. (підвищеної калорійності)³⁶⁴.

В зв'язку зі стрімким зростанням цін в закладах громадського харчування в 1932–1933 рр., котрі, за підрахунками Т.Козацької, тільки у лютому 1932 р. підвищилися по різних регіонах і галузях виробництва в 1,25–2 рази³⁶⁵, харчування в них ставало недоступним для багатодітних та низькооплачуваних робітників³⁶⁶. Вони вимагали від адміністрації їдалень «ввести до меню більш прості й дешеві страви», бо для того, «щоб добре харчуватися, потрібно проїсти 40 руб., що б'є по гаманцю низькооплачуваних робітників»³⁶⁷.

Страви в закритих їдальнях та особливо буфетах відпускали по комерційних цінах. Так, Донецький трест громадського харчування («Доннархарч») встановив націнку на голландський сир в буфетах у розмірі 132%, а у відкритих закладах — 177%. Осетрина, яка надходила за плановим постановням робітників, собівартістю 45 коп. за 100 г продавалася по 1 руб. 50 коп. На харківському заводі «Серп і молот» націнки не вінегрет та бабку становили від 50 до 70%, на паровозобудівельному (на так званий плановий крам — продукти, що надходили за фіксованими цінами за централізованим постачанням) — у розмірі від 25 до 40%, на неплановий — до 50%. Щоб зупинити вакханалію цін, уряд заборонив робітничим закладам громадського харчування встановлювати націнку на буфетні продукти вище за 15% від вартості сировини³⁶⁸.

Вартість страв не відповідала їх якості. Їжа була несмачною й одноманітною. До меню, незважаючи на вимогу приготування не менше двох страв на перше й друге, зазвичай входило лише по одній страві. Продукти, з котрих вони готувалися, були неякісними та несвіжими³⁶⁹. «Майже ніколи не було чаю, а коли й був, то холодний, і на нього чекали по дві години, а цукру на прикріплених [часто-густо] не отримували».

Якщо у 1930 р. до меню заводських закладів громадського харчування традиційно входили: «борщ або печеня з солониною, солоня риба й т. ін.»³⁷⁰, то з 1931 р. м'ясні та рибні страви з їх асортименту поступово «вимивалися», насамперед у їдальнях, що забезпечувалися за другим та третім списками

постачання (див. додатки, таблиця 3)³⁷¹. Фактична калорійність харчування у заводських закладах громадського харчування не відповідала нормі — 1200–1400 ккал. — уже в 1930 р. Так, у Дніпропетровську, за даними Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС), вона пересічно становила 400 ккал, а в Кривому Розі — 725³⁷².

В 1932 р. асортимент страв у робітничих їдальнях майже повсюдно складався з пісних одноманітних страв з картоплі, сої чи круп. Навіть учні ФЗУ та робітники шкідливих виробництв не отримували за спецхарчуванням молока та масла, а шахтарі Донбасу замість м'ясних страв нерідко отримували на друге «чай, але такий брудний, що й апетит на нього не з'являвся». Повсюдно порушувалися норми харчування ударників. Так, на Луганському заводі ім. Артема на сніданок і обід щоденно видавали картопляники, причому порцій на всіх не вистачало³⁷³. Аналогічна ситуація склалася й на головній новобудові загально-союзного значення — Дніпробуді. Тут робітників на вечерю й на сніданок годували пісним борщем зі щавлю не тільки без жирів, а й без картоплі, й лише іноді — засоленими бичками з невеликою кількістю каші. На обід до того самого борщу додавали тюльку без гарніру, на третє — склянку чорної кави з молоком. Хліб робітникам видався нерегулярно. Калорійність обіду в деяких закладах громадського харчування впала до 400–500 ккал.³⁷⁴

У 1933 р. на багатьох підприємств України обіди в заводських їдальнях почали видаватися без хліба, жирів, круп та м'яса для всіх категорій робітників³⁷⁵. Так, на шахтах Криворізького залізорудного басейну (ім. Лібкнехта, ім. Леніна, «Правда» й ін.) у серпні 1933 р. навіть підземних робітників годували тричі на день пісним борщем³⁷⁶. Траплялися випадки, коли з фабрик-кухонь привозили на підприємства неповну кількість порцій, і деякі працівники залишалися голодними³⁷⁷.

Зменшення порцій та заміна дорогих калорійних страв дешевшими пісними насамперед зумовлювалися зривом централізованого постачання. 4 березня 1930 р. Уцербсекція звернулася до Наркомату постачання в Москві з клопотанням збільшити на чверть витрати на громадське харчування з загального фонду постачання (їх частка становила 10% — *О.М.*)³⁷⁸. У червні 1932 р. броньовані фонди останнього ще не були створені. Заклади громадського харчування, навіть дитячі, недоодержували м'ясо, масло, молоко й продукти з нього, картоплю та інші овочі. Зокрема, фабрики-кухні скоротили споживання м'яса на 36%³⁷⁹.

У наступному році постачання їдалень погіршилося навіть у Донбасі. Зокрема заклади громадського харчування Кадіївського ЦРК, отримали лише 60% круп, 20% цукру, 30% жирів, 40% борошна від належних за планом³⁸⁰.

Незважаючи на стрімке збільшення чисельності робітників, майже по всіх видах продуктів зменшилося централізоване постачання Дніпробуду³⁸¹. Виключно за рахунок заготівель на колгоспному ринку животіли 25 робітничих їдалень Київської області³⁸².

Скорочення обсягів державного постачання відбувалося насамперед за рахунок споживачів за третім та другим списками. Так, у 1932 р. план по відпуску страв у буфетах Донецького регіону для споживачів за першим списком був виконаний на 75%, другим — на 40%, третім — на 30%. Причина цього, як і в

Одеській області, крилася в недостатньому кредитуванні децентралізованих заготівель та підсобних господарств, а, крім того, в неправильному розрахунку потреб у крупах по останніх: за планом — 94 тис. т, а фактично — 211 тис. т³⁸³.

Замість дефіцитних продуктів в їжу, за рекомендаціями Українського інституту харчування, пропонувалося вживати сурогати з диких салатних, олійних та ягідних рослин: борщівник — для зеленого борщу, лободу — замість шпинату, цикорій і корені кульбаби — як замітник кави, листя кульбаби, ріпки, степової моркви, дикого пастернаку — для салатів, ягоди кизилу, барбарису та горобини — для десертів. Для вироблення олії рекомендувалися сухоребрик шерстяний, вередник, дика редька, свиріпа, катран³⁸⁴.

Паралельно проводився пошук нових видів сировини для їдалень і харчової промисловості. Розроблялася технологія виготовлення соєвих продуктів, овочевих та бобових супових таблеток, бульйонних кубиків із кісток. Також досліджувалися можливості використання водоростей та крові тварин для приготування їжі³⁸⁵.

Криза громадського харчування України набула критичного загострення у 1933 р. В III кварталі план централізованого постачання його закладів було виконано по борошну лише на 35,5%, крупах — 35,9%, м'ясу — 59,9%, жирах — 28,8%. Причому 50–70% продуктів, що надходили з відповідних централізованих фондів, призначалися для Донбасу, а споживачам решти регіонів залишалися лише їх крихти³⁸⁶.

Не виконувалися плани децентралізованих заготівель та виробництва продукції у підсобних сільськогосподарських підприємствах, котрі мали забезпечувати надходження до робітничих їдалень значної частки круп, м'яса, риби, жирів і цілковито — овочів і фруктів³⁸⁷.

Плани централізованого постачання виконувалися лише напередодні й у дні революційних свят. Червоні дні календаря, насамперед головне радянське свято — День Великої Жовтневої революції, ставали справжніми святами для шлунку радянських робітників, які мешкали у великих містах і промислових центрах. Наприклад, у 1933 р. на дні жовтневих свят (6 та 7 листопада) всі продовольчі магазини Харкова, Одеси, Києва, Дніпропетровська й Донбасу безперебійно забезпечувалися продуктами. Надходили у продаж і гостродефіцитні товари — сіль, гірчиця, оцет, гас, цигарки, а також горілка. Щоб усі встигли отоваритися, магазини працювали на дві години довше, ніж звичайно, а у передсвятковий день — до 12-ої ночі.

Заздалегідь готувалися до свят також підприємства громадського харчування. Всі вони були побілені, прибрані, котли на кухнях полуджені, посуд помитий та вчищений, а спецодяг обслуговуючого персоналу — випраний і випрасуваний. Особлива увага приділялася якості їжі, насамперед у торговельних точках, розташованих уздовж шляху демонстрацій. На вулицях, по котрих пересувалася колони, організовувався продаж безалкогольних напоїв, бутербродів із ковбасою, шинкою, сиром та французьких булок, яких у звичайні дні в продажу не було. Робітники, котрі харчувалися на виробництві, отримували сухий святковий пайок. Такий же видавався дітям, ударникам, учителям, студентам і науковим працівникам³⁸⁸.

У будні в їдальнях на противагу святам було голодно, тісно, брудно, холодно й незатишно. В тих, що знаходились на околицях, зазвичай стояли голі столи та лавки, вікна були без квітів і порт'єр, а стіни, замість картин, прикрашали плакати й портрети вождів. Типовий стан із недодержанням санітарних норм у закладах громадського харчування описував робкор із селища Соколівка Кадіївського району Донбасу: «У їдальні № 66 неймовірний бруд, столів ніколи не миють, у кухні та в залі мокро, на стінах ростуть гриби»³⁸⁹. Особливо небезпечним було відвідування закладів громадського харчування, де «кухарі працювали в брудному одязі»³⁹⁰, «чайники не милися по 5–10 днів»³⁹¹, а «їжу готували у чорних залізних каструлях без кришок»³⁹². Через неохайність поварів до їжі нерідко потрапляли «мотузки, шматки мішковини, медичних бинтів» та інший мотлох³⁹³.

Виняток становили нечисленні зразкові заклади громадського харчування. Наприклад, у робітничих кафе на харківських заводах «Серп і молот», ХПЗ, тракторному, електромеханічному, турбінбуді та на деяких шахтах Донбасу, завжди було чисто, затишно і світло. «Переступивши поріг такого закладу, — описували їх інтер'єр члени комісії з перевірки їдальень, — відвідувачі потрапляли у приємну, культурну і навіть дещо святкову обстановку. Прямі лінії покритих клейонкою столів, квіти, красиво, зі смаком задрапіровані стіни, увішані картинами і портретами вождів, бездоганна білизна халатів офіціантів, відсутність недопалків та тютюнового диму»³⁹⁴.

Недоліком більшості закладів громадського харчування була перевантаженість укупі з поганим оснащенням меблями, столовими приборами й посудом. Так, у їдальні Артемівської школи ФЗУ «не було столів для вживання їжі, а стояли «козли», покриті дошками, але не застелені клейонками»³⁹⁵, а у заводських їдальнях Кривого Рогу не вистачало стільців, навіть біля «столів ударників»³⁹⁶. Серед столового приладдя найчастіше бракувало ложок, які «позичали» відвідувачі. В їдальнях, що обслуговували по 200 робітників за зміну, їх звичайно було не більше 20–30³⁹⁷. Не вистачало і столового посуду. Наприклад, в одному із закладів громадського харчування Кривого Рогу, розрахованому на «1000 з лишком робітників, було лише 30 глибоких тарілок»³⁹⁸.

Щоб захопити вільні ложки, робітники передчасно, за 10–15 хвилин до обідньої перерви, починали збиратися біля дверей їдальні. До моменту її відкриття їх було вже 40–50 осіб. Після гудка найбільш спритні вривалися до обідньої зали та хапали ложки, решта ж чекала, коли вони пообідають, стоячи за стільцями, щоб ніхто інший не захопив ложку та місце, які мали звільнитися. Через дефіцит меблів, посуду й столових приборів обід звичайно відіймав до 40 хвилин³⁹⁹.

Щоб попередити розкрадання речовини відвідувачами, адміністрація закладів громадського харчування намагалась запровадити жетонну систему обліку. Згідно з нею користувачі на вході отримували жетони, на котрі їм видавали відповідне приладдя. Без здачі останніх на виході робітників не випускали з їдальні. Але, щоб їм повернули жетон, вони в обов'язковому порядку мали здати використаний прибор. У 1932 р. було застосовано більш жорсткі заходи щодо розкрадачів майна закладів громадського харчування — встановлено штрафи в 20-кратному розмірі від вартості за псування та розкрадання посуду й столового

приладдя⁴⁰⁰. У 1933 р. ложки й виделки у багатьох їдальнях, зокрема Криворізького залізорудного басейну, взагалі перестали видавати⁴⁰¹, і відвідувачам доводилося приносити їх, або їсти руками.

Через недосконалу система обслуговування відвідувачів виникали запізнення на роботу. Самообслуговування, на яке заклади громадського харчування планували перейти у першій п'ятирічці, не було запроваджене. Цьому перешкоджало введення диференційованого підходу до різних груп відвідувачів, що вимагало суворого контролю за відпуском страв. Тому в 1930/31 р. «Укрнархарч» відмовився від самообслуговування відвідувачів їдалень: їх, як у ресторанах, мали обслуговувати офіціантки, котрі називалися подавальницями. Через перевантаженість персоналу, на штаті якого адміністрація постійно економила, відвідувачів, навіть ударників невчасно обслуговували⁴⁰².

Щоб ліквідувати черги, «Укрнархарч» намагався раціоналізувати цей процес. Зокрема у відкритих закладах громадського харчування Харкова на початку 1930 р. було запроваджено абонементу систему. За умови передоплати обідів та сніданків, звичайно на два тижні, за останніми на певний час, як правило, на півгодини, закріплювалися певні столики, завдяки чому вони не мали стояти в чергах ані до кас, щоб сплатити за їжу, ані до обідньої зали, щоб зайняти вільні місця. Абонементна або талонна система, запроваджена у великих їдальнях, прискорила обслуговування робітників, однак, у звичайних — малих вони, як і раніше, товпилися в чергах⁴⁰³.

Описана система сприяла не тільки першочерговому обслуговуванню у відкритих закладах громадського харчування осіб, котрі постачалися по картках, а й перекрила доступ до закритих їдалень стороннім, оскільки, згідно з розпорядженням Наркомторгу УСРР від 7 травня 1930 р., в них мали обслуговуватися виключно працівники певних підприємств⁴⁰⁴. Однак абонементна система не забезпечила суворий контроль за нормованим відпуском їжі робітникам, прикріпленим до ЗРК, завдяки неодноразовому використанню талонів на обіді⁴⁰⁵.

Обслуговування сторонніх осіб у закритих закладах громадського харчування допускалося у виняткових випадках і лише з дозволу профспілок, наприклад, у разі коли організовані (групові) екскурсії відвідували великі промислові підприємства й індустріальні новобудови як центри соціалістичного туризму⁴⁰⁶.

В 1931 р. абонементну систему вдосконалила жетонна, автором якої був директор фабрики-кухні Харківського електромеханічного заводу (ХЕМЗ) Б. Моргенштерн. Його система не тільки забезпечила контроль за використанням столового приладдя, а й сприяла посиленню нагляду за нормованим відпуском їжі та полегшила диференційоване обслуговування різних груп робітників. Впродовж двох місяців її було поширено на 35 столичних підприємств, де працювало 120 тис. робітників, та у першу чергу — на завод «Серп і молот». Запровадження в інших містах загальмувалося через брак необхідних коштів⁴⁰⁷.

Незадоволення відвідувачів поганим сервісом, мізерними порціями та несмачною їжею призводило до постійних конфліктів їх з працівниками їдалень. З'ясування стосунків між ними звичайно переростало у взаємні образи, а іноді — в бійки⁴⁰⁸. Нерідко конфлікти виникали внаслідок відмови адміністрації закладів «Укрнархарч» видавати робітникам книги скарг⁴⁰⁹, або через її байдуже

ставлення до зауважень і пропозицій відвідувачів щодо поліпшення роботи закладів громадського харчування. Плакати з закликами до толерантності та ввічливості викликали іронію відвідувачів не тільки через суржик, на якому вони часто-густо були написані, а й через неможливість відповідної поведінки в їдальнях, де панував тотальний дефіцит, — на їжу, посуд, культуру обслуговування та увагу до запитів споживачів.

Влада намагалася спрямувати зростаюче незадоволення робітників у русло контрольованої активності. З 1930 р. на підприємствах почали організовуватися тимчасові дво- або трьохмісячні комісії з перевірки закладів громадського харчування за участю санлікаря, представників їдалень і споживачів. До складу комісій, які отримали назву столкомів, в обов'язковому порядку вводилися представники місцевого осередку ЛКСМУ й профспілки, а також робітниць-ударниць⁴¹⁰.

На членів столкомів покладался контроль «за використанням підприємств громадського харчування за їх прямим призначенням», тобто за якістю обслуговування працівників прикріплених підприємств, а також «за харчем, гігієною та взагалі порядком у їдальнях». Під гаслом «підвищення культури харчування» вони мали розгорнути нищівну боротьбу з артільним харчуванням у гуртожитках, котра отримала назву «боротьби з чанами»⁴¹¹. Скасовуючи артільні господарства, влада намагалася залучити їх членів до культурно-масової роботи в заводських їдальнях. З цією ж метою столкоми мали підтримувати організацію «самодіяльних їдалень» у багатоквартирних будинках, які, за задумом влади, повинні були стати осередками нового колективістського побуту й центрами громадсько-політичної роботи за місцем проживання робітників⁴¹².

З ініціативи влади кампанія «боротьби за покращення громадського харчування» розгорталася під політичним гаслом викриття «кухарів-шкідників», які нібито «нещадно труїли робітничий клас»⁴¹³. Роздмухуючи ненависть до поварів, влада намагалася перекласти на них провину за «прорив» на «фронті громадського харчування». Не випадково пошук «кухарів-шкідників» тривав і після завершення кампанії з «боротьби за якість харчування», котра, за іронічною оцінкою сатирично-гумористичного журналу «Червоний перець», що пропагував її організацію, обмежилася у 1932 р. виявленням таких шкідників, як «таргани та пацюки», а тому, хоча й «давала позитивні результати, але значного ефекту [від неї — *О.М.*] не було»⁴¹⁴.

Періодика того часу активно закликала до боротьби з іншим видом «шкідників» — ворогами соціалістичного будівництва. Так, на одній із карикатур, надрукованій у «Червоному перці», було зображено кухаря, котрий з нахабною посмішкою виливав помиї до каструлі з їжею, заявляючи, що кампанія за якість харчування вже скінчилася. Приводом для карикатури стала інформація харківського ЦРК про те, що в його їдальнях готували їжу з відходів⁴¹⁵.

Під час кампанії «знешкодження кухарів-шкідників» від репресій постраждало чимало працівників громадського харчування, котрі крали продукти на виробництві задля рятування від голоду непрацюючих членів своїх родин — так званих «утриманців». Серед «несунів» були й такі, які крали для продажу продуктів на чорному ринку, аби придбати на виручені гроші дефіцитні промтовари, чи підгодовували працівників закладів побутового обслуговування та

кооперативних розподільників, котрі розраховалися за безкоштовне харчування промтоварами та послугами. Так, у їдальні Криворізького робкоопу таємно підхарчувувалися «неприкріплені» до неї завідувачі кооперативним магазином, взуттєвою й швейною майстернями, які «брали все, що їм забажається, просто з кухні»⁴¹⁶.

У 1932 р. в зв'язку з катастрофічним загостренням продовольчої кризи влада намагалася встановити повсякденний контроль над закладами громадського харчування. На заводах та фабриках створювалися постійні комісії сприяння цим закладам з терміном повноважень на 1 рік. Їх члени мали брати участь у розв'язанні всіх питань діяльності їдалень — від затвердження промфінпланів і кошторисів до контролю за виробничим процесом й обслуговуванням відвідувачів (спостерігали за доставкою та прийманням продовольства, його правильним зберіганням, складанням розкладок і меню, закладанням продуктів у котел та методами їх обробки, якістю продукції й кількістю відходів, цінами, швидкістю відпускання страв, доцільністю використання залишків їжі). Крім того, члени комісій повинні були вивчати смаки споживачів, пильнувати за взаєминами між обслуговуючим персоналом та відвідувачами, дотриманням санітарно-гігієнічних норм, вчасним ремонтом приміщень, забезпеченням кухонним інвентарем, покращенням внутрішнього вигляду їдалень, а також за проведенням у них культурно-масових заходів та висвітленням роботи останніх у місцевій та центральній пресі⁴¹⁷.

Ці завдання виявилися для робітничих контролерів невідомими. За свідченням учасників Всеукраїнської наради «Вукоопхарчу» (березень 1933 р.), діяльність комісій сприяння громадському харчуванню «проводилася не систематично, нальотом і поверхово». Як правило, вона обмежувалася тим, що їх члени «приходили до залу [їдалень], дефілювали, їли та йшли геть». Доволі «часто завідувачі їдалень, кухарі та інший персонал підкуповували робітничий контроль шляхом надання його членам дарових обідів, сніданків, вечерь». За оцінкою учасників наради, «контроль робітників у системі закладів громадського харчування практично [був] відсутній», а його органи виконували функцію «п'ятого колеса у колісниці» державно-громадського контролю⁴¹⁸.

Діяльність робітничого контролю не підтримувалася заводською адміністрацією⁴¹⁹. Члени багатьох комісій скаржилися, що «ані наші стіннівки, ані виступи робітників належної підтримки з боку господарників не знаходять». Управлінці намагалися перекласти розв'язання проблем їдалень на профспілки й інші робітничі організації⁴²⁰.

Суттєвих змін у роботі закладів громадського харчування в 1933 р. не сталося. За повідомлення органу ВЦРПС газети «Труд», «тільки окремі їдальні стали справжніми ударними цехами харчування»⁴²¹. Значні фонди продовольства, призначені для вугільних робітників [Донбасу] у більшості використовувалися не за призначенням. Обіди отримували службовці контор, сторожа, поверхові робітники, малосімейні⁴²².

Через відсутність приміщень для організації «червоних кутків» заводські їдальні та кафе не стали також осередками громадського життя на виробництві. Культурно-масова робота в них обмежувалася наочною агітацією у вигляді портретів вождів і застарілих плакатів⁴²³.

У 1934 р., коли продовольча ситуація у країні поліпшилася, змінилася на краще й робота заводських їдалень⁴²⁴. Розширився контингент відвідувачів, організовувалося безкоштовне харчування низькооплачуваних та родин багатодітних робітників⁴²⁵. Налагоджувалося самообслуговування і диференційоване обслуговування відвідувачів залежно від виробничих показників, запроваджувалися різноманітні меню⁴²⁶. Відроджувалися будинкові їдальні⁴²⁷. Почин харків'ян по їх організації популяризував плакат О. Довгала «Геть примусову працю!», на котрому зображувалася жінка на звалищі примусів⁴²⁸.

Ситуація докорінно змінилася в 1935 р., коли було скасовано карткове постачання робітників⁴²⁹ та пільгове продуктове забезпечення закладів громадського харчування ЗРК за нормованими цінами, за винятком м'яса, риби й жирів⁴³⁰.

Щоб попередити стрімке зростання цін, у робітничих і шкільних їдальнях було встановлено фіксовані ціни на обіди терміном на один рік. Для споживачів за першим списком постачання (1500 г м'яса, 425 г жирів та 1200 г риби на особу на місяць) вони визначалися в розмірі 65 коп. на овочево-круп'яні обіди й 95 — на м'ясо-рибні (хліб до їх вартості не входив, а відпускався за роздрібними поясними цінами), а за другим — розраховувалися за домовленістю між облікконками рад і Головним управлінням робітничого постачання відповідно до вказівок НКТ СРСР⁴³¹. Зазвичай ціни на продукти для споживачів за другим списком постачання, чи так звані місцеві, були більшими від тих, що встановлювалися Раднакомом СРСР. Наприклад, для робітників та студентів столиці м'ясо-рибні обіди коштували 1 руб. 15 коп., для мешканців області — 1 руб. 30 коп.⁴³²

У 1935 р. влада почала закривати нерентабельні їдальні, котрі не дотримувалися встановлених цін⁴³³. Тільки в Донбасі було припинено діяльність 910 закладів громадського харчування, внаслідок чого «Доннархарч» зменшив випуск продукції, порівняно з попереднім роком, на 47% і згідно з планом не додав 242,6 млн. страв⁴³⁴. У 1936 р. забезпечення робітників через буфети й їдальні продовжувало скорочуватися⁴³⁵.

Відповідно зменшувалися витрати їх на громадське харчування. За розрахунками Т. Козацької, питома вага останніх у родинному бюджеті за 1933–1937 р. скоротилася з 13,1% до 2,4%. Водночас зросли витрати на домашнє: в 1937 р. вони становили 41,3% сімейного бюджету українських робітників⁴³⁶. Завдяки можливості придбання якісних, хоч і недешевих продуктів на колгоспних ринках вони відмовлялися від дорогого, але одноманітного й не завжди смачного харчування у заводських їдальнях⁴³⁷.

Рівень обслуговування у рентабельних закладах поступово підвищувався. За наслідками Всеукраїнського конкурсу на кращу їдальню, який було проведено в січні 1935 р., про Дніпропетровський трест громадського харчування повідомлялося, що «коли раніше квіти та занавіски були у їдальнях рідкісним явищем, то зараз переважна більшість їдалень має культурне обличчя. Якщо культурне сервірування столів (карафи, сільниці, гірчичниці) було тільки в деяких міських їдальнях, то зараз, можна сказати, всі їдальні накривають, як належить. Якщо білі скатертини були набуттям виключно ресторанів, то зараз вони є в багатьох робітничих їдальнях. Упереджене ставлення господарників, що робітники на

виробництві не можуть їсти за білими скатертинами, переломлено. Облаштовуються рукомийники при їдальнях»⁴³⁸. Аналогічні повідомлення надходили з інших регіонів.

На провідних підприємствах організувалися кафе, де працівники могли обирати не комплексні обіди, що набридли, а меню з вибором страв. Крім того, в цих закладах на них чекало індивідуальне обслуговування й сервірування стола. Ціни ж, за рахунок їх нормування, були значно нижчі, ніж у міських комерційних ресторанах та кафе, куди не кожен робітник міг собі дозволити заглянути навіть по великих святах⁴³⁹.

Згідно з постановами політбюро ЦК КП(б)У, ухваленими в лютому–березні 1935 р., відкрилися продовольчі магазини з великим асортиментом товарів — так звані гастрономи, і спеціалізовані крамниці («Бакалія», «Чай» тощо). Перші з них з'явилися у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Могильові-Подільському, Старокостянтиніві, Коростені та Новограді-Волинському⁴⁴⁰.

В дусі часу, прозваного «неонепом», коли під гаслом «заможного життя» держава почала підвищувати увагу до задоволення зростаючих потреб робітників, розпочалося створення нової галузі виробництва — радянської кулінарії. У 1934–1935 рр. з'явилися теоретики, котрі обґрунтували її принципову відмінність від «буржуазної». Ресторанна їжа сприймалася як породження капіталістичної культури (що в історичному сенсі, безперечно, вірно). Натомість асортимент масових радянських їдалень оголошувався еталоном «соціалістичного харчування»⁴⁴¹.

Ідеологом нової кухні став лікар-дієтолог, професор М. Певзнер, котрий очолював Інститут харчування і розробляв наукові засади «соціалістичної кулінарії». Останній відзначав, що кулінари у капіталістичних країнах намагаються задовільнити «примхливі смаки буржуазного споживача, надаючи стравам оригінального вигляду і смаку, і з цією метою зловживають різними прянощами, смаковими приправами й т. ін.»⁴⁴². Сам він вважав останні шкідливими тому, що вони збуджують, і рекомендував спокійну, здорову кухню, в основу котрої належить покласти нейтральні за смаком страви: варене м'ясо, макарони, рис, сирники, молочні каші, курячі бульйони. Надто негативно ставився Певзнер і до смажених страв. Тобто він взяв за еталон харчування кошерну єврейську їжу⁴⁴³.

Єврейська кухня, безперечно, не була єдиним джерелом для запозичень. Новаторство радянської кухні полягало у тому, що відбувалася інтернаціоналізація та уніфікація системи громадського харчування на території всього СРСР. «У раціон усіх народів країни, — зазначав В. Похльобкін, — у повсякденне і святкове життя 104 націй, народностей і племен було введено десятки однакових за асортиментом, якістю, складом та навіть смаком масових казенних державних продовольчих продуктів і виробів, стандартизованих загальним ГОСТом»⁴⁴⁴.

Зразком для розвитку радянської харчової промисловості був американський досвід. У Радянському Союзі з'явилися запозичені з американського громадського харчування страви: за аналогією з гамбургерами — фабричні котлети, французькими булками — міські батони, а також м'ясні консерви, ковбаси, згущене й сушене молоко, морозиво⁴⁴⁵. Популяризувалося використання різних продуктів переробки кукурудзи, особливо пластівців⁴⁴⁶.

За оцінкою дослідників історії радянської кулінарії, поява котлет, сосисок та ковбас, зробила справжню революцію в системі харчування громадян СРСР. Зокрема котлети й дешеві сорти ковбас дозволяли людям з низькими доходами харчуватися, нехай і не високоякісними, але все ж м'ясними продуктами. Спочатку було налагоджено виробництво простих сортів ковбаси, які не потребували великої кількості спецій та шпику, але до XVII з'їзду ВКП(б) було поновлено виробництво «чужих за походженням» ковбас, наприклад брауншвейзької, краківської, гамбурзької й т. ін.

Незважаючи на розширення асортименту та збільшення фабричних виробів, їх не вистачало, і вони швидко розпродувалися⁴⁴⁷.

Історія розвитку громадського харчування свідчить, що робітники найчастіше відвідували їдальні в періоди продовольчих криз та голоду початку і кінця 1930-х рр. Щоб розвантажити нечисленні заводські та шахтні заклади громадського харчування, влада ініціювала організацію самодіяльних закладів за місцем проживання трудівників. Там, де заводських їдалень не було, організовувалися буфети, а поблизу гуртожитків — кафе. Поступово розширювався контингент користувачів закладами громадського харчування. Якщо на рубежі 1920–1930-х рр. їх відвідували переважно самотні робітники та прийшли сімейні, то по мірі загострення продовольчої кризи трудівники намагалися ходити в їдальні цілими родинами. Однак, це було доступно не всім. Через скорочення продовольчих ресурсів влада поступово обмежувала коло осіб, котрі мали право користуватися громадським харчуванням, а також вводила диференційований раціон для різних категорій населення. Спочатку в 1930 р. було встановлені різні ціни на вироби підприємств громадського харчування (найнижчі — для багатодітних робітників, найвищі — для «нетрудових елементів»), а також вводився диференційований раціон для працівників певних підприємств, залежно від списку постачання. В 1932 р. було припинено кредитування самодіяльних будинкових їдалень, котрі обслуговували службовців і родини високооплачуваних робітників. Водночас заводські заклади громадського харчування переводились у режим роботи закритих підприємств, які мали обслуговувати виключно працівників тих заводів та фабрик, котрі до них прикріплювалися. Диференціацію в рівні харчування окремих груп робітників посилило зняття з державного забезпечення підприємств, зарахованих до другого списку постачання. Відмінностей у рівні харчування залежно від виробничих показників практично не було, оскільки пільги ударників не дотримувалися. Найкраще були охоплені громадським харчуванням робітники, які належали до першого списку постачання. Практично не користувалися заводськими їдальнями робітники нічних змін і багатодітні родини. 1934 р. внаслідок переведення заводських закладів громадського харчування на госпрозрахунок багато із них було закрито.

Додатки

Таблиця 1

Чисельність підприємств громадського харчування в Україні у 1928/29 р. за формою власності та виробничим типом								
Тип підприємств	Суспільний сектор				Приватний сектор		Разом сітка	
	Кооперативні	Інші	Всього Число	% до всієї сітки	Число	% до всієї сітки	Число	% до всієї сітки
Їдальні	474	127	601	77,8	171	22,2	772	100
Буфети	166	27	193	86,2	31	13,8	224	100
Ресторани	3	-	3	20,0	12	80,0	15	100
Чайні	52	12	64	100	-	-	64	100
Кафе-кондитерські	8	1	9	26,5	25	73,5	34	100
Разом	703	167	870	79,2	229	20,8	1099	100

Таблиця 2

Розподіл кооперативних їдалень між економічними районами України у 1928/29 р.	
Назва району:	Число їдалень
Донбас	256
Інші промислові райони	56
Великі міські центри	77
Інші	85
Разом	474

Таблиця 3

Планове меню робітничої їдальні для споживачів списків № 2 та № 3 (жовтень 1931 р.)	
Список № 2	Список № 3
I день 1 сніданок: баклажани фаршировані. 2 сніданок: битки з гороху. Обід: борщ зі свіжої капусти, картопля тушкована або солянка з капусти. Вечеря: рибні котлети, кисіль вишневий.	I день Сніданок: зрази картопляні. Обід: щі з кислій капусти, м'ясний гуляш. Вечеря: пудинг хлібний з яблуками, компот з груш.
II день 1 сніданок: кабачки фаршировані. 2 сніданок: вінегрет. Обід: Суп гороховий, бабка макаронна з лівером або каша гречана з молоком. Вечеря: ікра з моркви, кисіль молочний.	II день Сніданок: кабачки фаршировані. Обід: суп розсольник, битки з квасолі. Вечеря: бабка сирна з різних круп, компот з сухофруктів.

Таблиця 3 (закінчення)

Планове меню робітничої їдальні для споживачів списків № 2 та № 3 (жовтень 1931 р.)	
Список № 2	Список № 3
<p>III день 1 сніданок: ікра з буряків. 2 сніданок: салат сезонний. Обід: суп селянський, язик у томаті або каша пшоньяна з молоком. Вечеря: пудинг хлібний з яблуками, фруктовий кисіль.</p>	<p>III день Сніданок: рагу з овочів. Обід: борщ зелений, голубці з різних круп. Вечеря: битки капусти, кисіль із фруктів.</p>
<p>IV день 1 сніданок: ікра з кабачків. 2 сніданок: котлети рублені. Обід: суп пюре з моркви, бабка круп'яна з сиру або котлети з фліку. Вечеря: рулет картопляний з капустою, компот із сухофруктів.</p>	<p>IV день Сніданок: тушковані овочі. Обід: борщ зі свіжої капусти, риба варена. Вечеря: голубці овочеві, кисіль з журавлини.</p>
<p>V день 1 сніданок: каша гречана з молоком. 2 сніданок: картопля тушкована. Обід: суп картопляний, солянка з капусти або рулет картопляний з овочами. Вечеря: солянка рідка з рибою, кисіль вишневий.</p>	<p>V день Сніданок: битки з моркви. Обід: суп з макаронів, бабка картопляна з лівером. Вечеря: бабка круп'яна з лівером, кисіль вишневий.</p>
<p>VI день 1 сніданок: баклажани фаршировані. 2 сніданок: картопля тушкована. Обід: суп картопляний, рулет картопляний або гуляш з овочів. Вечеря: Биточки з гороху, кисіль яблучний.</p>	<p>VI день Сніданок: вінегрет. Обід: суп з квасолі, каша пшоньяна з молоком. Вечеря: ікра з кабачків, компот збірний.</p>
<p>VII день 1 сніданок: бабка макаронна з лівером. 2 сніданок: вінегрет. Обід: борщ з капусти, котлети картопляні або каша гречана з молоком. Вечеря: котлети картопляні, кисіль з фруктів.</p>	<p>VII день Сніданок: ікра з моркви. Обід: суп з різних круп, локшина з молоком. Вечеря: ікра з баклажанів, кисіль полуничний.</p>

Таблиця 4

Охоплення населення громадським харчуванням у III кв. 1933 р.		
Назва району	Все населення	Робітники
Донбас	23%	45,8%
Інші промрайони	27,5%	49,4%
Харків	33,6%	58,0%
Київ та Одеса	14,6%	27,2%
Інші	21,4%	46,0%
В середньому по УСРР	23,8%	45,4%

План охоплення населення УСРР громадським харчуванням у 1933 р.		
	По Україні	По Донбасу
Всього населення	45,6%	-
Зокрема робітників	71,8%	81%

6. Самозабезпечення підприємств та їх робітників

Обмежене централізоване забезпечення робітників по картках, особливо за другим списком постачання, активізувало самодіяльність їх організацій по розв'язанню продовольчої проблеми. З осені 1929 р. деякі робітничі кооперативи почали створювати власну продовольчу базу шляхом організації підсобних сільськогосподарських підприємств⁴⁴⁸. Вони засаджували городи навколо міст, будували свої свинарники, крільчатники й корівники, освоювали ставкове господарство⁴⁴⁹. Підсобні господарства ЗРК мали компенсувати дефіцит продовольчого постачання по картках, щоб робітники не вдавалися до закупівлі продуктів на приватному ринку, а одержували їх через кооперацію⁴⁵⁰. Згідно з постановою РНК СРСР від 16 липня 1930 р. «Про заходи розвитку городництва», споживання садовини і городини у містах мало досягти 25 кг ягід, 125 кг картоплі та 150 кг іншої городини на особу на рік⁴⁵¹.

Місцеву ініціативу підтримали редакція газети «Правда» і ВЦРПС, які у січні 1930 р. звернулися із закликом до профспілок СРСР повсюдно організувати на великих промислових підприємствах зачинені робітничі кооперативи (ЗРК), котрі б займалися створенням власної продовольчої бази з розподілом продуктів по картках. Пропозицію ВЦРПС підтримав листопадовий (1930 р.) пленум ВУРПС⁴⁵².

Це рішення було зустрінуте на місцях без ентузіазму. Керівники робкоопів добре розуміли складність самостійного розв'язання продовольчого питання, особливо в умовах суцільної колективізації, коли основні земельні, фінансові, насінневі, племінні, технічні й кадрові ресурси, необхідні для розвитку сільського господарства, виділялися колгоспам і радгоспам⁴⁵³. І справді проблеми, пов'язані з організацією підсобних господарств закритих робітничих кооперативів (ЗРК), розв'язувалися з надзвичайними труднощами. Земельні органи зволікали із забезпеченням їх відповідними земельними ділянками⁴⁵⁴. Через брак коштів робкоопам доводилось орендувати найгірші землі, які залишалися після землезабезпечення колгоспів, нерідко непридатні ні для городництва, ні для тваринництва, заболочені, розпорошені, або віддалені від населених пунктів. Іноді вони виділялися на території інших районів, округ чи навіть союзних республік. Так, у Донбасі 17% земельних ділянок ЗРК знаходилися на відстані 25 км від підприємств та робітничих селищ, найвіддаленішими серед котрих були ті, які орендували робкоопи Сталіно, — в Селідовському районі й на Північному Кавказі біля Армавіра — на відстані 70 і 380 км від окружного центру, Макіївки — за 135 км від міста (в Старо-Кременчуцькому районі), Рикового — за 130 км (біля міста Ізюм) та Горлівки — на відстані 120 км (у Лиманському районі). Городницькі господарства інших закритих робітничих

кооперативів знаходилися на відстані 4–5 км від робітничих селищ. Своєчасне проведення сільськогосподарських робіт у них було проблематичним через відсутність транспортних засобів, необхідних для щоденного перевезення трудівників.

Окрім «диких земель», до радгоспів робкоопів звичайно приєднувалися земельні наділи робітників із навколишніх сіл, котрі мали «добровільно» відмовлятися від них, оскільки як власники господарств позбавлялися пільг, котрі надавалися кадровим робітникам. Таким чином, влада вирішувала низку проблем — не тільки земельного забезпечення підсобних господарств ЗРК, а й налагодження трудової дисципліни як на заводах і фабриках, так і у підсобних господарствах робітничих кооперативів. Робітники, пов'язані з індивідуальним сільським господарством, «давали найбільшу плінність робочої сили під час косовиці та молотьби», ухилялися від роботи на робкоопівських ланах⁴⁵⁵.

Новоствореним підсобним господарствам не вистачало тяглової сили, сільськогосподарського реманенту й техніки. Так, радгосп «Хортиця» забезпечувався тяглом на 30%, «Підгірний» мав 7 тракторів і 35 коней, але потребував для обробки землі 38 коней та 100 тракторів, 14 тракторів і 60 коней не вистачало радгоспу Артемівського ЗРК⁴⁵⁶. Але й ті нечисленні знаряддя праці, що малися, нерідко були в неробочому стані. Незабезпеченість технікою була властива більшості господарств ЗРК.

З 1931 р. загострилася насіннева проблема. Якщо у 1930 р. господарства закритих робітничих кооперативів майже повністю впоралися із планом засіву городньої землі та на 64,7% тієї, яка призначалася для кормових культур, то в наступному році виникла загроза зриву посівної через брак насіння. Відповідних фондів не було у Феофанівського радгоспу Київського ЗРК та у радгоспах Горлівського закритого робітничого кооперативу. Багато господарств забезпечувалися ними у недостатній кількості, зокрема радгосп ім. 8-го Березня на Луганщині — на 7% від потреби, ім. Куйбишева Артемівського району — на 12%, на 40% — «Гірняк» та на 50% — вісім інших господарств Сталінського району, на 60% — «Підгірне» на Дніпропетровщині. Бракувало насінневого матеріалу й основ'янському радгоспу «ХАРГО» та «Огринь» Дніпропетровського ЗРК⁴⁵⁷.

Розвитку парникового господарства перешкоджав дефіцит деревини. З цієї причини рами для нього вироблялися в недостатній кількості, наприклад, у радгоспі «Хортиця» — на 27% від потреби, а ім. Косіора Херсонського району — на 16%. У деяких господарствах городницького профілю, зокрема тих, що належали запорізькому закритому робітничому кооперативу, їх виробництва взагалі не було.

Гостро стояла кадрова проблема. Робітники, яких партія висувала на керівні посади у сільському господарстві, не були обізнані зі специфікою цієї галузі та мали працювати за вказівками із центру, зокрема, коли робити посадку, полоти тощо. Допомогти «червоним директорам» могли фахівці, але таких у підсобних господарствах не було. Щоб переманити агрономів, зоотехніків і ветеринарів із райземвідділів, радгоспів та колгоспів у господарства ЗРК, їх керівники обіцяли фахівцям золоті гори. Однак досить скоро перебіжчики поверталися на старе місце роботи або за власною ініціативою, зневірившись у пустомолотстві директорів і налякавшись численних перевірок з боку контролюючих органів, або за розпорядженням Наркомзему, який дізнавався про самочинство ЗРК.

Крім фахівців, не вистачало й робітників. Заводчани не бажали працювати в радгоспах та на фермах через погані житлово-побутові умови і недостатнє матеріальне стимулювання праці — зрівнялівку в її оплаті, низькі заробітки, за-тримки й обрахунки при виплаті їх натуральної частини⁴⁵⁸. У квітні 1933 р. уряд встановив пільги для промислових робітників, які направлялися на роботу до підшефних радгоспів за постановами профспілок або за угодами про соціалістичне співробітництво між радгоспами та фабзавкомками. Їм, як і робітникам, які переводилися до інших промислових підприємств, компенсувалася вартість проїзду і перевезення майна, виплачувалися добові та одноразова допомога на облаштування на новому місці. За наявності особливої угоди між профорганізацією та об'єднанням радгоспів оплата праці промислових робітників у радгоспах здійснювалася за підвищеними тарифами. За членами їхніх родин, які не переїздили на село, зберігалися житлова площа та карткове постачання за нормами, встановленими для утриманців працівників промислових підприємств. Робітників, які відпрацювали належний термін на селі (не більше трьох років) та поверталися у міста, належало у терміновому порядку зараховувати на колишнє робоче місце, а у разі необхідності позачергово забезпечувати житлом. Крім того, їхнім дітям надавалося право на пільговий вступ до ВИШів та забезпечення стипендіями на час навчання⁴⁵⁹. Однак, переваги, встановлені РНК СРСР, не завжди дотримувалися⁴⁶⁰.

Типовим явищем на початку 1930-х рр. були систематичні зриви сільсько-господарських робіт через невиходи робітників на лани. Так, у радгоспі одеського заводу ім. «Січневого повстання» трудівники в 1932 р. відпрацювали на ланах підсобного господарства лише половину робочих днів. Внаслідок цього було зібрано врожай удвічі менший за той, що передбачався після посівної⁴⁶¹.

Не вся городина, котра вирощувалася, потрапляла до столу робітників. Значна її частина псувалася на ланах або незібраною, або невивезеною. Так, у 1932 р. в городницьких господарствах закритих робітничих кооперативів було зібрано лише 32% врожаю картоплі та 47,7% іншої городини⁴⁶².

Наприкінці 1932 р. радгоспи ЗРК були передані у розпорядження підприємств, на яких було створено відділи робітничого постачання (ВРП). Однак ця реорганізація не виправдала надій на зміцнення їх за рахунок промисловості.

План посіву в Донбасі було недовиконано: по картоплі — на 26%, іншій городині — на 60% і по зернових культурах — на 50%⁴⁶³. Незважаючи на це, порівняно із попереднім роком площа засівів збільшилася: по зернових у 2,5 рази — з 92 тис. 749 гектарів до 224 тис. 424 га, а по городніх — в 4 рази — з 10 тис. 302 гектарів до 40 тис. 322 га. В підсобних господарствах робітників було засаджено 41 тис. 260 га городів⁴⁶⁴.

Майже повністю впорались із посівом зернових, але недовиконали план засадження городів (картоплю — на 39% й іншою городиною — на 71,8%) ВРП радгоспів хімічних заводів. Найгірша ситуація склалася у підсобних господарствах підприємств паперової промисловості, котрі засіяли зерновими 52,6% ріллі та засадили 36,9% городів⁴⁶⁵.

Прорив у посівній кампанії загострила проблема «відвоювання овочів у бур'янів». Однак навіть передовики засівної кампаній відставали в просапній⁴⁶⁶. Городину «з'їдали» бур'яни, а плани по її збиранню не виконувалися. Так, у

Криворізькому басейні врожайність помідорів у господарствах металургійних підприємств становила 2,5 тонни з гектара замість 20 т за планом, огірків — 7,5 тонни замість запланованих 12 т, а картоплі — 4,5 тонни замість 8 т⁴⁶⁷. Пересічно по УСРР урожайність городини не перевищувала 5 тонн з га,⁴⁶⁸ хоча передбачалося зібрати до 9 т картоплі й 11 тонн інших овочів з гектара⁴⁶⁹.

Невчасно та в неповному обсязі збирався врожай. Наприклад, у радгоспах Криворізького басейну капуста залишалася «зимувати» на городах загальною площею в 53 гектара, помідори — на 43 га, морква і буряк — на 7 гектара. Неохайно проводилося копання картоплі, після завершення якого на кожному га залишалася не менше тонни городини⁴⁷⁰.

Загибель врожаю була типовим явищем. За повідомленням делегатів загальноукраїнської наради ВРП та ЗРК чорної металургії, відділ робітничого постачання найбільшого в Україні металургійного заводу ім. Петровського зібрав лише 36% вирощених овочів, заводу ім. Томського — 41%, Ворошиловградського металургійного заводу — 13,5%, заводу ім. Леніна — 3% картоплі й 17,6% іншої городини⁴⁷¹. В Одеській окрузі відділи робітничого постачання зібрали 60% врожаю⁴⁷².

На 10 жовтня у приміських господарствах України вдалося зібрати лише 15,4% картоплі та 25,6% інших овочів.⁴⁷³ Завдання ВРП по заготівлі цих культур за рахунок власних господарств вдалося виконати відповідно на 3,6% та 12,3%⁴⁷⁴.

Бракувало також транспорту й тари для вивезення врожаю та овочесховищ для його зберігання. Навіть відділи робітничого постачання Донбасу, котрі постачалися краще за відповідні організації інших регіонів, забезпечувалися тарою і сховищами лише наполовину від потреби⁴⁷⁵, причому третина сховищ потребувала ремонту⁴⁷⁶. Через проблеми з транспортом городина тисячами тонн псувалася під час зберігання — на перевалочних пунктах і на залізничних станціях⁴⁷⁷. Щоб розвантажити їх, ВРП дозволили робітникам, які працювали у підсобних господарствах, купувати зібрані ними овочі по пільгових цінах, але за умови обов'язкового залишення частки врожаю на громадське харчування та насіння⁴⁷⁸. Обсяги таких заготівель були незначними, оскільки робітники не мали льохів для зберігання городини й тари для їх засолювання. Щоб зберегти врожай, вони споруджували невеличкі погребі в своїх оселях, зриваючи підлогу у коридорах і на кухнях⁴⁷⁹.

Брак тари перешкоджав переробці овочів і в господарствах відділів робітничого постачання. Так, у радгоспах металургійних підприємств Криворізького залізничного басейну було засолено 164 т капусти замість передбачених за планом 399 тонни, помідор — 84 т замість 130 т, огірків — 89 т замість 97 тонн, а томату вироблено 13 т, хоча планувалося 79 тонн⁴⁸⁰.

Найслабшою ланкою «індустріальних» сільських господарств були тваринницькі ферми. Як правило, вони організовувалися на базі великих радгоспів, отара яких поповнювалася за рахунок усупільнення великої домашньої худоби робітників — мешканців міських передмість, відбору її на забійних пунктах «Укрм'яса» й іноді — шляхом закупівлі в племінних розплідниках Всеукраїнської спілки скотарсько-молочарської кооперації «Добробуту» чи «Вукоопспілки». До 20 червня 1930 р. тваринницькі радгоспи робітничої кооперації

перевиконали план по формуванню стада: по свинях — на 92,5% (поголів'я становило 41 тис. 564 штук), по коровах — на 23,5% (17 тис. 248) і матках кролів — на 2,8% (2 тис. 467). Однак якість стада була незадовільною: забагато бугаїв та ялових корів замість молочних, худоба різних порід⁴⁸¹.

Придбаних тварин не було де утримувати. Їх звичайно розміщували у поспіхом споруджених сараях, а іноді залишали просто неба. У корівники й свинарники потрапляла незначна частка домашньої худоби: на фермах Донбасу — лише 20% корів і 30,2% свиней, а у робкоопах інших промислових районів — відповідно 22,8% й 40,4%⁴⁸². Через брак корівників та свинарників санітарні норми утримання домашньої худоби не дотримувалися. В господарствах робітничого кооперативу «Гірняк» 7 тис. корів розмістили у приміщеннях, розрахованих на 4814 голів, а 10 414 свиней — у тих, що передбачалися на 4386 голів⁴⁸³. Нерідко худобу відправляли на віддалені ферми, що підвищувало вартість підвезення кормів і відповідно собівартість виробленого м'яса й молока. Так, у Криворізькому робкоопі молоко взимку здорожувало у 6 разів — з 10 до 60 копійок за літр⁴⁸⁴.

Кормів для відгодівлі худоби бракувало, а ті, котрі час від часу завозилися, були низькоякісними, нерідко з камінцями та піском⁴⁸⁵. Потреба в них за рахунок власних ресурсів (посівів кормових культур) у тваринницьких господарствах забезпечувалася лише на 38,4% (дані за 1930 р.)⁴⁸⁶. Звичайним явищем були випадки, коли худобу по декілька днів не годували⁴⁸⁷.

Час від часу на фермах траплялися випадки, коли робітники, які доглядали за худобою, через необізнаність із правилами догляду за худобою підсипали свиням неочищений вапняк, перев'язували ноги корів тонким дротом, щоб вони не розбрідалися, а вим'я замість вазеліну змащували мазтю зі шпанською мушкою, яка спричиняла запалення.

Після такого «догляду» худоба часто хворіла і нерідко гинула, а продуктивність тваринництва занепадала. В 1930 р. падіж її на фермах РК пересічно становив 5%, зокрема в Донбасі зріс у два рази (до 10%), а удої молока були на 30% нижчими за норму⁴⁸⁸. На Всеукраїнській нараді робкоопів України з питань організації підсобних сільських господарств (4–6 липня 1930 р.), з'ясувалося, що вони «не впоралися із завданням директивних органів — добитися рішучого перелому в справі постачання організованого споживача молоком та молочними продуктами». Продукцією молочних ферм робітничих кооперативів вдалось забезпечити лише 6% робітників і службовців, котрі постачалися по картках. До того ж, собівартість молока, виробленого на них, була високою: у Луганському РК — 26 коп. за літр, Макіївському — 28, Лисичанському — 40, Костянтинівському — 90, Риковському — аж 1 руб. 50 коп. Робітники, які сплачували внески на організацію цих господарств, обурювалися: «Коли ж буде молоко, бо аванси на молочну ферму зібрали, а є тільки квитанції!»⁴⁸⁹

Затягувалася організація птахівництва, особливо на фермах підприємств сільськогосподарського машинобудування⁴⁹⁰.

До 1932 р. приміські господарства були створені на багатьох заводах та фабриках. В їх розпорядженні перебувало 97 тис. га городів і 295 тис. га ріллі, 45 тис. голів великої рогатої худоби й майже 50 тис. свиней⁴⁹¹.

Більшість підсобних господарств ЗРК залишалася нерентабельною. Через брак коштів останні не могли придбати достатню кількість насіння, а також вивозити, зберігати та переробляти той невеликий урожай, що вирощувався на їх ланах. Деякі із них розпадалися через їх незабезпеченість тягловою силою⁴⁹².

Більш розвинутою була сільськогосподарська база закритих виробничих кооперативів підприємств провідних галузей промисловості, котрі отримували пільги під час організації підсобних господарств: їм призначалася переважна частка кредитів, сільськогосподарської техніки, насіння і племінної худоби. Решта ЗРК залишалася без державної підтримки, а їх сільські господарства були малопотужними й вузькопрофільними. Наприклад, на фермах заводів сільськогосподарського машинобудування у 1932 р. не було ані крільчатників, ані курників⁴⁹³.

Успішно працювали окремі сільськогосподарські підприємства закритих робітничих кооперативів, наприклад, агрокомбінат ЗРК Одещини, в якому нараховувалося 7 тис. корів, 12 тис. — овець, 800 — коней, були велике рибне та кроляче господарства. Щодобово він відправляв на заводи й фабрики області близько 100 тис. літрів молока, багато іншої сільгосппродукції⁴⁹⁴. Досить потужним був агрокомбінат Сталінського закритого робітничого кооперативу, котрий закупив 2 тис. корів, 4 тис. — свиней та 12 тис. птахів⁴⁹⁵. Однак багато підприємств залишалося нерентабельними. Так, у Риковському колгоспі у 1933 р. загинуло 85% телят і 20% птахів. План відгодівлі свиней було виконано на 21%, а по здаванню птахів — на 15%. До 35% молочної продукції, що вироблялася в цьому господарстві, використовувалися на власні потреби, а у Макіївському колгоспі до металургів доходило лише 13% удоїв⁴⁹⁶.

В 1930 р. Україна стала піонером радянського кролівництва. Питома вага УСРР у загальносоюзному виробництві кролячого м'яса сягала 60%. Однак у наступному році ситуація докорінно змінилася: плани формування кролеферм у колгоспах республіки було виконано на 44%, а у кооперативах — на 19,8%⁴⁹⁷. виправити ситуацію мала масова організація підсобних господарств у системі закладів громадського харчування, зокрема підвідомчих ЗРК, однак вони також не впоралися з організацією кролівницьких ферм⁴⁹⁸. Наприкінці 1932 р. це завдання (у системі робітничої кооперації) було покладено на відділи робітничого постачання.

Розвиток «індустріального кролівництва» відбивав всі проблеми тваринницького комплексу підсобних господарств закритих робітничих кооперативів. Придбання кролів, які у той час були рідкісними домашніми тваринами, здійснювалося за спекулятивними цінами. До того ж їх стадо комплектувалося без відбору породистих кролів, самців придбали більше, ніж самок, причому траплялися випадки, коли кролів обох статей розподіляли по різних господарствах⁴⁹⁹.

Кролівництво стало найбільш збитковою галуззю тваринництва. Якщо поголів'я рогатої худоби, свиней та овець за 1933 р. збільшилося, то кролів навпаки зменшилося⁵⁰⁰. Багато їх гинуло в дорозі до ферм ЗРК через транспортування у тісних ящиках або в закритих вагонах без їжі й води. Через відсутність крільчатників тварин розміщували у сараях, овочесховищах чи просто в дворах або роздавали до дому працівникам їдалень на «тимчасове» утримання. Траплялось, що кролів розподіли випускали пастися у ліс, а потім

заганяли на ферми із рушницями. Через поганий догляд і відсутність ветеринарної допомоги тварини часто хворіли, їх з'їдали пацюки, закульовували кури й розкрадали голодуючі⁵⁰¹.

До кінця п'ятирічки ситуація в «індустріальному тваринництві» не змінювалася. У 1933 р. в підсобних господарствах гірників Донбасу пало 14 тис. 498 кролів, а харківських трамвайників — половина з 7 тис. придбаних тварин⁵⁰². Й лише там, де кролівництвом займалися фахівці, створювалися рентабельні ферми, як, наприклад, у Горлівському, Кременчуцькому, Бобринському та Одеському районних ТСТ та при Харківській їдальні № 3⁵⁰³.

В 1933 р. з ініціативи харківського заводу «Серп і молот» у підсобних господарствах промислових підприємств почали організовуватися власні рибгоспи, пасіки й грибні плантації⁵⁰⁴.

Незважаючи на низьку продуктивність підсобних господарств, їх продукція відіграла помітну роль у забезпеченні робітників овочами та молоком. Зокрема по Наркомату важкої промисловості її частка становила 48% по молоку, 36,1% — картоплі та 45,2% — іншій городині. Поруч з цим недостатнім було постачання робітників м'ясом (на 6,1%), маслом (4,8%) та рибою (8,7%) власного виробництва⁵⁰⁵.

На початку 1932 р. створенням власної сільськогосподарської мали зайнятися житлово-орендні кооперативи⁵⁰⁶. В першому півріччі того року підсобні господарства організували 35 із 45 житлоспілок⁵⁰⁷. Через зриви державного кредитування житловим кооперативам вдалося освоїти до того часу лише 57% землі, що була виділена для них, — 5565 гектарів з 9727 га, а також придбати 477 корів, 320 свиноматок, 326 відгодованих свиней і 7583 кроля, що становило відповідно 22%, 33%, 5% та 50% від планового завдання. Серед передовиків були Сталінська, Одеська, Полтавська, Лубенська, Луганська, Херсонська, Криворізька, Миколаївська, а у числі відстаючих — Горлівська, Артемівська, Харківська, Вінницька, Дніпропетровська, Зінов'євська та ін. житлоспілки.

До кінця 1932 р. виробничі показники їх тваринницьких господарств підвищилися, але планові завдання залишилися невиконаними — по свинарству й молочарству на 35%, а по кролівництву — на 63,5%. У неповному обсязі та із запізненням були проведені зяблева оранка й засів городніх і кормових культур⁵⁰⁸.

Непоправні збитки «самодіяльним» фермам та городам, як тоді називали підсобні господарства житлоспілок, спричинило незаконне передання їхнього майна місцевими радами в розпорядження закритих робітничих кооперативів. Щоб призупинити насильницьку ліквідацію останніх, ВУЦВК 4 жовтня 1932 р. ухвалив постанову про притягнення до судової відповідальності посадових осіб, винних у захопленні їхнього майна. Однак у наступному році міські городні об'єднання як нерентабельні були передані у розпорядження промислових підприємств⁵⁰⁹.

Третім типом підсобних господарств були індивідуальні, або, як тоді казали, самодіяльні робітничі. Поштовх до їх організації надала постанова ЦК РКП(б) від 29 грудня 1931 р. Однак індивідуальне городництво трималося на голому ентузіазмі робітників.

На пленумі ВЦРПС керівник радянських профспілок М. Шверник закликав профпрацівників, «надати відсіч «лівим» закрутникам, які вважають за «міщанство», коли робітник має свій город, свою свиню, свою корову, птицю тощо»⁵¹⁰. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23 грудня 1933 р., РНК СРСР запропонував місцевим радам допомогти в організації городів 1,5 млн робітників, зокрема в УСРР — 0,5 млн робітників. У наступному році у передмістях великих міст і промислових центрів УСРР під робітниче городництво було виділено 500 тис. гектарів землі: з них 250 тис. га — у Донбасі⁵¹¹. Ці угіддя призначалися виключно для робітників важкої промисловості, залізниць та водного транспорту. Розмір земельних ділянок, котрі виокремлювалися робітникам, становив від 0,4 до 0,8 га. Забезпечення їх насінням, інструментами, транспортом, тарою покладалося на відділи робітничого постачання⁵¹². 15 лютого 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало поширити індивідуальне городництво у всіх містах, де була промисловість, та у містечках, де мешкали кустарі⁵¹³. Популяризуючи цю ідею, профорганізації сприяли об'єднанню робітників-городників у кооперативи з метою організації на їх базі робітничих селищ, а також контролювали оформлення статутів цих об'єднань. Особлива увага надавалася залученню до городництва дружин робітників, незайнятих у суспільному виробництві.

За прикладом профкому Сталінського металургійного заводу, кооперативи ініціювали «шефство старих городників над новачками», запровадили охорону городів членами своїх товариств, а також добивалися допомоги робітникам сільськогосподарським реманентом, котрий вироблявся у цехах із ширвжитку.

Присадибне городництво виявилось для робітників непростою справою. Селищні ради зволікали із виділенням земельних ділянок для робітників. Останні, як і дефіцитне насіння, першочергово надавали ударникам, городи котрих під час дозрівання врожаю ставали об'єктами крадіжок голодуючих⁵¹⁴. У той же час у прогульників вони відбиралися, оскільки городня кампанія, за вимогою ЦК РКП(б), мала сприяти підвищенню продуктивності праці на підприємствах, а не відволікати працівників від виконання виробничих завдань. Донецький обласний з'їзд робітників-городників, скликаний 21–23 березня 1933 р., запропонував «ув'язати боротьбу за городи з боротьбою за 100%-ну здобич вугілля»⁵¹⁵.

Через відсутність вільного часу, робітники вирощували невибагливі культури, які не вимагали ретельного догляду та поливу: переважно картоплю, а крім неї — капусту, моркву й буряк. Іноді вони обробляли городи вночі.

Не розраховуючи на державне постачання м'яса, самопостачання в системі робітничої та житлової кооперації й на пропозиції колгоспного ринку, а тим більше індивідуального виробника, робітники власноруч розв'язували м'ясну проблему, організовуючи курятники і свинарники. За даними М. Борисенка, у Донбасі в середині 1930-х рр. 22% новозведених для робітників будинків мали приміщення для тварин і птахів⁵¹⁶. Деякі із них почали займатися розведенням кролів⁵¹⁷. Ця ідея популяризувалася на виставках племінних тварин, загально-міських, районних та заводських нарадах із кролівництва, де проводилась дегустація страв із кролячого м'яса, яке було дивиною для робітників, й пропагувалися рецепти їх приготування. Організовувалися спеціальні консультативні бюро з розведення кролів. Активно пропагувала цю галузь робітнич

преса, яка друкувала статті фахівців про високу якість кролячого м'яса, розповідала правила догляду за цими тваринами і закликала робітників записатися у члени пайового товариства «Племкріль», котре обслуговувало індивідуальне та колективне кролівництво⁵¹⁸. ВРП Всеукраїнської ради професійних спілок намагався пристосувати діяльність цього товариства «до вимог розвитку самодіяльних робітничих господарств». Однак робітники в більшості з недовірою ставилися до розведення кролів. Із декількох тисяч відвідувачів харківської виставки з кролівництва, проведеної у 1932 р., записалося до пайового товариства лише четверо.

Допомогти кролівникам із племінним матеріалом і кормами взялась адміністрація підприємств, яка укладала угоди про поставку тварин із товариствами «Племкріль» й «Укрхутро», а про постачання кормами — з «Вукоопспілкою». Однак в УСРР цих угод не дотримувалися, хоча в Москві таких проблем не було. Обурюючись такою несправедливістю, робітники запитували: «Коли ж ми за прикладом московських робітників розпочнемо проводити у життя розведення кролівництва, поліпшення обідів на виробництві?»⁵¹⁹.

Якщо у Москві крільчатники з'являлися в підвалах комунальних будинків, у сараях та навіть на балконах багатопверхівок, то в українській столиці індивідуальне кролівництво не набуло масового поширення. На Харківському паровозобудівному заводі було лише 120 робітників, котрі розводили цих тварин⁵²⁰. Центром цієї галузі в Україні став Донбас. Тут окремі любителі-кролівники тримали до 60–70 кролів⁵²¹.

Кролівницька кампанія не виправдала надії на забезпеченням м'ясом родин робітників, оскільки розведення кролів вимагало спеціальних знань, приміщень, регулярного ветеринарного догляду. До того ж у міських умовах для них не було потрібних кормів.

Більш звичайною справою було розведення курей та свиней. Однак через брак кормів домашнє птахівництво й тваринництво не розвивалося. Пропозиція робітників заводу ім. Ворошилова про продаж населенню помий і залишків їжі із закладів та підприємств громадського харчування для відгодівлі худоби була проігнорована трестом «Доннархарч»⁵²². Відходи громадського харчування й харчової промисловості використовувалися виключно для підсобних господарств підприємств.

Організації цих господарств перешкоджала і погана поінформованість робітників про пільги, котрі надавалися городникам. Вони побоювалися, що з них будуть стягати сільськогосподарські податки. Більше того, поширювалися чутки, що весь урожай підлягатиме вилученню відділами робітничого постачання.

Незважаючи на всі труднощі, в голодні 1932–1933 рр. індивідуальні підсобні господарства давали у домашньому харчуванні робітників СРСР до третини яєць та молока, майже 10% картоплі, овочів, фруктів і сала⁵²³.

Роль тваринництва в домашньому господарстві робітників зросла під час продовольчої кризи кінця 1930-х рр. За даними М. Борисенка, у той час робітники і службовці тільки одного Донецького регіону утримували понад 150 тис. корів, 110 тис. кіз та 300 тис. свиней⁵²⁴.

Крім розгортання приміських господарств й індивідуального городництва, робітничі кооперативи займалися децентралізованими заготівлями сільгоспродукції, котрі дозволялися ВРП після закінчення державних заготівель, але

виключно у прикріплених до них районах. Вони проводилися як шляхом закупівельних операцій на колгоспних ринках, так і через бартер за шефськими угодами з колгоспами й радгоспами. Уряд намагався надати пріоритет шефським договорам, котрі сприяли колективізації сільського господарства. Однак робітничі кооперативи обирали більш швидкий та надійний спосіб заготівлі — закупки на централізованих районних ринках через відділи споживчої кооперації. Причому при їх здійсненні вони розплачувалися з райспоживспілками промисловими товарами, які призначалися для підшефних колгоспів. Незважаючи на вигоду таких операцій для робітників, уряд заборонив бартер під час розрахунків із споживчою кооперацією⁵²⁵. Це призвело до зриву децзаготівель, котрі були найслабшим ланцюгом в роботі відділів робітничого постачання.

Заготівельна діяльність ВРП виявилася малорентабельною, а іноді — збитковою, оскільки витрати на утримання їх апарату в декілька разів перевищували суму контрактів на закупівлю продовольства. Частка децентралізованих заготівель у загальному товарообігу відділів робітничого постачання по групі продовольчих товарів не перевищувала декількох відсотків, зокрема по «Донбасантрациту» — 4,1%, «Артемвугілля» — 1,8%. Окремі підприємства, як, наприклад, «Азовсталь», «Штергес» і завод № 61, до цих заготівель у першій половині року взагалі не проводили⁵²⁶.

Суми контрактів, укладених ВРП з сільськогосподарськими підприємствами, були копійчаними. В III кв. 1933 завод ім. Томського забезпечив своїх робітників сільгосппродукцією на суму 58 коп. із розрахунку на кожного, завод ім. Сталіна відповідно — на 1 руб. 80 коп., а завод ім. Рикова — на 2 руб. 90 коп.⁵²⁷

Питома вага продовольчих товарів, придбаних відділами робітничого постачання впродовж 1933 р. шляхом децентралізованих заготівель, становила незначну частку їх відповідних фондів, зокрема по Наркомату важкої промисловості — 14,6%, Наркомату шляхів полічення — 22,1%, Наркомату лісового господарства — 20,3%⁵²⁸.

Їжа або промислові товари, самостійно вироблені або закуплені робкоопами, надходили до їхніх розподільників й їдалень, де вони розподілялися серед їх пайовиків за спеціальними талонами, згідно з категоріями постачання.

Колективне (у формі ЗРК, ВПР та житлокооперативів) та індивідуальне продовольче самозабезпечення робітників не виправдало надій, котрі на нього поклалися, хоча певною мірою компенсувало дефіцит централізованого постачання. Продуктивність підсобних господарств була малорентабельною, а децентралізовані заготівлі — неефективними, особливо в системі житлової кооперації. Досвід організації відділів робітничого постачання і підсобних господарств промислових підприємств був використаний наприкінці 1930-х рр., коли у країні виникли нові продовольчі труднощі.

7. Житлові умови та комунально-побутове обслуговування

Форсована індустріалізація спричинила небачені темпи зростання міст та їх населення. У 1928–1941 рр. кількість останніх в Україні збільшилася з 91 до 179, а селищ міського типу, які вперше з'явилися у 1924 р., з 95 до 397. Чисельність

їх жителів за 1927–38 рр. зроста в 2,1 раза (до 11,1 млн осіб). Подвоїлася й частка городян серед усього населення республіки (з 18,5% до 36,2%)⁵²⁹.

Більшість міст було збудовано в Донецько-Криворізькому басейні. Завершилося формування його промислових міст (Кривий Ріг, Дебальцеве, Єнакієве, Лисичанськ та ін.). Понад 40% загальної кількості міських поселень (226) на кінець 1930-х рр. знаходилося на території Сталінської і Ворошиловградської областей⁵³⁰. Однак найшвидше зростали великі багатофункціональні міста з населенням до 50 тис. осіб, у котрих проживали 3/5 усіх городян республіки (Дніпропетровськ, Харків, Київ, Одеса та ін.). В них розвивався промисловий сектор економіки й збільшувалася питома вага робітничого населення.

Відмінністю перших п'ятирічок було те, що спочатку кошти вкладалися в розвиток житлово-комунальної сфери індустріальних центрів Сходу УСРР, а з 1934 р. вони виокремлювалися переважно на забудову Києва, куди було перенесено столицю республіки⁵³¹.

Житлове будівництво у містах України суттєво відставало від потреб урбанізації. Наприклад, з 1928 р. до 1930 р. чисельність громадян УСРР збільшилася на 16%, а житловий фонд — лише на 8%. У незадовільному стані перебував старий житловий фонд. Так, у Донбасі частка жител, які потребували капітального ремонту, становила 65%⁵³². Не випадково в період закріплення робочої сили на виробництві (1933 р.) від 30 до 40% шахтарів Донецького басейну вимагали від адміністрації надання квартир, ремонту або покращення житлових умов⁵³³. Однак шахтоуправління не були спроможні задовольнити житлові вимоги, навіть для робітників-контрактників, тому вони масово звільнялися з виробництва, розраховуючи знайти житло в іншому місці. Так, на шахті Калинове Горівського району з 470 гірників, законтракованих у першому півріччі 1931 р., чверть їх звільнилася через відсутність квартир. Аналогічна ситуація складалася і в інших промислових районах та великих містах⁵³⁴.

Через брак житла багато робітників мешкали у напівзруйнованих або недобудованих будинках. Лише невелика частка високооплачуваних із них могла дозволити собі оренду пристосованого для проживання житла у містах чи робітничих селищах. Найменш платоспроможні некваліфіковані робітники — недавні селяни, їзди на роботу з найближчих сіл. На новобудовах на початку 1930-х рр., як, наприклад, на спорудженні Дніпрельстану, останні масово використовували під житло заводські лазні, кочегарки, окремі цехи та майстерні, а також неопаловані сараї⁵³⁵.

Щоб пом'якшити квартирну кризу для них, уряд у 1928 р. видав постанову, за котрою робітники та службовці великих підприємств почали користуватися правом першочергового заселення⁵³⁶. Однак це не допомогло розв'язати цю проблему. З 1931 р. темпи будівництва житла загальмувалися, а відповідна норма знову поповзла донизу, поступово зменшуючись до 5 кв. м на особу⁵³⁷. Тим часом на роки розкуркулення й початку масової колективізації — 1930–1931 рр. — припав пік зростання населення міст (9,5% на рік), а стагнація розпочалася лише в голодоморній 1933 р. через його природне скорочення (зокрема, городян — на 153,8 тис. осіб) і призупинення в'їзду селян до них внаслідок запровадження паспортизації. У наступні роки міграція останніх до міст відновилася, хоча й у менших розмірах.

На початку 1930-х рр. лише кожен п'ятий городянин із робітників і дрібних службовців міг розраховувати на окрему кімнату. Як правило, в одній кімнаті жило по кілька осіб⁵³⁸. Найгірші квартирні умови мали гірники Донбасу і Криворіжжя. Російський дослідник І. Орлов стверджував, що в той час у Донецькому басейні 40% сімей шахтарів мали житлову площу не більше 2 кв. метрів на одну особу⁵³⁹. На думку українського історика М. Мальцева, вона була трохи більшою, становлячи, наприклад, у Макіївці, 2,6–2,8 кв. м⁵⁴⁰. Близькі дані навів С. Процюк — 2,95 кв. м на кожного мешканця в Горлівці, Микитівці й Єнакієвому. Трохи більшою, за його твердженням, житлоплоща була у 1931 р. у Луганську — 5 кв. м, Макіївці — 3,8 кв. м, Краматорську та Сталіно — 3,2 кв. м⁵⁴¹. Однак ці показники надають уявлення про рівень житлозабезпеченості пересічних мешканців, а не робітників. За даними, знайденими автором даного розділу, вона становила для останніх у кам'яновугільній промисловості в 1931 р. 4,74 кв. м на особу⁵⁴². Відставання темпів житлового будівництва від зростання населення у роки другої п'ятирічки викликало подальше зниження відповідної. Так, у Луганську до початку 1935 р. вона зменшилася на 32% — до 3,45 кв. м, а в Маріуполі — на 12% — з 4,2 кв. м до 3,7 кв. м⁵⁴³.

Недостатньо забезпечувалися житлом і працівники металургійної промисловості, особливо на підприємствах тресту «Сталь», — на 18,9%. Інші аналогічні об'єднання мали дещо кращі показники. Наприклад, трест «Південсталь» надавав заводське житло 65% робітників, ПРТ (Південний рудний) — 56,6%, ПМТ (Південний металургійний) — 56,6%. Найгірші умови мали гірники соледобувної галузі — відповідно лише 11%⁵⁴⁴.

На думку М. Борисенка, пересічно по Україні житлозабезпеченість під кінець першої п'ятирічки не перебільшувала 5 кв. м⁵⁴⁵. За нашими даними, вона мала такий рівень у столиці республіки, зменшившись порівняно з 1929 р. з 6 кв. м⁵⁴⁶.

Житлова проблема негативно відбивалася не тільки на розвитку виробництва, а й на демографічних процесах. Брак жилплощі спричиняв зменшення кількості шлюбів та народжуваності в сім'ях. За наслідками обстеження міського населення у 1931 р., середній розмір родин фабрично-заводських робітників зокрема металістів скоротився в тому році майже до 10%. Одночасно збільшилися кількість молодих людей, які стали самостійними, але проживали у сім'ях⁵⁴⁷.

Протягом другої п'ятирічки планувалося довести пересічні розміри житлоплощі до 5,5 м кв. на душу населення. Але накресленої мети не було досягнуто. Загалом по УСРР побудовано 3299 тис. м житла, тобто менше, ніж за 1932–1933 рр.; щоправда у той час припинилося зростання чисельності робітничого класу. Оскільки з перенесенням столиці республіки до Києва основна увага приділялася житлобудівництву саме в цьому місці, у Донбасі його темпи житлобудівництва знизилися вдвічі — в експлуатацію було введено лише 1364 тис. кв. м відповідної площі. Внаслідок цього у будівлях, що належали підприємствам вугільної промисловості, середні розміри останньої в розрахунку на одного мешканця збільшилися лише з 4,16 до 4,37 кв. м (за планом 1937 р. вони мали досягнути 7 кв. м). Більш сприятливі умови для проживання мали залізничники (5,6 кв. м), енергетики (6,8 кв. м у будинках та 4,7 кв. м в бараках), металурги й хіміки окремих підприємств республіки⁵⁴⁸.

Стримуючим фактором для розвитку житлобудівництва було скорочення державних капіталовкладень у цю галузь, згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 27 липня 1936 р.⁵⁴⁹

За даними М. Трояна, в житлових умовах робітників усе ж відбулися певні зміни, оскільки до 3% зменшилася частка тих із них, котрі мешкали у бараках⁵⁵⁰. Інші проживали в будинках, однак переважна більшість їх не мала комунальних вигод. На початку 1936 р. в Донбасі із загального фонду житлового фонду, підпорядкованого промисловості, було обладнано водогоном — 23%, каналізацією — 9,1%, центральним опаленням — 8,3%, електроенергією — 97,6%. Значна частина помешкань являла собою стандартні дерев'яні будинки (спорудження кам'яних розпочалося переважно із 1933 р.) без комунальних вигод⁵⁵¹.

Більшість густонаселених селищ перебувала в антисанітарному стані, тому робітники називали їх «Шанхаєм»⁵⁵². В останніх та на рудниках не вистачало туалетів. Через брак каналізації та асенізаційних діжок невчасно вивозилися нечистоти, тому промислові селища потопали від бруду. Наприклад, у Криворізькому металургійному басейні рудоуправління на кінець першої п'ятирічки мали лише по 1–3 асенізаційних діжок, внаслідок чого одна діжка обслуговувала 6–10 тис. осіб замість встановленої норми 1:1000. Крім того, бракувало коней для їх вивезення, особливо в голодні роки, коли спостерігався масовий падіж худоби.

Навіть у таких великих містах, як Київ, комунальне господарство перебувало в занепаді. Каналізація була малопотужною, зношеною; стоки спускалися до Дніпра без очистки. Там, де її не було, для збирання нечистот використовувалися смітники, причому стаціонарних хронічно не вистачало. Постійно перебували під загрозою спалаху епідемій робітничі околиці, поблизу котрих традиційно влаштовувалися несанкціоновані та численні стихійні звалища сміття. Епідемічну небезпеку посилювала відсутність переробки нечистот. Останні, звичайно, збирали у глибокі ями, які закидали землею, а сміття, незважаючи на вимоги щодо його спалювання або перероблення, залишалося непереробленим. Внаслідок цього звалища перетворювалися на розплідники мух і пацюків, забруднювали підземні води й повітря⁵⁵³.

В 1932 р. розпочалося спорудження каналізаційної мережі у Донбасі, де до революції взагалі не існувало системи очистки стоків та водовідведення. Каналізація прокладалася в обласному центрі Сталіно, де на той час проживали 200 тис. мешканців, а також у промислових містах — Макіївці, Маріуполі, Горлівці, Кадіївці, Артемівську, Костянтинівці, Краматорську і Ворошиловську. Однак, зважаючи на досить запізніле рішення про її проведення, а також повільні темпи його здійснення, недостатні кошти та неповне їх використання, потреби в очистці міст значною мірою не задовольнялись. У 1935 р. кількість населення, що користувалася каналізацією, становила 104 тис. осіб; від загальної чисельності міських жителів Донецького басейну це становило лише 4,7%⁵⁵⁴.

На кінець першої п'ятирічки в 5 містах УССР було споруджено нові каналізаційні мережі, найпотужнішу — у Запоріжжі. Однак система очистки стічних вод не працювала. Загалом, у середині 1930-х рр. більше 50% будинків житлової кооперації вдалося приєднано до каналізації. Й якщо в Одесі або Києві більшість міського населення користувалася комунальними вигодами, то у нових про-

мислових центрах ситуація була іншою. Наприклад, в Миколаєві до каналізації підключено 20% кооперативних будинків, у Сталіно — 10%, Запоріжжі — 8,2% і Ворошиловграді — 2,4%. В другій половині 1930-х рр. відповідне спорудження продовжилось. У Донбасі було збудовано каналізацію в 9 містах: Сталіно, Артемівську, Ворошиловграді та ін.⁵⁵⁵ За даними Л. Ткачової, у 1940 р. останньою користувалися 46 міст УСРР⁵⁵⁶, а за даними Борисенка — 19. Однак багато її систем були тимчасовими, збудованими поспіхом, без дотримання проектів. Із 28 проб стічних вод, взятих у 1939 р. в містах України, 24 не відповідали допустимим нормам⁵⁵⁷.

Головним показником благоустрою міст був водогін. У 1929–1931 рр. найбільший відсоток населення, котре мало доступ до центрального водопостачання, був у Одесі — 98%, Києві — 64%, Дніпропетровську — 90%, Зінов'євську — 72% й Кременчуці — 80%. В інших містах цей відсоток був незначним. Загалом середньодушове споживання води у містах України, об'єднаних водогоном, становило 29 літрів на день, тоді як по СРСР — 50 літрів, а по РСФРР — 60–80 літрів. Водночас у світі споживання води пересічно на одну особу становило 150–200 л⁵⁵⁸.

У роки першої п'ятирічки було споруджено водогони у Сталіно, Кривому Розі, Краматорському, Кадіївці, Ніжині, Коростені, Глухові та багатьох інших містах. У 1932 р. витрати води на задоволення потреб населення зросли в шість разів. Проте проблема постачання нею стояла гостро, особливо у Донбасі, незважаючи на спорудження вседонецького водогону. В 1934 р. у 15 найбільших містах цього регіону один городянин пересічно споживав не більше 15 літрів води на добу. Порівняно з 1931 р. це було майже подвійне збільшення; проте і воно залишалося далеким від санітарної норми — 100 л на добу на особу⁵⁵⁹. Істотні зміни у рівні водопостачання донецьких міст, особливо шахтарської столиці Сталіно, було досягнуто у другій половині 1930-х рр. У 1937 р. споживання води на одного мешканця цієї столиці на добу пересічно становило 50 л, в той час як у Макіївці, Горлівці, Краматорському — лише 35 л, а у Червоному Лучі — 30⁵⁶⁰.

У великих містах від нестачі води потерпали насамперед робітничі околиці. Їх мешканці споживали останньої вдвічі менше, ніж городяни, що проживали в центральних районах міст. Наприклад, у Харкові на одну особу припадало 46 літрів води на день у центрі, а на його околицях — лише 20, у Дніпропетровську — відповідно 43 й 12 л⁵⁶¹. Проблема питної води особливо загострювалася влітку.

Відбувалося деяке поліпшення енергозабезпеченості мешканців промислових міст, селищ та робітничих околиць. Споживання електроенергії на одного городянина у Донецькому басейні збільшилося з 21 кіловата в 1931 р. до 49 кв у 1934 р. Але воно залишалося низьким. Це було пов'язане з розташуванням у регіоні енергомісткої промисловості, потреби котрої задовольнялися в першу чергу⁵⁶². Наприклад, у Горлівці в період першої п'ятирічки електрична енергія приватним абонентам узагалі не відпускала. У 1936 р. було запроваджено жорсткі ліміти на її споживання у містах: заборонялося освітлення приміщень лампами більше 50 вт, користування електронагрівачами в години вечірнього навантаження електричної мережі⁵⁶³.

У 1930-х рр. з'явилися нові для УСРР проекти по забезпеченню городян комунальними вигодами. В 1935 р. почалося спорудження першої теплоцентралі у столиці республіки. Однак у 1937 р. Київенерго відпустив жителям міста лише 9,3% тепла, передбаченого планом, через брак коштів, необхідних для підключення будинків. Основою домашнього опалення залишалися громіздкі груби і переносні буржуйки⁵⁶⁴.

У 1930-х рр. розпочалась централізована газифікація міст. Однак мешканці не поспішали встановлювати досить дорогі газові плити, а продовжували користуватися старими або унікальним винаходом ХХ ст. — гасовим примусом — надзвичайно зручним, економічним та безпечним. Гас для них перетворювався на предмет першої необхідності; «блакитне паливо» купували про запас, ним спекулювали, його обмінювали й крали.

Перший газопровід на основі відходів коксохімічного виробництва почав працювати в Донбасі, де до 1938 р. гас було проведено більше як у 500 квартир. Централізоване постачання «блакитного палива» в помешкання городян почало здобувати популярність наприкінці 1930-х рр. У 1940 р. у Донецькому басейні було газифіковано 3 тис. квартир (за іншими даними — 2575), в Одесі — 4 тис., а найбільше у Харкові — 7 тис. Однак питома вага жителів останнього, які користувалися «блакитним паливом», становила лише 7–8% його мешканців⁵⁶⁵. Загальна кількість газифікованих квартир дорівнювала 34,8 тис., а довжина розподільчої відповідної мережі — 533,6 кв. м⁵⁶⁶.

Не відповідав потребам урбанізації й розвиток інших галузей житлово-комунального господарства. Рідкістю для робітників, особливо в їх селищах, були лазні. Хоча їх кількість за роки першої п'ятирічки зросла, однак експлуатація банних закладів залишалася не впорядкованою. В жодній лазні або душі не було мила, нерідко бракувало води, причому частіше теплої (зокрема на рудниках ім. Петровського, ім. КІМу, «Магістраль»)⁵⁶⁷, іноді вона була брудною. До того ж більшість лазень мала невелику пропускну спроможність і перебувала в антисанітарному стані. Так, на шахтах №№ 5 і 6 Сталінського району Донбасу, де працювали 200 робітників, у 1933 р. їх обслуговувала лише одна лазня, котра мала пропускну потужність 20 осіб на годину. На копальні № 8 Макіївського рудоуправління існувала також одна невелика лазня. Нерідко в банних закладах не було жіночих відділень. Так, на шахті ім. МЮДу Криворізького залізничного басейну, де працювало 150 жінок, було лише 3 душі. На деяких шахтах, як, наприклад, ім. КІМу (у тому ж басейні), жінки мали митися разом з чоловіками. У роздягальнях не було шаф для одягу, котри закривалися, через що відвідувачі лазень скаржилися на крадіжки у них: «Роздягнешся, вимієшся й, повертаючись до роздягальні, не знаходиш свого одягу»⁵⁶⁸.

Ще менше можливостей для користування лазнями мали члени родин робітників. На кінець 1920-х рр. у Донбасі працювали лише три комунальні лазні в найбільших населених пунктах — Сталіно, Макіївці та Горлівці. За 1931–1934 рр. у містах басейну було введено в експлуатацію ще 7 банних закладів: у 1931 р. — в Макіївці, Горлівці, Костянтинівці, у 1932 р. — в Луганську, в 1934 р. — в Маріуполі, Кадіївці й Лисичанську. Споруджувалися, також перетворюючись на довгобуди, комунальні лазні або банно-пральні комбінати у Макіївці, Сталіно, Єнакієвому та в інших містах⁵⁶⁹.

Проблеми цього сервісу стали темою численних карикатур, на яких найчастіше зображувалися відвідувачі, котрі читали або розмовляли у лазнях, чекаючи на воду. Іноді головними персонажами були «раціоналізатори», які милися, використовуючи портативні переносні душі, які кріпилися в рюкзаках, і примуси для розігрівання води, котрі чіплялися на голову⁵⁷⁰.

Деякі шахти зовсім не мали бань, наприклад, ім. Чубаря, «Змичка», «Більшовик», ім. Фрунзе, ім. Артема, «Комінтерн» на Криворіжжі⁵⁷¹.

Існувала проблема прання спецодягу для робітників. Великі механізовані заводські пральні в 1933 р., наприклад, у Криворізькому залізорудному басейні, мали лише дві шахти — Жовтнева та ім. Чубаря. На решті їх працювали маленькі «ручні», які прали ліжкову білизну для гуртожитків.

Комунальні механізовані пральні на початку 1930-х рр. існували лише у двох великих містах України — Києві та Харкові; однак вони обслуговували в основному потреби організацій — військових частин, лікарень, державних установ і т. ін., а не індивідуального споживача, до того ж останні могли задовольнити лише 0,02% потреб родин городян. Робітники прали свій одяг самотужки, а більш заможні мешканці віддавали його для цього за невелику плату⁵⁷². Механізовані пральні, що були збудовані до 1935 р. у Донбасі — у Сталіно, Артемівську, Слов'янську, мали в 1934 р. тільки 79% навантаження через погану якість послуг та високі тарифи на них⁵⁷³.

Комунальних вигід бракувало навіть у великих містах. Так, наприклад у столиці УСРР — Харкові в 1932 р. водогоном було охоплено лише 46% вулиць (в інших великих містах — від 65 до 90%, каналізацією — 22%)⁵⁷⁴. На початок того року у місті було лише три бані, 2 пральні й стільки ж душових. Кожний харків'янин міг помитися в лазні чи душі у середньому лише 3,8 рази на рік, а попраги білизни — тільки 2,5 кг. На кінець 1932 р. завдяки будівництву в місті 6 душів, пральні на ХТЗ і Холодноярського банно-прального комбінату мешканці Харкова отримали можливість митися у середньому 5,2 рази на рік та прати по 4,25 кг білизни⁵⁷⁵.

Трохи краща ситуація з лазнями була в Києві. За умови безперебійної роботи останніх через їх недостатність його жителі могли митися у бані не частіше одного разу на два місяці. Щоправда, окрім комунальних лазень, у місті існували нечисленні відомчі. Зокрема виробничими душами було обладнано майже дві третини великих промислових підприємств Києва, але лише в чверті з них було встановлено дезінфекційні камери, 15 діяло у 12 комунальних банях. Лише в листопаді 1932 р. було збудовано велику міську дезінфекційну станцію. А до того діяли дві менш потужні у двох районах Києва. Не більше 4% його населення обслуговувала єдина комунальна пральня. Щоправда, для прання спецодягу робітників Червонопрапорного заводу було обладнано першу в місті пральню на промисловому виробництві. Проте через незабезпеченість водою, паливом, дезінфекційними і миючими засобами банно-пральні комбінати почали припиняти роботу. Затягувався ремонт двох центральних лазень Києва — Центральної й Галицької⁵⁷⁶.

Поступово змінювався зовнішній вигляд міст та селищ, до впорядкування котрих на добровільних засадах залучалися робітники. Ініціатива горлівчан, які були зачинателями руху за благоустрій міст, набула загальносоюзного роз-

маху⁵⁷⁷. В останніх і селищах міського типу набагато розширилася площа зелених насаджень. Робилися спроби впорядкування шляхів. Проте у той час як в інших великих містах на початку 1930-х рр. було замощено від 63 до 82% вулиць, то у Харкові — лише 36%⁵⁷⁸.

Особливо незадовільним був стан шляхів у Донецькому басейні. З 1932 по 1934 рр. частка забрукованих вулиць у містах та містечках Донбасу збільшилася з 16,2% до 20,8%. Якщо в Артемівську та Маріуполі вона становила 30,4 та 26,5%, то у Сталіно лише 10,5%⁵⁷⁹. В непогоду робітникам доводилося добиратися на роботу по калюжах і багнюці.

Погані дороги стримували розвиток автомобільного транспорту, зокрема таксі, котрі з'явилися у Харкові й Києві. В 1928 р., за думкою харківського комунгоспу, 30 легкових машин мали замінити 200 візників⁵⁸⁰. Однак користування ними було для робітників, як і для більшості городян загалом, занадто дорогим.

Найбільш масовим народним транспортом став трамвай. Проте у 1927 р. лише 9 міст України мали трамвай, а довжина його колій досягла 650 км, що становило 25% від загальносоюзного показника. Це пояснювалося тим, що в УСРР трамваї могли мати тільки міста з населенням у 40 тис. осіб, тоді як у Росії — навіть менше 20 тис.⁵⁸¹

Оскільки відповідні колії будувалися переважно в центрі міст, а промислові підприємства, навпаки, — на околицях, потреба перевезення робітників вимагала збільшення їх довжини. Проте це не вирішувало проблеми, оскільки трамвайний парк за 1921–1930 рр. зріс тільки на 133 одиниці, у той час як обсяг перевезень — майже в чотири рази⁵⁸². Радянські трамваї працювали за межею всіх розрахунків та допусків, однак не могли задовольнити потреби населення міст, що стрімко збільшувалося. Так, відповідна колія у Харкові довжиною 52,6 км, котра охоплювала 9,75% довжини вулиць, за наявності на шляхах 275 вагонів могла перевозити 17,5 тис. пасажирів, у той час як тільки з Червонозаводського району міста — 25 тис. робітників. Низка густонаселених районів столиці — Червона Баварія, Журавлівка й Основа — взагалі не мала мережі міського транспорту⁵⁸³.

Робітники мали вчасно приїздити на роботу, але трамваї постійно затримувалися. Вони мали ходити кожні 2–3 хвилини, але через часті поломки в дорозі розклад їх руху ламався, причому найчастіше — на периферійних коліях, де курсували старі вагони⁵⁸⁴. Наприклад, на окружній колії у Києві їх доводилося чекати по 40–50 хвилин, а щоб проїхати 4 км — витратити годину чи більше, тобто стільки ж, як й ідучи пішки. І це при тому, що на зупинках трамваї стояли не більше хвилини та, не забравши всіх пасажирів, їхали далі. Смільчаки наздоганяли їх, відтягуючи дугу, і забирались у вагони, споминаючи недобрими словами їх працівників. Тим, кому не вистачало місця в трамваях, якщо наважувалися, їздили на сходах, тримаючись за поручні дверей або на підніжках, що було небезпечно для життя⁵⁸⁵.

За останні два роки першої п'ятирічки довжина трамвайних колій зросла на третину, а вагонний парк — майже у два рази. Відповідне сполучення вводилося ще в 6 містах — у тому числі Сталіно, Макіївці, Єнакієвому та Горлівці⁵⁸⁶. Відділи комунального господарства намагалися впорядкувати посадку у вагони

й збільшити час роботи цього виду транспорту. Так, катеринославський трамвай із 1931 р. працював 20 годин на добу, а київський — перейшов на цілодобову роботу⁵⁸⁷. Однак, ці заходи не розв'язували проблему перевантаженості без збільшення довжини колій та кількості вагонів до необхідних розмірів. Іронізуючи з приводу безпорадності цих зусиль, редакція журналу «Червоний перець» запропонувала комунгоспівцям, щоб зменшити травматизм трамвайних перевезень, зняти з лівого боку вагонів всі поручні й сідці⁵⁸⁸.

В 1930-х рр. у великих містах України з'явився новий вид транспорту — тролейбуси, котрі були пущені в центральних районах Дніпропетровська, Сталіно та Харкові. Через те, що цей вид транспорту, як й автобуси, був збитковим (через незадовільні умови експлуатації, низьку кваліфікацію водіїв, поганий ремонт і брак запчастин), через певний час від нього відмовилися⁵⁸⁹.

Розширювалося автобусне сполучення, котре з'явилося в УСРР у 1925 р. завдяки імпорту машин італійської фірми «Фіат»⁵⁹⁰. У 1932 р. ними користувалися мешканці 20 міст республіки, насамперед промислових центрів Донбасу та Придніпров'я⁵⁹¹. Проте автобусний парк був невеликим. За свідченням І. Козяра, для обслуговування області з населенням у 2–2,5 млн осіб виділялося 6–7 автобусів; тому вони не відігравали суттєвої ролі не тільки в міжміському, а й у міському сполученні. Машини, що називалися автобусами, являли собою дерев'яні коробки з твердими дерев'яними лавками на 50–60 осіб, які стояли і сиділи в проходах чи на своїх валізах, чи на підлозі. Коли взимку автобус не міг проїхати по заметеній снігом дорозі, то пасажир виходив, розчищав її, штовхав машину та їхали далі⁵⁹². Якщо у центральних районах міста автобуси курсували із запізненнями в декілька десятків хвилин, то на околицях їх доводилося чекати ще довше⁵⁹³.

У містечках з населенням 8–10 тис. осіб не було ніякого громадського транспорту, тому люди пересувалися пішки. В містах обласного значення, як вже згадувалося, були трамваї, автобуси й іноді тролейбуси, котрі, однак, перевозили незначну частку городян⁵⁹⁴. Гузового транспорту майже не було. У містах він зник на рубежі 1920–1930-х рр., коли були введені картки та почали лунати обурені голоси про згодовування хліба коням. Тоді багато візників продали своїх коней і завербувалися на будови. В магазинах з'явилася конина, а у трамваях посилилася тиснява⁵⁹⁵.

Основним засобом міжміського сполучення були поїзди. Уяву про рівень обслуговування пасажирів на Харківському залізничному вокзалі надає повідомлення газети «Пролетарий» від 4 лютого 1933 р: «Приміські потяги подаються на платформу ст. Харків брудні й холодні. У вагонах цих составів вибито скло, зіпсовано двері. Часто-густо приміські поїзди ходять із великим запізненням. У тісному залі приміського вокзалу ст. Харків-Південний завжди безладна штовханина та довжелезні черги [біля кас], в яких робітники і службовці, котрі їдуть із заводів, мають простоювати годину й більше. У цьому залі кас дуже багато, але працює звичайно тільки одна, якими б довжелезними черги не були. ... Зали очікування приміських станцій не опалюються, робітники харківських заводів щоденно на годину — півтори запізнюються на роботу». Тому пасажир називав показники руху пасажирських поїздів «найнекориснішою книгою на вокзалі»⁵⁹⁶.

Систематичне запізнення потягів було темою багатьох карикатур. На одній із них, надрукованій у журналі «Червоний «перець», зображувалася урочиста зустріч поїзда пасажирами, котрий запізнився лише на декілька хвилин⁵⁹⁷.

З приводу повільного руху швидких поїздів пасажири іронізували: «Найшвидший поїзд той, що хоч потроху, але їде», та рекомендували «брати відпустку на місяць, коли їдеш кудись на день», щоб вчасно прибути за місцем призначення⁵⁹⁸.

Іноді затримки відправлення були пов'язані із перевезенням компартійних керівників, які замовляли потяг на певний час. Про один з таких випадків повідомив у 1931 р. «Червоний перець»: «На ст. Коростень приїхало начальство, поживши на станції, вирішило поїхати до Києва. Перший поїзд — на 6 годин 17 хв., але не вставати ж так рано начальству! Поїзд відмінили і призначили другий — на 10 годин 45 хвилин. Подали поїзд. А начальства немає... Заманулося йому прибути тільки об 11 годині 05 хв. і поїзд пішов із запізненням на 25 хвилин. Через усе це 50 вагонів стояли протягом 5 годин і був порушений графік поїздів»⁵⁹⁹.

В 1928 р. з дозволу начальника Південної залізниці для таких спецперевезень виокремлювалися м'які вагони класу «люкс». Нерідко вони використовувалися не за призначенням — начальство жило у них по півроку й їздило на прогулянки, що перешкоджало запланованому руху поїздів⁶⁰⁰.

Для решти пасажирів поїздки залізницею не були приємною мандрівкою. За спогадами І. Козяра, «залізничний пасажирський рух здійснювався не часто та був малодоступним. Порівняно з автобусним транспортом він не мав сезонного характеру, а був постійним і зимою, й улітку. На кожному вокзалі були маси пасажирів, із котрих лише третина могла отримати місце у вагонах»⁶⁰¹.

Г. Андрієвський так описує посадку пасажирів на потяг: «Квитків на поїзд нема. Ось подано вагон. Ті, хто очікував, не запитуючи куди, як сарана, кинулися на вагон. Контролери біля дверей та охорона зім'яті умиць. Чутно несамовиті крики жінок, дітей. Провідники змиваються людською бурею і, побоюючись за життя, ховаються під буферами вагонів. У вагонах відкриті всі двері, всі вікна. У них, як циркові жонглери, пасажири кидають свої речі... але від цього, так би мовити, не легше»⁶⁰².

В зв'язку з нестачею транспорту для перевезення пасажирів було видано наказ Наркомату шляхів про позачерговий продаж квитків на автобуси й потяги лише особам, котрі мали письмовий документ від партійних комітетів чи місцевої влади на бронювання місць у цих видах транспорту.⁶⁰³

Ті, хто їх не мав, залишалися на станціях, очікуючи наступного поїзда по два-три дні. Тим часом, на вокзалах бракувало камер сховищ, залів очікування та буфетів. Навіть на Харківському вокзалі, який щоденно приймав 200 поїздів із 200–300 тис. пасажирами, була лише одна невелика камера зберігання вантажу на 2 тис. місць, а в залі 3-го класу не існувало буфету⁶⁰⁴. На багатьох вузлових станціях і у поїздах часто не було води, хоча повсюдно майоріли плакати «Мийте руки», «Стережіться черевного тифу!»⁶⁰⁵. Й це при тому, що на залізницях панували товчія, сморід та бруд.

Так, на новому Київському вокзалі — найбільшому в республіці за розмірами і найкращому за архітектурою — у залах другого й третього класу

підлогу мили раз на тиждень, а туалети прибирали та дезінфікували ще рідше. Не вистачало місць у залі очікування. Тому пасажирів розташовувалися на брудній підлозі поруч з купами сміття, недопалків й об'їдків⁶⁰⁶.

Не дотримувалися санітарні норми і в привокзальних закладах громадського харчування та у перукарнях. Наприклад, на кухні їдальні Київського вокзалу продукти зберігалися разом з одягом і взуттям поварів, їжа готувалася в неприбраних приміщеннях, а посуд був брудним. Джерелами розповсюдження інфекцій були й привокзальні «осередки санітарії і гігієни» — перукарні, де інструменти для гоління та стрижки не стерилізувалися.

З серйозними транспортними проблемами щоденно стикалися низькооплачувані промислові робітники, котрі мешкали у сільській місцевості. Щоб добратися до роботи, останні мали користуватися приміськими дачними або спеціальними поїздами, пущеними спеціально для доставки їх на роботу. Як правило, через брак пасажирських вагонів такі потяги формувалися з товарних, придатних для перевезення худоби.

На промислових будівництвах для підвозу робітників на будмайданчики використовувалися паровози — «зозульки», до котрих причіплювалося декілька відкритих платформ. Цей вид «громадського транспорту» отримав серед робітників назву «звіринець». Вони скаржилися, що «після поїздки на такому поїзді в холодну погоду перше ніж стати до роботи потрібно було години дві відігріватися»⁶⁰⁷.

Але й товарних вагонів катастрофічно не вистачало, тому завантаження «робочих поїздів» пасажирами значно перевищувало норму. Через нерегулярність руху останніх робітники нерідко очікували їх годинами. На невеликих залізничних станціях, де не було вокзалів, їм доводилося чекати проста неба. Оскільки ціни на залізничні квитки у п'ять разів перевищували довоєнний рівень, малозабезпечені пасажири намагалися проїхати «зайцями». Тим більше, що в «робочих поїздах» існувала система повної оплати поїздки пасажирами незалежно від її довжини. Ціни на залізничні квитки були високими навіть для робітників, які користувалися 50%-ми пільгами (введеними у 1922 р.)⁶⁰⁸.

Відповідний тариф також зберігався для звільнених за скороченням штатів робітників і службовців, що знаходилися на державному постачанні, під час повернення їх до постійного місця проживання. Він також поширювався на членів родин останніх, але в кількості не більше 2 осіб, а також на провіз багажу вагою не більш як 2 пуди. Поряд зі скороченими працівниками, такий тариф надавався тим, котрі направлялися на роботу органами Наркомату праці. Крім робітників, залізничників пільгами користувалися особи, що знаходилися на соціальному забезпеченні органів Наркомату соцзабезу, або направлялися ними на лікування. Щоправда цей тариф не діяв на проїзд у м'яких вагонах⁶⁰⁹. Через низьку заробітну плату робітники намагалися зекономити кошти і не купували проїзні квитки.

Поїздки в залізничному транспорті були не тільки некомфортними, а й небезпечними. Санітарні норми пасажирських перевезень систематично порушувалися. На периферійних станціях, де не існувало відповідних платформ, не завжди були каси для придбання квитків та бракувало персоналу залізниць і бійців воєнізованої охорони, посадки була неконтрольованими й тому небез-

печними. У таких умовах нерідко траплялись нещасні випадки, причому найчастіше з пасажирами «робочих поїздів», які боялися запізнитися на роботу і штурмом захоплювали переповнені вагони. Один із таких трагічних випадків трапився на перегоні Безпалове–Шурине. 21 березня 1933 р. швидкий потяг Москва–Сочі наїхав на натовп робітників, котрі штурмували робітничий поїзд Лихачово–Харків. Внаслідок аварії загинули 53 особи й 20 було поранено⁶¹⁰.

Багато нарікань робітників викликала робота засобів зв'язку. Нерідкими були випадки, коли передплатники не отримували газет по декілька тижнів⁶¹¹ або коли кореспонденція губилася в дорозі. З цієї причини тільки у першому півріччі 1932 р. Наркомат пошти і телеграфу (Наркомпоштель) виплатив компенсацію за втрачені пакунки загальною сумою близько 305 тис. руб.⁶¹²

Численні кампанії з покращення роботи закладів зв'язку нічого не змінювали через формальне ставлення до неї поштових працівників, не зацікавлених в їх проведенні. За повідомленням робкорів, деякі листоноші прискорювали доставку кореспонденції дивним способом — не віддавали її особисто адресатам, а «кидали під фіртку, прямо на землю, незалежно від того, чи там бруд, чи сніг. Одержував її [в таких випадках], звичайно, не адресат, а той, хто перший вийде у двір, наступивши на те місце, де «здано кореспонденцію, і відчує під ногами, що шелестить папірець». Але часто вітер геть все розносив по вулиці. Таким чином кореспонденція надходила адресату вже «внутрішньою поштою» — через будь-кого, хто не поліниться її віднести за місцем призначення. Робітники боялися, що «якщо [така] «раціоналізація» пошти і надалі піде такими ж темпами, то вся кореспонденція буде доставлятися купою на майдан»⁶¹³.

Проблемі несвоєчасної доставки центральних газет на периферію присвячувалася карикатура «Теми 3-го вирішального [року п'ятирічки]», на якій зображувався чоловік із двома валізами в руках із написами «телеграми» й «пошта», що спізнився на поїзд та пішки його наздоганяв⁶¹⁴.

Через великі черги для відправлення відповідних повідомлень «нервом країни» іронічно називали телеграф.

Майже щодня газети писали про погану роботу засобів зв'язку, однак працівники Наркомпоштелю на ці «дрібниці» уваги не звертали. Вони намагалися відгородитися від надокучливих скаржників, котрі щоденно оббивали пороги їхніх кабінетів — встановлювали біля них охорону, яка не пускала відвідувачів без спеціальної перепустки⁶¹⁵.

Головною перепоною на шляху раціоналізації поштових послуг була їх централізація, за котрою право на їх надання мали виключно відділення Наркомату пошти і телеграфу. Український письменник М. Ірчан, який наприкінці 1920-х рр. відвідав Сполучені Штати Америки, був приємно здивований рівнем послуг, котрі надавали не тільки поштові, а й численні торгівельні (особливо аптеки та книгарні) заклади, де відвідувачів обслуговували не довше 10 хвилин, на відміну від відділень Укрпошти, де їх «маринували» по декілька десятків хвилин. До того ж в США листи, поштові перекази та пакунки практично ніколи не губилися. Випадки крадіжок останніх траплялися надзвичайно рідко, по декілька разів у масштабах всієї країни й не кожного року. Акуратною та надійною була не тільки доставка, а й упаковка американських бандеролей, у той час, як українські, обгорнені тонким газетним папером і не перев'язані шнурком, часто розривалися чи навіть розпадалися в дорозі⁶¹⁶.

Поступово зростала чисельність перукарських закладів; однак рівень їх послуг був незадовільним, особливо у робітничих селищах, де в них працювали некваліфіковані працівники. Іноді це були практиканти, котрі не вмiли користуватися перукарським приладдям. Робітники скаржилися на те, що не могли спокійно поголитися, оскільки у цих закладах їх могли подрпати до крові.

Наприкінці 1920-х рр. більшість роботи у сфері побутового обслуговування — лагодження побутового начиння, пошиття та ремонт взуття й одягу, прання білизни, приготування обідів в їдальнях і т. ін. — виконували невеликі артілі або приватники, яких у зв'язку зі згортанням непу радянська влада почала активно переслідувати. Робились спроби організації побутової сфери на кооперативних засадах, особливо для працівників великих підприємств⁶¹⁷. Так, половина пунктів прийому замовлень на пошиття одягу артілі «Стандарт», що знаходилася у 1932 р. у Києві, обслуговувала промислові підприємства⁶¹⁸.

Завдяки зусиллям кооперативних об'єднань та державних трестів — Укршвейоб'єднання, споживкооперації й Укрторгу — у республіці планувалося розширити мережу майстерень з індивідуального пошиття і ремонту взуття та одягу. Якщо вони виконували замовлення з власної сировини, користуватися їх послугами могли лише особи, котрі отримували талони для цього. Останні передавалися цими закладами до споживчої кооперації в кількості, залежній від наявності сировини, для розподілу між працівниками підприємств й установ за погодженням із професійними спілками. Вироби із матеріалів замовників виготовлялися без обмежень.

Талони кооперативних об'єднань звичайно були в дефіциті. Наприклад на «Шкіркомбінаті» у Києві, де працювали 1200 працівників, щомісячно видавали не більше 50 талонів. Незважаючи на незначну кількість, під час їх розподілу траплялися зловживання, коли талони потрапляли до рук «не тих осіб». Це зумовлювалося тим, що вони не нумерувалися; до того ж на підприємствах не велася реєстрація їх видачі. Тому послугами майстерень користувалися переважно службовці, а не робітники. Це зумовлювалося і тим, що більшість цих закладів розташовувалася у центрі міст, далеко від робітничих околиць.

Розгортання мережі майстерень з індивідуального пошиття взуття та одягу стримував брак придатних приміщень, фахівців і сировини, особливо фурнітури. В цих закладах звичайно працювали шевці з фабрик готового одягу, які не вмiли розкроювати вироби за індивідуальними мірками й звикли виготовляти переважно чоловічий одяг. До того ж до кооперативних майстерень надходила переважно неякісна, нерідко бракована сировина. Не вистачало також журналів мод та манекенів. Продукція цих майстерень не користувалася попитом через низьку якість і високі ціни. Крім того, через несвоєчасне надходження тканини та фурнітури виготовлення замовлень часто-густо затримувалося.

Одночасно відкривалися майстерні з пошиття взуття, котрі розгортали приймальні пункти в універсальних магазинах. Останні обслуговували робітників переважно великих міст — Харкова, Одеси й Києва. У Донецькому басейні вони відкривалися безпосередньо при шахтах.

В окремих містах наприкінці 1930-х рр. почали з'являтися центри побутового обслуговування городян, де можна було полагодити одяг, взуття, почистити костюм тощо. Такі механізовані пункти, які називалися «американськими»,

існували у Харкові, Києві та Кривому Розі. З'явилися також пересувні майстерні по ремонту посуду, електроприладів тощо.

Відносно комфортні умови для проживання, котрі базувалися на передових зразках тогочасної техніки — центрального опалення, каналізації, водогону, автобусного й тролейбусного транспорту тощо, були створені в центральних районах міст і «соцмістечках», які будувалися у нових робітничих селищах та робітничих районах промислових центрів.

Згідно з концепцією соціалістичного розселення, це був новий тип індустріальних міст, котрі планувалися як просторові форми політичного й господарського управління системою промислового виробництва. «Соцмістечка» звичайно складалися з декількох підприємств і поселень робітників, котрі на них працювали, та закладів, що обслуговували останніх. Важливим компонентом політики містобудівництва була мінімізація витрат на соціальну сферу. Тотальний контроль за городянами здійснювався шляхом організації колективного виробництва і побуту. Важелями прикріплення працівників до місця роботи служили прописка, видача продовольчих карток, наділення житлом з державного фонду, забезпечення медобслуговуванням за місцем роботи, навчанням дітей за місцем проживання. Як «пролетарські центри», «соцміста» займали привілейоване становище серед тих ареалів, що їх оточували.

В 1931 р. у Криворіжжі й Донбасі було споруджено лише два «соцмістечка». Виразну картину «соцмістечка» краматорського машинобудівного заводу надавала газета «Соціалістичний Донбас»: «Нове соцмістечко розташоване в декількох кілометрах від міста та в степу та справляє дуже похмуře враження — однотипні нудні будинки з вузькими сходовими площадками, з карликовими вікнами, з маленькими кімнатами-коробками»⁶¹⁹. До кінця 1930-х рр. вони з'явилися у Харкові, Запоріжжі, Краматорську й інших промислових центрах України⁶²⁰.

Серед заводських працівників квартири в «соцмістечках» у першу чергу отримували фахівці й насамперед — іноземні. Пільги для них викликали незадоволення місцевих робітників, як, наприклад, гірників шахти 4-біс Сталінського району, котрі з образою на своє керівництво зазначили: «Ніхто про нас не бажає піклуватися! В казарму, де може розміститися 6 осіб, нас заганяють по 30 душ. Куди не зверталися, і до завідувача шахтою, і до десятника, і до спілки, нічого не виходить. Десятник лається нецензурними словами, а спілка обіцяє: «Завтра та завтра». І ось уже три місяці, котрі [ми] спимо під столами і де попало, а для німців, які тільки приїхали, вже підготували квартири. Виходить німцям — все, а нам — нічого!»⁶²¹.

Поступово серед пільговиків збільшувалася частка кваліфікованих робітників та передовиків виробництва. Обстеження житлових умов гірників шахти «Кочегарка», проведене в 1935 р., показало, що з 1255 останніх зі стажем роботи 8–10 років лише 59 самотніх проживали у казармах і гуртожитках, 174 сім'ї мешкали в одній кімнаті з кухнею, 341 — в двокімнатних помешканнях з кухнею й 87 — у трикімнатних квартирах. В обстеженні не було вказано умови проживання інших 594 осіб, хоча вони напевне були гіршими.

Власне, одно- або двокімнатне помешкання мали трохи більше половини кадрових робітників, які ще на початку 1930-х рр. становили меншість усього

відповідного контингенту у Донбасі. Більшість же новоприбулих із навколишніх сіл жила в бараках, землянках, тимчасових приміщеннях, палатках тощо.

У великих містах також відбувалася градація в житлозабезпеченні робітників. У першу чергу квартирне питання могли вирішити ударники праці, кваліфіковані робітники та службовці. В Харкові у 1934 р. із 70% родин останніх, 58,5% мешкали в однокімнатних, 31% — у двокімнатних та лише 10% — в однокімнатних квартирах. Незначна кількість родин робітників жила у підвалах і знімала кутки⁶²².

Масове будівництво для них було під силу лише великим підприємствам, котрі споруджували недороге стандартне житло з мінімальним благоустроєм та відсутністю інфраструктури. В Донецькому й Криворізькому басейнах нові житлові райони звичайно будували на місці відпрацьованих шахт, де часто-густо відбувалися зсуви ґрунту, що призводило до пошкодження нових споруд. Через брак будматеріалів вони зводилися з котельного шлаку, причому навіть в останньому заощаджували на міжповерхових перекриттях. Внаслідок цього мешканці таких «економічних» будинків скаржилися на те, що підлогу на другому поверсі потрібно було мити обережно, оскільки стеля протікала, а крім того, не бажано було танцювати». Через низьку якість будівельних робіт багато споруджених осель були холодними і сирими⁶²³.

У найгіршому стані перебували старі житлові будинки, де поли прогнили, а двері та вікна були несправними. В особливо занедбаному стані перебували робітничі казарми (гуртожитки), де проживали самотні працівники. Хоча до 1933 р. кількість гуртожитків при шахтах зросла, більшість з них не відповідала елементарним житлово-побутовим потребам робітників. Через брак води, якої постійно не вистачало, підтримання їх у належному санітарному стані й озеленення прибудинкової території виявилися неможливими. Крім того, через брак літератури, плакатів та ігор у них були постійно закриті «червоні кутки». Щоправда, серед гуртожитків барачного типу виділялися поодинокі зразкові, наприклад, на рудниках ім. Комінтерну» й ім. К. Лібкнехта в Криворіжжі, котрі розміщувалися у нових будинках, де були світлі, просторі кімнати, нові ліжка і постільна білизна⁶²⁴.

В умовах недостатнього державного житлового будівництва розв'язання відповідної проблеми мало б здійснюватися шляхом розвитку кооперативного та індивідуального будівництва. Однак, в умовах одержавлення житлового фонду у містах, все було навпаки. Процес скорочення індивідуального житлового будівництва, який розпочався з кінця 1920-х рр., прискорив збільшення оподаткування цих забудовників, запроваджене в 1930 р., й різке подорожчання цін на будматеріали⁶²⁵.

Кооперативне житлобудівництво стримувало насамперед скорочення кредитування. Зважаючи на індустріальні пріоритети соціальної політики, збільшувалася питома вага кооперативного будівництва у Донбасі та на Дніпропетровщині, котра за роки першої п'ятирічки зросла з 27% до 57,8%. Одночасно підвищувалася частка робітників серед членів ЖОКТ (житлово-орендних кооперативних товариств) і РЖБК (робітничих житлово-будівельних кооперативів). Зокрема, у перших вона з 1926 р. по 1932 р. зросла з 59,2% до 75,6% та в останніх — з 27,5% до 45%⁶²⁶.

Кооперативне житло було більш якісним і дешевим, ніж державне, хоча відповідні селища теж страждали від недостатнього благоустрою через нестачу води, котра стримувала будівництво з комунальними вигодами — центральними опаленням та каналізацією. Крім того, деякі з них зводилися далеко від місця роботи шахтарів, хоча засоби пересування до них були відсутні. Через високу плінність робочої сили й невисокі прибутки гірників частка кооперативного будівництва у Донецькому басейні була незначною⁶²⁷.

Навіть працівники багатьох промислових підприємств столичного Харкова мешкали в будинках барачного типу, зокрема у 1932 р. в них жили 5 тис. робітників Харківського паровозобудівного заводу. Ось типова картина «благоустрою» робітничих селищ: «Барак не оштукатурені та не обмазані, криши течуть, навколо бараків сміття, ящики для сміття переповнені, зелених насаджень немає. В селищі Південне ями для сміття вириті поряд з житловими будинками»⁶²⁸.

Необлаштованості барачних селищ відповідав інтер'єр їх помешкань: «Залізних ліжок немає. Дерев'яні тапчани з незакріплених дощок, які хитаються. Тільки матраци без ліжкової білизни. Матраци протерлися, не прасуються, солома в них не замінюється. Ковдр і подушок немає, довгі столи, тумбочок немає. Робітники ховають їжу під матраци. Якщо тумбочки є, то вони не чистяться, в них повно клопів та тарганів. Підлога брудна. Баки для води та умивальники у більшості бараків відсутні, а там, де є, — стоять на підлозі. Робітники набирають воду квартою з баку. Сімейні робітники живуть разом з одинаками»⁶²⁹.

Особливо не вистачало меблів у бараках для робітників промислових новобудов. Так, на Луганбуді на шість тисяч їх малося лише 4 тис. 400 ліжок, тобто на кожні п'ять будівельників лише 3 ліжка. Тому робітники мали спати покотом по 4–5 осіб, складаючи по 2–3 ліжка⁶³⁰. Багато барачних приміщень перебувало в аварійному стані. Наприклад, на Тракторобуді у них протікали дахи, були вибиті вікна, відсутні двері, стіни потріскалися⁶³¹.

За оцінкою О. Кокорської, в промислових центрах України відбувалась деформація соціокультурного середовища, на основі котрої розквітала «барачна» ерзакультура⁶³². Іноземців, котрі в той час відвідували СРСР вражав контраст між убогими оселями робітників і грандіозними спорудами театрів та монументів⁶³³.

З метою покращення житлового забезпечення трудівників періодично проводились ущільнення мешканців непролетарського походження. Внаслідок цього в 1933 р. 60% кийвських робітників проживали у націоналізованих будинках, переважно в центральній частині міста. Зросла кількість їх квартир у центральних районах Харкова, Одеси й Дніпропетровська⁶³⁴.

На основі викладеного матеріалу можна зробити висновки про погіршення житлових умов робітників, особливо в роки першої п'ятирічки, коли криза міського господарства збіглася з піком урбанізації. Рівень благоустрою міст, а тим більше робітничих селищ УСРР не відповідав вимогам урбанізації. Міське середовище на початку 1930-х рр., на думку М. Борисенка, перетворилося на небезпечний простір для людини, де не можна було задовольнити своїх найпростіших побутових потреб⁶³⁵. Основним типом промислових поселень ставали

невеличкі робітничі селища на околицях міст або поблизу заводів із одно — двоповерховою забудовою без комунальних зручностей, котрі поступово входили до складу великих міст, розчиняючи впорядкований центр своєю масою. Побут робітників 1930-х рр. перебував на перехідному етапі, який поєднував риси міського та сільського. Оазисами нового соціалістичного побуту мали стати новозбудовані «соцмістечка». Позитивні зрушення намітились у роки другої п'ятирічки, коли країна почала виходити з економічної кризи.

8. Медична допомога

Загострення житлової кризи й погіршення санітарно-гігієнічної ситуації в містах та робітничих селищах, як і зростання виробничого травматизму й систематичне недоїдання, впродовж ряду років підточували стан здоров'я робітників.

Досить поширеною була захворюваність на туберкульоз. Через санітарну неграмотність населення, брак спеціальних медичних закладів, а також недостатню обізнаність дільничних лікарів із відповідною клінікою хворі звичайно зверталися за допомогою вже з гострими явищами хвороби, на її пізніх стадіях⁶³⁶. З цієї причини багато з них вмирили, причому більшість — у працездатному віці. Так, серед чоловіків віком 25–26 років, котрі хворіли на сухоти, наприкінці 1920-х рр. вмирили 46,1% їх, а серед жінок віком 22–23 років — 44,5%⁶³⁷. Туберкульоз спричиняв високу смертність населення.

Більшість осіб, хворих на сухоти, що мешкали у містах, працювала в харчовій промисловості та у сфері обслуговування (в крамницях, перукарнях, школах і дитячих закладах). Так, у Кайдацько-Чечелівською районі, за даними місцевих тубдиспансерів, у вказаних галузях працювали майже 80% туберкульозних хворих⁶³⁸.

В зв'язку з масовою міграцією населення поширювалися також венеричні хвороби, особливо серед робітників новобудов. Переважна чисельність захворювань припадала на неодружених чоловіків. Серед відповідних жінок найбільшу кількість становили розлучені. Головним джерелом венеричних хвороб була проституція. Наприклад, в Одесі 59,8% хворих чоловіків, зареєстрованих на 1931 р., заразилися від проститутток, а 13,4% — від випадкових сексуальних партнерок. Зараження від дружин, наречених, співмешканок спостерігалось не часто, лише у 2,9%⁶³⁹.

Через зростання продажу спиртних напоїв поширювався алкоголізм. За три роки після скасування у 1924–1925 рр. «сухого закону», споживання алкоголю в Україні збільшилося у 8 разів⁶⁴⁰. Пияцтво було однією з причин зростання на підприємствах прогулів, аварій та нещасних випадків. Держава, налякана його стрімким поширенням, намагалася подолати це лихо.

Масового поширення набули шлунково-кишкові хвороби. Вогнищем захворюваності на черевний тиф і дизентерію в Україні через неналагодженість водопостачання й антисанітарний стан копалень та робітничих селищ був Донбас⁶⁴¹. У 1931 р. захворюваність на них набула ознак епідемії, й лише на початку 1933 р. намітилася тенденція до її зниження⁶⁴².

Проте з 1932 р. характеру епідемії набув висипний тиф. Основна маса захворювань була зареєстрована у Харківській, Київській і Дніпропетровській областях, а також на Донбасі. Причому в Харківській та Київській — переважно у містах, а в Донбасі й Дніпропетровській — у промислових районах. За визначенням Наркомату охорони здоров'я, захворюваність на висипний тиф мала у 1932 р. «дисімінований характер». Відносно благополучними по ній були новобудови і великі промислові центри, а основними розплідниками — будинки виправних робіт і вокзали⁶⁴³.

В умовах масового поширення голоду й епідемічних захворювань від різних форм тифів та холери, а також від виснаження постраждали чимало робітників. За даними органів соцстраху, основними причинами непрацездатності їх у той період були шлунково-кишкові та шкіряні хвороби (флегмона, фурункульоз, абсцеси), а також малярія. Найбільше хворих на останню було серед робітників-металургів, котрі проживали в Дніпропетровській області, а від шкіряних найчастіше страждали працівники цементної, взуттєвої, трикотаажної, бавовняної й поліграфічної промисловості. У важкій промисловості ці хвороби найчастіше вражали працівників вугледобувної та гірничорудної галузей.

Викликають сумнів дані страхових органів про зменшення рівня загальної захворюваності робітників за роки голоду на 12%, за винятком металургійної промисловості, де він зріс за відповідний період на 7,8%, але виключно через епідемію малярії. За цими даними, в першому кварталі 1933 р. кількість робочих днів, пропущених робітниками металургами з причини непрацездатності через неї становив 21 день на 100 застрахованих, у другому — 21,8 дня, третьому — 50,1 дня і четвертому — 30 днів⁶⁴⁴.

Незважаючи на високий рівень захворюваності робітників у роки першої п'ятирічки, охорона здоров'я первісно опинилася «на задвірках». Виступаючи на IV Всеукраїнському з'їзді професійних спілок (грудень 1928 р.) нарком праці В. Гулий зазначив, що з моменту ліквідації відділів робітничої медицини у 1927 р. й передачі фондів відповідної допомоги у розпорядження відділів охорони здоров'я, рівень надання останньої застрахованим різко погіршився. Він зазначив, що в окремих промислових регіонах «стан поліклінік нагадує часи громадянської війни, коли хворі знаходились в антисанітарних умовах»⁶⁴⁵.

Лише масове поширення епідемій, висока плінність робочої сили і необхідність її закріплення на виробництві змусили державні органи та адміністрацію підприємств прислухатися до вимог робітників щодо покращення їх медобслуговування. За планом його розвитку на першу п'ятирічку, витрати на відповідну допомогу одному застрахованому, включаючи витрати на будівництво лікарень, з 1928 р. по 1932 рр. мали збільшитися на 20% — з 22 руб. 47 коп. до 27 руб. 17 коп., але фактично зросли з 23 руб. 98 коп. до 36 руб. 82 коп., тобто більше, ніж на третину; щоправда, ці показники не враховували рівень інфляції⁶⁴⁶.

Масове поширення епідемій перешкодило реалізації планів Наркомату охорони здоров'я по боротьбі з професійною захворюваністю й виробничим травматизмом, накреслених на першу п'ятирічку. Його органам вдалося здійснити лише ті з них, які торкалися наближення медичної допомоги до виробництва.

У 1928 р. від територіальних до заводських і фабричних поліклінік передавалися повноваження щодо видачі лікарняних листків. Одночасно на підприємствах запроваджувалася видача грошової допомоги в разі тимчасової непрацездатності⁶⁴⁷. Щоправда, відвідування лікарів та страхових кас у робочий час суворо заборонялося⁶⁴⁸.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про медичне обслуговування робітників і селян» від 29 грудня 1929 р., діяльність закладів охорони здоров'я мала спрямовуватися на першочергове обслуговування основних промислових районів. З цією метою всі округи за його рівнем поділялися на 3 групи. Найбільші пріоритети отримали Сталінська, Луганська, Криворізька, Харківська й Дніпропетровська округи, котрі належали до першої групи. Другу представляли Київська, Одеська, Миколаївська, Маріупольська та Запорізька округи. Робітники решти округ обслуговувалися на загальних засадах⁶⁴⁹.

Це було зумовлено тим, що в промислових районах України склався небезпечний санітарно-епідеміологічний стан. Так, на 1931 р. при загальнореспубліканському показнику 20 захворювань на 10 тис. осіб у Донбасі він сягав 120. Пункти першої медичної допомоги були відсутні на половині промислових підприємств; при забезпеченні лікарнями — 1 ліжко на 136 застрахованих⁶⁵⁰.

Ще гіршим було становище на новобудовах і лісорозробках. Так, на Дніпробуді функціонувало всього 17 медпунктів — 4 лікувальних, а інші — фельдшерські, причому профілактичну роботу проводили лише два з них. Через велику перевантаженість лікарів (до 100 осіб на прийом) вони не могли оглянути всіх хворих, а тих, які потребували лікарняної допомоги, — розмісти у стаціонарах через катастрофічний брак місць у них⁶⁵¹. Перший час медична допомога на лісорозробках, де працювали переважно розкуркулені, взагалі не надавалася⁶⁵².

Чинне законодавство про працю було поширено на спецпоселенців, котрі працювали за наймом на підставі трудових угод, згідно з циркуляром Наркомпраці від 16 серпня 1931 р. З того часу їм почали безкоштовно надавати амбулаторну, стаціонарну й профілактичну допомогу за місцем роботи або проживання, але за умови, якщо в районах лісорозробок існували лікувальні заклади⁶⁵³.

Однак їх організація розпочалася лише у 1933 р., коли на лісоповалі було надіслано медичних працівників із непромислових міст і містечок. Крім того, до кожної лісорозробки прикріплювався лікар або фельдшер із найближчої сільської лікувальної дільниці, котрий мав періодично приїздити для медогляду спецпоселенців. Через брак лікарів перша медична допомога в разі нещасних випадків на лісоповалах надавалася санітарними бригадами з робітників, навчених елементарним правилам її надання та оснащених аптечками⁶⁵⁴.

На відміну від лісорозробок, на заводах, фабриках і шахтах першу медичну допомогу робітникам надавали відповідні пункти. До 1931 р. вони були організовані більше, ніж на 2/3 шахт (на інших підприємствах цей показник був значно меншим). Проте лише 15,5% із них мали лікарів, незважаючи на те, що майже всі випускники медичних закладів у 1928–1931 рр. направлялися на роботу за розподілом на Донбас. Завдяки цьому кількість лікарів у цьому регіоні збільшилася з 1 жовтня 1928 р. по 1 січня 1931 р. на 22,3% (з 1172 до 2611 осіб), у той час як у цілому по Україні — лише на 13% (з 10250 до 14949 осіб)⁶⁵⁵.

Проте забезпеченість медпунктів ліками, перев'язочним матеріалом та носилками не покращувалася. До того ж, у них також не було телефонного зв'язку⁶⁵⁶.

Створювалися нові типи медичних закладів для обслуговування робітників великих підприємств — медсанцехи і промстанції, завданням котрих було оздоровлення умов праці та побуту трудівників. Одними із перших розгорнули роботу ці заклади заводів Харківського паровозобудівного і Маріупольського ім. Ілліча. Вони стежили за рівнем професійної шкідливості виробництва, проводили профілактичні огляди робітників та направляли хворих на лікування та курортне оздоровлення⁶⁵⁷.

Згідно з індустріальними пріоритетами, організовувалася система закритого медичного обслуговування індустріальних робітників, діяльність якої частково фінансувалася за рахунок підприємств. Відомчі заводські та шахтні лікувальні заклади спочатку, у 1931–1932 рр. з'явилися в Донецькому регіоні⁶⁵⁸, а з наступного року — в Криворізькому залізрудному басейні⁶⁵⁹. В їх структурі найшвидше зростала чисельність виробничих медпунктів. Робітники дрібних виробництв, позбавлені можливості обслуговування у заводських амбулаторіях і поліклініках, відвідували лікувальні заклади відкритого типу (загального користування) за місцем проживання. Динаміку кількості медичних установ в Україні за роки першої п'ятирічки відображено у таблиці № 1⁶⁶⁰.

Таблиця 1

Розвиток мережі закладів охорони здоров'я в УСРР за роки першої п'ятирічки			
Тип лікарняного закладу	За станом		Зростання у %%
	1927/28 р.	Кінець 1932 р.	
Поліклініки	221	396	79,1
Амбулаторії	2121	2765	30,3
Медпункти	423	1981	358,5
Медсанцехи	-	43	-
Промстанції	-	16	-
Зуболікувальні заклади	923	1442	55,6
Рентген-заклади	129	219	69,7
Фізіотерапевтичні заклади	99	194	94,7
Тубдиспансери	118	147	24,5
Вендиспансери	103	143	38,8
Інші диспансери	-	31	-
Ліжка в лікарнях	31407	56606	80,2
Ліжка у санаторіях	3926	4260	40,7%

Незважаючи на зростання чисельності закладів охорони здоров'я, рівень медичного обслуговування застрахованих залишався невисоким, ще зумовлювалося незначними витратами на лікувальну допомогу. Причому в Україні, порівняно з іншими республіками вони були найменшими. Так, у 1932 р. із розрахунку на одного застрахованого вони становили в УСРР — 23 руб. 30 коп., РСФРР — 23 руб. 43 коп., БСРР — 24 руб. 12 коп., ЗСФРР — 31 руб. 73 коп.,

Туркменській РСР — 35 руб. 33 коп., Узбецькій — 36 руб. 68 коп., Таджикиській — 41 руб. 39 коп. У галузевому розрізі найвищі показники відповідних витрат — від 44 руб. 08 коп. до 53 руб. 05 коп. — встановлювалися для застрахованих, котрі працювали в провідних галузях економіки⁶⁶¹.

Найслабшими ланками в системі охорони здоров'я була організація спеціалізованої, невідкладної й медичної допомоги вдома. Станції швидкої допомоги існували лише у великих містах та промислових центрах, а невідкладна у вигляді нічних чергувань лікарів, крім міст і робітничих селищ, — лише в окремих райцентрах⁶⁶². У стані організації перебувала диспансерна система обслуговування населення, яка передбачала поєднання лікувальної допомоги з профілактичною роботою по оздоровленню праці й побуту.

Досить повільно порівняно з іншими типами медичних закладів зростала чисельність спеціалізованих — венерологічних і особливо туберкульозних диспансерів. Там, де останніх не було, допомогу хворим на сухоти надавали інфекційні відділення лікарень (кількість ліжок для туберкульозних хворих у них за 1929–1933 рр. збільшилася з 568 до 1693). З причини перевантаженості фтизіатрів попасти до них на прийом було непростю справою. Незважаючи на це, кожен диспансер пересічно обслуговував декілька адміністративних районів (у радіусі 80–100 км), у них працювали лише по 3–4 лікарі та 1–2 сестри-обслідувачки⁶⁶³.

В умовах погіршення життєвого рівня робітників профілактика сухот здійснювалася переважно пропагандистськими засобами. На початку 1930 р. при Одеському тубінституті було відкрито «робітничий університет» — мережу короткотермінових санітарно-освітніх курсів, слухачі котрих ознайомилися із заходами профілактики сухот⁶⁶⁴.

Фактично без спеціалізованої медичної допомоги залишалися робітники, які мали наркологічну та алкогольну залежність. Проте робились активні спроби попередження пияцтва й алкоголізму. В 1928 р. в республіці було створено Всеукраїнське антиалкогольне добровільне товариство, котре мало розгорнути активну боротьбу за тверезий побут. Його завданнями були: організація відповідних осередків на підприємствах, проведення серед робітників антиалкогольної пропаганди та агітації, боротьба проти «п'яних прогулів», яку мали взяти на себе спеціальні санітарні бригади, котрі створювалися на підприємствах напередодні свят⁶⁶⁵. Однак в умовах, коли поширювався продаж алкогольних напоїв, діяльність товариства виявилася неефективною. В жовтні 1931 р. воно було об'єднане з низкою інших добровільних організацій у «Товариство оздоровлення праці й побуту». Водночас змінилася тактика боротьби з алкоголізмом.

При міських відділах НКВС створювалися витверезники — органи, які поєднували в своїй діяльності адміністративне покарання п'яниць (стягання з них штрафів) з першою медичною допомогою у разі їх алкогольного отруєння⁶⁶⁶. В тому ж році було ухвалено закон про примусове лікування п'яниць у наркологічних диспансерах. Дозвіл на подання заяв про їх розміщення в таких закладах отримали органи міліції, комісії рад, партійні комітети і фабзавкоми, житлові кооперативи та інші організації. Через брак коштів, котрих не вистачало на лікування а, тим більше, на соціально-профілактичну допомогу алкогольно-залежним, робота диспансерів мала низький ефект⁶⁶⁷.

Головною проблемою, з якою зіткнулись органи охорони здоров'я у роки першої п'ятирічки, було масове поширення найнебезпечніших епідемічних захворювань — тифу й холери, спричинених катастрофічним голодом і масовими міграціями людей.

Вже після першого спалаху тифу взимку 1931–1932 рр. Народний комісаріат охорони здоров'я розробив систему заходів попередження епідемії. В центрі уваги відповідних санітарних органів опинилися промислові підприємства та радгоспи, залізниці й вокзали, навчальні, лікувальні та соціальні заклади, тобто всі місця масового скупчення людей, що могли стати вогнищами тифу, а також заклади комунально-побутового обслуговування, від роботи котрих залежало утримання міста у належному санітарному стані.

В грудні 1931 р. Наркомат охорони здоров'я надіслав директивного листа інспекторам охорони здоров'я й керівникам промислових підприємств, сільськогосподарських трестів, лікувальних і соціально-виховних закладів з вказівкою «вжити рішучих заходів, щоб попередити розвиток епідемії». Пропонувалося, по-перше, не допускати скупчення мешканців гуртожитків; по-друге, забезпечувати утримання їх приміщень і громадських місць у чистоті; по-третє, надавати робітникам можливість раз на декаду митися в банях, прати та дезінфікувати одяг і постільну білизну. У разі відсутності лазень належало придбати пересувне банно-пральне устаткування та обладнувати ним спеціальні приміщення, які мали опалюватися й освітлюватися. В радгоспах пропонувалося встановлювати дезкамери⁶⁶⁸. Завербовані робітники, котрі приїздили на роботу з інших місцевостей, мали проходити санобробку й віспощення⁶⁶⁹.

Боротьба з тифом нагадувала театр воєнних дій. При міських відділах Наркомздоров'я створювалися епідеміологічні бюро, а при поліклініках — сектори із санітарно-гігієнічної роботи. До їх складу входили лікарі-епідеміологи та санітарні. На боротьбу з хворобою було мобілізовано всіх медичних працівників, незалежно від фаху й кваліфікації, включаючи вищий і середній персонал та навіть студентів медиків. Мобілізованих прикріплювали до окремих державних установ або кооперативних об'єднань у містах, а в сільській місцевості — до сільськогосподарських комун, артілей, радгоспів і МТС⁶⁷⁰.

При місцевих органах влади організовувалися надзвичайні комісії по боротьбі з епідеміями, члени яких за участю представників громадськості перевіряли санітарний стан гуртожитків, їдалень, шкіл, житлових будинків, вокзалів, ринків й інших громадських місць, виявляли тифозних хворих. За наслідками обстежень вони публікували повідомлення у пресі, а за фактами виявлених порушень передавали справи про недбайливе ставлення посадових осіб щодо утримання комунальних закладів у належному санітарному стані до прокуратури та судових органів⁶⁷¹. У разі виявлення порушення, за які не передбачалася кримінальна відповідальність, щодо осіб, котрі їх скоювали, застосовувалися адміністративні заходи — на них накладався штраф⁶⁷².

Для покращення санітарного стану в робітничих селищах проводилися спеціальні заходи: медичні працівники заводських лікарень закріплювалися за робітничими казармами, де вони читали лекції й пильнували за дотриманням санмінімуму⁶⁷³. Санітарно-освітня робота здійснювалася за підтримкою самих робітників. З ініціативи Українського Червоного Хреста у житлових коопера-

тивах, гуртожитках і на промислових підприємствах організувалися сандружини та групи санітарних уповноважених з представників громадського активу⁶⁷⁴.

Надзвичайна санітарна ситуація, що склалася, вимагала максимального напруження і концентрації зусиль відповідних закладів. З ініціативи головного епідемічного лікаря республіки О. Марзеєва в республіці почали засновуватися комплексні органи, котрі об'єднували роботу всіх відповідних закладів (пастерівської, малярійної й дезінфекційної станцій та бактеріологічної лабораторії), — санітарно-епідеміологічні станції⁶⁷⁵.

Стан санітарної справи не дозволяв повсюдно і систематично здійснювати профілактичні заходи боротьби з епідемічними хворобами — щодо черевного тифу проводити поголовне щеплення населення, виявляти бацилоносіїв та хворих на початкових стадіях захворювання, а щодо висипного застосовувати масову санобробку населення, дезінфекцію й дезінсекцію, а також вчасно виявляти і ліквідувати вогнища захворюваності. Через незабезпеченість технічним устаткуванням робота санітарних закладів, особливо у сільській місцевості, проводилася без належної лабораторної діагностики⁶⁷⁶.

Лише в 1933 р. вдалося налагодити постачання останніх деякими дезінфекційними засобами: формаліном, хлорним вапном та хлорпікрином. Проте карболки й фенолу, як і раніше, не вистачало. Не виконувалися й замовлення на постачання медичних закладів діагностичним та дезінфекційним обладнанням — чашками Петрі, термостатами, автоклавами й т. ін.⁶⁷⁷

Через брак шприців та голок зривалися плани щеплення населення. На 10 березня 1933 р. лікувальні заклади Донецької області провели 33,2 тис. щеплень замість запланованих 800 тис., Дніпропетровської — відповідно 20,7 тис. замість 340 тис., Харківської — 30 тис. замість 280 тис., Київської — 5 тис. замість 400 тис., Вінницької — 10 тис. замість 320 тис., Одеської — 115 тис. замість 300 тис., Чернігівської — 6,2 тис. замість 80 тис.⁶⁷⁸

Боротьбі з завошивленістю перешкождала незабезпеченість населення засобами особистої гігієни. Припинився імпорт іноземних машинок для гоління, а масове виробництво вітчизняних не було налагоджено⁶⁷⁹. Катастрофічно бракувало мила й пральних порошоків. В умовах дефіциту річна душева норма споживання першого для городян УСРР встановлювалася в розмірі 1758 грамів — на 43% менше, ніж в цілому по СРСР (3054 г), а для сільських мешканців урізувалася до 436 г. І це при тому, що санітарний мінімум споживання мила, що гарантував миття з милом два рази на місяць, дорівнював 5 кг на рік (американці щорічно використовували 12 кг його). Але й мізерні норми не забезпечувалися. Через брак жирів та соди плани виробництва мила та його сурогатів щорічно зривалися. Тільки в першому кварталі 1931 р. вони були скорочені у 3,5 раза — із 4 300 т до 1 200 т, а в наступному за цей же період — виконані на 2/3. Милом нормально не забезпечувалися навіть лікувальні заклади. Так, восени 1933 р. вони недоотримали від Вукоопспілки 150 т його⁶⁸⁰. Розробка вітчизняного синтетичного мила перебувала на стадії лабораторних випробувань⁶⁸¹.

Масова санобробка не проводилася й через незабезпеченість санітарних та медичних закладів транспортними засобами. Незважаючи на таку ситуацію, союзний уряд не виконав план поставки санітарних автомобілів в УСРР. До кінця 1932 р. з центру надійшло лише 4 останніх замість обіцяних 45⁶⁸².

У занедбаному стані перебував і гужовий транспорт, але, попри це, тяглова сила лікувальних установ часто використовувалася не за призначенням, за розпорядженням місцевої влади на сільськогосподарських роботах у колгоспах та радгоспах⁶⁸³.

Санітарна ситуація тимчасово покращувалася лише внаслідок короткочасних кампаній — тижневиків і місячників «боротьби за чистоту». Тому влада вдавалася до широкого використання карантинних заходів — заборони в'їзду з несприятливих в епідемічному відношенні місцевостей до більш благополучних. Однак такі дії щодо в'їзду селян, котрі не мали на те дозволу місцевої влади, й облави на утікачів від голоду на транспорті та «чистки» міст від безпритульних і бездоглядних не ліквідували вогнища поширення тифу⁶⁸⁴.

Після покращення епідеміологічної ситуації влітку восени неминуче спостерігався новий спалах хвороби, спричинений появою холодів та погіршенням продовольчої ситуації у селах. Тиф продовжував забирати життя людей і протягом першої половини 1934 р.⁶⁸⁵

Боротьбі з останнім підпорядковувалися всі медичні заклади. Створювалися інфекційні стаціонари й відповідні відділення. Перші — шляхом перепрофілювання туберкульозних диспансерів на профілакторії, а другі завдяки передачі терапевтичних ліжок, а також призначених для хворих іншого профілю⁶⁸⁶. У сільській місцевості, де лікувальних закладів катастрофічно бракувало, ситуація з організацією інфекційних відділень була невтішною. Тим часом союзний уряд не дотримував зобов'язань щодо розгортання в УСРР 3 тис. ліжок для інфекційних хворих. Зокрема поставки мануфактури для них з центру не покривали і чверті потреб в останній.

Типовими були й випадки затримання пайкового забезпечення медпрацівників та продовольчого постачання лікувальних закладів⁶⁸⁷. «Хворих харчують незадовільно, — зазначав у листопаді 1933 р. нарком охорони здоров'я УСРР С. Канторович. — Навіть хворим на черевний тиф не дають білого хліба. Молочних продуктів бракує. М'яса, жирів майже зовсім не постачають. Паливом на зимовий сезон медичні заклади, як правило, не забезпечені»⁶⁸⁸. Це було основною причиною їх закриття.

В умовах тотального дефіциту влада намагалася розв'язати проблему боротьби з цією хворобою за рахунок людського фактора, вдаючись до репресивних заходів — адміністративного і судового покарання керівників, котрі не забезпечували дотримання санітарних норм (штраф до 100 руб., арешт або примусова праця на два тижні, оголошення догани у пресі або ж притягнення до судової відповідальності за ст. 293 Кримінального кодексу), й примусової мобілізації на боротьбу з епідеміями лікарів⁶⁸⁹. За таких умов основний тягар боротьби із відповідними епідемічними захворюваннями лягав на плечі медичних працівників. Їх зусиллями епідемію тифу було ліквідовано у 1934 р.

В умовах високої смертності населення та надто низької тривалості його життя, коли 33% чоловіків і 30% жінок не доживали навіть до 20 років⁶⁹⁰, витрати на підготовку кваліфікованої робочої сили ставали безглуздими. Іншими словами, розвиток важкої індустрії й оборонної промисловості був неможливим без хоча б мінімального підвищення асигнувань на розвиток охорони здоров'я трудящих.

У роки другої п'ятирічки витрати на медичне обслуговування із розрахунку на одного застрахованого мали зрости в Україні з 22 руб. 20 коп. до 26 руб. 19 коп., тобто на 17%. Незначний рівень асигнувань обґрунтовувався «успіхом оздоровчих та профілактичних заходів, які були покликані знизити захворюваність через повну ліквідацію епідеміологічних і шкіряних захворювань». Такому оптимізму влади не поділяли робітники, котрі в своїх листах, що надходили до Головного управління соціального страхування УСРР повідомляли про жахливі умови надання медичної допомоги. Так, наприклад, у Криворізькій амбулаторії «через постійне погіршення побутових умов залишився лише один лікар, який був змушений приймати в день 150 хворих замість 50»⁶⁹¹.

Дані про розвиток відомчих медичних закладів за роки другої п'ятирічки не відомі. Проте за 1931–1934 рр. кількість заводських та шахтних амбулаторій в УСРР зросла з 312 до 353, поліклінік — з 185 до 302, ліжок у лікарнях — з 13884 до 21696, а виробничих пунктів першої медичної допомоги зросла від 1327 до 2220, медсанцехів — з 27 до 60. В територіальному плані найкращі показники виявилися у промислових районах Донбасу. В 1934 р. тут функціонувало 70 поліклінік, 467 амбулаторій, 692 пункти першої допомоги, 20 медсанцехів, 27 тубдиспансерів, 15665 ліжок у лікарнях⁶⁹².

Крім того, у відомчих лікувальних закладах вводилися платні послуги для «непротарських елементів», котрими доводилося користуватися й робітникам, які не потрапляли на безкоштовний прийом. Так, у Донбасі сталінська і маріупольська електроводолікарні з 1934 р. почала обслуговувати від 25% до 30% хворих платно. Причому ціни на ці послуги встановлювалися незалежно від соціальної градації хворих та рівня їх платоспроможності. Саме громадяни, котрі платили за лікування, а не робітники, як це мало бути, ставали справжніми пільговиками. Їх приймали не тільки цілодобово, хоча за правилами їх прийом мав проводитися виключно у вечірні години, а й позачергово. Іноді, медичні заклади обслуговували тільки їх, а прийом для решти хворих припиняли. Такі випадки звичайно траплялися влітку в зв'язку з відпустками медичних працівників⁶⁹³. До того ж, тарифи на послуги не були уніфіковані.

У відповідь на скарги робітників, обурених платністю лікувальних послуг та високими цінами, наркомат охорони здоров'я УСРР у 1934 р. визначив категорію закладів (деякі лікарні), в котрих дозволялося брати гроші за лікування, а також встановив єдину таксу оплати стаціонарної медичної допомоги для всіх лікувальних закладів республіки незалежно від їх відомчої приналежності, яка враховувала соціальну диференціацію хворих та розмір їх заробітків (Див. додаток)⁶⁹⁴. Однак цих правил не дотримувалися, особливо в непромислових округах. Так, у Погребищінському районі Вінницької області у першій половині 1935 р. все населення, як застраховане, так і незастраховане отримувало меддопомогу лише за плату в грошовій або натуральній формі⁶⁹⁵.

Незважаючи на переведення ряду лікарень на часткову самоокупність, розмір асигнувань на розвиток охорони здоров'я, котрі виокремлювалися із загальноукраїнського фонду медичної допомоги, збільшувався, особливо у промислових регіонах, зокрема, для Донецької області тільки за один 1934 р. — на 4,1% (з 32,7% до 36,8%)⁶⁹⁶. Однак рівень асигнувань залишався недостатнім.

Медичні заклади систематично недоотримували продукти, необхідні для харчування хворих. Зокрема в 1934 р. їм було недодано 80% хліба й борошна, а дієтичні продукти взагалі майже не надходили.

Лише на 10% задовольнялися потреби лікарень у заміні м'яких меблів, не здійснювалося їх постачання столовим та кухонним інвентарем⁶⁹⁷. Бракувало мила й деззасобів, у зв'язку з чим санобробка хворих і дезінфекція лікувальних приміщень та постільної білизни не проводилися. Через майже повну відсутність транспортних засобів не розгорталася робота дезстанцій, пунктів невідкладної й швидкої лікувальної допомоги, не налагоджувалося обслуговування хворих на дому. Негативно позначалися на рівні медичного обслуговування і систематичні затримки заробітної плати лікарям⁶⁹⁸.

Через недофінансування та недопоставки із РСФРР й із закордону медпрепаратів та відповідного обладнання, які не вироблялися в УСРР, лікувальні заклади наприкінці кожного року звичайно призупиняли роботу на декілька місяців⁶⁹⁹. З цієї ж причини у 1936 р. було згорнуто діяльність протималарійних стаціонарів на металургійних підприємствах Дніпропетровської області (заводах ім. Петровського, Держинського та Леніна), організованих у 1934–1935 рр.⁷⁰⁰ Стояли необладнаними новозбудовані діагностичні та лікувальні заклади в Криворіжжі та у Донбасі⁷⁰¹.

До 1936 р. продовжувалися рейдерські захоплення приміщень медичних установ з боку державних органів. Їх було припинено, згідно з постановою ЦК КП(б)У про заборону нецільового використання приміщень лікарень, амбулаторій і аптек та повернення їм тих, котрі в них були відібрані⁷⁰². Однак, незважаючи на численні проблеми у розвитку вітчизняної системи охорони здоров'я, загальний рівень смертності населення в республіці знизився.

Це було забезпечене, по-перше, подоланням голоду; по-друге, формуванням у населення свого роду «запасу міцності», який створюється практично після всіх демографічних катастроф, котрі забирають життя найслабших⁷⁰³; по-третє, зниженням летальності від такої небезпечної хвороби, як тиф, завдяки масовій вакцинації населення. Однак після скорочення показника смертності в 1934 р. він застряг на одному рівні до кінця 1930-х рр.⁷⁰⁴ У 1934 р. в СРСР було завершено розробку протитуберкульозної вакцини БЦЖ, а в 1937 р. вперше організовано масову вакцинацію новонароджених⁷⁰⁵. У Радянському Союзі також було освоєно виробництво нових високоефективних медичних препаратів: у 1936 р. — акрихіну й червоного стрептоциду, в 1937 р. — сульфідину і сульфаніламідну, у 1938 р. — сульфазолу. Сульфаніламідні препарати були надзвичайно ефективні в лікуванні шлунково-кишкових хвороб, які забирали багато життів.

Вагому роль у подоланні епідемічної захворюваності відіграло посилення державного санконтролю. Радянське керівництво відреагувало на епідемічний спалах 1932–1933 р. організацією в УСРР Державної санітарної інспекції, котра мала здійснювати відповідний контроль за всіма сферами життя та побуту населення⁷⁰⁶. Одночасно з останньою було створено Всеукраїнське товариство з оздоровлення праці й побуту, члени якого ініціювали санітарні суботники у цехах і гуртожитках, залучали робітників до збору коштів на проведення відповідних заходів, а також популяризували серед них звички відносно дотри-

мання особистої гігієни. В 1934 р. трудящі УСРР відпрацювали на санітарних суботниках 14 млн годин, а також взяли участь у реалізації спеціальної позики⁷⁰⁷.

Водночас через погіршення житлових умов та підвищення інтенсифікації праці рівень загальної захворюваності робітників залишався високим. Щоб знизити його, влада намагалася призвичаювати їх до фізичної культури та налагодити їх відпочинок в оздоровчих закладах.

Згідно з директивами партії про переважне забезпечення профілактичною допомогою трудівників провідних галузей виробництва, територію України було поділено на 6 типів районів: Донбас (коефіцієнт обслуговування 100%), Дніпропетровськ, Харків, а також транспорт (80%); Маріуполь, Миколаїв і Запоріжжя (60%), Одеса і Київ (50%), колишні обласні центри (30%), інші райони (10%). При цьому вартість путівок для індустріальних робітників була на 20% меншою, ніж для інших застрахованих. За постановою Наркомату праці УСРР від 14 серпня 1930 р., обов'язковою умовою при направленні у профілактичні установи стала наявність трудового стажу для працівників провідних галузей економіки в 1,5 року, а для інших — 2⁷⁰⁸.

Протягом оздоровчої кампанії 1931 р. 65% путівок до санаторно-курортних закладів було надано робітникам, 6% — службовцям, 5% — партійним функціонерам, 2% — інвалідам, 4% — працівникам ДПУ й військового відомства, 0,5% — членам громадських організацій, стільки ж — кооперативних органів, 15% — селянам та 2% — членам робітничих родин. Тільки з Донбасу у санаторії потрапило 11 тис. робітників і ще 36 тис. — у будинки відпочинку⁷⁰⁹.

За директивою Центрального управління соціального страхування СРСР від 8 жовтня 1931 р., путівки до них мали надаватися виключно «робітникам-ударникам, що виявили виробничу ініціативу, учасникам радгоспних бригад, громадського буксиру, робітникам та службовцям, що взяли на себе зобов'язання виконати п'ятирічку за 4 роки»⁷¹⁰. Якщо у 1931 р. кількість «ударників» серед відпочивальників будинків відпочинку становила 26%, то в 1932 р. — 65,9%.

За планом профілактичної допомоги, затвердженим ВЦРПС на 1932 р., встановлювалися підвищені норми забезпечення путівками робітників провідних галузей промисловості: у вугільній — на 1000 застрахованих 200 путівок, у металургійній відповідно — 175, комунальній сфері — 50. Причому робітникам й інженерно-технічним працівникам належало надавати не менше 92% всіх путівок. З 1936 р. всі працівники, окрім учнів шкіл ФЗУ, підлітків, котрі працювали на підприємствах, вагітних і жінок з немовлятами, мали сплачувати 20% від вартості отриманих путівок⁷¹¹.

Індустріальні пріоритети розподілу останніх суворо дотримувалися. Серед відпочивальників санаторіїв у 1932 р. частка робітників становила 60%, ІТП — 4,8%, селян — 5,3% службовців — 20%⁷¹². Питома вага перших, які отримували путівки до цих закладів, серед їх загальної кількості за роки першої п'ятирічки практично не збільшилася (з 0,2 до 0,3%), а тих, що направлялися в будинки відпочинку, — з 4,2 до 7,1%. Несуттєво (з 0,3 до 0,2%) зменшилася частка підлітків, котрі перебували у колоніях робітничої молоді Ці оздоровчі заклади пропускнуо спроможністю в 5 тис. осіб були організовані у 1928 р. в 11 округах

України. У них підлітки сполучали відпочинок із сільськогосподарською працею для продовольчого самозабезпечення⁷¹³.

В 1932 р. було організовано нові форми відпочинку — сімейні будинки відпочинку на 12 тис. 541 місце, молодіжні — на 35 тис. 237 місць⁷¹⁴ та піонерські табори.

Через неправильно поставлений облік путівок найбільш дорогі, які призначалися робітникам, «йшли на сторону» — продавалися службовцям, причому різниця в їх вартості — дешевих, котрі мали продаватися, й дорогих, які фактично продавалися, надходила в кишеню працівників соцстраху⁷¹⁵.

За 1930–1932 рр. ліжковий фонд у санаторіях збільшився з 850 до 1300 місць, а у будинках відпочинку з — 14 750 до 17 500. Розширення місць в оздоровчо-курортних закладах здійснювалося переважно за рахунок використання існуючої мережі. Наприклад, у Запорізькому будинку відпочинку, розрахованому на 250 осіб, відпочивало 340⁷¹⁶. Щоправда, переважно в Донбасі розпочалося будівництво нових аналогічних закладів. Так, у 1931 р. було введено в дію Щербинівський будинок відпочинку на 150 ліжок та Святогорський — на 320, а у наступному році їх закладено ще 13. Нові санаторії у роки першої п'ятирічки взагалі не будувалися⁷¹⁷.

У 1932 р. план оздоровлення застрахованих за загальною кількістю відпочивальників вдалося перевиконати майже вдвічі: санаторії й будинки відпочинку відвідали 310 тис. осіб замість запланованих 169 тис. Проте частка працівників, котрі скористалися путівками, зросла лише на 27% — з 8 до 8,3 осіб на кожні 100. Це пояснювалося стрімким зростанням чисельності найманих працівників, темпи якого значно перевищували збільшення кількості місць в оздоровчих закладах⁷¹⁸.

Підвищення пропускної спроможності санаторіїв та будинків відпочинку без введення в дію нових корпусів знижувало якість обслуговування відпочивальників. Погіршення курортного сервісу також зумовлювалося недофінансуванням цих закладів та зменшенням купівельної спроможності рубля. Так, у травні 1932 р. собівартість санаторного лікування становила 186 руб. 50 коп., у той час як ціна путівок — лише 151 руб. 72 коп., що зумовило перевитрати з фонду соцстраху на суму 2 млн руб. І це за умови неповного забезпечення відпочивальників продуктами харчування, а санаторіїв — обладнанням. Враховуючи темпи інфляції, Наркомат охорони здоров'я УСРР наполягав на збільшенні ціни путівок на наступний рік до 220 руб.⁷¹⁹

Проблема недофінансування не була вирішена до кінця 1930-х рр. Так, у 1936 р. через відсутність господарсько-фінансового плану по експлуатації будинків відпочинку їх фінансування здійснювалося в межах асигнувань IV кв. 1935 р. У результаті замість запланованих витрат на харчування в день на особу в розмірі 9 руб. 09 коп. фактично витрачалося 7 руб. 10 коп. Брак коштів не дозволяв будувати нові корпуси, придбати у необхідній кількості твердий інвентар (стілці, шафи, графіни, дзеркала), посуд, та предмети комфорту (ковдри, м'які меблі, вази, статуетки, килимові доріжки тощо)⁷²⁰. Тим часом, вартість путівок порівняно з 1932 р. зросла більше, ніж у 2,5 раза, а порівняно з 1935 р. — на 30% і пересічно становила 620 руб. Найдешевші із них коштували 520 руб, а найдорожчі — 720 руб.⁷²¹

Незважаючи на високі ціни, санаторний відпочинок звичайно розпочинався з негостинного прийому. На вокзалі курортників ніхто не зустрів, вони мусли добиратися до санаторію самотужки, звичайно пішки, навіть у лютий мороз⁷²². Після прибуття до місця призначення їх відпочинок псували повсюдні й нескінченні черги, спочатку — на реєстрацію та санобробку, а потім щоденно на прийняття процедур, прийом до лікаря, до душевої й до їдальні. Про такі «випробування» для хворих людей, котрі були обтяжливими і для здорових, з обуренням повідомив до сатирично-гумористичного журналу «Крокодил» один із працівників металургійного комбінату ім.Сталіна, який у 1935 р. відпочивав у відомчому санаторії в Криму. Він писав: «У Лівадійському санаторії комбінату ім.Сталіна існує дуже збочена уява про нервову систему хворих. Так, наприклад, там вважають, що значному зміцненню нервової системи сприяє п'ятигодинна санобробка відпочивальників, що прибувають, причому з цих п'яти годин чотири з половиною години ви маєте стояти у черзі, а півгодини вас поливають холодною водою. Зі сторони це, може, дуже цікаво, але для тих, хто постраждав (а це саме вірне визначення для прибуваючих), це далеко не весело»⁷²³.

Після «випробування» санобробкою відпочивальників розміщували в тісних кімнатах без елементарних зручностей. Досить часто у палатах не було нічого, окрім ліжок, — столів, стільців, тумбочок, вішалок чи плювальниць⁷²⁴. Місця громадського користування перебували в антисанітарному стані. Замість каналізації були вигрібні ями. Вода подавалась із перебоями⁷²⁵. У багатьох будинках відпочинку не було душів та лазень, а лише поодинокі рукомийники⁷²⁶.

Звичайно курортно-оздоровчі заклади розміщувалися в спорудах літнього типу, але з 1929/30 р. їх було переведено на цілорічний режим роботи. Кількість «зимових» санаторних ліжок у кожній промисловій окрузі було доведено до 2000⁷²⁷, незважаючи на те, що санаторії не були підготовлені до роботи в зазначений час. Типовою для курортно-оздоровчих закладів була ситуація, котра склалася в Слов'янському санаторії, де не всі корпуси були утеплені, бракувало палива, а відпочивальники залишалися без теплої білизни і спальних мішків. Не було на курорті й електрокари для перевезення хворих. Після «оздоровлення» взимку у літніх санаторіях робітники поверталися додому хворими⁷²⁸.

На курортах погано годували. Їжа була одноманітною, несмачною та неситною. Через перебої з постачанням продуктів меню і розміри порцій не дотримувалися. Зокрема будинок відпочинку ім. Ілліча у Дніпропетровську в 1932 р. забезпечувався продовольством на 85% від норми, Бердянський курорт — на 85%. Зміївський постачався деякими продуктами (крупами, картоплею й іншою городиною) на 10%. Від перебоїв у забезпеченні рибою, м'ясом, жирами та молоком потерпав Слов'янський санаторій. У Київському будинку відпочинку ім. Фрунзе через брак продуктів на вечерю періодично давали капусту і чай. Молоко по декілька місяців було відсутнє навіть у дитячому раціоні. При цьому компенсація одних продуктів іншими не допускалася. Рідкістю в раціоні відпочивальників, навіть влітку, були фрукти. До того ж вони постачалися Курортпостачем по комерційних цінах. Так, ті, які були надіслані до Слов'янського санаторія із Сухумі, закупалися по 1 руб. 20 коп. за кілограм, а продавалися за 4 руб. 50 коп. Через перебої у фінансуванні курорти часто постачалися залежаними продуктами⁷²⁹.

Харчування не диференціювалося залежно від діагнозу хворих. Недотримувалися підвищені норми останнього для індустріальних робітників й ударників. Розклад видачі їжі часто порушувався через її невчасне приготування. Нерідко за рахунок продуктів, призначених для відпочивальників підготовувався обслуговуючий персонал, що викликало справедливі нарікання робітників⁷³⁰. Через недотримання норм харчування в оздоровчих закладах у 1932–1933 рр. спостерігався масовий достроковий від'їзд відпочивальників⁷³¹.

Ті, котрі залишалися, не могли покращити харчування навіть за власний кошт, оскільки в санаторних крамницях, якщо вони були, торгували переважно цигарками та цукерками, а хліб й інші продукти з'являлись у продажу дуже рідко⁷³².

В курортних їдальнях, як і в заводських, не вистачало не тільки їжі, а й скатертин, посуду та столового приладдя. Наприклад, у Євпаторійському санаторії ім. Семашка на стіл для 4-х осіб клали лише одну ложку, тому відпочивальники мали їсти по черзі або приносити свої прибори⁷³³. Через брак води посуд був брудним. У маленьких залах для прийому їжі завжди була задуха і тіснява⁷³⁴.

Оскільки коштів не вистачало навіть на їжу, майже всі культурно-розважальні заходи в санаторіях були платними. Зали відпочинку пристосовувалися під палати, а у червоних кутках бракувало шахів, шашок, доміно⁷³⁵. Єдиними безкоштовними розвагами були піші прогулянки, під час яких відпочивальники могли «обнюхати фонтан, котрий не б'є, але від нього дуже погано тхне», або «постояти у черзі, чекаючи, коли звільниться якась із нечисленних лавок для відпочинку».

Комерціалізація дозволяла обурювала робітників. Один із них, перебуваючи в санаторії ім. Фрунзе (Крим), гнівно повідомляв до журналу «Крокодил» «про платні, а точніше багатоплатні послуги» — «поїздки до Ялти (10 руб. 50 коп.), у Гурзуф (15 руб.), вилазки в кіно (6 руб)». Він радив адміністрації цього закладу «частіше заглядати до календаря й газет, щоб переконатися, в який час ми живемо»⁷³⁶.

Навіть політико-масова робота, котра мала стати невід'ємною складовою колективного відпочинку, часто не проводилася через брак газет, які не передплачувалися, а також мізерну кількість книжок у фондах бібліотек⁷³⁷.

Незважаючи на низький рівень курортного сервісу попит на путівки постійно зростав, щоправда, винятково в теплу пору року⁷³⁸. Зимові путівки, навпаки, часто не використовувалися. Іноді вони «згоряли» внаслідок їх несвоєчасного надходження з центру на місце. З цих причин, як повідомляла газета «Пролетарий», Перший всеукраїнський будинок відпочинку у першій половині 1933 р. залишився недовантаженим на 936 місць — 630 призначених для шахтарів, 174 — для металургів та 132 — для хіміків. Пустували місця і в інших оздоровчих закладах, наприклад, у Другому всеукраїнському будинку відпочинку — 790 місць, підготовлених для працівників вугільної, 295 — металургійної й 147 — хімічної промисловості.

Щоб забезпечити цілорічне використання курортно-санаторних закладів, Всеукраїнська рада професійних спілок зобов'язала низові профоргани своєчасно надавати путівки робітникам — не пізніше, ніж за 2 тижні до відпустки

(звичайно їх надавали за 1–2 дні) та, до того ж вивішувати в цехах списки тих, хто їх отримав, щоб відпочивальники мали змогу зібрати необхідні довідки від лікарів про стан здоров'я. Одночасно на профспілкові організації покладалося завдання стежити за дотриманням на підприємствах закону про цілодобове надання відпусток робітникам, а також за своєчасною виплатою їм зарплати і забезпеченням їх залізничними квитками⁷³⁹.

Завдяки вжитим заходам кількість відпочивальників у санаторіях, що оздоровлювалися за путівками, збільшилася з 1932 по 1935 р. на 28,5% — з 66.583 осіб до 85.556, у той час як чисельність курортних місць за відповідний час зросла лише на 7,9% — з 11545 до 12459. Разом із тим, дещо зменшилася кількість трудящих, котрі лікувалися в санаторіях по курсівках, — з 20627 до 16361⁷⁴⁰. Переважну частку серед відпочивальників становили працівники індустріальних галузей виробництва й транспорту (див. табл. № 2)⁷⁴¹.

Таблиця № 2

Склад трудящих, які лікувалися у санаторіях Українського курортного управління в 1933 та 1935 рр. за галузями					
Групи трудящих	1933 р.	1935 р.	Групи трудящих	1933 р.	1935 р.
I. Профспілки, до яких належить трудівник			II. Інші групи трудящих		
1. Вугільні й гірничорудні	6358	7416	9. Військовослужбовці	2091	2921
2. Металургійні	7374	7445	10. Колгоспники	3587	3659
3. Машинобудівні	3626	5328	11. Інші трудящі	2163	2210
4. Хімічні	2147	2634	12. Діти й підлітки	7505	9610
5. Транспортні	2462	5398	-	-	-
6. Соціально-культурні галузі	7635	6145	-	-	-
7. Працівники радгоспів і МТС	2388	2908	-	-	-
8. Інші спілки	25507	29882	-	-	-

Не маючи можливості докорінно покращити умови життя робітників та рівень їх медичного й курортного обслуговування, котрі є стабільною гарантією зниження їх захворюваності, влада намагалася розв'язати проблему зменшення тимчасової непрацездатності працівників адміністративно-репресивним шляхом.

У роки першої п'ятирічки в таку непередбачувану сферу, як захворюваність, було перенесені суворі планові засади. На початку року до страхових кас і заводууправлінь спускалися «контрольні цифри» щодо часу відсутності хворих працівників на виробництві та встановлювався ліміт грошових коштів на виплату їм лікарняних листків. Виходячи з таких установок, адміністрація «тиснула» на медпрацівників, змушуючи їх скорочувати видачу лікарняних, а також терміни перебування на них хворих. Внаслідок цього були велика кількість недолікованих, прояви загострення хронічних хвороб і т. ін.⁷⁴²

Квота оплачуваних днів тимчасової непрацездатності зменшувалася з року у рік. Якщо на 1928/29 р. в Україні було заплановано 875 днів на 100 застрахованих, то в 1929/30 р. — 838, у 1931 р. — 812, а в 1932 р. — 730. Найнижчими були норми для непромислових губерній. Наприклад, для Вінницької області ліміт періоду непрацездатності для 100 застрахованих встановлювався у розмірі 446,8 днів, а на 1933 р. — 730 днів⁷⁴³.

Виявлення симулянтів здійснювалося за допомогою самих робітників — делегатів страхових кас, котрі обиралися на профспілкових зборах. Їм ставилося в обов'язок не тільки допомагати робітникам в отриманні належної допомоги з непрацездатності (часто останні, особливо малописьменні, які тільки що приїхали із сіл, не знали своїх прав), а й перевіряти якість надання останньої та обґрунтованість страхових виплат. Тому їм належало відвідувати хворих на дому, у гуртожитку або в заводському баракі, щоб з'ясувати, чи обґрунтовано видано їм бюлетень, чи є за хворим належний догляд, чи забезпечений він медикаментами і чи виконує призначення лікаря або не лікується належним чином з намаганням спеціально розтягнути перебування на бюлетені. Підозра у симуляції загрожувала «хворому» викриттям, товаришським судом та припиненням виплат. Страделегати мали стежити й за використанням вагітними жінками декретних відпусток, оскільки часто робітниця, котрі їх отримували, продовжували працювати за домовленістю з адміністрацією, яка потребувала робочої сили, з метою отримати допомогу за соцстрахом і зарплату.

Симуляція хвороби для отримання лікарняних листків була поширеним явищем. Частіше за все у таких випадках робили опіки, порізи або «перепивалися». Разом із тим в умовах низької побутової культури та необмеженого споживання спиртних напоїв було важко встановити, коли це робилося свідомо, а коли ні. Щоправда, випадки легкого побутового травматизму могли кваліфікуватися й як симуляція і відповідно привід відмовити у видачі лікарняного листка. Однак такі факти не афішувалися. Заводські багатотиражки, навпаки, залякували читачів інформацією про покарання робітників-прогульників та лікарів, котрі їх «прикривали», видавали «липові» бюлетені про хворобу⁷⁴⁴.

Боротьба за зменшення днів непрацездатності в Україні виявилася найбільш активною серед інших республік. Якщо у 1928/29 р. УСРР займала у цьому плані друге місце після ЗСФРР, то за два роки показники з тимчасової непрацездатності в Україні виявилися найнижчими серед усіх республік Радянського Союзу (див. табл. № 3)⁷⁴⁵.

Таблиця № 3

Кількість днів з тимчасової непрацездатності в розрахунку на 100 застрахованих у 1928–1931 рр. по радянських республіках і в цілому по СРСР			
Роки	1928/29 р.	1929/30 р.	1930/31 р.
РСФРР	851,3	815,6	786,8
УСРР	886,0	807,7	754,2
ЗСФРР	975,0	967,4	823,2
СРСР	837,8	838,5	807,1

Помітний перелом у зменшенні днів непрацездатності почав простежуватися, починаючи з 1930 р. Планові завдання по цьому показники непрацездатності було перевиконано, незважаючи на жорстокий голод та поширення епідемій в Україні (див. табл. № 4)⁷⁴⁶.

Таблиця № 4

Динаміка днів непрацездатності на 100 застрахованих в УСРР у 1928–1932 рр. по видах непрацездатності						
Види непрацездатності	Роки	1928	1929	1930	1931	1932
Загальні захворювання, травматизм, карантин	План	841,2	833,5	819,6	8057	792,5
	Виконання	855,8	892,7	797,1	8076	721,6
Вагітність і пологи	План	81,0	77,0	73,2	696	66,2
	Виконання	81,9	85,1	79,2	806	112,5
Разом	План	922,0	910,5	892,7	8753	868,7
	Виконання	937,7	977,8	876,3	8882	834,2

Щоб попередити прийом на роботу хворих та виснажених від голоду, в 1932–1933 рр. в Україні було введено їх попередній медичний огляд, хоча такий захід був незаконним. Як згадував залізничник ст. Ханжонкове М. Кочур, котрий обслуговував копальні «Капітальна», «ім. Шмідта» й «ім. Косіора», хворі, які під час цих оглядів отримували довідку з діагнозом «безбілковий набряк», на роботу не приймалися. Однак там, де серед начальників відділів кадрів і цехів зустрічалися люди, котрі зглядалися над голодуючими, останні їх приймали на роботу, й через декілька днів вони потрапляли до лікарень, а їхні сім'ї отримували можливість одержувати хліб по картках⁷⁴⁷. Однак «щастило» одиницям.

Розміри допомоги з тимчасової непрацездатності залежали від форми власності підприємства, членства у профспілках, загального та безперервного стажу роботи. Так, із першого дня непрацездатності на допомогу в розмірі повного заробітку могли розраховувати лише члени профспілок, які працювали на підприємствах усупільненого сектора не менше 2-х років і мали загальний стаж роботи не менше 3-х років. До них прирівнювалися також ударники й підлітки до 18 років із стажем роботи не менше року на даному підприємстві. Інші категорії працівників обмежувалися певною часткою допомоги протягом перших 5–20 днів тимчасової непрацездатності. Для осіб, що не мали річного стажу роботи або ж не були членами профспілок, допомога виплачувалася у розмірі 2/3 заробітку.

Диференціація виплати останньої, котра залежала від форми власності підприємства, на якому працювали трудящі, скасовувалася із 1 серпня 1937 р., згідно з постановою ВЦРПС «Про поліпшення соціального страхування для службовців»⁷⁴⁸.

На підставі розглянутого матеріалу можна зробити висновок, що основні позитивні зрушення в розвитку охорони здоров'я, особливо у роки першої п'ятирічки, відбувалися в промислових регіонах республіки, де мешкала біль-

шість індустріальних робітників. У кризових умовах 1932–1933 р. для їх медичного обслуговування було створено мережу закритих лікувальних закладів. Одночасно вживалися заходи наближення медичної допомоги до робітників. Із 1928 р. на виробництві почали організовувалися пункти першої допомоги, які на найбільших підприємствах на початку 1930-х рр. реорганізовувалися у медико-санітарні цехи, які мали поєднувати лікувальну та курортно-оздоровчу роботу. З'являлися нові форми оздоровлення трудящих — колонії для робітників-підлітків і сімейні будинки відпочинку. Однак, незважаючи на нововведення, рівень медичного обслуговування та курортного оздоровлення робітників залишався низьким. До того ж із 1934 р. розширювалася платність лікувальних послуг, навіть для застрахованих. Щоправда, їх розмір встановлювався залежно від їх соціальної приналежності й рівня прибутків.

9. Соціальне страхування

Поряд із заробітною платою важливу роль у матеріальному забезпеченні робітників відігравали грошові та натуральні надходження з фондів соціального страхування. За їх рахунок надавалася лікувально-оздоровча допомога, здійснювалися виплати в разі безробіття, тимчасової й постійної непрацездатності, зокрема для вагітних жінок, а також на догляд («на посаг» та на годування) за немовлятами і на поховання у разі смерті застрахованих чи членів їх родин. Крім того, в 1930-ті рр. фонди соцстраху слугували також джерелом фінансування житлового будівництва для застрахованих та розвитку для них й їхніх дітей мережі комунально-побутових закладів, зокрема дитячих ясел, дитмайданчиків і піонерських таборів.

Основними рисами соцстраху у роки першої п'ятирічки були: по-перше, зростання чисельності та кола застрахованих, включаючи осіб найманої праці в індивідуальних господарствах (наймитів); по-друге, розширення видів соціального страхування — введення його по старості; по-третє, підпорядкування роботи відповідних органів потребам розвитку виробництва, насамперед індустріального; по-четверте, натуралізація виплат по різних видах страхової допомоги, зменшення їх питомої ваги і за рахунок цього збільшення фінансування соціально-побутових потреб промислових робітників; по-п'яте, припинення допомоги з безробіття; по-шосте, скорочення пенсій з інвалідності (компенсувалося трудовою допомогою); й, по-сьоме, встановлення рівності у відповідному забезпеченні робітників та службовців⁷⁴⁹.

Серед зазначених особливостей головною було використання фондів соцстраху для пріоритетної допомоги робітників індустрії. Так, за бюджетом 1932 р. на одного працівника важкої промисловості й транспорту на рік пересічно припадало 108,8 руб., а інших галузей — лише 84,58 руб. При цьому питома вага натуральних і усупільнених видів страхової допомоги для першої категорії працівників у бюджеті фонду соцстрахування збільшилася за роки першої п'ятирічки з 59% до 68 його. Сума асигнувань на їх медичне і соціально-побутове обслуговування дорівнювала 45% останнього, в той час як чисельність застрахованих у даних галузях становили лише 29%. Загалом на нього було виділено вдвоє більшу суму в порівнянні з 1931 роком⁷⁵⁰.

Ефективність діяльності органів соціального страхування щодо пересічного застрахованого (по всіх галузях народного господарства) відбиває таблиця № 1⁷⁵¹.

Таблиця № 1

Витрати з соцстраху в Україні у першій п'ятирічці в розрахунку на одного застрахованого на місяць (руб.)				
Статті витрат	За планом		Виконання	
	1928 р.	1932 р.	1928 р.	1932 р.
Допомога з тимчасової працездатності	24,40	25,95	25,03	25,48
Пенсії	15,54	27,72	17,00	14,31
Допомога з безробіття	10,0	13,32	10,90	-
Додаткові види допомоги (на поховання та догляді за дитиною)	6,87	5,19	6,73	2,85
Оздоровчі заходи та дієхарчування	3,17	5,08	2,75	6,07
Організаційні витрати, включаючи лікувальний контроль	2,35	1,78	1,78	1,05
Соціально-побутове обслуговування	-	-	-	5,64
На медичну допомогу, включаючи лікарняне будівництво	22,47	27,71	23,98	36,82
Житлове будівництво	3,31	3,87	9,70	40,86
Інші витрати, в тому числі субсидування Інституту праці	1,32	0,21	1,58	0,18

Як бачимо, більшість із запланованих показників по основних видах соціального страхування — з безробіття, тимчасової та постійної непрацездатності, а також на поховання та на догляд за немовлям, окрім спрямованих на оздоровлення та лікування застрахованих, на кінець першої п'ятирічки не була виконана. Разом із тим суттєво збільшувалися кошти на профілактику захворюваності, що було спричинено активним будівництвом нових жител, лікарень, оздоровчих та соціально-побутових закладів для робітників. Внаслідок цього структура страхового бюджету зазнала суттєвих змін: частка витрат на різні види грошової допомоги у ньому знизилася з 60,2% до 34,1%, а на соціально-побутові потреби та на лікування й оздоровлення робітників — навпаки, зросла з 38,2% до 65,8% (так звані «інші витрати» скоротилися з 1,6% до 0,1%). Найменше знизилася розміри пенсійної допомоги із розрахунку на одного застрахованого (на 1,8%), а найбільше — на додаткові види забезпечення (на 45,1%) і з тимчасової непрацездатності (на 48,4%) (розрахунки за даними таблиці № 1).

В 1934 р. витрати на соціально-побутові заходи з фондів соціального страхування, порівняно з 1930 р., зросли майже у 70 разів⁷⁵².

У 1936 р. бюджет соцстраху був названий стахановським, оскільки акцентував основну увагу на покращенні соціального захисту учасників цього руху.

У зв'язку з посиленням боротьби з прогульниками й симулянтами і збільшенням асигнувань на заходи з покращення умов праці та життя робітників на 82,2% в страховому бюджеті зменшувалися кошти, передбачені на виплату допомоги у разі тимчасової непрацездатності й на 45,1% — з інвалідності⁷⁵³.

Зупинимося на з'ясуванні рівня пенсійного забезпечення робітників, страхової допомоги на випадок смерті останніх чи членів їхніх родин, а також материнства застрахованих робітниць.

Принципові зміни в пенсійному законодавстві визначила постанова ЦВК і РНК СРСР «Про соціальне страхування» від 23 червня 1931 р. Відповідно до потреб індустріалізації вона поставила перед Всеукраїнською радою соцстраху завдання встановити більш високі пенсії та зменшити стаж роботи для робітників, зайнятих на важких і шкідливих виробництвах; збільшити їх залежно від тривалості стажу роботи останніх у даних галузях; а також розробити стимули заохочення пенсіонерів до суспільно корисної праці. Ці заходи мали стримати відтік робочої сили з провідних галузей народного господарства.

Згідно з цією постановою, пенсії для робітників, зайнятих на підземних роботах, встановлювалися в розмірі 71–72% заробітку, для металістів — 65–66%; для текстильників — 60–62%. Під час визначення розмірів їх через старість враховувалася не тільки галузь народного господарства, а й трудовий стаж. У липні 1931 р. встановлювалася «стеля» максимальних пенсій залежно від причини інвалідності та місцевості проживання працівників: найвища — через виробничий травматизм і соціальні захворювання — до 225 руб, нижча — через загальні захворювання — до 150 руб. у містах та 130 — в селах та найнижча — через старість — до 112 руб. 50 коп.⁷⁵⁴

У лютому 1932 р було встановлено новий, чотириступеневий поділ пенсіонерів на категорії, від приналежності до котрих залежав розмір їх відповідного забезпечення. До першої категорії були віднесені робітники, зайняті на шкідливих та підземних роботах. У другу групу об'єднувалися всі інші трудівники металургійної, машинобудівної, електротехнічної, вугільної, нафтової, хімічної промисловості, залізничного й водного транспорту, підприємств зв'язку. Третю категорію складали всі робітники, не віднесені до двох попередніх груп, і службовці, зайняті на виробництві. Решта останніх відносилася до четвертої категорії. Водночас було підвищено мінімальний розмір пенсій для інвалідів I та II груп, які раніше працювали в провідних галузях промисловості⁷⁵⁵.

З листопада 1932 р. встановлювалася залежність пенсійного забезпечення від дотримання працівниками правил внутрішнього розпорядку підприємств. Робітники, звільнені з роботи через порушення трудової дисципліни, під час розрахунку отримували трудові книжки з відміткою про скасування трудового стажу, без котрого пенсійне забезпечення не надавалося. Працюючим інвалідам праці, також звільненим за прогули, не виплачувалася надбавка до пенсій у разі їх підвищення. Крім того, вони втрачали право на працевлаштування й перекваліфікацію.

Оскільки на виробництві не вистачало кадрових робітників, суттєво збільшувався розмір пенсій особам, що продовжували працювати після досягнення відповідного віку. Однак найбільше влада піклувалася про персональних пенсіонерів, до категорії яких з числа робітників зараховувалися лише працівники,

котрі отримали почесне звання «Героя праці». Якщо розмір пенсійного забезпечення, виплаченого інвалідам праці у роки першої п'ятирічки, пересічно зріс лише в 0,25 разів, то для персональних пенсіонерів — у 13 разів⁷⁵⁶.

З 1932 р. через повсюдне запровадження карткової системи почалася натуралізація пенсій, котрі виплачувалися інвалідам. Одночасно в зв'язку зі зменшенням їх розміру з 17 руб. у 1928 р., до 14 руб. 13 коп. у 1932 р. (див. табл. № 1) активізувалася трудова допомога цим категоріям громадян.

Протягом другої п'ятирічки пересічний розмір пенсій планувалося довести до 45,72% від суми заробітної плати, а для членів сімей, які втратили годувальника, — до 38,62% від неї в померлого голови родини. Пенсії через старість планувалося поширити на всі категорії працівників⁷⁵⁷.

Одне їх підвищення було проведено у 1934 р. в зв'язку зі скасуванням нормованого постачання хлібом і зростанням ціни на нього. Щоправда, воно торкалося виключно низькооплачуваних робітників і службовців. Для перших, що отримували пенсію до 40 руб., її розмір збільшився на 5 руб., для других — на 4 руб., а для сімей, котрим призначили останню через втрату годувальника у сумі до 30 руб., — на 3 руб. Це підвищення не стосувалося пенсіонерів, які працювали на підприємствах і в установах, оскільки у них зростала заробітна плата⁷⁵⁸.

В 1935 р. встановлювалися спеціальні пенсії для стахановців. При нарахуванні їх відповідного забезпечення за основу брався пересічний заробіток цих працівників за останні 12 місяців, не обмежений максимальною сумою (для інших робітників вона визначалася на той час у 450 руб.)⁷⁵⁹.

Згідно з положенням про персональну пенсію, затвердженим політбюро ЦК КП(б)У 3 липня 1935 р., розширювалися відповідні пільги для «Героїв праці». Якщо останнім призначали персональні пенсії республіканського значення, то їх розмір встановлювався в межах 150–400 руб., а коли місцевого — то 75–300 руб. Сума цієї допомоги залежала не тільки від характеру та ступеня заслуг працівників, а й кількості осіб, котрі були на його утриманні, а також заробітку пенсіонера на момент втрати працездатності та групи інвалідності. Якщо він мав систематичні заробітки або трудові прибутки, що разом із сумою, призначеної йому персональної пенсії перевищували визначений у цьому положенні максимальний розмір відповідної допомоги, остання сплачувалася в зменшеному розмірі.

Положення про персональні пенсії передбачало широке коло пільг для осіб, котрі їх отримували. По-перше, квартплата їм нараховувалася за ставками, встановленими для робітників і службовців, із розрахунку 50% від одержуваної пенсії, й систематичного заробітку, якщо такий був, разом. При цьому не враховувалися випадкові заробітки персональних пенсіонерів.

По-друге, за такими ж само пільгами вони сплачували й за надлишки жилплощі. До того ж їх не дозволялося виселяти адміністративним шляхом без надання придатного для проживання приміщення, не меншого за розмірами за ту площу, яку вони займали до виселення, а також транспортних засобів для переїзду. По-третє, персональні пенсіонери звільнялися від сплати місцевих податків та зборів. Крім того, не підлягали оподаткуванню належні їм будівлі, транспортні засоби й худоба. По-четверте, вони мали право на безкоштовне і

позачергове користування всіма видами лікарської та протезної допомоги, а члени їх родин обслуговувалися у медзакладах нарівні зі застрахованими робітниками. Щодо санаторно-курортного лікування персональні пенсіонери також прирівнювалися до них. По-п'яте, їх позачергово приймали в установах соціального забезпечення (будинків для інвалідів тощо) й охорони здоров'я, а членів родин останніх — у тих же закладах нарівні зі застрахованими робітниками. По-шосте, в разі вступу до кооперативних організацій вони сплачували пайові та вступні внески у найменшому розмірі, встановленому для низькооплачуваних категорій населення. Крім того, персональні пенсіонери республіканського значення отримали право на безкоштовний проїзд комунальними залізницями.

Діти й особи, що перебували на утриманні цих пенсіонерів, приймалися до всіх учбових закладів і виховних установ переважно перед іншими кандидатами та мали першочергове право на стипендії. Такі само пільги надавалися й самим персональним пенсіонерам, коли вони вступали для навчання (на курси, робітничі факультети, технікуми і виші).

Персональні пенсії встановлювалися й для членів сімей померлих чи безвісти відсутніх персональних пенсіонерів, що мали підстави для їх одержання. Розміри цих пенсій визначався залежно від чисельності осіб, які були на їх утриманні та з урахуванням бюджету родини на час смерті чи зникнення останніх. Причому загальна сума відповідного забезпечення всіх членів сім'ї не мала перевищувати визначений для таких пенсій максимум⁷⁶⁰.

З 1939 р. до всіх їх встановлювалися надбавки за безперервний трудовий стаж. Для інвалідів I й II групи з причини загального захворювання вони становили від 10 до 20% залежно від категорії інвалідності. Разом із тим підвищувався загальний стаж роботи, що давав право на пенсію. Залежно від віку застрахованого останній на підприємстві мав становити: для чоловіків — від 2 до 20 років, для жінок від 2 до 15 років і в порядку винятку для осіб, зайнятих на підземних роботах, — від 2 до 14 років. Загалом необхідний стаж роботи, що давав право на пенсію, був підвищений порівняно з попереднім періодом більше, ніж у 2 рази⁷⁶¹.

В роки першої п'ятирічки виплати пенсій нерідко затримувалися.

Із серйозними проблемами зіткнулися робітники й у разі смерті членів їх родин, а останні — у випадку смерті годувальника чи в зв'язку з народженням дітей. Згідно з «Кодексом законів про працю», похоронні виплати мали покривати пересічну вартість послуг громадянського обряду поховання, але не перевищувати рівня середньомісячної зарплати для даної місцевості⁷⁶². Однак встановлена страховка не покривала всіх витрат, оскільки ціни на послуги похоронних бюро були необґрунтовано високими. Так, у столиці в 1928 р. труну собівартістю у 8 руб. продавали за 30, а собівартістю 16 руб. — від 40 до 70⁷⁶³. Родичам померлих доводилося позичати гроші, щоб оплатити останні.

Через загострення товарного дефіциту, виникали також серйозні проблеми з грошовою страховою допомогою по догляду за новонародженими. З цієї причини почастишали випадки нецільового використання матерями «дитячих грошей»⁷⁶⁴. Щоб захистити інтереси дітей, фабзавками почали ставити питання про видачу допомоги на предмети догляду за немовлям натурою⁷⁶⁵. Зважаючи на ці

клопотання, Центральне управління соціального страхування (Цусострах) дозволило за бажанням застрахованої матері повністю або частково замінювати грошові виплати на натуральні. До дитячого набору вартістю 22 руб. 50 коп., встановленому наприкінці 1920-х рр., мали входити 8–10 пелюшок, 4–6 сорочок, 2–3 кофточки і така ж кількість простирадл, по одній тканий та байковій ковдрі, гумовий балон, ванночка з оцинкованого заліза, ліжко та 1 м клейонки⁷⁶⁶.

Оскільки товарні фонди витрачалися переважно для стимулювання хлібозаготівлі, потреба міст у предметах догляду за новонародженими задовольнялася частково, наприклад, у 1932 р. — лише на чверть⁷⁶⁷. Через брак відповідних товарів у міських магазинах споживчої кооперації матерям видавали на «дитячі талони» різний непотріб — речі, не призначені для догляду за дитиною, або ті, які в них були. До того ж ціни на ці товари для пересічних громадян були високими. Обурені браком товарів для немовлят та їх дорожнечою, робітниця зверталася зі скаргами до різних інстанцій⁷⁶⁸.

Коло пільговиків на отримання дефіцитної натуральної допомоги для новонароджених було визначено в квітні 1932 р. До їх категорії потрапили низькооплачувані робітники провідних підприємств промисловості, оклад яких не перевищував 180 руб., а інших галузей — 150 руб. Інші, що мали право на цей вид допомоги, отримували його в грошовій формі⁷⁶⁹. У виняткових випадках дозволялося видавати ордери на «дитячі пайки» ударникам із робітників і ІТП⁷⁷⁰.

Система розподілу натуральної допомоги викликала обурення кваліфікованих робітників й ударників, які скаржилися на те, що вона не заохочувала працівників до довгорічної роботи на одному підприємстві, набуття кваліфікації та перевиконання виробничих завдань. Підтримуючи їхні вимоги, голова територіальної республіканської страхової каси УСРР звернувся до Цусостраху з пропозицією враховувати при видачі натуральної допомоги для догляду за немовлятами виробничі чинники і насамперед ударництво й тривалість трудового стажу⁷⁷¹.

Щоб покрити дефіцит наборів, що надходили в централізованому порядку, страховим касам було запропоновано вишукувати місцеві товарні ресурси⁷⁷². Однак зробити це було надзвичайно складно. Тому у 1932 р. асигнування, призначені для закупки товарів для новонароджених, повністю не використовувалися. Сума залишку за відповідною статтею бюджету соцстраху СРСР становила 4 млн руб. Ці невикористані кошти для немовлят було переадресовано на утримання дитячих закладів⁷⁷³.

Для того що уберегти матерів-годувальниць від виснажливого стояння у чергах за дефіцитними товарами, із серпня 1932 р. їм було надано право першочергового отоварювання в магазинах споживчої кооперації по ордерах на придбання дитячих речей порівняно з іншими пайовиками. Водночас їх дирекціям приписувалося комплектувати набори для новонароджених суворо до встановленого асортименту товарів. Якщо придатних із них у продажу не було, жінкам дозволялося замінювати останні на інші за їх власним вибором, а не придбати ті, що їм продавали в примусовому порядку⁷⁷⁴.

До складу набору, встановленому у 1932 р., входило 7 підгузків, 8 бавовняних пелюшок та чотири фланелевих, 3 сорочки та стільки ж сорочечок,

4 кофточка, 2 простирадла, по 1 підковдрі і стьобаній ковдрі. Вартість набору підвищилася до 32 руб.⁷⁷⁵

Щоб попередити спекуляцію товарами для дітей, Наркомат постачання не тільки встановив тверді прейскурантні ціни на них, а й обмежив рівень бюджетних та роздрібних націнок на їх собівартість. Особи, винні в їх перевищенні, залучалися до адміністративної й кримінальної відповідальності. Бюджетні націнки для міст визначалися у розмірі 36%, а для села — 47,5%. Роздрібні торгові також встановлювалися залежно від того, де реалізовувалися товари, — у міській чи сільській місцевості, а крім того, диференціювалися за територіальними поясами⁷⁷⁶.

Зважаючи на зростаючу потребу в робочій силі, влада намагалася знизити смертність породіль і немовлят та підвищити народжуваність дітей. Із цією метою здійснювалося державне страхування матерів-робітниць і службовок — у разі їх вагітності й пологів. Страховопомога для вагітних та породіль надавалася виключно для робітниць та дружин робітників на термін 8 тижнів до й після пологів, а для службовок і дружин службовців — 6 тижнів. А так звана «допомога на годування» новонароджених встановлювалася — робітницям і службовкам упродовж 9 місяців після пологів та дорівнювала $\frac{1}{4}$ суми середнього для певної місцевості заробітку. Причому право на отримання її для породіль набували лише ті трудівниці, які пропрацювали за наймом не менше півроку до початку відпустки за вагітністю⁷⁷⁷.

На початку 1930-х рр. у зв'язку з кампанією боротьби з плинністю робочої сили термін трудового стажу, необхідного для отримання допомоги на годування та догляд за немовлятами, було подовжено до 8 місяців. Робітницям, які переривали трудовий стаж до виходу в декретну відпустку, дитячий набір надався лише тоді, коли вони переходили з одного підприємства до іншого за згодою з адміністрацією, органами праці чи громадськими організаціями (партийними або профспілковими), або внаслідок звільнення з роботи, але не з власної провини. Причому в усіх випадках термін перерви між роботами не мав перевищувати 2-х місяців⁷⁷⁸. У разі, якщо вони не встигли вчасно працевлаштуватися, виплата допомоги їм не проводилася⁷⁷⁹.

Для жінок, які не мали притулку в останні місяці вагітності та відразу після пологів, організувалися будинки «матері й дитини», які також називалися «будинками матері-пролетарки» чи «самітної матері». Ці заклади не тільки надавали притулок і харчування вагітним та породіллям, а й навчали жінок правилам догляду за дитиною та здійснювали їх професійну підготовку. Кількість таких будинків в Україні з 1929 по 1931 р. збільшилася з 9 до 14⁷⁸⁰.

На кошти органів соцстраху організувалася мережа молочних кухонь при дитячих консультаціях, які з 1920-х рр. отримали назву «крапля молока». Якщо у 1928 р. в Україні нараховувалося 143 останніх, то у 1933 р. — 279, а в 1936 р. — 360. Однак через малу пропускну спроможність їх мережа була недостатньою. У 1935 р. 11 відповідних закладів Києва постачали харчуванням лише 1502 дітей, 9 кухонь Харкова — 1521; а 3 в Одесі — 605. І тільки 2 великі в Дніпропетровську обслуговували 1490 дітей⁷⁸¹. Тим часом, висока смертність їх в ясельному віці у великих містах, насамперед Макіївці, Сталіно, Ворошиловграді й Одесі, пояснювалася зокрема широким поширенням шлунково-кишкових хвороб у літні місяці⁷⁸².

За сприяння органів соцстраху організовувалося забезпечення дітей низькооплачуваних робітників гарячими сніданками в школах. З 1931р. по 1933 р. кількість тих, які безкоштовно харчувалися у них, збільшилася у 3,5 раза. Якщо у 1931 р. вона становила 23988 осіб, то у 1932 р. — 58602, а у 1933 р. — 84756⁷⁸³. Перевага при звільненні від плати за сніданки «надавалася дітям ударників при інших рівних умовах» (мався на увазі ступінь матеріального забезпечення)⁷⁸⁴.

Запроваджувалося дієтичне харчування робітників, хворих на шлунково-кишкові хвороби, без відриву від виробництва. Мережа останнього у заводських та фабричних їдальнях забезпечувала в 1931 р 52500 робітників, у 1932 р. — 100 тис., у 1933 р. — 122600, а в 1934 р. мала охопити 124400 осіб⁷⁸⁵.

У зв'язку із залученням праці жінок до промислового виробництва активізувалися заходи по звільненню їх від обтяжливих домашніх турбот та насамперед від догляду за дітьми. Завдяки розгортанню стаціонарної ясельної мережі до кінця першої п'ятирічки планувалося забезпечити місцями в цих закладах усіх дітей відповідного віку робітниць провідних підприємств промисловості, на 60% — трудівниць її інших галузей і транспорту й на 10% — колгоспниць⁷⁸⁶.

Організація та утримання ясел мали фінансуватися переважно коштами соцстраху, які формувалися з 0,25% відрахувань підприємств із фондів заробітної плати, асигнувань із місцевого бюджету і грошей батьків⁷⁸⁷. Коли у 1933 р. Держплан зняв утримання дитячих закладів з місцевого бюджету, частку коштів соціального страхування в їх фінансуванні було збільшено. Зокрема по яслах із 1932 р. вона зросла з 40% до 50%, у деяких галузях промисловості — навіть до 70%, а по школах — з 20% до 40%⁷⁸⁸. Однак фондів соцстраху не вистачало, й їх дефіцит компенсували батьки.

В 1934 р., коли фінансування ясел було передано до профспілок, останні вирішили оплачувати їхні витрати лише у половинному розмірі, тому кошти на утримання ясел не збільшилися⁷⁸⁹.

Оплати цих закладів лягала важким тягарем на бюджет родин трудящих. Її розміри для різних категорій робітниць залежно від їх заробітків та багатодітності різнилися у десятки разів, наприклад, для Києва й області — від 3 до 90 руб. Пільгу на безкоштовне відвідування ясел отримали низькооплачувані робітники із зарплатою в 50 руб, а також багатодітні (4 дітей і більше) із заробітком від 60 до 75 руб. Найвища плата — 75–90 руб. — встановлювалася для високооплачуваних робітників із зарплатою 700 руб. та вище. Щоправда, для тих з них, які мали багато дітей, плата обмежувалася 70 руб.⁷⁹⁰ Пересічно частка витрат робітниць на утримання однієї дитини у дошкільних закладах, за винятком багатодітних матерів, становила від 5% до 13% від суми їх заробітної плати⁷⁹¹.

Переважну частку коштів, які асигнувалися Головоцстрахом для розвитку ясельної мережі, було передано в міста й робітничі селища Донбасу і Криворіжжя, а також у Київ, Одесу й Харків⁷⁹². На них було відкрито 593 стаціонарних ясельних закладів для дітей робітниць провідних галузей промисловості, найбільше — в районах концентрації вугільних, металургійних та машинобудівних підприємств (див. табл. № 2).

Мережа відомчих заводських і шахтних ясельних закладів за станом по окремих галузях промисловості на 1.IV.1933 р.		
Галузь промисловості	Кількість ясел	Кількість ліжок
Вугільна	155	8503
Металургійна	33	3455
Машинобудівна	46	3907
Хімічна	17	1206
Рудна	17	1380
Інші підприємства	225	15156
Разом	593	33617

Всього за роки першої п'ятирічки мережа ясел збільшилася на 1476 закладів — з 225 до 1701*, враховуючі сільські ясла⁷⁹³.

Однак плани відкриття нових ясельних закладів не виконувалися. Наприклад, у 1933 р. вдалося засвоїти лише половину коштів, асигнованих на їх будівництво. Причиною було те, що спорудження комунальних закладів не відносилось до категорії першочергового й тому будівельні матеріали, попит на які перевищував пропозицію, для нього у централізованому порядку не відпускалися⁷⁹⁴.

Звичайно дитячі садки та ясла розміщувалися в старих, тісних і непристосованих для них приміщеннях без душових, пралень, сушилень й ізоляторів. У деяких, як, наприклад, на шахті «Гладковська», не було навіть рукомийників. Нові чи відремонтовані приміщення, призначені для дитячих закладів, нерідко захоплювалися професійними спілками чи іншими громадськими організаціями. Іноді їх «ущільнювали» для заселення громадян. Лише окремі дошкільні заклади, як ясла на шахті «Смолянка», укомплектовувалися кваліфікованим педагогічним та медичним персоналом.

Ясла несвоєчасно постачалися продовольством, особливо у голодні роки, коли навіть у Донецькому регіоні вони по декілька місяців не отримували багатьох, необхідних для дитячого раціону продуктів, зокрема молока. Вони постачалися лише в половинному обсязі від потреби⁷⁹⁵.

Через брак грошей зривалися самозаготівлі продуктів яслами й організація їх підсобних господарств, не оновлювалася ліжкова білизна, не придбалися одяг, взуття дітей і халати для матерів, які годували їх у брудному робочому одязі.

Адміністрація дитячих закладів безуспішно «вбивала» фінансування від територіальних страхових кас. Тим часом останніми в 1932 р. було освоєно лише 51,3% коштів, асигнованих Цусострахом на дитсадки, 39,2% — на ясла та 29,4% — на молочні кухні (дані по Донецькому регіону).

Й лише там, де адміністрація підприємств і профспілки не були байдужими до становища дітей робітників, робота відповідних закладів налагоджувалася.

* Дані на 1 квітня 1933 р.

Однак досить часто вони усувалися від розв'язання всіх ясельних проблем, перекладаючи їх на батьків, які на громадських засадах організували чергування у цих закладах, ремонтували та прали постільну білизну й дитячий одяг, прибирали і ремонтували приміщення ясел, допомагали їм в організації підсобних господарств та проведенні самозаготівель продовольства, а також налагоджували контакт із парткоматами, райрадами, місцевими відділами охорони здоров'я й громадськими організаціями, зацікавленими в роботі серед дітей, насамперед — із профспілками і зборами делегаток. Найбільш поширеною формою зв'язку ясельних закладів з адміністрацією промислових підприємств та робітничою громадськістю були «виробничі наради», які засновувалися у них за участю представників трьох сторін⁷⁹⁶.

В 1935 р. у зв'язку з погіршенням фінансування ясел (припиненням його з боку житлової кооперації) їх кількість почала скорочуватися, особливо в Донбасі. За рік до 1936 р. вона зменшилася з 1625 до 1543, а кількість дітей, котрі їх відвідували, — з 91105 до 86744⁷⁹⁷. Через брак коштів не дотримувалися норми харчування останніх. Наприклад, кількість жирів, що щомісячно відпускалася для вихованців міських ясел у першому кварталі 1934 р. із розрахунку на одну дитину, пересічно становила 50 г при нормі в 460 г⁷⁹⁸.

Майже кожного року через фінансові труднощі опинялась на межі зриву дитяча оздоровча кампанія⁷⁹⁹. З метою залучення додаткових коштів для її проведення в особливо несприятливі роки (1933-й і 1935-й) оголошувалися «місячники оздоровлення дітей», під час яких вводилися невеликі нарахування на вартість квитків у театри, кіно, на проїзд у громадському транспорті, на рахунки в ресторанах та на парфумерні товари. організувалися спектаклі, збори від яких також йшли у відповідний фонд. Окрім того збиралися пожертви від окремих громадян і добровільних товариств. В 1933 р. само ці товариства мали надати майже половину коштів (45%), які планувалося зібрати під час «місячника». Проте, як засвідчують скарги керівників районних відділів охорони здоров'я, котрі надходили до відповідного Наркомату, «професійні, господарські та страхові організації, добровільні товариства недооцінювали важливість оздоровчої кампанії»⁸⁰⁰. Наприклад, на заводі ім. Петровського для оздоровлення дітей було асигновано 18 тис. руб. замість 60 тис., а на ім. Леніна — 6,2 тис. замість 30 тис.⁸⁰¹

В 1935 р. фінансування літніх оздоровчих закладів продовжувалося здійснюватися у рівних частках за рахунок професійних спілок і робітників, чиї діти відпочивали в дитячих таборах та на відповідних площадках⁸⁰². Щоб зменшити витрати батьків, у республіці було проведено новий місячник по мобілізації додаткових коштів на оздоровлення дітей. Якщо в 1933 р. він дав державі 10 млн руб., то у 1935 р. планувалося зібрати не менше 15 млн⁸⁰³.

Завдяки зусиллям держави й громадськості кількість дітей, які оздоровлювалися під час літніх канікул, зростала з року в рік. З 1933 р. по 1936 р. їх чисельність у піонерських таборах збільшилася з 1.670 до 209.801, а на дитячих майданчиках — з 93.600 до 781.957⁸⁰⁴. Вже в 1933 р. останніми було охоплено 64% школярів, причому найбільше — в Донецькій (80%) і Дніпропетровській областях (78%). У дитячих таборах та колоніях для робітничої молоді побувала третина робітничих підлітків⁸⁰⁵.

За рахунок соціального страхування покращилася допомога робітникам провідних галузей промисловості із кас взаємодопомоги. На початку 1930-х рр. вони на великих та середніх підприємствах почали субсидуватися на 2/3 на кошти соцстраху та на 1/3 — профспілок. Каси обслуговували лише членів останніх, надаючи їм платні та безоплатні позики в розмірі середнього заробітку⁸⁰⁶. Оскільки коштів для всіх бажаючих отримати позику не вистачало, у першу чергу її надавали передовикам виробництва⁸⁰⁷.

Вивчення проблеми дає підстави зробити висновок, що перехід до формованої індустріалізації викликав суттєві зміни в соціальному страхуванні робітників. Надання страхдопомоги залежало не тільки від членства у профспілках й розміру заробітної плати застрахованих, а й від тривалості та безперервності їх трудового стажу, індустріальної важливості виробництва, в якому вони працювали, а також від їх виробничих показників (пільги надавалися насамперед ударникам, стахановцям, переможцям соціалістичного змагання). Таким чином виконувалося державне замовлення на формування кваліфікованих робітничих кадрів для індустріальних галузей економіки, підвищення інтенсифікації праці й зміцнення трудової дисципліни.

У зв'язку з необхідністю зниження рівня тимчасової непрацездатності кошти соцстраху почали використовуватися переважно на покращення умов життя та праці робітників і розвиток мережі лікувально-оздоровчих закладів. Зважаючи на дефіцит кадрів працівників, збільшувалися пенсії для працюючих пенсіонерів, скасовувалися грошова й натуральна допомога безробітним та розширювалася трудова інвалідам праці. З цією ж метою створювалася й система дитячих оздоровчих закладів для дошкільників, школярів та робітників-підлітків, які звільняли жінок від догляду за дітьми. Щоб стримати плінність робітничих кадрів, збільшувався термін безперервного робочого стажу, необхідного для отримання страхової допомоги, а також скасовувалося право на неї для робітників-«літунів». Загострення товарного дефіциту у першій половині 1930-х рр. зумовило тимчасову натуралізацію цієї допомоги.

Активну участь в економії та поповненні страхових коштів брали самі застраховані. Через інститути страхделегатів і дисциплінарні виробничо-товариські суди влада залучала їх до боротьби із «симулянтами», «прогульниками» й «літунами», а через місячники «оздоровлення дітей» та шефство робітничих колективів над дитячими закладами, які знаходилися на частковому утриманні страхових органів, а потім — профспілок, до благодійницької допомоги їм.

¹ Шаталіна Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (1930-е годы). — К., 1988. — С. 6.

² Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937). — Донецк, 1973; Лобурець В.С. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921–1932). — К., 1974; Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1937): Очерк историографии проблемы. — К., 1977; Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. — К., 1979; Шаталіна Е.П. Указ. соч.

³ Фельдман М.А. Рабочие промышленности СССР и Германии к июню 1941: сравнительный анализ // Российская история. — 2009. — № 6. — С. 81; Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы: Взгляд в неизвестное. — Москва, 2001.

⁴ Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 32.

⁵ Лобурець В.Є. Вказ. праця. — С. 72.

⁶ Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 44.

⁷ Сонин М.Я. Воспроизводство рабочей силы СРСР и баланс труда. — М., 1959. — С. 182.

⁸ Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 44.

⁹ Лихолобова З.Г. Указ. соч. — С. 20–21.

¹⁰ Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 44–45.

¹¹ История Украинской ССР. — Т. 7. — К., 1984. — С. 396.

¹² Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 32.

¹³ Гольдман В. Проза о советском паспорте: рабочие и свободное переселение (конец 1920-начало 1930-х гг.). — Новый исторический вестник. — Москва, 2005. — С. 84–85.

¹⁴ Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 50.

¹⁵ Правда через роки. — Донецьк, 1995. — С. 6.

¹⁶ Підраховано за даними: Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сб. док. и мат. — Москва, 2007. — С. 203.

¹⁷ Підраховано за даними того ж джерела. — С. 211–112.

¹⁸ Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 241.

¹⁹ Там же. — С. 49–50.

²⁰ Жиромская В.Б. Указ. соч. — С. 122.

²¹ Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 67.

²² Там же. — С. 32.

²³ Там же. — С. 67.

²⁴ Там же. — С. 67–69.

²⁵ Там же. — С. 199–200.

²⁶ Там же. — С. 60–62.

²⁷ Там же. — С. 63.

²⁸ Там же. — С. 64, 67.

²⁹ Фельдман М.А. Указ. соч. — С. 82–83.

³⁰ Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 91.

³¹ Жиромская В.Б. Указ. соч. — С. 130–132.

³² Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 204–205.

³³ Жиромская В.Б. Указ. соч. — С. 138–139.

³⁴ Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 106, 108.

³⁵ Жиромская В.Б. Указ. соч. — С. 141.

³⁶ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сб. док. и мат. — С. 195.

³⁷ Жиромская В.Б. Указ. соч. — С. 140–141.

³⁸ Там же. — С. 139.

³⁹ Матюгин А.А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). — М., 1962.

⁴⁰ Фельдман М.А. Указ. соч. — С. 83–84.

⁴¹ Праця в УРСР (Стат. довідник). — К., 1937. — С. 78, 79; Революція і національності. — 1937. — № 11. — С. 79; История рабочего класса СССР. — Т. 3. Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945. — М., 1984. — С. 111.

⁴² Шаталина Е.П. Указ. соч. — С. 160.

⁴³ Гринь Д.К. Динаміка чисельності та складу українських робітників у 1920–1930-х роках // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.В. Гоголя. — Ніжин, 1999. — С. 97–104.

⁴⁴ Всесоюзная перепись населения: основные итоги. — М., 1992. — С. 194–195.

- ⁴⁵ Дахно С.Н. Рабочие Юго-Востока России в годы нэпа: История генерации и многомерность повседневной жизни социальной группы. — Ростов на Дону, 2007. — С. 116.
- ⁴⁶ Там же. — С. 121.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3197. — Арк. 24.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 26.
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 32–33.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 21.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 3170. — Арк. 29–37.
- ⁵² Там само. — Спр. 4920. — Арк. 150.
- ⁵³ Там само. — Спр. 2824. — Арк. 20.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 2827. — Арк. 51
- ⁵⁵ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. — К., 1991. — С. 29–31.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3197. — Арк. 32.
- ⁵⁷ Нестор. Ломом по голове. — Рабочая газета. — 1929. — 1 марта.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ Кочегарка. — 1930. — 4 січня.
- ⁶⁰ Всеукраїнський пролетар. — Х., 1930. — 8 січня.
- ⁶¹ Наддніпрянська правда. — 1930. — 9 лютого.
- ⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3570. — Арк. 62 зв.
- ⁶³ Там само. — Арк. 11.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Кривуля О.О. Жінки і індустріалізація в Україні (1926–1930-ті рр.). — Дис. ... канд. істор. наук. — Луганськ, 2004. — С. 139–140.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2825. — Арк. 33–34.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Кривуля О.О. Вказ. праця. — С. 139–140.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2825. — Арк. 37.
- ⁷² Правдист. — Луганск. — 1930. — 8 июля.
- ⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2825. — Арк. 38.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Спр. 657. — Арк. 1; Кривуля О.О. Вказ. праця. — С. 139–140; Червоний перець. — 1930. — № 11–12. — С. 10.
- ⁷⁵ Кривуля О.О. Вказ. праця. — С. 159.
- ⁷⁶ Там само. — С. 150.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3021. — Арк. 4.
- ⁷⁸ Луганська правда. — 1928. — 11 грудня.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2827. — Арк. 46.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 172, 182.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3021. — Арк. 4–6.
- ⁸² Там само. — Спр. 3570. — Арк. 21.
- ⁸³ Там само. — Спр. 31797 — Арк. 22.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 3130. — Арк. 6.
- ⁸⁵ Там само. — Спр. 3570. — Арк. 2 зв.
- ⁸⁶ Журавлев С. «Маленькие люди» и «большая история». Иностранцы московского Электрозавода в советском обществе 1920–1930-х гг. — Москва, 2000. — С. 238.
- ⁸⁷ Паншин В.П., Богданов С.В. Государство и безработица в России. 1900–2000 гг. — Курск, 2004. — С. 148.
- ⁸⁸ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — Москва, 2004. — С. 36.

- ⁸⁹ Паншин В.П., Богданов С.В. Указ. соч. — С. 157.
- ⁹⁰ Там же. — С. 152.
- ⁹¹ Там же. — С. 160–161.
- ⁹² Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 34.
- ⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4676. — Арк. 77.
- ⁹⁴ Там само. — Арк. 76.
- ⁹⁵ Там само. — Арк. 91.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 36.
- ⁹⁸ Там же. — С. 34.
- ⁹⁹ Трубенюк О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х — початок 1930-х рр. // 3 архівів ВЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — К., 2000. — № 2/4. — С. 65.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 11.
- ¹⁰¹ Там само. — Спр. 4221. — Арк. 18.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Бурка. — Кривой Рог. — 1933. — 11 мая.
- ¹⁰⁴ Труд. — Москва. — 1932. — 20 ноября; 1933. — 6 января.
- ¹⁰⁵ Паншин В.П., Богданов С.В. Указ. соч. — С. 224–230.
- ¹⁰⁵ Голдман В. Проза о советском паспорте. Рабочие и свободное переселение в 1920–1930-е годы // Новый исторический вестник. — Москва, 2005. — С. 85.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 15.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ Паншин В.П., Богданов С.В. Указ. соч. — С. 224–230.
- ¹⁰⁸ Голдман В. Указ. соч. — С. 85.
- ¹⁰⁹ Трубенюк О. Вказ. праця. — С. 65.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. Оп. 20. — Спр. 3193. — Арк. 13.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 3570. — Арк. 11–12.
- ¹¹² Там само. — Спр. 3191. — Арк. 14.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 13.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Там само. — Арк. 14.
- ¹¹⁷ Там само.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ Кодекс законов о труде с дополнениями и изменениями на 1 мая 1929 г. — Х., 1929. — С. 18.
- ¹²¹ Збірник постанов про працю. — Х., К., 1932. — С. 103.
- ¹²² Паншин В.П., Богданов С.В. Указ. соч. — С. 161.
- ¹²³ Там же.
- ¹²⁴ Збірник постанов про працю. — С. 98.
- ¹²⁵ Паншин В.П., Богданов С.В. Указ. соч. — С. 224–230.
- ¹²⁶ Правдист. — Луганск. — 1932. — 14 декабря.
- ¹²⁷ Голдман В. Указ. соч. — С. 80–81.
- ¹²⁸ Паншин В.П., Богданов С.В. Указ. соч. — С. 64.
- ¹²⁹ Трубенюк О. Вказ. праця. — С. 66.
- ¹³⁰ Голдман В. Указ. соч. — С. 80.
- ¹³¹ Там же. — С. 81.
- ¹³² Трубенюк О. Вказ. праця. — С. 66.

- ¹³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3120. — Арк. 3.
- ¹³⁴ Там само. — Арк. 12.
- ¹³⁵ Там само. — Арк. 3.
- ¹³⁶ Там само. — Арк. 5.
- ¹³⁷ Там само.
- ¹³⁸ Там само. — Спр. 2827. — Арк. 189.
- ¹³⁹ Там само. — Спр. 3120. — Арк. 1.
- ¹⁴⁰ Там само. — Арк. 5.
- ¹⁴¹ Там само. — Спр. 4920. — Арк. 182.
- ¹⁴² Там само. — Спр. 5272. — Арк. 77.
- ¹⁴³ Правдист. — Луганск. — 1930. — 30 сентября.
- ¹⁴⁴ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 222.
- ¹⁴⁵ Там само. — С. 222–223.
- ¹⁴⁶ Паншин В.П., Богданов С.В. Указ. соч. — С. 160.
- ¹⁴⁷ Там само.
- ¹⁴⁸ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 223.
- ¹⁴⁹ Паншин В.П., Богданов С.В. Указ. соч. — С. 160.
- ¹⁵⁰ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 231, 136.
- ¹⁵¹ Диктатура труда. — Бахмут. — 1930. — 29 января.
- ¹⁵² Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 231, 136.
- ¹⁵³ Обушок. — Кадиевка. — 1930. — 16 августа.
- ¹⁵⁴ Трубенюк О. Вказ. праця. — С. 65.
- ¹⁵⁵ Обушок. — Кадиевка. — 1930. — 21 августа.
- ¹⁵⁶ Бурка. — Кривой Рог. — 1931. — 2 июня.
- ¹⁵⁷ Трубенюк О. Вказ. праця. — С. 65.
- ¹⁵⁸ Ван дер Линден М. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения // Социальная история. Ежегодник 2003. — Москва, 2004. — С. 209–210.
- ¹⁵⁹ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 210–211.
- ¹⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4676. — Арк. 76–77.
- ¹⁶¹ Hoffman Devid L. Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow. 1929–1941, Ithaca and London, 1999. — P. 102.
- ¹⁶² Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 210.
- ¹⁶³ Мовчан О.М. Товаропостачання робітників УСРР в умовах переходу до форсованої індустріалізації. 1928–1929 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 16, Ч. 2. — К., 2007. — С. 76.
- ¹⁶⁴ Осокина Е. За фасадом сталинского изобилия: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — Москва, 1999. — С. 65,70.
- ¹⁶⁵ Там же. — С. 76–77.
- ¹⁶⁶ Там же. — С. 66.
- ¹⁶⁷ Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 76.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 75.
- ¹⁶⁹ Там само. — С. 82.
- ¹⁷⁰ Там само. — С. 88–89.
- ¹⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3170. — С. 23–24.

- ¹⁷² Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 89–91.
- ¹⁷³ Там само. — С. 89.
- ¹⁷⁴ Осокина Е. Указ. соч. — С. 77.
- ¹⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3170. — Арк. 2.
- ¹⁷⁶ Там само. — Арк. 76, 80.
- ¹⁷⁷ Там само. — Арк. 2.
- ¹⁷⁸ Там само.
- ¹⁷⁹ Там само. — Арк. 81.
- ¹⁸⁰ Там само. — Спр. 3138. — Арк. 1–2.
- ¹⁸¹ Там само. — Спр. 3170. — Арк. 22.
- ¹⁸² Там само. — Арк. 81.
- ¹⁸³ Там само. — Спр. 3123. — Арк. 18.
- ¹⁸⁴ Там само. — Арк. 12.
- ¹⁸⁵ Там само. — Арк. 18.
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Там само. — Арк. 30–31.
- ¹⁸⁸ Там само. — Арк. 12.
- ¹⁸⁹ Там само. — Арк. 36.
- ¹⁹⁰ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁹¹ Там само. — Арк. 57.
- ¹⁹² Там само. — Арк. 53.
- ¹⁹³ Осокина Е. Указ. соч. — С. 90–91.
- ¹⁹⁴ Вайнцвайг М.К. Закриті кооперативи — допоміжні цехи виробництва. — Х., 1931. — С. 13–14.
- ¹⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 72.
- ¹⁹⁶ Вайнцвайг М.К. Вказ. праця. — С. 5–6.
- ¹⁹⁷ Там само. — С. 7–8: Стоянов Н. ЗРК — цех заводу. — Х., 1931. — С. 5.
- ¹⁹⁸ Там само. — С. 12–13.
- ¹⁹⁹ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 117.
- ²⁰⁰ Стоянов Н. Вказ. праця. — С. 12–13.
- ²⁰¹ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 117.
- ²⁰² Стоянов Н. Указ. соч. — С. 16.
- ²⁰³ Вайнцвайг М.К. Вказ. праця. — С. 19.
- ²⁰⁴ Там само. — С. 19.
- ²⁰⁵ Там само. — С. 25.
- ²⁰⁶ Стоянов Н. Указ. соч. — С. 18–19.
- ²⁰⁷ Там само.
- ²⁰⁸ Там само.
- ²⁰⁹ Вайнцвайг М.К. Вказ. праця. — С. 23.
- ²¹⁰ Там само. — С. 18. Стоянов Н. Указ. соч. — С. 18–19.
- ²¹¹ Пролетарий. — Х., 1931. — 18 января.
- ²¹² Відділи робітничого постачання УСРР в 1933 р.: За даними річних звітів. — Х., 1934. — С. 12.
- ²¹³ Вайнцвайг М.К. Вказ. праця. — С. 25.
- ²¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5785. — Арк. 121.
- ²¹⁵ Стоянов Н. Указ. соч. — С. 19.
- ²¹⁶ Червоний перець. — Х., 1934. — № 8. — С. 7.
- ²¹⁷ Там само. — 1933. — № 1. — С. 15.
- ²¹⁸ Крокодил. — Москва, 1929. — № 19. — С. 9.

- ²¹⁹ Червоний перець. — 1933. — № 1. — С. 15.
- ²²⁰ Там само. — С. 3.
- ²²¹ Там само. — 1934. — № 3. — С. 7.
- ²²² Крокодил. — 1936. — № 30. — С. 10.
- ²²³ Там само. — 1934. — № 12. — С. 9.
- ²²⁴ Там само. — 1932. — № 19–20. — С. 4.
- ²²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 108–109.
- ²²⁶ Правдист. — Луганск. — 1932. — 21 июня.
- ²²⁷ Червоний перець. — 1934. — № 6. — С. 2.
- ²²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 1–2.
- ²²⁹ Там само. — Арк. 106–107.
- ²³⁰ Там само. — Арк. 108.
- ²³¹ Правдист. — 1932. — 21 июня.
- ²³² Там же. — 1930. — 10 декабря.
- ²³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3192. — Арк. 56.
- ²³⁴ Червоний перець. — 1932. — № 5–6. — С. 8.
- ²³⁵ Там само. — № 1–2. — С. 8.
- ²³⁶ Там само. — 1933. — № 18. — С. 2; Крокодил. — 1935. — № 16. — С. 12.
- ²³⁷ Червоний перець. — 1934. — № 12. — С. 11.
- ²³⁸ Там само. — 1932. — № 5–6. — С. 11; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 106–107.
- ²³⁹ Марчуков А.В. Маленький мир с маленькими людьми // Родина. 2002. — № 2. — С. 83–84.
- ²⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 6.
- ²⁴¹ Там само. — Арк. 97.
- ²⁴² Там само. — Арк. 7.
- ²⁴³ Пролетарий. — Харьков, 1933. — 26 января.
- ²⁴⁴ Уголовный кодекс Советских республик. Текст и практические комментарии под ред. С. Канарского. — Изд. 3-е. — Б.м., 1928. — С. 423.
- ²⁴⁵ ЗЗ УСРР. — 1931. — № 8. — Ст. 75.
- ²⁴⁶ Там само. — С. 334.
- ²⁴⁷ Кримінальний кодекс УСРР зі змінами та доповненнями на 15 липня 1932 р. — Х., 1932. — С. 62.
- ²⁴⁸ ЗЗ УСРР. — 1933. — № 17. — Ст. 213.
- ²⁴⁹ Червоний перець. — 1931. — № 16. — С. 2.
- ²⁵⁰ Крокодил. — 1937. — № 4. — С. 14.
- ²⁵¹ Червоний перець. — 1930. — № 3. — С. 3.
- ²⁵² Там само. — 1931. — № 9. — С. 8.
- ²⁵³ Там само. — № 5–6. — С. 7.
- ²⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123 — Арк. 2.
- ²⁵⁵ Там само. — Спр. 4308. — Арк. 29.
- ²⁵⁶ Там само. — Арк. 89.
- ²⁵⁷ Там само. — Арк. 91.
- ²⁵⁸ Там само. — Спр. 4309. — Арк. 50.
- ²⁵⁹ Там само. — Спр. 5452. — Арк. 24.
- ²⁶⁰ Там само. — Спр. 5477. — Арк. 42.
- ²⁶¹ Линюк Ю. Сторінка історії Одеської залізниці. — Одеса, 2005. — С. 113.
- ²⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6377. — Арк. 127.
- ²⁶³ Там само. — Арк. 23.
- ²⁶⁴ Там само. — Спр. 6274. — Арк. 15–16.
- ²⁶⁵ Там само. — Арк. 49.

- ²⁶⁶ Там само. — Арк. 46–48.
- ²⁶⁷ Там само. — Арк. 18.
- ²⁶⁸ Там само. — Арк. 79.
- ²⁶⁹ Там само. — Арк. 46–48.
- ²⁷⁰ Там само. — Арк. 57.
- ²⁷¹ Там само. — Спр. 6277. — Арк. 84–85.
- ²⁷² Там само. — Спр. 6275. — Арк. 143.
- ²⁷³ Там само.
- ²⁷⁴ Цит.: Червоний перець. — 1932. — № 10. — С. 3.
- ²⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6253. — Арк. 46.
- ²⁷⁶ Там само. — Спр. 5452. — Арк. 93.
- ²⁷⁷ Там само. — Спр. 3123. — Арк. 53.
- ²⁷⁸ Там само. — Спр. 6274. — Арк. 51.
- ²⁷⁹ Там само. — Спр. 3123. — Арк. 18.
- ²⁸⁰ Там само. — Арк. 53.
- ²⁸¹ Там само. — Арк. 24.
- ²⁸² Осокина Е. Указ. соч. — С. 82–83.
- ²⁸³ Там же. — С. 84.
- ²⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6274. — Арк. 58, 93.
- ²⁸⁵ Там само.
- ²⁸⁶ Сборник законов СССР (далее — СЗ СССР). — 1932. — № 80. — Ст. 489.
- ²⁸⁷ Уголовный кодекс советский республик: текст и практические комментарии под. Ред. С. Канарского. — Изд. 3-е. — С. 150–151, 160.
- ²⁸⁸ Там же. — С. 27.
- ²⁸⁹ ЗЗ УРСР. — 1933. — № 17. — Ст. 213.
- ²⁹⁰ Кримінальний кодекс УСРР за змінами та доповненнями на 15 липня 1932 р. — С. 51–53.
- ²⁹¹ Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. 1927–1939: в 5 т. — Москва, 20001. — Т. 3. — Конец 1930–1933 гг. — С. 453; ЗЗ УРСР. — 1933. — № 17. — Ст. 213.
- ²⁹² Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння. — К., 2002., цит. за: Шитюк М., Крайник Р. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту півдня України в 30-х роках ХХ ст. — Миколаїв, 2010. — С. 73
- ²⁹³ Кримінальний кодекс УСРР. — Х., 1930. — С. 44; ЗЗ УСРР. — 1930. — № 8. — Ст. 91.
- ²⁹⁴ Там само. — С. 43.
- ²⁹⁵ Пролетарий. — 1933. — 12 марта.
- ²⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6378. — Арк. 9–11.
- ²⁹⁷ Там само. — Арк. 15.
- ²⁹⁸ Там само. — Арк. 82, 84, 86.
- ²⁹⁹ Там само. — Арк. 57.
- ³⁰⁰ Там само. — Арк. 97.
- ³⁰¹ Там само. — Арк. 79.
- ³⁰² Осокина Е. Указ. соч. — С. 180
- ³⁰³ Там же. — С. 83–87, 182.
- ³⁰⁴ Глущенко И. Общепит: Микоян и советская кухня. — М., 2010. — С. 66.
- ³⁰⁵ Павчинский Э.И. Общественное питание на службе индустриализации. — Москва, 1931. — С. 65.
- ³⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 298. — Оп. 1. — Спр. 436. — С. 25.
- ³⁰⁷ Там само. — С. 66.

- ³⁰⁸ Кравченко І. Стан громадського харчування на Україні. — Х., б.р. — С. 4.
- ³⁰⁹ Похлебкин В. Кухня века. — Москва, 2000; Цит. за: Глушенко И. Указ. соч. — С. 62.
- ³¹⁰ Кравченко І. Вказ. праця. — С. 6.
- ³¹¹ Там само. — С. 7.
- ³¹² Правдист. — Луганск, 1930. — 17 января.
- ³¹³ Обушок. — Кадиевка, 1930. — 20 апреля.
- ³¹⁴ Общественное питание. — 1932. — № 1 (12). — 15 июня. — Бюллетень ТАСС № 1. — С. 3.
- ³¹⁵ Павчинский Э.И. Указ. соч. — С. 65.
- ³¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1221. — Арк. 27.
- ³¹⁷ Там само. — Арк. 62.
- ³¹⁸ Там само. — Арк. 27.
- ³¹⁹ Там само.
- ³²⁰ Общественное питание. — 1932. — № 8 (59). — 29 февраля. — Бюллетень ТАСС № 3. — С. 6; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 94.
- ³²¹ Там же. — № 1(12). — 15 июня. — Бюллетень ТАСС. — № 1. — С. 3.
- ³²² Там же.
- ³²³ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1221. — Арк. 51.
- ³²⁴ Там само. — Арк. 58.
- ³²⁵ Кравченко І. Вказ. праця. — С. 5.
- ³²⁶ Там само. — Спр. 398. — Арк. 13.
- ³²⁷ Там само. — Ф. 298. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 81.
- ³²⁸ Моргенштерн Б.І. За кращу систему громадського харчування на підприємстві. — Х., 1931. — С. 5.
- ³²⁹ Пролетарий. — Х., 1933. — 16 января.
- ³³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3166. — Арк. 25.
- ³³¹ Правдист. — Луганск, 1930. — 17 января.
- ³³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 6–7; Обушок. — Кадиевка, 1930. — 24 февраля.
- ³³³ ЦДАВО України. — Ф. 298. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 96.
- ³³⁴ Там само. — Арк. 71.
- ³³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123. — Арк. 28.
- ³³⁶ Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929–1938 рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. — Вип. 11. — К., 2004. — С. 197.
- ³³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123. — Арк. 18.
- ³³⁸ Там само. — Арк. 14.
- ³³⁹ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 296.
- ³⁴⁰ Там само. — Спр. 4226. — Арк. 6.
- ³⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 59.
- ³⁴² Там само.
- ³⁴³ Рубинштейн Г.Л. Развитие внутренней торговли в СССР. — Ленинград, 1964. — С. 304–305.
- ³⁴⁴ Там же. — С. 148.
- ³⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 513. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 4.
- ³⁴⁶ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 296.
- ³⁴⁷ Пролетарий. — Харьков, 1933. — 14 октября.
- ³⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123. — Арк. 25.
- ³⁴⁹ Там само. — Спр. 3093. — Арк. 14.
- ³⁵⁰ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 296.
- ³⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 298. — Спр. 774. — Арк. 189.
- ³⁵² Там само. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 24–28.

- ³⁵³ Осокина Е. Указ. соч. — С. 112.
- ³⁵⁴ Там же.
- ³⁵⁵ Козацька Т. Вказ. праця — С. 296.
- ³⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4676. — Арк. 111.
- ³⁵⁷ Кучер Р.С. Изотовцы в общественном питании. — К.-Х., 1935. — С. 10.
- ³⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123. — Арк. 33.
- ³⁵⁹ Общественное питание. — Москва, 1932. № 8 (59). — 29 февраля. — Бюллетень ТАСС. — № 3. — С. 4–5.
- ³⁶⁰ Там же. — С. 12–17.
- ³⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 5, 104.
- ³⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 6–7.
- ³⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 4148. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 44.
- ³⁶⁴ Там само. — Спр. 38. — Арк. 37.
- ³⁶⁵ Козацька Т. Вказ. праця — С. 297.
- ³⁶⁶ Там само.
- ³⁶⁷ Обушок. — Кадиевка, 1930. — 12 мая.
- ³⁶⁸ Прапор індустріалізації. — 1932. — 18 червня; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1239. — Арк. 2.
- ³⁶⁹ Правдист. — Луганск, 1930. — 17 мая.
- ³⁷⁰ Обушок. — Кадиевка, 1930. — 20 апреля.
- ³⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 24–28.
- ³⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3166. — Арк. 25.
- ³⁷³ Правдист. — Луганск, 1932. — 9 февраля.
- ³⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 319. — Арк. 65.
- ³⁷⁵ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 298.
- ³⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 61.
- ³⁷⁷ Правдист. — Луганск, 1930. — 30 августа.
- ³⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 298. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 62.
- ³⁷⁹ Там само. — Ф. 4148. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 44, 47, 61.
- ³⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4676. — Арк. 100.
- ³⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 14.
- ³⁸² Там само. — Спр. 4. — Арк. 46.
- ³⁸³ Там само. — Арк. 47–48.
- ³⁸⁴ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1174. — Арк. 58–62.
- ³⁸⁵ Резолюции I Всесоюзной производственной конференции работников общественного питания (31 мая — 5 июня 1933 г.). — М., 1933. — С. 18–21.
- ³⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 57.
- ³⁸⁷ Там само. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 14.
- ³⁸⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 814. — Арк. 38 а.
- ³⁸⁹ Червоний перець. — 1932. — № 10. — С. 9.
- ³⁹⁰ Там само. — Х., 1934. — № 9. — С. 6.
- ³⁹¹ Правдист. — Луганск, 1932. — 9 февраля.
- ³⁹² Бурка. — Кривой Рог, 1930. — 1 октября.
- ³⁹³ Правдист. — Луганск, 1932. — 9 февраля.
- ³⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 150.
- ³⁹⁵ Бурка. — Кривой Рог, 1930. — 1 октября.
- ³⁹⁶ Там же. — 1 января.
- ³⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3573. — Арк. 76 зв.
- ³⁹⁸ Бурка. — Кривой Рог, 1930. — 1 января.
- ³⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3573. — Арк. 76 зв.

- Общественное питание. — М., 1932. — № 8 (59). — 29 февраля. — Бюллетень № 3. — С. 5–6.
- ⁴⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 61.
- ⁴⁰² Бурка. — Кривой Рог, 1930. — 6 января; ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 2.
- ⁴⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 289. — Оп. 1. — Спр. 398. — Арк. 51
- ⁴⁰⁴ Там само. — Ф. 4841. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26.
- ⁴⁰⁵ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1166. — Арк. 41.
- ⁴⁰⁶ Там само. — Ф. 4841. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26.
- ⁴⁰⁷ Там само. — Ф. 4131. — Оп. 1. — Спр. 319. — Арк. 34.
- ⁴⁰⁸ Червоний перець. — 1931. — № 16. — С. 2.
- ⁴⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 289. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 67.
- ⁴¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4676. — Арк. 100.
- ⁴¹¹ Правдист. — 1930. — № 55. — 19 сентября.
- ⁴¹² Павчинский Э.И. Указ. соч. — С. 66; Всесоюзный огляд громадського харчування. — X, 1930. — С. 2–6.
- ⁴¹³ Правдист. — Луганск, 1930. — № 25. — 17 мая.
- ⁴¹⁴ Червоний перець. — 1932. — № 1–2.
- ⁴¹⁵ Там само. — 1930. — № 1. — С. 5.
- ⁴¹⁶ Бурка. — Кривой Рог, 1933. — 11 мая.
- ⁴¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4131. — Оп. 1. — Спр. 313. — Арк. 5.
- ⁴¹⁸ Там само. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 142, 144.
- ⁴¹⁹ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 140.
- ⁴²⁰ Там само — Арк. 149.
- ⁴²¹ Труд. — М., 1933. — 3 августа.
- ⁴²² ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 5.
- ⁴²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4776. — Арк. 111.
- ⁴²⁴ Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Острог, 1999. — С. 164.
- ⁴²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 372. — Арк. 18–19.
- ⁴²⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1201. — Арк. 100.
- ⁴²⁷ Павчинский Э.И. Указ. соч. — С. 65
- ⁴²⁸ Червоний перець. — 1934. — № 2. — С. 3.
- ⁴²⁹ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 298.
- ⁴³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 1140. — Арк. 19.
- ⁴³¹ Там само. — Спр. 1076. — Арк. 7.
- ⁴³² Там само. — Спр. 1140. — Арк. 35.
- ⁴³³ Там само. — Спр. 444. — Арк. 22.
- ⁴³⁴ Народное хозяйство Донецкой области в 1935 году. Конъюнктурный обзор. — Сталино, 1936. — С. 221–223.
- ⁴³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 409. — Арк. 109.
- ⁴³⁶ Козацька Т. Вказ. праця. — С. 299.
- ⁴³⁷ Ніколаюк Т.А. Вказ. праця. — С. 164.
- ⁴³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 10
- ⁴³⁹ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 159.
- ⁴⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 373. — Арк. 102, 116.
- ⁴⁴¹ Глущенко И. Указ соч. — С. 64.
- ⁴⁴² Там же.
- ⁴⁴³ Там же. — С. 64–66.
- ⁴⁴⁴ Цит. за: Глущенко И. Указ соч. — С. 75–76.

- ⁴⁴⁵ Там же. — С. 87, 91–94.
- ⁴⁴⁶ Общественное питание во второй пятилетке (материалы I Всесоюзной конференции по технической реконструкции пищевой промышленности). — М.–Л., 1932. — С. 33–35.
- ⁴⁴⁷ Пищевая индустрия СССР к 20-летию Советской власти. — Москва, Ленинград, 1937. — С. 13.
- ⁴⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 3180. — Арк. 93.
- ⁴⁴⁹ Болотин З. Вопросы снабжения. — Москва; Ленинград, 1935. — С. 84.
- ⁴⁵⁰ Владимиров В. Борьба за городину, м'ясо, молоко. — Х., 1931. — С. 5.
- ⁴⁵¹ СЗ СССР. — 1930. — № 36. — Ст. 393.
- ⁴⁵² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 291.
- ⁴⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 19.
- ⁴⁵⁴ Там само. — Арк. 93.
- ⁴⁵⁵ Там само. — Спр. 4655. — Арк. 8–9.
- ⁴⁵⁶ Там само. — Спр. 5272. — Арк. 50.
- ⁴⁵⁷ Там само.
- ⁴⁵⁸ Бурка. — Кривой Рог. — 1933. — 21 июня.
- ⁴⁵⁹ СЗ СССР. — 1930. — № 29. — Ст. 330.
- ⁴⁶⁰ Бурка. — Кривой Рог. — 1933. — 21 июня.
- ⁴⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5785. — Арк. 188–189.
- ⁴⁶² Там само. — Спр. 6386. — Арк. 64, 58, 83.
- ⁴⁶³ Пролетарий. — 1932. — 20, 21 мая.
- ⁴⁶⁴ Там же. — 2 октября.
- ⁴⁶⁵ Там же. — 3 июня.
- ⁴⁶⁶ Там же. — 22 сентября.
- ⁴⁶⁷ Там же. — 20 октября.
- ⁴⁶⁸ Там же. — 22 июня.
- ⁴⁶⁹ Там же. — 17 мая.
- ⁴⁷⁰ Там же. — 20 октября.
- ⁴⁷¹ Там же. — 3 октября.
- ⁴⁷² Там же.
- ⁴⁷³ Там же. — 10 октября.
- ⁴⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6386. — Арк. 64, 58, 83.
- ⁴⁷⁵ Пролетарий. — 1932. — 28 августа.
- ⁴⁷⁶ Там же. — 24 июня.
- ⁴⁷⁷ Там же. — 20 августа.
- ⁴⁷⁸ Там же. — 5, 28 августа.
- ⁴⁷⁹ Там же. — 10 октября.
- ⁴⁸⁰ Там же. — 20 октября.
- ⁴⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Арк. 21.
- ⁴⁸² Там само. — Арк. 20.
- ⁴⁸³ Там само. — Спр. 3123. — Арк. 4–5.
- ⁴⁸⁴ Там само. — Спр. 3180. — Арк. 39.
- ⁴⁸⁵ Там само. — Арк. 30–31, 33.
- ⁴⁸⁶ Розрахунок за даними: Там само. — Арк. 93.
- ⁴⁸⁷ Там само. — Арк. 4–6.
- ⁴⁸⁸ Там само. — Спр. 3123. — Арк. 40.
- ⁴⁸⁹ Там само. — Спр. 5785. — Арк. 119.
- ⁴⁹⁰ Там само. — Арк. 34.
- ⁴⁹¹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 291.
- ⁴⁹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3180. — Спр. 4–5.
- ⁴⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 4134. — Оп. 1. — Спр. 319. — Арк. 34.

- ⁴⁹⁴ Нариси історії профспілок України. — К., 2003. — С. 293.
- ⁴⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3123. — Арк. 28–29.
- ⁴⁹⁶ Пролетарий. — 1933. — 1 лютого.
- ⁴⁹⁷ Лускін Б. і Іваницький. Профспілки за розвиток кролівництва. — Х., 1932. — С. 9.
- ⁴⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1175. — Арк. 71.
- ⁴⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5172. — Арк. 65.
- ⁵⁰⁰ Відділи робітничого постачання УСРР в 1933 р.: за даними річних звітів. — Х., 1934. — С. 13.
- ⁵⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5172. — Арк. 65.
- ⁵⁰² Пролетарий. — 1933. — 1 лютого.
- ⁵⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1175. — Арк. 10.
- ⁵⁰⁴ Пролетарий. — 1933. — 11, 24 лютого.
- ⁵⁰⁵ Відділи робітничого постачання УСРР в 1933 р.: за даними річних звітів. — С. 7.
- ⁵⁰⁶ За новий побут. — Харків, 1932. — 22, 23 лютого, 8 березня, 15 квітня.
- ⁵⁰⁷ Там само. — 22, 23 лютого, 8 березня, 15 квітня.
- ⁵⁰⁸ Там само. — 5 грудня.
- ⁵⁰⁹ Пролетарий. — 1933. — 5 лютого.
- ⁵¹⁰ Каган Г. Фабзавком і робітничі індивідуальні городи. — Х., 1934. — С. 7–8.
- ⁵¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4407. — Арк. 5.
- ⁵¹² Там само. — Арк. 5.
- ⁵¹³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 338. — Арк. 27.
- ⁵¹⁴ Бурка. — 1933. — 4 липня.
- ⁵¹⁵ Пролетарий. — 1933. — 20 березня.
- ⁵¹⁶ Борисенко М. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. — К., 2009. — С. 255.
- ⁵¹⁷ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация трудящихся на советском предприятии, 1929–1938 гг. — С. 154.
- ⁵¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1175. — Арк. 68, 71, 73.
- ⁵¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5785. — Арк. 121.
- ⁵²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1175. — Арк. 76.
- ⁵²¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 1175. — Арк. 40.
- ⁵²² Пролетарий. — 1933. — 2 лютого.
- ⁵²³ Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — С. 149.
- ⁵²⁴ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 255.
- ⁵²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6386. — Арк. 60.
- ⁵²⁶ Пролетарий. — 1933. — 6 лютого, 6 березня.
- ⁵²⁷ Там же. — 4 квітня.
- ⁵²⁸ Відділи робітничого постачання УСРР в 1933 р.: за даними річних звітів. — С. 6.
- ⁵²⁹ Мовчан О. Міста / Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К. 2009. — С. 753.
- ⁵³⁰ Пустоход П.И. Динамика урбанизованности Украины в 1997–1939 гг. Миграция и урбанизация (на материалах Украины и Польши). — К., 1991. — С. 75,79.
- ⁵³¹ Борисенко М. Житло і побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. — С. 178.
- ⁵³² Троян М.П. Соціально-економічне становище робітників Донбасу в 30-ті роки. — Донецьк, 1992. — С. 7.
- ⁵³³ Там само.
- ⁵³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 7–8.
- ⁵³⁵ Кравченко П. Соціально-побутові умови на новобудовах України (20–30 роки ХХ ст.). — Вінниця, 1997. — С. 7.
- ⁵³⁶ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 205.

- ⁵³⁷ Там само. — С. 207.
- ⁵³⁸ Там само. — С. 165–167.
- ⁵³⁹ Орлов И.Б. Жилищная политика советской власти в первое послереволюционное десятилетие / Наука — сервису: VIII Международная научно-практическая конференция: Сб. докладов на пленарном заседании. — Ч. 1. — Москва, 2003. — С. 147.
- ⁵⁴⁰ Мальцев М. Житлово-комунальні умови та культурне обслуговування у Донбасі в роки першої п'ятирічки / Укр. іст. журн. — 1971. — № 12. — С. 83–88.
- ⁵⁴¹ Процюк С.Ю. Вплив фактору технічного прогресу на економіку України / Сучасність. — 1975. — № 32. — С. 105.
- ⁵⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4225. — Арк. 84.
- ⁵⁴³ Волкова Н.В. Діяльність місцевих органів влади Донбасу в другій половині 1920–1930-х рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2011. — С. 155–156.
- ⁵⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4225. — Арк. 87.
- ⁵⁴⁵ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 173.
- ⁵⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5338. — Арк. 1.
- ⁵⁴⁷ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 165.
- ⁵⁴⁸ Троян М.П. Вказ. праця. — С. 7.
- ⁵⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 409. — Арк. 76.
- ⁵⁵⁰ Троян М.П. Вказ. праця. — С. 8.
- ⁵⁵¹ Там само.
- ⁵⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 78.
- ⁵⁵³ Марочко В.І., Мовчан О.М. Епідемія тифу — наслідок голодомору / Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: Місто Київ. — К., б.г. — С. 39.
- ⁵⁵⁴ Народнохозяйственный план Донецкой области на 1936 г. — Сталино, 1936. — С. 291.
- ⁵⁵⁵ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 148–149.
- ⁵⁵⁶ Історія Української РСР: В 6 т., 8 кн. — Т. 6. — К., 1977. — С. 474.
- ⁵⁵⁷ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 148–149.
- ⁵⁵⁸ Там само. — С. 128.
- ⁵⁵⁹ Волкова Н.В. Вказ. праця. — С. 157.
- ⁵⁶⁰ Там само. — С. 164.
- ⁵⁶¹ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 129.
- ⁵⁶² Волкова Н.В. Вказ. праця. — С. 160.
- ⁵⁶³ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 134, 136.
- ⁵⁶⁴ Там само. — С. 137.
- ⁵⁶⁵ Там само. — С. 137–139.
- ⁵⁶⁶ Історія Української РСР: В 6 т., 8 кн. — Т. 6. — С. 274.
- ⁵⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 61–64.
- ⁵⁶⁸ Правдист. — Луганск, 1933. — 17 января.
- ⁵⁶⁹ Волкова Н.В. Вказ. праця. — С. 157–158.
- ⁵⁷⁰ Червоний перець. — 1933. — № 2. — С. 6; № 3. — С. 3.
- ⁵⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 61–64.
- ⁵⁷² Борисенко М. Вказ. праця. — С. 147.
- ⁵⁷³ Волкова Н.В. Вказ. праця. — С. 158.
- ⁵⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 533. — Арк. 1.
- ⁵⁷⁵ Там само. — Арк. 30–31.
- ⁵⁷⁶ Марочко В.І., Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 39–40.
- ⁵⁷⁷ Троян М.П. Вказ. праця. — С. 8.
- ⁵⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 533. — Арк. 7.
- ⁵⁷⁹ Волкова Н.В. Вказ. праця. — С. 158, 165.
- ⁵⁸⁰ Червоний перець. — 1928. — № 10. — С. 4.

- ⁵⁸¹ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 88.
- ⁵⁸² Історія Української РСР: В 6 т., 8 кн. — Т. 6. — С. 248.
- ⁵⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 533. — Арк. 6.
- ⁵⁸⁴ Червоний перець. — 1933. — № 15. — С. 7.
- ⁵⁸⁵ Крокодил. — 1938. — № 17. — С. 15.
- ⁵⁸⁶ Історія Української РСР: В 6 т., 8 кн. — Т. 6. — К., 1977. — С. 248.
- ⁵⁸⁷ Бейкул С., Братський К. Київський трамвай. До 100-річчя з дня пуску в експлуатацію. — К., 1997. — С. 22.
- ⁵⁸⁸ Червоний перець. — 1933. — № 10. — С. 14.
- ⁵⁸⁹ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 140.
- ⁵⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 20, — Спр. 2055. — Арк. 119.
- ⁵⁹¹ Історія Української РСР: В 6 т., 8 кн. — Т. 6. — К., 1977. — С. 248.
- ⁵⁹² Козяр І. Спогади. — К., Б.Р. — С. 220.
- ⁵⁹³ Червоний перець. — 1928. — № 12. — С. 5.
- ⁵⁹⁴ Козяр І. Вказ. праця. — С. 220.
- ⁵⁹⁵ Андреевский Г.В. Жизнь Москвы в сталинскую эпоху: 1920–1930-е годы. — Москва, 2008. — С. 63.
- ⁵⁹⁶ Червоний перець. — 1930. — № 11–12. — С. 5.
- ⁵⁹⁷ Там само. — 1930. — № 11–12. — С. 4.
- ⁵⁹⁸ Там само. — 1931. — № 9. — С. 2.
- ⁵⁹⁹ Там само. — С. 11.
- ⁶⁰⁰ Там само. — 1928. — № 12. — С. 4.
- ⁶⁰¹ Козяр І. Вказ. праця. — С. 220.
- ⁶⁰² Андреевский Г.В. Указ. соч. — С. 62–63.
- ⁶⁰³ Козяр І. Вказ. праця. — С. 220–221.
- ⁶⁰⁴ Червоний перець. — 1932. — № 10. — С. 3.
- ⁶⁰⁵ Там само. — № 16. — С. 9.
- ⁶⁰⁶ Марочко В.І., Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 40.
- ⁶⁰⁷ Вагін В., Баранович К. Пролетар Дніпробуду. — Х., 1931. — С. 15, 81.
- ⁶⁰⁸ Вісті ВУЦВК — Х., 1922. — 11 липня.
- ⁶⁰⁹ Там само. — 10 листопада.
- ⁶¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6253. — Арк. 157–158.
- ⁶¹¹ Червоний перець. — 1931. — № 12–13. — С. 11.
- ⁶¹² Там само. — 1932. — № 1–2. — С. 8.
- ⁶¹³ Там само. — С. 6.
- ⁶¹⁴ Там само. — С. 4.
- ⁶¹⁵ Там само. — С. 3.
- ⁶¹⁶ Ірчан М. Магія американських буднів // Робітничий журнал. — 1928. — № 13–14. — С. 13.
- ⁶¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1382. — Арк. 2.
- ⁶¹⁸ Там само. — Арк. 51.
- ⁶¹⁹ Социалистический Донбасс. — 1934. — 15 июня.
- ⁶²⁰ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 150.
- ⁶²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 157.
- ⁶²² Борисенко М. Вказ. праця. — С. 179.
- ⁶²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4225. — Арк. 88.
- ⁶²⁴ Там само. — Арк. 84; Спр. 6332. — Арк. 61–64.
- ⁶²⁵ Кравченко П. Вказ. праця. — С. 4.
- ⁶²⁶ За новий побут. — Х., 1932. — 15 листопада
- ⁶²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4225. — Арк. 88.
- ⁶²⁸ Там само. — Спр. 5338. — Арк. 46.

- ⁶²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5338. — Арк. 46.
- ⁶³⁰ Червоний перець. — 1932. — № 2. — С. 8.
- ⁶³¹ Кравченко П. Вказ. праця. — С. 5.
- ⁶³² Кокорська О. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х — 30-ті роки ХХ століття). — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — С. 17–18.
- ⁶³³ Куромія Г. Свобода й терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 19870–1990 рр. — К., 2002. — С. 237.
- ⁶³⁴ Борисенко М. Вказ. праця. — С. 207.
- ⁶³⁵ Там само. — С. 151.
- ⁶³⁶ Цідулка Є.П. Про роль міжрайонних тубдиспансерів в організації боротьби з туберкульозом на селі // Профілактична медицина. — Х., 1931. — № 11–12. — С. 55–56.
- ⁶³⁷ Корчак-Чепурківський Ю.Н. Як подолати туберкульоз на Україні // Там само. — Х., 1931. — № 5–6. — С. 46–47, 49.
- ⁶³⁸ Левігін Ф.І., Костюков А.Х. Небезпека поширення туберкульозу й заходи боротьби з ним // Профілактична медицина. — Х., 1930. — № 8–9. — С. 67, 68.
- ⁶³⁹ *Морейніс І.М., Орічкін Є.С.* Венеричні хвороби серед окремих груп населення // Там само. — 1931. — № 7–8. — С. 85, 88–89, 90.
- ⁶⁴⁰ Коваленко П.І. Алкоголізм — шкідливий пережиток минулого. — К., 1964. — С. 7.
- ⁶⁴¹ Про санітарний стан копалень Донбасу // Профілактична медицина. — 1931. — № 3–4. — С. 148–149.
- ⁶⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 1, 3.
- ⁶⁴³ Там само.
- ⁶⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 528. — Арк. 83 зв.
- ⁶⁴⁵ Мельничук О. Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.). — Вінниця, 2009. — С. 209.
- ⁶⁴⁶ Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ). — Ф. 5528. — Оп. 8. — Д. 222. — Л. 9.
- ⁶⁴⁷ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 256.
- ⁶⁴⁸ ГАРФ. — Ф. 5528. — Оп. 10. — Д. 146. — Л. 11.
- ⁶⁴⁹ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 210.
- ⁶⁵⁰ Там само. — С. 211.
- ⁶⁵¹ Там само.
- ⁶⁵² ГАРФ. — Ф. 5515. — Оп. 33. — Д. 21. — Л. 29.
- ⁶⁵³ Там же. — Л. 21.
- ⁶⁵⁴ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі — ЗУ УСРР). — Х., 1933. — № 21. — Ст. 273.
- ⁶⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1366. — Арк. 56.
- ⁶⁵⁶ Там само. — Спр. 999. — Арк. 50.
- ⁶⁵⁷ Там само.
- ⁶⁵⁸ Там само. — Спр. 1366. — Арк. 13.
- ⁶⁵⁹ Там само.
- ⁶⁶⁰ Там само. — Арк. 11.
- ⁶⁶¹ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 213.
- ⁶⁶² ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1366. — Арк. 56.
- ⁶⁶³ Цідулка Є.П. Вказ. праця. — С. 55–56.
- ⁶⁶⁴ У Другому державному Тубінституті//Профілактична медицина. — 1931. — № 3–4. — С. 152–153.
- ⁶⁶⁵ Ліфшиць Я.І. Чергові завдання протиалкогольної роботи: Інструктивна доповідь на зборах активу протиалкогольного товариства у Харкові. — Х., 1930. — С. 10–11, 20–21.
- ⁶⁶⁶ Закаменна О.М. Що таке витверезувальня? — Х., 1930. — С. 8–9.

- ⁶⁶⁷ Ліфшиць Я.І. Вказ. праця. — С. 10–11, 20–21, 24.
- ⁶⁶⁸ Державний архів м.Києва (далі — ДАК). — Ф. Р-583. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 3; Ф. Р-3. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 10–10 зв.
- ⁶⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4655. — Арк. 35.
- ⁶⁷⁰ ДАК. — Ф. Р-583. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 145–147.
- ⁶⁷¹ Там само. — Спр. 67. — Арк. 18.
- ⁶⁷² ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1696. — Арк. 50.
- ⁶⁷³ Бурка. — 1931. — 12 березня.
- ⁶⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1696. — Арк. 50.
- ⁶⁷⁵ Марзеев О.Н. Записки санитарного врача. — К., 1965. — С. 60.
- ⁶⁷⁶ Контрольні числа по охороні здоров'я в УСРР на 1933 р. // Профілактична медицина. — Х., 1932. — № 11–12. — Арк. 28.
- ⁶⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 44. — Арк. 30.
- ⁶⁷⁸ Там само. — Арк. 71
- ⁶⁷⁹ Там само. — Спр. 45. — Арк. 24.
- ⁶⁸⁰ Там само. — Оп. 3. — Спр. 2738. — Арк. 206.
- ⁶⁸¹ Там же. — Арк. 4, 101, 223; Оп. 14. — Спр. 46. — Арк. 52.
- ⁶⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 10.
- ⁶⁸³ Там само. — Арк. 1.
- ⁶⁸⁴ ДАК. — Ф. Р-583. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 132–132 зв.
- ⁶⁸⁵ Там само. — Спр. 72. — Арк. 299.
- ⁶⁸⁶ Там само. — Спр. 73. — Арк. 114–114 зв.
- ⁶⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 1, 3, 20.
- ⁶⁸⁸ ДАК. — Ф. Р-3. — Оп. 1. — Спр. 223. — Арк. 78.
- ⁶⁸⁹ Там само. — Ф. Р-583. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 95–96.
- ⁶⁹⁰ Исупов В.А. Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века. — Новосибирск, 2000. — С. 108.
- ⁶⁹¹ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 214.
- ⁶⁹² Там само. — С. 213.
- ⁶⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6441. — Арк. 148–149.
- ⁶⁹⁴ Там само. — Спр. 6880. — Арк. 68.
- ⁶⁹⁵ Там само. — Спр. 6661. — Арк. 47.
- ⁶⁹⁶ Там само. — Спр. 6441. — Арк. 146.
- ⁶⁹⁷ Там само. — Спр. 6880. — Арк. 1.
- ⁶⁹⁸ Там само. — Спр. 6441. — Арк. 130.
- ⁶⁹⁹ Там само. — Арк. 124.
- ⁷⁰⁰ Там само. — Спр. 6880. — Арк. 68.
- ⁷⁰¹ Там само. — Спр. 6441. — Арк. 129.
- ⁷⁰² Там само. — Арк. 122.
- ⁷⁰³ Максудов С. Вызов со стороны демографии // СССР: внутренние противоречия. — 1985. — № 14. — С. 107.
- ⁷⁰⁴ Исупов В.А. Указ. соч. — С. 113.
- ⁷⁰⁵ Бароян О.В. Итоги полувекковой борьбы с инфекциями в СССР и некоторые вопросы современной эпидемиологии. — Москва, 1968. — С. 170.
- ⁷⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6441. — Арк. 228.
- ⁷⁰⁷ Там само. — Арк. 10.
- ⁷⁰⁸ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 233.
- ⁷⁰⁹ Там само. — С. 233–234.
- ⁷¹⁰ Там само. — С. 234.
- ⁷¹¹ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 235, 237.
- ⁷¹² Там само. — С. 226, 234.

- ⁷¹³ Там само.
- ⁷¹⁴ ГАРФ. — Ф. 5528. — Оп. 10. — Д. 146. — Л. 11.
- ⁷¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6822. — Арк. 117.
- ⁷¹⁶ Там само. — Спр. 6824. — Арк. 3.
- ⁷¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1369. — Арк.
- ⁷¹⁸ ГАРФ. — Ф. 5528. — Оп. 8. — Д. 222. — Л. 9.
- ⁷¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6822. — Арк. 117.
- ⁷²⁰ Там само. — Спр. 6824. — Арк. 18.
- ⁷²¹ Там само. — Арк. 32.
- ⁷²² Крокодил. — Москва, 1936. — № 15. — С. 20; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6824. — Арк. 3.
- ⁷²³ Крокодил. — Москва, 1936. — № 15. — С. 22.
- ⁷²⁴ Там же.
- ⁷²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5310. — Арк. 37.
- ⁷²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1369. — Арк. 104.
- ⁷²⁷ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 233.
- ⁷²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5310. — Арк. 37.
- ⁷²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Арк. 103; Спр. 5310. — Арк. 68.
- ⁷³⁰ Там само.
- ⁷³¹ ГАРФ. — Ф. 552. — Оп. 10. — Д. 146. — Л. 21.
- ⁷³² ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1369. — Арк. 104.
- ⁷³³ Крокодил. — 1936. — № 15. — С. 20.
- ⁷³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1369. — Арк. 104.
- ⁷³⁵ Там само. — Арк. 105.
- ⁷³⁶ Крокодил. — 1936. — № 15. — С. 22.
- ⁷³⁷ Там же. — № 25. — С. 15.
- ⁷³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6824. — Арк. 28.
- ⁷³⁹ Пролетарий. — Х., 1933. — 5 июня.
- ⁷⁴⁰ Праця в УСРР (статистичний довідник). — С. 278–279.
- ⁷⁴¹ Там само. — С. 279.
- ⁷⁴² Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 180.
- ⁷⁴³ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 259.
- ⁷⁴⁴ Правдист. — Луганск, 1930. — 13 марта.
- ⁷⁴⁵ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 263.
- ⁷⁴⁶ Там само. — С. 264.
- ⁷⁴⁷ Неоголошена війна: спомини свідків, архівні документи та роздуми сучасників голодомору 1932–1933 рр. — Тернопіль, 1993. — С. 32–33.
- ⁷⁴⁸ Там само. — С. 260, 269.
- ⁷⁴⁹ ГАРФ. — Ф. 5528. — Оп. 8. — Д. 222. — Л. 2.
- ⁷⁵⁰ Мельничук О. Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. XX ст.). — Вінниця, 2009. — С. 132.
- ⁷⁵¹ ГАРФ. — Ф. 5528. — Оп. 8. — Д. 222. — Л. 7.
- ⁷⁵² ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 528. — Арк. 99.
- ⁷⁵³ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 135–136.
- ⁷⁵⁴ Там само. — С. 341.
- ⁷⁵⁵ Там само. — С. 342.
- ⁷⁵⁶ Там само. — С. 343.
- ⁷⁵⁷ Там само.
- ⁷⁵⁸ Там само. — С. 345–346.
- ⁷⁵⁹ Там само. — С. 347.
- ⁷⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 29.

- ⁷⁶¹ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 343.
- ⁷⁶² Данский Б.Г. Социальное страхование раньше и теперь. — Москва, 1928. — С. 78.
- ⁷⁶³ Крокодил. — Москва, 1928. — № 1. — С. 6.
- ⁷⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5310. — Арк. 33.
- ⁷⁶⁵ Правдист. — 1930. — 26 июня.
- ⁷⁶⁶ ГАРФ. — Ф. 5528. — Оп. 3. — Д. 33. — Л. 29.
- ⁷⁶⁷ Там же. — Арк. 48.
- ⁷⁶⁸ Там же. — Арк. 33.
- ⁷⁶⁹ Там же. — Арк. 36.
- ⁷⁷⁰ Там же. — Оп. 5. — Д. 37. — Л. 3.
- ⁷⁷¹ Там же. — Оп. 3. — Д. 33. — Л. 49.
- ⁷⁷² Там же. — Оп. 5. — Д. 37. — Л. 3.
- ⁷⁷³ Там же. — Оп. 3. — Д. 32. — Л. 40.
- ⁷⁷⁴ Там же. — Д. 33. — Л. 29.
- ⁷⁷⁵ Там же. — Л. 41.
- ⁷⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷⁷ Мовчан О.М. Соціальне страхування робітників УСРР в добу нової економічної політики (1921–1927 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія». — Вип. 2. — Тернопіль, 2009. — С. 108, 114.
- ⁷⁷⁸ ГАРФ. — Ф. 5528. — Оп. 5. — Д. 37. — Л. 10.
- ⁷⁷⁹ Там же. — Л. 37.
- ⁷⁸⁰ Белецька Є.Я. XV років охорони материнства і дитинства на Україні. Історичний нарис. — К., 1936. — С. 16–17, 41.
- ⁷⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7098. — Арк. 41.
- ⁷⁸² Там само. — Арк. 38.
- ⁷⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 528. — Арк. 99.
- ⁷⁸⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 1369. — Арк. 163.
- ⁷⁸⁵ Там само. — Оп. 4. — Спр. 528. — Арк. 99.
- ⁷⁸⁶ Артюшенко О. Охорона материнства та дитинства в УСРР у 1928–1933 рр. / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 19. — Ч. 2. — К., 2010. — С. 156.
- ⁷⁸⁷ ГАРФ. — Ф. 5528. — Оп. 3. — Д. 32. — Л. 38.
- ⁷⁸⁸ Там само. — Арк. 69.
- ⁷⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6441. — Арк. 32.
- ⁷⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 528. — Арк. 22.
- ⁷⁹¹ Підрахунки зроблено за попереднім джерелом.
- ⁷⁹² Артюшенко О. Вказ. праця. — С. 156.
- ⁷⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1366. — Арк. 15 зв.–16.
- ⁷⁹⁴ ГАРФ. — Ф. 5528. — Оп. 3. — Д. 32. — Л. 69.
- ⁷⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1366. — Арк. 13–15.
- ⁷⁹⁶ Там само. — Арк. 13–15.
- ⁷⁹⁷ Там само. — Спр. 6881. — Арк. 15.
- ⁷⁹⁸ Там само. — Спр. 6441. — Арк. 70.
- ⁷⁹⁹ Там само. — Арк. 74.
- ⁸⁰⁰ Артюшенко О. Вказ. праця. — С. 154.
- ⁸⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6441. — Арк. 50.
- ⁸⁰² Там само. — Спр. 6661. — Арк. 1.
- ⁸⁰³ Там само. — Арк. 42–45.
- ⁸⁰⁴ Артюшенко О. Вказ. праця. — С. 154; Праця в УСРР: Статистичний довідник. — К., 1937. — С. 273.

⁸⁰⁵ Артюшенко О. Вказ. праця. — С. 167.

⁸⁰⁶ Мельничук О. Вказ. праця. — С. 99–100.

⁸⁰⁷ Журавлев С., Мухин М. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — С. 99–100.

Розділ IV.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КОЛГОСПНОГО СЕЛА

1. Створення колгоспного ладу

В історичній літературі трапляються терміни «доколгоспне» та «колгоспне село», які засвідчують два різних соціально-економічних та сімейно-побутових уклади життя українських селян. Перший стосується 20-х рр., упродовж яких колективні господарства становили «експериментальне поле» для кількох сотень тисяч незаможних селян, що повірили у «комунію». Для них комуні, артіль, тсози стали організаційними формами повсякденної виробничої та трудової діяльності. Колгоспи створювалися тоді переважно на землях державного резервного фонду. Комуні вирізнялися повним усупільненням землі, худоби, реманенту, артілі зберігали відносну автономію селянського двору, котрий «здавав» до колгоспу частину майна з правом його повернення, а товариства спільного обробітку землі (тсоз) діяли за принципом дольової участі, використовуючи власні угіддя, робочу худобу, реманент, насіння.

Українське село кінця 20-х рр., судячи з форм господарювання, зберігало традиційний уклад життя, а селяни не поспішали до «колгоспу». Так, у жовтні 1928 р. комуні посідали 2,4%, артілі 20,5%, тсози 77,1% колективних сільськогосподарських підприємств в УСРР¹. Отже, «селянський комунізм», тобто колективний спосіб життя, заснований на усупільнених засобах виробництва та спільній праці, був винятком, а не повсякденною нормою. Організація колективного господарювання спиралася на статутні форми, хоча колгоспи тоді ще не мали бригадної системи, а колгоспний трудовдень означав не виконання конкретних норм виробітку, а звичайну участь в тих чи інших видах роботи, встановлених правлінням. До колективних форм повсякденної трудової діяльності пристало 267 тис. з 5,1 млн селянських дворів, які залишалися на подвірному, хутірному та відрубному формах землекористування — 74,3%². Село, за питомою вагою селянських господарств у виробництві продукції, залишалося доколгоспним, а між колгоспниками та селянами-одноосібниками, крім соціально-класового статусу та організації праці, особливо в царині сімейного побуту (одяг, харчування, дозвілля, зимові заняття), суттєвих відмінностей не було. Церкву відвідували колгоспники та одноосібники, які не цуралися релігійних свят. Колективна форма торкалася переважно господарської діяльності, а не сімейно-побутової.

Сільський уклад життя, особливо в земельних громадах, до яких належав майже кожен п'ятий селянський двір в Україні, поєднував колективістські принципи з подвірньо-сімейними формами сільськогосподарського підприємництва. До початку масової колективізації в українському селі «мирно співіснували» колгоспна та індивідуальна організація повсякденної виробничо-трудої діяльності селян, яку представляли колективне та сімейно-подвірне управління. 1 січня 1930 р. в УСРР функціонувало 54770 сіл і селищ з населенням близько 25 млн осіб³. Вони представляли самотутній уклад життя, зумовлений соціально-економічною організацією селянського двору. Сільський учитель, для

якого робота в школі займала першу половину дня, фактично займався господарськими проблемами, будучи хліборобом, хоча його матеріально мали утримувати громади та сільські ради.

Колективна форма організаційно-виробничої діяльності селян, яка теоретично і практично виникла одразу після жовтневого перевороту 1917 р., почала набувати іншого функціонального призначення наприкінці 20-х рр. Примусове створення колгоспів шляхом масової колективізації селянських господарств — виявилось черговою революцією для села, вирішувало дві соціально-економічні проблеми: подолання хронічної кризи хлібозаготівель та створення сталінських зернових фабрик — артілей. Й. Сталін, будучи ідейним батьком суцільної колективізації, самовпевнено сподівався на «колгоспне диво», про що свідчить його стаття «Рік великого перелому». «Більше того, — наголошував її автор, — можна з певністю сказати, що завдяки ростові колгоспно-радгоспного руху ми остаточно виходимо або вже вийшли з хлібної кризи. І якщо розвиток колгоспів і радгоспів піде посиленням темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільших хлібних країн, якщо не найбільшою країною в світі»⁴. Велика авантюра, яку розпочав Сталін, насправді перетворила хлібну країну на країну масового голоду за три роки. Сталінське бачення «новизни колгоспного руху» полягало в тому, що в колгоспи селяни пішли «цілими селами» та «навіть округами», а їх масове створення стало основною організаційною формою «вирішальних успіхів у справі хлібозаготівель»⁵. Їх розглядали як засіб масового виробництва зерна та іншої продукції, не дуже переймаючись справжніми принципами колективної організації праці.

Насаджування колгоспів «згори» викликало негативне ставлення селян. Сільські ради, уповноважені з району, комнезами, партійні осередки застосовували примусові методи (заякування, конфіскація майна, розкуркулення, надмірне оподаткування, позбавлення їжі, насіння, реманенту, худоби, присадибної землі, заборона продажу промтоварів в сільпо, арешт, розстріл повстанців), виконуючи генеральну лінію партії. Свавілья уповноважених по колективізації (заборона молотити зерно на млинах, користування криницями, вигонами худоби, депортації, фізичне знущання та моральне приниження селян), яке відбувалося в руслі класової боротьби та ліквідації «куркульства як класу», переконливо доводило «переваги колгоспного ладу» над сімейно-трудовою організацією повсякденного життя селян. Наприклад, в с. Триліси Фастівського району «колективізатори» залишили селян перед вибором: «або в БУПР, або на Марс, або в колектив, або за межі України на Соловки»⁶. Селян цілодобово тримали на зборах, не випускаючи з помешкань, схиляючи до голосування за масовий вступ до колгоспу. «В тому ж с. Трилісах, — наголошувалося у звіті Білоцерківської окружної контрольної комісії від 20 квітня 1930 р., — уповноважений проводив збори до 3 години ночі, аби взяти людей ізмором, не випускаючи нікого з помешкання, і коли не мав ніякого успіху, то оголосив: « всі, хто був присутній на зборах, механічно входять до колективу»⁷. Селян позбавляли насіння, зерна, штрафували, а представник Фастівського РВК «т. Жаров», виконуючи план по колективізації, «...дав таку категоричну установку — забрати все до зернятки, усупільнити худобу і реманент в 24 години»⁸. Факти примусової колективізації

стали соціальною ознакою українського села, яке під адміністративно-примусовим тиском втрачало традиційні економічні підвалини. Для 23,5 млн селян, з них 21 млн етнічних українців⁹, колгоспи ставали ненависною формою соціального покріпачення.

Селяни, особливо заможні, не сприйняли колгоспної організації, тому потрапили до списків депортованих куркулів, а колективізація мала завершитися в Україні восени 1931 р., у крайньому випадку — весною 1932 р. 5 січня 1930 р., спираючись лише на контрольні цифри п'ятирічного плану, ЦК ВКП(б) констатував наявність матеріальної бази «...для заміни великого куркульського виробництва великим виробництвом колгоспним, потужним просуванням уперед по створенню соціалістичного землеробства»¹⁰. Політично-економічний принцип створення колективного землеробства був упередженим, а соціалістична форма — єдиною і непорушною. Замість тсозу настійливо пропонувалася артіль, яку визнали «перехідною до комуни формою колгоспу», хоча для початку колективізації комуністична перспектива виявилася дивною. Фізична ліквідація 4% так званих куркульських господарств, тобто унеможливлення будь-якої альтернативи, свідчила про метод творення нової системи колективного життя в українському селі. Для Сталіна «куркульство як клас» не обмежувалося кількома сотнями тисяч селянських дворів, а стосувалося усього заможного селянства. У червні 1930 р., виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б), він закликав партію до системного винищення цієї верстви села шляхом депортації та економічної ізоляції. «Можете заарештувати й заслати десятки і сотні тисяч куркулів, — повчав вождь партії, — але коли ви одночасно з цим не зробите всього потрібного, щоб прискорити будівництво нових форм господарства, старі, капіталістичні форми, підірвати і ліквідувати виробничі джерела економічного існування й розвитку капіталістичних елементів села, — куркульство все одно відродиться і буде зростати»¹¹. Отже, колгоспи для селянства, але без куркулів, стали єдиною формою їх існування. Становлення колгоспного ладу означало брутальне руйнування звичного для селян побуту. Тому вони, за словами С.В. Косіора, справді «...під трактор лягали і не давали орати землю»¹².

Селами України прокотилася хвиля повстань, спрямованих проти політики колективізації та розкуркулення, які захищали традиційний уклад життя в українському селі. У закликах та діях бунтівних селян простежувалося єднання соціальних та духовних основ сільського доколгоспного повсякдення. Наприклад, весною 1931 р. селяни с. Ровеньки Ровеньківського району розповсюдили серед односельчан листівку. «Час настав, — зазначалося там, — коли немилосердні антихристи хочуть обезкровити тружеників, підштовхують їх до пекла. Вас гонять до колгоспів для того, щоб лишилися ви останнього, у нагороду за це діявол приготував уже пекло, живіть, як жили батьки ваші, і більше моліться»¹³. Ототожнення колгоспів з пеклом було реалістичним порівнянням, позаяк селяни були свідками масової загибелі їхньої худоби, десятків тисяч незасіяних десятин озимини та ярвини. Жити за батьківським «чином», тобто за традиційним християнським укладом життя, вважалося моральною і духовною цінністю. Подібні висловлювання зустрічалися в селах Одеського та Коростенського районів, а також усю Україну, у яких масового характеру набули так звані «волинки» — протестні акції селянок проти колективізації. Весною 1930 р.

майже половина колективізованих селянських дворів залишила колгоспи, вимагаючи повернення усупільненого майна. «Ми, що нижче підписалися, громадяне с. Капітанівки Златопільського р-ну Шевченківської округи, — скаржилися вони 3 квітня 1930 р., — вступили в колектив с. Капітанівки ім. Шевченка під силою місцевої влади, котра нам об'явила бойкот конфіскацією майна та висилкою. Потім за час перебування в колективі біля півтора місяця ми побачили, що з наших коней поробили калік, то ми, зневірившись колективу, подали заяву, щоб нас виключили з членів колективу, але правління Капітанівського колгоспу не звернуло жодної уваги на наші заяви»¹⁴. Не встигнувши розпочати колективне життя, селяни «зневірилися» в колгоспові, де вони лише «перебували», а не працювали спільно.

Українське селянство, примусово загнане до колгоспів восени 1929 — протягом першої половини 1930 р., масово залишало їх, демонструючи своєрідний референдум з коліс. «Колгоспний рай», обіцяний агітаторами та колективізаторами, не виправдав довіри селян. У серпні 1930 р. в Україні було 20461 колгосп, до якого записали 30% дворів та 36% землі селянського користування¹⁵. Вихід з колгоспів дещо зменшився, але організація нових господарств не покривала хвилі весняного «відливу». Керівництво Наркомзему УСРР, проаналізувавши 21 серпня 1930 р. соціально-економічні наслідки колективізації, визнало їх основні «хиби»: відсутність керівництва колгоспами, незадовільна організація правці, відсутність популяризації серед селянства принципів розподілу наслідків господарювання, неправильні взаємини колгоспів з індивідуальними господарствами¹⁶. Визначення «назадовільна» та «відсутність», які стосувалися організації праці в колгоспах, засвідчували відповідну соціальну зрілість колективної системи повсякденної трудової діяльності господарств, відтак і селян.

Рівень усупільнення землі, реманенту, худоби, що зростав шаленими темпами в колгоспах до осені 1931 р., створював матеріально-технічні передумови для колективної форми внутрішнього господарювання, але не її саму. Так, 1 березня 1931 р. колгоспами було охоплено 2,3 млн селянських дворів, тобто 48,4% до їх загальної кількості в Україні¹⁷, тому за формальними ознаками майже половина з них стала на колективний шлях трудової діяльності. 10 квітня 1931 р. колективний сектор об'єднав 61% селянських господарств та 64% сільськогосподарської ріллі, а в степових районах 83%, хоча для 32 районів рівень колективізації досяг 90–98%¹⁸. Для них масова колективізація завершилася, а перемога соціалістичного ладу не означала утвердження селянського «ладу» в українському селі, позаяк для переважної більшості селян колгоспна робота вважалася панщиною. Зламавши спротив селян, партійні уповноважені влаштували змагання за остаточну перемогу колгоспного ладу, звітуючись цифрами про колективізацію. У 1932 р. діяло 23270, у 1933 р. 24191 колгосп, якими було охоплено дві третини селянських дворів, 78–87% орної землі в Україні¹⁹. Отже, зламана колективізацією й голодомором українське село справді стало колгоспним. Відтак завершилася перша фаза сталінської «революції згори», внаслідок якої сільськогосподарська артіль виявилася основною формою повсякденної трудової діяльності селян. Організація колективної праці була зафіксована у Зразковому статуті сільськогосподарської артілі 1930 р., а переважна більшість українських селян набула нового соціального статусу — колгоспників.

Колгоспне уярмлення відбулося головним чином упродовж 1929–1933 рр., а протягом 1935–1938 рр. було створено лише 2,8 тис. колгоспів. У 1938 р. кількість їх досягла 27 тис. господарств. Якщо у 1929–1933 рр. до колгоспів записалося 3,2 млн, то за 1935–1938 рр. до них приєдналося 623 тис. селянських дворів²⁰. Протягом першої половини 30-х рр. союзний уряд здійснив не лише масову колективізацію селянських господарств, а також встановив єдину організаційну форму колективної трудової діяльності — артільну. Українське село стало колгоспним, але формування колгоспного селянства, тобто носія нового укладу життя тривало у рільничих бригадах, під час політично-ідеологічних акцій (ударництво, соцзмагання), зовнішнього впливу шефських робітничих бригад, політвідділів МТС, сільських рад. Соціальна резервація, яку нагадували колгоспи 30-х рр., стала тим середовищем, у якому перетравлювалася «приватновласницька свідомість» колишніх селян-підприємців. Сільські хутори та хуторяни, які представляли собою тих самотніх «залишенців» старого укладу життя, драгували партійців, тому наприкінці 30-х рр. їх переселяли до колгоспів. Так, станом на 5 грудня 1938 р. ліквідації підлягало 25982 хутора, з них на Житомирщині — 13806, на Київщині — 5100, на Поділлі — 3139. Держплан СРСР встановив план «виселення хуторських господарств» у 1939 р. та їх перехід «на жительство в колгоспи», до якого потрапили 12 тис. хуторів в Україні, хоча переселенню підлягало 96 тис. самодіяльних господарств²¹.

Отже, масове усуспільнення селянської землі, худоби, реманенту, утвердження артільної організації праці в колгоспах, які в основному завершилися восени 1931 р., означали радикальну зміну соціально-економічного укладу повсякденного життя в українському селі. Якщо у 20-х рр. між селянами існували певні майнові розбіжності, то в колгоспному селі відбувся його поділ на колгоспне та одноосібне селянство, які вирізнялися за соціально-правовим статусом. Колгоспники стали підневільними виконавцями сільськогосподарських робіт, встановлених Наркомземом УРСР. Незважаючи на утиски влади, 1,4 млн господарств не пристали до колгоспів, а 285 тис. дворів примусово виселели з України²².

2. Повсякденна робота в колгоспних бригадах

Позбавлення селян майна в ході колективізації виявилось справою набагато простішою, ніж організація спільного сільськогосподарського виробництва в артілі. Голови колгоспів, особливо з 25-тисячників, не мали ні агрономічних знань, ані досвіду ведення колективного господарства. Підготовка до першої колгоспної весни 1930 р. виявилася продовженням тих методів і форм роботи, які застосовували при колективізації: отримання плану посівної кампанії з району, подвірний облік членів колгоспів, «загадування» на роботу, призначення відповідальних, обхід дворів. Колгоспи не мали ні тваринницьких ферм, ні спеціальних приміщень для реманенту та насіння, тому вони нагадували речовий склад. «В районах Олександрійському, Семенівському, — писав інспектор НКЗ УСРР Н. Рябуха про стан господарств Кременчуцької округи, — машини зведені в кучу, як лом — в хаосі, складні машини знаходяться під відкритим небом, в деяких колгоспах молотарки й локомотиви стоять в полі, нічим не прикриті, на

току, де молотили; жатка, де було закінчено косовицю, там і кинута. Є випадки в Семенівському р-ні передана колгоспу худоба своєчасно не годується, по дню без харчів. По поясненню член правління, чому це так, відповів: «Члени колгоспу не хочуть годувати, немає відер, неділя» та ін. Таких фактів можна навести багато, але досить і цього, щоб дійсно уявити таку безгосподарчу картину»²³. Галузева структуризація сільськогосподарського виробництва була успадкована від селянських господарств, але там був єдиний власник, а в колгоспах панував «безгосподарчий» безлад. Правління та сільська рада отримували плани засіву та контрольні цифри збільшення поголів'я худоби, яка масово гинула від голоду та холоду. У лютому 1930 р. почали створювати молочні ферми, розплідники, відгодувальні пункти в колгоспах, але вони не могли охопити усупільненої худоби. Хаотичність була характерною ознакою повсякденного функціонування колгоспів у 1930 р., а між правлінням та колгоспниками не вдалося досягнути порозуміння.

Статут сільськогосподарської артілі, ухвалений ЦВК та РНК СРСР 1 березня 1930 р., не встановлював конкретної форми щоденної організації праці в колгоспі, а тим паче бригадної, хоча село знало наслідки діяльності бригад по колективізації, створених робітниками-шефами, 25-тисячниками, іншими активістами. Розподілом робіт в артілі займалося правління згідно правил внутрішнього розпорядку, тому кожен колгоспник мав виконувати денні норми виробітку, обов'язково та особисто з'являючись до «літерного», тобто до правління за нарядом²⁴. За недбайливе ставлення до усупільненого майна, а також за невихід на роботу без поважних причин — колгоспники підлягали штрафу, попередженню, тимчасовому звільненню від виконання робіт та виключенню з членів колгоспу. Директивно-плановий принцип управління колгоспами за галузями господарювання був розрахований на швидке виконання ними державного хлібозаготівельного завдання, тому райземвідділи доводили засівний і заготівельний плани до кожного господарства. Колективний вихід в поле цілими кутками, групами косарів чи плугатарів не забезпечував оперативного керівництва виробничими процесами та соціально-професійного виховання колгоспників в «дусі колективізму», тому відбувався активний пошук нових форм щоденної колгоспної роботи.

XVI-й з'їзд ВКП(б), який відбувся у червні–липні 1930 р., також не дав чітких вказівок стосовно бригадної організації праці в колгоспах, а лише обмежився закликами про підготовку «колгоспних кадрів», про розвиток соцзмагання, створення виробничих нарад, скликання делегатських зборів. Районні колгоспні спілки були єдиним координуючим центром, на якого покладалися функції організаційно-виробничого управління колгоспним життям, призначення кадрів, здійснення організації праці, а селянами-одноосібниками займалися так звані районні сільськогосподарські кооперативні спілки, тобто осередки реорганізованої у 1929 р. сільгоспооперації. Про колгоспні бригади навіть не згадувалося, але з'їзд висловив важливу політичну тезу про те, що в артілях не завершується, а лише розпочинається «...справа створення нової суспільної дисципліни, справа навчання селян соціалістичного будівництва»²⁵. Отже, 1929/30 р. характеризувався випереджаючими темпами колективізації селянських господарств та недостатнім рівнем колективізації їхнього нового виробничого побуту, тобто організації колгоспної праці.

Бригадна організація виробничої діяльності функціонувала переважно в радгоспах, а в колгоспах вона ще не мала сталого офіційного статусу. Починаючи з весни 1930 р. до неї вдавалися лише окремі господарства, але використовували переважно досвід роботи бригадирів по колективізації. Наприклад, у березні 1930 р. в артiлі «Вперед до соціалізму» і тсозі «Жіноча праця» Лебединського району на Сумщині бригадири здійснювали подвірні обходи для «загадування» на роботу та вручення нарядів. Господарства не мали належного обліку працездатних, тому не могли визначити порядок виходу на роботу. Укрколгоспцентр, перевіряючи діяльність тсозу та артiлі, визнав факт «остаточного падіння дисципліни», тому що «наряд на робочі руки» було виписано у кількості 109 осіб, а виходило на колгоспні роботи 40 осіб²⁶. Серед працюючих молодь та підлітки становили 70%, а «...частенько той чи інший член тсозу, отримавши наряд на виїзд в поле, брав конячину з конюшні та сіно, замість поля потрапляв на роботу на стороні, позаяк там платили готівкою». Зanedбаний стан господарства пояснювали тим, що майже усі галузі обслуговували підлітки, а належного управління не було. «Ми були свідками, — наголошували інспектори Укрколгоспцентру, — коли на свято (пасхи), селяни розбирали коней додому для поїздок в гості пиячити»²⁷. Тсоз вирізнявся від артiлі відносною свободою господарських дій, але «падіння дисципліни» пояснювалося відсутністю внутрішньої структуризації виробничо-трудової організації повсякденного життя колгоспів.

Про необхідність створення бригад в колгоспах вперше заговорили делегати VI-го з'їзду рад СРСР, що відбувся у березні 1931 р. Вони висловилися тоді за доцільність підготовки «...досвідчених кадрів керівників виробничих галузей колгоспів (бригадирів, полеводів, старших тваринників, старших трактористів, обліковців»²⁸. Ідея бригадної організації сільськогосподарського виробництва, запозичена від промислових підприємств, почала набувати системного оформлення та обов'язкового впровадження. Так, 1 квітня 1931 р. ЦК ВКП(б), «дбаючи» про розвиток «виробничо-господарської активності та ініціативності» колгоспниць, ніби поєднання сімейних турбот і колгоспної панщини, могли видатись пасивним станом, виділив «жіночі» галузі сільського господарства: рільництво (льон, коноплі, буряк), городництво, молочне тваринництво, птахівництво²⁹. Ці галузі вважались такими, у яких використання праці колгоспниць, визнавалося найпродуктивнішим, хоча вони були надзвичайно трудомісткими і виснажливими. Визнаючи їх роль у колгоспному виробництві, ЦК партії дозволив «висування» жінок-колгоспниць на посаду бригадирів. Червневий (1931 р.) пленум ЦК ВКП(б) зобов'язав правління колгоспів забезпечити «...прикріплення постійного складу працівників до тракторів, коней та машин; до кожної молотарки, до кожного трактора з відповідними причепними механізмами повинна бути прикріплена постійна бригада»³⁰. Їх створювали в колгоспах з великою посівною площею пропашних і технічних культур, призначаючи за конкретними ділянками поля. Отже, селянин, крім постійної прописки в колгоспі, був «прикріплений» до рільничої бригади. Вони діяли за галузевим принципом, а формування персонального складу відбувалося за територіальним, тобто за місцем проживання в селі. На бригаду покладалися завдання по підвищенню продуктивності праці, а також різні організаційно-масові заходи

(ударництво, змагання, трудові почини тощо). Виконавці, які були помічниками бригадирів, здійснювали нагляд за трудовою діяльністю та соціальною поведінкою колгоспників.

Бригади виникали «за кутковим принципом», за ознакою «бригади-двійки», за галузевою спеціалізацією. До них приписували всіх колгоспників, навіть сільських учителів. Наприклад, в колгоспі ім. 1-го Травня с. Велика Снітинка Фастівського району формування бригади відбувалося наступним чином: «Управа колгоспу, виділивши бригадирів, дала завдання кожному відібрати на кутку собі людей в бригаду»³¹. Влада прагнула створити загальноколгоспні бригади за галузями господарювання, а правління колгоспів враховували територіально-цехову специфіку. Кожна дільнична бригада мала пересічно 40 працездатних колгоспників, які отримували щодня 200–300 грамів хліба, а для них відводили 420–560 га ріллі під різними культурами. У 1932 р. 89% колгоспів мали постійні бригади, для яких Укрколгоспцентр встановив відповідні норми виробітку. Їх виконували 56,2%, перевиконували 29%, недовиконували 15,1% господарств³². За наявності 400–500 га землі та 40 працюючих на одного члена бригади припадало 10–12 га, відтак виорати виснаженими кіньми один-два гектари щодня було неможливо, особливо в роки голодомору 1932–1933 рр. Зернові культури треба було скосити, перевернути, скласти в копи, вивезти на колгоспний тік. Тракторами виорювали тоді 43% ярового клину, 60% зяблової оранки, боронували 6% та засівали 21% колгоспної площі, а збирали зернових 23%³³, тому основний тягар лягав на руки колгоспників, які обробляли ще й власні городи.

Створення постійних бригад виконувало соціальну функцію, дисциплінуючи колгоспників, а з іншого боку сприяло максимальному використанню робочих рук. Укрколгоспцентр розробив, а ЦК КП(б)У затвердив 9 квітня 1933 р. «Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах», які були опубліковані в центральних та районних газетах. Вони свідчили про появу системи колгоспного кріпацтва, позаяк колгоспники залежали від бригадирів. Ось основні пункти нових правил:

- 1) Жоден колгоспник не може використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади;
- 2) Всі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах;
- 3) Колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати замість себе членів свого двору;
- 4) Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань;
- 5) Перерви на сніданок, на обід не дозволяються без розпорядження бригадира;
- 6) Колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна;
- 7) Тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник може працювати на своїй садибі;
- 8) Працездатних членів колгоспу, які кілька разів не прийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу може притягнути до роботи обо-

в'язковим порядком³⁴. Отже, «Тимчасові правила» зафіксували напівкріпосне становище українських селян в колгоспі, які залишалися до кінця 30-х рр. без суттєвих змін.

Встановлення норм виробітку унеможливило так звану «знеосібку», тобто кожен колгоспник зобов'язаний був їх виконувати щодня, тому до роботи залучалися і підлітки. «На сапання жінки, котрі здужали, — згадувала Я.П. Мицик з с. Вишнопіль Тальнівського району, — брали із собою дочок старших. До роботи в полі заохочували «бовтушкою». В окріп засипали борошно, розмішували, і воно розбігалось по горшку дрібнесенькими галушечками»³⁵. Виробити встановлені норми голодним колгоспникам, особливо на важких фізичних роботах в колгоспах, було справою безнадійною. Вони приходили на роботу, сподіваючись отримати від бригадира чи правління так звані «відсипні», тобто 200 грам борошна або печеного хліба, але згодом заборонили видавати колгоспниками хліб, зобов'язавши їх приходити з власною випічкою. Громадське харчування в колгоспах було недостатнім для відновлення робочої сили, його навіть бракувало для фізичної підтримки працюючих колгоспників. «Колгосп відкрив їдальню, — згадував мешканець с. Ямпіль Катеринопольського району І.К. Залевський, — там годували тих, хто виходив на роботу. А кінчилися харчі, то давали вже тільки ріденьку баланду. Люди падали на ходу, піде чоловік рано на роботу — і нема»³⁶. Залишити колгосп без дозволу голови та бригадира означало позбутися зароблених трудовнів, а працювати голодним — не виконання норми виробітку, відтак отримання належної кількості трудовнів, якщо взагалі їх видавали в аванс. На колгоспних полях, закріплених за рільничими бригадами, працювали колгоспники та колгоспниці з пухлими ногами, стояли наглядові вежі, а після заходу сонця їздили вершники, оберігаючи врожай від голодних селян.

25 березня 1933 р. Тальнівський районний земельний відділ розробив зразкові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах району, які були своєрідною конституцією кожного колгоспу. Зокрема, бригадир керувався виробничим планом бригади, вказівками правління колгоспу, його голови та заступника. Вони не мали права переставляти людей без відома бригадира. «Член колгоспу, що залічений до складу одної з бригад, — наголошувалося в правилах, — не має права без згоди правління колгоспу перейти до іншої бригади. Бригадирам суворо забороняється брати на роботу не членів своєї бригади. По першій вимозі бригадира член колгоспу мусить виконувати ті роботи, що йому доручаються. В разі колгоспник відмовляється виконати доручену йому роботу без поважних на те причин, справа передається на розгляд правління, де виноситься рішення згідно з Статутом артілі та чинними законодавствами»³⁷. Бригадир рільничої бригади цілком відповідав за вчасне виконання виробничого плану на окремий ділянці поля, за збереження тягла та реманенту. Робота розпочиналася о 7-й ранку, а обідня перерва тривала з 12-ої до 14.30. Друга перерва для підкормки коней з пересувних жолобів відбувалася з 17 до 17.30, а робочий день рільничої та городньої бригад завершувався о 20-й годині вечора. Якщо бригада не мала коней, особливо городня, то робочий день тривав з сьомої ранку до восьмої вечора, але з перервою на обід від 12 до 14.00. За таким графіком працювали будівельні бригади та майстерні в колгоспах.

Копіткою і навіть інтенсивною була робота конюха. Він майже цілодобово доглядав за кіньми, якщо був корм: о третій ночі видавав коням сіно та ярову солому, напував, через півгодини видача «наїдного корму», чистка коней на дворі о 5.30 ранку, виведення коней на роботу о шостій ранку, заготовка корму для обідньої перерви в 11.30 годин дня, очищення стійла та підстилання соломою о 19.00, чистка та напування коней, наповнення сіном жолобів о 21.00-ій годині вечора³⁸. Тваринницькі ферми мали власний графік роботи, який залишався майже без змін упродовж існування колгоспного ладу в Україні, а не лише протягом 30-х років. Догляд рогатої худоби розпочинали о четвертій ранку з роздачі корму, а доїння корів тривало протягом години — від п'ятої до шостої години ранку, згодом догляд за ними до сьомої години (напування, чистка), а денний догляд та доїння припадали на 11–12 години, напування худоби о 13.00, роздача сіна та соломи о 14.00, кормів о 19.00 та доїння вечірнє до 20.00. Отже, тривалість робочого дня на тваринницькій фермі, де працювали переважно жінки, розпочиналася о четвертій ранку і перманентно розтягувалася на весь день. Вільного часу для власного господарства було обмаль, фактичного його не було, особливо зранку. Колгоспниця-свинарка, праця якої так мальовничо була відтворена в художньому і документальному кіно 30-х рр., також фактично була приписана до ферм, тяжко працюючи з п'ятої ранку до сьомої вечора, доглядаючи колгоспну худобу взимку, забуваючи про сон і власне здоров'я, хоча в умовах голоду про них ніхто не дбав. Від голоду та холоду гинули не лише селяни, а також колгоспна худоба, тому що бракувало кормів — сіна, вівса, ячменю, без яких коні не могли тягнути ні плуга, ні борони. За січень–квітень 1933 р. кількість свиней в колгоспах України зменшилася на 32%³⁹, колгоспи втратили за 1932–1933 рр. 651 тис. коней, колгоспники з 69 тис. у 1932 р. залишили лише 9 тис. голів у 1933 р., а загалом поголів'я великої рогатої худоби за роки колективізації та голоду скоротилося в УСРР у два рази⁴⁰. Худоба гинула від фізичного виснаження в бригадах, які виконували виробничі плани, під час оранки, возіння буряків, не маючи належних кормів. У 1932 р. за відсутності насіння та здорових коней не засіяли 2,3 млн га зернових культур, а збільшення норм виробітку восени 1932 р. на 25% змусило визнати керівництвом Укрколгоспцентру факту «...зменшення продуктивності праці, що мало місце внаслідок погано стану тягової сили, недостатнього харчування колгоспників, несприятливих умов та поганої організації праці»⁴¹. Вибіркове обстеження колгоспів виявило, що денні норми: оранка плугом — 0,65 га, оранка букером — 2,3 га, волочіння боронами — 5,15 га⁴², які, враховуючи виснаження коней та колгоспників, важко було виконати протягом дня.

Рільничі бригади, маючи виробничі плани та завдання, мусили виконувати їх, але існувала межа фізичних можливостей людського організму, яка залежала і від внутрішнього розпорядку колгоспу. Видача хліба на трудодні восени 1933 р. та на громадське харчування колгоспів певною мірою «оживила» діяльність бригад. Сільськогосподарська група НК РСІ УСРР, обстеживши колгоспи, визнала 18 жовтня 1933 р. той факт, що саме поточний рік характеризувався «...закріпленням в колгоспах постійних бригад з твердим складом колгоспників». Зазначалося також, що в колгоспі ім.Сталіна Сlishковецької слободи Могилів-Подільського району з 575 працездатних за шістьма бригадами

протягом року було закріплено 456 колгоспників, з них 251 колгоспницю, які виходили стовідсотково на роботу, використовуючи корови колгоспників для польових робіт бригад. Колгоспники скошили механізмами 168 га, а косами 210, закінчивши збір зернових за два тижні, а молотьбу за 37 днів⁴³. Виявленням високої трудової дисципліни в бригадах було максимальне виконання норм виробітку та явка колгоспників на роботу, тому вони і використовували власну робочу та продуктивну худобу.

Колгоспний бригадир, призначений з односельчан, поведився в умовах голодомору по-різному: одні вимагали від селян щоденного виходу на роботу, застосовували до них адміністративні методи впливу (штраф, списання трудоднів, позаурочні роботи тощо), інші, рятуючи їх від голодної смерті, дозволяли перевіювати солому, вимагали від правління видачу натуральних авансів. Зокрема, у грудні 1932 р. на Дніпропетровщині було засуджено 180 бригадирів, навіть двох до розстрілу, 18 від 5 до 10 років ув'язнення, від 3 до 5 років 54, решту до примусових робіт, тому що вони приховували хліб для харчування колгоспників⁴⁴. Карально-репресивні органи вишукували «саботажників», не забуваючи про членів правління та бригадирів. Так, станом на 29 січня 1933 р. лише за «контрреволюційний саботаж» було засуджено 71 голову колгоспу, 71 члена правління, 121 комірника, завгоспа, рахівника⁴⁵. Репресії вплинули на віковий склад бригадирів, серед яких переважала молодь, навіть не комсомольська. Наприклад, у січні 1934 р. в колгоспах Чернігівської приміської смуги «партійний прошарок» становив 25% серед колгоспних бригадирів, а 75% мали стаж роботи від шести місяців до одного року⁴⁶. Спостерігалася висока плинність бригадирів — до 63%, тому що значна частина відправлялася на навчання, деякі до лав РСЧА, багатьох звільняли за рішеннями правління колгоспів, але були приклади і їхньої зразкової роботи. «В колгоспі (с. Ладан) Прилуцького району, — наголошувалося у доповідній записці Чернігівського облбюро КК РСІ від 9 січня 1934 р., — наслідком сумлінного ставлення управи колгоспу до організаційно-господарського зміцнення колгоспної бригади задовільно поставлено справу про колгоспного бригадира. Бригадири свою роботу виконують вміло, організуючи маси колгоспників на своєчасне і якісне виконання виробничих завдань, облік своєї роботи проводять вчасно, щоп'ятиденки, між бригадами та управою колгоспу є потрібний виробничий зв'язок в роботі; перекидка робочої та тяглової сили з бригади в бригаду, що мала місце дід час сівби озимини, робилася з відома та погодження з бригадирами. Всі бригади брали участь активну в складанні та обговоренні виробничо-фінансового плану колгоспу та окремих бригад. Випадків відриву бригадирів від їх безпосередньої роботи не було. Оплата праці бригадирам проводилась в залежності від якості роботи в цілому бригади, а за успішного виконання робіт практикувалося преміювання, наприклад, бригадира 3-ї бригади премійовано за успішне збирання, сівбу та оранку на зяб, бригадира 6-ї бригади — за добру обробку та збирання м'яти. Слабою ділянкою в роботі бригадирів є недостатня увага до культмасової роботи в бригадах»⁴⁷. Траплялися випадки, коли до бригадирів «...було призначено чуждо ворожий елемент та колгоспників, нездатних до організаційної роботи», а в Семенівському районі лише протягом 1933 р. було знято з роботи 44 бригадири з 161 по колгоспах, тобто 27%, у тому числі за незадовільне

керування роботою 26, за систематичне пияцтво 2, за бездіяльність, що призвела до зриву завдань 5, за безгосподарність 6, за порушення дисципліни 2, рекомендовано на голову колгоспу 2, відправлено до армії одного⁴⁸. Управи колгоспів самовільно звільняли бригадирів, але були випадки, коли бригадири не підкорялися наказам голів, особливо щодо скиртування мокрого хліба, а також занижували кількість зароблених трудоднів колгоспниками.

Повсякденна трудова діяльність колгоспників була нерозривно пов'язана з ланками та бригадами, у яких вони проводила усе своє трудове життя. Щоденна робота, висування в ударники, проголошення всіляких рекордів відбувалося безпосередньо в бригадах. Наприклад, «кращого колгоспника-ударника», бригадира рільничої бригади № 1 колгоспу ім. «10-річчя Жовтня» М. Дивицького району Чернігівської області Я.М. Дерев'янка преміювали поїздкою до Москви та костюмом напередодні чергового партійного з'їзду. Його передова бригада мала 64 працездатних колгоспників, з них 23 чоловіків та 41 жінку, які доглядали 277 га ріллі під різними культурами. Норми виробітку виконувалися на всіх роботах, а під час оранки перевиконувалися: замість 0,50 га виорювали щодня 0,60–0,80 га. В бригаді всі колгоспники були розподілені по ланках, а за ланками закріплювалися певні ділянки землі, а «...колгоспники виходять своєчасно на роботу (7–8 год.) і кінчають роботу вечером»⁴⁹.

Ударництво та соцзмагання, які справді набули поширення в колгоспних бригадах та між колгоспами України, засвідчували не вищу форму соціально-трудової активності колгоспників, а масового психозу та самозахисту селян постголодоморного села. Важка і виснажлива робота ударників, яка стала публічною і політично визнаною керівництвом, давала шанс на виживання та самоутвердження. Партійна пропаганда почала звертати увагу на «малосвідому частину» колгоспників — жінок, яких висували на посаду ланкових, бригадирів. Колгоспне ударництво виявилось жіночим, тому що вони працювали в ключових галузях сільського господарства, найгостріше сприймали соціальні наслідки голодомору, сподіваючись через ударну працю забезпечити матеріальний стан родини, дітей. Якщо у 1934–1936 рр. серед бригадирів колгоспниці становили від 2 до 5%, то серед ланкових 70–76%⁵⁰. Трудовий почин ланкової с. Старосілля Городищинського району М.С. Демченко, яка особисто пообіцяла «товаришу Сталіну» понад 500 ц з га цукрових буряків, перетворив його у масовий рух п'ятисотенниць і тисячниць, а щоденне життя її ланки на пекло. Вона дотрималась слова — виростила 509 ц солодких коренів з одного єдиного гектара, що розміщувався на горі Гадючці неподалік села, оселившись табором, щоденно доглядаючи, прориваючи, дотримуючись агрономічних вимог, але не покидаючи поле від весняної сівби до збирання та вивозки буряків восени. Боролися з довгоносиком, ранніми морозами, охоплюючи поле димом від спаленої соломи, нехтуючи елементарним побутом та здоров'ям. Експеримент видався вдалим, тому що за врожай 300–500 ц з га боролися 100 тис. колгоспниць Київщини, відтак 198 колгоспів, 698 бригад та 4 тис. ланок досягли бажаного результату⁵¹. У 1936 р. 65 колгоспниць отримали вищу нагороду — орден Леніна, 37 — орден Трудового Червоного прапора, а 54 — «Знак пошани»⁵². Орденоносними стали М.С. Демченко, М.В. Гнатенко, Х.П. Байдич, Г.Д. Кошова, Г.М. Швидка, перша жінка-бригадир тракторної бригади П.М. Ан-

геліна. Вони справді демонстрували трудовий героїзм, працюючи на межі психологічного зриву, тому що перевиконання норм виробітку у два і більше разів свідчило про надмірне фізичне перенавантаження. Повсякденне життя ударниці відбувалося під наглядом партійних і радянських органів влади, які також відповідали за здійснення трудового експерименту, відтак про нормований робочий день ніхто не дбав. Він розпочинався зі сходом сонця, а завершувався з його заходом. Пересічна тривалість робочого дня жінки-колгоспниці у 1934 р. сягала 10 годин щодня, у 1936 р. 7 годин, а загалом дві третини робочого часу вона присвячувала роботі в колгоспі, решту дома, хоча разом вона витрачала на повсякденні турботи до 14 годин⁵³. Передова бригада не мала морального права зменшувати трудові показники, відтак її ланки та ланкові ставали заручниками політичного дійства з ударництвом та соцзмаганням. Якщо ударниці союзного рівня отримували ордени, то звичайні колгоспниці, що виконували норми виробітку задля трудовнів, грамоти. Наприклад, колгоспниця с. Коржі Роменського району М. Бацюта отримала від політвідділу Засульської МТС почесну грамоту, тому що «...за цілий рік не мала жодного прогулу»⁵⁴. Отже, ударництво виявилось своєрідною системою організаційно-функціонального кріпачтва, коли трудове повсякдення ланки та бригади залежало від публічних зобов'язань, виголошених на районному, обласному та республіканському рівнях, відтак ланковим залишалося щоденно і виснажливо працювати.

Статут сільськогосподарської артїлі, ухвалений другим Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників та затвердженням РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р., регламентував роботу рільничих і тваринницьких бригад. «Робота розподіляється між членами артїлі безпосередньо бригадиром, — наголошувалося в статуті, — котрий зобов'язаний найкращим чином використати кожного колгоспника своєї бригади, не допускаючи при встановленні роботи ніякого кумівства, сімейності і суворо враховувати трудову кваліфікацію, досвід та фізичну силу кожного, а стосовно вагітних і доглядаючи жінок — необхідно полегшити їхню працю, звільняючи від роботи за місяць до пологів і на місяць після пологів зі збереженням за ними утримання на ці два місяці половини розміру середньої виробітки ними трудовнів»⁵⁵. Соціально-побутові умови роботи в бригаді, судячи зі статуту, особливо для жінок, виявилися спартанськими, адже вагітна жінка зобов'язана була працювати на польових роботах, незважаючи на її фізичний стан, особливо напередодні пологів. Їх використовували для копання ям, під час молотьби соняшників, копання буряків, тобто на тяжких фізичних роботах, тому що вони були приписані до конкретних бригад, а заміна не передбачалася. Наприклад, в лютому 1936 р. вагітній жінці з колгоспу «Плуг і Молот» Велико-Писарівського району А. Гмирко відмовили надати підводу для термінової доставки до районного пологового будинку, поєднавши її з «червоною валкою» вивозу конопель до району, тому вона народила дитину на підводі, перебуваючи у важкому стані. Цей ганебний факт, але він був типовим явищем для українського колгоспного села, назвав секретар ЦК КП(б)У М. Попов у листі до секретаря Харківського обкому М.Н. Демченка⁵⁶. Вагітним жінкам-колгоспниця фактично не видавали трудовнів для утримання на час так званої «декретної відпустки», а лише обмежувалися двотижневим звільненням від роботи до і після пологів.

Друга половина 30-х рр. супроводжувалася не лише фанфарними гаслами та закликами ударників, а й заходами організаційно-господарського зміцнення колгоспів, трудової дисципліни, підвищенням норм виробітку, посиленням адміністративних та репресивних методів впливу на «суспільну свідомість» колгоспників. У 1935 р. лише в Харківській області колгоспи залишили 23586 дворів, що становило 3,7% від їх загалу, а за перший квартал 1936 р. 4800 дворів колгоспників⁵⁷. Причинами виходу були: перехід з одного господарства до іншого, неявка на роботу, хвороба, позбавлення трудовнів та присадибних ділянок без попередження. За цей термін було виключено з колгоспів 58300 осіб, тому що колгоспники не виходили на роботу протягом 2–3 днів. Колгоспників штрафували за будь-яку провину. Наприклад, колгоспницю Я. Лозу з колгоспу «12 річниця Жовтня» Куп'янського району бригадир оштрафував на 44 трудовні за «аборт свиноматки»⁵⁸. За невихід на роботу штрафували у розмірі від кількох десятків до сотень зароблених трудовнів, тому життя і робота в бригаді виявилися нестерпними, що стало основною причиною виходу селян з колгоспів у 1935/36 р. Бригадна організація праці в колгоспах пронизувала не лише виробничо-трудові процеси, а й весь громадський побут колгоспного села. У 1938 р. на один колгосп припадало близько 3-х рільничих бригад, хоча 15% колгоспів України не мали цієї організаційної форми повсякденної трудової діяльності. Якщо у 1933 р. було 6565, то у 1937 р. 18838 тракторних бригад⁵⁹. Існували також бригади з догляду за великою рогатою худобою, свинями та вівцями, яких в УСРР було у 1937 р. 219, хоча існувала посада завідуючого тваринницькою фермою, а з 23792 завідуючих жінки становили лише 6,1%⁶⁰. Вони мали також близько 10% бригадирів тваринницьких ферм, 19% зоотехніків, 0,6% фельдшерів, 3,8% агрономів, 1,5% бригадирів-рільників, 3,6% бухгалтерів⁶¹. На 1 січня 1938 р. в колгоспах України працювало 39474 доярок, з них з однорічним стажем роботи 42,5%, від року до двох 25%, а з п'ятирічним і більше 10,5%⁶². В основному жінки займалися важкою фізичною роботою в колгоспах, а правління та бригади, крім ланок, очолювали чоловіки.

Колгоспна робота стосувалася лише працездатних, тому бригадна організація полонила переважно їх, а не членів сім'ї колгоспника, які переймалися присадибною ділянкою та домашнім господарством. В Україні зростала кількість працездатного населення, яке працювало в колгоспах, не маючи належної та своєчасної оплати праці. Так, у 1932 р. було зайнято 5,9, у 1933 р. 6,3, у 1934 р. 6,7, у 1935 р. 7,1, у 1936 р. 7,6, у 1937 р. 7,9 млн осіб⁶³, що пересічно становило на один колгосп від 262 до 280 працюючих, тобто господарства були невеликими. Створення бригад та ланок поліпшило облік працездатних колгоспників, а з іншого боку — впровадило напівкріпосну систему праці.

3. Трудовень — щоденна повинність колгоспників

Для українського хлібороба мотиваційним стимулом організаційно-виробничої діяльності завжди було матеріальне забезпечення родини, досягнення необхідного рівня хлібно-фуражного балансу господарства, тобто належної кількості основних зернових культур та кормів, які сприяли його сталому розвитку. Функціональний зв'язок сімейно-трудової організації селянського

двору від норми споживання склався історично і проіснував до суцільної колективізації. Лишки, якщо вони справді виходили за межі хлібно-фуражного балансу, селянин продавав в обмін на промтовари, реманент, залишав на «чорний день».

Масове і примусове створення колгоспів зруйнувало так звану «патріархальну систему» селянського господарства, а натомість постала колективна організація праці, але з індивідуальною формою оплати згідно норм виробітку. Облік праці в колгоспах відбувався не в грошах, а в трудових одиницях — трудових днях. Колгоспники називали його «дурноднем», тобто марно проведеним в господарстві днем, маючи на увазі жалюгідний рівень оплати. Спочатку трудовим дням вважався звичайний вихід на роботу будь-якого колгоспника — орача, обліковця, сторожа, а розподіл наслідків першого року колективного господарювання після суцільної колективізації не став стимулом для продуктивної роботи. Хаотичність, відсутність чіткої відрядної системи, непосильні хлібозаготівельні завдання унеможлилювали повноцінне забезпечення харчування колгоспників влітку 1930 р., не кажучи про належну оплату праці. «Доводиться виконувати важку роботу в полі з сухим чорним хлібом, — скаржилися колгоспники з с. Козацького на Уманщині, — коли б у таку пору одержати хоч оселедця, або рибки, тоді б веселіш і охоче шла праця»⁶⁴. В окремих колгоспах видавали аванс, але грішми, в інших — зерном. Наприклад, артіль «Ленінським шляхом» с. Вільхівки Чистяківського району Сталінської округи, яку 25 травня 1930 р. обстежила комісія окресільколгоспспілки, не дуже переймалася питаннями організації праці та розподілу продукції. «Оплата праці правлінням встановлена не згідно матеріалів та інструкції окрколгоспсоюзу, — наголошувалося в акті комісії, — в якій було запропоновано проробити питання тарифікації, встановити норми виробітку для окремого колгоспника, а також розбити на рівну кількість бригад всю робочу силу колгоспу»⁶⁵. Отже, відрядні принципи оплати праці поступово проникали в колгоспи, але протягом першої половини 1930 р. ще не стали системою.

Узагальнюючими і найбільш вичерпними статистичними даними про розподіл в колгоспах за наслідками господарювання 1930 р. є інформаційне зведення Наркомзему УСРР станом на січень 1931 р. Виявилося, що у 271 районі з 501, розподіл завершили 77,6% колгоспів України, а остаточно проведено лише у 90 районах⁶⁶. Зі звітів видно, що основною формою оплати праці була відрядна за кількістю вироблених трудових днів, грошова вартість якого сягала в окремих районах 1 рубль 60 коп., але вражаючим був сам факт затримки розподілу натуральної частини. Місяцями колгоспники залишалися без хліба. «Багато районів пояснюють затримку розподілу, — зазначалося в інформації Наркомзему УСРР, — відсутністю агрономічних робітників, в той час не помічають, що в окремих колгоспах розподіляють наслідки господарювання по їдцях та окремі управи та розподіляють, щоб розвалити колгосп. Так, у Шепетівському районі Новицький колгосп порушив принципи розподілу натуральної частини наслідків господарювання, затвердивши розподіл не в залежності від трудових днів, а від кількості їдців, внаслідок чого один колгоспник, що має двох їдців та проробив у колгоспі 179 трудових днів, або виробив 210 трудоодиноць, одержав 35 пудів хліба (норма на їдця 17 пудів 20 фунтів). Інший колгоспник, що мав 6 їдців та

проробив 50 трудовнів, або 58 трудовдиниць, одержав 105 пуд. зерна. Коли б дотримуватися розподілу за принципом трудодиниць, то перший колгоспник одержав би 121 пуд 12 фунт., а другий 33 пуда 14 фунт.»⁶⁷. Члени правління брали для себе по 40–50, а окремі навіть по 100 пуд. зерна в аванс, а колгоспники, заробивши по 200 трудовнів, отримали в аванс 7–10 руб. Селами ширилися чутки про те, що держава бере дорого за горілку, навіть «...трудодня в колгоспі для цього не вистачить». Однак не так звана «куркульська агітація», а передусім недолюга система розподілу на трудовні та особливо зволікання розрахунків з колгоспниками — викликали у них гнів, обурення, масове невдоволення та вихід з колгоспів.

Заробити трудовдень в колгоспі після впровадження норм виробітку за відрядною системою, а її весною 1931 р. мали 84% колгоспів, було дуже важко. Основні види робіт розподілялися на п'ять розрядів. До першого розряду були віднесені ручні роботи (копання картоплі, посадка), які оцінювалися в один трудовдень; до другого — в'язання снопів, робота об'їзника колгоспних ланів, оранка плугом тощо (1,25 трудовдня); до третього — копка буряків, робота вагаря, пасічника, няні дитячих ясел (1,50 трудовдня); до четвертого — косарі, ковалі, кочегари, теслі, рахівники (1,75 трудовдня); до п'ятого — трактористи, бригадири, слюсарі, садівники (2 трудовні). Грошовий зміст трудовдня коливався: від 60 коп. для першого розряду до 1 руб. 20 коп. для п'ятого розряду. На початку 1933 р. впровадили семирозрядну тарифікацію, основні види робіт оцінювалися у 1,5–2 трудовдня, а різниця між розрядами становила 0,25 трудовдня, тобто матеріальна мотивація праці була занижена, а зрівнялівка перетворювала роботу в колгоспах на повсякденну каторгу. По колгоспах ім. Молотова, ім. Шевченка, «Більшовицька перемога», «Червоний лан» Київського району за вересень 1931 р. було подано 200 заяв про вихід, тому що в «...зазначених колгоспах панує поденщина, зрівнялівка. Бригади організовані за подвірним принципом. Приміром бездушної зрівнялівки може послужити такий факт. Колгоспник Ф. Мир, відробивши 513 днів, одержав стільки, скільки П. Мир, який відробив лише 49 днів. Колгоспник П. Дружина колгоспу «Червоний лан», відробивши 126 днів, одержав авансу 23 кг, а Маковецький, який має 54 трудовдня, одержав 61 кг»⁶⁸. Мішана система розподілу, тобто за їдоцьким принципом та трудовднями, а також за «дурноднями», тобто за щоденним відвідуванням колгоспу (поденщина), не говорячи про мізерну грошову та натуральну вартість трудовдня, свідчила про її недосконалість. Але вона задовольняла владу, яка спочатку забирала хліб «під мітлу», а згодом дозволяла розподіляти згідно вироблених трудовнів. Натуральний зміст колгоспного трудовдня номінально залежав від валового збору зернових культур, а реально — від хлібозаготівельного плану «до двору».

Колгоспний трудовдень могла заробити фізично здорова людина, тобто працездатна. Косареві записували два трудовні, якщо він викосив півгектара озимого або ярового клину, а орачеві треба було виорати протягом дня близько гектара. За шість гектарів викопаних буряків записували 1,75 трудовдня, за боронування 5,5 га півтора трудовдня, за в'язання 8 кіп хліба (480 снопів) 1,5, за 600 центнерів викопаної картоплі та за тонну цукрового буряка — 1,75 трудовдня⁶⁹. В артілі ім. Благоева Якимівського району одному погоничу, який

заволочив двома парами коней у два сліди 3 га, нараховували 0,42, а однією парою в один слід, але за 6 га поля — 0,24 трудодня⁷⁰. Колгоспників обурювала не лише мізерна оплата праця, а й її дворазова форма: аванс у розмірі 50% зароблених трудоднів та остаточний розрахунок. Вони відбувалися протягом господарського року, зтягаючись на півроку і більше. Видача авансів за кількістю їдоків в колгоспній родині продовжувалася до кінця 1931 р. «В деяких колгоспах, — повідомлялося в доповідній записці Укрколгоспцентру від 24 жовтня 1931 р., — управи зловживають видачею авансів на свою користь. Приміром, в артїлі «Більшовик» Очаківського району уже розподілено 1 тис. пуд. хліба, причому голова колгоспу взяв собі 100 пуд, завгосп — 70 пуд., рахівник — 60 пуд. В колгоспі «Незаможник» Тальнівського р-ну керівники колгоспу одержали аванси втричі більше, ніж рядові колгоспники, які мають більше трудоднів. Є випадки, коли управи колгоспів видають аванси тим, хто просить. Приміром, в колгоспі Прицької сільради Ржищівського р-ну колгоспниці Малоока Марфа та Ольга, хоч і працювали цілу зиму і літо, але їм нічого не дають, тоді як іншим колгоспникам, що відпрацювали менше, вже давно видали аванс»⁷¹. Вимагати соціальної справедливості стосовно розподілу хліба на трудодні було марно, тому що сама система нарахування та виплати була несправедливою, фіскальною та недолугою з точки зору мотивації праці. Зерно, якщо відбувався розподіл, видавали лише тим, хто працював в колгоспі, а не членам родини колгоспника.

Система нарахування та оплати праці за нормами виробітку, але в трудоднях, яку почали здійснювати весною 1930 р., влаштувала хлібозаготівельні комісії, тому що влада заборонила видачу хліба в колгоспах до виконання державних завдань. Так, у січні 1932 р. уповноважений по хлібозаготівлях в Гайсинському районі «товариш Алексюк» особисто штрафував колгоспників артїлі «Нове життя», списуючи з них зароблені трудодні⁷². Вартість трудодня не була однаковою, хоча норми виробітку по колгоспах не вирізнялися. Наприклад, в колгоспах Жулинського району вона становила від 50 коп. до 1 руб. 11 коп., а натуральна його складова наприкінці 1931 р. коливалася від 1,5 до 2,5 кг на зароблений трудодень. Трудодень став фікцією, показником трудової активності колгоспників, а не їхнього добробуту. Колгоспників штрафували заробленими трудоднями за невиконання хлібозаготівельних завдань, за неявку на роботу. Виконання першої сталінської заповіді, тобто відвантаження колгоспного хліба до державної комори, унеможливило видачу хліба на зароблені трудодні за наслідками господарювання 1931 та 1932 рр. Весною 1932 р. 16% Вінницької, 28% Київської та 15% Харківської областей не видали жодного грама хліба на трудодні⁷³, дискредитувавши тим самим саму системи оплати праці, а точніше — продемонструвавши її відсутність. Голова Раднаркому УСРР В. Чубар, відвідавши особисто 13 районів Київської та 4 райони Вінницької області на початку червня 1932 р., інформував Й. Сталіна про те, що вартість трудодня у них становила 25–65 коп., а розрахунки з колгоспниками не завершили⁷⁴. До хлібозаготівель забирали навіть насінневі фонди, тому про видачу на трудодні весною 1932 р. не могло бути мови, що власне і стало причиною масового голоду протягом першої половини 1932 р. 15 лютого 1933 р., виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У, С. Косіор визнав, що в Одеській області лише 12%

колгоспів розраховалися з колгоспниками за трудовні, у Дніпропетровській — 5,2%, у Харківській — 18,4%, у Вінницькій виявилось «трохи краще» — 32%⁷⁵. Статистика вражаюча, яка засвідчує факт свідомого позбавлення колгоспників хліба. 25 серпня 1932 р. колгоспники с. Чемерис-Колоских Барського району Вінницької області скаржилися Г. Петровському: «Вступаючи до колгоспу, ми усуспільнили землю, живий та мертвий реманент, дали насіння озимини, працювали в колгоспі як належить, а за це ми маємо злидні та голод. Коли нас умовляли вступити до колгоспу, обіцяли давати на їдця 15–16 пудів хліба на рік, дали по одному чи по два, а під час хлібозаготівель і той забрали, завдяки чому ми пропадаємо з голоду»⁷⁶. Вони досить вичерпно і зрозуміло виклали основну причину голоду, але не вимагали повернення заробленого хліба, а просили виключити їх з колгоспу, тобто звільнити від кріпацтва, дати можливість вижити. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У, залякане присутністю в Україні В. Молотова, заборонило видачу будь-яких натуравансів в колгоспах, які не виконали хлібозаготівельних завдань, а в тих, що роздали, зобов'язало повернути розданий на трудовні хліб. Усі натуральні фонди в колгоспах зарховувалися до хлібозаготівель, а по домівках колгоспників почали ходити уповноважені, вишукуючи «розкрадений колгоспний хліб». Саме ця постанова не дозволила правлінням колгоспів завершити розрахунки з колгоспниками, а голови колгоспів, які видали хліб в аванс та на зароблені трудовні, ставали жертвами репресій. Весною 1933 р., коли голодомор досяг смертоносного апогею, 48% колгоспів не видали колгоспникам хліба на зароблені трудовні, тобто половина з них, а це щонайменше 3,6 млн осіб, залишилися без хліба. Але в колгоспах, крім працездатних, було близько 14 млн «утриманців» — дітей, хворих, осіб похилого віку⁷⁷. Бригадири щоденно записували вироблені трудовні до трудових книжок колгоспників, але від бухгалтерських цифр шлунок селян не наповнювався хлібом. Вони масово помирили від голоду, маючи від 300 до 700 трудовнів, про що йшлося в їхніх листах-скаргах, а також в актах обстеження артілей партійними та судовими органами.

24 грудня 1932 р. Косіор, Строганов, Алексєєв підписали директивного листа, спрямованого місцевим органам влади, з вимогою про негайне вивезення «усіх без винятку наявних колгоспних фондів, у тому числі і насінного, у рахунок виконання плану хлібозаготівель» до кінця грудня⁷⁸. Уповноважених попередили, що вивезення фондів не повинно призупиняти переобмолот соломи, перевіювання полови, повернення розданого хліба колгоспникам на трудовні. 25 грудня Косіор продемонстрував ще більшу наполегливість щодо вивезення насінневих фондів колгоспів, не полишаючи жодного сумніву у доцільності кампанії, щоб не показувати «куркулям» і саботажникам «нашої слабкості і нерішучості». За таких умов трудовень став для колгоспників «труподнем», тобто смертним вироком. 29 квітня 1933 р., судячи з доповідної записки Наркомзема УСРР до ЦК КП(б)У, 72% колгоспів України розраховалися з колгоспниками, але не кожна область мала однаковий рівень розрахунків. Наприклад, на Чернігівщині 89% колгоспів видали зерно на зароблені трудовні, на Київщині — 78%, на Харківщині — 83%, на Вінниччині — 77%, на Донеччині — 58%, на Дніпропетровщині — 60%, на Одещині — 49,6%, в АМСРР — 85%⁷⁹. Десятки колгоспів в окремих районах навіть не розпочинали видачу

хліба, тому що виконували хлібозаготівельний план. У зведеннях обласних відділів ДПУ УСРР про факти масової смертності в селах України протягом першої половини 1933 р. фігурували і колгоспники, які мали багато зароблених трудовнів. Вони помирили, втрачали фізичну здатність до будь-якої роботи, не кажучи про норми виробітку. Відтак склалася парадоксальна соціально-економічна ситуація в колгоспах України: виснажені тривалим недоїданням колгоспники не могли весною 1933 р. виробити належну кількість трудовнів. Так, у квітні 1933 р. в колгоспах Київщини на ранню сівбу не виходили від 30 до 50% колгоспників⁸⁰. Від голоду пухли колгоспники-ударники, маючи сотні трудовнів, а секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич вважав 29 травня 1933 р. «великою помилкою» широке «розбазарювання хліба під виглядом громадського харчування, неправильної і безпорядної роздачі хліба на трудовні, створення всіляких фондів при невиконанні плану хлібозаготівель»⁸¹. Отже, видача хліба на трудовні вважалася «помилкою» та злочином, а позбавлення його колгоспників — добродієм, незважаючи на голодну смерть працездатних та особливо непрацездатних.

1 липня 1933 р., тобто напередодні чергового врожаю, нарком землеробства УСРР О. Одинцов інформував С. Косіора та В. Чубаря про те, що він, спираючись на телеграму Сталіна і Молотова, розробив проект постанови «Про порядок видачі хлібних авансів в колгоспах з врожаю 1933 р. на внутріколгоспні потреби»⁸². Категорично заборонялося витратити хліб на громадське харчування, видавати його тим, хто не мав трудовнів, а також в колгоспах, які не виконували хлібозаготівельного плану. Кожен колгоспник, котрий виходив на роботу, мав брати власний хліб. 26 серпня 1933 р. Наркомзем УСРР констатував факт затримки авансування колгоспників, відтак зерно видавали на 20-й день від початку молотьби, але переважно членам управи колгоспів та бригадирам. Існували обмеження щодо авансування виплат на трудовні: 10–15% від фактично намолоченого хліба. Зазначалося, що в колгоспах «...порушуються принципи розподілу авансів виключно на вироблені трудовні й запроваджується поїдоцький, зрівнялівський розподіл, що призводить до занепаду трудової дисципліни і невиходу частини колгоспників на роботу (по колгоспу «Червоний сівач» Генічеського району перший аванс по 20–25 кг на кожного працюючого колгоспника, по колгоспу ім. Чубаря Карлівського району видано по 10 кг борошна всім колгоспникам незалежно від кількості вироблених трудовнів)»⁸³. Дочекавшись жнив та першого обмолоту правління колгоспів видали «голодну пайку», щоб фізично підтримати виснажених від недоїдання та голоду колгоспників, тому і була «зрівнялівка», бо виживати мали усі. Кращий врожай 1933 р. давав надію, але багато залежало від завершення жнив та розподілу хліба на трудовні.

Наприклад, в колгоспі «Авангард» с. Янівка Чернігівського району було 606 працездатних та 85 підлітків, які обробляли 1983 га землі. Зернові косили майже вручну — косами та серпами, підгрібали граблями, а діти збирали колосся руками. Одночасно відбувалося скиртування, а пересічна врожайність становила: 7 ц жита, 11 ц ячменю, 6 ц пшениці, 9 ц вівса, 9 ц гороху, 4 ц гречки з га⁸⁴. «Видача авансів, — наголошувалося в матеріалах обстеження артілі 18 вересня 1933 р., — провадилась на фактично вироблені трудовні от 10%

вимоложеного зерна. Перший аванс був виданий 12 серпня по 1 кг муки на вироблені раніш трудовні вперед за 10 день (наприклад, колгоспна сім'я проробила 10 день і виробила 25 трудовнів. Вона одержала 25 кг муки, також другий аванс теж, а третій аванс видавався на випрацьовані трудовні в полі по 0,5 кг гороху й по 0,5 кг жита). Такий порядок видачі мав доброякісний вплив на вихід на роботу і виконання виробничого плану колгоспу, так як він показував, що коли послідуєчі дні не буде робить, то більш й не получить авансу»⁸⁵. Колгосп мав оплатити 100 тис. трудовнів, а окремі колгоспники виробили від 500 до 700 трудовнів, одержавши від 16 до 19 центнерів хліба, хоча бувало й по 6–7 центнерів на двір. Зароблені трудовні голодного 1933 р. були справді «трудовами», тому що норми виробітку зросли, а оплата залишалася сталою. Спостерігалось недовиконання норм виробітку на косовиці, молотьбі, скиртуванні, оранці, а для завершення робіт використовували більше працюючих, тому що колгоспники були фізично виснажені. За два трудовні в колгоспі ім. Чапаєва Золотоніського району треба було скосити лобогрійкою близько 7 га, а на 1 вересня 1933 р. господарство мало 165330 трудовнів проти 87513 трудовнів минулого року, а його вартість 3,4 кг проти 2,9 кг у 1932 р.⁸⁶ Записи трудовнів до трудових книжок, особливо за червень-липень, у багатьох колгоспах не проводились, а колгоспники відмовлялися від них, тому що не довіряли записам. Існували розбіжності між записами до трудових книжок та книг обліку трудовнів. Зазвичай списки зароблених трудовнів вивішувалися за пророблений місяць, п'ятиденку, але в колгоспах вирости витрати трудовнів на так звані адміністративно-господарські справи (оплата праці членів правління, активу, обліковців, рахівників).

Колгоспний трудовдень виявився для селян важкою трудовою повинністю. Протягом першої половини 1933 р., за відсутності кормів, загинуло 853 тис. коней (хоча цифра була зменшеною, про що говорилось у звіті НК РСІ УСРР від 18 жовтня). Тому зросло навантаження на робочі руки працездатних колгоспників. Врожай 1933 р. суттєво поліпшив хлібно-фуражний баланс колгоспів, але повернути таку кількість робочої худоби було неможливо. На колгоспних полях почали використовувати корів, волів. Зокрема, в колгоспі «Іскра» Бердянського району загинуло 32% поголів'я коней, а під час сівби використали 64 корови колгоспників, нараховуючи їх власникам по два трудовні за робочий день⁸⁷. Колгоспи мали по кілька тисяч гектарів ріллі, коней — від одного до 8 на господарство. Технічну допомогу надавали МТС, але вони забирали значну частину хліба (натуроплата), хоча «залізні коні» не завжди своєчасно і повною мірою обробляли колгоспні лани.

В офіційних партійних документах та висловлюваннях партійних керівників, починаючи з листопада 1933 р., почали з'являтися оптимістичні гасла про культурне і заможне життя колгоспників. Наприклад, секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський, вітаючи колгоспників с. Дашківці Літинського району з днем Жовтневої революції, висловив певність, що вони під проводом «першого колгоспника-ударника, великого майстра соціалістичного ладу, нашого улюбленого вождя тов. Сталіна» обов'язково досягнуть «...вдоволеного культурного заможного колгоспного життя»⁸⁸. Дивно, але на початку січня 1934 р. Чернявський просив у П. Постишева допомогти колгоспам області

хлібом, але отримав негативну відповідь⁸⁹. Політбюро ЦК КП(б)У відмовило Вінницькому, Одеському та Чернігівському обкомам у продовольчій допомозі колгоспникам та одноосібникам. 5 січня 1934 р. Чернявський інформував Постишева про те, що Вінницька область заготовила велику кількість хліба за «рахунок зменшення трудодня колгоспника», тому просив 1 млн пудів для видачі колгоспникам на трудодні.

10 січня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У констатувало факт невидачі хліба на трудодні родинам померлих колгоспників, тобто заробленого хліба⁹⁰. Зимою 1934 р. «продовольчі труднощі» охопили 349 сільських рад у 74 районах України, викликавши голод та смертні випадки⁹¹. Колгоспники не мали хліба, особливо ті, яких прийняли після жнив, тому вони не заробили трудоднів, але здали зерно до хлібозаготівельних пунктів. Примара голоду, яка розвіялася восени 1933 р., знову нависла над селами, у яких почастишали крадіжки хліба, зрізання колосків уже з нового врожаю. «Трудодні» продовжувалися протягом першої половини 1934 р., а колгоспний трудодень не став порятунком від злиднів та голоду у наступні місяці та роки.

21 жовтня 1934 р. в Апостолівському районі Дніпропетровської області внаслідок «складного становища з кормами» трудова норма на один плуг для 4–5 коней становила 0,70 га, але щодня в районі «вибувало» від 60 до 80 коней. Для їх утримання, щоб завершити сівбу озимих культур, видавали частину посівного вівса та ячменю з розрахунку 2 кг на робочого коня, однак норми виробітку зменшилися. Погіршилася ситуація з оплатою трудодня, що позначилося на мобілізаційних настроях колгоспників. «У зв'язку з тим, — зазначалося в листі секретаря Апостолівського райкому партії В. Шевченка, — що на трудодень натурою у більшості колгоспів припадає не більше 400–500 грамів всіх культур і лише в окремих колгоспах доходить до 1 кілограма, як переселенці, так і колгоспники, що працювали мало у 1933 р. і слабо забезпечені хлібом на цей рік, зазвичай, майже усі кидають працювати в колгоспі і йдуть працювати туди, де можна забезпечити себе засобами до існування. Таке явище спостерігається і серед частини старих колгоспників, які не залишають села, але на роботу або інколи виходять, або зовсім не з'являються, мотивуючи тим, що немає ніякого інтересу ходити на роботу в колгосп, позаяк там нічого не одержиш. Ці явища, не дивлячись на наші зусилля запобігти занепаду труддисципліни, призвели до того, що тепер у низці великих колгоспів дуже різко зменшилося людей, що навіть не вистачає в бригадах робочих рук для проведення самих невідкладних робіт»⁹². Секретар райкому партії повідомляла М. Хатаевича про випадки голоду в родинах окремих колгоспників.

Колгоспне село переживало чергову хвилю голоду, викликаного системою державних хлібозаготівель та розподілу хліба на трудодні. Так, станом на грудень 1934 р., тобто за півроку від початку жнив, розподіл завершили 25% колгоспів Київської області, з них до 2 кг на трудодень одержали 592 господарств, (57%), до 3 кг — 320 (31%), понад 3 кг — 114 господарств (12%). На Чернігівщині розподіл на трудодні здійснили 716 з 2748 колгоспів, тобто 26%. Від 500 грам до 1 кг на трудодень видали в 7,6% колгоспів, від 2 до 3 кг — в 56,4%, понад 5 кг — лише в 3,4% колгоспів. В колгоспах Вінницької області припадало від 500 грам до одного кілограма у 38,3% господарств, від 2 до 3 кг

видали 41,8%, по 4–5 кг — 8,8%, понад 5 кг — один відсоток⁹³. Дивно, але 85% колгоспів хлібної Дніпропетровської області, яка вважалася зерновим регіоном, видали на трудовень до одного кілограма хліба, Одеська область — 76,1%, Донецька — 73%. На Харківщині до одного кілограма на трудовень видали 41% колгоспів, від 2 до 3 кг — 51,8, від 4 до 5 кг — 5,3% господарств.

Статистичні дані розподілу на трудовні, подані у доповідній записці сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У, розкривають соціально-економічні причини голодного повсякденного життя колгоспників у 1934/35 р. Мізерна кількість трудовнів, яка не залежала від трудової активності колгоспника, а від цілої низки агротехнічних заходів, жалюгідна їх натуральна оплата, подвірне здійснення хлібозаготівель — перетворили життя селян на справжнє пекло. 8 січня 1935 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У Р. Бегайло наважився звернутися з листом до Й. Сталіна за продовольчою допомогою, тому що «...колгоспи області уже тепер внаслідок мізерної видачі хліба на трудовень, відчувають серйозні продовольчі труднощі»⁹⁴. Фактично подільські села охопив голод, не випускаючи населення до чергових жнив, які для колгоспників були «скорботними», тому що за роботу не видавали хліба. Наприклад, в с. Сугаки Могилівського району, яке зазнало голодомору у 1932–1933 рр., у квітні 1935 р. виявилось «...багато колгоспників із опухлих, не лише серед тих, що вступили до колгоспу останнім часом, але й серед старих, які в минулому досить активно працювали в колгоспному виробництві»⁹⁵. В колгоспі видали по 700 грам на трудовень, тому колгоспники лежали пухлими разом з дітьми. Так звана допомога стосувалася трактористів, решта працюючих харчувалася макухою. 27 березня 1936 р. голова Вінницького облвиконкому О. Триліський та секретар обкому КП(б)У В. Чернявський інформували С. Косіора та П. Любченка про те, що в області за наслідками роботи у 1935 р. залишалося 365 колгоспів «...відсталими в організаційно-господарському відношенні», перебуваючи «...у важкому стані протягом декількох років»⁹⁶. Вони мали значні борги по «натуроплаті» роботи колгоспників, а не лише перед державою, відтак місцева влада просила центральну про списання з них всіляких боргів. Таких колгоспів було чимало у кожній області.

Статут сільськогосподарської артілі 1935 р., демонструючи взірць «колгоспної демократії», дозволив правлінням встановлювати норми виробітку та розцінок в трудовнях. Усі види сільськогосподарських робіт в колгоспах мали відповідне фізичне нормування та терміни виконання. «Кожна робота, наприклад: виорати гектар, посіяти гектар, здійснити обгортання гектара хлопка, намолотити тону зерна, накопати центнер буряків, витеребити гектар льону, замочити гектар льону, надіти літр молока і тому подібне, — зазначалося в статуті артілі, — оцінюється у трудовнях залежно від належної кваліфікації працівника, складності, трудомісткості і важливості роботи в артілі»⁹⁷. Натомість кожному колгоспнику, які виробили ту чи іншу кількість трудовнів, бригадир видавав трудову книжку з відповідними записами, а члени правління оголошували зароблені ними трудовні. Закони писані, навіть у статуті артілі, як свідчив трагічний досвід п'ятирічної роботи в колгоспах, були далекими від реального повсякденного життя, з пухлими ногами колгоспників, що працювали голодні на полях, з вагітними колгоспницями, які народжували на підводах та в стогах соломи.

Статистика кількості трудоднів, вироблених в колгоспах України за 1932–1937 рр., суха і дуже абстрактна. Вона не враховувала щоденних фіскальних акцій хлібозаготівельних комісій, пограбувань з боку влади через систему різних обмежень натурального і грошового змісту колгоспного трудодня. Так, у 1932 р. на одного працездатного колгоспника припадало 115, у 1933 р. — 143, у 1934 р. — 146, у 1935 р. — 174, у 1936 р. — 176, у 1937 р. — 188 трудоднів⁹⁸. У голодні 1932–1935 рр., коли переважна більшість колгоспників взагалі не отримувала хліба на зароблені трудодні, а тим, кому пощастило одержати по 500 грам, селянська родина не могла повноцінно харчуватися, а відтак і жити. У 1936/37 р. п'ята частина колгоспників мала до 50 зароблених трудоднів, від 50 до 100 — 15–16%, а більше 400 трудоднів — лише 5,6%⁹⁹. На Чернігівщині у 1936 р. видавали на трудодень 1,6 кг, у 1937 р. — 3,3 кг, на Полтавщині натуральна видача залишалася без суттєвих змін протягом двох років — 2,8 кг, а в південних областях видача на трудодень у 1937 р. зменшилася до 3 кг. Якщо у 1936 р. до 1 кг видавали 12,2%, то у 1937 р. — 2,8% колгоспів, від одного до двох кг — відповідно 30% та 13,9%, по 4–5 кг зросло з 44% до 54%, понад 4 кг також спостерігалось збільшення з 14,2% до 30% колгоспів¹⁰⁰. Навіть за умови 3–4 кг, виданих на трудодень, 20% колгоспників отримували до двох центнерів за рік перебування в колгоспі, а пересічна врожайність становила тоді 8–9 ц з га, тому мотивація трудової діяльності була умовною, а робота в колгоспі примусовою. Заробленого і навіть виданого хліба на колгоспні трудодні, враховуючи норми харчування людей, утримання худоби і сівби та натуральні повинності, катастрофічно не вистачало. За такої «оплати праці» соціально-побутові умови життя були нестерпними. Отже, трудодень вважався економічною формою оплати праці в колгоспах, а організаційно — трудовою повинністю колгоспників, тому що нарахування відбувалося за наслідками виконання норм виробітку кожним працюючим, хоча до середини 30-х рр. практикували так званий їдоцький принцип.

4. Повсякденні «червоні валки»

Термін і явище «червоні валки» припадають на кінець 20-х рр. Тоді влада застосувала так звані «надзвичайні заходи» по вилученню селянського хліба шляхом організації обозів з гужового чи автомобільного транспорту. Червоними їх називали тому, що вони символізували виконання державних хлібозаготівельних планів, приурочених до чергової річниці жовтневого перевороту. «Червону валку» очолювало місцеве партійно-радянське керівництво, увінчувало портретами більшовицьких вождів, політичними гаслами та прапорами. Для партійно-радянської номенклатури «червоні валки» означали політично-ідеологічне дійство з елементами культової обрядовості та більшовицької символіки (свято першого снопа, перев'язаний червоними стрічками житній сніп). Їх спорядженням займалися уповноважені райвиконкомів, голови сільських рад, колгоспів, а п'ятиденки, місячники, квартальними по відвантаженню реквізованого чи «добровільно» зданого зерна — становили організаційні форми виконання селянами натуральної повинності.

Обсяги хлібозаготівель лише засвідчували інтенсивність функціонування «червоних валок» в українських селах. До їх спорядження долучалися високопосадовці шляхом встановлення державного хлібозаготівельного плану. Наприклад, В. Молотов, головуючи на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 грудня 1927 р., визнав цілком реальним план хлібозаготівель в Україні в обсязі 265 млн пудів¹⁰¹. Він особисто керував акціями по вилученню селянського хліба, тиснув на республіканське керівництво. 27 квітня 1928 р. В. Чубар, перебуваючи у Москві, запевнив союзний уряд в тому, що Україна, «...згідно з нашою розкладкою по округах», готова збільшити план з 265 до 277 млн пудів¹⁰². Його виконання відбувалося з використанням карально-репресивних заходів (штраф, конфіскація майна, самообкладання, доведення плану до двору, висилка «куркулів», арешти). Серед каральних форм згадувалися й «чорні дошки», але їх наприкінці непу не застосовували, хоча окремі елементи (позбавлення кооперації промтоварів) траплялися, але без оточення сіл, крім «бунтівних». Примусові методи тероризували селян, а план вважався виконаним лише тоді, коли його «вивершили» усі соціально-економічні сектори одночасно, про що свідчить «розверстання» 10 млн пудів у червні 1928 р.¹⁰³ За 11 місяців 1927/28 р. було вивезено «червоними валками» 257 млн пудів, виконавши 97% річного плану¹⁰⁴. Зимою 1928 р. загинуло від морозів 4,5 млн десятин жита та пшениці, тобто половина засівної площі в Україні, особливо пшениці: 87% площі в степових районах та загалом в УСРР — 70,3%¹⁰⁵. Сподівання на те, що зернові культури оживуть у квітні-травні, не виправдалися, відтак пересівати було запізно. Втрати зернових вирізнялися за природничо-географічними районами: на Поліссі загинуло 7%, на Правобережжі — 19%, на Лівобережжі — 25%, в Степу — 85,6% озимини¹⁰⁶. Весною 1928 р., як наслідок функціонування «червоних валок», у південних районах з'явилися селянські родини, які «буквально голодують»¹⁰⁷. Селяни масово скаржилися на брутальне ставлення до них хлібозаготівельних комісарів, які очолювали валки. Але в українському селі кінця 20-х рр. виникла фіскальна форма масового вилучення селянського зерна, яка набула виразних ознак політичної обрядовості. За нею проглядалася позаекономічна складова. «Червоні валки», які стали функціональною частиною повсякденного життя кожного села, сприймалися негативно селянами, однак з кожним роком їх руйнівна діяльність розширювалася, поповнювалася новим арсеналом репресивних методів.

Заготівлі тривали від жнив до жнив, а уповноважені кожного тижня та місяця доводили план до селянського двору, вимагали його термінового і невідкладного виконання. Через «червоні валки», які тягнулися від сіл до районних центрів та «зсипних пунктів», влада спілкувалася з основними виробниками сільськогосподарської продукції — селянами, але діалог виявився монологом у вигляді директив, конкретних завдань для кожного селянського двору. Неврожай 1928 р. був очевидним, тому стосунки між владою і селянами, враховуючи загрозливу ситуацію, мали б бути поблажливими. Однак в кремлівських кабінетах проблема вирішувалася не на користь людей. Одні пропонували скасувати «надзвичайщину», інші визнавали її «об'єктивну необхідність». «Коли б не вжили січневих заходів, — наголошував С. Косіор у липні 1928 р., — то мали б не лише хлібну кризу, а й кризу народного господарства»¹⁰⁸. Голова Раднаркому

СРСР О. Риков поділяв думку українського партійного вождя, підкресливши складність ситуації, за якої доводилося «...з двох лих (а не благ) вибирати менше, і, як мені здається, ми зробили правильно, вибравши лихо, якого завдають надзвичайні заходи, а не загальну кризу цілого народного господарства»¹⁰⁹. Недорідний 1928 р. лише заохочував прихильників карально-репресивних заходів (В. Молотова, А. Мікояна, Й. Сталіна, В. Куйбишева) до терору проти селян, але у формі заготівельного плану, виконання якого позбавляло селян засобів існування, руйнувало господарство, звичний уклад життя. За перший квартал 1928/29 р. мали заготовити 50 млн пудів, а вивезли «червоними валками» 30 млн пудів. Ніхто не зважав на те, що у 1927 р. врожай зернових становив 1 млрд 33 млн пудів, а їх валовий збір у 1928 р. — лише 742 млн пудів¹¹⁰. Кремлівські мрійники, незважаючи на цю обставину, вимагали збереження обсягів і темпів хлібозаготівель. Так, В. Куйбишев, виступаючи зі звітом ВРНГ на XI Всеукраїнському з'їзді рад у травні 1929 р., висловив подив: чому Україна, яка була житницею усієї країни, заготовила у 8 разів менше порівняно з 1927 р.¹¹¹ Якщо у 1927 р. Україна посідала 41,2%, то у 1928 р. — 15% союзного обсягу хлібозаготівель¹¹². Це дуже обурювало самого Сталіна. «Нереальність плану» для селян, навіть за врожайного 1927 р., визнавав секретар Первомайського окрвиконкому Д. Коротченко¹¹³.

Дискусія довкола питання про доцільність чи недоцільність продовження «надзвичайних заходів», яке точилася в політбюро ЦК ВКП(б) та на пленумах партії у 1929 р., вирішувала зміст і форму повсякденного життя села, тобто бути чи не бути «червоним валкам», «чорним дошкам». Зокрема, М. Бухарін, виступаючи на квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), вимагав скасування «надзвичайних заходів», які не вирішували зернової проблеми, а лише призвели до того, що «...у нас з'явилися нелегальні хлібні ринки, хліб інколи продають в лісах з-під поли і т.д.»¹¹⁴. На пленумі спалахнула жорстка перепалка між М. Бухаріним та Й. Сталіним стосовно «надзвичайщини». Перший вважав, що вона уже «переросла в нову політичну лінію», стала звичною для заготівельних органів, але ненависною для селян. Сталін був обурений тим, що Україна весною 1929 р. заготовила лише 26–27 млн пудів, відтак намагався продемонструвати власну політичне бачення соціально-економічних відносин на селі. «Хіба наша партія коли-небудь висловлювалась принципово проти застосування надзвичайних заходів щодо спекулянтів і куркульства, — зухвало говорив Сталін, — хіба у нас немає закону проти спекулянтів?»¹¹⁵. Отже, репресивна сутність «червоних валок» залишилась, відтак вони стали невід'ємною складовою соціально-економічних відносин в українському селі, зловісним явищем його повсякдення у 30-х рр. Обсяги заготівель зерна, встановлені вищим партійним керівництвом, не були формальною статистикою, а швидше показником соціальної напруги, тому що примусове вилучення хліба, яке відбувалося протягом місяців, порушувало хлібно-фуражний баланс кожного селянського та колективного господарства. Відтак гуркіт «червоних валок» сільськими вулицями був смертоносним. План до двору перетворився на системну натуральну повинність, а невиконання хлібозаготівельного завдання поширювалося на іншу продукцію. Навіть організаційно-адміністративна процедура вилучення селянського хліба набула в українському селі атрибуту його суспільного життя.

Байдужість партійної верхівки та запопадливість уповноважених призвели до чергового голоду весною 1929 р. Зокрема, у доповідних записках ДПУ УСРР фіксувалися факти масового голодування селян у Зінов'євській, Кременчуцькій, Первомайській, Херсонській округах. В одній із записок зазначалося, що «...в с. Нова Прага опухла сім'я біднячки Коновалової, в Бобринському районі у більшості бідноти хліб витрачено в березні місяці; в сільрадах Червона Долина, Федорівка, Нова Бабанка, Малокаховка, Априлівка, Буховицька відсоток голодуючого бідняцтва сягає 70%; у Висовському районі не мають хліба 753 господарства із загальною чисельністю їдців 2938»¹¹⁶. Селяни, виснажені голодом, масово помирили. Для них «червоні обози» стали «валками» смерті, а зв'язок між вилученням хліба заготівельними бригадами та померлими від голоду село відчуло у рік «великого перелому». Селянський двір опинився під їхнім прицілом, а річні плани, доведені до нього, трансформувалися у хлібозаготівельну повинність, яка руйнувала економічні основи сімейно-побутового функціонування. Так, селянин М. Беліков, що мешкав на хуторі Богданівна Ізюмської округи, маючи 20 десятин землі та 8 душ, засіяв весною 1928 р. близько 12 десятин, але озимина майже повністю загинула, тому загальний врожай становив 600 пудів зерна основних культур. Весною 1929 р. він засіяв 140 пудів, витратив 160 пудів на утримання худоби та харчування родини, а решту, тобто «лишки», здав хлібозаготівельним органам. «25 травня комісія по самообкладанню, — скаржився він 14 серпня 1929 р., — не рахуючись з тим, що я усі лишки вивіз, запропонувала мені вивезти ще 280 пудів протягом триденного терміну, а згодом збільшила цю кількість до 600 пудів. Безумовно, я, за відсутності зерна-хліба, фізично був неспроможний виконати пропозицію, відтак комісія приступила до опису та продажу мого майна з торгів... У мене було продано з торгів і залишено за комуною «Українка» все моє майно. Починаючи від єдиного житла — будинку та усіх підсобних будівель, предметів побуту, навіть до бочки, і завершуючи як мертвим, так і живим реманентом, геть до останньої конячини і корови. Так само без суду у мене відібрано усі земельні угіддя без будь-якої законом передбаченої підстави»¹¹⁷. Він, та його непрацездатна дружина, шестеро дітей віком від одного до 14 років — залишились без майна, житла, харчів. Для них «червоні валки» стали вироком, котрий зруйнував усталений побут та загалом уклад життя. Подібні випадки траплялися у кожному селі. Хуторянин не знав, що Україна на 1 листопада 1929 р. відвантажила 227 млн пудів, але він усвідомлював інше: виконання ним індивідуального плану до двору зруйнувало його сімейно-трудоий уклад життя, залишило голодними дітей, перетворило господаря-власника на жебрака.

Хлібозаготівельна повинність, зовнішніми атрибутами якої були «червоні валки», лягла непосильним тягарем на селянські господарства. На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), який обрав сільське господарство України експериментальним полем здійснення колективізації, С. Косіор хизувався тим, що колгоспи мали 45%, а великі — 60–70% товарності зернової продукції, а «...в цьому році тов. Мікоян від наших колгоспів отримав хліба не менше 20 млн»¹¹⁸. Загалом з врожаю 1929 р. було вивезено до «зсіпних пунктів» 310 млн пудів, з них колгоспно-радгоспний сектор дав 33 млн пудів¹¹⁹. Карально-репресивний механізм хлібозаготівель, апробований у 1928–1929 рр.,

перетворив життя селян на суцільний страх. Вилучення зерна, яке розпочиналося одразу після першого зв'язаного та обмолоченого снопа, тривало до нових жнив, супроводжуючись репресіями та конфіскацією майна. Селянська родина побоювалась невиконання хлібозаготівель та вердикту сільської ради про конфіскацію. Особливо переймалися заможні верстви села, соціально та політично «неблагонадійні» (колишні вояки армії УНР, учасники повстанських загонів початку 20-х рр. та «волинок» 1928–1929 рр.), тому що вони ставали «експертниками», тобто оподаткованими за твердими ставками.

Врожай першої колгоспної весни 1930 р. видався найвищим за усі попередні 10 років, а виконання хлібної повинності Україною досягло рекордного обсягу — 477 млн пудів, з них від колгоспів надійшло 130 млн пудів¹²⁰. Отже, сталінська концепція перетворення колгоспів на соціалістичні «фабрики зерна» не спрацювала тоді, позаяк до «червоних валок» колгоспи вивезли лише четверту частину заготовленого в Україні хліба. Колгоспники вважали вирощений ними хліб колективною власністю, тому почали виявлятися серед них «сепаратистські» настрої. Так, 21 серпня 1930 р. Наркомзем УСРР доповідав ВУЦВКу про те, що в «...колгоспах помічаються, безперечно під впливом куркульської агітації, такі думки, що колгосп — це не частина соціалістичного сектора, що має певні зобов'язання перед пролетарською державою, а лише селянське об'єднання, яке цілком самостійно встановлює свої взаємовідносини з державою»¹²¹. У деяких колгоспах траплялися випадки «самочинного» розподілу хліба. Зокрема, в артілі «П'ятирічка» Чубарівського району на Запоріжжі колгоспники самостійно встановлювали норми споживання хліба: для непрацездатних віком до семи років — 15 пудів на особу; від 7 до 14 років — 18 пудів; дорослим працездатним та непрацездатним по 22 пуди¹²². Дбаючи про майбутній урожай, правління таких «самоуправних» колгоспів створювали насінневі, фуражні та страхові фонди. Партійне керівництво десяти районів одержало за подібні дії місцевої влади догану та попередження. Адміністративний тиск на колгоспи посилювався, а примусова система хлібозаготівель торкнулася їх безпосередньо. Наприклад, 14 грудня 1930 р. 25-тисячник Ю. Чорний, котрий очолював правління артілі «Спільна праця» Іванівської сільради Гришинського району Артемівщини, писав до ВУЦВКу таке: «Слід сказати, що проти плану хлібозаготівлі минулого 1929 року при однаковій врожайності, у цій 1930 році план дано на 300% більше. План хлібозаготівлі давався адміністративно: «Приймайте, хоч не хочете». Доказувалося документально по умолотних документах, що план нереальний, що в разі його виконання колгосп залишиться на півроку незабезпеченим як худоба, так і люди, і все-таки план не переглядався»¹²³. Він п'ять разів використав слово «план», яке виявилось ключовим, а процедура виконання драматичною з трагічним фіналом для селян. Станом на 24 грудня 1930 р. його виконання становило на Поліссі 96%, на Лівобережжі — 99%, на Правобережжі — 97%, в Степу — 87%, а колгоспами — 90,2%, індивідуальним сектором — 89,2%¹²⁴. Райони, які повністю розрахувалися з державою за обсягами річних планів, продовжували виконувати завдання по окремих культурах, відтак повинність набула рис замкненого ланцюга, з якого не було виходу.

Колгоспи, колгоспники, селяни стали зерновими донорами держави, які вивозили хліб на «зсіпні пункти», ніби здавали кров для хворого, але тим самим знекровлювали власні родини. Держава фактично привласнила їхній хліб, позаяк не купувала, а насильно забирала через організацію «червоних валок». Весною 1931 р. в СРСР було заготовлено близько 20 млн т хліба, з якого на частку України припадало понад 7 млн т¹²⁵. «Куркульсько-заможні господарства» відвантажили до її комори 1,7 млн т, а «українські куркулі» здали 0,6 млн т¹²⁶. Колгоспи України вивезли «червоними валками» 3,3 млн т, що становило 34% республіканського річного плану¹²⁷. Виконуючи щоденні, п'ятиденні, подекадні, місячні, кварталні, річні плани заготівель, правління колгоспів та селянські родини стали їх заручниками, а сільські ради виряджали з сіл «червоні валки» — символ приреченого на смерть колгоспного селянства. Підводи з хлібом прямували до залізниць та елеваторів, а протягом другої половини 1931 р. в селах почали голодувати люди.

Збір зернових у 1931 р. становив 17,7 млн т, з них колгоспи виростили 10,6 млн, селяни 5,8 млн, радгоспи 1,3 млн т¹²⁸. Уперше за два роки масової колективізації колгоспний сектор став основним виробником зернових культур. Хлібозаготівельна кампанія відбувалася тоді під гаслом «Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм», з використанням «конвеєрного здавання хліба з-під молотарок державі» та за підтримки спеціальних «ударних транспортних бригад», які вивозили зерно до «зсіпних пунктів». Молотарки працювали від десяти до 23 годин на добу. Самочинний вивіз хліба від молотарки до колгоспної комори вважався виявом «безгосподарності», а до «червоних валок» — показником ударництва та соціалістичної свідомості. Нові форми безперешкодного вивезення колгоспного зерна «сприяли» тому, що 20 жовтня до заготівельних пунктів надійшло 4,4 млн т хліба, з них 1,1 млн т селянського, хоча Укрколгоспцентр визнав цей показник недостатнім¹²⁹. Рівень виконання хлібозаготівельних планів, судячи з інформації від 383 районів, виявився наступним: 42 райони досягли 40% виконання, 99 районів — від 41 до 60%, 166 районів — від 61 до 85%, 52 райони — від 86–99%, 24 райони — від 100% і більше¹³⁰. Інформаційні зведення про виконання хлібозаготівель, терміни «хлібний фронт», «боротьба за соціалізм», «спротив саботажників», «куркульська аген-тура», якими рясніли газети, нагадував фронтові зведення, тому що заготівельні загони справді вели війну з селянами, позбавляючи їх хліба, продуктів харчування, житла.

Для українського села, крім «червоних валок» та «конвеєрів», новим явищем сільського повсякдення стали «буксирні бригади», діяльність яких підвищила градус соціальної напруги. Вони створювалися з ініціативи редакції газети «Правда». Буксирні бригади формувалися з партійців, комсомольців, комнезамів на чолі з представником місцевого органу влади, які «допомагали» відстаючим колгоспам виконувати хлібозаготівлі, курсуючи від села до села, від колгоспу до колгоспу в межах району, виявляючи ями з прихованим селянським хлібом, розкриваючи факти «куркульського саботажу», супроводжуючи «червоні валки» до залізниць. Так, 20 жовтня 1931 р. в селах України діяло 2075 буксирних бригад «допомоги» колгоспам та 2569 бригад для підтягування заготівельних завдань одноосібного сектора. Створювалися також жіночі буксирні

бригади, шефські бригади та 1907 транспортних бригад по вивезенню хліба. Буксирними бригадами, за даними 75 районів, було організовано 459 «червоних валок», які доставили 20289 т хліба до «заготпунктів»¹³¹. Наприклад, колгоспники Карлівського району, відзначаючи День колективізації та врожаю, вивезли завдяки «буксирам» 13 жовтня 1700 центнерів, а 15 жовтня 900 центнерів хліба¹³². У жовтні 1931 р. колгоспи Тираспольського району мали 14 міжрайонних буксирних бригад, діяльність яких була для селян «батальйонами смерті», тому що після їхніх чисток вони залишалися без засобів існування. Саме буксирні бригади виявили в артілі «Червоний партизан» Солонянського району 24 т хліба¹³³. Буксирники вишукували «таємні зерносховища», перетрушували соломку, знаходили необмолочені копи. Зокрема, в Мартинівській сільраді Охтирського району буксирні бригади з'ясували, що індивідуальний сектор виконав лише половину плану, тому вдалися до подвірного обходу господарств та забрали 700 пудів прихованого «куркульського зерна», яке зберігалось у колгоспників¹³⁴.

Діяльність буксирних бригад спонукала селян Овруцького району взятися за зброю, захищаючи власний хліб від заподадливих буксирників. В інших селах вони забирали хліб, спираючись на підтримку сільських рад. Наприклад, в с. Анополь Тульчинського району Вінничини, у якому було виконано 61% хлібозаготівельного плану, а «твердоздавцями» лише 34%, буксирники та сільська рада «доводили три рази тверде завдання, що послужило поводом для розбазарювання хліба доведенців»¹³⁵. Постійні обшуки селянських хат та клунь, виклик до сільрад, вилучення хліба, конфіскація майна, продаж його на торгах, арешти, виселки — стали соціальними явищами сільського повсякдення, набули фольклорного віддзеркалення та глибоко запали у свідомість селян. Критична соціально-психологічна межа для них наставала тоді, коли господарство залишалося без хліба, худоби, житла, проданих з торгів, вивезених «червоними валками» та «буксирними бригадами». Обсяги хлібозаготівель не були абстрактними статистичними цифрами, а своєрідними барометрами соціальної напруги в українському селі. Кожен господар знав норми споживання та висіву, тому хлібозаготівельний план був для них вироком, виконанням якого заподадливо займалися буксирники, голови сільських рад, уповноважені, шефські і транспортні ударні бригади.

Заготівельна активність буксирних бригад однаково стосувалася колгоспів, колгоспників та селян-одноосібників. «Червоні валки» вивезли близько 5 млн т колгоспного хліба, що становили майже половину його валового збору 1931 р. Одноосібники здали 1,6 млн т, тобто 28% до загального збору зернових, а хлібозаготівлі склали в Україні 39% валового збору¹³⁶. На власні потреби тоді залишилося 11 млн т збіжжя, якого ледве вистачило б для утримання худоби, посіву та харчування селян, але навіть половина вивезеного з колгоспів хліба означала руйнування однієї з галузей — рільництво, тваринництво. Восени 1931 р. колгоспам заборонили створювати насінневі та фуражні фонди до виконання планів, а правління колгоспів та сільські ради не встигали виконувати п'ятиденки, декадники, кварталними, після яких примара голоду стала реальністю. «Червоні валки» спустошували колгоспні комори, а голод виморював села. Селяни скаржилися на свавілля місцевої влади. «Прохаємо Центральну

Виконавчу Раду і ВКП(б), — писали мешканці с. Ерделівки Ф. Мукосій, П. Солопун, К. Солопун, — звернути увагу на нашу жалобу: умираючих з голоду целую деревню, котра звертається до Вас за допомогою. Проробивши все лето в колгоспі й отдавши все зерно до фунта по распоряженію райкома, котрий тепер не вірить, що у нас начали пухнуть з голоду і їсти коней, котрі дохнуть без їжі, і ніхто не зверне уваги на нас, голова сільради послідні фунти забрав й годує своїх коней, щоб порівнятися своїм виїздом довоєнного часу бувшого пана Єклінгера, отакий наш голова Чижика, а коли приїде на збори, то інакше не називає як «гадами». Колись ми вислали всіх гадів, а тепер бачимо, що в нас родяться гади — члени партії, на котрих держава опирається. Просимо ще раз перевірити нашу сільраду і виявити наших ворогів, які довели нас до голодної смерті, бо нас дуже покарано, що ми не можемо допитатись, бо зараз лякає голова висилкою, голову колгоспу погнав в ДОПР, поставив партійного Колесніка, котрий сам утік не знаємо куди»¹³⁷. Фактично вони показали повсякденне життя колгоспного села, абсолютно підвладного сільрадам та уповноваженим по хлібозаготівля. Половина виконаного річного плану вважалася «ганебним відставанням». Наприклад, колгоспи Володарського району виконали 20 січня 1932 р. 87%, одноосібники 51%, «куркульсько-заможна верхівка села» 53%, однак секретаріат ЦК КП(б)У визнав такий рівень планових завдань «опортуністичним ставленням до хлібозаготівель»¹³⁸. За невиконання плану розпускали колгоспи, залишаючи колгоспників без трудовнів. Весною 1932 р., виснажені голодом селяни с. Горби Глобинського району Полтавщини, звернулися з листом до Сталіна за допомогою. «Шановний т. Сталін, — писали вони, — чи є закон радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми, колгоспники, не маємо уже з 1 січня 1932 р. в своєму колгоспі ні фунта хліба. Тепер не тільки Горби, а взяти треба Глобинський і Семенівський райони, де поголовний голод серед народу. Ми, колгоспники, і вирішили спитати — що буде далі? Постає питання. Як ми можемо будувати соціалістичне будівництво народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть, бо ще до врожаю 4 місяці, питаємо, за що ми бились на фронтах: за те, щоб сидіти голодними, що бачити, як вмирають діти в корчах з голоду»¹³⁹.

Десятки тисяч селянських листів надходило до Г. Петровського, М. Калініна, С. Косіора, Й. Сталіна, В. Молотова, але їх майже не розглядали. Економічне переформатування українського села у 1929–1931 рр. зруйнувало не лише сімейно-трудоий уклад життя селян, а й дух опору, тому що розкуркулення, хлібозаготівлі, голод, репресії та ліквідація церков зламали усталену систему моральних цінностей. Голодні селяни думали про виживання, забуваючи про консолідацію та активний спротив. Працююча частина потрапила до рільничих бригад, зазнавши організаційно-функціонального уярмлення, а сільські ради довершували справу соціального покріпачення, нав'язуючи селянам натуральні та грошові повинності. «Червоні валки» та «буксирні бригади» «зачищали» територію українських сіл від хліба.

Якщо 1929–1931 рр. виявилися експериментальними для апробації нових форм масового вилучення зерна та упокорення селян, то 1932–1933 рр. стали смертоносним апогеєм з точки зору їх соціально-демографічних та економічних наслідків. Після «червоних обозів» та «буксирних бригад», які вивозили з сіл

продукти харчування, кутками їздили похоронні бригади, які збирали трупи померлих від голоду селян. За «червоними» продзагонами діяли «чорні підводи» — символічна амплітуда соціального буття українського села періоду голодомору. Вони були реальністю, а не художньо-образним відтворенням сумного повсякдення селян, яке не обмежалося лише 1932–1933 рр., а тривало також протягом наступних років. Злочинне застосування репресивних методів хлібозаготівель протягом грудня 1931 — червня 1932 рр. постає в листах В.Я. Чубаря та Г.І. Петровського до Сталіна від 10 червня 1932 р. Зокрема, голова Раднаркому УСРР не приховував того факту, що в селах «...практикувалася система вилучення в одноосібників хліба повністю, включаючи і насінніві фонди, і майже повне вилучення усього наявного в колгоспах. Навіть у випадку, коли той або інший колгосп виконував планове завдання, він отримував додаткове друге, а нерідко й третє. Траплялися випадки, коли хліб, виданий колгоспникам авансом на трудовні, вилучався бригадами з хлібозаготівель. Таким чином, більшість колгоспів у цих районах залишилась без хліба, без концкормів для робочої худоби, без фондів для непрацевдатних, для учителів і т. ін.»¹⁴⁰. Вичерпна характеристика діяльності «червоних валок» та «буксирних бригад». Привертає увагу визначення «система вилучення», яка стосувалася колгоспів, працевдатних і непрацевдатних колгоспників, селян-одноосібників, сільських педагогів, які протягом шести місяців нестерпно голодували. Внаслідок позбавлення хліба голод охопив населення сто районів, яке весною 1932 р. виявилось «надзвичайно ослабленим», а окремі села у «прямому розумінні розбитими». В українське село, за визначенням В.Я. Чубаря, проникла «психологія голоду», тобто недоїдання, опухання, вживання дохлятини, випадки канібалізму та смерть «на ґрунті голоду» — стали елементами сільського повсякдення в Україні. «В районах, — наголошував він, — відвіданих мною, питання засіву вирішувало тягло. У деяких селах загинуло коней від 50 до 80% від наявної кількості на 1-е жовтня 1931 року. Серед палих значну частину з'їли. Серед залишених живими мали такий стан, що 80–90, а то й 100% не могли виконувати важкої роботи (тягнути плуга, сівалку, навіть підвозити пальне до тракторів). Коні почали гинути восени під час осінньої сівби, вивезення буряків, возіння на цукрові заводи каміння, палива, возіння лісу і т.д. Поганий догляд при бракові концкормів і перевантаженню роботою в умовах осінньої слякоті вивели з ладу не гірших, а кращих коней, тому що на роботу брали кращих»¹⁴¹. Отже, «червоні валки» хлібозаготівель привнесли в українське село соціальний хаос, економічну руїну та голод.

Карально-репресивні методи хлібозаготівель не оминули і селянських господарств, для яких тверде завдання стало індивідуальною «червоною валкою» від двору до сільської ради. «Урожай одноосібників, — інформував союзне керівництво В.Я. Чубар, — збирали та обмолочували на так званих «червоних токах», з яких усе намолочене зерно здавали у заготівлі, а згодом ще доводили тверде завдання «до двору» і, так як це завдання не виконувалось, продавали усе майно, навіть будівлі, хатне майно, взуття, одяг і т.д. У деяких селах продано 20% і більше господарств»¹⁴². Такого свавілля не знала система кріпацтва, яка не руйнувала селянського укладу життя, не створювала умов для голодної смерті. Колгоспники та одноосібники однаково помирали від голоду, тому що їхніми

коморами по декілька разів прокочувалися «червоні валки», «буксирники», комнезами та інша люмпенізована публіка більшовицьких хлібозаготівельних компаній.

Починаючи з другої половини 1932 р., тобто з нового врожаю, хлібозаготівлі супроводжувалися потворними формами масового вилучення зерна, інших продуктів харчування, стягненням натуральних штрафів, застосуванням карально-репресивних методів. Політбюро ЦК КП(б)У встановило черговий хлібозаготівельний план в обсязі 356 млн пудів¹⁴³, з «розверстаного» по областях, районах, селах, колгоспах. Всеукраїнська партконференція КП(б)У, яка відбулася 6–9 липня 1932 р. за головування В. Молотова та Л. Кагановича, запропонувала основні напрямки та методи його виконання: викривати «...капітулянтів та скигліїв, що вбачають причину труднощів і ускладнень цього року на Україні у великих темпах, у великих завданнях, які вони заздалегідь вважають за шкідливі і нездійсненні»; уникати «...стихійно-зрівнялівського розподілу плану хлібозаготівель без врахувань становища в кожному районі, в кожному колгоспі»; застосовувати до кожного колгоспу «індивідуальний підхід»; спрямовувати боротьбу з втратами; швидко зібрати хліб, не допускаючи перестоя; обов'язково скиртувати; організовувати роботу молотарки «від зорі до зорі», унеможливити розкрадання хліба; виступати проти «хижацького передчасного скошування і розтаскування скошеного хліба; створювати постійні бригади для конкретних ділянок поля»¹⁴⁴. Основні види робіт не виконувалися своєчасно, тому що селяни, налякані голодом, залишали колгоспи, а решта була фізично виснажена, позаяк не мала хліба на зароблені трудовні. Колгоспникам не видавали хліба першого обмолоту, а після виконання державного плану, дозволялося авансування, але не більше 20% намолоченого врожаю колгоспу.

Хлібозаготівельна «червона валка» 1932 р. вирізнялася тим, що кожен колгосп мав власне «тверде завдання», відтак будь-яка «кругова порука» не допускалася. 7 липня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) вимагало від республік обов'язкового доведення плану хлібозаготівель до кожного району, колгоспу, МТС, селянського двору, розверставши його до 20 липня для районів, не пізніше 30 липня для колгоспів. Валовий збір зернових становив у 1932 р. 12,8 млн т, а початковий заготівельний план 5,8 млн т. Уряд сподівався засипати до державної комори 3,5 млн т продовольчого хліба (жита 1,4 млн та пшениці 2,1 млн т), а решту становили фуражні та бобово-круп'яні культури¹⁴⁵. План для колгоспів досяг максимуму — 4,8 млн т, тобто на рівні 1931 р., але валовий збір 1932 р. на п'ять мільйонів тон був меншим від попереднього року. Основний тягар хлібозаготівель припав на колгоспи. Зокрема, колгоспи Вінниччини мали відвантажити до «червоних валок» 382 тис т з 639 тис т річного плану для області, а для решти він розподілявся так: для Київщини 301 з 511 тис т, для Харківщини 924 з 1212 тис. т, Дніпропетровщини 1343 з 1442 тис т, Одещини 1284 з 1376 тис т, Донеччини 553 з 583 тис. т, АМСРР 48 з 69 тис т¹⁴⁶. Отже, колгоспи забезпечували виконання двох третин і вище хлібозаготівельного плану. Вони зібрали у 1932 р. 9,2 млн т хліба, відтак другий рік поспіль у них забирали більше половини, що призводило до порушення хлібно-фуражного балансу господарств, яке завершилося масовим скороченням поголів'я худоби, голодомором в українському селі. 15 липня 1932 р., крім виконання хлібозаготівельного плану,

політбюро ЦК КП(б)У вимагало від колгоспників повернення насінневої і продовольчої позики наданої весною 1932 р. в обсязі 132750 т¹⁴⁷, а наступного дня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило розверстаний Комітетом заготівель при РПО план для колгоспів України в обсязі 4,7 млн т, збільшивши його до 4,8 млн т 21 липня¹⁴⁸. Вісім місяців щоденного масового голодування селян, недосів 2,5 млн га весною 1932 р., застосування репресивних методів хлібозаготівель — засвідчували непомірне бажання влади наповнити «закрома родини», але мізерний врожай перекреслював її сподівання. Реальне надходження хліба з колгоспів на заготівельні пункти у 7 разів відставало від попереднього року. Протягом серпня-вересня колгоспи виконали третину, а у жовтні — лише 45% річного плану хліба заготівель (1,9 млн т). За дві наступних п'ятиденки обсяг заготівель майже подвоївся, тому селяни почали масово залишати колгоспи, рятуючись від голоду самотужки.

22 жовтня 1932 р. для посилення темпів та збільшення обсягів хлібозаготівель в Україну приїхав В.Молотов, але цього разу з «групою товаришів». Його особиста участь в організації хлібозаготівельних «червоних валок» супроводжувалася появою нових репресивних методів. 25 жовтня політбюро ЦК КП(б)У вимагало від обкомів та райкомів партії повного виконання річних завдань, підвищивши темпи заготівель у десятки разів, відтак «червоні валки» справді стали щоденним явищем в українському селі. Партійні органи зобов'язували місцеву владу широко розгортати соцзмагання між колгоспами, селами та навіть одноосібниками за швидке виконання хлібозаготівельних завдань, організувати «безперервні червоні валки хлібоздавання імені Жовтневої революції». В українських селах з'явилися «соціалістичні колгоспні буксири», тобто колгоспи, які виконували хлібозаготівельні завдання, передавали гужовий транспорт, автомобілі, трактори для «відстаючих» господарств.

Загрозлива ситуація з хлібом, якого не вистачало навіть для елементарного харчування людей, спонукала В. Молотова до зменшення плану для колгоспів на 39 млн пудів, хоча С. Косіор пропонував на 50, а М. Хатаєвич — на 70 млн пудів. «Я висловився за можливість піти на зменшення плану 60–70 млн для того, — наголошував В. Молотов, — щоб залишений план у 165–175 млн пудів замість 235 млн пудів був виконаний безумовно повністю і не зменшувати нічого по мірчуку»¹⁴⁹. 1 листопада 1932 р. Раднарком УСРР розглянув загальний розмір зменшення плану для України на 70 млн пудів, встановивши його остаточно в обсязі 282 млн пудів для усіх секторів, з них для колгоспів 224,1 млн пудів¹⁵⁰. Аукціон хлібозаготівельних планів завершився, але за абстрактними цифрами знаходились конкретні колгоспи, господарства колгоспників та селян-одноосібників, для яких кожен пуд збереженого, прихованого від «буксирних бригад» хліба був рятівним, а вивезений — смертоносним.

5 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У дозволило Наркомюсту УСРР розглядати справі по хлібозаготівлях позачергово, офіційно впровадивши карально-репресивні заходи для вилучення селянського та колгоспного хліба. Селяни, які пережили «січніві заходи» 1928 р., зіткнулися тепер з «листопадовими заходами» 1932 р., які вирізнялися небувалою агресивністю й жорстокістю. Уповноважені застосовували так звану «товарну репресію», тобто припиняли постачання селу промислових та продовольчих товарів, якщо вони не

виконували планів. На 15 листопада 1932 р. колгоспи вивезли до заготівельних пунктів понад 1 млн т, а протягом двох тижнів ще 0,2 млн т, тобто четверту частину заготівельного плану¹⁵¹. Репресивний тиск на колгоспи збільшився, відтак зменшувалися шанси на виживання.

18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У видало постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель», перший розділ якої стосувався організації та здійснення заготівель зерна в колгоспах та в одноосібному секторі. Вони мали виконати планові завдання до 1 січня 1933 р., засипавши зерно до насінних фондів 15 січня. Тому політбюро ЦК наполегливо рекомендувало парторганізаціям: негайно заборонити будь-яке витрачання натуральних фондів в колгоспах, які незадовільно виконували плани хлібозаготівель, здійснити їхню перевірку; надати право райвиконкомам перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натурфонди, а також насінні фонди, але з дозволу облвиконкомів стосовно кожного з колгоспів; повністю припинити видачу натуравансів в усіх колгоспах, які незадовільно виконували державні плани; повернути хліб, що був розданий на громадське харчування понад норму авансування, зарахувавши до хлібозаготівель; розпочати вилучення хліба в колгоспників, розкраденого в колгоспах під час жнив, обмолоту, перевезення; зарахувати увесь хліб з присадибних ділянок колгоспників до плану хлібозаготівель в рахунок натуральної видачі на трудодні; впровадити натуральні штрафи у вигляді 15-місячної норми здавання м'яса кожним колгоспом, не звільняючи його від виконання хлібозаготівельного плану¹⁵². Застосування перелічених форм і методів масового вилучення зерна в колгоспах знецінювало життя колгоспників, а з іншого боку спростовувало факт добровільних «хлібозаготівель», тому що їх здійснення відбувалося за допомогою репресій — індивідуальних, групових та колективних. При політвідділах МТС створювалися трійки, запроваджувалася посада контролера при молотарках, здійснювався переобмолот соломи, застосовувалася постанова від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності, яку називали законом «про п'ять колосків». Такого розмаїття карально-репресивних заходів не знали усі попередні хлібозаготівельні «червоні валки». Кожен вид «товарної репресії» руйнував економічні основи матеріального забезпечення великих груп населення, створював умови, несумісні з життям. Постанова передбачала використання політично-адміністративних заходів стосовно боротьби з «куркульськими впливом в колгоспах». Тому з метою його подолання дозволялося «...занесення на «чорну дошку» колгоспів, особливо злісно саботуючих здавання хліба по державному плану»¹⁵³. Функціонально «чорні дошки» підсилювали темпи хлібозаготівель, але занесені на них колгоспи та села потрапляли до специфічної соціально-адміністративної резервації. Колгоспи, які ставали «чорними», тобто приреченими на голодну смерть, відчували на собі реальне застосування «товарної репресії»: призупинення завозу товарів; повна заборона державної і кооперативної торгівлі; вивезення товарів з крамниць; призупинення будь-якого кредитування і дочасне повернення кредитів та інших фінансових зобов'язань; очищення від «контрреволюційних елементів та організаторів зриву хлібозаготівель»¹⁵⁴. Подібна форма масової репресії за соціальною ознакою стосувалася районів і сіл, навіть без їх занесення на «чорну дошку»¹⁵⁵, тобто мали ознаки продовольчої блокади українських сіл.

Позбавлення колгоспів хліба шляхом організації «червоних валок» та режиму «чорних дошок» пришвидшило виконання річного плану хлібозаготівель. Так, 1 грудня 1932 р. колгоспи Київської області виконали 94%, а з допомогою МТС 109% плану, а за місяць господарства Київської та Вінницької повністю здали хліб до державних «червоних валок», Харківської 86%, Дніпропетровської 70,2%, Одеської 72,9%, Донецької 75,8%, АМСРР 88,6%, а в УСРР 77,6%¹⁵⁶. Отже, чверть колгоспів з населенням близько 5 млн осіб залишалося жити та помирати під «чорними дошками», тому що не виконували плану. За першу п'ятиденку січня 1933 р. Україна досягла 81% виконання річного плану, тому кожний п'ятий колгосп потерпав від застосування «товарної репресії».

Незважаючи на недовиконання державних хлібозаготівельних зобов'язань, Раднарком СРСР затвердив 22 січня 1933 р. черговий план для колгоспів, але з майбутнього врожаю — 881 млн пудів, з них 232 млн пудів для колгоспів України¹⁵⁷. Одночасно було доручено республіканському уряду збільшити засівну площу під зерновими культурами на 1,1 млн га, досягнувши 9,5 млн га, з них 7 млн га в колгоспах¹⁵⁸. Перша половина 1933 р. вирізнялася масовою смертністю сільського населення, але ніхто не наважився скасувати «червоні валки», «чорні дошки», «буксирні бригади», інституту уповноважених «нишпорок», які перетворилися на зброю масового винищення мирного населення шляхом свідомого позбавлення хліба та інших продуктів харчування.

У 1933 р. колгоспи України зібрали 22,2 млн т зернових культур, тобто на 10 млн т більше від попереднього року, а річний план становив близько 6 млн т. У жовтні було заготовлено 4,8 млн т, а до чергової річниці жовтневого перевороту — 5 890 885 т хліба¹⁵⁹. Колгоспи виконали план до двору на 100,7% у листопаді 1933 р. Але існували так звані «відстаючі колгоспи», яких на Київщині було 183, на Чернігівщині — 100, на Донеччині — 460 господарств¹⁶⁰. Їх не звільняли від виконання планових завдань, тому саме вони стали об'єктом особливої уваги «буксирних бригад», організаторів «червоних валок», діяльність яких завершувалася черговим голодом у 1934–1935 рр.

Одноосібні господарства, починаючи з вересня 1932 р., також відчули на собі руйнівну силу молотовських заготівельних методів та форм. Кожен двір підлягав системному обстеженню уповноважених, які примушували селян підписувати контракти на поставку хліба, а в українському селі з'явилися «контрактанти», крім «твердоздавців», «експертників», «саботажників», «ухильників». Селянський сектор, знекровлений колективізацією, хлібозаготівлями, розкуркуленням та свавіллям місцевої влади упродовж 1929–1931 рр., фактично вичерпав власний економічний ресурс. 23 жовтня 1932 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич докоряв керівництву обкомів та райкомів за те, що, крім Вінницької області, «жодна область не дала якого-небудь помітного посилення хлібозаготівель в одноосібному секторі, разом по Україні одноосібники здали на 20 жовтня лише 13 млн 700 тисяч пудів хліба проти плану в 53 млн пудів»¹⁶¹. «Індуси», як тоді називали селян-індивідуальників, спромоглися виконати лише чверть річного завдання. Подібні темпи заготівель хліба селянами не задовольняли уряд, тому РНК УСРР видав 11 листопада 1932 р. постанову «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі», а також відповідну інструкцію для центральних і місцевих органів влади. Селянські двори розподі-

лялися на чотири категорії: до першої належали ті, які «...злісно ухиляються від виконання планів хлібоздавання та саботують хлібозаготівлі»; до другої — ті, що «...не виконують плану хлібозаготівель» і «продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку»; до третьої, які не лише ухилялися від виконання, але «проводять пряму підривну роботу проти хлібозаготівель»; до четвертої — у яких «...виявлено закопаній в ямах хліб»¹⁶². До них застосовували наступні репресивні заходи: термінове стягнення хліба за контрактами з одночасним притягненням до судової відповідальності; штраф у розмірі ринкової вартості недовиконаного хлібозаготівельного завдання (без звільнення від зобов'язання здати хліб); позбавлення їх земельних наділів і садибної землі; виселення поза межі району та області на «виселки» суворі судові репресії — арешт, ув'язнення, конфіскація майна, житла тощо. Судові справи розглядалися протягом 5–8 днів безпосередньо по селах на виїзних сесіях народних судів. Сільради стягували штраф, податок, самообкладання, повертали кредити. «Усім одноосібним господарствам, — наголошувалося в постанові, — що ухиляються від виконання хлібозаготівель, треба негайно припинити відпуск промтоварів аж до повного виконання ними хлібозаготівель. Списки таких одноосібників треба вивішувати в крамницях сільпо, держторгівлі й громадських організаціях села»¹⁶³. Перелічені заходи стосувалися також і контрактантів. Фактично репресивними методами та формами здійснення заготівель зерна були охоплені усі соціальні верстви селянства. «Щоб рішуче подолати опір куркульських господарств хлібозаготівлі, — наголошувалося в інструкції, — в усіх випадках невиконання ними твердого завдання хлібоздавання треба негайно застосовувати найжорстокіші та найсуворіші з перелічених тут заходів, в тому числі продаж усього майна, арешт і виселення за межі області»¹⁶⁴. Селянські господарства опинилися в соціально-адміністративній резервації з мінімальним шансом на виживання.

До одноосібників, які не виконували завдання по контракції, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. застосовували натуральний штраф — додатковий план м'ясозаготівель в розмірі 15-місячної норми здавання м'яса кожним двором. Штрафували сільради, але погоджували питання з райвиконкомами, особливо про подвоєння ставок. Накладання штрафу не звільняло господарство від виконання плану до двору. Стосовно «куркулів», які ухилялися від хлібозаготівель, передбачалося застосування статті 58 Кримінального кодексу.

Репресивні методи заготівель хліба в селянському господарстві дещо активізували вивезення зерна до зсипних пунктів. Станом на 1 грудня 1932 р. контрактанти здали 31785 т, «самозобов'язники» — 3316 т, «твердоздавці» — 3225 т, а разом було заготовлено лише на Київщині 38324 т, що становило 66,2% річного завдання. В окремих районах селяни перевиконували завдання на 127% (Вище-Дубечнянський), на 105% (Золотоніський), на 122% (Радомишльський), на 149% (Житомирський), на 102% (Розважівський), на 110% (Смілянський), а половину досягли 64 райони¹⁶⁵. До багатьох районів Одеської області, у яких виконання хлібозаготівель було в межах 37–46%, обком дозволив застосування «...товарних репресій та інших заходів рішучого тиску»¹⁶⁶. В області, як зазначалося у щоденнику Л.М. Кагановича, 29 грудня у «...кожному районі знайдено

прихованими 2–3 тис. центнерів хліба», а Харківщина «...повинна здати біля 12 млн пудів хліба, з них 5,7 млн пудів одноосібниками»¹⁶⁷. Контрольовані В. Молотовим та Л. Кагановичем хлібозаготівлі, які супроводжувалися жорстоким ставленням до селян, завершилися для одноосібників Київщини виконання їхніх заготівельних планів, а на Вінниччині 1 січня 1933 р. було виконано 95%, на Чернігівщині — 78,4%, на Харківщині — 76,8%, на Дніпропетровщині — 69,5%, на Одещині — 72,1%, на Донеччині — 76,3%, в АМСРР — 92,6%, а разом в УСРР — 77,4%¹⁶⁸. Отже, чверть селянських господарств залишалася під тиском «червоних валок» та «чорних дошок», не виконуючи плану до двору. «Твердоздавці» помітно знизили темпи заготівель хліба до державної комори, тому що їх першими витрусили «буксирні бригади», застосовуючи режим «червоних токів» та інші форми репресій. 8 січня 1933 р. вони спромоглися виконати 45,2% планового завдання. Сіяти було нічим, тому весною «насінневі фонди» формували за рахунок переобмолоту соломи, перевіювання половини, повернення неправильно виданих авансів та розкраденого хліба, державної позики колгоспам. Отже, приватний селянський сектор «видохнувся», тому чекати від нього чергового дива, навіть стократ застосовуючи репресії та класову риторику, було марно. Селяни у січні 1933 р. не досягли і половини річного завдання. Серед засуджених у січні 1933 р. за невиконання хлібозаготівель селян, «твердоздавці» становили 30%, контрактанти — 70%¹⁶⁹. Вилучення двох третин хліба з врожаю означало приречення селян на голодну смерть. У 1932 р., виснажені голодом селяни, зібрали 2,2 млн т зернових культур, а заготівельні комісії вивезли «червоними валками» 1,6 млн т, тобто 72,2% їх валового збору¹⁷⁰. Отже, «червоні валки» з буксирами залишили селян без хліба, насіння та фуражу для худоби. Наступного року врожай видався кращим — селяни мали 2,7 млн т, а «план до двору» становив 0,9 млн т, тобто третину¹⁷¹, хоча примусові методи вилучення зерна продовжували діяти. Натуральні штрафи набули широкого застосування, а скасування 22 січня 1933 р. контракційної системи заготівель, поповнило когорту «твердоздавців». 6 листопада 1933 р. одноосібники України виконали зобов'язання на 101%, хоча в окремих областях — від ста до 121%¹⁷².

Отже, «червоні валки», тобто організація державних хлібозаготівель в Україні першої половини 30-х рр., особливо протягом 1932–1933 рр., враховуючи обсяги вилученого хліба, методи і форми здійснення та соціально-економічні наслідки в українському селі, нагадували червону більшовицьку навалу. Репресивні заходи стали нормою повсякденної діяльності хлібозаготівельних організацій та місцевої влади, тероризуючи сільське населення, штовхаючи його на голодну смерть. Так, 4 січня 1934 р. П. Постишев відмовив секретареві Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському надати продовольчу допомогу голодуючим селянам області, а в спецповідомленнях заступника голови ДПУ УСРР З. Кацнельсона від 15 лютого 1934 р. згадувалися десятки районів України, охоплених голодом¹⁷³. Він тривав також протягом першої половини 1935 р., засвідчуючи функціонування системи «червоних валок» в українських селах, які спустошували селянські та колгоспні комори з хлібом. 22 лютого 1934 р. колгоспники далеко поліського села Ключки Народицького району знемагали від голоду, «...виконавши зобов'язання хлібоздачі державі,

засіявши озимий клин 1933 р. на 123% доведеного плану, відрахувавши всі насінневі, страхові та фуражні фонди під весну 1934 року»¹⁷⁴. Принцип доведення плану до двору продовжував діяти, тому колгоспи та селяни перебували під постійним психологічним і фізичним тягарем від діяльності «червоноволачників» сталінських хлібозаготівель. Так, на липень 1934 р. було встановлено план в обсязі 284201 т, а виконали 250796 т, тобто 88,2% плану, з них колгоспи вивезли 225040 т, радгоспи 65522, а решту одноосібний сектор¹⁷⁵. Весною 1935 р. колгоспники деяких районів Вінницької області, виконавши хлібозаготівельні завдання, зверталися за продовольчою допомогою до місцевої влади¹⁷⁶. Давалися взнаки дострокові виконання та перевиконання хлібозаготівельних планів у 1933 р., тому область потрапила до розряду «відстаючої». 11 липня 1936 р. з колгоспів Вінниччини було списано 84688 т так званого зернового боргу, а з одноосібників 10037 т¹⁷⁷. У вересні 1936 р. на Чернігівщині 74,1% колгоспам було «вручено зобов'язання» з хлібозаготівель, в одноосібному секторі 46%, а на 1 вересня вдалося підписати угоди з колгоспами УСРР на 22,3 млн пудів, з них 14,5 млн пудів на Дніпропетровщині¹⁷⁸. Абстрактні відсотки хлібозаготівельних планів не завжди вичерпно розкривали соціально-економічні наслідки діяльності «червоних валок» та «буксирних бригад», тому що мільйони пудів зерна на «зсипних пунктах» були власністю держави, а не колгоспів та селян. Хліб не повертався до них, за винятком позики для бурякосіючих колгоспів. Показником ефективності колгоспного ладу був натуральний та грошовий зміст трудодня, а він виявився жалюгідним, тому що основна частина зерна спрямовувалася на виконання державних хлібозаготівельних завдань. Весною 1936 р., судячи з листа П. Постишева до ЦК ВКП(б), колгоспи України видали на один трудодень 2,3 кг зерна, але за грошовою оцінкою вони оцінювалися мізерно — 33 копійки¹⁷⁹. Основною причиною незначного наповнення трудодня він вважав «низьку товарність» колгоспів. Наприкінці 30-х рр. існували норми здавання хліба з одного га — від 1,5 до 2 центнерів, навіть з'явився термін «зернопостачання» тобто обов'язкова повинність. 17 вересня 1937 р. держава «закупила» у колгоспів 2,8 млн т¹⁸⁰, але виконання хлібозаготівельних планів по областях коливалося в межах 4,2% (Чернігівщина) до 33,3% (Одещина), тобто активності не спостерігалось. На 1 січня 1938 р. Україна мала здати 2,8 млн т, а вивезла «червоними валками» 2,7 млн т¹⁸¹.

Отже, в українському селі функціонувала система хлібозаготівельної повинності, яка стосувалася колгоспів, колгоспників та селян одноосібників, бо кожен з соціально-економічних секторів отримував «тверде завдання», тобто хлібозаготівельний план до двору, виконання якого було обов'язковим, про що свідчили адміністративно-примусові форми та методи масового вилучення селянського хліба шляхом організації «червоних валок», «буксирних бригад», «конвеєрної системи», натуральних штрафів тощо.

5. Податкова повинність селян

Становлення та функціонування радянської системи оподаткування, починаючи від скасування воєннокommуністичних принципів на початку 20-х рр., супроводжувалося постійним невдоволенням селян. Перехід від продрозкладки

до єдиного сільськогосподарського податку на основі нової економічної політики, на думку «всеросійського старости» М.І. Калініна, виявився «своєрідною формою відносин робітничого класу та селянства»¹⁸². Насправді система оподаткування була фінансово-господарським виразником соціально-економічних відносин влади та селянських господарств, тому що класовий принцип оподаткування передбачав персональне обкладання кожного селянського двору, вибудовуючи у такий спосіб організаційну форму грошової повинності.

В офіційних документах органів радянської влади та публікаціях фахівців податкової справи тих років зустрічалися визначення — «примусові платежі», «податок-примусення», «відчуження примусовим порядком», «повинні платити невеликі податки»¹⁸³, які демонстрували концепцію податкової політики в українському селі, а з іншого боку засвідчували історичний факт існування грошової повинності селян — специфічної форми їхньої примусової данини. Протягом другої половини 20-х рр. загальна сума сільськогосподарського податку була стабільно високою, а «тягар» стягнення становив близько 3% «умовно-чистого доходу» селянських господарств. Однак у 1928/29 р. вона досягла рекордної цифри — 400 руб.¹⁸⁴ Соціально-класовий принцип оподаткування, застосований тоді, поділив селянські господарства на відповідні групи платників податку. Так, на долю 25% селянських господарств доводилося 10% сукупного доходу, а податку вони сплачували близько 4% від загалу; середняки, а це 60% дворів в Україні, зосереджували 60% доходу, проте вносили 49% суми податку, а заможна верхівка села (14%) мала 30% доходу, але з неї стягували 47%¹⁸⁵. У 1928 р. діяв закон про сільгосподаток 1927 р., тобто з урахуванням пересічної доходності десятини селянського рільництва та городництва. Наприклад, якщо доход становив від 25 до 100 руб., то селянин сплачував 7 коп. з одного рубля доходу, а від 100 до 200 руб. 14 коп., від 350–550 руб. 24 коп., відтак загальна сума податкового стягнення була вагомою. Селянський двір з доходом 211 руб., у якому було 6 десятин ріллі, 4 їдока, сплачував 11 руб. 34 коп. податку, а з 18 десятинами та 1212 руб. доходу — 221 руб. податку¹⁸⁶. Податково-грошова повинність, тобто її сумарне виявлення, залежала від доходності двору, наявності худоби, реманенту, їдоків, а її фінансове навантаження від впровадження класового принципу, що дозволяв фінорганам звільнити найбідніші верстви села від оподаткування. Зокрема, на Всесоюзній нараді з єдиного сільгосподатку, яка відбулася 2–8 лютого 1928 р. у Наркомфіні СРСР, було зазначено, що в Україні від податку звільнили 35% господарств, а це становило 8% його загальної суми для республіки, яка була розверстана для решти господарств, з них 28% залишились без змін в оподаткуванні, а 34% взяли на себе «класовий тягар»¹⁸⁷.

Податкова політика радянської влади, крім фіскальних функцій, виконувала також соціально-політичну, поділяючи селян на так звані антагоністичні класові групи — бідняків, середняків, заможних, «міцних» та «маломіцних». Вони стали соціально-класовими ярликами, зафіксованими офіційно у податкових документах сільських рад та фінорганів, відтак українське селянство розмежувалося, але за ставками податку, а не укладом життя та повсякденними турботами. Кожен переймався обов'язковою сплатою податку, сума якого залежала від економічно-господарських показників двору та пільг. Якщо господарство мало

одного коня, то надбавка до норми оподаткованої доходності сягала 3–5%, за три голови худоби — від 5 до 10%¹⁸⁸, а це суттєво впливало на селянську економіку. 13 серпня 1929 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про ознаки куркульських господарств, на які ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР», якою встановив перелік соціально-економічних характеристик (використання найманої праці, наявність млина, складних сільгоспмашин з механічними двигунами, заняття торгівлею тощо)¹⁸⁹. До куркульських були віднесені також господарства, якщо «...до них застосовано індивідуальний порядок визначення прибутку, що його оподатковується єдиним с/г податком», котрий становив 300 руб. на їдця, але не менше 1500 руб. на двір¹⁹⁰. Ця категорія господарств називалася «експертниками», тобто оподаткованими в індивідуальному порядку за наслідками експертного обстеження господарства фінінспекторами.

Селянські господарства, які підлягали «експертному» оподаткуванню, перебували під посиленням наглядом сільських рад та податкових органів. Наркомфін УСРР доводив суми податкових платежів до округових фінвідділів, а згодом до районних, які зобов'язували сільради записати до окладних листів селянських господарств конкретний обсяг податку. Фінінспекторам не рекомендували застосовувати індивідуальний порядок оподаткування дворів з 1500–2000 руб. доходу, якщо у них не використовувалася наймана праця, але вимагали стягнення з господарств меншої прибутковості (500–800 руб.), у яких працювали наймити. Наприклад, восени 1928 р. в Херсонській окрузі було виявлено 6000 куркульських господарств, яких «притягнуто» до оподаткування «експертним порядком». Наприклад, господарство, яке мало 4 голови худоби, 1,5 десятини з нормою доходності 250 руб. та загальним прибутком 950 руб., вносило 171 руб. податку¹⁹¹. На Лубенщині «експертники» сплачували у 1928/29 р. 18%, на Чернігівщині 21,1% загальної суми податку. Пересічно на одне господарство в «експертному порядку» оподаткування припадало 187 руб., але в окремих районах 251 руб. (Богуславський), 270 руб. (Гребінський), 263 руб. (Миронівський)¹⁹². У вересні 1923 р. індивідуальним порядком було оподатковано 2% селянських господарств в Україні, хоча на Лівобережжі та в Степу 2,5%, а загальна сума нарахованого податку становила 83 млн руб.¹⁹³ Виконання податку, яке зазвичай відбувалося восени, виявилось неоднозначним, викликаючи обурення різних соціальних груп села. Якщо на Дніпропетровщині було стягнуто 92%, то на Білоцерківщині 24%, на Чернігівщині 72%, а на Харківщині 75% встановленої суми податку¹⁹⁴. Загалом у 1928/29 р. стягнення податку перевищувало заплановану суму на 12,4%, але наступного 1929/30 р. мали недовиконання плану, хоча порівняно з попереднім роком його сума була перевищена на 6 млн руб., наповнюючи бюджет країни — від 5,4% у 1928/29 до 3,2% у 1930/31 р.¹⁹⁵

Статистично-економічні показники оподаткування розкривають особливості оподаткування селянських господарств, колгоспів, радгоспів, але вони не передають безпосереднього впливу податкового тиску на повсякденні турботи селянської родини, на її соціально-побутовий стан. Соціально-психологічна напруга в українському селі, починаючи з січня 1928 р., була вибуховою, тому що селяни відчули на собі подвійний тягар натуральної та грошової повин-

ностей. Невиконання хлібзаготівельного плану до двору посилювало режим оподаткування, тобто застосування «експертного» податку та самообкладання. Селяни масово скаржилися до фінорганів, писали до редакцій газет, зверталися до ВУЦВКу, НК РСІ УСРР. Наприклад, селяни с. Левковка Ізюмської округи заявляли місцевим органам влади таке: «Ми хліб вивозимо лише тому, що нам треба розрахуватися з податками, аби не самообкладання, то ні фунта не повезли б»¹⁹⁶. Органи ДПУ відслідковували настрої селян у зв'язку з хлібзаготівлями та оподаткуванням протягом першої половини 1928 р., перехоплюючи їхні листи. В одному з них зазначалося: «Остап Вишня писав, що раньше за крест'янина не безпокоїлись, здав осінній податок і більш його ніхто не трогає, а тепер не забувають, як начнуть з осені господаток, як шкребнуть, то він бідний й сюди й туди, б'ється і послідне продає, а то придуть та будуть описувати. Казали, що з вас брали податок, а тепер в десять раз більше беруть. Багато дядьків кажуть, що скинули старорежимське ярмо дерев'яне, а тепер наділи совецьке желізне, запрягають так і самообкладанням — воно нужно було стягать з дядька послідню шкуру»¹⁹⁷.

Подібні настрої засвідчували негативне ставлення селян до податкової політики влади, а також передавали безпосередній вплив на їх соціально-економічний уклад життя, тому що податок набув ознак соціально-політичного тиску, упокорення та відвертого пограбування заможних і середніх верств села. Зокрема, співробітник Наркомфіну УСРР О. Кушнір зазначав тоді, що податок «затримує ріст багатих»¹⁹⁸, але з бідних він був мізерним. Селян штрафували за утаювання об'єктів оподаткування, конфісковували майно за ухилення від сплати податку, репресували, арештовували. Наприклад, студент Г. Висоцький скаржився 19 січня 1929 р. Г. Петровському на безглузде і несправедливе оподаткування його батька — мешканця с. Петрове на Криворіжжі. «І ось, коли нам дали відпуск на зимову перерву, — писав він, — я поїхав до своїх батьків на село погостювати, тому що, де родився, то туди й тягне. Але зустріч моя була не весела, а плачевна. Плачевна вона була через те, що коли я ввійшов у хату, то мене вкрили сльозами, що немає батька, забрали в темницю на 4 місяці за налог, який наложили в розмірі 175 крб. за оте господарство, що в нас є. І батько 55 крб. заплатив, а за останні його забрали в темницю без всякого попередження, а просто вечером прийшли, описали, а на другий день і суд. І зараз після суду заперли в темницю як якого-небудь бандита, котрий украв щонебудь, чи вбив кого. Не одержавши відповіді від голови, я звернувся до членів налогової комісії. То вони мені відповіли так, що коли розбирали твого батька заяву, то голова сільради сказав так, що з «Максима Висоцького не знімати нічого, я з нього шкуру зніму. Коли сина є за що вчити на червоні студенти, то хай плате й налог». Це один факт. Потім другий факт мені члени сільради сказали такий, що «... твого батька назначили в експерти й наклали налог через те, що коли назначали його в експерти, так він купив закона про сільгоспналог і доказував голові сільради, які господарства можуть належати до експертного, а які ні». І от голова сільради на засідання налогкомісії сказав: «Я його навчу, як з законами носитися». Отак партієць каже за те, що мужик докопався до закону»¹⁹⁹.

Ця бувальщина передає гостроту соціального повсякдення в українському селі, свавілля місцевого голови сільради, озброєного державними інструкціями про індивідуальний порядок оподаткування селянських господарств, теорією класової боротьби та класовим принципом податкової політики радянської держави. Голова сільради не звертав уваги на соціально-економічне становище конкретного двору, на склад сім'ї, на особу її господаря, котрий чотири роки воював на фронтах Першої світової війни, а його дружина витягувала на собі 8 душ родини, був побитий за німецької окупації у 1918 р., відмовився від участі у повстаннях проти радянської влади на початку 20-х рр. Подібне оподаткування селян набуло тоді поширення, стало ознакою повсякденного життя села. Так, у лютому 1929 р. в селах Миколаївської округи було розглянуто 223 справи за несплату сільгосподатку, з яких засуджено до позбавлення волі до одного місяця, примусових робіт та штрафу 135 осіб, від 1 до 3 місяців 35, більше 3-х місяців 54 «експертників»²⁰⁰. 7 серпня 1929 р. секретаріат ВУЦВКу пояснив селянам порядок експертного оподаткування, якому підлягали «...міцні господарства, які мають нетрудові прибутки, вживають найману працю, або експлуатують бідняцьке населення тим чи іншим засобом»²⁰¹. Функціонування системи експертного оподаткування перетворило життя українського села у своєрідний поліцейський відділок, але відтепер наглядом за його дотриманням займалися сільські ради, застосовуючи проти заможних і середніх селянських господарств комбінований тиск. Він досить вичерпно постає в листі селянина М.М. Кутового з с. Криштопівки Драбівського району до ВУЦВКу 13 серпня 1929 р. «За незмогу виконати податок по хлібозаготівлі, — скаржився він, — на мене покладено штраф в сумі 278 крб. 90 коп. Я з проханням звернувся до райвику, аби накладений на мене штраф було знято і дозволено з нового врожаю виконати належні з мене 37 пуд. 34 фунта. Райвик наложив резолюцію: «Стягнути штраф». Звертаюсь до ВУЦВКу з проханням, оскільки не в силах виконати такий штраф, відмінити і дозволити довести недоданих 37 пуд. 34 фунта з нового врожаю. Разом з цим доводжу до відома, що мене обложили експертним аналогом в сумі 165 крб. 75 коп. тільки за те, що я в пришлім році під час жнив наняв поденного косаря на 5 днів, оскільки був час гарячий, а у мене в сім'ї працездатних 2 душі. Прошу розпорядження, аби цей налог з мене було знято»²⁰². Подібних листів було безліч.

Закон забороняв наймання додаткової робочої сили, відтак наймити втрачали джерело заробітку, а селянські господарства — врожай, позаяк самотужки не могли своєчасно скосяти, заскиртувати та згодом обмолотити. Отже, податки не лише виснажували фінансово селянське господарство, а й руйнували усталений уклад життя в українському селі. За несплату податку селян оголошували «ворогами радянської влади», тому податкова політика набувала ознак політичних чисток. Кожне селянське господарство мало «податкового паспорта», до якого записували прибуток, економічно-майновий стан двору, відтак уникнути оподаткування було складно. Безпаспортний український селянин, але з «податковим паспортом», щоденно переймався думками і працею довкола однієї справи: якомога швидше внести податки, щоб уникнути репресій.

Сільгосподаток, крім властивих фінансових функцій, виконував соціально-виховні та організаційні, особливо в царині стимулювання хлібозаготівель,

здійснення колективізації, проведення позик тощо. Для бідняцьких господарств, яких не звільняли від податку, а також для колгоспників, запроваджували зниження норм доходності десятини від 50 до 75%²⁰³. У 1928–1930 рр. індивідуальні селянські господарства були основними платниками податку. Наприклад, з 2 млн руб. податку для Проскурівської округи колгоспи та радгоспи внесли 97 тис., а одноосібники 1,9 млн руб.²⁰⁴ Звільнення від податку 35–40% господарств перекладало фінансовий тягар на решту селянський дворів, спричинило невдоволення та вибух гніву, котрий вилився у рух опору протягом 1929–1930 рр.

Четвертий квартал 1929/30 податкового року свідчив про недовиконання плану стягнення податкової суми. У березні 1930 р. «запаморочена» успіхами колективізації влада не забувала про податок. Наркомфін запропонував оподатковувати доход кожної галузі сільського господарства, а не «огульну десятину», відтак селяни мали платити з перших 25 руб. доходу 4 коп., з 25–100 руб. 7 коп., а більше 600 руб. 30 коп. з кожного карбованця²⁰⁵. Встановлювалися терміни сплати податку: 20% суми до 1 вересня, 30% до 1 жовтня, 20% до 1 листопада, 20% до 1 грудня та 10% до 1 січня. Чотири місяці соціального напруження, якщо вчасно вдавалося вносити податок, а зазвичай податкова кампанія тривало від року до року, тримаючи селян в лещатах страху. Восени 1930 р. в газетах лунали заклики «натиснути на злісних неплатників боргів», внести «державний борг»²⁰⁶, а М. Горький навіть опублікував «оптимістичну статтю»: «Якщо ворог не здається — його знищують»²⁰⁷. Неплатники податку, особливо «експертники», також вважалися «ворогами народу». 30 березня 1930 р. Наркомфін УСРР зобов'язав місцеві фінустанови оподатковувати «експертним порядком» усі господарства, які мали ознаки куркульських²⁰⁸.

Класове полювання на «відьом» набуло нової потуги та фази, тому що співпало з апогеєм усупільнення селянського майна, відтак податковим пресом селян заганяли до колгоспів. За перші дві декади жовтня 1930 р. надійшло 38% суми податку, а тому за «злочинно ганебні темпи» пропонували заносити на «чорну дошку» райони, які зволікали зі стягненням податку²⁰⁹. Акція «чорних дошок» виконувала тоді виховну функцію, а не карально-репресивну, яка з'явилася згодом у 1932 р., однак райвиконкоми одержали серйозне попередження. 3 жовтня 1930 р. газети повідомили про ставлення уряду щодо «кволого» стягнення податків. «Отже, — наголошувалося в одній з публікацій, — уряд зобов'язав усі райвиконкоми не тільки виконати план на новий квартал, а й обов'язково поповнити прориви IV кварталу 1929–30 р., зокрема закінчити збирання з усіх платників с. г. податку, самооподаткування»²¹⁰. Політично-ідеологічні заклики не завжди співпадали з економічно-фінансовими можливостями самих платників податків, особливо в умовах цілковитого хаосу та ліквідації «куркульства як класу». 21 жовтня 1930 р. газета «Вісті ВУЦВКу» опублікувала витримки з радіограми В. Чубаря до всіх райвиконкомів, у якій зазначалося, що в Україні «...нема жодного податку, жодного виду надходжень, по якому на цей час не було б великого відставання», а тому райфінвідділи «...повинні налагодити щоденну приставку грошей з села до установ Держбанку, а де їх нема — до райсільбанків»²¹¹. Через ощадні каси мало надійти 41% суми обов'язкових платежів, а «куркулі» виконали весною 1931 р. 66%, кол-

госпники та односібники — 90–95% обсягу податків²¹². Фіноргани виявляли непманів, які продавали власне майно, уникаючи оподаткування, а загалом на сільське населення припадало у жовтні 1931 р. 70% податкових і неподаткових платежів²¹³. На одне господарство, залежно від його економічного статусу, припадало від 14 до 55 руб. податку, але додатково кожен селянський двір вносив від 10 до 50 руб. позики «П'ятирічка за 4 роки», яку можна віднести до грошової повинності селян²¹⁴.

Весною 1930 р., яка стала першою колгоспною весною, відбулося підвищення середніх норм доходності рільництва з метою оподаткування: з 42 руб. 50 коп. до 58 руб. 90 коп. Прибутковість десятини на Поліссі становила 57 руб., на півдні — 45 крб., на Правобережжі — 75 руб., але для селянських господарств Тульчинської округи збільшення податку становило 39%, для Маріупольської — 81%, для Херсонської округи — 137%, тому що союзний Наркомфін вимагав від УСРР зростання суми фінансових надходжень до бюджету²¹⁵. Сільгосподаток для колгоспів та колгоспників у 1930–1932 рр. збільшився у 8 разів, для селян односібників — у 9 разів, але сума вилученого податку з останніх перевищувала суму податку усупільненого сектору у півтора-два рази²¹⁶. Найактивніша фаза стягнення податків припадала на третій-четвертий квартал, тобто на зиму-весну. Наприклад, з 132 млн руб. єдиного сільгосподатку, зібраного у 1931 р., протягом них отримали 124 млн. руб.²¹⁷ Селян, крім податку та само обкладання, зобов'язували здавати так званий культзбір, тобто гроші на розвиток соціально-побутових установ (школи, лікарні). Фінпланом 1931 р. передбачалося 50 млн руб. «культзбору», але від його стягнення звільняли 20% колгоспників, 10% селян-бідняків та 5% «трудових господарств», а з куркульських господарств — стовідсоткове вилучення²¹⁸. З селянами ніхто не панькався, якщо вони не сплачували «державних боргів», тобто власних коштів для розвитку державної промисловості, зміцнення карально-репресивних органів, зарплати фінінспекторів, щоб оперативніше доводили план до двору. «5 грудня Майданівською сільрадою, — скаржилася селянка Г.Зінченко з с. Майданівки Бородянського району Київщини, — було забрано майно, одяг разом із скринєю у мене за несплату державних боргів, як-то: с/г податок та самообложення. На другий день мною було заплачено всі державні борги, а одягу мені не повернули і не повертають, і невідомо де діли мій одяг»²¹⁹. Зв'язок натуральної (хлібозаготівельної) повинності з грошовою у формі податку, самооподаткування, позики — виявився смертоносним для селянських господарств та колгоспників. 21 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про одноразовий податок на односібні господарства», якою передбачив «...підвищення податку аж до подвоєння односібним господарствам, що злісно не виконують державних заготівель та на звільнення від податку, повнотою і частково, тих господарств, що акуратно виконали зобов'язання щодо грошових платежів і планів державних заготівель»²²⁰. Впровадження цієї норми виснажило господарства, призвело селянські родини до масового вимирання від голоду.

Хлібозаготівельні та фінансові органи спиралися на закон 7 серпня 1932 р., на постанову від 20 листопада про підсилення хлібозаготівель та відповідні інструкції, а також на постанову від 21 листопада, застосування яких свідчило

про системне функціонування натурально-грошових повинностей в українському селі. «Класовий принцип» оподаткування вважався священним, а стягнення податку мало бути завершено до 31 грудня. З осені 1932 р., як зазначив В. Молотов на січневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б), «...ми почали переходити до заготівель порядком податку»²²¹, тобто план до двору був своєрідною формою данини, яку селянин мусив здати уповноваженим. 11 січня 1933 р. Раднарком УСРР констатував той факт, що одноразовий податок у грудні 1932 р. «повнотюю не виконано» (79,2%), тому категорично радив «...всім облвиконкомам негайно забезпечити 100% стягнення одноразового податку»²²². Організували змагання, інші форми соціальної активності, однак податок — справа економічна, а після виснажливих хлібозаготівель та голодомору першої половини 1933 р. говорити про його виконання «повнотюю» було злочинно. Наприклад, у травні 1933 р. у Синельниківському районі на Дніпропетровщині вдалося виконати кварталний план грошових зобов'язань на 36,3%²²³, тому що населення потерпало від голоду.

Положенням про сільськогосподарський податок на 1933 р., яке затвердили 25 травня 1933 р., передбачалося оподаткування колгоспів, присадибних ділянок колгоспників, одноосібників, промколгоспів, а також встановлювався окладний рік — з 1 січня до 31 грудня. Для колгоспів обрали конкретні ставки оподаткування одного гектара: зернових культур — 2 руб. 20 коп., картоплі — 3 руб., льону — 1 руб. 60 коп., тютюну — 6 руб. 50 коп., городини — 13 руб., саду — 27 руб., виноградників — 24 руб.²²⁴ Існували пільги для вирощування технічних культур (цукрових буряків, льону, хмелю, конопель). Якщо колгоспники мали двох непрацездатних, то знижка ставки оподаткування становила 5%, трьох — до 10%, чотирьох і більше — 15%. Суттєво зросли норми прибутковості одноосібних селянських господарств, які сплачували 15 руб. 10 коп. з кожного рубля понад 200 руб. прибутку, а якщо від 300 до 500 руб., то 25 руб. 20 коп. і 125 руб. 33 коп.²²⁵ Сільським податковим комісіям надавалося право звільняти цілком або частково господарства бідняків та червоноармійців від податку, але стягувати їх з куркульських індивідуальним порядком за «справжньою прибутковістю», а не за нормами. Сільські ради складали списки. Податок з «куркулів», прибуток яких не перевищував 1000 руб., стягувався за твердою ставкою — 350 руб. з двору, а з прибутку 1000–3000 руб. — 400 руб., а якщо господарство мало понад 6000 руб. прибутку, то воно мало сплатити 3220 руб. податку, тобто більше половини. За приховування джерел оподаткування накладався штраф у розмірі не більше подвійної суми податку, половину якого платників мав виконати до 15 вересня, а решту — до 15 листопада поточного року²²⁶.

Наркомфін СРСР вимагав дотримання «твердої класової лінії» при оподаткуванні сільського населення. Колгоспи Одеської області у червні 1933 р. достроково сплатили податки, навіть до появи закону про сільгосподаток та вручення окладних листів²²⁷. Порядок проведення сільгосподатку 1933 року у вигляді постанови РНК УСРР з'явився 2 червня, згідно якого куркульські господарства мали сплатити податки «повнотюю» до 15 серпня²²⁸. Українські селяни сплачували по 37 руб. позики на двір, а загалом її сума для сільського населення становила у 1933 р. 106 млн, у 1934 р. — 143 млн. руб.²²⁹ 17 вересня

1933 р. Бородянський райвиконком оподаткував чотири «куркульських» господарства с. Мигалки в індивідуальному порядку, тому що вони займалися перепродажем м'яса та скупкою, маючи від 500 до 900 руб., відтак вимагав стягнути з них податки протягом 2–3 днів²³⁰. Наприкінці року багато районів навіть перевиконали план обов'язкових платежів, а також багато сільських рад, але були села з боргами. Зокрема, в Менському районі селяни недоплатили 32 тис. руб. податку, а в Чернігівському районі недовиконання сягало 28%²³¹.

Обов'язкові платежі селян в умовах голодомору та голоду, випадки яких траплялися навіть протягом 1934–1935 рр., ставали для них непосильними, тому будь-які додаткові зобов'язання, особливо позики та культзбір, знекровлювали село. 2 лютого 1934 р. нарком фінансів УСРР О. Рекіс повідомив голову Раднаркому УСРР П. Любченка про те, що колгоспи передплатили позику в розмірі 123 млн руб., а колгоспники — на 45 млн руб., однак її виконання станом на 1 лютого виявилася незадовільним: 61,7% на Харківщині, 68,8% — на Київщині, 64,5% — на Вінниччині, 84,5 — на Дніпропетровщині, 77,7% — на Одещині, 52,2% — на Чернігівщині та 70% — на Донеччині²³². Багато районів мали виконання підписки позики на 12–30%, але навіть 40 млн руб. позики по селу та 94,1 млн руб. так званого культзбору, вилучених фінорганами та сільськими радами, свідчили про інтенсивність мобілізації коштів, про постійне тероризування селян, про конфіскацію майно, про його продаж з торгів.

5 березня 1934 р. М. Хатаєвич інформував С. Косіора про те, що середні ставки культзбору для колгоспників становили 48 руб., для одноосібників — 54 руб., тому просив підвищити їх для області на 10–12 руб.²³³ Нарком О. Рекіс не підтримав пропозицію М. Хатаєвича, зазначивши, що у решті областей їх збільшили, але десятки і сотні районів мають недобір в 11–15%. Позику 45 млн. руб., яка переважно припадала на колгоспників, була виконана у березні 1934 р. лише на 20%, тобто 9 млн руб., а «куркулі» мали дати 4 млн. крб., однак сплатили лише 0,6 млн руб.²³⁴ Не з'ясовуючи економічних можливостей селянських господарств сплачувати податки та неподаткові платежі, О. Рекіс запропонував 27 березня П. Постишеву скасувати будь-які обмеження щодо застосування права продажу майна одноосібників за ухилення або недовиконання «державних зобов'язань»²³⁵.

30 червня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У отримало від Сталіна телеграму, якою він зобов'язав взяти під особливий нагляд та контроль виконання населенням податків. На 20 листопада 1934 р. надійшло 473, 2 млн руб. податкових і неподаткових платежів, що становило 85,2% виконання річного завдання, з них 138,4 — культзбору (84,8%), 123,6 — сільгосподатку (94%), 74 — самообкладання (94%), 30,8 — млн руб. одноразового податку (75,2%), а також було стягнуто 106,3 млн руб. страховки майна²³⁶. На одне господарство колгоспника припадало 80 крб. обов'язкових грошових платежів, на одноосібне — 233 руб., «куркульське» — 1505 руб. на рік, з них для двох перших категорій культзбір був вищим від решти стягнень, навіть від податку та само обкладання, а для так званих «куркулів» культзбір сягав 378, сільгосподаток — 459, самообкладання — 668 руб.²³⁷ «Успіх» податкової кампанії можна пояснити використанням репресивних методів. Так, 14 вересня 1934 р. В. Куйбишев та Л. Каганович запропонували Сталіну скасувати постанову 17 вересня 1932 р. про забо-

рону стягнення у фонд оплати за штраф вартості живого та мертвого реманенту, застосовуючи до неплатників податків конфіскацію майна, крім житла, палива, одягу, взуття та білизни²³⁸. 1 листопада 1934 р. колгоспи виконали 82,3%, колгоспники — 85,6%, «трудові» одноосібники — 86,7%, «куркулі» — 79,2% суми планового зобов'язання податкових і неподаткових платежів²³⁹. Отже, форми грошової повинності та методи її виконання залишились без особливих змін. Хоча терміни сплати були скорочені, кампанія по мобілізації коштів населення тривала протягом року.

Друга половина 30-х рр., незважаючи на скасування карткової системи постачання міського населення хлібом, не послабила податкового тиску на село. Якщо скласти разом усі форми обов'язкових платежів (податок, самообкладання, культзбір), то у 1934 р. одноосібне господарство платило пересічно 260 руб. на рік, а наступного 1935 р. — 428 руб. «Експертники» вносили податок залежно від суми доходу: 500 крб. при доході 1500 руб. на двір та 720 руб. при 2000 руб.²⁴⁰ Одноосібники, щоб уникнути принципу класового оподаткування та руйнівних його наслідків, подавали заяви до колгоспів. Зокрема, на Київщині до них записалося 12 тис. селянських дворів, на Вінниччині — 24%, а з 83 млн руб. запланованого стягнення податку з одноосібного сектору, скороченого згодом до 53 млн крб., виконали на 10 вересня 1935 р. 17,2 млн руб., тобто 32,4%²⁴¹. За перше півріччя 1935 р. до колгоспів, щоб «заховатися» від оподаткування індивідуальним порядком, подалося 156 тис. селянських дворів, тому що податкові органи тероризували селян. За даними 12 районів Київської області у 1935 р. було описано та продано майно 1350 господарств, які не виконали грошової повинності, а на Харківщині та Вінниччині — майже кожне п'яте господарство селян²⁴². Отже, репресивний механізм продовжував діяти і протягом другої половини 30 х рр., не звертаючи уваги на жахливу економічну та соціально-демографічну ситуацію у постголодоморному селі. Наркомфін УСРР встановив у 1936 р. ставку культзбору для колгоспників 35 руб. на двір, сподіваючись на 110 млн. руб. планового стягнення²⁴³. За матеріалами річних звітів колгоспів України 1937 р. обов'язкові платежі колгоспів у 1936 р. становили 190,5 млн, у 1937 р. — 233,9 млн. руб.²⁴⁴ 16 травня 1937 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видали постанову, якою звільнили з 1 липня 1937 р. від сплати податків тих колгоспників та «трудових» одноосібників, яким виповнилося 60 та більше років²⁴⁵. Станом на серпень 1937 р. колгоспники виконали 94,1%, одноосібники — 67,2% планового обсягу податку, а також 84,5% та 41,3% культзбору²⁴⁶. 26 травня 1938 р. Наркомфін СРСР надіслав до відповідних установ циркулярного листа № 288/141 «Про проведення сільськогосподарського податку у 1938 р.», яким встановив умови та форми оподаткування колгоспників та одноосібних селянських господарств, керуючись попередніми законами 1934–1937 рр.²⁴⁷ Якщо присадибні ділянки колгоспників не використовувалися під сади та посиви, то їх могли звільнити від оподаткування, а заробітки трактористів МТС, які жили на селі, не підлягали оподаткуванню. Доходи від використання гужового транспорту обкладалися не сільгосподатком, а подоходним. Неземлеробські заробітки одноосібників підлягали оподаткуванню.

В українському селі, починаючи з 1927/28 р., впроваджувалася дивна форма додаткового оподаткування селян, яка мала назву — самообкладання. Зустрі-

чалось таке визначення самооподаткування, ніби селянські господарства, виконавши важкий сільськогосподарський податок, добровільно погоджувалося на чергове стягнення грошей. 28 грудня 1927 р., на засідання хлібозаготівельної комісії політбюро ЦК КП(б)У у складі В. Чубаря, Л. Кагановича, О. Чернова, В. Затонського та М. Полоза, було ухвалено рішення про підготовку закону про самооподаткування до 30 грудня²⁴⁸. 31 грудня політбюро ЦК встановило ставку — 35% від суми сільгосподатку²⁴⁹. 8 січня 1928 р. газета «Вісті ВУЦВК» опублікувала інструкцію про застосування постанови ВУЦВКу та РНК УСРР від 2 січня «Про самообкладання людної та задоволення її громадських потреб», започаткувавши цю дивовижну форму додаткового податку для розвитку соціально-культурної галузі радянського повсякдення (лікарні, хати-читальні, клуби, школи, дороги тощо). Його можна було виконувати грішми, трудовою участю та сплатою натуральної повинності, але за умови половини голосів трудового колективу, загальних зборів села. Для робітників і службовців існувала ставка 10–15%, для кустарів та ремісників — 15–30%, для напівпромисловців — 20–35%, для підприємців-промисловців — 25–40% від суми сільгосподатку²⁵⁰. «Купці й дворяни утримували колись на свої кошти клуби, — зазначалося на пленумі Запорізького окрвиконкому, — чому ми тепер не можемо утримувати своїми коштами селянські клуби й хати-читальні»²⁵¹.

Просвітницьке завдання, яке спочатку покладалося на самообкладання, швидко трансформувалося у звичайні побори селян. Його сплачували навіть особи, позбавлені виборчих прав, а культурне відродження селяни сприймали по-своєму. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, відвідавши Уманщину, писав в газеті «Вісті ВУЦВК»: «Так, в одному селі Ладижинського району давненько вже заслухали доклад про самооподаткування на побудову школи і ні до чого не домовилися, а через кілька днів загальні збори порадилися зібрати 550 руб., щоб купити дзвін та 675 руб. на утримання попа й диякона»²⁵². Станом на 17 січня 1928 р. 5 тис. сільських рад 26 округ, а це майже половина їх в Україні, взяли на себе зобов'язання по самооподаткуванню на 16 млн руб.²⁵³ Секретар ВУЦВКу А. Буценко також висловлював оптимістичні настрої стосовно просування самооподаткування в селах України. «На кінець січня цього року, — наголошував він 3 лютого, — ми маємо відомості, що майже в усіх селах України закон про самооподаткування проводиться успішно і що в низці сел процент оподаткування по відношенню до єдиного сільгосподатку, замість 35% збільшено до 60 і навіть до 100% на спекулятивні елементи і на тих, хто експлуатує чужу працю і збагачується її коштом»²⁵⁴. Нарешті, почали офіційно говорити про вибірковий класовий принцип застосування самооподаткування, яке використовували для максимального вилучення коштів заможних груп села. «Запропонувати сільРПК, — наголошувалося в постанові Харківського окрпарткому від 6 січня 1928 р., — проводити самообкладання повністю в розмірі 35% сільгосподатку, допускаючи в окремих місцях перевищення зазначеного проценту в належності від потреб села, можливості обкладання і бажаності самого населення. В заможних і куркульських селах при самообкладанні не обмежуватися 35%-вим обкладанням. Найбільшу важкість самообкладання зосереджувати на групі більш забезпечених і особливо заможних і куркульських господарств»²⁵⁵. Пропонувалося стягнути до 1 лютого 70% суми, щоб не викликати невдоволення селян, а з «куркулів» брати — «негайно та повністю».

Інструктор ЦК КП(б)У М. Ікс, перебуваючи в Кам'янецькій окрузі, інформував центр про те, що одночасне стягнення самообкладання та селянської позики, які становили третину суми податку, з економічної точки зору не підлягає виконання, а з політичної викличе спротив і соціальний гнів населення²⁵⁶. Якщо одні висловлювали обережність щодо застосування ставок самооподаткування, то інші партноменклатурники пропонували «надзвичайні заходи». Зокрема, нарком фінансів УСРР М. Полоз радив окрфінвідділам застосовувати примусове стягнення суми самооподаткування, вдаючись до арешту, опису та прилюдного продажу майна. За постановами зборів, рішення яких ухвалювалися переважно під тиском сільських рад, в Україні мало надійти 35,3 млн руб., а 20 лютого зібрали лише 18,4 млн руб., тобто 57%. Хоча були округи, у яких виконання становило 12,6% (Кам'янецька), 7,1% (Тульчинська)²⁵⁷. Селяни обурювалися, а в листах висловлювали подив: «...ще й самооблогу якусь видумали, усе вам мало»²⁵⁸. Наприклад, в с. Виповзка Переяславського району збори села скликали чотири рази: на перших зборах — жодного голосу за самооподаткування; на других — теж; на третіх один за, решта проти; на четвертих, коли з'явилося лише 45 осіб, 38 проголосували проти, 8 не голосували²⁵⁹.

На адресу партійних та радянських органів влади посипалися листи від селян, у яких «плач та крик і більше нічого». «Самообкладання» довершило чашу селянського терпіння. «Кожен рік все гірше і гірше, — писав у лютому 1928 р. Ф. Станіславський з с. Христинівка на Уманщині, — зараз такі податки великі накладають на селян, яєсь самообкладання виявилось, хіба можна цю владу вважати хорошою, яка не рахується, останню корову забирає»²⁶⁰. Подібних листів було безліч. Вони офіційно надходили до органів влади, а інколи співробітники ДПУ перехоплювали приватне листування. Наприклад, селяни с. Великопавлівка Зінківського району писали 11 лютого 1928 р. таке: «Ну, а за податок так натиснули на дядьків, що забрали у селянина все, що потрапляло під руки — полотно, годинники, сукно. А тепер самообкладання, то виходить чистий скандал. Селянство кричить криком, що не треба, а вони обкладають, на самообкладання дали малий строк, а потім будуть забирати»²⁶¹. Кампанія по самооподаткуванню а насправді з примусового оподаткування селян за довільною ставкою, виходячи з класових та ідеологічних міркувань і планового завдання «мобілізації коштів», офіційно висвітлювалася пресою. Ніхто не приховував додаткового оподаткування селян. «Закінчено кампанію по самооподаткуванню в Березівському районі, — повідомляла газета «Вісті ВУЦВКу» — Середній процент самооподаткування було доведено по району до 50% єдиного с.-г. податку, причім по деяких селах, як от в Маринівці та Завадівці, самооподаткування перевищило 60% єдиного с.-г. податку»²⁶². Весною того ж року деякі села цього району уразив голод, як наслідок виконання хлібозаготівельної та грошової повинностей. Конструктивні зауваження селян на загальних зборах стосовно ставок і термінів внесення самооподаткування вважалися куркульською провокацією. Органи ДПУ відслідковували соціально-політичні настрої селян довкола оподаткування, надсилали відповідні спецзведення до виконавчих органів влади. Так, в с. Михайлівка Лозовеньківського району на Харківщині «куркуль» Баєв виступив на загальних зборах із такою заявою: «Радвлада нас душить. До якої пори це відбуватиметься? Не встигли заплатити податок, як уже

треба платити самообкладання. Щоб позбутися радвлади, нам треба організувати зелені банди». А селянин Ф. Захаров з с. Петровське заявив на сільському сході: «Громадяни, у нас цього року недорід, самообкладання ми платити не в змозі, а якщо і доведеться платити, то не більше 15% з розстрочкою до 1 травня»²⁶³. Влада не звертала особливої уваги на заяви селян, збільшуючи ставки самооподаткування, тобто оподатковуючи селян «самостійно» за класовим принципом. У 1928/29 р. надійшло 19,4 млн, з них селяни віддали 19,3 (середняки — 15,7 млн, «експертники» — 3,4 млн, приватні промпідприємці — 180 тис.), колгоспи — лише 46 тис. руб.²⁶⁴ 27 жовтня 1929 р. відбулося закрите засідання ВУЦВКу, на якому вирішили не підвищувати загальний рівень самообкладання за 25%²⁶⁵. Але механізм уже діяв, зупиняти його ніхто не наважувався.

7 серпня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР затвердили чергову інструкцію здійснення самооподаткування «людності» на «громадські потреби», зобов'язавши місцеві органи влади негайно розпочати кампанію 1929/30 р. по вилученню селянських коштів. Загальні збори скликали сільради оголошуючи їх дату за тиждень, а вони вважалися повноправними, якщо брала участь половина села. Об'єктом самооподаткування були колгоспи, селянські господарства, окремі громадяни, які платили податок. Ставка самообкладання не повинна була перевищувати 30% загальної суми податку, сплачуваного усіма господарствами села²⁶⁶. За планом мало надійти 40 млн, з них на селян припадало 39,5 млн руб.²⁶⁷ 28 жовтня 1929 р. 35 млн руб. «довели» до кожного двору, а реально надійшло 17,6 млн руб., хоча станом на 7 грудня 1929 р. селянам нав'язали 48,2 млн руб. самообкладання, що становило 52% суми сільгосподатку, а 15 січня 1930 р. фінустанови отримали 43,2 млн руб.,²⁶⁸ тобто перевершили відправну цифру. На 1 березня 1930 р. податкові органи вилучили у селян 46 млн руб. по лінії так званого самообкладання, з них питома вага колгоспів становила 0,6%, селян-середняків — 70%, «куркулів» — 28,4%²⁶⁹. Ставка по районах сягала 45–65% суми податку, хоча допускав можливість її доведення до 75% суми сільгосподатку²⁷⁰. Самообкладання відбувалося за п'ятиденками, кварталниками, декадниками, тобто за принципами, формами та методами класичної системи радянського оподаткування. На збирання коштів «усім районам і містам дано максимум 48 годин»²⁷¹, а кампанії набули циклічного характеру.

Чергова кампанія розпочалася 16 серпня 1930 р. згідно постанови ЦВК та РНК СРСР «Про самообкладання людності», а в Україні — з 10 вересня, тобто після прийняття постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про самообкладання людності в 1930–1931 році на задоволення її громадських потреб»²⁷². Податкові органи мали зібрати гроші до 1 листопада 1931 р., відтак селяни ставали учасниками виснажливого річного марафону. Збільшення загальної суми так званого самооподаткування означало посилення індивідуального податково-фіскального тиску на кожне селянське та колективне господарство. Основний тягар самообкладання лягав на колгоспників та селян-одноосібників, тому що вони були фізичними платниками податку. Зокрема, сума самообкладання колгоспників у 12 разів перевищувала суму стягнень колгоспів, а селяни-одноосібники у 1931–1932 рр. сплачували на 25–50% більше від колгоспників²⁷³. Загальна сума

самообкладання у 1931 р. становила 105 млн руб.,²⁷⁴ тобто у два рази з лишком більшою від попереднього року.

Нехтуючи масовим голодомором, режимом «чорних дошок», натуральних штрафів, ставки самообкладання зростали. 8 вересня 1932 р. ВУЦВК та РНК прийняли черговий закон про стягнення цього над податку, встановивши остаточний «реченець» виконання республіканського завдання — 1 грудня 1932 р.²⁷⁵ Пояснюючи особливості здійснення самообкладання у 1932 р., І. Борисов вважав податки «обов'язковою повинністю селян», а самооподаткування — «добровільною формою», хоча закликав «ударити по куркулю». Колгоспи звільнялися від самообкладання, тому що сплачували культзбір, а решта сільського населення, навіть священники, платили²⁷⁶. У 1931 р. самообкладання відбувалося в обсязі 100% суми податку, а новий закон дозволяв від 100 до 150%, для «куркульських» господарств 200%, тобто додатково сплачували подвійну суму сільгосподатку. Кустарі також обкладалися самооподаткуванням до 120%, якщо мали 275 руб. річного доходу.

13 жовтня 1932 р. уряд доповнив постанову від 8 вересня новим положенням, у якому зазначалося, що одноосібні трудові господарства приміської смуги колишніх округових центрів підлягали самооподаткуванню у розмірі 200% суми податку, а «куркульські» 250%, якщо були «експертниками»²⁷⁷. Принцип добровільності цього виду оподаткування населення, проголошуваний у щорічних постановах про самообкладання, виглядав цинічно, враховуючи той факт, що селян примусово зобов'язували вносити його у два рази більше від суми сільгосподатку. За перший квартал 1934 р. вдалося стягнути 28 млн руб.²⁷⁸, а протягом 1935 р. ставка була зменшена, яка становила 40–50% до податку²⁷⁹, тобто принцип додаткового оподаткування зберігався, хоча економічно-фінансові можливості селянських та колективних господарств були вичерпані після колективізації, хлібозаготівель, позик. У 1936 р. норми неземлеробських доходів на коня в УСРР становили 680, у 1937 р. 700 руб.²⁸⁰, відтак автоматично зростала сума оподаткування, тому самообкладання за ставками 1932–1933 рр. означало б вирок для господарств. За перше півріччя 1938 р. в СРСР було зібрано 127 млн. руб. самообкладання, а недобір становив 125 млн руб.²⁸¹ Отже, селянський надподаток, функціонування якого лише довершувало систему грошових повинностей, фактично позбавляв господарства внутрішніх витрат на власний соціально-культурний розвиток, але служив фінансовим джерелом формування громадського побуту — лікарень, колбудів, шкіл, бань, амбулаторій, кінотеатрів, зооветеринарних пунктів, хат-читалень. Повсякденність селянського двору зосереджувалася довкола п'ятиденних, декадних, місячних, квартальних, піврічних та річних виплат податку, самообкладання, позик, культзборів, переймаючись не лише пошуком фінансових джерел погашення «державних боргів», а також їх своєчасною виплатою, щоб уникнути іншої форми репресії — арешту майна, опису та продажу з торгів. Життя справді перетворювалося на суцільний страх і жах, від яких не було порятунку, крім голодної смерті.

6. «Поголовний голод» та голодомор: територія щоденного жаху

Соціально-економічні перетворення, які здійснювали більшовики в сільському господарстві України, завжди супроводжувалися катастрофічними наслідками — конфіскаціями майна, депортаціями, терором, голодом. Так було після скасування політики воєнного комунізму, хоча голод 1921–1922 рр., крім ленінських продзаготівель хліба, був викликаний посухою у південних районах України. Селяни голодували у 1924 р., коли діяв неп, а також наприкінці 20-х рр. Голод 1928–1929 рр., причини якого частково висвітлені в історичній літературі, виявився наслідком системного застосування нових форм і методів стягнення хлібозаготівельної та грошової повинності на тлі недороду, що стався від стихії. Зимою 1928 р. від морозу загинула значна частина зернових культур, особливо у південних районах, де постраждало від 50 до 97% сільського господарського клину, а разом в Україні негода знищила 70,3% озимої пшениці, 18,3% жита²⁸². У центральних та східних районах загинуло від 30 до 44% посіву, тому здійснення хлібозаготівель із застосуванням карально-репресивних методів лише ускладнило економічно-господарську ситуацію в українському селі, відтак селяни почали голодувати. Селами прокотилися «голодні страйки». На Миколаївщині, Херсонщині, Криворіжжі, Дніпропетровщині селяни вигукували протестні гасла на адресу влади: «Ви забрали хліб, нічого не дасте бідноті», «Я червоноармієць, служив у Червоній армії, а тепер голодую», «Ми помираємо з голоду»²⁸³. 12 червня 1928 р. ЦК КП(б)У констатував, що в окремих районах Херсонської округи понад 30% бідняцьких господарств відчували «гостру потребу в хлібі»²⁸⁴. Голод охопив села Березівського району Одещини. Від недороду потерпали 3 млн осіб степової смуги, тобто 620 тис. селянських господарств²⁸⁵.

Соціально-економічна ситуація довкола недороду та форм і методів хлібозаготівель обговорювалася в політбюро, на пленумах ЦК КП(б)У, в уряді, але радянська політична еліта відмовилася від закупівель імпортного хліба — вона стимулювала експорт власного зерна. Недорід можна було ліквідувати, однак в Україні діяли «надзвичайні заходи» хлібозаготівель, які дещо згасали весною, а наростали у жнива. Уповноважений по хлібозаготівлі у Роменській та Лубенській округах О. Полоцький цікавився 1 листопада 1928 р. соціальною перспективою: «Який стан утворився після того, як ми від репресованих хлібозаготівель перейшли до добровільних»²⁸⁶. Стан відомий — голод, злидні, зневіра, гнів, спротив населення, тому що репресивний механізм виконання натуральних та грошових повинностей в українському селі ніхто не скасовував, а лише оздоблював фіскальними формами та методами вилучення хліба, грошей.

Недорід та хлібозаготівлі 1928–29 р. виснажили економіку села. Тому від локального голоду весною 1928 р., котрий тоді ще не мав всеукраїнської географії українське селянство відчуло на власних родинах «генеральну репетицію» майбутнього голодомору. Весною 1929 р., тобто внаслідок хлібозаготівельної політики радянської влади, селяни масово голодували, про що свідчать інформаційні зведення ДПУ УСРР. В одному з них зазначалося, що в Зінов'євській окрузі у с. Нова Прага «...опухла сім'я біднячки Коновалової», у Бобринецькому районі у більшості бідноти хліб витрачено в березні місяці, в сільрадах Червона

Долина, Федорівка, Нова Бабанка, Априлівка, Буховицька відсоток голодуючого бідняцтва сягав 70%²⁸⁷. В селах окремих районів від голоду потерпали десятки і сотні сімей, траплялися випадки голодних смертей, а опухання виявилось масовим. Наприклад, у зведенні ДПУ з Первомайської округи зазначалося, що в «...с. Капустянка Савранського району помер від голоду бідняк Островицький, у цьому селі значна частина бідноти вживає сурогати; в селах Цвенігородка, Герцфельдово Доманевського району значна частина бідноти голодує, є опухання. У с. Градовка цього ж району помер бідняк від виснаження. В с. Могильному Хашеватського району приблизно 60% бідняцтва голодує, померло 2 чол.»²⁸⁸. У розмовах селян Херсонського району, судячи з довідок агентів ДПУ, зустрічалися такі висловлювання: «У нас голод тому, що здали увесь хліб. Якщо б не було хлібозаготівель і самообкладання, то хліб був би зараз 5 руб. пуд»; «Якщо ще триватиме існування радянської влади, то нас усіх не стане, усім доведеться померти». Отже, голод став реальністю у повсякденному житті українського села у перші роки масової колективізації. Її початок восени 1929 р. став зловісним, ніби здійснював селянське передбачення — «усім доведеться померти».

Голод 1928–1929 рр. в Україні, хоч і значно менший за руйнівними соціально-демографічними наслідками та географією від 1921–1923 рр., однак тотожний за причинами походження, викликав занепокоєння українців у Європі. 5 січня 1929 р. у Празі зібралася ініціативна група з числа громадських діячів, науковців, освітян, які заснували Комітет допомоги голодуючим в Україні. До його складу потрапили Д. Антонович, Г. Довженко, К. Мацієвич, П. Макаренко, О. Сірополко, П. Феденко, З. Мірна. Вони звернулися до управи Червоного Хреста Чехословаччини, до культурно-освітніх установ та уряду країни з відозвою про надання допомоги²⁸⁹. П. Феденко опублікував брошуру «Голод на Україні», у якій визнав факт недороду 1928 р., а також замовчування його з боку радянської влади, яка сповістила про голод 13 листопада 1928 р. на сторінках газети «Пролетарська правда». Покликаючись на періодичну пресу, він підкреслював, що «границя голоду пересувається з Степової України значно на північ». «Кількість загрожених голодом» у 3,6 млн осіб він вважав неповною, позаяк «...в дійсності катастрофа набрала значно більших розмірів, ніж подають офіційні відомості»²⁹⁰. Українська радянська преса, яку використовував П. Феденко, інформувала про те, що «харчовою допомогою» передбачалося охопити у листопаді 1928 р. 18% дітей — 224 тис. осіб²⁹¹. Допомога «передбачалася», але хліб з українських сіл вивозили, а не завозили «червоні валки». Висновок П. Феденка виявився реалістичним, тому що «...дійсно, загроза повної руйни й смерті повисла над Україною: виснажене голодом селянство не має чим засівати і не має чим орати»²⁹². Брошура була перекладена французькою мовою і здана до друку, виданням якої переймався О. Шультин — голова Комітету допомоги голодуючим в Парижі²⁹³. Таким чином, радянські та зарубіжні джерела інформації тих років засвідчували факт масового голоду в Україні 1928–1929 рр., інтенсивність і територія якого виявилися загрозливими, хоча кількість померлих значно меншою від першого радянського голоду 1921–1922 рр.

Питання географії поширення голоду має соціальну, національну, економічну та суто територіальну складові, які варто розглядати комплексно, уни-

каючи політично-правових тлумачень. Важливо виявити та встановити історичний факт самого явища, його еволюцію, причини та обставини розповсюдження. Будь-який соціум, особливо такий консервативний, яким було українське село, не виникає водночас, але швидко трансформується за умови радикальної зміни соціально-економічних, етнокультурних (фактор мови), духовних (традицій, релігія).

Висвітлюючи голод в Україні періоду сталінської реконструкції, тобто протягом 1928–1938 рр., важливо вирізняти ці соціальні явища за структурно-системними ознаками, тому що вони стосуються сільського і частини міського населення України. Повсякденний голод та голодомор супроводжувався конкретними формами соціально-психологічних аномалій та фізіологічних змін (недоїдання, жебрацтво, безпритульність, вживання сурогатів, дохлої худоби, виснаження, опухання, людоїдство, трупоїдство, смерть), які стали масовим явищем в українському селі, а в умовах постголодоморного періоду (1936–1938 рр.) нагадували хворобами, фізичними недугами, каліцтвом, безпліддям жінок, демографічними прогалинами, психологією страху. Поняття і явище «голод», особливо досліджуваного періоду, якщо опустити причини, розкриває переважно соціально-фізіологічний аспект, позаяк існують відповідні критерії визначення стану людини. Голод та голодування — це така фізіологічна стадія людського організму і соціального бідкування населення, з якої можна вийти з незначними втратами для популяції, а термін «голодомор», котрий став надбанням сучасної історіографії, означає масову смертність від штучного голоду в українському селі 1932–1933 рр., спричиненого карально-репресивними заходами радянської держави. Голодомор є наслідком терористичної діяльності партійно-радянської системи влади, яка свідомо створила умови, несумісні з життям. Тому соціально-економічна політика радянської влади тих лихопомних літ юридично і політично визнана геноцидом.

Територія голодомору стосувалася цілих сіл, районів та областей, у яких було зафіксовано масове опухання, смертність, епідемії тифу, малярії, факти асоціальних аномалій — трупоїдство, людоїдство. Їх наявність свідчила про довготривалість голодування, про фізичне виснаження та морально-психологічні мутації людської психіки. Встановлено адміністративно-територіальні ознаки, тобто конкретні населені пункти, відтак і постраждалих від голодомору людей за національністю чи етнічністю, враховуючи наявне населення, яке знаходилося тоді в селі, на території сільської ради, району, області. Дискусії стосовно етнічного та національного складу сільського населення, яке найбільш чи найменш постраждало в роки голодомору, без конкретного соціально-демографічного аналізу етнічної та «моральної статистики», приречені на абстрагування. Поняття «етноцид», «класоцид», «соціоцид», якими оперують деякі українські та переважно зарубіжні історики для оцінки голодомору, залишаються модерними дефініціями сучасної політології, позбавлених науково-історичної аргументації і далеких від реальної ситуації в українському селі.

Етнічний та національний склад населення в УСРР напередодні масової колективізації сільського господарства найбільш вичерпно репрезентують матеріали Всесоюзного перепису 1926 р. Спираючись на них, відділ демографії ЦСУ УСРР розробив та видав весною 1927 р. статистичний довідник про націо-

нальний склад сільського населення²⁹⁴, котрий залишається базовим джерелом визначення компактності проживання того чи іншого етносу, національного соціуму. Для упорядників довідника питання національності означало з'ясування, насамперед, етнографічного складу населення. Вони свідомо виокремлювали національність і не ототожнювали її з «підданством, громадянством», позаяк для встановлення національності опитуваного організатори перепису використовували «принцип самовизначення», питання про рідну мову, а також «національність матері» як критерій.

Етнічна статистика, яка є функціональною складовою демографії, займаючись обробкою даних про етнічний склад населення, бере до уваги етнічну самосвідомість (власне визначення етнічної приналежності), рідну мову, інколи і релігійну складову. До етнічних ознак слід віднести також спільність території. Українські селяни наприкінці 20-х рр. становили основу українського етносу, спільноту, яка історично склалася, вирізняючись мовою, обрядовістю, культурою, побутом, компактністю проживання і сталістю території — села, хутори. Як етнічна спільнота зі сталими організаційно-соціальними формами повсякденного життя, культури — українці представляли самобутній народ, котрий вирізнявся місцем свого проживання та походження, крім інших соціально-демографічних ознак.

До початку сталінської модернізації соціально-економічних відносин у 1929 р. українці зберегли традиційні форми господарювання та соціально-культурного побутування. Етнонім «українці» потрапив до офіційної назви радянської державності — Української соціалістичної радянської республіки. Згідно конституційного положення про єдине громадянство в СРСР, кожний громадянин союзної республіки був і громадянином СРСР. «Громадянин Союзу РСР, — наголошувалося в положенні про громадянство СРСР від 1931 р., — є громадянин тої союзної республіки, в межах якої він постійно живе. Проте, коли він через національність або походження вважає себе за зв'язаного з іншою союзною республікою, то він може обрати громадянство тої республіки»²⁹⁵. Закон про громадянство визнав територію та постійне проживання в якості основної ознаки.

Всесоюзний перепис населення враховував не громадянство, а передусім національність та етнічний склад адміністративно-територіальних одиниць, відтак у 1927 р. територію УСРР представляли 53 округи, 700 районів, 612 міст і селищ, 41664 сільських населених пунктів²⁹⁶. Однак внаслідок реформи 1 січня 1930 р. залишилося 42 округи, 579 районів, 10958 сільських рад, 54770 сіл і селищ, у яких мешкало 31 млн осіб, з них 24,7 млн на селі²⁹⁷. За умов політичної ізоляції вони нагадували приречені соціальні резервації.

Етнічний склад сільського населення переконливо доводить той незаперечний факт, що саме селянство становило не лише соціальну основу української нації, але і титульний етнос, котрий репрезентував назву радянської державності. За переписом 1926 р. серед сільського населення українці становили 20,6 млн, тобто 87,7%, а решту — етнічні меншини²⁹⁸. Українські селяни переважали в усіх округах. Зокрема, у 18 округах (Лубенська, Ніжинська, Чернігівська, Роменська, Черкаська, Прилуцька, Конотопська, Білоцерківська, Кременчуцька, Київська, Полтавська, Уманська, Дніпропетровська, Тульчин-

ська, Сумська, Могилівська, Вінницька, Криворізька) вони мали 91–99%, у 13 (Первомайська, Старобільська, Бердичівська, Кам'янецька, Артемівська, Зінов'євська, Шепетівська, Проскурівська, Запорізька, Куп'янська, Ізюмська, Херсонська, Харківська, Коростенська) — 82–90%, у 4-х (Глухівська, Сталінська, Волинська, Миколаївська) — 70–79%, в Одеській, Маріупольській, Мелітопольській — 60–64%, Луганській, і у Молдавській АСРР — 51%²⁹⁹. Отже, будь-яке стихійне чи рукотворне лихо стосувалося саме українських селян.

Українці переважали в районах, тобто серед другої адміністративно-територіальної ланки. Виявлення національного складу сільського населення показало, що їх було менше половини лише у 5 районах з 609 в УСРР³⁰⁰. У 55 вони становили 70–80%, у 100 — 81–90%, у 90 — від 91 до 95%, від 95% і більше у 293 районах. Така етнічна щільність свідчила про компактність проживання українців на всій території УСРР, про функціонування їхнього самобутнього регіону та землеробського укладу життя.

Російська етнічна меншина в УСРР зосереджувалася в селах та містах Луганської, Мелітопольської та Глухівської округ (21–37%), Старобільської, Маріупольської, Сталінської, Ізюмської, Куп'янської, Харківської (10–18%), а в решті округ — менше 9%, з них в 17 округах — від 4 до 0,5%. Так, до 1% населення росіяни мали у 357 районах УСРР, від одного до десяти відсотків — у 38, від 20 до 30% — у 29, від 40 до 50% — у 9, від 50 до 60% — у 3, від 60% до 90% — у 7 районах УСРР. Необхідно зазначити, що українські селяни переважали серед сільського населення промислового Донбасу: Артемівської, Луганської, Сталінської, Старобільської, посідаючи 75–90%³⁰¹.

Округи як форма адміністративно-територіального поділу проіснували до 2 вересня 1930 р., тобто до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління». На території УСРР діяли 503 адміністративні одиниці — 484 райони та 18 міст, які безпосередньо підпорядковувалися центру. Чергова адміністративна реформа відбувалася протягом 1932–1933 рр. 9 лютого 1932 р. за постановою ВУЦВКу «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР» було створено п'ять областей: Харківську — 82, Київську — 100, Вінницьку — 71, Дніпропетровську — 54 та Одеську — 50 районів³⁰². Безпосередньо центрові підпорядковувалися 17 районів Донбасу, з них 4 міськради — Луганська, Макіївська, Маріупольська, Сталінська, а також 13 районів — Артемівський, Ворошилівський (Алчевськ), Гришинський, Горлівський, Кадіївський, Костянтинівський, Краматорський, Краснолуцький, Лисичанський, Ровеньківський, Риківський, Сорокинський, Чистяківський. До міськрад було приєднано частину попередніх районів з відповідними сільськими радами.

Територія голоду та голодомору, крім соціально-демографічних та адміністративних ознак, мала хронологічну межу. В опублікованих збірниках документів зустрічаються хронологічні рамки колективізації і голоду (1929–1933), а також голоду (1931–1933), у тому числі голодомору-геноциду (1932–1933). Випадає 1930 р., упродовж якого відбувалося інтенсивне здійснення колективізації та політики розкуркулення. Відтак «куркулі» голодували тоді на «виселках», на пунктах переселення, в таборах для спецпереселенців на Уралі, тобто поза селом. Маючи господарство, яке встигли зліквідувати колективізатори,

український селянин у 1930 р. не голодував, хоча і не жирував. Лихоліття визрівало у 1931 р., особливо протягом другої половини. Весною 1931 р. уже голодували сільські учителі, тому що сподівалися на централізоване забезпечення, але їх позбавили цієї можливості. Тому у Кобеляцькому, Погребищенському, Драбівському, Яготинському, Золочівському, Буцькому та інших районах вони «сидять без їжі»³⁰³.

У лютому–березні 1932 р. на території УСРР 438 кв. км мешкало 32,5 млн осіб, з них понад 7 млн міських жителів та 25,5 млн селян³⁰⁴. Голод досяг межі масового лиха восени 1931 р., а протягом першої половини 1932 р. набув виразних ознак голодомору, охоплюючи все більшу кількість районів. «Випадки недоїдання та голодовки виявилися уже в грудні–січні як серед одноосібників (особливо тієї частини, господарства яких розпродали повністю, навіть і дрібні речі, за невиконання завдань по хлібозаготівлі), — писав В. Чубар до В. Молотова та Й. Сталіна 10 червня 1932 р., — так і серед колгоспників, особливо багатодітних»³⁰⁵. Лист голови РНК УСРР є унікальним джерелом для з'ясування проблеми формування території голодомору, його поширення та глибини ураження сільського населення. «З березня–квітня недоїдаючих, голодуючих, пухлих та помираючих від голоду, — наголошував він, — у кожному селі набиралося уже десятки і сотні; з'явилися кинуті батьками діти та сироти»³⁰⁶. Наявність пухлих та масової смертності, на що звертав увагу В. Чубар, засвідчує факт голодомору, територія якого дуже швидко збільшувалася. «Кількість районів — наголошував В. Чубар, — яка перебуває у важкому становищі, росте (очевидно, частина цього зростання відбувається за рахунок виявлення раніш не виявлених, а частина за рахунок вичерпання внутрірайонних ресурсів наприкінці господарського року». Він протягом 15 днів особисто перебував у «найбільш важких районах і селах Київської і Вінницької областей», відвідавши села 13-ти районів Київської та 4-х районів Вінницької областей, тобто пересвідчився на власні очі. Якщо на початку травня в Україні було виявлено 61 район масового голодування сільського населення, то у червні «можна нарахувати мінімум 100 районів»³⁰⁷. В листі В. Чубаря підкреслювалася критична ситуація в голодуючих регіонах Молдавської АСРР, що мала 11 районів, серед яких переважали, крім Слободзійського, Дубосарського, Григоріопольського, Тираспільського, українці. Їх було в Ананьївському — 52%, Балтському — 95%, Бірзульському — 52%, Кам'янському — 47%, Крутянському — 71%, Рибницькому — 53%, Червоно-Окнянському — 65%. На території автономії загалом проживало 493 тис. осіб, з них українців — 248 тис., молдаван — 169 тис.³⁰⁸ Відтак застереження, висловлене Петровським і адресоване Сталіну: «До чого хлібозаготівлі довели Молдавію — Вам відомо», стосувалося більшою мірою етнічних українців цієї автономії.

Голодомор, судячи з листа В. Чубаря від 10 червня 1932 р., охопив третину сільських районів УСРР з населенням 8,5 млн осіб. Про масовий мор свідчать десятки і сотні «опухлих і померлих від голоду у кожному селі», а про штучність «система вилучення в одноосібників хліба повністю, навіть і насінневих фондів і майна, повне вилучення усього наявного в колгоспах», «додаткове друге, а нерідко і третє» завдання, «хліб, виданий колгоспникам авансом на трудовні, забирався бригадами до хлібозаготівель». Голова ВУЦВКу Г. Петров-

ський, інформуючи Сталіна про голод в Україні, передав слова селян: «Навіщо створили штучний голод, адже у нас був урожай; навіщо насіння забрали — цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба за скрутних умов їхати за хлібом до нехлібних районів?»³⁰⁹. Він вжив цей вираз без лапок, тобто передав настрій селян. В листі є також доказ масового голодування: «інколи дві третини чоловіків залишають село і йдуть за хлібом». Пропозиція Г. Петровського стосовно «організованої поїздки за хлібом через кооперацію та колгоспи» була відхилена, а натомість з'явилася заборона продажу залізничних квитків для селян.

Столична Харківська область у березні 1932 р., коли голод уразив цілі села і райони, мала 98503 кв. км, де мешкало 7,7 млн осіб, з них 1,5 міського та 6,2 млн сільського населення. Перша інформація про кількість районів області, уражених голодом, з'являється 21 червня 1932 р. в матеріалах політбюро ЦК КП(б)У про допомогу колгоспам бурякосіючих районів. Було названо 7 районів, що перебували «в найбільш тяжкому стані», тобто зазначено не лише територію, а й факт голодомору, позаяк є присутня кваліфікація аномального соціального явища. Від голоду у названих семи районах Харківської області (Семенівському, Кобеляцькому, Чутівському, Глобинському, Нехворощанському, Оржицькому, Оболонському), які географічно знаходилися на Полтавщині, проживало 492 тис. людей³¹⁰. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов доповідав ЦК КП(б)У в червні 1932 р. про масовий голод в районах області. Лише у Семенівському районі переважна більшість колгоспів та сільрад не мала хліба для громадського харчування, а в селах Буринка, Саранчавка, Гриньки, Крива Руда, Устинівка, Вереміївка, Тройняки, Очеретовата, Великий Поділ, Чернишенське, Михайлівка, Хрущовате, Шепевське, Куликовське, Коржинське «на ґрунті голодування колгоспників є випадки опухання». За переписом 1926 р. в Семенівському районі було 52,3 тис. населення³¹¹, а на березень 1932 р. — 46 тис.³¹² Росіян в районі налічувалося 528 осіб, тобто села були винятково українськими, а також Кобеляцького району (Суха Маячка, Бродщина, Красне, Василівка, Чорбовка, Сухинівка), у яких зафіксували масову смертність та споживання м'яса дохлої худоби, цвіту акації, бур'яну. Це були українські села, приречені на голодну смерть. Так, Сухо-Маяцька сільська рада мала 3265 населення, з них 3245 українців, 14 росіян та 6 болгар, Сухинівська — 252 господарства з 1200 особами, Бродщанська — 374 господарства та 1701 осіб, у тому числі 1692 українця і 19 росіян, Василівська — 572 двори та 2648 душ населення, з них українців — 2641, Краснянська — 523 двори, 2403 особи винятково українців, Чорбівська — 673 господарства з населенням 3508 осіб, українців — 3497, росіяни — 11 селян³¹³. В с. Дуброва Чутівського району лежали пухлими від голоду 36 сімей. Аналогічне становище спостерігалось в інших селах району — Рубльовка, Постельки, Войнівка, Іскрівка, Лисковці, Пилевці, Дельці, Володарка, населення яких масово залишало домівки у пошуку порятунку від голодної смерті. У них мешкали винятково українці, а представники інших етносів становили одиниці. Наприклад, в с. Войнівка було 575 дворів з населенням 2808, а українців 2786, 12 росіян і 4 німці³¹⁴. Українськими за етнічним складом були відомі села Іскрівка та Кочубеївка: перше мало 958 господарств з населенням 3882, з них українців — 3740, росіян — 90, євреїв — 14, поляків —

19, німців — 4; друге 826 дворів з населенням 2965, а українських селян — 2829, решта — нацменшини.

Територія голодомору охоплювала усі села району, у яких проживали десятки тисяч хліборобів. Населення районів у 1932 р., якщо порівняти з даними перепису 1926 р., збільшилося, але шляхом розширення їх територіальних кордонів та об'єднання із сусідніми регіонами. Так, у Глобинському районі станом на березень 1932 р. мешкало 101,7 тис. осіб, позаяк до його складу входили села колишніх Глинського та Горбівського районів. В с. Федорівка, яке мало 197 дворів, налічувалося 982 особи, з них 976 українців, а під час посівної 1932 р. померло — 80, протягом травня — 36, а за квітень — більшість «сімей цього села лежить пухлими»³¹⁵. В с. Горби цього району було 864 двори з населенням 4092 особи, з них українців виявилось 4028, а від голодовки померло за весну — 11, в с. Бориси, як зазначалося в доповідній записці Харківського обкому КП(б)У, «пухлих від недоїдання — 91 особа (всі бідняки)»³¹⁶. Селяни помирали на вулиці, а трупи лежали декілька днів. В Оржицькому районі, судячи з інформації секретаря Харківського обкому Р. Терехова, переважна більшість колгоспів не мала хліба, тому на початку весняної сівби колгоспники харчувалися сурогатами, а в селах лежали десятки пухлих селян: Круподерка — 40, Луком'я — 30, Яблунівка — 30, Оржиця — 27, Перевенці — шестеро. Відсутність громадського харчування колгоспників спричинила їх масовий невихід на роботу.

Із 82 районів Харківської області, крім дуже «важких», про які було згадано, «аналогічні випадки більшого чи меншого рівня голоду встановлено в таких районах»: Сахновищанському, Краснокутському, Злочівському, Дворечанському, Куп'янському, Сватівському, Оболонському, Карлівському, Краснопільському, Ново-Санжарському, Печенізькому, Старо-Салтівському, Лубенському, Миропільському, Старобільському, Ново-Георгіївському, Сумському, Чорнуському, Лохвицькому, Близнюківському, Пирятинському, Чугуївському, Решетилівському, Гадяцькому, Недригайлівському, Балаклівському, Троїцькому, Петровському, Зіньківському, Білолуцькому, Липово-Долинському, Ново-Псковському, Роменському. Отже, голод охопив 39 районів Харківської області, які було визнано «важкими», але і в інших її частинах селяни нестерпно голодували. У перелічених районах мешкало 3,2 млн осіб, які стали жертвами голодомору, тому що помирали внаслідок тривалого недоїдання, від хвороб та ґрунті фізичного виснаження, вживання м'яса дохлої худоби, гризунів, котів, собак. Батьки втрачали дітей, а жінки здатність народжувати, бо хворіли на дистрофію.

Протягом 1932 р. кількість районів Харківської області зменшилася, тому що перейшли до створених Донецької та Чернігівської областей, однак від цього не зменшилася територія голодомору. 2 липня 1932 р. виникла Донецька область, до якої приєднали 13 районів Харківської області³¹⁷, а 15 жовтня 1932 р. — Чернігівська, у підпорядкування якої передали 7 районів столичної Харківщини³¹⁸. Восени 1932 р., тобто в апогей застосування «чорних дощок», репресивних методів і форм хлібозаготівель, Харківська область мала 64 райони, простираючись на територію сучасної Полтавської, Сумської та десятки районів Київської областей. Її територія зменшилася майже на 25 тис. кв. км, яка мала

1864 сільські ради, понад 5 млн сільського та 1,4 млн міського населення³¹⁹. Адміністративно-територіальні зміни зафіксовано у довіднику Харківської області, опублікованому у 1933 р., хоча населення районів реформованої області залишилося сталим, тобто станом на січень 1932 р.

Столична Харківщина 1933 р. перетворилася в область масового голодомору. Якщо 1 березня голод охопив 21, то уже 1 травня — 42, а на початку червня 1933 р. — 59 районів, з них «особливо уражених» — 23, середнього ураження — 17, «слабше» — 19 районів³²⁰. Серед особливо уражених голодом опинилися Хорольський, Чугівський, Новогеоргіївський, Полтавський, Кременчуцький, Решетилівський, Красноградський, Кобеляцький, Глобинський, Миропільський, Чугувський і Новосанджарський, у яких, за повідомленням начальника Харківського обласного відділу ДПУ З. Кацнельсона, «захворювання і смертність на ґрунті виснаження набули загрозливих розмірів». До районів, населення яких перебувало у «важкому» стані, у червні 1932 р., додалися Хорольський, Полтавський, Кременчуцький райони. На території цих 12 районів перебувало 1,2 млн осіб, серед яких виявилось багато «хворих і пухлих» на ґрунті недоїдання, допомога яким у низці випадків не надавалася із-за відсутності будь-яких ресурсів продовольства». Селяни харчувалися м'ясом дохлої худоби, котів, собак, помирали від отруєння та різних хвороб — дизентерії, тифу, малярії. «Грапляються випадки, — підкреслював Кацнельсон 5 червня 1933 р., — коли залишені серед живих батьки поїдали трупи померлих від виснаження дітей. Також траплялися факти, коли на ґрунті недоїдання члени родин вбивали менш слабких, головним чином дітей, вживаючи їхнє м'ясо»³²¹. Отже, голодомор досяг апогею, а людоїдство стало масовим. Якщо зважати на те, що голод охопив 59 районів, які вирізнялися його руйнівними наслідками та поширенням, то разом в області голодувало близько 5 млн осіб. Так, в Балаклійському районі з 48 сільських рад «найбільш ураженими» виявилось 26 з 39 колгоспів³²², у якому мешкало 141 тис. сільського населення³²³. Село Чепишки, яке мало 500 дворів, «перетворилося на пустир», а «ранком диму з труб не видно», бо за березень–травень померло понад 300 осіб, сто лежало пухлими. В селах переважали українці, які масово помирали від голоду. В с. Вовчий Яр було 800 дворів, а щоденно помирало 8–12 колгоспників, відтак протягом півтора місяця померло 2,5 тис. селян³²⁴. Із 25 сільських рад Новосанджарського району голодом було уражено 18, а 45% колгоспників та одноосібників «зовсім не мають ніяких продуктів харчування», відтак у кожному селі налічувалося 60 сімей, де перебувало не менше 200 пухлих від голоду осіб.

Якщо зважити на те, що дві третини сільських рад району опинилося в зоні голодомору, то від нього потерпало 94 тис. осіб, хоча і серед третини, яка не була обстежена органами ДПУ, селяни нестерпно голодували. В Красноградському районі було 40 рад з населенням 123 тис. осіб, з них 15 тис. міського, а голод та масову смертність було виявлено у 32 сільрадах та 103 колгоспах³²⁵. В Ізюмському районі у 14 сільрадах з 36 голодувало 15 тис. селян, а померло 2,5 тис.³²⁶ Кількість голодуючих районів Харківщини збільшувалася: якщо 5 червня органи ДПУ виявили 59 районів, то станом на 10 червня їх було 61, відтак територія голодомору становила в області 74,1 тис. кв. км з населенням близько 5 млн осіб, а вірогідність смертності по районах від 30 до 50%.

Територія Київської області на час її утворення 9 лютого 1932 р. була однією з найбільших, враховуючи кількість районів та населення. Її площа становила 104,2 тис. кв. км з 8,2 млн населення, з якого міського — 1,3 та сільського — 6,9 млн осіб³²⁷. 15 жовтня 1932 р. 29 районів Київської області стали основою для формування адміністративно-територіального устрою Чернігівської області, відтак залишилось на Київщині 69 районів, але до неї одночасно з вилученням приєднали сім районів Вінницької області (Бабанський, Монастирищенський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Уманський, Христинівський)³²⁸. Після чергової реорганізації Київська область мала 72,7 тис. кв. км, 2571 сільську раду, 6,3 млн населення, з них 5,2 сільського³²⁹, тобто на 200 тис. більше від столичної Харківщини.

Формування голодоморівської території на Київщині розпочалося з січня 1932 р., заявило про себе під час весняної сівби, а на початку червня набуло ознак соціального лиха. Саме тоді голод охопив 13 районів області, де мешкало 1,1 млн осіб, у яких особисто побував В. Чубар. Вони були віднесені до категорії «найбільш тяжких», відтак існували райони іншої категорії ураження — «середньої» та «слабкої». Протягом літа, незважаючи на новий урожай, голодування сільського населення набувало масового характеру. 11 липня 1932 р. голова Жашківського райвиконкому доповідав ВУЦВКу про те, що в районі «були випадки масового голодування»³³⁰, а в с. Тарасівка Звенигородського району було виявлено факти людоїдства. В с. Нове Місто Монастирищенського району батьки «порізали та з'їли своїх дітей — хлопця 9 років і хлопця 2 років»³³¹, що свідчило про мутацію психіки голодних селян. У червні 1932 р. людоїдство було зафіксовано в селах Станіславчик та Матусів Шполянського району.

Доказом поширення голодомору в колгоспах Київщини, став масовий вихід з них селян. Лише протягом червня 1932 р. їх залишили 14 тис. колгоспників у 475 колгоспах 111 районів, з них 3,3 тис. селян 75 колгоспів 21 району Київської області. 22 вересня кількість заяв про вихід з колгоспів 27 районів досягла 7 тис.³³² Колгоспники розбирали худобу, майно, а основною причиною виходу з колгоспів явився голод, спричинений не лише хлібозаготівлями. Партійно-урядові органи заборонили видачу хліба для громадського харчування, торгівлю, виїзд за продуктами до інших районів та областей, не видавали хліба на зароблені трудовні. Ситуацію ускладнювали карально-репресивні методи хлібозаготівель, переслідування селян за «крадіжку» так званих п'яти колосків, застосування «чорних дощок», «червоних токів», тобто форми масового позбавлення хліба великих груп сільського населення — сіл, сільрад, колгоспів, районів.

Голодомор на Київщині у 1933 р. вирізнявся територією поширення, інтенсивністю смертності та формами асоціальної поведінки людей, виснажених фізично і психічно. Якщо минулого року січень–червень був початком масового голоду, то перша половина 1933 р. виявилася його апогеєм, позаяк від голодної смерті помирили селяни у кожному селі області. Станом на 15 лютого 1933 р. «за перевіреними даними» Київського облвиконкому голодувало населення 21 району області, а в багатьох селах Володарського, Білоцерківського, Богуславського, Тетіївського, Уманського, Смілянського траплялися випадки людоїдства, що спонукало президію облвиконкому видати розпорядження про боротьбу з ними. Масова смертність, яка спостерігалася протягом грудня 1932 р.,

стала явищем повсякденним, втрачаючи почуття страху, тому що селяни почали звикатися з нею. Так, в с. Петрашівка Володарського району за останні дні грудня–січень від «виснаження померло до 35 осіб», а хворих і пухлих знаходилося до 40 осіб³³³. Напередодні колективізації с. Петрашівка мало 248 господарств українських селян з населенням 1157 осіб. Трупви померлих селян у Петрашівці та сусідній Павлівці, яка налічувала 536 дворів та 2191 душ, з них 2164 українців³³⁴, лежали по 4–5 днів у хатах. 28 лютого 1933 р. інформаційно-посівна група ЦК КП(б)У доповідала, що серед низки областей найбільш «гострі форми набуває голодування в районах Київської області, яке супроводжується опуханням, смертними випадками і навіть фактами людодіства»³³⁵. Помирали колгоспники, які мали трудовні, тобто зароблений хліб, але у багатьох колгоспах не розраховувалися з колгоспниками, а видача на трудовень становила 300–400 г. Керівництво деяких районів, сільських рад, колгоспів намагалося використати хліб для організації так званого громадського харчування працюючих колгоспників, але були випадки, коли Таращанський, Ставищенський райпарткоми «пройшли повз факти голоду». В одних районах були спроби збереження продовольчого та посівного матеріалу, відтак темпи хлібозаготівель падали, а в інших сільради та колгоспи виконували триразові завдання до двору, що зумовлювало поширення зони ураження селян штучним голодомором.

Статистичні відомості про територію голодомору на Київщині, які розробляли оперативні підрозділи ДПУ та райвиконкоми у 1933 р., висвітлюють і засвідчують історичний факт злочину. Демографічна наука має поняття «моральна статистика», тобто статистику смертності від асоціальних факторів. Те, що відбувалося в українському селі протягом голодомору, можна віднести до явищ «моральної статистики», тобто статистики злочину, вчиненого державою проти власного народу. 1 березня 1933 р. Київський обласний відділ ДПУ УСРР виявив кількість наявних районів та населених пунктів, голодуючих сімей, дорослих і дітей, хворих пухлих, померлих, випадків людодіства і труподіства. Голод охопив 42 із 76 районів області та 829 населених пунктів, у яких потерпали 94 тис. дорослих, 112 тис. дітей, а хворих та пухлих виявилось 63 тис., померлих 13 тис.³³⁶ Підкреслювалося, що передані дані стосувалися лише 42 районів, а відомості райвиконкомів не збігалися з оперативними даними ДПУ.

У березні 1933 р., враховуючи лише дані облвідділу ДПУ, тобто наявні адмін одиниці, територія голодомору на Київщині охоплювала наступні райони: Обухівський (80,7 тис. осіб), Баришівський (72,5), Фастівський (81,6), Черкаський (147,5), Чигиринський (92, 7), Золотоніський (91,6), Канівський (87,2), Корсунський (94,3), Городищенський (30,5), Гельмязівський (55,1), Чорнобаївський (97,7), Златопільський (91,6), Звенигородський (87,2), Шполянський (99,3), Кам'янський (112,4), Житомирський (112,0), Коростенський (84,3), Баришівський (31,5), Хабненський (40,1), Бориспільський (72,5), Білоцерківський (144), Володарський (51,7), Попельнянський (96,8), Рокитнянський (102,5), Ружинський (103,8), Сквирський (105,7), Ставищенський (65,9), Таращанський (81,6), Тетіївський (57,2), Черняхівський (59,6), Кагарлицький (58,1), Уманський (144), Христинівський (57,2), Монастирищенський (72,4), Оратівський (50,8), Жашківський (50,4), Плисківський (56,3), Бабанський (95,9), Буцький (117,9),

Лисянський (66,5), Тальнівський (108,6), Богуславський (140,6)³³⁷. Отже, враховуючи наявне населення, яке мешкало тоді у 42 районах Київської області, маємо 3,7 млн голодуючих селян. До категорії 42 районів не потрапили такі, де також голодувало сільське населення. Так, на початку березня 1933 р. від голоду потерпали села Мархлевського польського національного району на Житомирщині: Шиєцька Буда, Василівка, Дранецькі — Хатки, Яблунівка, Ульянівка, Мар'янівка. У них голодували і помирили десятки сімей³³⁸. В районі мешкало тоді 49,4 тис. осіб³³⁹.

Голод супроводжувався випадками людоїдства та самогубств. На початку березня 1933 р. голодомор проник в села Богуславського району: Ісайки, Медвин, Ольховиці, Синиці, Чайки, Бородяни, Красногородка, Гта, Яхни, Михайлівка. В с. Масловка селянка, виснажена тривалим голодом «повісила своїх 3 дітей і сама повисилася». Із 39 сіл Уманського району факти масового голоду було виявлено в 29, а в с. Маньківка Буцького району «пухлих і виснажених на ґрунті недоїдання — 400 осіб», шаленів тиф. 12 березня 1933 р. Київський облвідділ ДПУ, доповідаючи про сотні пухлих і виснажених селян по селах Київської області, зазначав, що наведені цифри значно «зменшені», позаяк райапарати ДПУ обліку кількості голодаючих та пухлих не ведуть, а про дійсну кількість померлих від голоду почасти невідомо і сільраді³⁴⁰. Наркомзем УСРР, спираючись на дані облвідділу ДПУ, повідомляв 14 березня 1933 р. ЦК КП(б)У про голод в 34 районах Київської області, про сотні і десятки тисяч померлих, тобто про соціально-демографічну катастрофу, яка охопила села області.

Кількість тяжко голодуючих районів, крім 42, виявлених на 1 березня 1933 р., неухильно зростала. Спочатку долучилося три райони (Мархлевський, Васильківський, Коростишівський) з населенням 194 тис. осіб. 3 червня 1933 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку, у якій до категорії «важких» відніс 66 районів з 76 у Київській області. За березень–травень кількість районів голодомору збільшилася на 50%. Райони, враховуючи рівень ураження голодом, розподілялися на три групи: до першої групи, яка вирізнялася масовою смертністю, опуханням, людоїдством тощо, належало 34, до другої — 17, третьої — 15 районів³⁴¹. В документах мало згадуються північні райони Київщини — Хабнянський, Овруцький, Чорнобильський, Словечанський, німецький Пулинський, Малинський, Лугинський, Олевський, Іванківський, де факти голоду мали місце, але значно менше від центральних та південних. Вони були малочисельними, у яких мешкало разом близько 450–500 тис., а основну територію голодомору становили 66 районів з населенням близько 6 млн селян³⁴². Якщо 25 березня голод охопив 1214 сіл, то 5 квітня — 1378, а 15 квітня — 1577 сіл³⁴³, а в області було 2571 сільських рад³⁴⁴. Загальна кількість населення, яке голодувало, 25 березня становило 399 тис., а 15 квітня — 494 тис., з них дітей 179 тис. та 262 тис. Вражаюча «моральна статистика», тобто статистика злочину держави. Якщо 25 березня було 89 тис. пухлих, то 5 квітня — 102 тис. Найбільш постраждалими виявилися Богуславський (30,9 тис. голодуючих), Білоцерківський (30,5), Попельнянський (20), Ставищенський (17,1), Оратівський (16,3), Буцький (14,9), Обухівський (14,1), Ржищевський (13,9), Уманський (13,2), Бабанський (19,1), а решта районів від 10 до 12 тис. осіб. Наркомат охорони здоров'я висловив сумнів стосовно

вичерпності наведених даних. «Безсумнівним необхідно вважати значно зменшеними цифри померлих, — наголошував заступник наркома охорони здоров'я Хармандар'ян, — позаяк перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри»³⁴⁵. Смертність за січень–лютий по деяких районах перевищувала у 2–5 разів наведені дані, відтак вона становила пересічно третину серед дорослих і майже стовідсоткову смертність дітей до 1 року. Майже 100 тис. осіб залишились без елементарної госпіталізації для виведення із стану довготривалого голодування і дистрофії, а попереду були надзвичайно складні місяці — травень–червень.

Сільські райони Київщини належали до етнічної території українців, тобто їх компактного розселення по селах та хуторах. Якщо взяти Богуславський район, у якому мешкало 140,6 тис. осіб, то за національним складом він був винятково територією українських селян. Етнічною строкатістю вирізнявся Володарський район, де третина сільських рад була представлена поляками та німцями. У деяких районах траплялися єврейські сільські ради. У Мархлевському польському районі переважало сільське польське населення, хоча у деяких сільських радах існував національний паритет, тобто поділ населення між українцями, поляками і німцями. Пулинський район, котрий мав 50 сільських рад, німецька етнomenшина переважала у 19 сільрадах (50–90%). Центральна і південна Київщина, яка становила основну етнічну територію українців, виявилася епіцентром голодомору. Ця територія суттєво вирізнялася від поліських районів, маючи у кілька разів більше дворів на сільраду та по конкретних селах, відтак і вірогідність смертності. Наприклад, населення Шевченківської округи, яка мала 23 райони напередодні колективізації, зосереджувалося у 1348 пунктах, з них у 451 селі та на 498 хуторах³⁴⁶. За переписом 1926 р. на Черкащині мешкало 1 млн 13 тис. осіб, з них українців 999 тис., тобто 98,7%³⁴⁷. Зазначу, що природній рух населення у 1924 р. становив на Черкащині у 1924 р. 25658 осіб сільської людності, у 1925 р. — 26221 особу³⁴⁸, тобто на рівні чисельності голодуючих одного району. Наприклад, в Кам'янському районі станом на 14 червня 1933 р., судячи з доповідної записки політсектору МТС Київської області, зафіксовано було «масові випадки голодання і вимирання цілих сіл», а за 1,5 місяця «смертні випадки набирають масового характеру»³⁴⁹. У 27 селах району померло 3336 осіб, а в с. Осота, де діяв колгосп «Шлях колгоспника», за травень місяць померло 120 селян, тобто 4 особи щодня. У 1925 р. природний приріст населення Кам'янського району становив 1884 особи³⁵⁰, тому протягом 1933 р. природне відтворення українців у селах Кам'янського району припинилося.

Високою смертністю, спричиненою голодом, вирізнялися села Тетіївського району. В малочисельному селі Ненадиha за 20 днів травня померло 113 осіб, тобто майже 6 щодня, а 80% дітей по селах району були пухлими. За квітень померло 1000, за п'ять днів травня — 459, за 10 днів червня — 2000 осіб, які відносились до категорії першопринчин смерті від голоду, діяли й вторинні фактори — кишково-шлункові, отруєння, тиф, дистрофія. Смерть стала звичним явищем серед українців-хліборобів Київщини, приречених на голодну кончину. В селах району ім. Петровського (Городищенський) померло, за неповними даними, 6 тис. селян.

Начальники політвідділів МТС багатьох районів Київщини використовували формулювання «збільшилась смертність серед дітей», «гостре голодування і смертність на ґрунті виснаження не ліквідовані, а весь час збільшується», «смертність набрала значних розмірів». Масово вимирали сім'ї селян-одноосібників, а на колгоспних угіддях працювали пухлі і страшно виснажені селяни, які помирали прямо на полях, уцілілих відвозили додому непритомними. «Така висока смертність, — інформував політвідділ Виноградської МТС Лисянського району, — створює велику загрозу недостачі робочої сили для збирання врожаю та обробки буряків»³⁵¹. Померлих від голоду не ховали одразу, тому їх трупи поїдали ті, хто був живий. Дві категорії голодуючих викликали увагу «гробоків»: померлі та пухлі. Людоїдство набуло масового явища. «Характерно, що народ збайдужів, — писав начальник політвідділу МТС ім. Петровського Кам'янського району, — абсолютно ні на смертність, ні на людоїдство не реагує»³⁵². Жахливе зізнання, яке передає повсякденне вимирання українських селян на штучно створеній більшовицьким режимом території голодомору.

Особливістю голодомору в Україні є одночасність ураження майже усієї території, а також її формування з січня 1932 р. Від голоду потерпали північні і центральні райони УСРР, не кажучи про південні та східні. 21 травня 1932 р. 8 районів Вінницької області, які, за оцінкою ЦК КП(б)У, «перебувають у найбільш тяжкому становищі», потребували невідкладної допомоги: Бабанський, Уманський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Монастирищенський, Христинівський, Немирівський. Там мешкало 547 тис. осіб³⁵³. Вінницька область мала 2251 сільську раду та 4,7 млн селян, а разом з міським населенням 5,2 млн осіб³⁵⁴. Спочатку утворення область мала 71 район, а після часткової реорганізації — 64, з них 9 станом на 21 червня 1932 р. перебували «у найбільш важкому становищі»³⁵⁵. Перша половина травня 1932 р. характеризувалася «збільшенням голодування у багатьох селах Тростянецького району з наступним опуханням та смертністю»³⁵⁶. Так, в с. Тростянчик тоді померло від голоду 40 сімей, в с. Паланка — 52 сім'ї, у яких лежало пухлими 409 осіб, а в селах Стратіївка, Северинівка голодувало 950 та 1000 селян.

В Уманському районі в с. Фурманка протягом 1–5 травня померло 24 особи, а в селах Дмитрушки, Фурманка, Ладжинка, Ропотуха, як зазначалося в довідці організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У 16 травня, «смертність носить масовий характер»³⁵⁷. Зокрема, в с. Дмитрушках «немає такого дня, коли б не вмирало 5–6 чоловік від голодної смерті». «Недоїданням охоплені всі села району, за винятком с. Яроватка, — зазначалося в довідці, — де стан більш-менш задовільний. В решті сіл району голодування та смертність набрали масового характеру. За відсутністю продуктів їдять дохлих коней, забитих собак, викопують торішню гнилу картоплю, буряк, інші корінняки, домішують бур'яну, що появляється, і таким чином годуються. По полях ходять цілі групи людей, що збирають падаль, корінняки й вживають їх для їжі. Харчування дохлятиною, різними покидьками, гниллю носить масовий характер та призводить до захворювань й збільшення смертності (в с. Паханка виявлено випадки смертності від дизентерії, сибірської язви). І, нарешті в с. Степківка виявлено факт людоїдства... Опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість. У зв'язку з відсутністю продуктів харчування в більшості сіл

збільшення захворювань від голоду, смертності»³⁵⁸. Уманський район, якщо брати до уваги етнічний склад сільського населення, був представлений українськими селами, а також решта районів, які були віднесені до категорії «тяжких». Так, в Немирівському районі сільські ради мали від 177 до 953 господарств, а 19 з 26 сільрад були винятково українськими, решта мала 297 осіб росіян, євреїв, поляків, тобто по 11 на сільраду. На території сільської ради мешкало від 618 до 3234 українців³⁵⁹.

Голодомор мав антиукраїнське спрямування за фактом свідомого ураження складу сільського населення. 15 жовтня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У доповідав про голод в селах та районах області, зазначивши відсутність внутрішніх ресурсів для належного продовольчого забезпечення голодуючих. В Уманському районі «недоїданням і голодовою» було охоплено від 35 до 50% населення сіл, а в березні 1932 р. по місту Умань померло 145 проти 60 осіб у березні 1931 р., протягом квітня на вулицях підібрали 48 трупів селян³⁶⁰. Села району знелюдніли, крім померлих, від 50 до 70% їхніх мешканців розбрелися у пошуках хліба та порятунку. Протягом квітня 1932 р. в селах Підвисоцьке, Левковці, Косенівка, Кам'яне, Вишнопіль Бабанського району щодня помирало двоє осіб, тобто вони були територією голодомору. Напередодні масової колективізації в районі було 19 сільрад від 140 до 1090 дворів у кожній, а з 44,7 — українці становили 44,5 тис. осіб. Усі 12 районів вимагали невідкладної продовольчої та медичної допомоги.

Формування суцільної території голодомору набуло завершення протягом першої половини 1933 р. на Вінниччині. Якщо 17 лютого 1933 р. було виявлено 13 районів (Копайгородський, Липовецький, Любарський, Літинський, Чуднівський, Станіславчинський, Піщанський, Махнівський, Держинський, Могилівський, Джулинський, Вінницький), у яких мешкало 940 тис. осіб³⁶¹, то 1 березня 27 районів, тобто «довиявили» ще 14 (Немирівський, Летичівський, Гайсинський, Ново-Ушинський, Брацлавський, Жмеринський, Іллінецький, Калинівський, Тростянецький, Дрижанський, Вороновицький, Полонський, Бердичівський, Старокостянтинівський)³⁶² з населенням 1,1 млн осіб, відтак разом територія голодомору охопила 2,1 млн осіб. Вінницький обком КП(б)У інформував ЦК про «наявність голодних смертей і пухлик» в районах області, самогубств, людодійства. 15 квітня 1933 р. голодомор охопив 37 районів, з них населення 20-ти перебувало у «тяжкому становищі», особливо 300 сіл, у яких щодня помирало 10–12 осіб. На хуторах Немирівського району селяни лежали пухлими. «Ураження захопило значну кількість колгоспів, — писав 16 квітня секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський, — але переважну більшість воно охопило одноосібників, особливо центральних і південно-східних районів нашої області, де одноосібник по-господарськи значно слабше від одноосібника прикордонних районів»³⁶³. В області голод охопив на 17 травня 1933 р. 38 районів, 431 сільраду, а 30 квітня — 33 райони і 385 сільрад, населення яких голодувало та помирало від виснаження і хвороб. Виявлені райони поділяли на 4 групи: до першої, яка вирізнялася «масовим недоїданням», належало 9 районів з населенням 763,9 тис. осіб; до другої — 10 районів з населенням 822 тис., у яких «продтруднощі охопили значну частину сіл»; до третьої віднесені 7 районів із «незначною кількістю сіл», уражених голодо-

мором, де мешкало 411 тис. осіб; до четвертої — 7 районів з «незначною кількістю господарств в окремих селах», як потерпали від голоду, але з населенням 546,3 тис. осіб³⁶⁴. Від голоду страждали селяни прикордонних районів Вінницької області: Муровано-Куриловецький (7 сіл), Проскурівський (21 сільрада з 57), Славутський (4 села), Новоушицький (11 сільрад), Кам'янецький (11 сіл). Тут мешкало 445,4 тис. осіб. Разом, враховуючи населення 38 зазначених районів, голод охопив близько 3 млн осіб. Він тривав протягом наступних місяців, розширюючи територію.

Південні області, які вирізнялися зерновим господарством і широкими ланами, за кількістю уражених голодом районів поступалися центральним регіонам, особливо у 1932 р. В Одеській області весною 1932 р. голодувало населення п'яти районів — 466 тис. осіб, а на Дніпропетровщині також 5 районів з населенням 423 тис.³⁶⁵ Одеська область мала 51 район, 1155 сільських рад, на території яких проживало 3,5 млн, з них в селах 2,6 млн осіб³⁶⁶. За повідомленням ЦК КП(б)У 1 квітня 1933 р. на Одещині було виявлено факти масового голодування в 9 районах³⁶⁷, а там мешкало 830 тис. осіб³⁶⁸. За книгами загсів та спогадами очевидців виявлено додатково 8 районів, відтак голод за «наявною статистикою» охопив 17 районів, хоча наркомат охорони здоров'я оперує даними про 20–27 районів Одеської області³⁶⁹, тобто більше половини, відтак можна говорити про територію голодомору з населенням щонайменше 1,7 млн осіб.

Територія Дніпропетровської області, яка мала площу 71,6 тис. кв. км, 1128 сільрад, 3,1 млн сільського на 0,9 млн міського населення, виявилася епіцентром голодомору, враховуючи її 49 районів. 15 березня 1933 р. С. Косіор в листі до Сталіна висунув її на перше місце за наявністю «тяжких районів» — 21-го із 49, тобто майже половини. 1 квітня 1933 р., за даними партійних органів, голод охопив населення Н. Василівського, Межівського, Високопільського, Сталіндорфського, Павлоградського, Махнівського, Лихівського, Апостолівського, Магдалинівського, Синельниківського, Бердянського, Мелітопільського, Токмакського, Якимівського, Коларівського, Михайлівського, Олександрійського, тобто 17 районів. Десятки померлих колгоспників та селян-одноосібників не були поховані протягом тижня, а пухлі від голоду були непридатними для роботи. Із 139 районів, охоплених голодом в УСРР на 12 березня 1933 р., 35 припадало на Дніпропетровську область. Павлоградський райком КП(б)У повідомляв 30 квітня 1933 р. про те, що смертність в районі порівняно з минулим роком збільшилася в 7 разів, особливо за рахунок дітей. 5 березня 1933 р. Дніпропетровський облвідділ ДПУ доповідав, що райапаратом ДПУ перевірено та виявлено факти масового голоду у 35 районах, у яких потерпали селяни 336 сільських рад, а також перевірено додатково ще 5 районів. «Хоча відсутність вичерпних матеріалів перевірки не дозволяє зараз говорити про справжню кількість голодуючих у цих 5 районах, — зазначалося в доповідній записці, — проте дані перевірки свідчать про те, що досить значні розміри голоду і по цих районах — безперечні»³⁷⁰. Отже, враховуючи зазначену інформацію, на Дніпропетровщині голодувало населення всіх 49 районів. Начальник облвідділу ДПУ Я. Краукліс не мав жодного сумніву, що «факти голоду і недоїдання є і в решті районів області». Область вирізнялася масовою смертністю по селах, особливо від захворювання тропічною малярією, «яка набула характеру масової епідемії з

великою кількістю смертних випадків, внаслідок значного виснаження сільського населення від голодування»³⁷¹. Сільське населення опинилося на території голодомору, яка знаходилася на кращих землях — відомих чорноземах. Від голоду страждали також селяни національних районів Дніпропетровської області — Коларівського (болг.), Люксембурзького (нім.), Високопільського (нім.), Новозлатопільського (євр.), Сталіндорфського (євр.).

Молдавська АСРР дуже постраждала від голоду у 1932 р. та голодомору 1933 р. Молдавський облвідділ ДПУ констатував 2 березня 1933 р. факт масової смерті від голоду колгоспників та одноосібників Кодимського, Дубосарського, Бірзульського, Григоріопільського, Красноокнянського, Балтського, Рибницького, Кам'янського районів³⁷². Так, в с. Перерите Дубосарського району голодувало 93 сімей, а в Кодимському районі — 498 сімей. Районні книги загсів зафіксували високу смертність селян у цих районах МАСРР. 4 липня 1933 р. Тираспільський район було реформовано, а на його території утворено Компаніївський та Рівнянський райони Одеської області³⁷³. Із 17 його сільрад, які діяли в районі напередодні колективізації, у шести переважали молдавани, в одній — болгари, у восьми — українці, у двох — росіяни³⁷⁴. Для них голод не був «інтернаціональним» чи «совітським», а передусім зброєю масового вбивства за національною ознакою. У Рибницькому районі з 20 сільрад з переважачим етнічним складом було 13 українських, а також в Бірзульському, Кам'янському, Балтському, Ананьївському та інших, крім Дубосарського.

Донецька область виникла на адміністративній карті УСРР 2 липня 1932 р. у складі 23 районів. До її утворення 17 адміністративних одиниць Донбасу (12 міськрад та 5 районів) мали 2,9 млн населення, міського 1,8 млн та сільського 1,1 млн осіб³⁷⁵. До неї приєднали 13 районів Харківської області, а це 914 тис. осіб³⁷⁶, а також 5 районів Дніпропетровської близько 400 тис., відтак сільське населення Донецької області наприкінці 1932 р. становило 2,5 млн осіб. 17 листопада 1933 р., тобто фактично після голодомору, виникла Старобільська округа на базі 14 районів³⁷⁷.

Адміністративна територія не співпадала з територією голодомору в Донецькій області, яка обмежувалася переважно сільськими районами на відміну від центральних та північних районів України, де голод проник у дрібні міста. 10 березня 1933 р. Донецький облвідділ ДПУ повідомив обком партії про те, що голод набув «загрозуючих форм і розмірів», а протягом 27 лютого — 9 березня вони виявлені у селах 21 району з 23 в області³⁷⁸. В с. Шапарське Новопсковського району зафіксовано було випадки людодіства, а там переважали українські селяни. В с. Целуйково, де з 1697 осіб мешкало напередодні колективізації 1691 українців, протягом лютого 1933 р. щодня помирало декілька селян. Із 139 районів УСРР, у яких станом на 13 березня виявили факти голодомору, 29 припадало на Донецьку область³⁷⁹. Зокрема, в с. Шапарське щодня помирало троє селян, 230 господарств колгоспників та одноосібників зовсім не мали «продуктів харчування», тому їли котів, собак, дохлятину. Якщо зважити на загальну кількість районів Донецької області, у яких виявлено було факти голоду і смерть, то територія голодомору охопила близько 2,5 млн селян.

Чернігівська область виникла у 1932 р. на базі 29 районів Київської та 7 районів Харківської областей, населення яких потерпало від голоду. Хлібо-

заготівельні комісії, які розпочали руйнівну діяльність майже одночасно з утворенням області, поглибили голодову катастрофу в селах Чернігівщини. Партійно-радянське керівництво 20 районів намагалося уникнути непосильних хлібозаготівельних завдань. За їх невиконання 2 грудня 1932 р. 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібних господарств було занесено на «чорну дошку», а з 73 сіл 8-ми районів вивезли промислові товари³⁸⁰. За лютий місяць 6 тис. селян із 25 районів Чернігівщини виїдало у пошуку хліба та порятунку³⁸¹, залишаючи територію голодомору, яка охопила, судячи з архівних документів третину районів області, тобто близько 2,5 млн осіб. 19 березня 1933 р. секретар Прилуцького райкому КП(б)У інформував обком про «важкий продовольчий стан в районі, особливо по колгоспах, охоплює чим даліше більшу кількість колгоспів»³⁸². 14 червня 1933 р. Наркомзем УСРР інформував про організацію громадського харчування в колгоспах. Виявилося, що колгоспи 11 районів забезпечені продуктами від 50 до 100%, на 30–50% — 11 районів, у 9 районах — менше 30%, а 5 — «не забезпечені зовсім»³⁸³. В одних колгоспах видавали ложки, а в інших — миски, а необхідним посудом були забезпечені 40% колгоспів 18 районів³⁸⁴. Для голодних людей посуд від споживспілки не мав суттєвого значення. «Те, — зазначав секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітан, — що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах: голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала, — це ганьба»³⁸⁵. Він згадав с. Яблунівку Прилуцького району, де «люди голодують і мруть», а такі села на Чернігівщині, судячи із спогадів очевидців та книг загсів, були у кожному районі.

Отже, сім областей та Молдавська АСРР перетворилися на зону суцільного голодомору, яка набирала потворних форм — масової смертності, людоїдства, труподства, епідемії тифу. За даними секретно-політичного відділу ОДПУ, на 20 липня 1932 р. голодомор охопив 127 районів і «всю територію АМСРР», тобто третину УСРР з населенням 8,5 млн осіб сільської людності. За неповними джерелами інформації партійно-радянських органів, протягом першої половини 1932 р. від голоду потерпало 1,1 млн селян Київщини, 522 тис. селян Харківщини, 466 тис. селян Одеської, 427 тис. селян Дніпропетровської, 547 тис. селян Вінницької області та «вся» АМСРР — 1193 тис. осіб. Спираючись лише на ті райони, які в офіційних документах було названо «важкими», територія голодомору сягнула 3,5 млн голодуючих осіб з фактами масового голодування, яке в окремих селах становило 30–50%.

Протягом січня–липня 1933 р. територією голодомору стали усі області УСРР та райони МАСРР. Співставляючи названі в документах партійно-радянських органів «важкі райони» з офіційними та архівними статистичними джерелами про «наявне» у них населення станом на січень 1932 р., встановлено його чисельність — 22,4 млн осіб. Вони виявилися на ізольованій території — в селах, сільських радах, колгоспах, радгоспах, потерпаючи від голоду. Масова смертність від голоду, яка стала тоді явищем звичним для українських селян, не реєструвалась належним чином. Смертність становила в окремих селах від 30 до 50% «наявного» населення, а траплялися випадки, коли села вимирали повністю, звільняючи територію для переселенців — колгоспників з Росії.

Жертвами голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР, навіть у південних та східних областях, а в північних та центральних — однозначно, хоча від голоду страждали етнічні меншини, які компактно проживали тоді в Україні. Жертвами голоду виявилися не лише померлі, а також ті, які лежали пухлими, хворіли тифом, отруєннями, малярією. Смертність від голоду була масовою: значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, помирали одразу, а також особи похилого віку. Певна група помирала від тифу — до 20% хворих. Решта гинула від різних хвороб.

Територію голодомору, долаючи кордони загорожувальних загонів та різні заборони, намагалися покинути дорослі, залишаючи у містах власних дітей, відтак зростала чергова хвиля дитячої безпритульності на вулицях міст. На 20 травня 1932 р. із 21 району «неорганізованим порядком» виїхало 116 тис. осіб, а 15 лютого лише 12 тис.³⁸⁶ В окремих районах за хлібом виїхало до 50% населення. Відходники, тобто тимчасові працюючі на виробництві колгоспники та селяни, становили у 1932 р. 236 тис. осіб, а за даними Укрколгоспцентру весною 1932 р. «заробітчани» було 299 тис.³⁸⁷

Матеріали перепису населення 1937 р., які свідчать про негативне сальдо природного руху населення в УСРР 1932–1933 рр., однак не висвітлюють адміністративно-територіальних меж голодомору. Із 525 районів УСРР лише у 85 наявне населення перевищувало дані перепису 1926 р., а в 93-х районів його чисельність становила менше 30%³⁸⁸. В опублікованих матеріалах перепису Донецька та Дніпропетровська область навіть мали позитивний приріст, а кількісна динаміка населення в інших областях була далека від реального становища селян в Україні 1932–1933 років.

Тривалість голоду не обмежується постголодоморною фазою, тому що збереглася репресивна система, яка його створювала. Колгоспники не отримували зовсім або своєчасно хліба на зароблені у 1933 р. трудовні, тому голодоморівське повсякдення переслідувало їх упродовж наступних років, особливо у 1934–1935 рр. Наприклад, обстеження соціально-економічної ситуації у 19 районах Донецької області у січні 1934 р. виявило факти голоду у 139 колгоспах, серед них були «...окремі колгоспи, у яких до 50% колгоспників не мали продукти харчування», відтак 67 лежали пухлими, 359 вживали непотріб³⁸⁹. У Сватівському районі селянам не видали зерно на трудовні, тому з 166 родин колгоспників лише 60 мали продукти на 15–20 днів, а чотири сім'ї лежали пухлими. Співробітники ДПУ, які обстежили комуну ім. Ворошилова Беловодського району, констатували факт голодування 50% комунарів, а в артїлі ім. Леніна Міловського району «значна кількість колгоспників від недоїдання попухла»³⁹⁰.

«Продовольчі труднощі» спостерігалися у 32 селах Олевського, Малинського, Коростенського районів, а це не посушливий південь, а поліський край. Заступник голови ДПУ З. Кацнельсон інформував 4 січня 1934 р. ЦК КП(б)У про те, що в обстежених колгоспах «...на ґрунті недоїдання виявилися окремі випадки опухання та смерті»³⁹¹. За даними 8 сільських рад від голоду потерпало 538 сімей, у яких було 22 особи пухлі, а в с. Ставище вимагали термінової продовольчої допомоги 123 з 190 колгоспних родин, позаяк отримали 400 грам на трудовдень. У с. Лісовщина від голоду померли колгоспник Дубличук і двоє

його дітей, а в 11 сільрад Олевського та 6 селах Малинського районів голодувало 265 осіб. Отже, політично-соціологічні обстеження сіл та районів, якими займалися працівники ДПУ, засвідчили факти голоду на Донбасі і Поліссі, причиною якого були хлібозаготівлі та невидача хліба на трудодні з урожайного 1933 р. Наприклад, у с. Ключки Народицького району колгоспники голодували через «недохват харчів». «На сьогоднішній день колгоспні сім'ї, — писав голова колгоспу Ковальчук 22 лютого 1934 р., — які мали у своїй сім'ї непрацездатних, зовсім голодають, а останні теж не забезпечені хлібом, і під час переселення на Південну Україну за планом виїхало 15 господарств, а з останніх частина залишає колгосп і виїжджає шукати харчів без дозволу управи колгоспу. А плани робіт в колгоспі не виконуються через недохват харчів»³⁹². Ще одне поліське село потрапило до більшовицької резервації — території голодомору.

Спецповідомлення З. Кацнельсона початку 1934 р. про факти масового голоду в населених пунктах УСРР є унікальним джерелом, яке засвідчує його наявність, але не як санітарно-епідеміологічні наслідки минулого року, тому що причиною стали нові хлібозаготівлі з врожаю 1933 р. Так, станом на 22 лютого було виявлено «продовольчі труднощі» у 349 сільрадах 74 районів України, з них 16 районів Київської, 17 Харківської, 15 Чернігівської, 17 прикордонної смуги, а в деяких з них зафіксовано «випадки опухання та смерті»³⁹³. Колгоспники та одноосібники вживали сурогати. Так, у Ново-Ушицькому районі не мали продуктів харчування 116 сімей колгоспників та 453 одноосібників, а в Старо-Ушицькому 145 колгоспників та 487 сімей селян. Сотні колгоспників та селян залишали домівки у пошуках їжі. Вони не виходили на роботу не тому, що не хотіли працювати, а були надзвичайно виснажені фізично, тобто примара повсякденного голодомору 1933 р. не полишала українського села.

На початку січня 1935 р. спостерігалася аналогічна ситуація попереднього року, а причиною «продтруднощів», тобто голоду з опуханням та смертними випадками, була невидача хліба на трудодні, які в першу чергу виконували натуральну повинність — хліб для держави, а не людям. Перевірка смертності населення у 17 районів Вінницької області показала її зменшення восени 1934 р. у 7 разів порівняно з 1933 р., однак порайонна смертність (від 328 до 1223 осіб) виявилася тривожною, тому що серед померлих були жертви голоду. 29 березня 1935 р. секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський отримав від Калинівського райкому доповідну записку, у якій зазначався факт голодування в Заливанському колгоспі 563 сімей колгоспників. «Вдома опухлих 4 родини, — підкреслював секретар райому Сазонов, — істощених 80 господарств, крайне нуждаючихся 150 господарств, потребують допомоги 111 господарств, опухлих, що в лікарні: Джуль Настина, 3 душі, працездатний 1, вдова, трудоднів 87, вступила в колгосп в 1933 році; Яремчук Ярина, душ 3, працездатних 1, вдова, вступила в колгосп в 1935 році»³⁹⁴. Сотні голодуючих, десятки сімей пухлих, які лежали в лікарні, сподіваючись на виживання, а також у вогких і холодних хатах, чекаючи голодної смерті. Від голоду потерпали не лише ті, які стали до лав колгоспників у 1933 та 1935 р. Виявляється, що в с. Сугаках, як писав 6 квітня 1935 р. член бюро Вінницького обкому ЛКСМУ І. Глущенко, було «...багато колгоспників із опухлих, не лише серед тих, що вступили до колгоспу останнім часом, але й серед старих, які в минулому досить активно працювали в

колгоспному виробництві»³⁹⁵. Отже, територія голоду не обмежувалася окремими селянськими родинами, а поширювалася на села, колгоспи, райони, за-свідчуючи її рукотворність та злочинні дії місцевої і центральної влади. Територія голодомору — не просто місцевість чи населений пункт, а передусім повсякденний страх від передчуття смерті, який не полишав селян у 1936–1938 рр., судячи з натурального та грошового змісту трудодня. Вони не могли наїстися хліба у 30-х рр.

7. Життя і смерть під «чорними дошками»

Термін і явище «чорні дошки» з'являються у січні–лютому 1928 р., тобто після чергового впровадження продрозкладки яку, як відомо, скасували у березні 1921 р. «Чорні дошки», як система примусових заходів та соціальної ізоляції населення, належали до карально-репресивного арсеналу партійно-радянських органів влади, спрямованих проти «злісних утримувачів хліба». Протягом першої половини 1928 р. їх застосовували вибірково. Радянські органи влади обмежувалися іншими профілактичними засобами покарання за невиконання «плану до двору»: позбавлення волі на «реченець» від шести місяців до 3-х років, штраф, попередження, конфіскація майна, худоби, реманенту, хати, адмінвиселення. Про «чорні дошки» згадували у 1930 р., але як публічно-виховний захід.

Для «успішного» завершення хлібозаготівель почали застосовувати так звані «заслонні загони» довкола українських сіл та на залізницях, щоб унеможливити перевезення «хлібо-насія». Спочатку, коли масово створювалися колгоспи, більшовики не наважувалися застосовувати режим «чорних дошок». Поява восени 1932 р. московських емісарів в Україні — В. Молотова, Л. Кагановича, які займалися викачкою українського хліба, актуалізувала ідею застосування «чорних дошок». 18 листопада 1932 р. вони набули офіційного карально-репресивного статусу згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У. Вищий партійно-директивний орган рекомендував заносити на «чорні дошки» колгоспи України, застосовуючи одночасно наступні заходи: призупинити постачання товарів, заборонити кооперативну і державну торгівлю в селах, вивезти з магазинів продукти, скасувати колгоспну торгівлю для колгоспників та селян-одноосібників, повернути видані кредити та фінансові зобов'язання, провести політичні чистки серед «колгоспного активу та виявляти «саботажників». Рішення про занесення на «чорні дошки» ухвалювали облвиконкоми, а обком партії інформував ЦК партії про виконання директив, тобто забезпечував політичне керівництво масовим терором проти селян.

6 грудня 1932 р. з'явилися перші жертви цієї зброї масового знищення мирного населення. Політбюро ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР, «за явний зрив плану хлібозаготівель та злісний саботаж, організований куркульськими і контрреволюційними елементами», постановили занести на «чорну дошку» українські села: с. Вербка Павлоградського та с. Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області; с. Лютецьки Гадяцького та с. Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської області; с. Святотроїцьке Троїцького та с. Піски Баштанського районів Одеської області³⁹⁶. Згідно перепису населення 1926 р.,

котрий зафіксував національний склад сільських рад в УСРР, Гаврилівська сільська рада мала 1220 господарств з населенням 6927 осіб, з них українці становили 6891, росіяни 31, німці 4 особи; с. Вербка — 1156 господарств з населенням 6285, серед них українців — 6254, росіян 31 особа; Святотроїцька сільська рада 3476 селянських дворів з населенням 1573, з них українців — 1526, росіян 28; с. Лютенька — 2079 господарств з населенням 9302 особи, у тому числі українців 9283, росіян 8; с. Кам'яні Потоки налічувало 591 селянський двір з населенням 2587, серед якого українці становили 2225, росіяни 44, євреї 16 осіб³⁹⁷. Трагічна доля селян Кам'яних Потоків, як і значної частини інших українських сіл, мала і жахливу духовну руїну: 29 грудня 1929 р., тобто напередодні чергового сталінського нового «Переломного року», у цьому селі була ліквідована Успенська церква. Отож і маємо: Ні могили, ні Хреста! Шість перших експериментальних сіл, занесених на «чорну дошку», стали випробувальним полем сталінської зброї масового фізичного знищення за національною ознакою. Понад 30 тисяч українських селян перших шести сіл опинилося в резервації, хоча все сільське населення України було тоді приречене на «чорну дошку: колгоспи 82-х районів України відчули на собі їх руйнівний вплив, а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн сільського населення.

8 грудня 1932 р. С.Косіор інформував Сталіна про те, що уряд та ЦК партії розпорядилися занести на «чорну дошку» 6 сіл, а за рішеннями облвиконкомів ізолювали 400 колгоспів³⁹⁸. Український партійний лідер вимагав від секретарів райкомів та голів райвиконкомів вивозити «усі без винятку наявні колгоспні фонди, у тому числі і насінневі, в рахунок виконання плану хлібозаготівель». Таке свідоме і злочинне рішення Косіор видав 24 грудня 1932 р., отже режим «чорних дошок» набув нової смертоносної сили, перетворивши існування селян у повсякденний голодомор, тому що їх свідомо позбавили їжі. Місцеві органи влади отримали відповідне «політичне замовлення», яке запопадливо виконували, щоб не потрапити до категорії «саботажників». Так, 28 грудня 1932 р. Бердянський райвиконком, «заслухавши» питання про занесення на «чорну дошку» сіл, ухвалив наступне рішення: «За продовження зловмисного невиконання державного плану хлібозаготівель, за організований куркульськими елементами саботаж до занесених облвиконкомом на «чорну дошку» колгоспів ім. Шевченка Новоолексіївської сільради, «Червоний стяг» Ногайської сільради — вжити такі заходи: а) заборонити цілком будь-яку торгівлю цим колгоспам і колгоспникам; б) протягом часу до 28.XII.32 стягти кредити та всі платежі (сільгосподаток, державну заборгованість, страховку), грошову заборгованість по цих колгоспах розверстати по колгоспниках та стягнути протягом до 28 грудня; в) накладати натурштрафу м'ясом в розмірі 15-місячного завдання з тим, щоб до 5 січня 1933 р. дотерміново стягнути з колгоспників цих колгоспів як план м'ясозаготівель, так і накладати натурштрафів; г) негайно заборонити будь-який помол, як колгоспам, так і колгоспникам цих колгоспів»³⁹⁹. Бригада, яку відрядили до цих колгоспів, мала виконати це зухвале партійне рішення до 5 січня 1933 р. Дивна форма комуністичного привітання селян з Різдвом, дату якого більшовики взагалі намагалися перенести на кінець січня. Для новоявлених реформаторів не існувало християнської моралі.

4 січня 1933 р. на «чорну дошку» потрапило с. Городище Ворошилівського району Донецької області, яке мало понад тисячу господарств селян-старобрядців. Вони не виконували державної хлібозаготівельної повинності, обсяг якої з врожаю 1931 р. становив для села понад 10 тис. ц, а заготовили лише 65%. З мізерного врожаю 1932 р. для селян с. Городище довели чергове завдання — 6,5 тис ц, яке на 2 січня 1933 р. було виконано на 24%. За два місяці перебування цього села на «чорній дошці» було вилучено 373 ц., у тому числі від присадибних ділянок колгоспників — 83 ц. З колгоспу повернули 23 тис. крб. кредиту, забрали 356 ц насінневого зерна, було знято з постачання 1020 членів колгоспних сімей та одноосібників, які працювали на виробництві, вивезено три трактора, виселено 43 двори, віддано до суду правління колгоспу, тому з 1753 працездатних — на полі працювало 170–180 колгоспників⁴⁰⁰. Застосованих репресій виявилось замало, тому райком просив від обкома партії нових заходів: накладання на колгоспників та одноосібників натурального штрафу (15-місячної норми хлібозаготівель), позбавити колгосп 1,3 тис га найкращих земель, попередити про виселення села до Сибіру, а натомість заселити їхні помешкання «добрсовістним колгоспниками приміської смуги». Позбавлення землі колгоспу, тобто посівного клину — виявилось черговим винаходом ексекторів.

7 січня 1933 р., тобто на Різдво, Київський обком КП(б)У категорично наполягав на тому, щоб місцеві органи «вилучили все наявне зерно, в тому числі так звані насінневі фонди» з колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель. Насіння було вивезено ще до 1 січня з колгоспних комор області, тому вони виконували плани за рахунок масового вилучення хліба з присадибних ділянок колгоспників, а також шляхом зарахування трудоднів до плану хлібозаготівель. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов, звітуючись про виконання хлібозаготівель в області, назвав лише 15 районів, які виконали на 5 січня 1933 р. хлібозаготівельні плани, отже решта господарств районів вважалася «саботажниками», відтак на них поширювалися акції «чорних дошок» та інші форми масового терору. На старий Новий рік, тобто 14 січня, він особисто підписав постанову про посилення хлібозаготівель та репресій в колгоспах занесених на «чорну дошку». Із 25 колгоспів області, які опинилися на них, лише три виконали план хлібозаготівель, а решта мали від 33% до 49% виконання⁴⁰¹, тому масовий терор тривав. Обком рекомендував районам «зламати саботаж хлібозаготівель в колгоспах», «кинути» бригади активістів, «натравити на них усіх чесних колгоспників, що виконали плани». Отже, пропонувалася громадянська війна місцевого значення в окремо взятому селі. Р. Терехов радив застосовувати «повторні м'ясні штрафи», крім діючих натуральних та грошових штрафів. Його партійний побратим В. Затонський, перебуваючи на хлібозаготівлях в Одеській області, радив «арештовувати, прижимати, описувати», бо і «українця можна насамкінець переконати, що мабуть краще здати хліб», а для цього треба «козири мати на руках», тобто арсенал карально-репресивних заходів, морально-психологічного тиску, залякування. В Арбузинському районі деякі уповноважені разом з активістами, втрапивши всякі моральні норми, якщо вони їх взагалі мали, затягували до помешкань «жінок-індивідуалок» і «почергово гвалтували в порядку натурштрафу»⁴⁰². Свавільно не було меж. Аморальна поведінка представників влади в українських

селах остаточно знівельовала її авторитет, посягла ненависть і зневагу в душах селян, глибоко укоренила боязнь. Колгоспники та селяни-«індивідуали» масово залишали режимні села, у яких життя і смерть були поряд, а умови виявилися таборними.

Створення соціальних резервацій в українських селах виконувало, крім фіскальної і виховну функцію, тобто впливало на свідомість чи підсвідомість з конкретною мотиваційною установкою — «здати хліб». Зомбування виявилось недостатнім, позаяк страх смерті був вищим від режимного статусу села, відтак селяни шукали порятунку на стороні. Щоб унеможливити «вихід з колгоспів» та «чорних сіл», влада вдалася до заборони вільного пересування селян, що разом з іншими формами їх соціальної ізоляції набуло ознак геноциду.

23 січня 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич та голова Раднаркому УСРР В. Чубар надіслали до всіх обкомів та облвиконкомів директиву про заборону масового виїзду селян до Росії, Білорусії за хлібом. ГПУ також отримали відповідну вказівку, посиливши діяльність «заслонних загонів» навколо сіл та на залізницях. Селяни, які виїхали до інших регіонів, підлягали арешту та поверненню в Україну. Заборонявся продаж квитків українським селянам, які не мали довідки РВК про право на виїзд, а також паспорту або оформленого запрошення від фабрик чи заводів про вербування робочої сили. Соціальна резервація стала юридично та організаційно оформленою, а життя нестерпним, про яке згадували селяни, що вижили. Режим «чорних дошок» припав на зимові місяці, тому рослинної їжі уже не було на селянських подвір'ях, відтак вживали мерзлу картоплю, кору дерев, дохлятину, котів, собак, один одного. Жахіття повсякденного голодомору в селах, які опинилися під «чорними дошками», зафіксовано у спогадах мешканки с. Магдалинівка Магдалинівського району Дніпропетровської області, якій у той смертоносний час виповнилося 30 років: «Смерть стала звичайним явищем. Люди сприймали її як звільнення від мук. В дворі вимирало майже пів сім'ї, а то й усі. Мертві годували живих. Свіжі могили розкопувалися. Померлим не було спокою і після смерті. Їли падаль — дохлих коней, корів, якщо залишалися. Люди пухли з голоду. Під час голоду їли все підряд — зелений спориш, кропиви, лободу та інше. Двори були голі, вищипані від трави»⁴⁰³. За зиму — весну поїдали все, що рухалося і було більш-менш їстівним, а весною «виповзали на пашу», ніби худоба.

8. Селянські черги за торгсинівським хлібом

Дослівно термін «Торгсин» означав «торгівля з іноземцями». В роки голодомору він набув самобутнє тлумачення, російська аббревіатура якого була наступною: «Товарищи, Опомнитесь, Родина Гибнет, Сталин Истребляет Народ». Від голоду гинула не «Родина», а звичайні українські селяни та мешканці дрібних міст, централізоване продовольче забезпечення яких заборонив Наркомат постачання СРСР на чолі з А. Мікояном. Цінність людського життя була покладена на терези приймальних пунктів побутового золота в магазинах системи Торгсину, відтак дорівнювала ціні золотих монет, весільних каблучок, дівочих кульчиків.

Формування та діяльність торгсінівської системи розпочалася влітку 1930 р. у Москві з виокремлення спецторгівлі антикваріатом для обслуговування іноземців. 4 січня 1931 р. Торгсін набув всесоюзного статусу, дозволивши громадянам СРСР купувати товари в магазинах за золоті монети царського карбування. Наприкінці 1931 р. його двері широко відчинили для радянських громадян, але в обмін на так зване побутове золото — весільні каблучки для заручених, сережки, обрядові хрестики, різну оздобу, посуд, сімейні реліквії тощо. Ідея такого лихварського обміну золота на хліб та промтовари належала директору столичного московського універмагу № 1 Є. Курлянду, котрий ще у березні 1931 р. запропонував її Наркомату зовнішньої торгівлі⁴⁰⁴. З листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило Наркомзовнішторгу організувати скупку побутового золота через магазини Торгсину, пропонуючи дефіцитні товари. Саме універмаг № 1 у Москві першим розпочав подібні золотозаготівлі серед населення, отримавши дозвіл від голови правління Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями «Торгсін» М. Шкляра. 10 грудня 1931 р. Раднарком СРСР доручив Торгсину здійснювати закупівлю золота.

Створення системи Торгсину не було випадковим. Вона виникла в умовах гострого дефіциту промислових та продовольчих товарів, тому що соціалістична легка та харчосмакова промисловість, особливо після згорання непу, виявилася неспроможною задовольнити споживчий попит міського і сільського населення. Централізована система розподілу продовольчих товарів, яка відбувалася за продкартками протягом 1929–1935 рр., штовхала «совграждан» до магазинів Торгсину. Хлібні картки почали діяти в Одесі, Херсоні, Дніпропетровську, ніби південним регіонам України бракувало власного хліба, а також в інших містах. Нормованому розподілу підлягали найнеобхідніші продукти, а в роки голодору навіть картопля видавалася за картками.

До пріоритетних соціально-професійних категорій продовольчого забезпечення належали промислові об'єкти, кваліфіковані робітники, технічний персонал, іноземні фахівці — професори, інженери, техніки, робітники, які працювали над спорудженням радянських фабрик. На них сподівалися засновники Торгсину, щоб максимально вилучити валюту, а в Україні працювало понад 4 тис. іноземних спеціалістів. Вони мали стати основними клієнтами «Торгсину» та іншої контори з обслуговування іноземців — «Інснабу». «Соціалістичний пролетаріат», тобто індустріальні робітники, не належали до основного контингенту торгсінівських магазинів, позаяк підлягали жалюгідному, але нормованому картковому забезпеченню хлібом, крупами, цукром. Існувало чотири пільгових групи карткового постачання: особлива, перша, друга і третя, кожна з них мала елітний список працюючих робітників та службовців. В Україні протягом 1932 — першого кварталу 1933 р. централізованим постачанням було охоплено 7,3 млн осіб, з них робітників — 3,5 млн, службовців — 3,8 млн⁴⁰⁵. Нормоване продовольче постачання мали лише робітники, а не члени їхніх родин. Комерційна торгівля функціонувала, але «комерсантом» була держава, яка маніпулювала цінами, спрямовувала товарні маси, стимулювала ними одну частину населення, а іншу позбавляла елементарного харчування. Воєннокомуністичний принцип періоду громадянської війни продовжував діяти, а влада перебувала в стані перманентної війни з суспільством. За нормативними цінами

можна було придбати у 1932 р. кілограм житнього хліба за 10 коп., за державно-комерційними, тобто регулятивними, 50 коп.⁴⁰⁶, а на «чорному ринку» вони сягали астрономічних величин. Отже, враховуючи загальну кількість централізованого забезпечення робітників та службовців — 7,3 млн, тобто чверть населення України, можна вважати їх відносними клієнтами магазинів торгсину. Централізоване продовольче забезпечення означало дивну форму сталінського заощадження продовольчих ресурсів держави з метою їх експорту та мобілізації валюти, а з іншого боку неспроможність колгоспно-радгоспної системи подолати зернову проблему. Колгоспи не стали соціалістичними «фабриками зерна», виявилися нездатними забезпечити хлібом міське та сільське населення, особливо в умовах неадекватного форсування темпів індустріалізації і системного занепаду сільського господарства, яке переживало стадію чергової революційної модернізації. Робітники і службовці, які не потрапили до категорії централізованого забезпечення продуктами за картками, ставали в чергу до магазинів торгсину за дефіцитними хлібом та крупами, якщо мали золото, діаманти, срібло, валюту.

Основним постачальником побутового золота було міське та сільське населення, яке опинилося в межах соціальної резервації. Його примушували виконувати грошову та натуральну повинність (податки, самообкладання, хлібозаготівельні плани, позики індустріалізації тощо). Історики з'ясували особливості здійснення хлібозаготівель, показали карально-репресивний механізм масового позбавлення українських селян хліба та іншого продовольства, особливо шляхом запровадження так званих «чорних дошок», які означали типову соціально-адміністративну резервацію для селян. Їх цілком свідомо позбавили хліба, круп, борошна та інших продуктів харчування, відтак залишили без засобів існування. Придбати вилучений у них хліб можна було лише в Торгсині в обмін на золото, тому що виїзд українським селянам за продуктами до інших республік був категорично заборонений. Селянам не продавали залізничних квитків, тому що була відповідна директива ЦК ВКП(б) та особисто Сталіна. Український селянин був приречений на голодну смерть. Внутрішня (наявність чи відсутність довідки-дозволу на виїзд від сільської ради, паспорту, посвідчення студента, червоноармійця, режим «чорних дошок», загороджувальні загони ДПУ та міліції, заборона продажу залізничних квитків, примусова організація праці в колгоспах) та зовнішня (відмова радянської держави від допомоги міжнародних громадських організацій, політична змова провідних країн світу з керівництвом СРСР про замовчування факту голоду) ізоляція не залишала шансу на порятунок від голодної смерті, окрім Торгсину. Вхід до них був вільним, а доступ до продуктів — винятково в обмін на побутове золото, валюту, діаманти. Торгсинівська статистика зосереджена переважно в архівних фондах відповідних державних органів влади, тому що офіційних бюлетенів не видавалося, не висвітлювала питомої ваги селянського побутового золота, але саме багатомільйонне сільське населення України було основним постачальником побутового золота торгсину. Селяни, судячи зі спогадів очевидців та жертв голодомору, здавали до приймальних пунктів монети царського карбування, сержки, нагрудні хрести. У 1897 р. було випущено 50,1 млн золотих монет різного номіналу, переважна частина яких була конфіскована більшовиками, а в насе-

лення залишилося понад 7 млн⁴⁰⁷, тобто в міщан та селян, але навіть для 24 млн сільського населення вірогідність їх посімейного розподілу незначна: по одній монеті з лишком на родину. В українських селах залишалася певна частина колишніх поміщиків, позбавлених землі та майна, яких наприкінці непу налічувалося близько 5 тисяч, тобто майже кожний шостий порівняно з 1917 р., але їх у 1928–1929 рр. було депортовано за межі УСРР. Отже, клієнтами Торгсину, крім іноземців, могли бути різні верстви міського та сільського населення: позбавлені карткового постачання робітники і службовці, колишні «непмани», заможні селяни, у яких збереглися золоті монети, ювелірні вироби з коштовних металів, діаманти, антикваріат, валюта. Інколи їх знаходили голодні селяни, працюючи на городі. «Весною копали на городі висланого Калашника, — згадувала мешканка с. Верхня Криниця Василівського району Запорізької області Г. Кобилкіна, — і я знайшла там золотий хрестик завбільшки з долоню. Тато здав його в Запоріжжі, дали за нього пуд муки та 20 кілограмів цукру. Вижили. А люди вмирали. Помер свекор, а влітку, коли вже, можна сказати, дїждались нового врожаю, і свекруха померла»⁴⁰⁸. Торгсинівського хліба вистачало далеко не кожному, тому що його могли позбавити «працівники ДПУ», які вишукували «шпигунів» біля магазинів та приймальних пунктів.

Торгсинівська система реагувала винятково на матеріальні цінності її клієнтів, не беручи до уваги їх соціальне чи національне походження. Обмін побутового золота на продукти харчування розпочався восени 1931 р., тобто одночасно з масовим вилученням хліба в українських селах. Організаційна структура та мережа магазинів торгсину в Україні відносилися до всесоюзної контори на чолі з її уповноваженим, який одночасно представляв Московську контору. Її філіали діяли в Одесі, Харкові, Києві, які започаткували становлення всеукраїнської контори, але як складової частини всесоюзної системи «Торгсин», тобто територіальної, а не автономної господарської одиниці. 30 січня 1932 р. виникло Дніпропетровське відділення, яке з 1 квітня було реорганізоване в облконтору з власними магазинами в сільських районах, згодом Харківська контора, а 29 червня 1932 р. Українська економічна нарада при РНК УСРР прийняла постанову «Про утворення Всеукраїнської контори Торгсину». Фактично її мав кожний обласний центр УСРР: Харків, Дніпропетровськ, Вінниця, Донецьк, Київ, Чернігів, Одеса. Всеукраїнська контора Торгсину підпорядковувалася уповноваженому Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, тобто була його всесоюзним філіалом на території УСРР. Вона обслуговувала іноземні представництва в Україні, туристів, судна, які прибували до чорноморських портів з різними делегаціями. 10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У, враховуючи актуальність Торгсину, створило в структурі ЦК партії посаду управляючого облконторами, а директорів великих торгсинівських магазинів прирівняло до обкомівської номенклатури⁴⁰⁹. Система Торгсину в Україні збільшила кількість магазинів протягом голодомору: весною 1932 р. вона мала 26, восени того року 50, наприкінці серпня 1933 р. 255 магазинів, з них в Харківській — 47, Київській — 58, Одеській — 42, Вінницькій — 46, Дніпропетровській — 27, Чернігівській — 20 та Донецькій — 11 магазинів⁴¹⁰. Найменша кількість магазинів двох останніх областей пояснюється їх пізнішим створенням та реорганізацією протягом другої половини 1932 р., але в Україні на кожні два-три райони

припадав один магазин. Їх організували переважно в тих районних центрах, які мали найкращий транспортний зв'язок з навколишніми селами. Наприклад, Коростенське відділення Київської контори Торгсину мало власну мережу в Овручі, Олевську, Малині, тісно пов'язаних залізницями. Сталінське гасло «Кадри вирішують все» певною мірою стосувалося і системи Торгсину. У 1932 р. керівниками контор, директорами магазинів, бухгалтерами, працівниками приймальних пунктів золота було 1420 осіб, з них вищу освіту мали 32, решта «нижчу», тобто на рівні 3-х класів початкової школи. Серед торгсинівських кадрів переважали євреї, другої сходинки посідали українці, третьої росіяни. Співробітників Торгсину часто звільняли з роботи за «обважування», спекуляцію, відверту крадіжку продуктів, фальсифікацію бухгалтерських документів, самочинне підвищення цін на товари, за приховування фактично прийнятого від населення побутового золота та зданого до Держбанку.

Організаційно та функціонально система Торгсину була підпорядкована конкретним завданням: мобілізації валюти, золотих монет та побутового золота. Вона не переслідувала політичної мети, тобто експропріації майна так званої непманської буржуазії, приватних підприємців, значна частина яких покинула країну, а решта соціально трансформувалася в «совграждан». Технологічна залежність СРСР від країн Заходу штовхала політичне керівництво на цинічну за принципами і злочинну за наслідками форму вилучення побутового золота. «В період реконструкції нашого народного господарства, — наголошувалося в звіті НК РСІ, — коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація всередині країни ефективної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмету прикрас (каблучки, сережки, браслети, хрести і т.д.) в руках утримувачів — вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи «торгсину» і направити на службу інтересам пролетарської держави»⁴¹¹. Створення цієї дивовижної системи масового вилучення золота було цілком свідомим, а для її пошуків обрали злочинний принцип позбавлення населення хліба та інших продуктів харчування, відтак здійснення соціально-психологічного впливу на «утримувачів» золотих монет, сімейних реліквій, весільних каблучок тощо.

Для селян застосували адміністративний та карально-репресивний механізм масового позбавлення засобів існування (хліба, круп, борошна, картоплі), вирощених ними у власному господарстві. Для міського населення діяв інший принцип стимулювання золотозаготівель: шляхом зменшення денної норми забезпечення хлібом. Наприклад, лише скорочення на 100 грам норми хліба для дітей дало «економію» по Києву на 29 тонн. Зменшення норм постачання хлібом по лінії споживчої кооперації, торкнулося третини населення Києва та приміської смуги, яке мало власне гордництво, молочну худобу. Робітничим кооперативам було категорично заборонено видавати «заборні книжки» тим особам, що мали «зв'язок з селом», тому селянські родини втратили можливість отримання хліба за продкартками, які належали їхнім родичам в містах. Хлібні картки діяли лише на території Києва, а за його межами ставали недійсними. 14 лютого 1932 р. міська рада зменшила постачання хліба для киян на двісті тон.

Чиновники міського відділу постачання боролися з так званими «мертвими душами», тобто з незаконними власниками хлібних карток, притягаючи їх до відповідальності. Деякі представники партійно-радянських органів влади Чернігівської області продали приватним особам весною 1933 р. близько 4 тонн хліба за валюту та золото, а на одержані кошти купили для себе дефіцитні промислові товари⁴¹².

Радянська влада заборонила «селянам-саботажникам» вивозити зерно до млинів для помолу. 21 серпня 1932 р. Київська міськрада дозволила сільським радам видавати дозвіл лише колгоспникам для помолу 20 кг збіжжя жита та пшениці, а також «... одноосібникам, які акуратно виконують свої зобов'язання по хлібозаготівлям в розмірі не більше 16 кг харчових культур пересічно на їдця на місяць»⁴¹³. Створювався штучний дефіцит хліба в українському селі для соціально-психологічного тиску на власників побутового золота, підштовхуючи їх до приймальних пунктів системи торгсину.

Мережа магазинів Торгсину, яка протягом року зросла у 8 разів, не могла подолати велетенських черг голодних людей за хлібом. Наприклад, Київська облконтора Торгсину мала 1 січня 1933 р. 13, в липні — 55, в серпні — 58 магазинів⁴¹⁴, але біля них завжди стояли десятки і сотні мешканців, сподіваючись на отримання хліба. На території Києва, крім магазинів, знаходилося 17 дрібних торгсинівських лавок, а їх організаційна мережа охоплювала всю область: Білоцерківське відділення (Б. Церква, Рокитно, Фастів, Тараща, Сквиря); Уманське (Умань, Монастирище, Погребище, Тальне); Смілянське (Сміла, Златопіль); Богуславське (Богуслав, Корсунь, Кагарлик); Черкаське (Черкаси, Золотоноша, Чигирин, Канів, Мошна, Переяслав); Житомирське (Житомир, Радомишль, Володарськ), Шполянське (Шпола, Звенигородка, Городище); Новоград-Волинське (Н.-Волинськ); Коростенське (Коростень, Малин, Овруч, Олевськ, Смільчино); Чорнобильське (Чорнобиль). Це золоте павутиння висмоктувало селянське побутове золото — весільні каблучки, хрести, сережки тощо, але голодні люди тягнулися до торгсинівських магазинів, тому що їхні ціни в роки голодомору 1932–1933 р. були у 40–60 разів меншими від комерційних⁴¹⁵. 1 червня 1933 р., тобто в апогей голодомору, Київська облконтора мала 18 відділень, 54 магазини, з них лише у Києві 18⁴¹⁶, однак вони не могли зменшити черги за хлібом. На «чорному ринку» селяни, які наважилися купити хліб в обмін на валюту, арештовували за спекуляцію та саботаж хлібозаготівель, тому «утримувачі» золотих монет та золотих сережок обирали Торгсин. Якщо магазин не мав хліба чи борошна, то біля нього не було й черг.

Кількість магазинів залежала від наявності вільних і дрібних помешкань в центрі міста, від контингенту покупців та власників коштовного металу, від достатньої кількості продовольчих та промислових товарів, кваліфікованих продавців. Протягом першої половини 1933 р. в Києві було 15 торгових закладів Торгсину, з них 6 магазинів та 9 лавок, а по районах області — 7 універмагів та 9 кіосків. Облконтора Торгсину мала один магазин на Хрещатику та п'ять на околиці міста. Приймальних пунктів побутового золота було по Києву 17, тому біля них постійно накопичувалися черги — від 150 до 200 осіб⁴¹⁷. Уповноважений ЦК КП(б)У по перевірці роботи Торгсину Київської області І. Красновський доповідав керівництву про те, що «... завдяки обмеженій площі пунктів

25–30% бажаючих здати валютні цінності, повертаються і залишаються на наступний день»⁴¹⁸. Наприклад, магазин № 1 по вул. Хрещатик працював в одну зміну з десятої ранку до сімнадцятої години дня, а після 15.30 вхід до магазину припинявся, позаяк він був «битком набитий людьми». Для збільшення пропускної здатності «носіїв золота», облконтора відкрила на Хрещатику 4 магазини, витративши на їх ремонт 120 тис. руб., дотримуючись китайського та французького стилю оформлення самого помешкання⁴¹⁹. Якщо для українських селян золоті грами були надією на виживання, то для торг синівської і партійно-радянської номенклатури — джерелом збагачення. Дзеркальні двері торгсинівських магазинів виявилися не фізичним бар'єром між владою і суспільством, а морально-етичним, за якими творилися обман голодних людей, крадіжки продуктів, золота, коштовностей. Весною 1934 р. органи ОДПУ викрили групу хабарників, крадіїв, зловмисників, яка діяла в господарських органах та відділеннях торгсину Києва. Серед арештованих та засуджених виявилися: директор Госпоб'єднання Київського облвиконкому Г. Чернов, котрий привласнив частину товарів, придбаних у торгсині для об'єднання; завідувач торгвідділу Госпоб'єднання М. Тикочинський, що займався спекуляцією торгсинівського борошна; торговий агент А. Гольдштейн — скуповував «на чорній біржі» торгсинівські бони на суму 10 тис. руб.; С. Качан — займався валютними спекуляціями, скупкою золота і діамантів⁴²⁰. На лаву підсудних потрапило 77 працівників госпрганів, а секретаря Київського обкому КП(б)У І. Мусульбаса та голову Київського облвиконкому М. Василенка «притягнули до відповідальності» за те, що вони «покривали злочинну і протиправну діяльність працівників» Госпоб'єднання. Найжахливіший злочин — крадіжка хліба у голодних.

Працівниками торгсинівського прилавку були різні за освітою, професією та моральним обліком люди. Вони, судячи з протоколів «чисток» кадрового складу, не виявляли елементарного співчуття до голодних і виснажених селян. За друге півріччя 1931 р. було звільнено майже половину продавців, касирів, бухгалтерів, які працювали в торгсині. Принадою, яка заохочувала до роботи в магазинах Торгсину різних хапуг та пройдисвітів, був їхній «продпайок». Варто було обмежити його асортимент та зміст протягом першої половини 1932 р., як одразу магазини почали залишати касири, «товарознавці», продавці. 2 червня 1932 р. довелося повернути продпайки для всіх працівників системи Торгсину⁴²¹. Продпайок мав такий перелік продуктів та товарів: масло вершкове — 1 кг, копчення — 1 кг, борошно пшеничне — 3 кг, макарони — 2 кг, рис — 1 кг, консерви рибні — 3 банки, оселедці — 1 кг, сир голландський — 1 кг, чай — 100 грам, цукор — 1 кг, мило господарче — 1 кг, туалетне мило — 2 бруски⁴²². Київська Контрольна комісія Робітничо-Селянської Інспекції вважала видачу пайків співробітникам торгсину «розбазарюванням фондів», тому заборонила їх видачу. 4 лютого 1933 р. голова правління Всесоюзного об'єднання «Торгсин» М.І. Шкляр розпорядився видати продпайок за січень, нехтуючи заборонаю КК РСІ від 27 грудня 1932 р., а наповнення пайка виглядало переконливо: борошно 2 кг, цукор 2 кг, вермішель 2 кг, масло вершкове 2 кг, олія 1 літр, копчення 2 кг, консерви 2 банки, мило 1 кг, а разом 21,4 торгсинівських карбованця⁴²³. Для голодних селян України подібний набір продуктів міг лише приснитися.

Переважна більшість торгсінівських працівників були «соціально чужими», тобто займалися крадіжкою товарів, спекуляцією, «обважуванням» клієнтів магазину, підробкою бухгалтерських книг тощо. Продавцями магазину № 1 на Хрещатику були колишні власники торгових закладів, які протягом 20-х рр. не сплачували податки, а в роки голодомору «зухвало відносилися до покупців», мали «зв'язок із спекулянтами», «розбазарювали дефіцитні продукти». Наприклад, з посади «інспектора по лому золота» І. Полянського було звільнено за те, що він «не забезпечив і нездатен забезпечити організацію пунктів прийому валюти, коштовностей»⁴²⁴. Звільненню підлягали також і прийомщики побутового золота, які оцінювали пробу золотих виробів, принесених мешканцями міста та селянами. Колишні ювіліри, як зазначалося в протоколах кадрових чисток торгсину, дозволяли «грубе ставлення до здавальників коштовностей»⁴²⁵. За «зв'язок із спекулянтами» звільнили весь штат магазину № 6 на Хрещатику, а загалом було звільнено по Києву 305 осіб, що становило 19% працівників системи торгсину. Для одних голод став нестерпним випробуванням, для інших засобом наживи.

В магазинах торгсину був широкий асортимент промислових товарів, починаючи від готового одягу, взуття, текстилю, посуду з «виглядом на Кремль» та завершуючи цитрусовими і різними напоями. Вони досить вичерпно і яскраво висвітлені в романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита». Голодних людей не цікавили ні гумові галоші, ні кремлівські вежі, ні цейлонський чай. Вони чекали хліба, борошна, солі, круп. Продовольча група, а не тульські самовари, становила 72% суми реалізованого товару протягом першого кварталу 1932 р., а восени того ж року 89% загального товарообороту торгсінівських магазинів⁴²⁶.

Нахабним вилученням церковного золота більшовики займалися в роки революції та протягом 20-х рр., здираючи позолоту з церковних храмів та іконостасів. Забрати побутове золото в населення було набагато складніше, тому вирішили скористатися дефіцитом, а для селян штучним голодомором, позбавивши їх хліба та продуктів харчування. Вони мали їх купувати лише в торгсинах за побутове золото та монети царського карбування, золоті злитки, ювелірні вироби, золото-пісок, самородки. Їх приймали «золотих справ майстри», які мали досвід роботи в ювелірних салонах дореволюційної та непівської доби. Якщо золоті предмети були оздоблені іншими матеріалами, то їх механічно вилучали, а сережки, корпус годинника, хрестики, каблучки, перстні ставали золото-брухтом. Для киян і селян, які здавали побутове золото, воно мало, крім матеріальної, і духовну цінність — сімейну реліквію, а для ювеліра приймального пункту торгсину лише сировину для виконання фінансового планового завдання.

Отриманий від голодних людей коштовний матеріал піддавали механічному, а за необхідності лабораторному аналізу: робили надріз рашпілем, кололи голкою, обробляли кислотою. Внаслідок такої торгсінівської екзекуції встановлювалася проба золота, хоча її визначали «на око». Від населення приймали за однією пробою, а здавали до Держбанку за іншою. Через деякі приймальні пункти щодня проходило 400–500 осіб, тому на різниці проб колишні ювеліри «непівського ренесансу» мали вагомий зиск. Джерелом наживи була різниця між реально прийнятим від населення золотом та зданим до банку,

тобто так званий «припек». Затримка в реалізації тривала декілька тижнів, тому «припек» за січень–лютий 1932 р. коливався від 23 до 374 кг по магазинах Торгсину в УСРР⁴²⁷. Фальшування бухгалтерських документів було тоді поширеним явищем. Приймали коштовну річ, яка реально важила більше, а ставили іншу вагу або пробу. Підробка відбувалася на стадії здавання до банку. Наприклад, загальна вага лотка, у якому було золото, становила 23 кг, а в документі було зафіксовано 2,3 кг. Одна кома, яку заздалегідь було передбачено між цифрами, давала торгсинівському ювелірові «припек» 20 кг чистого золота.

Відверте пограбування селян відбувалося на периферії, де контроль був послаблений. За деякими підрахунками дослідників, «припек» у 1933 р. досяг 7 тонн чистого золота⁴²⁸. Неймовірна цифра обкрадання голодних людей, над яким двічі познущалися: спочатку позбавили хліба та харчів, а тоді змусили купувати його за побутове золото. Агенти Торгсину приймали його по селах та дрібних містечках, у яких не було приймальних пунктів. Зарплата прийомщиків залежала від кількості пропущених за місяць осіб, а норма сягала 4200 здавальників, тобто близько 160 на день.

Золото від населення приймали за ціною 1 руб. 29 коп. за грам, а срібло 1 руб. 04 коп. за грам. Протягом 1931 р. система торгсину мала 6 млн руб., але за рахунок активної валюти, тобто від іноземних туристів, матросів, перекази. Побутове золото почали приймати з січня 1932 р., а валютний план становив 49,2 млн руб. За три квартали 1932 р. Київська контора здобула ефективної валюти на суму 547 тис. руб., скупка монет дала 233 тис. руб., обрядове золото 376 тис. руб., а від здійснення зовнішніх економічних операцій — 418 тис. руб., тобто разом 1,5 млн руб.⁴²⁹ Отже, якщо взяти за основу вартість одного грама золота та поділити на неї суму загальної виручки, то матимемо вагу монет — 181 кг, а так званого золото-брухту 292 кг. Це лише за січень–вересень 1932 р., а заготівельною сировиною були не пшениця або ячмінь, а чисте золото.

В архівному фонді «Торгсину» УСРР зберігся річний звіт за 1932 р., матеріали якого дозволяють показати рух золотозаготівель, тобто скупку побутових золотих речей та монет. За перший квартал 1932 р. приймальні пункти закупили 78,1 кг золотих монет, за другий квартал — 103,5 кг, протягом третього — 60,4 кг, а за четвертий, крім грудня місяця, — 74,3 кг, тобто разом 316,3 кг. Помісячно золота лихоманка відбувалася таким чином: за січень «заготовили» 20 кг, за лютий — 21,6 кг, за березень — 36,5 кг, за квітень — 44,3 кг, за травень — 40 кг, за червень — 19,2 кг, за липень — 10,4 кг, за серпень — 9,4 кг, за вересень 40 кг, за жовтень 56,4 кг, за листопад 17,9 кг⁴³⁰. Спад купівель золотих монет приймальними пунктами протягом літа був зумовлений не появою хліба нового врожаю, бо тоді мережа торгсину «сиділа без борошна, круп, жиру», а іншими обставинами: селяни перестали здавати до торгсину монети старого карбування. Вони жилися «дарами природи», які не завжди рятували їх від голодної смерті, почасти пришвидшували її. Динаміка надходження побутового золота віддзеркалює певні стадії розвитку голодомору, його трагічні і руйнівні наслідки. Зимово-весінній період 1932 р., упродовж якого голодувало понад 8 млн осіб, вирізнявся зростанням скупки золотих монет на приймальних пунктах, а літній період показав зменшення, осінній знову мав тенденцію до збільшення. Наприкінці 1932 р. почали масово приймати срібло, але воно не мало такого ефекту як золото.

Золото-брухт, тобто сережки, каблучки, хрести, почали з'являтися на прилавках приймальних пунктів торгсину Києва з лютого 1932 р. До них протягом лютого принесли 10,8 кг, березня — 38,3 кг, квітня — 65 кг, травня — 64,5 кг, червня — 44,6 кг, липня — 29,3 кг, серпня — 18,7 кг, вересня — 63,3 кг, жовтня — 61,6 кг, листопада — 10,7 кг золота⁴³¹. Весною 1932 р. голод охопив 13 районів Київщини, які були віднесені до категорії «важких», тому золота крива заготівель стрибнула вгору, а влітку сповзла вниз; восени, коли хліб вилучили майже повністю, селяни почали виносити побутове золото з домівок до районних приймальних пунктів.

Основним постачальником побутового золота було населення Києва та приміської смуги. Торгсину Києва почали першими приймати золото, а населення більше довіряло владному і великому адмінцентрові, хоча зручніше було здавати за місцем проживання — до одного із відділень. За перший квартал було куплено 78,5 кг монет та 85,3 кг побутового золота, з них Київ прийняв 78,2 кг монет та 59,7 кг побутових золотих речей⁴³². Периферія здала 0,3 кг монет та 25,6 кг побутового золота. Перший квартал був початковим періодом закупівель золота. За квітень-червень 1932 р. зібрали в Києві та області 125,1 кг монет і 221 кг золота, з них відділення дали 21,7 кг монет та 23,2 кг коштовного металу. Приймальні пункти Києва купили 103,5 кг монет старого карбування та 198,4 кг сережок, нагрудних хрестів, каблучок. Літній період позначився спадом закупівель побутового золота: населення принесло до приймальних пунктів 78,2 кг монет (по Києву 60,4 кг, периферії 17,8 кг), а обрядового золота 120 кг (93 кг Київська контора, 28,6 кг відділення). Четвертий квартал видався для Торгсину Київської області найпродуктивнішим: було скуплено 156 кг монет та 142 кг побутового золота, а периферія дала 16,3 кг монет та 62 кг золото-брухту, а разом — 172,3 кг монет та 204 кг обрядового золота⁴³³. За грамами та кілограмами побутового торгсинівського золота була селянська сімейна обрядовість (весілля, хрестини, родини), з якою певною мірою були пов'язані коштовності (сережки, каблучки, хрестики), відтак втрачалися сімейні реліквії, зв'язок поколінь.

У 1932 р. міська та обласна контори Київщини зібрали «вагомий врожай» золота» 455 кг монет старого карбування та 633,6 кг обрядового золото — сережок, весільних обручок, хрестів тощо. Вони назавжди втратили їх духовну цінність, перетворившись на брухт.

Виконання валютного плану було для приймальних пунктів торгсину понад усе, тому ніхто не думав про духовне, про святе, дбаючи винятково про збільшення валютних рублів. Вони реалізовувалися через систему торгсину. За 1932 р. було придбано понад 1 млн крб. «ефективної валюти», з них Київ дав 903 тис. руб.⁴³⁴, але ця сума становила половину планового завдання. Валютні перекази сягнули 1,8 млн руб., з них Київ реалізував 1,5 млн руб.

Мобілізаційні функції Торгсину, незважаючи на відносне недовиконання захмарних фінансових планів, виявилися дуже продуктивними. Система, яка спиралася на штучний дефіцит товарів, діяла, але ціною насилля над сумлінням народу. Голод змушував його віддавати коштовності, які зберігали на «чорний день». Він настав — жадливий голодомор в українських селах. Селяни принесли до Торгсину монет старого карбування на суму 585 тис. руб., побутового золота

на 815 тис. руб., а разом 1,9 млн. руб., з них Київська мережа торгсину мала 1,1 млн руб. Від неї вимагали виконання валютного плану — 4,4 млн руб., враховуючи різні джерела надходження, але вдалося досягти лише 3,5 млн руб.⁴³⁵ Обласна контора торгсину запланувала дати 6,6 млн крб. Апетит на дармову валюту зростає, а по селах масово гинули селяни, не маючи харчів, продавши коштовності, якщо мали, але не завжди отримували за них належний товар.

Грошові перекази, які надходили до Києва від родичів та знайомих, номінально були мізерними, а сумарно доповнювали валютні резерви держави. За січень 1932 р. кияни одержали грошових валютних переказів на суму 39984 руб., за лютий — 39972, за березень — 64739, за квітень — 87051, за травень — 46953, за червень — 76417, за липень — 77595, за серпень — 70620, за вересень — 150859, за жовтень — 86035, за листопад — 8490, а разом — 748755 руб.⁴³⁶ Судячи з річного звіту торгсину за 1932 р., кияни одержали 1,5 млн крб. переказів. Валюта потрапляла спочатку до Держбанку, а до адресата доходила через декілька тижнів, а бувало «губилася». За валюту можна було безпосередньо купувати промислові та продовольчі товари в магазині торгсину, але за власниками уважно спостерігали співробітники ОГПУ, намагаючись виловити шпигунів та диверсантів. «7 серпня 1932 року. — інформував голова торгсину Сташевський, — до нашого магазину № 3 в Києві прийшов працівник Київської обласної міліції т. Бейгул Семен Григорович, і там в конторі піддав персональному обшукові затриманих ним наших покупців, припинивши обшук лише після наполегливих вимог зав. магазином»⁴³⁷. Покупців арештовували за те, що вони отримували грошові перекази із-за кордону, вимагали від них зізнання, позбавляли вже куплених продуктів. 13 грудня 1932 р. директор магазину № 6 повідомляв Київську контору Торгсину про таке: «До магазину підійшли троє невідомих громадян, зупинили покупця, який виходив тоді із магазину, і наказали йому йти за нами. Покупець передав борошно своїй дружині і пішов за ними. На цю мить на вулиці вилаштувалася велика черга і я побачив, що серед натовпу стався переполох і в магазині не стало жодного покупця. Я вибіг на вулицю, підбіг до них і на моє питання, куди і навіщо вони ведуть покупця, вони відповіли, що вони відповідають за свої дії. На мою вимогу показати документи, вони відповіли, що вони агенти ГПУ і відмовилися показувати документи. Я запросив їх для з'ясування особистості в магазин, викликав ГПУ. Після цього пом.нач.міліції т. Крайзерт склав протокол і викликав мене і т. Тверського і продавця Гуревича»⁴³⁸. Дійсно, член КП(б)У Поліновський був директором магазину № 6 в м. Києві, а його співробітниками були швейцар Тверської, продавці Гуревич та інші, яких у 1933 р. звільнили з роботи «за зв'язок із спекулянтами». Валюта та товарні ордери, які мали кияни та селяни, не давала гарантії на купівлю хліба чи борошна, тому що треба було вистояти чергу, оминати агентів ГПУ, повернутися живим до села.

Золота лихоманка 1932 р., враховуючи мережу Торгсину в СРСР, дала 21 тонн чистого золота на суму 26,8 млн руб., а срібла придбали 18,5 тонн на суму 300 тис. руб.⁴³⁹ Золотим та діамантовим дощем для системи Торгсину виявився 1933 рік. Масова смертність селян, епідемія тифу, голод серед частини міського населення, активізували захисні функції людини, яка шукала поря-

тунку, намагалася вижити, тому золото втратило цінність, позаяк на кону стояло її життя або смерть. Торгсинівські чиновники скористалися трагедією селян, збільшивши обсяги золотозаготівель. Валютний план торгсину 122 млн руб. розвертали між конторами. Всеукраїнська контора одержала план 28 млн руб., а Московська — 29 млн руб., хоча мала значно більші «поклади» побутового золота⁴⁴⁰. За джерелами надходження коштів його розподілили таким чином: від реалізації побутового золота планували одержати 26 млн, від скупки монет — 22 млн, скупки срібла — 40 млн, від грошових переказів — 14 млн. руб. Київська облконтора одержала планове завдання першого кварталу 2,5 млн руб.⁴⁴¹ Москва, яка мала могутній соціально-економічний потенціал для скупки золота, виконувала майже однакове завдання, а Ленінградська — в 2 рази менше від України. Ця обставина, на переконання російської дослідниці О.А. Осокиної, доводить той факт, що керівництво СРСР знало, які «регіони будуть голодувати»⁴⁴². Воно справді знало, тому що голова Раднаркому України В.Чубар та голова ВУЦВКу Г. Петровський інформували Сталіна у червні 1932 р. про масовий голод в Україні, яким було охоплено понад сто районів України. Політична номенклатура була переконана: голодний селянин принесе золото до торгсину.

За дев'ять місяців 1933 р. Всеукраїнська контора торгсину «заробила» 20,8 млн валютних рублів, а за четвертий квартал «заготовила» 4,3 млн, тобто разом понад 25 млн руб.⁴⁴³ Київська облконтора, а її основну базу становила Київська міська контора торгсину, хоч і не виконала завдання першого кварталу, але за 9 місяців «викачала» з населення коштовностей та валюти на суму понад 5 млн руб., що на 800 тис. руб. більше від столичного Харкова⁴⁴⁴. Загальна сума валютних коштів, заготовлена торгсином, не розкриває грандіозної афери, до якої вдалася радянська держава. Питома вага золота серед валютних надходжень становила в УСРР 43,5%, тобто 10,7 млн руб., срібла 17,9% або 4,4 млн руб., інвалюта 10% — 2,5 млн руб., грошові перекази 26% — 6,6 млн руб., а обслуговування іноземців в портах 753 тис. руб., що не перевищувало 3%⁴⁴⁵. Якщо взяти вартість купленого золота та монет, яка сягала в Україні близько 11 млн руб., то, враховуючи ціну одного грама, матимемо 8,5 тонн чистого золота. Протягом 1933 р. Київська облконтора скупила коштовностей на 5 млн руб., серед яких золото посідало 4 млн руб., отже у ваговому еквіваленті було заготовлено 3,1 тонн. Побутового золота було більше від монет старого карбування в приймальних пунктах торгсину: першого було скуплено на 5,9 млн руб., другого на 4,7 млн руб.⁴⁴⁶ За 1933 р. приймальними пунктами системи Торгсину в СРСР було заготовлено 44,9 тонн золота на суму 58 млн руб.⁴⁴⁷, з них Всеукраїнська контора дала 8,5 тонн золота, тобто п'яту частину всесоюзного, але в УСРР було лише 7 областей.

Скупка діамантів дозволялася в Москві, Харкові та Ленінграді. Їхня вартість була дуже високою, якщо порівнювати із скупкою золота в торгсинах. Чисті діаманти коштували від 130 до 260 руб. за карат. Їх відвозили до Держбанку під охороною міліції. За чотири місяці «діамантових операцій» 1933 р. було куплено коштовних камінців на 600 тис. руб., з них 243 тис. реалізовано за кордоном, де також діяла мережа Торгсину⁴⁴⁸.

Здавши до приймального пункту золоту сережку чи монети, їх власних одержував номерну квитанцію, з якою звертався до каси за торгсинівськими грішми: бонами, товарними ордерами. У 1933 р. впровадили іменні заборні книжки, тобто за принципом хлібних карток, які мали відривні талони. Копійки або карбованці, які значились на торгсинівських товарних ордерах, мали міцний обмінний курс. Він коливався в Україні від 45 до 55 руб. «совзнаками» за один торгсинівський рубль⁴⁴⁹.

Наявність довгих черг біля магазинів торгсину свідчила про «отоварення» бонів, ордерів, забірних книжок. Селяни купували переважно хліб, борошно, крупу тарою — 1 пуд 20 фунтів. Існувала також таємна інструкція: «Не давати обіцянок покупцям на швидке одержання цих продуктів»⁴⁵⁰. Дефіцит продовольчих товарів породжував спекуляцію, заборгованість торгсину перед покупцями, які здали для отоварення заборні книжки. В магазинах торгсину борошно коштувало 25 коп. за кілограм, пшона 12 коп, а на «чорному ринку» в сотні раз дорожче. На початку січня 1933 р. всесоюзне об'єднання «Союзмука» завезло для Торгсину Києва 1040 т борошна, але його було мало. За січень 1933 р. було продано товарів на суму 157 тис. руб., з них хліба — на 125 тис. руб., за лютий — 188 тис. руб., а хліба — на 145 тис., за березень — 280 тис., з них хліба 205 тис. руб.⁴⁵¹ Селянин не купував кетову ікру, яка коштувала 1 руб. 70 коп., тобто більше одного грама золота, а борошно, бо на таку суму міг придбати 8,5 кг. борошна. Пляшка горілки коштувала в Торгсині 60 коп., тобто 3 кг борошна. Ті, хто не мав ні золота, ні срібла, ні діамантів, знімали золоті коронки із власних зубів, щоб обміняти на хліб. ««5 червня цього року, — писав у 1933 р. М. Коен в листі до Київської контори Торгсину, — лікар вирвав мені зуба, котрий проживає по вул. Пятакова, 24 і я приніс в магазин, там, де приймають брукх. Я взяв книжку і одержав 140 кг борошна житнього в магазині № 2 і в магазині № 3 купив 70 кг борошна. Видали мені довідку на право перевезення до Проскурова та Умані. Забрали борошно і довідку, а тому прошу директора дати розпорядження видати мені 3 мішки борошна — 210 кг»⁴⁵². Таких випадків зухвалого позбавлення хліба та борошна, купленого в торгсинах, було безліч в Україні.

Наприкінці 1934 р., коли торгсинівська система почала зменшувати золото-заготівельні оберти, хоча голод не покидав українське село, влада скасувала карткову систему забезпечення населення печеним хлібом, борошном та крупами. 7 грудня 1934 р. ЦВК СРСР скасував дуже високі комерційні ціни та надто занижені нормовані (карткові) роздрібні ціни, впровадивши з 1 січня 1935 р. єдині поясні державні роздрібні ціни на ці продукти харчування⁴⁵³. Постанова передбачила розширення мережі хлібопечення та роздрібної торгівлі. Українські області були віднесені до другого і третього поясів, відтак селянин, колгоспник, якщо мав гроші, міг купити кілограмовий житній буханець за 90 коп. у магазинах Київської, Харківської, Донецької, Чернігівської, Вінницької областей та МАСРР, а за 1 крб. у Дніпропетровській, Одеській. Пшеничний хліб та крупи виявилися набагато дорожчими, а продуктовий кошик, тобто по одному кілограму печеного хліба, борошна пшеничного, пшона, гречки, манки, ячної, вівсяної, макарон, рису, коштував 35–36 руб. Це лише за 9 кг, а пересічна місячна прожиткова норма, яка була встановлена у 1929 р., сягала 16 кг бо-

рошна, 16 кг картоплі, 2 кг круп⁴⁵⁴. Селянські родини були багатодітними, хоча після голоду переполовинені, однак з розрахунку на одну особу у місяць — треба було мати щонайменше 5 пудів борошна, а за колгоспні трудовні він міг придбати місячну — двохмісячну норму. Скасування карток не дуже тішила селян, хоча давало шанс.

Система «Торгсину» діяла до 1936 р., але, починаючи з другої половини 1934 р., її золотозаготівельні операції відчували кризу, а після скасування карткової системи — різко впали. Голодні 1932–1933 роки були золотовалютним апогеєм у розвитку Торгсину. За торгсинівську валюту було придбано обладнання для Горківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Обладнання для Дніпрогесу та Харківського тракторного заводу коштувало 36,3 млн руб., а Всеукраїнська контора «Торгсин» одержала лише протягом голодних років 38,6 млн. руб. прибутку⁴⁵⁵. За підрахунками дослідників через систему Торгсину було придбано 98,7 тонн побутового золота, а золотопромисловість СРСР видобула у 1933 р. лише 82,8 тонн⁴⁵⁶. Більшовики виявилися надзвичайно винахідливими екзекуторами, майстрами видобувної справи, шукаючи золото не у надрах, а в українських міста і селах.

Золота лихоманка, влаштована радянською державою протягом 1932–1933 рр., чимось нагадувала фашистські екзекуції над мирним населенням окупованих міст України, коли зондеркоманди виколуплювали золоті коронки у жертв, відрізали пальці із весільними каблучками, поповнюючи кладові рейху. Зухвалою і цинічною виявилася також торгсинівська система заготівель, яка для багатьох українських селян стала частиною їхнього щоденного поневіряння у чергах за комерційним хлібом. Штучний дефіцит та масове позбавлення українських селян продовольства змушувало селян «добровільно» здавати побутове золото, звертатися до лікарів за демонтажем золотих коронок, діставати з комірниць сімейні реліквії.

9. Безпритульне і голодне дитинство

Наприкінці 20-х рр., коли від другого радянського голоду потерпали селяни, на вулицях міст з'явилися юрби безпритульних дітей «нової генерації», тобто діти розкуркулених, померлих, кинутих. Невипадково довкола Харкова почали виникати дитячі колонії, комуни, будинки, серед яких і відома дитяча комуна ім. Ф. Держинського, створена ДПУ УСРР.

Колективізація і розкуркулення, особливо у 1930–1931 рр., а також руйнівна політики хлібозаготівель — суттєво вплинули на збільшення дитячої безпритульності, на її криміналізацію, однак у роки голодомору вона набула виразних форм масової соціальної аномалії.

Правники не дали наукового та юридичного визначення категорії населення, потерпілого від голодомору 1932–1933 рр. в Україні. В історико-публіцистичній літературі найчастіше використовуються поняття — «жертви голодомору», хоча відсутня його належна і виважена політико-правова оцінка. Жертвами голодомору, враховуючи специфіку терору, котрий за масштабами та методами здійснення є геноцидом, слід визнати померлих упродовж 1932–1933 рр. селян, при-

чиною смерті яких виявилися: фізичне виснаження патологічних форм (опухання, дистрофія, розклад), летальні випадки від тифу, малярії, віспи, кишково-шлункових отруєнь внаслідок тривалого вживання дохлих тварин, паразитів, трупів людей. До жертв голоду необхідно також зарахувати загиблих від канібалізму, але і самих людиодів.

До найменш захищеної соціально-вікової групи сільського населення, масова смертність якої становить основну кількість померлих в роки голодомору, належали діти. Їх вважали «непрацездатними», тому колгоспи не брали їх до уваги при розподілові хліба на трудодні, вони були жертвами канібалів і самі ставали ними. Якщо дорослі масово залишали села, а траплялося таке, що 50–80% їхніх мешканців снували містами Росії та Білорусії в пошуках продуктів⁴⁵⁷, то діти поповнювали лави безпритульних сподіваючись на порятунок. За переписом населення 1926 р. діти віком від 14 років становили 38% сільського населення України, а до 4 років — 16%, отже голодного 1933 року їм мало виповнитися по 10 років⁴⁵⁸. Таким чином, враховуючи вікову структуру сільського населення, необхідно визначити її прогресивну спрямованість. В індивідуальному секторі 14-літні діти були «працездатними», а в колгоспах виявилися зайвими, проте в 1934 р. 12-річних підлітків судили за «чинним законодавством».

Діти найпершими страждали від голоду. Він розпочався для них весною 1931 р., хоча перманентно супроводжував у 1928–29 рр. Саме тоді Наркомос УСРР довідався про те, що у 180 районах, які не виконали так званого хлібозаготівельного плану, дитячі установи зняли з централізованого продовольчого постачання. Керівники Наркомосу звернулися зі скаргою до ЦКК НК РСІ та Наркомату постачання. У ній, зокрема, говорилось: «Цим районам заборонено з поточних хлібозаготівель постачати дитячі інтернатні установи, вчителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків. З централізованого фонду для цих районів теж нічого не виділено. Це утворило катастрофічний стан постачання, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність»⁴⁵⁹. Школярі разом з педагогами сподівалися на турботу про них держави, відтак зверталися за порадою до ВУЦВКу. Зокрема, в листопаді 1931 р. учні Печерської школи Брацлавського району Вінниччини скаржились на матеріальну скруту самому Петровському: «Ми, учні Печерської школи Брацлавського р-ну просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити. Індивідуальними та колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудодні. Скоро наближаються жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасоллю і все, що можна їсти. Ми надіємось, що Радянська влада не дасть нам загинути»⁴⁶⁰.

Врожай 1931 р. видався добрим, але дітей свідомо позбавили централізованого харчування, вилучаючи масово хліб з домівок їхніх батьків. Школярі сподівалися на порятунок, а влада переймалася виконанням хлібозаготівель. Весною 1931 р. 220 дітей колонії м. Кам'янки на Дніпропетровщині опинилися без продовольчого постачання, тому що централізоване скасували, а децентра-

лізоване заборонили. «Діти залишаються зовсім без хліба, — наголошувалося в телеграмі Кам'янського райвиконкому 21 березня на адресу Наркомосу, — просимо негайного вирішення питання про постачання дітей хлібом»⁴⁶¹. Вимагання хліба не означало, що інших продуктів харчування було достатньо. Так, Софіївська дитяча колонія № 1 на Запоріжжі «залишалася без будь-яких продуктів харчування для вихованців», про що йшлося в листі завідуючого до Наркомосу⁴⁶². Діти масово залишали колонію, блукаючи селами в пошуках їжі, але траплялося ставали жертвами канібалів. Восени 1931 р. вони ще сподівались на допомогу, хоча масово потягнулися до міст, об'єднуючись у ватаги безпритульних прохачів.

Жахливим випробуванням для підлітків став 1932 р., протягом якого вони масово гинули у містах і селах, тихо помирали, не дочекавшись допомоги. Кожен лист-скарга, що надходив до приймальні голову ВУЦВК Г. Петровського, був сповнений відчаю за подальше життя людей, особливо дітей. Автори листів називали велику кількість померлих і пухлих немовлят. Взимку 1932 р. у с. Полонисте Бабанського р-ну Вінницької області діти перестали відвідувати школу: босі, голі й голодні блукали вони селом. У школі давно перестали видавати гарячі сніданки, а про хліб і забули, оскільки його не мали. 8 травня 1932 р. у с. Тростяничок Тростянецького р-ну голодувало 40 сімей, з них 15 дітей були уже пухлими, а деякі померли⁴⁶³. Упродовж першого півріччя 1932 р. у містах, за неповними підрахунками, виявили близько 5 тис. безпритульних підлітків. А скільки не виявили? У складі Наркомосу було створено Центральний штаб з роботи з безпритульними. До нього увійшли представники різних наркоматів. Створювали комісії, а діти масово помирали від голоду. У травні 1932 р. в селах Молочки і Галієвці Янушпільського р-ну Вінницької області померло від голоду троє дітей. Централізовано виявленням дитячої смертності ніхто тоді не займався, хоча загси реєстрували померлих селян, у тому числі і дітей. Студент Г. Ткаченко, котрий навчався в одному з київських технікумів, писав в червні 1932 р. Косіору: «Тепер, шановний Станіслав Вікентійович, скажіть, — наголошував він, — хіба це шляхи до соціалізму — це шляхи до гнойні і згубів, хіба у нас буде здорове покоління — воно буде хворе, кволе й безсиле та й того залишиться живим 50%»⁴⁶⁴. Весною 1932 р. мешканець м. Нижньодніпровська Д. Орленко, обурений свавіллям влади і зворушений голодним мором, що охопив дітей, писав до ЦК ВКП(б). «Ось, я і розпочну з дітей, які раніше були втіхою батьківських почуттів, але на разі, щось жахливе, тому що мати дітей і не виховувати їх в людських умовах — краще не мати, а багато залежить від матеріальних умов, яких на даний момент діти не отримують, — підкреслював він. — Я був в ОПШ — 2-ої ступені, вивчав марксизм-ленінізм і ніде не зустрічав у його вченні, щоб дітей морили голодом, адже вони невинні жертви»⁴⁶⁵.

Ганебними і злочинними стали випадки відвертого вбивства дітей за розкрадання так званої «соціалістичної власності». Відомо, що 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яку народ назвав декретом про «п'ять колосків». Судові й позасудові органи чинили безкарно глум над селянами, масово вбивали дітей, які піднімали

з колгоспного поля кільканадцять колосків. Голодні і до нестями виснажені діти похливно лушили недостиглі зерна, жадібно їх поїдали. Від надмірного вживання недозрілої білкової клейковини не витримували їхні виснажені шлунки. Вони помирали кілька годин поспіль. А коли нещасні потрапляли до рук партійно-радянських активістів, то відразу ставали жертвами свавілля. Зокрема, у доповідній записці начальника політсектора МТС Київської області Налимова на ім.'я Л. Кагановича, С. Косіора і П. Постишева йшлося про масові випадки самосуду, тобто про відверто фізичну розправу над дітьми. Так, влітку 1933 р. у селі Бурти Смілянського р-ну Київської області голова сільської ради та уповноважений облвиконкому арештували двох дівчаток віком 12 і 14 років, яких піддали жакливім тортурам: палили руки сірниками, кололи голками пальці, безжално били, тримали без їжі і води. Одна дівчинка загинула відразу, а інша перебувала у безнадійному стані. Дітей допитували, виламували руки, тиснули пальці дверима, таємно закопували тіла невинних жертв.

На Вінниччині, виконуючи постанову 7 серпня 1932 р. та плани хлібозаготівель, місцеві органи влади вдалися до відвертого самочинства: дітей, які зрізували колосся на полі їхніх родичів, ув'язнювали разом з батьками на 5 років. У с. Кордишівка Вороновицького р-ну голова сільської ради, запідозривши в крадіжці дівчинку-односельчанку, зачинив її до хліва і знущався над нею, вимагаючи «зізнання», а згодом нишком закопав. Після її розшуку виявилося, що вона була похована живою⁴⁶⁶. Таких випадків, які в офіційних звітах судових органів мали назву «самосуд», траплялося багато.

Доказом і виразником соціальної катастрофи в українському суспільстві середини 30-х рр. стала дитяча безпритульність. Вона виявилася «живим барометром» великої руїни генофонду нації, тому що переважна більшість дітей помирала, значна частина вимушена була вдатися до жебракування, деякі перетворилися на людоїдів, деградували фізично і морально. Весною 1933 р., коли дитяча безпритульність загрожувала дестабілізацією життєдіяльності міст, «дискредитуєючи» в очах іноземців «переваги» соціалістичного ладу, уряд звернув увагу на продовольче постачання дитячих установ, а поперед на подолання хвилі бездомності. Так, 6 травня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю», створивши Всеукраїнську комісію для «боротьби з безпритульністю», яку очолив заступник начальника Харківського обласного управління ДПУ О. Броневой⁴⁶⁷. Вона займалася виявленням дітей на залізницях, в каналізаційних ямах, підвалах. Сам Броневой мав досвід роботи з безпритульними, будучи членом урядової комісії при РНК УСРР ще весною 1928 р., а також одним із засновників відомої комуни ім. Дзержинського в Харкові, педагогом якої був А. Макаренко. Комісія, роботою якої керував Броневой в 1933 р., переймалася різними справами: організувала дитпритулки по селах, влаштовувала харчування у школах, стримувала вплив безпритульних дітей до міст, притягала до відповідальності осіб, які не допомагали голодним дітям, вимагала коштів для працевлаштування підлітків.

Чутки про діяльність подібних комісій докочувалися до сіл. Селяни сподівалися, що у містах приймуть їхніх дітей до ясел. З усіх районів України привозили дітей до Харкова і Києва. На вулицях міст з'явилися десятки тисяч безпритульних дітей, а також «підкидні». Зокрема, 14 травня 1933 р. у Цитов-

ських і Салтовських бараках розміщували малолітніх дітей віком до 4 років, яких масово вилловлювали на вулицях та залізницях. У дитячих будинках Харкова залишали переважно дітей віком до одного і більше років, які були безнадійно хворими. У доповідній записці міського відділу охорони здоров'я повідомлялося про те, що діти у бараках дуже виснажені, а щомісяця помирає більше третини. Якщо 14 травня 1933 р. у Салтовських бараках перебувало 450 дітей, то 1 червня — уже 900. Діти масово прибували до Харкова, тулилися великими юрбами під будинками, просто неба. Сумні події 1933 р. відтворено також у листах італійського консула в Харкові С. Граденіго. 31 травня 1933 р. він повідомляв Амбасаді Італії у Москві про жахливу ситуацію в Харкові з безпритульними дітьми. «Одна дитина, — повідомляв італійський дипломат, — смоктала молоко з грудей мертвої матері з посірілим обличчям. Люди говорили: «Це пуп'янки соціалістичної весни». Щойно минулого тижня було організовано бригаду для збирання безпритульних дітей. Справді, крім селян, які напливають у місто, тому що в селах не мають більше жодної надії вижити, є також і діти, яких сюди приносять і залишають батьки, які самі вертаються до села, щоб там померти. Ми бачили 10-річних дітей, які були за маму для 4 або 3-річних. Коли надходила ніч, вони їх накривали власним шаликом або плащем і спали скорчені на землі, а біля них лежала бляшанка для сподіваної милостині. Перед консульством міститься міліційний відділ: кожної хвилини чуються розпачливі крики: «Не хочу йти до бараків смерті, залиште мене вмирати в мирі! Опухлих перевозять товарним поїздом і залишають їх за 50–60 км від міста, щоб там помирали, ніким не бачені. Коли приїздить на місце, де їх скидають, то викопують великі ями і витягають з вагонів усіх мертвих. Пильно не дбають, щоб не звертати завеликої уваги на дрібниці, і часто можна побачити, як кинутий у яму оживає й рухається в останньому прояві життя. Ці деталі я одержав від санітарів і можу гарантувати їх автентичність. В'язниця «Холодної гори» має в середньому 30 померлих за день»⁴⁶⁸.

Безпритульність дітей в Україні була тоді явищем масовим, яке свідчило про катастрофічні наслідки голодомору. Створені для боротьби з нею комісії не встигали за зростанням кількості знедолених дітей. Дитячі будинки були переповнені, а до бараків діти боялися ходити, тому що там частіше помирали. За травень 1933 р. у Харкові підібрали 11 тис. 940 дітей, з них тисяча померла декількома днями поспіль. У бараках і дитбудинках перебувало понад 27 тис. дитлахів⁴⁶⁹, а до міста щодня прибували все нові й нові. Допомоги надавали, але її було замало. 1 червня 1933 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про надання продовольчої допомоги безпритульним дітям». Її підписав С. Косіор, хоч до неї і після неї він ухвалював рішення, що спричинили масову смертність селян України. ЦК КП(б)У дав розпорядження про видачу голодним дітям 90 тис. продовольчих пайків, яких не вистачило б навіть для Харкова на один день⁴⁷⁰. З околиць, а також з усієї України приїздили батьки з дітьми, залишали їх у рідних чи знайомих, або просто підкидали до дитячих установ.

Харків був тоді не лише столицею України, а й центром дитячого болю й відчаю. З 11 тис. 402 чоловік, підібраних на вулицях Харкова за січень–травень, дітей було 8 тис. 557 осіб⁴⁷¹. Комісією О. Броневого, було затримано лише на залізницях 10 тис. дітей. Зазначимо, що тоді у Харківській області голодувало

населення 59 районів з 64, переважну більшість якого становили діти. Голодували діти по всій Україні. Сумну статистику жертв голодомору, за наслідками обстеження 66 районів Київської області було викладено у доповідній записці Наркомздоров'я УСРР до ЦК КП(б)У 3 червня 1933 р. Станом на 25 березня у 66 районах області голодувало 398201 чол., з них 178544 дітей, а 15 квітня від голоду потерпали 493 644 чол., з яких 262109 становили діти⁴⁷². Майже 20 тис. дітей чекали смерті, бо виявилися безнадійними. 1 серпня 1933 р. ЦК КП(б)У організував планове переселення безпритульних дітей з міст до колгоспів. До 1 листопада мали завершити переселення дітей з великих міст, тобто їх повертали батькам, але вони цього не дочекалися — померли голодною смертю. Розселяли дітей по колгоспах групами (5–20 осіб). Складно підрахувати загальну кількість померлих від голоду дітей, особливо віком до трьох і менше років. Вичерпної статистики історики не виявили. А вона, можливо, існує. Обстеженням сільських районів займалися тоді переважно органи ДПУ, а також різні комісії і комітети від ЦК КП(б)У. У названих установах виявлені матеріали про масову смертність в селах України.

Смертність дітей, за деякими неповними підрахунками, сягала 50% і більше до загальної кількості померлих тоді в Україні селян. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого недоїдання і фізичного виснаження. Наприклад, якщо взяти до уваги загальну кількість голодуючих селян Київської області у квітні 1933 р., то діти серед них становили понад 50%. Зважте, що це була північна область України, яка поступалася за кількістю уражених голодом районів південним областям.

Голодомор фактично унеможливив повноцінний початок навчального року. Спостерігалася незадовільна явка учнів на початку вересня 1933 р.: в Остерському районі Чернігівської області до школи не прийшли 52%, Варвїнському — 70%, Березанському — 77%, Коропському — 74%, Мало-Дівицькому 54% школярів⁴⁷³. Причина неявки була відома: значна частина учнівського «контингенту» померла, інша блукала містами в пошуках порятунку, решта лежала в різних «стаціонарах», шпиталях, в спустошених селянських домівках. Вони не мали сил відвідувати школу, тому що хворіли різними недугами. За неповними даними, лише кількість учнів у початкових, неповних середніх і професійних школах, а також дітей у дошкільних закладах за три голодних роки зменшилася на 1 млн 71 тис. чоловік⁴⁷⁴. Перебування учнів в школі було нестерпним, судячи з архівних документів та їхніх спогадів. «В кімнатці вчительського помешкання на долівці, — згадував мешканець с. Гусакове Звенигородського району М. Іванченко, — лежать немічні школярі. Одного разу чуємо: хтось там з них помер. Прибігли подивитися. Бачимо: старшокласник Іван Руденко з хутора. Їхня родина мала прізвисько Бурлаки. Підняли його, аби винести, а під ним у соломі кишить купа вошей... А як тяжко відходив учень у сусідньому шостому класі. Чіплявся за все, як за білий світ. Всі злякано повтікали з-за парт надвір. Чим йому, виснаженому, поможеш?»⁴⁷⁵.

Від голоду пухли не лише учні, а й учителі, а також їхні батьки. Вони працювали після школи дома, а дужчі допомагали рідним виконувати колгоспну «норму» виробітку. «Нас, — згадувала Я. Мицик, — школярів, водили в поле. Ми виполювали бур'ян, у жнива збирали колоски. До цієї роботи сходилося

більше дітей. Нишком втередиш зерна з колоска та й жуєш, гамуєш голод. В 1933 році в школі було три п'ятих класи по 40–45 дітей. Закінчило ж нас сьомий клас усього-на-всього 28 учнів. Виморила їх, квіточки нерозквітлі, голодовка»⁴⁷⁶. Подібних спогадів про голодне школярство безліч, які засвідчують повсякденне життя учнів, а швидше їх поневіряння. Наприклад, в с. Синиця Богуславського району, як згадувала М. Запаско-Приймак, голодна коса смерті забрала з життя її батьків, подруг по школі. «Першою втратила здатність і сили для пересування Марійка, — пригадувала Марія Андронівна. — Голодна смерть забрала в неї спочатку батьків (Руденка Федора і Марту), потім помер її старший брат Іван, який вчився в середній школі сусіднього села Саварки, де був комсомольським активістом. Марійка залишилася одна. У хаті було дуже холодно, то вона, вже зовсім немічна, якось добралась до школи і лягла в класній кімнаті. Ми з Олею зайшли в клас і побачили її вже мертвою. В моїй пам'яті навіть сьогодні залишилось те, в якій позі вона лежала, запам'яталась її синя спідничка і біла з квіточками кофтинка, яскраво-зелений круглий гребінець, який лежав біля неї, і босі ноги»⁴⁷⁷. Класи були напівпорожні. Так, у с. Козирівка Зінов'євського району з 213 учнів у 1933 р. залишилось 110, решта померла⁴⁷⁸. Гарячі шкільні сніданки у школі давали лише дітям службовців та сиріт. «Спершу ми їли їх по класах і ділилися з тими, — згадував тодішній учень з с. Диканька І. Бугаєвич, — кому галушок не давали, а потім нас почали заганяти на великій перерві в окремий клас, як у спецрозподільник, куди інших учнів не пускали»⁴⁷⁹. Школа, як світлиця знань, стала для багатьох дітей, останнім притулком смерті.

Упродовж лютого–травня 1933 р., судячи з доповідних записок ДПУ, Наркомохоронздоров'я, ЦК КП(б)У, облвиконкомів, дитяча безпритульність мала сільську «прописку», яка фактично завершувалася масовою смертністю. Так, 17 лютого 1933 р. Вінницький обком КП(б)У інформував ЦК партії про збільшення кількості «підкиднів», про значне зростання «смертності в дитячих установах», а в інформації Дніпропетровського облвиконкому від 28 лютого зазначалося, що в 14 районах області діти перестали відвідувати школи, а продовольчої допомоги вимагали 250 тис. дітей дошкільного віку⁴⁸⁰. На Київщині, за даними Наркомохоронздоров'я, тоді голодувало більше чверті мільйона дітей. Якщо кількість голодуючого дорослого населення досягла смертоносного апогею і стабілізувалася, то смертність серед дітей помітно зросла. «Найбільш загрозливим необхідно, безумовно, вважати становище дитячого населення, — підкреслював нарком охорони здоров'я С. Канторович 3 червня, — ясельного, дошкільного і молодшого шкільного віку: таке загрожуючи становище пояснюється диким ставленням дорослих до дітей і мізерно недостатньою допомогою, яка надається дитячому населенню, допомога ця незадовільна як кількісно, так і якісно»⁴⁸¹. Пунктами харчування вдалося охопити 209 тис., дитбудинками для безпритульних 15 тис. дітей, а всього на Київщині їх лише наприкінці травня налічувалося 332,6 тис. На півдні, де голод набув масового характеру, смертність дітей та голодування виявилось ще більшим. В Уманському районі, як повідомлялося в листі Київського обласного відділу ДПУ 12 березня 1933 р., помирали головним чином діти і похилого віку люди⁴⁸². Смертність дітей в сільських районах Мелітопольського району становила половину померлих від

голоду, а значна частина потрапила до рук людоїдів. В березні 1933 р., за доповідними довідками ДПУ про голодування населення 139 районів УСРР, 69 припадало на південні області, у яких була зафіксована висока смертність «головним чином, багатосімейних господарств», які мали зароблені трудовні⁴⁸³. Факт смерті від голоду засвідчували актами медичного розтину трупів дітей, у яких, крім виснаження та опухання, не виявили будь-яких ознак вживання їжі в шлунках та рідини.

Для виведення дітей з небезпечного становища дистрофії та початкової стадії опухання і голоду необхідно було видавати щодня 300 г хліба, склянку молока, половину яйця, 5 г цукру, 25 г м'яса, 5 г жирів, але такої норми не мали тоді навіть робітники на промислових об'єктах перших п'ятирічок. 28 лютого 1933 р. на Дніпропетровщині планували до 1 липня видавати їх з розрахунку по 400 г цукру, 200 г олії, 600 г крупи на дитину в місяць, запросивши від централізованого фонду 56 тонн цукру, 48 тонн олії, 144 тонн крупи⁴⁸⁴. Якщо розподілити їх за нормами вживання, то постає жахлива картина ураження голодом дітей. Передбачувана допомога не завжди надходила до дітей, не кажучи про її мізерність. Навіть трактористи, незважаючи на розрахунки в МТС, одержували в колгоспах весною 1933 р. 150–200 г хліба, а про дітей не йшлося⁴⁸⁵. Їх харчування мали забезпечити централізовано по лінії Комісії по боротьбі з безпритульністю, Наркомпостачання чи Наркомату охорони здоров'я. Продовольча допомога для дітей, основу якої становив хлібний пайок, не перевищувала 450 калорій, а допустимою «голодною нормою» вважалися 700–800 калорій. Лише для дітей, виходячи з мізерних норм, необхідно було мати на місяці: для стаціонарних пунктів харчування та ясель — 2025 т хліба, манної та рисової круп — 405 т, цукру — 41 т, олії — 40,5 т, м'яса — 202 т, а також щодня 67500 літрів молока і 13,5 тис. яєць, крім того для дитбудинків треба було відвантажити 150 т хліба, 30 т різних круп, 3 т цукру та інших продуктів⁴⁸⁶. Отже, про повноцінне харчування дітей не дбали, оскільки не спромоглися забезпечити навіть мінімальної «голодної норми» — 700–800 калорій. Безперспективність цих намічених заходів полягала в тому, що забезпечення дитячих установ покладали переважно на колгоспи. Наприклад, в с. Вовчяр Балаклівського р-ну Харківської області в травні 1933 р. щодня помирало 12 селян, а в «стаціонарі» (шпиталь для відгодовування приречених на голодну смерть людей), за відсутності продуктів, перебувало 180 пухлик⁴⁸⁷. На Вінниччині встановили норму на одну дитину 100 г печеного хліба, 25 г цукру, 20 г повидла, 30 г крупи, 150 г картоплі, 20 г овочів, 30 г м'яса, 20 г жирів, але за їх відсутності, особливо жирів, не видавали⁴⁸⁸. Влітку 1933 р. донька відомого письменника-гуманіста С. Короленко звернулася за допомогою до Н. Крупської. В листі вона просила керівника «піонерів-ленінців» «зробити що-небудь для помираючих дітей України», тому що епідемія тифу нищила всіх. «Помирають на вулицях міст, на дорогах, в себе в хатах, сиротіють та помирають діти, ослаблене населення стає джерелом всіляких епідемій... Україна ще минулого року, рятуючись від голоду, продала ті необхідні запаси білизни, які становили її санітарний мінімум. Культурний рівень українського населення був набагато вищим. Тепер жахлива антисанітарне становище населення, вошивість і бруд, множать епідемії. Я знаю, — наголошувала Софія Володимирівна, — є думка:

не біда, якщо вимре декілька мільйонів народу, у нас його достатньо. Залишаючи поза увагою жакливу суть цієї заяви. Треба збагнути, що тепер вимирання не обмежиться декількома мільйонами, що йдеться про значно більше»⁴⁸⁹. Весоюзна піонервожата Крупська, яка від 1922 р. піклувалася про юних піонерів, не відгукнулася на цей лист.

Наслідки голодомору переслідували українське суспільство упродовж 1934 р., тому що не вдалося подолати збудників тифу та різних епідемічних хвороб. В 1934 р. столицею України став Київ, відтак протягом десяти місяців тут діяла спеціальна комісія боротьби з антисанітарією, яку очолював О. Броневой⁴⁹⁰. За порушення санітарних умов керівників навчальних закладів, завідуючих їдальнями, начальників залізниць штрафували й судили. Уряд був наляканий масштабами соціальної катастрофи, рештки якої у вигляді багаточисельних ватаг безпритульних дітей існували до кінця 30-х рр. Одні діти вимерли від голоду, а протягом 1934–1936 рр., за підрахунками відомого у 30-х рр. українського статистика А. Асаткіна, в областях спостерігалася тенденція скорочення народжуваності дітей, яка в сукупності становила до 400 тис. осіб⁴⁹¹. В 1935 р. працювала надзвичайна обласна та міська комісія по боротьбі з безпритульністю, засідання якої відвідували О. Броневой та А. Макаренко⁴⁹². Дитяча безпритульність, викликана голодомором, супроводжувалася новими хвилями знедолених дітей «ворогів народу» у 1937–1938 рр., яких позбавили не лише батьків, а навіть пам'яті про них. Це окрема і жаклива галузь соціально-побутового повсякдення молодого покоління 30-х рр., яка вже достатньо висвітлена⁴⁹³.

10. Щоденна боротьба за виживання

Період реконструкції народного господарства, особливо в українському селі, супроводжувався докорінною зміною соціально-економічного укладу життя селян. Робота в сільському господарстві, враховуючи низький рівень технічного озброєння колгоспників та селянських дворів, вимагала ледве не цілодобових затрат, крім зимових місяців, відтак і відповідних енергозатрат. Селянин завжди тримався цільового принципу: працювати, щоб жити. Однак, колективізація, хлібозаготівлі, політика розкуркулення поставили його на межу виживання.

Психологічно селянство закарбувало досвід голодних 1921–1923, 1928–1929 рр., тобто знало про вживання різних сурогатів, дохлятини, незвичних рослин тощо. Однак у повсякденному вжитку селян 1931–1935 рр., як свідчать архівні документи та спогади очевидців, з'явилася не їжа, а «їдло». Його перелік склав та опублікував О. Різников у 2003 р.⁴⁹⁴ Те, що споживали селяни, важко назвати стравою. Це було виготовлення біологічної маси або вживання рослин, тварин та всілякого непотрібу сивої давнини — епохи збиральництва. До рослинного походження належало наступне «їдло»: акація, бадилиння, бараболя, березова кора, берестові квіти та листя, боби, бруньки, бульблячини (гнила картопля), бузковий цвіт, буряк, бур'ян, вербовий цвіт, вишня (листя, гілки, зав'язь), гичка, гриби, дурман, еспарцет, житні колоски, жолуді, жом, зілля, калачики, конюшина, конопляне насіння, кора дерева, кропива, крейда, лепеха,

липа, лобода, макуха, маляс, мишій, моріг (спориш), молочай, пирій, полова, ріпак, рапс, рицина, свиріпа, тирса, торф, шовковиця, яглиця. Від їх вживання багато селян помирало одразу, тому що окремі рослини були шкідливі для виснаженого організму (дурман, рицина тощо). Люди паслися біля домівок, помираючи на подвір'ї, тому що зелень не рятувала їх від голоду. Страви голодних людей, навіть працюючих колгоспників, готувалася з дерті, незначної кількості борошна, розведеного солоною водою. Це «варево» селяни називали «баландою», «затиркою», «шліхтою», «бурдою», «заколотою». Дохла худоба «розбиралася» одразу, а вживання собак, котів, гризунів, диких птахів, земневодних стало справою звичною для голодного повсякдення селян. По селах не було чути ні собак, ні весняних котів — їх просто поїли. Тому у 1933 р. виникла проблема в артілях кустарпрому щодо заготівлі собачого та котячого хутра.

Джерела, які збереглися до нашого часу, а також спогади очевидців голодомору, зафіксували випадки людодїства, які траплялися у більшості сіл.

Людодїство зазвичай ототожнюють з проявом хижацького інстинкту самозбереження в екстремальних умовах, пов'язуючи його з періодом дикунства в історії людської цивілізації. В художній літературі його згадують у випадках, коли людина залишалася на самоті без будь-яких засобів існування. Психологічні основи людодїства стали предметом спеціального аналізу медиків та психологів в період першого радянського голоду 1921–1923 рр. Так, у 1923 р. лікар Л. Айхенвальд, проаналізувавши ситуацію в Одеській губернії, зазначив, що людодїство є потворним викривленням людської психіки, за якої «цар природи перетворюється на звіра»⁴⁹⁵. Він занотував тоді, очевидно, під впливом побаченого по селах та вчитаного в науковій літературі, загальноприйняте визначення поняття людодїства, яке означало атавістичне виявлення людської аморальності. Генетична спадковість тваринного інстинкту самозбереження, яка сягає витоків періоду дикунства, і людська мораль — дещо несумісні явища. Навіть наукові тлумачення людоджерства (антропофагія, некрофагія, канібалізм) залишаються безсилими, щоб з усією вичерпністю збагнути весь жах мутації людської психіки та глибини соціальної деградації.

В усіх відомих випадках канібалізму, за деяким виключенням (патологія садизму, культ, забобони), він був спричинений голодом. Антропофагія згадується в давніх книгах, у тому числі в Біблії. Для канібала смерть втрачала в його божевільних очах страх і святість, спокуту і гріх, біль і співчуття за іншого. В історико-правничій літературі проблема політико-правової оцінки факту канібалізму не знайшла належного висвітлення, відтак обмежимося методом ситуативного аналізу цього ганебного для суспільства і держави явища, яке спіткало український народ тричі упродовж чверті століття. В Кримінальному кодексі УСРР за 1927 р. була ст. 174, яку застосовували до канібалів в 1933 р., але там немає самого тлумачення «людодїство». Вона мала таку редакцію: «За розбій, цебто за явний, щоб заволодіти чужим майном, напад поодинокі особи, що загрожує смертю або каліцтвом, чи з загрозою заподіяти подібне насильство — позбавлення волі на реченець до п'ятьох років»⁴⁹⁶. А якщо це «спричинило смерть або тяжке ушкодження на тілі покривдженого», то передбачалося ув'язнення до десяти років або розстріл.

В 1921 р., коли небувала посуха спричинила неврожай у п'яти південних губерніях, а продрозкладка довершила стихію соціальною руїною, голод одно-

часно наклав населення кістлявим мором. Упродовж 1932–1933 рр., він вирізнявся певними фазами та рукотворністю, охоплюючи всі райони України в хронологічній послідовності. Трагедія 1933 р., соціально-демографічним та морально-психологічним апогеєм якої виявилася масова смертність, визрівала поступово. Факти голоду з опуханням людей виявилися в листопаді-грудні 1931 р. серед дітей, педагогів, а до літа 1932 р. вони набули масового характеру в українських селах серед колгоспників та родин самодіяльних селянських господарств. В листуванні, яке тривало в 1932 р. між ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б), в селянських листах скаргах, в актах їх перевірки органами НК РСІ та доповідних записках ДПУ рідко йшлося про випадки канібалізму. Однак це не означає, що 1932 рік був для селян України благодатним. Вони пухли і масово гинули, поїдаючи все на своєму шляху — рослинне і тваринне. Друга половина 1932 р., яка супроводжувалася застосуванням масових форм позбавлення харчів великих груп населення, змусила його залишати села в пошуках порятунку, тому що всі резерви людської фантазії на виживання були вичерпані: в селах зникли коти і собаки, а дохлих від роботи колгоспних коней не вистачало на всіх. Вживання дохлятини призводило до кишково-шлункових отруень, епідемії тифу. Свідома затримка розподілу хліба на трудодні в колгоспах, абсолютне його вилучення в господарствах, люта зима і довготривале фізичне виснаження спонукало до поширення чуток про можливість вживання людського м'яса.

У фондах Державного архіву МВС України збереглися кримінальні справи людоїдів, тобто виявлених та засуджених органами ДПУ селян, які вчинили акт канібалізму. Їх судили за ст. 174 КК УСРР: спочатку до розстрілу, але згодом ув'язнювали на 10 років. Вони вважалися соціально небезпечними елементами, тому що загрожували оточуючим їм людям, але терор голодом загрожував їхньому життю. Чи можна їх вважати злочинцями в умовах політики геноциду, яка свідомо запроваджувалася в українському селі? В документах зафіксовано не лише обставини фізичного розтину та поїдання людей, а також й мотиви, що спонукали до цього.

Спалах канібалізму припадає на весну — початок літа 1933 р. Основним джерелом інформації про факти масового людоїдства є аналітичні довідки обласних відділів ДПУ та кримінальні справи канібалів. Вони збереглися в архівах, відтак можна виявити географію та обставини людоїдства. Так, в березні 1933 р. Донецький облвідділ ДПУ виявив по 21 району понад тисячу голодних сімей, в яких поїдали дохлятину і домашніх тварин, а в с. Володарськом Старо-Нікопольського та с. Шапарськом Новопсковського району було зафіксовано три випадки людоїдства⁴⁹⁷. В с. Байдівка Старобільського району 20 березня 1933 р. органи ДПУ виявили, що 37-річна жінка харчувалася трупом свого померлого чоловіка, котрого нікому було похоронити, а в неї не вистачило фізичних сил «вирити могилу», тому що виявилася абсолютною виснаженою. Вона годувала м'ясом чоловіка ще і свого 9-річного сина⁴⁹⁸. Весною 1930 р. записалися до колгоспу, здавши єдиного коня та невелику ділянку землі. Але згодом залишили «коллектив». Чоловік працював в Донбасі, а повернувшись до села, займався чоботарством, але прибутку з того не мав: навіщо голодним людям чоботи? Смертність в селах промислового Донбасу, як свідчать документи ДПУ, була масовою і катастрофічною. Жінку-людоїдку позбавили волі на 10 років.

Харківська область, райони якої поширювалися тоді на сучасні адміністративні одиниці Сумської та Полтавської областей, також не уникла канібалізму. Обставини, які спричинили акт людодіства, мали голодне підґрунтя та явні ознаки психічного розладу, зумовленого довготривалим голодуванням та чутками і розмовами про поїдання людей в селах області. 5 травня 1933 р. в с. Бойки Решетилівського району жінка разом з її дорослою донькою задушили немовля останньої та порізавши його на частини, з'їли, але згодом намагалися вбити задля їжі 13-річну дівчинку, яку виявили на ст. Решетилівка, але вона після невдалої спроби втекла⁴⁹⁹. В Охтирському районі 20 травня 1933 р. чоловік і його дружина запросили до себе блукаючу вулицями 8-річну дівчинку, яку зарізали та згодом «м'ясо варили і їли». У вирокі та свідченнях затриманих канібалів постають жахливі картини соціально-психічної деградації та аморальності людей, доведених тривалим голодуванням до відчаю. Жінка-людоділка зізналася: «Я та мій чоловік З.К. заманили до себе в хату дівчинку років восьми В.М., затагнули їй на шиї мотузку і зашморгнули, а потім мій чоловік перерізав цій дівчинці шию, для того щоб зійшла кров, після чого м'ясо варили і їли»⁵⁰⁰. В с. Тарасівка Великописарівського російського національного району мешкало напередодні голоду 3561 чол., а в травні 1933 р. його зголоділа і напівбожевільна мешканка вбила для споживання трьох безпритульних дітей: хлопчика 3-х років і двох дівчаток шести і десяти років⁵⁰¹. В селі Горошино Оболонського району на початку травня 1933 р. батько, скориставшись відсутністю дружини і мами, вбив двох своїх синів та протягом декілька днів харчувався. В протоколі його допиту від 25 травня 1933 р. відтворені обставини морального злочину та соціальної деградації селянина: «Приблизно з перших чисел травня місяця в мене не стало зовсім чого їсти і я 3 травня цього року зарізав свого сина О. 8 років. Зарізав я його за таких обставин: дружина моя була в с. Чернече Семенівського району на ярмарку, де вона пробула 3 дні. Я в ці дні був дома сам зі своїми дітьми. Вночі під 3 травня мої сини Г. та О. Лягли спати на лежанку, де і завжди там сплять. Я задумав тієї ночі зарізати свого меншого сина О. з метою вживання до їжі. Для цього я сина Г. виправив спати на піч, а сам взяв ніж кухонний, якого ще вдень нагострив, і перерізав горло синові О. Коли я різав сина О., то останній міцно спав і жодного разу навіть не крикнув. Труп О. я поклав в ночовки, які приготував ще вдень — і ці ночви заховав під підлогу, щоб не бачив старший мій син Г. Коли настав ранок і мій син Г. запитав де О., то я відповів йому, що О. пішов на хут. Зикринці до двоюрідного брата»⁵⁰². Його старший син вчився в Харкові, а донька працювала друкаркою в харківському облвідділі ДПУ, тому надсилали сім'ї продукти. Проте батько, особливо після повернення дружини, яка розпитувала за сина, задумав тоді вбити і «свою жінку», щоб не довідалася про вбитого сина та і «м'яса мені вистачить на тривалий час». Мотив вбивства виявився дещо незвичним: по-перше, він справді нестерпно голодував з сім'єю, по-друге, селянин хотів таким чином «поправити сили», бо «там розпочнуться уборочна кампанія — буде хліб і я піду працювати в колгосп», а про те, «що можна вживати до їжі людське м'ясо, я вважав так, раз риба поїдає рибу, то може поїдати і людина людину». В цьому селі вже давно велися розмови про людодіство, про можливість використання людського м'яса в їжу. Батько-людоді, розум якого затьмарило голодне марево, виснажуючи

фізично і спустошуючи морально, каявся у скоєному. Його тримали в спецкорпусі ДПУ в Харкові, де весною 1933 р. перебували українські письменники, педагоги, митці, чекаючи вироку. Людоїда з с. Горошино засудили до 10 років таборів 31 серпня 1933 р. Випадки людоїдства, які стали звичним явищем в селах України, набули розголосу не лише між селянами, а також потрапили до інформаційних доповідей німецьких та італійських дипломатів в Харкові⁵⁰³.

Сільські райони Дніпропетровщини, як свідчать архівні документи, особливо листи секретаря ЦК КП(б)У Косіора до Сталіна в березні 1933 р., виявилися найбільш ураженими. З усіх зареєстрованих тоді фактів смертності від голоду на цю південну область припадало 70%, а вона охоплювала значну територію республіки. В області мешкало багато національних меншин, які мали свої сільські ради та адміністративно-територіальні райони. Їхнє населення, особливо російських та німецьких національних районів, зазнало господарської руїни від колективізації та політики розкуркулення і діяльності сумнозвісних хлібозаготівельних комісій. В селах нацменшин від голоду помирали дорослі і діти, а також від тропічної малярії, яка набула масштаб епідемії. Труп тварин і людей не прибирали упродовж декількох днів, відтак порушувалася санітарно-епідеміологічна ситуація в українських селах. Помирали від дистрофії і тропічної малярії, яка набула всіх ознак масової епідемії. Смерть від голоду однаково прибирала колгоспників, які виробили понад 800 трудовнів і селян-одноосібників. Сільське населення Високопільського національного німецького району, Мелітопольського та Новопраського районів зафіксували два випадки людоїдства та вбивства людей з метою продажу людського м'яса. Зокрема, в с. Заградівка Високопільського району 16 лютого 1933 р. від голоду помер 12-річний хлопець, мати якого разом з сусідкою почали використовувати його в їжу. На час виявлення цього факту залишилася голова, ступні ніг, передпліччя, кістки⁵⁰⁴. В с. Константинівка Мелітопольського району «селянин-одноосібник», якому було всього 20 років, спочатку з'їв труп померлої матері, а трохи згодом померлої дитини, після чого помер і сам⁵⁰⁵. Затримані в квітні 1933 р. троє канібалів (двоє братів і дружина одного з них) спочатку зрізали колоски, пристали в 1932 р. до колгоспу, але трудовнів не дочекалися, тому за відсутності засобів існування «ми вирішили вбивати людей і м'ясо вбитих вживати до їжі». Саме так вони пояснювали співробітникам ДПУ в Лиховському районі⁵⁰⁶. В с. Широке Криворізького району 15 квітня 1933 р. 27-річна «біднячка» вбила власну матір і поживилася її м'ясом, а згодом закопала в городі⁵⁰⁷. Восени 1932 р. селяни Дніпропетровщини скаржилися на те, що їх залишили без хліба, просили голів сільських рад видати довідку-дозвіл на сторонні заробітки «аби спасти сім'ю от голодної смерті»⁵⁰⁸. В с. Тихоновка Терпінянського російського національного району, 35-річна мати похоронила двох померлих від голоду дітей, а доньку вона вбила, щоб прогодувати себе та сина. Її чоловік перебував тоді на курсах трактористів, а повернувшись звідти довідався від своєї дружини про сімейну трагедію. Він заявив про факт вбивства та канібалізму до сільської ради, переповівши обставини родинного жахіття: «В березні місяці я повернувся з курсів трактористів. Де навчався з березня 1932 р. і зайшовши до хати застав лише лежачу в ліжку жінку, а в хаті не було старшого сина М., і коли я став балакати з дружиною, то вона мені розповіла, що двоє дітей померли, а доньку

Л. вони задушили і з'їли»⁵⁰⁹. Її син, якого слідчі ДПУ чомусь назвали «сином куркуля», зізнався в скоєному. «Не пам'ятаю якого числа я разом зі моєю мамою Г.А.С. задушили мою сестричку Л. 4-х років. Мати тримала руки і ноги, а я міцно придавив горло, потім відрубали ноги, руки, поварили і з'їли ми дівчинку за 4 дні. Мати моя їла м'ясо дівчинки, правда не багато, а я більше їв сам. Коли душив сестричку, то вона не кричала, нутрощі вирізала мати знизу до підборіддя, розрізали пополам м'ясо і поклали в казан та варили»⁵¹⁰. Вона зізналася, що до вбивства її змусила голодна смерть двох дітей та нестерпне голодування самої та 12-річного сина. Селянку і матір, покликану вирощувати хліб та виховувати дітей, судили за жебрацтво та вбивство власної доньки, м'ясом якої годувала переважно свого сина.

Трагедія селянки с. Тихоновка дуже нагадує долю жінки з поеми Миколи Руденка «Хрест». У голодному мареві, крізь сльози і жах, божевільна Христя промовляла:

А я діточок побила,	Їж, коханий, не барися.
До схід сонця поварила,	Виплюнь пальчики Орісі,
Трактористу-молодцю	Від синів та від дочок
Наробила холодцю.	Тільки жменька кісточок.
Їж, Іване! Пий, Іване!	Душі їх пішли до раю.
Хай коханнячко не в'яне,	Я ж останки позбираю
Ти ж казав: якби сама...	Та й землиці їх віддам.
Подивись, дітей нема.	Всі ми будемо отам!

Відомий майстер художнього слова емоційно, зворушливо та історично вичерпно передає глибину духовного спустошення та соціального апокаліпсису, охопивших українське село.

Аналіз кримінальних справ (протоколів допиту, свідчень самих людоїдів, їхні фотографії, обставини вбивства, зізнання) показує, що вимушені канібали не мали освіти, все своє життя займалися землеробством, а матеріальні проблеми розпочалися одразу після колективізації та хлібозаготівель. Рідко зустрічаються їхні власноручно написані зізнання, тому що справами канібалів займалися слідчі ДПУ. Їхні матеріали є підставою для твердження, що до людоїдства переважно вдавалися жінки, які чинили вбивство власних і чужих дітей під впливом голодного психозу, але з усвідомленням гріховності від заподіяної смерті. В їхніх кримінальних справах збереглися фотографії, на яких постають не злочинці, а жертви голодомору, з божевільним виразом пухлого обличчя, з синцями під очима. Вони залишили свої зізнання і каяття, спокутуючи особистий гріх у таборах, куди їх засуджували на 10 років.

Неспроможність влади подолати дитячу безпритульність, яка набула ознак гуманітарної катастрофи весною 1933 р., виштовхувала дітей на вулиці, де вони ставали жертвами канібалів. Зокрема, на Вінниччині в травні 1933 р. виявили 1,3 тис. «голодних сиріт» віком до 4-х років та 3,5 тис. старшого віку. Обласна оздоровча комісія засвідчила тоді 71 випадок людоїдства та 9 фактів трупоїдства в Липовецькому, Немирівському, Калинівському, Махновському, констатуючи значний відсоток голодуючих дітей в прикордонних та інших районах⁵¹¹. Помирали переважно діти до 3-х років та селяни старше 50 років. Траплялися випадки самогубства всієї родини, коли батько умертвляв своїх дітей, а згодом

вбивав самого себе. В 38 районах області з 62 голод смертельно вразив 27 тис. селянських сімей, з них 13 колгоспників та 12 тис. одноосібників з населенням 121 тис. чол.⁵¹² За таких умов канібалізм набув ганебної для людської моралі форми виживання. Навіть та кількість виявлених фактів людоїдства, а вона далеко невичерпна, свідчила про охоплення всіх районів області. В с. Комарово Вороновецького району мати вживала до їжі тіло померлої 4-х річної дитини, щоб прогодувати та врятувати від смерті шестирічну доньку та 10-річного сина, які залишалися жити⁵¹³. В реєстраційних книгах смерті органів загсу збереглися записи причини смерті, серед яких зустрічалися визначення такого характеру: «від наглої смерті», «зарізано людоїдом», «батько зарізав і з'їв», «зарізав батько для їжі». Майже всі записи про канібалізм стосувалися дітей, а відбувалося це вимушене гріхопадіння батьків в селах Сосонка, Якушинці, Гавришівка, Хмельове Вінницького району упродовж лютого—серпня 1933 р.⁵¹⁴

В Одеській області також були випадки канібалізму, про що свідчать кримінальні справи. 21 квітня 1933 р. в с. Дніпрова Кам'янського російського національного району органи ДПУ виявили факт поїдання матір'ю померлого малолітнього сина, якого спочатку мала похоронити, але залишила і харчувалася ним упродовж 15–19 квітня⁵¹⁵. Вона жебракувала, а коли голод став нестерпним вдалася до поїдання власної дитини. В с. Кручиново Любашівського району в березні 1933 р. троє братів 15, 18, 22 років, не дивлячись на заборону їхньої сестри, заманили їхнього знайомого односельця-хлопця до хати і вбили, вилучивши з грудей печінку, легені і серце і посмажили їх для вживання⁵¹⁶. Їх засудили до розстрілу. Районний відділ Врадіївського ДПУ знайшов в одного з мешканців с. Врадіївка людське м'ясо, яке посоленим зберігалось в бочках. В протоколі обшуку, проведеного співробітниками ДПУ 26 квітня 1933 р., підкреслювалося: «Райапарат ДПУ в терміновому порядку перевірів заяву гр-ки Т. шляхом виїзду до гр-ки У.М. та здійсненим на місці обшуком виявив: що на горищі в його хаті знайдена дерев'яна бочка, в якій знаходився розрізаний людський труп на п'ять частин, тобто вся грудна клітка до горла, відрубана верхня частина ніг і нижня частина без ступенів, одночасно на кухні як на печі, так і на стінах були великі плями крові і заглушений мертвецький запах в квартирі»⁵¹⁷. Виявилось, що чоловік і жінка вбили троє дітей віком від 8 до 11 років, м'ясо яких продавали на місцевому ринку. Їх засудили до розстрілу.

Найбільше випадків канібалізму, судячи з кількості кримінальних справ, було зафіксовано в селищах Київської області. 12 березня 1933 р. обласний відділ ДПУ інформував про наявність в районах десятків тисяч пухлих від голоду селян, про тисячі вже померлих та сотні приречених на голодну смерть: в с. Маньківка Букського району за січень—лютий померло 30 та 400 перебували дуже виснаженими і пухлими; в с. Харківка 234 пухлих; в с. Подковничі 269 пухлих. У Володарському районі голодувало 7 тис. чол., з них тисяча померла⁵¹⁸. Районні відділи ДПУ, які займалися виявленням фактів голодної смерті, не завжди могли вичерпно підрахувати кількість померлих, а сільські ради не встигали їх хоронити. Трупи своєчасно не хоронили, які декілька днів лежали по хатах, тому їх викрадали канібали. «За останній час, — наголошувалося в доповідній довідці облвідділу ДПУ, — ми помічаємо значне зростання трупоїдства і людоїдства. Щоденно з районів одержуємо — 10 і більше

донесень»⁵¹⁹. Людоїди, які вживали людське м'ясо в 1932 р., вдавалися до канібалізму і протягом 1933 р., вбиваючи дітей, знайомих і зайшлих селян. «В уражених людоїдством селах, — підкреслював чекіст Розанов, — з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо. Ця думка поширюється особливо серед голодних і пухлих дітей». За січень — початок березня 1933 р. в Київській області було 69 випадків людоїдства та 54 труподїдства⁵²⁰, а серед уражених виявилися села Володарського, Черняхівського, Звенигородського, Сквирського, Андрушівського, Буцького, Фастівського, Брусилівського, Тетіївського, Лугинського, Чутовського, Смілянського, Бабанського, Богуславського, Попельнянського, Лисянського та інших районів, які за сучасним адміністративно-територіальним поділом України відносяться до Житомирської, Черкаської та Київської областей. Тоді помирали також і мешканці райцентрів, але переважно на вулицях міст прибирали трупи зайшлих дітей і дорослих селян-прохачів. На 1 березня 1933 р. зафіксували 72 випадки людоїдства та 65 фактів труподїдства⁵²¹, тобто статистика була спорадична, а виявлення випадковим: зізнання самих жертв, донесення сусідів, встановлення сільськими радами тощо. Вони траплялися, за даними кримінальних справ, у неврахованих ДПУ селах Тальнівського, Ставищанського, Рокитнянського. Факти канібалізму, як свідчать документи органів ДПУ, були також протягом 1932 р. Причиною, яка спонукала селян до людоїдства, виявилось довготривале недоїдання, фізичне виснаження, голод. До цього призвели злочинні дії місцевих органів влади, які позбавили хліборобів засобів існування. Наприклад, в с. Триліси Фастівського району в селянина М. Пилипенка 17 жовтня 1932 р. за невиконання «твердого завдання» хлібозаготівель було забрано корову, зерно, коня, реманент, 50 пудів картоплі. Його оштрафували на 200 руб., вигнали з сім'єю з хати, демонтували цинкований дах в рахунок штрафу⁵²². Таких фактів приречення селян на голодну смерть було багато.

Підсумовуючи аналіз архівних кримінальних справ людоїдів, необхідно зазначити, що в 1932 р. канібалізм мав епізодичний характер, а масового соціального явища набув протягом 1933 р., особливо взимку та весною. Причиною цього аморального соціально-психічного вчинку стала злочинна політика масового усупільнення майна селянських господарств, хлібозаготівлі держави в українському селі, система організації праці в колгоспах, відсутність своєчасної допомоги, а мотивом, що спонукав хліборобів до людоїдства, виявився голод та голодний психоз, котрий охопив тоді сільське населення України. Не фізіологічні картини розтину нещасних жертв викликають подив, а сам факт людоїдства на п'ятнадцятому році «соціалістичного будівництва» в європейській частині світу, де були найкращі землі. Правники мають ще з'ясувати обґрунтованість звинувачення канібалів в злочині, тому що терор голодом мав всі ознаки геноциду.

Боротьба за життя тривала упродовж 1934–1935 рр., коли в українських селах вирував голод. Випадки людоїдства припинилися, але селяни вживали дохлу худобу, різні сурогати. На Вінниччині сотні колгоспів не мали хліба для харчування колгоспників весною 1935 р.⁵²³, тому «голодне їдло» залишалося в українському селі атрибутом дикунства влади по відношенню до власного народу, а не їжою дикунів, тому що хліборобів перетворили на кріпаків-

поденників, які виробляли чи не виробляли «норму», однак помирили від голоду з трудоднями і без них. Саме слово «норма» глибоко запало у свідомості колгоспників, які з пухлими від голоду ногами поспішали під страхом репресій на колгоспне поле — «виконувати норму». Влада не дбала про належну норму харчування, але слідувала за «нормою» трудової активності. У школах помирили від голоду діти, тому що норма їх харчування, а у більшості випадків відсутність будь-яких харчів, була несумісною з життям.

Повсякденне життя українського села 30-х рр. супроводжувалося ліквідацією традиційних форм сімейно-трудої діяльності, «поголовним голодом», жахіттям голодомору, полонивши селянство фізично і психологічно, тримаючи в лещатах страху і покори. Голодомор-геноцид у 1932–1933 рр. винищив мільйони українських селян.

¹ Історія українського селянства: нариси в 2-х томах. Т. 2. — К., 2006. — С. 80.

² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. — Х., 1930. — С. 10, 16–17.

³ Там само. — С. 1.

⁴ Сталін Й. Твори. Т. 12. — К., 1951. — С. 130.

⁵ Там само. — С. 130–131.

⁶ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. 36. док. і матеріалів. — К., 1993. — С. 176.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — С. 178.

⁹ Національний склад сільського населення України (за національною складовою господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика, № 96. — Харків, 1927. — С. IV.

¹⁰ Колективізація сільського господарства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — М., 1957. — С. 258–259.

¹¹ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 1 липня

¹² Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.) / Упоряд.: В. Васильев, Л. Віола. — Вінниця, 1997. — С. 109.

¹³ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 239.

¹⁴ Там само. — С. 159.

¹⁵ Там само. — С. 226.

¹⁶ Там само. — С. 227.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 12. — Спр. 142. — Арк. 81–86.

¹⁸ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 327.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 14. — Спр. 631. — Арк. 11–37.

²⁰ Історія українського селянства: нариси... Т. 2. — С. 201.

²¹ РДАЕ. — Ф. 5675. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 120.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7163. — Арк. 14–20.

²³ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 145.

²⁴ Колективізація сільського господарства. Важнейшие... С. 286.

²⁵ Там само. — С. 312.

²⁶ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 164.

²⁷ Там само. — С. 166.

²⁸ Колективізація сільського господарства. Важнейшие... С. 381.

²⁹ Там само. — С. 383.

³⁰ Там само. — С. 387.

- ³¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів у трьох томах. Т. 2. — К., 1965 — С. 697.
- ³² Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). — К., 1961. — С. 167.
- ³³ Там само. — С. 270.
- ³⁴ Історія українського селянства: нариси... Т. 2. — С. 204.
- ³⁵ Голод: 33. Народна книга-меморіал. — К., 1991. — С. 299.
- ³⁶ Там само. — С. 337.
- ³⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Том 3. — К., 1971. — С. 27.
- ³⁸ Там само. — С. 228.
- ³⁹ Там само. — С. 241.
- ⁴⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 454–455.
- ⁴¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 2. — С. 766.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. — Т. 3. — С. 272.
- ⁴⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 281.
- ⁴⁵ Там само. — С. 347.
- ⁴⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 320.
- ⁴⁷ Там само. — С. 321.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само. — С. 325.
- ⁵⁰ Соціалістична України. Статистичний збірник. — К., 1937. — С. 143.
- ⁵¹ Пролетарская правда. — 1936. — 15 марта.
- ⁵² Жінка соціалістичної України. Стат. довідник. — К., 1936. — С. 58–59.
- ⁵³ Там само. — С. 113.
- ⁵⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 325.
- ⁵⁵ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие... С. 536–537.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6938. — Арк. 8.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 9.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁹ Історія українського селянства: нариси ... Т. 2. — С. 204.
- ⁶⁰ Колхозы во второй сталинской пятилетке. Статистический сборник. — М.; Л., 1939. — С. 51, 66.
- ⁶¹ Там само. — С. 69–79.
- ⁶² Там само. — С. 80.
- ⁶³ Там само. — С. 35.
- ⁶⁴ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 219.
- ⁶⁵ Там само. — С. 206.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 77. — Арк. 46, 48.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 351.
- ⁶⁹ Історія українського селянства: нариси... Т. 2. — С. 205.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 361.
- ⁷² Там само. — С. 400.
- ⁷³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 446.
- ⁷⁴ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С. 210.
- ⁷⁵ Історія українського селянства: нариси ... Т. 2. — С. 207.

- ⁷⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 233.
- ⁷⁷ Історія українського селянства: нариси... С. 207.
- ⁷⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 296.
- ⁷⁹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 242.
- ⁸⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 473.
- ⁸¹ Там само. — С. 515.
- ⁸² Історія українського селянства: нариси... С. 206.
- ⁸³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 251.
- ⁸⁴ Там само. — С. 266.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Там само. — С. 281.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. — Вінниця, 2007. — С. 443.
- ⁸⁹ Там само. — С. 444.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 388. — Арк. 6.
- ⁹¹ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр... С. 447.
- ⁹² Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 375.
- ⁹³ Там само. — С. 419.
- ⁹⁴ Голод та голодомор на Поділлі... С. 461.
- ⁹⁵ Там само. — С. 471.
- ⁹⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 533.
- ⁹⁷ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие... С. 537.
- ⁹⁸ Колхозы во второй сталинской пятилетке... С. 36.
- ⁹⁹ Там само. — С. 37.
- ¹⁰⁰ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 680.
- ¹⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2769. — Арк. 100.
- ¹⁰² Там само. — Спр. 2763. — Арк. 32.
- ¹⁰³ Там само. — Спр. 2966. — Арк. 54.
- ¹⁰⁴ Комуніст. — 1928. — 15 листопада.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3079. — Арк. 44.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2749. — Арк. 15.
- ¹⁰⁷ Там само. — Спр. 2764. — Арк. 14.
- ¹⁰⁸ Комуніст. — 1928. — 18 липня.
- ¹⁰⁹ Там само. — 17 липня.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2769. — Арк. 10.
- ¹¹¹ XI Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 7–15 травня 1929 року. Стенографічний звіт та постанови. — Х., 1929. — С. 69.
- ¹¹² Львов А. Итоги половины хлебозаготовительной кампании // На аграрном фронте. — 1929. — № 1. — С. 69.
- ¹¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 66.
- ¹¹⁴ Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 281.
- ¹¹⁵ Сталін Й. Твори. Т. 12. — С. 85.
- ¹¹⁶ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 288.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 357. — Арк. 115.
- ¹¹⁸ Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр. / Упоряд.: В. Васильєв, Л. Віола... С. 110–111.
- ¹¹⁹ XI з'їзд Комуністичної партії (б.) України, 5–15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. — Х., 1930. — С. 240.
- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 464. — Арк. 275.

- ¹²¹ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 228.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Там само. — С. 250.
- ¹²⁴ Комуніст. — 1930. — 24 грудня.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 834. — Арк. 30.
- ¹²⁶ Там само. — Ф. 335. — Оп. 1. — Спр. 380. — Арк. 1.
- ¹²⁷ Там само. — Ф. 539. — Оп. 10. — Спр. 464. — Арк. 275.
- ¹²⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 449.
- ¹²⁹ Там само. — С. 352.
- ¹³⁰ Там само.
- ¹³¹ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 1657. — Арк. 28–30.
- ¹³² Там само. — Арк. 30.
- ¹³³ Колективізація і голод на Україні... К., 1933. — С. 357.
- ¹³⁴ Там само. — С. 558.
- ¹³⁵ Там само. — С. 371.
- ¹³⁶ Історія українського селянства... С. 186.
- ¹³⁷ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 374.
- ¹³⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 114.
- ¹³⁹ Там само. — С. 151.
- ¹⁴⁰ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С. 207.
- ¹⁴¹ Там само. — С. 209.
- ¹⁴² Там само. — С. 210.
- ¹⁴³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 231.
- ¹⁴⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів... С. 195–196.
- ¹⁴⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 242.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 208.
- ¹⁴⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... С. 254, 260.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 537.
- ¹⁵⁰ Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 537.
- ¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 43.
- ¹⁵² Голодомор 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... С. 252–
- 254.
- ¹⁵³ Там само.
- ¹⁵⁴ Там само. — С. 253.
- ¹⁵⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 393.
- ¹⁵⁶ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 4 січня.
- ¹⁵⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 651.
- ¹⁵⁸ Там само. — С. 639.
- ¹⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4402. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 6.
- ¹⁶⁰ Там само. — Арк. 28.
- ¹⁶¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 350.
- ¹⁶² Колективізація і голод на Україні... К., 1993. — С. 545.
- ¹⁶³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 385.
- ¹⁶⁴ Там само. — С. 386.
- ¹⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 41.
- ¹⁶⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні... С. 418.
- ¹⁶⁷ Командири великого голоду... С. 315.
- ¹⁶⁸ Вісті ВУЦВКу. — 1933. — 4 січня.

- ¹⁶⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... К., 2007. — С. 626.
- ¹⁷⁰ Історія українського селянства: нариси ... Т. 2. — С. 186.
- ¹⁷¹ Там само.
- ¹⁷² Вісті ВУЦВК. — 1933. — 8 листопада.
- ¹⁷³ Голод та голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник документів... С. 444–446.
- ¹⁷⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 336.
- ¹⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6467. — Арк. 2.
- ¹⁷⁶ Голод та голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник документів... С. 474.
- ¹⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6956. — Арк. 9.
- ¹⁷⁸ Там само. — Спр. 6957. — Арк. 69.
- ¹⁷⁹ Історія колективізації сільського господарства ... Т. 3. — С. 514.
- ¹⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7136. — Арк. 87.
- ¹⁸¹ Історія колективізації сільського господарства ... Т. 3. — С. 691.
- ¹⁸² Калинин М.И. О едином сельскохозяйственном налоге (Доклад на 3-ей сессии ЦИК СССР) // Экономическая жизнь. — 1928. — 20 апреля.
- ¹⁸³ Михалеви́ч Н. Вага оподаткування // Хазяйство України. — 1928. — № 12. — С. 116–126; Кушнір О. Про єдиний сільськогосподарський податок на 1927–28 рік. — Х.: Радянське село, 1927. — 85 с.; Його ж. Про єдиний сільсько-господарський податок 1929–1930 року. — Х.: Держфінвидав СРСР, 1929. — 39 с.
- ¹⁸⁴ Калинин М.И. О едином сельскохозяйственном налоге.
- ¹⁸⁵ Там само.
- ¹⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2755. — Арк. 72.
- ¹⁸⁷ Всесоюзное совещание по единому сельскохозяйственному налогу при Наркомфине Союза ССР, 2–8 февраля 1928 года. — М., 1928. — С. 28.
- ¹⁸⁸ Там само. — С. 29.
- ¹⁸⁹ Колективізація і голод на Україні... — К., 1993. — С. 106–107.
- ¹⁹⁰ Там само.
- ¹⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3774. — Арк. 24.
- ¹⁹² Там само. — Арк. 90.
- ¹⁹³ Там само. — Спр. 5295. — Арк. 1–6.
- ¹⁹⁴ Там само. — Спр. 5283. — Арк. 63.
- ¹⁹⁵ Индустриализация СССР 1929–1932 гг. Документы и материалы. — М., 1970. — С. 80.
- ¹⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2779. — Арк. 1.
- ¹⁹⁷ Там само. — Спр. 2750. — Арк. 16–17.
- ¹⁹⁸ Кушнір О. Про єдиний сільсько-господарський податок 1929–30 року... С. 8.
- ¹⁹⁹ Колективізація і голод на Україні ... К., 1993. — С. 46–47.
- ²⁰⁰ Там само. — С. 49.
- ²⁰¹ Там само. — С. 105.
- ²⁰² Там само. — С. 109.
- ²⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5283. — Арк. 136.
- ²⁰⁴ Там само. — Спр. 3882. — Арк. 12.
- ²⁰⁵ Кушнір О. Як проводиться єдиний сільськогосподарський податок. — Х., 1930. — С. 14.
- ²⁰⁶ К.Л. Забули про борги глитаїв // Вісті ВУЦВКу. — 1930. — 13 листопада.
- ²⁰⁷ Горький М. Коли ворог не здається — його знищують // Вісті ВУЦВКу. — 1930. — 16 листопада.
- ²⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5283. — Арк. 311.
- ²⁰⁹ На чорну дошку // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 30 жовтня.
- ²¹⁰ Домогтися переламу в справі мобілізації коштів (в Раді народніх комісарів УСРР) // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 3 жовтня.

- ²¹¹ Ліквідувати прорив у справі мобілізації коштів (Директивна радіограма голови РНК УСРР тов. Чубаря) до всіх Райвиконкомів та міськрад // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 21 жовтня.
- ²¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4304. — Арк. 75.
- ²¹³ Коновалов И. Борьба за финплан IV квартала — борьба за социализм // Экономическая жизнь. — 1931. — 7 октября.
- ²¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4303. — Арк. 10.
- ²¹⁵ Там само. — Спр. 3143. — Арк. 40–43.
- ²¹⁶ РДАЕ. — Ф. 773. — Оп. 8. — Спр. 85. — Арк. 43.
- ²¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4306. — Арк. 66.
- ²¹⁸ Там само. — Спр. 5438. — Арк. 2.
- ²¹⁹ Колективізація і голод на Україні ... К., 1993. — С. 370.
- ²²⁰ Там само. — С. 549.
- ²²¹ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 12 січня.
- ²²² Про виконання пляну мобілізації коштів IV кварталу 1932 року. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР, 11 січня 1933 р. // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 14 січня.
- ²²³ Марцинкевич Г. У раді районів мобілізацію коштів поставили в чергу // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 10 травня.
- ²²⁴ Положення про сільськогосподарський податок на 1933 рік. Постанова ЦВК і РНК СРСР. — Х.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. — 38 с.
- ²²⁵ Там само. — С. 15.
- ²²⁶ Там само. — С. 23.
- ²²⁷ Каждому колхознику и трудящемуся единоличнику разъяснить сущность с.-х. налога и самообложения // Экономическая жизнь. — 1933. — 18 июня.
- ²²⁸ Про порядок проведення сільськогосподарського податку 1933 року на території УСРР. Постанова РНК УСРР 2 червня 1933 р. // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 3 червня.
- ²²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 43.
- ²³⁰ Колективізація і голод на Україні ... С. 634.
- ²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6372. — Арк. 59.
- ²³² Там само. — Спр. 6563. — Арк. 9.
- ²³³ Там само. — Арк. 72.
- ²³⁴ Там само. — Арк. 32.
- ²³⁵ Там само. — Арк. 137.
- ²³⁶ Там само.
- ²³⁷ Там само. — Арк. 195.
- ²³⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. В 5 томах. Том 4. 1934–1936. — М., 2002. — С. 220.
- ²³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 196.
- ²⁴⁰ Там само. — Спр. 6649. — Арк. 43.
- ²⁴¹ Там само. — Спр. 6694. — Арк. 11.
- ²⁴² Там само. — Арк. 54.
- ²⁴³ Там само. — Спр. 6941. — Арк. 4.
- ²⁴⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 678.
- ²⁴⁵ Правда. — 1937. — 16 мая.
- ²⁴⁶ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 5. — М., 2006. — С. 192.
- ²⁴⁷ Финансовый и хозяйственный бюллетень. — 1938. — № 17. — С. 4.
- ²⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2509. — Арк. 70.
- ²⁴⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 135. — Арк. 132.
- ²⁵⁰ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 8 січня.
- ²⁵¹ Тополінський Ол. Бюджет Запоріжжя та самооподаткування населення // Вісті ВУЦВКу. — 1928. — 14 січня.

- ²⁵² Тов. Любченко про хлібзаготівлі і самооподаткування // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 січня
- ²⁵³ Самооподаткування проходить жваво (Розмова з начальником управління місцевих фінансів НКФ УСРР тов. Тарасюком) // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 17 січня.
- ²⁵⁴ Буценко А. Організовано використати кошти самооподаткування // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 3 лютого.
- ²⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2756. — Арк. 3.
- ²⁵⁶ Там само. — Арк. 15.
- ²⁵⁷ Там само. — Арк. 28.
- ²⁵⁸ Там само.
- ²⁵⁹ Там само. — Арк. 34.
- ²⁶⁰ Там само. — Спр. 2750. — Арк. 57.
- ²⁶¹ Там само. — Арк. 58.
- ²⁶² Самооподаткування // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 31 січня.
- ²⁶³ Колективізація і голод на Україні ... К., 1993. — С. 33.
- ²⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5270. — Арк. 3.
- ²⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2756. — Арк. 3.
- ²⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5283. — Арк. 3–4.
- ²⁶⁷ Там само. — Спр. 5270. — Арк. 4.
- ²⁶⁸ Там само. — Спр. 5283. — Арк. 55.
- ²⁶⁹ Там само. — Арк. 327.
- ²⁷⁰ Там само. — Арк. 328.
- ²⁷¹ Мобілізація коштів — бойове завдання // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 12 жовтня.
- ²⁷² Вісті ВУЦВК. — 1930. — 12 вересня.
- ²⁷³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание ... Т. 3. — С. 615.
- ²⁷⁴ Шафир М. Фінансовий плян на 1931 р. // Господарство України. — 1931. — № 11–12. — С. 45.
- ²⁷⁵ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 9 вересня.
- ²⁷⁶ Борисов И. Новый закон о самообложении на 1932 год (Под редакцией М. Вербицкого). — М., 1932. — С. 8.
- ²⁷⁷ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 14 жовтня.
- ²⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 11.
- ²⁷⁹ Там само. — Спр. 6649. — Арк. 43.
- ²⁸⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Том 5. — М., 2006. — С. 178.
- ²⁸¹ Там само. — С. 192.
- ²⁸² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3079. — Арк. 18.
- ²⁸³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — С. 282.
- ²⁸⁴ Там само. — С. 283.
- ²⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 23750. — Арк. 10.
- ²⁸⁶ Там само. — Арк. 8–9.
- ²⁸⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — С. 288.
- ²⁸⁸ Там само.
- ²⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3931. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 3.
- ²⁹⁰ Там само.
- ²⁹¹ Там само. — Арк. 5.
- ²⁹² Там само.
- ²⁹³ Там само. — Спр. 7. — Арк. 19.
- ²⁹⁴ Національний склад сільського населення України (за національною складовою господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 96. Серія XVII. — Х., 1927. — С. IV.

- ²⁹⁵ Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. — 1931. — № 24. — Арт. 195.
- ²⁹⁶ Україна. Статистичний щорічник. — X., 1928. — С. 3.
- ²⁹⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. — X., 1930. — С. 1, 5.
- ²⁹⁸ Національний склад сільського населення України (за національністю господарств)... — С. III.
- ²⁹⁹ Там само. — С. XX.
- ³⁰⁰ Там само. — С. VIII.
- ³⁰¹ Там само. — С. XVIII–XIX.
- ³⁰² ЗУ України. — 1932. — № 5. — Арт. 28.
- ³⁰³ Колективізація і голод на Україні... — К., 1993. — С. 334.
- ³⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 6.
- ³⁰⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 200.
- ³⁰⁶ Там само.
- ³⁰⁷ Там само.
- ³⁰⁸ Національний склад сільського населення України (за національністю господарств)... — С. 224–225.
- ³⁰⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 198.
- ³¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 37.
- ³¹¹ Національний склад сільського населення України... — С. 87.
- ³¹² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 37.
- ³¹³ Національний склад сільського населення України... — С. 135.
- ³¹⁴ Там само. — С. 139.
- ³¹⁵ Там само. — С. 84.
- ³¹⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 222.
- ³¹⁷ ЗУ України. — 1932. — № 22–23. — Арт. 138–139.
- ³¹⁸ ЗУ України. — 1932. — № 28. — Арт. 170–171.
- ³¹⁹ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УСРР. — X., 1933. — С. 6–8.
- ³²⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 877.
- ³²¹ Там само.
- ³²² Там само.
- ³²³ Довідник з основних статистично-економічних показників... — С. 6.
- ³²⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 878.
- ³²⁵ Там само.
- ³²⁶ Там само. — С. 879.
- ³²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 7.
- ³²⁸ ЗУ України. — 1932. — № 28. — Арт. 170–171.
- ³²⁹ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. — X., 1933.
- ³³⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 246.
- ³³¹ Там само. — С. 250.
- ³³² Там само. — С. 251, 268, 329.
- ³³³ Там само. — С. 687.
- ³³⁴ Національний склад сільського населення України... — С. 13.
- ³³⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 700.
- ³³⁶ Там само. — С. 712–713.
- ³³⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 712–713; Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області УСРР. — X., 1933. — С. 6–8.

- ³³⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 734–735.
- ³³⁹ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області... — С. 7.
- ³⁴⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 760.
- ³⁴¹ Там само. — С. 872.
- ³⁴² Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області... — С. 6–8.
- ³⁴³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 872.
- ³⁴⁴ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області... — С. 8.
- ³⁴⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 872.
- ³⁴⁶ Шевченківщина. Статистичний щорічник. — Черкаси, 1928. — С. 2.
- ³⁴⁷ Там само. — С. 5.
- ³⁴⁸ Там само. — С. 7.
- ³⁴⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 886.
- ³⁵⁰ Шевченківщина. Статистичний щорічник... — С. 7.
- ³⁵¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 888.
- ³⁵² Там само. — С. 887.
- ³⁵³ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. — Х., 1933. — С. 6–8.
- ³⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 9–11.
- ³⁵⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 213.
- ³⁵⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 164.
- ³⁵⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 157.
- ³⁵⁸ Там само. — С. 158.
- ³⁵⁹ Національний склад сільського населення України... — С. 22.
- ³⁶⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 343.
- ³⁶¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 385.
- ³⁶² Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. документів і матеріалів. — Вінниця, 2007. — С. 365.
- ³⁶³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 819.
- ³⁶⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 845; Довідник з основних статистично-економічних показників... — С. 6–7.
- ³⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 188–189.
- ³⁶⁶ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Одеської області УСРР. — Х., 1933. — С. 6–8.
- ³⁶⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 806.
- ³⁶⁸ Довідник з основних статистично-економічних показників... — С. 6–8.
- ³⁶⁹ Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. — Одеса, 2007. — 457 с.
- ³⁷⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 725.
- ³⁷¹ Там само. — С. 726.
- ³⁷² Там само. — С. 715, 759.
- ³⁷³ ЗУ України. — 1933. — № 34. — Арт. 436.
- ³⁷⁴ Національний склад сільського населення України... — С. 199–200.
- ³⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 6.
- ³⁷⁶ Там само. — Арк. 7.
- ³⁷⁷ ЗУ України. — 1933. — № 51. — Арт. 662.
- ³⁷⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 756.
- ³⁷⁹ Там само.

- ³⁸⁰ Там само. — С. 435, 438.
- ³⁸¹ Там само. — С. 708.
- ³⁸² Там само. — С. 785.
- ³⁸³ Там само. — С. 884.
- ³⁸⁴ Там само. — С. 885.
- ³⁸⁵ Там само. — С. 899.
- ³⁸⁶ Там само. — С. 258.
- ³⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 2159. — Арк. 7–69.
- ³⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7163. — Арк. 14–20.
- ³⁸⁹ Там само. — Спр. 6571. — Арк. 15.
- ³⁹⁰ Там само. — Арк. 15.
- ³⁹¹ Там само. — Арк. 16.
- ³⁹² Історія колективізації сільського господарства Української РСР... Т. 3. — С. 337.
- ³⁹³ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник... — С. 447.
- ³⁹⁴ Там само. — С. 469.
- ³⁹⁵ Там само. — С. 471.
- ³⁹⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 279.
- ³⁹⁷ Національний склад сільського населення України... — С. 126–130.
- ³⁹⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 284.
- ³⁹⁹ Колективізація і голод на Україні... — К., 1993. — С. 577.
- ⁴⁰⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 279.
- ⁴⁰¹ Там само. — С. 334–335.
- ⁴⁰² Там само. — С. 339.
- ⁴⁰³ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. — К., 2008. — С. 99.
- ⁴⁰⁴ Осокина Елена. Золотая лихорадка по-советски // Родина. — 2007. — № 9. — С. 111.
- ⁴⁰⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 423. — Оп. 6. — Спр. 1199. — Арк. 45.
- ⁴⁰⁶ Дэвис Р., Хлевнюк О.В. Отмена карточной системы в СССР 1934–1935 годы // Отечественная история. — 1999. — № 6. — С. 90.
- ⁴⁰⁷ Бунич И. Золото партии. — М., 1994. — С. 42.
- ⁴⁰⁸ Там само.
- ⁴⁰⁹ Див.: Марочко В. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду голодомору 1932–1933 років // Український історик. Том XLV. — 2008. — С. 196.
- ⁴¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 71.
- ⁴¹¹ Там само. — Спр. 175. — Арк. 8.
- ⁴¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 286. — Арк. 87–88.
- ⁴¹³ Там само. — Оп. 20. — Спр. 3943. — Арк. 6.
- ⁴¹⁴ Там само. — Арк. 56.
- ⁴¹⁵ Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин». — М., 2009. — С. 202.
- ⁴¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 7.
- ⁴¹⁷ Там само. — Спр. 171. — Арк. 43.
- ⁴¹⁸ Там само. — Арк. 45.
- ⁴¹⁹ Там само. — Арк. 46.
- ⁴²⁰ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ. — К., 2008. — С. 89–101.
- ⁴²¹ Там само. — Спр. 71. — Арк. 72.
- ⁴²² Там само. — Спр. 3. — Арк. 16.
- ⁴²³ Там само. — Арк. 56–58.
- ⁴²⁴ Там само. — Арк. 52.

- ⁴²⁵ Там само. — Арк. 54.
- ⁴²⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 17. — Спр. 366. — Арк. 6.
- ⁴²⁷ Там само. — Арк. 11.
- ⁴²⁸ Осокина Е. Золотая лихорадка по-советски... С. 113.
- ⁴²⁹ РДАЕ (Російський державний архів економіки). — Ф. 4333. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 174.
- ⁴³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ⁴³¹ Там само. — Арк. 2.
- ⁴³² Там само. — Арк. 1.
- ⁴³³ Там само. — Арк. 3.
- ⁴³⁴ Там само.
- ⁴³⁵ Там само.
- ⁴³⁶ Там само. — Арк. 2.
- ⁴³⁷ РДАЕ. — Ф. 4333. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 86.
- ⁴³⁸ Там само. — Арк. 88.
- ⁴³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 171.
- ⁴⁴⁰ РДАЕ. — Ф. 433. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 174.
- ⁴⁴¹ Там само. — Арк. 178.
- ⁴⁴² Осокина Е.А. Золотая лихорадка по-советски ... С. 115.
- ⁴⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 2.
- ⁴⁴⁴ Там само. — Спр. 168. — Арк. 51.
- ⁴⁴⁵ Там само. — Спр. 33. — Арк. 137.
- ⁴⁴⁶ Осокина Е.А. Золотая лихорадка по-советски... С. 116.
- ⁴⁴⁷ РДАЕ. — Ф. 413. — Оп. 13. — Спр. 633. — Арк. 27.
- ⁴⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 17.
- ⁴⁴⁹ Там само. — Спр. 168. — Арк. 2.
- ⁴⁵⁰ ДАХО. — Ф. 4640. — Оп. 13. — Спр. 3. — Арк. 4.
- ⁴⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ⁴⁵² РДАЕ. — Ф. 4433. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 40.
- ⁴⁵³ Бюллетень хозяйственного и финансового законодательства. — 1934. — № 34–35. — С. 28–29.
- ⁴⁵⁴ СУ РСФРР. — 1929. — № 83. — Ст. 817.
- ⁴⁵⁵ Марочко В. Зазнач. праця. — С. 209.
- ⁴⁵⁶ Осокина Е. «За зеркальной дверью торгсина» // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 101.
- ⁴⁵⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 154.
- ⁴⁵⁸ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. — Х., 1997. — С. 85.
- ⁴⁵⁹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Зб. документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 306.
- ⁴⁶⁰ Там само. — С. 365.
- ⁴⁶¹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933... — С. 307.
- ⁴⁶² Там само. — С. 309.
- ⁴⁶³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 161.
- ⁴⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 107. — Арк. 4.
- ⁴⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 158.
- ⁴⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 14. — Спр. 618. — Арк. 67–68.
- ⁴⁶⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 410.
- ⁴⁶⁸ Graziosi Andrea. Letters de Kharkov. La Famine en Ukraine et Dans le Caucase du Nord la travers les rapports des diplomats italiens 1932–1934 // Cahiers du Monde russe et soviétique, — 1989. — XXX (1–2), p. 57–61.

- ⁴⁶⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 520.
- ⁴⁷⁰ Там само. — С. 524.
- ⁴⁷¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 524.
- ⁴⁷² Там само.
- ⁴⁷³ Див.: Більшовик (Чернігів). — 1933. — 5 вересня.
- ⁴⁷⁴ Кульчицький С.В. Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр.: (Документ. розповідь / АН УРСР Ін-т історії. — К., 1989. — 26 с.
- ⁴⁷⁵ Голод-33: народна книга-меморіал. — К., 1991. — С. 293.
- ⁴⁷⁶ Там само. — С. 300.
- ⁴⁷⁷ Там само. — С. 355.
- ⁴⁷⁸ Там само. — С. 418.
- ⁴⁷⁹ Там само. — С. 456.
- ⁴⁸⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 385, 397.
- ⁴⁸¹ Там само... — С. 527.
- ⁴⁸² Там само. — С. 443.
- ⁴⁸³ Там само. — С. 406, 430.
- ⁴⁸⁴ Там само. — С. 397.
- ⁴⁸⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 503.
- ⁴⁸⁶ Там само. — С. 529.
- ⁴⁸⁷ ДАХО. — Ф.- р. 2762. — Оп. 1. — Спр. 421. — Арк. 65.
- ⁴⁸⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків... — С. 453.
- ⁴⁸⁹ Голод на Поділлі. Книга свідчень. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 62.
- ⁴⁹⁰ Див.: Пролетарська правда. — 1934. — 28, 30 серпня; 3, 23 вересня.
- ⁴⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6981. — Арк. 41.
- ⁴⁹² Державний архів м. Києва, р. 4. — Оп. 1. — Спр. 574. — Арк. 10–11.
- ⁴⁹³ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). — К., 2009. — 486 с.
- ⁴⁹⁴ Ідло 33-го. Словник голодомору / Зібрав та упорядкував О. Різников. — Одеса., 2003. — 164 с.
- ⁴⁹⁵ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 204.
- ⁴⁹⁶ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. Офіційне видання Народного комісаріату юстиції. — Ч. 26–27. — Ст. 132. — С. 481.
- ⁴⁹⁷ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 419.
- ⁴⁹⁸ Державний архів МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14693. — Арк. 16–17.
- ⁴⁹⁹ Там само. — Спр. 15151. — Арк. 14.
- ⁵⁰⁰ Там само. — Спр. 15152. — Арк. 7–9.
- ⁵⁰¹ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 15134. — Арк. 2–7.
- ⁵⁰² Там само. — Спр. 15151. — Арк. 8–9.
- ⁵⁰³ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 402.
- ⁵⁰⁴ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 409.
- ⁵⁰⁵ Там само. — С. 425.
- ⁵⁰⁶ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14808. — Арк. 17–18.
- ⁵⁰⁷ Там само. — Спр. 14734. — Арк. 4.
- ⁵⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 2. — Спр. 531. — Арк. 404.
- ⁵⁰⁹ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14661. — Арк. 13.
- ⁵¹⁰ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14661. — Арк. 13.
- ⁵¹¹ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 511.
- ⁵¹² Там само. — С. 510.
- ⁵¹³ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14683.

-
- ⁵¹⁴ Голод на Україні (1931–1933 рр.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 1. — С. 109.
- ⁵¹⁵ ДА МВС України. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 14696. — Арк. 12.
- ⁵¹⁶ Там само. — Спр. 14669. — Арк. 12, 21.
- ⁵¹⁷ Там само. — Спр. 15361. — Арк. 13–14.
- ⁵¹⁸ Голод 1932–1933 років на Україні очима істориків... — С. 434.
- ⁵¹⁹ Там само. — С. 434.
- ⁵²⁰ Там само.
- ⁵²¹ Там само. — С. 400.
- ⁵²² ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 1. — Спр. 554. — Арк. 26.
- ⁵²³ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник... — С. 471–473.

Розділ V.
ПОВСЯКДЕННЯ ЕТНІЧНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ
(30-ті роки XX ст.)

1. Суцільна колективізація: кінець традиційного селянського світу

«Когда после спада революции в России активная часть юных революционеров попала в эмиграцию, в ряде городов Западной Европы — в Берне, Вене, Париже — образовались кружки-сообщества, которые стремились продолжать дело революции, дело коммуны на чужбине», — згадував один з найбільш яскравих представників єврейського соціалістичного руху Росії та України Макс Шац-Анін¹, — «Эти сообщества вели свое хозяйство в складчину, была общая касса, сообща питались и во время еды вели нескончаемые споры на тему “вчера-сегодня-завтра”. Когда не было денег, то обед состоял из сосисок и супа — воды, в которой сосиски были сварены. Закуска — черный хлеб. И это было вкусно. Коммунары верили в то, что в своих спорах, а затем и в делах решат все наиболее социальные и национальные проблемы. Эта вера составляла содержание, смысл и пафос их жизни тогда и на многие десятилетия вперед.

У нашей коммуны был свой нелегальный печатный орган. Редакция была в одном городе, типография — в другом. Все мы были уверены, что именно наш нелегальный орган — вестник Коммуны. Кипела дискуссия о путях и средствах реализации нашей мечты о Коммуне, но сомнений в ее реализации не было. Мы выпускали и свой гектографический орган юмора и сатиры “Де профундис коммуне” (“Из глубин коммуны”), в котором самокритически освещали “бытие и сознание” членов коммуны.

Общая мечта определяла и нравы нашей коммуны. Подлинная дружба, тесное товарищество объединяли очень различных, разнородных молодых людей. Стирались грани возраста, интеллекта, темперамента и эмоций. Мы стремились к тому, чтобы коммуна стала нашей семьей в подлинном смысле. Если среди членов этой семьи оказывалась обаятельная девушка или женщина, то она, естественно, становилась объектом мечты, увлечения многих членов нашей коммуны, но с условием: без дуэлей, без ревности и пересудов. Таково было правило, и его соблюдали. Кончилась эмиграция. Коммуна ушла в прошлое, и на смену ей пришла суровая действительность»².

Овіяні напівдитячою романтикою рядки викликають доволі суперечливі емоції. Спогади сліпої на той час людини, видатного інтелектуала і незламного борця, який до останнього подиху залишався натхненним романтиком-революціонером, могли б захопити своїми піднесеними образами і прилучити до кола симпатиків комуністичної ідеї, якби ... Якби не знати, яких відразливих, нелюдських форм набула ця ідея під час її реалізації, яких непоправних, смертельних ран вона завдала народові, на яку катастрофу вона врешті перетворилася.

Ця висока і світла ідея... Ця ненависна «комунія» з нелюдським принизливим побутом, тотальною зневірою, роботою з-під палиці, пустою юшкою з хробаками, спільним безладом, вошами і тифом, неодмінною стінною газетою,

яка висміювала і принижувала тих, хто не відповідав високим стандартам будівника комунізму.

* * *

Спочатку комуністичний побут мислився як майже повне заперечення старого. Намагання нав'язати суспільству уявлення про людину як суцільно суспільну істоту, яка, власне, не потребувала особистого життя, а волила жити безпосередньо в суспільстві³, втілювалося в створюваних повсюдно комунах. В історичній літературі зафіксований досвід нацменівських комун. Окремі з них підносилися як прототип майбутнього комуністичного суспільства. Але в цілому комунарський спосіб життя виявився цілком ворожим ментальності величезної частки етнічного селянства.

Опис нового, ідеального, з точки зору місцевої адміністрації, порядку організації селянської праці та співжиття було вміщено під псевдо «Південний» у статті «Йдемо до перемоги, Комуна «Нове життя» Мангуського району». Про життя комуни, яка складалася з 36 сімей (150 їдців) наводилися такі відомості: «Мають 3 трактори, молотарку, 2 сівалки. Коней робочих — 16, молодняку корів 45, власних неподільних коштів — 12 000 руб. [...] Комуна додержується п'ятипільної сівозміни. На цей рік під культурами буде 170 десятин... [Тобто, трохи більше десятини посіву на їдця при 3-х тракторах і 16-ти робочих конях! — Л.Я.] Дуже скрутний стан комуни з житлом. Людність міститься в чотирьох хатах та по різних закутках при господарських будівлях [...] З цих причин немає школи, немає помешкання для культроботи [...] Брак помешкання перешкоджає утворити спільне харчування, і комунари до цього часу варять страву і печуть хліб окремо кожною сім'єю. Тільки в часи сівби та косовиці страва готується на всіх загалом... Праця в комуні проводиться за виробничим пляном. Робітний день буває різний в залежності від терміновості роботи [...] Розподіл роботи проходить досить планово. Усім комунарам дається наряд завжди увечорі перед робітним днем. Прибутки від господарства комунари розподіляють один раз на рік, а в інші часи одержують харчі [мова оригіналу. — Л.Я.]»⁴. Комуна містилася в грецькому національному районі, однак, її склад поповнювався за рахунок переселенців з Полтавщини, Харківщини та українських сіл Маріупольщини. Не лише етнічні відмінності робили її спосіб життя вкрай незрозумілим місцевому селянству. Надзвичайний подив у тубільних мешканців передовсім викликали нужденні умови життя комунарів при винятковій для свого часу забезпеченості живим і мертвим реманентом.

Свідоцтв про вкрай складні умови існування комун доволі багато. Однак, вони не заважали урядовцям підносити досвід їхнього існування як ознаку перемоги комунізму в світовому масштабі. Відзначаючи високу землезабезпеченість комун, машинізацію виробничих процесів, практику створення громадських ясел, бібліотек, комунальних їдалень тощо, вони рідко аналізували причини злиденності комунарів. Серед небагатьох джерел, що уможливають предметне дослідження цієї проблемної сторони комунарського життя — монографічне дослідження німецького колгоспу при колонії Стара Буда, здійснене В.Г. Кравченком, Н.К. Дмитруком та М.С. Сивайловим на межі 1929–1930 рр.⁵ Назване джерело не має собі рівних серед інших, відомих нам, завдяки все-

охоплюючому відображенню найсуттєвіших ознак повсякденності німецької комуни, її внутрішнього життя, взаємин з оточуючим населенням.

Історія створення Старобудської комуни була типовою для свого часу⁶. Рішення про її заснування було не випадковим, його ухвалили свого часу РВК та РПК. У такий спосіб вони заклали «міну сповільненої дії» під традиційне культурне середовище к. Стара Буда, що до революції «... була великим осередком німецького консервативного клерикалізму»⁷ [тут була лютеранська семінарія, що готувала німецьких кістерів (дяків) для всієї України), а також найстаріша та найбільша з лютеранських церков Волині — *Л.Я.*].

Першу невдалу спробу створити СОЗ вони здійснили в 1926 р. Колективісти отримали кредити та худобу, проте розподілили їх поміж себе випадковим чином, земля, що не складала суцільного клину, фактично оброблялася одноосібно. «Нема роцоту, немає й праці», — кричали созівці⁸.

В 1927 р. до Старої Буди приїздить партієць Біпер — політемігрант з Відня. З усією заповзятістю він заходить над перетворенням «осередку консерватизму» на осередок нового комуністичного способу життя. СОЗ запропонували перетворити на артіль, однак більшість членів кооперативу, вислухавши статут артілі, відмовилася увійти до нього. Зі старого складу СОЗУ в артілі залишилося 5 осіб, до яких згодом приєдналося ще 6 комсомольців та наймитів. «Від колишнього СОЗу залишилося майна лише: пара коней, дві корови, віз і плужок. Навіть борін не було»⁹. Спільних помешкань не було, 7 коней комунарів перебували у стайнях їхніх батьків, через що в сім'ях відбувалися постійні сварки.

Комунарське життя налаштовувалося на 24 дес. землі, конфіскованої у куркулів. «Хлопці жили в одному помешканні (в 1-й кімнаті), а Богданська, яко дівчина, спала в Бібера [секретар партосередку — *Л.Я.*]. Бльох [сільський вчитель, він же — комунар — *Л.Я.*] жив ще вдома. Одержали 200 руб. кредиту і не знали, на що їх обернути. Треба було їсти. Купили сала, хліба, яєць, борщу зварили, якийсь суп. Це було навесні 1928 р. [...] Жили злиденно, а де злидні, там і нелад найбільше. Часто сварились за їжу, одержу — не було чого одіти. Вони вже обірвані були»¹⁰. Комунари були фактично безпритульними — мешкали в школі.

Восени 1928 р., коли розпочався наступ на церкву — пастора виселили з будинку, влаштувавши в ньому амбулаторію. Невдовзі по тому відбулося друге (першими в 1924 р. були розкуркулені 2 господарства) велике розкуркулення багатоземельних господарств. Їхня земля і була сконцентрована в новоствореному колгоспі. Заохочувані владою, комунари розпочали «рішучу боротьбу колективу з місцевою людністю за своє існування»¹¹. Становлення колективу без перебільшення відбувалося в умовах війни між комунарками та селянами-одноосібниками, «... які не мо[гли] примиритися з тим, щоб не те що оддати, а навіть обміняти свій шматок землі на інший»¹². Селяни всіляко заважали переїздові комунарів на нове місце, подавали скарги до суду. Після несприятливого висновку суду чоловіки-селяни намовили жінок перешкоджати переселенню комунарів. «Кулачнтя» — чоловіки бачили, що вони нічого не вдіють — їх посадять у Бупр, намовили своїх жінок і чужих, і, коли перша хура з будівельними матеріалами приїхала і завітала на це місце, де то скошили жито, то жіноцтво пішло в наступ: спиняли коні, хватили за голову, не пускали» [стилістика

оригіналу — Л.Я.]¹³. Комсомольцям прийшлося непереливки, враховуючи, що їх було троє проти 30 жінок. «Бабське повстання» переросло у бойкот сільради: ніхто з селян не спілкувався з комунарками, не допомагав будувати помешкання. Однак «комуна», як її назвали селяни, вистояла — статут артілі був зареєстрований 3 липня 1928 р. Керівний осередок колективу склали етнічні німці — вихідці з інших комун Волині (с. Березова Гать, Ксаверівка, Мусієвка та ін.).

Незважаючи на те, що об'єднання колективу відбувалося на статуті трудової артілі, практика існування свідчила про тяжіння ідейного ядра комуни до запровадження саме комунарських стандартів життя. «Загальне правило в артілі для всіх її членів однакове — нема — «моє», оно є — «наше», а тому й уся праця тут іде до загальної купи. Якщо котрийсь з членів артілі більш-менш кволий, такого намагаються повернути більш свідомі товариші. Взагалі ж тенденція в товаристві така, щоб колектив міг перейти цілком непомітно з артільного до комунального господарювання»¹⁴.

Докладний опис повсякденного життя колективу засвідчив, як мало спільного реальність мала з розміркованнями віденського комуніста та його райкомівських покровителів. Світлини старобудівського колективу закарбували обличчя виснажених, позбавлених жодного ентузіазму людей, які з невідомих нам причин існували в обставинах щоденної боротьби з навколишньою громадою. Декілька портретних замальовок членів артілі дозволяють глибше усвідомити обставини існування колективу. Засновник і голова колективу — Олександр Клінкер (1884 р. н.) — хлібороб і швець, з чисто пролетарською вдачею, розійшовся з дружиною та дітьми («ідеологічно — вона бо індивідуалістка, а він — громадський діяч»), натомість живе з 19-річною дівчиною, яку виключили з КСМ «за гостру вдачу», міцною фізично, здатною виконувати чоловічу роботу¹⁵. Старий Август Конрад — 80-років, безпартійний, «завсіди біля якоїсь праці, виконує роботу двірника, невпинно всіх і за все дякує», з наймитів¹⁶. Лерх Франц — 18 років — лінивий, каже: «Піду до куркуля, бо більше зароблю, ніж у вас»¹⁷. Готліб Унтер — 19 років — із с. Биковщина (Коростенщина), член КСМ. «З власних його слів, колись гнав самогон і добре жив, але допіру цього не видно.» За спеціалізацією — нічний вартовий. Працює вдень і вночі. Має найбільше одиниць. Голова Клінкер говорить про нього: «Хлопець гарний, за чотири місяці, що працює в артілі, має чистого заробітку 18 руб. 55 коп.»¹⁸. Цецілія Пастрик — 24 роки — малописьменна, безпартійна. «Працює тяжко й надмірно». Задля спільної справи залишає без догляду немовлят. Ричард Фанкельберг — 19 років — з заможної родини. Секретар Старобудівської сільради. «Керівники колективу дають таку характеристику цьому юнакові: «... Зарозумілий панич», [ін]телігенція, а яко скарбник негарний, бо довго спить». Любить позичити і не віддавати»¹⁹.

Ці та інші характеристики членів колективу (як от: «надто нервова», «дуже сумлінний, працює навіть хворий», «товариші дивляться на неї, як на інтелігентку, хоч же зовні цього не видно» тощо, до речі, записані зі слів самих комунарів) свідчать про те, що міжособистісні взаємини у комуні (нагадаємо, що серед комунарів не було випадкових людей — усі вони були відряджені сюди партійними та комсомольськими осередками) були далекими від ідилії більшовицьких агіток.

Вкрай складними були умови й їхнього щоденного існування. Достатньо сказати, що з зароблених у 1927/28 р. 20-ма особами 993 руб. 33 коп. не виплачені були 714,03 руб. заробітної плати. Детальний опис побутових умов комунарів доволі промовистий. — З двох будівель, які належали комуні, одну займали сімейні пари: кімната на родину. Найбільша кімната літнього будинку правила за кухню-їдальню, клуб і, водночас, інтернат для юнаків. У ній стояли великий (3,35 м завдовжки) і малий столи, шафа з посудом, на стінах — годинник з гирями, портрет Леніна, репродукції картин німецьких художників, транспаранти з закликами до спільної людської праці. По стінах та навхрест попід стелею на мотузках майоріли прапорці з червоного паперу.

Дівчата в холодну пору року «тулилися» на кухні, влітку спали на горищі. Лише сімейні пари мали особисте майно, для решти предмети побуту були спільними. Невिбагливе начиння сімейних кімнат складало ліжка, топчани, горщики, дві швейні машинки «Зінгер», книжки, портрети Леніна та Сталіна²⁰.

Тривалість робочого дня в літній період становила 16–18 годин. Невелике господарство було досить доглянутим, утім жодної економічної вигоди воно не приносило оскільки, за влучним спостереженням науковців, комунари виробляли менше, аніж з'їдали. Воду споживали не кип'яченою, поганої якості, синього кольору, вкриту осугою (до колодязя потрапляли сеча зі стайні та гній з ями). Перший сніданок зазвичай складався з юшки з картоплею та салом, молочного супу, галушок з білої муки з молоком, ячмінної кави з молоком та булкою, або смальцю з хлібом. «Маленький обід» видавався лише тим, хто працював у полі (смалець чи топлене сало, молоко з хлібом, редька зі сметаною). Обід о першій годині дня включав першу та другу страви. На підвечірок о 17-й годині їли те саме, що і на сніданок. Вечеря (пів на дев'яту) складалася з сирого чи кислого молока з хлібом, сиру та сметани, зрідка варили кашу. За харчування на спільній кухні кожен, за винятком старого Конрада та дітей, сплачували 10 руб. Колектив вічно голодних людей розривали чвари навколо питання, хто скільки з'їдав, і чи відповідав його апетит внескові до «спільної праці». На перших порах існування колективу видача харчів не нормувалася і не обмежувалася, згодом куховарка почала зачиняти харчі в коморі.

Так званий осередок комуністичного побуту та праці роздирали сварки. «Абсолютно шуток не розуміють, — зазначав один з колективістів, — Загалом товариських взаємин немає, відчувається замкненість. Чуть не написано на дверях: «Без діла не входить»²¹.

Пересічний день колективу розпочинався з побудки вартовим. Надалі кожен умивався, хто де. На сніданок скликали дзвоном, опісля відправлялися на роботу. Після брудної роботи мили руки перед їдою. У їдальні жінки з дітьми та чоловіки сідали окремо. «Як їли, то не скидали шапок, а тепер:

— Товариші, пам'ятайте культурну революцію, — Допіру скидають»²².

При відсутності невідкладної роботи після обіду комунари спочивали. У неділю спали довго — до дев'ятої години, дехто навіть до обіду. Поснідавши вдягалися й шли до сельбуду, бо там — збори, розваги. Що ж до сімейних, то вони всю неділю «спали, лодаря корчили»²³.

Хлопці на загал були «нехлюйні»: не прибирали за собою, не перевдягалися на ніч, не милися, білизну міняли централізовано один раз на тиждень. Дівчата

навпаки — всі мали власну білизну. Одяг комунарів не відрізнявся від одягу німецьких селян-бідняків: влітку взували «треки» з дерев'яними підшвами, вбрання шили власноруч, беручи викрійки з журналів.

Як видно з зауважень етнологів, прагнення колективістів до нового життя було ширим, водночас деякі з їхніх висловлювань та уявлень виглядають анекдотично. Приміром, ось яким чином у їхньому житті відбувалася культурна революція: «Кожен комсомолец повинен мати порошок, зубну щіточку й миску. Всі ці гасла про культурну революцію старобудські комсомольці виконали, але миску свою ще має не всякий»²⁴.

У контексті завдань епохи науковці приділили особливу увагу висвітленню прикмет, власне, комуністичного побуту. Комунари були цілком упевнені, що «корчачи лодаря» у неділю, вони перетворювалися на «головний осередок в Старій Буді, що пробиває шлях до нового побуту»²⁵. Величезним досягненням вважалося, що жоден з них не відвідував кірхи, відзначав лише революційні свята, справляв лише «червоні весілля», «червоні зорини» тощо. Прикметно, що ритуал підготовки до свят був скалькований з християнських. — «Перед революційними святами білизну перуть, на дворі, в приміщенні прибирають, печуть булку, щоб у свято не варити, приготують їжі на цілий день, прапори вивішують на розі будинку»²⁶. Церковні відправи замінялися організованим дозвіллям. Так, на 8 Березня комунари збирали гроші на Мопр, відвідали безкоштовну виставу в сельбуді, приймали гостей-комунарів з Пулина, грали, співали. Жінки скинулися на лотерею і купили спільну швейну машинку. На решту грошей 10 червня поїхали на екскурсію до Житомира, де відвідали Бупр, фабрику, дитячі ясла, музей, казарми, лікарню. 1 Травня зібрали демонстрацію біля школи, виголошували промови, слухали музик, затіяли «стрільбище» та ігри. Кооператив спонсорував виїзний буфет. На «День кооперативу» комунари влаштувати безкоштовний «випивком».

Комунари стали організаторами першого показового червоного весілля у Старій Буді. Весілля приурочили до 1 Травня, оскільки хотіли залучити до сельбуду «більше публіки». Призначили урочисті збори за участю представників усіх організацій. Реєстрацію двох комсомольців провели на сцені. Виступив член бюро ЛКСМ, виголосив доповідь про значення червоного весілля, вказав на різницю між вінчанням у кірсі та червоним весіллям. «Цим і закінчили збори». Молодим передали гостинець на сцену від партосередку та комсомолу («члени скидалися на той гостинець»): подарували їй сукню, йому костюм, панчохи, блузку, книги. Потім була вистава.

5 травня відбулися весільні урочистості. На них склалися: партійці по 2,64 руб., безпартійні — по 1,30 руб. Зійшлися в приміщенні, замовили на селі музику, почали грати, потім пішли пообідали. Після обіду провели гру в політфанти. Надалі прийшли гості з села, відбувся спільний обід, а потому танці — до ночі²⁷.

Міжстатеві взаємини у колективі були предметом постійних пересудів лютеранського села. Не секретом було, що хлопці вільно «гуляють» з дівками. Погляд колективу на це був самостійним. «Коли хлопець з дівчиною знайомиться [...] (комунар з комунаркою), подають одну заяву на збори комуні. «Ми, члени комуні, такі то, бажаємо жити спільно. Я даю обіцянку такій то, що

будемо жити мирно» і т. ін. Прочитують цю заяву на зборах. Голова зборів запитує цих двох: «Чи ти цілком увійшов з нею в погодження, чи, може, він силою тебе заставляє?» І, коли відповідь дали, що вони дають обіцянку жити, як подругі, семейніє, тоді ставлять два стільці, садовлять їх і підіймають на «ура» три рази. І тепер можете собі йти спать. І все»²⁸.

Залишається лише дивуватися рівню свідомості комунарів, їхній неспроможності перетворити найважливіші події в житті людини на дійсне свято, обмеженості, скудності матеріальних і духовних ресурсів для влаштування «нового життя». Втім, і ці нові, доволі примітивні, обряди не були витвором, власне, старобудівського колективу: їх перейняли від ксаверівської комуні.

Новонароджених дітей комунари не хрестили, а лише реєстрували у загсі, чим дратували селян. Останні, дарма, що були набожними, казали: «Він не буде рости, помре, бо він — комуніст, Бог його не пустить, щоб он бил большой», «З його чоловіка не буде. Злодій буде»²⁹.

Виокремлюючи особисті чесноти старобудівських комунарів, слід назвати такі: вони пили не горілку, а пиво; не грали в карти; як йшов дощ, то цілий день спали; натомість у релігійні свята під час богослужіння демонстративно працювали в полі, а після обіду самовіддано танцювали в клубі³⁰.

Життєвий шлях комунара мав закінчуватися червоним похороном. Оскільки колектив був молодим (і за віком свого існування і за віком комунарів), він не мав власного досвіду поховання. Звіт етнологів включав описи двох імовірних сценаріїв події. Перший червоний похорон відбувся у селі, коли голова КНС ховав дитину. Вся організація у повному складі з червоним прапором здійснила «шествіє» через село. Виголосили небагатословну промову про «... різницю між попівськими і совецькими похоронами» і відправилися на цвинтар: попереду президія з прапором, за нею — музики, далі — червона труна, за нею — організація КНС та «людність». Біля узголів'я могили став голова сільради, який промовив: «Товариші. Це наш перший похорон в нашій селі, хотя він різкий для релігійників і буде вороже ставлення. Дитина вмерла. Це залишилось від царату. Дитина була б здорова. В комунах дитина була б забезпечена.» Труну спустили до могили, чоловіки зняли шапки. Зробили три салюти з гвинтівок (що взяли з сільради), відіграли похоронний марш і розійшлися по домах. Промовиста примітка характеризувала ставлення, власне, селян до події: «Люди казали, що поховали, як собаку»³¹.

У Ксаверівській німецькій комуні небіжчика «наряжали», клали до труни, оббитої червоним ситцем. Перед похороном припиняли роботу, збиралися біля труни. Голова комуні в промові пояснював різницю між старим похованням і новим, причину смерті. Поховальну процесію очолювала рада комуні з прапором, далі йшли музиканти, по боках труни — озброєні комунари, а за нею — комунари та селяни. Колона прямувала до комунальних могилок, відокремлених від решти кладовища (!). Над могилою виголошували стандартну промову, давали салют з гвинтівок, плакали тихо. «Коли одна плакала за дитиною — а голова комуні: «Ви повинні раді бути, що не мучиться»³². [Не зрозуміло, то він казав про своє життя, чи про хворобу дитини — Л.Я.] Після поховання комунари організованим маршем відправлялися до комуні і ставали до роботи.

Сучасній людині важко зрозуміти старобудівських німців-комунарів, які так надривно спробувалися вигадати правила і форми функціонування нового світу, маючи вкрай обмежені уявлення про старий. Невисокий інтелектуальний рівень, обмеженість життєвого досвіду, злидні не дозволяли їм самотужки «вигадати» чогось значущого і принадливого. Комунарські обрядовість та повсякденність вибудовувалися «від протинного» традиційним. Власне, так унаочнювався глибинний конфлікт ментальностей німця-лютеранина й німця-комунара. Для першого традиційність була глибоко усвідомленою, органічною. «Револуційність» другого, як видно з їхніх же висловлювань, була наносною, вимушеною, показною. Вона живилася ненавистю до оточуючого заможного селянства і сліпою вірою в свою винятковість. Чим була вона насправді? Скільки в ній було комуністичного? Чи було в ній щось від етнічного окрім мови спілкування, — кожен вирішуватиме на свій розсуд. Однак неподоланий конфлікт між німецькою громадою к. Стара Буда та старо-будською комуною був очевидний сучасникам. Руйнівної сили він набув з початком суцільної колективізації, коли «осередки нового світу» почали перетворювати на «показові села-комуни» і примушувати селян поголовно жити за комунарськими законами.

Слід зазначити, що висновки експедиції (звіт був поданий після виходу статей Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», «Відповіді товаришам-колгоспникам») були досить сміливими та об'єктивними: поспіх, з яким був створений колектив, пішов не на користь; кількість землі перевищує можливості колективу її обробляти; для нормального функціонування господарського організму потрібні кошти, кредити, приміщення, машини; відсутні підрахунок наявних продуктів харчування, трудова дисципліна та дисципліна споживання; керівництво комуни не відповідає вимогам до керівних кадрів; загальна розхлябаність і нездатність організувати й розподілити робочу силу³³ привела до того, що «старобудський колектив ніби навмисне довів, як то не треба господарювати, бо звідси ж і людський глум з «Комуни», а по ньому й таке уперте загальне небажання німців вступати до колгоспів»³⁴.

Комунарські принципи співжиття наразилися на глуху стіну відчуженості селянства. Змирившись врешті з втратою права на приватну власність на засоби виробництва, селянство спромоглося відстояти своє право на індивідуальний побут і приватне сімейне життя. Це був своєрідний компроміс між режимом, який усвідомив неспроможність цілковито підкорити волю величезних верств населення, і народу, який був не готовий до формаційного стрибка. Однак, на межі 20–30-х рр. більшовицький провід розглядав суцільну комунізацію як цілком можливий сценарій подальшого соціально-економічного розвитку неозорої країни.

Для нацменівського села, як і для суспільства загалом, не було секретом, що кінцевою метою більшовиків було цілковите усупільнення виробництва та особистого життя, перетворення постімперських просторів на велику комуноу. Втім, мало хто сприймав це серйозно, певне, з селянською метикуватістю розмірковуючи: «Подуркують і забудуть». Скоро з'ясувалося, якими далекими від страшної реальності виявилися химерні уявлення селян про комуноу, в якій «кі худоба і жінки — все буде спільним». У 1929 р. більшовики поставили суспільство перед фактом надшвидкої модернізації, відмови від традиційного

алгоритму життя впродовж року (рівно стільки відводилося на завершення колективізації в Степу).

В напружених лиховісних обставинах наприкінці 1929 р. розпочався 1-й етап суцільної колективізації. До березня 1930 р. у низці сільрад Південної України вона сягнула 80%. Побіжний перегляд тогочасної преси вводить в інший світ. Якихось два тижні — і — перегорнута сторінка іншого — доколгоспного мирного життя. Замітка за заміткою — репортажі з полів бойових дій — у прямому (стосовно власного народу) і переносному (за хліб) сенсі. Гасла епохи задають настрої комуністичної вакханалії: «Червоні валки нового хліба — вкладка бідняцько-середняцького села на індустріалізацію села. Бюрократи та «алілуйники» невідповідністю шкодять хлібозаготівлі»³⁵.

Механіка переорієнтації ментальності селянства на комуністичні рейки була невибагливою: доволі скоро сільрадівські активісти й районні уповноважені перестали робити вигляд, що вони будують суспільство тотальної свідомості. В грецьких селах на загал замість полум'яних агітаційних промов, селян брали на ізмор. Про те, яким чином це відбувалося в с. Комар, писав пізніше мариупольський грек-комуніст І. Стріонов: «Місцеві власті, що безпосередньо займалися колективізацією, почали тиснути на селян, застосовуючи різні форми насилля. Однією з таких форм примусу було продовження загальних зборів до 10–11 години вечора. У дверях приміщень, де проводилися збори, стояли ломуси з сільських активів і не випускали з приміщення нікого без дозволу президії зборів.

Селяни, а особливо селянки, плакали й благали президію зборів, аби їх відпустили додому хоча б погодувати дітей та худобу. Члени президії на чолі з головою були неблаганними, примовляючи: «Москва сльозам не вірить. Запишіться до колгоспу, а потім ми не будемо вас турбувати».

Так, з безперервними зборами до пізньої ночі, впродовж 12–15 днів селян геть замордували. Вони, не витримавши такого тиску на них, почали просити місцеві власті дати їм декілька днів на роздуми, не турбувати їх зборами. Місцеві власті вирішили піти назустріч просьбам селян [...].

Селяни, певне, давно вже вирішивши вступити до колгоспів, розуміючи, що місцеві власті від них не відступляться, допоки вони не вступлять до колгоспу, отримавши передишку від відвідувань зборів, почали повальний забій худоби, аби не здавати її до колгоспу³⁶ [...] Селяни, знищивши майже всю дрібну худобу й частково дійних і тільних корів, на перших же зборах почали цілими групами вступати до колгоспів, водночас організовуючи й нові колгоспи»³⁷.

Не менш цинічні методи застосовувалися в німецьких колоніях, причому в них, зважаючи на підйом емігрантських настроїв та відрядження груп протестувальників до Москви, місцева адміністрація вдавалася до банального залякування. Та обставина, що переважна більшість нацрайонів розміщувалася в Степу (19 з 25, тобто 76% від загальної кількості) — регіоні першочергової колективізації, дала змогу урядовцям маніпулювати показниками колективізації, особливо з єврейських районів, і підносити їх як свідчення досягнень ленінської національної політики. В майбутньому явні невідповідності свідомо перекручувалися чи замовчувалися аби спотворити й міфізувати обставини здійснення суцільної колективізації в нацменселі. Очевидно, що вищі посадовці УСРР були цілком свідомі в своїх діях, достеменно знали про проблеми, реальний стан

справ і бачили руйнівний вплив колективізації на виробничі сили села, отож, колективізація перетворилася на катастрофу такої нищівної сили, яку неможливо було відвернути. Одночасно в найвіддаленіших закутках величезної країни селянство було стиснене залізними лещатами, які, здавалося, вичавлювали рештки живого з наївної душі землероба. Методика розбудови комуні на селі, що тиражувалася без вагомих змін на просторах СРСР, була невибагливою, але напрочуд дієвою. А. Діль згадував про те, яким чином проходив запис у колгосп в поволзькому с. Семенівка: «Під час проведення колективізації головою було сказано: «Сьогодні ми маємо урочисту ніч. Справа йде або ж до життя, або ж до смерті. Хто до ранку не вступить до колгоспу, піде через гори до льодяного моря»³⁸.

В низці місцевостей відбулися селянські повстання по типу виступу колоністів Марієнфельда Каменського кантону (Республіка німців Поволжя) (грудень 1930 р.), які розігнали сільраду, партосередок, декілька разів відбивали спроби міліції захопити село й заарештувати «привідників». Щоправда й наслідки таких повстань були типовими: їх придушували за допомогою загонів ОДПУ, заарештованих селян згодом розстрілювали.

Така практика стала універсальною по всьому СРСР. Повсякденність села розчавлювалася, слоїлася, деформувалася під ударами колективізації. Такого масованого «пресування» село не знало. Це був удар такої руйнівної потужності, який завів історико-культурний феномен під назвою «село» в стан тотального ментального шоку.

Повсякденність швидко і невідомо перетворювалася в усіх соціальних групах етнічного селянства. В епіцентрі більшовицьких перетворень опинилися селянські партробітники та сільський актив, за якими пильно наглядали відряджені на село городяни та співробітники ДПУ. Вмілими діями республіканського проводу вони були зачинені в рамках такого собі шоу «під склом». Попри бажання зробити найпростіший висновок, що то були безчесні виродки, слід пам'ятати, що останні, як правило, були плоть від плоті власної етнічної громади. Ментально й ідейно вони були неспроможними протистояти більшовицькій доктрині. Влада ж, використовуючи регламентуючі можливості каральних органів, адміністративний тиск, залякування та агресивну більшовицьку пропаганду, змогла цілковито підкорити їхню незрілу волю. З початку 1931 р. життя парторганізацій національних районів перетворилося на суцільне пекло: вони повинні були завершити суцільну колективізацію і забезпечити безперебійне надходження хліба до держфондів. Штрафників очікували догани, звільнення, передача матеріалів до слідчих органів та суду³⁹.

Наприкінці зими зламного 1931 р. до районів прибули уповноважені РНК, знову таки, аби прискорити хлібозаготівлі. — В лютому рекомендовано було за необхідності застосовувати примусове вилучення хліба у середняцьких господарств, які не виконували контрактаційні договори; секретарям партосередків та головам сільрад, що мали заборгованість, було заборонено брати участь у районних з'їздах рад; на уповноважених РПК поклали персональну відповідальність за відвантаження хліба з глибинних районів.

Упродовж 1931 р. хлібозаготівлі в південноукраїнських національних районах розгорталися за драматичним сценарієм. У травні секретарів грецьких, німецького та єврейського РПК скликали на нараду в м. Сталіно. Звідти вони

привезли «директиву ЦК, що підлягала безоговорочному виконанню»⁴⁰. Відтоді стрімко зростають не лише строки виконання директив, а й ужорсточуються методи їхнього досягнення — тверді завдання для куркульських господарств встановлюються в одноденний термін, до «саботажників» з бідняцько-заможних господарств застосовуються заходи репресивного впливу, хлібозаготівлі стають цілковито централізованими, всі партійці та кандидати, воєнні та фінансові працівники отримують індивідуальні завдання і попередження про особисту адміністративну та кримінальну відповідальність⁴¹. На позачергових партійних зборах, що відбулися наступного дня по приїзді керівника Старо-Керменчицького РПК з наради в м. Сталіно, 21 травня 1931 р. всі партійці району в присутності представника ЦК КП(б)У Кулешова були поголовно мобілізовані на хлібозаготівлі і поставлені перед фактом, що «... оценка парторганизации и каждого в отдельности коммуниста — будет исходить в зависимости от выполнения возложенных на него контрольных заданий»⁴².

Аби проілюструвати тогочасний цейтнот адміністрації національних районів, наведемо лише один приклад з історії колективізації в Старо-Бешевському районі. — 19 серпня 1931 р. закрите засідання Бюро Ст.-Бешевского РПК заслухало питання про робітників райапарату ДПУ Кучмистова, Суркова та Макеєва. На загал протоколи таких засідань були небагатослівними. В даному випадку 3 сторінки цупкого тексту протоколу з грифом «цілком таємно» відведені під опис нештатної ситуації. Зафіксоване фактичне двовладдя в районі: з одного боку — районне ДПУ, з іншого — парткомітет: обидва — під пильним наглядом центральних відомств, обидва — на межі здорового глузду. Парткомітет звинуватив районне ДПУ в ігноруванні партійного органу, яке виявлялося «... против последнего тем, что вместо систематической информации, правильного и своевременного освещения Райпарткомом о политическом настроении масс в связи с проводимыми Райпарткомом компаниями — только путем категорических требований от указанных выше работников — РПК получал несвоевременные далеко не верные и отвлеченные, формальные информации, а зачастую такая информация ставила в ложное освещение Центральные организации; вместо правдивого освещения действительного положения района (в спецсводке № 2 о выполнении районом годового плана хлебозаготовок на 15/VIII — указано 20%, когда на самом деле план хлебозаготовок на это число был выполнен на 28,8%)»⁴³. Далі відзначалося, що працівники ДПУ приховували від парткому відомості про антипартійні та антиколективізаційні настрої та виступи населення, більше того, незважаючи на загострення класової боротьби на селі, останні «... систематически занимались отвлеченным не нужным обезоруживанием членов партии и секретарей п/ячеек под предлогом того, что якобы это оружие не зарегистрировано и др. причинам (!), при условии когда эти т.т. на селе боролись с кулаком, за генеральную линию партии (Вовколуп, Трифо и др.)»⁴⁴. Райпартком зазначав, що працівники ДПУ відволікали бюро РПК від політичних кампаній (тобто, хлібозаготівель та колективізації), викликаючи на допити. Там співробітники ДПУ намагалися отримати від членів бюро компромат на «сотоваришів», перш за все — секретаря РПК Корженевича, загрожували помстою члену бюро РПК голові профспілки Ломакіну, шантажували арештами низових працівників. Підсумок двохмісячної діяльності співробітників ДПУ

Суркова та Ломакіна [в.о. райуповноваженого та його заступника — Л.Я.] звівся, за колективною думкою РПК, до пошуку матеріалів проти парткомітету, що було кваліфіковане як «... опозици[я] члена партії против РПК, к созданию склоки и разложения в организации и используя для этого райаппарат ГПУ»⁴⁵.

Відсутність дотичних джерел не дає можливості судити про справжні причини жорсткої боротьби між двома найбільш впливовими політичними силами району, однак, тиражування подібних ситуацій в матеріалах низки архівних фондів свідчить про те, що повсякденна адміністративна робота в національних районах упродовж першої половини 30-х рр. перетворилася на криваве бойовище. Врешті, партія легалізувала своє безконтрольне й безкарне насилля над суспільством. Маріонеткові виконавча та судова гілки влади беззастережно втілювали в життя ухвали партійних органів на всіх рівнях свого існування. Так, Старобешевський РПК ухвалив неблагонадійних співробітників ДПУ зняти з роботи, заборонити працювати в органах, відкликати в розпорядження РПК й притягти до відповідальності; ОДПУ отримало іншу «рекомендацію» — надіслати інших, більш надійних працівників.

«Демократія по-колективізаційному» набирає одіозних карикатурних форм. Після короткочасного відступу весни — літа 1930 р. партія вигадливо варіювала форми колективізаційного натиску. — З легкістю, як такі, до яких входили куркулі та колишні торговці, що не забезпечили керівництва колгоспним рухом, розпускалися ради національних сільрад і районів (перед тим «вільно» обрані на «вільних» виборах)⁴⁶. Укрупнювалися й розукрупнювалися колгоспи. Комуни перетворювалися на СОЗи й радгоспи. Усуспільнювалося й перерозподілялося на користь спецбригад майно розкуркулених штрафників. Нове керівництво комплектувалося таким чином, аби не виникало проблем. Парткомітети національних районів перетворилися на вершителей долі етнічного селянства, в таємних протоколах [фактично всі протоколи епохи колективізації мають гриф «цілком таємно» — Л.Я.] вони навіть не імітували дотримання демократичних процедур. Рішення бюро гранично лаконічні та безапеляційні: «Признать, что строительство в колхозах сорвано и произведенные строения в артели «Форвест» не гарантируют крепости. Поручить уполномоченному ГПУ немедленно приступить к расследованию и выявлению виновных в срыве строительства в колхозах и допустивших безобразия [...] привлекая последних к ответственности»⁴⁷.

Партійні комітети взялися за регулювання питань, які не відносилися до їхньої компетенції, суто господарських. Методи впливу залишалися адміністративно-поліцейськими. Типова постанова часу — рішення бюро Старобешевського району від 10 квітня 1931 р. стосовно артілі «Доля»: «1. Констатувати, що внаслідок недостатньої участі рядових членів у господарському житті артілі, остання має через загибель кормових буряків збитків на 55 000 руб.

2. За бездіяльність керівного складу артілі увесь зібраний матеріал передати слідчим органам, а на комуністів до КК.

3. Запропонувати Комчастині правління колгоспу прийняти заходи [так у тексті — Л.Я.] для забезпечення продуктивної худоби соковитими кормами.

4. Маючи в артілі «Доля» великий % худоби, що хворіла на туберкульоз, запропонувати фракції РКС прийняти міри для оздоровлення стада, ізолювавши хворих на туберкульоз корів»⁴⁸.

На війні як на війні, були свої герої, були свої дезертири. Втеча відряджених на село партробітників та 25-тисячників була справою звичайною — далеко не всі з них виявилися спроможними безоглядно втілювати лінію партії. Такими був й дехто тт. Алексюхін та Мірошніченко, 25-тисячники Старобешевського району. Перший, не знявшись з обліку, залишив район і перейшов на «відповідальну» роботу в Красногорці, другий зник у невідомому напрямку. Засідання бюро Старо-Бешівського РПК 10 січня 1931 р. ухвалило «за невыполнения постановления бюро РПК о работе на селе и дезертирство тов. Мирошніченко из партии исключить, о чем опубликовать в местной и центральной печати», Алексюхіна — відрядити на попередню (!) роботу⁴⁹.

Попри задушливий кадровий голод, нелюдські навантаження, протиприродні завдання й масові кампанії, позбавлені життєвої підоснови, формально національні райони повинні були «тримати марку». Кожна подія в національному районі ставала інформаційним приводом великого значення — перший пленум Пулинського німецького району слав вітальні телеграми радянському урядові та німецькій компартії⁵⁰, утворення кожного нового району та ювілейні дати вже існуючих висвітлювалися в пресі⁵¹. Однак, чимдалі вони перетворювалися на малозначущі епізоди кривавої епопеї боротьби за хліб, за владу над селом.

Місцева преса дає багатий матеріал для розуміння того, що становило вісь повсякдення етнічного селянства. 29 листопада 1931 р. замітка за підписом «Ке» просто-таки волила: «Комарці! За вами борг. Комарська сільрада найганебніше відстала в виконанні хлібозаготівель. Плян виконано лише на 79,2% в той час, як районний виконано на 105%⁵².

За Комаром хлібний борг перед державою становить 326 цент.

[...] Хлібний борг перед країною Комарська сільрада мусить сплатити і зняти з себе чорну пляму, яку вона носить через свої відверто опортуністичні темпи в хлібозаготівлях»⁵³.

Паралельно з закликами до виконання хлібозаготівель — повідомлення про провальні спроби впровадити принципово нові форми громадського побуту, передовсім харчування. «На ст. Горбаші організовано буфет, культурну чайню та червоний куток. Але буфет ще недостатньо укомплектований. Селяни після гарячої роботи хочуть випити холодного, а в буфеті, крім чаю, нема нічого. Тут-таки біля буфету примостився рундук Черняхівського товариства «Допомога» з червивими яблуками. Дешевого хліба та булок нема»⁵⁴.

Величезна кількість публікацій змальовує осередки комуністичного громадського харчування у, м'яко кажучи, непривабливому вигляді. «В їдальні Ч. 1 продовжує панувати бруд, сморід, двохгодинні черги, черви в страві, недоварена страва, холод і що тільки хочете. Продукти, що вступають до їдальні, невідомо куди витрачаються. Обліку немає. Робітники, що харчуються в їдальні — продуктів, визначених для робітничого харчування не одержують»⁵⁵.

«Їдальня на 1 дільниці зернорадгоспу «Шахтар» знаходиться в надзвичайно антисанітарних умовах. В їдальні побито всі вікна і робітники застужуються. Приміщення їдальні вже кілька місяців не ремонтувалося і стіни мокрі, покриті павутинням.

Воду робітникам доводиться пити не квартою, а коробками з консервів, бо робкооп не спроможеться купити кварти. Страва видається недоброякісна, іноді недоварена. Робітники одержують смердючу рибу, яка зіпсувалася, лежачи на складі...»⁵⁶. Та ж історія в їдальні електромонтерів, які прокладали лінію Дніпрельстан — Донбас⁵⁷.

Побіжний огляд місцевої преси унаочнює, як недалекоглядні надії комуністичних фанатиків про усуспільнення селянської праці та побуту рушилися під тиском тотального нерозуміння, відкритого та латентного опору, поголовної безгосподарності та безвідповідальності. Втім, у 1930–1931 рр. вони підносяться як суспільна аномалія і поки що висміюються. — «Про їдальню Апостолівської МТС я чув щось страшне. Днями набрався хоробрості, попрощався з товаришами й ... вирішив зайти туди.

В їдальні натрапив на бруд та гидоту. В кімнаті, де варять їжу, по самим приблизним вирахуванням проживає до 100 тис. мух. Вони задоволено кружляють навколо казана. Невідомо, по яким причинам деякі мухи закінчують самогубством і кидаються прямо в казан, рятувати доводиться робітникам МТС під час обіду. Це вони роблять приладами, що звуться ложками.

Заходю в другу кімнату, де їв робітник. Тут теж така картина. Бідним мухам набридло жити в такому бруді... і вони топляться в борщу, супі і таке інше.

Деякі з них навпаки: дуже люблять воювати. Вони сідають на носа робітників, залазять у вуха й старанно гризуть їх»⁵⁸.

Більш промовистими за критику громадських їдалень виглядає тиражування проблем в сільськогосподарському секторі, як такому. Дописи, замітки, фейлетони, статті, листи не приховують величезних виробничих та споживчих труднощів. У низці епізодів і нюансів вони разом унаочнюють картину небаченої соціально-економічної кризи. В колишній житниці СРСР — масова загибель худоби, наявна худоба в жахливому стані, колгоспники не бажають працювати, трактори та машини занедбані, бригадири виганяють людей у поле лайкою, замість працювати — селяни сплять у лісосмугах, село гине. Дописи описують настрої, які годі було уявити в доколгоспному селі: селян не турбує доля коней та родинних годувальниць — корів.

«В с. Комарі «Радгосп Скотовод» розмістив 325 штук корів, які зараз знаходяться в загрозливому становищі. Догляд за коровами відсутній, корму радгосп не підвозить, коровки по декілька днів стоять голодними, в холодних повних бруду та гною хлівах. Відповідального за догляд скотини немає. Голодні корови починають гинути»⁵⁹.

Продуктивні сили села стрімко занепадали, винятків не спостерігалось в жодному з національних районів та районах, де етнічні меншини мешкали в значній кількості. Спецкори газет єврейських селищних рад повідомляли, що буряки заховано по льохах та ямах. Сільради нічого не роблять, щоб дістати їх звідти і вивезти на цукроварні. Виробничі товариства заспокоїлись та не боються з приховуванням буряка. Реманент розкиданий у полі та на подвір'ях⁶⁰.

Несчисленні факти безгосподарності та нехлюйства комунарів і колгоспників кваліфікуються як результат розкладницького куркульського впливу. В дописі «В комуні засіли куркулі» йдеться про нетипову комуну, яка, ймовірно існувала тільки на папері: в комуні ім. Петровського — кожен комунар і голова

мають до 100 голів птиці, план засіву не виконаний, кукурудзу беруть, хто скільки хоче, якість обмолоту ганебна, хліб із зерносовищ розкрадають⁶¹.

Інша замітка «Довели господарство до розкладу» повідомляє про недбальство в іншому колективі: поки довели зерно — розсипали 15 пудів, трактори стоять, норми оранки не виконуються, норм виробітку немає, в поле виїзять об 11 годині, реманент бездоглядний, городина гине⁶².

Селянство, замість того, щоб перейматися планом хлібозаготівлі, масовими кампаніями, ходом оранки та зяблювання, з решток зерна гонить самогон і п'є. П'є так, як ніколи, — безпросвітно, приречено.

Картатнюк днями пиячить. «23 листопаду у колгоспі повно людей чекають на голову, а він п'є на хрестинах та, обнявшись з попом, кричить вздовж вулиці»⁶³. На тій же сторінці інше повідомлення — «Колгоспівських активістів с. В.-Кирівки колгоспу «Леніна» Грищенка Міліяна, Бугеру Дмитра та Сіргеєва мало турбує хлібозаготівля села та господарство колгоспу, вони женять куркульського сина Бугеру Фризона. В розпорядженні вісіля пара колгоспівських коней, та щоб не трусило, Сергієва — ресорник. Вісіля продовжується недовго, всього 1 п'ятиденку, а тим часом голова колгоспу Лептах бідкається, що немає робочих рук та відсутній завгосподарством Грищенко, а голова сільради Гудименко, що поступає хліб, та немає активу, щоб натиснути на куркуля»⁶⁴.

Інший приклад: «Голова Яланецького колгоспу Красілін та завідуючий амбулаторією Шевчук А., замість роботи по хлібозаготівлі — розважаються сорокоградусним. Напившись «до щепки» оці два герої, беруть підводу і роз'їзджають по селу, «везіть, мовляв, начальство, а то слизько ходити».

В такому виді, появляються до сільради і починають хуліганити. Добре, що під цей час там був міліціонер, який посадив Красіліна куди слід та відібрав нагана (!)»⁶⁵.

Бершадська газета «Соціалістичний шлях» впродовж 1930–1931 рр. оприлюднила стільки прикладів запійного пияцтва управлінців і громади, що складно зрозуміти, як етнічне та українське село не захлинулося й вижило в похмільному угарі. Разюча неписьменність журналістів та набирачів наводить на думку, що це був новий або черговий штат районної газети, ще не обізнаний в тому, що і яким чином можна висвітлювати. Недогляд, безумовно, був виправлений пізніше, та завдяки йому ми маємо красномовні свідчення про моральний стан села в часи колективізації.

«По с. Огузки, як це видиться, працюють бригади. Отже, в одній з таких працює відповідальним бригадиром Шевчук Т. Який замість переведення хлібозаготівлі по своїй ділянці, винайшов другий метод роботи, цебто знищення самогонки через свою власну горлянку»⁶⁶.

«В час такої важливої кампанії, як хлібозаготівля, де щоденно працюють ударні бригади колгоспників навколо Тиврівської буксирки в с. Лісничому, сельрадовський актив, як то: рахівник с-р Микульський та Луцишен Стратій женуть самогон, псуючи хліб. Міліціонер Линок лише за три дні вилив 120 відер закваски. Навіть у бувшої комсомолки Баголи була закваска»⁶⁷.

«Голова Рогулянського т-ва Олійник С. відрядився на село по мобілізації коштів. Алеж випадково зайшов до гром. Микульського Н., цебто не випадково, а попередньо на це умовою Микульським. Та цілісний день мобілізував

горілку своєю власною горлянкою, забувши про те, що т-во має такий ганебний прорив у виконанні мобкоштів...»⁶⁸.

«Голова виробничого т-ва Бевзюк с. В. Керієвка замість переводимих покладених на т-во кампаній включився на щоденні пиячки. А голова с-р не живає ніяких заходів, щоб не образити Бевзюка, останній навіть не проси-пається від п'янки»⁶⁹.

Зрозуміло, що далі така ситуація без наслідків тривати не могла. Село впевнено крокувало до прірви. В грудні преса зарясніла повідомленнями про економічну руїну, поширення настроїв самозабезпечення.

Гасло часу — «Вогонь по споживацьких настроях та безгосподарності в колгоспах»⁷⁰. Газетні шпальти репетують заголовками: «Хліб розподіляли по їдцях», «В управлінні колгоспу куркуль», «Спекулянти під маркою колгоспу». Як і в 1918–1920 рр. ідея воєнного комунізму в її практичному втіленні доходила свого логічного кінця — село впало в господарський колапс.

Його прикмети загалом універсальні: «Арт. “Путь Бедноты” — Свиной заедают вши, коровы тонут в грязь, расстановка сил не произведена — на одного конюха 24 лошади»⁷¹. «В арт. “Юный пахарь” правление совместно с бригадиром и конюхами пьянствует 4-й день. Возле лошадей осталась лишь одна треть конюхов, а две трети “занято” пьянством»⁷². Кінське поголів'я зменшилося в рази і продовжує скорочуватися. Громадські ідальні в жахливому стані⁷³. Стан продовольчого постачання катастрофічний, учителі голодують. «Вже скоро 3 місяці, а 45 вчителів, що працюють в Янісолі, не одержують промкрану за встановленими нормами». В той же час на очах гине від морозу 700 пудів картоплі й 300 пудів капусти. «Ніхто, нікому не дозволяв перекручувати і не здійснювати постанов партії, вони мусять бути чітко виконані», — пишуть до газети «сіячі доброго та вічного», та їхнього голосу не чують⁷⁴.

Чути нема кому. Селяни поголовно недоїдають. Сільський актив, використовуючи службове становище, доїдає рештки колгоспного стада. «В Сумівському к-пі «Нива», член к-пу Шубович усупільнив корову. Колгосп витрачав два м-ці корми і трудовні, що вартість цього складала майже 100 карб. Алеж згряя спекулянтів Паскаренко С., Тарківський Т. та Черкасов М. на чолі з головою колгоспу Хомко Р., зарізали цю корову і розділились між собою м'ясом. Про це ні с-р ні рада колгоспу в цілому не знали. Ми вимагаєм втручання органів прокуратури в цю справу, щоб притягти винних до права за знищення тваринництва в колгоспі»⁷⁵.

Наслідки комунізації не заставили на себе чекати й у соціальній сфері: пияцтво та дармоїдство ширилося селом, люди впадали в ступор, розповсюджувався перелюб, жінки відмовлялися народжувати дітей (за повідомленнями преси, приміром, у грецькому селищі Мангуш на декілька десятків народжень припадало декілька сотень абортів⁷⁶). Почалася епідемія висипного тифу.

Незважаючи на очевидні ознаки соціально-економічної та моральної деградації села, радянська преса зловтішалася з проблем, які переживав капіталістичний світ. «Фінансова катастрофа, що охопила поруч економічної кризи капіталістичний світ, викликала нове збільшення безробіття, нове нечуване зубожіння трудящих мас [...] «100 мільйонів зайвої людності» — ось наслідок капіталістичного господарювання»⁷⁷.

Втім, жодна з подібних заміток не могла відволікти уваги від негараздів в «своїй хаті». — Сторінка за сторінкою вимальовується картина жахів радянського народу: криза продовольчого постачання, нестача харчів, масовий падіж худоби. В грудні 1931 р. Укрколгоспцентр поширив у пресі інструкцію «Як доглядати коня?», що регламентувала умови утримання та розмноження коней. Причини тривіальні — кінське поголів'я перебувало на межі існування.

Проголошена кампанія — «громадський буксир». На шпальтах друкуються червоні та чорні дошки. По ямах вишукують по декілька пудів зерна, кукурудзи. Кожен пуд — привід для газетного галасу.

Шпальти рясніли рапортами передових колгоспів і радгоспів. Вони брали на себе зобов'язання виконати п'ятирічку в чотири роки і викликали на соцзмагання. Поруч розміщувалися гнівні викриття відстаючих, що чимдалі набирали агресивнішого забарвлення. «... Хто дозволив вам покладатись на самоплив, хто дозволив вам зривати хлібозаготівлі? Вимагаємо негайно зняти правління, що по-опортуністичному ставляться до хлібозаготівель та віддати їх до суду. Ганьбити такими темпами хлібозаготівель В.-Янисольську с-раду — не дозволимо»⁷⁸.

13 грудня 1931 р. кореспондент Лунін повідомив про взяття с. Комар на буксир. Фінплан IV кварталу був виконаний на 35%⁷⁹. Практично всі мобілізаційні кампанії перебували в катастрофічному стані. Та цьому не приходилося дивуватися — новими були лише форми колективних об'єднань. По правді сказати, люди, які були загнані в них силою, погрозами та економічним тиском, мислили старими категоріями, вибудовували своє буття відповідно до усталених стереотипів. Якими далекими були ці колгоспи і комуні від ідеальних образчиків комун у західноєвропейській еміграції! Більшовики, що мали дореволюційний досвід і відповідний світогляд, не могли не помічати колосальної прірви, що відділяла колишні мрії від жакливого реальності. Доволі очевидними «темні сторони» радянських колгоспів були й для решти громадян Країни Рад. Красномовні свідчення зберегла преса епохи:

«Артіль ім. Петровського, розгорнувши по-справжньому соцзмагання та ударництво, розподіливши вірно сили, застосовуючи на всіх ділянках роботи відрадниство — 1 серпня закінчила молотьбу. Але справа після обмолоту стала ось яка:

Треба, як то кажуть, після важкої праці погуляти, голова колгоспу, рахівник, коморник, завгоспод. Та ще й закликали голову колгоспу артілі «Комунар» (зробили змичку). Випили гарненько, поспівали, а потім почали битися та доказувати, який колгосп краще «працює»⁸⁰.

На загал у селянському середовищі переважали не ударницькі настрої. Навпаки, — втрата зацікавленості сільськогосподарського виробника у праці, як такій, стала висхідною точкою широкомасштабної ментальної деградації. Комуністична ідеологема про невідворотне стирання різниці між містом і селом почала втілюватися шляхом відмирання села. Здавши худобу, посівне зерно, інвентар, селяни ухилялися від роботи, примовляючи: «А мы, дураки, еще отказывались от колхозов. Смотри, как хорошо стало — никакой заботы — ходи, гуляй и дурака валяй»⁸¹.

Селянство та його підневільні кати, перебували в стані ментального шоку. Чи могло комусь спасти на думку роком—двома раніше дарувати такі неприродні подарунки, висувати такі неприродні ідеї (що, до речі, підносилися як елементи нового мислення). Може, для окремих осіб вони і були органічними. Та проблема полягала в тім, що переважна більшість тиражувала їх вимушено, загнана в світоглядний тупик гаслами епохи «Великого ривка». — Делегація артїлі «Червоний Рільник» дарує IV Старо-Бешевській Райпартконференції (20–22 червня 1931 р.) 50 пудів пшениці. Відразу ж надходить пропозиція пшеницю здати на елеватор, а отримані гроші спрямувати у фонд індустріалізації. Пропозиція приймається одногосно 150 присутніми. Далі більше — делегація від комсомолу Оленівських кар'єрів дарує конференції 200 тонн каменю⁸².

Тотальна маргіналізація набувала чимдалі огидніших форм — до Великого терору кінця 30-х рр. ще сім років, а найбільш просунуті вже зрікаються своєї крові, аби не втратити опертя під власними ногами. — «Я громадянин Улаклицького посолька, Улаклицької с-ради Плахоткін А.І. зрікаюсь свого батька і пориваю зв'язки з своєю родиною, через яку позбавлений права»⁸³.

На розбіжності дійсного рівня етнокультурного розвитку етносів і прагнення партії до їхньої надшвидкої «радянізації», наче на дріжджах, зростала підоснова подвійних стандартів життя. Прояви її відзначалися на всіх рівнях життєдіяльності суспільства: члени національної сільради водночас були членами церковної ради (Талаківська сільрада, 1929 р.)⁸⁴, голова національного району, комуніст (в майбутньому — член ЦКНМ) здійснював юдейські релігійні обряди, комсомолки і комсомольці в релігійному екстазі рвали на собі волосся на обряді поховання Тори⁸⁵ тощо. Практично не використовувалася жіноча праця в єврейських колгоспах Правобережжя⁸⁶ та грецьких колгоспах Приазов'я — національні традиції цього не припускали. Спроби більшовиків укорінити в повсякденному житті нові традиції і обряди (так звані, «червоні» або комсомольські весілля, похорони, хрестини), радянські пролетарські свята не приносили суттєвих наслідків.

Село деградувало не лише ментально, а й фізично. Здавалося, нерозривною пуповиною прип'ятий до Землі селянин-трудоар групами й поодиноці знімався з неї і йшов світ за очі. «Колгоспному селянству не лишалося нічого іншого, як навскіс зацвяхувати дошками вікна й двері хат і виїзджати зі своїми родинами в промислові центри шукати роботу, — згадував про ці часи І. Стріонов, — В сілах на всіх вулицях збільшувалася кількість безлюдних будинків і дворів. Більшість селян йшла з сіл не просто, аби згодом повернутись. Вони йшли назавжди, проклинаючи все на світі й даючи зарок більше ніколи не повертатися»⁸⁷.

Розпочалися планові мобілізації селянства на донецькі шахти та великі будівлі п'ятирічки. Впродовж 1930–1931 рр. секретарі сільських партосередків неодноразово отримували догани за невиконання планів-розрядок по вербуванню робітників⁸⁸. Пройде рік — півтора, і грецькі, єврейські, болгарські та німецькі селяни вважатимуть за щастя потрапити на донецькі копальні — тільки таким способом, за рахунок шахтарської пайки, вони рятуватимуть свої родини від голоду.

В обставинах моральної деградації дорослого населення більшовики застосували, і не без успіху, технології позаекономічного визискування дитячої праці. Під зовні привабливою вивіскою підвищення рівня свідомості підростаючого покоління польові роботи перетворилися на обов'язок школярів. За два дні учні Комарської ШКМ зібрали 670 центнерів буряків⁸⁹ і закликали решту дітей району ставати до роботи, аби ліквідувати прорив у радгоспах по збиранню пізніх культур.

В епоху суцільної колективізації намітився епохальний за наслідками крок стосовно утилізації жіночої робочої сили. Матеріали 20-х рр. зазначали, що більшість нацменжіоцтва дуже погано спілкувалася російською, або не розуміла її зовсім. Насправді ж відомості про рівень освіченості не дозволяють приймати на віру зауваження радянських працівників. Згідно з даними 1930 р. питома вага письменних жінок у грецьких районах варіювалася в межах 42 — 54%⁹⁰. У болгарському Благоївському районі вона сягала 49,8%, Вільшанському — 29,4%, польському Мархлевському — 37%. Російські райони демонстрували середній рівень писемності: 25% в Олексіївському, 32,7% — Путивльському, 35,6% — Велико-Теплівському, 51,5% — Сорокинському⁹¹. Найвищі показники писемності відзначалися в німецьких районах: у Пулинському — 40,7%, Зельцьському — 73,5%, Карл-Лібкнехтівському — 74,6%, Високопільському — 77,7%, Молочанському — 79,7%, Люксембурзькому — 81,5%. Однак, серед них був і Спартаківський район, де писемність жінок була найнижчою в Україні — усього 21,8% (!)⁹². Отож, спостереження радянських функціонерів стосовно відсталості нацменжіоцтва відображали не стільки дійсний рівень освіченості, скільки відсутність контакту з останніми.

Нагадаємо, що універсальним заходом соціальної мобілізації жіоцтва стала політика утилізації трудового потенціалу домогосподарок. Функція «трудоного розкріпачення робітниць і селянок» була покладена на жінвідділи, що діяли впродовж 1919–1930 рр. Їхніми стараннями в жіноче середовище привносилися ідеї просування жінок у ті сфери виробництва, де жіночий труд раніше не застосовувався. Аналогічні завдання виконували неформальні суспільні організації, так звані делегатські збори, створені ще в 1918 р. Делегатки формально обиралися на виробничих зборах і відправлялися на політичне навчання, яке радикально змінювало їхній світогляд. Делегатські збори, як зазначав ж. «Работница», поєднували партію та маси, тобто полегшували цивілізаційний вплив більшовиків на дрібнобуржуазне середовище. Делегатки мали силою власного прикладу здійснити прорив в уявленнях нацменжіоцтва про те, чим були чоловік і жінка, і те, якими повинні бути взаємини між ними.

20-і рр. стали часом революційного перевороту в шлюбно-сімейних відносинах. Процеси емансипації потужно охопили постімперські простори, різко змінюючи світоглядні орієнтири консервативних етнічних громад, збільшуючи питому вагу нових форм шлюбу, тим більше, що на початковому етапі свого існування радянська влада пропагувала й заохочувала вільні міжстатеві відносини. Тим не менше, в доколгоспний період прагнення громад до самозбереження шляхом дотримання «чистоти крові» залишалася визначальною тенденцією етнічного життя. Укладання шлюбів та вибір шлюбного партнера здійсню-

валися переважно в своєму селі, щоправда дещо зменшилася роль батьків у формуванні подружньої пари. Дроблення господарств під впливом радянської податкової системи пришвидшило затвердження історично нової форми сім'ї — малої (нуклеарної). Більшовицька пропаганда, погіршення умов господарювання й, відповідно, господарська деградація селянства суттєво вплинули на вигляд весільного дійства та зміст повсякденного сімейного життя. Повсюди в Україні скоротився весільний цикл (який традиційно тривав щонайменше тиждень), шлюбна обрядовість спрощувалася й вимушено секуляризувалася.

Зрушення, здійснені більшовиками в сфері духовного життя національного села у досліджуваній період, неможливо охарактеризувати однозначно. З одного боку, вони були наслідком об'єктивних соціально-економічних процесів. З іншого, — спричинили своєрідну моральну порожнечу в суспільстві, роз'єднали «батьків» і «дітей», поставивши їх у різні світоглядні табори, викликали сплеск аморальності, розпусти, власне, все те, що спричиняє насильницька зміна світоглядних орієнтирів. Відомості про хабарництво, зловживання службовим становищем, пияцтво, розпусту сільрадівської верхівки типові для цього часу. Наївним було б вважати, що процеси маргіналізації та деморалізації охопили лише правлячі кола суспільства, вони спричинили ерозію цілих шарів традиційної селянської свідомості, яка під впливом більшовицької пропаганди створювала власні (часом спотворені) норми і форми поведінки. Передувала в цьому молодь та її авангард — комсомол. Ось що писала в 1928 р. г. «Наша правда» про молодь с. Старий Керменчик: «Молодь розбещена, гвалтує дівчат, в 15 років дівчата роблять аборти, шириться «кавалерство», «баришеньство». Комсомольці не тільки не борються з цими явищами, але в багатьох випадках першими подають у них приклад [...] 2 комсомольці Базбек та Тазбаш гвалтують 13-ти річну піонерку Х.Л. (комсомольців напередодні було вилучено на дитробітників). В іншому випадку безпартійний селянин Хремлі гвалтує 17-ти річну комсомолку Т.Ч. за допомогою партійця (!) Васіна [...] Загальна атмосфера в комсомолі та серед молоді — це розбещеність»⁹³. Комсомолец-колгоспник не лише користується найманою працею, а й гвалтує наймичку за відсутності дружини⁹⁴. Директор школи розбещує учениць школи, а його дружина, по сумісництву — завідувач, переслідує його так званих коханок⁹⁵ і т. ін.

Отож, перемоги нового способу життя і мислення в національному селі були суперечливими. Це у великих містах давно був легалізований медичний аборт, люди легко одружувалися і легко розходилися, випробовували різні форми шлюбу, жінки працювали, а в позаробочий час стрибали з парашутом. Селянка виходила за межі господарства лише на сімейні торжества, релігійні та громадські свята, навіть на громадські збори вона з'являлася після фактичного наказу чоловіка. Нові віяння стосовно становища жінки виявлялися хіба що в тім, що сільрадівська верхівка, розглядаючи жінку як сексуальний об'єкт, могла в будь-який час познуватися з неї, незважаючи на вік і соціальне становище. Повідомлення про знущання чоловіків-п'яниць та старших членів родин над жінками були звичайним явищем⁹⁶. Власне, тільки глибока, віками вкорінена в селянському середовищі, релігійність утримала в той час суспільство від катастрофи обвалу всіх і всяких стереотипів та моральних доміант, який приховував колосальний руйнівний потенціал.

Не можна стверджувати, що влада не помічала описаних вище явищ, чи не знала про їхнє поширення. Вона намагалася впливати на них, але переважно агітаційно-пропагандистськими методами. Втім, своєрідні «ножиці» морально-етичних орієнтацій селянських етнічних спільнот та більшовицької доктрини були такими значними, що наслідків ці спроби не мали. Терпіли фіаско намагання більшовиків ув'язати в єдине ціле колективну працю та відпочинок. «В МТС працює 80 чол. робітників, серед яких культурно-масової роботи не переводиться. В колгоспах, що їх обслуговує МТС масової роботи по популяризації постанов УКЦ про розподіл натуральної продукції серед колгоспників не переводиться, внаслідок чого чимало колгоспів ці постанови перекручують (Богатирські колгоспи). Громадське харчування для робітників не налагоджено, були випадки, що робітники по декілька день не одержували обідів»⁹⁷.

В суцільному колективізаційному хаосі культурно-масова робота на селі занепадала, ледь животіла мережа лікнепів. Місцева влада на це не зважала, відверто заявляючи: «Є більш важливі справи»⁹⁸. Недолугі дописи селькорів про те, що робітникам зернорадгоспу «Шахтар» нема де отримати культурного відпочинку після трудового дня⁹⁹ виглядали безглуздо, адже праця для людей, які постійно недоїдали, потроху перетворювалася на непосильний тягар. Вчителі ледве животіли, грошове утримання та продовольчий пайок затримувалися місяцями.

Вже восени 1931 р. у національних колгоспах Південної України їжа, як така, перетворюється на нав'язливу ідею, — громадське харчування дискредитувало себе цілком і повністю, а інші варіанти його влаштування були зведені нанівець. Знов-таки радгосп «Шахтар»: «Щоденно під час обіду стоять черги, їдальня набита повно людей, що ніде голці впасти. Санітарний стан їдальні надзвичайно кепський, в хлібові і в страві ви знайдете, що тільки хочете: і мухи, і нітки і т. ін. Харчі в їдальні надзвичайно кепські, і про поліпшення їх ніхто не дбає. Поруч цієї їдальні знаходиться їдальня комерційна, завжди пуста, про яку тільки й дбають головотеси з СільЕСТ»¹⁰⁰.

Розпач голодної людини погано підібраними українськими словами передає замітка студента-грека «Їсти ... заборонено»: «Висить об'ява ... студенти зерно-технікуму не поснідають, не пообідають, нікому їжа відпускатись не буде.

Значить, вдень, крім технікумівців, їсти не відпускають, а вночі їдальня зачинена. А як же з сотнею, другою тих, що, крім технікумівців, харчуються в їдальні. Воно правда, й ці люди теж їдять, але ж, як поглянути на об'яву, що висить на дверях їдальні № 1, так аж страх бере»¹⁰¹.

Врешті, не тільки їжа, а й речі першої необхідності перетворюються на страшний дефіцит. Влітку 1931 р. уряд застосовує ще метод батога й пряника: поряд з легалізованим терором проти злісних зривників хлібозаготівель «ударників» заохочують промисловими товарами. Однак і тут виявляється безліч проблем — на всіх краму, як завжди, не вистачає: «Катеринівська спож. кооперація не виконує того настановлення, що крам у першу чергу треба давати колгоспникам-ударникам. Ввесь крам, призначений комуні «Петровського», комунари не мають змоги одержати через те, що вдень працюють, а ввечері кооперація зачинена. Голова спож. товариства Гіль не чекає нічого й розбазарює цей крам кому завгодно. Артіль «Надія» недавно дала авансом під крам 1 800 руб., але одержала його лише на 700 руб.

Останній крам розбазарено кооперацією. К-госпники обурені проти цього злочинства»¹⁰².

Повідомленнями про зловживання навколо таких необхідних селу речей переповнена преса. Спецкор під промовистим псевдо «Вухо» повідомляв, що дефіцит розподіляють не по заслугах, а жеребкуванням: «... Через такий «метод» крам припав не ударникам. Його одержали сестра рахівника Шаткова та сестра голови колгоспу Забігайлова. Комісія, що розподіляла крам, призначила його «своїм людям» — Тараню і Худіку [...] колгоспники краму майже не одержали»¹⁰³.

Дефіцит перетворюється на універсальний важіль впливу на селянську спільноту. Наприкінці 1931 р. держава ще намагається переломити селянський саботаж методами агітації й пропаганди, час від часу запроваджуючи певні мобілізаційні кампанії, втуюючи більшовицький ідеологічний непотріб з «навантаженням».

«Оголошення. З 15 жовтня до 5 листопаду Велико-Янисольська філія «ВУКОПКНИГИ» оголошує широкий масовий продаж «Жовтневих бібліотечок». До кожної бібліотечки, вартістю в 1 руб. покупцеві видається лотерейний квиток для участі в розігрітті таких речей: 1. Піаніно — 3 шт; 2. 4-х лямпов. приймачів — 2; 3. Велосипедів — 10; 4. Фотоапаратів — 10; 5. Грамофонів — 5; 6. Гармоній — 10; 7. Балалайки — 50; 8. Гітар — 30; 9. Мандолін — 30; 10. Готувальні — 30; 11. Портфелів — 100; 12. Альбомів — 100; 13. Футболів — 300 та багато інших речей»¹⁰⁴.

Дефіцит тотальний. У дефіциті все: мануфактура й ваялки, зошити й сірники, голки й нитки, відра й кружки. Потроху звичайне людське ставлення, співчуття перетворюються на дефіцит. Країна наповнюється «стуком»: «Перо» повідомляв, що в арт. «Шлях Ілліча» комірник Попов повз правління взяв для своїх свиней 12 пудів ячменю та 4 пуди висівки, облік колгоспного хліба відсутній¹⁰⁵, комсомолки наглядають за вагарями, піонери — за вчителями. Всі «стучать» на всіх, всі наглядають один за одним.

Тим часом, як село хиріло і, захлинаючись у хлібозаготівлях, голодувало, радянський і партійний актив повсюдно виявляв ознаки пристосуванства і намагався забезпечити себе в умовах штучних продовольчих проблем. Про «шкурництво» управлінців писали практично всі газети. Трактувалося воно переважно як куркульське переродження чи відокремлення особистої позиції від партійної¹⁰⁶.

Впродовж суцільної колективізації ресурс довіри селянства етнічних меншин до діючої влади вичерпався. Якщо з середини 20-х рр. внаслідок здійснення коренізації та створення національних адміністративно-територіальних одиниць взаємини влади і національного села невпинно покращувалися (зокрема, переважна більшість аналітичних матеріалів ЦКНМ засвідчувала «цілковите співчуття Радянській Владі та Комуністичній партії» з боку нацменівського селянства), то з початку 30-х рр. усюди відзначаються незадоволення населення урядовою програмою соціалістичної перебудови села. Архівні джерела відображають зростання антирадянських настроїв у середовищі етнічних меншин і фіксують окремі спроби гуртування селян на їхній основі. Начальник Волинського окружного відділу ДПУ Шелега в спецповіді повідомляв, що укра-

їнські та польські селяни незадоволені ЄСПП, і, не бажаючи сплачувати податки, приховують дійсні розміри ділянок та худобу, вважаючи, що «хліборобів, зовсім радянська влада бажає придушити, [...] здирають три шкури за один раз»¹⁰⁷.

Вихід з ситуації польське селянство пов'язувало з переселенням до історичної батьківщини. Емігрантський рух спеціальні радянські установи кваліфікували як «антирадянський», фактично він таким і був. Основним засобом боротьби з ним стало позбавлення населення права на зміну громадянства і вільний виїзд з країни. Якщо в середовищі польської меншини емігрантські настрої не набрали суттєвого кількісного вираження¹⁰⁸ (ймовірно, через можливість несанкціонованого переходу кордону), то німці УСРР, а в особливості меноніти на межі 20–30-х рр., не ховаючись, намагалися емігрувати цілими групами. Потенційні емігранти бралися на особливий облік, внаслідок чого офіційний виїзд за кордон зменшився, водночас масового характеру набули нелегальні втечі родин з прикордоння.

Зростання антирадянських настроїв у польському середовищі досить виразно проявилися під час підготовки до першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у Варшаві (мав відбутися 1929 р.)¹⁰⁹. Матеріали, що збереглися під грифом «цілком таємно», засвідчили, що на цей час одностайності в полінії не було. Спецзведення 20 липня 1929 р. зазначало, що підготовка до з'їзду викликала пожвавлення антирадянських настроїв серед поляків, а куркульство та духовенство «використали всі моменти, якими можна було б дискредитувати радянську владу в очах поляків», «висловлювались за необхідність відкрито розповісти про бідування селянства, про голод, про те, як тут грабують й руйнують господарства». На зборах у Київському польському клубі Роговська запропонувала відрядити на з'їзд людину, яка б розповіла, до чого більшовики [...] довели Росію, і просила б польську владу врятувати українських поляків від голоду та переслідувань. Поляки у своїх виступах говорили про відсутність політичних свобод і безпідставні репресії з боку радянських карних установ. Хлібороб с. Немелянка Новоград-Волинського району Войцехівський висловився наступним чином: «Радянська влада пригнічує поляків, бере великі податки, забирає хліб і не дає жити». Члени релігійних гуртків нарікали на переслідування віруючих, заборону релігійного виховання. І вже цілком вбивчою була думка польських робітників про те, що їхньою батьківщиною може бути лише Польща¹¹⁰.

Поширення антирадянських настроїв у сукупності з недовірою ЦК ВКП(б) до місцевих органів влади і партосередків спонукали державу до застосування чисток. Тотальні кадрові переміщення стали характерною прикметою 1930–1934 рр. і врешті звели нанівець всі досягнення коренізації в галузі кадрової політики. Наслідки не забарилися: відновилося недоброзичливе ставлення селянства до спущеного «згори» керівництва, яке під впливом колективізації й хлібозаготівель перейшло у відкриту конфронтацію. II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин змушена була визнати відродження під впливом колективізації, здавалося, вже переборених міжнаціональних суперечностей. У доповіді О. Глинського «Про стан нацменроботи та її перспективи» зазначалося: «Факти говорять [...] про поширення націоналістичних тенденцій серед нацменшин»¹¹¹. У грецьких селах не приховували недовіри до прийдешніх

[«казах» — прим. Л.Я.], бійки з сусідніми українськими селами з приводу конфіскації земель грецьких спільнот чи розподілу кредитів стали буденною справою; греки конфліктували з підселеними з центральних областей СРСР російськими артілями, частішали виступи проти єврейських колоністів.

Звіти ЦКНМ перетворилися на зведення з переднього фронту воєнних дій. Партійно-радянський провід не приховував, що селом котиться хвиля жорсткого вмотивованого терору, йде війна з дрібно-капіталістичною свідомістю, зі старим світом, врешті, з селянством, як таким. Ціна питання — виробничі потужності сільськогосподарського сектору та право вирішувати, куди і яким чином розподіляти валовий продукт колективної селянської праці. Як на будь-якій війні, тут була своя лінія фронту. Щоправда, вона не була відмаркована на республіканських мапах. По одну сторону — неозброєне, чи озброєне вилами селянство, яке затялося у відвертому саботажі, наївно гадаючи, що такий спосіб опору зможе зупинити більшовицький уряд. По іншу сторону — більшовики, які, проводячи превентивні заходи, постійно змінюючи кадри місцевої ланки управління, розпалюючи соціальні конфлікти і тваринні інстинкти, ладні були йти на крайні заходи, аби втлумачити селянству — «Хто не працює, той не їсть» — у буквальному сенсі. Село поволі наближалося до катастрофи.

Замітка під промовистим псевдо «Проезжий» про колгосп «П'ятирічка» Стрельниківської сільради: догляд за конями жахливий, станки не обладнані, корм кидають як попало — коні б'ються, кусаються, рани не лікують, дві скирти сіна стравлюються бродячими (!) кінями та коровами, що врешті приведе до втрати корму, роботу конюхів не перевіряють, виділяють на цю посаду лише ледарів¹¹². Те саме зі свинями (колгосп «Червона зоря» К.-Козачанської сільради) — на фермах бруд, холод, свинюматки хворі, корму нема, оскільки картопля та буряки замерзли й згнили¹¹³.

Поряд — повідомлення про «шалений» опір куркульні: 18 грудня твердо-здатчиця Борюховської сільради Денисова здала 12 кг. волокна, у кожній жмені виявилось по завернутому шматку заліза (?!), складений акт, колгоспники вимагають (!) показового й суворого покарання¹¹⁴.

«Удесятерить темпы пенькосдачи. Превратим штурмовой двенадцатидневник в общерайонный поход-борьбу за своевременное выполнение плана первичной обработки конопли и сдачи пеньки. Горковский, Веселовский, Белогалицкий, Яцынский, Бояро-Лежачанский, Бунякинский сельсоветы своими темпами позорят район. Большевистский огонь по оппортунистам, срывающим пенькосдачу»¹¹⁵. — Колгоспники артілі «Перемога» Зінківської сільради звітували: на первинну обробку кинуті всі сили, на найважливіших пунктах закріплені члени правління, організовані бригади по м'яттю, тріпанню, сушці, кожен колгоспник отримав чітке завдання — перебрати до 1 січня 1932 р. не менше 2/3 копиці, крім того кожен має завдання на кожен день, виокремлено преміювальний фонд [у нього включили дефіцитні товари — Л.Я.]»¹¹⁶. Передовиця зазначала, що кожен комуніст та сільрадівець мають усвідомити, що їхня приналежність до партії буде оцінюватись за результатами боротьби за здачу конопель, виконання плану¹¹⁷.

Причини надривного істеричного галасування місцевої преси були зрозумілими — на кінець грудня річний план здавання прядива Путивльський район

виконав на 9%, — не зарадили ані штурмові кампанії, ані авторитарні форми управління, ані показові процеси — замість мочити й здавати коноплі, правління роздавали їх селянам на паливо¹¹⁸ або гноїли в мочильнях. Здавалося, колгоспи забули про підготовку до весняної посівної кампанії. Забули також про план задачі шкур. Як передостанній аргумент влади з'являються «червоні дошки» з назвами колгоспів, що виконали річний та зустрічний (!) плани хлібзаготівель та «чорні» — для колгоспів, що здали від 66 до 74 планових відсотків¹¹⁹.

Продавці кооперативних магазинів, не криючись, спекулюють і роздають крам знайомим та родичам, лишаючи на прилавках тільки цілком непотрібні речі. Так зробив і «прикажчик Карпов», який залишив для заохочення «пенькосдатчиков» жіноче пальто вартістю 125 руб. [зважаючи на рівень доходів колгоспників, казково коштовна і цілком недоцільна в селі річ — Л.Я.]¹²⁰.

З четверга на п'ятницю цілком буденно російський Путивльський район [і не лише він, а вся Україна — Л.Я.] не зустрів, ні, переступив у новий — четвертий — останній рік першої п'ятирічки. На 2 січня призначена районна нарада завсельбудами, секретарів комсомольських осередків, зав. хатами-читальнями, червоними кутками, голів культсекцій. Порядок денний: доповідь про завдання масової роботи під час весняної посівної кампанії, про хід ліквідації неписьменності в районі. Явка всіх політосвітпрацівників — обов'язкова.

У номері газети за 31 грудня — жодного слова про Новий рік, жодного привітання. В селі голод, хаос, суцільний морок. Газети волають: «Не дозволяймо одурманювати себе релігією»¹²¹. Важко уявити, з якими відчуттями селянство очікувало Різдво нового 1932 року. Натомість гасла: «Встретим весну подготовленными. Январь — ударный месяц в подготовке к третьей большевистской весне. Ремонтной кампании — ударные темпы. Покончить с безответственностью в подготовке. Долг в пенькосдаче IV квартала за всякую цену перекрыть в первом квартале четвертого, заключительного года пятилетки. 4 квартал задание 200 тонн. Выполнено 119 тонн». Такі само, як гасла, й назви статей — «Обезличка — враг социалистического животноводства», «За бесхозяйственность к ответственности», «За успешную работу — премии; за бездеятельность — к строжайшей ответственности», «Беспощадная борьба кулацкой уравниловке», «Правления колхоза «Большевик» в плену у кулака», «Кулацкая работа», «В оплате труда — кулацкая уравниловка»¹²². Першочерговий інформаційний привід — запеклі бої в Південній Маньчжурії, а також прояви антикомуністичного явища — спекуляції. Колишній торговець — нині колгоспник І. Плаксіні за спекулятивними цінами продав порося та сім пар валянок.

В січні 1932 р. преса різними мовами акцентувала увагу національних районів на головному — болгарською це звучало так: «Борбата за хляб є проверка за нашата большевишка боеспособност»¹²³.

В таких обставинах гинули кволі рештки колишніх досягнень коренізації. Національне питання за часів колективізації відійшло на задній план і виявлялося у найнеочікуванішому вигляді. Члени артїлі ім. ДПУ (!) після низки бесід про важливість національної політики організували групу з 31 особи для ліквідації неписьменності національною [урумською — Л.Я.] мовою. Ударники беруть на буксир відстаючих¹²⁴.

2. Багатонаціональне місто у вирі комунізації

Перехід до форсованої індустріалізації спричинив різке зростання зайнятих у промисловому секторі виробництва, отже, й частки городян у населенні республіки. Колишні селяни, «вичавлені» до міста колективізацією, склали переважну більшість нових міських мешканців УСРР. За підрахунками Б. Кравченка більшість мігрантів становили українці: ступінь урбанізації титульної нації республіки на кінець 30-х рр. порівняно з 1926 р. зріс майже втричі¹²⁵. Пришвидшення урбанізації не було специфічним явищем, притаманним лише українському етносу, аналогічні процеси охопили всі етнічні складові республіки, невпізнанно змінивши з часом соціальне обличчя колись селянських етнічних груп (німців, болгар, греків, чехів тощо). Втім, природний перебіг урбанізаційних процесів деформували регулюючі трудові закони 1931 та 1932 рр. У республіці запровадили оргнабори робочої сили на основі договорів між колгоспами та органами вербування, а 27 грудня 1932 р. в республіці була введена паспортна система з обов'язковою пропискою для міського населення. Селяни фактично були повторно закріпачені й втратили можливість рятуватися від колективізації та голоду в місті. Замість того, щоб реалізувати тезу про поступове стирання відмінностей між містом і селом, більшовицька влада дистанціювала селян і городян за допомогою адміністративних кордонів. Адміністративна безправність селян стала підосновою їхньої нещадної експлуатації. Та чи кращим виявилось становище городян, поголовно взятих під облік і невсипущий нагляд спецорганів. Яким було повсякденне життя українського міста на початку 30-х рр.? Як пережило воно комуністичний штурм?

Стрімке зростання міського населення, його економічна й соціальна аморфність стали причиною низки проблем життя міського соціуму. Найгострішими серед них були катастрофічна нестача житла, продуктів харчування, принизливі умови проживання в промислових центрах. Побутові негаразди збільшували соціальне напруження в містах, яке проявлялося й у формі міжетнічних конфліктів. Б. Кравченко зазнавав, що найбільше ворогували українці та росіяни, що спонукало урядовців до масової українізації шкіл Донбасу. Це, на його думку, було проявом «розв'язання шляхом українізації деяких конфліктів, породжених урбанізацією»¹²⁶. Міжетнічні суперечності (українсько-польські та українсько-німецькі конфлікти) були характерною ознакою життя міст України й засвідчували великі прорахунки етнополітики. На межі 20–30-х рр. вкотре піднялася хвиля антисемітизму, який нещадно громила партійна преса. Якщо останній був, так би мовити, явищем звичайним для української історії, то міжетнічні свари поміж іншими національними когортами заводських робітників менш відомі широкому загалові. Проте й вони були характерним явищем у житті заводських колективів і завдяки практиці самокритики протягом 30-х рр. набули широкого розголосу.

Не останню роль у накопиченні проблем у сфері міжетнічного спілкування відіграла та обставина, що різке зростання пролетаріату відбувалося насильницьки, внаслідок примусового позбавлення селян і кустарів засобів виробництва. Величезні маси пролетаризованої людності являли собою багатомільйонну армію озлоблених, загнаних у глухий кут «будівничих соціалізму», для яких уряд країни проти їх волі вигадував нові соціальні ролі.

Неконтрольоване зростання людності великих міст України в обставинах безробіття створювало низку адміністративних, соціальних і комунальних проблем. Нагадаємо, що за переписом 1926 р. в чотирьох найбільших містах України (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ) мешкало близько чверті¹²⁷ всіх євреїв УСРР. За роки непу розвантаження густонаселених місцевостей Правобережжя від надлишкового населення відбувалося переважно за рахунок внутрішньої міграції до великих промислових центрів. Порівняно з 1897 р. у 1926 р. чисельність єврейської громади Лівобережжя зросла на 181,8%, а Гірничо-промислового району — на 324%¹²⁸, і це в умовах промислового спаду першої половини 20-х рр. За висновками І.І. Вейцбліта зростання єврейської людності промислових регіонів відбувалося за рахунок збільшення частки євреїв в населенні чотирьох найбільших міст України, що могли забезпечити ново-прибулих роботою. В Києві приріст склав 437%, Харкові — 737, Одесі — 109, а Дніпропетровську — 150%¹²⁹.

Міграційні потоки кінця 20-х рр. переадресували міську людність України з місцевостей традиційно великої щільності населення до місцевостей, які прогресували економічно. В означений час Дніпровський та Гірничо-промисловий райони, незважаючи на те, що територіально вони розміщувалися в Степу (пересічна щільність населення дорівнювала 45,9 осіб/км²), підвищили щільність наявного населення до 50,9 та 65,7 осіб/км² відповідно¹³⁰. Індустріалізація стала висхідною точкою прискорення як внутрішніх міграційних потоків, так і притоку людності з-за кордонів УСРР. Стрімке зростання населення промислових регіонів України мало відповідне економічне підґрунтя, і, як зазначалося в партійних та радянських документах, було соціально виправданим та підготованим. На негативні наслідки надшвидкої урбанізації Дніпровського й Гірничо-промислового районів тоді не зважали. А між тим постійні міграції в межах СРСР розмивали тіло української нації, що лише починала інтегруватися. Надприродна рухливість і нестабільність людських потоків негативно впливала на соціальне, комунальне й культурне середовище промислового міста, перетворюючи його на осередок маргіналізації та конфліктності. Щорічно в чотирьох найбільших містах України осідали принаймні 15–16 тис. самих лише євреїв, тобто 4–5 великих єврейських містечка. Натуралізація такої кількості переселенців була великою соціальною проблемою. І. Вейцбліт наголошував, що неконтрольоване зростання єврейських громад великих міст республіки в умовах масового безробіття зводитиме нанівець заходи по «оздоровленню декласованої частини єврейської людності України»¹³¹.

Чимдалі впливовішим чинником соціально-економічного життя українського міста ставала міжреспубліканська еміграція. Скажімо, в 1923–1926 рр. еміграційне сальдо євреїв з УСРР до інших республік СРСР (в основному до Москви та Ленінграду) становило 25–30 тис. осіб¹³². Отже, в межах СРСР відбувався посилений обмін представниками етнічних меншин, що мало далекосяжні суспільні наслідки — низка міст України перетворилася на вируючі вогнища етнічної акультурації. Збереження етнічної замкненості, підтримка традиційних стандартів етнонаціонального життя стали практично неможливими в промисловому українському місті. Гасла «Великого ривка», якими більшовицький провід уміло екзальтував суспільство, та превентивні каральні заходи

давали свої плоди — місто крокувало до «світлого» комуністичного майбутнього, втрачаючи специфічний етнокультурний колорит.

У пресі ще проскакують повідомлення про існування великих, однорідних за національним складом, трудових колективів (єврейські панчішні та шкіряні фабрики, вірменські кустарні артілі тощо), однак проблеми в них типові і шляхи вирішення, які пропонує влада, також. «Очистимо апарат від елементів розкладницьких, що перекручують радянські закони, зостаються з кулаком і непманом, заважають боротися з тяганиною та приховують її, зарозуміло, по чиновницькому, по бюрократичному — ставляться до пекучих потреб трудящих, від розтратників, хабарників, саботажників, шкідників, рвачів, літунів, ледарів»¹³³, — закликають міські газети. Центральний орган Житлокооперації «За новий побут» з номеру в номер тиражує заклики створювати житлові комуни, або, принаймні, підносити рівень існуючих житлових кооперативів до стандартів комуністичного побуту. Однак, зусилля журналістів марні — пролетарське місто глухе до агітаційних закликів, «колишні» заклякли в передчутті недоброго.

В низці робітничих селищ гасла комунізації тим не менше намагаються втілити в життя — рудничних робітників об'єднують у виробничі комуни і переводять на казармений спосіб життя. Показово, що в газетах шахтарських селищ йдеться на загал не про людей, а про робсилу(!)¹³⁴. Комуни, в які були зігнані шахтарі, щоправда, доволі скоро занепали: Щербинівська газета «Шахтер» повідомляла, що виконання виробничих завдань у комуні ім. Котовського зменшилося з 135 до 99%, новоприбулі робітники вимагають переходу на індивідуальний розрахунок, мотивуючи це тим, «що один працює, а інший дивиться»¹³⁵.

Умови проживання давали фору побуту гірняків у дореволюційну епоху: казарми — єдиний варіант житла, що пропонували шахтарські селища для «робсили». Про існування пролетарів у казармах повідомляє та ж сама преса: «В казарме № 4 (нацменов) нет сушилок для шахтерок, несвоевременно подвозится уголь и вода. Недостаточно коек, спят на полу, простыни и наволочки грязные, стены казармы запыленные, казармы не проветриваются, полы не моются, а о культурной работе и не спрашивайте»¹³⁶. Зрозуміло, що відповідне культурне дозвілля могло скрасити існування надірваних тяжкою працею шахтарів, які змушені були відновлювати сили на брудній підлозі в брудному ганчір'ї. Водночас вражає не тільки цинізм влади, а й ставлення до проблеми власне робсилівської спільноти. Як з'ясується, така потрібна їй культурбота полягала в бесідах. Теми — вкрай життєві: «Школа в середовищі жінок», «Про значення шахти та коногонів», «Вчення Леніна», «Як здійснюється перевірка місцевих селищних рад». Після ударної зміни «робсила» покійрно слухає «бесіду». Політпрацівник фіксує: «Бесіда пройшла добре, присутні 20 осіб, питань немає».

І так усюди. В кармах 7–8–9 немає нагляду, відбуваються крадіжки, постіль брудна, приміщення не провітрюються. «В женской казарме № 4 живет 11 работниц, у одной из них есть ребенок, в детсад его не принимают. Уходя на работу, она оставляет ребенка на произвол судьбы.

В женской казарме № 45 также имеются дети, находятся в самых плохих условиях, стирка белья производится в комнате, там же и просушивается. Врачи

не посещают казарм, изредка только читают лекции о том, что мяса рабочим есть нельзя, а можно только интеллигенции»¹³⁷.

Зігнавши людей у виробничі комуни та казарми, влада, прикриваючись гучними гаслами, позбавляла останніх будь-яких можливостей усвідомити власні прагнення. Тоді, як західноукраїнські газети зловтішалися з пияцтва українських шахтарів, ті своєю чергою виснажувалися в штреку і на лекціях. «Культурні заходи» програмували «робсилу», від якої вимагалася робота на межі людських можливостей. Звичайною справою став вихід на роботу у вихідні дні та свята на користь певних заходів чи акцій (скажімо, будівництва дирижаблю)¹³⁸. Меті граничної інтенсифікації виробничих процесів слугувала низка кампаній мобілізації, приміром, «декада підземної революції», запропонована «підземними революціонерами» (серед прізвищ і нацменівські — Карташов, Філімонов, Лібхардт, Ксензов, Рибін, Биков, Полуектов). За їхнім задумом виробниче й позаурочне життя «робсили» мало бути об'єднане в єдине ціле і взяте під невиспущий нагляд. Бригадири мали забезпечувати ефективність розподілу робочої сили, вони ж були зобов'язані заносити в спеціальні зошити «всі ненормальності виробництва», обговорювати їх на виробничих нарадах та усувати їх, у стислі строки вони повинні були організувати покращення побутових умов у казармах (здійснити побілку, зміну постільної білизни, забезпечити мешканців тумбочками тощо). Паралельно створювалися культ-тройки казарм, що мали слідкувати за перебігом робіт і щоденно (!) повідомляти про наслідки шахтні комітети. Вони ж повинні були взяти під жорсткий контроль вихід на роботу. До прогульників пропонувалося застосовувати не тільки заходи адміністративного впливу, а й позбавлення привілеїв, бойкот та громадський суд¹³⁹.

Попри голосні заяви радянської преси, «штурми», «десятиденки», «кампанії», «місячники», суботники й недільники благоустрою побут трударів лишався далеким від прийнятних цивілізованих норм. Дефіцит на звичайні речі був супутником життя обивателя, так само, як і цинічний визиск з боку працівників сфери розподілу: купуючи на 5 руб. сорочку чи спідні штани, він мав 2–3 руб. віддати за навантаження, скажімо, значки¹⁴⁰.

Пиятика та прогули шахтарів — окрема велика тема газет шахтарських селищ. Однак, у 1931 р. вона поступається актуальністю іншій — «хлібній» проблемі. В робітничих селищах пропонують замість щоденної видачі норми по рундуках та розподілювачах ввести щодакдану видачу хлібо-норми. Підставою для раціоналізаторської пропозиції була недовіра населення до працівників спецрозподільників. За підрахунками автора замітки під псевдо «Видючий» розкрадання хліба при нарізці дорівнювало 2 010 кг¹⁴¹. Нагадаємо, що в січні 1931 р. відповідно до постанови ЦК ВКП(б) у країні була запроваджена карткова система на основні продукти харчування та непродовольчі товари. Картки видавалися тільки зайнятим у державному секторі економіки (тобто, робітникам промислових підприємств та радгоспів, держслужбовцям), їхнім утриманцям та студентам. Отож, селяни, позбавленці та некооперовані кустарі опинилися поза системою централізованого забезпечення. Разом вони склали не багато не мало — більше 80% населення.

Картки розподілялися по чотирьох списках постачання. До особливого та першого списку включалися провідні індустріальні підприємства великих про-

мислових центрів, та партійно-радянська номенклатура. Така ж норма застосовувалася в шахтарських селищах. У решті міст республіки робітники та їхні утриманці були кинуті у вир щоденної боротьби з відчуттям постійного голоду.

Розподіл товарів відбувався через спеціальну мережу закритих робочих кооперативів та спецрозподільників за спеціальними забірними книжками. В них ціни були фіксованими, але асортимент — мізерним. Крім фіксованого постачання, існували «чорний ринок», на якому реалізовувалися крадені та контрабандні товари, а також мережа комерційних магазинів (ТОРГСИН), в яких на початку 30-х рр. можна було купити практично все, але за цінами, які в 2–3 рази перевищували фіксовані. З часом і в них основні продукти харчування перетворюються на дефіцит, асортимент зменшується, а самі вони використовуються державою для викачування з городян (представників етнічних громад у тому числі) решток золотих запасів та отримуваної з-за кордону валюти.

В контексті пропагандистської кампанії епохи всі верстви городян закликалися до докорінної перебудови повсякденного побуту та зміни особистісного ставлення до своїх виробничих обов'язків. Серед робкорів був оголошений похід з метою перевірки апарату житлової кооперації: «Пишіть до своєї газети, як відчувається на периферії керування роботою УЖС, як реагувала вона на запити та потреби місць, оскільки своєчасно висувала та розв'язувала проблеми кращої організації роботи. [...] Допоможіть комісії виявити, чи не приховалися в апараті керівного органу житлової кооперації розкладницькі ворожі елементи, ледарі, що звикли працювати рабськими темпами, допоможіть комісії вигнати цих люців з апарату»¹⁴².

Пишномовно обставлений похід радянської преси проти шкідників на комунальному фронті пояснювався просто. — Житлова проблема стала універсальною прикметною рисою не тільки робітничих селищ, а й решти міських поселень, оскільки впродовж непу проблема перенаселеності міст практично не вирішувалася. Не оминула вона й радянський істеблшмент, навіть столичний. Так, виступаючи на Нараді при культпропвідділі ЦК КП(б)У по роботі серед нацменшин, що відбулася 18–19 травня 1931 р. в Харкові, представник Наркомосу Кузьменко відзначав: «Умови столичні такі, що іноді можна було б взяти з периферії належного робітника, але тут стоїть питання про житло, нікуди його дівати. І зараз є люди, які більш року сидять без квартири, відповідальні робітники ходять як зайці, ночують у різних товаришів. В таких умовах важко працювати»¹⁴³. 24 травня 1931 р. ЦКНМ звернулася до Харківської міськради з проханням допомогти заступнику голови комісії Давиду Мацу в отриманні квартири (родина Маца більше двох років мешкала в готелі, який врешті намагався виселити їх, аби звільнити номер)¹⁴⁴. Квартирне питання залишалося невіршуваним аж до перенесення урядових установ з Харкова до Києва.

Втім, гострота проблеми визначалася саме тим, що вона охопила величезні маси робітничої людності. Вербувальники по всій Україні рекрутували робочі руки на «великие стройки», які своєю чергою перетворилися на будівельні майданчики в усіх розуміннях цього слова. Наспих навчені селяни і кустарі зводили примітивні невлаштовані бараки. «Зараз у трьох районах [Луганщини — Л.Я.] працюють вербувальники. В останній час спостерігається приплив чорноробів, але серед них існує дуже велика плинність. Завербовані

робітники зараз перекваліфікуються ЦШ'ом на тинькарів, тому, що відсутність останніх гальмує закінчення будинків»¹⁴⁵. Казарми і бараки на довгі важкі роки стали прихистком для десятків-сотень тисяч робітників. Масові вербування виконали своє завдання — забезпечення будівель сторіччя робочими руками, однак, робсила на них існувала в нелюдських умовах. Неймовірна скупченість людності підносилася пропагандою як підсонова побудови нового комуністичного способу життя, але настрої тотального розпачу з часом камуфлювало лише не менш тотальне фізичне виснаження.

Побут у «містах з історією» організували в межах житлових кооперативів — певного варіанту комун для міста: останні, за задумкою засновників, повинні були мати їдальню, червоний куток, школу, ясла/дитсадок, пральню, закриті розподільники, гуртки профосвіти і т. ін. Як передовий досвід підносилася робота житлокоопів Чечепівського та центрального районів м. Дніпропетровське. — «Під час звітних зборів у цих районах було організовано дитячі кімнати та ясла для дітей, що їх батьки пішли на збори. Піонерські загони з барабанним боєм обходили всі будинки дільниць, де були звітні збори, закликаючи населення їх піти на збори. Виборчками ЖК з оркестрами музики обходили весь квартал, збираючи всіх виборців на звітні збори»¹⁴⁶. Так описана показова акція, організована представником газети «За новий побут». Акції-акціями, а обиватель жив іншими думками. Він не схильний був перетворювати своє існування на безкінечну чергу робочих змін і громадських зборів. Городяни відчайдушно саботували ідею усупільнення індивідуального побуту.

Громадське харчування в житлокооперації переживає серйозні труднощі¹⁴⁷ — не приховувала республіканська преса. На 1930 р. у житлокооперативах України функціонувало 210 громадських їдалень, що відпускали 59 тис. обідів на день, охоплюючи 6% населення кооперативів. Плани були грандіозними, вони передбачали збільшення в 1931 р. кількості їдалень до 7 тис. (!), останні мали забезпечувати обідами 250 тис. осіб і охопити 25% населення ЖК. Втім, далі проектів та директив справа не рухалася. Керівники республіки схильні були звинувачувати в буксуванні ідеї громадського харчування пересічних громадян, які вважали, що комунальні їдальні мають постачатися харчами централізовано. «Потрібно організувати продуктовиробництво на місцях», — закликала Центроспілка. «Треба створити 110 кролятників на 20 тис. кролематок, 114 свинарників на 3 500 свиноматок, короварень на 600 корів, городів на 3 тис. га». Частина коштів планували отримувати з місцевих органів влади, однак, загалом питання фінансування прожекету зависло в повітрі. Чим були ці цифри в масштабах країни? Очевидно, що вони жодним чином не спроможні були вирішити проблему продовольчого постачання. Для постачання громадських їдалень потрібно було близько 6 млн. руб., яких у житлокоопів просто не було! Мешканці ж не мали грошей і не бажали їх витратити на вигадки столичного начальства.

«Для нас ясно і безсуперечно одно: без створення міцного підсобного господарства, громадське господарське харчування й дитячі установи в житлокооперації розвиватися не будуть», — констатувала г. «За новий побут». І це було не просто визнання хибності окремого напрямку роботи. Це, фактично, був вирок ідеї комунізації побуту городян, що мешкали в багатоквартирних будин-

ках. Щоправда й у 1931 р., і частково в 1932 р. республіканський провід не полишав спроб піднести епізодичні успіхи в даному напрямку, як свідчення епохальних змін. — Київська житлоспілка організувала власний радгосп в 875 га, де утримувала 115 коней, молочну ферму на 93 корови, кролятник на 865 голів, свинарник на 360 свиней¹⁴⁸. — Жодного слова про те, яким чином це господарство утримувалося, на яких землях воно було створене, хто в ньому працював, врешті, яку кількість осіб воно здатне було прохарчувати. «За новий побут» замовчувала і той очевидний факт, що далеко не всі міста мали достатні земельні ділянки для влаштування кооперативних підсобних господарств, і те, що ці інтегральні агропромислові утворення цілковито випадали з контексту тогочасної колективізаційно-індустріалізаторської реальності.

Роки «Великого штурму» стали часом істини для ідеї житлокооперації як такої. Власне, вона тріщала по швах, демонструючи, якими далекими від гарячкових ілюзій комуністичних фанатиків є справжні прагнення й мрії обивателя.

Але ж інших людей не було!

Попри пересічну млявість, бездіяльність обивателя влада не відкидала надії змусити його перебудувати свою свідомість на комуністичні рейки. Житлокооператив мав, як комуна на селі, стати школою перевиховання мас, привичаювання до нового способу життя. Жінпрацівник Ломовська в статті «Реконструювати наш побут» цілком слушно зазначала, що перші роки існування ЖК засвідчили — населення не вміє культурно співіснувати: користуватися каналізацією, водогоном. Це приводить до руйнування жител і здорожчання витрат на їхнє утримання. «... Ми в нові, збудовані за соціалістичним типом, будинки вселили людей зі старими звичками, старим побутом».

Житлокооперація розглядалася як інструмент соціалістичної перебудови людської істоти, передовсім жінок-домогосподарок, яких держава небезпідставно розглядала як резервну трудову армію, що мала бути задіяна в модернізаційному ривку. «Жінку — на фабрику, завод, кооператив, установу! — це наше гасло. Розвантажити жінку від хатніх родинних турбот — наш обов'язок. Треба в житлокоопках організувати громадський догляд за дітьми, організувати дитячі садки, кімнати, майданчики, ясла. Ці великої ваги заходи розкріпачать жінку, звільнять її від віковичного ярма, й, крім того, забезпечать комуністичне виховання нашої зміни, звільнять дитину від шкідливого оточення, вулиці».

Патетичні заяви жінпрацівника вочевидь дисонували з реальністю: в 1930 р. було тільки 3 дитсадки, в 1931 р. — 16 садків на 1 050 дітей та 2 ясел. Не в кращому стані перебувала решта названих напрямків «розкріпачення» домогосподарок: самодіяльних їдалень у 1931 р. було 13. Ще менше оптимізму викликали комунальні пральні, кравецькі майстерні, перукарні, створені виключно для обслуговування членів кооперативів. Гасло «До 14 роковин Жовтня у кожному ЖК повинні бути утворені побутові установи!» — залишилося фікцією, так само, як і зобов'язання охопити все доросле населення гуртками та курсами ПВО (!)¹⁴⁹.

Тим не менше, гендерна складова житлокоопівського руху чимдалі набирала більшої ваги. І це не дивно, адже, згідно з теоретичними викладками ідеологів епохи, втягнення жінок до виробництва вкупі з ідеєю «комуністичного став-

лення до праці» могло перетворитися на козирну карту радянської держави у світовій гонці за надшвидку модернізацію.

«... Безробіття ліквідоване», — констатувала Круповецька, — «Лише в 1931 р. промисловість потребуватиме близько 3 млн. робочих рук [...] Зараз по самих лише містах 6 мільйонів дружин та дочок робітників приковано до хатнього господарства, витрачаючи силу трудової енергії на індивідуальне виготування їжі, догляд за дітьми, прання білизни т. і. В сучасних умовах це вже стає марнотратством робочої сили. Вони — ці жінки — є тим резервом, з якого промисловість буде черпати робітничу силу»¹⁵⁰.

Жінка з утриманки чоловіка чи батька перетвориться на повноцінну трудову одиницю, стверджували жінробітники. Відповідно, зростатимуть робітничі бюджети, покращуватиметься життя робітників. Завдання житлової кооперації полягає в створенні сприятливих умов для виходу жінок пайовиків на виробництво. «... Вся мережа побутових установ (ясла, садки, їдальні, пральні і т. і.) повинна бути максимально збільшена [...] справа перебудови побуту — це важливе політично-господарче завдання всіх громадських організацій». В Києві і Харкові з метою надання кваліфікації жінкам житлоспілка організувала короткотермінові курси, технічні гуртки, консультації й закликала поширювати досвід на решту міст України¹⁵¹.

Тим часом, як партійні та громадські активісти намагалися видавати свої хворобливі ідеї за реальність, повсякденне існування жінки в місті було пов'язане з безкінечною низкою проблем. — День пересічної господині, яка мала родину з декількома дітьми, розпочинався з походу за водою (оскільки централізовані водогони залишалися явищем рідкісним), далі — за молоком та рештою продуктів щоденного споживання, які тоді не мали тривалого терміну зберігання і закуповувалися щоденно. Все це відбувалося зрання, до виходу чоловіка на службу чи роботу, старших дітей — до школи. Менші діти лишалися під опікою матері і решту дня — тобто, свої щоденні турботи, жінка сполучала з доглядом за малолітніми дітьми, оскільки мережа ясел була незадовільною. В 1931 р. ставилося завдання охопити дошкільними установами по республіці не менше 10% дітей, у Донбасі та Криворіжжі — 100% дітей гірників і до 80% дітей робітничих родин¹⁵². Почалося створення нацменівських дитсадків. Найбільшою проблемою виявилася протидія батьків, особливо євреїв, та інертність ЖК.

Партія зазвичай робила реверанси в сторону жінки, підкреслюючи її велику роль у вихованні дітей: «Мати, що доглядає дитину є першою соціальною одиницею, з якою дитина налагоджує свої взаємовідносини. Решта членів родини є його соціальне оточення. Тому то вирішальне значення має саме те, які взаємини будуть у дитини з рештою членів родини та з яких членів родина складається»¹⁵³. Водночас владу цікавило не дитинство, як таке, а наступне комуністичне покоління, достойний наслідувач комуністичних ідей — цілковито соціалізований, адаптований до ідей комунального співжиття. Отож, поруч з дифірамами стосовно матері-комунарки запроваджувалася думка про те, що дитина не повинна бути заласканою, асоціальною. «Досить байок, товариші! Досить дурниць, що говорять про блішки, про вчені сороконожки, про діда-мороза та про геройську «червону шапочку», що її старий сірий вовк кате-

горично вирішив з'їсти, але чомусь не з'їв. Досить байок! Наші діти — не пара м'якотілим слизнякам, що їх вирощують бони у капіталістичних дортуарах. Ми готуємо загартоване більшовицьке покоління, нових бойців соціалістичного штурма, і пролетарська дівора вже не вірить, не потребує солоденького сюсюкання, нікому не потрібної нісенітниці»¹⁵⁴, — розтлумачувала радянська преса. Саме тому, що переважна більшість жіноцтва не відповідала цій високій меті, державний провід зробив ставку на розбудову мережі дитячих дошкільних установ.

Початок 30-х рр. став часом бурхливої розбудови мережі закладів по догляду за дітьми дошкільного віку. Як гідний наслідування пропагувався досвід дитячого майданчика ЖОК ч. 11–13 м. Ромни. — Набрано 100 дітей членів ЖОК та 24 дітей працівників макаронної фабрики (з них за соціальним складом — 60% робітників, 40% — службовців). Оплата за догляд і харчування становлять 10% місячного заробітку батьків. «Діти веселі й цілком здорові, вивчали на майдані нових пісень, спортивні вправи, малювання, ходили в екскурсії до виробництва підприємств, де працюють батьки й після політгодин (!) відпочивали. Маючи свою їдальню, ЖОК добре харчував дітей, даючи двічі харч»¹⁵⁵.

У пресі тиражуються фотографії з нацменівських дитсадків, що демонструють щасливе дитинство: єврейські діти на лавах у садку, оголений хлопчик з дитсадка № 123 м. Києва приймає душ на вулиці¹⁵⁶, лікар оглядає чергу дітей вірменського дитсадка № 218 м. Києва (діти худорлявенькі, з явними ознаками рахіту)¹⁵⁷.

Втім, історичної ваги робота тільки-но розпочалася, це були перші пробні кроки в напрямку створення гідних умов для розвитку й виховання дітей дошкільного віку. До плакатно ідеальних світлин на кшталт московських ясел було далеко. На загал повідомлення часу інакші за своїм змістом. — Ясла житлокоопу Красна, 15 у загрозовому стані. Антисанітарія — жахлива. «Подумайте тільки: ясла, в яких виховується наша майбутня зміна, містяться біля смітника. Під сходом біля ясел гора каміння разом із сміттям. [...] Сміття, як правило, вивозять із двору о 10-12 год. дня й діти примушені дихати отруєним повітрям [...] Ми просили управу відвести для ясел льох для городини, але тов. Зельдович відповів: «Як немає льоху, то я з себе не зроблю його, й крім цього, моїх дітей в яслах немає [...]».

Для ясел потрібні 2 вішалки. Тов. Мінухін про це заявив Зельдовичу, й вони, ніби то, добалакались з теслярем, але вішалки й досі не виготовлені.

Щодо палива, то тут справа зовсім погана. Коли всі вносили аванси на паливо, ми також просили управу й за нас потурбуватись. Але грошей не внесли, й тепер є загроза, що ясла на зиму залишаться без палива»¹⁵⁸.

Поки діячі ЖКК генерували фантастичні ідеї й намагалися запроваджувати їх в окремих кооперативах, мешканці захлиналися в нескінченній кількості суто побутових проблем. Житло — будь-яке — перетворилося на величезну проблему. Тисячі вербованих на новобудови та шахти селян, вихідців з західно-українських міст і містечок опинилися в епіцентрі побутового колапсу, який тим більше ускладнювався, що опір політиці колективізації та деградація сільсько-господарського сектору позбавили уряд можливостей фінансувати побутовий ривок міста за рахунок села.

В Донбасі вирішення проблеми вбачали в створенні житлових кооперативів на принципах самоокупності. Ударник-гірняк, вступаючи до кооперативу, повинен був внести статутний пай (100 руб.), решту він діставав у позику від фонду кооперування. Покрити позику він зобов'язувався впродовж 2-х років після вселення до квартири. — Шахтна адміністрація добре усвідомлювала політичну вагу житлової проблеми, її вирішення мало зупинити плінність кадрів. Уряд планував у 1931 р. кооперувати 5 тис. гірників-ударників, проте за 3 місяці до програми залучили лише 85 (!) осіб, або 1,7%. 10 травня Союзстандартжитлобуд і Укржитлоспілка підписали угоду про спорудження в Донбасі 200 тис. м² житлової площі для шахтарів (йшлося про дерев'яні стандартні будинки). Здані в експлуатацію і заселені вони мали бути вже 1 серпня, отож про якість житла можна тільки здогадуватися.

Проблему катастрофічної нестачі горезвісних квадратних метрів мала вирішити програма зведення типових багатоквартирних робітничих будинків (пересічно на 24 квартири). Та з'ясувалося, що будувати грандіозні плани значно легше за типові будинки. Кореспондент «Углевець» повідомляв, що заводивиробники типових збірних будинків відправляли свою продукцію недоукомплектованою, внаслідок чого будинки неможливо було виставляти¹⁵⁹.

Влітку газети »Правда» та «За індустріалізацію» повідомили про зрив програми, недбалість Сталінградської групи заводів Центрожилсоюзу, яка поставляла у Донбас недоукомплектовані будинки. Очікування комплектуючих розтягувалося на місяці. Замість 492 тис. м² на 1 липня було здано тільки 130 тис. м², з передбачених планом стандартних будівель не було здано жодного метру. 20 липня 1931 р. «За новий побут» констатувала: «Ми запізнюємося з здійсненням житлобудівництва в Донбасі. Справа чести житлокооперативних організацій у Донбасі — надолужити втрачене».

Насувалася зима, 250 тис. робітників та їхніх сімей тулилися по бараках. До 1 листопада керівництво країни поставило завдання здати в експлуатацію 818 тис. м² цегляних і 523 тис. м² дерев'яних стандартних будинків. Його вирішення віддавалося на відкуп трудовому ентузіазму мас і мудрому керівництву партії. «Потрібна лише чітка організація роботи і настирливість. Брак цегли, каменю, вапна, піску на будівництві — не об'єктивна причина(!), щоб відволікати будівництво, а показник нікчемності будівних організацій — свідчить, що місцеві організації не розуміють завдань [...] Житла Донбасові потрібні на строк і вони будуть. Запорукою цьому — воля нашої партії, її творча міць»¹⁶⁰.

Цілковитий провал житлових комун змусив більшовиків сформулювати більш помірковану версію комунізації міського населення. З цього часу житлові кооперативи розглядаються як універсальний шлях притлумлення житлового голоду в місті. В 1931 р. план кооперування в містах пересічно був виконаний на 104%. Радянська преса не приховувала, що це сталося за рахунок Одеси (308%) та Києва (180%) — міст республіки, які потерпали від перенаселення найбільше. Решта міст стояли осторонь цього процесу — у Харкові рівень кооперування сягав усього 26%, Маріуполі — 5%, Запоріжжі — 41%, Зінов'ївську — 41%, Сталіно — 44%¹⁶¹. Найгірші показники демонстрували райони, що перебували в епіцентрі більшовицької індустріалізації — Донбас та Криворіжжя.

З часом хронічна заборгованість пайовиків і навіть керівників кооперативів засвідчила провальність комунальної «ідеї фікс». Дехто Лангман пропонував прикметну процедуру заохочення до зменшення заборгованості членів житлокооперативів по паях (такий-собі бартер по-радянському добре прислужився в справі підтягнення «несвідомих» і за часів Хрущова і за часів Брежнєва): «На склепах філій речі хатньо-побутового значення, як наприклад: сковороди, відра, [...] ночви, чавуни та інш.

Треба поставити перед філіями питання, щоб цей крам відпускався лише членам житлокоопу, що виплатили повністю пайвнески, або сплачують їх щомісячно.

Для того, щоб практично підійти до цього питання, треба зробити так, аби там же, на склепі, пайовик мав би змогу сплачувати внески по паях при одержанні краму [...] Потрібно, щоб Укржитлоспілка надрукувала відповідні марки та надіслала їх до периферії. Житлокоопи здають філіям під розписку певну суму марок, за які потім, по мірі витрачання, будуть одержувати гроші.

Крім цього касирам потрібно буде вести відомість, де буде зазначено прізвище пайовика, № житлокоопу та суму сплати, ці відомості щодакдно філії повинні надсилати житлокоопам [...] таке міроприємство дасть нам певне зрушення в справі ліквідації заборгованості по пайвнесках і буде не в шкоді філіям, які мусять допомагати житлокоопам, бо як житлокоопи, так і УЖКС — це одна система»¹⁶². «Міроприємство», слід відзначити, не лише «допомогло», а й перетворилося на універсальну методику позаекономічного визиску населення в країні тотального дефіциту: врешті, аби отримати недолугу алюмінієву кружку радянський громадянин ставав заручником низки «добровільних» товариств, спілок і т. ін.

Тим часом побутові проблеми у кооперативах тільки накопичувалися, оскільки населення було незацікавлене в їхньому вирішенні, явно не відкликаючись ментально на ідеоформу колективного співжиття та налагодження колективного побуту. Про ставлення робітників до подібних акцій яскраво свідчили результати виконання квартального плану мобілізації коштів у кооперативах. Сплата комірною в Маріуполі сягала — 3,8%, Луганську — 6%, Кременчуку — 9,4%, Запоріжжі — 8,6, Харкові — 27,2, Полтаві — 28,8, Зинов'ївську та Херсоні — 29,1¹⁶³.

Невеликий допис «Теж «приклад» стосується житлокоопу № 226 м. Києва, але цілком універсальний за змістом: «Крім того, що правління не працює, воно зриває виконання контрольних чисел. Голова правління т. Рапорт не сплачує комірною 6 місяців, починаючи з квітня місяця, пая він вніс всього 5 руб., а повинен внести 15 руб. Заступник голови правління т. Мединський вступив у серпні місяці в члени ЖК та вніс 1 руб. [...], пая зовсім не платив та не сплачує й тепер. Член правління т. Зайденберг зовсім не член ЖК, сплачує 10% надвишки щомісяця та до членів ЖК вступити не бажає. Член правління т. Дубровський не сплачує квартплатні 3 місяці, починаючи з червня м-ця, пая сплатив 6 руб., а належить з цього 15 руб.»¹⁶⁴.

Наслідки безгосподарної, позбавленої глузду системи організації ЖК не заставили не себе чекати — «М. Сталіно ще не має каналізації, і санітарний стан житлокоопівських будинків у жахливому стані. Вигребні ями в ЖК завжди

переповнені нечистотами настільки, що вони річками течуть з будинків по вулицях [...] Допомогти покращенню санітарного стану дворів ЖК — не можна, бо приватного санобозу в Сталіно немає, а комгосп не збільшує свого обозу.

Треба, щоб житлокоопбуд мав свій санобоз, щоб не доводилось звертатись до комунгоспу та чекати черги, бо так можна дочекатись не аби якої пошести»¹⁶⁵.

Захопившись псевдо-комуністичними прожектами, влада врешті перестала звертати увагу на такі «дрібниці», як комунальне господарство. «Колективізатори» та «індустріалізатори» були зайняті значно важливішими справами — вони нищили рештки «мерзеного капіталізму». Маси в цей час повинні були проявити свідомість і самостійно влаштувати свій побут на цілком комуністичних засадах, тобто, — безкоштовно. Газети заходилися організувати періодичні походи за чистоту робітничих селищ, оздоровлення робітничого житла, додержання санмінімуму¹⁶⁶. Центральна кооперативна газета публікувала безліч пояснень про важливість дотримання санітарних та гігієнічних норм, врешті опублікувала типові вимоги до багатоквартирних будинків та комунальних квартир¹⁶⁷:

1. по всіх кімнатах має бути природне освітлення, подвійні вікна, квартирка або фрамуга;

2. опалення здійснюється грубами великої теплоємності;

3. при вході розміщуються скребки для очищення взуття, в передпокоях — металеві ґратки;

4. усі житлові приміщення мають утримуватися так, «щоб в них завжди й безперервно була охайність, лад, належна сухість і чисте повітря»;

5. щороку мешканці здійснюють ремонт, лагодження даху, білять стелі;

6. сміття збирають в спеціальні закриті відра і виносять у відповідні приміщення або спалюють;

7. у приміщеннях заборонено виконувати роботу, що дає багато газів чи вологості (прати); може їх попусувати чи забруднити (рубати дрова);

8. для приготування їжі та прання виокремлюються окремі кімнати;

9. приміщення загального користування щодня підмітаються вогким способом, два рази на п'ятиденку миються гарячою водою. Вбиральні миються щодня. Ванна — після кожного користування;

10. раз на декаду проводиться ширше очищення приміщень загального користування;

11. встановлюються плювальниці з дезінфікаційною рідиною та сміттєзбиральниці;

12. щодня приміщення вентилуються;

13. заборонено лишати в приміщенні сміття, помії;

14. заборонено загромождувати їх дровами, скринями, меблями тощо, а також тримати в приміщеннях спільного користування тварин;

15. періодично мешканці зобов'язані знищувати тарганів та блощиць¹⁶⁸.

Тоді, як пролетаріат намагалися втиснути в жорсткі рамки комунізованого співжиття, створювалися просто-таки нестерпні умови проживання для так званих «колишніх». Торговці, ремісники, особливо ті з них, хто використовував найманий труд, перетворилися на парій комуністичного уряду. Більшою чи

меншою мірою проблема пошуку дрібнобуржуазними міськими верствами нових соціальних та економічних ніш в господарському комплексі міст України зачепила всі етнічні складові республіки. Хронічне масове безробіття, відсутність сировини для кустарних промислів, проблеми зі збутом, непосильне оподаткування, жалюгідні побутові умови: так виглядали обставини повсякденного буття десятків тисяч кустарів-приватників УСРР. На них часто-густо перекладався основний тягар по утриманню комунальних будинків, для них не існувало пільг на оплату комунальних послуг, освітлення, водопостачання, опалення. Вони не мали доступу до комунальних лікарень, оскільки не були членами профспілок. Найбільшою мірою внаслідок особливостей соціальної структури це стосувалося саме етнічних меншин, передовсім євреїв¹⁶⁹. Лише внаслідок відносної нечисленності міських громад решти етнічних меншин та їхньої дисперсності аналогічні єврейським проблеми в їхньому середовищі не набули відповідного розголосу і суспільно-політичної гостроти.

Державний курс на стримування кустарної промисловості при одночасних суттєвих проблемах і прорахунках щодо розвитку індустрії в низці регіонів УСРР перетворив господарське життя переважної більшості міст і містечок країни на нестерпне. Слід визнати, що у штучно створених більшовиками за роки непу умовах підприємництва для переважної більшості городян очікуваний «стрибок» з доіндустріальної в індустріальну епоху перетворився на єдину надію на покращення умов існування.

Чимдалі мова більшовицьких агіток поступається депресивному фактажу: міське господарство занепадає, громадське харчування в кризі, культробота в кооперативах занепадає, червоні кутки стоять пустою, санітарний стан дворів лишається жахливим, жінки сваряться на кухнях і не виявляють ознак більшовицької свідомості, криза неплатежів. Частішають замітки про продовольчі складнощі, нестачу та низьку якість хліба. Голод поволі зникає своє чорне кільце навколо міських брам.

3. Єврейське містечко — життя між містом і селом

Попри радянську інформаційну блокаду, переформатування соціально-економічної структури, номінальну зміну адміністративного статусу єврейське містечко, як відповідний етнокультурний феномен, існувати не перестало. Історіографія містечкової проблеми та основ вирішення єврейського питання часів великого штурму не є різноманітною, переважна більшість праць хронологічно охоплює початок 30-х рр., коли ще відбувалися окремі теоретичні дискусії у вузькому колі єврейських радянських інтелектуалів, чи — післявоєнну добу, коли ідеологічне протистояння світових систем та трагедія Голокосту докорінним чином змінили акценти проблематики. — Серед найбільш помітних праць слід відзначити книгу Гершнбойма «Щедрін, а штетл ін реконструктивн період» (1931 р.), популярно-наукові праці Л. Зінгера «Дос банайте фолк» (1941 р.) та «Дос уфгерихте фолк» (1948 р.), узагальнені пізніше в дисертації «Социально-экономические основы разрешения еврейского вопроса в СССР» (1947 р.), змістовні роботи І. Вейцбліта¹⁷⁰. Матеріали, що стосуються досліджуваної епохи, містила також праця колишнього співробітника ЦКНМ

Якова Кантора «Национальное строительство среди евреев в СССР» (М., 1934 р.).

На жаль, розпорошеність архівних матеріалів та відсутність систематичного опрацювання документальних джерел мовою їдиш, гальмують скільки-небудь вагоме просування українських істориків у справі вивчення дотичної проблематики. Значний фактичний матеріал зберігається в недоступних для планового дослідження російських установах: Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ), Архіві Російського етнографічного музею у Санкт-Петербурзі. Це, зокрема, фонди Комітету й Спілки по земельному облаштуванню трудящих євреїв (КОМЗЕТ і ОЗЕТ) за 1930-і рр. Щоправда в НБУВ також збереглася частина матеріалів обстежень, здійснених у 1934–1935 рр. бригадою студентів єврейського сектору Комуністичного університету нацменшин Заходу (КУНМЗ) по програмі, розробленій Євкомісією Інституту Національностей («Переселенческие контингенты среди еврейского населения Киевской области и Белорусской ССР»), а також етнографічні та мовознавчі дослідження, здійснювані впродовж 20–30-х рр. у єврейських колгоспах та містечках України¹⁷¹. Загалом студенти спромоглися обстежити 16 населених пунктів у 1934 р. (234 200 мешканців, серед яких 112 100 євреїв) та 31 поселення в 1935 р. (людність останніх становила 316 400 осіб, з яких — 106 600 євреїв). До загальної маси обстежених потрапили 11 містечок Київської області, 13 — Вінницької та 15 — Білоруської РСР.

Широкий спектр інформативних матеріалів містить радянська преса, як україномовна, так і мовою їдиш. Серед періодичних видань, що регулярно висвітлювали життя єврейського населення містечок слід назвати «Дер Кустар» (Харків), «Дер Арбетер» (Бердичів), друкований орган ОЗЕТу «Трибуна єврейської советской общественности» (Москва), «Штурм» (Златопіль), «Соціалістичний шлях» (Бершадь), «Шляхом Леніна» (Крижопіль), «За соціалістичну перемогу» (Жмеринка), «Колгоспна правда» (Умань), «Торфоробітник» та «За соціалістичну перебудову» (Деражня) та ін.

Нагадаємо, що єврейське містечко, як своєрідний соціально-економічний організм, сформувалося впродовж XIX ст. у так званій смузі єврейської осілости, яка охоплювала 10 губерній Царства Польського та 15 губерній сучасних України, Білорусі, Молдови та Литви. Імперське законодавство забороняло євреям оселятися на землі. Відсутність достатньої кількості міст у смузі осілости привела до виникнення низки поселень міського типу — українською «містечок», на їдиш — «штетл». До 1844 р. єврейські громади штетлів існували в умовах самоізоляції, урядування в них здійснювалося виборними громадськими радами — кагалами. Після поширення на євреїв загальних законів, зокрема, й рекрутської повинності, общинні принципи самоорганізації продовжували діяти в штетлах, але вже на громадських засадах. Стандартизація законодавства та ліквідація самоуправління нацменгромад, однак, не привела до ліквідації станової нерівності. До скасування смуги осілости містечка залишалися єдиним можливим місцем розселення євреїв у імперії.

Внаслідок цієї обставини містечка перетворилися на осередки перенаселення, в яких віднайдення засобів існування стало справою надзвичайної складності. Чоловіки працездатного віку вимушено надовго лишали свої родини,

заробляючи на життя відхожими промыслами. Не випадково радянський демограф Ілля Вейцбліт визначав штетл кінця XIX — початку XX ст. як «вже не живе економічне тіло, а труп»¹⁷². Закономірним наслідком замкненості євреїв у штетлах стало формування містечкової субкультури, ґрунтованої на незмінно нужденній господарській підоснові. Харчувалися євреї, за одностайною думкою дореволюційних етнологів, надзвичайно погано, що провокувало фізичне виродження громади, широке розповсюдження туберкульозу. М'яса практично не споживали, хліб випікали раз на тиждень, переважно чорний. На сніданок готували крупник з перловки та картоплі (з додаванням масла чи молока), на обід подавали борщ зі шматком оселедця чи масла, на вечерю — кльоцки, локшину з молоком.

Життя віруючих євреїв йшло своєю чергою за релігійним календарем і оберталося навколо синагог, молельних будинків («штібл» у хасидів, «клойз» — у міснагетів) та будинків вчення Тори («бейс-мідрошів»). Релігійна община мала розгалужену мережу громадських релігійних установ, які опікувалися повсякденними турботами. Вона складалася з правління синагоги, рабина, релігійного суду, старости синагоги («габе»), кантора, ритуальних різників худоби і птиці («шойхетів»), власників кошерних м'ясних лавок, утримувача ритуальної бані («мікве»), поховального братства («хевра кадіша»). При синагозі створювалися благодійні товариства («хеврос»), які опікувалися нужденними, збирали посаг для бідних дівчат, забезпечували бідних євреїв мацою, утримували богодільні, сиротинці, нічліжки тощо за рахунок коробочного збору. З плином часу, по мірі економічної деградації містечок, хевроси почали відігравати значну роль у житті штетлів, оскільки за рахунок внесків заможних общинників виживала єврейська біднота.

Початкову релігійну освіту (до реформ другої половини XIX ст., власне, єдину можливу для юдеїв) діти отримували в хедерах. Вчителі («меламед») працювали за мізерну платню і вважалися невдахами, які не змогли стати кимсь значущим, тобто, рабином чи торговцем. Їхнє становище влучно характеризувала приказка: «Вмерти й народитися меламедом ти завжди встигнеш». До хедеру хлопчиків віддавали у віці 3–4 років. Знавці Тори, особливо ж ті, що походили з відомих рабинських родів, користувалися цілковитою підтримкою і глибокою повагою общини.

Для дітей з бідних родин існували Талмуд-Тори, де діти навчалися безкоштовно. Незважаючи на те, що ці школи знаходилися під протекторатом місцевих властей, віддавати до них дітей вважалося ганебним. Там, окрім Тори, вивчали російську мову та загальні предмети.

Епіцентром та першоклітинкою повсякдення штетлу була традиційна єврейська сім'я. Врешті, в смисловій послідовності «сім'я–община–штетл–юдаїзм–єврейство» не було понять другого плану, всі вони були рівноцінними, і лише спільними зусиллями забезпечували відтворення духовної та культурної традиції нації в розсіянні. Навіть найбідніші єврейські родини забезпечували виховання наступних поколінь у освячених Торою заповідях. Втім, величезну допомогу і підтримку їм у цьому надавала община. У містечку життя кожної єврейської родини проходило на виду, вся громада знала, яким чином у ній відбувалися найбільші сімейні події (народження, обрізання, бар-міцве, весілля,

розлучення, похорон). Всі негаразди відданих юдеїв не просто обговорювалися громадою, а вирішувалися з її допомогою. Водночас, відхилення від норм традиційної моралі та релігійних приписів (порушення суботи, втрата цноти, перехід в іншу релігію) означали щонайменше громадський осуд, в крайньому випадку — вигнання.

Було б неправильним твердження, що такий порядок речей задовольняв усіх. Пильний розгляд історії євреїв Російської імперії засвідчує, що штетл виявляв очевидні ознаки кризи та трансформації вже в XIX ст. Причин тому було декілька, виникали вони внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх факторів. Низка заборонних законів, що регулювали відносини єврейських громад з оточуючим, переважно слов'янським населенням (а, фактично, були покликані мінімізувати ризики поміщицького стану), вже в першій половині XIX ст. поставила єврейські містечка та їхніх громадян перед проблемою пошуку адекватних шляхів економічного виживання. Монтування етнічного єврея до соціально-станової конструкції Російської імперії могло відбуватися двома шляхами: через вихрещення або перетворенням на колоніста. І перший і другий шлях були доступні і, що значно важливіше, — прийнятні для невеликої частки населення. Тим не менш, хронічне регресування та господарський занепад низки містечок на фоні загальної атмосфери суспільного бродіння, що охопила імперські простори після наполеонівської навали, пришвидшила процеси осмислення «єврейської проблеми», як такої, та пошук шляхів її вирішення у суспільно-політичній думці єврейської спільноти. Так з'явилися й набули свого теоретичного оформлення ідеї єврейської Гаскали.

Не менш закономірно виникла і далі кількісно приростала та частка єврейської громади, що асоціювала подальші обрії нації з інтеграцією євреїв до оточуючих культурних організмів і подальшим виникненням інтегральних культур новітнього часу. Так звані «прогресисти» не приховували бажання звільнитися від нормативного впливу Тори та регулюючої ролі громади. Опиняючись поза впливом родини та громади у великих містах, вони переставали дотримуватись релігійного регламенту, вступали в змішані шлюби, народжували дітей і виховували їх поза єврейською релігійною та мовною традиціями, найчастіше намагаючись вписати їх у загальноєвропейський культурний контекст.

Наприкінці XIX ст. з'явилася третя, в майбутньому найбільш впливова складова новітнього єврейського культурного руху, — революційна. Проявлялася вона в широкому спектрі політичних партій від ліво- до право-радикальних. Ліве політичне крило єврейської політичної думки народило ідею про створення нової єврейської культури, ґрунтованої на демократичних засадах та мові їдиш, як її мовній підсонові.

Нагадаємо, що єврейські просвітителі («маскилім») ставилися до їдишу зневажливо, як до спотвореної німецької¹⁷³. На перших порах свого виникнення література на їдиш призначалася для жінок (останні не вивчали священне письмо в тому обсязі, який дозволяв би їм здійснювати письмове спілкування за допомогою івриту), однак доволі скоро її суспільна вага вийшла за межі першопризначення, а політичні обрії стали далекосяжними. Причини цього блискучого і переможного сходження тонко окреслив М. Бейзер: «... В черте оседлости именно идиш являлся языком дома и улицы. На нем еврейская мать

пела колыбельную своему младенцу, на нем бадхен (свадебный конферансье) развлекал гостей на свадьбе, на нем говорили на рынке и в мастерской, на нем люди любили и проклинали (между прочим, очень виртуозно) друг друга. Недаром ивритским писателям пришлось заново создавать повседневный иврит, ведь среди ортодоксов не было принято разговаривать о будничных вещах на “святом языке” (лойшен койдеш). Газеты и книги на идиш шире распространялись, а авторы, писавшие на этом языке, лучше зарабатывали. Еврейским “народникам”, стремившимся «нести культуру в массы», было ясно, что это легче делать на идише». Перспективи перетворення «мови для жінок» на мову революційної боротьби були визначені тоді, коли заснований у 1897 р. Бунд проголосив, що масова пропаганда в єврейському середовищі можлива тільки материнською мовою («маме-лойшн»).

Сіоністи зробили ставку на сакральну мову юдаїзму і проголосили її знаменом етнічної консолідації єврейства та оформлення сучасної єврейської нації, об’єднаної метою створення незалежної єврейської держави в Землі Обітованій. Іврит і надалі зберігав статус мови богослужіння, «мови чоловіків», таким чином штучно культивувався свого роду культурно-гендерний конфлікт, який вдалося пом’якшити вже в новітні часи¹⁷⁴.

Попри фундаментальні — на той час переважно — стратегічні цілі єврейської духовної та інтелектуальної еліти, пересічні мешканці штетлів у своїй величезній масі мали вирішувати завдання повсякденного виживання в умовах адміністративного руйнування єврейського самоуправління. Реформи другої половини ХІХ ст. окреслили якісно нові обставини буття штетлу, зробивши декілька помітних проломів у кількасотлітньому мурі традиційної єврейської громади, відкривши її зовнішнім впливам і розширивши межі її щоденних контактів з оточуючими (поки ще — також традиційними за змістом свого життя) етнічними громадами. Найбільшу з них пробив закон про загальну військову повинність (1874 р.), який надавав чималі пільги при проходженні служби особам з відповідним рівнем світської освіти: при загальному терміні служби в 6 років, громадяни, що закінчили гімназію, мали відбути в армії 1,5 роки; ті ж, хто мав вищу освіту, — 6 місяців. Тільки введення процентної норми на прийом євреїв до гімназій та університетів технічно запобігло неконтрольованому зростанню питомої ваги представників громади у командному складі російської армії. Офіційне скасування кагалів, монополізація державою судових та фіскальних функцій пришвидшили розмивання традиційного середовища штетлу. У переддень революційних потрясінь він вже суттєво відрізнявся від свого прототипу ХІХ ст.

Більшовицький переворот, воєнний комунізм та неп стали епохою доле-носних потрясінь єврейського містечка, яке в умовах господарського занепаду та масового зубожіння¹⁷⁵ розривалося між дилемою консервації традиційності (як методу етнозбереження в умовах більшовицької диктатури) та переходу на позиції їдишистської (певною мірою штучно створюваної десакралізованої) офіційної культури. Міграція євреїв у внутрішні райони СРСР та на схід України відбувалася власне вже в контексті другої культурологічної концепції.

Нерівномірність економічного розвитку міст і містечок України проявлялася як у нерівномірності їхнього територіального розміщення, так і в тім, що питома

вага самодіяльного населення, задіяного в державному секторі економіки різко зменшувалася в напрямку з Південного Сходу (Донбас) на Північний Захід (Полісся). Перетворення Донбасу та Подніпров'я на регіони стратегічних інтересів союзного керівництва при одночасному занедбанні економіки міст Правобережжя в умовах його аграрного перенаселення перетворювало перші два на регіони активної міграції, а останній — на регіон перманентної соціальної та міжетнічної напруженості.

Названа тенденція виявилася доволі гостро і відіграла помітну роль в суспільно-політичному житті республіки впродовж непу. В офіційних радянських і партійних документах вона отримала назву «містечкової проблеми»¹⁷⁶. Протягом 1925–1927 рр. більшовицьке керівництво встановило систематичний контроль за діяльністю місцевих органів влади по сприянню традиційному економічному життю містечок. Вживалися заходи, що мали на меті розширити економічні обрії мешканців містечок, забезпечити їх засобами існування завдяки втягненню в кооперацію, переходу до сільськогосподарської праці. Значно знизити рівень суспільної конфліктності в регіонах покликані були єврейські ради і райони, заклади національної культури та освіти. Як наслідок, умови життя містечкового населення дещо поліпшились. Цей факт відзначався офіційною владою на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1927 р.) і підтверджується великою кількістю документів місцевого рівня.

Однак, період відносної стабілізації соціально-економічних процесів у містечках Правобережжя був нетривалим. Хронологічно він охопив 1925–1928 рр. «Великий стрибок» межі 20–30-х рр. унеможливив збереження традиційних форм господарського життя містечок. За нових умов, несумісних з приватною торгівлею і виробництвом, єврейські містечка в їх традиційному соціальному значенні, не могли існувати і настала їх остання криза. Її сутність доволі точно сформульована у висновках Проскурівського окружного статистичного бюро від 10 червня 1928 р.: «Вирішення містечкової проблеми по суті є вирішенням питання про перспективи господарського життя єврейського населення». Наведені в них міркування були одними з багатьох інформаційних матеріалів про стан містечок, які передували проведеній 23–25 червня 1928 р. при ЦК КП(б)У широкій за представництвом нараді з питань економічного становища єврейських містечок і переселення єврейської бідноти на землю. В нараді взяли участь уповноважені окружкомів КП(б)У, ЦКНМ при ВУЦВК, наркоматів, держплану, кооперації, ОЗЕТ і ТПП. У матеріалах наради в узагальненому вигляді відображена містечкова проблема перед тим, як вона стала надбанням історії.

Виступаючи на нараді, голова Голоvbюро евсекцій при ЦК КП(б)У Каттель змалював картину глибокої економічної руїни, що охопила містечка. Вивчивши сутність проблеми, республіканське керівництво передбачало здійснити соціальну реконструкцію містечок на основі переведення містечкового єврейства до виробничої праці. Після нетривалого пожвавлення життя містечок за умов непу, відзначалося в доповіді, вже в першому півріччі 1928 р., у зв'язку з хлібозаготівлями та іншими кампаніями приватна торгівля в містечках скоротилася на 25–40 і більше відсотків. Відповідно скоротилася кількість дрібних торгівців і посередників у містечковому населенні з 50% до 15–20%. Найчисельніші

торгівці I та II розрядів заробляли 10–15 руб. на місяць і жили гірше за кустарів. Останні своєю чергою складали 30–40% містечкового населення і в більшості (на 90%) були малокваліфікованими бідняками з заробітками 15–25 руб. на місяць на сім'ю в 4–6 і більше осіб¹⁷⁷. 25–30% містечкового населення декла-сувалися і поповнили лави безробітних. Але в цих умовах, відзначив доповідач, місцевий фінансовий апарат обклавав містечкових жителів непомірними, довільно визначеними податками, які ще більше загострювали ситуацію. При цьому фінансова інспекція посилялася на рішення XV з'їзду ВКП(б) про наступ на приватних власників-торгівців.

Представник Наркомату соціального забезпечення у своєму виступі навіть відомості про склад міської бідноти і безробітних в УСРР. Біднота загалом становила 4,5% міського населення і на 80% була єврейською. Зі 100 тис. членів благодійних товариств «Допомога» та «Взаємодопомога» євреями були 80% складу.

Наприкінці 1929 р. — на початку 1930 р. ЦКНМ при ВУЦВК здійснила комплексне обстеження 20 містечок Правобережної України. В підсумковому документі відзначалося певне покращення соціальних умов життя (санітарно-гігієнічних, культурних) людності. Середня зарплата на сім'ю зростає до 30 і більше руб. на місяць. Лише 4% сімей не мали заробітків. Водночас, більш як 77% єврейського населення містечок були утриманцями 20,5% працюючих членів сімей, що свідчило про різкі демографічні диспропорції в структурі громади.

Проблема пошуку соціально-економічних перспектив містечка була на той час великою адміністративною та науковою проблемою¹⁷⁸. Оскільки вона над-звичайно гостро позначалася на повсякденному існуванні сотень тисяч людей низки регіонів, вирішення її хоча б у загальних рисах правило за пріоритетний напрямок діяльності місцевих органів влади. Бачення причин і можливих варі-антів її вирішення надто відрізнялося залежно від рівня установ і урядовців, народжуючи низку програм, що виключали одна одну. Беззаперечно, містечко, як специфічний соціально-економічний феномен, було незатребуване в умовах форсованого комуністичного штурму. Що ж до інших імовірних соціально-економічних обставин, то воно могло виявити неймовірну життєздатність.

Історія здійснення індустріалізації підтвердила доречність наукових виснов-ків І. Вейцбліта, який відводив їй непересічну роль у трансформуванні соці-альної структури єврейства й вирішенні містечкової проблеми. Названа лікві-даторською на II Всеукраїнській нараді, його думка, однак, підтверджується фактичним матеріалом доповіді А. Глинського. Останній зауважував, що тільки в 1931 р. планувалося видати в централізованому порядку 29 тис. нарядів для євреїв, що становило населення 9 середньостатистичних єврейських містечок¹⁷⁹.

У статті «Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження)» тодішній голова єврейської секції ЦКНМ Д. Мац доводив, що в контексті індустріалізації відбулася докорінна перебудова соціальної структури єврейського містечка. За рахунок відходу чоловіків у промислові центри насе-лення містечок зменшилося порівняно з 1926 р. на 31,4%. 92,6% мешканців містечок були самодіяльними, тобто існували за рахунок трудових доходів, і лише 4,5% становили нетрудові елементи, 0,1% становили безробітні, 3%

займалися торгівлею. 38% були кустарями, з них 48,8% вже були кооперовані. 51% самодіяльних становили наймані працівники, 49,5% були службовцями¹⁸⁰.

Згортання непу спричинило руйнування тієї галузі економіки, яка, хоча й не була вагомою, забезпечувала яке-не-яке, але існування містечок. Кустарна промисловість та ручна праця наприкінці 20-х рр. занепадали, водночас суттєво обмежилися й можливості виїхати з містечок і, відповідно, змінити свій соціальний статус. Індустріалізація не лишила альтернатив — час кустарів, як соціального прошарку, добігав кінця. Нові господарські тенденції видозмінили обличчя містечка. Питома вага промислових робітників в їхньому населенні зросла в 1930 р. порівняно з 1926 р. з 16,5 до 18%. Містечка залишалися передовсім адміністративними центрами сільської округи: питома вага службовців у Вінницькій області в півтора рази, а в Київській області вдвічі перевищувала кількість робітників.

На середину 30-х рр. чисельність кустарів значно скорочується (1/5 частина працездатного населення), хоча вони ще лишаються прикметною рисою соціального обличчя містечок Київщини та Вінничини. Галузі застосування робочої сили — традиційні, хоча потроху поширюються й нові професії — хіміки, металісти, збирачі утилю. Виробничі артілі «Допомоги» збереглися на той час лише на Вінничині: заробітки вона забезпечувала мінімальні. У Деражні та Дунаївцях трикотажні артілі «Допомоги» об'єднували 60 кустарів, 29 осіб працювали в деревообробній майстерні в Славуті, в решті містечок налічувалося тільки 10-20 осіб. У Деражні «Допомога» утримувала в дитячих садках 30 дітей бідноти, 20 бідняків забезпечувалися щоденними обідами, 18 виплачувалася пенсія. Отож, майновий стан ремісників залишався нужденним і вимагав постійної турботи органів соціального забезпечення. Останні намагалися, як і раніше, спрямувати надлишок робочої сили в аграрний сектор, а саме, — в невеликі примістечкові колгоспи. Якщо в 1930 р. у примістечкових колгоспах працювали 90 600 євреїв, на 1935 р. їхня кількість скоротилася до 24 800 тис. У відносних показниках вони становили близько 10% самодіяльного єврейського населення Вінницької області¹⁸¹. Торговці в містечках з кінця 20-х рр. перетворилися на зникаючий вид. Саме ця обставина унаочнювала докорінні зміни в соціально-економічному обличчі містечка і, відповідно, структурі його повсякденності. (Для порівняння: в дореволюційному містечку торговці становили до 40% населення, в 1926 р. — 16%.)

Вочевидь більш сприятливими були перспективи пролетарської верстви. На 1930 р. чисельність робітників та службовців (євреїв за походженням) зросла до 562 тис. (394 тис. в 1926 р.¹⁸²). В 1935 р. в союзних масштабах вона сягнула 1 млн. осіб.¹⁸³ Забігаючи наперед, зазначимо, що до 1939 р. соціальна структура єврейської спільноти зазнала докорінної реконструкції і була приведена у відповідність до середньостатистичних показників: 71,2% становили робітники та службовці, 16,1% — кооперовані ремісники, 4% — некооперовані кустарі, 5,8% — були задіяні в сільському господарстві¹⁸⁴.

Бурхлива соціальна маргіналізація стала визначальним фактором радянської історії містечка. Упродовж 30-х рр. населення містечок проявляло сталу тенденцію до скорочення в абсолютних та відносних показниках. Відбувалося воно не рівномірно: загалом населення містечок Київщини в 1935 р. порівняно з

1926 р. зменшилося на 44,6%, єврейське — на 56,9%; Вінничини — на 29 та 21% відповідно. На середину 30-х рр. людність містечок (хоча такий термін не вживався в офіційних документах) помітно варіювалася (від 851 особи в Плискові до 13 909 у Козятині). Доволі суттєво коливався й розмір єврейських громад у них: 397 осіб у Освеї, 736 — у Плискові, 852 — у Златополі, 4 574 — Дунаївцях, 3 254 — Шепетівці, 5 344 — Славути. Пересічно питома вага євреїв у містечках сягала 40–49%, у двох третинах містечок євреї становили менше половини населення. Однак у низці містечок Київщини (Шпола, Тальне, Плисків) та Вінничини (Нова Ушиця, Деражня, Томашпіль) вона коливалася у рамках 63–84%. У Меджибожі вона сягала 92,6%.

Перманентний відтік працездатного населення містечок спричинив різкі диспропорції в їхньому населенні. Дослідження демографів свідчать про те, що переважну більшість тут становили люди похилого віку та батьки з маленькими дітьми. Питома вага молоді в структурі містечкового населення постійно скорочувалася.

Окреслилися ознаки трансформації містечок відповідно до загальних соціально-економічних тенденцій та контексту господарського розвитку регіонів. Незначна частина містечок¹⁸⁵ впевнено дрейфувала в напрямку перетворення на сільськогосподарські поселення. Прикладом може слугувати Щедрін, в якому в 1935 р. селяни становили 65,2% працездатних євреїв. Решта соціальних груп у відносних показниках визначалася наступним чином: 11,6% — службовці, 9% — кустарі, 4,6% — робітники.

В самодіяльному населенні низки містечок переважали промислові робітники: у Козятині вони становили 48,7% (службовці — 21%). Зрозуміло, що для зростання питомої ваги таких містечок потрібна була відповідна господарська підоснова, скажімо, у Козятині зайнятість забезпечували декілька промислових підприємств, залізнична станція, депо, два цукропереробні заводи.

Містечка — адміністративні центри виділялися переважаючими показниками питомої маси службовців: у Шполі — 57,5% (робітники — 20%, кустарі — 12,5%, селяни — 12%), Дрисі — службовці — 43,5% (робітники — 23,5%). В таких містечках доволі розвинена інфраструктура, невеликі підприємства забезпечують зайнятість населення, що робить їх найбільш економічно стабільними й створює позитивні перспективи соціальної реалізації етнічних громад. (Так, приміром, у Шполі 1935 р. діяли меблева фабрика, металообробна майстерня, млин, пекарня, електростанція, МТС, елеватор, цукровий завод, 3 промартілі.)

Втім, дослідження радянських демографів зафіксували й існування містечок, позбавлених перспектив розвитку. Провідною галуззю виробництва в них залишалася кустарна промисловість: у Плискові кустарі складали 48% працездатних євреїв, Узді — 46%¹⁸⁶. Майже чверть євреїв були задіяні на державній службі. Такі містечка своєю чергою складали чверть (!) обстежених населених пунктів, саме вони були постачальниками робочої сили на великі будівлі 30-х рр.

Запровадження суцільної колективізації, централізація державних заготівель сільськогосподарської продукції, голод і карткова система знищили не лише посередницьку торгівлю, а й систему торгівлі, як таку. На довгі п'ять років ринок (базар) втратив свою економічну підоснову. Невеликий хлібний ларьок, в

якому роздавалися за картками лімітовані продукти харчування, «задовольняв» усі споживчі потреби сільськогосподарської округи та її адміністративного центру. Запанувала натуралізація, як така. Власне, проміжне становище містечка між містом та селом рятувало його людність у ті страшні роки: містечкові мешканці вижили за рахунок городів.

Оскільки переважна частка містечок розміщувалася в сільськогосподарських регіонах і за змістом господарської діяльності відносилася до аграрно-адміністративних поселень, державна служба правила за основний і найбільш вигідний (!) спосіб зайнятості — вона приносила не тільки регулярний гарантований заробіток, а й певний рівень соціального захисту. Радянська преса епохи багато писала про несвідомість містечкового населення, яке перетворювало державні установи на «теплі місця», що формувалися на сімейних засадах. — У Деражні артілью керувала родина: голова артілі призначив своїх братів завідувачами, дружину — касиром; голова Летичівської ради поставив брата головою артілі; в Шаргороді чистка виявила в артілі 20 «спекулянтів» — друзів колишнього голови; у Фелштинській артілі заправляла родина, яка «обрала» голову зі свого середовища, причому бухгалтер та управитель були позбавленцями (тобто, не мали права обіймати керівні посади — *Л.Я.*); керівний склад Коростенської артілі «Промхарч» сформувався з колишніх торговців, що були позбавленцями до 1934 р., їхніх дружин та дітей. Прийом до артілей відбувався за хабарі¹⁸⁷.

Аномальні обставини виживання, жорсткий адміністративний прес викликали ментальний злам, унаслідок якого порушувалися вікові заборони. Причини цього явища були меркантильними. Торговці та ремісники обкладалися непомірними податками, їхня праця втрачала сенс, врешті за більш-менш сталий прибуток вони погоджувалися на все. «Знаете что? Обеспечьте мне службу на 10 рублей в месяц, и я таки вам буду самым превосходным большевиком [...] предамся большевизму душой и телом», — у відвертій бесіді казав торговець. Не менш податливими до принад масової ідеології ставали і його діти, які зростали в ненависті до батьків та традиційного спадку, що заважали їм відігравати бажані соціальні ролі в новій країні. Тавро сина чи дочки позбавленця спотворювало життя, спричиняло низку проблем. Доволі красномовно ставлення до проблеми відображене в єврейському фольклорі: «Он ведь грешник, тrefной. Отец у него — буржуй»¹⁸⁸.

Здавалося, непорушний храм єврейської ідентичності хитався під ударами більшовицького штурму. Безкомпромісна боротьба євсекцій проти духовних засад відтворення культури штетлів почала приносити свої плоди. Якщо в 1929 р. більшовики дозволили ввезти обмежену кількість маці, яку пожертвували західноєвропейські євреї, то в подальшому атеїстичний наступ не знав випадків відступу. В 1930 р. виготовлення та завезення маці було офіційно заборонене. Решту радянської історії маца перетворилася на надскладну проблему, особливо в часи карткової системи. Релігійне життя, як таке, обмежалося службами у синагогах. Традиційна діяльність релігійних громад вимушено пішла в підпілля, сакральні звичаї (обрізання, ритуальний забій худоби), хоча й не заборонялися законодавством, унеможлилювалися адміністратив-

ними заходами. Ряди членів релігійних громад танули, священники відмовлялися від сану чи ледь животіли в умовах фактичного безправ'я та нужденності.

Старше покоління з болем споглядало відхід молоді від віковичних стандартів повсякденного життя. Тепер єврейська громада була в меншості, у фактичному підпіллі і не мала сили впливати на процеси маргіналізації. «Особенно круто приходится еврейской молодежи [...] Торговлю за это последнее время все возненавидели. Торговля не кормит. Мечтают о физическом труде, хотя бы о грубой работе. Но работы нигде не находят. Ссорятся с отцами за каждый кусок [...] Таким образом, вражда поколений имеет экономическую базу [...] Пустеют синагоги. Дети перестают читать кадиш по умершим родителям [...] Еврейский молодежь братается и смешивается с русскими»¹⁸⁹, — так описував ті часи Мордехай Альтшулер. Красномовні замальовки епохи, відображені в частівках, піснях, римованих слоганах навів у своїй праці Михаель Гейзер. Друковані в офіційній радянській пресі на їдиш (зокрема, в журналі «Безбожник» — «Апікойрес»), вони слугували шаблоном для низки агітаційно-пропагандистських заходів межі 20–30-х рр. Таким був, зокрема, сценарій «антирелігійного хедера» (1929 р.), головні герої якого — непмани — намагаються втекти від фінінспектора.

У привабливій обгортці дійства, розрахованого на свідомість єврейської молоді, висловлюються думки, які п'ятдесят років тому годі було й увияти проголошеними вголос: «Маца, марор, карпас и хрен — это дурные вещи, а красивый набожный ребе — поросенок в тфилине», «Может быть мы будем поняты как дети-хулиганы. Мы посылаем вам большую фигу в честь праздника Песах!».

Типово радянські думки тиражувалися в низці частівок, які, щоправда, ще мали доволі виразний етнічний підтекст. Ось декілька з них:

«Дороже нам товарищ Сталин,
Чем отец родной, и вся наша страна выбирает его в депутаты.
И товарищ Каганович — наш депутат,
Больше нет у нас попов, больше нет раввинов». «Жить стало лучше, жить стало веселей.
Я иду на танцуйки с моей тройкой девочек!»
«Вовсе нет у нас раввинов, мы не верим в Бога.
Сильна наша армия, силен наш флот!»

Ментальна дистанція між батьками та дітьми з року в рік зростала, втім, єврейська сім'я не була в цьому виключенням — такої самій руйнації в цей час піддавалася традиційна сім'я в усіх етнічних громадах України.

«Почему ты грустен, сынок?»
— «Я люблю красивую девушку, мамочка»
— «Кто же эта девушка, сынок?»
— «Молодая комсомолка, мамочка»
— «Есть ли у нее приданое, сынок?»
— «Пара золотых рук, мамочка»
— «Есть ли у нее украшения, сынок?»
— «Комсомольский значок на блузке, мамочка».

Старше покоління було більш стійким до віянь суспільної моди та настирливої агітаційно-пропагандистської діяльності держави, впродовж 30-х рр. воно дотримувалося юдейських традицій та ритуалів, тим більше, що неквапливе життя депресивних містечок з постійною проблемою зайнятості та переважанням самодіяльних кустарів сприяло цьому. Молодь, що масово мігрувала до промислових центрів, часто-густо вступаючи до ФЗУ в 13–14-річному віці, далі потрапляла на заводи-фабрики (і водночас утримувала чи, принаймні, підтримувала матеріально старших членів родини), змушено підлаштовувалася під загальнореспубліканський виробничий цикл — їй доводилося працювати в суботу та на релігійні свята. Безпрецедентні можливості соціального зростання, що отримали євреї (зокрема, службовці) ставили їх перед важким морально-етичним вибором і впродовж 30-х рр. він робився не на користь етнічної ідентифікації.

Таким чином, індустріалізація вирішувала містечкову проблему лише економічно, генеруючи натомість проблеми соціального, побутового й культурного характеру. Радянська практика вирішення містечкової проблеми механістичним шляхом через виведення надлишкової людності з однієї галузі виробництва чи регіону до іншої галузі й іншого регіону при одночасному ігноруванні супроводжуваних соціальних, побутових, культурних і світоглядних проблем, вела до подальших болючих трансформацій у середовищі єврейської громади, заводила її в стан хронічної маргіналізації, створювала критичні умови етноекономічного виживання. Натомість поставала проблема адекватної соціалізації єврейських мігрантів у великих містах.

Якщо загальні напрямки соціальної трансформації (мається на увазі подальша урбанізація) в громаді не змінилися (на 1939 р. 87% євреїв мешкали в містах), то обставини буття впродовж індустріалізації зазнали докорінної переорієнтації. Суттєво видозмінилося співвідношення етнічних та соціальних шарів у структурі радянського міста та містечка. Залишаючи поза критикою загальні показники перепису 1939 р., слід зазначити, що порівняно з 1926 р. питома частка євреїв у населенні українських міст упала з 22,7 до 11,7%.

В першій половині 30-х років проблема єврейського містечка номінально зникає з архівних документів. У звітах ВУЦВК про роботу серед національних меншин, які розглядалися Радою Національностей ЦВК СРСР у 1935 р., говориться лише про залучення сотень тисяч трудящих національних меншин, особливо трудящої єврейської бідноти, до соціалістичної індустрії. В статті керівника єврейської секції ЦКНМ Д. Маца «На високом подьеме» (1935 р.) знаходимо приклад загальноприйнятої на той час фальсифікації реальних соціальних процесів. У ній, зокрема, зазначається, що обстеження єврейських містечок ЦКНМ у 1931 р. виявило, що 92% самодіяльного населення містечка жило за рахунок суспільно-корисної праці. Відповідні зміни в соціальній структурі містечкового єврейства, що були наслідком примусової кооперації кустарів і експропріації дрібнобуржуазних шарів, були названі «величезним історичним досягненням [...] партії, що ліквідує залишки мерзенного спадку царату стосовно нерівності національностей»¹⁹⁰. Отже, проблема економічного реанімування містечка перестала турбувати більшовиків у середині 30-х рр., оскільки, здавалося, зникла разом з її відтворювачем — дрібнобуржуазними міськими верст-

вами. Втім, самозаспокоєння радянських управлінців з приводу вирішення єврейської проблеми було передчасним.

4. Повсякденність у катастрофі: національні райони в боротьбі за життя

Те, що селянський світ 1932 р. перевернувся догори ногами є незаперечним історичним фактом. Такої тотальної «уваги», яка пронизувала наскрізь газетні шпальти, затьмарюючи вістки з будівель п'ятирічки, замальовки культурних подій, радянська преса до села раніше не проявляла. Перші шпальти віддані під висвітлення інформаційного приводу номер один: хто, скільки й коли здав державі хліба. Хліб, здається, то сиплеться рясною лавиною, то падає, перемазаний кров'ю, по зернятку з кожного газетного рядка. Усюди: хліб — хліб — хліб. Але це тільки в газетах. В житті його чимдалі менше, а згодом не стане зовсім.

Хліб, який можна і треба вичавити з національних районів, вже в січні 1932 р. стає предметом прискіпливого розгляду вищого республіканського партійного керівництва. Постанова ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель в Сартанському районі» унаочнює партійну позицію: «ЦК констатує опортуністичне відношення Сартанського РПК та РКК до виконання хлібозаготівель, демобілізацію парторганізації, що призвело на протязі листопада та грудня місяців до фактичного припинення хлібозаготівель в районі.

ЦК окремо відмічає неприпустиму роботу голови РайКК РСІ тов. Мойсеєва, який замість більшовицької боротьби за виконання хлібозаготівель та заходів до їх посилення, сам допустив викривлення лінії партії, проявивши повну нездібність боротися за хліб та з опортунізмом в хлібозаготівлях.

ЦК в останній раз попереджає бюро РПК та президію РКК та пропонує в найближчий термін досягти повного виконання хлібозаготівельного плану.

Голову РКК тов. Мойсеєва з роботи зняти, заборонивши йому займати відповідальні посади в органах НК РСІ на протязі 2 років.

Постанову опублікувати в пресі»¹⁹¹.

Національні райони в епіцентрі пильної уваги республіканських керівників. Аякже, — вони повинні на справі показати дієвість національної політики більшовиків, виправдати високу довіру партії та уряду.

20 січня 1932 р. «Вісті» повідомили, що Спартаківський і Мангуський райони виконали річні плани хлібозаготівель. «Спартаківський район під ленінським керівництвом ЦК партії, зустрічний січневий план хлібозаготівель дотерміново виконав на 102%. План з пшениці виконав на 100%, жита на 105%, заготівлі продовжуємо.

Секретар РПК — Елін, голова РВК — Мерц, голова РКС — Унгемах»¹⁹².

«До лав передовиків стали Київщина, Мангущина, Баранщина, Спартаківщина»¹⁹³.

27 січня «Вісті» звітували, що Мархлевщина виконала річний план хлібозаготівель і тепер бореться за «виконання зустрічного плану».

Натомість Великоянисольський район на кінець лютого 1932 р. «заборгував» державі понад 1 тис. тонн харчових культур і 309 тонн фуражних. Січневий план був виконаний на 50%. Одноосібники виконали 72% завдання, куркулі свої

тверді завдання — «тільки» на 88,1% (!). «Комарська сільрада на чолі з головою її Ольмезовим сама приховувала куркулів від надання їм твердих завдань [...] В Улаклицькій — замість 200 тонн заготовлено тільки 19 тонн»¹⁹⁴. Загалом за першу половину лютого у районі заготовили 60 тонн при тому, що борг сягав і 300 тонн. Хлібозаготівлі припинилися, актив чекає, коли «хліб сам прийде».

Пулинський район потроху перетворюється на «улюблену мозоль» республіканського проводу — тут, наче в болоті, загрузають усі політичні кампанії. На що перетворилося повсякдення району впродовж 1932 р. з'ясовуємо з протоколів райпарторганізації. — 26 березня 1932 р. робота пулинської парторганізації стала предметом розгляду обкому КП(б)У, який різко засудив «право-опортуністичні» методи її діяльності та докорінним чином змінив кадровий склад. 13 квітня 1932 р. спільне засідання бюро Пулинського РПК та президії РКК–РСІ вимушено визнало небезпідставність звинувачень на свою адресу, але водночас і намагалося виправдатися. З виступів членів бюро дізнаємося, що лівацькі накази віддавали не районні керівники, а представники області. Зокрема, дехто Шлітер розпорядився відбирати у колгоспів посівматеріал, уповноважений обкому Раковський арештовував членів партії, загрожуючи всім без винятку виключенням з партії.

Залякане районне керівництво сліпо виконувало накази уповноважених, врешті привівши господарство району до суцільного занепаду. Наслідки не забарилися. За словами Романюка, ситуація на селі вимальовувалася песимістична: «Ми забили куркуля, куркуль вивіз хліб, по сільрадах відбувалися масові обшуки у бідняків. Районне керівництво на це не реагувало, керівництво боялося приїжджих уповноважених по різних кампаніях, в роботі не було узгодженості, і кожен робив, що хотів, і кожен вимагав і загрожував...»¹⁹⁵. Картину небагатослівними (оскільки члени бюро — німці погано формулювали думки російською мовою), але промовистими мазками домальовувала решта членів бюро. Заморін: тяглова сила в катастрофічному стані, МТС досі не має жодного трактора. Начальник міліції Косованов: уповноважені сільрад переклали тягар хлібозаготівель на бідняцько-середняцькі шари села, налаштувавши їх проти генеральної лінії партії, впродовж хлібозаготівель відбувалися масові обшуки і масові викривлення. Уповноважений обкому Раковський призначив сільського міліціонера «командиром по боротьбі з дезертирами членами партії». «Я должен был по улице ловить членов партии и арестовывать, ибо Раковский меня самого угрожал арестом, если не выполню его приказания. Я, правда, не всегда выполнял, но председателя Райпрофсовета т. Копейкина я встретил на улице и привел его в РПК Раковскому, но тов. Копейкин удрал через другие двери (!) и уехал в село»¹⁹⁶.

Дещо запізнілу критику уповноважених обкому насичував гарячими фактами начальник пошти Рабинович. Він озвучив те, що було відомо всім мешканцям районного центру — по ночах уповноважений пиячив з «безпартійними» жінками, викликав до себе вночі, принижував членів бюро в присутності місцевих повій. У партійців склалося враження, що метою Раковського було розкладання парторганізації, втім, жоден не виступив проти нього відкрито¹⁹⁷.

З притаманною молоді запальністю висловився очільник комсомольців Кеніг: «Меня Раковский дискриминировал, в мартыновском с/совете в при-

сутствии всех комсомольцев и разных людей назвал меня сволочем, и всякими грязными словами и сказал: что лучше поставить самого худшего кулака секретарем РК ЛКСМУ, чем тебя.

Пока я приехал из села, Раковский занял мою квартиру, провел телефон, завел каких-то женщин, которых я застал ночью, вещи мои были выброшены в коридор, а на столе полно бутылками. Моя квартира была превращена в грязный дом...»¹⁹⁸.

Кнітер зазначив, що партосередки існують на папері, партійні збори не проводяться по півроку, господарське керівництво району відсутнє. Вчителі дезертирують з району внаслідок відсутності постачання. Якщо не вирішити це питання, вчителі не повернуться, і всеобуч буде зірвано. За відсутності тягла потрібно використати корів. «Мы с весенним севом справимся, и тогда большевистской работой все прорывы будут ликвидированы», — завершив на мажорній ноті член бюро¹⁹⁹.

Майже непоміченим пройшов виступ Абендта, який докладав, що з «національним обслуговуванням» у національному районі справа геть кепська. Попри те, що національний район існує вже два (!) роки, за проблему, як таку, ще не бралися²⁰⁰. Остер закликав боротися з думкою, що в районі одні вороги й використовувати здорові бідняцько-середняцькі сили для досягнення докорінного перелому в діяльності райпарторганізації, долаючи пиятику та склоки²⁰¹.

Такою була правда про життя практично всіх національних районів у вирі колективізаційного безладу. Плануючи і відтворюючи святково прибрані агітки, ЦК не мав ілюзій стосовно реального стану речей і намагався (не без успіху) керувати ситуацією. На початку 1932 р. уряд ще пробує стимулювати хлібозаготівлі за допомогою своєї «козирної карти» — дефіциту. Для 149 районів — традиційних постачальників сільгосппродукції виділили значні ін'єкції дефіцитного промкрану, за рахунок якого очікували досягти перелому в хлібозаготівлях. Задумка полягала в наступному: за умови цілковитого виконання плану хлібозаготівель колгоспникам відпускався промкран на 50% вартості зданого хліба, біднякам і середнякам-одноосібникам — на 40% від його вартості.

Те, що спрацьовувало у місті, на селі не дало очікуваних наслідків. Несвідомі співробітники торговельних точок та правління колгоспів накиннулися на дефіцит, як голодні вовки. Так, Бердянщина отримала дефіцитного крану на 500 тис. руб., але товари «заморозили» сільські кооперативи. Замість того, щоб популяризувати партійні ноу-хау, сільські крутії тишком-нишком розпродали кран «своїм» людям. Заохочувальні товари розподілялися не серед селян, а поміж хлібозаготівельними бригадами (!). Днями кооперативні крамниці стояли зачинені, тоді як «бригади» трусили селян без усілякого заохочення²⁰². Омріяний «дефіцит» складали «гальоші» та сірники.

Наближалася весна, а справа формування насінневого фонду зайшла в глухий кут: селом ширилися думки про те, що насіння має дати держава — держава своєю чергою давати нічого не збиралася і робила ставку на вичавлювання з села решток хліба. Наприкінці лютого 1932 р. МТС (саме на них було покладено завдання утворення фондів зернових культур) у хліборобних районах Донбасу виконали завдання на 59%, Одещини — 66,5%.

Правління колгоспів та сільрадівський актив звинувачували в опортунізмі, примиренстві, окомілюванні, виключали з партії, звільняли з роботи, притягали до суду. Натомість створювали «ударні бригади» «для закінчення роботи по утворенню насінньових фондів» та бригади «для роботи по кутках та мобілізації засівного матеріалу», які здійснювали «пробні виїзди (перевірка готовності до весняної сівби)». «Спеціальні комісії перевіряли стан реманенту та готовність бригад до сівби», не залишаючи в селі жодного «неохопленого» кутка²⁰³.

Селянство своєю чергою перебувало в певному ментальному ступорі. Втративши стимули тяжко працювати на землі, воно перебувало в полоні настроїв самозабезпечення, наївно розмірковуючи, що село себе завжди прогодує, а місто, якщо йому потрібно, нехай про себе само потурбується. «Дадуть — посіємо», так казали селяни в низці місцевостей України, так називається й прикметна замітка, що описує господарське становище одного з грецьких колгоспів. — Артіль ім. Леніна (Новоселівка) — «Колгоспи забезпечено насінням лише на 50 відсотків, але правління артілі це не турбує. Серед колгоспників панує думка: «Дадуть — посіємо». Артіль забезпечена робочою силою лише на 25–30 відсотків. Правління не дбає про організацію громадського харчування та дитячих ясел, щоб притягти жінок».

На Чигиринщині селяни так само не поспішали сіяти, мотивуючи своє рішення тим, що земля надто суха. Подібні настрої кваліфікувалися як злочинні та шкідницькі, усюди авральню засівалися поля²⁰⁴.

«Приазовський пролетар» 17 березня 1932 р. закликав: «Рівняйтеся по артілі «Бір-тайфа», вона по-більшицькому мобілізує насінньові фонди. Опортуністи з колгоспів Сартанської, Келерівської та Чермалицької сільрад зривають готування до сівби — вони ще не зібрали жодного кілограму насіння»²⁰⁵. Робкор з промовистим псевдо «Глаз» [певне, всевидючий — Л.Я.] подає надію на вихід грецьких колгоспів з коматозного стану, він повідомляє, що ліквідована знеосібка в догляді за кіньми, днями буде складено робочий план на час весняної сівби.

Однак, достатньо пробігти очима по шпальтах, щоб зрозуміти, що апокаліпсис місцевого значення вже розпочався. Повсюди — жажливий стан реманенту, тракторів, худоби, врешті, людей. — Артіль ім. Яковлева забезпечена насінням лише на 18%. Після повторного переобмолоту пшеничної соломи одержано ще 8 центнерів. Це, видно, був єдино можливий на той час спосіб утворення колгоспних насінньових фондів.

Березень 1932 р.: правління колгоспу та актив Чермалицької сільради кампанії не виконують, актив веде пропаганду про «голод», ставлення до худоби таке, що з 750 коней залишилося 200, з них 70% непридатні для роботи. «Керівництво партосередком опинилось в руках куркулів Шишмана, Сагірової та інших, які посилено вербували своїх однодумців до партії [...] за уборочної кампанії 1931 року. Хліб із поля розвозили вдень і вночі на ринок, ховали в ями. Це супроводжувалось безкінечними п'янками та оргіями. Пиячили: правління колгоспу, куркульсько-заможня частина села з представниками сільради та партосередку. Всім, хто не працював в колгоспі, але пиячив з «начальством», цілком писались трудодні. Бідноті, яка вдень і вночі провадила по-ударному уборочну

кампанію, більшості з них трудодні не записувались. При розподілі борошна на харчування кулакам видавали на 2–3 їдці по 4–5 пудів на місяць, а бідноті по 16–20 кілограм на 7–8 їдців».

Далі поіменно — дошка ганьби: «Сагірова — член бюро осередку, т.-в. секретаря, дочка куркуля, племінниця поміщика Сагірова, намагалась втягувати до партії антирадянських елементів, при колективізації продала пару волів, щоб не здавати до колгоспу, прикривала куркулів в колгоспі та їх шкідницькі вчинки, сприяла зриву підготовки до засівкампанії. Максимов — член бюро, голова колгоспу, син сартанського куркуля, пиячив, по-примиренському ставився до куркулів [...] Баталжі — кандидат партії і член правління з кримінальним минулим, підкуркульник, систематично пиячив з куркулями [...] Скупар — кандидат партії, член правління колгоспу, має тісний зв'язок з матер'ю куркулькою [...] Есхаров — син білогвардійського офіцера»²⁰⁶.

По селах — цілковитий занепад: економічний і моральний. Артіль ім. Лєніна (с. Новоселівка) — Насіння не більше 50%, колгоспники кажуть: «Дадуть [насіння — Л.Я.] — посіємо», забезпеченість робочою силою — 25–30%, правління не організовує громадське харчування та дитячі ясла аби притягти до роботи жінок²⁰⁷. Артіль ім. Яковлева (Македонівка) має тільки 18% від потрібного посівного матеріалу, розпочали повторний обмолот соломи²⁰⁸. Загалом серед грецьких колгоспів Маріупольщини тільки артіль «Юний пахар» (Мангуська сільрада) забезпечена посівзерном²⁰⁹. По Маріупольщині роз'їхалися буксирні бригади, які мають вилучити рештки зерна у селян, аби спрямувати їх на сівбу. Буксирні бригади «в'язнуть» у грецьких, німецьких, єврейських селах — населення приймає їх недружно, часом агресивно.

В документах цієї пори зустрічаємо низку згадок про «контрреволюційний східний дух» у грецьких селах²¹⁰, нешанобливі відгуки районних уповноважених про греків, наполегливі пошуки проявів «вузько-грецького націоналізму». Треба розуміти, що вони були небезпідставними. Селянство перебувало в стані крайньої екзальтації і мало на те всі підстави. На початку 1932 р. в с. Старий Керменчик було «розкрито» антипартійне угруповання «бінатовців і тахтамишевців»²¹¹. Їм інкримінували не лише підривну роботу в колгоспах та зрив хлібозаготівель. Зазначалося, що «ці угруповання являли собою групу куркулів, колишніх заводчиків, торговців, міцно заможних і колишніх махновців та мали на меті (з 1922 г.)²¹² політичний захват влади, а кінцевою метою — створення незалежної грецької республіки»²¹³.

Суперечки навколо питань соціалістичного будівництва почалися між групами ще в 1927/28 рр. У 1932 р. обидва угруповання визнали антипартійними. Більшість була виключена з партії, а в 1933 р. — засуджена до різних строків ув'язнення²¹⁴. Справа, зрозуміло, була сфальсифікована, вищезазначені особи засуджені не за фактом діяльності, а за свої думки та їхнє висловлення. Останні ж, незважаючи на націоналістичний ярлик, носили не національний, а соціальний характер. Пролити світло на «вину» засуджених допомагають покази свідків: «В июле месяце как-то мне на улице встретился Бинат Иван и Балабан Василий, оба бывшие кулаки [...] При встрече они оба начали мне говорить: «Вот видишь, нас исключили из партии, а ваши руководители и коммунисты до чего довели — люди у вас уже с голода пухнут, уже все лошади скоро

подохнут, — это все потому, что вы бедняки и батраки все дураки, целое лето работаете и отдаете весь хлеб этим дармоедам. Надо организовать и в организованном порядке хлеба не отдавать и в первую очередь обеспечить хлебом себя, а остальное отдавать»²¹⁵. Втім, і без закликів бінатовців та тохтамишевців бажаючих віддано працювати на колгоспній ниві було обмаль.

Село поглинала господарська руїна. Місцева преса унаочнює її прикмети простою селянською мовою. — Правління колгоспу «Леніна» (с. Чермалик) (керівники партосередку, сільради, а особливо правління колгоспу) пішли на поводу у куркуля й «агітували «про голод», кричали про відсутність хліба, проявляючи злочинну опортуністичну бездіяльність. Тяглова сила, за наявності кормів стала непридатною до роботи...» Худобу годували льняною соломною, тримали на протягах. Врешті від 750 коней лишилося близько 200, переважна більшість не придатна до роботи.

Приміські селища ще, здається, живуть нормальним життям — тут навіть крутять кіно. З 21 березня у кінотеатрі «Комсомольське кіно ім. КІМ — фільм Тембі, Держкіно «Трудовий» — з 21 березня «Лялька з мільйонами», з 23 березня у Держкіно «Комуна» (на заводі) — фільм «Напередодні»²¹⁶.

У віддалених селах «картини» геть інші. Катастрофа насувається страшною химерною постаттю. Преса несе на собі відбиток хворобливої дисплазії масової свідомості, яка, власне, перебувала на межі здорового глузду.

У квітні 1932 р. заговорили ... трактори. Заговорили вони, звісно, не в полі, а зі шпальт газети єврейського Калініндорфського району. Більше того, вони не просто розмовляли, вони збиралися на мітинги і клеймили ганьбою своїх керманічів.

«Хто розтранжирує мої 22 години?», — запитував один із них і далі жалівся, — «В мене лопнула пружина регулятора. То я вже зовсім став. Вставити нову пружину триває всього 5 хвилин. МТС не забезпечив нас такими дрібницями, як пружини.

Мусимо йти до МТС пішки, позаяк коней немає, а це триває 4–5 годин.

Ось хто розтранжирує мої 22 години».

Трактор Х26 скаржитья, що зламаний з вини тракториста Пісенно, Ч12 докладає про опортуністичні темпи роботи тракториста Горєвого з колгоспу Ройтер Октябр²¹⁷.

21 квітня трактори зійшлися на черговий мітинг, аби «Розтрощити опортуністичну заморозлість дирекції та агротехперсоналу МТС». Цього разу передова стаття займає всю шпальту і вибудована за формою, як репортаж з місця подій.

«Слово надається тракторові Ч11.

Бригадир — Соколенко.

Тракторист — Брус.

Завдяки злочинному відношенню Калініндорфського МТС я стою вже 6 доб.

Вже 6 доб, як я вийшов у степ і ще нічого не зробив. Бо МТС замість того, щоб гаразд мене зремонтувати, поставила мене до бракованої «гільзи», коли мій тракторист Брус пускає мене, з мене ллється вода, що заливає всі мої частини.

Після двох доб пустування нарешті добилися, щоб прийшов механік Захарченко. Він побув коло мене, пустив мене, але я пройшов з пів-години й знову став, бо вода ллється з мене.

Щодня дзвонять по телефону до МТС, агроном Монастирський сам біжить, а до мене не висилають».

Трактор Ч13 розсекречує, що тракторист закладає трубки ганчір'ям, а механік використовує всі можливості для того, аби не працювати.

«Завдяки ледареві Білику я примушений цілу ніч не працювати (!)», — скаржитися інший трактор. Його не турбує, що тракторист — не трактор, він не може без відпочинку працювати і вдень і вночі (зрозуміло, що ця обставина не турбувала не трактор, а районне керівництво, що прагло, аби люди працювали, як безвідмовні механізми). — «Я працюю весь час без зупинки. Але своїм трактористом Біликом я незадоволений. Він носить шкурними настройми, вночі він не хоче працювати. З такими як Білик треба вести боротьбу. Зато наш зарядчик Москаленко справжній ударник. Він працює, вдень і вночі, поскільки немає зарядчиків.

Він обіцяє за весь час посівної кампанії не відходити від свого посту.

Пошана таким ударникам як Москаленко».

Авангард 16-го ц/м доносить, що, виявляється, бажання спати вночі було притаманне переважній масі робітників. «Завдяки халатному, бридкому відношенню механіка Захарченко трактор усю ніч не працював. Він вимагав півгодини роботи, але Захарченко вирішив краще лягати спати».

Замітка «Трактористи симулюють, а керівництво мовчить» уточнює, що нічний сон був важливішим за ударну роботу і для місцевого керівництва також. «Два трактори не працювали тому, що трактористи Сухого Ставку принципово симулюють. У колгоспі «Ленінс-восг» вони лінуються. Місцеве керівництво, серед них також уповноважений РПК тов. Вайнер, сплять спокійно вдома»²¹⁸.

У травні 1932 р. трактори почали вимагати покарати недбалих працівників. «Накажіть наших вбивць. Вийшли ми у степ бадьорі та веселі. Ринулися на штурм 3-ої більшовицької, готові одержати перший відпочинок по закінченню весняної сівби.

Але...

Посадили на нас шкідників, куркульських агентів Штейнгауера та Балька.

Замість того, щоб самім працювати, вони нас передали причіплювачам, а самі завалилися спати.

Ми пішли, але в нас розтопилися підшипники. Ми хочемо стати, а технічно-неписьменні причіплювачі гонять нас, поки нарешті вилетіли шатунові шворені, скривилися вали та лопнули бльоки.

Тепер ми остаточно вийшли з лави з перспективою на соціальне забезпечення метал-ламу. Вимагаємо суворо покарати наших вбивць».

Покарання не забарилося. Розглянувши скаргу інтерів 10-20 ЧЗ та 19 на мітингові тракторів, нарсуддя Сташков установив обґрунтованість скарги та приговорив Балька до 1 року примусової праці поза фахом, Штейнгауера до 3-х місяців умовно (враховуючи його неповнолітність (!)) з іспитивим реченцем на 2 роки²¹⁹.

Картина цілком сюрреалістична й ляклива водночас. Наділяючи трактори надприродними можливостями, більшовики водночас відмовляли в праві на існування вищим силам. Містичним чином Великдень 1932 р. припав на 1 Травня. Трударі Країни Рад зустріли його без пасок, крашанок, відповідних

релігійних відправ²²⁰. Врешті всі думки населення поглинають питання іншого порядку, всі й усюди ховають та переховують хліб (по родичах, друзях, знайомих). Повсюди — нескінченна й марна боротьба за виконання хлібозаготівель та мобілізацію коштів.

Популістська демагогія, якою просякнута літня преса, мала цілком зрозуміле пояснення. — В розпалі польові роботи — колгоспники масово пиячать, прогулюють, нехтують колгоспним майном та інвентарем, вони, власне, перебувають в стані афекту, а відпрацьовані раніше методи адміністративного впливу втрачають свою ефективність. — Центр вкотре розігрує сценку про доброго та злого слідчого: версія проста — місцеві управлінці викривляють генеральну лінію партії, Кремль — непохитний бастион демократії та турботи про трударя. «Колгосп це громадське й господарське об'єднання селян. Господарем колгоспного майна та виробництва є сама колгоспна маса. Ніхто не сміє командувати в колгоспі, порушувати права колгоспників і закони радянської влади. Ніхто не сміє без дозволу колгоспників і їхньої згоди порядкувати в колгоспі. Не можна витратити жодної копійки, жодного карбованця, попереду не обговоривши з колгоспниками господарської доцільності й потреби цієї витрати. То більше недозволено провадити такі ризиковані операції, як злиття і збільшення колгоспів, без всебічного обговорення і згоди колгоспницьких мас». Далі наголошувалося, що треба припинити зловживання, командування й насильства над колгоспниками. «Ради — органи пролетарської диктатури. А суть пролетарської диктатури, як вчив нас Ленін, полягає не тільки й навіть не стільки в примусі, скільки в керівництві, вихованні, організації мільйонних мас трудящих»²²¹.

Колгоспи постали перед вибором, або розподіляти фонди по їдцях, або фактично приректи багатодітні родини «симулянтів» на голодну смерть. Обираючи перше, вони наражалися на незадоволення «ударників». Врешті, деморалізоване виснажене селянство масово ігнорувало роботу. «Спасайте свої шкури, не приймайте планів хлібозаготівель. Перше забезпечимо хлібом себе, а державі здамо колосся»²²², — лунали заклики по селах.

На 25 вересня в колгоспі «Червоний селянин», Кам'янського району, засіяно тільки 58 га, замість 515 га запланованих. У бригадах на полі працюють діти по 12–14 років. Норми виробітку не виконуються. Сівбою на полі ніхто не керує. Члени управи колгоспу на полі не бувають. Масову політичну роботу серед колгоспників занедбано»²²³.

Про те, що, попри елейні замітки преси, насильство перетворилося на звичайну практику повсякденного життя національного села і супроводжувалося воно відразливими виявами соціальних хвороб, свідчить колосальна кількість архівних джерел. Не стали виключенням і німецькі села, де раніше, особливо в лютеранських, менонітських та баптистських громадах, пияцтво було невідоме. 9 червня 1932 р. засідання бюро Пулинського РПК дало «добро» на рішення РКК–РСІ про звільнення з посади в. о. начальника районної міліції Гамкалова «за пиятику, розклад міліції та порушення революційної законності» (що виявлялося в незаконних арештах та побиттях, на міліціонера назбиралося 218 письмових скарг).

Повсюди симптоми того, що голод перетворюється на визначальну прикмету життя на селі. Насилля, пияцтво, перелюб, бандитизм — все відходить на

другий план — все перекиває всеохоплююче і всепоглинаюче бажання їсти — жити. Бюро Пулинського райпарткому доручає «організувати закритий распределитель и столовую для руководящего актива Райцентра, при райотделении ГПУ, выделив такового из общественного распределителя», а Райснабу та Райспоживспілці наказує «...в ближайшее время разрешить вопрос в отношении организации общественного питания среди широкого партактива, специалистов и служащих Райцентра»²²⁴.

Створення спецрозподільників стало неспростовним аргументом Центру на користь «активізації» діяльності місцевого активу по стягненню хліба з селян. Як це відбувалося, видно на прикладі того ж Пулинського району. — На 20 серпня 1932 р. план хлібозаготівель виконаний на 12% (індивідуальниками на 0,55%, колгоспами — 32%). Висновки й настанови лаконічні: боротися з розкраданням зерна, вкотре перевірити правильність видачі авансів, щоденно звітувати про хід хлібозаготівель та засівної²²⁵. 26 серпня 1932 р. приймається рішення про заборону незатверджених (попросту, домашніх) млинів. 29 серпня (план хлібоздачі виконано на 21%) сільрадам спускаються денні завдання на вересень. 12 вересня 1932 р. засідання констатує — план осінньої сівби виконано на 9% (!)²²⁶. Районні керівники тиснуть, згідно з їхніми наказами селяни звозять до сховищ мокру й суху пшеницю та конюшину, врожай починає гнити. Замість того, щоб рятувати зерно, селяни пишуть до газет. Закриті засідання РПК констатують: «Появление представителей следственных органов произвело очень скверное впечатление в колхозе, что особенно отразилось на поведении председателя колхоза. Политико-моральное состояние правления колхоза отвратительное, что отражается на остальных колхозниках и на самой работе»²²⁷. 18 жовтня, зважаючи на ганебні темпи хлібозаготівель (33% по індивідуальному сектору, 81% — колгоспах), приймається рішення про мобілізацію партактиву на село в триденний термін, організацію червоних та чорних списків²²⁸.

На тлі суцільного хаосу та занепаду влада зятято створювала картину тотального соціалістичного змагання. — У замітці «Передовики осінньої сівби й хлібозаготівель» згадуються Глухівський район, що отримав 5 тис. руб. для преміювання ударників, Вільшанський радгосп ім. Петровського, премійований 3,5 тис. руб.; Пулинський німецький колгосп «Морген Рот» та польський колгосп «Звездочка» Барішівського району, премійовані 1 тис. руб.²²⁹ Сорокинський російський район місяць у місяць успішно виконує плани мобілізації коштів, виконавши фінплан 3-го кварталу на 104,7%²³⁰.

Таємні й цілком таємні протоколи засідань бюро райкомів говорять про одне, істерично самовіддано бреше преса. У 236 номері «Вістей» (12 жовтня 1932 р.) була опублікована наскрізь брехлива постанова пленуму ЦК КП(б)У «Про перебіг засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі», яка пояснювала економічні проблеми села безвідповідальністю сільських трударів та недостатньою мобілізацією ресурсів. Поряд з постановою — сардонічно посміхнений М.М. Хатаєвич та І.А. Акулов (раніше — перший заступник голови ОДПУ СРСР), які були введені до складу політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У (першого водночас зробили другим секретарем ЦК КП(б)У, а другого — секретарем ЦК по Донбасу). Власне, вони й мали ліквідувати прориви в сільському господарстві республіки.

Уряд планомерно вправляє в голови громадян думку: більшовицька влада — єдина надія нацменшин на вільне й рівноправне життя. Незмінним і вивіреном шляхом йде аграризація єврейства. Постанова президії ВУЦВК «5 років Калінін-дорфського району» (5.11.1932 р.) вимальовує грандіозну картину планової розбудови єврейських сільськогосподарських районів. Уряд «пропонує» Калінін-дорфському РВК забезпечити повне виконання планів хлібозаготівель та зяблевої оранки, подальше зміцнення колгоспів, «вжити відповідних заходів до своєчасної підготовки прийому нових переселенців, забезпечення їх житлом та охороною майна, паливом та харчуванням», а також організувати своєчасне втягнення переселенців до роботи в колгоспах. За для подальшого розвитку тваринництва Наркомзему пропонувалося «завести до району 200 корів та 150 свиноматок та забезпечити на 1933 рік потребу району в городньому насінні». Планували провести реконструкцію маслозаводу. Наркомземсправ та НКФ отримали доручення «підсилити кредитування єврейських переселенських колгоспів, встановивши пільгові умови повернення кредитів». Одеський ОВК та НКФ були зобов'язані закласти до бюджету 1933 р. 200 тис. руб. для впорядкування райцентру: поліпшення водопостачання, будівництва будинку рад, завершення будівлі педтехнікуму та її устаткування. В розпал голодомору більшовицький уряд демагогічно брав на себе зобов'язання перетворити район на взірцеву адміністративно-територіальну одиницю: відкрити лікарню та забезпечити її персоналом, сприяти розвитку кустарних промислів, організувати артлі з виробництва взуття, одягу та будматеріалів, задовольнити потреби району у вчителях, зокрема, й викладачах педтехнікуму. РНК отримав наказ «переглянути стан заборгованості переселенських колгоспів з тим, щоб частково скасувати борги, частково пролонгувати»²³¹.

Не менш грандіозну картину вимальовує агітаційно-пропагандистська замальовка колишнього керівника першого єврейського — Калінін-дорфського району — нині члена ЦКНМ А. Гітлянського. В розпал голоду вона підносила сусальну картинку про життя єврейських колоністів: колишня єврейська містечкова біднота «... вивела свій район у ряди перших. Нині при МТС із 140 тракторами орють колгоспну землю. Район суцільно колективізований. В районі є два великих радгоспи — скотарський, з площею 16 тис. га і виноградарсько-садовий з площею 2 тис. га. Споживча кооперація має в районі мережу з 33 відкритих крамниць і 5 закритих розподільників [! — як видно, це вважалося цілком нормальним явищем, і слугувало аргументом на користь ефективності національної політики — Л.Я.]».

Всі діти єврейських колгоспників охоплені школою і вчать рідною мовою. Майже в кожному населеному пункті є семирічки. Цього року відкривають два єврейських технікуми. Виходить єврейська районна газета. Увесь район вкрито сільбудами, хатами-читальнями, кіноустановками тощо»²³². Протягом десяти років бюджет району зріс у десять разів.

Поступово слово за словом риторика газетних передовиць змінюється. — Від умовлянь та закликів влада переходить до неприхованого залякування і водночас тиражує образи ворогів колгоспного ладу, злісних шкідників. — «Чому Кам'янський район засіяв тільки 37% до пляну?» — запитує одна з газет. І відразу розкриває причини: виходять на роботу о 8 годині, довго не можуть

знайти інвентар; ті, що виїхали в поле о 10 годині, повертаються з кіньми обідати; о 2-й годині дня на поле їдуть уже 50–60% тих, що працювали зранку, а над вечір їх ще менше.

Сіють понад місяць. Засіяли 193 га з запланованих 640. На сівбі використовують 40–50% тягла, решта возить дрова з лісництва, помідори на базар тощо. Сім тракторів Кам'янської МТС на ланах Грушківського колгоспу простояли 2 місяці. За два місяці спромоглися засіяти 90 га.

Ще гірші справи в одноосібному секторі, який становить близько 30% людності Грушківки. Одноосібники засіяли 35% до завдання. Коні одноосібників не мобілізовані повнотою на сівбу. Очевидно грушківські керівники вважають, що постанова уряду в цій справі їх не обходить. Бувають такі дні, що одноосібники, одержавши наряд, приведуть своїх коней до радгоспу і їдуть у поле, а колгоспні коні саме в цей день стоять без роботи. Одноосібники обурюються: «Що ж ми робимо, а колгоспники гуляють», то й собі кидають роботу. Сільрада на чолі з головою Аніпатом повторює торішні помилки, захоплюється голим адмініструванням.

Ось характерний наказ Грушківської сільради від 24 вересня усім членам сільради. Подаємо дослівно: «Уповноваженому 4-го участка тов. Чайківському Якову Івановичу, як члену сільради сільрада пропонує в 24 години забрати коні, 50% вашого участку і перевірити, хто не здав хлібозаготівлі та забрати зерно, а коли немолочено, то забрати поки по одноосібному сектору, а коні в колгоспників забрати всі 100% і прибути до сільради обов'язково і негайно. Голова сільради Аніпат».

Чайковський, одержавши незаконне, «перекрутницьке розпорядження», разом з членами сільради, вночі стукає у вікна одноосібників і вимагає негайно вести тягло до колгоспівської стайні. На яких умовах це тягло забирають — одноосібники не знають. Експропріації тривають. «Село Грушівка — на жаль не виняток в Кам'янському районі»²³³, — підсумовують «Вісті». На жаль, воно не виняток, а правило по всій Україні.

Під загрозливими заголовками стали виходити матеріали спеціальних бригад: «Справжні причини відставання Дніпропетровщини — виявляє практика Васильківського, Молочанського і Павлоградського районів. Праві опортуністи зривають хлібозаготівельний план». Молочанський район є причиною постійних розчарувань більшовицького проводу — надто багато труднощів постає в ньому на шляху втілення кремлівських задумів. План хлібозаготівель виконано на 15%, молотьбу свідомо затримують, вважаючи «що довше молотитиме, то більше у нас залишиться хліба»; у Миколай-Фельдській артіль під виглядом усіляких фондів розбазарюють зерно. «Артіль має достатню кормову базу для своєї СТФ (силос, буряки, гарбузи, грубі корми тощо), але щоб розбазарити хліб, тут списали на рахунок фондів СТФ 114 цн. ячменю, 32 цн. вівса, 59 цн. кукурудзи і 5 цн. «посліду» (!) Обслідуючи якість посліду ревкомісія цього колгоспу констатувала, що у соломі залишилося 15% зерна, а у полові 8–10%»²³⁴.

Звідусюди повідомляють — розбазарювання зерна набирає загрозливих форм. Колгоспи та їхні правління голосно каються і обіцяють змити ганьбу ударною працею.

Як і раніше, український уряд намагається довести вагомі досягнення національної політики примарними успіхами національних районів у більшовицьких суспільно-політичних кампаніях. Спартаківський район закінчив сівбу першим в Одеській області 18 жовтня 1932 р., виконавши її на 102%²³⁵. 30 жовтня Спартаківський район звітував про виконання річного плану хлібозаготівель на 100,3%²³⁶.

В пресі вітали позачерговий районний з'їзд рад Калініндорфського району з нагоди п'ятиріччя національного єврейського району та 15-ї річниці Жовтневої революції. Районна преса брехала про жахливу реальність: Захід охоплений економічною кризою, а «У нас у країні рад — бурхливе розгортання соціалістичного будівництва, піднесення матеріального добробуту широких працюючих мас, величезний розквіт культури національної за формою і соціалістичної за змістом.

Артіль «Ерунгеншафт» Молочанського району звітувала про виконання річного плану хлібозаготівель у відсталому районі і закликала всіх наслідувати свій приклад. Гасло «Листопад — вивершальний місяць у боротьбі за хліб. П'ятнадцяті роковини пролетарської революції зустрічаймо безперервним потоком червоних валок» унаочнює зміст епохи.

З середини листопада 1932 р. обласний партком ухвалює застосування репресій до Пулинського району. — За виключенням Крем'янської, Видумської, Волнаховської, В'язовецької, Гамбровської, Курганської, Пулинської-нім. та Пветянської сільрад до закінчення хлібозаготівель припинялися поставки промислових товарів. З найбільш «відсталих» (Пулин-Гута, Чернявка, Лиски, В.-Бобриця, Фрайвальд, Березова-Гать, Мирне, Пулин-укр., Ст.-Александровка) сільрад пропонувалося впродовж доби вилучити всі наявні промтовари, опечатати кооперативні та державні лавки, товари перекинути до передових сільрад. Сільради отримують попередження, якщо впродовж 2-х днів не буде досягнутий рішучий перелом у хлібозаготівлях, а план повністю не буде виконаний до 20 листопада, до них будуть застосовані ті ж заходи²³⁷. До злісних саботажників контрактаційних завдань «пропонувалося» запроваджувати бойкот, виключення з колгоспів. Співробітники прокуратури та міліції переведені на воєнний стан.

Загалом німецькі райони не дають управлінцям продохнути — колективізація буксує тут на кожному кроці. Ганебно відстає Пулинський район. На початку 1932 р. тоді, коли ситуація з хлібозаготівлями по республіці ще не виглядає цілковито провальною, він уже згадується в «ганебному списку районів, що не виконали 60% плану» хлібозаготівель. На 2 січня 1932 р. тут було зібрано лише 50,7% доведеного завдання²³⁸. Восени район перетворюється на фронтову зону. В листопаді колгоспники Пулинського району під керівництвом партійця (!) Пальнау відмовилися виконувати план хлібозаготівель з присадибних ділянок і видворили хлібозаготівельні бригади. Селяни Лисковської та Солодикської сільрад (заселені німецькими підданими) одностайно відмовилися виконувати план. У них хліб був вилучений у примусовому порядку, стосовно куркулів застосували репресії. Превентивні репресії проти куркулів Бураковського, Пулино-Гутського та Старо-Будського²³⁹ (!) колгоспів мали на меті нейтралізувати їхній вплив на колгоспників.

Прокуратури й нарсуди працюють, як конвеєр: справи про «исключительно злостный саботаж хлебозаготовок» розглядаються в терміновому порядку «с самой строгой квалификацией проступка, предусмотренной законом»²⁴⁰. На початку грудня 1932 р. розпочинаються конфіскації майна в рахунок погашення штрафів. — Замість очікуваного підкорення селянської волі, місцеві органи влади стикаються з неочікуваною зворотною реакцією. Селяни скорочують посіви, низка господарств відмовляється засівати взагалі²⁴¹. Сільради приймають рішення про віддачу під суд за відмову засівати землю, однак, райпарткоми, побоюючись масового стихійного вибуху, намагаються подолати селянський саботаж організаційними заходами²⁴².

Розлогий інформаційний лист Пулинського РПК до ЦК КП(б)У засвідчив, що німці району передували у виконанні доведених планів, тоді як українські та польські сільради ганебно відставали. — В українському селі Стрібеж середнячка побила вилами червоноармійця, мотивуючи свою поведінку тим, що боялася, аби він не забрав жорнова. За відомостями ДПУ, в селі було більше 60 таких приладь, які, власне, й рятували життя селянським родинам²⁴³. В іншому інформаційному листі Пулинський РПК звітував Київському обкому КП(б)У та ЦК КП(б)У про виявлені випадки селянської непокори, описуючи ознаки прихованої від сторонніх поглядів солідарності односельців, які обороняли свій маленький всесвіт і хліб так довго, як це було можливо. Так, у В'язовецькій сільраді священник Ненадкевич разом з колгоспником Ішенком переховували на квартирі 100 пудів хліба, причому відбувалося це за сприяння голови Чернявської сільради Грибана — кандидата партії. Всі троє заарештовані і чекають рішення виїзної сесії облсуду²⁴⁴.

Ознаки кругової поруки («... большой спаянностью состава колхоза и особой тактикой скрывшейся в колхозе кулацкой прослойкой, направленной на укрепление потребительских кулацких тенденций под внешней личиной «образцового колхоза»²⁴⁵) віднайшли у Пулин-Гутському колгоспі, який дав прихисток для 12 «ліквідованих куркулів» з інших сільрад. Кругова порука була звичною нормою життя в селах горюнів (Путивльський російський національний район): тут «червоний півень» знищив не один будинок прийшлих колективізаторів.

У грудень 1932 р. національні райони вступили з гаслом «У другу п'ятирічку без боргів перед державою!» Та це були лише гасла, реальне життя було геть іншим. У Пулинському районі хутірська система з притаманною їй відособленістю невеликих груп господарств сприяла найбільш впертому опору селянства державним господарським і політичним кампаніям. Голови сільрад (зокрема, голова Березово-Гатської сільради Отт) агітували бідняків та середняків (!) не вступати до колгоспів («все рівно з нас здеруть три шкури») ²⁴⁶. Серед колишніх колоністів поширювалися чутки, запозичені з закордонного листування: навесні 1933 р. відбудеться обмін населенням між СРСР та Німеччиною, причому німецьких комуністів обмінюватимуть на одноосібників, саме тому не треба квапитися зі вступом до колгоспів. Колгоспник Ренц закликав виходити з колгоспів, аби забезпечити собі можливість емігрувати. Опорні настрої живили регулярні контакти німецьких підданих з Київським консульством. Після розмов з німецькими дипломатами селяни розповсюджували відомості про те, що будуть не тільки обмінювати комуністів, але й залізниці

України передадуть Німеччині в рахунок боргів. Тоді одноосібники набудуть можливість вільно переїздити з Росії до Німеччини.

У той час, як нацменселяни потайки мріють виїхати з радянської батьківщини, місцеві управлінці погрузають у зловживаннях і пороках. Вони вже давно не є взірцем для селян. За даними Молочанської МТС, по колгоспах її району діяльності близько 17 000 цн. хліба незаконно роздано адміністративно-службовому персоналові і різним особам та установам, що нічого спільного з колгоспним виробництвом не мають. Викрадене зерно складає 11% усіх натурпродуктів²⁴⁷.

Преса рясніє звістками про те, що продукти харчування розподіляються за їдцями, а не по трудоднях; управлінці розбирають харчі першими, лишаючи колгоспників напризволяще. Спеціальний кореспондент «Вістей» відзначав, що голова сільради Арчі роздав «по записках» понад 115 цент. хліба, а село виконало всього 90,4% свого пляну!»²⁴⁸.

З Бердянщини повідомляли, що сільський актив замість заохочувати селян до хлібозаготівель (за допомогою промкрану), вирішував проблеми методом тотальних трусів у бідняків та середняків, минаючи хати куркулів. Це лише у радянській кінокласиці активісти були втіленням усіх можливих чеснот: у реальному житті хабарництво, пияцтво, статєва розбещеність і хамство були органічними рисами особистості низки управлінців. Історична пам'ять селянських спільнот зберегла саме такі згадки про «колективізаторів». Отож, гнівливі (й масові) повідомлення преси про розкладання сільрадівських активістів та їхнього «зростання» з куркульнею нерідко мали під собою цілком реальне підґрунтя.

Наприкінці листопада 1932 р. держава бере концентрацію та розподіл зерна й продовольства під цілковитий контроль. Орієнтиром для діяльності місцевих виконавчих органів стає колективна єзуїтська думка ЦК КП(б)У, що інтереси держави значно важливіші за відчуття голодуючого селянства. Місцеві органи та уповноважені РНК, які за ними наглядають, отримують наказ заборонити розбазарювання натурфондів у колгоспах, що незадовільно виконували плани хлібозаготівель (а таких була лєвова частка), забезпечити облік та зберігання конфіскованого зерна. Фракції РВКів, уповноважені РНК та секретарі партосередків мали припинити роздачу населенню будь-яких натуравансів у відстаючих колгоспах навіть у вигляді різного роду озадків, послідів, відходів тощо, перед тим роздане продовольство підлягало поверненню й зарахуванню до плану хлібозаготівель. В усіх колгоспах організували вилучення «розкраденого» під час збирання, обмолоту та перевезення хліба.

На повну силу запрацювали «чорні дошки», що передбачало дострокове стягнення всіх кредитів, заборону торгівлі колгоспу та колгоспникам, накладення штрафу м'ясозаготівлі 15-місячного плану. Водночас згорталася торгівля закладів споживчої кооперації, всі наявні товари перекидалися в передові сільради²⁴⁹. Що це значило? Тільки одне — стан облоги для сіл, яким винесли вирок голодної смерті.

Секретарі партосередків першими дізнавалися про такі рішення райпарткомів, вони мали настанови проробляти рішення на перших же зборах, отож, сусідні села доволі скоро, минаючи пустомовну пресу, сповіщалися про нові

методи більшовицького виховання непокірного селянства. Та, попри середньовічну жорстокість нового курсу державної політики, влада не могла похизуватися її дієвістю. Навіть комуни не були надійною опорою нелюдських ухвал уряду. В середині грудня 1932 р. керівники комуни ім. Сталіна Старо-Каранського району (голова Терешенко й секретар партосередку Лукаш) відмовилися виконувати плани заготівель картоплі, вважаючи за краще рятувати життя комунарів. Як зазначав додаток до протоку РПК, вони «незаконно» роздали 153 центнери хліба комунарам, 180 центнерів — організаціям. Обидва керівники були зняті з посад і отримали партійні стягнення, селяни ж, залишившись без їхнього захисту, потрапили у ще більш скрутне становище. В комуні провели переобмолот соломи, перевіювання полови та вилучили попередньо розданий натураванс, припинили постачання хлібом їдальні, спожитий харч зарахували в натураванс²⁵⁰.

У другому додатку до того ж протоколу йшлося про планову репресивну роботу органів прокуратури та суду. З 1 липня по 1 грудня 1932 р. в одному лише Старо-Каранському районі було притягнуто до слідства 306 осіб, з них 166 куркулів, 87 середняків, 53 бідняка, до розстрілу засуджені 16 осіб. Цинічно зазначалося, що «поряд з цим на місцях секретарі партосередків та голови сільрад не сполучали адміністративні заходи, рішення судів з політико-масовою роботою, не обговорили рішення судів на зборах колгоспників, бідняків і середняків одноосібників й не використали ці рішення, як засоби боротьби за хліб»²⁵¹. Владі вочевидь не вдалося цілковито підкорити волю одноосібників та колгоспників: сільські громадські суди не функціонували (про це йшлося в низці постанов РПК). Перебуваючи в стані нелюдської фізичної та моральної напруги, селянські громади не принизилися до самопоїдання. Саме це не відповідало стратегічним завдання більшовиків. Репресивна державна машина виступала універсальним нищівним інструментом запровадження людожерської соціальної політики, однак, вона прагла створити видимість народної підтримки — над сільськими судами був встановлений посилений контроль, перечищений їхній склад і після цього в них передавалися найменш значущі справи. Широко застосовувалися «методи громадського тиску через колгоспні збори»²⁵².

На що перетворилося життя селян Південної України наприкінці грудня трагічного 1932 р. свідчить, зокрема, постанова засідання бюро Старо-Каранського РПК від 23 грудня (затверджене опитом) про виконання хлібозаготівель у зернорадгоспі «Сартана». З нього дізнаємося, що план щоденного вивозу зерна становив 700 центнерів. Проте хліба давно вже не було: 14 грудня вивезли 29 центнерів, 15 грудня — 31, 16 грудня — 40, 17 грудня — 18 центнерів, 19 грудня вивезення припинилося.

Намагання дирекції радгоспу врятувати робітників від голоду розцінювалося як «неприпустиме розбазарювання хліба на продовольчі потреби». Районне керівництво вимагало зменшення пайків, вважаючи неприпустимим, аби по відповідних категоріях видавали 800 грамів хліба, від 400 до 600 грамів у день на їдця²⁵³.

Не можна стверджувати, що всі «члени уряду» (так називали протоколи РПК уповноважених РНК) та уповноважені обкомів були безсовісними бездушними машинами. Архіви свідчать, що значна їхня частина щиро співчувала

голодуючому селянству, покривала правління колгоспів та дирекції радгоспів, які на свій страх і ризик годували селян з реквізованих фондів, ховали зерно у соломі тощо. Одним з них був уповноважений Сталінського обкому Слемзін у радгоспі «Сартана»²⁵⁴. Таких виявилося немало, однак вони були неспроможні радикально вплинути на державну політику.

Алгоритм діяльності репресивної машини при виявленні прихованого саботажу був вкрай жорстким та напрочуд дієвим — він знищував рештки свідомості опору в селянстві. Виглядав він наступним чином: всі комбайни, молотарки, віялки запускали в переобмолот; організовувалися другі зміни для їхнього обслуговування; останні рекрутувалися переважно з комсомольців та партійців (70%) — решта (50%) з працездатних (!) утриманців; біля кожного агрегату виставлялася варта з партійців, яка наглядала за ходом робіт та цілісністю зерна; працівникам, зайнятим переобмолотом, підвищувалася платня, решті — зменшувалися пайки. Репресії проти керівників, які намагалися врятувати людські життя, та тотальне перетрушування управлінських кадрів довершували справу.

Зима 1932–1933 рр., певне, була найстрашнішою в історії села, — воно впало в стан анабіозу: голод і холод панували повсюди.

Навесні 1933 р. ситуація докорінним чином змінилася разом з кардинальними змінами у вищих колах республіканського керівництва. Прикметний опис приїзду Павла Постишева та його «справді більшовицького ставлення» до проблеми голоду знаходимо в спогадах І. Стріонова²⁵⁵. Внаслідок добре «відпрацьованої легенди», неодноразової допомоги впродовж весни-літа посівним, фуражним зерном та кормами П. Постишев перетворився на рятівника українського народу, а попереднє керівництво республіки було тихо усунене від влади без жодної реакції на те народу. Масова пропаганда педалювала тезу, що «лише з приїздом бригади ЦК ВКП(б) на чолі з тов. Постишевим 1933 р. призупинилося розорення колгоспників»²⁵⁶. Дійсно, по приїзді П. Постишева хлібозаготівлі припинили і навіть повернули до республіки частину раніше заготовленого зерна. Влітку 1933 р. Україна неодноразово отримувала ін'єкції посівного матеріалу та збіжжя. Це сприяло затвердженню в масовій свідомості замордованого голодом народу світлого образу П. Постишева — рятівника українського народу. В такий спосіб підготовувалася суспільна думка для звинувачень колишнього керівництва УСРР, зокрема, М. Скрипника, А. Річицького (який за нелюдське поводження з селянами с. Арбузинка Одеської області був публічно осуджений і приговорений до смертної кари) у невідомому злочинному керівництві республікою. В такий витончений спосіб готували погром так званого українського буржуазного націоналізму і згортання політики коренізації.

Водночас із «наведенням порядку в місті Харкові» П. Постишев почав «операцію по спасінню села». Яким чином це відбувалося згадував І. Стріонов — грек-комуніст з приазовського с. Комар, на той час — харківський студент, відправлений як уповноважений обкому КП(б)У до с. Солдатське Великописарівського російського національного району. Перед відправкою на село він, як і решта уповноважених, отримав директиви, які суттєво відрізнялися від тих, що декількома місяцями раніше отримували «представники уряду». П. Постишев вимагав, аби мобілізовані комуністи були уважними до селян,

особисто перевіряли становище кожної родини, не припускали жодного випадку смерті від голоду. Водночас останні повинні були завершити суцільну колективізацію та підготувати насіння до засіву. В особливо тяжких обставинах обіцяв допомогти кукурудзою.

Розпочавши особисте обстеження голодуючого російського села, урум І. Стріонов, як кожна нормальна людина, був приголомшений катастрофою, що поглинула країну та її народ. 1933 р. доля випробовувала селянство та владу на витривалість. Остання ж руками самих трударів, вміло розпалюючи соціальну ненависть у доведеному до відчаю голодуванням селянстві, впевнено через колосальні втрати вела державне судно до наміченої мети. Глибоко патріархальне на своєю ментальністю етнічне селянство на той час вже було «готове» до чергового етапу більшовицької «шокової терапії», спрямованої на докорінну переорієнтацію основоположних світоглядних орієнтирів. Віками усталені шаблони обцинного самозахисту не спрацьовували, як раніше. Випадки кругової поруки, як способу самозахисту селянських спільнот в умовах хлібозаготівель, влада спромоглася ефективно викривати вже в другій половині 1932 р. Зворотна реакція держави на такі випадки, як показано вище, була не менш жорстокою й цинічною, аніж дії монголо-татарських збирачів ясиру. Те, що ворог, з яким вони мають справу, значно сильніший за іноземну навалу, селянство потроху починало розуміти. Сила цього ворога крилася в його вкоріненості в самому народі: його не можна було, змовившись миром, обдурити; йому не можна було замилити очі; для нього не існувало мовних кордонів; йому ставало все відомим і наслідки були катастрофічними. З таким ворогом селянство ще не мало справи, отож тактика поводження з ним залишалася стандартною.

Не оминув її поглядом уважний І. Стріонов. Він, зокрема, помітив, що селяни демонстрували зовнішню приязність до уповноважених, вдавали, що раді їхньому приходу, але обличчя (й перш за все очі) видавали ненависть. Питаючи про проблеми голодуючих, уповноважені втлумачували, що кардинальне покращення становища можливе тільки за умови вступу в колгосп. Селяни російського села Солдатське, не криючись, казали представнику області: «...Зі вступом до колгоспу почекаємо, яка різниця, де помирати, у колгоспі чи в одноосібному будинку?» Між тим, становище селян, попри те, що в Солдатському за час каденції І. Стріонова померла лише одна людина, викликало щире співчуття. Всі без винятку страшенно голодували, притримуючи рештки зерна для весняного засіву, — опухлі діти споживали хліб наполовину з половиною.

В розпал голодомору влада частіше застосовувала метод батога й пряника, суттєво видозмінилася технологія агітації за колективізацію. Досить повно вона відображена І. Стріоновим: «Після третього обходу дворів, вивчаючи становище кожної сім'ї, ми разом з головою сільради Бочаровим склали списки тих найбільш нужденних і видали кукурудзу. Селяни зрозуміли, що ці уповноважені обкому не схожі на попередніх, які приїздили лише відбирати у селян. Ці ж навпаки — не забирають, а допомагають. Ставлення одноосібників до нас докорінно змінилося у позитивному напрямку. Вони почали нам довіряти, розповідати всі таємниці: хто і як живе, у кого лежить по ямах хліб, і хто їх гальмує вступати до колгоспу ([це був] І. Єпіфанов, заступник голови сільради)

[...] Селяни села Солдатське за тримісячний строк мого перебування там не лише почали поважати мене, але й, як мені здавалося тоді, полюбили. Вони казали, що я особливого складу уповноважений, не схожий на колишніх, з великим над-достатком людяності в душі»²⁵⁷.

Описані події і дивують і вражають водночас: бентежить наївність селянства, виснаженого боротьбою з голодом та більшовицькою ідеологією, дивує наївність самого І. Стріонова, який волею долі виявився спасителем голодуючого села. Що робив би І. Стріонов, якби він перед відрядженням до села дістав від П. Постишева вказівки іншого роду? Він би, як і його попередники, мав би лише два можливі варіанти: перейти на бік голодуючих і стати ворогом влади (з усіма наслідками), або виконувати хлібозаготівлі і перетворитися на ката власного народу. Так чи інакше, до самого І. Стріонова доля була по-блажливою, оскільки під час голоду він пройшов випробування необмеженою владою і зберіг чисту совість. Навесні 1933 р., ями, що розкривалися, вже не реквізувалися, а спрямовувалися в насінневі фонди. Опис відповідної ситуації з багатодітною російською родиною, залишений І. Стріоновим, є доволі типовим.

— «Я відкликав господаря в бік від ями й сказав: «Заведіть сім'ю до хати, аби не застудилися, а потім підійдіть до ями для вирішення питання з зерном». Він накричав на родину й випровадив їх до хати. Потім я запропонував йому: «На чотирьох мішках з сухим зерном напишіть свої ініціали й відвезіть до громадського гамазею на насіння для ваших же полів, решта вісім мішків невідкладно висушити на печі, змолоти на борошно й годувати родину». Також запропонував господарю, аби він відкрив сам одну яму з картоплею й годував родину.

Господар хати, Єпіфан Савелович, не вірив своїм очам і вухам. Він був не в собі від радості, ліз до мене обійматися, я відсторонювався. Потім він, утираючи рукавом сльози зі своїх очей, сказав: «Спасибі, товариш уповноважений обкому. Я вперше зустрічаю такого, як ви уповноваженого»²⁵⁸.

«За три з лишком місяці мого перебування в селі Солдацьке я їв хліб навпіл з половою і перетворився на живий труп — лишилися самі кістки, обтягнені шкірою, Звичайно, я мав можливість, як уповноважений обкому партії їсти й білий хліб, мені пропонували керівники села. Але я вважав, що буде несправедливо й нелюдяно їсти білий хліб тоді, як решта людей голодує...»²⁵⁹. Втім, таке поводження уповноважених з селянством залишалося, скоріше, винятком, аніж правилом. Решта місцевого та республіканського керівництва ставилася до селян утилітарно, без сентиментів, — наближалася засівна, вцілілі селяни не мали сил працювати в полі, наступного року Кремль знов мав спустити фіксовані плани хлібозаготівель, звідки б їх брав республіканський провід, якби дав померти решті селян? Вихід був один — вивести всіх дистрофіків у поле.

Саме голодом була подолана віковична упередженість жінок низки етнічних громад щодо роботи в полі. В поле пішли всі: і діти і дорослі, пішли з тієї простої причини, що в полі стояли колгоспні казани — там годували. Про те, яких форм набула ця кампанія, можна скласти уявлення з постанови Дніпропетровського обкому та облвиконкому «Про організацію громадського харчування на час весняних польових робіт». Вона демонструвала прагматичне ставлення влади до проблеми голодомору, як такої. Отримавши харчі, область

не заходилася рятувати населення, вона назвала практику годування всіх їдців помилковою (!). Можна годувати лише тих, хто стає до праці (!).

Алгоритм діяльності районних органів влади регламентований гранично чітко:

- годувати тільки тих, хто працює в полі;
- управам колгоспів відпускати продукти головно для приварку — картоплю, капусту, моркву, пшоно і частково жири;
- організувати збирання продуктів для громадського харчування;
- забити потрібну мінімальну кількість худоби і готувати нею тільки бригади, що добре працюють;
- хліб видавати на трудовні виключно борошном, а не печеним хлібом;
- як виключення печений хліб видавати працівникам МТС;
- не допускати зрівнялівки, стимулювати передовиків;
- «позбавляти громадського харчування тих колгоспників, що запізнюються на роботу, не виконують норм виробітку і безгосподарно ставляться до коней, реманенту тощо»²⁶⁰.

Більшовицька настанова 1918 р. «Хто не працює — той не їсть» врешті втілюється в буквальному сенсі слова. Правління колгоспів та дирекції радгоспів отримують директиви терміново організувати громадське харчування, всім РВК дозволено організувати переробку на кустарних олійницях соняшника для забезпечення громадського харчування. У бригадах кращим громадським харчуванням (м'ясом та салом) забезпечуються ті колгоспники, які сумлінно працюють у бригаді, виконують норму, бережуть коней й реманент²⁶¹.

У таких обставинах розпочала своє сходження на радянський олімп майбутня орденоносиця П. Ангеліна: виснажена голодом, вона спочатку допомагала біля казанів, пізніше, коли зміцніла, почала працювати в полі. Так голодомор ламав стереотипи поведіння грецьких жінок. До 8 Березня колгоспниця Старо-Каранського району Н.К. Маркохай заробила 170 трудовнів, С.Ю. Семьонова — 168. Преса брехала, що за кожен трудовдень вони отримують по 3 кг хліба²⁶², однак, попри брехню, вихід жінок на польові роботи набирав масовості. Врешті, в матерів не було виходу. Їм треба було рятувати своїх дітей.

Те саме відбувалося в сусідніх німецьких районах, за які впритул узявся М. Хатаєвич. По районах тиражувалася настанова Й. Сталіна, висловлена на першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, — «Наше завдання — зробити всіх колгоспників заможними». Ужорсточення соціальної пильності проголошувалося універсальним методом виходу з економічної кризи, до якої Україну довело бездіяльне керівництво і класовий ворог. Гасло: «Бур'ян у полі там, де в колгоспі куркульського сміття багато»²⁶³ перетворюється на відповідь на всі питання часу. Винищуючи рештки самостійно мислячих селян та місцевого керівництва, новий уряд водночас «підгодовує» робсилу, позбавляючи її всіх інших прав, окрім права на виснажливу працю. При РВК утворюються фонди муки, з яких преміюються ударники боротьби з бур'янами.

Втім, ситуація залишається надзвичайно складною. Селянство ще настільки голодне, що не керує своєю поведінкою. В ніч з 14 на 15 «вороги колгоспу» вкрали 3 кобили і зарізали їх на м'ясо. Крадіїв засудили на 5 і 10 років²⁶⁴. Випадки не поодинокі.

Засіявши поля, влада плекала майбутній врожай, маніпулюючи свідомістю селянства, яке ще знаходилося в стані глибокого стресу. Поряд зі шкідниками колгоспного будівництва вимальовується постать нового ворога. Це — ховрах — «ворог нашого заможного життя». Зведеннями з полів війни з цим ворогом переповнена місцева преса весни–літа 1933 р. З червня під гаслом Л. Кагановича «У нас имеются все возможности, чтобы провести прополочную, уборочную и хлебозаготовительную кампанию лучше, чем в прошлые годы. Все зависит от нас самих, от нашей работы, от нашего умения»²⁶⁵ розгортається боротьба з бур'янами. При сільрадах організують групи сприяння КК–РПК, комсомольські й партійні групи мобілізуються на перевірку готовності до збиральної кампанії, організуються штурмові декадники боротьби зі шкідниками.

РК ЛКСМУ мобілізують і відправляють на прополку ударні групи (10–12 осіб). Секретарі КСМ до кінця декадника зобов'язуються щоденно через посильних (!) інформувати РК ЛКСМУ «... про щоденний вихід на прополку комсомольців, піонерів, школярів, позапартійної колгоспної молоді й кількість просапаних га»²⁶⁶. Власне, хлібне поле перетворюється на поле бойових дій, на якому кожен боєць — під невисипущим контролем. Всі стережуть усіх. Преса рясніє доносами. Одні борються за премію. — «Остгеймский учпункт призовників 1911–1912 року, 5–6 на ланах комуни ім. Сталіна, розпочав боротьбу з бур'янами. 56 чоловік по ударному змагаються з жіночою бригадою т. Бабенка Ф. за премію в 50 карб. Роботу розпочато о 5 годині ранку і вона іде ударними темпами. Кожна ланка намагається одержати премію»²⁶⁷.

Інші воляють. — «В такой решающий момент прополочной кампании колхозницы-симулянтки арт. “Красный партизан” (Гр.-Алекс. Сельсовета) — Шкуратова П., Ермоленко Анна и Морозова Настя, получают из кладовой продукты и вместо того, чтобы выйти на полку бурьянов — идут на Косу по рыбу, а потом ею спекулируют. Правление артели не применяет к ним вновь внесенный пункт в устав с./х. артели. Т.т. колхозники и колхозницы! — Гоните из своих рядов лодырей и симулянтов. Ширьте фронт борьбы за окончание прополки и подготовки к уборочной»²⁶⁸.

«Артель «Новый мир» на 5 июня всего с начала кампании прополочла 460 га зерновых. Председатель т. Маркохай, члены правления Папаяни, Савоту А., Мурзуор, прикрепленные к бригадам — не сумели организовать соцсоревнования, не объявили конкурс на лучшую бригаду, на качественное и количественное выполнение дневных заданий. Комсомолец Семенов не является передовиком в этой работе, не играет авангардной роли»²⁶⁹.

Владу не цікавило, чи можуть виснажені селяни виконувати встановлені Наркомземом УСРР норми виробітку на прополюванні — 0,5 га на особу. «Самодіяльність» колгоспів і радгоспів (скажімо, в грецькому радгоспі «Сартана» була встановлена норма гектар на 8 осіб²⁷⁰) жорстко переслідувалися.

Липень проходить під гаслом «Организовать бдительную охрану колхозного урожая. Коммунисты, комсомольцы, ударники социалистических полей — поставим дело охраны колхозного урожая так, чтобы ни один колосок не был бы утерян и ни килограмма зерна не было бы похищено врагами народа»²⁷¹. Створюються спеціальні загони з охорони колгоспних ланів від колгоспників. — Об'їждчики полів затримали Трофіменкову Анастасію Пилипівну, яка вкрала

5 фунтів колосків врожаю 1933 р. Виїзна сесія Ст.-Каранського нарсуду засудила її на 8 років заслання²⁷². Аналогічні присуди винесені по справах Н.А. Плахової, А.В. Боцманової, А.М. Головні, та інших жінок, про які писала Приазовська газета «Вперед» 21 липня: всі отримують від 4 до 8-ми років заслання, перелік прізвищ — суцільний інтернаціонал.

З середини липня з'являється рубрика — «Знатные люди района». Мета очевидна — створити відповідний ідеологічний псевдо-ударницький фон. Якою кров'ю дався врожай 1933 р. важко досягнути сучасній людині. Власне, це було перенапруження людських сил, що не піддається описанню. На очистці полів від бур'янів нещадно експлуатується дитяча праця. Після збору врожаю — наприкінці липня — дітей виганяють на збір колосків — за кілька днів школярі Ст. Карані збирають 100 кг зерна.

Діти ж першими стають жертвами випадкових обставин. — Повідомлення від 17 липня 1933 р. з с. Магдалинівка (Молочанський район): «В артїлі «Незаможник» Заславської сільради, підкуркульники Новохрещений Павло та його сестра Параска зрізували колоски. Побачивши їх, піонер Сліпка Микола, що вартував біля хліба, намагався зняти тривогу. Крадії, щоб приховати свій злочин, тут же на місці зарізали Сліпка [...] У відповідь на звірячий вчинок класового ворога, колгоспники посилили темпи збиральної, організують червоні валки»²⁷³.

У верхньому правому кутку газети — прізвища знятих з роботи та засуджених «негідних переродженців», передовиків, відсталих сільрад. Гасло часу: «Сломить кулацкую ставку. Быстро и решительно форсировать косовицу, обмолот и хлебоздачу»²⁷⁴, — робить погоду на політичному небосхилі, хоча не зрозуміло, де їм узятися, тим куркулям. Втім, їх без труда знаходять в усіх колгоспах і радгоспах без різниці, до якої національності вони відносяться. Повідомлення про викриття з профілактичною метою публікуються в пресі.

«За кражу совхозного хлеба, антисоветскую агитацию и разложение трудовой дисциплины среди рабочих з.-с. «Сартана» — старший учетчик 5-го участка совхоза Осередский Гавриил Васильевич, выездной сессией Дноблсуда приговорен по закону союзного правительства от 7.08.32 г. к высшей мере социальной защиты — расстрелу с конфискацией всего имущества. Паниотов 22.07.33 г. сов. Сартана»²⁷⁵. Мета зрозуміла — хліб ще в полі, він має бути збережений для засік Країни Рад будь-якою ціною.

Водночас наприкінці липня 1933 р. запроваджується диференційована оплата праці машиністів, задіяних на збиральній. Винагорода за тону виробки на різних марках машин склала від 75 до 95 коп. за тону (!), 400–600 грамів хліба натурою. Для машиністів обмолоту та вагарів МТС 0,75 — 1 руб. грошима, 400–600 грамів хліба — натурою. За якість додатково — 25%, за неякісне виконання роботи — мінус 33%. Виплата здійснювалася подекадно²⁷⁶.

Таблиці зведень хлібоздач, як і в 1930–1932 рр., займають цілі шпальти місцевої преси, передові та відстаючі колгоспи та сільради називаються по-іменно. Втім, тепер вони більше нагадують цікаве змагання, в якому за спільною згодою всі сторони «не помічають» ані порушень законодавства, ані проблем. Всі охоплені удаванним трудовим поривом: від малих дітей до літніх старців.

«В арт. “Ворошилова”» пионеру Ширмазам В.И. отроду 12 лет, но его работа везде видна. Он погоняет быков. Верхом на лошади конными граблями загребает колоски, выполняет норму взрослого, ударно помогает всем взрослым членам бригады.

Тут же старый «учитель» — 75 летний дедушка Чубаров Д.С. возле бригады и в поле все время без отказа справляет грабли, делает зубки, варит, чинит збрую, помогает основательно в работе бригады. Этих молодого и старого нужно премировать»²⁷⁷.

З’являється ще одна захоплива гра — «хто кого обдурить». Нагадаємо, що голод 1933 р. та прихід Гітлера до влади збіглися в часі. В популістських виступах нацистів активно розігрувалася антирадянська карта. Відбулася низка дипломатичних демаршів: представництва в Москві та Берліні розповсюджували відомості про «злигодні німецьких колоністів» і домагалися дозволу на надання радянським німцям продовольчої допомоги. В березні 1933 р. в публічних виступах керівники III Рейху звинуватили Кремль у замовчуванні голоду. В червні в Берліні була влаштована виставка листів голодуючих, яка викликала сплеск стихійного руху звичайних громадян, суспільних та релігійних організацій для збору пожертв на користь голодуючих. Низка жорстких контр-демаршів радянської дипломатії й таємні домовленості режимів дещо притлумили ситуацію: надалі й Німеччина закривала очі на становище етнічних німців у СРСР, й радянські НКВДисти дещо поблажливо ставилися до арештованих підданих Німеччини, які на відміну від інших іноземців, переважно висилалися за кордон.

Активно підключилася до проблеми радянська преса. «Найбільший хлібо-завод Західної Німеччини у звіті про свої обіги констатує, що продаж хліба за останні півроку скоротився порівняно з минулим роком на одну третину й роздрібний продаж муки — на 40%»²⁷⁸, — зловтішалися приазовські видання. Вони ж під тиском партійних органів організували кампанію спростувань, які підписували «колективи» обурених «щасливих» колгоспників-німців з різних сіл Південної України, зокрема, й артілі «К. Лібкнехт». — «Они прекрасно знают, что колхозники немцы Страны советов живут лучше трудящихся немцев капиталистической Германии, которых все сильнее и сильнее сжимает экономический кризис, углубляющийся политикой фашистской диктатуры [...]

Нас 193 человека. Все мы живем в одном колхозе имени Карла Либкнехта. В этом году мы посеяли 1756 га. Первые дни уборки урожая показали, что мы получим с этой площади около 150 тыс. пудов хлеба. После того, как выполним план схлебоздачи государству, засыпем семфонды, внесем натуроплату МТС нам еще останется хлеба по 17 кг на трудодень. А каждый из нас в среднем имеет 340 трудодней. Это значит, что каждый получит 340 пудов хлеба. Помимо хлеба на трудодень нам приходится по 3 рубля деньгами, т.е. по тысячу с лишним рублей получит каждый колхозник.

Кроме того, мы имеем огородное хозяйство, молочную и свиноводческую фермы, которые полностью обеспечивают всех нас всеми необходимыми продуктами питания на круглый год. Мы уже в этом году станем зажиточными. Вот как мы живем.

Поэтому в вашей помощи не нуждаемся. Наоборот, мы с радостью примем 100 разоренных бедняков крестьян политикой Гитлера и обеспечим их жилищем, трудом и продуктами. Они у нас будут полноправными строителями социализма»²⁷⁹. [39 підписів — Л.Я.]

Зайвим буде казати, що правди в цих словах не було. На тих же шпальтах повідомлялося, що трактористи харчуються самими лише кабаками, жирів за весь час збиральної не бачили²⁸⁰. Не менш промовисті статті містили відомості про інші сторони «щасливого» життя колгоспників. Вигнавши жінок у поля, місцеві керівники забули потурбуватися про їхніх малолітніх дітей. Дитячих ясел немає, або вони в жахливому стані. «У яслах відсутня білизна як ясельна, так і домашня. Діти ходять в брудних, засохлих рубашонках, що прилипли до тіла. Доглядати дітей нема кому»²⁸¹. Працівники ясел, замість того, щоб опікуватися дітьми, фарбуються, запізнюються на роботу, матерям-колгоспницям нема на кого полишити дітей.

Шпальти поглинає навала критики й самокритики: критикують всіх і вся, поіменно виставляють у пресі дрібні прорахунки, недоліки, недоробки. Дістається всім — трактористам, вчителям, ланковим, кашоварам, бригадирам. Всі суворо попереджають і закликають взятися за розум. Приводів виникає вдосталь — йде чергова партгостка.

Бригадир 5-ї бригади артїлі «Авангард» Ласпинської сільради Харахаш неприязний до селян. Обходить хати і з лайкою виганяє колгоспників на роботу, водночас, суто по-грецькому, забороняє власній дружині виходити на роботу в поле, кажучи: «Якщо ти наступного разу з'явишся на роботу — уб'ю»²⁸².

Для завершення польових робіт на село мобілізуються бригади робітників²⁸³, які, попри погане продовольче забезпечення та жахливі побутові умови, денно й уночі працюють у полі. На збір врожаю додатково відряджають групи робітників та комсомольців. 29 вересня 1933 р. Сталінський обком повідомив мобілізованих телеграфно — через районні газети (!) про те, що вони лишатимуться на селі до 10 жовтня²⁸⁴. Селяни, зокрема, грецькі — навпаки — не квапляться, кажучи «навіщо поспішати, все одно, якщо зберемо хліб, його в нас відберуть». Сількор під псевдо «Свій» пише, що членів бригади часто заставляли в полі сплячими, вони зірвали нічне (!) скирдування²⁸⁵. Сількора не цікавить, що виснажені двома роками голоду люди були неспроможні працювати «стаханівськими» темпами. Традиційно працюючі німці в колгоспах втрачають свої трудові навички: в артїлі «Тельмана» поряд з колгоспниками, які лише за місяць роботи мали 31 трудовень, були й такі, що за весь рік набули від 7 до 27 трудовнів²⁸⁶.

Післяголодна руїна по національних селах має ті ж відразливі прикмети, що й усюди: за 17 днів до навчального року Старо-Каранська семирічка стоїть пустою. «Угрюмое впечатление при входе в семилетку производят разбросанные по двору под открытым небом, полуразрушенные парты, а внутри — почерневшие от копоти и пыли классные стены». Школа має тільки 30% підручників, російські групи — 20%, що ж до урумських груп — їхні підручники «застрягли» в Кримському держвидавництві²⁸⁷. По школах інших меншин картина не привабливіша: відсутнє опалення, нема гарячих сніданків, діти часто пропускають школу²⁸⁸. Поза інформаційним полем радянської преси лишилася

та обставина, що восени 1933 р. сільські школи не дорахувалися величезної частки своїх колишніх учнів. Однак, живі ще не мають можливості вчитися, право на освіту залишається фікцією. Піонери в середині вересня активно «буксують» відсталі артілі, працюючи пліч-о-пліч з дорослими. 14 вересня 1933 р. 30 піонерів зібрали в копиці хліб з 35 га. Не в кращому становищі перебувають студенти. Так, наприкінці 1933 р. преса повідомляла, що студенти Ст.-Гнатівського (грецького) агротехнікуму не отримували стипендії, внаслідок чого не були спроможні полагодити взуття, купити зошита для конспектів, фактично — злидарювали²⁸⁹.

Колгоспники ще глибоко деморалізовані, крадуть суспільне сіно для топки хат. Ще існує жорсткий розподіл харчів. 6 кг борошна — велика цінність, представник від РНК (!) Кадніков витребував цю недосяжну розкіш для себе у заготконторі й зник в невідомому напрямку, про що до газети відразу написав дехто Громов, вимагаючи притягнення службовця до партійної відповідальності²⁹⁰. Оприлюднення в пресі доносів на всіх і вся (вони розглядалися як здорова самокритика) з закликами притягти звинувачених до адміністративної²⁹¹, партійної та кримінальної відповідальності, матеріалів карних справ і вироків²⁹², а також зведень по наслідках партчистки перетворюється на основний метод доведення свідомості деморалізованого селянства до потрібної кондиції. Приміром, 24 вересня 1933 р. відбулися партійні збори, присвячені партчистці в комуні «Сталіна» (Ст.-Каранський район). Реакція партійців була типовою (по суті інтернаціонального осередку, в якому були греки, німці, росіяни, євреї та українці): люди брали на себе підвищені (загалом нереальні) зобов'язання, аби тільки не підставити себе під удар. Фельдшер Бешевлі заявив: «Я не знаю, товарищи, почему так холодком относятся и терпят такое про-рывное положение. Я с завтрашнего дня закрываю амбулаторию, выхожу на степь и даю обязательство заскирдовать вручную до 1.X. 7 га и, кому я нужен буду по медчасти, там в степи окажу помощь, и так же вызываю всех коммунистов, комсомольцев и коммунаров». Наслідуючи приклад фельдшера-комуніста, комсомолець-листоноша Куксенко обіцяв заскирдувати 7 га, секретар партосередку Бутулімов — 10 га, Соловой з жінкою — 16 га, безпартійний Панченко разом з родиною — 25 га, ударник 5-ї бригади Екштейн — 15 га, завшколою Грушко з учнями (!) обіцяв 80 га згребти й зібрати колосків з площі в 50 га, голова сільради Герег та Онопка взяли по 10 га, секретар комсомольського осередку Шиян — 8 га. Загалом, в індивідуальному порядку зобов'язалися заскирдувати 299 га, згребти та зібрати колосків з площі в 50 га. 44 «штурмовика збиральної» обіцяли також завербувати по 7 комунарів і добитися від останніх (!) прийняти на себе таку ж норму (!)²⁹³.

На кінець 1933 р. преса рясніла звітами з судових процесів: «Гнев и ненависть рабочих и колхозных масс, карающую руку пролетарской диктатуры, обратит против вредителей, белогвардейцев, воров, торговцев в Ст.-Каранском райпотребсоюзе. Белогвардейцы, воры и вредители пойманы. Классовые враги, тунеядцы, обворовывали рабочих и колхозников»²⁹⁴. До масового психозу ще далеко, але його симптоми ставали наочними.

Нарешті збулося...

Сталося те, про що два роки селяни мріяли попри всі жахіття напівголодного і голодного існування — голодомор відступив. Скасування хлібних карток показало, що система розподілу розучилася працювати в системі товарно-грошових відносин, мережа торгівельних установ практично перестала існувати. Про проблеми, які постали на той час перед місцевими властями йдеться в опублікованій бесіді з завідувачем райвноторгу Старо-Каранського району Зінченком. З інтерв'ю дізнаємося, що на момент скасування карткової системи на централізованому постачанні перебувало 2 409 осіб, децентралізованому — 562 особи. Про те, якою мірою вона відповідала реальним споживчим потребам населення можна скласти уявлення, зважаючи на загальну кількість населення. На 1 січня 1930 р. населення району становило 33 338 осіб. Тільки в районному центрі — с. Стара Карань мешкало 4 217 осіб. Згідно з відомостями на 1 січня 1933 р. людність району становила 14 722 осіб — майже удвічі менше за 1930 р. (!)

Після скасування карток за попередніми підрахунками кількість споживачів мала зрости до 6 471 особи. Щоденне споживання в грудні 1933 р. по Ст.-Каранському району дорівнювалося 1 тонні хліба, з 1 січня 1934 р. воно мало збільшитися до 2 тон хліба, 1 тонни борошна, 1 тонни зернофуражу та крупи. Натомість єдина пекарня райспоживспілки була спроможна випікати тільки 1 800 кг хліба. Для задоволення потреб населення планували відкрити ще дві пекарні. Перед хліборобами поставали нові завдання: «... Увеличить продуктивность в работе, максимум внимания уделить качеству, научиться выпекать новые наилучшие сорта хлеба»²⁹⁵. Тоді, як пекарі мали наново вчитися випікати поки ще не здобні булки, проте принаймні якісний хліб, хтось мав його реалізувати. Торговельна ж мережа практично була зруйнована: на всю Карань з населенням близько 4 тис. осіб діяв один (!) хлібний ларьок. Згідно з планами районної споживчої спілки з 1 січня 1935 р. мали запрацювати магазин з продажу муки та фуражу, магазин з продажу готового хлібу, а також кондитерський (!) магазин. Хлібний магазин планували відкрити в с. Ст. Гнатівка, в решті сіл району мали запрацювати магазини з продажу борошна та фуражу. Для роботи в торговельних точках РК ЛКСМУ зобов'язався виділити 5 кращих комсомольців, які мали пройти підготовку на спеціальних курсах²⁹⁶.

5. Повсякденне життя голодуючого міста

Страшні часи переживали міста й містечка республіки.

Харків — одне з найбільших і найгарніших міст України — посідало впродовж непу визначне місце в етнокультурному житті республіки. Етнічний склад столиці повнотою відображав строкатість етнічної мапи республіки. Етнокультурне ядро міської громади склали українці, росіяни та євреї. Саме вони відігравали вирішальну роль у формуванні культурного середовища міста. Однак, низку неповторних рис йому надали вірменська, грецька, турецька, болгарська, білоруська та інші громади. Втім, Харків передовсім був столицею УСРР. Тут працював уряд Радянської України, тут зосереджувалися провідні науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади, культурна еліта. Їхнім колективним розумом генерувалися ідеї, які слугували дороговказом для решти республіки.

Столиця позиціонувалася як прототип міста майбутнього. Харківська преса декларувала стратегію будівництва індивідуального побуту на колективні рейки. В центральній частині міста будували заклади громадського харчування, автоматичні пральні, бані, перукарні, що мали призвичаїти городян до сфери послуг і водночас вивільнити для продуктивної праці руки домогосподарок. Та це — офіційна версія побутового перевороту в столиці, тиражована гаслами часів «Великого ривка». В 1932 р. під комуністичну риторику підводиться інша основа — з весни 1932 р. навіть у столиці наростають продовольчі проблеми, міська влада йде шляхом централізації розподілу харчів.

На початку року по Харківських житлокоопсах було всього 26 їдалень. Для більш-менш прийняттого задоволення потреб населення кооперативів потрібно було відкрити ще 98 їдалень. Наприкінці року керівники житлокооперації планували відпускати в централізованому порядку не менше як 100 тис. страв щодня.

Передбачалося відкриття 15 перукарень. Сітка перукарень міста тоді б досягла 31-ї одиниці. Планували запустити чотири механічні пральні із пропускнуною спроможністю на 4 800 штук білизни щодоби та 9 напівмеханічних пралень на 4 500 одиниць білизни. В середині березня мала вступити в експлуатацію механічна пральня (з пропускнуною спроможністю 1 200 комплектів білизни) в Ленінському районі.

Картина перетворення побутової сфери столиці вимальовувалася грандіозна: при житлокоопсах передбачалося організувати 100 побутових коопативів. Вони й повинні були керувати всіма побутовими закладами при житлокоопсах — їдальнями, перукарнями, пральнями, тощо. Побутові колективи — це громадські товариства, що ставлять собі за завдання поліпшити побут робітників, пише номовно твердила преса.

Але це — всього лише плани. Реальність «дещо» інша. Облаштовувати решту від запланованої кількості (три пральні) ще й не починали. Немає навіть приміщення для них. Перукарень від початку року не відкрито жодної. І, нарешті, про стан житлокоопівських їдалень. Їдальні зняті з централізованого постачання. Працюють вони дуже погано. Все доводиться купувати на вільному ринку²⁹⁷, який поволі переходить у «тінь», ціни захмарні. Повсюди — прорив з ремонтом житла.

Місяць за місяцем преса невпізнанно змінюється. Газетні шпальта, власне, унаочнюють економічну катастрофу. Папір низької якості, газети зменшуються розміром майже вдвічі. З номеру в номер тиражується нав'язлива ідея — «розвиток кролівництва дасть змогу вирішити проблему з м'ясом» (хто всерйоз вважав кролів адекватною заміною знищеному багатотисячному поголів'ю великої рогатої худоби, важко зрозуміти). Ні для кого не секрет — м'ясо в столиці перетворюється на розкіш, його споживають лише республіканські керманічі та спекулянти.

Практично ніде не виконуються плани засіву земель житлокоопівських господарств, не створюються ферми. Фінансовий прорив у житлоспілці колосальний, неплатежі набирають загрозливих форм.

В центральній кооперативній газеті багато фото садочків (зокрема, й нацменівських) — діти біля столів з порожніми тарілками, як правило, в одних трусах.

Все розвалюється... Ідея комуністичного побуту для городян у своїй фантастичній версії 1929–1931 рр. доживає останні дні.

Преса ще намагається мобілізувати членів кооперативів, підняти їх над буденністю високими гаслами й закликами, але вони не діють. Мало ефективна й кампанія освітньої роботи в середовищі городян, побутові умови в кооперативах на загал лишаються вкрай складними — комунальні квартири, як і раніше, — осередки дрібнобуржуазних чвар та розбрату. «Культура примусів» перемагає комуністичні ідеали.

Втім, для перспективно високих мрій ще лишається місце на газетних шпальтах. Авжеж, — у 1932 р. виповнюється десята річниця української житлової кооперації. Архітектор Ю. Резніков закликає меблеві фабрики звернути увагу на сучасні потреби робітничого житла.

«Питанню обладнання робітничого житла досі приділяють не цілком гідну увагу. Новенькі квартири наповнюються часто-густо хоч і новою, але цілком безсмаковою величезних розмірів меблюю.

Нікому не потрібні величезні буфети «по образу и подобию» старих, і з безмежною кількістю шухлядок, шафочок, полицок забирають жилу площу.

Ці буфети, що нагадують собою пузаті купецькі самовари «доброго» старого часу, розраховані на ховання сервізів на 60 персон, не потрібні тепер нам.

А одержні шафи, що собою підпирають стелі, зроблені з розрахунку старої височини квартири в 3,5–4 метри, майже не влізають у наші кімнати, заввишки в 2,8–3 метри.

Кухонні столи величезних розмірів, розраховані теж на виготовання їжі на 60 персон, займають всю площу кухні.

Навіщо і кому це потрібно?

І через те квартира робітника перетворюється на якусь мебльову крамницю з невеликою жилою площею»²⁹⁸.

«Кому все це потрібно?» — запитує риторично архітектор, і, хоча його питання відносилось лише до величезних буфетів з нескінченною кількістю шухляд (до яких давно нема чого складати — бо перевелось не тільки родинне срібло, а й найпростіший харч) воно цілком адекватно відображає ставлення містян до тогочасної реальності загалом.

У номері «Вістей» за 3 жовтня 1932 р. — фото новозбудованого універмагу — Хаторгу на майдані Р. Люксембург м. Харків. Монументальна 4-х-поверхова споруда на кшталт київського ЦУМу²⁹⁹ наочно демонструвала, що з виробництвом та споживанням у столиці радянської України все гаразд.

Однак, була й інша сторона радянської торгівлі. В тому ж номері вміщена замітка про показовий суд над київськими спекулянтами, на який зігнали, вочевидь, з виховною метою, дві тисячі киян. «Вийздна сесія Київського Облсуду показовим порядком розглянула справу про зловживання і розкрадання краму в Київторзі.

Колишній експедитор Київторгу Петров систематично привласнював собі продукти та промкрам, що прибували на адресу Київторгу, та продавав їх на приватному ринку. Між іншим Петров привласнив собі 4 тюки готового одягу на 12 400 руб.³⁰⁰, та разом з зав. склепом Баєвим розбазарив 16 лантухів цукру.

Цей крам за допомогою спекулянта Бірштейна продавали на ринку. Бірштейн притяг до цієї справи ще громадянок Степанівську та Прикитину, що разом з ним збували крам.

Облсуд засудив Петрова і Бірштейна до вищої міри соцзахисту — розстрілу, Баєва на 8 років позбавлення волі. Степанівську та Прикитину на 3 роки Бупру.

2-тисячна аудиторія (!), що була присутня на показовому суді з задоволенням зустріла вирок судді»³⁰¹.

Були поки що й інші, більш людські розваги, — у великих містах працювали кіно та театри, зокрема, й національні. Репертуар — на вимогу часу, п'єси, загалом інтернаціональні за змістом: — «На Заході бій» Вс. Вишневського, «Рекрути» Аксельфольда в переробці Резніка, «Сон літньої ночі» Біворка (присвячена робітничому відпочинкові), «Гірш Ленерт», «Кадри» Микитенка, «Роман Цат» Альбертова³⁰², «зовсім перероблюється п'єса «Юліус» Даніеля». «При [єврейському — Л.Я.] театрі утворено режисерський штаб, що висуває молодих режисерів на експериментальну роботу. Штаб уже висунув групу молоді переробити п'єсу «Юліус»³⁰³. Влітку єврейський театр гастролював у Артемівську та Луганському, але гастролі практично були зірвані через відсутність організації.

Втім, не театри «роблять погоду» в простому житті обивателя.

Карткова система... Хліб видається за фіксованими нормами. У столиці службовці та студенти отримують 400 грамів, робітники — 600, на важких фізичних роботах — 800, утриманці — 200–300 грамів на день (!). Хліб вже давно неякісний, з домішкою сурогатів. Решта продуктів харчування отоварюються по картках нерегулярно. Окрім квашеної капусти в магазинах за картками нічого не можна придбати. В робітничих та студентських столових одноманітні блюда з сої та нескінченні черги. Студенти харківського університету витрачають на обід щонайменше три години: годину назовні їдальні, годину в черзі в їдальні і ще стільки ж — відшукуючи місце за столом³⁰⁴. Стіни їдальень обвішані плакатами, що пояснюють поживні властивості сої й втлумачують, що вона є адекватним заміником м'ясу, молоку та яйцям. Але скоро страви з сої стали також недоступними.

Невідповідність раціону потребам молодого організму викликала тяжкі фізіологічні відхилення: ширилася дистрофія, студенти страждали хронічними головними болями, лікарні були забиті хворими. В найбільш катастрофічному становищі опинилися діти та люди літнього віку, державна пайка, яких дорівнювала 200 грамам хліба. Працюючі члени родин вимушено йшли на порушення трудової дисципліни, аби врятувати рідних — міцнів рух несунів. І. Стріонов, що підробляв студентом на хутряній фабриці, згадував: «Там працювали переважно жінки, й майже всі поголовно займались крадіжками шкір різними шляхами й засобами: перекидали через паркан, натягали на груди замість бюстгальтеру чи трусів, обмотували ікри ніг і т. і. Стовідсотковою була й плинність робсили: одні приходили, інші уходили».

Німецькі інженери, дивуючись питали: «У кого ж вони (працівниці) крадуть, якщо в газетах пишуть, що всі багатства країни належать народу?»³⁰⁵. Поза кадром їхньої педантичної свідомості лишалося багато невідповідностей між офіційною ідеологією та реальним життям.

Деградація промартілей, перманентні перебої з постачанням сировиною, спричинені занепадом сільського господарства та масовим винищенням худоби, відразу позначилися на найбільш масовій групі споживачів кустарних виробів. — Вісті 6 жовтня 1932 р. повідомляли, що гудзикові виробництва виконали план на 44,8%, посудні — 59%, текстильно-фасонні — 76%³⁰⁶. — Дефіцит товарів масового вжитку набирає тотального характеру. Підприємства Укршколопорцеляни зовсім не виробляли скла першого гатунку, практично не виробляли — другого. Тільки 13% продукції 4-тої взуттєвої фабрики відповідала першому гатунку. 900 пар червоноармійських чобіт київської взуттєвої фабрики розлізлися в перший же тиждень³⁰⁷.

Великі будівлі п'ятирічки дають порятунок тисячам голодуючих селян. Тільки впродовж 1932 р. Дніпрогес поглинув близько 10 тис. робочих рук. Це малоосвічені, а то й цілковито неписьменні роботяги. Вони мешкають у робітничих бараках і виконують важку працю, що не вимагає певної кваліфікації. Аби рахуватися справжніми пролетарями, їм ще треба багато чому навчитися. За три роки Дніпробуд ліквідував неписьменність серед 10–12 тис. робітників, на кінець 3-го вирішального року першої більшовицької п'ятирічки на Дніпробуд прибуло 2 262 неписьменних і 7 763 малописьменних³⁰⁸.

Соціалізація вичавлених у місто селян відбувається й на дрібних підприємствах, оскільки у великих містах (перш за все столиці) ще доволі продуктивно працюють соціальні програми. — Київська механічна пральня звітувала про досягнення в ліквідації неписьменності в середовищі новоприбулих з села працівниць (21 особа): «За короткий час неписьменні вже непогано читають і пишуть»³⁰⁹.

Стаття під зловісною назвою «Хто не працює — той не їсть!» констатує, що далеко не всі переродилися і стали соціалістами. З 20 млн. робітників і службовців багато є носіями капіталістичної розхлябаності та ледарства. Саме відсутністю ударництва, нехлюйством викликані рішучі дії партії щодо «перевиховання» крутіїв та прогульників. Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР про боротьбу з прогулами за відсутність на роботі без поважних причин широко застосовується негайне звільнення і позбавлення «всіх прав і привілеїв, як робітника даного підприємства чи установи»³¹⁰ (читай — соціальних гарантій). Конкретно: робітник разом з роботою втрачав квартиру, отриману від підприємства, чи місце в гуртожитку, картки на хліб, всі види продуктового й промкравового постачання і в обставинах голоду та ізоляції голодуючого села лишався напризволяще безпритульним бомжем.

Шлунок радянського громадянина був поставлений у відверту залежність від ознак «виробничої відданості»: цьому сприяло зосередження забірних карток для працівників та членів їхніх родин у руках керівників виробництва. Систему їх видачі реорганізували таким чином, аби ними користувалися тільки ті, хто працюють. «Відтепер — жодного фунта хліба, жодної речі споживання з державних фондів постачання робітникам не повинен одержати ледар і прогульник, що намагаються нажитися на чужій праці!» — під такими патетичними заявами приховувалася брутально цинічна політика «перевиховання» дрібнобуржуазних шарів населення, переорієнтація їхньої свідомості, як підносилося, на комуністичних, фактично ж — тоталітарних засадах. Голод добре прислужився як універсальний засіб масового перевиховання мас.

Паралельно в повсякденне життя промислових об'єктів запроваджується, як явище цілком легальне й офіційне, система «добровільних» громадських контролерів та сексотів, що працюють на зміцнення тоталітаризму. Задля формування атмосфери упередження й придушення будь-яких проявів інакомислення створюється відповідна суспільна думка, до співпраці з каральними органами та спецслужбами масово рекрутується молодь. «Групи сприяння прокуратурі організовано на Дніпропетровських заводах ім. Петровського, Лібкнехта та Комінтерна. За допомогою громадськості прокуратурі пощастило викрити багато злочинств як у м. Дніпропетровському, так і в районах області»³¹¹.

У вересні 1932 р. «Вісті» зарясніли повідомленнями про прорив на шахтах Донбасу, залізничних ремонтних майстернях, будівництві шляхів³¹². «Нехлюйство, розгардіяш, знеосібленість на механізмах і на будівництві, безвідповідальність — ось коріння глибокого прориву шляхового будівництва»³¹³.

Водночас набирає обрисів примара націоналістичної загрози. Вона «розповзається» з західних кордонів України, а саме: з Мархлевського польського й Пулинського німецького районів. Шириться корозія масової політичної свідомості. Потроху вимальовуються риси майбутнього образу ворога — польського й німецького буржуазного націоналізмів. У лютому 1933 р. у польській десятирічці (№ 14) м. Житомира «розкрили» контрреволюційну (!) дитячу організацію, якою, як зазначалося, керували частина вчительства (вчителька Малиновська) та батьків (Фестюк). Ознаки діяльності «контрреволюційної» організації варті того, аби на них зупинитися докладніше.

В 1929 р. (тобто під час розгортання суцільної колективізації) група дітей (17 осіб) «втекла зі школи й намагалася перейти польський кордон». По той бік кордону вони збиралися розповісти про тяжке становище школи (!). Аби залучитися довірою польських прикордонників, діти хотіли приписати собі в заслугу підпал будівлі Облвиконкому (1927 р.).

В керівники групи записали учня Горлова. Його батько, робітник, виключений з партії під час останньої партчистки, виховав, як з'ясувалося, цілковито антирадянський елемент. Один з його синів — засуджений за вбивство червоноармійця, інший — «активний учасник у бандах». Третій, як бачимо, — юний контрреволюціонер.

Впродовж чотирьох років група «тероризувала» школу: паплюжила портрети В.І. Леніна, на портреті Й. Сталіна написала «жид». У жовтні 1933 р.³¹⁴ «організація» готувала до відправки Й. Сталіну посилку — шкільний сніданок з запискою: «Якби ти так харчувався, ти б не схотів радянської влади». Група псувала, знищувала й крапа шкільне майно. Малювала «парнографические» [так у тексті — Л.Я.] малюнки³¹⁵.

Поза школою діяльність групи спрямовувалася на «ускладнення продовольчих труднощів» — хулігани виливали у селянок молоко, розбивали яйця. «... Бували случаи нагаживания (испражнения) у входа в общественные государственные учреждения»³¹⁶. Група мала на озброєнні ножі, діяла «згуртовано й дисципліновано»: її учасники щоденно отримували завдання стосовно діяльності в школі та поза нею.

Не на краще відрізнялася свідомість польських студентів — у 1931 р. студенти польсектору механічного технікуму знищили в одній з кімнат гуртожитку портрети радянських вождів³¹⁷.

Буржуазний націоналізм польський та німецький разом з українським проголошуються ворогами радянського ладу номер один. Як тільки стабілізується продовольчий стан — настане їхня черга.

6. МІЖ ГОЛОДОМОРОМ ТА ВЕЛИКИМ ТЕРОРОМ: «Жить стало лучше, жить стало веселее»

Цинічні слова, вміщені в «Правді» й тиражовані регіональною пресою без тіні сумління відбивали «методи» більшовицького перевиховання народу: «Рядовий, навіть найвідсталіший український селянин і селянка зрозуміли на досвіді останніх років, просту і як сонце ясну істину: щоб стати заможним, треба тільки чесно працювати в колгоспі і берегти колгоспне добро»³¹⁸. — Більшовицькі методи перевиховання, здавалося, приносили свої перші — відразливо солодкі плоди: «робсила» не просто прагнула засвідчити свою трудову доблесть, але й пильно придивлялася за оточуючими, — берегла колгоспне добро, наче зіницю ока. Половину шпальт газет зайняли дописи і коротенькі записочки «колгоспників», «їздових», «пильних» і т. і., які висвітлювали щонайменші проблеми і проблемки повсякденного виробничого життя колгоспів та радгоспів: від часу виходу на роботу та тривалості перекурів, до кількості обслуговуючого персоналу молотарок та залишених у полі колосків. «Боротьба за рясний сталінський врожай» перетворилася на нав'язливу ідею і впродовж років була головним інформаційним приводом газет національних районів.

Невеличкі замітки, кожна з яких з легкістю могла не просто ускладнити життя своїх героїв, а поставити його під великий сумнів, висвітлюють буденне життя національних колгоспів. Бор. Гарячий обурювався за приводу поганого обслуговування читачів «чиновниками» Биківської пошти³¹⁹, Прохоженко закликав прокуратуру звернути увагу на вимокання льону в колгоспі «Нове життя»³²⁰, Лупинос Мушкевич «стучав» про негаразди в колгоспі «Червоний прапор» (с. Н.-Завод), дехто «Колгоспник» — на братів Стахальських з колгоспу ім. Сталіна (с. Н.-Майдан), яких звинувачував у шкідництві, пиятиках, прийомі підозрілих гостей (!)³²¹, «Комсомолец» скаржився на роботу рахівника Муляра³²², Турова сповіщала про продавця кооперативної крамниці, який до 12-ї години спав, а решту часу розважав село грою на гармошці³²³. І т. д., і т. д., і т. д... Не багато не мало — стукачівські дописи складали ½ газетної шпальти, ¼ відводилося під відомості з сіл, ¼ — на вісті з-за кордону (на часі — наступ китайської Червоної армії в провінції Хунані, Італо-Абіссінський конфлікт та вибори до польського сейму).

Як видно з матеріалів місцевої преси, негаразди в польських колгоспах були постійним головним боєм для адміністрації. Міфічні кореспонденти (під псевдо «С.», «С-кий», «С.П», «Колгоспник», «Комсомолец» зазвичай приховувався штатний кореспондент) писали про відсутність трудової дисципліни («... на роботу виходять всього 6–8 колгоспниць, із яких частина приходить в 10–12 годин»), «норми не виробляють. Частину льону віддали для обробітку окремим колгоспницям, а ті працюють, коли мають вільний час», «не всі жінки виходять на роботу», сівба хронічно в стані зриву³²⁴. «Колгоспники» колгоспу «Червона Майхерівка» — стучали самі на себе (!) про те, що замість того, щоб

прибирати пирій з полів, — йдуть по гриби. Злісний провокатор — П. Мош-толяр, не усупільнив майна, не сплатив внесків і відмовляється виходити на роботу³²⁵.

Доноси завалюють шпальти місцевих газет. Як здається, найбільше приводів для них дає Мархлевський район, який все ще пасивно опирається колективізації. Всюди відсутня трудова дисципліна, колгоспники працюють з-під па-лиці, коні не доглянуті, під час збиральної та засівної масово використовуються корови (!). Намагання селян не переобтяжувати своїх годувальниць кваліфі-кується в 1935 (!) році як куркульський саботаж³²⁶. Молотьба відбувається неякісно, трудовні записуються не вірно, «по табелям кожному записуються різні роботи, а тому бувають випадки, коли за один день колгоспникові запи-сується до восьми трудовнів (!?). Взагалі норми виробітку ніхто не знає. Чомусь усім установлено виробити 150 трудовнів»³²⁷.

Оприлюднювані в пресі зведення про хід збиральної та молотьби свідчили, що їхнє виконання пересічно в 3–7 разів було меншим за доведені плани³²⁸.

Не в кращому стані трудовий дух поляків, задіяних у місцевій промис-ловості. Мар'янівка, склозавод. — Територія заводу, де працює 380 осіб, завалена сміттям, яке роками не вивозилося, приміщення заповнене димом, брудом та копоттю, робітники хворіють³²⁹. Зміни на краще відбулися під час участі в конкурсі за чистоту — вивезли мотлох, в центрі двору насадили клумбу з квітами.

Вкрай актуальним залишається питання антирелігійної боротьби в поль-ських колгоспах. Преса рясніє закликами наслідувати приклад окремих бригад і колгоспників, які об'являють неділю робочим днем³³⁰.

Місцеві урядовці за родом своєї діяльності проводили відповідні кампанії, агітували виходити на роботу в свята та вихідні. Однак, офіційно створюючи перепони для духовного життя віруючих та відправлення обрядів, самі вони в приватному житті неодноразово ловилися на участі в релігійних обрядах. Мімікрія під радянськість, подвійні стандарти життя перетворилися на визна-чальну прикмету особистості урядовців місцевого рівня. Показовий опис такої ситуації опублікований у газеті Мархлевського району. Йшлося про бригадира, який обіцяв колгоспнику Русецькому стати хрещеним батьком, але водночас переживав про те, що скажуть ударники колгоспу. «Є та що думати, зробимо так, щоб ніхто не знав. Треба ж віддати «Кесарю кесарево, а богу богове. Треба ж попові жити».

До хати пана отця підійшли оглядаючись. Вільніше зітхнув наш бригадир Федорчук, коли очутився в самій хаті, і майже вільно почував себе, при-кладаючись до ручки, попервах обійшлося добре, ніхто ж бо не знатиме, весело промайнула думка. Аж гульк.

У правому кутку... сховавшись стояла пара знайомих осіб — голова ... з дружиною секретаря сільради.

Тут нашому Петрові Макаровичу раптом стало душно, по спині покотився піт.

— Як це ви сюди попали — питає, тремтячим голосом Федорчук.

— Дитину хрестити, — як і ти, — відповіли ті, соромливо. — Не думайте, що активісти наші від сорому втікли, прийшли до ради та організували Зорини.

Ні, побачення скінчилось на радість пану отцю»³³¹ [текст наводиться без редакції — *Л.Я.*].

Та не тільки удаваний атеїзм був прикметною рисою місцевої влади: за відступом від релігійних морально-етичних норм слідував відступ чи нехтування нормами більшовицької ідеології. Повідомлення про бюрократизм, моральний розклад, зловживання місцевої адміністрації, як і раніше, — явище звичайне. Щоправда, тепер вони частіше супроводжуються репортажами з судових засідань.

«З суду.

В 1934–1935 році Грабовський Адам був парторгом у колгоспі «Серп» віливської сільради.

Цей парторг замість допомогти в роботі взяв під свій вплив голову колгоспу Величка Михайла. Іноді залякуванням, де просто шахрайством, Грабовський почав творити незаконні справи: безпідставно, вилучаючи майно колгоспників, розбазарюючи його та беручи його в свою користь. Мав зв'язок з куркулями, видавав їм різні довідки.

8 серпня народний суд засудив бувшого чл. партії Грабовського Адама за залякування колгоспників, барахольство, зв'язок з куркулями, до позбавлення волі на два роки без поразки в правах. Величка Івана — до примусової праці терміном 1 рік, Величку Михайлові — винести догану з оголошенням в пресі»³³².

До 1934 р. практично все жіноцтво національних колгоспів вже було задіяне у польових роботах. Жінорганізатор колись німецького [в першій половині 30-х рр. сюди здійснили доселення росіян з Іваново-Вознесенської області — *Л.Я.*] колгоспу «Роте Фане» із задоволенням відзначала, що жінки працювали нарівні з чоловіками і часто-густо перевершували їх³³³. Проблема утилізації жіночого трудового потенціалу чимдалі ставала більш актуальною, оскільки моральний розклад та дармоїдство чоловіків перетворилися на буденну норму в низці колгоспів. Так, вихід на роботу колгоспників у Ст.-Каранському районі дорівнював 60%³³⁴.

Втім, перепоп для притягнення жіночої робочої сили у виробництво зберігалось багато. Найсуттєвішою з них була відсутність у селі, зокрема, національному дошкільних дитячих установ. Офіційні папери звітували про створення нових і нових ясел. Та якими вони були? Ось один лише приклад з життя грецької дітвори: ясла артїлі «Незаможник». «Двор весь зарос бурьяном, завален навозом, нет помойной ямы и уборной, разные отбросы выбрасываются тут-же около дома, которые разлагаясь заражают воздух зловоньем.

Помещение под ясли не приспособлено. В каждой комнате устроена печь, значительно сокращающая площадь. Вместо отдельных кроваток для каждого ребенка построены сплошные нары, постельных принадлежностей и белья нет, и это тогда, когда райздравом для яслей было отпущено 210 метров мануфактуры. Однако эта мануфактура была использована не по назначению. Детям дают кукурузный хлеб и то с перебоями, горячая пища готовится не каждый день»³³⁵.

Не краще становище в єврейських районах. «В колгоспі імені Фрунзе дит'яслами зовсім не керують [...] керівники яслами «винайшли» новий метод обслуговування дітей їжею. Продукти розподіляються по кількості дітей і видаються кожній дитині додому.

Правління колгоспу й керівники яслами повинні розуміти, що ясла є установа, де радянські діти виховуються в комуністичному дусі, й що перетворення ясель на розподільник суперечить цьому вихованню»³³⁶.

Втім, є перші ознаки виходу з глибокої соціально-економічної кризи. Щоправда вони миготять у мішурі святкових подій, але часом вони справжні, а не уявні, і зачіпають основоположні основи життя етнічного селянства. На літо — початок осені припали ювілейні урочистості в низці національних районів. Трудящі національного болгарського Коларовського району масовим народним святом відзначили 10-ліття району. У святі взяли участь близько 1000 гостей з національних районів області, делегати болгарського Благоевського району Одеської області та ін.³³⁷

На свята та ювілеї і далі будують грандіозні плани на майбутнє: 10 вересня 1935 р. засідання президії Дніпропетровського облпарткому, що відбулося в Коларівці з нагоди 10-ліття району, ухвалило збудувати в районі лікарню, палац піонерів, будинок рад, водолікарню, вирити кілька ставків, посадити 200 тис. (!) дерев і завершити геологічні розвідки в районі Корсак-Могили³³⁸.

До ювілею єврейський район, який, як відзначалося, носив «високе ім'я Сталіна», отримав привітання від редакції «Дер Емес», промислових підприємств Дніпропетровська і водночас хвалився своїми досягненнями. Хвалився перш за все кадрами: 59 електромонтерів, 70 бригадирів-виноградарів, 7 зоотехніків, 70 ветсанітарів, 91 завідувач МТФ, 220 інспекторів якості, 290 бухгалтерів, рахівників та обліковців, 165 бригадирів польових бригад, 100 комбайнерів і штурвальних, 70 шоферів, 100 снопов'язальників, 200 машиністів, 35 агрономів, 400 бригадирів тракторних бригад.

110 знатних людей Сталіндорфського району — це більшовицьке обличчя єврейської колективізованої спільноти. Своім власним прикладом вони унаочнюють успішне вирішення єврейського питання в Радянському Союзі. «... Завдяки нашій більшовицькій партії, завдяки тебе, дорогий наш т. Сталін, і тобі від всієї душі, від всіх нас, діток, дружин та матерів, всієї тридцятитисячної армії колгоспників і колгоспниць, трактористів і комбайнерів, техніків, механіків, агрономів, лікарів — всіх і євреїв-переселенців, і євреїв-старожилів колоній, і українців, і німців — висловити тобі справжню колгоспну подяку»³³⁹.

Єврейські райони на особливому обліку більшовицького уряду, їх намагаються перетворити на зразкові радянські адміністративно-територіальні одиниці. Одними з перших єврейські колгоспи почали на постійній основі здійснювати силосування кормів³⁴⁰. Взимку 1934–1935 рр. попри люті морози розпочався монтаж електролінії, яка з'єднала Сталіндорфський район з районною електростанцією, що дозволило механізувати низку сільськогосподарських робіт³⁴¹. Цифри зростання економіки району тішать: кількість МТФ в 1935 р. порівняно з 1932 р. зросла з 19 до 89 (2813 та 6537 голів відповідно), СТФ з 15 до 90 (3033 і 7112 голів відповідно), коней з 4794 до 5535, волів з 11 до 592. Не лишилося безкорівних господарств, тоді, як у 1932 р. їх було 910³⁴².

Типовий приклад — переселенський колгосп «Озет»: «З карликових созів виріс один міцний колгосп, який об'єднує 105 господарств, який має хороший кінський парк з 80 голів і 54 лошат, зразкову МТФ з 129 голів, велику вівчарську ферму в 119 голів і свино-товарову ферму». В колгоспі збудовані конюшні,

короварня та вівчарня. Не забули й про потреби людей: зведений великий клуб, в якому систематично працюють гуртки самодіяльного мистецтва. «Є бібліотека, семирічна школа, дитмайданчик, який охоплює 50 дітей, пошта, медичний пункт й хороша лазня»³⁴³. Якщо в 1932 р. в Сталіндорфському районі діяли 48 торговельних установ споживкооперації, в 1935 р. — 60 (охоплювали 14 тис. пайщиків, на кожного з яких припадало 40 руб.³⁴⁴). Дистанція дійсно була великою, але якою ціною вона далася!

В пресі єврейських національних районів регулярно вміщувалися матеріали, які мали на меті підвищення рівня агрономічних знань єврейських переселенців. Ентомолог А. Хмара застерігав про загрози при протруюванні посівматеріалу: «Отруту може використати класовий ворог в своїх ворожих цілях [...] При протруюванні сухими порошками цих препаратів — можна не дезинфектувати приміщень, мішків та сівалок...»³⁴⁵.

Започатковуються олімпіади районної самодіяльності, щоправда вони часто-густо виявлялися не такими показними, як у культовій стрічці «Волга-Волга». Секретар Сталіндорфського райпарткому ремствував з приводу фактичного зриву олімпіади керівниками Ларинської сільради та МТС, які представили на олімпіаду осіб, які не мали відношення до колгоспу³⁴⁶. Врешті олімпіада, хоч і без участі Ларинської сільради, відбулася, перетворившись «в інтернаціональне свято, яке відбило досягнення єврейських та українських колгоспів», втім, з єврейського репертуару фігурували лише п'єса «Фармеглехе»³⁴⁷.

Не менш пильно уряд приглядається до життя німців у національних районах, намагаючись використати будь-який інформаційний привід для антифашистської пропаганди. Німецьке за походженням селянство перетворюється на розмінну монету в інформаційній війні більшовицького режиму. 31 липня 1934 р. в німецькому колгоспі «Роте Фане» влаштували мітинг і свято на честь преміювання молотильної бригади Кратера: на «відкритому повітрі» бригадир Кратер отримав патефона, машиніст Рот — ковдру та простирadlo, барабанщиця Фоменко — швейну машинку, вагар Фоменко — костюм, 12-річний зерновоз Рейберт — 40 руб., тракторист Руп — костюм. Премійовані обіцяли завершити молотьбу до 7 серпня³⁴⁸.

Україна на 15 вересня достроково виконала план хлібоздачі по всіх видах надходжень, як по колгоспно-селянському сектору, так і по радгоспах. — Звітували ЦК ВКП(б) — Сталіну та РНК — Молотову С. Косіор, П. Постишев та П. Любченко³⁴⁹.

Провісницею нового етапу в житті обивателя стала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про зниження цін на хліб і скасування карткової системи на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю» (25 вересня 1935 р.), яка ввела принцип єдиних цін, замість попередньої системи подвійних стандартів: високих комерційних цін і гарантованих низьких цін на продукти, що розподілялися за картками. З 1 жовтня 1935 р. знижувалися ціни на печений хліб, борошно, зерно, макарони, крупу і рис, а також масові сорти кондитерських виробів, водночас скасовувалася карткова система постачання м'яса, м'ясопродуктів, жирів, риби, рибопродуктів, цукру, картоплі. Ціни на них встановлювалися відповідно до територіальних поясів. У Донбасі, який був віднесений до 4-го поясу, кілограм яловичини першого сорту мав коштувати 7.60 руб., другого сорту — 6 руб.,

третього — 5 руб., ковбаса чайна першого сорту — 10 руб., ковбаса любительська — 12 руб., полтавська — 17 руб.³⁵⁰ Для виключення спекуляції норма відпуску м'яса та ковбас встановлювалася на рівні 2 кілограми в одні руки.

Стосовно продажу рибних продуктів Одеська область була віднесена до 3-го, решта України — до 4-го поясу. Тут ціна за кілограм мороженого судака становила 3.60 руб., вобли — 3 руб., мороженої тарані — 2.10 руб., оселедців каспійських — 4.75 руб., оселедців «івасі» — 4.25 руб. Ціни на цукор для України були встановлені за 1-м поясом — 4.20 руб. за цукор-пісок, 4.60 руб. — за рафінад (норма відпуску — 2 кг. на руки). Ціни та ті види кондитерських виробів, які національне та українське селянство часто не бачило впродовж усього свого життя (печиво, бісквіти, тістечка) знижувалися пересічно на 10%. Масло солоне на Україні (2-й пояс) мало коштувати 14 руб., вершкове — 15.50 руб., маргарин столовий — 10 руб. Для величезної частини обивателів міст і містечок значно важливішими були ціни на картоплю: Москва — 30 коп. за кілограм, Київ, Дніпропетровськ, Харків — 35 коп.³⁵¹

Названа постанова дійсно багато важила в житті нацменівського селянства, і того, яке потроху долало дистрофію та тиф, і того, що, переселене з прикордонних районів, поволі приживалося на нових місцях. Втім, не заперечуватимемо того факту, що цей вистражданий селянством владний жест, за який було заплачено мільйонам життів, Кремль не забув використати для власного піару, вкотре «нагадуючи» народу, хто в домі господар. Країною пройшла нескінченна черга мітингів, присвячених «обговоренню історичної постанови», на яких робітники та колгоспники з цілком зрозумілих причин вітали рішення партії та «мудрого проводу великого вождя т. Сталіна»³⁵². На невеличкому Мар'янівському заводі (Мархлевщина) мітинги тривали 27–28 вересня. Робітник Кость Коваленко з піднесенням зазначав: «Зниження цін на хліб і продукти підвищує реальну зарплатню. Кожний місяць у мене залишиться 35–40 карб, яких я раніш витрачав на хліб і продукти, і я їх використаю на культурні потреби — радіо, патефон і т. інш. — життя стає все кращим». Робітники масово зобов'язувалися працювати ще краще, перевиконувати план, ударно зустріти 18-ту річницю Жовтня, і (!) «... дати 30 000 високоякісних чорнильниць-наливайок на передсвятковий базар у Київ»³⁵³.

Хвиля мітингів котиться республікою. Селяни на польових станах мітинують і дякують владі за те, що вона дозволяє їм споживати плоди своєї праці. Життя, здається, потроху налагоджується, входить у розмірний докризовий ритм. Робота–магазин–клуб–відпочинок.

Мархлевськ. Здійснюючи постанову РНК і ЦК ВКП(б) про розгортання торгівлі «Волинторг» 2 жовтня відкрив м'ясний ларьок. Ларьок оббитий з середини церакою, вивішено прейскурант нових цін, по яких продається м'ясо. Продаж м'яса провадиться організовано: в одні руки відпускається не більше двох кілограм, черги немає, продавець швидко і культурно обслуговує покупців. Перший день продано понад 100 кг свинячого м'яса, передбачається продаж м'яса: волів'яого, баранини та телятини³⁵⁴.

Втім, це в місті торгують не лише хлібом, а й булками, тістечками й тортами. В селі радість проста — хліб є. Якість хлібу залишає бажати кращого: болгарські газети повідомляють про те, що хліб грубий і кислий³⁵⁵.

Розбудовується інфраструктура, партія й уряд демонструють свою турботу про трударів.

Хата-роділка відкрита в Мар'янівці. — Велика подяка Сталіну та Постишеву.

Хата-родільня запрацювала в убогому поліському селі Білці. «В молодому садку, між тютюновою плантацією стоїть одремонтований будинок, на дверях табличка: «Пологовий будинок к-пу «Нове життя».

В хаті-родільні п'ять кімнат. Тут приймальня, ванна кімната, передродільна кімната і родільна. Скрізь чистота, ні пилинки, це не казенна палата, в кімнатах затишно, розставлені квіти, висять портрети: Сталіна, Постишева, Крупської.

Є тут і всі необхідні медикаменти. Тут жінка знайде і теплу зустріч і культурну допомогу»³⁵⁶.

З'являються принципово нові заклади, яких раніше не знало національне село — дитячі санаторії. — «У світлій просторій кімнаті група дітей уважно слухає виховательку про ліс, про білочку і жабку. А ось схилились головки над книжкою з малюнками, де намальовані червоноармійці.

Чимало ребят [так у тексті — *Л.Я.*] весело граються з куклами [так у тексті — *Л.Я.*]. Деякі виявляють хист до малювання. Розсівшись біля столиків, вони на бумазі виводять різні фігури — малюнки. Дуже люблять всі співати. В особливій пошані у малечі пісні: «Партизанська» та «Рапорт Постишеву».

Сталіна, Постишева, Ворошилова знають всі, до їх авторитету прибігають дуже часто.

Коли, хто не з'їсть свою порцію, його починають умовляти: — їж, бо Постишев не любитиме, бач, як дивиться на тебе — каже одне, показуючи на портрет П. Петровича — З'їж все, бо Волосилов тебе в класну алмію не плийме — каже другий.

Взагалі дитячий санаторій організовано обдумано дбайливо: і денний режим, і чистота, яка весь час підтримується персоналом, різноманітне, смачне меню розраховано на те, щоб дати гарний відпочинок дітям»³⁵⁷.

Та вся ця примарна (частіше показова) охайність новостворюваних осередків радянського колективного побуту — лише одна сторона дійсності. Вже давно працює маховик репресій: помітних поляків поодиноці й групами заарештовують, багато з них проходять у справі СВУ, їхні родичі ще не знають, що таке «без права листування». Водночас з розбудовою інфраструктури радянського прикордоння розпочинаються масові переселення польських родин — спочатку у внутрішні райони республіки. Пробне виселення 750 польських родин з Мархлевського уряду «успішно» здійснене в березні 1935 р. Секретар РПК Е. Завадський рапортує Київському обкому КП(б)У, що «всі переселенці задоволені, у своїх заявах зобов'язуються у майбутньому працювати на новому місці краще, щоб виправдати довіру радянської влади»³⁵⁸.

Далі більше: впродовж року постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з Мархлевського району 300 господарств» (5.09.1935 р.); «Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області» (16.10.1935 р.), «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги» (25.11.1935 р.), яка накреслювала переселення 6–7 тисяч господарств навесні 1936 р. за межі України, мурують підґрунтя державної полі-

тики масових депортацій за етнічною ознакою. Подальше визначення долі неблагонадійних етнічних груп (поляків і німців) відноситься до 1936 р. і пов'язане з відповідними постановами політбюро ЦК КП(б)У (17.01.1936 р., 15.03.1936 р.) та РНК СРСР (28.04.1936 р.).

Поміж тим, ані переселенці, ані оточуюче населення — ні пари з вуст. Справа цілком буденна, нікого вона, здається, не дивує — цілком у контексті масових міграцій. Все це в загальних інтересах, це потрібно країні, в цьому є якийсь великий сенс. Партія сказала: «Треба», решта відповіли: «Єсть».

Весь рік розбитий на ударні десятиденки, місячники. Ударництво охоплює не тільки окремих людей: змагаються цехи, бригади, сільради, національні райони. Труд з буденної повсякденної рутини, здається, перетворюється на сенс життя мільйонів. Проте, це лише агітка. Насправді труд, тяжкий, виснажливий, без вихідних і свят — це свого роду «білий квиток»: «ударники» потрібні владі — їх обходять репресії. Той, хто може працювати, поки ще отримує свою пайку — у вигляді можливості жити.

Далеким від райського залишалося життя дітей. У 1935 р. вони в останній раз розпочали навчальний рік 10 вересня. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» регламентувала засади роботи оновленої школи. — Навчальний рік тривав з 1 вересня: у перших трьох класах — до 1 червня, у 4–7 класах — 10 червня, 8–10 класах — 20 червня. Зимові канікули тяглися з 30 грудня по 10 січня, весняні — протягом 6 днів.

У союзних республіках (крім РСФРР), автономних республіках та неросійських школах РСФРР з п'ятого класу допускався ще один шостий урок на тиждень (загалом таких днів було 2) для додаткового вивчення російської мови і літератури³⁵⁹.

Преса рясніла привітаннями дітей з початком нового року, закликала суворо дотримуватися дисципліни³⁶⁰, вчителі давали підвищені зобов'язання, вміщуючи свої обіцянки під заголовками «Учбовий рік зустріну весело й бадьоро», «Педагогічна праця — цінна й почесна», «Найбільшим моїм бажанням — виховати гідну зміну комсомолу». Діти ділилися своїми мріями про майбутнє: вони прагли стати вчителями, лікарями та інженерами.

У відповідь на постанову скликають батьківські збори, де вчителі звітують про освітню роботу, доповідають про нововведення — у школі запровадили вивчення фізики. Діти радіють. Усюди створюється видимість того, що школа є ділом цікавої захопливої співпраці вчителів, дітей та батьків. «14 вересня ми скликали збори батьків. Разом з учителями обговорили готовність нашої школи до навчального року й хиби перших днів роботи.

Батьки обіцяли допомогти школі і своїм дітям в роботі, тут же заключили умову на соцзмагання по цьому питанню.

Шкільне свято ми провели дуже добре. Батьки — ударники й ударниці колгоспу — принесли своїм дітям подарунки, вимагаючи від них добре вчитися, бути охайним і т. ін.

Подарунки були різні: були свитки на зиму, гроші на виписку газет, червоні зірки, портрет Леніна, конфети, зубний порошок. Діти перед всіма обіцяли виконати вимоги батьків, постанову партії про школу.

І це були не тільки слова, ми маємо тепер 100 проц. відвідування»³⁶¹.

Навантаження дітей у школах з національними мовами викладання було вищим за звичайні: скажімо, в польських 4-х класах 5-ть уроків на тиждень було чотири рази, тоді, як згідно з новою постановою припускалося тільки 2 рази на тиждень. Втім, це було не найбільшою проблемою національних шкіл: як і раніше питанням № 1 були матеріальні негаразди, відсутність навчальної літератури. Невеликий приклад: «... Школі не хватає підручників з хімії, математики. З історії немає жодного підручника. Нема також і чорнильниць»³⁶².

Загалом, школи національних меншин відчутно відставали від українських по всіх напрямках. Перманентні зміни в підходах до «реформування мов» (причому всіх без винятку) в контексті цілковитої відсутності відповідної матеріально-технічної бази перетворювали більшовицькі культурні реформи на прожекти, а роботу національної школи на суцільний хаос. Потерпаючи від невідповідності власної кваліфікації проголошуваним завданням, намагаючись самотужки дати дітям відповідний обсяг знань, вчителі національних шкіл не мали можливості впливати на деструктивні для національних культур процеси. Оцінюючи досвід викладання урумської мови в старогнатівській школі, вчитель В. Салчі, зазначив, що перехід на національну мову викладання підвищив інтерес дітей до навчання, щоправда, робота доволі копітка, оскільки дітям доводилося вивчати багато нових слів задля збагачення мови. Надто ускладнювала діяльність викладача відсутність підручників для шостого класу практично з усіх профільних дисциплін. Наприкінці своєї замітки В. Салчі в завуальованій формі («... крім того я сам ще недостатньо працюю над собою»³⁶³) зазначив, що й вчителі страждали від недостатнього словарного запасу (точніше, від неспівпадіння кримсько-татарської та урумської мов).

Лишаються й суто робочі негаразди. Про недостатню увагу до шкіл та їхню неготовність до нового навчального року йдеться в низці публікацій, зокрема, в статті Б. Фаєрмана та Літман «Колгоспи повинні допомогти школі». Серед названих ними проблем — незавершеність ремонту, відсутність палива, нестача навчальних посібників, дефіцит ліжок і матраців у гуртожитку³⁶⁴.

До газет пишуть кожен про своє. Вчителі про те, що півтора місяці не отримують зарплати. Учні про те, що школа не виконує постанову партії про школу і переобтяжує учнів заняттями³⁶⁵.

Діти, певне, доволі екзальтовані — вони пишуть до газет і дають настанови самому Наркомосу. Учні Гарштейн та Шпіцберг з Новобродської школи обурюються: «Ми, школярі, хочемо подивитись дитячі кінофільми, але у нас не пропускають дитячих фільмів, і ми ходимо в кіно на фільми, які іноді нічого корисного нам не дають. До того ще квитки для нас дуже дорогі.

Невже не можна таки наросвіті подумати про наше культурне виховання і добитись для нас дитячих фільмів?»³⁶⁶.

Діти, як і раніше, експлуатуються нарівні з дорослими членами колгоспів. Зона їхньої особистої відповідальності перед партією — фронт боротьби з ховраками. «... Піонери Цибульський Олександр і Шлегель Яків за зразкову роботу по боротьбі з ховраками премійовані на районному зльоті молоді.

Цибульський — учень 4-го класу Альтнасауської школи — в колгоспі ім. Мануїльського на 1-е червня убив 2 000 ховраків і за шкурки одержав 700 карб. грішми. Товариш Нідер преміював його велосипедом.

Шлегель Яків — учень 3-го класу Вейнауської школи — в колгоспі ім. Косіора на 1-е червня убив 1 987 ховрахів і за шкурки одержав 600 з лишнім карбованців грішми і від товариша Нідера премію — педальний автомобіль.

Обоє вони хочуть разом убити 4 500 (!) ховрахів»³⁶⁷.

Восени 1935 р. принцип «жити стало краще, жити стало веселіше» поволі втілюється й у другій своїй частині. Повсюди скликаються й проводяться районні та обласні зльоти художньої самодіяльності. Кожен колгосп намагається створити місцевий аналог фільму «Волга-Волга».

Оголошення на кшталт: «До уваги всіх індивідуальних виконавців колгоспної художньої самодіяльності. 4 серпня 1935 р. на 9 годин ранку райоргкомітет по підготовці та переведенню олімпіади скликає зьлот всіх індивідуальних виконавців (співів, танців, гармоністів, скрипачів та інших) для відібрання кращих на обслуговування ювілейних свят та для надсилання на обласну колгоспну олімпіаду»³⁶⁸, — тиражують усі районні газети.

Під знаком підготовки до 5-ї річниці району комсомольська організація Лошкарівської МТС організувала жіночу волейбольну команду. Крім того існує футбольна команда³⁶⁹.

Село потроху приходить до тями після страшних голодних років, хоча постачання селян товарами першої необхідності, зокрема, одягом залишається вкрай незадовільним. Фактично, сільпо пустопорожні, крім сірників, солі та алюмінієвих кухлів на полицях нічого нема³⁷⁰. Однак, селом вечорами вже лунають пісні: до райських кущів, як до неба, але це вже й не очевидне пекло.

В номерах газет національних районів за 1 січня 1936 р. — жодної згадки про Новий рік — натомість тексти соцдоговорів. 24 поросяти з кожної свиноматки — мірило новорічного щастя будь-якої колгоспниці. «До нових перемог!»³⁷¹, — закликають передовиці

«Жити стало краще, жити стало веселіше». Вислів Й. Сталіна намертво в'їдається в свідомість радянського селянства, перетворюючись на прислів'я. Газети друкують сімейні бюджети, де селяни підраховують до копійчки доходи і видатки, ніби вирішуючи домашнє завдання з математики. «За 1935 рік я з жінкою виробили 495 трудоднів», — рахує мешканець Сталіндорфського району. — «Одержали на них 17 центнерів хлібу і 1 400 рублів.

З свого власного городу зібрав 20 центнерів картоплі, 40 центнерів буряків, крім інших городніх продуктів і прибутків, що одержав від своєї корови і курей.

Придбав я в цьому році для себе і для сім'ї веломашину за 380 рублів., хромові та прості чоботи, костюм і різні дрібні речі. Хата моя електрифікована. Передплачую обласну і районну газети».³⁷²

Відомості з сільських продмагів живописали картину багатіючого села. В 1934 р. в Молочанську продано 15 патефонів, в 1935 — 42; велосипедів відповідно 0–95; музичних інструментів на 2000 руб. — 8000 руб.; плакатів і портретів 2000–5000 руб.; дитячих іграшок на 3000–7500 руб.; спортінвентаря на 2500–4000 руб.; радіоапаратури 0–8400 руб.

«Багатіти не зазорно!» — дзвонять газети. Пройшло лише п'ять років, і влада дозволила тим, хто вижив у голодоморі, думати, що вони можуть сподіватися на щось, крім ліжко-місця в комунарському гуртожитку. Село щиро відзивається на гасло всією простою замордованою душею. Воно згоджується працювати в колгоспах не за страх, а за совість.

Монументально виглядає фото скотного двору колгоспу ім. К. Лібкнехта (Молочанський район) — велике показове господарство в традиціях німецького тваринництва — великі довгі стайні під одним дахом, прямокутний двір, білені стіни, акуратні шибки, дах — критий черепицею³⁷³. Село багатіє, білішає обличчям. Величезну роль у вибудовуванні нових орієнтирів життя відіграє рух ударників. Січневі номери г. «За більшовицькі колгоспи» вітали стахановців Г.Д. Фрея, І.М. Зенгера, Е.Я. Гаурта та І.Д. Кононенка з присудженням орденів Леніна і Трудового Червоного Прапора³⁷⁴. Свої «знатні люди» є в кожному районі: їх обличчя тиражують з номера в номер, вони усюди — і на ланах і на зборах, їх обирають у місцеві ради, вони їздять на Всесоюзну сільськогосподарську виставку і, повертаючись звідти в гарних пальтах з хутряними комірами, розповідають про Великого Сталіна.

Замість колишніх різдвяних свят, про які ані пари з вуст, наче їх ніколи не було, — ударні будні. Влаштовуються так звані «стаханівські дні». «На роботу вийшли всі, навіть колгоспниці Екк, Зельберт, які не тільки зимою, а і влітку не виходили на роботу. Жінок розбили на ланки по 3 чол. поставили в'язати снопи, (двоє в'яжуть, одна нагрібає солому), чоловіки — косили і в'язали камиш». Результати: зв'язано 20 тис. снопів з соломи та 2 тис. — з комишу, що мало затримати сніг на площі в 90–100 га. В'язальниці снопів з соломи виконали за 8 годин 300% норми, чоловіки — 250%, а стахановці Сафронов і Барабаш — на 300 і 250%. Треба не просто запроваджувати стаханівські дні, а перетворити їх на стаханівські п'ятиденки. Тоді орієнтири району — 120 пудів хліба з га та 3 500 (!) літрів молока з корови — втіляться в життя»³⁷⁵.

Неймовірно, але не тільки на трудовій ниві заповзятливі німці трималися попереду інших національних районів. Лікарі Орловської лікарні втілюють в життя заклик тов. Сталіна про турботу про живу людину — вони оволоділи технікою знеболювання пологів і допомогли колгоспницям Коваленко, Фернау, Штенберг перетворити народження дитини на приємну процедуру³⁷⁶.

Отож, світлий комуністичний рай не за горами. Якщо вже пологові муки навчилися долати, то й решта не проблема. «Колгоспні частівки»³⁷⁷ живописали радості щасливого колгоспного життя.

«Орем трактором на полі,
Запрягаєм і волів.
Заробив я у колгоспі
П'ятсот двадцять трудовнів.

Буде в мене і корова,
Бо колгосп телицю дав,
Я ударно робив влітку,
Марно дня не прогуляв.

Заробив я сам на полі
П'ятсот двадцять трудовнів
І на них я сам одержав
Триста сорок сім пудів.

Над столом дідусь схилився,
Слуха радіо з Москви,
У колгоспі він ударник,
Живе радо, без нудьги.

Тепер досить в мене їсти
І державі є продать,
Куплю чоботи, галоші,
Є й пальто на що придбать.

Над вікном висить краватка,
Та Марусин там куток,
Над столом вона схилилась
На «відмінно» вчить урок»³⁷⁸.

Для підкріплення високої гордості радянського громадянина за свою велику батьківщину в масовій свідомості тиражувалися й нав'язливо вправлялися в голови колгоспників відповідні думки. «Гнівні» викриття гітлерівської брехні про становище радянських німців. Як правило вони підписувалися колективно. За приклад може слугувати замітка «Не досягне Гітлер і його свора своєї мети», підписана за дорученням колгоспних зборів 10 особами³⁷⁹.

Видруковуючи веселі «колгоспні частівки», преса не соромлячись «нагадувала» про те, як тяжко живеться трударям інших країн. «Їх життя тяжке і безрадісне, ще гіршим воно буде в новому році. Говорять цифри й факти [...] 2 400 000 чоловік вмерло від голоду в усьому світі за 1934 рік.», — зловтішалася преса, замовчуючи, що голодомор 1932–1933 рр. забрав в одній лише Україні значно більше за весь капіталістичний світ, — «1 200 000 покінали самогубством в 1934 р. із-за неможливості заробити собі на прохарчування. Із 2 мільярдів чоловік, що живуть на земній кулі, принаймні, 500 млн. не мають змоги сяк-так харчуватися. Зросла експлуатація робітничого класу і трудящих, катастрофічно падає зарплата, збільшується кількість бездомних і безробітних». «Підсумки фашистського господарювання за 1935 рік. Державний борг — 30 мільярдів марок».

Не кращим виставлялося життя польських робітників. Середній заробіток лодзинського ткача, який працює на 4 верстатах, складає 20–25 злотих на тиждень. Робітниці отримують 8–10 злотих на тиждень, що, за висновками радянських репортерів, дає можливість родині з 4–6 осіб харчуватися хлібом та рідкою юшкою³⁸⁰. Радянська дійсність вимальовується незрівнянною антитезою лякалкам з закордоння. В Країні Рад — не криза, а всенародне трудове піднесення, народи країни щільними шеренгами крокують у багате радісне життя.

25 лютого 1936 р. президія Благоївського РВК ухвалила наступний план конкурсу на кращу сільраду: з лютого по листопад — конкурс між сільрадами за високий врожай; з березня по грудень — конкурс між сільрадами з розвитку соціалістичного тваринництва, молодняку, зміцнення кормової бази; з квітня по листопад — на краще культурно-побутове обслуговування села; з квітня по грудень — по збереженню житлового фонду та благоустрою³⁸¹. Цілоком відповідно сторінки газет рясніли підвищеними нормами соціалістичних зобов'язань колгоспників, а також болгарок, які присягали «допомагати своїм чоловікам, братам, близьким у тяжкій боротьбі за рекордний врожай в колгоспі та боротьбі за можливе щасливе життя»³⁸².

Кожне 8 Березня ставало приводом згадати про докорінну зміну становища жінки. Молочанський район: Марія Шефер — член українського уряду, станхановка Обоззаводу Сьомкіна дає 2 000% (!) виконання плану, Флерко Ніна довела удої від корови Мімоза до 35 літрів на день, телятниця Берта Гренерг домоглася середньодобового приросту ваги в 1 010 грамів. У районі 320 жінок — членів сільради, 150 жінок — членів депутатських груп, 32 жінки — керівника депутатських груп, 2 жінки — голови сільради, 9 жінок — заступників голів сільрад, 12 — заступників голів колгоспів, 5 бригадирів рілницьких бригад, 12 бригадирів тваринницьких бригад, 9 завідувачок МТФ, 38 завідувачок ПТФ, 12 ланкових, 9 трактористок, 3 штурвальниць, 1 шофер, 6 зоотехніків, 5 агрономів, 55 медпрацівників, 109 вчителів (від загальної кількості 224 особи). У 1936 р. в районі діяли 64 сезонні дитячі ясла (на 3 148 дітей)³⁸³.

Тій же меті підпорядковані «сталінські походи» та соціалістичні змагання між національними районами. Молочанський район у березні 1936 р. вступив у змагання з Ваннівським (німецьким) районом Азово-Чорноморського краю. Система заохочень учасників змагань продумана й прописана з бухгалтерською скурпульозністю: занесення на обласну мармурову Дошку пошани 55 кращих колгоспів та 5 кращих радгоспів, опублікування в обласній газеті «Зоря» почесного списку переможців сталінського походу, фонд преміювання — 10 легкових автомашин, меблювання квартир 100 кращих голів колгоспів, бригадирів, трактористів тощо, кошти на електрифікацію в 1937 р. десяти колгоспів, на організацію п'яти звукових кінотеатрів, 20 духових оркестрів, 5 премій сільрадам на впорядкування сільради по 10 тис. на сільраду, для преміювання районів не менше 100 тис. карб. на район, для іменного преміювання — тисячу цінних іменних премій (велосипеди, патефони, радіо, рушниці, годинники, фотоапарати), а також (!) обласний значок переможця сталінського походу³⁸⁴.

Не менш помпезно тепер відбуваються підготовка та святкування 1 Травня. Про Великдень жодної згадки, навіть у критичному ключі. Створюється враження, що пам'ять про нього вщент стерта з ментальності етнічного селянства. Натомість, підготовка до 1-го Травня триває цілий місяць: «Колгоспники артїлі імені Косіора в готуванні до 1 Травня об'явили декадник чистоти з 5 по 15 квітня і змагаються за кращий колгоспний двір, город і хату.

Правління колгоспу виділило для преміювання гроші та вівці. Колгоспники 1-ї бригади (Дурлах) б'ються за перші премії; вони кладуть цеглові тротуари, поправляють забори, вирівнюють вулицю, чепурять горіща». «В колгоспі «Гігант» впорядковують новий парк, озеленюють вулиці, алеї і двори.

Готуються до здачі норм ГПО і ГСО 15 чоловік, готується драмгурток і духовий оркестр. Уже є спортмайдан, розгортається фізкультурарбота, придбали спортмайна на суму 1 800 руб., готуються до виступу 15 спортсменів, готуються ворошилівські стрільці, піонерам [шиють нові — Л.Я.] галстуки.

Бригади кінчають до свят всі весінні роботи, колгоспники одержать авансом по 30 копійок на трудовень».

«В колгоспі імені Держинського (Пришиб) чистять двори, кладуть тротуари, сажають дерева; особливо дбають за здоровий санітарний стан дит'яслив.

Члени комісії Минько, Бабинова, Сологуб, Любченко та Маслич зобов'язались, щоб до 1 травня кожний двір був з тротуаром, був би чистий, озеленений»³⁸⁵.

Втім, свята у сільських громадах закінчувалися швидко. Нескінченна робота, яка мала проходити ударними темпами, поглинала життя людей. Власне, весна-літо-осінь переважно проходили в полі. До польових станів перемістився центр діяльності владних структур та партійних осередків. Влада щодня дбає про те, щоб робсила була вгодована і пильно наглядає за її психологічним станом.

Селяни поки що не криються у висловленні свого невдоволення дрібними негараздами. Вони активно пишуть до місцевої преси, намагаючись вплинути на небалих керівників дрібного гатунку. «Правління колгоспу ім. Держинського скупердяжничка на громадським харчуванні на збиральній. Щодня тут варять борщ, галушки, затірку і навпаки затірку, галушки, борщ, і кожного сніданку,

обіду й вечері по одному якомусь з цих блюд. За весь час тільки двічі варили компот», — гнівиться колгоспник Юрченко. — «Правлінню колгоспу треба організувати для колгоспників краще харчування і більшу турботу проявляти про людей»³⁸⁶.

Колгоспні керманічі зі свого боку запевняють у невпинному зростанні життєвого рівня сільських трударів і демонструють зростання матеріально-технічної бази господарств. Найкращі досягнення в німецьких колгоспах Дніпропетровщини³⁸⁷. Досі — в 1936 р. — вишукують і знаходять куркулів. Бородін М.П. з 6-ти свиней пригнав тільки 4, решта — втекли³⁸⁸. Причини нав'язливого стану селянської свідомості зрозумілі. — Проблем ще дуже багато, а покарання за них вагомі. Треба виставляти персонально відповідальних за них, аби до громади не застосували принцип колективної відповідальності. Виселені з Житомирщини та Київщини поляки й німці живуть тут — поруч, усім зрозуміло, як радянська влада ставиться до непокірних. Отож пересічні колгоспні негаразди намагаються вирішити в робочому порядку. Газети закликають і попереджають своїми заголовками: «Ситі корма — худобі. Немає догляду. Не турбуються про коней. В саду росте бур'ян. Немає культроботи. Навести порядок в облікові трудоднів. Продукти пропадають [в їдальні протухнув бичок — Л.Я.]». Загалом замітки своєрідної «колгоспної варти»³⁸⁹ займають майже всю 4-ту полосу.

Наприкінці вересня Молочанський райвиконком повідомляв громадян, що в районі з'явилися вовки і закликав охотбригади організувати відсіч хижакам³⁹⁰. Тварини цікавили пресу не менше за людей. Цілі розвороти районних газет присвячувалися статтям про кращих представників тваринного світу, яких готували на Всесоюзну сільськогосподарську виставку. Тут і рекордистка корова «Нюрочка»: 1930 року народження з Коларовського району, вищий добовий удій — 47,8 кг., жива вага 585 кг. Бугай «Восдило», який народився 1932 р. в племгоспі ім. К. Лібкнехта від рекордсменки «Вікторії» і «Баскета» по лінії «Прем'єра» і «Бенца», жива вага 1 172 кг. — рекордсмен по червоно-німецькій породі. Використовувався, як зазначалося, на пункті штучного запліднення, став батьком більше 500 голів у колгоспах та 100 — в племгоспі³⁹¹.

Були й менш щасливі тварини, яким не повезло з родоводом. «На території Альтнассауської сільради на ниві колгоспу ім. Куйбишева у десяти кроках від шляху на Гохштедт вже більш двох тижнів лежить здохлий кінь.

Хто був хазяїном цього коня невідомо, але це не може служити будь-яким виправданням для голови сільради Пфейфера і голови колгоспу Шульца, які вчасно не приймають мір усунення розповсюдження зарази»³⁹².

З початку червня триває обговорення законопроекту про заборону абортів. Т-ка Шнель пропонує жінкам, у яких менше 3-х дітей, заборонити переривати вагітність.

Несподівано широкий резонанс обговорення набуло в болгарських селах. Видно, це була насущна проблема. Тоді, як лікар Вірік доводив шкідливість абортів для організму жінки, вчитель Ів. Мавлевський зазначав, що матеріально утримувати родини, де більше 8-ми дітей, надзвичайно складно, а тому аборти треба дозволити, водночас збільшивши строк (до 5-ти років) ув'язнення за кримінальні аборти. Задрипниченко висловлювалася за дозвіл робити аборти жінкам, які мали більше 4–5 дітей. Вона ж виступала за збільшення штрафу при

розлученні з 50 до 200–300 руб.³⁹³ Колгоспниця Михайлова Кіровської сільради — мати 9-ти дітей — виголошувала цілковиту підтримку законопроектові, зазначаючи, що кожна жінка повинна мати не менше 5-ти дітей. Разом з тим вона вказувала на те, що в проекті не визначена міра допомоги держави матерям, які виховували дітей до 5-ти років. Адже умови соціалізації підростаючого покоління на селі, де дошкільні установи залишалися екстравагантно рідкісним явищем, були значно складнішими за міські. Нагадаємо, що згідно з уставом артілі вагітна жінка мала право на місячну відпустку до та після пологів, під час якої їй нараховувалася половина середньої заробітної плати. Решту часу матір новонародженого не мала жодних переваг у колгоспі³⁹⁴. Сільські садочки на загал перебували в жахливому стані. Ось як описана дитяча установа с. Ульяновка, колгосп ім. 1 Травня. «Дітей в дитсадку, систематично не миють, спать кладуть на соломі в клуню. Це очевидно для того, щоб фізично загартувати дітей.

Але для чого стіни будинка, де міститься дитсадок, обвішані образами, а під ними розвішані революційні гасла? Невже для того, щоб загартувати мозги дітворі?»³⁹⁵.

На складні проблеми жінки-колгоспниці звертала увагу Марія Коева — вдова, матір 8-ми дітей, яка пропонувала внести до законопроекту статті про підтримку багатодітних матерів-удовиць³⁹⁶.

Врешті, не очікувано, проте закономірно, кампанія стала приводом для суспільного обговорення проблем тривожної трансформації сімейно-шлюбних відносин та міжособистісних взаємин, які нічим не регламентувалися. Послідовно знищуючи традиційний шлюб, влада натомість не забезпечувала жодних соціальних гарантій дітям з неповних сімей, перетворюючи їх на заручників вкрай складної ситуації. Синякова Анна, скаржилася на чоловіка, який розлучився з нею і вигнав на 6-му місяці вагітності. Безхатню жінку, що втратила родинне вогнище, та її ще не народжену дитину «кинуло» також і правління артілі «15-летіє ВЛКСМ», яке не надало їй жодної допомоги з зароблених раніше трудовнів³⁹⁷.

Становище жінок у колгоспах загалом було найменш захищеним. Яскравим унаочненням реальних перспектив колгоспниці є лист Вікторії Шацілової, молодій дівчині-комсомолки: в 1930–1934 рр. працювала в колгоспі, комсомольською організацією та управою колгоспу була відправлена на курси трактористок, вернулася до колгоспу, працювала, восени 1934 р. застудилася, захворіла на запалення легенів, яке перейшло в туберкульоз. Далі практично перетворилася на інваліда, цілком не потрібного колгоспові. Писала до райкому комсомолу, аби допоміг вилікуватися і повернутися до роботи на тракторі.³⁹⁸

Так, у важкій виснажливій роботі без жодних соціальних гарантій (переважна більшість колгоспів була просто не спроможною утримувати непрацездатних) минало життя колгоспниць. Та, крім самовідданої праці, держава у післяголодні роки прагла від них більшого — без упину працюючи, вони мали відновити популяцію «робсили» після голоду 1932–1933 рр. Аби заохотити жінок до народження нових будівничих соціалізму, газети пояснюють шкоду передчасного переривання вагітності та пропагують досвід роботи зразкових ясел. На першій полосі — фото відділу грудних дітей при зразкових яслах

№ 200 у Москві. — Діти в слинявчиках, на спеціальних стільцях, навколо щасливих дітлахів — іграшки, на підвіконні — квіти. Доволі сучасне фото³⁹⁹, але воно жодною мірою не стосується життя селян в нацменселах України. Буття жіноцтва тут залишалося на загал складним сплавом дорадянських обов'язків у родинному колі та вимушеного ударництва на виробництві. Саме тому, що сполучити надвисокі навантаження в житті простої трудівниці було вкрай складно, народжуваність не зростає, поміж жінок, поруч з рухом ударниць, міцнішає коло тих, які їх ненавидять.

«Не змінюють свої поведінки колгоспниці артїлі ім. Гаврилова, Артеменко Олександра, Котуна Одарка та Сардак Марія. Вони агітують проти стаханівського руху, систематично нападають на стахановок колгоспу, опльовують, дискредитують їх прилюдно і особливо на кращих стахановок Озерець Євгенію, Корнуну Пріську та Мілер Емму.

Так вони зробили черговий напад на них 30.08. з лайкою «чорти, заїдають людей, їм більше всіх треба, і не наїдяться ніколи за тією роботою, все спішать, щоб рано роботу розпочати» і т. інш., взивали та лаяли найбруднішими словами⁴⁰⁰. Звичайно, це були голоси «ледарів та родичів засуджених».

Трансформація повсякденного життя етнічного селянства під ударами модерної епохи набирала обертів, незважаючи на супротив поборників традиціоналізму. Разом із технікою в село прийшов новий ритм трудових процесів, який прискорював навколо себе всі інші ритми життєдіяльності. Ударники масово пересідали на рувери, за ними тяглися решта. З дива на звичайне явище перетворилися автомобіль та мотоцикл. Літак — вже не пекельний пристрій, а прекрасна червона машина, на якій улюбленець народу В. Чкалов творить великі подвиги. Село вчиться співіснувати з технікою і убезпечувати себе від усіх тих загроз, які вона в собі приховує. В жовтні газета Молочанського району повідомляла про трагічну загибель голови артїлі Дмитра Чорного, який підірвався під час переливання пального. Відзначаючи, що під час загибелі Чорного декілька колгоспників були покалічені, обласний виконком через пресу сповіщав колгоспи та МТС про правила зберігання пального⁴⁰¹.

В жовтні ж відбулася конверсія (обмін) облігацій державної позики. В низці сіл вона була перетворена на чергове радянське свято. Альт-Касауська сільрада провела її з духовим оркестром, «в усіх колгоспах красувались лозунги, які пояснювали значення і завдання конверсії». Кожен колгоспник приніс облігацій на 62–100 руб. У колгоспах Тіфенбрунської сільради обміняли облігацій на 40 360 руб., Орловської сільради — 108 875 руб., працівники держустанов та службовці району — понад 100 000 руб.⁴⁰² — Радянські газетярі пишуть, що це — свідчення підтримки влади селянами. Водночас зрозуміло, що це — метод позаекономічного визиску трударів села, яким авансом виплачували по 30 коп. на трудовень і, водночас, вилучали грошову масу у формі всілякого роду облігацій та масових громадсько-політичних кампаній.

Централізованого планомірного характеру набуває робота в дитячому середовищі. Держава тепер не тільки експлуатує дітей на боротьбі з ховраками та бур'яном, а й ширить країною досвід діяльності дитячих установ Москви та Ленінграда. Одним із перших Палац піонерів і жовтенят відкривається в Молочанську. Він розміщується в триповерховій будівлі, певне націоналізованій⁴⁰³.

З його відкриттям 15 жовтня 1936 р. піонерів та учнів Молочанського району вітали в пресі секретар обкому КП(б)У та голова облвиконкому Федяєв. Палац мав «14 чистих, прекрасно оформлених великих кімнат. В кімнаті жовтенят всілякі іграшки, [...] попід стінами кімнати дитячі меблі, килими [...] 4 піаніно, 3 скрипки, струнний оркестр, різні іграшки: як педальний автомобіль і інш. [...] гуртки: музичні (піаніно і скрипка), струнний, балетний; фото, радіо, шашковий, шаховий, художній, літературний [...] гарна бібліотека [...] агролабораторія [...] автотракторна лабораторія, де кипітиме робота юних техніків, гуртки авіамоделістів і фотоаматорів і різні допоміжні майстерні». Перші 10 тис. руб. на устаткування палацу отримали за розпорядженням Хатаєвича. Подяка висловлювалася також Е. Нідеру, О. Рейфштейну, тов. Рабкіну⁴⁰⁴ — ударникам, які взяли діяльну участь у відкритті дитячої установи.

Німецькі райони Південної України багатіють, народ обростає добром, ударники — учасники всіляких зльотів вже непогано вдягнені, позують перед фотокамерами в гарних пальтах та хутряних шапках, вони мало нагадують забитих селян зі світлин часів розкуркулювання, вони більше схожі на «червоних директорів». Трапляються вже й світлини усміхнених жінок, вони набрали колишньої округлості, деякі навіть гарно зачесані. Це переважно сільські вчительки.

Потроху адаптуються переселенці. Вони мовчать і про причини того, як вони опинилися в Східній Україні, і про те, як це відбувалося. Удавано радіють і дякують уряду за турботу. «Я хочу передати свою радість. Сам я та батько мій з Західної області, але в Молочанський район до Македону я прибув в 1934 році. В Західній області я за все життя не бачив стільки хліба та ще пшениці, скільки на Україні за цей час. А як ми погано жили за царату! Батьки завжди заробляли, а я пас скот у куркуля, тільки за те, що впроголодь жив. Їв чорний житній хліб.

А тепер я сам маю за 1-е півріччя 50 пудів пшениці, багато овочів городини й фрукти; купую хату за 500 карб. Якби мені хто раніш сказав, що я житиму в достатках, я не повірив би. Так не жив ні батько мій, не дід»⁴⁰⁵.

В листопаді преса вибухає новиною дня — громадянська війна в Іспанії. Постає з попелу ідея всесвітньої пролетарської революції. Шпальта з дня в день тиражують фото іспанських бійців, їхніх дружин та дітей, статті-репортажі з полів бойовищ. Радянський народ забуває про своє і охоплений великим поривом інтернаціональної солідарності. Розпочинаються кампанії збору коштів і харчів для героїчних жінок і дітей республіканської Іспанії, Долорес Ібарурі. Восени 1936 р. селянам нав'язують систему відрахувань на допомогу дітям і жінкам героїчної Іспанії: вони були різними — для службовців половина денного заробітку, школярі звітували, що збрали 15 рублів; колгоспники — перераховували півтрудодня, жінки збирали зі свого боку, хто 11 кг. борошна, хто одяг⁴⁰⁶.

Передчуття близької війни стають виразнішими. Молодь рветься до Іспанії — навести врешті лад в Європі. Всі готуються стати гідними червоними бійцями. Не відстає й старше покоління. Ідеї тотальної мобілізації всеохоплюючі. 20 грудня 1936 р. з ініціативи Сталіндорфського партосередку відбувається похід у протигазах. Взяли участь 29 кращих людей району: 8 членів сільради, 5 голів колгоспів, 19 активістів (серед них 51-річний Шпігельбурд з

колгоспу «Біробіджанець», 44-річний бригадир Мільман та доярка Пархомиць Одарка).

Загалом в організації ТСО перебуває 200 осіб, всі акуратно сплачують членські податки⁴⁰⁷.

На сусідніх шпальтах розгортається трагічна діарама троцькістсько-зинов'євської справи. Народ обурений і закликає уряд покарати зрадників великої ленінської ідеї смертю. Тут же розміщений проект Конституції — найдемократичнішої в світі, народ його обговорює і радіє своєму щастю.

Так, побиваючи «внутрішніх ворогів», створюючи текст формальної Конституції, пориваючись на революційні барикади Іспанії, нацменсело, в якому не вщухають перманентні чистки, судилища та йдуть вже масові переселення, підходить впритул до Великого Терору 1937–1938 рр.

7. Етнічні громади в післяголодному місті

Попри страшну руїну виробничих сил села промислове зростання країни було стрімким і викликало відповідні зміни в її міському населенні. Урбанізація була найвідчутнішою за всю історію України — від 5,4 до 11,2 млн між 1926 і 1939 р. Приріст міського населення становив 20% і відбувся також шляхом зарахування великих сільських поселень до категорії міст⁴⁰⁸. У період між все-союзними переписами частка міських мешканців зросла з 18,5 до 36,2% всього населення. В територіальному вимірі зростання відбувалося нерівномірно. Найбільший приріст городян спостерігався в Донецько-Криворізькому басейні. На Донбас і Придніпров'я припадало 3/4 приросту міського населення. Міста Правобережжя на думку Б. Кравченка перебували в застої. У 1926 р. в містах проживало 16,1% населення регіону, в 1939 р. — 20,5% (для порівняння в Донбасі аналогічні показники становили 26 та 48% відповідно). На Поліссі рівень урбанізації знизився між 1926 та 1939 рр. на 5%⁴⁰⁹.

Зміна співвідношення сільського й міського населення в структурі народу України стала епохальним наслідком колективізації та спричиненого нею голодомору. Воно, безперечно, було першим кроком на шляху її перетворення на сучасну індустріальну державу. Однак, більшовицькі методи модернізації спричинили надшвидке кількісне зростання частки городян без відповідних якісних змін в інфраструктурі населених пунктів та відповідної підготовки масової свідомості. Наслідки не заставили на себе чекати. — Відбувся крах гасел епохи «Великого ривка» про тотальну політехнізацію робсили. Робітництво середини 30-х рр. на загал малоосвічене, з низьким рівнем кваліфікації, ментально кровно зв'язане з селянським традиційним світом. Власне, село прийшло в місто і принциповим чином вплинуло на хід етнокультурних процесів у ньому.

Не менш важливо усвідомити, що радянський модернізаційний ривок відбувався на тлі економічного занепаду села й найжахливішого голоду ХХ ст., який спотворив життя українського міста. Після скасування карткової системи центр роздрібною торгівлі перемістився до державних крамниць та ларьків — влада дуже добре усвідомила «виховну» роль «продовольчих труднощів» і прагла закріпити за собою роль визначального гравця на споживчому ринку. Віднині вона вирішувала, кому, скільки і за якими цінами продавати. Місце

ринка посідають булочні, овочеві та м'ясні магазини, універмаги. Вони зазвичай не задовольняли запити населення. Останні на альтернативній основі втамовувалися мережею кустарних кооперативів⁴¹⁰. Тотальний дефіцит допомагав виробляти додаткову вартість «з повітря». Центральна преса, як приклад, наводила Озаричі: магазинів багато, але чай, тютюн, керосин можна купити тільки у спекулянтів; селяни, що привозять свої товари на ринок, не спроможні купити сіль, мануфактуру, зимові речі. Гарантовано їх можна придбати лише в райцентрі чи місті⁴¹¹. Ринок з вільними цінами, які визначалися співвідношенням попиту-пропозиції, перейшов у підпілля, і євреї у ньому відігравали не останню роль. Та це була інша, прихована від сторонніх реальність. Офіційно ж почасти справдилися передбачення І. Вейцбліта: містечко перетворюється на торговельний центр для оточуючих колгоспів, в якому ті, реалізуючи надлишки натуроплати, могли в «цивілізований спосіб» придбати необхідні промислові товари.

Потроху змінюється зовнішній вигляд міст і містечок, які розвиваються за генеральним планом у відповідності до ухвалених стандартів⁴¹². Стихійна забудова зводиться до мінімуму. Вперше за тривалий час держава вкладає гроші в ремонт і зведення нових будинків — промислові міста гостро потребують нового житла, робітничі поселення розростаються навколо фабрик, заводів, шахт. Тут зводяться переважно бараки — примітивні, наспіх зведені багатоквартирні споруди для, як тоді здавалося, тимчасового проживання. «Удобства» — на дворі.

В шахтарських селищах починає реалізовуватися програма перетворення похмурих, брудних поселень на зразкові міста-сади. Розроблювані впродовж 20-х рр. проекти архітекторів, як здається тоді, набирають реальних обрисів. Інфраструктура міст і містечок вибудовується за радіальним чи квартальним принципом. У центрі — райком чи обком партії, адміністративні споруди, театр чи клуб, бібліотека, магазини, пошта. Центр, як правило, електрифікований ще наприкінці 20-х рр. Навколо — спальні райони, робітничі слобідки, з притаманною їм тіснявою, побутовою необлаштованістю. Вулиці в центрі асфальтуються чи брукуються — і це не дивно, тут відбуваються масові процесії, мітинги з нагоди всесоюзних свят — все має бути охайним. В окремих районах проводять водогін — він поки що вуличний, розрахований на декілька сот сімей водночас. Завдяки організованим колективним зусиллям місцевої спільноти, як правило до травневих свят, висаджують дерева, створюються клумби. Міські райони змагаються між собою в озеленінні. Масовим явищем стає створення скверів та парків. Відносно нове явище — їдальні: заводські (на підприємствах) та комунальні — вони ширяться країною і виявляються доволі зручними в користуванні.

Громадський транспорт є поки що привілеєм столиці та великих міст. У невеликих містах та містечках населення ще долає відстань до роботи, школи, ринку пішки.

Замість дрібних приватних магазинів та лавок центрами торгівлі стають магазини та ларьки державної та кооперативної торгівлі. Навіть у невеликих містечках, таких як Копульє, є раймаг з декількома відділами, продуктовий магазин, булочна, магазини з продажу галантереї, одягу, взуття, посуду тощо⁴¹³.

Як новостворені, так і ті, що мають давню історію, міста й містечка набувають ознак універсальності. Звичайно, в них ще помітний історичний, місцями

етнічний колорит, але він вдало ретушується радянським макіяжем: кумач та плакати-гасла прикривають рештки буржуазного будівельного мистецтва, в центрі міста — незмінні пам'ятники В.І. Леніну та решті більшовицького пантеону. Перейменовуються не тільки вулиці (замість дореволюційних Банної, Синагогальної, Великої Скотопрогінної тиражуються ухвалені для загально-союзного вжитку Пролетарська, Луначарська, Радянська, Ленінська) а й міста — Катеринослав стає Дніпропетровськом, Юзівка — Сталіним, Єлизаветград — спочатку Зинов'ївськом, згодом — Кіровоградом.

Міста й містечка України тиражують типові ознаки радянського поселення міського типу, принаймні в адміністративній частині. Мало відрізняються фото районних та міських газет, які демонструють обличчя міста в травневі та листопадові свята. Певною мірою так само, як стандартизується оточуюче середовище, стандартизується свідомість широких верств міського населення. Не останню роль у цьому відіграє преса. З середини 30-х рр. всі міські та районні газети тиражують обов'язковий інформаційний набір. Перші два розвороти несуть вістки з Кремля та рештки країни: вони вводять читача в курс справ у СРСР; трохи інформації зі світу, майже третина — присвячена місцевим подіям. Оскільки влада при звичає населення до читання (через обов'язкові політінформації в тому числі) — громадяни, навіть найменш освічені, потроху об'єднуються спільним інформаційним полем. Це раніше у євреїв були свої свята, у православних свої — тепер і свята і будні у всіх однакові. Позитив у тому, що завжди є спільна тема для розмови. Негатив у тому, що все це оманлива брехня, насаджувана силоміць.

Радикальні зміни відбуваються в традиційній свідомості міських етнічних громад. Як цілком слушно зауважувала російська дослідниця Е. Школьнікова, «до кінця XIX ст. більшість містечкового населення зростала в невіданні про оточуючий світ. Вони були б здивовані дізнатися, скільки різних образів життя існує, і могли б не повірити, що є місця, де ніхто не говорить на їдиш. Увесь світ сприймався, як такий, що складається з містечок, що йдуть одне за одним, поки не досягнеш головного — Єрусалиму. Чули про Варшаву та Нью-Йорк, Москва була лишень ім'я з чужого світу»⁴¹⁴. Тепер все змінюється діаметрально, принаймні в свідомості перевісників революції та наступних поколінь. Слід визнати, що намагання більшовиків вбудувати в свідомість молодого покоління фанатичну ідею месіанської обраності радянської держави та укорінити гордість за радянську батьківщину увінчались успіхом. «Москва стала тепер новим Єрусалимом для містечок, вона центр усього, там відбуваються головні події, туди прагне уїхати [...] молоде покоління»⁴¹⁵. Гіпертрофовані уявлення радянського патріота формує радянська масова культура, вона вміє все поставити на користь радянському ладу: і успіхи перших п'ятирічок, і знищення куркуля як класу, і подвиги В. Чкалова, і процеси СВУ та троцькістсько-зинов'євського блоку, і вбивство Кірова. Етнічна ідентифікація відходить на другий план, щоправда цілковито знищити її не вдається, та влада поки що й не ставить перед собою такого завдання.

Поки що існують «національні» школа і театр. Поки що існує преса національними мовами. Вона висвітлює низку проблем, що безпосередньо стосуються українських нацменгромад та їхніх закордонних родичів. Щоправда

періодика національними мовами не користується попитом, її насаджують по рознарядці, втім, вона широко доступна — її можна прочитати в кожному клубі, бібліотеці, червоному кутку, Домах народів сходу, де влаштовуються регулярні колективні читки газет для малописьменних та неписьменних. Преса ще не цілковито стерилізована: в 1935–1936 рр. радянські газети на їдиш пишуть про життя закордонних євреїв у дрібницях — у Лодзі та Львові громади живуть своїм традиційним життям, афіші закликають на мін'янь, наречена йде у мікву, на спільне свято Рош Хашана усюди євреї їдять яблука з медом⁴¹⁶.

У великих містах життя бурлить. — У містечку відбуваються суперечливі демографічні процеси. Воно, як і раніше, ще не місто, але вже й не село. Під час голоду примістечкові єврейські колгоспи проявляли сталу тенденцію до зникнення. Не останню роль у цьому відіграли кампанії оптимізації, під час яких невеликі колгоспи об'єднували у великі господарства. З 79 примістечкових колгоспів (12,8 тис. членів), обстежених на Україні в 1930 р., в 1935 р. лишився 31, в якому працювало 3 700, тобто третина попередньої кількості членів. (Ще більш вражаючими були наслідки оптимізації єврейських колгоспів у Білорусії — на 1935 р. діяли 17% колгоспів, створених під час суцільної колективізації⁴¹⁷).

Єврейські колгоспні маси без ентузіазму поставилися до ідеї інтернаціоналізації. Тим не менше, тенденція до зростання питомої ваги неєвреїв у примістечкових колгоспах була органічним явищем, яке відбивало соціально-економічні тенденції часу — містечкові мешканці не мали тоді інших варіантів для застосування робочих рук. У 1934 р. в «єврейських» колгоспах Деражні вже 35,5% українців, Нової Ушиці — 24%, Томашполю — 28,2%, Златополя — навпаки, євреї становлять лише третину. Як і раніше, примістечкові колгоспники являють собою певний перехідний соціальний тип — вони працюють у колгоспі, а мешкають у містечку (оскільки критично не вистачає житла). На роботу щодня ходять за декілька кілометрів. Крім землеробства виживають за рахунок підсобних промислів. Сфера їхньої зайнятості — дрібні кузні, ремонтні майстерні, маслобійки, крупорушки, млини, крохмальні заводи, лісопилки тощо.

Специфічний зліпок часу — так звані промколгоспи. Приміром, у Летичеві він об'єднує 76 сімей, з них — 66 єврейських. 54 родини зайняті сільськогосподарською працею, решта — виробляють зельтерські води, хліб, крупи та масло. В складі колгоспу створені 3 буфети, в яких зайняті 3 службовці. Промислові підприємства, що мають широкий збут у містечку, фактично покривають від'ємний баланс сільськогосподарського сектору. Колгоспники, зайняті в полі, бідують і кидають колгосп. Аби мобілізувати підприємство, наймають (!) додаткову робочу силу — українців. Втім, чимдалі збитковість сільськогосподарського сектору стає очевиднішою. Правління (!) колгоспу повертає державі спочатку 75 га землі в 1933 р., ще 50 га — в 1935 р. Такі, цілком сучасні, маркетингові рішення, які оптимізували конкретне виробниче об'єднання, тогочасна більшовицька держава була не спроможна оцінити, тим більше схвалити. Підприємницька зарозумілість євреїв кваліфікувалася не інакше, як злі наміри класового ворога. Держава ж бо була зацікавлена не в підвищенні ефективності виробництва, а в докорінній зміні соціально-класової структури суспільства. В новій історичній версії суспільного ладу колгоспи мали займатися землероб-

ством і скотарством, фабрики й заводи — виробництвом промислової продукції. Гігантоманія перетворилася на хворобу епохи. Управлінці оперували поняттями «вищого» порядку, в які не вписувалися ані голодомор, ані невеликі — універсальні багато-профільні виробничі об'єднання.

Втім, до 1936 р. (до прийняття нової Конституції) примістечкові колгоспи — ще доволі вигідне підприємство для колишньої єврейської буржуазії. — Попри виставлені адміністративні кордони в них пробиваються, аби позбавитися тавра позбавленця, що називається «заплутати сліди». Це завжди позначається на виробничому житті колгоспів — окремі колгоспниці ніколи не працюють, на життя заробляють, торгуючи на ринку; в 1934 р. колгоспники Кам'янця два дні з шестиденки не працюють, живуть на валюту з-за кордону, продукти харчування купують у Торгсіні; колгоспники Томашполю торгують на ринку яйцями, маслом, хлібом (на той час вони видавалися ще за картками); дефіцитом, отриманим у мережі Торгсину, на місцевих ринках спекулюють не тільки колгоспники, а й ремісники.

Фігура фартового підприємця, багатолокого і невловимого, вже підноситься в масовій пропаганді, як атрибут минулого, але ще існує. 1935 р. — містечко Куньєв. Колишній кустар — нині колгоспник примістечкового колгоспу використовує колгосп, як прикриття від фінвідділу. Насправді живе, як і раніше, за рахунок майстерні. Завдяки посвідченню колгоспника отримує замовлення від колгоспів, сировину — від промкооперації, різницю продає на ринку. «Лишками» приторгує в Києві та Шепетівці. Подібним «колгоспникам» нараховуються трудодні як у Куньєві, так і в решті містечок округи. Вони навіть об'єдналися в артіль⁴¹⁸.

Голод 1932–1933 рр. дещо призупинив відтік людної з депресивних районів, та, однак, не змінив генеральних тенденцій перерозподілу людної у республіканських та союзних масштабах. Як тільки ознаки виходу з кризи унаочнилися та відновилися вербування на великі будівлі, міграція з містечок Правобережжя знов набрала суттєвих розмірів. Мігрує переважно молодь, підлітки, які тільки вступають у життя, їдуть навчатися в ФЗУ, технікуми, згодом ВУЗи. В невеличкому Любаничі 70 молодих євреїв виїхало на навчання, вдома бувають рідко, з батьками спілкуються листами⁴¹⁹.

Якщо в 20-х рр. змішані браки ще рідкість, у 30-х рр. вони у містах перетворюються на звичайне явище. Молодь визнає за шлюб тільки реєстрацію в РАГСі. Проблеми традиційної єврейської родини в радянській Білорусі та Україні однакові. Дочка всупереч волі батьків збігає з дому й одружується з білорусом. Раніше батько б відразу прокляв непокірну доньку та відмовився від неї перед громадою, тепер він йде до синагоги й пише листа рабину, просячи поради. Рабин радить змиритися й відсидіти шива⁴²⁰. В українському Хашуватому донька набожних євреїв виходить заміж за українця Степана. Батько бідкається, що відвів від доньки небезпеку комсомолу, а Степана прогледів. Він сидить по ній шива (так, ніби вона вмерла), не визнає ані її чоловіка, ані онука. Пізніше друга донька виходить заміж за єврея Нахмана, який щоправда ... комуніст. «Хоч він і комуніст», — розмірковує батько, — «Та все ж достойної родини, отож є надія»⁴²¹.

Джерела свідчать, що традиційні єврейські шлюби відбувалися таємно, практично в підпіллі перейшла низка складових традиційного сімейного та громадського побуту⁴²². Серед тих, хто всупереч настійливій державній пропаганді, дотримувався релігійних традицій були такі, що робили це за звичкою, були й ті, хто усвідомлено став на шлях протидії радянській тоталітарній машині на рівні духовного життя. Перші розмірковували: «Більшовики не праві, що насили на все єврейське. Як можуть сивобороді євреї зневажати Шаббат, шлюб має бути шлюбом, обрізання обрізанням, а інколи молитися не зле, та й кому це шкодить? Ленін — велика людина, але Мойсей, Давид, Віленський Гаон, що, вже є нічим для євреїв?»⁴²³.

Ментальність та, відповідно, повсякденність обивателя трансформувалися найнесподіванішим чином: в 1931 р. «Трибуна» розповідала наступну, цілком традиційну з точки зору алгоритму дій особистості, втім цілковито радянську за обставинами, ситуацію. 60-річний вербувальник відправився до містечок за новою партією добровольців. У кожному містечку він спочатку йшов до синагоги й там бесідував про Песах, міньяни⁴²⁴, Шаббат у переселенських колгоспах, запевнюючи традиційних євреїв, що радикальних змін у їхньому житті після переселення не відбудеться⁴²⁵. Дослухавшись до слів агітатора, частина молоді, що мала їхати до ФЗУ та промислових підприємств, вирішила завербуватися до єврейських колгоспів, але відклала від'їзд до закінчення Песаху⁴²⁶. Літні євреї відмовилися, мотивуючи тим, що звикли до місцевої синагоги. Є доволі багато повідомлень про те, що в примістечкових колгоспах дотримувалися релігійних свят та Шаббату, спочатку легально — пізніше утаємничено, аж до кінця 30-х рр.

1935 р. — у Пропойську голова артїлі дозволив трьом членам перенести вихідний з понеділка на суботу⁴²⁷. 1936 р. — у копульській кравецькій артїлі 7 кустарів не вийшли на роботу в Йом Кіпур⁴²⁸. В низці містечок кооперовані кустарі не стають до праці ані по суботах, ані в Песах та Новий рік. І так до кінця 30-х рр. у Шклові, Краснополлі, Ушачі, Славуті та ін. Член колгоспу «Інтернаціонал» (Узда) разом з трьома товаришами готується до Песаху, разом вони печуть мацу. Газети повідомляють, що кустарі, не криючись на вулицях від сторонніх, несуть мацу до дому⁴²⁹. Робітники та службовці великих міст також неодноразово були заскочені за влаштованими підпільними міньянами під час Рош Хашану⁴³⁰.

Тим часом держава створює нестерпні умови для релігійного життя віруючих. Податкова система фактично знищувала священицький стан, не були спроможними матеріально їх утримувати й миряни. Священики на загал продовжувати свою діяльність, вступаючи до приміських колгоспів чи кустарних кооперативів, водночас отримуючи допомогу закордонних організацій. Про такі «кліки клерикалів» у м. Щедрін, Озаричі повідомляють газетні замітки. Рабин Фрадкін у 1928 р. оселився в Щедрині, в 1937 р. вступив до артїлі, що виго-товляла кошики. Заробляючи в ній 10–20 руб. на місяць, приторговував мануфактурою, яку отримувал з-за кордону. На Песах забезпечував євреїв мацою, яку надсилали закордонні громади. Один з мешканців на Рош-Хашан зарізавав корову, аби забезпечити місцевих євреїв кошерним м'ясом. До кінця 30-х рр., попри офіційне заперечення релігійного життя, шойхети існували практично в кож-

ному містечку, чи, принаймні, приїздили з сусідніх містечок на свята. Дружина колишнього мануфактурника влаштувала «столи для бідних», разом з невісткою (син працює бухгалтером у кооперації) вона дотримується всіх релігійних традицій⁴³¹. Зустрічаються вияви релігійності й у дитячому середовищі. У Щедрині діти й онуки рабинів та меламеда на свята не відвідують школу, інші учні приходять до них додому для того, аби навчитися читати кадіш та іншим традиціям⁴³². Зберігається також і обрізання. При унеможливленні цілковитого дотримання традицій, скажімо, Шаббату, єврейські родити зберігають окремі його атрибути — ритуальне омовення рук, благословення свічок, сімейну трапезу, читання молитов тощо.

Побут невідомо, часом доволі курйозно, трансформувався під впливом зовнішніх, непідвладних обивателю обставин. Єврейські робітники та кустарі починають утримувати й розводити свиней, вживають їхнє м'ясо. Це вже на загальне відступники від юдаїзму, однак до свят вони за звичкою намагаються готувати свинину «кошерним способом» — на Шаббат вони готують чолн зі свининою й використовують сало для кнейдлех на Песах(!)⁴³³. Бородачі-кустарі пліч о пліч з іншими радянськими громадянами беруть участь у демонстрації на честь Червоної армії, разом з усіма співають радянські пісні⁴³⁴. Справжня єврейська дружина кустаря з Березіна допомагає чоловіку здобути славу стахановця, виконуючи частину його виробничої норми⁴³⁵.

Водночас радянська преса дає безліч прикладів того, як підприємливі євреї пристосовувалися до нових соціально-економічних реалій. Вступаючи до кооперативів, вони живуть подвійним життям, виробляють підпільний товар на приватні замовлення, використовуючи крадену сировину; здійснюють неофіційні посередницько-мінові операції; спекулюють та збувають контрабанду. Так, зокрема, робили артільники з Глускова. Заробіток збирачів утилю був невеликим — не більше 50 руб., отож, життя саме змушувало їх шахраювати. Нерідкими були випадки неякісного надання послуг у взуттєвих майстернях, що змушувало клієнтів користуватися неофіційними послугами. В Кричеві, приміром, у 1936 р. взуттєва артіль служила прикриттям для артільників, які існували за рахунок надомної праці: на дім вони перенесли також колодки та робочі інструменти. Шевці артілі у Дубровині звинувачувалися в свідомому псуванні замовлень⁴³⁶, спритні артільники обростали зв'язками, які з одного боку, допомагали їм закуповувати дефіцитну сировину, з іншого, створювати осередки особисто залежних від них кустарів.

Наприкінці 30-х рр. провідна роль у громадах перейшла до поколінь, ментальність яких формувалась вже в радянську епоху. Надалі їхній вплив тільки зростав, і це не дивно. В 1935 р. в 10-ти обстежених містечках Київщини в школах, що працювали на їдиш, навчалось 63,5% дітей шкільного віку, Вінничини — 74,5%. Єврейська радянська школа, демографічно відокремивши єврейських дітей від решти, з одного боку зберігала формальну цілісність етнічної групи, водночас, насправді запустила механізм етнокультурної акультурації, оскільки за своєю суттю вона мала позанаціональний штучний характер. Повсякденне життя дітей та підлітків обумовлювалася вже не тисячолітніми традиціями єврейської спільноти, а їхнім членством у піонерських та комсомольських організаціях. Дозвілля, навчання та робота школярів та фабзавучівців

набували універсальних форм у межах величезної Країни Рад. Вони, часто всупереч традиціям родини, влаштовували суботники, збирали макулатуру, були членами кружків стрільців, фотографії, авіа-моделювання, працювали з жовтениями, були завідниками піонерських таборів. Крім того, вони були найактивнішими учасниками антирелігійних акцій. Через них школа, комсомольська та піонерська (власне, держава) організація без вагань втручалися в приватне життя родин, самовпевнено «перевиховували» «відсталих» батьків, читали їм політінформації, викидали мезузи, перешкоджали виконанню релігійних ритуалів. В антитезу традиційним батькам діти виокремлювали в будинку свій «червоний куточок» з власним пантеоном і власними ритуалами.

Свідомість дитини, вихованої радянською єврейською школою, була, власне, універсальним зліпком свідомості будь-якого вихованця радянських шкільних установ. Життєвий алгоритм, насаджуваний радянською школою, доволі дотепно відображений автором «Зелменян» (М., 1960 р.) М. Кульбаком. — Хлопчики діляться своїми міркуваннями. Один питає іншого: «Ким ти будеш, коли виростеш? Більшовиком чи комуністом?» — «Я буду більшовиком п'ятого року», — відповідає той. Далі він описує очікуваний алгоритм майбутнього — спочатку він розпишеться в РАГСі, далі піде на війну, потім — підніматиме врожайність⁴³⁷.

Втім, у процесів тотальної ідеологічної стандартизації була й інша сторона. Радянська єврейська культура на їдиш впевнено крокувала містами й містечками радянської України. В клубах та Будинках соцкультури регулярно проводилися літературні вечори, де читали твори Ш. Алейхема, І. Харіна, П. Маркіша, Д. Бергельсона та ін. Дніпропетровський та Харківський державні єврейські театри гастролювали Україною⁴³⁸, пропагуючи радянську культуру. Те саме відбувалося й у решті етнічних громад.

Відбувається трансмутація культури повсякденного співжиття етнічних громад міста, інтереси яких чимдалі більше стикаються, переплітаються і взаємодіють, водночас відчуваючи визначальний тиск масової радянської культурної, наприкінці 30-х рр., вже традиції. Місто разом, загальною громадою трудових колективів, справляє 1 Травня та 7 Листопада, і євреї і мусульмани в якості святкового дня отримують раніше не притаманний їм Новий Рік. В 1936 р. їдишомовна преса повідомляє, що єврейські школи прикрасили ялинки, за ними — новорічні ялинки влаштували для своїх дітей окремі родини⁴³⁹. Отож, багаторічні зусилля по впровадженню більшовицької культурної доктрини, здається, увінчалися успіхом — у побуті потроху стирається різниця між юдеями та гоїм (всі, — не євреї), принаймні, її не випинають, а старанно приходують. На повістці дня — нові ідеї, у народу — нові герої — люди нової епохи. Молодий комсомолец чи комуніст, фізично міцний, загартований, який з легкістю поціляє в «яблучко» з рушничі, стрибає з парашутом, здає норми ГТО, бігає на лижах та ковзанах, бере участь у марш-кидках у протигазах, а перспективно є наступником В. Чкалова — стає життєвим орієнтиром більшості радянських школярів та студентів, без різниці національного походження. Ці мрії заповняють голови і вихідців з колишніх єврейських гетто, і маріупольських греків, і росіян, і болгар. Щоправда, не так вони розповсюджені поки в середовищі менонітів та поляків, та останніх в Україні з кожним роком все менше і менше.

Особи, які раніше користувалися повагою громади, тепер — парії режиму, вони як правило — позбавленці. «Містечковий актив» складають люди без очевидних особистих чеснот, схильні до зловживань владою, протекціонізму.

8. Задзеркалля радянського обивателя

Тоді, як голод ще лютував в українському селі, розпочалися широкомасштабні репресивні акції, що мали збалансувати суспільно-політичну ситуацію в республіці, забезпечити мовчазну зміну політичного бомонду УСРР та підвести кадрове підґрунтя під нову стратегію упокорення України в складі СРСР. У липні–вересні 1933 р. у Москві розпочалися перші арешти високопоставлених польських комуністів, яких обвинувачували в «агентурно-провокаційській роботі» на користь «ПОВ». Арешти швидко перекинулись на територію України. Коло запідозрених у приналежності до ПОВ на радянському Поділлі склало в 1933–1934 рр. кілька сотень осіб — педагогів місцевих українських та польських шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів, працівників музеїв, інших культосвітніх установ, а також частину низової партноменклатури. За приблизною оцінкою, кількість запідозрених та притягнутих до відповідальності у сфабрикованій справі Подільської ПОВ становила 536 осіб., з них близько 103 педагогів — фігур найбільш помітних у сільському житті⁴⁴⁰. На Правобережній Україні лише Київське обласне управління ДПУ УСРР забрало 114 осіб, з яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або були страчені.

8 липня 1933 р. керівник ДПУ УСРР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступнику голови ОДПУ Г. Ягоді меморандум про перші кроки операції «Польської Військової Організації» в Україні, зокрема, — міфічних осередків у Бердичеві, Білій Церкві, Житомирі, Мархлевському районі, Шепетівці, а також на Поділлі — Проскуріві, Кам'янці-Подільському та інших подільських містах і містечках. Наприкінці 1933 р. — на початку 1934 р. було сфабриковано справу Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ, за матеріалами якої проходили 52 особи — переважно місцеві культосвітні працівники⁴⁴¹.

В обвинувальному висновку у справі ПОВ на Поділлі (23 лютого 1934 р.) стверджувалося, що Вінницький облвідділ ДПУ УСССР розкрив і ліквідував підпільну організацію, яка провадила повстанську, шпигунську й шкідницьку роботу у межах Вінницької області задля послаблення й повалення диктатури пролетаріату та приєднання території нинішньої УСССР до Польщі. Слідство, ніби то, з'ясувало, що зазначена контрреволюційна організація являла собою філію ліквідованої органами ДПУ Польської Військової Організації. Діяльність міфічної організації поширили на 24 адміністративних райони. Контрреволюціонери «проникли» до державних установ (передовсім — системи народної освіти), у промислові та сільськогосподарські підприємства, де здійснювали саботаж й шкідництво, а також до лав РСЧА (тобто, місцевих гарнізонів). Осередками концентрації підпільників були Вінниця — 52 особи, Проскурів — 55, Старокостянтинів — 104, Городок — 33, Бердичів — 22, Теофіполь — 37, Шепетівка — 38, Полонне — 30, Славута — 7 тощо. Заарештовані концентрувалися в Лук'янівській в'язниці, звідси — після нетривалого «слідства» —

відправлялися на розстріл чи етапом. Тут відпрацьовувалися нкведистські методи, що добре прислужилися згодом під час розробки майбутніх «національних операцій».

В 1934–1935 рр. низка зовнішньополітичних факторів, впиваючи одночасно, спричинили корекцію ставлення Кремля до Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) й Компартії Західної Білорусії (КПЗБ). Після того, як VII конгрес Комінтерну зробив ставку на створення єдиного народного фронту, радянське керівництво не крилося у висловленні недовіри до II Речіпосполитої й поляків, тим більше, що польські спецслужби розкрили осередки радянської розвідки та агентуру Комінтерну⁴⁴². Роздратування Кремля спричинили польсько-німецька угода 1934 р. й візит до Варшави Г. Герінга⁴⁴³. Отже, операції радянських спецслужб перетворилися на складову багатоетапної міжнародної політичної гри, а самі по собі стали певним проявом «ефекту доміно». Власне, Кремль був зацікавлений у вагому «контрударі», аби зберегти гідне обличчя при поганій грі. Радянські поляки виявилися в ній заручниками.

У рішенні політбюро ЦК ВКП(б), ухваленому опитом, від 31 травня 1934 р. йшлося про те, аби «дозволити ОДПУ привести у виконання вирок стосовно керівників виявленої “Польської військової організації” (“ПОВ”) та провокаторів у компартії Польщі»⁴⁴⁴. Санкція Кремля привела у дію безжалюгідний репресивний механізм. 1 червня голова ДПУ В. Балицький отримав директиву ОДПУ щодо негайного виконання вироку стосовно Б. Скарбека. 3 червня 1934 р. відбулася страта⁴⁴⁵. Водночас репресивна машина чавила й дробила кістки решті підслідних — помітних і малопомітних діячів суспільно-політичного та культурного життя польської меншини. Методи «слідчої роботи», були стандартними і доволі прикметно розкривалися у заявах та скаргах засуджених «певаяків».

Репресії проти польського населення України 1933 р. розгорталися паралельно й майже синхронно із справою «УВО» — «Української військової організації» (також сфабрикованою ДПУ УСРР). Умовні учасники останньої переважно були етнічними українцями — уродженцями Східної Галичини. Вони не лише володіли польською мовою (що само по собі було підозрілим в очах більшовицької влади), а й листувалися зі своїми закордонними родичами. У слідчих матеріалах усталилося відповідне формулювання — «блок польської й української контрреволюції» в УСРР, що стало ідеологічною основою тотальних кадрових чисток. «... Українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі “Польської військової організації” (ПОВ)»⁴⁴⁶, — проголосив на XII з’їзді КП(б)У голова ДПУ УСРР В. Балицький.

Наступ політичної реакції у найтяжчі для українського селянства часи — завершення суцільної колективізації та голодомору — унаочнився в закритих політичних процесах «Українського національного центру» (1932 р.), «Української військової організації» (1933 р.), «Польської організації військової» (1933–1934, 1935, 1938 рр.), «Об’єднання українських націоналістів» (1934 р.) тощо. Синхронно був завершений розгром сіоністського підпілля й надшвидкими темпами, починаючи з 1933 р., розгорнулося викриття й засудження «фашист-

ських» формувань у німецьких національних районах. Тут упродовж 1933–1937 рр. за відомостями НКВС «розкрили» 124 фашистські, шпигунські, диверсійні та повстанські організації⁴⁴⁷.

Дослідники зазначають, що у 1934–1935 рр. вироки у «справах» українських або польських «контрреволюціонерів» були порівняно м'якими й кара смерті була радше винятком, ніж правилом. Однак це не означало, що засуджені набували імунітету від подальших репресій. Навпаки — вони постійно перебували у полі зору репресивних структур. Так, наприклад, Петро Дума, засуджений у лютому 1934 р. до трьох років таборів у «справі» Подільської організації «ПОВ», по відбуттю терміну покарання повернувся до Вінниці, де вдруге був ув'язнений й на підставі рішення трійки обласного НКВС розстріляний 28 вересня 1937 р.⁴⁴⁸

Характерною ознакою політичної реакції середини 30-х рр. був чимдалі очевидніший перехід від переслідування політичної опозиції в суспільстві до переслідування інакомислення, як такого, та інакомислення в партійно-радянських структурах, зокрема. В 1933–1934 рр. в УСРР не лише були придушені окремі невеликі осередки антибільшовицького думання, а й внаслідок широкосяжних перетрушувань кадрів була фактично дезорганізована робота мережі радянських установ, що займалася нацменрботою. Нагадаємо, що 1934 р. реорганізували ЦКНМ, в якій залишилося 4 співробітники. В 1935 р. в черговий раз замінили керівний склад «Укрдержнацменвидаву» через «... засміченість антирадянськими елементами (члени УВО та ПОВ, німецькі фашисти, єврейські націоналісти)». Низку співробітників видавництва (Гриценка, Сказинського, Бжозовського, Співака, Скудиського, Кіпніса та ін.) розстріляли. Згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про видавництво Укрдержнацменвидав» (2.02.1935 р.) зняли з посад директора видавництва Радлова, директора газети «Дер Штерн» Гулько, редактора єврейської секції видавництва І. Сударського⁴⁴⁹, тобто, осіб безпосередньо причетних до організаційної та теоретичної розбудови коренізації в Україні.

22 жовтня 1933 р. постанова РНК УСРР «Про реорганізацію Наркомату освіти УСРР» надала тотального характеру чисткам в установі, внаслідок яких вона втратила один з найстаріших нацменівських радянських органів — Раднацмен (створений 1921 р.). Починаючи з 1933 р. небувалих обертів набула кампанія перетрушування науково-педагогічних кадрів. Постанова листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та політбюро ЦК КП(б)У «Про кадри шкіл нацменшостей», секретаріату ЦК КП(б)У «Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів в Києві і Проскурові» (15.02.1935 р.), секретаріату ЦК КП(б)У «Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму» (7.04.1935 р.); політбюро ЦК КП(б)У «Про польський педагогічний інститут» (29.09.1935 р.) та ін. супроводжували погром «націоналістичного підпілля» в радянській школі, як початковій, так і вищій.

У 1933 р. намічаються ознаки кардинальних змін у політиці більшовицької адміністрації щодо польської людності України, як етнічної спільноти. Окреслюється перехід від репресій стосовно окремих представників етнічної групи до громади, як такої. Уряд чимдалі, не ховаючись, висловлював недовіру до етнічної групи. Переходу до масових переселень передувала низка полі-

тичних кроків нового республіканського керівництва. — У меморандумі Культпропу ЦК КП(б)У «Про роботу серед польських трудящих мас УСРР» (8 вересня 1933 р.) зазначалося: «Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих».

За стандартними фразами про «класово-ворожі» й «шкідницькі» елементи приховувалися реальні труднощі, з якими стикалася влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УСРР. Вже на середину 30-х рр. особи, які стояли у витоків політики коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР, за незначними винятками були усунуті від активного суспільно-політичного життя, їхнє місце посіла нова політична команда, яка прийшла до влади на хвилі боротьби зі «скрипниківщиною». Згадані вище політичні процеси, хоча переважно мали закритий характер, безпосередньо позначалися на змісті політичного життя етнічних меншин в УСРР оскільки не лише послідовно винищували давні кадри політичної еліти країни та її молоді паростки, але й вихолощували, спрощували політику коренізації в Україні, зводячи її до апаратного заходу політичного керування.

Перехід влади до превентивних ударів по найменш надійних з його точки зору етнічних групах розпочався тоді, коли вони були виснажені голодомором. Про те, що довелося тоді відчувати на собі замордованому селянству, можна тільки здогадуватися. В квітні 1934 р. Знам'янський район Одеської області відвідав голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський, який був приголомшений бездіяльністю місцевих управлінців. У спеціальному листі до обласної ланки управління він наголосив на тому, що «необхідно допомогти району фуражем, бо коней в такому стані я не бачив ні в одному районі, навіть на Чернігівщині». Становище колгоспників селищ Дмитровка та Диковка описане ним відверто: «У хатах немає хліба, немає солі, немає сірників, не кажучи вже про які-небудь жири чи олію. Люди ходять напівголодними, мов тіні, а миші поїдають хліб. Жахливо. У районі обласні організації давно провели збір значних коштів у колгоспах і великої кількості хліба для купівлі коней і картоплі, але до цих пір невідомий остаточний розрахунок з колгоспниками за ці гроші та хліб. Все це деморалізує і дискредитує партію й радянську владу та, безумовно, підриває довіру колгоспників, робить неможливим у майбутньому подібну мобілізацію засобів на той чи інший захід»⁴⁵⁰.

Не менш промовистими були відомчі матеріали колишньої ЦКНМ. Надісланий новоствореним відділом НМ наприкінці 1934 р. до Народного комісара здоров'я Канторовича лист повідомляв про результати обстеження болгарського Благоївського району Одеської області. Картина була, м'яко кажучи, песимістична: «... Цілі села хворі на туберкульоз, а у селі Свердлове до 80% дітей вражені цією недугою. До того ж немало розповсюджені венеричні хвороби. Велика кількість населення хвора на трахому. Хворіють також на малярію, особливо в селі Кубанка, де вогнище малярії й болото не висушене»⁴⁵¹.

Щоб притлумити гостроту ситуації РНК УСРР 16 травня 1934 р., поставила відпустити Одеській області з республіканського фонду для продоволь-

чої допомоги 70 тисяч пудів хліба. Зваживши на тяжке матеріальне становище колгоспів, 21 грудня 1934 р., РНК СРСР прийняла постанову «Про списання заборгованості з колгоспів і колгоспників окремих районів Одеської області». У ній відзначалося тяжке фінансове становище на селі, що склалось внаслідок неврожаю, та зменшено нарахування платежів на колгоспи й колгоспників у 1934 р. на 4 мільйони рублів⁴⁵². Однак, становище і надалі погіршувалося. В лютому 1935 р. в прикордонному селі Троїцьке Біляївського району спецслужби зафіксували ознаки жіночої волинки, колгоспниці вимагали від керівництва колгоспу роздати кукурудзу⁴⁵³.

Повільно виходило з господарської кризи німецьке село. Загальні риси небаченої катастрофи зафіксовані німецьким письменником А. Шаррером. В листі від 23 жовтня 1935 р., адресованому товаришеві до Німеччини, він передає свої враження від побаченого: колгоспники отримали від збору врожаю незначну частину продуктів, якої ледве вистачить на один місяць. Селяни приречені на голод. Плани заготівель лишилися непідсильними. «План мобілізації продукції виконується наступним чином. Член сільради приходить до колгоспника і запитує, чому він не хоче здати встановлену сільрадою кількість картоплі або кукурудзи з городу. Колгоспник вказує, що у нього не вродила така кількість. Інколи вимагають здати вдвічі чи втричі більше кількості зібраного врожаю. При цьому повинен відзначити, що багато колгоспників дійсно із страху перед адміністративними заходами перетворюють на гроші своє останнє майно, аби купити і здати не зібрані ними картоплю чи кукурудзу». Місцева адміністрація байдужа до проблем хліборобів, навіть «свідомі агенти німецького фашизму не могли б вести більш шкідницьку роботу проти радянського уряду і партії», — підсумував він побачене⁴⁵⁴.

Промовистими були й листи за кордон пересічних німців-колгоспників, які не приховували своїх негараздів і благали про допомогу. Після утвердження нацистів при владі у Німеччині радянські німці сприймалися органами влади як потенційні вороги радянського ладу, а допомога, що продовжувала надходити в СРСР, кваліфікувалася як фінансування фашистської агентури. Кремль і спецслужби не безпідставно вважали, що такі листи знищують міжнародний авторитет СРСР. — Та голодним людям, які й після притлумлення голодомору на переважній більшості України, ще відчували рецидиви голоду, було байдуже — вони відчайдушно хотіли жити. Реакція спецслужб не забарилася. На шпальтах одеських та приазовських газет друкуються замовні матеріали про відмову німців від «гітлерівських грошей», які, однак, саму проблему не вирішували, а лише створювали відповідне інформаційне поле навколо неї.

Влада не відкинула можливості скористатися з валютних надходжень закордонних благодійників. Валюта під різними приводами не доходила до адресатів. Місцеві чиновники проводили із отримувачами грошових переказів «профілактичні бесіди», нерідко вони відбувались й уночі. Найбільш неподатливі ще мали мужність відмовлялись виконувати рекомендації спецслужб й звертались зі скаргами до німецького консула в місті Одесі. В таких випадках застосовувалися інші методи «виховання» — прізвища колгоспників друкували в місцевих газетах із погрозами виключити з колективного господарства, якщо вони не передадуть гроші до МОДРу, та виявленням громадського засудження.

Чимдалі пересічні обивателі перетворювалися на фігурантів численних «агентурних розробок». Серед таких у 1934 р. опинилися 10 колгоспників Ольгінської та Мар'янської сільрад Каховського району, які організували отримання грошей з Німеччини через німецьке консульство в Одесі та 3 колгоспника Перекрестівської сільради Фрунзівського району, які поширювали серед колгоспників адреси комітетів допомоги.

23 квітня 1934 р. Зельцьке райвідділення ДПУ заарештувало місцеву мешканку Р. Роттекер, звинувачувану в зборі адрес злидених односельчан. Згідно з матеріалами звинувачення дії колгоспниці підвели під ст. 54-11 КК УСРР — «обмовляла і викривляла становище в СРСР». Відповідно до ухвали Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР від 13 травня 1934 р. Р. Роттекер вислали до Північного краю на 3 роки.

Узагальнюючі матеріали республіканських спецорганів по справі «гітлерівської допомоги» вражають. Доповідна записка В. Балицького (19.01.1935 р.) на адресу секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «По німцям — активним учасникам фашистського німецького підпілля» засвідчує, що за одинадцять місяців 1934 р. з Німеччини до України (лише через мережу Торгсину) було переведено 417 794 (!) рубля золотом, тоді як за той же період минулого року (по всіх системах у межах СРСР) — 390 тисяч рублів. Причому грошові надходження від німецьких організацій Америки, Польщі, Латвії, Литви, Швейцарії та низки інших країн до уваги не бралися. Цілком зрозумілою у світлі викладеного вище стає активізація агентурної діяльності в середовищі німецької громади, яка мала на меті виявлення дійсної картини антирадянських настроїв в її середовищі.

За листопад–грудень 1934 р. співробітниками НКВС було виявлено 11 123 листи «антирадянського змісту», надіслані німцями з національних німецьких районів УСРР. Найбільш дошкульною була дитяча кореспонденція, яка цілком серйозно кваліфікувалася як усвідомлено контрреволюційна. В одному з них дитина писала: «Я ще маленька і хожу в школу. Мої батьки хворі від голоду, вони вже спухли. Пожалійте нас, ми голодні, голі і босі». Не менш промовистим був лист нещасної жінки: «Я, Амалия Маух, звертаюсь в комітет допомоги. Дорогі брати і сестри. Я самотня жінка, маю п'ять дітей і матір похилого віку. Допоможіть нам, не дайте вмерти з голоду. Чоловіка засудили на 15 років і вислали на Північ. Ми тут без батьківщини, все у нас забрали, всюди нас переслідують. Допоможіть нам, врятуйте від загибелі»⁴⁵⁵.

Невибаглива правда, висловлювана наївними селянськими душами, боляче була по радянських спецслужбах, які тоді ще не спромоглися виставити дієві кордони на шляху розповсюдження реальної інформації про господарське становище німецьких колгоспників — у арештованих було вилучено 400 (!) адрес організацій та окремих осіб, які здійснювали допомогу радянським німцям, натомість розповсюджуючи копроментуючу інформацію.

Наступним кроком по вирішенню проблеми стала організація показових громадських та загальних судів. 9 грудня виїзна сесія обласного суду в Карл-Лібкнехтівському районі розглянула справу С. Кляйна, куркуля і позбавленця, який начебто проводив «контрреволюційну фашистську діяльність» серед колгоспників й засудила його до розстрілу з конфіскацією майна.

Вкотре відповідальність за катастрофічний стан сільськогосподарського сектору була перекладена на плечі сільських трударів та управлінців місцевого рівня. Потроху змінювалася кваліфікація складу їхнього «злочину». 19 серпня 1934 р., ЦК ВКП (б) та РНК СРСР видали постанову «Про прорахунки у справі хлібоздачі в ряді областей», в якій наголошувалось: «Основною причиною незадовільного ходу хлібоздачі є невміння партійних і радянських організацій підтягнути відстаючі райони, МТС, колгоспи і радгоспи і самозаспокоєння керуючих робітників. Повторюється помилка минулого року, коли було прогавлено справу заготівель в одноосібників. Особливо неблагополучне становище зі здачею зерна одноосібниками в Курській і Воронежській областях, Горьківському краї і в областях України»⁴⁵⁶. Українські керівники доволі оперативно відреагували на Кремлівський пасаж і 14 вересня 1934 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про заходи забезпечення виконання закону про обов'язкові зернопостачання одноосібними господарствами», яка розв'язала руки місцевим управлінцям та карним органам щодо чергового наступу на рештки одноосібного сектору. Пункти 6 та 7 цієї постанови передбачали виселення за межі області одноосібників, у яких виявляли прихований та зіпсований хліб. Звіти заповідливих виконавців постанови наповнили місцеві архіви. Жертвою одного з них, завідувача таємною частиною Одеського облвиконкому Гольмана, стали селяни багатостраждальних сіл Арбузинського, Любашівського, Благоївського й Врадіївського районів. Загалом 71 одноосібне господарство було економічно знищене, а їхні колишні господарі виселені за межі області. В наступному 1935 р. репресії проти неподатливого одноосібника та «несвідомого» колгоспника перетворилися на звичайну справу. Тільки в Одеській області впродовж весняної засівної кампанії були заведені 178 слідчих справ, притягнули 272, заарештували 111 осіб. Ударними темпами працювали судові органи: народні і обласний суд засудили 90 осіб на строки від 3 до 10 років ув'язнення, решту — до примусових робіт.

Зведення інформаційних відділів ЦК КП(б)У та спецорганів, що узагальнювалися під рубриками «Про вилазки класового ворога на селі», залишали доволі багато простору для невтішних висновків республіканського проводу. Попри розширення географії репресивної діяльності та широкомасштабні превентивні акції опанувати селянською свідомістю не вдавалося. Багато приводів для неспокою давали саме нацменівські громади, що мали більше інформації для порівняння свого становища зі становищем своїх закордонних братів. Один з прикметних проявів вільнодумства був зафіксований 21 серпня 1936 р. в колгоспі ім. Блюхера Комінтернівського району Одещини. На колгоспних зборах з приводу передачі колективному господарству землі радгоспу ім. Кірова та вручення державного акту на вічне користування землею колгоспники Шваб і Бауер відмовились приймати землю й акт до тих пір, поки їм не повернуть громадські виноградники, які «радянська влада нахабно забрала в 1933 році». Варто звернути увагу не лише на далеко не вітальне формулювання, а й на реакцію решти колгоспників. — «Колгоспники почали підтримувати вказаних осіб і коли перейшли до голосування цих двох питань, то їх підтримали лише 4 особи. Інша маса колгоспників чисельністю в 146 осіб від голосування утрималась»⁴⁵⁷.

Не менш проблемною ділянкою утаємниченої від поглядів обивателя діяльності парторганів та спецструктур було відслідковування антирадянських настроїв у середовищі єврейських колгоспників. У полі зору спецслужб перебували перш за все рабини, які звертались за кордон до знайомих чи благодійних організацій за матеріальною допомогою. Аналітичний звіт УДБ НКВС УСРР на ім'я В. Балицького «Про провокаційні повідомлення за кордон єврейського населення України з метою отримання матеріальної допомоги», в якому аналізувалися відомості з листування євреїв з закордонними родичами за лютий — квітень 1934 р., унаочнює реальне ставлення громади до радянської влади. З 22 258 перлюстрованих листів, були конфісковані 9 243 (!). З 649 кореспондентів були взяті на облік, як джерела антирадянської інформації. Про зміст цієї інформації дозволяють судити наведені в записці витяги. Найбільшу кількість звернень за кордон відправив рабин М. Крол з села Ново-Українка однойменного району Одеської області. За 3 місяці він написав 214 (!) листів в різні комітети допомоги Канади, Мексики, Франції, Англії, Польщі, Австрії, Німеччини, Китаю, Палестини, Австралії. В листі до рабина Мозеса (Лос-Анджелес) він писав наступне: «Почуй же ти стогони дітей, зітхання дорослих. Зжалься наді мною, над моїми дітьми, які щоденно молять про допомогу. [...] Їх голоси і крики про допомогу розривають небеса. Потрібна допомога, постійна і негайна, через Торгсин. Молю тебе, роббі, наберись сил і зроби»⁴⁵⁸.

Дослідження останнього часу дають багатий матеріал про неспокій у ідейно-політичному просторі південноукраїнських міст, поліетнічних за своїм складом. Попередній, доволі поверховий зріз політичної ситуації в післяголодному місті, свідчить про суттєві зрушення в свідомості городян, на які більшовицький провід мав доволі обмежений на той час вплив. За своїм соціальним та етнічним обличчям місто становило доволі суперечливий конгломерат маргіналізованих селян, викинутих з рідної домівки суцільною колективізацією та голодомором, нелегалів-позбавленців, деградуючих кустарів-одинаків, деморалізованих часами комуністичного штурму промислових робітників та виснаженої морально та фізично інтелігенції, які, пройшовши жахіття голодомору, потроху оговтувалися й усвідомлювали сучасний свій стан. Ідеї та настрої, які вони генерували, далеко не завжди були вітальними стосовно більшовицького режиму та «любимого товариша Сталіна».

Відповідь на них була цілком у дусі епохи. Чи не головним завданням міської влади стає облік «соціально-ворожих» елементів. Паспортна система перетворюється на універсальний засіб адміністративного переслідування таких категорій населення. Ледарі, втікачі-куркулі та розкуркулені, дезорганізатори виробництва, позбавленці, колишні ув'язнені, перебіжчики не мали права на паспорт і, відповідно, перетворювалися на паріїв режиму, так само поза легальним життям радянської країни опинялися й їхні утриманці. Черговий етап паспортизації, якій відбувся в 1934 р., був використаний в якості адміністративної чистки. У дисертації О. Сироти наводяться показові приклади цієї сторони повсякденного життя одеситів. — Уродженка хутору Антонівка Карл-Лібкнехтівського району Е. Мартін — санітарка з 2 диспансеру була позбавлена права на паспорт як донька куркуля, висланого на північ. Мешканець Миколаєва Г. Бедняжевський — робітник транспортної артілі — при перевірці паспортів у

1934 р. отримав припис у 10-ти денний термін виїхати з міста за 50 кілометрів. Г.Бедняжевський поскаржився на чиновницьке свавілля до редакції газети «Правда». На запит редакції паспортний стіл відповів, що «Бедняжевському Г.Ф. відмовлено у видачі паспорту із застосуванням до нього пункту 2 таємного переліку як куркулю розкуркуленому і позбавленому прав в 1930 р. у селі Адамовці Т.-Березанського району Одеської області».

Відчайдушні звернення потерпілих до преси, їхні намагання вирватися з замкненого кола обставин мали просте пояснення — водночас з паспортом люди втрачали право на прописку та труд. Відсіяні під час паспортної перевірки становили більше 4% одеситів, які перетворилися на загнаних у глухий кут вигнанців: їм не було місця ані в селі, ані в місті. Містом ширилися чутки та страхи. В січні 1934 р. на стінах та деревах Миколаєва замайоріли прокламації: «Товариші, подумайте і придивіться. Народ знищують. Не видавайте нікого, досить крові російських людей. Досить сиріт»⁴⁵⁹. У 1936 р. стає очевидним, що великий терор не за горами. Занадто вже безглуздими й комічними стають справи, занадто вже парадоксальними видаються претензії спецорганів до всіх і вся. Прикладом може слугувати справа грека І. Бімбаса — ветсанітара Одеської виправно-трудової колонії НКВС, який ніби-то «систематично агітував робітників тваринництва — вільнонайману доярку Темникову й ув'язненого дояра Федорова проти переходу на стаханівські методи роботи й підвищення продуктивності праці, маючи на меті послаблення соціалістичного господарства колонії»⁴⁶⁰. 14 квітня 1936 р. обласна прокуратура припинила слідчу справу на нього за недоведеністю злочину — залишається тільки здогадуватися, якими несподіваними шляхами могло розвинуватися «соціалістичне змагання» у виправно-трудовій колонії.

Втім, вигадливість більшовицької влади в масовій ідеологічній обробці народу без різниці етнічної приналежності не мала історичних аналогів. Сполучення повсякденної планомірної агентурної обробки найширших верств населення зі створенням іміджу влади, яка завжди стоїть на сторожі інтересів трударя, спричиняла несподівані диспластичні процеси в масовій свідомості. В 1934–1935 рр. Україною прокотилася хвиля процесів і «процесчиків», які мали на меті показати — попередні дії місцевих органів влади, їхні знущання над селянами та голодомор не мають нічого спільного з Кремлем та світлою комуністичною мрією. Цій меті слугували, зокрема, й показові судові процеси над порушниками «революційної законності». Виїзна надзвичайна сесія Верховного суду УСРР 27 березня 1934 р., під головуванням заступника народного комісара внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсона в селі Арбузинка Арбузинського району розглянула справу на групу з шести осіб, які звинувачувались у знущаннях й масових арештах колгоспників, одноосібників та середняків під час хлібозаготівель у грудні 1932 та січні 1933 рр. Справу, зрозуміло, «підв'язали» під республіканську справу «УВО», головним винуватцем терору в селі Арбузинці проголошують одного з керівників міфічної організації — А. Річицького, якого засуджують до розстрілу.

Слід визнати, що псевдо-викривальна кампанія мала свої наслідки. Дехто з селян, особливо в етнічних громадах, щиросердно повірив у політичну відлигу, яка, нібито, намітилася зі вступом у дію нової Конституції. У Велико-Вис-

ківському районі Одеської області були зафіксовані виступи за відкриття церков. Віруючі заявили голові сільради, що вони діють згідно з Конституцією і нікого не бояться. У Троїцькому районі миряни нібито говорили: «Радянська влада стає на шлях відкриття церков. Вона, все-таки, Бога боїться. Сталін баче, якщо не примусити селянина Богу молитися, то хліба весь час не буде. Конституція за нас і життя буде по-старому». У Бериславському районі німецький патер Цімерман, добиваючись свого обрання до президії сільської ради, начебто казав: «Ми повинні мати своїх людей у сільраді, тоді нам нічого боятися, що нашу хірху закриють»⁴⁶¹.

Селянство вкотре опинилося заручником складних багатоступневих політичних комбінацій, завдяки яким влада вибудовувала масову свідомість тоталітарної епохи. Тоді, як одиниці виступали з власними інтерпретаціями радянського законодавства, влада організовувала масові акції, які розбивали попередніх в пух і прах. Так, під час судового розгляду справи німецьких пасторів Карл-Лібкнехтівського району Одеської області на процес приходили делегації колгоспників з прапорами, вимагаючи винесення суворого вироку.

Ерозія масової та особистої свідомості чимдалі набирала більш хворобливих форм. Типовий зліпок часу — свідомість радянського управлінця, яка мало відрізнялася за етнічними ознаками. На допиті 17 грудня 1934 р. Є. Лікворнік підтвердив той факт, що висловлювався за необхідність вбивства Л. Кагановича: «Я часто задумувався над питанням: невже ЦК не знає про те, що люди вмирають з голоду. Взагалі до індивідуального терору я ставився і ставлюсь негативно, але вбивство Кагановича сигналізувало б керівництву партії про становище справ». Підслідний А. Черлі на допиті від 29 лютого 1936 р. розповів: «Я вважав, що у нас в партії існує нерівність і це неправильно. В партії є два класи — одні живуть добре, а інші — погано»⁴⁶². Матеріали слідчих справ свідчать, що масова свідомість обивателя чимдалі тяжче справлялася з перетравлюванням інформаційного шквалу й не була спроможна самостійно виробляти відповідні адаптаційні механізми. На допитах свідки та підслідні, що звинувачувалися в політичному дисидентстві, висловлювали внутрішній дисонанс наступним чином: дивно, що раніше вони (Каменев, Троцький, Зинов'єв тощо) були вождями, а виявились переродженцями. Далі — гірше: дехто виявляв припущення, що невдовзі ще щось розкриють і виявиться, що й теперішні вожді партії також переродженці (!).

Ще більш витіюватими темними коридорами блукала свідомість радянсько-партійних активістів. Лист одного з них — В.К. Клігермана — адресований Народному комісару внутрішніх справ СРСР Г. Ягоді. На створення листа колишній секретар Сталінського райкому партії м. Одеса, звинувачений у троцькістській агітації, витратив чотири дні (18–21 травня 1936 р.). Опис нещастя вилився на 13 щільно заповнених сторінок. Намагаючись «упередити фатальну судову помилку» колишній партсекретар взивав до душі та розуму «дорогого тов. Ягоди»: «Не всегда тов. Ягода, как Вам должно быть известно из практики, а мне теперь из личного опыта, не всякий заключенный есть действительно преступник». «Ну, а за что я должен сидеть в тюрьме при советской власти, — в розпачі питав ув'язнений, — Ежели я никогда не верил в троцкизм, никогда абсолютно никакой антипартийной, антисоветской работы не проводил,

как могут обвинять меня в троцкизме? Если я всегда и все время верил и проводил только линию партии Ленина-Сталина, если я никогда не сомневался в возможности построения социализма в нашей стране, активно участвовал в его строительстве и даже теперь, сидя в тюрьме без каких бы то ни было преступлений и без всякой вины перед соввластью, читая газеты, радуюсь и счастлив, как и Вы, каждой победе партии. Как можно обвинять меня в троцкизме? Если я безгранично верил и честно проводил генеральную линию партии под руководством тов.Сталина и никогда не сомневался в руководстве мною истинно любимого, родного, близкого тов. Сталина». Несподіваний поворот долі, після якого запеклий викривач «троцькістів» сам перетворився з процвітаючого партфункціонера на всіма гнаний й знехтуваний елемент суспільства, який втрачає роботу, житло, спричинив ментальний шок.

Те, що сталося з колишнім відповідальним працівником після виключення з партії та звільнення було, власне, банальним життєвим явищем: свобода після виключення була не кращою за ув'язнення, за весь час жоден з колишніх «приятелів» не переступив поріг квартири, ніби він опинився на безлюдному острові, «буквальний бойкот». «Мой 10-летний сын, занимающийся в 3 классе, приходит домой из школы со слезами на глазах, потому что его не принимают в пионеры, так как папа его носит кличку троцкиста, — живописує колишній партієць, — «Мою жену (она беспартийная) никто на работу не принимает, потому что она носит мою фамилию и жена троцкиста. Она обратилась в горком партии, ей ответили, что она беспартийная, пусть сама устраивается. Меня еще не судили, а уже приходили два раза на квартиру и предупредили мою жену, что ее переселят. Несмотря на то, что я живу в небронированной и не фондовой квартире. Вся квартира имеет две комнаты, а нас 5 душ, и вот мою семью надо обязательно переселить, а всякую антисоветскую сволочь в прошлом, теперь проживающую в этом доме, никто не трогает». Постраждалого, власне, не цікавить щоденне звичне порушення елементарних прав людини в СРСР, його бентежить, що порушуються його власні права.

17 років партійного стажу колишнього червоноармійця, політбійця РСЧА, колишнього чекіста, «работник[а] двух подполий при немцах и деникенцах» [текст оригіналу — Л.Я.], секретного працівника по збиранню відомостей (для Москви) про чисельність іноземних судів у Севастополі та Одесі «при добровольцях», одного з організаторів миколаївського комсомолу (нагородженого зброєю та значком), віддана боротьба на партійних чистках по витравлюванню «уклоністів» виявилася марною тратою енергії. Суїцидальні думки та глибокий нервовий зрив були нічим у порівнянні з основоположним парадоксом, який не давав спокою хворобливій свідомості справжнього комуніста: «Как можно обвинять меня в троцкизме? Если я никогда и нигде не состоял и не участвовал ни в каких фракциях и группировках, если я никогда и нигде не проводил антипартийной работы, никогда не читал и не распространял антипартийной литературы, документов, если я все время вместе со всей партией вел жесткую и беспощадную борьбу против антиленинских уклонов, в том числе и в особенности с к-р троцкистами. Скажите, как можно обвинять меня в троцкизме, если я целиком и полностью согласен и одобряю все мероприятия партии, направленные на уничтожение к-р фашистских подонков троцкистско-зиновь-

евської групи, і нарешті, як можна назвати мене троцькістом, якщо я всіма фібрами, всією душою і тілом органічно ненавиділа всілякі уклони, в тому числі і троцькізм».

«Вірте, що я не ворог партії, бо партією дихаю, це мені кисень і клянусь, якщо повірите мені, Ви не помилюсь», — закінчує свій лист підписаний, чи то звичкою, чи то з глибокого переконання, підписуючись: «С комуністическим привітом, Володимир Константинович Клигерман».

Репресивна машина в дрібні шматочки ламала і пересічних обивателів і «залізних більшовиків». Колишній підпільник, не соромлячись зазначає: «Я тепер втрачаю обличчя людини, я ніколи не плакав, а тепер став істериком, плаксою, в тюрмі у мене з'явилася екзема в різних частинах тіла на ґрунті сильного розладу нервової системи. Але я тримаюся (хоча витривалість моя підкачала, бо я хотів покінчити з собою і не їв і не пив 6 днів, потім подумав, що я все ще не використовував всіх можливостей довести свою правоту, в частині звернутися до Вас, що я і роблю) вірю, що в нашій країні такі «дела» які «хтось» в Одесі створив, не пройнуть, бо пролетарська правда, правда і справедливість повинні перемогти і якщо вона перемогла, то значить з мене буде знята ця ганебна кличка троцькіста»⁴⁶³.

Надії надіями, а реальність була іншою...

Тоталітарний режим не лише ламав життя невинних людей, він довільно змішував їх у рамках міфічних підпільних організацій, більш того — він перетворював страждання своїх в'язнів на шоу. Причому шоу — публічне. Пізніше про механіку такого роду «видовищ» згадувала учасниця гальорки на процесі СВУ Н. Дукіна: «В Харкові на судові засідання підсудимих привозили на звичайних автобусах, в перервах поїли чаєм з пирогами. О суді детально писали газети, говорило радіо. Публіка в більшості — не друзі, не єдиномисленники [...] В залі сиділи чекисти в штатній одязі і випадкові глядачі, — квитки на процес роздавалися по організаціям. За стінами театру була Пасха, а тут відбувався суд «нещасливих»⁴⁶⁴.

ЦК КП(б)У та ДПУ старанно акумулювали відомості про найбільш проблемні ділянки дійсності та антирадянські (читай — антибільшовицькі) настрої в середовищі етнічних громад. Перехід їх до масових репресій стосовно поляків та німців Правобережжя був не ситуативною реакцією на латентні опорні процеси в названих громадах. Широкомасштабна акція мала суттєве політичне підґрунтя, узгоджувалася з Кремлем і прораховувалася з точки зору очікуваного «виховного» потенціалу. Здійснивши широкомасштабне за наслідками перетрушування керівних та ідейно-виховних кадрів національних районів, влада перейшла до реалізації стратегічного завдання упокорення етнічного селянства в національних районах. Вихід з голоду в купі з зовнішньополітичними чинниками та намаганнями «стерти зі свідомості» правду про голодомор, підштовхував нове республіканське керівництво до застосування єзуїтських політехнологій.

Ініціативи приборкання непокірних народів надходили від союзного партійного керівництва. 9 грудня 1934 р. датована постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про німецькі райони», ухвалена у відповідь на Телеграму ЦК ВКП(б) № 513 ш. У ній окреслені напрями кампанії «оздоровлення» національних сіл і

районів та наказано надіслати на місця представників обкомів для «... роз'яснення населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР»⁴⁶⁵. Перше виселення поляків (750 родин) з національного району відбулося в березні 1935 р. Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформувалися, а 3 жовтня 1935 р. рішення легалізували «у радянському порядку» — постанову з аналогічною назвою та ідентичного змісту ухвалила Президія ВУЦВК⁴⁶⁶.

4 листопада політбюро ЦК КП(б)У схвалило «ініціативу» вінницьких чиновників. Відповідно до «цілком таємної» постанови РНК СРСР «Щодо виселення з УССР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської ССР» (28 квітня 1936 р. № 776-120) з 800-метрової прикордонної смуги було виселено 15 тис. господарств — близько 45 тис. поляків і німців (35 820 поляків, близько 10 тис. німців)⁴⁶⁷. Депортаційна акція зачепила не лише сільське населення радянсько-польського прикордоння. Подібна ж доля спіткала й поляків, які мешкали у прикордонних містах — Кам'янці-Подільському, Вінниці, Бердичеві, Жмеринці та ін.

Станом на березень 1949 р. серед 21 003 дорослих спецпоселенців контингенту «поляки» (тих, що залишилися у живих й перебували на місцях спеціального заслання від виселених з прикордоння УСРР 1936 р.) нарахувалося, крім 20 523 власне поляків (97,7%), й 302 українці, тобто 1,4% тих, що їхні прізвища були подібні до польських (не враховуючи поодиноких представників інших національностей)⁴⁶⁸. Втрата такої кількості населення не могла лишитися непоміченою широким колом оточуючих етнічних громад. Чутки про те, який різкий крен несподівано зробила радянська національна політика, швидко розповсюджувалися в середовищі решти німців і поляків радянської України. Етнічні громади, певне затамували подих і намагалися виявляти свою радянськість. Та влада не збиралася збавляти темпи репресивної діяльності. 25 липня 1936 р. Організаційне бюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування у районах і селах з польським і німецьким населенням, визнало незадовільною роботу у цьому напрямку Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів партії, керівництву котрих закидалася «втрата пильності» у викритті «ворожої агентури». Зовсім небагато часу лишалося до перетворення масових репресій на основоположну рису повсякденності радянського народу.

9. Особливості повсякденного життя доби Великого Терору в національних районах УРСР

1937 р. рік був ювілейним. 20-ту річницю своєї влади більшовицька диктатура відзначила рясними жертвоприношеннями на вівтар пролетарської революції, а також пишними заходами, які позначили червоними маячками ювілейний рік. Удавано піднесене передчуття найбільшого в радянській країні свята щоденно сполучалося з наростаючим тотальним страхом. Химерне поєднання

показної радості та утаємниченого жаху перетворило 1937 р. на особливий рік в радянській історії етнічних меншин. Радянську пресу «кидало» від солодкоголосих нарисів і заміток про чергові досягнення до відповідних енергетичних «чорних дір», в яких — матеріали з політичних процесів та витяги розстрільних присудів.

Партія врешті стала мірилом усього й істиною в останній інстанції. Навіть уривок з поеми М. Некрасова цитувався за збіркою творів В.І. Леніна (!). В антитезу йому розміщувався вірш, записаний, як зазначалося, в колгоспі села Зарубіно Топкінського району Новосибірської області.

Кому в ССРСР жить хорошо

В каком году — легко узнать,
В какой стране — легко понять,
В колхозном клубе крашеном
Собрались мужики.
Все семеро — колхозники
Из края Пребогатого,
Района Урожайного,
Из сел и деревень:
Довольного, Обильного,
Роскошного, Всесильного,
Культурного, Счастливого,
С Машинного был то ж
На креслах новых, кожаных
Уселись все семеро
И говор повели,
Жизнь старую припомнили,
Ее сравнили с новой
И вот к чему пришли:
Прошла пора унылая.
Минула жизнь постылая.
Жизнь новая пришла.

Уж нет дворян-помещиков,
Уж нет эксплуататоров,
Купчины толстопузого
Не встретите давно.
Законами советскими
Рабочему на фабрике,
А на земле крестьянину
Хозяйствовать дано.
Искать судьбу счастливую
Нам нечего ходить.
И скатерть самобранную
В любой избе колхозника,
Рабочего советского
Сумеем мы накрыть.
Теперь в стране почетен труд
Ты знаешь это сам.
Как солнце в небе ясное,
Родное и прекрасное,
Сияет Сталин нам.
И жизнь у нас ключом кипит,
И песня сердце веселит⁴⁶⁹.

Газети повідомляли, що Ленінградський комбінат заморозив 800 тонн плодів та ягід врожаю 1937 р., в яких повністю збережені смакові властивості та вітаміни. Призначалися вони передовсім для радянського Далекого Сходу⁴⁷⁰.

26–27 грудня (неділя-понеділок) 10-річчя відзначив Калініндорфський єврейський національний район Миколаївської області. З нагоди події Відбулись численні мітинги, святкова демонстрація, урочистий пленум райвиконкому⁴⁷¹. Преса рясніла статтями, які підносили досягнення національних районів у підвищенні життєвого рівня селянства, вочевидь протиставляючи їх Західній Європі. «Колхоз стал неузнаваемым», — розчулювався один з дописувачів, — «Возьмем к примеру колхозника Шаповалова, он имеет корову, прошлогоднюю телку, две телки этого года и свинью. У т. Ловшука Ивана имеется корова, прошлогодняя телка, телка этого года, 10 овец, две свиньи, тогда, как три-

четыре года тому назад, у них не было ничего»⁴⁷². — «Колхозники этой артели, как и все трудящиеся советской родины, благодарят великого вождя товарища Сталина за радостное настоящее, под чьим мудрым руководством добыта счастливая, радостная и зажиточная колхозная жизнь»⁴⁷³.

Втім, не лише в свята населення національних районів перебувало під пильним наглядом відповідних урядових структур. Політична машина не випускала пересічних обивателів з поля зору ні на хвилину: польові бригади акуратно отримували газети, при тракторному вагончику впорядковували вітрини з вирізками з газет з постановами партії та уряду, по бригадах щоденно перевірялися договори соціалістичного змагання, наприкінці робочого дня проводилися 15-хвилинні виробничі наради, де обговорювали результати роботи, а її наслідки заносилися на дошки показників⁴⁷⁴. Районна преса рясніла замальовками про «передовиків» політосвіти в середовищі обивателів. З них дізнаємося, що у вільний від стаханівської роботи час сільські трударі в обов'язковому порядку слухали політінформації, здійснювали читку газет. Найбільший інтерес, як відзначалося, викликали бесіди про героїчну боротьбу «испанского народа против озверелого кровавого немецко-итальянского фашизма и героической борьбе китайского народа против японских оккупантов»⁴⁷⁵.

Не лише дорослі, а й значно більшою мірою діти, були наче павутинням, оплетені нав'язливою агресивною більшовицькою пропагандою з усіма її тодішніми прикметами. Діти ганьбили в пресі своїх «відсталих» батьків, освічувалися в любові товаришу Сталіну, брали на себе стаханівські зобов'язання стосовно освіти, шестикласники збиралися на траурні мітинги пам'яті загиблого В. Чкалова й виголошували голосні клятви: «... Любить нашу Родину так, как любил ее Чкалов, мы будем преданы Коммунистической Партии и ее вождю товаришу Сталину, как предан был В.П. Чкалов, и будем учиться только на «отлично» и «хорошо». Будем всемерно ненавидеть врагов народа так, как их ненавидел Чкалов»⁴⁷⁶.

Так зване соціалістичне змагання перетворилося на універсальний засіб позаекономічного визискування населення. Повідомлення про виконання норм виробітку на 150–250% стало нормою⁴⁷⁷. Навіть звичайні роботи на присадибних ділянках оформлялися як пункти договорів соціалістичного змагання. 12 квітня 1938 р. колгоспниці колгоспу «Гігант» Старокаранського району К. Туяхова та К. Черман викликали на «соціалістичне змагання» решту жінок району. Пунктами виклику були: добросовісне виконання виробничих завдань, досягнення «100% вихождаемости женщин на работу», вивчення впродовж квітня «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР», «к 25 апреля закончить побелку домов и приведение дворов в культурный вид»⁴⁷⁸. Соціалістичним змаганням були охоплені школярі, починаючи з початкової школи⁴⁷⁹.

Крізь бадьорі замітки про передовиків соціалістичної праці, уквітчані то усміхненими, то виснаженими обличчями селян, пробиваються правдиві відомості про повсякденне життя етнічних громад, надзвичайно тяжкі умови роботи в колгоспах і радгоспах. Як і раніше, складно просувалося запровадження багатопільних сівозмін, городництва. Наприкінці 30-х рр. преса неодноразово повідомляла про небажання грецьких колгоспів займатися городництвом, попри сприятливу економічну кон'юнктуру⁴⁸⁰.

Побутова неупорядкованість, як і раніше, залишалася прикметною рисою села. Найбільшою мірою це стосувалося хуторян. Мешканці хутору Ново-Григорівка Старо-Гнатівської сільради внаслідок відсутності магазину за банальними сірниками ходили за 5–6 кілометрів до Гнатівки чи Ст. Карані⁴⁸¹. Звичайним явищем були жалоби селян на неякісний хліб, який продавали сільські продмаги⁴⁸². Влада і далі використовувала безвідмовний коник для активізації трудового ентузіазму населення: організовувала пересувні ларьки для обслуговування колгоспників товарами першої необхідності безпосередньо в полі. Але й тут тиражувалися курйози попередніх років, товари (насамперед дефіцитні) зникали в невідомому напрямку. Для заохочування селян на час посівної в колгоспі «Новий світ» (Ст.-Каранський район) був організований пересувний ларьок, «для торгівлі були виділені: ковбаса, риба, тютюнові вироби та інші необхідні речі»⁴⁸³. Призначений завідувачем ларька колгоспник С. Петров, замість виконання свого «високого призначення», вивіз ларьок у поле, зачинив його і там залишив, з отриманих на 700 руб. товарів він продав тільки на 170 руб., водночас наробив розтрат на 283 руб. 93 коп.⁴⁸⁴

Людська натура, попри багаторічні надривні зусилля комуністичної пропаганди, залишалася незмінною. Найбільшою мірою це виявлялося в середовищі торговельних працівників, тим більше, що тотальний дефіцит на найпростіші товари сприяв цьому. Дехто Куркчі повідомляв про зловживання завідувача магазином № 4 Старокаранського сільПО Гартфеля. «... Бувають випадки обважування покупців, приховує від покупців привезений товар і для свого задоволення він продає їх пізно ввечері чи до світанку, це робиться з метою продажі цього товару своїм знайомим.

Наприклад 16 листопада у відділення сам Гарфель привіз хустки і відпустив їх не в порядку живої черги, а тільки своїм знайомим.

[...] 18 листопада. Привезли мануфактуру під хліб і ось він без усякого порядку став відбирати кращу мануфактуру і відпускати своїм близьким, порушуючи тим самим загальний порядок»⁴⁸⁵.

Дефіцит на все і вся, як і раніше, спотворює життя сотень тисяч сільських трударів. У грецьких селах — великих за розмірами і багатолюдних — зазвичай один магазин. У єдиному магазині с. Стара-Карань за винятком винних, кондитерських та тютюнових виробів, решта товарів відсутні місяцями. Не рідкісні випадки, коли тут не можна купити цукру, солі, хліба. Магазин зачиняється о п'ятій годині вечора. В буфеті немає нічого, окрім залежалих пряників та напівзгнилих цигарок⁴⁸⁶.

Тим часом умови праці пересічних трударів залишаються вкрай складними: трактористи, тижнями перебуваючи в полі, туляться в брудних вагончиках, без гарячого харчування, колгоспники змушені ходити на обід за 3–4 кілометри⁴⁸⁷. В польових бригадах робітників годували недопеченим хлібом, навіть воду, за відсутності кухлів, споживали з чого попало — використаних бляшанок, склянок тощо⁴⁸⁸. Нерідкими внаслідок цього були випадки інфекційних захворювань. У 1937 р., скажімо, епідемічного характеру в Приазов'ї набула малярія. Про те, що відбувалося тоді в грецьких колгоспах, згадував І. Стріонов: «Захворіли від цієї клятої малярії не менше 78% колгоспників. Валялися вони повсюди, де заскочували їх напади малярії: на токах, у тракторних бригадах, біля комбайнів

та в інших місцях. Не вистачало людей для обслуговування комбайнів, тракторів, молотарок та іншої техніки. Мали місце простої, затримувалося збирання хлібів. Радикальних засобів для лікування малярії не було, заливали хворих хіною, після вживання якої ходили всі з жовтими обличчями»⁴⁸⁹. За відсутності хініну за ліки слугувала суспензія з молока та горілки. Знесилені люди з останніх сил убирали хліб, позбавлені елементарної медичної допомоги.

Побутові умови радгоспівських працівників повсюдно лишалися нелюдськими. «Гуртожиток третього радгоспу «Бахчовик» перебуває в найвідразливішому стані. В приміщенні брудно, тісно і відсутнє освітлення [...] Печі несправні, у вікнах щілини. Не вистачає столів та стільців.

Ще в гіршому стані жіночий гуртожиток. Тут навіть не вистачає постільних принадлежностей»⁴⁹⁰. Від побутового безладу потерпають слухачі національних технічних шкіл. — Старогнатівська сільськогосподарська школа: «Студенти живуть у погано обладнаних гуртожитках, умивальників вже нема майже півроку, відсутні кружки, питну воду тримають з льодом, у лазні скоріше можна застудитися, аніж помитися»⁴⁹¹.

У післяголодні роки гендерна політика в селі зазнала суттєвих змін. Фактичне закріпачення селянства в сукупності з необхідністю кількісного відновлення селянської, тепер вже колгоспної, популяції викликало до життя стратегію заохочення народжуваності, запровадження системи пільг для багатодітних матерів, розбудови мережі установ охорони жіночого та дитячого здоров'я. По селах ширилася мережа дитячих ясел та садочків⁴⁹².

Саме в ці роки набули неформального розвитку процеси маскулінізації. Починаючи з 1935 р. держава взяла на жорсткий облік усі робочі руки на селі, переслідуючи традиційний погляд на те, що жінка в полі не працює. Соціальні аспекти маскулінізації нацменжіноцтва практично не досліджені: радянська історіографія підкреслювала цивілізаційні наслідки суцільної колективізації та залучення жінок у соціалістичне виробництво. Мляві зауваження радянських істориків про опір, який селянство чинило розповсюдженню ідей емансипації, лише схематично відбивали реальність. Тим часом переважна більшість селян і селянок сприймала поведінку активісток, як образу національних традицій.

Доволі показовою в цьому відношенні була історія Паші Ангеліної, яка мріяла стати трактористкою ще з 16-річного віку, але отримала таку можливість лише в післяголодному 1934 р. В спогадах цієї жінки-епохи відверто зображені масові виступи грецьких селян проти її особисто та її тракторної бригади. За неповних шість років комуністична агітація зробила все можливе для переборення масової традиційної свідомості. В 1939 р. поруч з Пашею працювали її менші сестри: 20-річна орденоноска Надія та колишня піонервожата Льоля. Загалом навесні 1939 р. у 20-ти жіночих бригадах Старобешевського району працювали 134 жінки різних національностей.

Зльоти колгоспників та радгоспників пропагували нове ставлення до праці. Імена жінок трудівниць не сходили зі шпальт місцевої преси, серед них були: Марія Балакай — бригадир жіночої тракторної бригади В.-Каракубської МТС⁴⁹³; знатна трактористка Старобешевської МТС, орденоноска Віра Коссе; вихованки Параскеви Ангеліної, орденоноски Наталя Радченко та Надія Ангеліна.

Залучення жінок до суспільного виробництва формувало нові, часто штучні, стереотипи соціальної поведінки. Так, приміром, повідомлення про відкриття XVIII з'їзду ВКП(б) супроводжувалися зобов'язаннями жінок задіяних у різних сферах виробництва. Курсантки Ст.-Бешевської МТС В. Гордієнко, З. Орехова, О. Ковальова та Л. Терехова «включилися в похід ім. XVIII з'їзду ВКП(б)» й зобов'язалися «добитися відміток з теорії та практики тракторної справи на «відмінно», не робити пропусків занять, повністю виконувати домашні завдання»⁴⁹⁴. Акушерка Новосьолівської лікарні М. Шуст обіцяла «проявлять самое чуткое и внимательное отношение к матери и ребенку, своевременно применяя врачебную помощь, соблюдать санитарно-гигиеническое состояние в родильном доме»⁴⁹⁵. Незрозумілі сучасникам особливості ментальності стахановців 30-х рр., які виконання звичайних посадових обов'язків намагалися піднести як трудовий подвиг, стали нормою. Слід відзначити, що тільки зобов'язання бригадира червонопрапорної бригади П. Ангеліної були дійсно вагомими: відремонтувати своєчасно та якісно трактори, причіпний інвентар, підібрати й укомплектувати бригаду, організувати в бригаді соціалістичне змагання й домогтися виконання завдань на 200 відсотків⁴⁹⁶.

Кожне нагородження жінки-ударниці ставало предметом гучного обговорення в пресі. В газетах друкувалися не лише нагородні укази, а й громадські та партійні привітання з цього приводу. Часом — доволі курйозні. В 1980 випуску г. «Соціалістична перемога», перша сторінка якої була присвячена нагородженню Паші та Надії Ангеліних орденом ім. Леніна, містилися не тільки офіційні ухвали, а й вітання старшої сестри-орденоноски молодшій: «Поздравляю с высшей наградой — орденом Ленина. Желаю дальнейших побед в твоей работе. Привет!»⁴⁹⁷ Тут же — замітка «Глибоко взволнованы наградой», у якій батьки орденосок — Микита Васильович та Єфимія Федорівна — дякували урядові та т. Сталіну за оцінку «скромних трудів» своїх дочок і зобов'язалися «до кінця своїх днів чесно трудитися в колгоспі на благо великої країни Рад»⁴⁹⁸.

Об'єктивно участь жінок-ударниць у радянських виробничо-культурних шоу на кшталт Всесоюзних сільськогосподарських виставок, оспіваних свого часу Пир'євим у картині «Свинарка и пастух», розширяла межі їхньої свідомості. Доповіді П. Ангеліної⁴⁹⁹ з цього приводу віддзеркалюють свідомість жінки, яка суттєвим чином відрізнялася від типових замальовок П. Піневича⁵⁰⁰. П. Ангеліна, образ якої вимальовує і пропагує радянська преса, — це не зашорена непривітна селянка, це полум'яний агітатор і пропагандист, критик і організатор, який силою власного прикладу, виснажливо працюючи, торував дорогу для сотень і тисяч жінок нової формації. Звичайно, він не був цілковито скалькований з реального прототипу, але низка спогадів вже наших сучасників дозволяє стверджувати, що він не був і цілковито вигаданим. Паша Ангеліна, на відміну від її сестер та низки інших псевдо-ударниць, була явищем унікальним для свого часу. На жаль, невідповідність її ідеалів прагматизму більшовицької тоталітарної держави стала основою драми її особистого життя.

Не лише пересічні односельці, а й керівний склад колгоспів був не готовий до розвитку руху трактористок. Широко рекламована пресою⁵⁰¹ акція підготовки трактористок без відриву від виробництва в центрі її виникнення — Старобешевському районі — буксувала не на жарт. У дописі «Забыли о выковывании

жінчин-трактористок» йшлося про відвертий саботаж голів колгоспів, внаслідок якого в П.-Киреївській МТС почали навчання 37 дівчат, а продовжили 23, у В.-Каракубській з 14 дівчат не займалася жодна. Незважаючи на наближення зими, для трактористок не створювалися елементарні побутові умови: будки не ремонтувалися, спецодяг не видавався.⁵⁰² Типове ставлення до жіночої ініціативи відображене в дописі Д. Ляшенко «Заважають стати стахановкою»⁵⁰³. Дівчина з українським прізвищем жалілася на керівництво грецького радгоспу «Сартана» (Ст. Карань), яке відправило її навчатися до Каракубського навчального комбінату на річні курси трактористів та комбайнерів. Скінчивши їх з відзнакою, дівчина повернулася до радгоспу та, замість підтримки чоловіків-керівників, наразилася на мовчазний бойкот. «С первых дней мне по акту сдали трактор «ЧТЗ» № 2, требующий по изношенности частей капитального ремонта, на что было мной, заведующим мастерской тов. Хабах и инженером тов. Воробьевым составлена дефектная ведомость. Однако, заведующий мастерской насильно навязует мне негодные части для ремонта моего трактора». Отож, мрії комсомолки стати стахановкою розбилися під тиском реальних життєвих обставин.

Тим дивніше, що жінки в таких умовах спробували демонструвати справжній трудовий героїзм. Наслідки виснажливої праці ударниць перших п'ятирічок досі не оцінені. В місцевій пресі тиражувалася трудова звитяга стахановок, перевиконання норм принаймні на 30–40%, а то і вдвічі вважалося нормою стаханівського життя. Над тим, якою ціною давалися ці перемоги, і чого вони коштували жінкам, уряд не розмірковував; а між тим вони приводили до непоправних втрат здоров'я, оскільки умови праці були надзвичайно важкими. Оцінити побутові умови праці жінок на чоловічій роботі дозволяє замітка «Трактористки». — Під час польових робіт трактористки живуть у вагончику («будці»), «на чистых постелях девушки отдыхают после ночной смены. Инструктор передвижной библиотеки с двумя толстыми связками затребованных девушками книг, на цыпочках проходит в комнату бригадира»⁵⁰⁴. Втім, умови, створені в бригаді П. Ангеліної, були скоріше винятком, аніж правилом.

Не менше проблем супроводжували жінок-ударниць в особистому та сімейному житті. Гендерний конфлікт, викликаний процесами маскулінізації, доволі влучно був підмічений в одній з частівок М. Токаревої:

«Мы с колхозницей Марусей
Не сошлись характером.
За Марусей я гонюсь,
А она — за трактором»⁵⁰⁵.

Не випадково чоловіки не тільки ігнорували трудові ініціативи жінок, а й створювали перешкоди на їхньому шляху. К. Ляшенко та Д. Ільїна зазначали: керівництво колгоспів ігнорувало заклик П. Ангеліної. В жодному колгоспі райцентру нема жінок-причіплювачок, а в артілі «Донбас» чоловік обійняв навіть посаду кухарки⁵⁰⁶. Попри державну кампанію звеличення жінки-стахановки, практика повсякденного життя знала безліч прикладів елементарного пониження жіноцтва керівниками колгоспів і радгоспів.

Новим явищем в етнічних громадах упродовж 30-х рр. стали прояви масового пасивного пристосування до гендерного курсу держави. Повідомлення

про відмову жінок працювати в колгоспах стають чимдалі рідшими, натомість масового характеру набувають вістки про ударництво колгоспниць. Сферою першочергового застосування трудової енергії жінок стало сільське господарство та освіта. В Старобешевському районі, приміром, вони обіймали 29 вищих і середніх медичних посад, 58 учительських посад, 1 — директора середньої школи, 4 — завідувачок початкових шкіл, 3 — завпедів, 2 — агрономів, 2 — зоотехніків, 2 — ветеринарних фельдшерів, 6 — помічників комбайнерів, голови колгоспу (Гуржі) та голови селищної ради (Крищенко)⁵⁰⁷.

Тим не менш, проблема дефіциту робочої сили і, що важливіше, невідповідність її професійних характеристик модернізаційній стратегії більшовицького режиму, чимдалі ставала очевиднішою. Певною мірою завдання оптимізації використання трудових ресурсів вирішував стаханівський рух, а також позаекономічний визиск сотень тисяч засуджених. Однак ефективність цих соціально-економічних технологій з часом знижувалася. Наприкінці 30-х рр. держава пішла шляхом чергового ужорсточення трудового законодавства. 9 січня 1939 р. Раднарком СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦСПС ухвалили роз'яснення про стягнення за спізнення на роботу. Відповідно до нього вводилася кримінальна відповідальність для керівників трудових колективів за потурання порушникам трудової дисципліни. Деталі розтлумачувалися в постанові «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання».

Прізвиська злісних прогульниць оприлюднювалися в пресі. В одній з заміток г. «Ленінський шлях» йшлося про Анастасію Папазову, Анастасію Антонову, Акуліну Чапек, Катерину Хаталах, які раніше не виходили на роботу в колгосп, але, усвідомивши, що «... чесний труд у колгоспі є основним джерелом можливого життя колгоспників» (тобто, після попередження про наслідки своєї поведінки в світлі нових партійних ухвал) стали до регулярної праці і вже мають по 50–60 трудовнів. Водночас називалися інші «неподатливі» — Євдокія Алексєєва, яка мала 1,7 трудовдня, Матрона Парашевіна — 2,97, Марія Шкроб — 4,74, Ніна Карачик — 5,63 трудовдня⁵⁰⁸. Аналогічні повідомлення надходили практично з усіх грецьких колгоспів. Голова колгоспу «Третій рік п'ятирічки» Попов з задоволенням відзначав, що Єлизавета Стріонова, Ганна Янихбаш, Ольга Папазова, які раніше не виходили на роботу, нині виконують виробничі завдання не менш як на 120–130 відсотків. «В результаті хорошеї вихождаемости колхозников на работу, колхоз хорошо справляется с выполнением сельскохозяйственных работ...», — зазначав він, — Это является важнейшим мероприятием для получения высокого урожая в 1940 р.»⁵⁰⁹.

Держава застосовувала також низку прихованих методик визискування робочої сили, зокрема, дитячої. Шпальта місцевих газет пістрявіли похвалами піонерам, які під час канікул і в позаурочний час відловлювали ховрахів. Домогосподарок зганяли на збори, на яких обговорювалися результати діяльності колгоспів за поточний період та спущені «згори» завдання на постачання продуктами промислових об'єктів. Як наслідок, домогосподарки зобов'язалися брати участь у польових роботах і відпрацювати не менше, як по сто днів, найбільш затяті — не менш, як по 180⁵¹⁰. Питання про те, чи можна було в такому разі вважати жінок домогосподарками, як таке, не підіймалося.

Тим не менше, притягнення значної частини етнічного жіноцтва, в особливості грекинь, до польових робіт і впродовж 30-х рр. залишилося не вирішуваним завданням. Повідомлення преси про ухилення грекинь від колективної праці були не епізодичними. Замітка «Привлечь женщин-колхозниц к полевым работам»⁵¹¹ повідомляла: має місце масовий невихід колгоспниць у поле, замість того, щоби працювати на державу, стильські селянки в'яжуть вироби з вовни і продають їх на ринку «за спекулятивними цінами». Колгоспниця Іванова з артїлі ім. Сталіна в такий спосіб має 5–6 тис. прибутку, і таких, як вона багато⁵¹². 17 червня газета повідомила про колгоспницю артїлі ім. Комінтерну Т. Галкіну та Є. Лаврік, які не мали жодного трудодня. 28 червня остракізму була піддана колгоспниця колгоспу «Перемога» М. Рудь⁵¹³.

Суворо переслідувалися й ті сторони життя сільських трудівниць, які раніше вважалися суто приватними. Жінка мала не тільки виявляти чудеса трудового ентузіазму, а й невпинно народжувати нових громадян для Країни Рад. Держава звела до мінімуму кількість медичних абортів, вважаючи, що таким чином стимулює народжуваність. Натомість несвідомі громадянки користувалися послугами приватних акушерів, які непогано заробляли на жіночій біді. «Гражданку Тельную А. (Малиновский поселковый совет) неоднократно судили за подпольные аборты. Не одна женщина была ее жертвой. Недавно Тельная вновь сделала аборт гражданке Ш., за что получила 110 руб.⁵¹⁴, но вскоре была изобличена милицией»⁵¹⁵.

Не гребували окремі жінки й іншими методами позбавлення від небажаних дітей. «На поселке Эсхар вблизи станции обнаружен труп ребенка. Убийца-мать — работница совхоза «16 лет Октября» [...] незамужняя, 22 лет»⁵¹⁶.

На межі 30–40-х рр. жодна з селянок, навіть ударниця, не відчувала себе захищеною. Будь-який вчинок жінки міг стати предметом загального обговорення та засудження. П'ятикласник міг написати до газети і «поставити на вид» матері⁵¹⁷. Приведення до ладу обійсть і побілکا хат перетворювалися на пункти договорів соціалістичного змагання⁵¹⁸. Перенесення приватного життя в площину суспільного стало універсальною знахідкою більшовиків, яка значно полегшила «перевиховання» несвідомих селян за рахунок залучення фактору суспільного засудження, яке залишалося найпотужнішим фактором регулювання життя селянського соціуму.

Доноси на всіх та вся ширилися шпальтами районної преси. Ф. Зімба повідомляв, що Ф. Ремхе з 15 тракторного загону колгоспу «Незаможник» самовільно «зняв з трактору один кранік, внаслідок чого у загоні сталося велике незадоволення». Не менше засудження викликав і бригадир Герман, який своєчасно не відреагував на проступок тракториста⁵¹⁹. Останні сторінки газет рясніли — для цього була створена рубрика «Короткие сигналы» — повідомленнями про халатність конюхів, вагарів (сплять, замість того, щоби міряти зерно), обліковців (не підраховують трудодні)⁵²⁰, табельників («табельщик Лазарев «заняв»). Он ежедневно на велосипеде отвозит в поле и привозит обратно свою жену»⁵²¹) тощо. Школярі «стучали» на вчителів, дитробітників та ... батьків. — Чотири учні Старогнатівської російської неповної середньої школи повідомляли, що в ній відсутні культурні розваги («нет культурных развлечений шашек, шахматов, биллиардов и т.д.»), а в день 20-ї річниці Робітничо-

Селянської Червоної Армії та Воєнного флоту в школі не було урочистого зібрання та художньої частини⁵²².

Наприкінці 30-х рр. відбувся передостанній сплеск формальної активності атеїстичних організацій. 15 лютого 1938 р. у кінотеатрі Ст. Карані відбулася конференція войовничих безбожників. На думку організаторів конференції атеїстична робота в районі перебувала не на висоті. В районі було доволі багато людей, які перебували «під впливом релігійного дурману, не тільки пересічні колгоспники, а й бригадири та ланкові [...] мають у своїх квартирах ікони»⁵²³.

У таку само тінь, як і релігійна, уходила суто етнічна складова духовного життя народу. Національне, як таке, невпинно відтіснялося на периферію повсякденного суспільного життя. Нечасті згадки про національну специфіку знаходимо в замітках про культурні заходи. Зокрема, в звіті про олімпіаду художньої самодіяльності в с. Ст. Карань (11 вересня 1938 р.). Серед типового для часу набору культурних розваг — декламації творів «На границе», «Застава», пісень «Песня о Сталине», «Если завтра война», «Тачанка» тощо — схвальні відгуки про виконавців грецьких танців Сагірова, Синенка, Новожилову. «Добре виступив також гурток національних танців, в якому приймали участь виключно старики й старухи»⁵²⁴. Все ж, зважаючи на національну специфіку, журі вирішило відправити на обласну олімпіаду ансамбль пісень і танців у складі 60 осіб, гурток виконавців грецьких танців (7 осіб) та драматичний гурток з п'єсою «Під дикою яблунею».

Вперше за багато років сільські школярі легально готувалися до Нового року з новорічною ялинкою — репетували пісні, вірші, танці — з надією постояти ближче до прикрашеної лісової красуні та «діда-мороза». Пісні цілком відповідали духу епохи — «Песня о Сталине», «Ну как не запеть», «Если завтра война»⁵²⁵. Для селянських дітей, на відміну від їхніх однолітків з Москви, Харкова, Києва тощо, це були нові яскраві враження. Приємних свят у селі лишилося вкрай мало. Навіть демонстрація звукового фільму у селах була великою культурною подією, на яку сходилися люди з сусідніх сіл. «Человек с ружьем», «Дети капитана Гранта», «Юные коммунар» засівали молоді голови новими враженнями, думками, естетичними стандартами, які перекреслювали традиційні уявлення й стереотипи.

Втім, не все було гладко. Лишалися й такі анклавні етнічної самобутності, в яких загрузали найхитромудріші вигадки більшовицьких ідеологів. Такими, зокрема, були створені наприкінці 20-х рр. циганські колгоспи. У своїх спогадах І. Стрінов згадував про один з них — «Нове життя» з Володарського району на Сталінщині. Колгосп складався з мешканців окраїни м. Володарськ — переведених на осілість циган. Головою колгоспу на зборах одногосно обрали «колишнього» барона табору (це тепер можна стверджувати, що фактично табір вимушено мімікрував під радянський спосіб життя). Колгосп отримав від держави довгостроковий кредит для закупівлі коней, корів, сільськогосподарського реманенту. На відміну від оточуючого населення, цигани-колгоспники у вихідні дні не працювали ні за яких обставин, на ці дні у них були свої плани. — Зазвичай вони пробавлялися на маріупольському базарі, де підробляли ворожінням, діти їх, не соромлячись, побиралися (!), а дорослі цигани міняли і навіть продавали (!) колгоспних коней. Володарський РК КП(б)У дійшов висновку, що

виховна робота серед селян-колгоспників «кульгає» й вирішив виділити для колгоспу парторга-українця.

Специфічно проходили в колгоспі й політінформації. За для залучення на них політрукам доводилося йти на хитрість — роздавати дармове «курево». Тільки таким чином «колгоспників» можна було заманити до клубу. З неприхованим задоволенням І. Стріонов відзначає: «... Клуб был набит цыганами-колхозниками и колхозницами, подростками, и все курили. В клубе поднялись тучи дыма, сквозь густоту которого трудно было различать людей (хорошо, что я сам был из курящих, а то можно было бы задохнуться от дыма). В таком чаду я начал рассказывать о революции и Ленине. Один из цыган, старик с бородой, сидевший на подоконнике (мест не хватило), спросил меня: “Товариш, чо́го ж Ленин так рано помер?” Я объяснил тяжелые условия жизни В.И. Ленина, скитание его по тюрьмам и ссылкам, ранение его жидовкой Фанни Каплан и др. Тот же старик-цыган, немного подумав после моего ответа на его первый вопрос, спросил: “От бачиш, Ленин швидко вмер, а чо́го ж Сталин не вмирає?” Не дожидаясь ответа на свой вопрос, он поднялся с места и, зареготав: “Го-го-го...”»⁵²⁶. Чи були дієвими ці політінформації, чи можна взагалі їх було вважати політінформаціями, чи виховували райкомівські пропагандисти циган, чи останні намагалися отруїти їх чадним газом, питання залишається відкритим. Тим не менш, своє ставлення до цивілізаційних потуг самі колгоспники висловили пізніше — взимку 1941 р. З’явившись до голови райвиконкому, колишній голова колгоспу, вичікавши момент, сказав, що має доручення від колгоспників, які хочуть перейменувати колгосп. На питання голови РВК про нову назву відповів: «Вони хочять назвати “Даремною працею”». На межі 1940–1941 рр. колгосп припинив своє існування — довідавшись по «циганській пошті» про очікувану нацистську навалу, колгоспники кинули свої обійстя й виїхали вглиб Росії.

До свого логічного кінця потроху наближалася й ідея аграризації єврейства в її радянській тоталітарній версії. Багаторічні й нелегкі зусилля республіканського уряду по зміні соціальної структури єврейської меншини закінчилися забезпеченням засобами існування принаймні 20% єврейської громади, що, звичайно, було важливою справою, особливо для самих тих людей. Проте, величезна більшість меншини — близько 80% — зберегла традиційний спосіб занять і життя, і не поспішала його змінювати, незважаючи ані на складності господарювання, ані податковий тиск, ані громадянську напівправність, ані агітаційні кампанії. Радянська версія єврейської сільськогосподарської колонізації була пов’язана зі значними витратами, межувала на грані повсякденного подвигу, на якій були здатні далеко не всі мешканці єврейських містечок. Величезна їхня більшість воліла бідувати й перебиватися випадковими заробітками, аніж боротися за виживання в безводному степу, в умовах господарського та побутового безладу, ворожості місцевого селянства. З початком суцільної колективізації єврейські переселенці в першу чергу стали об’єктом політики одержавлення сільськогосподарського виробника й масова колективізація єврейських землеробських колективів відштовхнула містечкове єврейство від самої ідеї аграризації.

Заяви уряду про можливості продовження політики не відповідали дійсності. Земельні ресурси республіки були вже перерозподілені, українське

селянство в низці місцевостей потерпало від малоземелля. Отже, подальше збільшення єврейського селянського класу могло перетворитися на фактор внутрішньої дестабілізації суспільства, проте не було спроможне вирішити проблему в цілому.

Радянські та партійні функціонери доволі швидко втратили інтерес до ідеї аграризації єврейської меншини. Проявом явного охолодження урядовців, з одного боку, та надзвичайного загострення суспільної думки навкруг єврейського колонізаційного руху, з іншого, стало обговорення проблеми єврейської колонізації на шпальтах центральної республіканської партійної преси. Акцентуючи увагу на об'ємах державної допомоги переселенцям та розтлумачуючи факти зловживань нею з боку останніх, закликаючи «несвідоме» оточуюче селянство прихильно ставитися до своїх нових сусідів, уряд послідовно оминав з'ясування наслідків політики аграризації єврейства. Визначаючи кількість переселених родин, наданих кредитів і збудованого житла, урядовці не наводили жодних показників новостворених єврейських господарств і практично не характеризували господарське та побутове становище новостворених земельних громад, колективів тощо. З контексту виступів партійних функціонерів з'ясується доволі механістична концепція вирішення єврейської проблеми в Україні, сутність якої полягала в масовому виселенні надлишкового населення з регіонів аграрного перенаселення і наданні йому можливості займатися селянською працею. Проте, факт надання єврейству можливості працювати на землі в соціально-економічних умовах радянської України сам по собі був не спроможний позитивно вплинути на добробут єврейської громади з низки взаємообумовлених причин.

Більшовики створили найчисельнішу в Європі армію єврейського селянства (близько 98 тис.)⁵²⁷, проте його господарські показники відповідали середньоукраїнським стандартам дрібно-надільного маломіцного селянства. Типове господарство в новостворених колоніях пересічно мало від 2 до 2,75 дес. землі на їдця, 0,5 голів робочої худоби, 0,5 плуга, 0,05 сівалки, 0,4 голів продуктивної худоби. Безкінними були 70% переселенських господарств, а безкорівними — 60%⁵²⁸. Таким чином, за економічними характеристиками більшість єврейських колоністських господарств склала величезний шар незаможного селянства, яке щоденно боролось за виживання. Основна мета переселення — певне розвантаження соціального напруження в єврейських містечках була вирішена, проте результат, відчутний принаймні в перші п'ять років, був доволі нестабільним і з економічної, і з політичної точки зору.

В світлі описаного вище доволі сумнівним, скоріше, обмеженим, видається підхід дослідників, які серед причин запровадження політики віддають перевагу намаганням більшовиків істотно розширити свою соціальну базу на селі за рахунок відданого єврейського колоніста. З переважної більшості джерел видно, що більшовики не лише не набрали додаткових балів за допомогою політики аграризації, а й втратили частину тих, що мали до її запровадження. Серед причин, що привели до такого результату, безумовно, слід назвати надзвичайно важке становище єврейських переселенців, які мали свої претензії до бездіяльних і безвідповідальних місцевих органів влади; критичне загострення поземельних суперечностей в місцях створення колоній; безкарний шабаш подат-

кових органів, що порушуючи умови переселення і граючи на різниці землекористування в багатонаціональних районах, вкрай загострили взаємини між різними етнічними та соціальними групами селянства по всій Південній Україні.

Наприкінці 30-х рр. єврейські національні райони, які на відміну від решти національних не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку, все ще розбудовуються. Серед згадуваних пресою передовиків Сталіндорфського, Калініндорфського та Ново-Златопільського районів ще доволі багато єврейських прізвищ. Райони зміцнюються як у господарському, так і в побутовому відношенні. Сталіндорф зв'язують брукованим шляхом з Павлопіллям⁵²⁹, щорічно відзначається день народження Ш. Алейхема, проводяться радянські виховні акції — 12 червня — день радянського стрільця: у ньому візьмуть участь п'ять стрілецьких команд⁵³⁰. Втім, чимдалі в житті населення тих районів лишається все менше особливого, суто національного.

10. «Старший брат» й етнічні громади — нова концепція етнонаціональної спільності в містах УРСР

В другій половині 30-х рр. внаслідок активізації внутрішніх міграцій та притоку трудових мігрантів з решти союзних республік великі міста перетворилися на осередки суперечливих соціальних та етнокультурних процесів. Скажімо, навіть у Харкові, який у середині 30-х рр. втратив статус республіканської столиці, на кінець 30-х рр. населення в порівнянні з початком 20-х років збільшилося втричі. Етнічна палітра Харкова була багатою і вже за переписом 1926 р. налічувала більше 60 національностей, причому питома вага окремих етнічних груп упродовж 30-х рр. залишалася сталою. В цілому окреслилися прикметні риси етнокультурного простору Харківщини, яка залишалася одним з найбільших промислових, освітніх та мистецьких центрів України. Інтенсивні процеси міжетнічної взаємодії, інтеграції і, як наслідок, асиміляції у цей період відбувалися на підприємствах, у змішаних шлюбах та в навчальних закладах міста. Зближенню, адаптації та асиміляції етнічних меншин сприяла також масова побутова культура, яка набирала ознак універсальності саме у великих містах.

Наприкінці 30-х років дисперсні етнічні громади міста своєю рідною мовою здебільшого визнавали російську, це, зокрема, засвідчив перепис 1939 р. Етнокультурне ядро Харкова в мовному відношенні було російськомовним. Прикметними рисами його були стійкість щодо зовнішніх впливів, високий рівень освіченості. З генетичної точки зору ядро міського соціуму збалансувалося за рахунок української, російської та єврейської громад. Російську мову визнавали рідною також білоруси, греки, поляки. Підтримання стійкості первинного етнокультурного ядра міста відбувалося за рахунок російської громади, яка складала третину населення міста, зросійщених місцевих етнічних груп, їх природного приросту та новоприбулих, що швидко русифікувалися в міському середовищі⁵³¹.

Попри те, що великі міста Східної України й Донбасу перетворилися в контексті бурхливого промислового підйому на свого роду «плавильні казани», в яких відбувався широкий спектр процесів етнокультурної взаємодії, в них все

ж існували й доволі високі стандарти підтримки розвитку етнічних культур. На відміну від маленьких міст, тут діяв широкий спектр освітніх, науково-дослідних і культурних установ. Так, у Харкові працювали російський драматичний театр, єврейський театр, обласний Будинок народної творчості (1938 р.). Правда й те, що переважна більшість обивателів проводила своє життя, жодного разу не відвідаючи їхні вистави. Повз них проходила й напружена робота національної творчої інтелігенції. Обиватель жив простим невибагливим життям, у якому кіносеанс залишався великою культурною подією. Представники різних етносів спілкувалися й складали уявлення один про одного не на виставках та творчих вечорах, а в міському транспорті, на виробництві, в магазинах, на вулиці, врешті, в комунальних квартирах.

Стрімке зростання населення міста ще більше загостило квартирне питання, яке набрало форми житлової кризи. Пролетарська частина городян та значна частка службовців мешкали в дерев'яних бараках. Лише в історичному центрі Харкова будинки були кам'яними та цегляними, в околицях переважали глинобитні та дерев'яні споруди. Дуже повільно на периферію просувалася електрифікація. Розкішно лишався й централізований водогін. Навіть у трьох містах, що утримували лідерство в забезпеченні своїх мешканців питною водою — Одесі, Києві та Харкові — проблем залишалося вдосталь. Попри розбудову мережі підприємств харчової промисловості (у Харкові з 1935 р. діяли м'ясопереробний комбінат, бісквітна фабрика, маргариновий завод, хлібобулочні комбінати тощо), їхня продукція доступна далеко не всім. Околиці міста розорані городами, городяни тримають свійських тварин.

Упродовж 30-х рр. загальні тенденції етнокультурного розвитку в Харкові відповідали генеральним тенденціям, притаманним великим промисловим містам. Дослідження останнього часу цілком обґрунтовано показують, що «для мігранта, який потрапив до міста і хотів повністю адаптуватися в ньому, асиміляція стала необхідністю. Проходячи всі стадії соціалізації, новоприбулий більше не виділявся з міського середовища, він повністю в ньому розчинявся, ставав його частиною і уже в цій ролі брав участь у асиміляції новоприбулих»⁵³².

Аналогічні процеси відбувалися й у решті великих промислових міст. Вони мали свої особливості й реалізували відповідні регіональні моделі еміграційних процесів та етнокультурних орієнтацій. Де і в яких саме галузях суспільного виробництва відбувалася інтенсивна міжетнічна взаємодія; яких конкретних форм набирав міжетнічний вплив; у яких формах здійснювалася асиміляція новоприбулого населення; була це повна асиміляція чи часткова; чи надавала національна політика можливості ефективно відтворювати національні культури; які функції відіграло, власне, місто, як специфічний соціокультурний феномен, у процесах міжетнічної взаємодії, адаптації та асиміляції в республіканському масштабі та на регіональному рівні ще передстоїть з'ясувати.

Очевидно, що вже в середині 30-х рр. ані радянські навчальні заклади, ані культосвітні установи не були спроможні виступати основою процесів етнокультурного відродження. Ставлення до проблеми в політичних і культурних колах було доволі суперечливим. Втім, культурна еліта УРСР у другій половині 30-х рр. перестала публічно висловлювати своє ставлення до російського культурного «ренесансу». Попри розгром українського відродження суспільні

настрої, які підкреслювали ментальну привабливість «особливого шарму» Чернівців та Львова, нехтували неповторним обличчям Одеси та не приховували відразу до зросійщеного «харківського багна», так хвилююче описаного М. Хвильовим, продовжували існувати — щоправда в радянському андеграунді. В ту історичну епоху ідея, що кожне місто має своє неповторне обличчя і свою етнокультурну ауру, ще не постала на порядку денному.

Адміністративні центри російських національних районів наприкінці 30-х рр. виявляли сталу тенденцію до перетворення на міста. Такими були, зокрема, Краснодар, Сорокине, Чугуїв, Путивль. Останні підносяться як приклад достойного втілення генеральних планів централізованого розвитку міст. Фото нових шкіл, будинків культури, лікарень тільки підписи мають різні — на загал вони цілком придатні для розміщення в будь-яких радянських періодичних органах. Замітки на кшталт «Новый поселок — новые люди» підкреслюють, що робітничі селища змінилися не тільки зовні. — В них живуть не колишні зашорені вузьколобі російські мужики й баби, тут мешкають люди нової епохи — передовики стахановці. Типова замальовка: робітниче поселення при шахті № 12 (Краснодонщина). Незважаючи на невелику кількість населення (трохи більше 3 тис.) воно з моменту утворення в степу розбудовується як місто: шахтарі отримують світлі квартири, в кожному будинку електрика, в клубі демонструються звукові кінострічки, запущений водогін, працюють навчальний комбінат, дитячі ясла та садок, медичний пункт, двоповерхова школа-десятирічка на кілька сотень учнів, їдальня, 4 магазини, пошта, бібліотека. В нових шахтарських родині діти визначні: син-шахтар виконує норму щонайменше на 250%, дочка не хто-небудь, а «комсомолка-відмінниця радянської торгівлі»⁵³³.

Важливу роль у прискоренні урбанізації колишніх шахтарських селищ відіграли масовані вербування робсили у вугільну промисловість — важка промисловість республіки потребувала пального. Паралельно розбудовується інфраструктура робітничих поселень, відкриваються нові підприємства, які забезпечують зайнятість, вводиться в експлуатацію сітка ФЗУ, які опікуються фаховою підготовкою робітників. У 1937 р. в Чугуєві в медтехнікумі готують 473 майбутніх медпрацівників, у ФЗУ при заводі «Змичка» — 79 осіб, ще 243 учня навчаються в медичній школі⁵³⁴. Значно підвищується попит на продукцію місцевих підприємств: преса з задоволенням відзначає, що в 1938 р. чугуївська промартіль «Металіст» реалізувала 1 998 тис. ліжок (на 5 млн руб.)⁵³⁵, запити населення задовольняють 7 кравецьких майстерень артілі «Красный швейник» а також 24 ремонтні взуттєві майстерні. На початку лютого при районній лікарні здається новий пологовий будинок на 30 місць, відкривається майстерня чоловічих головних уборів, мисливці здали до райспоживспілки 440 шкур, і врешті — свідчення прориву робітничих селищ і містечок до стандартів столічного життя: «За последнее время значительно вырос спрос на парфюмерные товары. Магазин санитарии и гигиены за полтора месяца продал населению города и района на 18 тыс. руб. духов, пудры и одеколону»⁵³⁶.

Потроху на краще змінювалися й універсальні культосвітні та виховні заклади: дитячі садочки промислових російських районів суттєво відрізнялися від решти національних районів — сільськогосподарських за основним напрям-

ком свого господарського розвитку. Стаття «Культурно виховують дітей» пропагувала досвід дитсадка шахти № 1–5 біс: вихователі зацікавлені розвитком дітей, за кожною дитиною закріплені ліжко, тумбочка, верхній одяг зберігається в окремій кімнаті, дівчатка й хлопчики в чистеньких костюмчиках, дітям завжди приготують свіжу їжу. Підсумовуючи опис зразкового садочка, щасливий батько І. Шестьоркін виражає свою широчину вдячності «... партії та уряду й особисто вождю народів, батьку, другу й вчителю Йосипу Віссаріоновичу Сталіну»⁵³⁷.

Те, що насправді повсякденне існування невеликих міст лишалося далеким від газетних агіток, унаочнювала невелика римована замітка мешканця Чугуївського російського національного району А. Жихарева з банальною назвою «Столовими Чугуев не богат»:

Столовыми Чугуев не богат,
Из двух одна закрылась уж на
днях,

Вторую посетители хулят:
«Нет вкуса в супе, нет во щах.
Жаркое сухо, соус, как вода.

Закусок невелик подбор.

И происходит это все тогда,
Когда всех овощей обильный
сбор!

И в зале неуютно и темно
Повсюду мух неисчислимый рой.

Гардинами затемнено окно —

А комнаты страдают духотой.

Ножей и вилок мал комплект,

Стаканов тоже. Надо ждать,

Когда же вам дадут обед,

Самим вам надо поспешать.

Есть ресторан. Там, чтобы

закусить,

То надо водки, иль вина спросить,

А в сухомятку вовсе не дадут

Вам без вина покушать тут,

И хочешь, хоть не хочешь — пей,

На это рубль свой не жалеи!⁵³⁸

Більш тривіальною мовою, проте по суті про ту ж проблему, замітка П. Ломакіна з іншого російського — Краснодонського — району: «Столы и стулья имеются в недостаточном количестве, не хватает также посуды. На кухне — антисанитария: полы не моются, повар ходит в грязном халате. Пища приготавливается некачественно»⁵³⁹. Величезна кількість заміток і повідомлень розкриває складні побутові умови населення робітничих центрів, врешті, не їхнє кардинальне покращення, а інтенсифікація виробничих процесів була основною метою тодішньої влади.

Більш виразно, аніж у селі, наприкінці 30-х рр. виявляється універсальний потяг держави до ненормованого визискування трудового потенціалу пересічних громадян. У газетах шахтарських російських районів мало йдеться про побутові та культурні потреби населення, однак, нав'язливо тиражується установка на надривну щоденну працю. Повідомлення про виконання норми на 200–250% — звичайне явище, не менш буденними стають зауваження про те, що дехто (забійник Коротченко) виконує норму на 350%, а дехто (Ковалік) на 550 (!)⁵⁴⁰. Не менш нав'язливі повідомлення підносять, як взірець, поведінку шахтарських дружин — «домогосподарок». У них йдеться про те, що жінки не тільки працюють у шахтах нарівні з чоловіками (вибійницями, конононами, навальницями вугілля, лебідницями). «Десятки домогосподарок приходять на шахту, аби по-

більшовицькому боротися за успішне завершення господарського плану». На передовій копальні № 2-біс-17 працює 16 домогосподарок, всі вони перевиковують виробничі норми. Домогосподарка Кіречевська працює відкатницею, щодень виконує норму на 160%, Єфросинія Ріпная — на 161%. «Видатних успіхів досягла домогосподарка т. Глушенкова, яка працює плитовою [...] Зараз на змаганні плитових на шахті тримає першість, систематично виконує норму на 140%».

Сучасник не одразу й зрозуміє, навіщо домогосподарки працюють у шахті. Якщо вона працює відкатницею чи лебідницею, то яка вона домогосподарка? Відповідь на непросте питання проста: домогосподарки працюють безкоштовно, вони, виявляється, — золотий фонд радянської держави, її найсвідоміша частина, яка працює заради ідеї. Ідея, як йдеться, висока — разом з чоловіками-гірняками до 7 листопада видати 12 000 тон вугілля понад річного плану»⁵⁴¹.

Шпальти тиражують фото ударниць вугільно-добувної промисловості — ствольних, виборниць, путьових — на загал — завербованих під час оргнаборів: одноманітні гладко зачесані голови із вимушеними нерадісними посмішками, напруженими потухлими очима. Статті з запалом розповідають про те, як ударниці вже з 1932 р. самовіддано працювали під землею, добиваючись допуску в шахту самі. За лаштунками залишаються їхні мотиви — в такий спосіб сільські дівчата рятувалися самі і намагалися врятувати від голодної смерті своїх рідних — шахтарська пайка була однією з найвагоміших серед робітничих професій. Розплата не забарилася — зі шпальт дивляться передчасно постарілі жінки, в неповних тридцять вони виглядають на п'ятдесят. Та владу це не бентежить. Промисловість потребує палива, у топках п'ятирічки горять не тільки тонни вугілля, а й сотні тисяч людських доль. Починається рух за створення жіночих вугільних бригад — пієтетно названий «чудовим рухом жінок-патріоток». Репортаж після першого трудового дня бригади комсомолки Олі Фьодорової (з п'яти осіб) підбиває підсумки («непогані результати») і закликає решту комсомолок спускатися до штреків⁵⁴².

Низку специфічних особливостей зберігають міста й містечка Правобережжя, у них нема промислового піднесення, а повсякденне життя громад зберігає розмірений неспішний плін. Навіть радянська преса дає багато підстав стверджувати, що наприкінці 30-х рр. містечкові єврейські громади примудрялися підтримувати релігійні традиції. В 1938 р. з'явилися неодноразові повідомлення про те, що артільники не працюють у релігійні свята та Суботу, після закриття синагог збираються на домашні міньяни. Духовне життя етнічних громад на загал пішло в підпілля, що було цілком зрозумілим у контексті широкоюсяжних репресій проти священиків усіх конфесій, які відбулися в післяголодний час. Проте, згортання мережі ритуальних установ не було тотальним. Там, де лишилися церкви та молитовні будинки, зовнішні ознаки духовного (часто, етнокультурного життя), у формі, альтернативній радянській масовій культурі, зберігаються. Намагання поєднати непоєднуване проявляється підчас у курйозних анекдотичних формах. Про один з таких випадків, писала газета «Октябрь» у 1937 р. — У Печиці бейсмедраш відіграє також роль клубу. Під час Йом Кіппура в один день тут відбулися церковна служба та політдень. Причому комсомольці та комуністи чекали, поки віруючі завершать молитву, а вже після того на своїй сходці клеймили релігійне свято⁵⁴³.

Універсального характеру набувають процеси мовної стандартизації та потягу значної частини етнічних громад до мовної асиміляції. Дуже помітною вона була в єврейському середовищі. Фактично, описавши доволі велике коло, проблема перетворення їдишу на мову культурної перспективи єврейського народу вернулася «на круги своя». Ідея освіти національними мовами потроху себе вичерпує, причому не стільки через політичні проблеми, скільки на рівні обивательської ментальності. Про це ще на початку століття М. Ольгін (М. Новомиський) писав: «Факт состоит в том, что для наших интеллигентов идиш пока что не является родным языком. Каждый из нас [...] имел возможность убедиться в том, что пламенные ораторы, выступающие за развитие и процветание литературы на языке идиш, многие недели не обращаются к нему. Я никогда не встречал интеллигента, который говорил бы на идиш в своем собственном доме с женой и детьми [...] Несмотря на восторги некоторых из нас по поводу развития литературы и культуры на идиш, она еще не стала нашей потребностью, мы еще не слились с ней, и во всем, что мы делаем в этой области, заметен внутренний надлом»⁵⁴⁴. Наприкінці 30-х рр. ситуація відродилася в своїй новій історичній версії. Принаджені перспективами соціальної реалізації, доволі широкі верстви етнічних громад свідомо стають на шлях російськомовної ідентичності. З сучасним єврейським гумором такі настрої передає автор «Зелменян» М. Кульбак. — Типова «єврейська матінка» радіє за свого сина, який переїхав до Дніпропетровська і там знайшов собі пару «из очень приличной семьи, в доме говорят только по-русски»⁵⁴⁵.

Наприкінці 30-х рр. тенденції мовної асиміляції в середовищі всіх без винятку етнічних меншин отримали вагому підтримку в вигляді окремих наукових концепцій, які тоталітарний режим взяв на озброєння і, попри проголошену відданість ідеалам рівності і братерства, використав у якості методологічного підґрунтя згортання політики коренізації. Ним, зокрема, став засуджений у відомій лінгвістичній дискусії 1950 р. марризм — дітище в дореволюційну епоху людини крайнє правих поглядів з виразними релігійними акцентами. Більше двох десятиліть марризм вважався «марксизмом у мовознавстві» й міцно тримав у своїх лабетах не одне покоління радянських мовознавців, істориків, етнологів. Згідно з Марром мовний розвиток людства відбувався від множини мовних типів до єдності. Мови виникали незалежно одна від одної, отож не тільки слов'янські мови не були спорідненими, а й кожний, скажімо, російський діалект в минулому був самостійною мовою. Шляхом схрещування з двох мов виникала нова. Французька мова проголошувалася схрещеною латинсько-яфетичною. Висновок про те, що внаслідок історичного процесу схрещування мов людство просувалося шляхом мовної універсалізації і в комуністичному суспільстві цей процес мав знайти своє логічне завершення в створенні все-світньої мови, відмінної від усіх існуючих, відіграв фатальну роль у долі поліетнічної країни. Мова майбутнього, за думкою академіка Марра, мала втратити звуковий характер.

Маючи мало спільного з науковим знанням, теорія Марра, тим не менш, доволі швидко рекрутувала прихильників упродовж 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. перейшла до монополізації теоретично-методологічної підоснови мовознавства. Принадливість марризму була зрозумілою: це був псевдонауковий міф

на поталу малописьменним пролеткультівцям з їхньою нав'язливою ідеєю будування революційним шляхом якісно нової пролетарської культури. «Вирішальну роль відіграла співзвучність його ідеї епосі [...] Марр орієнтувався на уявлення саме 20-х років, коли очікували скорої мирової революції, побудова комунізму здавалася справою близького майбутнього і багато людей всерйоз сподівалися встигнути поговорити з пролетарями всіх континентів на світовій мові — «нереалістичні цілі задають масштаб, в якому будь-які реальні досягнення здадуться мізерними»⁵⁴⁶.

На фоні таких супер-ідей щоденне животіння мало-комплектних шкіл з національними мовами викладання та мовні проблеми, які вони генерували в етнічних громадах, виглядали нікому не потрібною мишачою метушнею. Поширення марризму мало вкрай негативні наслідки в галузі мовного життя на постімперських просторах. Вчення та його прибічники (завдяки тим високим посадам, які вони обіймали в радянській науці та державному апараті) своїми прожектерськими проектами не тільки заважали природним процесам, а й деформували їх. Створення алфавітів, зокрема, проголошувалося шкідливим заняттям, яке уповільнювало перехід до всесвітньої мови. Патетичні вислови на кшталт: «Якщо революція, яку ми переживаємо, не сон, то не може йти мови ні про яку паліативну реформу ні мови, ні граматики, ні, відповідно, письма чи орфографії. Не реформа, а докорінна перебудова, а зсув усього цього світу надбудови на нові рейки, на новий ступінь розвитку людської мови, на шлях революційної творчості і створення нової мови»⁵⁴⁷. Марр пропагував свій вкрай незручний так званий «аналітичний алфавіт», як прообраз майбутнього єдиного світового алфавіту. В одній зі своїх останніх доповідей 1933 р. він закликав цілковито переглянути історію, відмовившись від понять «Захід», «Схід», «доісторія» тощо. Того року перемоги марризму стали цілковитими в науковому середовищі, а з 1934 р. прокотилася хвиля арештів — була сфабрикована так звана «справа славістів», відповідно до якої чл.-кор. АН СРСР Н.М. Дурново і Г.А. Ільїнський були розстріляні, решту (А.Ф. Селіщева, В.В. Виноградова, А.А. Сидорова) позбавили волі чи відправили у заслання.

Завдяки запеклій безперервній боротьбі в наукових та освітянських колах та, ще більшою мірою, масовим репресіям 1937–1938 рр. національна школа, як основа етнокультурного руху етнічних громад опинилася в стані глибокого занепаду, власне, вона доживала останні дні. В 1938 р. в ній значно зросла кількість часів на вивчення російської мови. Планові ревізії показали, що діти сільських національних шкіл мали дуже слабкі навички письма та розмовної мови. Викладач російської мови та літератури Старо-Караньської греко-татарської неповної школи Ф.С. Іваніц писала, що диктант у 100 слів 50% учнів написали незадовільно⁵⁴⁸. Авральна підготовка шкіл до державної перевірки, зрозуміло, не могла дати позитивних наслідків, незважаючи на надлюдські намагання вчителів та підвищені соціалістичні зобов'язання учнів. Немаловажно також відзначити, що наслідки «перевірки» були визначені наперед, вони найменшою мірою віддзеркалювали і реальні труднощі освіти національними мовами і перспективні потреби галузі. Адже за місяць не можна було залагодити низку проблем, які ширилися й процвітали в національній школі вповодж останніх десяти років. Фактично, «перевірки» були відволікаючим маневром влади, скерованим на кампанію згортання освіти національними мовами.

У грудневому номері газети «Вперед» тепер вже директор Старокаранської НСШ Ф.С. Іваніц вітала перехід школи на російську мову викладання. «Так звана, національна мова, мало зрозуміла учням та вчителям»⁵⁴⁹ виставлялася як головне гальмо на шляху підвищення успішності учнів та їхнього кількісного зростання. Розгортання соціалістичного змагання «між учнями, вчителями та батьками» (!) було, на думку новопризначеного директора, шляхом ліквідації прориву в питанні успішності учнів (в 6-В класі незадовільно вчилися 50% учнів).

Рух до універсалізації зовнішніх ознак культурного життя загальноосвітній і помітний навіть пересічному обивателю. — В моді «українське» — у вишиванки перевдягаються місцеві управлінці, стахановці, вчителі й викладачі вишів, навіть учні єврейських і болгарських шкіл. Перегляд шпальт місцевої преси поки що національних районів може сформувати враження, що українізація та коренізація йдуть незмінним курсом, причому українська культура (відповідно до механічних викладок кількісного домінування) перемагає. Однак, це враження оманливе. Не тільки в сфері освіти почалося згортання національного вектору державної політики. Формула — «національна за формою, соціалістична за змістом» — стає позбавленою внутрішнього змісту пустою порожньою ідеологією, за якою приховується прагнення влади до насадження й тиражування наднаціональної за своєю підосновою масової культури тоталітарного зразка. Надзвичайно цікавий документ, датований 12 серпня 1938 р. — «Постанова Старо-Каранського райпарткому по справі кандидата в члени партії Дмитрієва», який «організував та продемонстрував перед населенням весілля за старовинним обрядом» — унаочнює справжні підоснови національної політики нового республіканського проводу. Текст постанови, без купюр викладений у пресі, має цілком зрозуміле «виховне» призначення. Партком відзначав, що кандидат у члени партії «викликав у середовищі населення глибоке невдоволення та ненависть». Однак, той факт, що на весіллі (згідно з тією ж постановою) гуляло пів-села, наводить на думку, що відразу грецької спільноти до своїх стародавніх звичаїв («релігія була злісним ворогом колгоспного ладу») була вигаданою парткомом та сільським активом і, якби Дмитріїв не обрав для весілля не найкращий час — розпал збиральної, то, село вкотре, декларуючи свою атеїстичність та комуністичність, відгуляло б чергове традиційне весілля, і справа не набула б розголосу. Оскільки ж пів-села майже тиждень присвятило весіллю, розважаючись катанням на тачанці, і відповідно, не виходило на роботу в полі — звичайна подія отримала кваліфікацію шкідницького заходу («зтягнути збирання рясного сталінського врожаю»). Висновки постанови мали на меті не тільки засудити Дмитрієва, а й попередити несвідомих колгоспників. Щасливий наречений був відкликаний з кандидатів, виведений з членів президії сільради, пленуму сільради. Голова колгоспу (!) Анділахай за те, що незаконно виділив коня та тачанку без рішення загальних зборів колгоспників (!) отримав сувору догану з занесенням до облікової картки. Зібрання колгоспників зобов'язали розглянути питання про кучера П. Тотая, який «напився п'яним та знущався над колгоспними конями» і зняти його з роботи»⁵⁵⁰. Як здається, цілком не випадково поруч наводилися пояснення стосовно проекту Положення про судочинство, де зазначалося, що сталінський нарком Н. Єжов та очолювана

ним славна радянська розвідка «розгромила осині гнізда фашистських шпигунів, бандитів, що об'єдналися у право-троцькістський терористичний блок».

Мляві, але від того не менш гнівні, пасажі про існуючі відхилення від освячених тоталітарним режимом норм суспільної поведінки стосувалися навіть малолітніх дітей. Дехто С. Бережної обурюється з приводу виховної роботи в школах Старобешевського району, авжеж, 6 січня «згідно зі старою, дикою традицією немало школярів 1–4 класів [...] колядували!»⁵⁵¹.

Не позбавлене доречності зауваження Е. Школьнікової про те, що наприкінці 30-х рр. «містечко вже не було творцем культурних цінностей, а лише споживачем. Молодь, особливо піонери й комсомольці, й частина дорослих стали активними споживачами культури, але, на загал, вони віддавали перевагу культурі не на їдиш, співали радянські пісні російською. Нова єврейська пісня не стала масовою, це впливає як зі ставлення євреїв до їдишу та нової культури на ньому, так і судячи зі спроб популяризувати її»⁵⁵², цілком придатне для характеристики відповідних трансформацій у повсякденній мовній практиці та етнокультурній поведінці всіх етнічних громад України. Масована культурна експансія Кремля наприкінці 30-х рр. перемагала рештки традиційних культурних анклавів, які були неспроможні протиставити їй достойну альтернативу. Новий тип масової культури не визрівав у надрах народної свідомості, а приносився «згори», він був вдумливо вибудований тогочасними політ- і культ-технологами. Зміст його цілком відповідав завданням тоталітарного режиму й зашлаковував голови радянських громадян ідеалами колективної відповідальності й самопожертви. Мова, якою ці постулати вживлялися в свідомість, була національною, та чи це змінювало її антигуманну сутність?

11. «Національні справи» та їхній вплив на повсякденність нацменгромад України

31 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВД СРСР «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів». У наказі, який одразу набув чинності, зазначалося, що операція в Україні мала розпочатися 5 серпня й тривати чотири місяці. Всі потенційні жертви розбивалися на дві категорії: перша — після арешту й нетривалого «слідства» мала бути страчена; «ліберальніша» друга категорія передбачала «лише» ув'язнення у тюрмах або таборах на термін від восьми до десяти років⁵⁵³.

Попри те, що «Великий Терор» кінця 30-х рр. впав на радянський народ незбагненною катастрофою величезної руйнівної сили, не можна сказати, що ментально він був неготовий до такого розвитку подій. Насправді гучні «костюмовані» судові процеси з представницькими переліками засуджених з 1928 р. міцно увійшли до типового набору інформаційних орієнтирів пересічного обивателя. «Бригади добровільних помічників прокуратури» та сексотів наводили жах на робітників. Народ давно призвичаївся до імовірності репресій, як індивідуальних, так і масових. Статті під заголовками «Враги народа приговорены к расстрелу», «Приговор суда — приговор народа» — об'єктивно діагностували хворобливий стан масової свідомості, в якому, за незначними винятками, пере-

бували всі: від школярів до сивочолих старців. Втім, пізніше з'ясувалося, що впевнені у невідворотності та справедливості покарання стосовно «ворогів народу», потенційні жертви тоталітарного режиму виявилися нездатними адаптувати власну свідомість до можливості репресій стосовно себе та членів власних родин. А між тим в Україні не залишилося жодного національного району чи більш-менш помітного етнічного анклаву, який би оминули технологічно наперед визначені і кількісно і якісно, національні за формою превентивні удари каральних органів.

Відповідно до записки Й. Сталіна до протоколу засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 20 липня 1937 р. (п 51/324) на теренах СРСР розпочалася «німецька операція»⁵⁵⁴. Частина заарештованих мала бути висланою за кордон, про хід арештів та кількість арештованих щоденно мали надсилати зведення до ЦК. Нарком НКВС в оперативному наказі 25 липня 1937 р. телеграфом розіслав управлінням вказівки щодо упередження шпигунської та диверсійної роботи Генерального штабу Німеччини та гестапо на теренах СРСР. На арешт усіх німецьких громадян, які мешкали в країні, відводилося п'ять днів, починаючи з 29 липня. Матеріали слідств мали відправлятися на розгляд Воєнної колегії Верховного суду чи Особливої наради при НКВС.

Завданням другої широкомасштабної операції, розбитої на операції по окремих національних напрямках, була анонсована ліквідація «шпигунсько-диверсійної бази» країн капіталістичного оточення. Колишні іноземні колонії та інші етнічні спільноти, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з закордонням — тобто, національні меншини, як такі, перетворилися на першочерговий об'єкт репресій. Найбільш послідовно розроблюваними, і від того найбільш кривавими, в масштабах СРСР стали три лінії: польська, харбінська (харбіно-японська) та німецька.

В ніч на 30 липня 1937 р. розпочалися арешти німецьких підданих, внаслідок яких, згідно з висновками Єжова, були розкриті 19 шпигунсько-диверсійних груп на низці великих промислових підприємств. 5 серпня почалася так звана куркульська операція (наказ 00447), 15 серпня — польська операція (наказ 00485), далі — операція, спрямована проти дружин та дітей ворогів народу (00486), 20 вересня — харбінців (00593). До 31 серпня по куркульській операції були арештовані близько 150 тис. осіб, понад 30 тис. з них були розстріляні.

Активна самодіяльність працівників НКВС на місцях привела до створення віртуальної картини тотального контрреволюційного диверсійного шпигунського заклоту етнічних громад. В загальних рисах вона узагальнена в оглядовій довідці по справах 1936 р.: «Практика показала, що всі ці форми ворожої роботи в дійсності не відокремлені одна від одної. А, навпаки, перетинаються найтіснішим чином. Більшість ліквідованих німецьких диверсійних резентур та організацій займалися паралельно організацією терористичної роботи, всі проводили розвідувальну роботу, а в районах, де є скільки-небудь значні групи німецького населення, водночас готували повстанські кадри. Німецькі терористи, диверсанти, шпигуни й організатори масової фашистської роботи виступають майже всюди в одній особі»⁵⁵⁵.

Під приціл чекістських операцій першими підпали стратегічно важливі регіони, де етнічні громади розміщувалися компактними групами — Україна (Донбас, Краматорськ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Одеса, Харків), Москва та Ленінград, Західно-Сибірський край з дотичними районами Казахстану, Саратовська область, Азово-Чорноморський край та Крим. Не важко помітити, що ленінська теорія збройного повстання послужила ідеологічною матрицею для розробки чекістами широкомасштабної превентивної операції на постімперських просторах. Як показало майбутнє, у Києві, Харкові, Москві та Ленінграді «було встановлене» існування великих терористичних шпигунських та диверсійних організацій, у решті міст і містечок — формувалися антирадянські та повстанські справи регіонального рівня. Принцип демократичного централізму виявився в своїй найодіознішій ганебній інтерпретації. Власне, він не мав нічого спільного з реальним життям, у такий спосіб влада тоталітарного зразка реалізувала власні стереотипи мислення та утаємничені моделі уявного ворога. «Розконспіровані» осередки антирадянського спрямування з «призначеними» республіканськими центрами, міськими (селищними) філіями, колгоспними, фабричними, заводськими та управлінськими осередками були нічим іншим, як матеріалізованою матрицею, власне, кремлівської диверсійної роботи за кордоном.

Технологія фабрикування «національних справ» відчеканювалася на українських поляках. Яким чином це відбувалося, можна прослідкувати на прикладі радянської Вінничини. Ліміт, доведений репресивно-чекістському апарату Вінницької області, за наказом № 00447, попервах передбачав ув'язнення й покарання 4 000 осіб, з них за першою категорією — 1 000, за другою — 3 000 осіб. На догоду центру вінницькі енкаведисти взяли на себе підвищені зобов'язання. Відтак ліміти збільшилися до 6 300 осіб (за категоріями відповідно — 2 200 та 4 100 осіб). Станом на 7 листопада 1937 р. за ґрати потрапило 5 502 особи (загалом обласна «трійка» засудила 4 633 особи, з яких згідно з позасудовим рішенням розстріляли 1 592 особи). За національністю заарештовані розподілялися так: українці — 3 965 осіб (72%), поляки — 517 (9,4%), росіяни — 51 особа (0,9%), решта — євреї, німці, чехи, китайці, угорці.

Тотальні зачистки решток Вінницької полонії відбувалися відповідно до «Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» (11 серпня 1937 р., підписаний генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим) та долученого до нього закритого листа «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.)⁵⁵⁶. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінані з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁵⁵⁷.

Наказ НКВД СРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення з в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД СРСР»⁵⁵⁸. Відповідно до нього раніше засуджені поляки отримали нові терміни ув'язнення, або були позбавлені життя.

Оскільки переважна більшість представників суспільно-інтелектуальної еліти обох провідних національностей регіону була фізично знищена, депортована чи опинилася в ГУЛАГу в попередні роки, об'єктом Великого Терору 1937–1938 рр. стали пересічні обивателі: колгоспники, робітники, службовці, які у «вмілих руках» слідчих зізнавалися у фантастичних злочинах. Для прикладу можна навести «виявлений» органами НКВС у Погребищенському районі Вінницької області у листопаді 1937 р. осередок «ПОВ» з дев'яти сільських мешканців. Одним з «польських контрреволюціонерів» був Семен Андрійович Крупник, українець, колгоспник з містечка Погребище, неписьменний, хлібороб за професією. На другий день після арешту він вже підписав покайний протокол про те, що є членом польської контрреволюційної організації, за завданнями якої «проводив злочинну діяльність, спрямовану проти радянської влади, сприяв розкраданню колгоспного добра, сів пшеницю дуже рідко з тим, щоб був поганий урожай». Наріжним каменем сфабрикованої справи стало звинувачення в сепаратизмі — «відрив України від СРСР і приєднання її до фашистської Польщі». За таким звинуваченням дев'ятеро напівписьменних «сепаратистів» на підставі оперативного наказу № 00485 були страчені через місяць після арешту — 15 грудня 1937 р.⁵⁵⁹

Впродовж першої половини березня–травня наступного 1938 р. Трійка Управління НКВС по Вінницькій області розглянула «справи» 1 обласної комендатури «ПОВ», 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 «бойвок». За матеріалами надуманих справ станом на 11 травня 1938 р. заарештували 877 осіб⁵⁶⁰. Оскільки величезна частка автентичних поляків була депортована з Поділля впродовж 1935–1936 рр., і це не давало можливості «розгулятися» місцевим енкаведистам, до лав «польських контрреволюціонерів» з легкістю записували подільських українців. Так, заступник начальника відділу Вінницького обласного Управління НКВС Л.Н. Ширін заявив одному з таких ув'язнених — К.Г. Кобилянському, що той поляк, й, відправляючи його до камери, вигукнув: «Йди подумай, ти, поляк!» На репліку у відповідь, що в'язень — українець, Ширін вигукнув: «Націоналіст, молися богу!»⁵⁶¹. До «пеовяків» зараховували й місцевих росіян. Колишнього інженера депо станції Жмеринка Миколу Олександровича Сиклицького (етнічного росіянина) засудили за приналежність до «ПОВ» та намір зіпсувати... музичний інструмент⁵⁶².

Тільки В. Й. Жезицьким було опрацьовано 485 групових «справ» сфальшованих чекістами Поділля впродовж Великого Терору, кожна з яких була подібна до іншої, як копія до матриці⁵⁶³. Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВД по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб (з них 44 467 поляків), 39 644 особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно⁵⁶⁴.

Польська операція стала своєрідним орієнтиром для всіх наступних «національних» справ. Зважаючи на масовий характер репресій, у практику був

запроваджений принципово новий характер осудження — «альбомний». Працівники НКВС, закінчивши слідство, складали довідки на кожного заарештованого і пропонували міру покарання. Довідки в свою чергу комплектували в список, завіряли, підтримуючи або, навпаки, заперечуючи пропоновані заходи, начальник УНКВС та місцевий прокурор. І лише в Москві Наркомом Внутрішніх Справ та прокурором СРСР (Єжов і Вишинський) виносилося кінцеве рішення. Приговори приводилися до виконання після повернення альбомів на місце.

Без зайвої фантазії слідчі КНВС розповсюдили методику формування справ «польської акції» на всі інші національні лінії. У вересні 1937 р. на Україні самостійно розпочалася румунська операція. Спеціальні директиви пізніше були сформульовані відповідно до латиської, грецької та афганської операцій. Розробка національних ліній здійснювалася професійно і набула синтетичного характеру: припинилася видача віз на перебування іноземців на теренах СРСР, натомість заохочувався їхній виїзд за кордон; іноземні дипломатичні представництва ізолювалися і поступово згортали свою діяльність у СРСР; пильний нагляд був встановлений не тільки за дипломатами, а й радянськими громадянами, які спілкувалися з ними, або працювали в іноземних представництвах у якості обслуговуючого персоналу, причому останні вносилися до списків неблагонадійних й арештовувалися в першу чергу. В результаті, на середину листопада 1937 р. з семи німецьких консульств залишилося тільки два (в Києві та Новосибірську), а до травня 1938 р. — жодного. Те ж відбувалося з іншими представництвами.

Процес формування закритого суспільства вступив до завершальної стадії. Те, що для закордоння виглядало, як зведення неподоланного ідеологічно-адміністративного муру, для радянського суспільства перетворилося на спланований руйнівний погром, який стосувався не лише євреїв, а й решти етнічних громад.

Німецька операція розпочалася у вересні з України, звідти стрімко перекинувшись до Москви та Ленінграду і далі — на радянський Схід. Телеграма Єжова (3 листопада 1937 р.) до наркомів внутрішніх справ союзних республік та начальників УНКВС визначила терміни проведення національних операцій: до 10 грудня 1937 р. ставилося завдання завершити всі арешти, слідства й розглянути всі слідчі справи (!). Таких «стаханівських» темпів роботи радянські чекісти ще не знали. Зважаючи на кількість арештованих по всіх «лініях» не доводиться дивуватися кричущим порушенням процедур та калькуванню показів підозрюваних.

Не пройде й року, як газетні шпальта розмістять привітання А. Гітлера, Й. фон-Рібентропа та О. Куусінена з нагоди шістдесятиріччя Й. Сталіна, в яких, А. Гітлер писатиме буквально наступне: «Ко дню Вашего шестидесятилетия прошу Вас принять мои самые искренние поздравления. С этим я связываю свои наилучшие пожелания, желаю доброго здоровья Вам лично, а также счастливого будущего народам дружественного Советского Союза»⁵⁶⁵. Та це буде згодом, поки що репресії проти німців набирають обертів, а взаємини між СРСР та закордонням позбавлені вітальності 1939 р.

Впродовж 1937–1938 рр. лєвова частина заарештованих нїмецьких пїдданих пїсля слїдства висилалася до Нїмеччини. Радянських громадян нїмецького походження чекала страшна доля: смерть чи заслання. Не можна не погодитися з думкою Н. Охотїна та А. Рогїнського, що «національні операції, в тому чилї й нїмецька, були орієнтованї в першу чергу на чистку у сферах державного життя, безпосередньо пов'язаних з обороноздатністю країни, — у воєнних та воєнізованих структурах (армїя, НКВС і т. і.), в оборонній, машинобудівній, вугільній, нафтопереробній, хїмічній промисловості, чорній та кольоровій металургії, на транспорті, в енергетиці та деяких інших галузях»⁵⁶⁶. Центральними фігурантами польської та латиської операцій спочатку стали висопоставлені чекїсти і тїльки згодом — широкий загал власне етнічних поляків та латишів.

Розпорядження № 233 (1 лютого 1938 р.), телеграфно розїслане Єжовим на виконання прийнятого напередоднї рїшення полїтбюро ЦК, пролонгувало строк уже розгорнутих національних операцій до 15 квітня 1938 р. Водночас ініціювалися нові «аналогїчні» операції — фїнська, естонська, румунська, китайська, болгарська, македонська. (Широкомасштабні арешти в середовищі українських болгар і румун вже тривали з кїнця 1937 р.). Катастрофїчна нестача «пїдхожих» кандидатур для виконання кремлівських рознарядок спонукала чекїстів до поголовних арештів вихїдцїв з етнічних громад, на яких хоч якимсь чином можна було «навїсити» справи стосовно шпигунської, диверсійної та антирадянської дїяльності вїдповїдно до перерахованих категорїй.

Типовою ознакою радянського «правосуддя» стало «перевиконання» розпоряджень московських енкаведистїв. Так, примїром, заступник начальника Харківського УНКВС Л. Рейхман (який виконував обов'язки нещодавно арештованого попередника) 19 серпня на додаток до «польського наказу» видав свїй особистий, додавши до репресованих груп наступнї: колишнї розвїдупровцї та агенти ІНВ (їноземний вїддїл НКВС) по Польщі; поляки — старо-службовцї цукрових заводїв та інших пїдприємств; колишнї контрабандисти та особи, осудженї в минулому по шпигунських справах та як учасники контрреволюційних націоналїстичних органїзацій; клерикально-націоналїстичний елемент; вихїдцї з Польщі та прикордонної смуги, на яких маються компрометуючі матерїали; вїдвїдувачї польських консульств; особи, якї мають родичїв та інші зв'язки з Польщею, вїдносно яких є компрометуючі матерїали; агентура по поляках та інших об'єктах (поляки та Вихїдцї з Польщі), яка пїдозрюється в дезїнформації або подвійності, або не виправдала себе на роботї (!)⁵⁶⁷.

Згїдно з вїдомостями вїдїлу вїз та реєстрацій Головного управлїння мїліції на початок 1937 р. у СРСР мешкало 98 840 їноземних пїдданих, з яких 80% становили пїдданї Ірану, Греції та Китаю. Вони стали наступним об'єктом чекїстських розробок і, на вїдмїну вїд нїмецьких пїдданих, лєвова частка з них розстрїлювалася за такими смїховинними звинуваченнями, якї їхнї нащадки квалїфікували так: «Бред сивой кобыль». З бїльш нїж трьох тисяч болгарських емігрантів був репресований кожен третїй. Загинули 600 найбїльш помїтних болгарських комунїстів. Тотальний розгром вїдбувся в лавах комунїстів — вихїдцїв з країн Прибалтики. Загалом за пїдрахунками російських дослїдникїв за роки Великого Терору в СРСР було фізично знищено бїльше комунїстів — вихїдцїв з європейських країн, анїж на їхнїх батьківщинах пїд час нацистської

окупації. Повністю була знищена секція корейських комуністів, практично цілковито — секції компартії Ірану (на чолі з розстріляним лідером Султан-Заде) та Мексики (Гомес). Врешті іноземне походження й для пересічного радянського обивателя перетворилося на перепустку до радянських спецтаборів.

З весни 1938 р. розробка «національних ліній» стає основним напрямком масових репресій. З серпня 1938 р. оформляти справи в «альбомному порядку» було заборонено. На той час центральний апарат НКВС СРСР був завалений нерозгляненими справами на 126 тисяч осіб. Відповідно до постанови політбюро від 15 вересня 1938 р. (та спеціального наказу НКВС 00606) терміном на 2 місяці спеціально для їхнього розгляду були створені «особливі трійки». До них входили начальник УНКВС, перший секретар обкому та обласний прокурор. Розгляду спеціальними трійками підлягали особисті справи осіб, арештованих до 1 серпня 1938 р. (за винятком іноземних підданих). З цього часу терор потроху вщухає, набираючи більш поміркованих форм: розстрільні вироки в процентному відношенні суттєво зменшуються, низка арештантів виходять на волю за «відсутністю складу злочину». 17 листопада 1938 р. всі «масові операції» були завершені відповідно до рішення політбюро від 16 листопада 1938 р. та постанови РНК СРСР й ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. По всіх національних лініях засудили 335 513 осіб, з них 73,66% розстріляли (!)⁵⁶⁸.

«Безумовно, масові репресії 1937–1938 рр. були те лише безпрецедентно масштабними, але й безпрецедентно жорстокими. Проте в них була своя логіка, своя структура і свої правила, які, незважаючи на множинні порушення, забезпечували доволі високий рівень керованості репресивним процесом»⁵⁶⁹. Додамо лишень, що вони забезпечували також високий рівень керованості процесами соціально-економічного розвитку та відтворення суспільства в жорстко визначених тоталітарних рамках. Суспільство в режимі стисненої пружини здійснило модернізаційний ривок, власне, саме завдяки єзуїтським методам оптимізації державного керування суспільством. Втрати часу та ресурсів внаслідок можливих дискусій навколо проблем державного курсу були зведені нанівець, однак, майбутнє показало, що штучне пришвидшення природних процесів «ментального визрівання» суспільства методами терору та банального «промивання мізків» все ж приречене на поразку. Ефект реставрації множинності пластів суспільного мислення й формування алгоритмів прийнятного майбутнього лише пролонгувався, матеріалізувавшись в епоху «перестройки».

Водночас не будемо применшувати досягнення тоталітарної пропагандистської машини в опануванні масовою свідомістю широких верств населення Радянської України. Слід визнати, що традиційність етнічних громад з притаманною їм солідаризацією навколо питань громадської ваги, відіграла на руку більшовицькій пропагандистській машині. Почавши з окремих процесів кінця 20-х — початку 30-х рр., держава трансформувала власну доктрину відповідно до трагедії голодомору та масових депортацій, і використавши останні з метою зміцнення власного іміджу, підійшла до епохи Великого Терору з гаслами, які в масовій свідомості тиражували ідеї виправданості й справедливості репресій, зокрема й за національною ознакою. Власне, ідея чергового революційного Термідору була не новою, втім більшовики, використовуючи на загальний низький рівень суспільної свідомості, скористалися з її потенціалу з найвищим КПД.

Цим і пояснювався небачений розгул репресій на тлі відсутності відкритого протестного руху.

Про те, яким чином етнічні громади реагували на терор, залишив спогади І. Стріонов. Його нехитрі нотатки багато прояснюють у ставленні пересічних грецьких колгоспників до обставин часу. Переживши страшний голодомор і врешті мало-мальськи оклигавши, грецьке село навесні 1937 р. плекало надію на нормальне сите життя. «Техніка була цілком підготовлена до весняної сівби 1937 р. МТС поповнилася новою технікою — тракторами і причіпним інвентарем. Весняна сівба була проведена успішно — якісно і в короткі строки, перспективи на врожай були хороші. Ніхто не думав, що може статися те, що відбулося потім, у 1937 р.»⁵⁷⁰.

Потрясіння 1937–1938 рр. стали логічним продовженням методики упокорення суспільства методами фізичного й психологічного садизму. Саме в той момент, коли гасло: «Жити стало краще, жити стало веселіше!», здавалося, стало органічною складовою світогляду громад, вони втрапили в нову м'ясорубку. Не меншою мірою виявилися розгубленими місцеві керівники, які отримали рознарядки на арешти «ворогів народу». Начальник НКВС Володарського району по-товариськи жалівся І. Стріонову: «Що робити? Якщо не саджати, мене самого посадять, а безневинних людей саджати як ворогів я не зможу»⁵⁷¹. Зрозуміло, що порада парторга виконувати рознарядку за рахунок бандитів, грабіжників, аферистів, кваліфікованих як ворогів народу, довго спрацьовувати не могла з суто технічних проблем: рознарядки значно перевищували кількість потенційних бандитів-грабіжників-аферистів. «Калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. В згадуваному Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення — 2 (!), Велико-Янисольському — 679 та 45 (!), Волноваському — 175 та 16 (!), Маріупольському — 899 та 21 (!), Старо-Бешевському — 623 та 31 (!), Старо-Каранському — 460 та 19 (!), Старо-Керменчицькому — 246 та 11 (!), на решті території УРСР разом з іноземними підданими 3 470 греків розстріляні, 158 засуджені до різних строків ув'язнення⁵⁷².

Неймовірної сили катастрофа вкотре була використана владою для режисерування широкомасштабного політичного шоу: країна існувала в єдиному інформаційному полі — на місцях нищпорили спецбригади в пошуках ворогів народу (вони перевіряли характеристики арештованих), преса з номеру в номер публікувала списки викритих ворогів, серед останніх — добре відомі прізвища колишніх «любимих вождів» народу. Народ мовчки читав і мовчки працював. Мовчали й місцеві керівники, які перебували під «ковпаком» спецслужб і чекали на свою чергу. Стан тотального стеження, бойкоту засуджених, заарештованих та їхніх родин, мовчазного жаху глибоко в'ївся в свідомість етнічних громад задовго до Великого Терору, однак масштаби трагедії 1937–1938 рр. були несумісними з можливостями пересічного обивателя стосовно їхнього осмислення. Сторож володарської МТМ, прочитавши в газеті про розстріл Тухачевського, Уборевича, Якіра та інших, запитав парторга: «Що ж ще було потрібно цим людям (маючи на увазі розстріляних полководців)? Адже вони мали можливість жити однією халвою?» Не піддаючи сумніву винуватість

партійної, управлінської та військової еліти, селяни, тим не менше, намагалися захистити від спецбригад місцевих керівників, які «їх хлібом нагодували й багате життя створили».

В епоху «чорних воронків» громади існували в режимі щоденної готовності до катастрофи. Так само, як японці живуть з заготовленим пакунком на випадок землетрусу, всі більш-менш помітні фігури етнічних громад жили, маючи під ліжком чи у шафі пакунок на випадок арешту. З часом арешти стали звичними й для цілком пересічних громадян: починаючи від сторожів та посудомийок, завершуючи рахівниками та конюхами. Процедура чисток, власне, була універсальною і мало відрізнялася на теренах СРСР. Уночі приїздив «чорний ворон», до помешкання вривалися енкаведистів, пред'являли постанову прокурора про арешт, вчиняли обшук і забирали до тюрми. Арештованих у національних районах звозили до міст чи обласних центрів, де й відбувалося «слідство». Скажімо, стосовно «греків-контрреволюціонерів» воно проводилося в приміщенні маріупольської обласної партійної школи: в кожній кімнаті сидів слідчий із заздалегідь підготовленими протоколами про приналежність до шпигунських мереж, за відмову підписати «зізнання» тут же били до безтямності, тих, хто зізнався відправляли до м. Сталіно на суд Тройки, яка в довільному порядку позбавляла людей права на життя та свободу. Якщо хтось мав сміливість відмовитися від попередніх зізнань, у 1937 р. його відправляли назад у Маріуполь на дослідження, «а там кати убивали його»⁵⁷³.

У надзвичайно складні обставини відразу ж потрапляли й родини заарештованих, для яких і декілька місяців слідства і час після винесення вироку перетворювалися на пекло. Слідчі органи були завалені листами підслідних та їхніх родин, які закликали до людяності та партійної совісті прокурорів та наркомів НКВС, живописуючи непересічні катастрофи пересічних обивателів:

«Прокурору Союза ССР
тов. Вышинскому
от гражданки Дивиджиевой⁵⁷⁴
Ольги Филипповны
проживающей в гор. Киеве,
Красноармейская д. № 15, кв. 50.

Заявление

4 марта с. г. по поручению областного отделения НКВД гор. Киева арестовали моего *бывшего* мужа Дивиджиева А.И. Одновременно с арестом были описаны вещи⁵⁷⁵. С тех пор прошло 6½ месяцев. Последнее время я несколько раз пыталась выяснить в органах НКВД и прокуратуры положение с делом Дивиджиева. Я из рабочей семьи, и поэтому меня волнует вопрос, кем же был мой муж? Был он причастен к шайке троцкистско-бухаринских негодяев? Или же его преступление не вилоко [так у документі — Л.Я.] [...] Или же он невиновен? Или же он изменник нашей пролетарской родине. В первом и последнем случаях я бы, гада, прокляла. В прочих, возможно бы, простила. При обращении в органы НКВД и прокуратуры последние вот уже 3 месяца ищут дело Дивиджиева и не могут найти.

Я работаю. У меня есть маленькая 2-летняя больная девочка. Вещи описаны. Учреждение (Укрлеспромсоюз), которое дало моему бывшему мужу квартиру

взамен сданной мною в горсовет в Харькове квартиры, непрерывно требует выселения на улицу меня и ребенка (больного к тому же), буквально терроризирует. Я нервничаю, ребенок тоже.

Я обращаюсь с убедительной просьбой и прошу вмешательства вашего с тем, что оказать возможную помощь в разрешении изложенных в настоящем заявлении интересующих меня вопросов. Документ (справка Горсовета гор. Харькова о сдаче жилплощади мною имеется) [...]

P.S. Если виноват Дивиджиев, то почему могут выбросить на улицу меня и тем более больного малолетнего ребенка. Квартира, которую я отдала в Харькове горсовету, была моя, в которой я проживала до замужества со старухой-матерью.

На фабрикування справи колишнього секретаря ЦКНМ Зінаїди Іоффе⁵⁷⁶ вистачило десять днів. Справу № 93969 за ст. 54-12 УК УССР розпочали напередодні Нового року — 30 грудня 1937 р. Уповноважений 4 відділу КОУ НКВС УРСР Уралов, розглянувши матеріал про злочинну діяльність гр. Іоффе Зінаїди Борисівни, яка мешкала за адресою: Київ, 25 Октября № 24, кв.19, яка полягала в тім, що вона була дружиною Ткаченка Бориса Даниловича, засудженого Военною колегією Верховного Суду ССРСР, як активного учасника антирадянської націоналістичної терористичної організації, подав заяву на арешт матері двох дітей⁵⁷⁸.

Чоловік Ткаченко Борис Данилович — старший літературний консультант Партвидаву ЦК КП(б)У та старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту мовознавства при АН УРСР м. Києва був заарештований місяцем раніше — 30 листопада 1937 р.

Заарештована була перепроваджена до Київської тюрми. Самі вдома лишилися дочки: Іоффе Мая Дмитрівна 14 років та Маркіш Гольда Перцовна 8 років. Вперше була допитана лише 5 січня, втім, допит нічого не важив у формуванні звинувачення.

Анкета арештованого відображала біографію пересічного радянського службовця зі складною долею. Зінаїда Борисівна народилася 28 вересня 1901 р. в с. Гуляйполе Дніпропетровської області. Махновські погроми вигнали велику родину єврейських колоністів з рідної домівки. З часом старі батьки осіли в Харкові, де перейшли на утримання старшої дочки, а діти, скориставшись перевагами, що надала їм політика коренізації, розлетілися країною, всі вступивши до вишів: сестра Анна Шнітман скінчила Мелітопольський педінститут, брат Петро Шнітман — Московську Промакадемію, студентом московського вишу був також брат Ісаак, інший — Семен Ісаевич навіть — аспірантом⁵⁷⁹.

Пройшовши непростий шлях від дочки єврейського селянина-бідняка, отримавши вищу освіту і набувши кваліфікацію літературного працівника-перекладача, Зінаїда, здавалося, знайшла своє місце в житті. На початку 30-х рр. вона закінчила аспірантуру Науково-дослідного Інституту мовознавства при ВУАН (Харківську філію), де, до речі, й познайомилася зі своїм останнім чоловіком — Б.Д. Ткаченком⁵⁸⁰. До 1 листопада 1937 р. працювала перекладачем літредактора Партвидаву ЦК КП(б)У.

На єдиному допиті 5 січня 1938 р. винною себе не визнала. Втім, це не завадило слідчому об'явити про завершення слідства.

Особливою Нарадою при Народному Комісарові Внутрішніх Справ СРСР від 5 лютого 1938 р. вона, як член родини зрадника батьківщини була засуджена до утримання у виправно-трудовах таборах строком на п'ять років, починаючи з 31 грудня 1937 р. Короткий припис «Дело сдать в архив» [справа нараховувала неповних 13 сторінок — Л.Я.] перекреслила майбутнє тридцяти-семирічної матері двох дочок.

Заява до Верховної прокуратури СРСР учительки середньої школи № 30 м. Каменська-Уральського Свердловской області, датована 1 червня 1955 р., свідчила про те, що п'ятирічне ув'язнення переросло в майже двадцятирічне заслання. Позбавлена можливості спілкуватися з дітьми і не маючи відомостей про чоловіка, відбувала покарання в Темніковському ВТТ, далі — в Потьмі, Сегенслазі и, нарешті, в Карагандинському ВТТ, як член родини зрадника батьківщини. Після звільнення, з 1 січня 1943р. працювала в Карагандинському радгоспі по вільному найму учителькою до 1946 р. Тяжко хворіла до 1948 р. Перебравшись до Києва, працювала вчителькою Ірпінської обласної лісної школи, проте в 1949 р. відсутність житла змусила її переїхати до м. Каменськ-Уральський.

Прохання змученої хворобами 54-річної жінки були скромними: «Снять с меня судимость, вернуть мне доброе имя, с честью носимое мною имя гражданки СССР, помочь мне получить пенсию, т. к. я потеряла документы о трудовом стаже в связи с своим арестом и заключением и ныне, имея 54 года, больна кардиосклерозом 2 степени и стенокардией, в значительной степени потеряла трудоспособность. А главное, снимите с меня незаслуженное каиново клеймо»⁵⁸¹.

Ініційована, відповідно до заяви повторна перевірка справи, з'ясувала, що чоловік Зінаїди Борисівни був розстріляний за звинуваченням у причетності до антирадянської української націоналістичної організації⁵⁸². Що ж до неї самої, то 23 липня 1956 р. вона отримала повідомлення про реабілітацію і закриття справи за відсутністю складу злочину⁵⁸³. Чи стала вона від того щасливішою?

По словам знайомого І. Стріонова О.П. Юр'єва, засудженого в розпал «грецької операції», більшість «палачей, безжалостно избивавших арестованных, было еврейской национальности»⁵⁸⁴. Тема «єврейського сліду» в голодоморі 1932–1933 рр. та під час Великого Терору жваво обговорювалася обивателями. Вона вочевидь дисонувала з гаслами пролетарського інтернаціоналізму і діагностувала загострення давніх хвороб суспільства.

Залишаючи поза увагою роль вихідців з єврейської громади в чекістських структурах та розробці «національних операцій» (вони є предметом окремого ґрунтовного дослідження), зазначимо, що окремої «єврейської операції» під час Великого Терору не проводилося. Це, тим не менше, що євреї в цей час не репресувалися. Просто, виходячи з несприятливої зовнішньополітичної ситуації, Кремль далекоглядно уникав постановки «єврейського питання» руба. Євреї не рідше за інших нацменів заарештовувалися й засуджувалися до арештів, але проходили вони не за «єврейськими», а за партійними (бундівці, сіоністи, троцькісти, меншовики тощо) чи іншими «національними» справами.

Таким чином, зокрема репресували колишнього голову відділу національних меншин при ЦВК УРСР — Давида Маца. Під час арешту (9 квітня

1938 р.) здійснюється обшук на квартирі, під час якого в якості доказів виймаються: партбілет, паспорт, профспілковий білет, воєнний білет, пропуск до взуттєво-механічного технікуму, 6 посвідчень, заяви до партійних органів та редакцій газет (21 аркуш), листування (19 аркушів), 2 блокноти, 3 фотографії, рецензії, рукописи та замітки.

Все, що вдалося вибити з Маца впродовж декількох місяців знущань в Київській тюрмі, занотовано на 42-х сторінках допиту від 21 серпня 1938 р. В ньому підсумовані 34 роки життєвого шляху бранця від його вступу до партії сіоністів-соціалістів до дня арешту. Власне, до неї потрапило все те, що давало підстави зліпити справу бундівського українського підпілля та ув'язати її з аналогічною справою московських колег-енкаведистів. Мац підписався під тим, що в 1931–1932 рр. через Мережина передав для польської розвідки секретні відомості про стан єврейських районів України, поширення малярії в Одеській та Дніпропетровській областях. До складу «Українського ЦК Бунду» були приписані Мац, Лібенберг, Левітан, Хуберман, Сударський, а іноземними шпигунами призначені Левітан, Кіпер, Лібенберг, Каттель, Нікольський, Каганов, Шпрех. Розширенню «вбивчої сили» справи бундівського підпілля мала слугувати само-обмова Маца в зв'язку з віртуальними меншовицьким (Семковський) та троцькістським (Коцюбинський, Кіллерог) підпіллям. Разом вони, за версією чекістів, створювали по Україні терористичні групи та займалися шкідництвом, зокрема, «переселенські колгоспи будували в таких місцях, де не було води, селища будували дрібними на 30–50 дворів, що заважало забезпеченню їх сільськогосподарськими машинами»⁵⁸⁵.

Покази Маца, власне, мали одне призначення — «підкріпити» аналогічні покази річної давнини Лейби Абрама — колишнього секретаря Калініндорфського райкому ВКП(б) Миколаївської області. На показах колишнього кустаря-чоботаря з початковою освітою, підписаних ним 24 серпня 1937 р., базувалася справа бундівського підпілля в СРСР. Згідно зі справою Абрама бундівське підпілля мало союзний — московський центр, який складався з Вайнштейна, Литвакова, Фрумкіної, Чемеринського, Мережина. До складу українського бундівського центру входили Альтшулер (син рабина), І. Сударський, Литваков, згодом Мац і Кіпер. До білоруського центру були віднесені Абрам, Ошерович, Мар'яєн. Підпілля мало налагоджені зв'язки з Американською Єврейською соціалістичною партією. Діяльність прикривали секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко, а також завідувач нацменвідділу Київського ГВК (він же редактор г. «Дер Штерн») С. Гулько. Серед ярих націоналістів були названі також І. Сударський та нацменпрацівники Наркомпросу Д. Мац, Литваков, група пролетарських єврейських письменників «Бой» (Б. Фельдман, Н. Лур'є, Вінер).

23 вересня 1939 р. на черговому допиті Мац несамовито тримався, заперечуючи всі звинувачення слідчого, втім це не вплинуло на його подальшу долю. Днем раніше його та подільників оглянув лікар і виніс висновок, по якому було видно, що їх вже готують у далеку путь. Стосовно Маца відзначено, що 53-річний в'язень слідувати по етапу може, так само спроможним подолати етап був визнаний 49-річний Абрам Л.М., який мав бронхіальну астму. Стосовно 43-річного Меламеда Б.М., хворого на екзему легенів та міокардичну аритмію, зазначалося, що він може використовуватися на легкій роботі⁵⁸⁶.

Євреєм за національністю був також репресований двома роками раніше колишній член ЦКНМ — Липман Зельманович Урбах. Він пропрацював у ЦКНМ зовсім недовго — не цілком відповідали установі поривчастий темперамент Урбаха і невисокий рівень його освіченості (на той час мав лише початкову освіту). Народжений у польському місті Лодзь, він мав доволі поширену серед євреїв-городян професію — ткач. Заарештований 5 жовтня 1937 р. одним із перших у епоху розробки методологічних засад майбутніх «національних операцій». На той час він вже був звільнений з керівних посад, виключений в 1936 р. з партії і повернувся до своєї основної професії — працював ткачем артілі Промткач. Разом з 39-річною дружиною Ольгою та чотирнадцятирічною донькою займав невелику кімнату в українській столиці за адресою вул. Червоноармійська 117, кв. 3⁵⁸⁷.

Стрімке падіння колишнього функціонера промкооперації розпочалося під час розгортання анти-троцькістської істерії. Втім, активна участь у викритті й очищенні Облпрофради від класово-ворожих елементів відстрокувала крах його кар'єри. 10 квітня 1936 р. Київський міський комітет та Сталінський РПК, зважаючи на клопотання парторганізації Облпрофради, — оголошену раніше т. Урбаху сувору догану за «гнилі ліберальне ставлення до троцькістів» — зняли⁵⁸⁸.

На диво, дії Київського міського комітету партії не знайшли підтримки в парторганізації Облпрофради, яка на своєму засіданні 27 вересня 1936 г. розглянула справу Урбаха і звинуватила останнього в протегуванні троцькістів та класово-ворожих елементів на відповідальні посади, у прийнятті антипартійної резолюції III-го пленуму Вукопромради (25–28 грудня 1934 г.), недостатньому реагуванні на випадки розкрадань та економічних злочинів по Горнобудсоюзу, недбалому ставленні до обов'язків депутата міськради. Занесені до протоколу зборів висновки не залишали майбутнього особі, якої вони стосувалися: «... Поданные материалы характеризуют Урбаха до вступления в партию как ярого меньшевика, штрейкбрехера»⁵⁸⁹.

Прошло менше року, як справа Урбаха стала предметом докладного розгляду Молотовського РПК м. Києва. Останній на своєму засіданні 20 липня 1937 р. пригадав Урбаху 15-річний стаж у «меншовицькій партії «Бунд», штрейкбрехерство під час страйку на фабриці «Великодержавінська мануфактура», підбурювання робітників до страйку на фабриці ім. Кутузова м. Харкова (1924 р.). Важливим пунктом звинувачень була кадрова політика, внаслідок якої до системи промкооперації потрапили так звані контрреволюціонери й троцькісти Зельдін, Сінаєв, Шпигель, Шварцбург, Спічка та ін.

Виписка з протоколу партійних зборів за підписом секретаря РПК Воїна, засвідчила виключення з лав партії, членом якої він був з 1920 р., і пропонувала МПК та обкому КП(б)У зняти Урбаха з керівної роботи⁵⁹⁰.

Арешт фактично став логічним кінцем радянської кар'єри єврея-кустаря-управлінця. Після одинадцяти днів очікування Урбах впродовж 16 жовтня був двічі допитаний. Перший протокол допиту мав усього 4 сторінки. В ньому винним себе Урбах не визнав, розповів, що був переведений до Києва за особистого сприяння Радкова. Крім того, йому прийшлося розповідати про свою численну рідню за кордоном, яка на той час мешкала в Німеччині⁵⁹¹. Інший

протокол від того ж таки 16 жовтня 1937 р. обіймав 22 сторінки тексту, і робив зрозумілішими мотиви арешту Урбаха. Йшлося, власне, про «відпрацювання» справи вагомих радянських функціонерів Радкова та Ільїна⁵⁹².

Протокол допиту від 23 жовтня 1937 р. вмістився на 1 сторінці⁵⁹³. 3 листопада 1937 р. Урбах підписав вагомий (12 стор.) протокол допиту, на якому визнав, що був учасником контрреволюційної троцькістської організації, до якої був завербований в червні 1936 р. секретарем Київського Обкому КП(б)У — Ільїним, останнього, між іншим, знав ще з 1927 р.

Як це не смішно, конкретна контрреволюційна діяльність цих «троцькістів» полягала в наступному: Глезер — зменшив випуск цегли-сирцю, збільшивши час випалювання, внаслідок чого була зірвана програма випуску будматеріалів. Рабінович — зменшив випуск шкури з Васильківського шкур-заводу — чим, врешті призупинив розбудову мережі ремонтних майстерень на селі і викликав незадоволення селян⁵⁹⁴. Сміховинні звинувачення свідчили про формальний характер справи Урбаха, який найменшою мірою був опонентом існуючої влади, скоріше, типовим представником радянської номенклатури: разом з дружиною (панчішницею-репрезирівницею київської артїлі «Трикотажник») й дочкою займав невелику кімнату в комунальній квартирі у центрі міста. Мешкали, ніби пліч-о-пліч з іншими робітниками й службовцями промкооперації, втім побут і зовнішній вигляд їх суттєво відрізнявся. Пізніше, коли слідчий відпрацьовував майнову справу Урбаха, двірник та сусіди Урбахів показували, що вдягалися ті багато й елегантно. Декілька пальт хазяїв (огрядного 54 розміру) та набір шкури на пошиття пальто свідчили про хазяйновитість та доступ до благ радянсько-партійної номенклатури. Насправді вражала не лише величезна, як для людини з неповною середньою освітою, бібліотека [до неї входило більше 300 томів повних зібрань класиків марксизму-ленінізму і російських письменників — *Л.Я.*], але й неймовірна кількість предметів вжитку, що разом з трьома мешканцями були втиснені до невеликої кімнати⁵⁹⁵. Все це завидне добро було звалене після арешту до купи й пізніше вивезене в невідомому напрямку, отож справа, вочевидь набула тривіального мародерського присмаку: нова підрастаюча радянська номенклатура вивільняла для себе життєвий простір за рахунок усунення попередників.

22 грудня 1937 р. обвинувальний висновок по слідчій справі Урбаха Литмана Зельмановича (№ 4980) проголосив, що він підлягає суду Военної Колегії Верховного Суду СРСР в порядку закону від 1 грудня 1934 р.⁵⁹⁶ 25 грудня 1937 р. відбулося закрите судове засідання виїзної сесії Военної колегії верховного суду СРСР, яке приговорило Урбаха до розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Відповідно до постанови ЦВК СРСР від 1 липня 1934 р. вирок не міг опротестовуватися і повинен був виконаний невідкладно. Урбаха розстріляли в Києві наступного дня — 26 грудня 1937 р.⁵⁹⁷

Особлива нарада осудила й дружину Урбаха — Ольгу до позбавлення волі строком на 8 років. Звільнилася вона в 1943 р. з табору Інтинстрой у Кожві (Комі АРСР)⁵⁹⁸. 8 лютого 1958 г. Верховний суд ССРСР, переглянувши справу Урбаха, скасував вирок 1937 р., справу припинив за відсутністю складу злочину⁵⁹⁹. 17 лютого 1958 г. Военна колегія Верховного Суду СРСР винесла рішення про посмертну реабілітацію Л.З. Урбаха. Тоді ж його дружина виборолала

у держави компенсацію майнових втрат родини — непересічну для свого часу — вона склала 10 224.50 руб. Та це був виняток. Привілеї, навіть колишнього представника номенклатури, відіграли на користь його близьких. Щодо решти, максимум, на що могли сподіватися родини незаконно страчених бранців більшовицького терору — заробітна плата за два робочі місяці у зв'язку з реабілітацією посмертно.

Типовим представником «болгарського націоналістичного підпілля» на Україні став колишній член ЦКНМ — Серафім Міцев. Спеціальність він мав нетривіальну: науковий музейний співробітник, юрист. Колишній нацмен/працівник мав велику родину: дружина Катерина Іванівна (38 років) — домогосподарка, сини Микола (25 років), Юрко (10 років), Анатолій та Сергій (2 роки) й мешкав разом із нею в «мальовничому» куточку Харкова на вулиці з промовистою назвою «Барачний провулок» (б. 8, кв. 112).

Заарештований 11 лютого 1938 р., він вже 12 лютого 1938 р. пише заяву на ім'я начальника 9 обласного управління НКВС про «... бажання чистосердно заявити [...] про скоєні [...] контрреволюційні націоналістичні злочини»⁶⁰⁰. Особисті показання Серафіма Івановича набули певної інтерпретації в майже 20-сторінковому протоколі допиту від 20 лютого 1938 р. На ньому він визнав себе учасником (з 1925 р.) підпільного центру бойової націоналістичної організації, створеної згідно з директивами фашистської партії Цанкова проти СРСР та Комінтерна. Хоча організація мала антикомінтернівське спрямування, її очолювали представники болгарської секції Комінтерну Сапунов та Гавриїл Генев. До складу підпільного Центру слідчі внесли: Колева (зам. редактора г. «Колективіст»), Степана Дем'яновича Іджилова (інспектора НКП УРСР, члена бюро болгарської секції ЦК КП(б)У), Степана Планінського (редактора г. «Колективіст», члена бюро болгарської секції ЦК КП(б)У), Дівіджієва (члена ЦКНМ при ВУЦВК, редактора г. «Колективіст»).

Особливою знахідкою слідчих НКВС стало фабрикування віртуального образу розгалуженої підпільно-диверсійної мережі в Україні, створюваної за національною ознакою. В показах Міцева не випадково фігурували на той час вже арештовані і навіть розстріляні колишні співробітники ЦКНМ, яких звинуватили в створенні під прикриттям Харківського балканського клубу так званого паритетного бюро, до складу якого заповідливі слідчі «ввели» представників всіх «націоналістичних підпільних організацій національних меншин», зокрема від грецької — С. Ялі. Постановою Особливої трійки УНКВС по Харківській області від 28 жовтня 1938 р. Міцев був засуджений до ВМН. Разом з ним під той же вирок підпали його син Микола — студент Державного університету (арештований 26 лютого 1938 р.), 10 болгар, арештованих в лютому–березні 1938 р. [публіка була доволі пістрявою: від городника до літератора — Л.Я.], а також українець — Іван Миколайович Шаховець 1902 р. н. — «учасник націоналістичної української контрреволюційної організації в Харкові»⁶⁰¹. Батько був розстріляний як «учасник та керівник контрреволюційної націоналістичної організації», син — лише як учасник.

Побіжний перелік декількох випадкових фігурантів «національних операцій» залишає поза увагою читача безкінечно довгий список сотень тисяч безневинних жертв сталінської технології стерилізації свідомості радянського оби-

вателя, упокорення суспільства тоталітарною державою. Попри розмаїтість імен і прізвищ, неспівставність розміру справ (одні містять постанову про арешт і довідку про розстріл, інші — мають декілька томів) вони на загал неймовірно одноманітні, неписьменні, шаблонні в слідчих схемах та висловах, за допомогою яких останні вибудовуються. В позовтих палітурках — відлуння однієї на всіх, цілковито інтернаціональної, долі й одного кінця. Щоправда, очі розстріляних вухастих шістнадцятирічних фезеушників та скинутих з п'єдесталів колишніх «любимців народу» викликають різі емоції.

ВИСНОВКИ

Здійснення політики коренізації щодо етнічних меншин в Україні в 20–30-і рр. було виправданим з політичної й суспільно-економічної точок зору, адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану глибокої соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х рр. Проте з перших кроків політика коренізації, крім багатьох практичних, мала значні теоретичні хиби. Сутність їх визначалася надмірною й не виправданою уніфікацією загальноносоюзної політики коренізації, що знайшло свій вияв в ототожненні методів здійснення коренізації щодо всіх етнічних складових країни: націй, народностей, етнічних і етнографічних груп. Більше того, політика коренізації обмежилася національно-мовним аспектом при одночасному ігноруванні, а з кінця 20-х рр. навіть неприхованій боротьбі проти ще двох важливих складових кожної національної культури: етнічного менталітету й побуту. Що ж до четвертого значного компоненту — духовної культури, то її існування припускалося лише «соціалістичної за змістом, національної за формою». Отже, в результаті лишився специфічний і дещо кострубатий «недобиток» від того, чим взагалі є національно-культурне життя, з чітко окресленими рамками духовного розвитку, без національного побуту, без жодних натяків на національну свідомість. І таким чином навмисно чи ні формально здійснювана політика коренізації рано чи пізно неминуче мала потрапити в річище фактичної денационалізації, тим більше, що асиміляційні процеси в середовищі етнічних меншин України вже до революції набрали суттєвих масштабів.

Уряд країни, перебуваючи в полоні класових формул щодо сутності й завдань політики коренізації, не висловлював свого погляду на явище асиміляції як такої, хоча було очевидним, що низка етнічних громад України стояла на межі зникнення. Таке ставлення до проблеми зберігалось аж до згорання коренізації наприкінці 30-х рр. Складається враження, ніби фундатори політики гадали, що досить оголосити рівноправність народів і почати заохочувати поширення сфери використання національних мов та запровадження їх в освітню справу, як проблема асиміляції зникне сама по собі. Між тим причини її знаходяться значно глибше: у сфері суспільного виробництва й домінуючого світогляду. А радянське суспільство в 30-і роки, незважаючи на здійснення політики коренізації, об'єктивно було генератором асиміляційних процесів. Колективізація й викликані нею репресії щодо значної частини селянства етнічних меншин знищили віковий уклад життя німців, болгар, греків, чехів України;

підірвали економічну основу збереження ними етнічної самобутності; запустили механізм розселення етнічних груп й розпилення їх по території республіки. Згодом індустріалізація завершила справу утворення безкласового суспільства й інтеграції на цій основі усіх етнічних груп країни (як компактних, так і дисперсних) в одноманітне виробництво, в єдину «соціалістичну культуру».

Окремий напрямок культурної політики більшовиків становила праця по докорінній зміні побуту трудящих. По-первах комуністичний побут мислився як майже повне заперечення старого. Намагання нав'язати суспільству уявлення про людину як суцільно суспільну істоту, яка, власне, не потребувала якогось особливого побуту, а воліла жити безпосередньо в суспільстві⁶⁰², втілювалося в штучно створюваних повсюдно комунах. Комунарський спосіб життя виявився цілком ворожим ментальності величезної частки етнічного селянства. Намагання більшовиків нав'язати разом з колективізацією комунарські принципи співжиття і побуту наразилися на глуху стіну відчуженості етнічних громад. Змирившись врешті з втратою права на приватну власність на засоби виробництва, селянство спромоглося відстояти своє право на індивідуальний побут і приватне сімейне життя. Це був своєрідний компроміс між режимом, який усвідомив неспроможність цілковито підкорити волю величезних верств населення, і народу, який був не готовий до формаційного стрибка.

Внутрішня суперечливість і неприродність етнокультурних процесів стала визначальною прикметою етнокультурного поступу етнічних громад України впродовж 20 — першої половини 30-х рр. Більшовицька доктрина культурної реконструкції позбавила всі соціальні верстви права вільного вибору культурних орієнтирів. Типи культурної поведінки не відбиралися в процесі вільного етнокультурного обміну (обумовленого сукупністю соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних чинників), а нав'язувалися згори і моделювалися в режимі «ручного керування». Політичне обеззброєння етнічних меншин, відсутність дійсних політичних свобод у країні, неспроможність громад протистояти гаслам вульгаризованого інтернаціоналізму викликали до життя нові форми етнокультурного захисту.

Прикметним явищем межі 20–30-х рр. стало дистанціювання офіційної культури та етноконфесійних (етносоціальних) культур, перехід останніх у «підпілля». Заповзято створювана ідеологами «великого ривка» картина масової народної підтримки та інтернаціонального єднання була примарною. Тогочасне суспільство існувало в режимі світоглядного і культурного колапсу. Мімікрія під радянський спосіб життя більшою чи меншою мірою визначала здатності громад модифікувати традиційний спосіб життя задля власного збереження. З новими правилами змушені були рахуватися навіть цигани, оскільки аргументом влади на користь «радянзації» стали репресії. Найменш податливими виявилися польська і німецька громади. Підосновою їхньої світоглядної й етнокультурної стійкості була церковна організація: католики і протестанти проявили найбільшу готовність до мучеництва за віру. Вичерпавши весь арсенал адміністративного і політичного тиску на громади, уряд з 1935 р. перейшов до масових репресій щодо поляків і німців України. Депортації стали вирішальним аргументом на користь «радянзації» інших меншин, їхнього показного переходу на засади інтернаціоналізму.

З перших кроків колективізації етнологи і мовознавці неодноразово відзначали стрімку деформацію народних традицій під впливом більшовицької соціальної і культурної практики, закликали колег фіксувати останні, допоки вони не зникли. На щастя, припущення науковців, зокрема В. Жирмунського не справдилися. Тим не менш розмивання етнокультурних організмів чимдалі пришвидшувалося: свята і обрядовість суспільного значення все більше «радянїзувалися», царина ж сімейного, особистісного побуту і повсякденного життя була значно більш резистентною і залишалася осередком етнозбереження.

Етнокультурної гомогенності суспільства більшовики не домоглися ані в досліджуваній період, ані пізніше. Штучність нав'язаних ними норм і стереотипів поведінки привела до руйнування традиційного духовного світу етнічних громад, який трансформувався впродовж усієї радянської історії, але, як показали часи незалежності, зберіг могутній потенціал самовідтворення в нових історичних обставинах.

Культурна політика в цілому та її етнічна складова, зокрема, посідали непересічне місце в більшовицькій доктрині формаційного стрибка. Омріяний комуністичний рай, що включав би специфічні етнокультурні анклавні з величезними відмінностями соціальної структури та рівня культурного розвитку, виглядав чимось утопічним. Досягнення етнокультурної гомогенності суспільства було кінцевою метою етнокультурного курсу більшовиків. У перехідний період мала бути здійснена програма так званої культурної революції, покликана якісно змінити культурний рівень народу країни.

Окреслене завдання було вкрай складним, оскільки традиційний спосіб суспільної організації та культурного життя становив основу повсякденного існування більш як 80% населення України, як українства, так і етнічних меншин. Відчутне підвищення суспільного статусу української мови та мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою етнокультурного життя УСРР упродовж коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого «розвитку національних культур», генеральний зміст названого етапу історії полягав у прискоренні переходу від традиційного до модерного суспільства, який переважно досягався антигуманними штучними заходами. Внаслідок низки соціальних і культурних реформ, а також репресивних заходів неоднорідне поліетнічне українське суспільство вже на початку 30-х рр. опинилося в стані глибокої розгубленості, кризи етнокультурних орієнтирів, що обумовлювалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість культурних та етнокультурних процесів визначалася переважно політичними чинниками, прагненням певної частки радикалів поїсти перші позиції в поступі світового культурного прогресу.

В першій половині 30-х рр. відбулося критичне пришвидшення соціально-економічних, культурних та етнонаціональних процесів, що заклало підвалини розмивання (асиміляції) окремих етнічних груп. За півтора десятиліття відбулося те, на що при еволюційному розвитку мали піти десятиліття, а то й століття. При цьому питання про існування чи ні кожного окремого етносу вирішувала не сукупність соціально-економічних, політичних, культурних тощо чинників. Воно віддавалося на відкуп певних корпоративних груп, чи навіть осіб.

У післяголодні роки гендерна політика в нацменівському селі мала суттєві відмінності від тієї, що запроваджувалася в містах. Фактичне закріпачення селянства в сукупності з необхідністю кількісного відновлення селянської, тепер вже колгоспної, популяції викликало до життя стратегію заохочення народжуваності, запровадження системи пільг для багатодітних матерів, розбудови мережі установ охорони жіночого та дитячого здоров'я. По селах розбудовувалася мережа дитячих ясел та садочків. Водночас неформального розвитку набули процеси маскулінізації. Починаючи з 1935 р. держава взяла на жорсткий облік всі робочі руки на селі, переслідуючи традиційний погляд на те, що жінка в полі не працює.

Наслідки виснажливої праці ударниць перших п'ятирічок досі не оцінені. В місцевій пресі тиражувалася трудова звитяга ударниць, перевиконання норм принаймні на 30–40%, а то і вдвічі вважалося нормою стаханівського життя. Над тим, якою ціною давалися ці перемоги, і чого вони коштували жінкам, уряд не розмірковував; а між тим вони приводили до непоправних втрат здоров'я, оскільки умови праці були надзвичайно тяжкими. Не випадково чоловіки не тільки ігнорували трудові ініціативи жінок, а й створювали перешкоди на їхньому шляху.

Новим явищем в етнічних громадах впродовж 30-х рр. стало пристосування до гендерного курсу держави. Повідомлення про відмову жінок працювати в колгоспах стають чимдалі рідшими, натомість масового характеру набувають вістки про ударництво колгоспниць.

Наприкінці 30-х рр. держава йшла шляхом ужорсточення трудового законодавства. Держава застосовувала низку прихованих методик визискування робочої сили, зокрема, дитячої та жіночої.

Суцільна колективізація стала реальністю і започаткувала низку епохальних зрушень у повсякденні національного села. За якихось чотири роки світ селянства змінився до невпізнанності. Часи відносно мирного співіснування патріархального і нового побуту, діаметрально протилежних зразків поведінки та ментального розколу поколінь та статей змінила епоха глобальних і особистісних катастроф. Зміни відбувалися під зовнішньо привабливими ідеологемами, послідовно впроваджувалася думка, що «радянська жінка — вільний, рівноправний член соціалістичного суспільства, активний будівничий соціалізму, велика політична сила»⁶⁰³. Влада з задоволенням констатувала, що за роки сталінських п'ятирічок армія робітниць і службовців зросла до 9,4 млн, а в колгоспах були задіяні 19 млн. жінок. Це був колосальний трудовий потенціал.

Відомості радянської преси про повсякденне життя етнічних спільнот відображали тільки одну з безкінечного числа суперечностей, що супроводжували повсякденне життя низки депресивних регіонів. Перехід до суцільної колективізації та індустріалізації, як конкретних історичних форм реалізації модернізаційного стрибка «по-радянському», що відбувався в жорстких лабетах псевдо-комуністичної доктрини, унеможлилював адекватне теоретичне осмислювання непересічних соціально-економічних процесів епохи. Вкрай складні умови співіснування декількох соціально-економічних укладів у сукупності з проголошеними відмерлими, але від того не менш життєвими рештками становості, що тісно змикалися з етнічною стратифікацією, перетворили соціальне прогнозування в Країні Рад на директивну процедуру. Оскільки керівне ядро не

тільки не знало, яким чином без шкоди державній стабільності (читай — без загрози власній владі) соціалізувати величезний надлишок суспільно небезпечного населення (за приблизними оцінками більше 10 млн куркулів, кустарів та непманів), автоматично матеріалізувалася вже апробована ідея масових репресій, як форми хірургічного «видалення» станів, які не можуть (у визначений більшовицькою державою термін) трансформуватися природним шляхом. Збереження і консервація решток дореволюційної станово-етнічної структури постімперського суспільства зіграли злий жарт саме з євреями та колись привілейованими етнічними громадами (такими, як іноземні колоністи) — вони постраждали від цієї політики найбільше. Врешті, ментальні особливості радянського суспільства надали цій суто соціальній чистці прикмет антинаціонального заходу. — Так, а не інакше, маргіналізоване селянство та робітництво в звичних стереотипах інтерпретувало складні суспільні процеси.

Окреслені суперечності на політичному рівні віднайшли свій вихід в ужорсточенні методик державного управління. Масові репресії, зокрема й за національною ознакою, добре прислужилися як суспільно-політична технологія протиприродного унормування бурхливих суспільних процесів, зменшення управлінських ризиків. Фатальну роль у міжвоєнній історії низки етнічних громад відіграла та обставина, що ВКП(б) та її іноземні «близнюки» зі складу Комінтерну, наприкінці 30-х рр. склали єдине політичне ціле й були націлені на вирішення зовнішньополітичної стратегії Кремля. Тільки доволі обмежені дослідники історії можуть вважати, що політичні чистки в середовищі іноземних політемігрантів та керівництві КІ носили випадковий чи персональний характер, або підпорядковувалися меті знищення ідеологічного антиподу сталінізму — троцькізму. На часі стояла друга світова війна. Кремль готувався до неї з не меншою затятістю, ніж Берлін. У межах майбутнього плацдарму воєнних дій методами терору та шпіонажу формувалося впливове комуністичне підпілля, яке мало нарешті в ході чергової світової війни втілити мрію сталінського опонента про світову революцію. Тоталітарний режим, нехтуючи черговими колосальними жертвами, по трупах крокував до реалізації свого стратегічного завдання — перетворення партії та її закордонних філій на згуртовану бойову організацію.

Подвійні стандарти буття і мислення — певний феномен роздвоєння — охоплюють радянське суспільство зверху до низу. Як реагувала особистість та етнічні спільноти на життя в режимі стиснутої пружини, коли не можна було вголос говорити про очевидне, коли кожна ніч і день могла виявитися останньою? — Це запитання є предметом окремого наукового дослідження. На кінець 30-х рр. етнічні громади з умовно повноцінних суб'єктів політичної історії УСРР перетворилися на паріїв режиму, які існували в цинічно фальсифікованій системі координат. З одного боку, офіційні джерела та газетні шпальта кричали про братерське співробітництво народів та торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму. З іншого, — не перший рік тривали масові депортації поляків та німців, які були проголошені агентами світового фашизму.

Великий терор з його «національними» та «альбомними» справами, швидкими смертними вироками щонайменше для третини заарештованих став логіч-

ним наслідком кристалізації сталінської системи державного управління в умовах неподоланої дистанції між завданнями комуністичного будівництва та реальним висхідним рівнем соціально-економічного розвитку колишньої імперії. Політ-технологи «батька народів» уміло маніпулювали свідомістю етнічних громад, балансує між ідеологемами «ворожого оточення» та «внутрішньої загрози капіталістичної реставрації». Переселяючи за межі республіки цілі етнічні громади, Кремль твердив, що бореться не з народами, а з ворогами радянської влади. Попри абсурдність та цинізм «національних» операцій їхній зміст залишався невідомим широкому загалу — широка 58-ма стаття і ремарка «без права листування» камуфлювали репресії за національною ознакою.

Яким було на той час світосприйняття пересічного обивателя можна тільки здогадуватися. Втім, на якомусь етапі страх втратити життя чи волю внаслідок «неблагонадійного» національного походження перетворюється на універсальну параною радянського нацмена, де б він не був і яку посаду б не обіймав. Польські й німецькі націоналісти — як унаочнення повержених ворогів радянської влади — гнані зі стратегічних та звичайних підприємств у містах, депортовані за межі традиційних місць розселення в сільськогосподарських регіонах, були у всіх на виду. Національні райони (всі без винятку) — в уніфікованому виробничому поступі — чекають на свою чергу. Не випадково греки складають народні оповідки про те, що тільки заступництво улюблениці Й. Сталіна Паші Ангеліної вберегло їх від сумної долі менонітів. Стаханівський труд, труд до кривавого поту — єдина можливість уникнути масових депортацій. В 1938–1939 рр. всі виявляють цілковиту підтримку партії та владі, вітають закриття національних шкіл та ліквідацію національних районів.

Впродовж років більшовицький тоталітарний режим доклав безліч зусиль для опанування масовою, корпоративною та етнічною свідомістю, не гребуючи такими важелями впливу, як голодомор, масові репресії, депортації за національною ознакою, превентивні удари по політичній опозиції та культурній еліті, створення атмосфери тотального стеження та страху. Не по всіх напрямках життєдіяльності досягнення цієї мети були беззастережними. Втім, у тому, що стосувалося традиційного способу життя та відтворення національних культурних цінностей та стереотипів етнокультурної поведінки режим досяг успіху. Традиційна етнорелігійна громада в своєму колишньому вигляді перестала існувати. Центр етнозбереження, передання культурної та мовної традиції перемістився до сім'ї. Вона, звісно, не мала того потенціалу етнозбереження, що мала етнокультурна (етнорелігійна) громада. Процеси етнокультурних обмінів, асиміляції тощо могли відбуватися тепер безперешкодно, в тому сенсі, наскільки вони могли бути вільними в тоталітарній політичній системі. На шляху природних процесів асиміляції, які відбувалися у виробничій сфері та в сфері сімейно-шлюбних відносин був зламаний останній формальний бар'єр соціального характеру — етноконфесійна спільнота — громада.

¹ Макс Урьєвич Шац (Шац-Анін) — (22.06.1885, м. Фрідріхштадт (Най Рига) — 10.01.1975, Рига) — політичний, громадський діяч, юрист, науковець — дослідник історії права, культури, автор майже двохсот праць з історії права, суспільного руху, зокрема,

єврейського, літературознавства, культури, музики. Співробітничав з легальною та нелегальною соціалістичною пресою Латвії, Росії, Німеччини, України тощо. Друкувався під псевдонімами: Авинов, М-Н, Фанетти, М. Анин, М. Аладин, М. Борин, Шин, Янус, Уриель, Нал, М. Най-рин, Дитис, Руткис, Дирут, Осеков, Янус-юніор, Я-С, О-1, Осеков, Осековец, Авинов М-Н, Эмша та інш.

² Марьяш Рута Максовна. Быль, явь и мечта. Книга об отце / © Copyright Марьяш Рута Максовна (rutol@latnet.lv). Обновлено: 27/01/2010. — С. 43–44.

³ Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 11.

⁴ Наша Правда. — 1929. — 1 травня.

⁵ Зберігається в Архіві Інституту етнології, мистецтвознавства та фольклористики ім. М.Т. Рильського НАН України.

⁶ Піететні повідомлення про Старобудську та Ксаверівську комуни див.: Залізний. Старобудський колгосп ім. Карла Лібкнехта // Радянська Волинь. — 1930. — 1 травня.

⁷ АІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Ф 16/39. Волинський музей. Німецький колектив ім. Карла Лібкнехта при колонії Стара Буда. Монографічне обслідування. 1929–1930 рр. Машинопис з ілюстр. (фото). — С. 2.

⁸ Там само. — С. 22.

⁹ Там само. — С. 22.

¹⁰ Там само. — С. 25.

¹¹ Там само. — С. 26.

¹² Там само. — С. 27.

¹³ Там само. — С. 29.

¹⁴ Там само. — С. 36. — Колектив був переведений на статут комуни під час роботи етнологічної експедиції — 28 серпня 1929 р.

¹⁵ Там само. — С. 37, 38.

¹⁶ Там само. — С. 40.

¹⁷ Там само. — С. 41.

¹⁸ Там само. — С. 42.

¹⁹ Там само. — С. 43.

²⁰ Там само. — С. 57–60.

²¹ Там само. — С. 89.

²² Там само. — С. 92.

²³ Там само. — С. 94.

²⁴ Там само. — С. 101.

²⁵ Там само. — С. 94.

²⁶ Там само. — С. 95.

²⁷ Там само. — С. 96–97.

²⁸ Там само. — С. 97.

²⁹ Там само. — С. 98.

³⁰ Там само. — С. 105, 107.

³¹ Там само. — С. 98–99.

³² Там само. — С. 100.

³³ Для ілюстрації етнологи навели приклад: 15 липня 1929 р. комунари півдня шукали лопату, і врешті знайшли її у воді на болоті. — Див.: Там само. — С. 122.

³⁴ Там само. — С. 122.

³⁵ Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.

³⁶ Через розпочате влітку 1929 р. масове знищення худоби її поголів'я 1930 р. у грецьких селах знизилася до рівня післяголодних 1922–1923 рр. Наприклад, у с. Урзуф залишилося 95% коней, 7,3% волів, 85% корів, 18% овець, 30,5% свиней від рівня 1929 р. [ІЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 512. — Арк. 153 зв.]. Весняна та осіння сівби 1930 р. були зірвані як малопродуктивними колгоспами, так і одноосібниками. В результаті селянство, незважаючи на врожайний рік, ледве забезпечило себе продовольством на зиму.

- ³⁷ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008.
- ³⁸ Герман А.А. Немецкая автономия на Волге. 1918–1941. — М., 2007. — С. 252.
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5167. — Арк. 15.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 5167, арк. 23.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 5167, арк. 61.
- ⁴² Там само. — Спр. 5167, арк. 67.
- ⁴³ Там само. — Спр. 5165, арк. 140.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 5165, арк. 141.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 5165, арк. 141.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 5165, арк. 40.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 5165, арк. 47.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 5165, арк. 79.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 5165, арк. 40.
- ⁵⁰ Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.
- ⁵¹ Радянська Волинь. — 1930. — 11 червня, 5 липня.
- ⁵² Одноосібники виконали план на 50,6% по хлібу та 58% — по фуражу.
- ⁵³ Ленінський шлях (Великий Янисоль). — 1931 р. — 29 листопада.
- ⁵⁴ Ю.А. Хліб заскочив апаратників розполохом // Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.
- ⁵⁵ Л. «Знущання з громадського харчування — припинити» // Ленінський шлях. — 1931. — 4 грудня.
- ⁵⁶ А.М. Спинити конвеєр бридот // Ленінський шлях. — 1931. — 13 грудня.
- ⁵⁷ Ю. Хаджінов. Не харчування, а знущання // Ленінський шлях. — 1931. — 22 грудня.
- ⁵⁸ Можна зробитись інвалідом // Комунар степу. — 1931. — 20 вересня.
- ⁵⁹ Ке. Відвести загрозу загибелі скота // Ленінський шлях. — 1931. — 4 грудня.
- ⁶⁰ Соціалістичний шлях. (Бершадь) — 1931. — 27 листопада.
- ⁶¹ Комунар степу. — 1931. — 25 жовтня.
- ⁶² Комунар степу. — 1931. — 25 жовтня.
- ⁶³ До права п'яницю. Соціалістичний шлях. (Бершадь) — 1931. — 3 грудня.
- ⁶⁴ Уповноважений РВК. Вісіля головніше ніж хлібозаготівля. Соціалістичний шлях. — 1931. — 3 грудня.
- ⁶⁵ Розважаються. Соціалістичний шлях. — 1931. — 20 грудня.
- ⁶⁶ Геть п'яниць з хлібозаготівельного фронту // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁶⁷ Замість хліба самогон // Соціалістичний шлях. — (Бершадь). 1931. — 27 грудня.
- ⁶⁸ Бригадір. Олійник замість важливої роботи п'янствує // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁶⁹ Щур. Не голова, а безголовля // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁷⁰ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ⁷¹ По ленинскому пути (Мангуш). — 1932. — 27 январа.
- ⁷² По ленинскому пути. — 1932. — 27 февраля.
- ⁷³ Отвечайте за общественное питание // По ленинскому пути. — 1932. — 27 январа.; Оса. Не проэктировать — а работать// По ленинскому пути. — 1932. — 2 февраля.; Больше ответственности за общественное питание// По ленинскому пути. — 1932. — 2 февраля.; Где же санкот? // По ленинскому пути. — 1932. — 21 февраля.; Еще об общественном питании // По ленинскому пути. — 1932. — 2 февраля.
- ⁷⁴ М.К. Терпіти надалі такого стану неможливо // Ленінський шлях. — 1931. — 4 грудня.
- ⁷⁵ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ⁷⁶ По ленинскому пути. — 1932. — 24 январа.
- ⁷⁷ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ⁷⁸ Крекотень. Ганьба відсталим // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

- ⁷⁹ Ленінський шлях. — 1931. — 13 грудня.
- ⁸⁰ Комунар степу. — 1931. — 15 серпня.
- ⁸¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 156.
- ⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5165. — Арк. 1.
- ⁸³ Плахоткін А.І. Зрікаюсь батька // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 463. — Арк. 28.
- ⁸⁵ Еврейський вопрос: поиски ответа... — С. 251.
- ⁸⁶ Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України... — С. 250.
- ⁸⁷ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 173–174.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5165. — Арк. 79.
- ⁸⁹ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ⁹⁰ Йшлося про письменність російською мовою.
- ⁹¹ Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник. — Х., 1930. — С. 34–51.
- ⁹² В Спартаківському (Грос-Лібентальському) районі найнижчою серед німецьких районів України був також рівень писемності чоловіків — 50,9%.
- ⁹³ Каган Н. «Протягніть нашу молодь» (3 життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша Правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁹⁴ Каган Н. «Протягніть нашу молодь» (3 життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша Правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁹⁵ Каган Н. «Протягніть нашу молодь» (3 життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша Правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁹⁶ Див. приміром: «На Різдво написив добре, прийшов уночі додому і ледве не забив її. Після того лежала вона хвора, так опухла, що нічого не бачила», «5 січня написився і почав душити її. Був би задушив, якби мала дівчина не зняла галас» і т. д.: Кати знущаються. Судити Золотаренка // Радянська Волинь. — 1930. — 12 березня.
- Типова історія описана в статті «Нещадно покарати негідників». В ній йдеться про те, що родина Пінчуків, поклавши око на посаг Насті Семенчукової, взяли її за невістку, знущалися з неї, били під час вагітності та відразу після пологів. Врешті жінка захворіла і без медичної допомоги померла. — Див. Четвертий. Нещадно покарати негідників // Радянська Волинь. — 1930. — 12 березня.
- ⁹⁷ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Дати ударникам крам // Комунар степу. — 1931. — 30 вересня.
- ¹⁰³ Комунар степу. — 1931. — 30 вересня.
- ¹⁰⁴ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ¹⁰⁵ Перо. Неприпустимо розбазарювати колгоспного хліба // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ¹⁰⁶ Колективно поле (Коларовка). — 1932. — 6 февруари.
- ¹⁰⁷ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 28.
- ¹⁰⁸ 1928 р. по Волинській окрузі були подані 72 заяви на виїзд поляків, з них відмовлено у виїзді 6 особам, 1929 р. з 25 заяв були задоволені лише 5. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2930. — Арк. 41.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2931. — Арк. 3.
- ¹¹⁰ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 28–29.

- ¹¹¹ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. — Москва–Харьков–Минск, 1931. — С. 45.
- ¹¹² Преступная бесхозяйственность // Ленинский путь (Путивль). — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹³ Вредителей — вон из колхоза // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁴ Бригада «Л.П». Кулацкая попытка // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁵ Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁶ Колхозник. Включились в штурмовой двенадцатидневник // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁷ Оппортунистическому отношению к пенькосдаче положить конец // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁸ Ч-к. Хищников под суд // Ленинский путь. — 1931. — 25 декабря.
- ¹¹⁹ Ленинский путь. — 1931. — 28 декабря.
- ¹²⁰ Карпов разбазаривает товары // Ленинский путь. — 1931. — 28 декабря.
- ¹²¹ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ¹²² Ленинский путь. — 1931. — 31 декабря.
- ¹²³ Коллективно поле (Коларовка). — 1932. — 11 януари.
- ¹²⁴ Ударница. Вызов // По ленинскому пути (Мангуш). — 1932. — 27 января.
- ¹²⁵ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — С. 169–170.
- ¹²⁶ Там само. — С. 157.
- ¹²⁷ Для порівняння: на той час у великих містах Англії проживало 40% її єврейської громади, Америки — 27,3%, Німеччини — 26,7%, Польщі — 7%, СРСР — 6,5%. — Див.: Вейцблїт І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. — Кременчук, Державне видавництво «Пролетар», 1930. — С. 109.
- ¹²⁸ Вейцблїт І.І. Рух єврейської людності ... — С. 101.
- ¹²⁹ Там само. — С. 110.
- ¹³⁰ Воронко О.Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. — Чернігів, 1998. — Арк. 79–80.
- ¹³¹ Вейцблїт І.І. Рух єврейської людності ... — С. 137.
- ¹³² Там само. — С. 142.
- ¹³³ З інструкції НК РСІ СРСР // За новий побут (Ілюстрована побутова газета. Орган Всеукраїнської спілки житлової кооперації.) — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹³⁴ Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³⁵ О своей работе слово имеет коммуна им. Котовского // Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³⁶ Превратитъ казармы в культурные общежития // Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³⁷ Превратитъ казармы в культурные общежития // Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³⁸ Шахтер. — 1931. — 15 февраля.
- ¹³⁹ Как провести декаду подземной революции // Шахтер. — 1931. — 19 марта.
- ¹⁴⁰ Б.О. За такі форми праці треба карати // Шахтер. — 1931. — 19 марта.
- ¹⁴¹ Видящий. Беспощадная война разбазариванию // Шахтер. — 1931. — 15 февраля.
- ¹⁴² Товариші робкори! // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4177. — Арк. 170–171.
- ¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 571. — Арк. 69.
- ¹⁴⁵ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁴⁶ Там само. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁴⁷ Там само. — № 6. — 16 травня.
- ¹⁴⁸ Там само. — № 22. — 30 вересня.
- ¹⁴⁹ Військовими гуртками охопили 10.000 осіб.
- ¹⁵⁰ Круповецька. До лав робітничої армії // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.

¹⁵¹ Круповецька. До лав робітничої армії // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.

¹⁵² За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.

¹⁵³ За мат. Єрмоленко. Дитина, як член сім'ї і товариш // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.

¹⁵⁴ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.

¹⁵⁵ Там само. — № 19. — 5 вересня.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само. — № 22. — 30 вересня.

¹⁵⁸ Зав. ясел. Дітей Зельдовича в яслах немає, йому нічого турбуватись за ясла // Житлокооператор. — 1931. — 18 вересня.

¹⁵⁹ За новий побут. — 1931. — № 14. — 20 липня.

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Там само. — 5 вересня.

¹⁶² Лангман. Філії Укржитлокоопснабу — на допомогу житлокоопам // За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.

¹⁶³ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.

¹⁶⁴ За новий побут. — 1931. — № 22. — 30 вересня.

¹⁶⁵ Робітник. Доки чекати // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.

¹⁶⁶ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.

¹⁶⁷ Санітарний мінімум для жилих приміщень // Житлокооператор. — 1931. — 28 жовтня.

¹⁶⁸ Ломовська. Реконструювати наш побут // Житлокооператор. — 1931. — 7 листопада.

¹⁶⁹ Бруцкус Б. Еврейское население под коммунистической властью. — Париж, 1928. — С. 296–297.

¹⁷⁰ Вейцблит И. Деражня. Современное еврейское местечко. — М.–Л., 1929.; Вейцблит И. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років / Інститут єврейської культури при Всеукраїнській Академії Наук, соціально-економічна секція. — Кременчук, 1930.

¹⁷¹ ІР НБУВ. Ф. 190, И. 157. Еврейские народные песни, собранные Купершмидтом А., Шейниным Я., Шаргородской И., Келером Н. 1930–1948 гг. Москва, Калининдорф, Львов, Беляя Церковь, Фастов, Коломия и др. Машинопись на евр., рус., укр. яз.; Ф. 190. И. 203. Ярошевич Егуша. Этнографические материалы. Рассказы, пословицы, поговорки 1938–1941 гг. Г. Одесса. Рукопись на евр. языке.

¹⁷² Вейцблит И. Вегн алтн ун найем штетл. — Москва; Харьков; Минск: Централер фарлаг фар ди фелкер фун ФССР, 1932. — С. 6.

¹⁷³ Нагадаємо, що таке ставлення до народної повсякденної мовної практики і визначення материнської мови як «жаргону» було типовим для всіх етнічних громад в окреслену історичну епоху.

¹⁷⁴ Сутність цього ментального конфлікту доволі прикметно унаочнилася в найбільш відомій єврейській пісні «Тум-балалайка». В ній хлопець питає дівчину: «Що може горіти та не згоряти?» (*Vos kon brenen un nit ойфхерн?*) Відповідно до юдейської традиції вона б мала відповісти: «Неопалима купина — Господь, який постав перед Мойсеєм у вигляді палаючого куща». Однак, дівчина з притаманною їй жіночою логікою відповідає так: «Любов може горіти й не сгорати». — «Провалилась ли она на экзамене или предложила парню другую жизнь, далёкую от религии? Петь “Тум-балалайку”, зная только идиш и не зная ТАНАХа, — значит не понимает её», — цілком слушно зауважує М. Гейзер. Втім, це не ефемерна «жінка», це саме життя поставило не ефемерного «хлопця», а цілий народ на роздоріжжі перед історичним дороговказом, де потрібно було обирати сучасний вектор культурного поступу.

¹⁷⁵ Прикладом може слугувати містечко Сиротин. У 1923–24 рр. тут мешкала 181 єврейська родина, з них 32 відносилися до ремісників та кустарів, 32 — торговців, решта —

117 сімей — віднесли жартома до членів «Воздухотреста». «Мы пашем воздух и пожинаем ветер... Хватаемся за всё. Не на чем хоть грош заработать», — казали вони про себе. — Див.: Михаэль Гейзер. «Майн штэтэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...

¹⁷⁶ Загалом згідно з переписом 1926 р. в СРСР мешкало 2 672 тис. євреїв, з них — 60,3% припадало на українську громаду, 15,7% жили в Білорусі, 24% — на решті території СРСР. В УСРР євреями під час загальносоюзного перепису назвалися 1 574,4 тис. громадян (5,4% від загального населення). Близько $\frac{3}{4}$ громади мешкало на Правобережжі і в Степу (з яких 43,4% — на Правобережжі). [Див.: Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. — М., 1930. — Т. 28. — С. 20, 27–29.] Єврейська громада УСРР мала високий показник урбанізації: жителями міст були майже $\frac{4}{5}$ євреїв. На $\frac{1}{3}$ вони були задіяні в дрібній промисловості, третина займалася торгівлею, 16,9% були службовцями. Сумарна частка ремісників і торговців визначала дрібнобуржуазне обличчя єврейського містечка, яке перебувало в стані господарського занепаду. Самодіяльні серед єврейства на $\frac{1}{4}$ склалися з одинаків, трохи менше 20% — з хазяїв та членів їхніх родин, на $\frac{1}{3}$ — з осіб найманої праці, 7,3% — безробітних [див.: Воронко О.Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Чернігів, 1998. — Арк. 126–127]. Величезну частку єврейської громади склали міські дрібнобуржуазні та декласовані верстви, які перебували на межі соціального виживання. За спільною думкою радянських ідеологів завдання влади полягало в «... своєчасному виводі євреїв з містечкового «Єгипта»» [див.: Кантор Я. Национальное строительство среди евреев в СССР. — М., 1934. — С. 156–157.]

¹⁷⁷ Горбань В. Проблема єврейського містечка в радянській Україні 20-х рр. / Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — К., 1994. — С. 42–43.

¹⁷⁸ Згідно з дослідженням В. Подгаєцького, в 1923 р. містечка (визначені ним як міста сільськогосподарсько-адміністративного типу) становили другу (за чисельністю самодіяльного населення) групу міст УСРР. Особливістю містечок було специфічне співвідношення соціальних шарів у міській економіці. Робітники становили менше $\frac{1}{5}$ населення міста (з них лише половина була задіяна в державному секторі економіки), $\frac{1}{4}$ частка населення займалася сільськогосподарським виробництвом (тобто переважна частка городян виживала за рахунок обробки городів), а сумарна частка господарів перевищувала кількість робітників і службовців. — Див.: Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЭПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). Монография. — Днепропетровск, 1994. — С. 119. — Проблема забезпечення економічного відтворення містечок як поселень міського, а не сільського типу виходила за рамки проблем лише єврейської людності внаслідок їхньої великої питомої ваги серед поселень міського типу. Проте саме в єврейському середовищі названа проблема набрала великої політичної й суспільної ваги.

¹⁷⁹ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. — Москва–Харьков–Минск, 1931. — С. 56.

¹⁸⁰ Мац Д. Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті. — 1932. — 12 серпня.

¹⁸¹ Школьниковая Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

¹⁸² В 1926 р. єврейський пролетаріат нараховував 40 149 осіб, задіяних у традиційно єврейських виробництвах (текстильній, швейній та шкіряній галузях) — показник, відверто кажучи непоказний. Втім, це була найбільша в СРСР когорта. В Білорусі євреями були 10 639 промислових робітників, Москві — 3 768, Ленінграді — 3 692. — Див.: Baron Salo. W. The Russian Jew under Tsars and Soviets. — NY.: Schockenbooks, 1987. — p. 214.

¹⁸³ Там само. — p. 215.

¹⁸⁴ Школьниковая Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

- ¹⁸⁵ Згідно з тогочасними дослідженнями вони склали 5–7% обстежених містечок.
- ¹⁸⁶ Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ¹⁸⁷ Там само.
- ¹⁸⁸ Михаэль Гейзер. «Майн штэтгэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...
- ¹⁸⁹ Там само.
- ¹⁹⁰ Мац Д. На високом подьеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1935. — № 6 (64). — С. 59.
- ¹⁹¹ Вісті. — 1932. — 18 січня.
- ¹⁹² Вісті. — 1932. — 20 січня.
- ¹⁹³ Там само.
- ¹⁹⁴ Там само. — 28 лютого.
- ¹⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 12.
- ¹⁹⁶ Там само. — Арк. 13.
- ¹⁹⁷ Там само.
- ¹⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 15.
- ¹⁹⁹ Там само. — Арк. 14.
- ²⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 15.
- ²⁰¹ Там само. — Арк. 16.
- ²⁰² Негайно припинити розбазарювання промтоварів, призначених на стимулювання хлібозаготівель. Товари «морозять» в сільських кооперативах // Вісті. — 1932. — 20 січня.
- ²⁰³ Приозівський Пролетар. — 1932. — 18 березня.
- ²⁰⁴ Вісті. — 1932. — 6 жовтня.
- ²⁰⁵ Приозівський пролетар. — 1932. — 17 березня.
- ²⁰⁶ Там само. — 24 березня.
- ²⁰⁷ Глаз. «Дадуть — посіємо» // Приозівський пролетар. — 1932. — 18 березня.
- ²⁰⁸ Кор. Мобілізуємо внутрішні ресурси // Приозівський пролетар. — 1932. — 18 березня.
- ²⁰⁹ Допомогти відсталим колгоспам // Приозівський пролетар. — 1932. — 18 березня.
- ²¹⁰ ЦДАВО України. — Ф.413. — Оп.1. — Спр.590. — Арк. 56 зв.
- ²¹¹ Отримали назву від прізвищ лідерів: Бінатова — виключеного з партії в 1928 р. «за опозицію» й Тахтамишева — червоного командира, героя громадянської війни.
- ²¹² Очевидно, мається на увазі 1921 р. — час спроби відродження національної організації греків Приазов'я.
- ²¹³ ДАДО. — Ф.Р. 835. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 7 зв.
- ²¹⁴ ДАДО. — Ф.Р. 835. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 1–2, 5–9.
- ²¹⁵ ДАДО. — Ф.Р. 835. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 7–8. — У 1932 р. матеріалів звинувачення явно не вистачило для об'ємної справи про грецьку контрреволюційну організацію, проте характерні вислови свідчили, що це було лише справою часу. Через п'ять років у аналогічних висловлюваннях така справа була сфабрикована органами НКВС. Процес над «Грецькою повстанською контрреволюційною шпигунською організацією» був використаний для фізичного знищення як осіб, причетних до здійснення «грецизації» в УСРР, так і пересічних етнічних греків.
- ²¹⁶ Приазовський пролетар. — 1932. — 24 березня.
- ²¹⁷ Червоний степ. (Орган партосередку, робіткому та дирекції Калініндорфської МТС). — 1932. — 11 квітня.
- ²¹⁸ Там само. — 21 квітня.
- ²¹⁹ Там само. — 9 травня.
- ²²⁰ Там само. — 29 квітня.
- ²²¹ Вісті. — 1932. — 29 липня.

- ²²² Колективний кореспондент «Вістей» — редакція «Правда Барвінківщини». Уповноважений РВК — організатор куркульського саботажу // Вісті. — 1932. — 12 серпня.
- ²²³ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ²²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 32.
- ²²⁵ Там само. — Арк. 39.
- ²²⁶ Там само. — Арк. 61.
- ²²⁷ Там само. — Арк. 80.
- ²²⁸ Там само. — Арк. 101.
- ²²⁹ Вісті. — 1932. — 6 жовтня.
- ²³⁰ Там само.
- ²³¹ Там само. — 6 листопада.
- ²³² Гітляньський А. Перший національний // Вісті. — 1932. — 20 січня.
- ²³³ Вісті. — 1932. — 15 жовтня.
- ²³⁴ Там само. — 5 листопада.
- ²³⁵ Там само. — 20 жовтня.
- ²³⁶ Там само. — 2 листопада.
- ²³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 112. — 22 листопада репресії проти переважної більшості були скасовані, серед покараних лишилися сс. Адамівка, Рад.-Болярка, Кошелівка, Березова-Гать, Лиски й Пулин-укр.
- ²³⁸ Вісті. — 1932. — 2 січня.
- ²³⁹ Отож, менше двох років пішло на те, щоб Старо-Будська комуна з візця для селянства Житомирщини перетворилася на осередок куркульського опору.
- ²⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 113.
- ²⁴¹ Таким чином поступили 15 господарств у Мартинівці та інших селах.
- ²⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 128.
- ²⁴³ Там само. — Арк. 163–166.
- ²⁴⁴ Там само. — Арк. 166–167.
- ²⁴⁵ Там само. — Арк. 168.
- ²⁴⁶ Там само. — Арк. 173.
- ²⁴⁷ Вісті. — 1932. — 2 грудня.
- ²⁴⁸ Там само. — 27 січня.
- ²⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6161. — Арк. 10–11.
- ²⁵⁰ Там само. — Арк. 14.
- ²⁵¹ Там само. — Арк. 21.
- ²⁵² Там само.
- ²⁵³ Там само. — Арк. 23.
- ²⁵⁴ Там само.
- ²⁵⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 176–179.
- ²⁵⁶ Ефименко Г. «Український націоналізм — головна небезпека для Кремля в 1933 році, или настоящая цель приезда Постышева в Украину» // Зеркало недели. — 2003. — № 16. — 24–29 апреля.
- ²⁵⁷ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 185.
- ²⁵⁸ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 186–187.
- ²⁵⁹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 189.
- ²⁶⁰ За темпи. (Додаток до райгазети «ДК», — Молочанське). — 1933. — 20 березня.
- ²⁶¹ За темпи. — 1933. — 20 березня.
- ²⁶² Вперед. — 1933. — 8 марта.

- ²⁶³ За темпи. — 1933. — 10 березня.
- ²⁶⁴ Там само. — 20 березня.
- ²⁶⁵ На борьбу за высокий урожай (Однодневная листовка газеты «Вперед») — 1933. — 6 июня.
- ²⁶⁶ Там само.
- ²⁶⁷ Там само.
- ²⁶⁸ Поликарпов. Правление артели не видит лодырей // На борьбу за высокий урожай. — 1933. — 6 июня.
- ²⁶⁹ Мегильбей. Арт. «Новый мир» не соревнуется в борьбе за высокий урожай // На борьбу за высокий урожай. — 1933. — 6 июня.
- ²⁷⁰ На борьбу за высокий урожай. — 1933. — 6 июня.
- ²⁷¹ Вперед. (Ст.-Карань). — 1933. — 4 липня.
- ²⁷² Беспощадно карать расхитителей социалистических полей // Вперед. — 1933. — 12 липня.
- ²⁷³ Звіряче вбивство піонера Сліпка // За темпи. — 1933. — 24 липня.
- ²⁷⁴ Вперед. — 1933. — 29 липня.
- ²⁷⁵ За вредительство и хищение к расстрелу // Вперед. — 1933. — 5 серпня.
- ²⁷⁶ Вперед. — 1933. — 5 серпня.
- ²⁷⁷ Г.Б. Один стар, другой мал — работают ударно // Вперед. — 1933. — 5 серпня.
- ²⁷⁸ Голод и разорение масс — спутники германского фашизма. Потребление хлеба падает // Вперед. — 1933. — 5 серпня.
- ²⁷⁹ Ответ колхозников-немцев артели «К.Либкнехт» на клевету и ложь гитлеровских фашистов // Вперед. — 1933. — 21 августа.
- ²⁸⁰ Вперед. — 1933. — 11 сентября.
- ²⁸¹ Там само. — 17 сентября.
- ²⁸² Д-а. «Не являйся в степь — убью!» // Вперед. — 1933. — 1 октября.
- ²⁸³ Вперед. — 1933. — 1 октября.
- ²⁸⁴ Вперед. (Ст.-Карань) — 1933. — 29 сентября.
- ²⁸⁵ Свой. Почему вы спите? // Вперед. — 1933. — 1 октября.
- ²⁸⁶ Зимба. В бригаде прорыв // Вперед. — 1933. — 13 серпня.
- ²⁸⁷ Ант. Челпанов, Ив. Грымко. Ремонт школы — в текущих делах... // Вперед. — 1933. — 13 серпня.
- ²⁸⁸ Взяться за быт школ // Вперед. — 1933. — 28 декабря.
- ²⁸⁹ Вперед. — 1933. — 28 декабря.
- ²⁹⁰ Громов. Вы — Деменков и Кадников, нарушаете решение партии // Вперед. — 1933. — 27 сентября.
- ²⁹¹ Див., приміром: Черман Н., Румянцева А. Инвентарь «хранят» под снегом // Вперед. — 1933. — 26 декабря.
- ²⁹² Для ілюстрації: «Заместитель же Изотова, Солодьева активно защищала кулаков, выдавала раскулаченным бедняцкие справки, за что брала взятки. С кулачки Бондаревой Веры взяла за справку: барахла, обуви, рыбу и курей на 100 руб. Раскулаченным — кулакам Ермолаевым: Егору, Григорию, Василию и Николаю выдала бедняцкие справки, с которыми по ночам пьянствовала.
- При обыске у Солодковой обнаружено заготовленных бланков с печатями, где она изготовляла справки, которые писала ее дочь, окончившая семилетку, и подделывала подпись секретаря с-совета». — А.М. Привлекаются к уголовной ответственности // Вперед. — 1933. — 29 сентября.
- ²⁹³ К. Фодлаш. Чистка партии поднимает ударничество. На решения пленумов отвечают взятием конкретных обязательств // Вперед. — 1933. — 29 сентября.
- ²⁹⁴ Вперед. — 1933. — 28 декабря.
- ²⁹⁵ Готовимся к широкой продаже хлеба, муки и крупы (Беседа с заведующим рай-внутриорга тов. Зинченком) // Вперед. — 1934. — 15 декабря.

- ²⁹⁶ Там само.
- ²⁹⁷ Розгорнути мережу побутових закладів // За новий побут. — 1932. — 15 березня.
- ²⁹⁸ Архітектор Ю. Резніков. Добру меблю — робітничому житлу // За новий побут. — 1932. — 30 червня.
- ²⁹⁹ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ³⁰⁰ Ціна номера газети — 5 коп.
- ³⁰¹ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ³⁰² Репертуар Єврейського драматичного театру.
- ³⁰³ Зимовий сезон єврейського драматичного театру // Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ³⁰⁴ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 171.
- ³⁰⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі ... — С. 172.
- ³⁰⁶ Рішуче перебудувати роботу промартілей // Вісті. — 1932. — 6 жовтня.
- ³⁰⁷ Вісті. — 1932. — 20 жовтня.
- ³⁰⁸ Там само. — 6 жовтня.
- ³⁰⁹ Там само.
- ³¹⁰ Вісті. — 1932. — 20 листопада.
- ³¹¹ Там само. — 3 жовтня.
- ³¹² Там само. — 2 вересня.
- ³¹³ Там само.
- ³¹⁴ Тут явне підтасовування фактів, оскільки декількома рядками раніше в інформаційній записці до ЦК КП(б)У йдеться про те, що група розкрита в лютому 1933 р.
- ³¹⁵ «...На классной доске вырезали мужской и женский половые органы. Эта доска в таком виде стояла долгое время, и никто на это не обращал внимания». — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6213. — Арк. 65.
- ³¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6213. — Арк. 65.
- ³¹⁷ Там само. — Арк. 67.
- ³¹⁸ Правда. — 1935. — 16 сентября; За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.
- ³¹⁹ Бор. Гарячий. «Чиновники» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²⁰ Прохоженко. Свідомо знищують льон // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²¹ Колгоспник. Відсутня класова пильність // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²² Комсомолец. Рахівник Муляр обдурює колгоспників // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²³ Турова. «Веселий кооператор» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²⁴ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ³²⁵ Колгоспники. Моштоляр злісно підриває дисципліну в к-пі // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ³²⁶ Назаренко. Кулацький опір в використанні корів // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.
- ³²⁷ Нема боротьби за цінність трудодня // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.
- ³²⁸ За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.
- ³²⁹ Там само. — 30 серпня.
- ³³⁰ Федоренко. Беріть приклад з т. Козловського // За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.
- ³³¹ І нашим, і вашим // За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.
- ³³² За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ³³³ Алимова. Когда великая сила в действии // Вперед. — 1934. — 7 августа.
- ³³⁴ Вперед. — 1934. — 3 августа.

- ³³⁵ Караманиц. У Хазнаферова — ясли не в почете // Вперед. — 1934. — 3 августа.
- ³³⁶ Колгоспник. Не ясла, а розподільник // Ленінський шлях. — 1935. — 1 серпня.
- ³³⁷ Вісті. — 1935. — 4 серпня, 10 вересня.
- ³³⁸ На праздника в Коларовка // Комунар (Благоево). — 1935. — 19 септемари.
- ³³⁹ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁰ Мануїленко. Закладено 85 тонн // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴¹ Ясно світить лампочка Ільча // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴² Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴³ Від злиднів до щастя // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁴ Наші успіхи вирішили люди // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁵ А. Хмара. Серйозно взятись за протруювання посів матеріалу // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁶ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁷ Обридько. Олімпіада відбулася з великим успіхом // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁸ Вперед. — 1934. — 5 серпня.
- ³⁴⁹ За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 19 вересня.
- ³⁵⁰ Більша частина території України була віднесена до 3-го поясу постачання м'ясом та м'ясопродуктами, де ціни на аналогічні види продукції були меншими пересічно на 20 коп. за кілограм.
- ³⁵¹ За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.
- ³⁵² Там само. — 1 жовтня.
- ³⁵³ Мілевська. Життя стає все кращим // За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.
- ³⁵⁴ С.П. Торгівля м'ясом без карток // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³⁵⁵ Комунар (Благоево). — 1935. — 19 септемари.
- ³⁵⁶ Пергамнік. Хата ролільня // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 4 жовтня.
- ³⁵⁷ С.П. Мархлевський дитячий санаторій // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 22 вересня.
- ³⁵⁸ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 52.
- ³⁵⁹ За більшовицький наступ. — 1935. — 19 вересня.
- ³⁶⁰ «В основу правил поведінки учнів покласти суворе й свідоме додержання дисципліни, ввічливе ставлення до викладачів, товаришів і старших, прищеплення культурних навиків, дбайливе ставлення до шкільного і громадського майна, а також заходи рішучої боротьби з виявами хуліганства і антигромадськими вчинками серед дітей» (3 постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б)) // За більшовицький наступ. — 1935. — 10 вересня.
- ³⁶¹ Хамайко. Ми виконаємо постанову партії про школу. Ходорівка. Н.С. Школа // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ³⁶² П. Неухильно виконувати постанову партії про школу // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 29 вересня.
- ³⁶³ В. Сачли. На своєму родному мові // Вперед. — 1934. — 19 септемари.
- ³⁶⁴ Ленінський шлях. (Сталіндорф) — 1935. — 18 серпня.
- ³⁶⁵ За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 27 вересня.
- ³⁶⁶ Там само. — 4 жовтня.
- ³⁶⁷ Два на район // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 23 червня. — Зважаючи на те, що формою звітності за знищених ховрахів були шкурки тваринок, зідраними власноруч, важко уявити ментальність цих доблесних вояків зі шкідниками.
- ³⁶⁸ Ленінський шлях. (Сталіндорф) — 1935. — 3 серпня.
- ³⁶⁹ Там само. — 18 серпня.
- ³⁷⁰ М. Комісар. Запити збільшились, а одягу немає // Ленінський шлях. — 1935. — 18 серпня.

- ³⁷¹ Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.
- ³⁷² Чех Грицько. Мій баланс // Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.
- ³⁷³ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ³⁷⁴ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня. 3 64 орденосців Дніпропетровщини тільки 4 мали німецькі прізвища.
- ³⁷⁵ Мокштадт. Стаханівський день в колгоспі // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня.
- ³⁷⁶ Ломоносов. Обезболювання пологів // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня.
- ³⁷⁷ Записав в артілі «Гігант» (Молочанський район) Данильченко.
- ³⁷⁸ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ³⁷⁹ Там само.
- ³⁸⁰ Там само. — 11 січня.
- ³⁸¹ За провеждане конкурса на съветите през 1936 година // Комунар (Благоево). — 1936. — 29 февруари.
- ³⁸² Жените и близките на трактористите се задължават // Комунар. — 1936. — 29 февруари.
- ³⁸³ Дял порівняння — в 1934 р. 42 ясел опікувалися 1 933 дітьми. — Див.: За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 8 березня.
- ³⁸⁴ Про проведення 1936 року обласного Сталінського походу за високий урожай. 3 постанови облвиконкому та обкому КП(б)У // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 11 березня.
- ³⁸⁵ За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 17 квітня.
- ³⁸⁶ Юрченко. Гарні харчі — в поле // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 18 липня.
- ³⁸⁷ Голова правління колгоспу «Роте Фане» Зудерман. Звіт німецького колгоспу «Роте Фане» т. Хатаевичу // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ³⁸⁸ Кулак нищить колгоспне майно // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ³⁸⁹ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 22 липня.
- ³⁹⁰ Там само. — 2 жовтня.
- ³⁹¹ Там само. — 11 жовтня.
- ³⁹² В. Не дати зараз розповсюджуватись // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 2 жовтня.
- ³⁹³ Фуклев, Стоянов П. Говорят работниците по просветата // Комунар (Благоево). — 1936. — 11 юни.
- ³⁹⁴ Михайлова. Всека жена треба да има не по-малко от 5 деца // Комунар (Благоево). — 1936. — 11 юни.
- ³⁹⁵ Ейсмонт. Виховання на виворот // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 18 серпня.
- ³⁹⁶ Коева Мария Ив. На майката-вдовица не е отделено внимание // Комунар (Благоево). — 1936. — 11 юни.
- ³⁹⁷ Издевателство над жената-колхозничка // Комунар (Благоево). — 1936. — 24 август.
- ³⁹⁸ За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 18 серпня.
- ³⁹⁹ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1936. — 3 червня.
- ⁴⁰⁰ С.-Петрушенко. Дискредитують, опльовують стахановців // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 13 вересня.
- ⁴⁰¹ За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 11 жовтня.
- ⁴⁰² Діно Г. Конверсію закінчили // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 15 жовтня.
- ⁴⁰³ За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 15 жовтня.
- ⁴⁰⁴ Директор палацу Плоткіна. Велика турбота партії про дітей // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 15 жовтня.
- ⁴⁰⁵ П.В. Сичіков. Моя радість // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 жовтня.

- ⁴⁰⁶ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 28 вересня, 11 жовтня.
- ⁴⁰⁷ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1936. — 24 грудня.
- ⁴⁰⁸ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — С. 155.
- ⁴⁰⁹ Там само. — С. 156.
- ⁴¹⁰ Октябрь. — 1935. — 3 января.
- ⁴¹¹ Там само. — 4 января.
- ⁴¹² Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁴¹³ Октябрь. — 1935. — 10 декабря.
- ⁴¹⁴ Цит. за: Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁴¹⁵ Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁴¹⁶ Октябрь. — 1935. — 6 октября.
- ⁴¹⁷ Там само. — 1936. — 16 апреля.
- ⁴¹⁸ Октябрь. — 1935. — 6 октября.
- ⁴¹⁹ Там само. — 1936. — 6 июля.
- ⁴²⁰ Шива — траур по покойнице.
- ⁴²¹ Меламуд Х. Хащеватские рассказы. — К., 1984. — С. 30–31.
- ⁴²² Комсомолец Нохим Левін з Шацька в 1936 р. влаштував тиху хупу. — Див.: Хупа — еврейская традиционная свадьба // Октябрь. — 1936. — 21 марта.
- ⁴²³ Кульбак М. Зелменяне... — С. 65.
- ⁴²⁴ Міньян — десять чоловік, які збираються для здійснення молитви.
- ⁴²⁵ Трибуна еврейской советской общественности. — 1931. — 1 апреля.
- ⁴²⁶ Там само. — 10 апреля.
- ⁴²⁷ Октябрь. — 1935. — 3 октября.
- ⁴²⁸ Там само. — 1936. — 4 октября.
- ⁴²⁹ Дер Кустар. — 1935. — 11 апреля.
- ⁴³⁰ Октябрь. — 1936. — 30 сентября; Октябрь. — 1938. — 27 октября.
- ⁴³¹ Октябрь. — 1937. — 27 сентября.
- ⁴³² Там само. — 27 сентября.
- ⁴³³ Там само. — 21 марта.
- ⁴³⁴ Кульбак М. Зелменяне... — С. 81.
- ⁴³⁵ Октябрь. — 1936. — 15 июля.
- ⁴³⁶ Октябрь. — 1936. — 8 апреля, 21 августа, 9 сентября.
- ⁴³⁷ Кульбак М. Зелменяне... — С. 73.
- ⁴³⁸ Октябрь. — 1936. — 22 ноября.
- ⁴³⁹ Там само. — 30 декабря.
- ⁴⁴⁰ Войналович О. О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30 рр. — К.; Полтава, 1992. — С. 88; Ї ж. Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрати педагогічних кадрів на Поділлі // Тези доповідей Республіканської наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 87–88.
- ⁴⁴¹ Див., напр.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 123–125.
- ⁴⁴² Див., напр.: Pełoński A. Kontrwywiad II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 2002. — S. 217–235, 268–299.

⁴⁴³ Хаустов В. Н. Из предьстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — С. 12.

⁴⁴⁴ Там само.

⁴⁴⁵ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 314.

⁴⁴⁶ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — [Харків], 1934. — С. 120.

⁴⁴⁷ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — К.: Асоціація «Україно», 1995. — С. 141.

⁴⁴⁸ Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. — S. 215–216.

⁴⁴⁹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Панчук М.І., Гошуляк І.Л., Діброва С.С. — К.: Наукова думка, 1994.

⁴⁵⁰ Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 72.

⁴⁵¹ Там само.

⁴⁵² Там само. — С. 73.

⁴⁵³ Там само. — С. 73.

⁴⁵⁴ Там само. — С. 77.

⁴⁵⁵ Там само. — С. 76.

⁴⁵⁶ Там само. — С. 77.

⁴⁵⁷ Там само. — С. 79–80.

⁴⁵⁸ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 97.

⁴⁵⁹ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 81.

⁴⁶⁰ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 85.

⁴⁶¹ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 97.

⁴⁶² Там само. — С. 116.

⁴⁶³ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 221.

⁴⁶⁴ Наталка Дукина. «На добрий спомин...». — Х., 2002. — С. 97–98.

⁴⁶⁵ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 130.

⁴⁶⁶ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 55–56.

⁴⁶⁷ Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Ин-т рос. истории РАН. — М., 2006. — С. 70. — За іншими даними — було виселено 69 283 особи (див.: Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. — М., 2003. — С. 79).

⁴⁶⁸ Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные: Статистико-географический аспект // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 164.

⁴⁶⁹ Ленінський шлях (В.-Янисоль). — 1939. — 10 січня.

⁴⁷⁰ Замороженные плоды и ягоды // Вперед. — 1938. — 29 января.

⁴⁷¹ Вісті ВУЦВК. — 1937. — 27 грудня; Комуніст. — 1937. — 28 грудня.

⁴⁷² Амелин В. Колхоз стал неузнаваемым // Вперед. — 1938. — 11 сентября.

⁴⁷³ Там само.

⁴⁷⁴ Культурбота на севе в колхозе «Парижская коммуна» // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

⁴⁷⁵ Семенов С. Культурбота на севе в колхозе «Парижская Коммуна» // Вперед. — 1938. — 26 марта.

⁴⁷⁶ Клянемся вырасти достойной сменой // Вперед. — 1938. — 28 декабря.

- ⁴⁷⁷ Так, на 12 квітня 1938 р. Е. Лішке вже заробила 183 трудовні, Челахова — 171. — Вундер. О. Стахановской работой встречаем день выборов // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁷⁸ Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁷⁹ Стахановцы учебы // Вперед. — 1938. — 3 марта.
- ⁴⁸⁰ П. Козлитин. Не готовы к севу огородных культур // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁸¹ Христенко. Когда мы будем иметь отделение сельПО? // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁸² Вперед. — 1938. — 16 августа.
- ⁴⁸³ Зарби. Безответственный работник // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁸⁴ Там само.
- ⁴⁸⁵ Куркчи. Возмутительные факты // Вперед. — 1938. — 27 ноября.
- ⁴⁸⁶ Савченко А. Решительно покончить с отставанием // Социалистическая победа. — 1939. — 10 мая.
- ⁴⁸⁷ Социалистическая победа. — 1939. — 12 июля.
- ⁴⁸⁸ Топалов. Улучшить бытовые условия // Вперед. — 1938. — 25 июля.
- ⁴⁸⁹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 220.
- ⁴⁹⁰ Вперед. — 1938. — 2 лютого.
- ⁴⁹¹ Не заботятся о студентах // Вперед. — 1938. — 3 марта.
- ⁴⁹² В 1939 р. тільки в Старокаранському районі діяли 7 фельдшерсько-акушерських пунктів, 3 родильних будинки, 5 дитячих ясел, 4 дитячих садка, 27 сезонних дитячих ясел.
- ⁴⁹³ Соціалістична перемога. — 1939. — 28 січня.
- ⁴⁹⁴ Там само. — 1 лютого.
- ⁴⁹⁵ Там само. — 10 лютого.
- ⁴⁹⁶ Там само. — 1 лютого.
- ⁴⁹⁷ Там само. — 10 лютого.
- ⁴⁹⁸ Там само.
- ⁴⁹⁹ Доклад участника Всесоюзной сельскохозяйственной выставки о поездке в Москву депутата Верховного совета СССР, дважды орденосца Прасковьи Никитичны Ангелиной // Социалистическая победа. — 1939. — 20 августа.
- ⁵⁰⁰ Якубова Л. Елліністичні розвідки в архівах ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Випуск 4. — Кн. 2. — С. 12–20.
- ⁵⁰¹ Вперед. — 1939. — 4 апреля.
- ⁵⁰² Социалистическая победа. — 1939. — 18 сентября.
- ⁵⁰³ Вперед. — 1939. — 2 февраля.
- ⁵⁰⁴ Соціалістична перемога. — 1939. — 8 квітня.
- ⁵⁰⁵ Там само.
- ⁵⁰⁶ Социалистическая победа. — 1939. — 16 июня.
- ⁵⁰⁷ Вперед. — 1939. — 8 марта.
- ⁵⁰⁸ Ленінський шлях. — 1939. — 30 липня.
- ⁵⁰⁹ Там само. — 16 серпня.
- ⁵¹⁰ Вперед. — 1939. — 14 февраля.
- ⁵¹¹ Социалистическая победа. — 1939. — 27 апреля.
- ⁵¹² Там само.
- ⁵¹³ Там само. — 11 июля.
- ⁵¹⁴ На той час це були великі гроші, номер районної газети, приміром, пересічно коштував 5 коп. З 2 лютого 1938 р. послуги поштового перевалу становила 30 коп. для перевалу до 25 руб., 50 коп. — до 50 руб. (див.: Вперед. — 1938. — 21 февраля). Отож, запит на такого роду «послуги» був високим.
- ⁵¹⁵ Красная звезда. — 1939. — 14 февраля.
- ⁵¹⁶ Красная Звезда (Чугуев). — 1939. — 1 января.

- ⁵¹⁷ Василий Парашевин. Неправильный поступок матери // Вперед. — 1939. — 29 января.
- ⁵¹⁸ Вперед. — 1939. — 12 апреля.
- ⁵¹⁹ Зимба Ф. Нет хорошей трудовой дисциплины // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁵²⁰ Див.: Не записал ни одного трудодня. Халатность весовщика Штангей // Вперед. — 1938. — 25 июля.
- ⁵²¹ Кабинеты есть, а людей в них нет // Вперед. — 1938. — 27 июля.
- ⁵²² Нет культурных развлечений для учеников / Вперед. — 1938. — 3 марта.
- ⁵²³ К.П. Конференция воинствующих безбожников // Вперед. — 1938. — 21 февраля.
- ⁵²⁴ Полтораки. Олимпиада художественной самодеятельности // Вперед. — 1938. — 14 сентября.
- ⁵²⁵ Скоро новый год, скоро елка! // Вперед. — 1938. — 28 декабря.
- ⁵²⁶ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 237.
- ⁵²⁷ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Х.: Основа, 1997. — С. 85.
- ⁵²⁸ Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. — Х.: Держвидав, 1929. — С. 11.
- ⁵²⁹ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1939. — 18 травня.
- ⁵³⁰ Колгоспна правда. — 1939. — 17 червня.
- ⁵³¹ Шарібжанов Рінат Вялійович. Національні меншини Харкова в 20–30-ті рр. XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. — Харків, 2008. — С. 16.
- ⁵³² Там само. — С. 18–19.
- ⁵³³ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 7 ноября.
- ⁵³⁴ Красная звезда (Чугуев). — 1939. — 16 февраля.
- ⁵³⁵ Для порівняння — в 1932 р. — 250 тис.
- ⁵³⁶ Красная звезда. — 1939. — 18 февраля.
- ⁵³⁷ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 1 августа.
- ⁵³⁸ Красная звезда. — 1939. — 18 июля.
- ⁵³⁹ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 1 августа.
- ⁵⁴⁰ Туданов И.Л. Обязательство перевыполняют // Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 11 октября.
- ⁵⁴¹ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 11 октября.
- ⁵⁴² Там само. — 18 октября.
- ⁵⁴³ Октябрь. — 1937. — 27 октября
- ⁵⁴⁴ Цит. за: Иоффе Э. К вопросу о взаимовлиянии славянских и еврейских языков и литературы // Доля еврейської духовної та матеріальної спадщини в XX ст.: Зб. наук. праць: матеріали конференції, 28–30 серпня 2001 р. / Г. Аронов та ін. (ред); Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Ін-т юдаїки. — К., 2002. — С. 194–195.
- ⁵⁴⁵ Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁵⁴⁶ Алпатов В.М. Мэпп, мэппизм и сталинизм // <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/alp93sp.htm> — С. 6.
- ⁵⁴⁷ Там само. — С. 7.
- ⁵⁴⁸ Иваница Ф.С. Ребята пишут грамотно // Вперед. — 1938. — 21 октября.
- ⁵⁴⁹ Иваница Ф.С. Итоги первой четверти учебного года // Вперед. — 1938. — 3 декабря.
- ⁵⁵⁰ Лисогор. Постановление Старокаранского райпарткома от 12 августа 1938 года // Вперед. — 1938. — 13 августа.
- ⁵⁵¹ Социалистическая победа (Старо-Бешево). — 1931. — 14 января.
- ⁵⁵² Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

⁵⁵³ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінничині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В.П. Лациба (кер.), В.Ю. Васильєв, К.В. Завальнюк, П.М. Кравченко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич та ін. — Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. — Кн. 1. — С. 46–47.

⁵⁵⁴ «Всіх німців на наших військових, напіввійськових та хімічних заводах, на електростанціях та будівництвах, в усіх областях всіх арештувати». — Див.: Охотин Н., Рогинский А. (Москва) Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 21.

⁵⁵⁵ Охотин Н., Рогинский А. (Москва) Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 25.

⁵⁵⁶ Текст наказу та закритого листа див.: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 15–44.

⁵⁵⁷ Цит. за: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 16.

⁵⁵⁸ Там само. — С. 17.

⁵⁵⁹ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінничині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. — Вінниця, 2006. — Кн. 1. — С. 54.

⁵⁶⁰ Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінничині / Публ. О. Лошицького // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 194, 196.

⁵⁶¹ Там само. — С. 201.

⁵⁶² Там само. — С. 211.

⁵⁶³ Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х роках: загальні тенденції і регіональні особливості: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 — Історія України / Ін-т історії України НАН України. — К., 1997. — С. 143.

⁵⁶⁴ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43. — Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час дорівнювала 267 579 осіб

⁵⁶⁵ Социалистическая победа (Старо-Бешево). — 1939. — 26 декабря.

⁵⁶⁶ Охотин Н., Рогинский А. (Москва) Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 37.

⁵⁶⁷ Там само. — С. 34.

⁵⁶⁸ Там само. — С. 45.

⁵⁶⁹ Там само. — С. 46.

⁵⁷⁰ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 214.

⁵⁷¹ Там само.

⁵⁷² Нікольський В.М. Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. — Донецьк, 2005. — С. 224–226.

⁵⁷³ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 216.

⁵⁷⁴ Дружина Афанасія Івановича Дивіджієва — до 1932 р. — член ЦКНМ при ВУЦВК УСРР, в 1933 р. — заступник редактора болгарської газети «Коллективіст», з 1934 р. — заступник голови «Укрпромліспілки» в м. Київ, з квітня 1937 р. — на посаді товарознавця. Заарештований 4 березня 1938 р. Рішенням Тройки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 1 жовтня 1938 р. засуджений до розстрілу. 7 жовтня 1938 р. присуд виконаний.

⁵⁷⁵ Описане майно: піаніно, письмовий стіл, книжкова шафа, диван. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263, 36189 ф.п.

⁵⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 36189 ф.п. — Арк. 5.

⁵⁷⁷ До кола її обов'язків входило відстеження поточної інформації в листуванні з національними адміністративно-територіальними одиницями та ОБНМ та підготовка оглядових матеріалів для засідань ЦКНМ.

- ⁵⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 36444 ф.п. — Арк. 2.
- ⁵⁷⁹ Там само. — Арк. 9.
- ⁵⁸⁰ Там само. — Арк. 10.
- ⁵⁸¹ Там само. — Арк. 14.
- ⁵⁸² Там само. — Арк. 16.
- ⁵⁸³ Там само. — Арк. 26.
- ⁵⁸⁴ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 216.
- ⁵⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п., т. 1. — Арк. 108.
- ⁵⁸⁶ Там само, т. IV. — Арк. 152–154.
- ⁵⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541. — Арк. 6. — У майновій справі названа інша адреса: вул. Саксаганського 65, кв. 16.
- ⁵⁸⁸ Там само. — Т. 1. — Арк. 7.
- ⁵⁸⁹ Там само. — Арк. 8.
- ⁵⁹⁰ Там само. — Арк. 11.
- ⁵⁹¹ Там само. — Арк. 6, 11–12.
- ⁵⁹² Там само. — Арк. 29–50.
- ⁵⁹³ Там само. — Арк. 16.
- ⁵⁹⁴ Там само. — Арк. 17–28.
- ⁵⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541, т. 2. — Арк. 3. — Опис майна сім'ї Урбах, які мешкали в м. Києві по вул. Саксаганського № 65, кв. 16 в 1937 г., включав: «пианино, зеркальный шифоньер красного дерева, буфет, трельяж, книжный шкаф, стол обеденный, стол письменный, стулья дубовые 6 шт., кровать никелированная с матрасом пружинным, кровать на сетке, ковры два размером 2x1,5 и 2x3, одеяла верблюжьи 2 шт., одеяло ватное одно, подушки пуховые 3 шт., книги (большая совет. энциклопедия, Малая сов. Энциклопедия, собрание сочинений В.И. Ленина, собрание сочинений М. Горького, собрание сочинений Л.Н. Толстого, Лермонтова, Пушкина и др. художественная литература), простыни льняные — 8 шт., скатерти — 3 шт., пальто дамское два (осеннее и летнее), кожа на пальто, пальто мужское, одеяла тканевые — четыре шт., кухонная посуда и разная домашняя утварь, постельные вещи, белье, патефон, кушетка дермантин». Додатково в майновій справі перелічувалися «столік ломберный, пальто дамское летнее бостоновое р. 54, пальто мужское, зимнее, драп-моль с котиковым воротником, р. 54, кожа хром на пальто, воротник „под котик” на пальто, абажур шелковый». — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541, т. 2. — Арк. 60.
- До речі, вражала й оцінка майна, що підлягала відшкодуванню родині внаслідок реабілітації Л.З. Урбаха. В акті Київського міськфінвідділу разом з Урбахом проходять кілька осіб, прикметними є й суми відшкодувань: Усенко Григорій Петрович — 72.20 руб.; Белоусов Абрам Семенович — 735.00; 3. Бабад Марк Львович — 2 320.00; Урбах Литман Зельманович — 10 224.50; Якубович Олексій Йосипович — 3 297.71; Федченко Никифор Прокопович — 525 руб. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541, т. 2. — Арк. 68.
- ⁵⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541, т. 1. — Арк. 64.
- ⁵⁹⁷ Там само. — Арк. 69.
- ⁵⁹⁸ Там само. — Арк. 75.
- ⁵⁹⁹ Там само. — Арк. 105.
- ⁶⁰⁰ Там само. — Арк. 10.
- ⁶⁰¹ Там само. — Арк. 287–288.
- ⁶⁰² Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 11.
- ⁶⁰³ Вперед. — 1939. — 8 марта.

НОМЕНКЛАТУРНИЙ ПРАЦІВНИК: ПРИВЛЕІ ТА РЕПРЕСІЇ

1. Партійно-радянська номенклатура УСРР в добу сталінського комуністичного штурму 1929–1933 рр.

Щоб здійснити таку масштабну акцію, як створення колгоспної системи, московський компартійний центр повинен був спертися на цілком слухняний апарат влади. Керівництво УСРР (генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, голова Раднаркому В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський), що цілковито стало на бік Й. Сталіна у боротьбі з «правими», не викликало на рубежі 20–30-х років особливого занепокоєння генсека ЦК ВКП(б). Для проведення насильницької колективізації українського села Москва потребувала згоди низового керівництва. Досягнути бажаного можна було за допомогою перевіреного інструмента — оголошення чистки партійних лав. Партійні чистки напередодні масштабних експериментів були більшовицькою традицією, започаткованою Леніним.

Чистка 1929–1930 рр., коли з лав КП(б)У в 34 округах УСРР було виключено 13 тис. комуністів та кандидатів¹, мала на меті показове покарання тих, хто не надто перейнявся виконанням партійного курсу на форсовану колективізацію. Нова чистка, що розпочалася в УСРР восени 1932 р. з вибіркової чистки низових організацій окремих українських округів, мала продовжити розпочате і «вчистити» з КП(б)У не лише прихованих симпатиків «правого ухилу» та противників примусової колективізації, але й тих функціонерів, які на практиці незадовільно втілювали в життя політику хлібозаготівель.

Досвід партійних чисток показав, що вони здатні тримати в постійній напрузі не лише рядових партійців, а й верхівку партії. Коли 1932 р. Москва вже вкотре спустила УСРР черговий надвисокий хлібозаготівельний план, то зіткнулася лише з нерішучими спробами республіканського керівництва відкорегувати його в бік зменшення. Однак навіть ці спроби, як засвідчує, зокрема, стенограма III Всеукраїнської партійної конференції, що проходила в липні 1932 р., одразу ж наразилися на безкомпромісну відповідь голови радянського уряду В. Молотова, який заявив: «не буде поступок чи хитань у питанні виконання завдання, поставленого партією та радянським урядом»². Присутність Молотова і секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича в Харкові на партконференції не була випадковою: Сталін надіслав їх туди для того, щоб вони нагадали українському керівництву, що 1931 р. республіка не виконала плану хлібозаготівель і ще одного такого «провалу» Кремль не допустить.

Така позиція центру засвідчила зміну ставлення Сталіна до України. Зміцнивши своє становище в ЦК ВКП(б), він вже не потребував підтримки української партійної організації у внутрішньопартійній боротьбі. Ймовірно, що саме влітку 1932 р. генсек прийняв рішення підсилити вплив центру в республіці шляхом корінного оновлення апарату КП(б)У знизу доверху.

Переконавшись, що плани хлібозаготівель не буде виконано, Сталін 22 жовтня 1932 р. створив надзвичайну комісію на чолі з Молотовим. Комісія,

до складу якої входили також Калманович, Саркіс, Маркевич і Кренцель, ініціювала масові репресії проти колгоспного, партійного та радянського активу, рядових селян. Про методи роботи комісії Молотова писав у листі Сталіну від 17 грудня 1932 р. комсомолец Новицький: «Він (т. Молотов) жахав робітників району, ті в свою чергу жахали місцевих працівників, а місцеві жахали колгоспи і особливо індивідуалів»³.

«Жахали» й раніше. Зокрема, в 1931 р. за наслідками хлібозаготівельної кампанії в Україні було сфабриковано так звану «драбівську справу» — показовий процес, наслідком якого стали розпуск бюро райкому, президій контрольної комісії та райвиконкому, арешт голів райвиконкому, контрольної комісії та профради і виключення з партії секретаря Драбівського райкому КП(б)У⁴. А восени 1932 р. українські керівники за вказівкою центру вдалися до масових радикальних репресивних заходів. 6 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало обкомам «для докорінного покращення керівництва судовими репресіями» утворити в областях комісії — так звані «четвірки» у складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ і обласного прокурора. На особливому обліку перебували справи, заведені на комуністів⁵.

14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР ухвалили постанову, в якій зазначалось, що найбільшими ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства є «саботажники з партквитком у кишені». «По відношенню до цих переродженців і ворогів Радянської влади і колгоспів, які все ще мають у кишені партквиток, — вказувалося далі в постанові, — ЦК і РНК зобов'язують застосовувати суворі репресії, осуд на 5–10 років, ув'язнення в концтабір, а при певних умовах — розстріл»⁶. Так були «узаконені» репресії проти колгоспного та районного керівництва, яке могло чинити опір проведенню хлібозаготівель.

На виконання цієї партійної директиви в УСРР за «потурання куркульському саботажу» було заарештовано й засуджено тисячі голів, членів правлінь колгоспів, спеціалістів, партійних і радянських працівників. Судові справи були заведені на керівників Оріхівського, Балаклійського, Носівського, Кобеляцького та Великотокмацького районів.

Найгучнішою з-поміж інших стала оріхівська справа, ініційована Сталіним на підставі повідомлень ДПУ про «саботажницькі настрої» серед керівників Оріхівського району на Дніпропетровщині. 7 грудня 1932 р. Сталін дав вказівку, а ЦК ВКП(б) надіслав усім парторганізаціям циркуляр, в якому керівники Оріхівського району оголошувалися «обманщиками і шахраями, які приховано проводять куркульську політику під гаслом своєї згоди з генеральною лінією партії». Тому документ рекомендував «негайно заарештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному»⁷. Фальсифікація «оріхівської справи» була безпосередньою реакцією не тільки на лист Сталіна, але й на постанову політбюро ЦК КП(б)У від 29 листопада 1932 р., яка пропонувала поєднувати репресії з організаційно-політичною роботою. Отже, «оріхівська справа» від самого початку носила замовний характер, а її головною метою було показати керівництву на місцях, що слід очікувати тим, хто недостатньо ретельно виконує державні плани.

Одночасно із залякуванням низового активу центр проводив курс на «зміцнення» вищої ланки КП(б)У за рахунок сталінських висуванців, які від імені генсека не лише керували ходом хлібозаготівель, а й, по суті, перебравали на себе керівництво республікою. Перші емісари Сталіна — заступник голови ОДПУ СРСР І. Акулов і «герой» колективізації на Волзі відомий партфункціонер М. Хатаєвич прибули в Україну в жовтні 1932 р., тобто тоді, коли Москва остаточно переконалась, що без додаткового тиску з її боку українські селяни зерно не віддадуть. Призначенці, які очолили, відповідно, Донбаський та Дніпропетровський обкоми КП(б)У, мали продемонструвати керівній ланці номенклатури республіки, як виконувати партійні директиви. Ці призначення, а особливо повернення в Україну в січні 1933 р. П. Постишева, означали, що Москва ні на крок не відступить від своїх планів форсованої колективізації українського села за допомогою терору голодом.

Спочатку Хатаєвич, а згодом Постишев, надіслані для заміщення посади другого секретаря ЦК КП(б)У, були, фактично, наглядачами Кремля не лише над хлібозаготівлями, а й над верхівкою КП(б)У. Найважливіші рішення, відозви та директиви щодо хлібозаготівельної кампанії від жовтня 1932 р. підписувалися Хатаєвичем, а після 29 січня 1933 р. — Постишевим, який отримав від Сталіна необмежені права. В Україну повернувся й В. Балицький, щоб очолити ДПУ УСРР і разом з П. Постишевим — чистку чотирьох обласних організацій КП(б)У — Вінницької, Донецької, Київської та Одеської. Внаслідок «кадрової роботи» сталінських призначенців за 10 місяців 1933 р. в УСРР було замінено 236 секретарів райкомів і 240 голів райвиконкомів⁸. Один лише М. Хатаєвич, прибувши до Дніпропетровська в лютому 1933 р., протягом місяця замінив 16 секретарів райкомів і 10 голів райвиконкомів⁹.

Налякане репресіями місцеве партійно — радянське керівництво республіки, попри те, що зведення ГПУ УСРР рясніли повідомленнями про тисячі голодних смертей селян, тривалий час уперто робило вигляд, що нічого надзвичайного в українському селі не відбувається. Так, 9 лютого 1933 р. завідувач інформсектору організаційно-інструкторського відділу (оргінстру) ЦК КП(б)У Стасюк надіслав для ознайомлення членам та кандидатам в члени політбюро ЦК КП(б)У довідку «Про так званий удаваний голод з метою боротьби проти хлібозаготівель», в якій спотворив і тенденційно подав факти про голод. Він наголошував, що в республіці зафіксовані лише «деякі випадки виснаження від голоду дітей так званих куркулів»¹⁰.

Тільки в лютому 1933 р., коли розпочався масовий мор селян, українське керівництво забило тревогу. Чому так пізно? Бо, як досить цинічно зізнався у листі Сталіну від 3 березня 1933 р. Хатаєвич, «до середини лютого на усі ці випадки і факти опухання від голоду і голодні смерті не тільки не звертали жодної уваги, але й вважалось антипартійним і *«предосудительным»* (виділено нами. — *Авт.*) на це реагувати»¹¹. Це означає, що кремлівське керівництво лише у другій половині лютого 1933 р. вирішило дещо послабити тиск на українського селянина і «великодушно» подало сигнал про можливість надання вибіркової допомоги голодуючим колгоспникам, а також біднякам-одноосібникам, щоб залучити останніх («більш чесних і кращих одноосібників (не куркулів)»¹²) до колгоспів.

Лише після цього розпорядження керівництво деяких українських областей, наприклад Київської, ставить завдання з'ясувати дійсний стан справ в усіх районах без проведення «спеціального офіційного обліку фактів гострого недоїдання та спеціальних розслідувань офіційними комісіями»¹³. А 15 лютого 1933 р. при президії Київського облвиконкому було створено комісію по утворенню харчового і грошового фондів в голодуючих районах. У постанові в одному з пунктів наголошувалось на тому, що президії райвиконкомів «несуть найсуворішу відповідальність аж до притягнення їх до суду за невжиття своєчасних і дієвих заходів щодо ліквідації випадків голодування...»¹⁴. Водночас райвиконкоми були зобов'язані «вести рішучу боротьбу зі всякого роду симулянтами, що намагаються використати окремі випадки недоїдання (виділено нами. — Авт.), з метою утворення невиробничої атмосфери в колгоспах на основі психозу голоду...»¹⁵. Ще за тиждень, 22 лютого, бюро Київського обкому КП(б)У прийняло рішення організувати в районах області спеціальні комісії для ліквідації «продовольчих труднощів... і фактів голоду» у складі: голови райвиконкому, начальника райвідділу ДПУ, жіночого організатора райвідділу охорони здоров'я, представника райкому комсомолу і товариства «друзів дітей»¹⁶.

Такі спецкомісії на початку березня 1933 р. були створені в усіх областях УСРР та в Молдавській автономії, незважаючи на активний спротив їх появі завідувача оргінстру ЦК КП(б)У К. Ковалю, який у листі Постишеву, обґрунтовуючи свою позицію, посилався на те, що необхідність створення відповідних комісій була відхилена політбюро ЦК КП(б)У¹⁷. Крім того, за даними ДПУ УСРР станом на 12 березня 1933 р. було створено спеціальні комісії «для мобілізації ресурсів і надання невідкладної допомоги» в 139 районах республіки, де «спостерігалися факти голоду»¹⁸.

Місцевих ресурсів для надання допомоги було дуже мало, що визнавали й самі керівники УСРР. Так, 14 березня 1933 р. В. Балицький, доповідаючи про заходи по боротьбі з голодом, вжиті керівництвом Київської області, писав, що вони «не можуть забезпечити необхідну допомогу голодуючим»¹⁹. Надання допомоги ускладнювалось ще й відсутністю реальної статистики людей, що найбільше потерпали від голоду. Той же Балицький зізнався, що «наведені цифри (щодо кількості голодуючих у Київській області. — Авт.) значно зменшені, оскільки райапарати ДПУ обліку кількості голодуючих не ведуть, а про справжню кількість померлих від голоду часто невідомо й сільраді»²⁰. Втім, у цьому випадку керманіч ДПУ УСРР лукавив, бо його відомство мало відповідну оперативну інформацію. Причиною цього, вочевидь, було інше: влада УСРР свідомо замовчувала статистику смертності населення від голоду, щоб не дратувати Кремль. Щодо тих, хто намагався говорити правду, владна машина застосовувала репресії. Так, фельдшера Воробйова з с. Гусарівка на Харківщині і його колегу Олейникова з с. Старий Салтів заарештували і притягнули до кримінальної відповідальності лишень за те, що вони видавали довідки про смерть, в яких називалася її справжня причина — виснаження від голоду²¹.

Навіть одержавши дозвіл Кремля на надання допомоги окремим категоріям селян, влада УСРР діяла недосить рішуче. Усі її заходи були недостатніми, малоефективними й надто запізнілими, щоб зупинити голодний мор. Голодуючі були переконані, що «радвлада не цікавиться поліпшенням стану населення, а навпаки, в цілому зацікавлена знищити непотрібне для неї селянство»²².

Переважна більшість керівників на місцях ретельно виконували московські директиви з хлібозаготівель. Але були й ті, хто чинив пасивний опір сталінському курсу на приборкання українського селянства. Так, в матеріалах до біографії тодішнього наркома землеробства УСРР О. Одинцова його дружина написала: «На одному з пленумів ЦК КП(б)У в 1933 р. (лютневому. — *Авт.*) Олександр Васильович насмілився виступити з критикою неправильно здійснюваної політики у сільському господарстві України. Така політика привела до важкого становища селянства, голоду в 1932–1933 рр. Точку зору Одинцова поділяли голова Ради народних комісарів Влас Чубар, члени ЦК КП(б)У тт. Скрипник, Затонський, Петровський та інші»²³. Це суб'єктивне зауваження частково пояснює причину перманентного «зміцнювання» партійної організації республіки перевіреними сталінськими кадрами, здатними беззаперечно виконувати волю «вождя».

Косіор, як свідчать архівні документи тої доби, врешті-решт перетворився на одного з найзапападливіших виконавців кремлівських директив, хоча певний час вичікував і вагався. Наприклад, 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У під керівництвом Косіора ухвалило рішення про заборону вилучення насінневого фонду колгоспів, незалежно від виконання чи невиконання ними плану хлібозаготівель. Однак після того, як до Харкова приїхав Каганович і за вказівкою Сталіна зняв з роботи і передав до ЦК КП(б)У справи на 10-х уповноважених з хлібозаготівель, 29 листопада політбюро ЦК КП(б)У скасувало рішення від 18 листопада 1932 р. і вимагало від колгоспів, які не виконали планів хлібозаготівель, вивезти насінневі фонди, погрожуючи їм найсуворішими репресіями²⁴. Не хто інший, як Косіор, услід за Сталіним, основною причиною голоду в Україні назвав не надмірні хлібозаготівельні плани, а «погане господарювання і неприпустиме відношення до суспільного добра (втрати, крадіжки і розтрати хліба)», бо у більшості голодуючих районів хліба по заготівлях було взято мізерну кількість і сказати, що «хліб забрали», — наголошував Косіор, — ніяк неможливо»²⁵.

У листі до Сталіна 15 березня 1933 р. Косіор вказував на такі причини голоду — «втягнення» українського селянина до колгоспу і хлібозаготівельну політику. Відповідальність за голодомор керівник КП(б)У перекладав на плечі місцевого керівництва, яке він звинуватив у тому, що в 1932 р. вони «замовчували про важкий стан в районах, а в цьому році навпаки — усіляко намагаються виділити найважчі випадки, зібрати і узагальнити цифри...»²⁶. Виступаючи з промовою на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У, український генсек прямо звинуватив у зриві плану хлібозаготівель секретарів райкомів²⁷.

Аморфна, нерішуча і підлабузницька поведінка керівника КП(б)У в часи голодомору була засуджена окремими представниками місцевої влади, які намагалися пом'якшити наслідки голоду. Так, В.Чернявський — секретар Вінницького обкому партії, закидав Косіору, що той, на відміну від Петровського, не рекомендував йому їхати до Москви і просити продовольчої допомоги для голодуючих районів області. «Відчуваю, що через нашу скромність, з якою ми підходимо до вирішення питань допомоги ураженим у продовольчому відношенні районам області, — писав Чернявський, — нам значно важче вдається добиватися тих необхідних умов, які дали б нам можливість подолати з мен-

шими наслідками той тяжкий стан, який ми маємо в низці районів області»²⁸. Доволі рішуче діяв в ситуації, що склалася, секретар Київського обкому партії М. Демченко, який «за незнання продовольчого стану на селах, за проявлення повної бездіяльності та бездушне ставлення до тих, що потребують допомоги» рекомендував віддати до суду комісію допомоги голодуючим Христинівського району у повному складі²⁹.

Однак подібні дії партійної верхівки були радше винятком. Переважали випадки, коли вищі партійні інстанції, намагаючись у будь-який спосіб виконати надвисокі плани хлібозаготівель, буквально затероризували низове керівництво. Наприклад, Харківський обком партії розіслав на місця таємні циркуляри, у яких йшлося про необхідність прискорити виконання державних заготівель зерна, інакше ті, кого це стосується, «муситимуть відповідати безпосередньо перед обласним відділом ДПУ»³⁰. З виконанням погроз не барились. Керівників, які не відповідали «вимогам часу», міняли на інших. Нерідко новопризначені керівники звільнялись з посад, навіть не ознайомившись з ситуацією на місцях. У зв'язку з цим на лютневому пленумі 1933 р. С. Косіор зазначив: «Коли подивився в районі, в колгоспі, то прямо жах проймає: що не голова, то працює місяць, два, три, інколи півроку»³¹. Тільки у Володарському районі на Київщині в 1932 — квітні 1933 р. змінилося три секретарі райкому, чотири голови контрольної комісії і п'ять голів райвиконкому³².

Такими кадровими перестановками влада намагалася змусити місцевих керівників виконати плани хлібозаготівель. Про те, що ціна була непомірно високою, свідчить лист члена партії Г. Ніколаєва до Молотова, в якому він писав, що «місцева влада залякана арештами і боїться донести до Уряду» відомості про справжній стан в українському селі, а тому просив «вислати комісію, яка побачить по селах тисячі трупів колгоспників»³³. Селяни Сквирського району Київської області називали секретаря райкому під час хлібозаготівель не інакше, як «буксир смерті»³⁴.

Українська радянська преса рясніла повідомленнями про репресії щодо низового керівництва. 1933 р. вища влада УСРР застосувала випробувані в 1932 р. методи прискорення виконання хлібозаготівельних планів, коли упродовж п'яти місяців було заарештовано 25–30% керівників середньої ланки сільськогосподарської галузі республіки³⁵. Репресії ставали все більш різноманітними і вишуканими. Наприклад, на голів колгоспів, звинувачених у тому, що велика кількість зерна залишилась в полі, крім судових накладались й так звані товарні — «фінансова та м'ясна» — репресії, а очолювані ними господарства каралися штрафами³⁶.

Зафіксовані випадки, коли низове керівництво чинило спротив директивам центру. Так, завідувач відділу Носівського райкому КП(б)У Чернігівської області Яременко вийшов з партії, оскільки «переконався, що лінія, яку проводить партія у селянському питанні неправильна... В ЦК, — говорив він у розмові з інформатором райкому і ДПУ, — сидять контрреволюціонери, які ведуть політику так, щоб викликати незадоволення у селян»³⁷.

Сталін та його оточення так вміло переклало відповідальність за геноцид проти селянства на місцевих керівників, що секретарі райкомів вважали навіть, що усі проблеми від того, що Кремль «не знає справжнього становища на

Україні» і його «просто не інформують», інакше «ЦК ВКП(б) не допустило б подібного становища»³⁸. Натомість українські селяни вважали, що причиною голоду є фактична безправність місцевої влади і пропонували, як С. Клименко з Білоцерківщини, «голів сільрад обирати, а не призначати, всю сільську адміністрацію, так звану виборну, щоб громада сама обирала, а не за список, раніше складений, голосували, щоб колгоспами керували правління, а не різні уповноважені чи голови РВК й міськрад, як це було у нас»³⁹.

Продовольчий стан в Україні 1932–1933 рр. був таким жалюгідним, що більшовицька влада відмовила в матеріальній підтримці не лише «контрреволюційному» селянству, а й пролетаріату, від імені якого здійснювала компартійну диктатуру. Вперше норми видачі хліба робітникам усіх трьох списків було зменшено відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1932 р. У 1933 р. постачання хлібом робітників стало ще більш проблематичним. Станом на 13 лютого 1933 р. робітники так званого списку № 1 отримували 1000 г печеного хліба на день, а їх утриманці — 400 г, робітники списку № 2, відповідно 800 і 400 г, а списку № 3 — 600 і 300 г. Втім, колишні червоні партизани, які мешкали в Умані, за повідомленням заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона від 29 січня 1933 р., отримували лише по 300 г хліба на сім'ю, незалежно від кількості її членів⁴⁰. Впроголодь існували й частини Червоної армії, дислоковані в Україні. Червоноармійці, в переважній більшості селяни, були переконані, що все відібране владою «пожирають... — як вважав червоноармієць І.Шіпілов, — відповідальні працівники і ДПУ». Відтак, писав Шіпілов С. Косіору, «хай вони на випадок війни борються і з зовнішнім ворогом і з усіма голодними і обездоленими всередині країни»⁴¹. Комуніст із Жмеринки А. Банівський у листі Сталіну писав: «Районні керівники займаються систематично... самопостачанням, пиятикою». Київський комуніст П. Смирнов зазначав, що місцеві керівники «мають закриті їдальні..., а нещасні люди помирають з голоду, всі шкурники бояться бути опортуністами», тобто бояться відкрито розповісти про справжній стан речей в українському селі⁴². Колгоспник Давиденко із Знам'янського району на Одещині писав Сталіну: «керівники колгоспу їдять хліб, молоко, сало, ще й продають борошно на базарі, а ти сиди голодний, пропадай... чому коли в нас нема, держава не допоможе, ще кажуть в Радянському Союзі не дадуть пропасти»⁴³.

В той час, коли мільйони українців помирали голодною смертю, партійно-радянське керівництво себе в харчуванні не обмежувало. Вища ланка номенклатури, як і весь радянський народ, в добу карткової системи, отримувала пайок. Але, на відміну від того, який одержували пересічні громадяни, пайок для номенклатури мав назву «спеціальний», був дешевим і досить калорійним. Наприклад, місячний пайок для вищої союзної номенклатури «А» влітку 1932 р. коштував 147 руб. і складався з: 4 кг м'яса; 4 кг ковбаси; 1,5 кг вершкового масла; 2 л олії; 6 кг свіжої риби і 2 кг оселедців; по 3 кг цукру і борошна; 800 г печеного хліба на день; 3 кг різних круп; 8 банок консервів, 20 яєць, 2 кг сиру, 1 кг кетової ікри, 50 г чаю, 1200 штук цигарок, 2 куски мила, а також 1 літр молока на день; в асортименті були також кондвироби, овочі та фрукти⁴⁴. Пайок для відповідальних працівників категорії «Б» був дещо скромнішим. Отримували вони свої пайки у спецрозподільниках. Номенклатурники перебували, по

суті, на державному утриманні, а відтак ні в чому, особливо в їжі, собі не відмовляли. Так, наприклад, обід голови ВУЦВК Г. Петровського 19 січня 1934 р. складався з курятини, супу, помідорів, огірків та ікри⁴⁵. Конкурувати (та й то відносно) з номенклатурою у питанні забезпечення продуктами харчування могли до червня 1932 р. лише шахтарі, які перебували на постійній роботі під землею (до червня 1932 р. підземні робітники шахт отримували 3,6 кг м'яса на місяць, а з червня — 2 кг м'яса і 800 г сала і копченостей; 2,5 кг крупу, 1 л олії і 1 кг цукру⁴⁶).

Готуючись до «вирішального наступу на селянство», влада вирішила задобрити й районний актив. Відтак з 1 січня 1932 р. на централізоване постачання було переведено керівництво районів, що отримувало продукти харчування та промисловий крам в мережі закритих розподільників ДПУ. Норми постачання були встановлені такі, як для робітників, що входили до так званого «списку № 1»: 800 г печеного хліба на день, 2,5 кг крупи, 400 г олії, 3 банки консервів, 2 кг риби, 1,5 кг цукру, 2 шматки мила — на місяць, а також промкрану (бавовняні тканини, готовий одяг, калоші, трикотаж, цигарки, нитки, взуття) — на 10 крб. на місяць. Норми постачання для членів сім'ї районного номенклатурника були меншими, але також достатніми⁴⁷.

Так центр піклувався про владу на місцях. На думку одного з анонімних авторів листа до ЦК КП(б)У від 18 травня 1932 р., члена партії з 1919 р., вона докерувалася «до того, що сама одержує з розпредив, а нещасні бідняки-колгоспники гинуть з голоду... Пошліть уповноважених на села, — радив анонім, — та хай вони... пойдять дохлої конини, а тоді тільки вони визнають, що твориться в нашому селі на 15-ому році революції»⁴⁸.

26 жовтня 1932 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи щодо покращення обслуговування керівних робітників обкомів і ЦК КП(б)У», якою передбачалось підвищення в середньому на 35% зарплатні працівникам обласних і центрального партапаратів, збільшення норми оплати добових при відрядженнях, поліпшення та обслуговування сімей номенклатури, умов їх відпочинку та проживання. Зокрема, норма сплати добових при відрядженнях для керівних обкомівських працівників збільшувалась до 12 руб., а для номенклатури ЦК — 15 руб. на добу. З метою поліпшення постачання цих категорій працівників планувалося створити «сільськогосподарську базу» при їдальнях ЦК і обкомів, організувати кравецькі майстерні та постачання сімей функціонерів паливом, поліпшити постачання їдалень та розподільників продуктами харчування та промисловим крамом. Центральній лікувальній комісії при Наркоматі охорони здоров'я (далі — ЦЛК) було запропоновано «всіх номенклатурних партійних робітників обкомів і ЦК з членами їх родин включити до складу», що нею обслуговується (ЦЛК обслуговувала актив центральних партійних, радянських, господарських і профспілкових організацій, а обласні лікувальні комісії — обласну та районну номенклатуру)⁴⁹. Також було прийнято рішення про розширення поліклініки та будівництво нового стаціонару для номенклатури ЦК та її сімей в 1933 р. Ставилось питання про збільшення кількості путівок до «спеціальних» санаторіїв Севастополя, Сочі та Железноводська. Для організації короткотермінового (від 1 до 10 днів) відпочинку відповідальних працівників було вирішено створити у Харкові будинок відпочинку⁵⁰. Для закупівлі новіт-

ньої медичної апаратури, медикаментів і медичної літератури ЦК ВКП(б) виділяв ЦЛК іноземну валюту. У 1934 р. ЦЛК просила ЦК ВКП(б) виділити для даних цілей 1 500 дол. США⁵¹.

30 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про упорядкування постачання відповідальних працівників центральних і обласних установ з урахуванням «продовольчих труднощів» республіки. В результаті замість шести розподільників було залишено два. Ліквідація розподільників та їдалень наркоматів і різних установ, — зазначалося в рішенні політбюро, — «дала можливість встановити підвищені норми відпуску продуктів і промтоварів» для групи працівників, що обслуговувались у так званому першому розподільнику. Також було організовано доставку товарів додому. Крім того, розподільнику № 1 передавався один з приміських радгоспів для забезпечення молочними і м'ясними продуктами, продукцією птахівництва і овочами⁵². Для користувачів другого розподільника встановлювалися норми постачання, еквівалентні нормам споживання, встановлених для робітників «особливого» списку.

У розподільнику № 1 обслуговувались члени ЦК і ЦКК КП(б)У, наркоми та їх заступники, уповноважені союзних наркоматів та їх заступники, члени президії ВУЦВК, президія ВУСПС, «основні керівні працівники ЦК, РНК, ЦКК і штабу УВО», тобто завідувачі відділами та їх заступники. Розподільник № 2 обслуговував членів колегій наркоматів, керівників союзних і республіканських господарських об'єднань та їх заступників, завідувачів видавництвами і редакторів газет⁵³.

Попри те, що розмір заробітної платні номенклатурного працівника до жовтня 1933 р. обмежувався так званим партмаксимумом, тобто офіційно не міг перевищувати середню зарплату робітника, в період голодомору він неухильно зростав. У IV кварталі 1932 р. посадові оклади обласної і районної партійної верхівки (від інструктора райкому до секретаря обкому) становили від 225 до 280 руб.⁵⁴. А вже навесні 1933 р. ЦК ВКП(б) приймає рішення про встановлення зарплати секретарям райкомів і головам райвиконкомів у розмірі 300–340 руб. на місяць. Відповідно збільшилися й посадові оклади керівної верхівки обкомів партії⁵⁵. У жовтні 1933 р. партмаксимум було скасовано, а постановою ЦВК і РНК СРСР встановлено тверді посадові оклади працівникам радянських органів. Відтоді голови й секретарі ЦВК СРСР і союзних республік, голови РНК СРСР і союзних республік та їх заступники, голови крайових, обласних виконкомів і міськрад Москви, Ленінграда, Харкова, наркоми СРСР і РСФРР та їх заступники, голови Верховного суду СРСР, РСФРР, крайових і обласних судів; прокурори СРСР, союзних республік, країв, областей, ректори Інститутів червоної професури та низки університетів отримували платню в розмірі 500 руб. на місяць⁵⁶. Зокрема, про такий розмір свого окладу зробив запис в «Анкеті для старих більшовиків і ветеранів революції» у грудні 1933 р. прокурор СРСР І. Акулов⁵⁷.

У той час як добробут номенклатури зростав, розмір середньої зарплати робітника становив 125 руб., учителя — 100–130, дипломованого лікаря — 150–275 (середній і молодший медперсонал отримував платню 40–50 руб. на місяць), стипендія студента технікуму — 15–20 руб., а пенсія селянина — інваліда — 20 руб. на місяць⁵⁸.

Зауважимо, що окрім значно вищої зарплати, номенклатура мала й окремі приховані джерела доходів, наприклад, отримувала «допомогу» з різноманітних «таємних грошових фондів», створених у 1920-ті рр. З таємних фондів оплачувалися: харчування відповідальних працівників у закритих їдальнях та спецбуфетах; купівля квартир і книг; допомога на лікування; путівки до лікувально-профілактичних закладів тощо. З цих фондів фінансувалося й будівництво закритих будинків відпочинку для номенклатури та її сімей. Бюджет фонду для допомоги керівним працівникам при Наркоматі постачання СРСР у 1933 р. становив 600 тис. руб. З цієї суми виділялися дотації на харчування в їдальні у розмірі 80 руб. на місяць на особу, придбання книжкових абонементів — 50 руб. на особу в квартал, на лікувальний фонд, що становив 400 руб. на особу на рік, ще 7 тис. руб. на місяць виділялося на утримання закритих буфетів⁵⁹.

З осені 1932 р. номенклатурними пільгами офіційно користувалася й районна партійно-радянська верхівка, яка перебувала на так званому централізованому постачанні. 1 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про покращення матеріально-побутових умов керівних районних працівників», згідно з якою до «закритих розподільників обласних центрів» було прикріплено для постачання промтоварами групу керівних районних робітників у складі секретарів райкомів, голів райвиконкомів, профрад, районних контрольних комісій та членів їх сімей. В цілому, на «спеціальне централізоване постачання» було зараховано 23900 осіб — 10400 відповідальних працівників і 13500 членів їх сімей. Передбачала постанова й підвищення зарплати, поліпшення житлових умов та організацію в кожному районі невеликих підсобних господарств для потреб місцевого керівництва⁶⁰.

На ще одне джерело постачання місцевої верхівки під час голодомору перетворилася система Торгсину. Торгсин — спеціальна контора для торгівлі з іноземцями в СРСР, що мала розгалужену мережу магазинів закритого типу, в яких торгували антикваріатом, килимами, хутром, продовольчими й дефіцитними товарами, була створена влітку 1930 р. при Наркоматі торгівлі СРСР і мала республіканські, крайові та обласні контори. Задля вилучення в голодуючого населення золота та коштовних речей більшовицьке керівництво ухвалило рішення про відкриття таких крамниць не лише в містах, райцентрах, а й у великих селах. Восени 1932 р., коли Москва поставила завдання значно збільшити торгівлю мережу Торгсину, політбюро ЦК КП(б)У, реагуючи на вказівку, затвердило постанову «Про роботу Торгсину» від 10 грудня 1932 р. Про те, яка ставка робилася на Торгсин, засвідчують положення постанови, згідно з якими керівні працівники і спеціалісти його контор відтепер забезпечувались на рівні відповідальних працівників «центральної і обласної організацій», а керуючих обласними конторами Торгсину та їх заступників було введено до номенклатури ЦК. До списків обкомівської номенклатури потрапили директори великих універмагів і баз⁶¹.

Номенклатура, користуючись своїм особливим становищем у суспільстві, перетворила магазини Торгсину на свою вотчину: вартість товарів і продуктів вона оплачувала не інвалютою чи коштовними металами, а радянськими грішми. Зловживання службовим становищем з боку представників влади переходило усілякі межі. Так, восени 1933 р. за мовчазної згоди високих посадовців Черні-

гівської області завідувач розподільником для відповідальних працівників і завмаг Торгсину продали за золото та інвалюту 3688 кг борошна, а на виручені кошти «закупили у магазині Торгсину коверкотові відрізи (для костюмів) та інші товари і забезпечили ними відповідальних працівників»⁶².

Не гребувала номенклатура й різноманітними «транспортними» привілеями. Окрім службових автомобілів з персональними водіями, що сприймалися вже як звичний владний атрибут, особливою популярністю в середовищі компартійної еліти в 1930-ті рр. користувалися особисті салон-вагони для подорожі залізницею. Виготовлялися вони за індивідуальним замовленням функціонера коштом відомства, яке він очолював. Виготовлення такого салон-вагону коштувало державній казні, як мінімум, в 300–400 тис. руб. Незважаючи на те, що в 1932 р. права на користування салоном-вагоном мали лише секретарі і члени політбюро ЦК ВКП(б), голови ЦВК СРСР, РНК СРСР і РСФФР, ОГПУ СРСР, наркоми СРСР та командувачі військових округів, салонами користувалися без дозволу уряду республіканські, крайові та обласні керівники.

Подорожі в салоні-вагоні партійно-радянські функціонери здійснювали зазвичай у період відпусток, тривалість яких становила від 1,5 до 2-х місяців. А ще вся вища республіканська та обласна номенклатура мала можливість користуватися державними дачами, які знаходились у віданні ЦЛК. Так, наприклад, одеське обласне керівництво — секретар обкому, голова облвиконкому і голова обласної контрольної комісії у 1932 р. як постійне місце проживання використовували державні дачі на території парку «Міразлі»⁶³.

Користувалася номенклатура й закритим медичним обслуговуванням, яке було не тільки безкоштовним, але й якісним. Путівки до санаторіїв видавалися за символічну плату. Незважаючи на серйозну валютну проблему, яка стала наслідком світової економічної кризи, набула значного поширення практика лікування номенклатурників та членів їхніх родин за кордоном. Вищі посадовці УСРР мали можливість відпочивати і лікуватися на таких всесвітньо відомих курортах, як Віші (Франція), Карлсбад (Чехословаччина) і Мерано (Італія), а для отримання консультацій кращих європейських медичних «світил», їздили до Берліна та Відня. Дозвіл на цей привілей надавався, зазвичай, ЦК ВКП(б). Відомо, що в 1932–1933 р. на лікуванні та відпочинку за кордоном побували члени та кандидати у члени політбюро ЦК КП(б)У Затонський, Петровський і Сербиченко (усі — в Берліні), Скрипник — у Віші⁶⁴. ЦЛК надала своїм пацієнтам під виглядом матеріальної допомоги понад 160 тис. руб. у 1933 і понад 50 тис. руб. у першому півріччі 1934 р.⁶⁵ Особливо ретельно правляча партія опікувалась станом здоров'я своїх ветеранів. Лікування за кордоном одного «старого» більшовика у 1934 р. коштувало державі 600 крб. золотом і 75 дол. США⁶⁶.

ЦЛК, що функціонувала при Наркоматі охорони здоров'я УСРР, в 1932 р. обслуговувала 567 відповідальних працівників, що мешкали в Харкові, і 1042 членів їхніх сімей, а станом на 25 грудня 1933 р. — відповідно, 1637 і 2929 осіб⁶⁷. Усього ж в ту добу в підвідомчих ЦЛК санаторіях і пансіонатах оздоровлювалося близько 15 тис. дорослих і 2 тис. дітей⁶⁸. До 1933 р. українська номенклатура відпочивала та лікувалася в санаторіях Криму, Одеси та Кисловодська, де налічувалося 5 925 ліжко-місць (собівартість одного в 1932 р.

становила 348 руб., а в 1933 р. 401 руб.⁶⁹, в кисловодському санаторії «Параді-Семашко» ліжко-місце коштувало 360 руб.)⁷⁰. В 1932–1935 рр. ЦЛК будувала нові санаторії для номенклатури УСРР в Гаграх, Кисловодську, Сочі та Криму, будинки-дачі в Помірках та Одесі, будинок відпочинку в Нальчику. На це будівництво, яке особливо інтенсивно велося в 1932–1933 рр., коштів не бракувало.

Попри фінансову скруту Москва дала згоду урядові УСРР на затвердження бюджету ЦЛК на 1933 р. в сумі 11190 тис. руб., що на 5165 тис. руб. перевищувало бюджет 1932 р.⁷¹. Понад третину бюджету — 4180 тис. руб. ЦЛК планувала витратити на добудову санаторіїв для номенклатури УСРР в Гаграх, Кисловодську і Криму, будинку відпочинку в Одесі, поліклініки у Харкові. Кошти на потреби ЦЛК, згідно з постановою РНК УСРР від 22 лютого 1933 р., мали переказати наркомати фінансів, юстиції, здоров'я та праці УСРР, наркомат важкої промисловості СРСР, Центральний комерційний банк та низка промислових підприємств республіки⁷². Водночас наркомат постачання СРСР у березні 1933 р. зняв з централізованого постачання п'ять будинків відпочинку, що були у розпорядженні українських освітян і перевів їх на місцеве постачання, встановивши мізерні норми споживання: 100 г хліба на день, 400 г олії та 1 кг цукру на місяць⁷³.

Для остаточного вирішення проблеми українського «сепаратизму» Сталін вдався до чисток і репресій в середовищі української інтелігенції і національно-свідомих комуністів в лавах КП(б)У. Останніх було виключено з партійних лав внаслідок чергової чистки, рішення про проведення якої політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 26 травня 1933 р. В постанові «Про чистку партії» зазначалось, що «минулі й теперішні господарські кампанії дозволили виявити наявність всередині партійної організації України «чужих, переродженських елементів, куркульських агентів, представників контрреволюційного буржуазного націоналізму, дворушників, які приховують свої справжні наміри під прикриттям брехливого формального визнання генеральної лінії партії»⁷⁴. Це означало, що головне завдання чистки — позбутися усіх зазначених у постанові «прихованих» опозиціонерів. Наслідки чистки чотирьох обласних організацій КП(б)У — Вінницької, Донецької, Київської та Одеської — були вражаючими: з 267907 партійців, що пройшли чистку, з партії було виключено 51713, переведено з членів до кандидатів 2068 й до співчуваючих 4163, зі складу кандидатів до співчуваючих переведено 18710 осіб. Основними причинами виключення з партійних лав були названі: пасивне перебування в партії, порушення партійної та державної дисципліни, належність до «ворожих і класово чужих елементів», побутове і моральне розкладання, зрощування з буржуазними елементами, дворушництво.

Отже, приборкавши за допомогою штучного голоду українське селянство, яке Сталін вважав головним носієм українського сепаратизму, і зачистивши партійні лави від національно-свідомих українських комуністів та колишніх симпатиків різноманітних опозицій, Сталін та його оточення розпочали пошуки ймовірних противників одноосібної влади вождя в середовищі вищої ланки союзної і республіканських партійних еліт.

2. Політичні функціонери УРСР в умовах Великого терору 1937–1938 рр.

Від вищої ланки керівництва УСРР генсек ЦК ВКП(б) вимагав не лише цілковитої лояльності до ініційованих ним заходів, але й пошуку нових ворогів. Логіка терористичної диктатури, в основі функціонування якої була перманентна боротьба з «ворогами народу», неминуче мала призвести до їх пошуку у середовищі правлячої верхівки. Більшість сучасних дослідників масового сталінського терору 1930-х рр. вважає, що сигналом до проведення репресій проти номенклатури стало вбивство 1 грудня 1934 р. одного з найвідоміших більшовицьких функціонерів С. Кірова. Вони мають рацію, але тільки в тому, що до трагічних подій в Ленінграді Сталін не застосовував вищої міри покарання щодо номенклатурників, які в період гострої боротьби за владу в партії та державі перебували в лавах опозиції генеральному курсу. До інших репресивних заходів проти своїх опонентів, найпопулярнішим з-поміж яких було заслання, сталінський режим вдавався задовго до грудня 1934 р. (згадаймо лише про заслання цілої низки найактивніших учасників об'єднаної троцькістсько-зінов'євської опозиції). Щодо України, то зважаючи на превентивні репресії, проведені Сталіним проти так званих націонал-ухильників у лавах КП(б)У в другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр., вбивство Кірова й поготів не може вважатися сигналом до початку репресій в номенклатурному середовищі.

Причина фізичного знищення Сталіним колишніх опозиціонерів і націонал-ухильників видається цілком зрозумілою, адже вони уособлювали загрозу функціонуванню режиму одноосібної влади. Більш важливо з'ясувати причини винищення Сталіним та його найближчим оточенням вищої ланки номенклатури, яка надала генсеку всебічну підтримку у боротьбі з опозиціями і сприяла утвердженню тоталітарної диктатури. Вивчення й аналіз архівних матеріалів та інших документальних джерел 1930-х рр., спогади очевидців тих подій дозволяють нам запропонувати власне бачення однієї з найтрагічніших віх вітчизняної історії ХХ ст.

Розмірковуючи про причини розправи Сталіна з більшістю учорашніх соратників, дослідники найчастіше вдаються до методу історичних аналогій, проводячи паралель між «великою чисткою» 1937–1938 рр. і якобінським терором доби Великої французької революції. Мовляв, якщо колишні більшовицькі вожді, передусім, Л. Троцький і Х. Раковський, стверджували, що «термідоріанський» переворот, здійснений Сталіним за підтримки підконтрольного йому бюрократичного апарату є однією з загальних закономірностей розвитку усіх революцій, що мали місце в світовій історії, то чому б і нам не піти слідом за ними, даючи відповідь на питання про одну з головних причин сталінської розправи з представниками номенклатурної верхівки. Однак ця версія не є переконливою, позаяк в найближчому сталінському оточенні не бракувало колишніх професійних революціонерів, які разом кували перемогу у жовтні 1917 р. А це означає, що репресії в середовищі номенклатури (якщо брати до уваги СРСР в цілому) не були всеохоплюючими, а носили вибірковий характер. З іншого боку, ця тезу не можна застосувати ні до номенклатурної верхівки УСРР, яка була майже стовідсотково знищена в 1937–1938 рр., ні щодо радянської України, в якій, на думку Стефана Куртуа — відомого французького

дослідника злочинної діяльності комуністичних режимів — «терор лютував з особливою жорстокістю»⁷⁵. Щоб відповісти на питання, чому абсолютна більшість представників «старої гвардії» була фізично знищена, простежимо як проходив процес поступового їх витіснення з коридорів влади сталінськими висуванцями.

Як відомо, ставлення Сталіна до українських керівників було прагматичним: доки вони йшли у фарватері політики центру, беззастережно виконуючи його рішення, організаційні висновки чи репресивні заходи щодо нього не застосовувалися. Тільки-но керівництво республіки виявляло певний непослух або прихований спротив реалізації планів Москви (читай, Сталіна), воно одразу ж ставало об'єктом репресій. Така доля очікувала усіх тих, хто не бажав коритися волі центру. Пригадаймо, як у березні 1920 р., за мовчазної підтримки кремлівського куратора КП(б)У Сталіна, Москва розформувала склад ЦК КП(б)У, обраний IV конференцією КП(б)У. Або ж згадаймо про відкликання в 1923 р. з України голови Раднаркому Х. Раковського, що його ініціював генсек ЦК РКП(б), і яке стало прямим наслідком боротьби за збереження повноважень союзних республік у сфері внутрішньої і зовнішньої політики, яку Раковський провадив зі Сталіним у 1922–1923 рр. Така ж доля у березні 1925 р. спіткала й першого секретаря ЦК КП(б)У в 1923–1925 рр. Е. Квірінга. Він поплатився посадою за те, що, не володіючи ситуацією про справжню розстановку сил у складі політбюро ЦК ВКП(б), зробив ставку не на Сталіна, а на свого давнього приятеля Г. Зінов'єва.

Усе вищезгадане посилювало недовіру генсека до «українців», результатом чого стала практика відрядження в Україну для здійснення «специфічних завдань» з приборкання КП(б)У та її керівництва виключно сталінських емісарів. Так, керівництво «зачисткою» української республіканської верхівки у 1925–1928 рр. здійснював Л. Каганович. Командувати голодом і боротьбою з «націонал-ухильниками» в КП(б)У у січні 1933 р. Сталін відрядив П. Постишева. Нарешті, політичні репресії проти вищої номенклатури УРСР, розгорнуті 1937 р., мав довершити, відряджений у січні 1938 р. в Україну М. Хрущов. Звісно, що крім основного завдання, кожен із сталінських емісарів мав неодмінно показати себе у перманентній боротьбі з так званим українським націоналізмом і сепаратизмом, яку Кремль вів особливо нещадно.

Ведучи боротьбу з опозицією у 1920-х рр., Сталін не вдавався до фізичної розправи з опонентами, а оголошував їх опортуністами і виключав з лав більшовицької партії. Однак, отримавши на рубежі 20–30-х рр. диктаторські повноваження, генсек використав їх для розгортання масового терору проти реальних та удаваних противників його одноосібної влади в середовищі номенклатури.

Для розкручування маховика репресій в Україні Сталін та його оточення скористалися загостренням міжнародної ситуації і успіхами в проведенні політики українізації, яку послідовно впроваджували в життя О. Шумський і М. Скрипник. Здобутки на ниві дерусифікації не могли не бентежити комуністичний центр. Тому, як завжди у таких випадках, на денне світло було витягуде дещо призабуте, але ніколи не здаване в архів гасло боротьби з місцевим націоналізмом. Цей жупел, як відомо, слугував безвідмовним знаряддям не тільки в руках царів, але й радянських генеральних секретарів, коли

йшлося про утримання України в орбіті впливу. Прикметно, що у 1930-ті рр. звинувачення в сепаратизмі пред'являлись не лише ідейним поборникам української незалежності, але й тим відданим сатрапам Москви, які в період сталінського комуністичного штурму через об'єктивні причини не могли виконувати усі директиви центру.

Вочевидь, Сталін довго виношував план викорінення української фронди, але вирішив форсувати його реалізацію тільки після «зачистки» керівної верхівки КП(б)У, здійсненої його емісаром Л.Кагановичем у 1925–1928 рр. Тож мабуть не випадково перші кроки з «вирішення» української проблеми збіглися у часі з початком впровадження політики нового комуністичного штурму в кінці 1920-х рр. Україна — житниця СРСР — відповідно, отримувала й найбільші хлібозаготівельні плани. Як свідчать архівні джерела та матеріали листування, яке вели між собою у першій половині 1930-х рр. союзні компартійно-радянські лідери, виконання чи невиконання цих надвисоких планів визначало ставлення сталінської верхівки до керівництва УСРР, до республіки та її населення в цілому. Неможливість виконати нереальні плани, накинуті Україні московським партійним центром, давала чудовий привід до втручання у справи «суверенної» радянської республіки. І якщо відрядження навесні 1925 р. на посаду генсека КП(б)У Л. Кагановича буцімто мало на меті примирити угруповання, що суперничали в боротьбі за владу в парторганізації республіки, то призначення Москвою на посаду «другого першого секретаря» ЦК КП(б)У П. Постишева у січні 1933 р. означало не що інше, як висловлення недовіри керманічам УСРР. Символічно, що це призначення практично збіглося у часі з приходом до влади в Німеччині нацистів, головні ідеологи яких, включно з Гітлером, намагаючись за будь-яку ціну ревізувати версальську систему, пропагували ідею німецького походу на схід з метою відриву України від СРСР і перетворення її на плацдарм боротьби з комунізмом.

Про те, що побоювання Кремля втратити Україну внаслідок ускладнення на рубежі 1920–1930-х рр. міжнародної ситуації, були не вигадкою, а одним із приводів до «зміцнення» керівництва республікою, свідчать численні документи. Так, обгрунтовуючи необхідність зміцнення керівної верхівки КП(б)У, Сталін у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. писав: «Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає..., що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і підсвідомих петлорівців, зрештою прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек»⁷⁶. У цьому ж листі Сталін сформулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо України: «...Поставити собі за мету перетворити Україну у щонайкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних ним заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу — її прикордонних районів тощо), повторюю — *ми можемо втратити Україну* (виділено нами. — Авт.)»⁷⁷.

Побоювання Кремля підтвердив у своїй промові на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р. П.Постишев, який говорив про «посилення уваги та інтересу міжнародного імперіалізму взагалі і фашистської Німеччини, зокрема і особливо до України, як плацдарму боротьби проти Радянського Союзу»⁷⁸. Під час роботи XVII з'їзду ВКП(б) (січень — лютий 1934 р.) Сталін заявив, що всупереч тим німецьким колам, які стояли на позиції порозуміння з СРСР, тепер перемагають ті, що проповідують політику, «яка нагадує в основному політику колишнього німецького кайзера, який окупував один час Україну»⁷⁹. Передусім, генсек мав на увазі відомий виступ Гугенберга в Лондоні і декларації одного з ідеологів націонал-соціалізму Розенберга, у яких йшлося про німецькі плани щодо України.

Наступні події показали, що удавана небезпека окупації України Німеччиною або Польщею використовувалась Москвою не лише як привід до зміни керівництва республікою, але й як причина розправи з усіма колишніми та потенційними, на думку Кремля, опозиціонерами. До числа останніх у 1937–1938 рр. потрапила й переважна більшість українських номенклатурників, які були слухняним зряддям Москви в 1932–1933 рр. Саме ця мовчазна підтримка, надана Сталіну номенклатурою УСРР на проведення репресивних дій проти українського народу, переконала його у безхребетності керівництва КП(б)У і, по суті, благословила генсека на розгортання репресій, в тому числі й у середовищі владної верхівки.

Позаяк репресивна практика стала однією з визначальних умов функціонування сталінського режиму, цілком логічним є висновок, що перманентні чистки та репресії є неодмінним атрибутом кадрової політики в тоталітарній державі, адже вони дозволяють періодично проводити часткову або цілковиту заміну керівної верхівки. Тож майже стовідсоткова ротація українського партійно-радянського керівництва в добу Великого терору видається вповні логічним кроком Сталіна і цілком відповідає сформульованій ним же теорії про посилення класової боротьби в міру наближення до соціалізму.

Вчорашні соратники, на думку Сталіна, були такими ж потенційними противниками його одноосібної влади, як і знищені комуністичним режимом «експлуататорські класи», духовенство, заможне селянство чи інтелігенція національних республік. «Стара гвардія» стала останньою ланкою у довгому ланцюгу тих, кого було піддано репресіям заради побудови комуністичного «раю». Навіть тактика репресій в обох випадках була практично тотожною. Єдина відмінність полягала у тому, що відвертих противників більшовицької диктатури комуністичний режим, за влучним висловом Кагановича, «знімав шарами», а своїх вчорашніх соратників Сталін знищував руками тих номенклатурників, які своїм керівним становищем у суспільстві завдячували вождеві.

Про те, як уміло Сталін застосовував принцип «поділяй і владарюй» для забезпечення покірливості української філії ВКП(б), свідчать рішення центральних партійних органів, в яких міститься оцінка роботи української парт-організації, а також стенограми з'їздів та пленумів КП(б)У 1930-х рр., які є ключем до розуміння процесів, що відбувалися в УСРР та в середовищі української верхівки. Посилаючись на ці документи, можна простежити за процесом знищення партійно-радянської номенклатури УСРР у хронологічній послідовності.

Перша хвиля чисток партійного керівництва в УСРР припадає на 1931–1932 рр., тобто на час, коли проведення суцільної колективізації селянських господарств та масова конфіскація хліба у селян спровокували виникнення та поширення голоду в Україні. Оскільки винуватцем «прориву» у сільському господарстві було визнане низове керівництво, щодо нього були застосовані організаційні заходи: від початку 1931 до середини 1932 р. було замінено 80% усього складу секретарів райкомів КП(б)У, які, на думку Сталіна, «підтримували селянський саботаж»⁸⁰. Коли й така ротація районного керівництва не допомогла, Москва відверто заявила, що відповідальність за провал у сільському господарстві падає на ЦК КП(б)У і зажадала від нього «самокритики»⁸¹. Її місцем мала стати спеціально скликана 6 липня 1932 р. III Всеукраїнська конференція КП(б)У, на яку з Москви прибули Каганович і Молотов. Попри те, що під тиском центру конференція схвалила московські вимоги, план хлібоздачі не був виконаний, а Україну поглинув голодний мор.

За цих обставин Сталіну потрібно було знайти винуватців. З тексту постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р., в якій керівництву КП(б)У було поставлено вимогу «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи із партійних і радянських організацій» України⁸², видно, що винуватців було знайдено. Ними оголошувалися «українські буржуазні націоналісти» в лавах КП(б)У, для боротьби з якими згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. було відряджено П. Постишева. Призначений на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У Постишев отримав санкцію від Сталіна на нищення української культури, русифікацію партапарату, тотальне пограбування села і розправу з усіма «націоналістами», в тому числі у середовищі номенклатури⁸³.

З іменем Постишева асоціюється й кадрове формування в Україні політвідділів МТС і радгоспів — надзвичайних партійних органів, утворених згідно з рішенням січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Про місце керівного складу політвідділів у тодішній номенклатурній ієрархії промовляє той факт, що пропозиції обкомів партії про склад політвідділів розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з Постишевим. Начальників політвідділів затверджував ЦК ВКП(б). До кінця 1933 р. в Україні функціонувало 643 політвідділи МТС і 203 — радгоспів. До них було відряджено 4500 комуністів з великим досвідом партійно-масової роботи. Із складу начальників політвідділів 2,5% були членами ВКП(б) з дореволюційним стажем, 85% вступили в партію з 1917 по 1923 р. До складу політвідділів підбиралися працівники, які ніколи не проживали в даному районі і нічим не були зв'язані з місцевими кадрами. 56% начальників політвідділів і 30% їх заступників з партійно-масової роботи прибули в Україну з Москви та Ленінграда, лав Червоної армії⁸⁴.

Політвідділи МТС і радгоспів виводилися з підпорядкування райкомам партії, втім мали координувати свою роботу з районними комітетами КП(б)У і районними відділами ГПУ. Вони мали власну систему підпорядкування аж до Політуправління при Наркомземі СРСР. Політуправління підпорядковувалося не наркомземівським начальникам, а безпосередньо політбюро ЦК ВКП(б) (згідно з рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) політвідділи МТС перетворювались у звичайні партійні органи і зливалися з районними партійними комітетами. У радгоспах вони продовжували діяти ще більше п'яти років).

Свої широкі повноваження політвідділи використовували, перш за все, у кадровій роботі. У 1933 р. вони провели чистку керівних та матеріально відповідальних працівників колгоспів. Чистці підлягали 234 тис. голів правління, завгоспів, бухгалтерів тощо. Комісії з проведення чистки констатували, що 65,5 тис. перевірених (28%) не відповідали посадам, які вони займали. Зокрема, посад позбулось більше половини голів правління⁸⁵.

Перші наслідки «постишевщини» не забарилися. Вже в листопаді 1933 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У «другий перший секретар» рапортував про наслідки виконаного: «За останніх 10 місяців (кінець січня–листопад 1933 р. — *Авт.*) надіслано на керівну роботу в райони 1340 товаришів. За цей самий час замінено міцнішими працівниками 237 секретарів райпарткомів, 249 голів райвиконкомів, 158 голів районних контрольних комісій. Під керівництвом і безпосередній допомозі ЦК ВКП(б) на Україні організовано 643 політвідділи МТС і 203 політвідділи радгоспів, куди надіслано загалом 3 тис. керівних працівників (переважна більшість — з Росії. — *Авт.*), що виконали особливу роль у запровадженні нових форм і методів керівництва соціалістичним сільським господарством. За минулий рік було надіслано в колгоспи не менше 10 тис. чоловік, в тому числі на постійну роботу головами колгоспів, секретарями осередків і парторганами колгоспів 3 тис. чоловік»⁸⁶.

У 1933–1934 рр. в Україні під керівництвом Постишева і відрядженого з Москви Д. Мануїльського проходила чергова партійна чистка, завданням якої була розправа з керівниками, що не виконали хлібозаготівельні плани, прихильниками націонал-комуністичних поглядів, вихідцями з інших партій. Конкретизуючи завдання чистки в Україні у доповіді на Київському партактиві 28 травня 1933 р., Мануїльський вказував при цьому на «забрудненість» національно-культурного будівництва класово ворожими, націоналістичними елементами, вихідцями з колишніх націоналістичних партій, які «так і не змогли зростися з партією», на злякисну «теоретичну пропаганду» цілим рядом теоретиків національного питання з антиленінських і антисталінських позицій⁸⁷.

Підводячи підсумки чистки голова ЦКК КП(б)У К. Сухомлин у своїй доповіді на XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) зазначив, що в Донецькій, Київській, Вінницькій та Одеській областях чистку пройшли 267907 осіб, було виключено з партії 51713, або 19,3%, «ворожі та класово чужі елементи склали 18% від виключених. Усього по КП(б)У за два з половиною роки було притягнуто до відповідальності 104458 осіб, з них виключено 39017. З притягнутих до партвідповідальності 17150 осіб «правих» опортуністів, троцькістів, «ліваків», примиренців націоналістів і націонал-ухильників» 6323 особи виключили з партії»⁸⁸.

В результаті чистки, перевірки та обміну партійних документів, що перманентно продовжувалися в 1933–1936 рр., зі складу КП(б)У були виключені майже всі колишні боротьбисти, укапісти, бундівці, західноукраїнські комуністи — емігранти, меншовики, есери, троцькісти тощо. Ще одним наслідком чистки стало зростання у складі вищих органів КП(б)У прошарку неукраїнців. З обраних XII з'їздом КП(б)У 12 членів політбюро ЦК КП(б)У лише четверо були українцями, а з чотирьох секретарів — українцем був лише один⁸⁹.

Безпосереднім сигналом до погрому партійно-радянської верхівки УСРР у 1937 р. стала постанова ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У», у якій керівництво КП(б)У та Київської парторганізації (перший секретар — П. Постишев) звинувачувалося у розвалі кадрової роботи, й у тому, що нею, як зазначив у виступі на січнево-лютневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У перший секретар С.Косіор, займалися «чужі, ворожі елементи»⁹⁰. Наслідком грубих прорахунків у кадровій роботі, на думку Косіора, стало те, що кількість «ворогів, дворушників і шкідників», виявлених у 1935–1936 рр., була «дрібницею у порівнянні з тим, скільки було і скільки познімали зараз»⁹¹. Така оцінка ставила під сумнів усю роботу партії у справі добору, підготовки, виховання і розстановки керівних кадрів, оскільки, як зазначав Сталін, «вороги» мали можливість «вільно проникати в партію, проникати у її найвищі установи»⁹². Зміщення з усіх посад в Україні сталінського емісара П. Постишева та відкликання його в розпорядження ЦК ВКП(б) означало не лише завершення ери Постишева в Україні, але й початок примусової ротації керівної верхівки УРСР.

Як показують матеріали листування більшовицьких вождів, першому секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору та голові РНК УСРР В. Чубарю Сталін не довіряв ще з 1932 р., про що йдеться, зокрема, у його листі Л. Кагановичу і В. Молотову, датованому 2 червня 1932 р. Звинувативши українських керівників у зриві весняної сівби, Сталін констатував: «Керувати нинішньою Україною не до снаги цим товаришам» і висловив припущення про зміщення з посад С. Косіора і В. Чубаря⁹³. 11 серпня 1932 р. Сталін писав Кагановичу: «Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією... Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів (зменшити плани хлібозаготівель. — *Авт.*)... Погано за лінією радянською. Чубар — не керівник. Погано за лінією ГПУ. Реденсу не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна»⁹⁴. У зв'язку з цим, Сталін запропонував замінити С. Косіора на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановичем, голову РНК УСРР В. Чубаря — кимось із керівників центральних господарських відомств, а керівника ГПУ УСРР С. Реденса — заступником голови ОГПУ СРСР В. Балицьким⁹⁵.

І все ж, попри недовіру Сталіна до керівництва УСРР, лідер КП(б)У С. Косіор залишався на своїй посаді до січня 1938 р., хоча фактичне керівництво парторганізацією України з лютого 1933 р. до січня 1937 р., по суті, здійснював сталінський емісар в Україні П. Постишев. Він, за словами його наступника на посаді першого секретаря Київського обкому партії С. Кудрявцева «дуже любив нагадувати партійній організації України про уроки 1933 р.»⁹⁶. Головним з них вважалися «організаційні заходи» Кремля, спрямовані на зміцнення керівництва КП(б)У після того, як республіканська верхівка не справилися з виконанням хлібозаготівельного плану.

Побоювання втратити Україну, змусило Сталіна ініціювати «розгром націоналістичного контрреволюційного підпілля»⁹⁷, здійснений ним руками КП(б)У та НКВД. «Націоналістами» було оголошено не лише активних учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., але й тих національно свідомих укра-

їнців у складі КП(б)У, які енергійно українізували республіку та її партійно-державний апарат. Особливо ретельно органи НКВД зачищали владні структури від соратників М. Скрипника та колишніх членів так званих дрібнобуржуазних українських партій — боротьбистів, укапістів тощо. Масового характеру репресивні акції проти партійно-радянської номенклатури набули з початку 1935 р. Юридичним підґрунтям репресій стала постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» від 1 грудня 1934 р. Ця постанова сприяла створенню антиправової бази для розв'язування кампанії масового терору проти всіх категорій населення. На виконання рішення всесоюзного керівництва 9 грудня 1934 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», що фактично згортала попередню законодавчу практику в республіці і створювала формальну базу для репресій. Ідеологічну підготовку до масових репресій в СРСР очолював ЦК ВКП(б), в Україні — ЦК КП(б)У. Початком підготовки масових репресій можна вважати «закриті» листи ЦК ВКП(б) і аналогічні їм листи ЦК КП(б)У, датовані 1935 і 1936 рр., в яких містилася пряма вказівка всім партійним організаціям всебічно активізувати «розвінчувальні» дії на місцях.

Перш ніж розпочати «зачистку» керівництва національних республік, Сталін вдався до кадрових змін у центральному партійному керівництві. Вони були викликані не тільки переконанням генсека в необхідності і ефективності максимальної централізації, тотального контролю і примусу, але й впливали із сталінського прагнення одноосібної влади і потягу до авторитарності. Скориставшись з убивства члена політбюро С. Кірова 1 грудня 1934 р. та смерті іншого члена політбюро В. Куйбишева на початку 1935 р., в лютому–березні 1935 р. Сталін ініціював проведення кадрових перестановок, які обмежили вплив на прийняття рішень таких його висуванців, як Каганович і Молотов. Зокрема, член політбюро А. Андрєєв був звільнений з посади наркома шляхів сполучення і призначений секретарем ЦК ВКП(б). Наркомом шляхів сполучення став Каганович, який хоч і зберіг посаду секретаря ЦК і членство в оргбюро ЦК ВКП(б), але був звільнений від обов'язків голови Комісії партійного контролю, яку обіймав з 1934 р., і секретаря московської парторганізації. Головою (КПК) був призначений М. Єжов, який незадовго до цього обійняв посаду секретаря ЦК ВКП(б). Іншу частину «спадщини» Кагановича — посаду секретаря Московського комітету ВКП(б) — отримав інший висуванець Сталіна М. Хрущов. Андрєєв і Єжов мали здійснювати керівництво роботою оргбюро, яке в партійній ієрархії посідало друге місце після політбюро. До цього оргбюро було вотчиною Кагановича.

Кадрові переміщення початку 1935 р. означали розосередження впливу найближчих сталінських соратників і поступове висування до вищого ешелону влади нового покоління керівників, зокрема, Єжова і Хрущова. Свідченням помітної руйнації системи «колективного керівництва» партією, яка склалася ще в ленінські часи, є й значне зменшення кількості засідань політбюро у 1935–1936 рр. (якщо на початку 30-х рр. в середньому на місяць проводилось 7–8 засідань політбюро, то за весь 1936 р. їх було проведено всього дев'ять). Саме тоді широкого поширення набула практика прийняття рішень політбюро шляхом опитування та зустрічі окремих його членів, які підміняли регулярні

офіційні засідання⁹⁸. Остаточню практику «колективного керівництва» припинили чистки 1937–1938 рр.

Першим значним політичним процесом в Україні, спрямованим проти представників вищої ланки партійно-державної номенклатури, стала «справа Ю. Коцюбинського» — члена оргбюро ЦК КП(б)У, голови Держплану УСРР — та засуджених разом із ним на початку 1935 р. 25-х відомих керівників-комуністів, яким інкримінувалося створення підпільної троцькістської організації. У 1936 р. центр ініціював цілу низку політичних процесів проти адміністративно-управлінського та господарського керівництва республіки, найбільш гучними з-поміж яких стали справи «об'єднаного троцькістського націоналістичного блоку» і «троцькістсько-терористичної організації», що викликали паралельну хвилю судових процесів у всіх областях республіки. Так, наприклад, у Харківській області органами НКВД було сфабриковано справу «контрреволюційної організації «Соціал-демократична партія України», в Чернігівській області — «троцькістської терористичної організації», яку буцімто очолювали два члени Чернігівського обкому КП(б)У, а до її складу входили чотири керівники управлінь облвиконкому, два голови райвиконкомів і ціла низка керівників та управлінців нижчого рівня.

Масштабного характеру політичні репресії в Україні набули на початку 1937 р., коли була прийнята постанова ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. «Про незадовільне партійне керівництво Київським обкомом КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У», ініційована особисто Сталіним. Ця постанова повністю деморалізувала партійно-державне керівництво УРСР, а після прибуття в Україну Л.Кагановича, який поставив своїм завданням зламати приховано-пасивний опір репресіям в республіці, розпочався повсюдний погром і знищення керівних кадрів. Цей процес продовжувався з невеликими короткочасними спадами з січня 1937 р. до кінця 1938 р. З особливою силою репресивний конвейєр запрацював після того, як ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. затвердив наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за чотири місяці репресіям мали бути піддані близько 270 тис. осіб. Терор, розгорнутий режимом щодо власних кадрів, був чи не найбільш жорстоким, підступним, цинічним.

Вище партійно-державне керівництво УСРР намагалося частково загальмувати наростання цих процесів, зменшити їх масштаби і зберегти керівні кадри республіки. Такої позиції дотримувалися, зокрема, члени політбюро ЦК КП(б)У Г. Петровський, К. Сухомлин, П. Любченко, який особисто врятував від розправи у 1936 р. члена оргбюро ЦК КП(б)У колишнього боротьбиста А. Хвилю (Олінтера), але маховик репресій зупинити було вже неможливо. У серпні 1937 р., вже сам П. Любченко був звинувачений у потуранні «націоналістам», у зв'язках з Порайком, Триліським, Тараном, Хвилею та іншими колишніми боротьбистами, що обіймали високі посади в керівному складі партдержапарату УСРР, а також у тому, що за словами члена ЦК КП(б)У Межуєва, у складі Раднаркому, очолюваного Любченком, було десять «правих» і сім троцькістів⁹⁹.

Публічному «побиттю» голови уряду УРСР на пленумі ЦК КП(б)У передували спроби Любченка переконати Сталіна і Молотова у його особистій відданості. Про це свідчать листи Любченка, у яких він, відхрещуючись від

своїх колишніх соратників, запевняв Сталіна у тому, що він «чесний більшовик», здатний «навчитися з ентузіазмом бити українських націоналістів»¹⁰⁰.

Також з листів Любченка можна дізнатися про атмосферу загальної ненависті і підозрливості, що панувала у 1936–1937 рр. у взаємостосунках членів політбюро ЦК КП(б)У. Якщо довіряти листам Любченка, написаним з метою збереження посади і власного життя, то можна зробити висновок, що найбільшим впливом в українській парторганізації в 1933–1937 рр. користувалася неформальна група Постишева, до складу якої Любченко відносив В. Балицького, М. Попова, Й. Якіра та І. Шелехеса. Щодо Якіра, то його голова українського Раднаркому називає не просто другом Постишева, але й «головним організатором походу за заміну Косіора»¹⁰¹.

На пленарному засіданні ЦК КП(б)У 30 серпня 1937 р. Любченко спробував дезавуювати наклеп щодо його причетності до організації, викритої органами НКВД «націоналістичної антирадянської організації», основу якої склали колишні боротьбисти. Однак всю його «боротьбу» з націоналістами, троцькістами, правими та іншими опозиціонерами сталінському курсу, про яку він з пафосом переповідав учасникам пленуму, була, по суті, знівельована виступом Затонського, у якому той нагадав учасникам пленуму, що в 1920 р. Любченко «виступав відкрито до останнього моменту проти ліквідації боротьбизму і входження в партію (більшовиків. — *Авт.*)»¹⁰². Таким чином, коротке небільшовицьке минуле Любченка переважило усе те, завдяки чому відбулося його сходження до вищих щаблів влади в радянській Україні. Після того, як 30 серпня 1937 р. пленум одногolosно проголосував за виключення Любченка з партії, його життя трагічно обірвалося. Трагедія Любченка та його колег по вищій ланці партійно-державного керівництва засвідчила, що ні найвищі посади, ні особисті заслуги, ні загальне визнання та слава, ні особиста відданість режиму і вождю не давали жодних гарантій проти найбезглуздіших звинувачень та жорстокої розправи.

Про масштаби кадрового погрому, що його вчинив Сталін в Україні свідчать такі факти: тільки за першу половину 1937 р. троцькістами і «ворогами народу» були оголошені п'ять завідувачів відділами і всі секретарі Київського обкому КП(б)У, два секретарі Харківського обкому, нарком легкої промисловості УРСР та усі його заступники, начальники главків і відділів наркомату і т.д. Про розмах репресивних дій свідчить те, що, наприклад, у Києві, на початок 1938 р. компрометуючі матеріали і різноманітні донесення були подані на половину членів міської організації КП(б)У, а в Ленінському районі столиці України була створена спеціальна комісія зі збирання «компромату», яка виключила з партії близько 1/5 всього складу районної парторганізації.

Репресіям, які здійснювали позасудові «трійки» у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області, були піддані не лише керівні кадри, але й рядові робітники, колгоспники, інтелігенція. З Москви, у супроводі підрозділів НКВС, відряджалися уповноважені для проведення репресій, зокрема в Україну прибули М. Єжов і М. Хрущов. Після їхнього приїзду розгорнулася суцільна заміна складу керівних органів республіки. Служіння упродовж багатьох років вірою і правдою Сталіну не врятувало вище керівництво республіки. У 1937–1939 рр. фізично знищено практично весь

керівний склад КП(б)У, Раднаркому УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, апарат центрального і обласних комітетів КП(б)У, значною мірою — апарат Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому УРСР, наркоматів республіки, знищено керівників усіх облвиконкомів республіки, значна частина керівників обласних управлінь і райвиконкомів. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У, обраних на XIII з'їзді КП(б)У в червні 1937 р., жертвами репресій стали 10 осіб, а Г. Петровського було усунуто з політичного життя. Зі 112 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У і дев'яти членів ревізійної комісії КП(б)У, обраних на цьому ж з'їзді, були репресовані, за підрахунками автора, 109 осіб або майже 98%, репресовано усіх членів оргбюро ЦК КП(б)У. З травня 1937 р. по лютий 1938 р. на посади перших секретарів обкомів КП(б)У були висунуті 13 осіб, дев'ять з них оголошені згодом «ворогами народу» або «шпигунами». Весь склад ревізійної комісії КП(б)У був знищений, тому на XIV з'їзді КП(б)У довелося відмовитися від заслуховування її звіту.

Після фізичного знищення у 1937–1938 рр. обох голів Раднаркому УРСР — П. Любченка та М. Бондаренка значних втрат зазнав урядовий апарат. Жертвами терору стали всі заступники голови Раднаркому УРСР і народні комісари. Масових втрат зазнала керівна господарська верхівка — директори заводів і фабрик, шахт та рудників, головні інженери цих підприємств, керуючі трестами, банківськими установами, керівники фінансових, будівельних торговельних та інших органів.

Нищівного удару було завдано керівним військовим кадрам, у тому числі командуванню Київського і Харківського військових округів (КВО і ХВО). Масові репресії проти військового командування в Україні розпочалися влітку 1936 р. (майже на рік раніше, ніж в цілому по країні) з арештів п'яти вищих військових керівників КВО і ХВО: заарештовано комкора С. Туровського, комдивів Д. Шмідта, М. Зюку, Ю. Сабліна і комбрига Б. Кузьмичова. Щоправда, після втручання командувача військами КВО, члена ЦВК СРСР і УРСР, командарма 1-го рангу І. Якіра репресії проти військових були тимчасово припинені. Однак, остерегаючись рішучого спротиву з боку згуртованих груп воєначальників і будучи переконаними, що не зламавши хребта Червоній армії не можна почувати себе достатньо впевнено, Сталін та його оточення, навесні 1937 р. сфабрикували гучну справу про «військово-фашистську змову в РСЧА», звинувативши переважну частину військового командування України в належності його до цієї міфічної організації, на чолі якої нібито стояли М. Тухачевський, І. Якір та І. Уборевич.

У 1937–1938 рр. жертвами репресій в Україні стали три командувачі військових округів (КВО і ХВО), три начальники штабів округів, командувачі усіма родами військ, помічники командувачів військами округів по тилу, всі начальники відділів і управлінь штабів, заступники начальників політуправлінь і штабів округів, командувачі усіма укріпленими районами. З 35 делегатів XIII з'їзду КП(б)У, які представляли парторганізації військових частин і з'єднань, у 1937 р. було репресовано 25 осіб, серед них — трьох командармів, сімох комкорів і комдивів, чотирьох комбригів і полковників, одного армійського комісара, одного корпусного комісара, сімох дивізійних, бригадних і полкових комісарів. З 17 представників військової номенклатури, обраних до складу ЦК

КП(б)У у 1937 р., до травня 1940 р. в Україні не залишилось жодного — 15-х знищили, а двох перевели до інших округів.

Відзначимо, що серед «ворогів народу», репресованих у цей період, були такі легендарні більшовицькі «герої» громадянської війни, українці за походженням, як командувач КВО, командарм I рангу І. Федько, командувач військами ХВО, командарм другого рангу І. Дубовий, до речі, колишній командувач I-ї української армії та 44-ї стрілецької дивізії; заступник командувача військами КВО з кавалерії, комкор М. Криворучко, який під час громадянської війни очолював полк у бригаді Г. Котовського; комкор А. Борисенко — начальник панцерних і механізованих військ КВО, комдиви М. Зюка, П. Григор'єв, П. Потапенко та багато інших. До числа репресованих потрапили й самі організатори Червоного козацтва Ю. Коцюбинський та комкор В. Примаков, останній на період арешту обіймав посаду першого заступника командувача Ленінградського військового округу. За іронією долі, багатьох з українців, які нещадно билися у складі Червоної армії проти «буржуазно-націоналістичних військ» українських національних урядів, звинувачено в українському націоналізмі та знищено.

В результаті перманентної чистки 1933–1936 рр. та масових репресій 1937–1938 рр. чисельність КП(б)У зменшилась майже вдвічі. Станом на квітень 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296643 комуністи, що на 253790 осіб менше, ніж було на 1 січня 1933 р., в той же час в КП(б)У залишилось лише 8,2% тих, що вступили в партію до 1920 р.¹⁰³ З січня 1934 по квітень 1937 р. в КП(б)У із лав партії було виключено понад 92 тис. осіб¹⁰⁴, з квітня 1937 по травень 1938 р. — 16511, з липня 1938 по квітень 1940 р. — 12385 осіб¹⁰⁵.

Загалом, у ході репресивної кампанії 1937–1939 рр. було практично повністю ліквідовано увесь склад компартійно-радянської номенклатури УРСР, на місце репресованих прибували призначенці з центру. Внаслідок цього значно денационалізувався і якісно погіршився кадровий склад господарських і державно-адміністративних керівників радянської України, були повністю ліквідовані як непотрібні в умовах тоталітаризму, залишки політичної і господарської самостійності республіки. На місце репресованих призначались малопідготовлені і некомпетентні керівники, які не мали досвіду практичної роботи. Це одразу ж позначилось на соціально-економічному і культурному розвитку республіки, сприяло невиконанню народногосподарських планів і створювало атмосферу невпевненості в керівній ланці, призводило до прийняття непродуманих рішень, безвідповідальності керівників. М. Хрущов, призначений на січневому (1938 р.) пленумі ЦК КП(б)У виконувачем обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У, у своїх мемуарах відзначав: «На Україні була знищена тоді уся верхівка керівних працівників у декілька поверхів. Декілька разів змінювалися кадри і знову піддавалися арештам і знищенню»¹⁰⁶.

Новий перший секретар (офіційно на цю посаду Хрущова було обрано на організаційному пленумі ЦК після XIV з'їзду КП(б)У у червні 1938 р.), який заслужив довіру Сталіна, працюючи в Москві, привіз більше десяти співробітників з Москви і протягом 1938 р. активно гуртував свою «команду» в Україні з тих керівників, які приїхали з ним у республіку (М. Бурмистенко, Д. Коротченко), а також діячів, яких він особисто висунув на найвищі керівні посади (Л. Корнієць, З. Сердюк, О. Кириченко).

Таким чином, сталінському керівництву СРСР вдалося у ході масових репресій повністю підкорити керівництво УРСР, знищивши значну більшість партійно-радянської номенклатури республіки, ліквідувавши можливість відродження самостійності (навіть обмеженої рамками тоталітарної держави) республіки, уникнути небезпеки утворення в Україні будь-якої організованої опозиції репресивній диктатурі. Тобто, завдання, які були поставлені у ході репресій проти політико-адміністративної еліти республіки, були повністю реалізовані. В цілому ж в боротьбі за владу Сталін винищив мільйон членів власної партії.

XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) зафіксував істотне зміцнення становища Сталіна в партії і державі. Старі партійні кадри були винищені майже повністю: з 1966 делегатів попереднього з'їзду на цьому були присутні тільки 35. Трагічна статистика 1930-х дала привід видатному українцеві Олександру Довженку зробити такий щоденниковий запис, датований 5 липня 1953 р.: «Чому з керівної посади у нас лише дві стежки: з кабінету в могилу чи в «места не столь отдалённые»? Ніхто, ні одна душа, потрудившись і передавши кормило молодшому і дужчому, не порадувалась покою після великого труда? Який закон керує нами — передовим суспільством? І чи немає тут чогось жакливого і глибоко трагедійного? Якоїсь провини і тяжкої помилки?»¹⁰⁷.

Щоб відповісти на ці питання і зрозуміти процеси, що відбувалися у 1930-ті рр. в СРСР в цілому і в Україні, зокрема, варто відтінити дві важливі закономірності, що сприяли, на нашу думку, масовому знищенню керівних кадрів. Перша і головна базується на тих незаперечних фактах, які переконливо доводять, що високопоставлені жертви сталінських репресій зробили свій вагомий внесок у створення і зміцнення тоталітарного режиму в СРСР. Цей доконтарний факт перекреслює головну тезу офіційної радянської історіографії, згідно з якою «жертви сталінізму» поставали лише як незламні більшовики, полум'яні революціонери, борці за світле майбутнє народу, за що вони ніби й загинули у 30-х рр. ХХ ст. Тобто, нині, коли стала відома уся палітра злочинів тоталітарного комуністичного режиму, колишні герої постають зовсім в іншому світлі і, будучи жертвами свавілля Сталіна та його найближчого оточення, водночас є катами людей, які стояли на нижчих сходинках суспільної ієрархії, і є причетними до насильства щодо свого народу.

З іншого боку, для того щоб дати спокійну і зважену суто наукову оцінку всім цим явищам, треба розуміти, що тоталітарний режим, який панував у Радянському Союзі, постійно розколював суспільство, нацьковував людей один на одного, щоб тримати їх під контролем і впливати на всіх. Для нацьковування годилося класове походження, національна належність, віровизнання, вік, тобто справді все, що відрізняло одну людину від іншої. Не варто шукати у цьому якісь теоретичні побудови і доктринальні особливості, оскільки цей режим був надто прагматичний і наділяв тавром «ворог народу» підлітків і глибоких старців, людей іншого класового походження і колег по політбюро Центрального комітету.

Виходячи з цього, висловимо припущення, що в 1930-ті роки нічого з того, що виходило б за межі практики тоталітаризму не трапилося, просто Сталін ініціював позачергову ротацію номенклатурної верхівки для зміцнення своєї диктатури. Як відомо, у тоталітарній державі зміна керівної верхівки відбу-

вається всупереч традиційним канонам, оскільки у її основу покладено не природній принцип зміни поколінь, а примусову ротацію кадрів шляхом чисток і репресій. Тобто в СРСР, сталінська номенклатура, яка свого часу була висунута на керівні посади «ленінською гвардією» не лише відсторонила останню від влади, але й сприяла її фізичному знищенню. Не минула ця доля і так звану першу хвилю сталінських висуванців, значна частина яких була також репресована. Біля владного керма залишилися лише ті, які на думку А. Авторханова «не мали ніякого минулого або мали «темне минуле», але які готові були піти на все, щоб від них не вимагала партія, тобто Сталін»¹⁰⁸.

Відповідаючи на питання про причини фізичної розправи Сталіна зі своїми вчорашніми підручними, зауважимо, що для компартійної бюрократії, виплеканої генсеком, яка дедалі повніше утверджувала своє неподільне панування над суспільством, застосування політичних репресій проти опонентів у кінцевому підсумку мало сенс. Для їх здійснення Сталін та його оточення нічого нового не винайшли: вони лише вміло скористалися двома речами: репресивним досвідом Великої французької революції, що вилився в якобінський терор, а також «законною» ідеологічною зброєю, якою стала ініційована Леніним постанова X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії», згідно з якою було заборонено опозиційну, тобто фракційну діяльність в партії. За допомогою цієї «зброї» Сталін придушив спочатку опозицію в партії, а потім репресував так звану «ленінську гвардію», діючи в обох випадках згідно з доктриною засновника більшовизму. Фізичне знищення «професійних революціонерів» стало логічним наслідком встановлення в СРСР тоталітарної комуністичної диктатури, що трималася виключно на терорі. Розпочавши свою криваву «тріумфальну ходу» в жовтні 1917 р. з розправи над ворогами народу з панівних класів царської Росії, утвердження більшовицького тоталітарного режиму завершилось знищенням «ворогів народу» з номенклатурного середовища, звинувачених в терористичній діяльності проти партії і народу.

Трагічні події 1937–1938 рр. засвідчили, що формування тоталітарних структур влади в основному завершилось, а надмогутній апарат, виплеканий «батьком» номенклатури Й. Сталіним, був цілком придатний до проведення нових «соціалістичних» експериментів.

¹ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1549. — Арк. 37.

² Правда. — 1932. — 14 июля.

³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 283. — Арк. 79.

⁴ Там само. — Спр. 236. — Арк. 99.

⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 43.

⁶ Там само. — С. 291.

⁷ Романець Н.Р., Ченцов В.В. «Оріхівська справа»: правда і вигадки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К., 1996. — С. 391.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 429. — Арк. 73.

⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6277. — Арк. 112.

¹⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6274. — Арк. 62.

¹¹ Там само. — Спр. 6277. — Арк. 110.

¹² Там само. — Арк. 265.

- ¹³ Там само. — Спр. 6274. — Арк. 63.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 67.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 68.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 85.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 91.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 150, 152.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 6277. — Арк. 190.
- ²⁰ Там само. — Арк. 186.
- ²¹ Там само. — Спр. 6274. — Арк. 25.
- ²² Там само. — Спр. 6277. — Арк. 138.
- ²³ Там само. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 147. — Арк. 112.
- ²⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 182.
- ²⁵ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 3.
- ²⁶ Там само. — Арк. 1.
- ²⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 403. — Арк. 1–4.
- ²⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 152.
- ²⁹ Там само. — Арк. 105.
- ³⁰ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. — К., 1993. — С. 257.
- ³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 400. — Арк. 119.
- ³² Там само. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 204.
- ³³ Там само. — Арк. 29.
- ³⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 377. — Арк. 197.
- ³⁵ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 30 листопада; 20 грудня; 1933. — 1, 4, 9 січня.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 97.
- ³⁷ Там само. — Спр. 5481. — Арк. 48.
- ³⁸ Там само. — Арк. 94.
- ³⁹ Там само. — Спр. 5406. — Арк. 30.
- ⁴⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 349.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5406. — Арк. 26.
- ⁴² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 153–154, 157–158.
- ⁴³ Там само. — С. 153.
- ⁴⁴ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського ізобілля»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. — М., 1999. — С. 128.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6462. — Арк. 3.
- ⁴⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 158–160.
- ⁴⁷ Там само. — Оп. 20. — Спр. 4582. — Арк. 29; Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 159.
- ⁴⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 5406. — Арк. 6.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 6462. — Арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 246. — Арк. 3.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6462. — Арк. 2.
- ⁵² Там само. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 99.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само. — Оп. 7. — Спр. 271. — Арк. 168.
- ⁵⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 282. — Арк. 133.
- ⁵⁶ Осокіна Е.А. Указ. соч. — С. 129.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 286. — Арк. 6.
- ⁵⁸ Осокіна Е.А. Указ. соч. — С. 129; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5406. — Арк. 10, 28.
- ⁵⁹ Осокіна Е.А. Указ. соч. — С. 129.

- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 155–157.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 238. — Арк. 153–154.
- ⁶² Там само. — Спр. 286. — Арк. 87.
- ⁶³ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 17.
- ⁶⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 170, 502; Спр. 236. — Арк. 189, 211, 229.
- ⁶⁵ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6462. — Арк. 63.
- ⁶⁶ Там само. — Спр. 4582. — Арк. 25.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 5311. — Арк. 33; Спр. 6232. — Арк. 88.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 6232. — Арк. 88.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 110.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 11.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 5; Оп. 6. — Спр. 285. — Арк. 1.
- ⁷² Там само. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 5; Оп. 6. — Спр. 285. — Арк. 1.
- ⁷³ Там само. — Оп. 20. — Спр. 5311. — Арк. 13.
- ⁷⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 283. — Арк. 79.
- ⁷⁵ Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии. — М., 1999. — С. 49.
- ⁷⁶ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 274.
- ⁷⁷ Там же. — С. 274.
- ⁷⁸ Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії. — Б.м., 1935. — С. 69.
- ⁷⁹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 26 января — 10 февраля 1934 г. Стеногр. отчет. — М., 1934. — С. 14.
- ⁸⁰ Правда. — 1932. — 7 июля.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії. — С. 63.
- ⁸³ Там само. — С. 63.
- ⁸⁴ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 374.
- ⁸⁵ Там само. — С. 379.
- ⁸⁶ Постышев П. Статьи и речи. — Б.м.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1934. — С. 240.
- ⁸⁷ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 5 червня.
- ⁸⁸ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — К., 1934. — С. 228, 230.
- ⁸⁹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К., 1997. — С. 187.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 526. — Арк. 16.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 17.
- ⁹² Там само. — Арк. 10.
- ⁹³ Васильев В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933. — К., 2001. — С. 20–21.
- ⁹⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 274.
- ⁹⁵ Там же.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 488. — Арк. 85.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 92.
- ⁹⁸ Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. — М., 1996. — С. 164, 288.
- ⁹⁹ Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х — 50-ті роки). Историчний та етнополітичний аспекти. — Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: К., 1995. — С. 26.
- ¹⁰⁰ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 154. — Арк. 197.

-
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 199.
- ¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 537. — Арк. 69.
- ¹⁰³ Бабко Ю.В. Парти́йне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. — Львів, 1971. — С. 125.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 526. — Арк. 143.
- ¹⁰⁵ Там само. — Арк. 96.
- ¹⁰⁶ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — 1990. — № 5. — С. 49.
- ¹⁰⁷ Довженко О.П. Україна в огні: кіноповість. Щоденник. — К., 1990. — С. 377.
- ¹⁰⁸ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. — 1992. — № 2–3. — С. 117–119.

Розділ VII. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЬСТВА

1. Місце вчительства в комуністичній державі

Вчительство відіграло важливу роль в будованому Кремлем новому суспільстві. Комуністична революція розтягнулася на два десятиріччя. Під час першого комуністичного штурму більшовицьке керівництво зробило спробу втілити власні програмні засади в життя. Діяло воно за принципом «Інтернаціоналу»: «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим, кто был ничем, тот станет всем!». За всіма марксистськими канонами для будівництва «нового світу» в Росії не було об'єктивних передумов, тому більшовики доклали чимало зусиль для розпалювання «світової революції»: лише з Європи могла прийти допомога для індустріалізації.

Жорстка централізація та монополізація промислового виробництва допомогли Кремлю захиститися від ворогів та суттєво посприяти захопленню «пролетаріатом» влади в інших країнах. Однак українське повстанство — як з національного, так і анархічного табору — двічі (в 1919 та 1920 рр.) завадило успіху «визвольного походу» Червоної армії. На початок 1921 р. ситуація в Європі заспокоїлася, а мобілізаційна модель комуністичної економіки вичерпала себе. У Кремлі усвідомили потребу зміни політики. Виправдовуючи заднім числом захоплення влади та спробу комуністичних перетворень у відсталій країні, вже напівпаралізований Ленін у січні 1923 р. диктував стенографістці: «Якщо для створення соціалізму потрібен певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати, який саме цей певний «рівень культури», бо він різний у кожній із західноєвропейських держав), то чому нам не можна почати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а *потім* уже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи»¹. «Певного рівня культури» неможливо було досягти без опанування вчительства.

Українські освітяни в роки першого комуністичного штурму знаходилися переважно на боці опонентів більшовицької влади з табору національно-визвольного руху. Як більш освічені люди, вони усвідомлювали неможливість «світлого майбутнього» при насадженні комунізму. Невдовзі після початку непу більшовицькі керманічі пішли на компроміс із вчительством. Загальним тлом для початку співробітництва стала політика коренізації. Водночас вчителів перестали переслідувати за «петлюрівське» минуле і визнали його за «трудоу», а отже й не «гнилу» інтелігенцію. Однак усі «командні висоти» залишилися в руках компартійних керманічів, які почали планомірно змінювати стереотипи поведінки вчителів, а через них — і повсякденне життя народних мас.

На загал зміна повсякденності в умовах невідворотності модернізаційних спроб та переходу до індустріального суспільства була актуальна. Однак значна частина ініційованих владою змін соціальної поведінки мас викликала не об'єктивними потребами індустріального суспільства, а комуністичним світоглядом нових керманічів. Терміни «соціалістичне будівництво», «реконструкція

промисловості і сільського господарства), «індустріалізація» були синонімами. Кремль у своїй пропаганді наголошував на комуністичному («пролетарському», «соціалістичному») корінні усіх реальних здобутків, включно навіть з підвищенням вимог до санітарії та гігієни, а існуючі проблеми приписував діяльності решток віджилих «ворожих класів». У 1920-ті рр., коли усі без винятку школи стали державними, пропаганда дедалі міцніше сполучалася з адмініструванням. Вчителі, які не піддалися ідеологічному тиску, поступово відсіювались, натомість з'являлися нові, вже з комуністичним світоглядом.

В досліджуваній період вчителі вже не були тією силою, з якою влада була б змушена рахуватися у виборі своєї моделі поведінки. Іншими словами, вчительство як соціальна група перетворилося із суб'єкта на об'єкт владної політики. Накопичивши деякі ресурси, кремлівські керманічі повернулися до методів доби першого комуністичного штурму. В переважній більшості ідеологічно, матеріально і адміністративно залежні від влади вчителі в умовах духовної несвободи були надійними агентами влади на селі, що допомагало здійсненню колективізації, вихованню «Павликів Морозових» тощо. Однак так було не завжди і не скрізь, та й пропагандистські завдання були не єдиними для вчителів.

Протягом «реконструктивного періоду» вплив держави на повсякденне життя вчителя важко переоцінити. Незважаючи на те, що компартійне керівництво не домовлялося з вчительством, а використовувало його, роль освітян в державі залишалася надзвичайно важливою. Вчитель перебував в центрі як національно-культурної, так і соціально-економічної політики. Такі загальні проблеми як колективізація, Голодомор, масові репресії та пов'язані з ними ідеологічні кампанії найбільш безпосереднім чином стосувалися освітян. Завдання індустріалізації диктували потребу в збільшенні кількості педагогічного персоналу школи, а поставлене за мету «комуністичне виховання» не лише школярів, а й народних мас взагалі — відповідної його (персоналу) «якості», тобто ідеологічної «правильності».

Окрім загальнополітичного курсу величезний вплив на життя вчителів мали суто освітні процеси. За вказаний період відбулося багато змін. Це стосується тривалості навчання в школі (впровадження обов'язкових чотирирічки й семирічки та появу десятирічки), оновлення її структури, зміни підходів до навчального процесу (від принципового заеречення стабільного підручника до його апологетики, від «комплексного навчання» до політехнічної школи), зникнення старих (приміром, суспільствознавства) та появи нових предметів викладання, збільшення годин на викладання одних предметів та зменшення інших тощо. Найбільш безпосереднім чином стосувалися вчителів і хитання у здійсненні національної політики, яка у цей час пройшла шлях від сприяння національно-культурним процесам мовами нацменшин до цілковитої ліквідації будь-яких здобутків у цій сфері, від посиленої уваги до українізації до її забуття та підготовки до «злиття націй», від активного впровадження «скрипниківського» правопису до оголошення його націоналістичним та ухвалення нового. Та й сам факт, що обидва наркома освіти, які в цей час очолювали галузь (М. Скрипник та В. Затонський) були оголошені наприкінці свого перебування на посаді (та й життя взагалі) «українськими націоналістами», теж не міг не вплинути на вчителя.

У невеликій за обсягом праці неможливо дослідити повсякденне життя вчительства з усією його повнотою. Втім, це неможливо зробити навіть у масштабному проєкті, оскільки у повсякденні було не лише типове, а й унікальне, властиве лише одній особі, а типове було характерне далеко не для всіх освітян. Вчителі були різні внаслідок багатьох чинників, в тому числі географічних та національних. І хоча тих освітян, які з певних мотивів не влаштовували владу, звільняли, це зовсім не означає, що на зміну їм приходив якийсь «ідеальний» вчитель — «удосконаленню» меж не було, тим більше, що вимоги влади досить часто змінювалися.

В реконструктивний період вчителі залишалися основними ретрансляторами комуністичного світогляду на село, хоча порівняно з 1920-ми роками їх роль в цьому дещо зменшилася. Й. Сталін цілком слушно у 1938 р. наголошував: «З 500 тис. вчителів, мабуть, 2/3 в селах працює. Це вже командний склад по формуванню свідомості людей»². Про роль вчительства у виконанні директив влади в радянській літературі сказано чимало. Натомість поза увагою залишалися небажані для влади реакції вчителів на дії режиму та реальний вплив здійснюваного вчителем «комуністичного виховання» на його становище в суспільстві. Вчителі як окрема соціальна група з її специфічними потребами та турботами залишалися поза увагою дослідників.

Повсякденне життя освітян визначалися багатьма чинниками. Треба звернути увагу на ті з них, які були специфічні для вчителя. Траплялося так, що один напрямок державної політики міг якоюсь мірою суперечити іншому. Приміром, вимоги влади до ідейної чистоти та комуністичного світогляду вчителя часом суперечили її намірам якомога швидше завершити реконструктивний період у господарському відношенні і, як наголошувалося у гаслах культпоходу освітян на село в серпні 1929 р., «здійснити за можливо короткий час гасло комуністичної партії “наздогнати і перегнати у розумінні технічного устаткування капіталістичні країни”»³. Перше передбачало певне скорочення кількості вчительства (щоб відсіяти недостатньо витриманих ідейно), а друге вимагало його збільшення. Залишаються поза увагою ті побутові риси повсякдення, які залежали насамперед від місця проживання вчителя (село—місто, географічне розташування, національне оточення) і були характерними для всіх жителів того чи іншого регіону. Насамперед це стосується сфери охорони здоров'я, дозвілля та житлових умов. Висловлені вище зауваги спонукають до постановки наступних завдань:

По-перше, потрібно з'ясувати соціальне обличчя вчительства. Для цього слід охарактеризувати ті показники, на які слід звертати увагу в дослідженні будь-якої соціальної групи: кількісні зміни, гендерний склад, розподіл поміж містом і селом. Доречним є виявлення впливу держави на ці показники. Для вчителів як специфічної соціальної групи не менш важливими є відомості про освіту, педагогічний стаж, розподіл між груповодами (вчителі початкової школи) та предметниками (середньої та неповної середньої). З огляду на те, що освітяни мали бути «передовим загоном партії», слушним є виявлення ступеню партійності вчителів, тобто їх належність до компартії чи комсомолу (про інші партії, звичайно, не йдеться).

По-друге, слід виявити матеріальне становище вчительства. На вчителя покладалося завдання комуністичного виховання та підготовки членів оновленого в світоглядному та в технічному відношенні суспільства. То ж буде доречно проаналізувати, як виконавці цих завдань забезпечувалися матеріально та як все це відбивалося на місці вчителя в суспільстві.

По-третє, варто проаналізувати стереотипи поведінки вчителя, зміни у якій відбувалися під найбільш безпосереднім впливом влади. Проблему проаналізуємо на конкретних прикладах і на їх основі простежимо еволюцію розуміння «нормальної» та «девіантної» поведінки вчителя. Іншими словами, проаналізуємо проблему крізь призму мікроісторії.

2. Соціальне обличчя

Щоб країна була конкурентноздатною, потрібно було якомога швидше модернізувати економіку, а зробити це у неграмотній країні було неможливо. То ж питання освіти широких мас залишалось надзвичайно актуальним і вирішити його без шкільних педагогів не уявлялося можливим. Завдання модернізації об'єктивно постало б перед будь-якою владою, однак шляхи його вирішення залежали від волі верхів. Для більшовицьких керманічів технічні завдання модернізації бачилися невід'ємною частиною створення комуністичних засад існування суспільства. Квінтесенцією цього підходу стала крилата фраза В. Леніна: «Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни».

Запорукою успішності та тривалості будованого комуністичного суспільства в Кремлі вважали кардинальну зміну повсякденного життя широких мас. Вчительство мало подвійну цінність для влади: окрім суто освітніх завдань воно мало виконувати й виховні. Скрізь і постійно повторювалися в тих чи інших варіаціях рядки з програми РКП(б) 1919 р.: «В період диктатури пролетаріату, тобто в період підготовки умов, які зроблять можливим цілковите здійснення комунізму, школа має бути не лише провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви працюючих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм»⁴.

При виконанні поставлених владою завдань вчительство й саме перероджувалося. Під тиском влади та згідно із новими умовами відповідних змін зазнавали побут, свідомість, уявлення, стереотипи поведінки освітян. З огляду на потребу стрімкої модернізації насамперед збільшувалася чисельність вчительства. Вагу вчительства яскраво засвідчує зміна частки вчительства серед населення радянської України⁵:

Таблиця 1.

Співвідношення вчительства і всього населення в 1928–1939 рр.

Рік	Все населення	Вчителів	Вчителів серед населення (у %)
1928 ⁶	29 722 721	66 875	0,225
1937 ⁷	28 387 609	175 448	0,618
1939 ⁸	30 946 218	193 887	0,627

З наведеної таблиці можна зробити беззаперечний висновок про успіхи влади в шкільній справі і, відповідно, збільшення питомої ваги вчительства: його частка та загальна чисельність збільшилася за одинадцять років майже в три рази. Зменшилося й навантаження на педагогів: якщо на початку 1927/28 навчального року на одного вчителя в середньому припадало 36 учнів (у селах — 39), то на початок 1938/39 — 28 учнів⁹.

На чисельність вчительства впливало багато факторів, перед аналізом яких наведемо узагальнюючу кількість вчителів за роками (табл. 2). Зауважимо, що колонка «разом» не є простою сумою цифр у попередніх колонках і включає в себе якісь інші, не зазначені у таблиці дані. Ці цифри є однаковими як в архівних справах, так і в друкованому статистичному збірнику видання 1940 р. (в архіві — більш повна розбивка за роками). Але вказані цифри формувалися вже після визнаного владою «дефектним» перепису населення 1937 р. та корінної «перебудови» статистичної науки, внаслідок чого, як зауважив французький дослідник А. Блюм, «статистика перестала бути засобом пізнання і перетворилася на засіб пропаганди»¹⁰. Тому окремо подається загальна кількість вчителів за даними статистичного довідника 1936 р.¹¹, коли демографія була більш достовірною. Однак навіть вона станом на грудень 1932 р. суттєво відрізняється від даних ВУК Робос. Там вказано: 148 091 вчителів на кінець 1932 р.¹²

Таблиця 2.

Кількість вчителів у загальноосвітніх школах

Роки	За даними статистики кінця 1930-х рр.				За даними довідника 1936 р.	
	Початкові школи	Неповні-середні школи	Середні школи	разом	Всього по школах	Разом із школами переростків
1	2	3	4	5	6	7
1927–28	36 665	30 492	-	67 913	67 157	67 368
1928–29	39 488	35 043	-	75 380	74 531	74 878
1929–30	42 966	37 930	-	81 765	80 896	81 394
1930–31	46 655	55 655	-	103 854	102 310	103 854
1931–32	43 017	77 561	-	124 838	120 578	124 838
1932–33	32 686	85 776	7 387	126 443	125 849	125 868
1933–34	32 146	92 117	15 202	140 171	139 438	139 481
1934–35	29 478	93 764	29 456	153 571	143 465	143 471
1935–36	28 829	85 145	39 459	154 441
1936–37	30 787	90 314	53 417	175 448
1937–38	30 971	89 630	59 269	181 507

Аналіз наведених даних свідчить, що колонка 6 (з довідника 1936 р.) включно до 1932/33 навчального року є сумою цифр, вказаних в колонках 2, 3 та 4. В свою чергу, кількість учителів разом із школами переростків (колонка 7) є ідентичною або близькою до загальної кількості вчителів за даними кінця

1930-х рр. Відтак стає зрозумілим походження усіх загальних даних (колонки 5, 6, 7), які стосуються періоду до 1932–33 рр. Однак з 1933/34 з'являються, а в 1934/35 значно збільшуються розбіжності, незаперечного пояснення яким ми вже не змогли знайти. Природно, що виникають сумніви у реальності вказаних цифр. Однак доводиться оперувати тим, що маємо.

Головним чинником збільшення кількості шкіл і, відповідно, вчителів у них, були модернізаційні потреби держави. Початок «великого перелому» знаменував собою і посилення уваги до проблем шкільної освіти. 28 серпня 1930 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР ухвалили постанову «Про заведення загального обов'язкового початкового навчання». Суть цієї постанови була не зовсім тою ж назві — про те, що «навчання дітей у перших чотирьох групах трудової школи соціального виховання є обов'язкове і безплатне» відзначалося ще в ухвалі ВУЦВК та РНК УСРР від 5 серпня 1925 р.¹³ У постанові ж 1930 р. лише частина документу стосувалася початкового навчання. Зокрема, це рядки про необхідність охопити навчанням усіх школярів 8–10 років та запровадити обов'язкове навчання для дітей 11–15 років, які не пройшли курсу початкової школи¹⁴. Для останніх подекуди навіть існували окремі школи (школи переростків), кількість вчителів яких була максимальною (4 260) в 1931/32 навчальному році¹⁵. Більш важливим був пункт 3 постанови: «Запровадити з 1930–31 року загальне обов'язкове початкове навчання дітей (хлопчиків і дівчат) в обсязі семирічки в промислових містах, фабрично-заводських районах, робітничих селищах і районах суцільної колективізації». Тобто «початковою» і обов'язковою у таких районах ставала семирічка, і це стосувалося усіх дітей, які закінчили початкову школу починаючи з 1929/30 навчального року¹⁶. З поширенням суцільної колективізації обов'язкова семирічка поширювалася на нові райони, охопивши таким чином до середини 1930-х рр. всю Україну.

Такі рішення вимагали відповідних капіталовкладень та підготовки кадрів. Вони не забарилися. На саму лише освіту з республіканського бюджету було виділено в окремому кварталі 1930 р. (жовтень–грудень, у зв'язку з переходом на новий облік господарського року, який з 1931 року рахувався з 1 січня) — 25,8% усіх республіканських видатків (всього на соціально-культурні заходи — 27,9%), у 1931 — 23,7% (всього — 26,5%), у 1932 — 24,7% (всього — 29,5%), тоді як 1928/29 — 13,5%, у 1929/30 — 15,8%. Починаючи з 1933 р. відсоток фінансування знову почав скорочуватися: так, якщо у 1932 р. на соціально-культурні заходи (окремо даних по освіті з 1933 р. немає, тож показана більш узагальнена динаміка) виділялося — 29,5% усіх республіканських коштів, то у 1933 — 27,3, у 1934 — 22,5¹⁷.

Щодо кадрів, то плани теж були грандіозні. У вказаній постанові від 28 серпня 1930 р. наголошувалося: «Щоб забезпечити школи загального початкового навчання потрібними педагогічними кадрами відповідно до планів проведення його, запропонувати Народному комісаріату освіти: а) терміново розгорнути мережу педагогічних інститутів та технікумів, а так само спеціальних педагогічних курсів, збільшити контингенти учнів у цих закладах та побільшити ужиття інших форм підготовки вчителів; б) вжити заходів до притягнення до педагогічної роботи вчителів, що працюють не за своїм фахом; в) організувати короткотермінові педагогічні курси для безробітних, що скінчили школи семи-

річки та професійні школи, для чого Народній комісаріат праці УСРР та його органи зобов'язані виділяти кошти з сум, що їх призначено на заходи боротьби з безробіттям; г) провадити, за випадків крайньої потреби, дотерміновий випуск з педагогічних технікумів; д) притягати до роботи по загальному навчанню порядком виробничої практики учнів педагогічних інститутів та технікумів; е) підсилити комуністичне й робітниче ядро серед вчителів»¹⁸. Потреба в учителях лише збільшилася після започаткування переходу від семилітньої до десятилітньої школи за постановою ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми і режим в початковій та середній школі».

Настанова про збільшення кількості випускників навчальних закладів для майбутніх педагогів та учнів в них була виконана. Для порівняння наводимо таблицю, у якій вказана кількість навчальних педагогічних закладів та студентів в них за весь реконструктивний період:

Таблиця 3.

**Кількість студентів у педагогічних технікумах та вузах
(станом на 1 січня кожного року)¹⁹**

Роки	Педагогічні вузи		Педагогічні технікуми		Разом студентів
	Число закладів	В них студентів	Число закладів	В них студентів	
1928	12	6534	61	10323	16930
1929	12	8946	52	11009	20019
1930	13	11935	43	12322	24313
1931	37	16283	60	15565	31945
1932	40	22357	66	22079	44542
1933	46	23914	84	23963	48007
1934	35	20358	86	21505	41984
1935	38	23081	98	25126	48343
1936	33	27518	76	25656	53283
1937	35	29726	70	25080	54911

Особливо вражає зростання за один рік майже в три рази кількості педагогічних вузів (там мали готувати кадри для середньої та старшої школи) — це власне й засвідчувало, що основною потребою на найближче майбутнє було саме впровадження обов'язкової семирічки. Одним із основних завдань у навчанні студентства була політвиховна робота, яку, як вказано в постанові ЦК КП(б)У «Про стан педагогічної освіти на Україні» від 23 березня 1931 р., треба «організувати так, щоб нею було просякнуто все життя учбового закладу, щоб вона була дійсно спрямована на комуністично-партійне виховання, відбивши це в навчальних планах та програмах»²⁰.

Збільшена кількість студентів не вирішувала основного завдання — термінового наповнення школи вчителями. У резолюції XII Всеукраїнського з'їзду

рад від 4 березня 1931 р. йшлося про потребу «додатково підготувати вчительські кадри на спеціальних курсах та різними ударницькими заходами для шкіл I концентру — 13 тис., і для шкіл II концентру — 8 тис., не рахуючи непокритого дефіциту цього року»²¹. Названий у резолюції «непокритий дефіцит» був доволі значним. На засіданні Наркомату освіти від 10 березня було ухвалено рішення про підготовку до нового навчального року 19 тис. нових вчителів для I-го концентру, з яких 12 тис. мали бути комсомольцями²². Майже половину нових вчителів (9 тис.) потрібно було підготувати на термінових п'яти — і трьохмісячних курсах (відповідно 6 та 3 тис. осіб) з учнів, які закінчували семирічку в цьому або були випускниками в минулому році. 1 тисячу — через Всеукраїнський заочний інститут народної освіти (ВЗІНО) та екстернатуру²³. Ще 9 тисяч мали бути підготовлені через запровадження інституту «помічників вчителів»²⁴.

Таке поняття як «помічник вчителя» заслуговує на окремий аналіз. 22 березня Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про підготовку помічників вчителів для перших груп трудової школи». В ньому зазначалося, що підготовку цієї категорії педагогічних працівників «в порядку громадського навантаження» мали взяти на себе вчителі старшого концентру (тобто 5–7 груп). Підготовка мала тривати до нового навчального року і самі помічники вчителя навіть отримували за це стипендію у розмірі від 10 до 15 рублів. З 1 вересня 1931/32 навчального року підготовлені таким чином педагоги отримували статус «помічника вчителя» та посадовий оклад 40 рублів, що було істотно менше, аніж заробітна плата вчителя²⁵. Таким чином влада економила кошти і намагалася виконати поставлені завдання.

Ситуацію вдалося частково поліпшити — кількість вчителів на початок 1931/32 навчального року, як свідчать дані з *Таблиці 2*, збільшилася майже на 19 тис. Однак втрутився матеріальний чинник. Докладніше про це піде мова далі, а зараз принагідно зазначимо, що у постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1931 р. «Про початкову і середню школу» хоча й було зазначено, що сільські вчителі мають бути забезпечені «за нормами робітників промисловості даного району»²⁶, однак дієвого механізму вказано не було. Вчителі мали забезпечуватися із продовольчих фондів колгоспів, а вони внаслідок реквізиції зерна в ході хлібозаготівельної кампанії 1931/32 років були порожні. Важке матеріальне становище змусило багатьох вчителів покинути роботу. Зростання чисельності вчителів за рік склало близько двох тисяч, що годі й порівнювати з попереднім роком. Натомість на початок 1933/34 навчального року, тобто після Голодомору, незважаючи на те, що кількість учнів по школах навіть за тогочасними даними зменшилася на 100 тисяч²⁷, кількість вчителів збільшилася майже на 14 тис. З огляду на збільшення кількості шкіл (з 21 626 до 22 053) такий ріст кількості вчителів не був чимось незрозумілим. Разом з цим він засвідчив ту обставину, що у порівнянні з попереднім навчальним роком 1932/33-й був більш сприятливий для вчителів.

Таке збільшення частково поліпшило ситуацію із забезпеченням шкіл вчителями, але не вирішило її. Далеко не усі лакуни були заповнені. Так, приміром, за інформацією обласного відділу освіти далеко не найбільш чисельної Вінницької області станом на початок 1933–34 навчального року було 18 052 вчи-

теля, а потрібно було ще для I концентру ще 3 896, а для II — 2 382 вчителя. П'яти та семимісячні курси підготовки вчителів та випускники вузів частково покривали ці потреби, але навіть з урахуванням усього цього залишалася недочаха в 654 вчителя для II концентру та 450 — для перших чотирьох класів²⁸.

Якщо в 1931/32 та 1932/33 навчальних роках вирішальним чинником впливу на кількість вчителства було матеріальне становище, то починаючи з осені 1933 року і до кінця аналізованого нами періоду на перший план виходять коливання курсу національної політики. З приходом П.Постишева почалася боротьба з «українським націоналізмом», який на листопадовому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У був визнаний головною небезпекою в національному питанні. Як зазначалося в резолюції пленуму, «одне з найважливіших завдань у галузі проведення національної політики є зміцнення органів наркомосу, особливо обласних і районних органів, витриманими партійними силами, поліпшення партійної та комсомольської роботи серед учительства, виховання учительських мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму»²⁹. «Українських націоналістів» серед вчителів вишукували скрізь, навіть в російських національних районах. Приміром, Донецький обком КП(б)У у листопаді 1934 р. запропонував Сорокинському райпарткому (нині — Краснодонський, на той час — національний російський район) «ретельно перевірити керівництво українськими групами в російських школах, виганяючи зі школи осіб за найменший вияв національно-шовіністичних тенденцій»³⁰.

Нові керівники Наркомату освіти (з 23 лютого 1933 р. його очолив В. Затонський) намагалися довести, що за часів М. Скрипника в Україні нехтувалися права національних меншин. В. Затонський писав: «Волаючи про «національний гніт українців, українські націоналісти в той же час грубо порушували інтереси нацменшин, наприклад, розміщували школи так, що дітей російської, польської, німецької, єврейської нацменшин насильно змушували вчитися в українській школі»³¹.

У зв'язку з подібними заявами в 1933 р. збільшилася кількість польських шкіл. Компартійне керівництво в 1933 р. ще сподівалося шляхом розширення мережі шкіл з рідною мовою навчання «більшовизувати» представників етнічних меншин, виховати їх у дусі комуністичних традицій. Але для цього були потрібні відповідно мислячі вчителі. А їх катастрофічно не вистачало. Приміром, у наведеному вище зведенні про стан з кадрами у Вінницькій області станом на 1 вересня для II концентру не вистачало 99 вчителів для польських шкіл, з них викладачів соціально-економічних дисциплін (суспільствознавство та історія) — 19, польської мови — 30, математики — 25, біології — 25³².

Відсутність відповідних кадрів у школах України мала значний вплив й на визначення основних засад національної політики, бо згортати вже існуючу мережу шкіл влада не бажала. Тому, незважаючи на те, що в період з березня 1933 по січень 1934 р., за свідченням А. Хвилі, із шкіл звільнили близько 4 тисяч «вчителів-націоналістів»³³, у 1933 р. не відбулося офіційної відмови від політики українізації. Вже на початку боротьби із «скрипниківщиною» позначилася нестача вчителів в українських школах, то ж офіційна відмова від українізації могла поглибити кадрову кризу. Лише у Вінницькій області на 1 вересня 1933 р. у 5–7 класах українських шкіл не вистачало 527 вчителів, з них викладачів соціально-економічних дисциплін (суспільствознавство та історія) — 187, укра-

їнської мови — 122, математики — 155, біології — 63³⁴. Для більшості вчителів національні традиції, як і теза про рівність націй за соціалізмом, не були порожнім звуком. Компартійне керівництво добре розуміло, що спочатку потрібно підготувати відповідні кадри і лише потім розпочинати кардинальні зміни. Як зазначалося у постанові ЦК КП(б)У від 27 листопада 1933 р., при укомплектуванні відділів народної освіти та складу шкільних інструкторів необхідно забезпечити «добір та висування на керівну роботу більшовицьких українських кадрів, особливо вчителів — комуністів, комсомольців та позапартійних, перевірених на практичній низовій роботі»³⁵.

Коли перший запал боротьби з «українськими націоналістами» минув, владна верхівка України зрозуміла, що ситуація з комуністичним вихованням серед етнічних меншин лише погіршилася. Особливо це стосувалося поляків та німців. Кваліфікованих польських вчителів, які б були просякнуті комуністичним духом, було обмаль. Ще в 1932–1933 навчальному році в польських школах не вистачало 236 вчителів I та 137 II концентру³⁶. За короткий час такі вчителі не могли з'явитися. Схожа ситуація складалася і з учителями у німецьких школах.

У доповідній записці до ЦК КП(б)У напередодні листопадового (1933 р.) пленуму ЦК вказувалося на «надзвичайно низьку кваліфікацію і засміченість класово-ворожими елементами» вчителів польських шкіл³⁷. Не забули про цю проблему і на самому пленумі, у резолюції якого звернули особливу увагу на засміченість культурних установ «польськими й німецькими фашистами» і доручили відповідним партійним та радянським органам вжити заходів до зміцнення цих установ «більшовицькими кадрами»³⁸. Тож 13 грудня 1933 р. з'являється постанова ЦК КП(б)У «Про німецькі та польські школи», в якій говорилося: «Доручити Культпропу ЦК і органам ДПУ обстежити всі польські і німецькі школи на Україні, зокрема ретельно перевірити викладовий склад шкіл. Школи німецьких і польських колоній перевірити під поглядом забезпечення в них комуністичного виховання дітей». Крім того, заборонялося приймати в німецькі школи дітей, рідна мова яких була іншою. Встановлювався також порядок, згідно з яким викладачів цих шкіл мав затверджувати обласний відділ народної освіти, а вожатих — бюро обкому комсомолу³⁹.

10 квітня 1934 р. оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло хід виконання цієї постанови і визнало його незадовільним. У рішенні оргбюро зверталася увага на ставку ворогів на «виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі, а звідси й організоване розставлення ворогом своїх кадрів вчителями, завідуючими школами, студентами педінститутів та педтехнікумів, викладачами педагогічних учбових закладів». ЦК КП(б)У ухвалив знову переглянути кадри вчителів та завідуючих шкіл, а заодно й перевірити стан викладання суспільствознавства, історії та географії⁴⁰. Але про принципову ліквідацію шкіл цих національних меншин мова не йшла. Компартійне керівництво ще сподівалося «більшовизувати» систему їх шкільної освіти.

Саме про такі наміри свідчить директива ЦК ВКП(б) «Про роботу серед німців», надіслана на місця у листопаді 1934 р. У ній, зокрема, компартійна верхівка зобов'язувала облвно «знову передивитися (у листопаді–грудні) весь викладацький склад німецьких шкіл», перевірити стан викладання у цих школах української та російської мов, організувати курси української та російської мови серед дорослого населення.

Та поступово владні верхи усвідомили неможливість необхідного ступеня ідеологічного контролю над польськими та німецьким школами й дійшли до висновку про потребу їх скорочення. У 1934 р. у Вінницькій області 123 польських школи перевели на українську мову, в 30 українських школах залишились польські класи, в 9 польських школах запровадили українські класи, залишилося 117 польських шкіл⁴¹. У Київській області було переведено на українську мову викладання 76 шкіл і залишилося 108 (101 — за іншим даними) шкіл з польською мовою викладання⁴². В національному польському Мархлевському районі в 1934 р. польських шкіл не закривали.

Утім, проведеної роботи московському компартійному керівництву здалося замало. В доповідній записці Й. Сталіну від 24 жовтня 1934 р. уповноважений комісії партійного контролю в Київській області Кулешов, характеризуючи стан освіти в прикордонних районах, звернув увагу на те, що «особливо незадовільно працює значна кількість польських шкіл». Незважаючи на проведене закриття частини польських шкіл та здійснену чистку педкадрів, він наголосив на тому, що серед вчителів ще спостерігається «значне засмічення класово-ворожими елементами. Особливо це стосується нацменкадрів: польських та німецьких. Наркомос УСРР визначає засміченість польських та німецьких кадрів по ряду районів дуже високими відсотками»⁴³.

Після масових переселень поляків та німців із західних областей України (початок — лютий 1935 р.) і ліквідації згідно з постановою ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. Мархлевського (польського) та Пулинського (німецького) національних районів⁴⁴, розпочалася нова хвиля закриття шкіл цих національних меншин. І якщо німецькі школи хоча б частково відроджувалися на нових територіях, то про відродження польських мова не йшла. 20 вересня 1935 р. ЦК КП(б)У видає чергову постанову «Про польські школи», в якій пропонувалося ще раз значно скоротити їх кількість. При цьому В. Балицькому доручалося «замінити всіх вчителів-націоналістів у польських школах радянськими вчителями»⁴⁵.

Після серпневого (1937 р.) пленуму ЦК КП(б)У, під час роботи якого покінчив життя самогубством П. Любченко, розпочався новий наступ на українську систему освіти і відповідно, нові чистки та звільнення вчителів. Сигналом для цього наступу можна вважати телеграму Й. Сталіна в ЦК КП(б)У від 5 вересня 1937 р. такого змісту: «Терміново телеграфуйте у ЦК ВКП(б), чи викладається в національних школах російська мова і, якщо викладається, то з якого класу»⁴⁶. Намагаючись якимось виконати настанови компартійного керівництва по боротьбі з українським націоналізмом, місцеві органи народної освіти восени 1937 р. почали масово звільняти вчителів. Створилася така ситуація, коли нікому було вчити дітей. Так, наприклад, у витягу з протоколу засідання Славутського райвиконкому відзначається: «В зв'язку з нестачею вчителів 30 чол. та підлягаючих заміні 40 чол. просити НКО т. Затонського відрядити 70 вчителів до нашого району»⁴⁷.

Внаслідок репресій проти вчительства існування всієї системи шкільної освіти в Україні опинилося під загрозою. Це не входило у плани вищого компартійного керівництва. Тому нове керівництво Наркомату освіти, виконуючи рішення січневого (1938 р.) пленуму ЦК ВКП(б), вирішило переглянути список звільнених і якомога більше поновити їх на роботі⁴⁸. Оскільки вчителів

внаслідок репресій дійсно катастрофічно не вистачало, поновлення на роботі було масовим. Так, наприклад, у Старобільському окрузі були поновлені майже всі вчителі, яких не заарештував НКВС⁴⁹.

Наведені приклади звільнень і поновлень роботи відбулися протягом одного навчального року. Тому на наведеній у *Таблиці 2* статистиці репресивні заходи відбулися несуттєво. Окрім того, 19 березня 1938 р. Наркомат освіти, згідно з постановою РНК УРСР, ухвалив рішення про організацію семимісячних курсів підготовки вчителів 5–7 класів. Планувалося підготувати 1120 вчителів української мови, 1140 вчителів історії та 1550 — російської мови⁵⁰. Нестача викладачів цих трьох дисциплін мала різне коріння: дефіцит перших двох виник внаслідок розгорнутої боротьби з «українським націоналізмом» (багато педагогів було репресовано або звільнено), а потреба в учителях російської мови постала як наслідок курсу Кремля на стрімке поширення мови «світового пролетаріату», а відтак і збільшення годин на викладання російської мови.

РНК УРСР та ЦК КП(б)У 20 квітня 1938 р. ухвалили спільну постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України», згідно якої з 1938–39 навчального року планувалося значно збільшити кількість годин на викладання російської мови в школах України. Якщо до цих змін у III–X класах (разом узятих) на вивчення російської мови та літератури надавалося загалом 23 години на тиждень⁵¹, то в 1938–1939 навчальному році планувалося збільшити цю кількість до 35, причому у початкових школах російська мова вводилася з 2-го класу⁵². Для того, щоб терміново отримати необхідну кількість викладачів російської мови та літератури, згідно з постановою Наркомату освіти від 7 травня 1938 р. під час літніх канікул було заплановано організувати передпідготовку 16 500 вчителів початкових класів та 3510 вчителів неповних середніх шкіл⁵³.

Незважаючи на всі негаразди, кількісне зростання вчительства було об'єктивно неминучим. Влада намагалася максимально ефективно використати наявні педагогічні кадри. 15 травня 1934 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР», у якій заборонялося «призначати осіб, що мають спеціальну педагогічну освіту, на іншу, не за спеціальністю, роботу»⁵⁴. 16 травня 1934 р. була опублікована постанова РНК УСРР «Про повернення колишніх учителів на роботу до політехнічної школи». За нею до 1 червня 1934 р. належало виявити та розподілити на педагогічну працю усіх тих, хто закінчив педагогічні заклади після 1 січня 1931 р. і працював не за фахом, а також тих, хто працював вчителем до 1 січня 1931 р. і залишив цю роботу. Саме завдяки виконанню цієї постанови вдалося збільшити майже на 13 тис. чисельність вчительства в 1934/35 навчальному році (див. *Табл. 2*). Ймовірно, виконання постанови дещо затрималося у часі і станом на 1 вересня збільшення склало лише 3 тис.

За вказаною постановою від педагогічної мобілізації звільнялися ті вчителі, які «набули іншої кваліфікації через вищу школу і працюють за своїм новим фахом», студенти вузів та аспіранти, інваліди праці та війни, особи, старше 50 років, а також «жінки за 8 тижнів до пологів та протягом 8 тижнів після пологів» (така собі пологова відпустка)⁵⁵. Не підлягала поверненню ще одна категорія — «колишні вчителі, що їх звільнено з заборонаю працювати в школі»⁵⁶. Серед таких вагомий відсоток складали засуджені за «український

націоналізм». В. Даниленко та М. Кузьменко наводять такий приклад: В. Дурдуківський (директор першої української гімназії, а в 1920-ті роки — трудової школи ім. Шевченка в Києві), отримав вирок у справі СВУ. Він був звільнений з під арешту у 1930 р. за станом здоров'я, але, незважаючи на своє нестерпне матеріальне становище, так і не був допущений до педагогічної роботи. 28 грудня 1937 року його знову заарештували і на стан здоров'я вже не зважали⁵⁷.

Привертає увагу розподіл вчителів між селом та містом, який водночас пояснює суть модернізаційних змін в суспільстві. Його узагальнений вигляд із зазначенням частки сільських та міських вчителів подається в *таблиці 4*.

Таблиця 4.

Розподіл вчителів між містом і селом⁵⁸

Роки	Місто		Село		Разом
	всього	у %	всього	у %	
1927–28	22573	33,2	45340	66,76	67913
1928–29	24184	32,08	51196	67,92	75380
1929–30	23748	29,04	58017	70,96	81765
1930–31	27134	26,13	76720	73,87	103854
1931–32	29108	23,32	95730	76,68	124838
1932–33 ⁵⁹	30229	23,91	96214	76,09	126443
1933–34	33426	23,85	106745	76,15	140171
1934–35	38954	25,37	114617	74,63	153571
1935–36	40026	25,92	114415	74,08	154441
1936–37	47539	27,1	127909	72,9	175448
1937–38	53392	29,42	128115	70,58	181507
1938–39	62984	32,48	130903	67,52	193887

Загальною є тенденція до збільшення кількості вчителів як у місті, так і на селі, за винятком хіба що 1929/30 навчального року в місті. Причиною зменшення кількості сільського вчителів в 1935/36 навчальному році могло стати віднесення ряду селищ до міст (таке реально відбувалося) та не до кінця вияснені нами джерела збільшення чисельності вчителів у попередній навчальний рік. Більш цікавим є інший показник — коливання частки міських та сільських вчителів. Воно своєрідним чином вказує на перебіг модернізації країни.

Якщо порівняти показники початку реконструктивного періоду і його закінчення, то вони виявляються майже ідентичними: одна третина міських вчителів та дві третини — сільських. Однак змістовне наповнення цих показників відчутно різниться. Якщо в 1928 р. такий показник головним чином пояснюється кращим охопленням міських дітей освітою, то в 1938/39 реальною причиною стало зростання самого міста в ході індустріалізації. Частка сільського вчителів збільшувалася до 1933/34 навчального року, (її незначне скорочення в 1931/32 р. було викликане насамперед матеріальними чинниками), досягши в 1931/32 — 1933/34 рр. більше 76%. Надалі розпочався зворотній процес, який можна пояс-

нити результатами індустріалізації, отриманням статусу міст багатьма колишніми селами та селищами та зменшенням частки сільського населення в суспільстві загалом.

Менше відомостей є по гендерному складу. Є лише «стартові» та фінішні показники, які ми узагальнимо в *таблиці 5*.

Таблиця 5.

Гендерний склад вчителів (у %) ⁶⁰:

Рік	Частка жінок серед вчителів	
	Груповоди (1–4 класи)	Предметники (5–7 групи, в 1937–39 — 5–10 класи)
1927/28 (на 15.12.1927)	61,9	34,2
1937/38	61,5	40,9
1938/39	60,0	40,9

З таблиці можна зробити висновок, що, незважаючи на деяке збільшення частки жінок в старших класах, головні ознаки залишалася незмінними: більший відсоток жінок у початковій школі при збереженні значної ваги чоловіків серед них, переважно чоловічий склад неповної середньої та середньої школи.

1928–1939 рр. ознаменувалися багатьма політичними та економічними змінами, що безпосереднім чином впливали на соціальне обличчя вчительства. Та на середину 1930-х рр. ситуація дещо стабілізувалася, а деякі дослідники навіть називають цей період своєрідним «неонепом». В освітній галузі у цей час ставляться завдання підвищення якості освіти і зокрема — збільшуються вимоги до педагогічної кваліфікації освітян, створюється єдина для всього СРСР структура шкільної освіти.

Ще в 1932–33 рр. Кремль задекларував потребу змін програм та підручників, в результаті чого в межах СРСР було уніфіковано календарні строки навчального року та навчальних періодів (четвертей). У селах залишився семиденний робочий тиждень (традиційний, з неділею вихідним), у містах — шестиденка (п'ять днів навчання плюс один день відпочинку). 15 травня 1934 р. вийшла спрямована «на забезпечення твердого більшовицького ладу і дисципліни» постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової та середньої школи СРСР». На її виконання наказом наркома освіти УСРР від 16 травня 1934 р. всі існуючі в школах групи перейменовувалися на класи, а нульова група — на підготовчий клас. Чотирирічні школи віднині мали іменуватися «початковими», семирічні — «неповними середніми», десятирічні — «середніми»⁶¹. Підвищувалися вимоги до завідувачів початкових шкіл та директорів (саме так згідно постанови вони мали називатися) неповних середніх шкіл. Першими могли стати лише ті педагоги, які успішно закінчили педагогічний технікум, мають 3-річний стаж педагогічної роботи і дістали належну атестацію від відповідних місцевих органів народної освіти»⁶². Директорами неповних середніх шкіл відтоді мали право бути лише ті педагоги, які закінчили педагогічний інститут і мали трирічний стаж роботи⁶³.

Якщо в названій постанові йшлося передусім про керівний склад шкіл, то з ухвалою постанови ЦК ВКП(б) та РНК від 10 квітня 1936 р. «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл» вимоги підвищувалися до всіх вчителів. Було запроваджено три типи персональних звань: «вчитель початкової школи», «вчитель середньої школи», «заслужений вчитель школи»⁶⁴. Указ про надання звання кожному вчителю за підписом наркома освіти мав бути опублікований у пресі. Зазначалося, що ці персональні звання «є пожиттєвими і позбавлення цих звань може бути проведене лише за ухвалою суду»⁶⁵.

Звання «заслуженого вчителя» мало надаватися на підставі окремого положення тим вчителям, які «особливо відзначилися своєю виховною і педагогічною діяльністю». Такого положення ухвалено не було, та й навіть гіпотетично ненадання такого звання жодним чином не заперечувало можливості вчителю працювати в школі, а отже не змінювало кардинально долю особи. Зосередимо увагу на перших двох званнях. Лише ті з освітян, які отримували ці звання, мали право вчителювати на постійній основі. Звання вчителя початкової школи надавалося тим викладачам, які закінчили середні педагогічні навчальні заклади (або прирівняні до них) і були визнані придатними для педагогічної роботи. Звання вчителя середньої школи — відповідно тим, які закінчили педагогічні інститути або університети і визнані придатними для педагогічної роботи. Тим же вчителям, які закінчили учительські інститути (у них термін навчання був вдвічі коротший, аніж в педагогічних інститутах) хоч і надавалося звання «вчитель середньої школи», але право викладати вони отримували лише в 5–7 класах⁶⁶. Щодо навчителів, які не мали педагогічної чи прирівняної до неї освіти, то їм надавалося «право продовжувати педагогічну роботу з тим, щоб протягом двох років (до 1 серпня 1938 р.) скласти відповідні іспити та одержати відповідні атестати»⁶⁷. Було затверджено і надруковано як додаток до постанови типову форму таких атестатів, що мала такий вигляд:

Російська Соціалістична
Федеративна Радянська
Республіка
Герб РСФРР
НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ
ОСВІТИ РСФРР

А Т Е С Т А Т
НА ЗВАННЯ ВЧИТЕЛЯ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

.....
(Ім'я, по-батькові, прізвище),
який закінчи.....у.....році
.....і пройш.....
.....встановлений ви-
пробувальний стаж педагогічної
роботи в школі,
заслугува.....на підставі
постанови Центрального Виконав-
чого Комітету і Ради Народних
Комісарів Союзу РСР про вве-
дження персональних звань для вчи-
телів від 10 квітня 1936 року,
ЗВАННЯ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКО-
ВОЇ ШКОЛИ.
(м. п.)
Народний Комісар
Освіти РСФРР
«.....».....193.....р.

Російська Соціалістична
Федеративна Радянська
Республіка
Герб РСФРР
НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ
ОСВІТИ РСФРР

А Т Е С Т А Т
НА ЗВАННЯ ВЧИТЕЛЯ
СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

.....
(Ім'я, по-батькові, прізвище),
який закінчи.....у.....році
.....і пройш.....
.....встановлений ви-
пробувальний стаж педагогічної
роботи в школі,
заслугува.....на підставі
постанови Центрального Виконав-
чого Комітету і Ради Народних
Комісарів Союзу РСР про вве-
дження персональних звань для вчи-
телів від 10 квітня 1936 року,
ЗВАННЯ ВЧИТЕЛЯ СЕРЕДНЬОЇ
ШКОЛИ.
(м. п.)
Народний Комісар
Освіти РСФРР
«.....».....193.....р.

На додаток до положення про звання вчителів була ухвалена постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про порядок запровадження персональних звань для вчителів та призначення вчителів, завідувачів і директорів шкіл». У ній зазначалося: «Встановити, що право викладання в початковій, неповній середній і середній школі привласнюється тільки особам, яким надано персональне звання учителя, згідно з постановою ЦКВ і РНК Союзу СРСР «Про персональні звання для вчителів» від 10 квітня 1936 р., а осіб, які скінчили середні й вищі педагогічні заклади (і прирівняні до них навчальні заклади), але які не мають педагогічного стажу, допускати до викладання в школі для проходження іспитового стажу протягом одного року до надання їм звання вчителя»⁶⁸. Тобто особа, яка закінчила педагогічний заклад і почала працювати в школі, ще цілий рік не мала звання вчителя. Цей пункт діяв до ухвалення 29 листопада 1939 р. постанови РНК СРСР, де говорилося: «Особам, які закінчують педагогічні школи, вчительські педагогічні інститути, персональні звання вчителя початкової, неповної середньої і середньої школи» мали присвоюватися після закінчення відповідного педагогічного навчального закладу»⁶⁹.

У постанові від 10 квітня 1936 р. «Про порядок запровадження персональних звань» наголошувалося на неприпустимості «нестерпної практики, при якій до навчання і виховання дітей у школі нерідко допускалися випадкові люди, які не задовольняють вимог педагогічної роботи»⁷⁰. Тобто в даному разі акцент робився саме на педагогічній майстерності. Ті обставини, якими був викликаний прихід таких «випадкових людей», ми вже з'ясували раніше. Коли кадровий голод трохи згас, більшовицькі керманічі задумалися і про якісне наповнення педагогічного персоналу.

Текст цієї постанови давав право сподіватися на стабілізацію становища в організації шкільної освіти. У ній визнавалася «неприпустимою» практика «частих, необґрунтованих переведень і «перекидань» учителів із району в район, із школи в школу, часто навіть серед навчального року, що призводить до знеосібки і безвідповідальності у навчальній роботі». Натомість було ухвалено рішення, що призначати, переводити і звільняти вчителів 1–7 класів, завідувачів початкових і директорів неповних середніх шкіл мали право лише завідувачі обласних відділів народної освіти, а учителів 9–11 класів і директорів середніх шкіл — лише наркоми освіти союзних республік за поданням підпорядкованим їм органів. Окремо наголошувалося на забороні районним виконкомом та парткомом переміщувати вчителів, тобто освітяни ставали незалежними від сваволі місцевих органів влади⁷¹.

Ще одне положення вказаної постанови торкнулося всіх без винятку вчителів. Звання нікому, навіть тим, хто мав великий стаж, не надавалося автоматично. В п. 2 наголошувалося на потребі до 1 серпня 1938 р. провести атестацію на звання вчителя для «усіх осіб, які тепер працюють учителями в початковій, неповній середній і середній школі»⁷². Незабаром після оприлюднення постанови почалися масові атестації освітян. У виданому у травні 1936 р. наказі за відписом виконуючого обов'язки наркома освіти С. Дитюка зазначалося: «В першу чергу, до 1 листопада 1936 р. провести атестацію тих вчителів, що не мають відповідних документів про закінчення педагогічних або прирівняних до них закладів»⁷³. Однак ні термінів, ні першочерговості на місцях не дотримувалися.

Та обставина, що значна частина вчителів не мала навіть простої середньої освіти, був добре відомий. Тому в ухваленій 4 травня 1936 р. постанові РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про здійснення постанови Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних комісарів Союзу РСР «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл» планувався ряд заходів спрямованих на покращення ситуації. Зокрема, йшлося про створення широкої мережі заочного навчання та екстернату при існуючих педагогічних навчальних закладах⁷⁴. Центрами заочного навчання були існуючі педзаклади, викладачі яких мали допомогти вчителям «скласти іспити за педагогічний інститут чи технікум і здобути атестати»⁷⁵.

Перші результати атестації були вкрай непривабливими. За наведеними О. Кліцаковим даними, у Донецькій області з 10 692 осіб, що пройшли до початку 1937 р. атестацію, лише 2 022 одержали звання учителя, 8 051 осіб були допущені до тимчасового викладання в школі, 619 було заборонено працювати в школі до отримання ними відповідної освіти⁷⁶. У Дніпропетровській області звання вчителя було присвоєне лише 16,7% викладачів, 5,5% було заборонено працювати в школі, а 77,8% — запропоновано одержати освіту в заочних вузах або технікумах⁷⁷. Такі невтішні результати за умови дотримання всіх задекларованих процедур загрожували самій системі шкільної освіти: заборона вчителювати тим, хто не пройшов атестацію (і не отримав диплому протягом року) насправді означала б масове закриття шкіл. Тому вимоги до освітян були дещо пом'якшені і водночас активізовано систему перепідготовки вчителів.

19 червня 1937 р. РНК УСРР та ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову «Про підвищення кваліфікації вчителів», у якій наголошувалося на незадовільній роботі педагогічних інститутів та педагогічних шкіл по набуттю педагогічної освіти вчителями. Підкреслювалося, що значна частина педагогів ще не охоплена екстернатурою та заочним навчанням, відзначався недостатній контроль над навчанням, визнавався той факт, що «кількість учителів, що закінчили навчання, зовсім мала»⁷⁸. Керівництво УСРР поклато на наркома освіти персональну відповідальність за «здобуття всіма вчителями початкової школи закінченої середньої освіти, а вчителями середньої школи вищої освіти у встановлений строк — 1 серпня 1938 р.»⁷⁹. Подібний принцип персональної відповідальності за здобуття вчителями підпорядкованих їм шкіл педагогічної освіти поширювався на завідувачів відділів освіти обласних, міських та районних органів влади. У постанові детально розписувався план організації заочного навчання. Характерним для духу постанови було положення про те, що «кожний вчитель-заочник має право в перший-ліпший час складати заліки»⁸⁰. Завдання ставилися нереальні, а з огляду на розпочату восени 1937 р. нову хвилю репресій проти керівництва освіти УСРР, говорити про можливість їх виконання у скільки-небудь закінченому вигляді не доводиться. Рівень освіти вчителів як до, так і після ухвалення рішень про обов'язкову атестацію характеризує наступна таблиця⁸¹:

Характеристика педагогічних кадрів УРСР за освітою

Класи	роки	Загал. к-сть вчит.	З вищою освітою				З середньою				Незакінчена середня	
			всього		педагогічна		всього		педагогічна			
			К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1-4	1932/33	88505	2468	2,8	1170	1,9	46376	52,4	36778	41,6	39661	44,8
	1935/36	84689	1657	1,9	1193	1,4	41539	49	30695	36,2	41603	49,1
	1937/38	92349	1119	1,2	906	1	51988	56,3	49130	53,2	39242	42,5
	1938/39	94669	2269	2,4	1065	1,1	63475	67	46864	49,5	28925	30,6
5-7 ⁸²	1932/33	46210	13739	29,7	13449	29,1	28742	62,2	24167	52,3	3729	8,1
	1935/36	55426	20723	37,4	18473	33,3	32330	58,3	25237	45,5	2371	4,3
	1937/38	68286	19750	28,9	17381	25,5	41920	61,4	29498	43,2	6616	9,7
	1938/39	75368	27966	37,1	22109	29,3	41527	55,1	32658	43,3	5875	7,8
9-11	1932/33	-	-									
	1935/36	-	-									
	1937/38	12257	9088	74,2	8935	72,9	2986	24,3	2473	20,8	183	1,5
	1938/39	15507	12688	81,8	11165	72	2219	14,3	1054	6,8	600	3,9
всього	1932/33	134715	16207	12	15219	11,3	75118	55,8	60945	45,2	43390	32,2
	1935/36	140115	22380	16	19666	14	73869	52,7	55932	39,9	41974	29,9
	1937/38	172892	29957	17,3	27222	15,7	96894	56	81101	46,9	46041	26,6
	1938/39	185544	42923	23,1	34339	18,5	107221	57,8	80576	43,4	35400	19,1

Наведені у таблиці показники спонукають до висновку, що ситуація напередодні атестації справді була незадовільна. За станом на 1 січня 1936 р. лише 16% вчителів мали вищу педагогічну освіту і водночас майже 30% не мали навіть закінченої середньої⁸³. І це незважаючи на зазначене в *табл. 6.* зовсім незначне (5,5 тис.) зростання кількості вчителів у порівнянні з 1932/33 навчальним роком та діяльність не менше 40 педвузів та 60 педшкіл. До речі, вказана у цій таблиці загальна кількість вчителів не збігається із раніше наведеними нами кількісними даними *табл. 1* та *табл. 2*: в 1932/33 навчальному році в *табл. 6.* показано більшу, а інших випадках — меншу кількість вчителів. Якщо звернутися до атестаційних вимог, то виявиться, що 62% вчителів початкових класів та 70,7% навчителів 5–10 класів не мали права викладати в школі без набуття педагогічної освіти за два роки.

Слід визнати, що результати заходів по наданню педагогічної освіти вчителям були досить такі вагомими. Однак про виконання поставлених завдань і мови не йшло. До серпня 1938 р. в школах ще залишалося 19,1% вчителів з незакінченою середньою освітою і всього лише 18,5% мали вищу педагогічну освіту. Якби влада суворо дотримувалася ухвалених раніше вимог до педагогів, то їй довелося б звільнити 48,1% вчителів початкових класів, 74,5% — 5–7 та 28% вчителів 9–11 класів⁸⁴.

Окрім наявності педагогічної освіти важливим є педагогічний стаж. З роками приходять досвід та вміння спілкуватися з дітьми, відсіюються ті особи, які

розуміють, що педагогіка не їх призначення, або які не влаштовують владу. Для більшовицької влади дореволюційний досвід, а відповідно і тогочасні цінності, не були бажаними, однак вона не збиралася цілковито відмовлятися від вчителів, які працювали на освітній ниві ще з дореволюційних часів. Вище ми вже наголошували на стрімкому розширенні шкільної мережі та збільшенні в 3 рази частки вчителства в суспільстві. Зі сказаного випливає, що значна частина освітян мала нетривалий педагогічний стаж. У **таблиці 7** демонструється узагальнена його картина за останні роки реконструктивного періоду.

Таблиця 7.

Характеристика педагогічних кадрів за стажем⁸⁵

Класи	роки	загал. к-сть вчит.	до 5		Від 5 до 10		Більше 10 років		З них більше 25	
			к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
1-4	1935/36	84689	45714	53,2	21 585	25,5	17 430	20,6	немає даних	
	1937/38	92349	50415	54,6	25 037	27,1	16 897	18,3	4 061	4,4
	1938/39	94669	40792	43,1	33 134	35	20 743	21,9	4 250	4,5
5-7 ⁸⁶	1935/36	55426	21667	39,1	16 709	30,2	16 950	30,6	немає даних	
	1937/38	68286	33077	48,4	18 288	26,8	16921	24,8	2 991	4,4
	1938/39	75368	28639	38	24 117	32	22612	30	3 770	5
9-11	1935/36	-	-							
	1937/38	12257	4518	36,9	3 350	27,3	4 389	35,8	783	6,4
	1938/39	15507	5247	33,8	4 652	30	5 428	35	990	6,4
всього	1935/36	140115	67381	48,1	38294	27,3	34 380	24,6	немає даних	
	1937/38	172892	88010	50,9	46 675	27	38 207	22,1	7 835	4,5
	1938/39	185544	74858	40,3	61 903	33,4	48 783	26,3	9 010	4,9

Останній показник, на який ми ще не звертали уваги, — партійність освітян. Вчитель в уявленнях компартійних керманців мав бути провідником комуністичного впливу на суспільство. Членів та кандидатів до членів КП(б)У серед вчителства на початок 1932/33 навчального року було 9 930, із них 2 125 — в початковій школі. Однак наприкінці реконструктивного періоду в КП(б)У перебувало всього 3 285 вчителів, і це незважаючи на значне зростання їх загальної чисельності.

На перший погляд логічним видається висновок про падіння авторитету компартії на селі. Однак насправді причини інші: з кінця 1932 і до кінця 1936 р. компартійними лавами пройшла масштабна чистка, перевірка та обмін партійних документів, в результаті яких кількість членів КП(б)У скоротилася майже вдвічі. Вступ нових членів був заморожений до кінця 1936 р., з партії лише виключали. До того ж і до початку чисток практика показувала, що вчителю-комуністу на педагогічну діяльність майже не залишалося часу. Наприкінці 1929 р. керівництво Дніпропетровської окружної спілки робітників освіти відверто визнавало: «Вчителі партійні майже не почувуються вчителями, тому що вони навантажуються іншою роботою і майже в колективі не працюють і тому у

нього дуже мало спільного з колективом, а вчителі розглядають свого колегу як «політкомісара», призначеного для роботи в колективі»⁸⁷. Разом з цим зміст отримуваних вчителями директив, а також аналіз різного роду звернень вчительства дає змогу зробити беззаперечний висновок — комуністичне виховання в школі й так перебувало на належному рівні і жорстко контролювалося владою. Тому кількість комуністів серед вчителів не характеризує справжній стан справ із комуністичним вихованням.

Про реальну роль комуністичного світогляду свідчить чисельність і частка комсомольців. Їх кількість збільшилася з 34 869 осіб у 1932/33 навчальному році до 49 608 осіб у 1938/39, але частка зросла не так помітно — з 25,9% до 26,7%, а разом з комуністами навіть незначно знизилася (з 31% до 28,5%)⁸⁸. Певною мірою на це вплинуло зниження активності вчительства в громадській роботі. Перед педагогами стояли настільки об'ємні освітні завдання, що Кремль влітку 1932 р. визнав за доцільне «запропонувати місцевим організаціям не відривати вчителя для громадської роботи під час занять в школі та готування до них (готування до лекцій, самоосвіта, участь на курсах і методичних нарадах і т. ін.), категорично заборонивши використовувати вчителя на виконання різних технічних доручень для роботи в сільраді РВК і т. ін.»⁸⁹. Досвідчені педагоги мали допомагати в професійному становленні своїм молодшим колегам. Однак це не означало, що освітяни опинилися на узбіччі агітаційного впливу. Характерною є заувага М. Скрипника, зроблена ним в грудні 1929 р.: «Хто стоятиме осторонь від нашого громадського життя, той кінець-кінцем підпаде під вплив ворожих нам класових елементів»⁹⁰. Просто комуністичне виховання передусім слід було застосовувати в навчальному процесі та в шкільній виховній роботі. Для перевиховання дорослого населення існували різного роду політосвітні органи.

Для впливу на саме вчительство окрім директивних і агітаційних засобів застосовувалася ще й профспілкova лінія. Майже всі учителі були членами спілки робітників освіти (*Робос*). За станом на 1 жовтня 1934 р. 183 з 185,8 тис. (98,5%) працівників початкових та середніх шкіл (тобто не лише вчителі, а всі, хто працював у школі) були членами спілки Робос⁹¹. У порівнянні з іншими галузями праці охоплення профспілкою вчителів було найвище. У середньому по Україні охоплення працюючих профспілками становило 75%⁹². Одним із основних напрямків діяльності спілки Робос поряд з пропагандою нового способу життя стала турбота про матеріальне забезпечення вчительства. Діючи насамперед через профспілкові важелі, Кремль в роки «великого перелому» зумів так побудувати свою політику, що переважна частина вчительства виконувала компартійні директиви не під адміністративним тиском, а ідеологічно свідомо та з економічних інтересів.

3. Матеріальне становище освітян

Матеріальне забезпечення вчительства доби реконструктивного періоду не було безпроблемним. Урядова політика у цьому питанні, а відтак і способи та величина матеріального забезпечення вчителів, розпадається на два часових відрізка. Під час першого з них, який продовжувався до 1934 р., грошова частка в матеріальному забезпеченні відіграла не надто вагому роль. Другий — з 1934 до 1939 рр., — це час поступового встановлення тієї структури шкільної

освіти та таких засад матеріального заохочення, що з невеликими змінами застосовувалися до кінця існування СРСР. В матеріальному забезпеченні вчителів на перше місце знову вийшла грошова оплата.

Символом, який продемонстрував знецінення грошей на початку «великого перелому», стала реорганізація Наркомату торгівлі на Наркомат постачання. Таке рішення було офіційно затверджене постановою РНК УСРР та ВУЦВК від 26 грудня 1930 р.⁹³ Але запровадити безтоварне виробництво Кремлю знову (як і в 1918–1920 рр.) не вдалося. Наприкінці 1934 р. відбулася зворотна зміна — на місці Наркомату постачання з'явився Наркомат внутрішньої торгівлі. В лютому 1935 р. це рішення затвердив XIII Всеукраїнський з'їзд рад та вніс відповідні поправки до Конституції УСРР⁹⁴.

Перед аналізом та порівнянням матеріального забезпечення вчительства у ці два підперіоди звернемо увагу на ті його складові, становлення яких протягом 1928–1939 р. відбувався поступально. Мова йде про пенсійне забезпечення ветеранів освітянської ниви та пільги сільським вчителям.

Лінія комуністичного виховання червоною ниткою проходила через спрямовані на вирішення матеріально-побутових потреб освітан владні рішення. Компартиїно-радянське керівництво намагалося створити такі умови для вчителів, коли б вони не за страх, а за совість та матеріальну вигоду служили Кремлю. Ця лінія проглядається навіть у нарахуванні пенсій. 3 липня 1929 р. ЦВК та РНК СРСР ухвалили постанову «Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років»⁹⁵. Головна вимога для отримання пенсійного забезпечення була цілком слухна — 25 років стажу на освітній роботі. Не вважалися перервою служба в Червоній армії, радянських і профспілкових органах, перебування у в'язниці з політичних мотивів за дорадянських часів, вимушене безробіття⁹⁶.

Здавалося б, мова йшла про забезпечення ветеранам освітньої галузі гідного матеріального забезпечення. Однак більш ретельний аналіз постанови спонукає до висновку, що на допомогу держави могли розраховувати лише ті вчителі, які були активними будівниками комунізму. Права на пенсію позбавлялися ті, хто у який-небудь період своєї діяльності потрапляв до категорії позбавлених виборчих прав осіб. Зокрема, це стосувалося «урядовців білих армій, керівників контрреволюційних банд», різного роду служителів культу та ін. А таких серед українського вчительства, особливо сільського «петлюрівського», було чимало. У пояснювальній до цього закону інструкції зазначалося: «Коли зазначену в цьому переліку особу буде поновлено в виборчих правах, їй надається право на пенсію на загальних підставах, але до її стажу не зараховують тієї роботи, що їй дана особа проводила перед тим, як стати причетною до справ, за які позбавляють виборчого права»⁹⁷.

Було ще одне обмеження. Пенсію мали право отримувати лише ті ветерани, які мінімум 5 років пропрацювали в радянській школі⁹⁸. У внесених у квітні 1931 р. змінах до закону було вирішено «продовжити до 10 років стаж радянської служби, потрібний, щоб одержувати пенсію за вислугу років»⁹⁹. В Україні цим самим позбавлялися права на пенсійне забезпечення ті освітяни, які в роки відмови влади від фінансування школи (1921/22–1923/24) були змушені покинути вчителювання або ж у якийсь із періодів з інших причин хоч ненадовго переходили на іншу роботу.

Розмір пенсії за вислугу років для вчителів за законом 1929 р. становив 30 руб. для вчителів I концентру (1–4 групи) та 40 руб. для вчителів 5–7 груп¹⁰⁰. Для порівняння зауважимо, що на 1928/29 рік пересічна ставка вчителя I концентру становила 56,9 руб. у місті та 47 руб. на селі, а вчителя II концентру 76,6 руб. у місті та 68,9 руб. на селі¹⁰¹. Оскільки заробітна плата складалася не лише з ставки, то можна висловити припущення, що пенсія мала складати приблизно половину заробітної плати. Це положення було уточнено в 1931 р. Пункт 6 видозміненого закону про пенсійне забезпечення мав такий вигляд: «Пенсію встановлюється в половині пересічної місячної заробітної плати за останні 12 місяців до призначення пенсії».

У 1931 р. було змінено ще одну норму. За законом 1929 р. особа, яка залишалася вчителювати, з усієї пенсії отримувала лише 10 руб.¹⁰², а з 1931 — половину пенсії незалежно від заробітку¹⁰³. Якщо ж новоявлений пенсіонер вирішив би працювати на якійсь іншій, не освітній роботі, то сума його нової зарплатні та вчительської пенсії не мала перевищувати заробітної вплати за останній рік праці¹⁰⁴. Іншими словами, якщо на новому місці роботи колишній вчитель отримував більше, ніж у школі, то він позбавлявся права на пенсію. Цікава деталь пенсійного забезпечення: на штатних викладачів фізичної культури в школах та інструкторів з фізичної культури дія пенсійного законодавства поширилася лише з квітня 1934 р., коли спеціальне рішення про це ухвалив ВУЦВК¹⁰⁵. Та й до самої фізкультури, як «органічної частини комуністичного виховання», увага влади з середини 1930-х рр. відчутно підвищилася¹⁰⁶. Як було відзначено в постанові РНК УСРР від 3 вересня 1935 р. «Про фізичне виховання в початковій і середній школі», уроки фізкультури та різного роду спортивні гуртки, які потрібно було організовувати в школах, «виховують навички, застосовувані в трудовій та бойовій обстановках»¹⁰⁷.

Важливим засобом заохочення до праці сільських вчителів, які й склали основну масу вчительства, було надання пільг. До 1930 р. діяло положення від 5 серпня 1925 р. «Про пільги для навчителів у сільських школах соціального виховання»¹⁰⁸. В ухваленій 24 липня 1930 р. постанові ВУЦВК та РНК УСРР «Про пільги робітникам соціально-культурних установ» нічого принципово змінено не було, хіба що пільги сільських вчителів було поширено на інші категорії працівників. Так само, як і раніше, сільські і селищні ради повинні були забезпечити вчителів «незалежно від розміру одержуваної на посаді заробітної плати, безплатним житлом, по змозі при відповідній установі, з опаленням і освітленням коштом відповідного бюджету», а у випадку відсутності такого житла — повну компенсацію грошима¹⁰⁹.

Діти вчителів, які попрацювали щонайменше три роки в сільській школі (раніше норми про три роки не було) отримували пільгові умови при вступі до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів «і по змозі забезпечувалися стипендіями». Було підтверджено також норму про доплату за роботу в сільській місцевості за кожні три роки роботи (але не більше чотирьох надвишок). Відлік дії цієї норми перенесли з початку 1925/26 навчального року на 1 жовтня 1926 р. та замість визначеної у 1925 р. частки (10% до основного окладу) диференціацію зробили за освітою та концентром. Так, вчителі з вищою або середньою педагогічною освітою I концентру мали отримувати доплату 72 руб. на рік,

а з іншою освітою — 60 руб. Для II концентру ставки були трохи вищими — за кожні три роки роботи в селі вчителям належало отримувати щорічну надбавку в 125 руб. для тих, хто отримав вищу освіту, і 100 руб. — для усіх інших викладачів¹¹⁰. У новій редакції закону зник пункт про надання сільським вчителям «на час літньої перерви чергової відпустки реченцем на 2 місяці»¹¹¹.

Через чотири роки, вже після того, як була ухвалена згадана нами вище постанова ЦК ВКП(б) «Про структуру школи», ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили директиву «Про додаткові пільги вчителям загальноосвітньої школи». У ній йшлося про поширення деяких існуючих пільг на нові категорії освітян та про появу нових надвишок. Положення 1930 р. про надвишки до заробітної плати за кожні три роки стажу розповсюджувалися тепер на «педагогічно-інструкторський персонал» усіх міських шкіл. Щоправда, для них точкою відліку було 1 вересня 1931 р. і необхідною умовою була ще й безперервна праця протягом останніх двох років на одному місці або ж переведення за наказом органів народної освіти¹¹².

Для сільських вчителів теж вводилися нові заохочення до праці. Щоб укоринити вчителя в селі на додаток до вже існуючих надвишок вводився новий їх тип — «за безперервну роботу в одній школі». Принцип був схожий на попередній — за 3 роки безперервної праці в одній школі, але не більше 4 надвишок. Відлік йшов з 1 вересня 1931 р. Розміри надвишок в рік були таким: «а) в початковій школі для тих, хто мають вищу й середню освіту — 48 крб., для тих, хто має іншу освіту — 36 крб.; б) у старших класах неповної середньої школи (5, 6, 7 класи) та середньої школи (8, 9, 10 класи) для тих, хто мають вищу освіту, — 80 крб., для тих, хто має середню — 65 крб.»¹¹³.

Незважаючи на усю важливість пенсійного забезпечення та всіляких пільг, не вони були визначальними в матеріальному забезпеченні вчителів. В певний період навіть і не заробітна плата була для них головним матеріальним стимулом. Разом з цим темпи зростання пересічних заробітків у галузі освіти були вищими у порівнянні з іншими галузями праці, що свідчить про справді підвищену роль вчительства в будованому комуністичному суспільстві. Так, якщо в 1927 р., тобто напередодні «великого перелому», річні заробітки освітян, якщо взяти по галузях праці, були вищими лише за поденних робітників, хатніх робітниць та працівників сільського господарства, то в голодоморні 1932 та 1933 рр. вони вже випереджали ще й велику (за винятком службовців, в тому числі інженерно-технічних робітників) та дрібну промисловість, будівництво, транспорт (за винятком водного), торгівлю, громадське харчування, охорону здоров'я¹¹⁴. У абсолютних цифрах пересічна річна зарплатня зросла з 522 руб. в 1926/27 р. (43,5 руб. в місяць) та 1959 руб. в 1934 р. (161 руб. на місяць)¹¹⁵. Найбільш бурхливим було зростання у вирішальні роки «великого перелому». Так, якщо в 1929 р. зростання становило близько 11% по відношенню до попереднього року, то в 1930 — 25%, в 1931 — 43%, в 1932 — 26%, а вже в 1933 — 7%, в 1934 — 12%¹¹⁶. В той же час, як це не парадоксально виглядає, саме роки найбільшого зростання заробітної плати були найважчими в матеріальному плані.

Головним питанням матеріального забезпечення стало харчування вчителів та їх утриманців. На селі воно було найбільш безпосереднім чином пов'язано із

хлібозаготівельною кампанією. Зауважимо, що вчителі небезпідставно розглядалися владою як агенти впливу. Освітяни в більшості своїй розуміли об'єктивну потребу індустріалізації, необхідність змін в організації сільськогосподарського виробництва. Більшовицькі ідеологи в свою чергу зробили все, щоб ототожнити потребу цих змін із комуністичним будівництвом. 13 серпня 1929 р. керівництво спілки Робос звернулося до освітян із посланням, у якому виклало своє бачення ситуації. Зауважимо, що це був початок нової хлібозаготівельної кампанії, в ході якої остаточно були перекреслені будь які сподівання до ненасильницького створення колективних господарств на селі та зроблено вирішальний крок до позбавлення селян будь-яких матеріальних стимулів щодо сумлінної праці. У цитованому зверненні акценти, звичайно, були розставлені зовсім по-іншому (*збережені мовні особливості документу — Авт.*):

«До всіх профорганізацій спілки Робос та до всіх освітян»¹¹⁷.

Однією з форм зв'язку між п'ятирічним планом промисловості та сільського господарства є ПОСТАЧАННЯ ХЛІБОМ.

Реконструкція старих підприємств і побудова нових, організація роботи на заново побудованих підприємствах, вимагає додаткових кадрів робітників, яких треба постачати хлібом. Розвиток сільського господарства в тих галузях, які не продукують хліба /бавовна, вівчарство і т. ін./ вимагають також постачання тих груп населення, що ведуть це господарство. Нарешті, для виконання плану, треба мати й деякі резерви хлібу.

Всі ці обставини роблять постачання хліба значним і важливим фактором у виконанні 5-річного плану нашого господарства і вимагають особливої уваги до переведення хлібозаготівлі з максимальною успішністю...

Минула хлібозаготовча кампанія свідчить, що участь освітян зростає, порівнюючи з попередніми роками, але все ж таки не в достатній мірі. Крім того, були факти, коли деякі групи освітян недостатньо розуміли, що хлібозаготівля це є одна з форм класової політики партії на селі, що куркуль без примусу хліб не дасть і що взяти хліб нього можна лише на основі класової боротьби. Нарешті, були випадки, коли окремі освітяни, головне ті, що мають власне господарство, ставали активно на бік куркуля.

В цю хлібозаготівлю треба, щоб освітяни не лише збільшили свою участь в ній, але й піднести її на вищий щабель: **ВИЯВИТИ ЧІТКУ КЛАСОВУ ПОЗИЦІЮ В УСІЙ СВОЇЙ РОБОТІ.**

Зокрема, на освітян падає завдання:

1. Роз'яснити значіння хлібозаготівлі, як звена, що в'яже окремі розділи загального пляну і сприяє виконання його.

2. Роз'яснити значіння хлібозаготівлі, як класової політики партії на селі.

3. Популяризувати плян хлібозаготівлі району й окремого села.

4. Організувати періодичну перевірку виконання плану.

5. Допомогати партії в організації бідняцько-середняцької громадськості навколо планових завдань хлібозаготівель.

Всі форми масової роботи /доповіді, бесіди, інсценіровки, стінні газети й бюлетені, суди, походи, демонстрації й т. ін. / треба мобілізувати для цієї роботи широко застосовуючи методи соцзмагання /села з селом, земгромад, кутків, окремих господарств/.

Оскільки в минулі кампанії куркулі намагалися використати деякі відсталі групи села, зокрема селянок, звернути особливу увагу на роботу серед жінок»¹¹⁸.

Таким чином ця інструкція, як і політика влади загалом, мала на меті зробити із вчителя щось на кшталт комнезамівця періоду 1920–21 рр., але, в силу свого становища на селі, краще політично підкованого та більш впливового. Непов'язаний із сільськогосподарським виробництвом, але матеріально особисто зацікавлений у хлібозаготівлях вчитель мав стати активним провідником комуністичного штурму та нового внутрішньоселянського розбрату. Бачимо, що даній інструкції немає жодного слова про те, як сприяти збільшенню *виробництва* хліба, увага зосереджена винятково на тому, як його *забрати*. Організаційні важелі як агітаційно-пропагандистської роботи, так і заходів, спрямованих на забезпечення вчителів різного роду продовольством, зосереджувалися в спілці Робос.

У зв'язку із різким збільшенням хлібозаготівельних планів з урожаю 1929 р. почалися реальні труднощі в забезпеченні продовольством освітян. Після неврожаю 1928 р. проблема вирішувалася тим, що вчителям дозволяли купляти певну кількість хліба в місцевих кооперативних магазинах за заготівельними цінами. Урожай 1929 р. був непоганий, то ж потреба в такому способі постачання вчителів начебто відпала. Тогочасна ситуація досить ґрунтовно характеризується у датованому 3 вересня 1929 р. звіті Дніпропетровської окружної філії спілки Робос до Харкова: «По районах округи припинили видавати учителям борошно на харчування. По більшості районів його не видають вже два місяці. Кооперація по заготовних цінах хліба не продає. Купувати в селян по вільних цінах — це порушує хлібозаготовчі плани і робітники на це в масі не йдуть. На базарах часто й густо трапляється, що від учителя ховають печений хліб /заява Дніпропетровського РМК, Магдалинівського і т.д./. Тому зараз масове явище, що перед Окрфілією ставиться питання про регулювання постачання хлібом. Окрторг (*окружне відділення наркомату торгівлі — Авт.*) заявляє, що інструкція минулого року про постачання борошном сільської інтелігенції не відмінена і тому райвики мають за цією інструкцією вести постачання хлібом.

На місцях /Солонянський район/ райвиконком пояснює, що постачали хлібом у минулому році тому, що його тоді мало було, тепер, коли багато, учителі повинні самі про себе дбати. На думку окрфілії, це не вирішення питання, це буде штовхати учителя робити те, проти чого він разом з окрвиконком бореться на селі. По деяких місцях учителі купують у селах хліб і кооперація зараховує селянинові продаж на рахунок того, що він має здати по хлібозаготівлі, незалежно від того, по якій ціні хліб продано»¹¹⁹.

Таким чином, представники Дніпропетровської окружної філії спілки Робос навіть не обмовились про економічну неефективність здійснюваних владою заходів. Єдиною метою цього звернення стало доведення необхідності взяття державою на себе питання забезпечення сільських вчителів продовольством, оскільки в іншому випадку вони не стануть активними провідниками політики Кремля. Було заявлено, що «цю справу слід розв'язати так, щоб вчителі одержували в плановому порядку хліб від кооперації і ось чому:

- 1) Це збереже реальну зарплатню робітників;

2) Зараз та частина, що займається власним господарством, забезпечена хлібом. Це явище штовхає і останніх робітників на те, щоб теж зайнятися господарським «обростанієм». Багато вчителів так і кажуть, що з осені будуть для себе сіяти.

Таке явище негативно впливає на соціальну структуру учительства. Крім того, це відтягне масу вчительства від виробничої і громадської роботи.

3) Ведуть роботу в лікнепі, позиці, хлібозаготівельній кампанії»¹²⁰.

Подібні аргументи використовували освітяни і з інших регіонів УСРР. 11 жовтня члени районного відділу Іванківської спілки Робос на Київщині відзначили, що «та кількість борошна, що відпущена спілці РОБОС на жовтень місяць у розмірі 24 пудів на 92 членів, на утриманні яких знаходиться понад 150 їдців, з'являється нічим іншим як глумом над освітянською масою, тою масою, яка в цілому приймає саму активну участь в проведенні усіх поточних кампаній, зокрема, в кампанії по хлібозаготівлі... Таке забезпечення членів спілки Робос і надалі ставить під загрозу всю освітянську масу, примушуючи її цим іти за допомогою до заможного селянства, а то й куркуля, й платити йому по 5–6 карб за пуд зерна. Не говорячи про те, що це надзвичайно кепсько відбивається на економічному стані вчительства, такий стан справи із хлібопостачанням може довести невитриману масу освітян до збочення з ідеологічного боку, кинувши її в обійми куркуля — ворога сучасної перебудови села»¹²¹.

Владні органи погодилися з такими доводами освітян. Можливо, не скрізь і не завжди, але загалом ситуація із хлібопостачанням залагодилася, скарг значно поменшало. Типовою можна назвати розвиток ситуацію в Чернігівській окрузі: «Окрторгвідділ, отримавши директиву Наркомторгівлі, наприкінці вересня місяця визначив наряд на постачання хлібом учителів, не беручи до уваги ні утриманців, ні техробітників, що не мають власного господарства. Жовтень місяць був першим місяцем, коли вчительство почало одержувати хліб». Незабезпеченість утриманців та технічних робітників викликала обґрунтовані нарікання. Та вже в листопаді проблема була вирішена — вчительські родини отримали на місяць 9 кг борошна на їдця. У звіті Чернігівської окрфілії Робос від 20 листопада 1929 р. відзначалося: «Визначення сталої одноманітної норми забезпечення хлібом не тільки учителів, а і їх утриманців, забезпечення хлібом техробітників — все це внесло значне заспокоєння в освітянську масу»¹²².

Звичайно, не скрізь постачання було налагоджено добре. Приміром, у зверненні Білоцерківської окрфілії Робос зазначалося, що «питання не вирішено до кінця» та констатувалося «перетворення профоб'єднань на борошняні крамниці». Цікаво, що недоліком визнавалося не саме «перетворення на крамницю», а та оставина, що «лише борошняну». Зауважувалося на потребі взяття під контроль Робос постачання іншими продуктами¹²³.

Наприкінці 1929 р. спілка Робос почала суворо відстежувати участь вчителів в колективізації та в посиленні агітації за неї. У грудні 1929 р. були підбиті перші підсумки. Вони були неповні і говорили радше про тенденцію, аніж про результати. Так от, в Київській окрузі за даними з 9 (з 21 наявних) районів членами колгоспів стало 37 учителів, причому 7 із них — їх головами¹²⁴. Цікава деталь: вчителя, який вів підготовчу роботу по організації колгоспу, а потім відмовився стати його членом, районна спілка вирішила виключити з членів спілки Робос¹²⁵,

що по суті означало його звільнення з роботи. Схожою була ситуація в усіх округах, де колективізація більш-менш просунулася вперед. Приміром, в Зінов'ївській окрузі «в організації СОЗ приймає участь до 80% загальної кількості освітян, що водночас, з'являються в більшій своїй частині організаторами і керівниками колективів СОЗ»¹²⁶. В Кременчуцькій окрузі на Семінівській районній конференції освітян було вирішено: «Кожен член спілки, що користується землею, повинен бути членом СОЗу чи колективу»¹²⁷ і т. ін. Мотиви вступу вчителів до колгоспів називалися у звіті Дніпропетровської окрфілії спілки Робос, де вчительство, «яке мало землю, майже все увійшло до СОЗу»: «Головними факторами, що сприяли вступу вчительства до СОЗу це, з одного боку, розуміння, що мати своє індивідуальне господарство перешкоджає йому в громадській роботі і ставить в невідгідній позиції щодо активу і громадсько-політичних організацій, а, з другого боку, вступ до СОЗ вчителя, який немає змоги як слід обробити землю, вигідно з матеріального боку»¹²⁸.

Ігнорування потреб учителів в тогочасних умовах могло призвести до повторення гіркого досвіду революційних та перших пореволюційних років, коли чимало освітян опинилися в перших рядах антибільшовицького спротиву. Влада це усвідомлювала. У цьому ж звіті Дніпропетровської філії спілки Робос відзначалося: «Нерегулярне і неповне постачання хлібом вчительства (*тобто про відмову від постачання мови не йшло — Авт.*) штовхає вчительство на переоцінку свого місця в загальній радянській системі і в таких випадках іноді приходить до висновку, що учитель був і є непотрібний у порівнянні з іншими групами трудової інтелігенції на селі»¹²⁹.

Тривала «артпідготовка» у вигляді громадських навантажень, агітаційно-пропагандистської роботи, різного роду курсів та врешті цілковитої матеріальної залежності вчителя від влади зробили свою справу. Освітяни у переважній своїй більшості брали активну (і добровільну) участь у хлібозаготівлях та колективізації. В українській історіографії, навіть в новітній, до вчительства доби сталінської модернізації традиційно ставляться з пієтетом. Педагоги навіть у присвячених Голодомору та колективізації працях виглядають як жертви владної політики. Зокрема, такий висновок впливає з опублікованої в 2003 р. статті В. Даниленка та М. Кузьменка¹³⁰, в якій аналізується становище вчительства на початку 1930-х рр. Лише в деяких працях висвітлення ролі вчительства в здійсненні «великого перелому» стало більш різноманітним. Зокрема, Н. Бем відзначає: «Значна частина сільських вчителів була провідником волі сталінського керівництва на селі, самовіддано виконувала покладені на неї завдання та громадські доручення. Так, на засіданні сільради та активу комнезаму у с. Тарасівка Китайгородського району Кам'янецької округи обговорювалося питання про боротьбу з куркульським елементом. Протоколом засідання була зафіксована загальна думка присутніх про те, що на селі куркулів немає, і тільки вчителька категорично заперечувала проти тієї ухвали, залишившись при окремій думці»¹³¹.

Подібні приклади були непоодинокі, активна участь вчителів у здійсненні державної політики була нормою, а не винятком. Н. Бем слушно відзначає наслідки такого становища: «Незадоволення хліборобів колективізацією, розкуркуленням і перегинами в податковій політиці виявилось в негативному став-

ленні селян до сільських вчителів, свавільному ставленню до них з боку низового радянського апарату»¹³². Таким чином, в умовах поширення селянського руху навесні 1930 р. вчителі часто зазнавали переслідувань з боку селянських мас.

У звітах до керівництва спілки Робос з місць відзначалося, що в першій половині 1930 р. погрози та побиття вчителів стали нормою. Приміром, в одному з районів Шепетівської округи «тільки в одному селі не побили вчителя» В іншому «учителі не припускали розгрому насінневого фонду. Всіх вчителів важко побито, двох захопили в полон, з яких одного хотіли повісити, але тільки тяжко побили». В Старокостянтинівському районі «в Іршиках товпа напала на хату, почала ломати стіни, вчителі відстрілюючись, забили одного куркуля та двох поранили»¹³³.

Звичайно, не всі вчителі були активними прихильниками колективізації та «ліквідації куркуля як класу». Наприклад, сільська вчителька Зоя Борщова в листі до «Крестьянской газеты» писала: «Мені 38 років, я батрачка та народна вчителька одночасно. Особисто я не скривджена радянською владою: маю 1 й ¼ десятини землі, продподаток не сплачую, бо не маю коня, але буду захищати куркулів, тому що вони й за мене продподаток сплачують. Якби вся держава складалася з таких, як я, то як би вона існувала? Куркульське господарство нажите потом. Я сама хотіла б бути чесним куркулем, але я б раділа, що великий податок сплачую та своїм вмінням працювати... державі приношу користь»¹³⁴. Але такі погляди серед освітян були винятком. Радянська влада значною мірою впералася з завданням виховання «комуністичного» вчительства.

При усій їх «провладності» навіть взимку 1930 р. освітян матеріально забезпечували далеко не завжди так, як планувалося. Так, наприкінці лютого в Сталінській, Дніпропетровській, Зінов'ївській, Бердичівській, Харківській, Криворізькій, Сумській, Тульчинській, Конотопській та Миколаївській округах на два-три місяці затримувалася зарплата, подекуди (Бердичівська, Шевченківська округи) була майже двомісячна затримки із видачею хліба. Та вчительство залишалося активним учасником ініційованого владою нищення самодостатнього селянства. Це було цілком закономірно, оскільки радянські педагоги і економічно незалежне від влади селянство на той час вже були самі по собі антагоністами.

У самий розпал колективізації зразка 1930 р. скарги на несвоєчасне постачання фактично припинилися. Однак з травня ця проблема знову постала. Як випливає з листування в системі спілки Робос, у травні 1930 р. окрторги отримали «загальне розпорядження припинити будь-які видачі хлібу по районах». «От унаслідок цього багато скарг від освітян на хлібопостачання», — зауважувалося в одному з таких звернень¹³⁵. Яскравим прикладом, який характеризує місце вчителя на селі в умовах ще до кінця здійсненої колективізації, є лист одного з радянських педагогів до газети «Народний учитель». Наведемо його увесь, оскільки вказані у ньому проблеми були типовими для всієї України, хіба що конкретні вияви негативного ставлення до вчителя могли різнитися:

«Коли б не чергові вибрики куркульні, то може б і не писалось. Чи бачив хто таке: у нашому селі селянки оголосили бойкот вчителям не продавати їм нічого, краще везти за 20–25 верст на базар 1 ф. масла й продати його дешевше, але не

вчителю. Ходять чутки, що це за «розкуркулення», «колективізацію» «усупільнення» й т.п. І ми за свої гроші /що й досі одержуємо їх як не через 1,5 місяці, то через 2,5 місяці/ не можемо купити фунта масла, стакана сметани. Не без винятків, є свідомі жінки, що продають продукти, але таких можна по пальцях перерахувати. Дійсно, наші вчителі проробили дуже велику роботу в справі колективізації — не обійшлося й без «запаморочень», але ж вони не винні, що керуючі органи перекручували лінію партії. Сільрада цього не знає, а може знає і мовчить. Коли б у нас був базар, то це б ми не журились, а то біда, що відірвані й від району і від залізниці, і від базару. Та й, аж серце щемить, що живеш у ворожому оточенні і на тебе дивляться як на антихриста. Прийдеш в кооператив за чим-небудь, селяни всіляко ображають, глузують, посилають полоти соняшники, вимагають віддати їм свою зарплатню, взивають «дармоїдами», «панамі», нахваляються «розкуркулити», всього не перепишеш.

В нас борошна дають по 20 ф., але наполовину яшине-просяно-кукурузяне, а останнє жито з вівсом. Цукру маємо по 300 гр. У кооперативі не те що не можна одержати яєчок, а йдеш купляти собі панчохи, так треба принести 10 крашанок, хочеш набрати дитині на сорочку — неси масло, крашанки, сало. Крашанки в селі 1 карб за десяток та й то не купиш, бо під бойкотом, а в кооперативі 32 коп. Нехай ми будем без панчох, а діти наші голі. Он як живи «духом божим». І нікому не клопін, що падає працездатність, енергія і бажання працювати, бо часто-густо кішки (так в тексті — Авт.) «марі іграють»¹³⁶.

Як впливає із листа, вчитель усвідомлював, що перебуває «у ворожому оточенні, яке вбачає в ньому «антихриста» і «дармоїда». Основною вимогою дописувача, або, іншими словами, шляхом вирішення проблеми, вбачалося взяття державою на себе матеріального забезпечення освітян. Таке бачення було типовим для радянських педагогів.

З початком хлібозаготівельної кампанії 1930–31 рр. кількість подібних звернень зросла. Втім, вчителі не завжди апелювали до влади, іноді вони просто кидали роботу. Так, за повідомленням виконкому Устимівської спілки Робос від 10 вересня 1930 р. з цього району перед початком 1930/31 навчального року виїхало 30 осіб. Хоча формально причини були вказані різні, у цьому повідомленні відзначалося таке: «Мотивівка що до пересування такої кількості товаришів — це кепське матеріальне забезпечення та відсутність постачання. З квітня місяця по цей час спілчани району окрім борошна нічого не отримували»¹³⁷.

Масових відходів вчителів з роботи, особливо з огляду на важливість їх ролі у здійсненні розпочатих владою заходів, компартійна верхівка допустити не могла, а потребу забезпечити вчителя зрозуміла. В ухваленій 28 серпня 1930 р. постанові ВУЦВК та РНК УСРР наголошувалося: «Ураховуючи важливість і складність нових завдань, що їх покладається на вчительство, визнати за потрібне значно поліпшити з нового бюджетового року матеріальний стан вчителів трудової школи й запропонувати Народному комісаріатові фінансів УСРР, районним виконавчим комітетам і міським радам вжити потрібних заходів до поліпшення матеріального стану вчительства. Запропонувати Народному комі-

саріату торгівлі забезпечити з 1 жовтня 1930 р. постачання вчителям сільської трудової школи та членам їхніх родин продуктів харчування й промислових товарів за нормами, встановленими для промислових робітників»¹³⁸. 23 січня 1931 р. постановою ВКК та РНК СРСР було внесено корективу у це положення: «Постачання вчителям сільської трудової школи хліба, цукру, чаю й промислового краму провадити за нормами робітничого постачання в даній місцевості»¹³⁹. Зауважимо, що норми постачання робітників села були відчутно меншими за промислові.

Ще до ухвалення централізованих постанов на місцях подекуди відшукували можливість забезпечити вчителів. Так, 31 серпня 1930 р. Херсонський окрввідділ спілки Робос повідомив: «На сьогодні Окрторгвідділ знаходе можливим забезпечити вчителів на рівні з робітниками села 2-й групи /1-а група є робітники радгоспів та тракторних майстерень) в такому розмірі»¹⁴⁰:

	працюючим	утриманцям
хліба	600	300
цукру	400	300
взуття	1 пара	---
промкрам	6 метрів	----

У всеукраїнському масштабі норми постачання було упорядковано у вересні 1930 р. Знаковою стала надрукована у «Вістях ВУЦВК» 7 вересня 1930 р. постанова, за якою «з метою забезпечення сприятливих умов сільського вчительства» встановлювалися такі норми постачання освітян села¹⁴¹:

<i>Назва продукції</i>	<i>Вчителі</i>	<i>Утриманці</i>
Печений хліб (на день, за бажанням замінюється на борошно)	600	300
круп	800	400
цукор	400	400
соняшникова олія (з жовтня)	250	100

Забезпечення хлібом та крупами мало надходити «з фонду 10% відрахувань від мірчука переважно перед усіма іншими витратами мірчука, а по цукру — із загальних сільських фондів»¹⁴². Таким чином, про централізоване постачання окремим рядком не йшлося, і тому збільшення норми для вчителів означало її зменшення для інших. У постанові також зазначалося, що «по дефіцитних промтоварах /мануфактура, взуття, готовий одяг та ін./ забезпечити поставання вчителів, вчительок та їх утриманців на однакових підставах з постачанням робочих села»¹⁴³.

Цей документ давав вчителям формальні підстави вимагати від місцевих органів влади забезпечити їх продуктами харчування та промкраном, однак не гарантував автоматичного і безпроблемного забезпечення. Встановлених норм треба було ще добиватися. Саме на це своїх підлеглих налаштовував ВУК Робос.

На місця розсилалися інструкції такого змісту: «Вам треба домагатися, щоб ці норми виконувала райкооперація, в разі невиконання норм ставити питання перед сільрадами та РВК»¹⁴⁴.

Не всі вчителі були задоволені офіційно затвердженими нормами постачання. Виявилось, що в ряді робітничих селищ освітяни до того часу забезпечувалися краще. Так, працівники Мар'ївської трудової школи (Попаснянський район) звернулися до ВУК Робос з таким питанням: «Цією постановою постачання вчителів промислових районів, зокрема, Попаснянського, погіршується й вчитель повинен згідно постанови одержувати менш від категорії службовців, бо до видання постанови вчителі одержували нарівні із категорією службовців і мали цукру 1000 гр., тепер 400 гр.; крупи 1000 гр., тепер 800. Олії теж одержували 1000 гр., а утриманці — 250. Таким чином, норми зменшені, а тому прохаю повідомити листовно або через пресу, чи можна в даному разі застосувати той закон, що погіршувати умови робітників не можна в тих випадках, коли до видання якогось закону робітники одержували більше?»¹⁴⁵.

Відповідь ВУК Робос була такою: «Законом, оголошеним у «Вістях» 7.09.30 року, передбачено загальні норми для сільського вчительства і робітничих селищ, де досі не видавано було нічого. Коли у вас досі вчителів постачали вищими нормами, то ніяк не треба припускати, щоб ті норми зменшувалися. Вам належить поставити питання перед місцевими організаціями про неприпустимість будь-якого погіршення умов праці». Насправді така відповідь окреслювала лише ставлення до проблеми самого керівництва спілки Робос, але не опиралася за законодавчо врегульовані положення. Тому ВУК одночасно звернувся до наркомату освіти з проханням домогтися заборони зменшення норм¹⁴⁶.

Здавалося б, проблема постачання вчительства була принципово вирішена. Однак за існуючою схемою вчителі «харчопродукцію» мали отримувати з місцевих фондів. Причому продукти видавалися щомісячно, а не на декілька місяців наперед. Тобто за відсутності вивезених у рахунок хлібозаготівель фондів на місцях вчительство могло залишитись без будь-якого забезпечення. Так і трапилося в багатьох місцевостях України вже навесні 1931 р. Ця ситуація достатньо висвітлена в історичних працях. Вперше в українській історіографії на важке матеріальне становище вчительства навесні 1931 р. звернули увагу ще в 1989 р. С. Кульчицький та Є. Шаталіна¹⁴⁷. Потім згадані ними відомості були опубліковані в збірнику документів¹⁴⁸ і відтак стали надбанням широкого кола науковців. З опублікованих документів також можна зробити висновок, що не останню роль в голодуванні вчителів відіграло негативне ставлення до них з боку селян.

Навесні 1932 р. ситуація повторилася. В охоплених голодом районах вчительство голодувало нарівні з усіма, а з огляду на відсутність запасів і потребу щомісячного постачання, подекуди і більше за інших. У листі Одеського обкому партії до ЦК КП(б)У від 23 травня 1932 р. відзначалося, що це не лише негативно відбивається на настроях вчительства, а й ставить під загрозу функціонування школи, оскільки вчителі просто кидають свою роботу¹⁴⁹. Визначалася і організаційна причина існуючої проблеми: «Таке становище в значній кількості районів пояснюється тим, що з осені 1931 р. колгоспи для постачання учителів

фондів не організовували, а зараз 80% колгоспів такі фонди створити неспроможні¹⁵⁰. Навесні 1932 р. влада реагувала на такі звернення і надавала допомогу на місцях. Не забували, звичайно, і про вчительство.

На початку хлібозаготівельної кампанії 1932/33 року змінилися підходи до формування фондів постачання педагогів. Укрколгоспцентр 25 серпня 1932 р. директиву до усіх голів облколгоспспілок, у якій зауважувалося: «1. Негайно виділити фонди у колгоспах районів суцільної колективізації для постачання вчителям хліба з розрахунку вчителю хліба — 600 грам на день, утриманцю — 300 грам., крупа (на місяць)— учителю 1000 грам, утриманцю — 500 грам. 2. Фонди виділити і забронювати, щоб цілком забезпечити вчителів і утриманців весь рік, хліб і крупу видається порядком, встановленим РКС і колгоспом: зерном, борошном або хлібом»¹⁵¹.

З огляду на важливу роль вчительства як в модернізації країни, так і в комуністичному вихованні влада намагалася не допустити повторення ситуації весни 1931 р., коли вчительство голодувало. Нові принципи формування учительських фондів, а відтак і матеріального забезпечення освітян, були затверджені спеціальною постановою РНК УСРР від 7 жовтня 1932 р. З огляду на її важливість наводимо повний її зміст:

«Про застосування постанови ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми й режим у середній та початковій школі» й виконання директив партії та уряду про постачання вчителів».

Щоб утворити нормальні умови постачання учителів на селі:

1. Встановити, що всі колгоспи повинні брати участь у постачанні вчителів харчо продуктами та виділити для цього потрібні харчові фонди на цілий рік.

2. Зобов'язати Укрколгоспцентр забезпечити цілковите застосування постанов ЦК ВКП(б) й Союзного Уряду, провадячи постачання вчителів та їхнім утриманцям у колгоспах районів суцільної колективізації з харчових фондів колгоспів за нормами промислових робітників та їхніх утриманців даного району, для чого визначити /за певним списком/ такі райони й дати протягом декади на місяць відповідну чітку директиву про постачання вчителів харчо продуктами за рахунок цих колгоспів.

На районах і селах із невеликим відсотком колективізованих господарств, для забезпечення постачання вчителів харчовими продуктами за нормами промислових робітників до виділених колгоспами фондів Облвиконкоми виділяють потрібну кількість харчових продуктів з централізованих фондів.

3 Зобов'язати НКпостачання виділені централізовані фонди на постачання вчителів розподілити поміж областями, порозумівшись з НКО освіти і ВУКом РОбос.

4. Зобов'язати НКпостачання та Вукопспілку протягом декади забезпечити постачання вчителів промкрасом, чітко визначивши порядок, за яким вчителі мають одержувати цей промкрас.

5. Зобов'язати облвиконкоми взяти справу постачання вчителів під особистий догляд, систематично перевіряючи її на місцях.

6. Доручити НК РСІ притягти до відповідальності керівників установ, що порушили директиви ЦК ВКУП(б) і Союзного Уряду про прирівнення вчителів до промислових робітників щодо постачання їх продуктами і промкрасом.

7. *Запропонувати органам Прокуратури підсилити нагляд за здійсненням наведених директив Партії та Уряду, притягаючи до судової відповідальності осіб, винних у зламнанні цих директив, у потрібних випадках провадити судові процеси відкритим порядком»¹⁵².*

Зазначені підходи до формування вчительських фондів та визнання важливим значення вчителя відіграло провідну роль в тому, що становище освітян в голодоморний 1933 р. було не гірше, а то навіть і краще за весну 1931 та 1932 рр. Очолований М. Скрипником Наркомат освіти намагався добитися якомога повнішого охоплення освітян централізованим постачанням. Визначаючи кількість сільського вчителства станом на 1 грудня 1932 р. в 110 500 осіб, наркомат зазначав, що колгоспи забезпечують постачання 68 687 вчителів та 77 369 їхніх утриманців, централізованим постачанням охоплено 21 900 вчителів та 21 900 їхніх утриманців та наполягав на видачі централізованих пайків ще 19 913 вчителям та 26 792 утриманцям¹⁵³.

Задекларована недоторканість вчительських фондів в колгоспах та їх особливість від інших продовольчих запасів мала різні вияви. Траплялися випадки нецільового використання цього фонду, як, приміром, в Солонянському районі Дніпропетровської області в березні 1933 р., де навіть склали акт з цього приводу¹⁵⁴. З огляду на час складення акту, ймовірно йшлося про відсутність продовольства у фонді. Більше зустрічається згадок про інші «зловживання» — перебільшені розміри вчительських фондів. Зокрема, про це як про спосіб ухиляння від хлібозаготівель йдеться у доповідній записці секретаря Харківського обкому партії Р. Терехова до ЦК КП(б)У від 16 грудня 1932 р. Характеризуючи становище в Кобеляцькому районі він відзначав: «В більшості перевірених колгоспів, окрім розбазарювання, крадіжок, розтаскування хліба, існує цілий ряд «фондів», під прапором яких ховаються і розбазарюються сотні центнерів хліба: фонд трактористів, в 2–3 рази перебільшений, фонд вчителів, фонд непрацевдатних, фонд громадського харчування»¹⁵⁵. На подібних способах «ухиляння» від хлібозаготівель наголошував Л.Каганович, занотувавши 24 грудня 1932 р. у своєму щоденнику випадки з наданням 27 центнерів зерна для вчительського фонду для 7 вчителів Ново-Українського та 130 центнерів для 7 вчителів Велико-Виськівського районів Одеської області¹⁵⁶.

Слід зазначити, що принципову «небезпеку» існування відокремлених вчительських фондів для хлібозаготівельної кампанії влада усвідомила невдовзі після ухвалення власних рішень про їх створення. Ще 15 листопада 1932 р. була ухвалена постанова РНК УСРР «Про фонди для постачання вчителів» у якій відзначалося: «Відмітити, що за одержаними РНК УСРР матеріалами в усіх районах Харківської та в більшості районів інших областей, спостерігається тенденція утворювання спеціальних фондів постачання вчителів на весь рік; в більшості випадках під виглядом цих фондів утворюються фонди для постачання всіх службовців, що набагато перекривають дійсну потребу вчителів. Запропонувати всім ОВК та РНК АМСРР дати на місця категоричну директиву про те, щоб в тих районах, де плани хлібозаготівель ще не виконано, негайно переключити не менш 85% цих фондів на виконання плану хлібозаготівель, зарахувавши це по відповідних колгоспах»¹⁵⁷.

Вказані вище конкретні приклади про перевищення вчительських фондів свідчили про фактичне невиконання цієї постанови, хоча про факт порушення центральних вказівок в цих документах не йшлося. Але сама постанова про використання вчительських фондів у хлібозаготівлях існувала і влада на місцях могла її застосувати. Приміром, на початку 1933 р. в Божедарівському районі Дніпропетровської області «разом з вивезенням посівматеріалу вивезено 80% учительського фонду»¹⁵⁸. Як відзначалося в довідці про настрої населення, «20% вчительського фонду, що залишилися, забезпечують вчителів приблизно на 1,5–2 місяці. Цей захід дещо сколихнув вчителів, які почали приймати більш активну участь в хлібозаготівельній кампанії, які намагаються не лише допомогти колгоспу виконати план, але й забезпечити засипання своїх фондів»¹⁵⁹. Іншими словами, вчителів ставили перед вибором: хочеш жити — вбивай інших.

На участі вчителів у вилученні продовольства слід зупинитися окремо. Вже опубліковані спогади, в яких досить часто роль вчителя при виконанні державних планів виглядає вкрай непривабливо. Як приклад, наведемо спогад Григорія Самійленка, 1915 р. народження, який на початку 1933 р. проживав в с. Тулиголови Кролевецького району Сумської області: «Ось приходять дитина до школи, а вчителька питає: «Чи хтось з вас хліб сьогодні їв? Підніміть руку». Дитина як дитина, знає, вона підняла руку. Зараз же батьків беруть і кажуть: «Що ж ти брешеш? У вас хліб є, а ти кажеш, що нема». Ну, й що було, знайшли»¹⁶⁰. Це вже не кажучи про вчителів комуністів та комсомольців, яких, за спогадом М. Френкіна, навіть із міст «брали на два, три тижні, місяць, два, три в якості уповноважених на село по викачуванню хліба»¹⁶¹. Звичайно, є спогади, в яких вказується, що вчителя толерантніше за інших уповноважених ставилися до голодуючих. Приміром, мешканка селища Білокуракине Агрипина Бондаренко, згадуючи хлібозаготівельну комісію зразка осені 1932 р., відзначає: «Боляче про це згадувати. Від хати до хати ходила комісія. Забирали все: худобу і зерно. Змітали все. В комісії були і добрі люди. За нас хотів заступитись вчитель. Говорив, щоб все не забирали, бо багато дітей. Але його не послушали»¹⁶². Однак у будь-якому випадку незаперечним є сам факт участі вчителя у бригадах, — влада сама поклала на вчителя такі обов'язки і відмовитися від них можливості не існувало.

Спогади у будь-якому випадку несуть відтінок проекції того часу, коли вони записувалися, на період, якого вони стосуються. Тому їх варто підкріпити документами зими 1932–1933 року. Вони збереглися в архівах. Ось сухе повідомлення з Одеського обкому спілки Робос до ВУК Робос: «Активна участь учительства у виявленні шкідницьких елементів в царині хлібозаготівель та залученні до колгоспів одноосібників. У Вознесенському [районі вчителями] виявлено 15 ворожих господарств, у Хмельівському 23 та залучено до колгоспів 40, у Благоївському 3, залучено — 5, у Хорлівському районі вчителі брали активну участь у відкритті ям, у Бобринецькому виявлено 168 ворожих господарств, залучено до колгоспу 4, у В. Олександрівському виявлено 83 ворожих елементів, в Комінтернівському виявлено подвійну куркульську бухгалтерію, в колгоспі знайдено захованих від держави 185 центнерів хліба, в Грушівському викрито велику кількість закопаного хліба. /В селі Бандурова за участю учнів школи викрито 10 центнерів хліба/»¹⁶³. Все перераховане не є результатом діяльності

тих бригад, де вчителі були одним з декількох членів, а стали наслідком ініціативи самих радянських педагогів.

Більш детальні і різносторонні звіти з Дніпропетровської області. У зведенні обласної спілки Робос від 5 січня 1933 р. читаємо: «З 20.12 156 чоловік в [учительських] бригадах. [За цей час] викрито ям з хлібом — 7, переведено зборів — 31, зроблено доповідей і бесід — 31, організовано учнівських бригад — 21, бригадами освітян заготовлено хліба 176 центнера та мобілізовано коштів 1 381 крб. Бригади виявляють спекулянтів та крадіїв хліба і через сільради притягають до відповідальності /Н. Сирогози, Благодатне/»¹⁶⁴. У наступних зведеннях, останнє з яких датується 20 січня 1933 р., акценти розміщені на конкретних прикладах. В Прядичівці Царичанського району місцеві вчителі випускали стінгазети із відповідними гаслами, організовували культпоходи, буксирні учительські бригади. «Викрито багато ям, лише учнями — 11 ям»¹⁶⁵. Цей документ добре підтверджує істинність наведеного вище спогаду І.Самійленка. На території Царичанського та Ново-Московського районів діяли спеціально сформовані обкомом спілки Робос вчительські бригади. Лише в Гудихінській сільраді Ново-Московського району така бригада з 6 по 20 січня відібрала у селян 67,54 центнера зерна¹⁶⁶.

Слід зауважити, що не всі освітяни як слід виконували поставлені владою завдання з викачування продовольства, але такі вчителі були в абсолютній меншості. З огляду на малочисельність їх навіть у звітах обласної спілки Робос названо майже поіменно. Згадаємо цих освітян і ми, оскільки в тогочасній ситуації їх можна вважати героями, або просто Людьми з великої літери. Це вчитель Романенко, виключений із спілки 11 грудня 1932 р., як це не дивно звучить для представника його професії, за саботаж хлібозаготівель, а також «окремі вчителі, які розклалися, втратили класову чуйність, перетворилися в куркульську агентуру і відмовилися працювати на хлібозаготівлі. Це такі: Троцько, Тарасов Н., Єлагін, Соловина і Шадлук». Всього таких вчителів в Дніпропетровській області назбиралося 11 осіб, тобто не названо лише п'ять. «За саботаж, переховування хліба, бездіяльність і аполітичність» розпущено Косівський сільський комітет спілки Робос Олександрійського району, відзначалася «квола організація хлібозаготівель з боку освітян Солонянського району»¹⁶⁷.

Ставлення освітян Дніпропетровської області до хлібозаготівель є характерним для всієї України. Вчителі як соціальна група виявили найменший з поміж інших груп села спротив геноциду. Про це свідчать і дані зі звіту ДПУ УСРР про боротьбу з тероризмом і зривом хлібозаготівель. В ньому вказано, що за листопад 1932 — січень 1933 рр. загалом по Україні за зрив хлібозаготівель заарештовано 37 797 осіб, із них по вузам та школам — 216 осіб. Навіть по низовому радапарату, який безпосередньо відповідав за виконання планів, кількість заарештованих сягала 763 особи. За професійною ознакою в серед заарештованих було 316 сільських вчителів (ймовірно, не всі на той час працювали в школі, оскільки цифра менша за кількість заарештованих по вузам і школам), тоді як голів сільрад — 388. Зауважимо, що кількість сільрад, а відтак і їх керівників, була значно меншою, аніж сільських вчителів: сільрад було близько 11 тис. (станом на 1 жовтня 1928 р. — 10 915, а на 15 грудня 1935 — 11 050)¹⁶⁸,

тобто зміни несуттєві), тоді як вчителів на селі на початок 1932/1933 навчального року, як вже відзначалося вище, було більше 96 тис., а за даними Наркомосу на кінець грудня 1932 р. і взагалі 110 500 осіб¹⁶⁹.

Завдяки запровадженню спеціального вчительського фонду втрати вчительства від Голодомору були порівняно невеликі. Це не означає, що вони були добре забезпечені матеріально, однак від голодної смерті приналежність до цієї соціальної групи рятувала. Як згадувала мешканка с. Проїждже Старобільського району на Луганщині, «у мене батько учителював, ми й не дуже знали голод, ну знаємо. Ну а були такі люди, що пухли і на ходу мерли»¹⁷⁰.

У містах матеріальне становище освітян не відрізнялося від робітників та службовців. Щоправда, виникли побоювання щодо його значного погіршення після виходу в світ 4 грудня 1932 р. постанови Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) «Про розширення прав заводоуправ у справі постачання робітникам і поліпшенні карткової системи». Економічна нарада УСРР «визнала за потрібне рішення організувати постачання співробітникам, що обслуговують дане підприємство (школи, лікарні, міліція, ясла тощо) як правило через відповідні міські споживчі товариства»¹⁷¹. Таким чином ламалася налагоджена система і додаткове навантаження падало на міські споживчі товариства, де й так було чимало проблем. Однак вже 10 грудня на місця відправляється телеграма наркома постачання СРСР А. Мікояна, у якій наголошується, що при виконанні постанови від 4 грудня 1932 р. «не повинне допускатися зняття з постачання через заводські крамниці вчителів початкової та середньої школи»¹⁷². 20 грудня ця телеграма була продубльована заступником наркомату постачання України М. Берліним: «Учителі середньої та початкової школи залишаються на постачанні через заводські лавки»¹⁷³.

Завдяки гарному врожаю 1933 р. ситуація поступово нормалізувалася, норми постачання збільшувалися. З 1 січня 1935 р. були відмінені картки на хліб і розпочався його вільний продаж. Після апробації досвіду з хлібом та крупами, в УСРР, згідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 25 вересня 1935 р., з 1 жовтня 1935 р. були знижені роздрібні ціни на хліб, борошно і крупу, скасована карткова система та запроваджені єдині державні роздрібні ціни на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю¹⁷⁴. У всіх містах України остаточно вступила в права безкарткова торгівля продуктами харчування. Назріла потреба в черговий раз відкоригувати заробітну плату вчителя.

Певним додатком до заробітної плати вчителів стало запровадження інституту класного керівництва. Раднарком УСРР 8 вересня 1935 р. вирішив: «Щоб поліпшити роботу по комуністичному вихованню, зобов'язати НКОсвіти з 1 вересня 1935 р. встановити по всіх школах і класах штат класних керівників». Наказувалося до 10 вересня видати положення про класне керівництво. Пересічна плата за нові обов'язки для вчителів 5–10 класів мала складати п'яти частину пересічної ставки, а «для досвіду» було вирішено «запровадити з 1 вересня 1935 року в 10 кращих школах Києва штат класних керівників, установивши для них 10 годин викладової роботи на шестиденний тиждень»¹⁷⁵. Зауважмо, що невдовзі частку доплати за класне керівництво в заробітній платі вчителя було суттєво знижено.

Після певної стабілізації в суспільстві та створення уніфікованої в межах СРСР структури школи та навчальних дисциплін настав час ввести єдині для

всього СРСР принципи оплати вчительської праці. Постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про підвищення заробітної плати вчителям і іншим шкільним працівникам» було ухвалено 9 квітня 1936 р., напередодні вже проаналізованих нам рішень про персональні звання вчителя та про проведення атестації педагогів. У ній усі вчителі та керівний персонал ділилися за розрядами, типом школи та предметом викладання, а керівний склад — ще й за кількістю учнів у школі. Ставки заробітної плати вчителів були такими:

Таблиця 8.

**Основна сітка заробітної плати вчителів за положенням 1936 р.
(в рублях за місяць)¹⁷⁶**

Категорії працівників	Міста і робітничі селища			Сільські місцевості		
	Стаж педагогічної роботи (роки)					
	≤5	5-10	≥10	≤5	5-10	≥10
А) Вчителі початкових шкіл та 1–4 класів неповних середніх і середніх шкіл						
<i>I розряд</i> — з середньою педагог. освітою	270	300	330	240	270	300
<i>II розряд</i> — із загальною освітою	240	260	280	215	235	250
Б) Вчителі 5–7 класів неповних середніх і середніх						
Вчителі рідної мови, літератури, математики, фізики, хімії, географії, історії, природознавства, іноземних мов.						
<i>I розряд</i> — з вищою освітою	330	370	400	300	340	370
<i>II розряд</i> — ті, які закінчили 2-х річні вчительські ін-ти.	300	330	360	270	300	320
Вчителі малювання, креслення, праці, фізкультури, музики і співів						
<i>I розряд</i> — з вищою. освітою	280	310	340	250	275	300
<i>II розряд</i> — із середньою освітою	250	270	290	220	240	260
В) Вчителі 8–10 класів середніх шкіл і викладачі педагогічних технікумів						
Вчителі рідної мови, літератури, математики, фізики, хімії, географії, історії, природознавства, іноземних мов						
<i>I розряд</i> — з вищою освітою	360	400	425	325	370	400
<i>II розряд</i> — без закінченої вищої освіти.	310	340	370	290	320	340
Вчителі креслення, праці, фізкультури і військової справи						
<i>I розряд</i> — з вищою освітою	290	320	345	260	290	310
<i>II розряд</i> із середньою освітою	250	275	295	230	250	270

Встановлювалася тарифна сітка і для адміністрації шкіл. Вона коливалася від 270 руб. в завідувача початкової школи (стаж до 5 років, сільська місцевість,

до 80 учнів в школі), до 600 рублів в директора середньої школи у місті, в якій навчалося більше 800 учнів. У завучів — від 150 руб. (село, неповна середня школа, до 7 класів у школі, без закінченої вищої освіти) до 500 руб. (місто, середня школа, більше 22 класів, вища освіта). Представники адміністрації мали право викладати в школах не більше двох годин на день.

В основній таблиці всього врахувати було неможливо, тому зауважимо на уточненнях. На 10% нижче від відповідних ставок II розряду мали вчителі 1–4 класів, які не отримали закінченої середньої освіти, в 5–7 класах — вчителі основних предметів, які мали лише середню освіту, а також вчителі малювання, креслення, співів, праці, фізкультури (допоміжні предмети), як не мали закінченої середньої освіти. Натомість ті педагоги, які мали 25-річний стаж, отримували зарплатню на 10% більшу за вчителів зі стажем більше 10 років.

Вказані у таблиці ставки встановлювалися із розрахунку за 4 годин викладацької роботи на день у початкових класах та 3 години у решті класів. За додаткові години належало отримувати додаткову оплату відповідно до зазначеної ставки. Для вчителів рідної мови, математики та літератури встановлювалися додаткова надбавка у 40 руб. за перевірку зошитів. За класне керівництво у Києві та Харкові мали доплачувати по 50 руб. на місяць, а в решті місць — по 30 руб. Тобто якщо на початку впровадження цього інституту у вересні 1935 р мова йшла про 2/3 ставки в експериментальних школах (10 годин викладацької роботи на шестиденний робочий тиждень) або 1/5 для усіх шкіл, то вже менше ніж через рік за класне керівництво платили в середньому 10% від ставки¹⁷⁷.

У травні 1936 р. була затверджена інструкція по впровадженню закону в життя. У ній усі непрофільні (непедагогічні) навчальні заклади, документи про закінчення яких мали вчителі, були систематизовані за трьома категоріями: прирівняні до педагогічних технікумів, до учительських інститутів та до вищих навчальних закладів. Відзначимо цікаву деталь: інститути народної освіти РСФРР були прирівняні до учительських інститутів, а інститути народної освіти УСРР — до вузів¹⁷⁸. У цьому документі вказувалося, що у випадку якщо один вчитель викладає у різних типах класів або різні предмети (приміром фізику і креслення), то тарифікація має здійснюватися по кожній групі класів і по кожному предмету окремо¹⁷⁹.

Завершилася уніфікація матеріального становища вчительства рішенням РНК СРСР від 10 квітня 1936 р. «Про порядок виплати заробітної плати вчителям». За ним в містах та робітничих селищах вчителя мали отримувати гроші два рази на місяць (1 та 16 числа кожного місяця), а в сільських — 1 раз (20 числа). Видатки на заробітну плату сільським вчителям передавалася від сільрад до районного бюджету. За затримку чи неповний розрахунок винних слід було притягувати до суду¹⁸⁰.

Таким чином, з ліквідацією карткової системи постачання продуктів матеріальне становище вчителя визначав розмір заробітної плати. Зникли місцеві відмінності у винагороді вчителів за їх працю. Встановлені у квітні 1936 р. правила нарахування та виплати грошової винагороди були універсальними і враховували усі об'єктивні риси, які характеризували кваліфікацію та професійне навантаження вчителя: освіта, педагогічний стаж, кількість навчальних годин, місце праці, кількість учнів (останнє — для адміністративного персо-

налу). Важливу роль для впевненості вчителя у завтрашньому дні відігравали законодавчі гарантії держави щодо регулярної і своєчасної виплати грошей. Чітко прописані правила тарифікації дозволили стабілізувати матеріальне становище вчителя. За схожими принципами нараховувалося матеріальне забезпечення до кінця існування СРСР, багато схожого є і з нинішньою системою тарифікації праці освітян.

4. Девіація і норма у поведінці вчителя: більшовицький погляд і суспільні очікування

Повсякденне життя радянського вчителя від початку існування радянської влади перебувало під пильним контролем більшовицьких ідеологів. Вимоги до вчителя були набагато більші, аніж до пересічних громадян, бо він мав стати провідником комуністичного впливу на широкі маси. Однак влада мусила враховувати суспільні уявлення і настрої самого вчительства, тому не намагалася отримати «все й відразу». Запити влади змінювалися по мірі вживання в суспільство комуністичної ідеології. Тому далеко не всі освітяни, світоглядні позиції яких спочатку відповідали необхідним ідеологічним критеріям, змогли залишитися «своїми» для влади в наступні роки. Звільнення вчителя з роботи, якщо воно не пов'язане з відсутністю фахових знань у конкретного педагога, найкраще проливає світло на суть змінених вимог влади до повсякденного життя та позапрофесійної діяльності вчителя і демонструє неприйнятні для неї риси поведінки педагога. Один з таких випадків (казусів) став предметом дослідження у цій статті.

Російський історик Ю. Безсмертний, один зі «стовпів» сучасної методології історичної науки в Росії, в середині 1990-х рр. підкреслював важливу роль випадку (казусу) в дослідженні минулого. Визначаючи типи казусів, він зазначав: «Вибір кожною особою конкретної лінії своєї поведінки міг породжувати казуси різного типу. В одних «випадках» люди усвідомлено (чи не усвідомлено) діяли у згоді із прийнятими в цьому суспільному середовищі правилами, орієнтуючись на масові уявлення про обов'язкове та заборонене. Вчинки таких людей — це казуси, які втілюють пануючі в суспільстві стереотипи. Зустрічалися, однак, особи, для яких така конформна поведінка чомусь виявлялася неможливою. Одні з них насмілювалися *зневажати звичаями, порушувати закони* (виділено мною — Авт.); інші, навпаки, намагалися реалізувати в повсякденному житті те, що вважалося недосяжним ідеалом»¹⁸¹. При цьому дослідник зазначав, що саме випадки другого типу є більш цікавими.

Поділ казусів на типовий та нонконформістський, який запропонував Ю. Безсмертний, не можна назвати універсальним. Він є зручним інструментарієм історика лише при дослідженні сталого суспільства, а міжвоєнний період таким не був. Автор статті у характеристиці другого типу казусів недарма виділив слова про *«зневажання звичаями і порушення закону»*: у добу змін, а таким був весь період 1920–1930-х років, «звичай» та «закони» досить часто суперечили одне одному. Мало того, перед конкретною особою при виборі своєї моделі поведінки поставало завдання вибору між існуючим в суспільстві уявленнями («звичасем») та нав'язуваними владою нормами («законом»). Відтак особа могла діяти у згоді з усталеними у суспільстві нормами, але реально бути

нонконформістом, оскільки ці «норми» цілеспрямовано нищила влада. Могло бути і навпаки. Окрім цього, існувало чимало проміжних варіантів поведінки в залежності від конкретної ситуації. В таких обставинах досить непросто знайти межу між «нормою» і «девіацією», якщо під терміном «девіація» розуміти «соціальну поведінку, що відхиляється від тієї, що вважається нормальною чи соціально прийнятною у суспільстві або в соціальному контексті»¹⁸². Тим більше, що частіше за все не існувало прямої норми закону про визнання тих чи інших поглядів людини протизаконними.

Ухвалення нових редакцій «закону», тобто поява нових вимог влади до суспільства взагалі та до завдань вчительства у його будівництві зокрема, не завжди знаходили точки дотику із «звичаем». Коли таких точок дотику було занадто мало, то влада або частково відступала («запаморочення від успіхів» навесні 1930 р., введення продподатку для колгоспів в 1933 р.), або ж відповідала жорстким терором аж до терору голодом включно. Як в першому, так і в другому випадку вона використовувала вчителів для поліпшення своєї репутації. Для цього потрібні були освітяни, які беззастережно виконують будь-який наказ компартійної влади. Відтак доводилося постійно усувати зі складу освітян ненадійних, тих, для кого навіть не найбільш радикальні вимоги до будівника нового суспільства були неприйнятні для застосування в повсякденному житті. Таке вилучення вчителів за ідеологічними та світоглядними мотивами було перманентним процесом увесь реконструктивний період (1928–1939 рр.). На основні причини звільнень ми звертали увагу при визначенні соціального обличчя вчительства. Вони змінювалися відповідно до коливань партійної лінії в різних питаннях. У цій же частині тексту ми спробуємо «сфотографувати» деякі моменти «великого перелому» та розглянути, як в цей час «ламалися» традиційні світоглядні засади вчителів.

Наведений нижче матеріал побудований на основі аналізу ситуації із звільненням з роботи у березні 1929 р. вчительки Херсонської трудової школи № 8 Л. Щур та порівняння цього випадку з аналогічними у той же період «великого перелому». До уваги взяті причини звільнення, їх виклад у вустах тих, хто ухвалював рішення та реакція на це самих вчителів. Така буденна і часто повторювана подія (звільнення з роботи) зацікавила автора не лише як віддзеркалення частини повсякдення вчителя, а, насамперед, як можливість аналізу змін усталених уявлень про те, яким має бути вчитель, які (зміни) відбувалися під безпосереднім тиском влади.

Автор поставив собі за мету на конкретних прикладах виявити ті риси, які віддзеркалюють особливості періоду «великого перелому» та з'ясувати межі «девіації» та «норми» у поведінці вчителя у той час. Іншими словами, йдеться про пошук того, що не могло бути раніше чи статися пізніше, і що саме по собі характеризує ту перехідну епоху, у якій перебувало суспільство наприкінці 1920-х рр. Для досягнення мети слід виконати ряд дослідницьких завдань: викласти суть справи, продемонструвати унікальність часового проміжку, протягом якого вказані у справі причини звільнення вчителя могли існувати, з'ясувати, що у поведінці звільненої вчительки було нормою, а що — девіацією.

Суть головної справи коротко охарактеризувала сама постраждала у зверненні до ВУК Робос, датованому 1 червня 1929 р.: «1 березня 1929 року мене

зняли з посади вчителя 8-ї трудшколи міста Херсона, пред'явлені мені звинувачення стосувалися: 1) пасивності в справі антирелігійного виховання; 2) ворожого ставлення до піонерорганізації; 3) неузгодженості в роботі з питання статевого виховання; 4) неправильного висвітлення питання про класову боротьбу»¹⁸³.

У висновках комісії, яка займалася «справою розслідування поведінки й роботи вчительки Щур в 8-й трудшколі» властиві їй недоліки були більш деталізовані. По-перше — це те, що названий педагог «не вирізнялася активністю» у політичних питаннях. Другим її недоліком, на якому ми ще зупинимося пізніше, було назване так: «2. Вчителька Щур двоїться в релігії. До церкви перестала ходити лише останній рік, в квартирі, навіть в її кімнаті, висять ікони і це, звичайно, негативно впливає на учнів, які ходять до неї додому. Ніякої антирелігійної роботи як педагог-мовіст, ані як керівник групи вчителька Щур не проводила. Напередодні релігійних свят закликала учнів приходити до школи, мотивуючи тим, що коли діти не прийдуть до школи, то у неї будуть неприємності і що школа не визнає ніяких пропусків крім за причиною хвороби. При розмовах з учнями з приводу віри в Бога, каже: «а звідки ви знаєте чи вірю я в бога чи ні». В літературних творах обходить обговорення моментів зв'язаних з релігією»¹⁸⁴.

Третій недолік стосувався статевого виховання (зауважмо, що Щур була груповодом в 7-б класі): «3. Провела анонімне анкетне опитування в питаннях полового виховання (без дозволу). Вчителька Щур вставила в цю анкету /яку вона розробляла разом з учнями/ низку питань абсолютно невитриманих, внаслідок чого є відповіді грубого характеру і навіть такі, які не відповідають дійсності і є лише плодом подразненої питанням дитячої фантазії. Підсумовуючий матеріал по анкетах було оголошено на батьківських зборах /без відому адміністрації/ і викликало справедливе обурення батьків. На прохання батьків видалити з зали дітей, вчителька Щур відповіла: «Зачем их удалять, я ведь с ними разрабатывала эти вопросы, надо здраво смотреть на вещи, ближе к жизни». Групі учнів з 5 чоловік вона пояснювала процес полового життя. Всі ці факти разом із заявою вчительки Щур, що питанням полового виховання дітей вона займається декілька років, свідчить про цілком неправильний підхід до дітей і що неправильно скерована робота сприяла половій розпусті»¹⁸⁵. Тут варто підкреслити такі деталі: 7 клас (чи група, як тоді називали) був випускним у школі, а «половим вихованням» вчителька займалася вже не перший рік і раніше, судячи з контексту звинувачень, ні адміністрація, ні профспілки це не вважали недоліком.

По-четверте, у класі, яким керувала Щур, було п'ять піонерів, серед яких вчителька жодної роботи не проводила, як нічого не робила і «для втягнення до організації Юних піонерів» інших школярів. П'ятим недоліком названо її заяву про те, що «вона проти кровопролиття, всякої війни, історію ж класової боротьби визнає за насильство». Шостим і останнім недоліком було те, що Щур «переводила роботу самостійно, не рахуючись із зауваженнями і постановами педколективу і адміністрації школи»¹⁸⁶.

Бачимо, що недоліків було визначено чимало. Їх перелік цікавий сам по собі і характерний саме для того часу. Дійство відбувалося в міській школі і звинувачення вчительки з боку адміністрації та профспілок в занадто вільних

розмовах на тему статеких відносин свідчить про відмову від спроб прискореного наступу нового побуту періоду перших післяреволюційних років, коли такі розмови не вважалися чимось забороненим. Мало того, від частини «революційних змін» в побуті більшовики взагалі відмовилися. З другої половини 1920-х рр. почався період «змиршення» більшовицької доктрини та відмови від радикального здійснення останньої, за словами А. Луначарського, мети революції — «переведення на світлі розумні рейки того, що називається приватним життям»¹⁸⁷.

Про те, що це ще не 1930-ті, але вже й не початок 1920-х, свідчить з одного боку наявність 5 піонерів в класі, а з іншого — визнання недоліком нейтрального ставлення до їх діяльності. І ще одна обставина, яка чітко характеризує обмеженість часового простору справи вчительки Щур, наведена у її зверненні до ВУК Робос. Свого листа вона написала з Москви, а до РСФФР, за її словами, вона виїхала тому, що «моя спеціальність (російська мова) не дає мені можливості залишитися в Україні»¹⁸⁸. Саме наприкінці 1920-х — до поч. 1933 р. процес українізації освіти справді мав широке поширення в Україні, в тому числі в містах.

Зауважень висловлено чимало і вони яскраво ілюструють вимоги влади до образу вчителя. Але лише один із названих недоліків фігурував в якості причини звільнення. У протоколі засідання комісії з її справи зазначалося: «Вчителька Щур є антирадянський вчитель — вона відмовляється проводити антирелігійне виховання, ссилаючись на свою релігійність»¹⁸⁹. Сам факт її звільнення за пасивну релігійність був би нетиповим для початку 1920-х років і неможливим для 1930-х — на той час за таким звинуваченням її не просто звільнили б, а й заарештували б. А відправка нею листа з Москви у червні місяці свідчить про те, що не було навіть спроб арешту.

У другій половині 1920-х років боротьба з релігією в суспільстві посилювалася. Вчителі, за задумом влади, мали бути у ній передовиками. Однак запропоновані владою форми і методи боротьби викликали сумніви у значній частині педагогів. Так, на окружних з'їздах робітників освіти, як відбулися наприкінці 1928 р., задавалося чимало гострих питань з релігійної тематики. Наведемо деякі з них: «В який спосіб мають перевірятися дані про ідеологічну невтриманість вчителя і його релігійність? Чи для цього досить лише наклепа завідуючого, який сам в цих відношеннях має великі хиби, як оце ми спостерігаємо?» «Як відноситись до тих навчателів, жінки й діти яких виконують всі релігійні обряди. Чи не підриває це слів навчателів за релігію. Чи може це бути поводом для звільнення?» «Яким шляхом перевиховати освітянина з релігійними запевненнями або нерадянським ухилом?»¹⁹⁰.

Найбільш відвертим і «нерадянським» можна назвати питання, задане російською мовою: «Чем вы гарантированы с идеологической стороны, что учитель, который на каждом шагу кричит о своем атеизме и материализме, искренен. Ведь в его мозг вы проникнуть не можете и он вам лжет, а сам думает совершенно иное. Выходит, что «на Шипке все спокойно», а тот, кто был более искренен и выяснил свою физиономию, тот сразу сделался парией и его беспощадно сразу покарала. Выйдет так, что лжец лучше будет себя чувствовать, чем правдивые люди. Выходит так, что знаменитый Менделеев был бы бес-

пощадно изгнан со службы за свою религиозность, несмотря на то, что религиозность не мешала ему быть профессором и делать великие открытия в области химии»¹⁹¹.

Та у владі добре розуміли, що ніхто не може досягнути неосяжного: за короткий час переробити свідомість усіх освітян було неможливо, а от для контролю та корекції їх зовнішньої поведінки сил вистачало. Тому влада погодилася з існуванням, як було зазначено в попередньому питанні, «неискренности» серед вчительства. Врешті, вплив вчителя на учнівські маси насамперед йшов від Слова, а не його думок. Для недопущення в середовищі освітян виявів нейтрального або примирливого ставлення до релігії у владі буди важелі. Спочатку найсуворішим з них було звільнення з роботи.

В радянській пропаганді наприкінці 1920-х рр. термін «релігійний» став синонімом тавра «антирадянський». В одній з методичок початку 1929 р., яка була надіслана вчителям на місця і освячувалася авторитетом «професора Третьякова», зазначалося: «Що таке селянська віра в Бога? Це почуття безсилості селянства перед силами природи та почуття безсилля перед експлуататорами. Підставою для такого почуття є темнота та неучтво, роздріб господарства. Як ідеологія попереднього часу, релігіє залишається та перешкодує поліпшенню господарства, покращенню селянського побуту. Боротьба з релігією повинна була пов'язана з пропагандою соціалістичного будівництва, з пропагандою культурної революції, колективізації та кооперації»¹⁹². Таким чином, релігійність фактично визнавалася перепоною на шляху до покращення життя та ворожим щодо соціалізму явищем.

Влітку 1929 року в Україні освітян зобов'язали проводити культпоходи. Одним із основних завдань таких заходів, які здійснювалися на усій території УСРР за єдиним стратегічним планом, була антирелігійна робота. Так, наприклад, освітяни Могилівської округи у плані здійсненні культпоходу у галузі «походу на релігію» вирішили «остаточно закріпити досягнення минулого в справі перенесення днів відпочинку на інші дні тижня, а також провести ці заходи в усіх освітніх установах округи, де ще не проведено цього. Рівно ж ще на початку академічного року визначити наперед усі ті святкові релігійні свята, на які передбачається шкільна навчальна робота та визначити замість них інші дні на відпочинок / це стосується таких днів, як 25–26 грудня та днів великодня і ін.». Окрім цього було заплановано створити товариства «Безвірник» в усіх школах округи, а там де вони вже існували — потроїти кількість їх членів.

Антирелігійну роботу планували організовувати «борючись з релігією не лише тільки як з певним світоглядом та почуттям, але як з повним суспільно-громадським фактором — шкідливим і гальмуючим соціалістичне будівництво». Окрім того, «у випадках готування будь-яких заходів релігійних до масових дій /молебні, вод освячення, «громадські обіди», «добродійства», «на бідних», «поминки», «у зелені свята» та ін/ треба силами учасників освітніх закладів та силами безвірницьких товариських гуртків організувати напередодні і в сам день: карнавали, демонстрації, інсценіровки, вечори і т. ін. Слід окремі моменти виносити в масу у формі плакатів, карикатур та особливо висвітлювати через часопис та в доповідях та розмовах»¹⁹³. Саме освітяни планували розпочати кампанію, яка отримала своє практичне втілення наприкінці 1929 — початку

1930 року: «силами осередків безвірників активізувати роботу щодо передачі будинків релігійних культур під культосвітні установи»¹⁹⁴.

Зрозуміло, що після такого прискороеного наступу на релігію у жодного вчителя, який не висловлював бажання боротися проти релігії (це в першу чергу стосувалося міст, де не було дефіциту у вчителях), не залишалося шансів залишитися на роботі. Тобто з огляду на час, це звільнення цілковито можна назвати нормою, хоча в тих правилах поведінки, які існували до встановлення радянської влади та після її зникнення, дев'яцією скоріше вважалося здійснення активної антирелігійної роботи. Не протестувала проти факту свого звільнення і сама Людмила Щур, яка, як зазначалося у висновках комісії, визнала, «що їй не можна доручити виховання дитини з матеріалістичним світоглядом»¹⁹⁵. Суть же її звернення до ВУК Робос полягала в запереченні звинувачення в антисемітизмі, яке випливало з таких слів представника шкільної адміністрації Синаренка: «тов. Щур не переводє по завданням програму інтернаціонального виховання і сама неоднаково ставиться до дітей росіян і євреїв»¹⁹⁶. Однак ці слова не віднайшли жодного відображення в резолюції про звільнення. Мало того, такий закид фактично спростував представник профспілки Хмельницький. Тому відповідь ВУК Робос на звернення Щур була цілком логічною: там заявили, що в «постанові РКК не вказано, що причиною Вашого звільнення є звинувачення в антисемітизмі», а відтак у перегляді справи було відмовлено¹⁹⁷.

Вчительку Щур було звільнено і питання про її поновлення на роботі навіть не розглядалося як таке. Тобто її віра в Бога визнавалася безумовною дев'яцією для вчителя, який мав слугувати прикладом будівника нового суспільства як на роботі, так і вдома. Разом з цим практика того часу свідчить, що влада далеко не завжди була суворою по відношенню навіть до безумовно дев'янтних проявів поведінки вчителя, якщо його провина носила інший характер. Педагогу пробачалося навіть побиття дітей, пиятику та хуліганство, як це було з завідуючим Олексіївською школою Новоукраїнського району Зінов'євської округи¹⁹⁸. Там вчителя спочатку засудили на 5 років позбавлення волі, а потім, взявши до уваги, що «клясово витримана робота Услистого в складі президії КНС: збільшення членів КНС (з 13 до 195), розподіл посівматеріалу, відмовлення від видачі посівматеріалу заможним, позбавлення окремих осіб права голосу, класовий підхід при комплектуванні школи, самообкладання на опалення по класовому принципу — все це сприяло, що біднота вважала Услистого своїм ватажком, а заможна частина його розцінювала, як найбільш небезпечного свого ворога»¹⁹⁹ — звільнили з-під арешту, дозволили й надалі вчителювати та обмежились «громадським осудженням»²⁰⁰. При цьому на спільному засіданні представників Олексіївської сільради та спілки Робос було визнано, що «діти Мішуровського та Пімонова (яких Услистий бив — Авт.) ведуть себе в школі як дефективні»²⁰¹. Такій кардинальній зміні вироку сприяв розвій «великого перелому» — засудили вчителя навесні 1929 р., перегляд справи почали у вересні того ж року, а остаточно виправдали — на початку березня 1930 р. Адже в головних для влади питаннях — ідеологічній роботі, пропаганді, агітації, в тому числі й антирелігійній, цей вчитель був на висоті, а такі кадри були занадто цінними, щоб просто так ними розкидатися, навіть якщо вони й били своїх учнів. Тому справі було вирішено надати «широкого розголосу в пресі», а Ново-Українську спілку

освітян розпустити за те, що вона спочатку погодилася з покаранням для Ус-листоного²⁰².

В іншому випадку той факт, що педагог «брав активну участь в громадських органах і з роботою справлявся. Сільрада вихваляла його як надзвичайно гарного чоловіка»²⁰³ став на заваді своєчасному викриттю та припиненню педо-фільства у єврейській трудовій школі, де цей вчитель працював. Цілих три роки продовжувалися ці злочинні дії, але будь-які виявлення незадоволення не розглядалися доки, доти гвалтівника не викрила нова піонервожата: до неї закидів у тому, що вона «представниця куркулів» не могло бути і за розслі-дування справи взялися всерйоз. В кінцевому результаті громадська активність таки не допомогла злочинцю, хоча на певному етапі загальмувала слідство. Було цілком доведено, що цей вчитель (назвемо його «вчитель N») «останніх три роки у громаді, де був вихователем, систематично проводив полову розпусту серед дітей та насилування учениці. Лікарська комісія та слідство виявили пошкод-жених у половому відношенні 21 учениці в вище зазначеному вікові»²⁰⁴ (9–12 років — Авт.). То ж його було знято з роботи і засуджено. Однак бачимо, що саме активна громадська робота та усебічна підтримка «вчителем N» усіх дій радянської влади завадила своєчасному розкриттю цього злочину, тоді як в іншому випадку пасивність в агітаційно-пропагандистській роботі ставала при-водом для звільнення з роботи.

Принагідно зауважимо, що в період «розкуркулення» звинувачення вчителів у фізичному насильстві з боку селян почастішали. Часом було важко розіб-ратися: чи то справді вчитель застосував фізичну силу для наведення дисцип-ліни (приміром, проти дітей «куркулів»), чи то самі селяни обмовляють нена-висного їм вчителя, оскільки не бачать інших засобів, щоб його позбутися. Для вчителя, особливо сільського, стало правилом перебування у «ворожому ото-ченні». В ситуації постійного стресу він особливо болісно реагував на не-справедливі, на його погляд, дії влади, яка іноді прислухалася до слів селян. В крайніх випадках це призводило до самогубства, що, до речі, теж засвідчувало антирелігійність вчителя. Протягом 1928–1930 рр., за даними спілки Робос, в Україні було скоєно 23 випадки самогубств вчителів, із них 16 — в сільській місцевості²⁰⁵.

Повертаючись до центрального випадку, відзначимо, що причиною звіль-нення вчительки Щур стала її віра в Бога, якої вона не змогла публічно зректися, а самого Бога — зганьбити своїми вустами. При цьому Щур не намагалася свої погляди комусь прищепити — на релігійну агітацію немає навіть натяку. Однак навіть нейтральність освітян не могла задовольнити роботодавців. Напередодні «великого перелому» влада не могла дозволити жодних пом'якшуючих обставин у боротьбі з конкурентом за світогляд широких мас — релігією. Особлива роль у цій боротьбі була призначена вчителю, оскільки саме його діяльність була одним із основних факторів, які впливали на формування світобачення підрос-таючого покоління. Відтак таким як Щур не було місця в радянській школі. Ряд обставин звільнення вчительки, які обмежують нижні та верхні часові проміжки цієї справи, навіть у випадку відсутності точної дати цієї події могли б за-свідчити її приблизний час — напередодні «великого перелому».

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що як причина звільнення, так і реакція на це самої вчительки були типовими, тобто «нормальними» у тогочасних умовах. «Ненормальним» виглядав факт визнання вчителькою своєї релігійності, внаслідок чого вона й позбулася права на професію. Однак таке визначення «нормальності» стосувалася лише позиції влади, внаслідок політики якої віра в Бога виглядала девіацією в новобудованому радянському суспільстві. Якщо взяти до уваги дорадянський та післярадянський періоди історії України, проаналізувати приклади інших країн, то сам такий наступ на релігію буде виглядати як девіація. Тобто під таким кутом зору девіантною (відступом від магістрального шляху розвитку суспільства) можна назвати саму радянську владу.

¹ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 43.

² Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ) — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 1122. — Арк. 17.

³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 108.

⁴ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М., 1959. — С. 400.

⁵ Дані для таблиці взяті з таких видань: Україна. Статистичний щорічник. — Харків, 1929. — С. 85; Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги: сборник документов и материалов. — М., 2007. — С.45; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. — М., 1992. — С. 68; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1403. — Арк. 10; Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 5.

⁶ Дані за **1928 р.**: все населення — на 1 січня, вчителів — на 17.12.1927.

⁷ **1937 р.**: все населення — результати Всесоюзного перепису населення 6 січня, вчителів — на початок 1936/37 навчального року;

⁸ **1939 р.**: Всесоюзний перепис населення 17 січня, вчителі — на початок 1938/39 навчального року.

⁹ Культурне будівництво Української радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 5

¹⁰ Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия: статистика и власть при Сталине. — М., 2006. — С. 112.

¹¹ УСРР в цифрах. / Статистич. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 546.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 44.

¹³ Про заходи до переведення загального навчання // ЗУ УСРР. — 1925. — Ст. 355.

¹⁴ Про заведення загального обов'язкового початкового навчання. 28 серпня 1930 // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 201.

¹⁵ УСРР в цифрах. / Статист. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 546.

¹⁶ Про заведення загального обов'язкового початкового навчання. 28 серпня 1930 // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 201.

¹⁷ УСРР в цифрах. / Статист. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 613–615.

¹⁸ Про заведення загального обов'язкового початкового навчання. 28 серпня 1930 // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 201.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1403. — Арк. 36–37.

²⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941. 36. док. і мат. — К., 1986. — С. 134

²¹ Там само. — С. 129.

- ²² Там само. — С. 131.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ О подготовке помощников учителей для первых групп трудовой школы // ЗУ УССР. — 1931. — Ст. 73.
- ²⁶ Культурне будівництво в Українській РСР 1928 — червень 1941. Зб док. і мат. — С. 32.
- ²⁷ УСРР в цифрах. / Статист. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 546.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 178. — Арк. 18–19.
- ²⁹ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. — 1933. — № 8–9. — С. 269.
- ³⁰ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО). — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 746. — Арк. 92.
- ³¹ Затонский В.П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма. — М., 1934. — С. 41.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 178. — Арк. 19.
- ³³ Известия. — 1934. — 17 янв.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 178. — Арк. 19.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 301. — Арк. 134.
- ³⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5282. — Арк. 32.
- ³⁷ Там само, спр. 6213. — Арк. 49.
- ³⁸ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні... — С. 271
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 286. — Арк. 108.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 345. — Арк. 36–40.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 39–51.
- ⁴² Там само. — Оп. 20. — Спр. 6642. — Арк. 101.
- ⁴³ Там само. — Спр. 6582. — Арк. 32–33.
- ⁴⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 375. — Арк. 132.
- ⁴⁵ Там само. — Оп. 16. — Спр. 12. — Арк. 278.
- ⁴⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 7097. — Арк. 85.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 96.
- ⁴⁸ Збірник наказів НКО. — 1938. — № 4. — § 21.
- ⁴⁹ ДАЛО. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 1283. — Арк. 27.
- ⁵⁰ Збірник наказів НКО. — 1938. — № 8. — § 54. — С. 7.
- ⁵¹ Там само. — № 33. — § 308. — С. 5–7.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. — № 15. — § 111.
- ⁵⁴ Про структуру початкової та середньої школи в СРСР // Бюлетень НКО. — 1934. — № 21. — Ст. 129.
- ⁵⁵ Про повернення колишніх учителів на роботу до політехнічної школи. 16 травня 1934. // ЗУ УССР. — 1934. — Ст. 163.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Даниленко В., Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 5. — С. 154.
- ⁵⁸ Таблиця складена за: ЦДАВО України. Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1403. — Арк. 36–37; Культурне будівництво Української радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 5.
- ⁵⁹ ВУК Робос надавав до Наркомату постачання УСРР у грудня 1932 р. інші дані. За тими відомостями станом на 1 грудня 1932 р. в Україні працювало 110 500 вчителів на селі та

27 591 — у місті, тобто всього вчителів 148 091. (ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537).

⁶⁰ Вираховано за: Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 84.; Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 21.

⁶¹ Про виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» // Бюлетень НКО. — 1934. — № 21. — Ст. 133.

⁶² Про структуру початкової та середньої школи в СРСР // Бюлетень НКО. — 1934. — № 21. — Ст. 129.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл // 33 СРСР. — 1936. — Ст. 167.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Про порядок запровадження персональних звань для вчителів та призначення вчителів, завідувачів і директорів шкіл. 10 квітня 1936 // ЗУ СРСР — 1936. — Ст. 164.

⁶⁹ Про порядок присвоєння звання вчителям, які закінчили педагогічні учбові заклади // ЗУ СРСР. — 1940. — Ст. 2.

⁷⁰ Про порядок запровадження персональних звань для вчителів та призначення вчителів, завідувачів і директорів шкіл. 10 квітня 1936 // ЗУ СРСР — 1936. — Ст. 164.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Збірка основних матеріалів про атестацію і тарифікацію вчителів. — К., 1937. — С. 12–13.

⁷⁴ Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл // ЗУ УСРР. — 1936. — Ст. 118.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Кліцаков О.І. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927–1937) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2. — С. 68.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Про підвищення кваліфікації вчителів // 33 УРСР. — 1937. — Ст. 131.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Підраховано за: Культурне будівництво Української радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 21; ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1 — Спр. 1403. — Арк. 11.

⁸² За 1935/36 рік немає розбивки між 5–7 та 9–11 класами, тому вони подані в одному рядку.

⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1 — Спр. 1403. — Арк. 11.

⁸⁴ Культурне будівництво Української радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник. — К., 1940. — С. 21.

⁸⁵ Підраховано за: Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 21 та ЦДАВО України. — Ф. 318. — Оп. 1 — Спр. 1403. — Арк. 11.

⁸⁶ За 1935/36 рік немає розбивки між 5–7 та 9–11 класами, тому вони подані в одному рядку.

⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 37.

⁸⁸ Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки (статист. довідник) — К., 1940. — С. 21.

⁸⁹ Про навчальні програми та режим в початковій і середній школі: постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 // Друзі дітей. — 1932. — № 18. — С. 12.

- ⁹⁰ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 19 грудня.
- ⁹¹ УСРР в цифрах. / Статист. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 474.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Про реорганізацію Народнього комісаріату торгівлі УСРР на Народній комісаріат постачання УСРР // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 270.
- ⁹⁴ Про зміни в Конституції (Основному Законі) Української Соціалістичної Радянської Республіки. // Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду (1917–1936). — К., 1937. — С. 338.
- ⁹⁵ Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років // 33 СРСР. — 1929. — Ст. 396.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Койре Е.І. Як робітникові освіти одержати пенсію за вислугу літ. — Х., 1930. — С. 57.
- ⁹⁸ Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років // 33 СРСР. — 1929. — Ст. 396.
- ⁹⁹ Про зміну законодавства про пенсійне забезпечення робітників освіти, медичних і ветеринарних робітників за вислугу років // 33 СРСР. — 1931. — Ст. 202.
- ¹⁰⁰ Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років // 33 СРСР. — 1929. — Ст. 396.
- ¹⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2997. — Арк. 5.
- ¹⁰² Про пенсійне забезпечення робітників освіти за вислугу років // 33 СРСР. — 1929. — Ст. 396.
- ¹⁰³ Про зміну законодавства про пенсійне забезпечення робітників освіти, медичних і ветеринарних робітників за вислугу років // 33 СРСР. — 1931. — Ст. 202.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Про поширення чинності постанови ЦВК і РНК СРСР від 3 липня 1929 р. «Про пенсійне забезпечення працівників освіти за вислугу років на штатних викладачів та інструкторів фізкультури» // 33 УСРР. — 1934. — Ст. 151.
- ¹⁰⁶ Про фізичне виховання в початковій і середній школі. // ЗУ УСРР. — 1935. — Ст. 146.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ Про заходи до переведення загального навчання // ЗУ УСРР. — 1925. — Ст. 355.
- ¹⁰⁹ Про пільги робітникам соціально-культурних установ // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 165.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ Про заходи до переведення загального навчання // ЗУ УСРР. — 1925. — Ст. 355.
- ¹¹² Про додаткові пільги вчителям загальноосвітньої школи. // ЗУ УСРР. — 1934. — Ст. 210.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ УСРР в цифрах. / Статистич. довідник / За ред. О.М. Асаткіна. — Х., 1936. — С. 387.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1572. — Арк. 209.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 437. — Арк. 138.
- ¹²⁰ Там само.
- ¹²¹ Там само. — Спр. 115. — Арк. 3.
- ¹²² Там само. — Спр. 437. — Арк. 141.
- ¹²³ Там само. — Арк. 150.
- ¹²⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 8.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ Там само. — Арк. 9.
- ¹²⁷ Там само. — Арк. 23.
- ¹²⁸ Там само. — Арк. 37.

- ¹²⁹ Там само.
- ¹³⁰ Даниленко В., Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 5. — С. 145–155.
- ¹³¹ Бем Н. Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства та інтелігенції (1928–1930) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвід. збірник наук. прац. — К., 2007. — Вип. 16. — Ч. 1. — С. 308.
- ¹³² Там само. — С. 309.
- ¹³³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 40.
- ¹³⁴ Цитовано за: Бем Н. Відображення суспільних настроїв у взаєминах... — С. 310.
- ¹³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 437. — Арк. 138; Там само. — Спр. 115. — Арк. 78.
- ¹³⁶ Там само. — Спр. 115. — Арк. 109.
- ¹³⁷ Там само. — Арк. 10.
- ¹³⁸ Про заведення загального обов'язкового початкового навчання. 28 серпня 1930 // ЗУ УСРР. — 1930. — Ст. 201.
- ¹³⁹ Про норми постачання вчителів сільської трудової школи харчів трудових і промислового краму // ЗС СРСР. — 1931. — Ст. 68.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 115. — Арк. 103.
- ¹⁴¹ Там само. — Арк. 51.
- ¹⁴² Там само.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ Там само. — Арк. 8.
- ¹⁴⁵ Там само. — Арк. 49.
- ¹⁴⁶ Там само. — Арк. 50.
- ¹⁴⁷ Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. // Документальна розповідь/. — К., 1989. — С. 8–10.
- ¹⁴⁸ Повідомлення з місць про напівголодне існування вчительства. Квітень 1931 // Колективізація і голод на Україні. Зб. документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 332–335.
- ¹⁴⁹ Лист Одеського обкому партії про важке становище сільських учителів // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. К., 2007. — С. 181.
- ¹⁵⁰ Там само.
- ¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 10.
- ¹⁵² Там само. — Арк. 31.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 44.
- ¹⁵⁴ Акт про нестачу хліба в учительському фонді і звернення до слідчих органів з пропозицією розслідувати цю справу. 09.03.1933 р., Ново-Миколаївка, Солонянський район // Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки): Зб. док. — Дніпропетровськ. — 2008. — С. 458.
- ¹⁵⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. К., 2007. — С. 491.
- ¹⁵⁶ Там само. — С. 506, 508.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 27.
- ¹⁵⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. К., 2007. — С. 583.
- ¹⁵⁹ Там само.
- ¹⁶⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. — К., 2008. — С. 75.
- ¹⁶¹ Там само. — С. 81.
- ¹⁶² Михайличенко В.В., Борзенко М.О., Жигальцева В.Л. Н Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 784.
- ¹⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1536. — Арк. 199.
- ¹⁶⁴ Там само. — Арк. 111–112.

- ¹⁶⁵ Там само. — Арк. 100.
- ¹⁶⁶ Там само.
- ¹⁶⁷ Там само.
- ¹⁶⁸ Україна. Статистичний щорічник. — Х., 1929. — С. 10; Довідник адмінтерподілу УСРР станом на 15 грудня 1935 р. — К., 1936. — С. 6.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 44.
- ¹⁷⁰ Михайличенко В.В., Борзенко М.О., Жигальцева В.Л. Н Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 863.
- ¹⁷¹ Про проведення в життя постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про розширення прав заводууправ у справі постачання робітникам і поліпшенні карткової системи» // 33 УСРР. — 1932. — Ст. 272.
- ¹⁷² ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 1537. — Арк. 39.
- ¹⁷³ Там само. — Арк. 37.
- ¹⁷⁴ Вісті. — 1935. — 26 вересня; Комуніст. — 1935. — 2 жовтня.
- ¹⁷⁵ Про класних керівників у початкових, неповних середніх і середніх школах. // 33 УСРР. — 1935. — Ст. 157.
- ¹⁷⁶ Про підвищення заробітної плати вчителям і іншим шкільним працівникам. 9 квітня. // 33 СРСР. — 1936. — Ст. 63.
- ¹⁷⁷ Там само.
- ¹⁷⁸ Інструкція про підвищення заробітної плати вчителям і іншим шкільним працівникам. // 33 СРСР. — 1936. — Ст. 265.
- ¹⁷⁹ Там само.
- ¹⁸⁰ Про порядок виплати заробітної плати вчителям // 33 СРСР. — 1936. — Ст. 168.
- ¹⁸¹ Ю.Л. Бессмертный. Что такое казус? // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. — М., 1997. — С. 8.
- ¹⁸² Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2004. — С. 211.
- ¹⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 78.
- ¹⁸⁴ Там само. — Арк. 79.
- ¹⁸⁵ Там само.
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Луначарський А. О быте. — Москва, 1927. — С. 10.
- ¹⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 78.
- ¹⁸⁹ Там само. — Арк. 80.
- ¹⁹⁰ Там само. — Оп.—Спр. 56. — Арк. 31, 35, 39, 43.
- ¹⁹¹ Там само. — Арк. 42.
- ¹⁹² Там само. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 27.
- ¹⁹³ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 109.
- ¹⁹⁴ Там само.
- ¹⁹⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 79.
- ¹⁹⁶ Там само.
- ¹⁹⁷ Там само. — Арк. 78.
- ¹⁹⁸ Там само. — Оп. 3. — Спр. 170. — Арк. 14–62.
- ¹⁹⁹ Там само. — Арк. 62.
- ²⁰⁰ Там само. — Арк. 17.
- ²⁰¹ Там само. — Арк. 39.
- ²⁰² Там само. — Арк. 20.
- ²⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 23.
- ²⁰⁴ Там само. — Арк. 18.
- ²⁰⁵ Бем Н. Відображення суспільних настроїв у взаєминах... — С. 309.

Розділ VIII.
**МІЖ КОНФОРМІЗМОМ ТА МУЧЕНИЦТВОМ ЗА ВІРУ:
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
В 1930-і РОКИ**

1. Особливості та умови пастирського служіння кліру

Загальні умови та повсякденну практику пастирського служіння православного священства визначали: «Правила про культу» в X-му розділі Адміністративного кодексу УСРР 1927 р., а також розгорнуте «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу» від 29 грудня 1929 р. /Наказ по НКВС від 2 січня 1930 р. Офіційне визначення державою статусу та функцій клірика в радянському суспільстві в деталях виглядало так:

«...22. Громадяни, що складають дану релігійну громаду, щоб задовольнити свої релігійні потреби, мають право призначити або обрати служників культу.

23. За служників культу треба вважати всіх осіб, що беруть ту або іншу безпосередню участь у виконанні релігійних обов'язків незалежно від того, чи є виконання цих релігійних обов'язків їх професією та засобами для життя, чи вони виконують ці обов'язки без жодної матеріальної або грошової винагороди.

24. Жоден служник культу не повинен приступити до виконання своїх релігійних обов'язків до реєстрації в окрадмінвідділі чи райадмінвідділку, за належністю, порядком, встановленим для даної округи обов'язковою постановою окрвиконкому.

25. Район діяльності служників культу, релігійних проповідників, наставників і т. ін. обмежується домівкою членів релігійного об'єднання, що вони його обслуговують, і місцем знаходження відповідного молитовного будинку.

26. Діяльність служників культу, релігійних проповідників і наставників, що обслуговують два чи декілька релігійних об'єднань, обмежується територією, на якій постійно живуть віруючі, що входять до зазначеного релігійного об'єднання»¹.

Офіційна регламентація діяльності священства (у документі — виконання релігійних обрядів) передбачала:

«...31. Переведення молитовних зборів для відправи культу й виголошення проповідей суто релігійного змісту в молитовних будинках, а так само й виконання релігійних обрядів, що обслуговують дану родину (молебні, панахиди, передсвяткові молитви служників культу й інше), як у молитовнях так і в будинках віруючих припускається без перешкод, без окремого дозволу органів влади. Служники культу мають право відправляти релігійні обряди, а саме: хрес-тини, шлюб, похорони як після, так і до реєстрації даних актів громадянського стану в адмінорганах.

33. Релігійні обряди, що їх влаштовується поза межами молитовні з масовою участю віруючих на вулицях, майданах, берегах рік (хресні ходи, ношення ікон та інше), припускаються лише з писаного дозволу місцевих органів влади, — окрадмінвідділів у містах та райадмінвідділків — у селах та селищах міського

типу. Особи, що влаштовують ці релігійні обряди, повинні звертатися за дозволом завчасно, найпізніше за два дні в містах та селищах міського типу, і найпізніше за п'ять днів — у сільських місцевостях. Дозволи на переведення таких релігійних обрядів дають незалежно від місцевих обставин.

34. Не треба вимагати одержання дозволу місцевих органів влади на переведення хресних ходів у межах огорожі молитовної будівлі та звичайних похорон»².

Обсяги утримання священика влада визначила особливо прискіпливо: ...«28. Рельгромада утримує служників культу на підставі складеної між ними угоди, на кошти, що добровільно вносять на цю мету члени даної рельгромади. Беручи на увагу, що в сільських місцевостях рельгромади утримують служників культу в більшості натуральним способом, дозволяється провадження добровільних зборів пожертв поза молитовнею, поміж членами даної рельгромади також і на утримання служників культу, за умовою, що ці збори провадитиме служник культу безпосередньо»³. А також:

...«75. Збір на утримання служника культу поза молитовним будинком дозволяється лише в тому разі, якщо ці збори провадить сам служник культу.

77. В статті утримання служників культу повинно бути окремо зазначено суми, що їх видається як безпосередня плата, окремо гроші, виплачені за помешкання для служників культу і окремо прибутковий податок, що виплачує рельгромада за служника культу»⁴.

Нарешті, порядок і форму обліку служників культу на момент ухвали «Положення...» лише трохи модифікували: «а) картки для служників культу (форма № 9) заповнювати у трьох примірниках, з яких один давати на руки служникові культу з відміткою про реєстрацію, другий залишати у райадмінвідділку а третій пересилати до окрадмінвідділу. До НКВС облікових карток на служників культу надсилати не слід;

б) у разі служник культу реєструється раніш у окрадмінвідділі, окрадмінвідділ повинен повідомити про це райадмінвідділок того ж району, куди йде служник культу, й надсилати його облікову картку. Коли служник культу вибуває в другу округу тимчасово, його картку надсилати в другу округу не треба;

в) встановити чіткість і своєчасність у повідомленні райадмінвідділками окрадмінвідділів про пересування, вибуття й прибуття служників по районах. Після прибуття або вибуття служників культу з тої чи іншої громади райадмінвідділок повинен негайно повідомити про це окрадмінвідділ;

г) у випадках порушення служниками культу обов'язкової постанови «Про облік і реєстрацію служників культу» окрадмінвідділи повинні повністю використовувати адміністративні права, що їх надає їм обов'язкова постанова»⁵.

Однак, з початку 1928 р. влада істотно посилила контроль за пересуванням духовенства. Типова постанова «Про облік та реєстрацію пересувань службовців культів», рекомендована окрвиконкомом до впровадження обіжником НКВС від 1 вересня 1927 р., містила відносно ліберальні вимоги до реєстрації. Зареєструватися мусили лише ті, хто не проходив облік у 1926/27 р. й не мав на руках реєстраційної картки. Також вона дозволяла вільне пересування «всіх службовців культу, так всередині округи, в якій вони постійно мешкають як і взагалі на усьому терені УСРР, з власних справ»⁶. Відтепер за обов'язковою поста-

новою окрвиконкомою виїзд за межі округи, незалежно від мети, мав супроводжуватись зняттям з обліку в окружному чи районному адмінвідділі і обов'язковою постановкою на облік на місці поїздки та після повернення. За невиконання були передбачені досить суворі санкції — штраф до 50 руб. або примусова праця до 14 діб⁷. Причому наведені документи: і «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад...», і постанова «Про облік і реєстрацію служників культу», і внутрішньовідомча постанова (НКВС — райвиконкоми) «Про облік та реєстрацію пересувань службовців культів» — діяли паралельно. А це означало, що в повсякденному житті духовенство, навіть у випадку ознайомлення з положеннями Адміністративного кодексу, не могло не порушувати чинне законодавство й не наражатися на штрафні санкції з боку місцевої влади, а потім не оскаржувати останні по радянських інстанціях. Конфесіям довелося швидко орієнтуватися в ситуації та звертатися — причому від благочинних до єпископату — безпосередньо до секретаріату президії ВУЦВК за дозволами відвідувати церкви (і громади) на теренах району чи округи без «окремого кожен раз взяття на облік в районах та сільрадах»⁸ (парафіяльні священники та благочинні) або з поданнями переліку районів для занесення до реєстраційних карток (єпископи)⁹. Пізніше, десь з 1930 р. (вочевидь, у річищі тимчасового відступу держави під тиском селянського спротиву колективізації), влада запровадила дещо спрощену систему обліку пересування для духовенства. Секретаріат Президії ВУЦВК за підписом референта культів Г. Катуніна почав видавати представникам усіх наявних конфесій спеціальний дозвіл на відвідання громад у межах кількох підвідомчих їм округ терміном на один рік. П. 18 (відмітка про взяття на облік або зняття з нього в райвиконкомі або окрадмінвідділі) реєстраційних карток частини представників конфесій містив запис, подібний до такого: «Пред'явнику цього, гр. Пирському Миколаю Васильовичу, секретаріат президії ВУЦВК дозволяє відвідувати в справах релькульту рельгромади патріаршої орієнтації на терені кол[ишніх] округ: Полтавської, Роменської Кременчуцької, Лубенської та Прилуцької без окремого кожен раз взяття на облік у м[іських]радах, райвиконкомах та сільрадах. Катунін»¹⁰.

Зазнала змін, порівняно з попереднім періодом, і сама реєстраційна картка. Зразок 1928 р. містить нові пункти: п. 17. «Відмітка про зречення сану та служіння церкві (зазначити дату зречення та в якому часописі оголошено про нього)» і п. 18. «№ реєстраційної картки зреченця»¹¹. Ця, встановлена у 1928 р., форма реєстраційної картки священнослужителів, за винятком доданого після 1928 р. під п. 15. питання «Чи був під судом?» (пп. 17 і 18 отримали №№ 18 і 19 відповідно), зберегла чинність до кінця 1930-х рр.

У тому ж 1928 р., комуністична влада розширила управлінські функції місцевих рад і внесла відповідні зміни до Адміністративного кодексу УСРР. Раніше арт. 31 надавав загальне право округовим, районним виконавчим комітетам, міським і селищним радам «видавати обов'язкові постанови в таких справах: а) Охорони революційного ладу, громадського спокою й безпеки та ще охорони державного, громадського і приватного майна»¹². Постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про зміни й доповнення Адміністративного Кодексу УСРР» та про зміну арт. 13: «Положення про сільські ради»; арт. 14: «Положення про селищні

ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», «Положення про районні з'їзди рад і районні виконавчі комітети» істотно розширили й деталізували законне поле адміністративного впливу місцевих рад, причому переважно в царині контролю за повсякденними практиками релігійних громад та православного кліру.

Так, арт. 72 встановлював: «адміністративним відділам округових виконавчих комітетів, міським адміністративним відділам, начальникам міської міліції округових центрів, начальникам міліції міських районів округових центрів, *адміністративним відділкам районних виконавчих комітетів і президіям селищних рад* (курсив наш — Авт.) надається право, в межах наданих їм прав у царині застосування заходів адміністративного впливу за зламання обов'язкових постанов, вживати заходів адміністративного впливу за такі маловажні праволомства: [...] 12) за ухил фахівців від обліку й реєстрації, що їх встановлюють відповідні органи влади для певних груп фахівців¹³.

23) За влаштування релігійних походів, крім похорону, або за виконання надворі релігійних обрядів поза межами огорожі молитовень, або поза територією, що безпосередньо прилягає до молитовень, без спеціального кожного разу окремого дозволу округового адміністративного відділу або районного виконавчого комітету, за належністю;

24) за прилюдне порушення чи перешкоду релігійними обрядами або культовими церемоніями волі руху інших громадян, всупереч законові або розпорядженню влади;

25) за скликання загальних зборів релігійної громади без попереднього повідомлення або з повідомленням, але з порушенням встановлених для цього реченців;

26) за провадження релігійною громадою доброхітного збору поза складом її членів без дозволу округового або районного виконавчого комітету, за належністю, або ламаючи умови, на яких було дано дозвіл;

27) за провадження будь-яких доброхітних зборів або зборів пожертв без дозволу на те встановленим порядком, а так само за інші зламання законів про порядок провадження доброхітних зборів і пожертв¹⁴.

Паралельна чинність вищезгаданих законодавчих актів, частина з яких, до того, ж мала внутрішньовідомче призначення і не підлягала оголошенню, прогнозовано підсилила стан «війни всіх проти всіх» у повсякденному житті суспільства. Адже запровадження в життя більшості згаданих повище законів і постанов відбувались на тлі примусового вилучення хліба у 1928 р., що викликало справедливий опір селян. Влада негайно ж публічно переклала відповідальність за наслідки власної економічної політики на «куркулів» та духовенство й у періодичній пресі подавала селянський спротив як контрреволюційні дії ворожих елементів, зокрема, як «зрив куркулями та попами хлібозаготівель». Відтак, у квітні 1928 р. на зборах московської організації ВКП(б) Й. Сталін закликав поєднати наступ на куркуля з бойовою антирелігійною роботою в масах, повести рішучу боротьбу з релігією. У резолюції ЦК КП(б)У, ухваленій відповідно до вказівки центру, від 30 червня 1928 р. «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду» зазначалося: «Релігійні організації, зменшуючи свої демонстративні антирадянські виступи, намагаються вести свою релігійну пропаганду, мобілізуючи маси, прикриваючись лояльністю до радянської влади»¹⁵.

Реакція священства на всі нововведення та їхню екстраполяцію на повсякдення духовенства не забарилась. Делегати Уманського окружного з'їзду УАПЦ муслили констатувати: «піп зараз сила безправна, беззахисна у відношенні держави особа»¹⁶. Йому підтакували синодали на своєму окружному з'їзді на тій же Уманщині: «Піп села Слободище каже, що для нас теперішні податки непосильні. Ми й так несемо ярмо, накинута нам судьбой сучасних умов, ми й лояльні, а самообкладення налогом 150 рублів»¹⁷.

24 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) затвердив текст листа «Про заходи по посиленню антирелігійної роботи», у якому, серед іншого, духовенство та активних віруючих звинувачували у мобілізації реакційних та малосвідомих елементів з метою контрнаступу на досягнення радянського народу під керівництвом Комуністичної партії¹⁸. А в кінці 1929 р. — на початку 1930 р. влада руками місцевих партійно-радянських активістів та осередків Спілки воєвничих безвірників розгорнула кампанію зі зняття церковних дзвонів «для потреб індустріалізації». В цей же період комуністична влада зробила спробу зовсім позбавити кліриків місця служіння, руками «трудящих» закрити храми, а духовенство — по можливості — виселивши поза межі населених пунктів. Було розгорнуто кампанію з організації в містах: в державних установах, школах, на заводах, фабриках, копальнях, будівництвах, паровозних депо — так званих «ударних бригад зі збору підписів для закриття церкви»¹⁹. А в селах храми намагалися закрити силами місцевих комітетів незаможних селян та організованих при них гуртків безвірників²⁰. Причому, на початок 1930 р. підписні листи та протоколи зборів різноманітних трудових колективів з «ухвалами» та «клопотаннями трудящих» про закриття храмів оформлялися і надходили до місцевих радянських органів та ВУЦВК на типових машинописних (або розмножених на ротаторі) бланках і в переважній більшості — зі стандартним текстом, що практично дослівно повторював тексти останніх резолюцій ЦК ВКП(б) про посилення антирелігійної роботи: «Проти напруженої роботи по індустріалізації країни, проти перебудови села на соціалістичний лад, яку веде робітнича кляса та бідняцько-середняцькі маси села, виступає непман, куркуль та їх помічник — духовенство. Ми, робітники/селяни/ службовці, всі як один, виходимо з релігійних організацій та вимагаємо здачі дзвонів з церков міста/села на індустріалізацію країни, закриття місцевого собору/церкви та перетворення цих помешкань в культурні установи...»²¹.

В тих випадках, коли з певних причин не вдавалося позбавити священника кафедри через закриття храму на «клопотання трудящих», місцеві ради широко користувалися правами на застосування адміністративного впливу, наданими цитованими вище «Положеннями про сільські ради...». Засоби такого впливу були стандартними в межах України: безпідставна (і протизаконна) відмова взяти священника на облік, а за тим — штраф або арешт за відсутність відмітки про реєстрацію; заборони виконувати пастирські обов'язки поза межами храму (служіння панахид, відвідання з передсвятковими молитвами домівок віруючих перед Різдом та Великоднем і перешкоджання збору натуральних пожертв від парафіян або й конфіскації продуктів); незаконні штрафи, примусове придбання облігацій позик; залучення до виконання сільськогосподарських робіт та штрафи за ухиляння від них, перешкоджання відправляти службу в храмі, а також прями погрози.

Якщо згаданих заходів було недостатньо, аби позбутися священика та пустити громаду, виконками місцевих рад могли звертатися за порадами до вищих інстанцій, як це зробив, до прикладу, Велико-Лепетиський РВК. У вересні 1931 р. останній спрямував до секретаріату ВУЦВК цілком таємне звернення з проханням терміново надати найдокладніші пояснення стосовно фінансової діяльності релігійних громад. Оскільки РВК, після перевірки фінансових звітів по Велико-Лепетиському району виявив, «що громади витрачають кошти на: «1) виплати податків та штрафів, належних зі служників релігійних культів; 2) на оплату квартплатні за служників релігійних культів; 3) регулярна видача на утримання екзархату [...]»²². Відтак, Велико-Лепетиський РВК цікавився, чи має право церковна рада робити ці витрати, та які заходи адмінвпливу на керівників громади можна застосувати, щоб унеможливити утримання храму та священика. Які пояснення надав (та чи відреагував на запит райвиконкому взагалі) референт у справах культів Секретаріату Президії ВУЦВК у відповідь на це звернення, з'ясувати не вдалося, проте на місцях і без інструкцій згори добре давали раду з застосуванням адмінвпливу на духовенство.

Зокрема, так само, як і в 20-ті роки, у 1930-х рр. місцева влада за кожної нагоди намагалася витіснити релігію з повсякденного життя суспільства та закрити місцевий храм найпростішим способом — не беручи на облік священнослужителів. В таких випадках панотці мусили активно захищати свої права та звертатися за допомогою до вищих органів управління конфесій і послідовно по радянських інстанціях — від райвиконкому і районної організації робсільінспекції до відділу культів при Секретаріаті Президії ВУЦВК. Таких звернень маємо десятки й тільки невеликий відсоток з них був дієвим і за короткий час священика реєстрували. Переважна більшість цих звернень місяцями подорожувала бюрократичними кабінетами, тримаючи клір на межі порушення законодавства, їхні родини — у страху за своє майбутнє і, зрештою, примушуючи священиків відмовлятися від призначення, а конфесії — перманентно шукати кандидатів на вакантні кафедри. Ось типовий приклад. У липні 1932 р. Чугуївське вікаріальне управління повторно звернулося до секретаріату президії ВУЦВК: «Троїцький РВК перешкоджає проведенню богослужінь в фактично не закритих ще храмах, обмежує реєстрацію духовенства, не виправляє перегинів сільрад, що порушують радянське законодавство. В селах Троїцького р-ну: Павлівці, Аранівці, Н.Дувалці священики мусили залишити свої парафії, а ново-призначених сільради не допускають до проведення богослужінь. В с. Сиротини та Нова Краснянка сільради чинять тиск на священиків, щоб примусити їх залишити парафії»²³. Згори на цей прецедент, а також — на всі аналогічні наступні, відреагували досить чемно. Відтак, маємо кілька нагадувань — з 27.06 по 11.11.1932 р. — до Троїцького РВК від Секретаріату Президії ВУЦВК, який мав «відомості про те, що сільради ... району не беруть на облік служкульту, які прибувають для переведення рельпотреб»²⁴ і «просив негайно перевірити правдивість цього, та повідомити, чому сільради не беруть на облік служкульту, в яких конкретно селах зазначити»²⁵. Далі, як правило, від ВУЦВК надходила пропозиція до РВК дати вказівку відповідній сільраді/сільрадам зареєструвати священика, а вся процедура повторювалася, практично до дрібниць, для духовенства іншої округи. Наприклад: до секретаріату президії ВУЦВК'а:

«[26.11.1931 р.] звернулись з проханням представники рельгромади с[ела] Крем'яна та с[лободи] Ново-Краснянки, аби ми безпосередньо надали розпорядження с/р про виконання нею вказівок РВК, що до реєстрації сільрадою їх службовців культу, секретаріат президії ВУЦВК удруге просить надати категоричного розпорядження Крем'янській та Ново-Краснянській сільрадам про безперешкодну реєстрацію службовців культу, які звернулися до сільрад з цим проханням»²⁶. «[20.01.1932 р.] заява віруючих сл[ободи] Шурово про відмову Лиманського РВК взяти на облік служкульту»²⁷. «[26.11.1932 р.] заява Харківського єпархіального управління на відмову взяти на облік служкульту»²⁸. «[3.10.1932 р.] уповноважений Миколаївської рельгромади м. Меджибожа Проскурівського РВК Самойлов П. скаржиться на відмову місцевих органів влади реєструвати служника культу»²⁹. «[17.08.1931 р., з доповіді Білоцерківського архієпископа УАПЦ В. Бржосньовського] в житті парафії і священнодіячів з боку місцевих органів влади мають місце такі утруднення: 1) [...] парафії: Максимівка, Парафіївка та Рожнівка не обслуговуються священником з причини невзяття Іченським РВК на облік священників, яких посилала до цих парафій Київська С[пархіяльна] Ц[ерковна] Р[ада]; 3) Сквирський РВК не хоче зняти з обліку переведеного Білоцерківською ЄЦР до іншого району священника с. Пищиків Прохора Калітенка. Калітенко виплатив всі податки, а йому ставлять умову: візьмеш ще на 300–400 руб. облігацій — тоді знімемо, а то ні»³⁰. Описані вище умови реєстрації священників були типовими для духовенства всіх православних конфесій України³¹.

Складовою частиною виконання пастирських обов'язків клірика є проведення поховального обряду та щорічного вшанування пам'яті померлих родичів парафіян. На початок 1930-х рр. сам похорон за православним чином та гробки на Великдень вже були одним із реліктів традиційного повсякдення і для суспільства, і для православного кліру. Щоб витіснити цей православний обряд з повсякденного життя, місцеві ради вдавалися до застосування всіх можливих форм адміністративного впливу на релігійні громади та священство, не зупиняючись перед прямими порушеннями чинного радянського законодавства. Ось типовий приклад: 6 травня 1931 р. сільрада с. Березняків Смілянського р-ну наклала штраф у розмірі 100 руб. на голову релігійної громади цього ж села за відправлення провід без дозволу. У скарзі до секретаріату президії ВУЦВК голова релігійної громади пояснював: «[...] проводи нами відправлялись в цьому році (20.04 ц.р.) на кладовищі, як звичайний похорон і як це провадилось в цей день щороку, і це звичай традиційний, як у нас, так і по всіх селах нашого краю. На відправлення цих провід ніколи до останнього часу і ніхто не брав дозволу, а також не штрафував за відправу провід. Хресного ходу селом до кладовища ми не проводимо, а тільки на кладовищі відправляли похорон, який по закону дозволяється»³². Слідом за головою рельгромади дії березняківської сільради оскаржив і місцевий священник О. Литвинов. На панотця сільрада також наклала штраф у 100 руб. за те, що він відправляв панахидки на кладовищі. З нагоди надходження скарг між ВУЦВКом та Смілянським РВК виникло традиційне листування. Отже, 27.06.1931 р. Смілянський РВК, повертаючи до ВУЦВК листування «по скарзі голови релігійної общини про неправильне накладення адмінзиску», пояснював: «що за пакт. 349, арт. 240 (36. Узаконень

1927 р. № 63–65) постанови ВУЦВКу на думку РВК переведення таких релігійних обрядностей вимагає дозволу як на виход на майдан — на переведення релігійних обрядів поза межами молитовного будинку»³³. У відповідь на першу скаргу, Секретаріат Президії ВУЦВК зі свого боку 3.07. пояснював, «що відправу панахид не можна вважати за публічну релігійну церемонію, а тому підстав для штрафування за це служників культу немає»³⁴. А на скаргу священика пояснював, що «відправу панахид на кладовищах не можна вважати за публічну релігійну церемонію тому, що ці культові треби влаштовуються для окремих віруючих, а тому і штрафувати служників культу за відправу панахид не треба»³⁵. Однак, про повернення голові громади та священикові стягнених коштів та обов'язок працівників сільрад знати чинне радянське законодавство — зокрема, документи цитовані нами вище, — жодним словом, як і у переважній більшості аналогічних випадків, у поясненнях ВУЦВК не йшлося.

В тих рідкісних випадках, коли ВУЦВК все ж рекомендував повернути кошти, про виконання виконкомами рекомендації нічого не відомо. Як у випадку листування з Брацлавським райвиконкомом «в справі накладання штрафу на служника релігійного культу с. Зеньковець Євгенія Шманкевіча»³⁶. В травні 1931 р. члени місцевого РВК оштрафували священика на 50 руб. «за те, що він похоронив Снідор Маланку без реєстрації смерті ЗАГСом»³⁷. Скаргу панотця голова РВК відхилив³⁸. У супровідному листі ВУЦВК, надісланому разом із скаргою священика та попереднім листуванням до Брацлавського РВК, адмін-група секретаріату Президії пояснювала, «що кримінальну відповідальність за відправлення релігійних обрядів служниками релігійного культу до реєстрації актів громадянського стану (хрещення, похорони, подружжя та розлучення було скасовано з моменту надання чинності Кримінальному Кодексу УСРР у редакції 1927 р. цеб-то з 1.07.1927 р. (Постанова ВУЦВК з 3.06.1927; 3.У. УСРР 1927 р. ч. 26–27 арт. 131). Отже, виходячи з усього вищенаведеного, секретаріат Президії ВУЦВК повідомляє, що стягнутий штраф з служника релігійного культу Сергія Шманкевіча [Так у документі — *Авт.*] за відправлення похорон до реєстрації ЗАГСом неправильно, а тому Вам треба його скасувати, стягнуті гроші повернути служнику релькульту. Про виконання повідомте»³⁹.

Інший типовий для 1930-х рр. випадок, що стосувався накладання штрафу за виконання пастирських обов'язків. Вознесенський райадмінвідділ на підставі протоколу доглядача районної міліції та голови сільради с. Арнаутівки 22.05.1931 р. оштрафував священика Олещицького Ф.С. на 150 руб. за те, що він 19.04.1931 р. пройшов з хресним ходом від церкви до кладовища. Священик був, очевидно, не досить добре ознайомлений з радянським законодавством про культу, зокрема, з уже цитованим вище «Положенням про порядок організації, діяльності, звітності та ліквідації релігійних громад...» від 29 грудня 1929 р., бо 13 червня 1931 р. подав до місцевого РВК заяву, що він «вважає штраф непосильним і просить його зменшити»⁴⁰. Оскільки сільрада на поступки не пішла, клірик оскаржив її дії у вищих інстанціях. Нарешті, справа дійшла до ВУЦВКу й інспектор культур секретаріату Президії ВУЦВК Г.Катунін 28 грудня 1931 р. надіслав до РВК офіційне прохання (разом із прикладеною скаргою) перевірити вказані факти й «коли виявиться, що це вірно, штраф треба або повернути, або зарахувати на податки»⁴¹. Одночасно він пояснив Вознесенському РВКові, що

«рельпотребі на кладовищі служник культу має право переводити»⁴². Райвиконком зі свого боку надіслав 15 січня 1932 р. чемну відповідь такого змісту: «Олешицький вважає штраф непосильним і просить його зменшити, зовсім не заперечуючи, що штраф було накладено невірно. На цю заяву начрайадмінвідділу зменшив йому штраф до 100 руб., які Олешицький сплатив. Вважаючи на матеріали, які містяться в справі Олешицького, райадмінвідділ визнав оштрафування його правдивим і клопотання про зняття штрафу задоволене бути не може»⁴³. Тим справа й закінчилася.

Іншою складовою пастирських обов'язків було відвідання священиком домівок парафіян з передсвятковою молитвою, так зване передсвяття — дні, або день перед Різдом чи Великоднем, богослужіння яких містять молитви й піснеспіви на честь свята, що настає⁴⁴. В умовах комуністичного штурму 1930-х рр. значна частина храмів уже була зруйнована або тим чи іншим способом закрита й віруючим з кількох населених пунктів доводилось ходити на богослужіння до найближчого діючого храму до сусіднього (й нерідко віддаленого) села. Для літніх і хворих парафіян це було вкрай важко, а для тих хто працював — практично неможливо. Підневільна праця в колгоспі повністю нівелювала сакральний і циклічний характер польових робіт. Вони перетворилися на безперервний виснажливий виробничий процес: посівна кампанія безпосередньо перетікала у збиральну і хлібозаготівельну, а останні — у посівну. Не приносячи колгоспнику ні матеріального прибутку, ні морального задоволення від процесу та результатів праці, комуністичний спосіб організації виробничої діяльності натомість повністю поглинав увесь особистий час разом із вихідними та святковими днями. Завдяки радикальним змінам трудового законодавства і повному витісненню релігійних свят з календаря та переносу вихідних з неділі на інші дні, аналогічною ситуація була й у містах. Відтак, якщо діючий храм перебував у селі, де громада поступово зменшувалася, фінансова неспроможність швидко призводила його до закриття. Відповідно, місцева влада могла рапортувати про цілковиту перемогу над релігією, а священик мусив шукати інше місце служби. Передсвяткова молитва в домівках парафіян дозволяла не лише хоч на короткий період свята повернутися до світу традиційних християнських цінностей, але й зберегти платоспроможну релігійну громаду, запобігти закриттю храму та забезпечити певний прожитковий мінімум для священика з родиною. Тому на місцях намагалися унеможливити виконання духовенством цього виду пастирського служіння та позбавити джерела існування.

Якою була повсякденна практика, добре видно з пояснення протоієрея Хрестовоздвиженської церкви слобідки Пристена Куп'янської округи на Харківщині Павла Гревізирського, котрий змушений був залишити парафію та вийти за штат, до екзарха України Константина (Дьякова). 5 травня 1932 р. перед Великоднем протоієрей П. Гревізирський відвідував з передсвятковою молитвою помешкання віруючих парафіян. Він завершував відвідини, коли посланець повідомив, що сільрада вимагає від панотця з'явитися туди разом з підводою. «Коли я прийшов туди — писав протоієрей — і запитав: «Для чого мене кликали»? То заступник голови сільради під керівництвом присутнього там учителя Лапіна запитав: «На яких підставі ви ходите по домівках громадян»? Я відповів: «Відповідно до заведених з давніх часів традицій та дозволу вищої цивільної

влади». Тоді вчитель сказав: «Що з ним розмовляти! Заберіть все й роздайте робочим». З підводи все забрали й переписали в акті. Підписуючи акт, я попередив, щоб все було ціле, оскільки доведеться все повернути, як відібране незаконно. Я пішов до адміністративного відділку, де зробили розпорядження повернути все. Відібране я отримав, але в зіпсованому вигляді: хліб був цвілий і потертий. В інше свято, перед Різдом Христовим я відвідав той же хутір з молитвою і на початку з тієї ж Сенекської сільради являється посланець і вимагає припинити ходіння та забиратися додому. Я пішов до сільради й запитав голову, хто мені забороняє ходити з молитвою. В цей час ударник з хлібозаготівлі почав кричати: «Улетывай отсюда, а то я тебе покажу молитву. Ишь ты, дурманит народ». Я показав йому законоположення радвлдаи з відділення церкви від держави. Він подивився, кинув грубо мені книжку назад й закричав: «Бери свои законы и сейчас же улетывай, а то я тебе покажу, где раки зимуются!» Я повернувся додому й подав скаргу до Куп'янського ВРК. В Куп'янському ВРК мені сказали: «Ідьте й продовжуйте свою справу», давши письмового наказу ударників. [Коли я проходив] з молитвою по слободі Пристені повз школу, висовується голова дорослого учня та кричить: «Гей! Піп Гапон, водолаз, патлатий чорт, ти досі шляєшся, давно пора убити». [Коли проходжу] повз три школи, які тут же біля церкви — іншої дороги до церкви немає — часто учні кидають каміння в спину, а в місцевому храмі вікна вибивають. [Коли проходив] повз школу настановити хворого зі Святими дарами, учні школи на мою адресу вигукують всі ті вищеописані терміни. Обклавши мене одноразовим податком в 150 руб., ударники щодня ходили оглядати домашні речі, приступаючи до опису й всіяко знущаючись, вимагали сплатити. Я сказав, що сплачу, але нині грошей не маю. «Ну, тут в тебе майно є, на 150 руб. стане». Я пішов до сільради й показав голові та секретарю сільради бюлетень про податок. Голова Макаринський заричав: «Що ти нам носиш! Що ти нас вчиш! У нас свої директиви є! Ви всі попи дожидаєте війни; війни не буде, а якщо буде, то ми вам першим порозпорюємо кендюхи, забирайся геть звідцілья!» Увечері сиділи господарі будинку квартири (де мешкав священик — Авт.), вийшов і я, повз проходив ударник з [якимось] чоловіком. Доходячи до нас він сказав: «Коли ми позбавимось цих чортів патлатих»? Порівнявшись, плюнув просто на мене. На його дії я сказав, що так чинять не ударники, а хулігани. У відповідь на мою адресу пролунала брутальна лайка. Сільрада прислала мені повідомлення очистити квартиру в 24 години, що їм квартира потрібна. У них я шукав 5 днів і не знайшов, ніхто не наймав, всі бояться наймати попові. А до всього цього багато, багато ще різних перлів доводилось вислуховувати від місцевих комсомольців. До викладеного настав голод, який остаточно примусив залишити парафію та бігти світ за очі. Все вищевикладене свідчу священичою совістю та підписом»⁴⁵. Як і у випадках з реєстрацією, спроби оскаржити відвертий тиск на духівництво з боку місцевих рад та знайти, таким чином, місце в радянському суспільстві були приречені. Стандартна реакція на звернення представителів конфесій чи окремих священиків була приблизно такою: «Секретаріат Президії ВУЦВК просить ВРК надати категоричного розпорядження сільраді не робити заборони служкульту відвідувати з передсвятковою молитвою віруючих в їх будинках. Одночасно треба перевірити факти,

що їх зазначено в заяві та коли вони ствердяться, беззаконні дії місцевої влади негайно припинити. Про наслідки з поверненням заяви до нас повідомте»⁴⁶.

Загалом же аналіз наявних документів дає підстави зробити висновки про недостатній рівень поінформованості не лише представників влади на місцях, але й духовенства всіх православних конфесій стосовно чинного радянського законодавства у царині церковно-державних відносин. Принаймні він істотно нижчий ніж у 1920-і рр. Можемо припустити, що цьому посприяло закриття церковних періодичних видань усіх конфесій на початку 1930-х рр., які мали поряд з тематичними і юридичні розділи. Відсутність потрібної офіційної інформації спонукала багатьох священиків звертатися за офіційними детальними довідками безпосередньо до інспектури культів секретаріату президії ВУЦВК, як це зробив священик с. Малий Горошок Володарського р-ну (на Волині). 24 листопада 1932 р. панотець звернувся до ВУЦВК з проханням пояснити наступні важливі для його повсякденного служіння та життя родини питання: «1) Чи мають право служителі культу здійснювати хрещення, шлюби та похорони без документу з сільради про запис відповідного акту (бажано посилання на закон). 2) Чи існує закон, що визначає спосіб утримання служників культу: 1) Чи має право священик ходити в Різдвяний та Великодній пости по помешканнях віруючих, чи просто так збирати пожертви для свого утримання, чи може священик ходити з традиційною святою водою на Водохрестя? 2) Чи має священик право брати платню за треби продуктами? 3) Чи має право сільрада відібрати у священика продукти, що їх дали парафіяни на утримання священика, як то: 1, 2, 3 [фунта? — *Авт.*] жита чи борошна, якщо цього вистачить не більше ніж на два місяці, а священик не займається сільським господарством, на нього немає хлібозаготівель? 4) Чи має право сільрада призначати священикові 300–400 руб. на облігації та примушувати його їх взяти на таку суму, а не стільки, скільки може священик добровільно придбати облігацій? 5) Чи має право священик служити технічним працівником без зречення релігії та сану в Українській федеративній (так у документі — *Авт.*) республіці, як рахівником, бухгалтером, діловодом, чи виконувати просту фізичну роботу на будівництвах?»⁴⁷. Чи отримав клірик відповідь — невідомо. Також немає жодних ознак постановки питання про підготовку силами апарату ВУЦВК спеціальних юридичних довідників чи видань для службового користування працівників радянського апарату на місцях і придбання їх конфесіями. Без відповіді залишалися і рапорти підлеглого духовництва, переадресовані предстоятелями конфесій до ВУЦВК, як, до прикладу, рапорт спостерігача за парафіями патріаршої орієнтації протоієрея Миколи Уловича. Перераховуючи в своєму рапорті «адміністративно-економічні незаконні нажими з боку низової сільської влади та фінорганів на Мелітопільщині, що не припиняються, а їм кінця не видно, оскільки скарги до вищих органів залишаються без наслідків», протоієрей Улович констатує: «Духовенство на місцях доведене до відчаю, в стані якого не виключаються нераціональні вчинки»⁴⁸. Насамкінець протоієрей висловив прохання: «Прошу Вашого архіпастирського представництва перед центральною владою з питання вказаних правопорушень представниками низового апарату влади і притягнення до відповідальності всіх порушників закону, що не рахуються з ним, часто насміхаються над законоположеннями республіки. Коли цим

представникам влади робляться вказівки на хранителя законності — прокурора, то вони з кпинами відповідають: «Нехай прокурор робить своє, а ми робимо своє, влада на місцях». Прошу Ваше Високопреосвященство виклопотати в центральній владі видання солідного (в оригіналі — внушительного — *Авт.*) роз'яснення для невігласів будівників соціалізму в селах»⁴⁹.

Сподіване священством «солідне роз'яснення для невігласів будівників соціалізму» з'явилося у жовтні 1932 р. у вигляді «одного примірника інструкції останнього видання, що з ним потрібно ознайомитись, а також ознайомити сільради в спосіб виділення особи, що працюватиме в цій галузі роботи»⁵⁰. Централізоване поширення інструкції по відділах культів облвиконкомів мало на меті — принаймні, у супровідному документі про це згадувалося — запобігання «будь-яких порушень закону в цій галузі». Кожний примірник інструкції з правилами про культу супроводжувався розмноженими на ротаторі типовими бланками з переліком фактів, що «досі трапляються» в якості порушень радянського законодавства про відокремлення церкви від держави. До переліку порушень законодавства, що «траплялися», а насправді — складала повсякденне життя родини пересічного священика та умови його пастирського служіння, оскільки були практично ідентичними та типовими для кожної з сотень скарг, увійшли: «передача сторожок стороннім особам, незважаючи на те, що вони здані в оренду рельгромадам і вони платять оренду. Незаконні вимоги дозволів на виконання релігійних обрядів, що законом дозволені. Забороняють провадити службу в церкві, якщо свято випадає серед тижня. Заперечують вносити померлого в церкву, щоб відслужити над ним панахиду. Не беруть служників культу на облік, якщо вони відмовляються придбати облігації позики, незважаючи на те, що примусове розповсюдження законом заборонене. Використовують цвинтарі для потреб сільради, незважаючи на те, що вони здані в оренду рельгромаді. Використовують дзвіниці сільрадою щодо скликання на загальні збори або на обід колгоспників в той час, коли правиться служба в церкві. Не цікавляться виявити дійсний прибуток служника культу, а через це буває переобкладання служників культу непосильними податками, після чого виникають скарги та зайва писанина». Й далі: «всі ці й інші, їм подібні, факти порушення законів уряду виникають тому, що РВК не виділено відповідної особи, яка керувала б даною ділянкою роботи та відповідала б за неї»⁵¹.

Масове закриття церков до та під час кампанії розкуркулення у 1929–30 рр., відмови у реєстрації священиків, а потім — багатомісячне листування між релігійними громадами та радянськими органами влади усіх рівнів з вимогами повернути відібрані храми й зареєструвати священнодіяча примушували духовенство звернутися до практики XIX ст. і організувати богослужіння поза межами храмів на переносних антимінсах⁵². Антимінс не належав до реєстру культового майна, зазначеного в договорі на користування церквою. Його видавав єпархіальний архієрей під час освячення храму, а у випадку ліквідації останнього антимінс повертали владиці. В жовтні 1929 р. предстоятель РПЦ митрополит Сергій (Страгородський) навіть дозволив проведення спільної сповіді, здійснення богослужіння в храмі при «малому освяченні» та на похідному антимінсі⁵³. Невеликі гуртки віруючих збиралися в приватних помешканнях, де відбувалися богослужіння, читалися проповіді, проводилися бесіди на

релігійні теми, відправлялися треби. Визначалися уповноважені чи організатори такого гуртка. Ось як висвітлював про цю вимушену практику пастирського служіння журнал «Безвірник»: «Попи на куркульських конях і підводах їздять із села в село. На підводі — ящик, у якому складено богослужбне причандалля. В кожному селі піп має декілька своїх опорних пунктів — це родини куркулів, або їхніх родичів. Прибувши до села, піп обходить ці свої пункти, по хатах відправляючи молебні, панахиди, хрестини тощо. Закінчивши роботу в одному селі, піп за адресами, які він дістав у попередньому селі, їде далі, до другого села»⁵⁴.

Влада досить швидко зорієнтувалася в ситуації й постаралася унеможливити цей вид пастирської діяльності, як це вчинили стосовно настоятеля Олексіївської церкви м. Константинова о. Преображенського. 23 січня 1930 р. за розпорядженням ВУЦВК, але з порушеннями чинного законодавства про культу, Олексіївську церкву закрили. «[...] На другий день після закриття храму на квартиру о. Преображенського, яка знаходилася в сторожці при закритій церкві, з'явилися три невідомі особи на чолі з міліціонером та показали ордер на проведення обшуку в його квартирі. В результаті всі речі та святині відібрали, а о. Преображенському запропонували залишити приміщення сторожки. [Панотець] Преображенський звернувся до ДПУ [з запитом] чим викликане відібрання наданих йому речей та святинь, [...], вони видаються єпископами й після закриття храму повертаються їм. Там йому заявили, що речі відібрані для того, аби він не відправляв жодних служб в парафії»⁵⁵. З огляду на цей випадок, Священний Синод знову подав до НКВС клопотання, «щоб святині з закритих храмів (антимінси, Св. Дари, миро) обов'язково віддавалися священникам для повернення архієреєві, а не забиралися разом з іншим майном і не піддавалися блюзнірським знущанням. Св. синод у зв'язку з вказаним фактом іще, і знову клопочеться перед НКВС про те, щоб з тих парафій, у яких закриваються храми, священники не виганялися і щоб їм не чинилися перешкоди у здійсненні приватних треб і відправ за бажанням віруючих парафіяльної громади по домівках»⁵⁶. Описаний випадок був типовим явищем повсякденного життя православного кліру.

Підвищена увага з боку місцевих рад до пастирської діяльності кліриків поза стінами храмів призвела також до поширення серед православних практики заочного виконання треб. Віруючі через посередників передавали священникам грамотки з проханням помолитися за близьких. Тож, наприклад, патріарший Синод узаконив цю практику, окремим розпорядженням від 30 травня 1930 р., дозволивши підлеглому духовенству заочно правити панахиди на прохання родичів⁵⁷. Ця «пересувна» пастирська діяльність досить швидко перестала бути винятком, що наближав православний чин до протестантського та вимагав спеціального пояснення з боку духовенства з посиланнями на досвід святих апостолів. У 1930–1931 рр. вона стала поширеним явищем, особливо у Новомиргородському, Новомосковському, Олександрійському районах⁵⁸. Окремі подвижники залишилися вірними їй до кінця 1930-х років. Так, у 1938 р. всеукраїнська газета «Безбожник» повідомляла, що «в с. Михайлівці-Рубежівці Київської області бродячий піп проявляв турботу про врожай колгоспу: він сповідував і причастив декілька людей з тракторної бригади колгоспу»⁵⁹.

З метою прискорення темпів індустріалізації та колективізації і в цьому році — повного витіснення релігії з повсякденного життя, а духовного стану — з класової структури українського суспільства, у вересні 1932 р. Й. Сталін проголосив запровадження «безбожної п'ятирічки» та ліквідацію в СРСР до 1937 р. всіх релігійних конфесій і різних зовнішніх виявів релігійності⁶⁰. Здійснити ліквідацію планувалося руками членів Спілки воєнних безвірників. Вже існуючі при колгоспах, комнеземах та промислових підприємствах, безвірницькі осередки у 1932–1933 рр. чисельно поповнювалися і створювалися нові. Під час збиральної кампанії та хлібозаготівель 1933 р. безвірники вже широко застосовували нові методи антирелігійної роботи. Найлояльнішими з них стосовно духовенства були офіційно внесені в договори про соцзмагання між колгоспами, артільми та бригадами так звані «антирелігійні пункти»: повний вихід на роботу під час релігійних свят, роз'яснювальна виховна антирелігійна робота, бойкот церкви та сект, організований вихід з релігійної громади, відмова від усіх релігійних обрядів та щоденна участь у перевірці виконання договорів⁶¹. Але на практиці всі ці заходи мало впливали на досягнення кінцевого результату. Тому, щоб остаточно закрити храм, безвірники традиційно вдавалися до силового тиску на духовенство та блюзнірства в храмах під час богослужінь. Цей типовий метод антирелігійної роботи називався «червоним сватанням» і на практиці виглядав так: «У певному селі з'являються безвірники, влаштовують спільно з місцевою молоддю та сільрадою мітинг, після якого виносять постанову про закриття місцевого храму, потім викликають до сільради священика або голову церковної ради й вимагають від них видачі ключів від храму. Отримавши їх з оркестром прямують до храму, входять, проспівають «Інтернаціонал» і закривають храм, а від священика вимагають, щоб він більше не служив у храмі й не відправляв треб у парафії»⁶². «Таким спрощеним порядком нині масово закриваються храми Артемівської єпархії» — писав у лютому 1930 р. до НКВС УСРР голова Священного синоду митрополит Пимен. «Таким порядком закриті храми в селах Артемівської округи: 1. Добропілля, 2. Камишевасі, 3. Миколаївці, 4. Голубівці, 5. Некрем'янному. Під загрозою перебувають села Ступки та Богородичне»⁶³.

Позбавлення православного кліру місця служіння методом організації безвірницькими осередками «червоного сватання» можна було спостерігати й у 1932–1933 рр., коли українське село охопив Голодомор. Цей малоефективний спосіб закриття храмів підсилили масовою кампанією передачі церков під пункти тимчасової зсипки зерна від імені колгоспників. Така практика спостерігалася, наскільки вдалося встановити за документами, з вересня 1931 р., але масового характеру набула у серпні 1933-го. Сотні протоколів зборів сільських колективів з клопотанням «широких кіл колгоспників, наймитів, бідняків та середняків» і підписні листи про закриття церков не тільки датовані останніми числами серпня 1933 р., але й мають абсолютно ідентичний зміст (звичайно, за винятком назв колективів та прізвищ)⁶⁴. Потім збиралося засідання президії місцевої сільради, яка затверджувала «постанови колгоспів та списки підписних листів». Далі — відбувалось позачергове засідання президії райвиконкому, після нього — обласний виконавчий комітет приймав відповідну ухвалу й разом з усіма протоколами надсилав справу до ВУЦВК⁶⁵. Однак, попри спільні зусилля

місцевих рад та безвірників, попри підступну природу голоду, який знесилював людину морально і фізично, позбавляючи її волі до боротьби, сільські релігійні громади продовжували відстоювати свої храми. За 1932–1933 р. до ВУЦВК надійшли сотні скарг на незаконну передачу церкви під зсипний пункт і з описом шахрайський дій місцевої влади підчас проведення загальних зборів колгоспів, артилей та бригад, від імені яких надходили «клопотання».

ВУЦВК мусив давати розпорядження на місця повернути відібраний храм або закрити його відповідно до чинного законодавства. Випадки, коли протести залишалися без відповіді (на скарги накладалися відповідні резолюції) почастішали з другої половини 1932 р. Остаточо священство позбулося місць служіння у 1933 році, у розпал Голодомору, коли вимирали цілі села, а на пустищах залишалися розвалені хати, могили без хрестів і напівзруйновані храми, переповнені гнилим зерном. Справи про закриття церкви за цей період замість повного комплексу документів переважно містили лише протоколи зборів сільських колективів, наполовину заповнений типовий бланк про закриття культових споруд (без зазначення кількості тих, хто підписався за закриття церкви; загальної кількості дорослого населення, кількості виборців; кількості віруючих; кількості членів релігійної громади, що просять не вважати їх членами зазначеної громади) та резолюцію ВУЦВК.

2. Джерела існування, побут та різновиди громадянських обов'язків «позбавленців»

Решту часу, вільного від виконання пастирських обов'язків, клірики різного рівня мусили використовувати для винайдення способів виконати свої громадянські обов'язки перед державою, що не лише позбавила їх громадянських прав, але руками колишніх парафіян цілеспрямовано відбирала у духовенства помешкання, хатнє майно та продукти харчування. Мова піде про матеріальне становище, умови побуту та оподаткування священнослужителів.

Матеріальне становище. Реєстраційні картки священнослужителів містили коротку, але вичерпну інформацію про матеріальний стан, джерела прибутків та побутові умови життя родин духовенства. На відміну від матеріального становища в 1920-і рр., вже на початок 1930-х обсяг їхніх статків значно скоротився. Так, розмір платні, яку парафіяльне священство отримувало від громад (згідно даних пп. 11, 12 реєстраційної картки), коливався у межах 50–250 руб. на місяць (іноді священники, не вказуючи певної суми, у відповідних пунктах картки зазначали: «добровільні пожертви від парафіян»). Допоміжних джерел прибутків (п. 13 реєстраційної картки) духовенство, як правило, не мало. Майновий стан (п. 14 реєстраційної картки: а) чи володів нерухомим майном (землею, будинками) до революції та б) чи володіє землею, будинками зараз) на першу половину 1930 рр. також пересічно був однаковим. У підпункті б) п. 14 можна спостерегти прочерк або слово «ні». В підпункті а) п. 14. реєстраційної картки подекуди ще можна зустріти інформацію про майновий стан до революції, як, наприклад: «володів будинками в Кобеляках і 4.8 дес. поля» (архієпископ Полтавський Миколай (Пирський), Український екзархат РПЦ)⁶⁶; «був невеликий будиночок» (єпископ Уманський Йов (Сахновський), Священний

Синод ВУПЦ)⁶⁷; «мав хату та 0.75 дес. землі» (єпископ Черкаський Конон (Бей), ВУЦР на чолі з митрополитом І. Павловським)⁶⁸ тощо.

Умови побуту. Невдале вдосконалення умов пастирського служіння православного духовенства ще за часів імперії істотно сприяло тому, що на початку 1920-х рр. відповідно до ст. 32 IV розділу інструкції НКЮ про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави, крім майна церков, релігійних громад і віросповідних відомств, землі, угідь і т.п. володінь, націоналізованими та відчуженими було оголошено і будинки⁶⁹. В тому числі й ті, в яких мешкали родини кліриків. На середину 1920-х рр. радянська влада, через неспроможність належним чином організувати експлуатацію націоналізованого житла, вдалась до денационалізації певних його категорій. Але на будинки, що були конфісковані у православної церкви та житло, що його замешкували на різних умовах родини духовенства, денационалізація не поширювалася. Тому до початку «великого перелому» останні мусили орендувати своє колишнє житло та сплачувати комірне як особи вільних професій⁷⁰. В кінці 1920-х рр. «робітничо-селянська» держава в царині сплати комірною прирівняла духівництво до «осіб нетрудових категорій».

Зростання витрат на оренду житла одразу негативно відбилося на умовах життя кліру. Представники вищих органів управління православних конфесій зробили спроби виправити ситуацію. Так, президія ВПЦР УАПЦ 6 липня 1929 р. звернулася до наркома внутрішніх справ В.Балицького з проханням унормувати правовий стан церкви, посилаючись на тяжке становище, в якому опинилось духівництво УАПЦ на місцях завдяки квартирному законодавству, що прирівняв духівництво «по оплаті квартири до елементу нетрудового, а не до вільних професій, як це було раніше. [...] Президія розуміє, — йшлося в заяві, — що на все це впливає або загальний напрямок законодавства щодо служителів культу (квартирне положення), або відсутність певних відомостей щодо стану духівництва...»⁷¹.

Ніби у відповідь на клопоти конфесій, у серпні 1929 р. з'явилася урядова постанова, що стосувалася міського духовенства. Документ забороняв його представникам замешкувати державні чи муніципальні квартири, якщо сума річного прибутку перевищувала 3 000 руб. на рік і вимагав негайного виконання⁷². А 25 жовтня 1929 року ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про поширення чинності «Устави про належні державі будинки в містах і селищах міського типу та про порядок використання житлових приміщень у цих будинках» на всі селища, де утворено селищні ради»⁷³. Документ передбачав: **І.** Поширити з 1 жовтня 1929 р. чинність «Устави про належні державі будинки у містах і селищах міського типу та про порядок використання житлових приміщень у цих будинках»⁷⁴ на всі селища, де утворено селищні ради. **ІІ.** Поробити нижчезазначені зміни і доповнення в таких законах УСРР: «Про затвердження Устави про належні державі будинки у містах і селищах міського типу та про порядок використання житлових приміщень у цих будинках» (ЗУ УСРР 1928 р. № 18 арт. 166, та арт. 167). [...] 2) до арт. 1 «Устави» додати увагу такої редакції: «*Увага:* у не віднесених до селищ міського типу селищах, де утворено селищні ради, що в них не провадилось націоналізації та денационалізації будівель на підставі постанови РНК УСРР з 1 листопада 1921 р.

«Житловий закон»⁷⁵ та виданих на додаток і зміну цієї постанови інших законодавчих актів, за належні державі вважаються нижченаведені будинки, коли їх установленим у законі порядком передано у власність кооперативним, громадським або приватним організаціям або поодиноким особам: а) що до Жовтневої революції та під час влади контрреволюційних урядів належали державі, містам, земству, релігійним установам та організаціям, громадським кооперативним, становим та іншим публічним організаціям; б) що їх експропрійовано на підставі революційного права, або що взагалі перейшли у власність держави до 24 серпня 1922 р.; в) що їх конфісковано, реквізовано або іншим шляхом примусово вивласнено на користь державі установленим у законі порядком; г) що перейшли у власність держави, на підставі спеціальних законів та інших постанов урядів УСРР і Союзу РСР; [...]»⁷⁶.

Цей документ звів нанівець усі зусилля, яких доклали релігійні громади в 1920-і рр. у протистоянні з місцевими активістами, комнезамами та сільрадами, щоб, користуючись циркулярним розпорядженням НКЗС від 20 листопада 1922 р. (згідно з документом, «церковні будинки, споруджені коштом сільських громад і на надільних селянських землях, не переходили до категорії державних земель та майна й залишилися в користуванні сільського об'єднання, яке мало право ними керувати на підставі ухвали сходу»⁷⁷), запобігти адміністративним виселенням і зберегти за родинами духовенства їхні помешкання, а разом із ними — місця служіння для кліру та діючі храми для громад. Як уже зазначалося вище, в кінці 1929 р. — на початку 1930 р. влада руками місцевих партійно-радянських активістів та осередків Спілки войовничих безвірників розгорнула кампанію зі зняття церковних дзвонів «для потреб індустріалізації». Зняття дзвонів зазвичай передували скликання загальних зборів селян, які не мали (й не могли мати) кворуму та ухвала «зняти дзвони, а саму церкву закрити». Крім того, за найменшої можливості до протоколів таких зборів представники місцевої влади додавали вимогу «виселити попа». Радянська преса, з метою створити відповідну суспільну думку та спрямувати її на підтримку кампанії зі зняття церковних дзвонів, друкувала повідомлення про закриття храмів та виселення духовенства на вимогу «трудящих» суцільним потоком. Наприклад, 5 січня 1930 р. «Вісті ВУЦВК» помістили на своїх шпальтах такий матеріал: «В с. Варварівці (Куп'янщина) загальні збори селян ухвалили зняти дзвони з церкви, а саму церкву закрити. Те ж саме ухвалили зробити збори села М. Вовча, Кругле та хутір Дьогтярний. В хут. Дьогтярному, крім того, селяни ухвалили виселити з хутора попа. В с. Крива Коса (Буденнівський р-н на Маріупольщині) загальні збори селян ухвалили закрити церкву, а приміщення її передати під кінотеатр. Попа за його шкідницьку роботу селяни ухвалили виселити з села. За останні три місяці минулого року на Першотравневщині знято й передано на потреби індустріалізації церковні дзвони з 145 церков. Найбільше дзвонів знято в селах Першотравневського, колишнього Богопільського району, де з 29 церков, що є по селах, дзвони змовкли в 23-х... За три місяці окривконком порушив перед ВУЦВК клопотання 18 сіл про закриття церков»⁷⁸.

В річищі процесу фізичного знищення хлібозаготівлями і розкуркуленням ринку в українському селі й закріпачення селянства колективізацією, 30 березня

1930 р., ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заборону деяким категоріям громадян жити у належних державі будинках»⁷⁹. Документ передбачав: «**I.** 1) Заборонити надалі давати вільні житлові приміщення у належних державі будинках особам, позбавленим виборчих прав до рад і особам, що їм у даному місті або селищі належать будинки на праві власності або забудови. 2) Надати міським і селищним радам право видавати постанови про виселення зазначених в арт.1 осіб із замешкуваних ними приміщень у належних державі будинках, додержуючи при цьому правил нижченаведених артикулів до цієї постанови. 3) Осіб, позбавлених виборчих прав до рад, належить виселяти адміністративним порядком за спеціальними списками, що їх затверджують міські і селищні ради, за належністю. 4) Осіб, записаних до зазначених списків, виселяють додержуючи правил, установлених у постанові ВУЦВК і РНК УСРР з 31 серпня 1927 року, «Про адміністративне виселення громадян із житлових приміщень» (Збірник У законень УСРР 1927 р. № 43, арт. 196), за постановами відповідних адміністративних відділів або адміністративних відділків від кого належить. 5) Міським і селищним радам надається право припиняти виселення зазначених в арт. 1 осіб, реченцем на один рік, коли ці особи уклали договір на право забудови. 6) Трудящих, що їм у даному місті або селищі належать на праві власності або забудови придатні для житла приміщення, належить виселяти із замешкуваних ними житлових приміщень у належних державі будинках тільки за таких випадків: 1) коли у будинкові, що належить трудящому, живуть особи нетрудових категорій і коли трудящий не вчинив позову про виселення цих осіб у реченець, установлений від домоуправи того будинку, де живе трудящий, причому цей реченець не повинен бути меншим за 10 днів; 2) коли набуде законної сили вирок про виселення з належних їм будинків будь-кого з наймачів житлових приміщень; 3) коли вони після видання цієї постанови дадуть будь-кому житлові приміщення у належних їм будинках. Зазначених у цьому артикулі осіб виселяють судовим порядком. 7) Трудящим, що їх належить виселити на підставі арт. 5 цієї постанови, надається право дореченцево розривати судовим порядком договір наймів приміщень у належних їм будинках з особами нетрудових категорій»⁸⁰.

Відповідно міські, а особливо селищні, ради з ентузіазмом взялися користуватися наданими їм ВУЦВК'ом і Раднаркомом правами. Місцеві ради отримали можливість практично на законних підставах позбавляти духовенство з родинами не тільки будівель, що належали релігійним або земельним громадам, але й чинити тиск на приватних орендодавців. Це при тому, що на початок 1930-х рр. переважна більшість будинків, які спеціально призначались громадами під житло для церковного кліру, вже були на тих чи інших підставах конфісковані місцевою владою і використовувалися для різноманітних потреб останньої (і далеко не завжди «для культурних потреб трудящих») або просто руйнувалися. Пригнічене священство намагалося всіма силами зарадити новому екстремальному чиннику, яким комуністична влада взялася руйнувати їхнє повсякдення аби «змінити класову структуру суспільства відповідно до змін у царині економіки». Насамперед духовенство зверталося по допомогу до вищих органів церковного управління конфесією. Так, маємо доповідну записку на ім'я екзарха України Константина (Дьякова) (червень 1931 р.), в якій священники Вознесен-

ської і Дмитрівської церков с. Стецьківки Білопільського р-ну З. Федоровський та І. Заїка скаржились на те, що потрапили в скрутне становище через жорстоке ставлення місцевої влади: «Найперше, Владико, ми не маємо і не можемо мати приватної квартири (не кажучи вже про пристойну, окрему та зручну) в парафії, оскільки парафіяни бояться нам орендувати та пускати нас до себе, щоб не бути обкладеними за це податками в підвищеному обсязі. Друге: живемо ми в сторожках, а звідси голова сільради погрожує нас виселити, а сторожки засипати зерном...»⁸¹. Їхньому колезі, священникові Успінської церкви с. Високого, пощастило на поточний момент менше. Так, наприклад, Борзнянський райвиконком, повертаючи 28 вересня 1931 р. (природно, після багатомісячного блукання владними коридорами різного рівня) референту в справах культу ВЦВК Г. Катуніну листування «в справі відібрання сторожки від релігійної громади Успінської церкви с. Високого», у супровідному документі пояснив: «сторожка від громади не відбиралась, а лише відібрано помешкання, де жив піп для потреб сільради, де улаштовано гуртожиток для учнів. Що торкається сторожки, то така мається в підвалі при церкві, турбується ж громада не за помешкання для сторожа, який знаходиться в умовах пригнічення, а за помешкання для попа. Тому Борзенський РВК прохає відмовити релігійній громаді»⁸². Прохання райвиконкому отримало мовчазне схвалення: документ найвища радянська інстанція просто взяла до відома і припинила листування у цій справі.

Подібним чином обґрунтував свої дії Велико-Токмацький райвиконком (на Запоріжжі), відповідаючи на запит від 3 липня 1931 р. референта в справах культу ВЦВК Г. Катуніна про законність відібрання у Очеретовацької релігійної громади церковної сторожки: «Сторожка — колишня парафіяльна школа, в якій зараз мешкає піп та дяк, відбирається за постановою президії сільради на підставі наказу виборців, що його дано депутатам сільради в час останніх виборів до рад (витяг додаємо). 2. В даному будинку зараз мешкає піп та дяк, а не сторож; відціля слідє, що цей будинок використовується не за призначенням і в разі, коли б сільрада не поставила питання про із'яття цього будинку, релігійна громада не поставила б питання про необхідність цього будинку для сторожа, а в ньому мешкає і мешкав би піп. 3) На думку райвиконкому, коли для охорони церкви і налагодження там порядку потрібен сторож, то він може мешкати і не коло церкви. 4) У зазначеному будинкові навчається п'ята група семирічки і це приміщення відповідає вимогам, тому сільрада вважає, що поступає вірно, коли потреба культурного обслуговування колгоспників стала вище, ніж потреба у квартирі попа, квартира якому тією ж сільрадою може бути надана в іншому місці. На підставі наведеного прохаємо ствердити це міроприємство, про що повідомити райвиконком»⁸³.

Подібного терору за допомогою виселення родин з їхніх помешкань з боку голів сільрад та сільського активу зазнавали священники в усі регіонах республіки. Священникові Преображенської церкви слободи Кабанья (Харківщина) С. Третьякову в 1924 р. місцевий райвиконком надав квартиру (колишня церковна хата-квартира псаломщика) за платню в 5 руб. на місяць. 1926 р. при цій парафії знову заснували сільраду й для віднайдення засобів на купівлю приміщення під управління, сільрада виставила квартиру священника на продаж за 450 руб. Родина панотця викупила її з торгів, виправила документи та прибрала

їх у скриню. До 1930 р. остання мешкала в придбаній хаті, прибудувала ще одну кімнату, замінила непридатний солом'яний дах на новий, побудувала сарайчик для опалення. Ніхто жодних претензій не висловлював. 6-го лютого 1930 р. без будь-яких попередніх заяв дружину та дітей священика викинули на вулицю (сам панотець перебував у слободі Новокраснянці, куди перейшов служити 1928 р.), а всі пожитки та провіант розграбували. 20 травня 1930 р. окружна комісія, очевидно, після оскарження, вказала місцевій сільраді на неправильне розкуркулення та наказала повернути все дружині священика. Голова сільради, він же ініціатор розкуркулення, прислав дружині священика повідомлення, оскільки повертати було нічого, голова з підлеглими подали позов до суду про те, що хата нібито не продавалася ніколи. Дружина священика передала до Кабанського народного суду ордери, видані сільрадою на отримані гроші за хату та копію документу на продаж, завірені підписами та печатками сільради. Але нарсуд (1931 р.) визнав, що націоналізовані колишні церковні будівлі не могли продаватися, а відтак священик з родиною мусить сплатити ще за три роки за квартиру 360 руб. В силу цієї постанови знову «відібрали хату, а в рахунок виплати — все лахміття до останньої ганчірки»⁸⁴.

Та навіть, якщо після кількомісячних поневірянь по інстанціях священикам і повертали конфісковане житлове приміщення, то решта майна безслідно щезала. Так, в листопаді 1931 р. за невиконане священиком селища Орельки (Лозівський район, Харківщина) М. Павловичем завдане сільрадою тверде завдання здати 30 пудів меду (панотець мав 11 вуликів) остання описала майно його сім'ї. На третій день по тому все майно конфіскували за повної відсутності господарів: сам священик знаходився в Харкові, діти були в школі, господиня, замкнувши хату, пішла до знайомих. В цей час представники сільради з криком «благослови» зламали замок, увійшли до помешкання і, коли повернулася господиня, речі вже винесли. А церковні речі — хрест, Євангеліє, облачення, дароносиці та хрестильну скриньку блюзнірськи розкидали по підлозі. Коли повернувся священик, голова артілі тов. Журавель та голова кооперації тов. Стадниченко запропонували йому негайно залишити квартиру. Священик звернувся до голови Лозівського РВК зі скаргою, той пообіцяв повернути все, тільки б не здіймати галас. Відтоді вже минуло три місяці неодноразового ходіння до сільради й виснажливого очікування в холоді й голоді. Священикові повернули «хату, дві крихтіні подушки, шафу, скриню, 4 стільці, примус і праску, а важливіше для існування майно — 5–6 пудів борошна, капусту, картоплю, 10 фунтів сала, 1 пуд меду, дрова на 95 руб., бджоли, ліжко, подушки, ковдру, швейну машину, годинник, кушетку, посуд та ін. речі, необхідні в домашньому побуті, — не повернули»⁸⁵.

Після виселення та вигнання або арешту місцевого парафіяльного свщеника сільради, як правило, намагалася перешкодити панотцеві, відрядженому єпископом або округовим благочинним на заміну попередникові, знайти помешкання в парафії. «Єпископ Полтавський Сергій (Гришак) просив НКВС захистити від переслідувань священика з Кременчуцької округи Михайла Клева, який не мав можливості мешкати в своїй парафії: парафіяни бояться пускати його на квартиру, щоб не піддатись оподаткуванню, і він змушений був поселитися за 18 км. від місця служби»⁸⁶. «Священик Д. Курявий, призначений 30 липня 1931 р. до

парафії с. Ксаверівки, 7 серпня прибув у село з родиною. Того ж дня його викликав голова сільради, спитав, чи довго думає панотець жити в селі? Коли священник сказав, що думає бути тут довго, голова заявив йому по секрету, щоб той забирався з села після 10 серпня по добрій волі, бо церковний будинок потрібен для інших потреб, щоб не говорив нікому нічого, а коли не виїде, то йому життя не буде»⁸⁷. Благочинний 3-ї округи протоієрей А. Лукашов у травні 1931 р. звітував до Чугуївського єпархіального управління, що відрядив священника М. Жукова тимчасово виконувати пастирські обов'язки при Георгіївській церкві слободи Миколаївки, оскільки о. Жуков мусив залишити парафію Олександрівської церкви слободи Тополі через те, що господар будинку на вимогу сільради відмовив йому в оренді помешкання. Аналогічний випадок у його благочинній окрузі трапився в слободі Піски Топольські, де сільрада вимагала від церковної ради, аби священник та дяк «очистили церковну сторожку. Священник виконав вимогу, але стикнувся з проблемою віднайти помешкання, оскільки громадяни бояться репресій»⁸⁸.

Під час Голодомору місцева влада, виконуючи партійне рішення про запровадження «безбожної п'ятирічки» та ліквідацію в СРСР до 1937 року всіх релігійних конфесій і різних зовнішніх виявів релігійності, практикувала позбавлення священників житла разом із конфіскацією продовольства, видаючи власне мародерство покаранням за «шкідництво», «зрив хлібозаготівель чи колективізації», «переховування куркульського хліба» або «несплату» певного податку. Всі спроби духовенства відстояти життя родин, професійну та особисту гідність, своє місце в суспільній структурі шляхом оскарження дій місцевої влади в вищих радянських інстанціях в роки колективізації закінчувалися мовчазним схваленням «антирелігійної роботи» сільрад та райвиконкомів. Як це було зі зверненнями, подібними до скарги священника с. Журавного М.І. Кореньова: 2 листопада 1932 р. Охтирський РВК на запит ВУЦВК сповіщав, що «служника культу с. Журавного Кореньова М.І. з квартири ніхто не виселяв, зерна та картоплі не забирали. Громадянин Кореньов сам залишив село і виїхав до містечка Груні, бо там кращі заробітки»⁸⁹. На цитованому та аналогічних листах можна спостерігати резолюцію наступного змісту: «Клопотання (звернення; скарга) священника (дяка; екзарха; УЦР; синоду; релігійної громади тощо) — розглянута та залишена без наслідків».

Обов'язки перед державою. Ледь не найважливішою проблемою повсякденного життя для православного священства, як і для решти громадян, була сплата загальнодержавних та місцевих податків. Обрахування та стягнення загальнодержавних податкових платежів належало до компетенції Народного комісаріату фінансів УСРР. Основним обов'язком перед державою з боку священнослужителів, котрі на початок 1930-х рр. вже не мали приватної власності, нерухомості чи цінних паперів і не володіли землею, теоретично була сплата податку на прибуток. Розмір ставки вираховувався у відсотках від обсягу винагороди, яку клірики отримували, виконуючи пастирські обов'язки. Якщо в 1920-х рр. працівники місцевих відділень НКФ УСРР не завжди добросовісно і адекватно до фінансової спроможності священства розраховували обсяг податку, то з початком суцільної колективізації і розкуркулення довільні нарахування ставки податку стали повсюдними і перетворили скрутне матеріальне

становище духовенства на нестерпне. Під впливом масового опору форсованій колективізації компартійно-радянське керівництво мусило піти на поступки бунтівному селянству і в питаннях оподаткування релігійних громад та служників культу. На основі обіжника НКФ СРСР від 9 лютого 1931 р. Наркомфін УСРР видав 2 березня 1931 р. власний обіжник «Про порядок оподаткування молитовних будинків та служників культу». Теоретично місцеві фінустанови всі належні нарахування на священнослужителів мали здійснювати на підставі наступних положень:

«11. Оподаткування служників культу сільськогосподарським податком: А) Визначаючи прибутковість господарств служників культу, не можна прибутки від сільського господарства збільшувати більше ніж на 100%, порівнюючи з прибутком, вирахованим за нормами, що їх встановлено для трудових господарств. Б) Коли кількість прибуткових джерел від сільського господарства не збільшилась, оклад сільськогосподарського податку з служника культу не повинен перевищувати оклад того ж податку на 1928–29 рр. більш як на 75%.

12. При оподаткуванні служників культу прибутковим податком за прибутки, одержані від справлення цього культу — сума вирахованого податку не повинна перевищувати оклад прибуткового податку 1928–29 рр. більш як на 75%.

13. В разі притягнення службовця культу до участі в самообкладанні, платежі з самообкладання не повинні перевищувати 100% від окладу сільськогосподарського чи від прибуткового податку. Залежно від того, до якого з цих податків притягається той чи інший службовець культу.

14. Наведені в арт. 11–13 правила підлягають пристосуванню також і до оподаткування с/г податком за 1930–31 р., до оподаткування від прибутковим податком за 1929–30 р. і за окремих кварталів 1930 р., а також до платежів з самообкладання за ті ж періоди. При чому, коли вирахування в період (1929–30 рр., окремих кварталів 1930 р.) суми платежів перевищують встановлені вище суми, зайве нараховане списується з рахунків, а сплачене — зараховується в платежі за 1931 р.

15. Аж до перегляду оподаткування молитовних будинків і служників культу на засадах, наведених в цьому обіжникові, припинити застосування примусових заходів стягання з них податкових платежів.

16. З виданням цього обіжника всі раніш видані розпорядження і роз'яснення щодо оподаткування молитовних будинків і службовців культу втрачають силу.

Повідомляючи про вищенаведене, Наркомфін УСРР пропонує вам в терміновому порядку переглянути оподаткування молитовних будинків і служників культу стосовно до даних цим обіжником вказівок»⁹⁰.

Повсякденна практика в цьому аспекті життя традиційно дуже відрізнялася від встановленої юридичними документами. Механізм перетворення повсякденного життя православного кліру на операцію з перманентного пошуку засобів до сплати чергових фінансових поборів та оскарження по інстанціях завищених нарахувань досить докладно висвітлений у засвідченій 31 грудня 1931 р. «підписами й печаткою» сільради с. Преображенка (Хорлинського р-ну) скарзі протоієрея Акімо-Анненської церкви Л. Крижанівського до секретаріату пре-

зидії ВУЦВК⁹¹. Панотець писав: «Мої річні прибутки за останнє десятиріччя не перевищували 650 руб., а в певні роки були набагато менші. Коливання загальних річних прибутків залежало від прибутковості натурою, оскільки утримання від громади я маю вже більше 6 років 360 руб. на рік, що кожного року й вказувалося в декларації, поданій до фінінспектора. Але чомусь фінінспектор суму моїх прибутків завжди змінював і збільшував її довільно. Так, наприклад: на 1928/29 зазначено — 900 руб., на 1929/30 г. — 1180 руб.; на 1930/31 г. — 2800 руб. Парафія в мене невелика, членів обох статей всього трохи більше 600 осіб; прибутковість з кожним роком порівняно зменшується; господарства в мене немає ніякого; сторонніх джерел утримання також немає. Стосовно мого незавидного життя і мого господарства років 5 тому назад був поінформований окружний фінінспектор на прізвище, здається, Сахаров. Під час [його] проїзду через Преображенку, в розмові з членами громади; останні, між іншим, згадали, що з їхнього священика стягують великі податки, незважаючи на мале утримання. Тоді фінінспектор побажав перевірити сказане — оглянув мою квартиру, познайомився з моїм життям, платнею, що я отримую та сплатою податків — на підставі чого можна було зробити висновки про суму податків. Наслідком цих відвідин було те, що фінінспектор сказав членам громади: «Нехай подасть ваш священик заяву», що я і виконав, і був податок мені зменшений та зарахований у наступний платіж. На початку січня ц.р. я особисто заявив про надмірний податок з проханням зменшити його, як такий, що не відповідає моему утриманню, зазначеному в декларації. Фінінспектор пообіцяв перевірити підстави для такого нарахування податку. Раптом отримую повідомлення від 16.01 [1931 р. — *Авт.*], у якому мої прибутки ще збільшені — до 2800 руб. Таку суму я не міг отримати за всі роки, разом узяті, починаючи від 1928 р. Після сплати податку в перші два терміни, я побачив, що фінінспектор не виконує своєї обіцянки про перевірку джерел мого утримання. В той же час з'явилося у пресі розпорядження НКФ ССРСР від 19.02. ц/р за № 68 і таке саме розпорядження на Україні за № 1000/34 стосовно податків служителів культу, а також додаткове до цього розпорядження НКФ СРСР від 16.03. за № 102, — я 5.07. ц/р звернувся до фінінспектора з заявою, оплаченою гербовим збором, у якій просив його на підставі вищезгаданих розпоряджень зробити перерахунок за минулий та поточний роки й надлишок внесених грошей зарахувати до наступних платежів. Але відповіді не отримав. Тоді в кінці серпня я надіслав йому рекомендовану листівку з оплаченою відповіддю з проханням повідомити мене про наслідки моєї заяви. Не отримавши знову відповіді, я 3.10 ц/р надіслав скаргу дільничному прокуророві т. Ткаченку до Каховки, але того ж дня отримав відповідь на мої заяви від 5.07. ц/р та 28.09. ц/р з повідомленням, що зниження податку не може бути. Не отримавши від прокурора резолюції на мою скаргу до 29.10. ц/р., я цього ж числа подав скаргу до Хорлинського РВК, а звітди, за підписом фінінспектора від 3.12. ц/р. за № 17/16, отримав вдруге відмову знизити мені податки. Вважаючи дії місцевого фінінспектора неправильними й невідповідними розпорядженням вищої радвледи; не отримуючи захисту від місцевих органів влади, змушений звернутися й просити секретаріат ВУЦВК зробити належне розпорядження про зниження мені податку відповідно до 1928/29 року, відповідно до вищезгаданих розпоряджень уряду що в інших районах, наприклад, у Каховці, виконано й перерахунок проведений.

Отримуючи платні 360 руб. й з прибутками до 600 руб., я був не в змозі заплатити такий непосильний податок, як у цьому, наприклад, році (податок на прибуток — 433 руб. 28 коп.; самообкладання — 322 руб., одноразового — 100 руб., житлобудівельного — 105 руб.) 960 руб., і підлягав би незаслуженому покаранню, якби на мій заклик не відгукнулися мої парафіяни й не допомогли б мені сплатити податки. Кількість джерел прибутку, порівняно з 1928/29 р., у мене не збільшилась, тільки маю прибутки, пов'язані з відправленням культу. До цього додаю в засвідченій місцевою сільрадою копії перелік повідомлень про внесення податків і про суму внесених мною податків з 1928/29 р. по поточний 1931 р.»⁹².

В аналогічній ситуації опинилося й міське духовенство. Типове прохання до ВУЦВК — дати розпорядження про правильне тлумачення фінвідділом згаданого вище обіжника НКФ УСРР № 1000/34 від 19 лютого 1931 р. Наразі звернення належить переяславському священику І. Горлушко, а розпорядження мало стосуватися фінвідділу м. Переяслава. «Відповідно до ст. 10 циркуляру НКФ СРСР від 19.02.1931 р. № 68 — у випадку притягнення служителів культу до податку на прибуток, оклад податку на прибуток від відправлення культу не повинен перевищувати 75% суми того ж податку за 1928/29 р. Відповідно до ст. 12. того ж циркуляру це правило (ст. 10) застосовується також і до оподаткування прибутковим податком за 1929/30 р. та особливий квартал 1930 р. Півроку тому я звертався до Переяславського фінвідділу з проханням переглянути обкладення мене прибутковим податком за 1929/30 та особливий квартал 1930 р., але переяславський фінінспектор заявив мені, що під час перегляду він буде брати за основу оклад податку за 1928/29 р., який я сплачував в 1929/30 році, а не оклад податку, що мені належало сплатити 1928/29 році, як сказано у вищезначеному циркулярі. Звертався я з проханням до Переяславського прокурора. Прокурор передав моє прохання до місцевого фінвідділу, але фінвідділ залишив його без наслідків. [...] Я у 1928/29 році зовсім не притягувався до обкладання прибутковим податком, оскільки мій прибуток був меншим від суми, яка підлягає оподаткуванню. Якщо в 1928/29 р. по м. Переяславу служителі культу сплачували податок на прибуток у розмірі 16 руб., то, відповідно до вищезазначеного закону, додавши 75% вони мають сплатити за 1928/29 рік 28 руб., а я, котрий зовсім не платив податок у 1928/29 р., — менше 28 руб., а поміж тим місцевий фінінспектор обклав мене авансом за 1931 р. у сумі 48 руб., і за особливий квартал 1930 р. — 12 руб.»⁹³.

Практика нарахувань податків на прибутки священиків, аналогічна до описаної вище, миттєво стала масовою. До ВУЦВК суцільним потоком надходили скарги духовенства всіх конфесій на свідомо надлишкове оподаткування.

Референт у справах культів Г. Катунін від імені секретаріату президії ВУЦВК до певного часу — до завершення суцільної колективізації та остаточного закриття храмів, відведених під зсипні пункти, — терпляче переадресовував скарги духовенства до НКФ УСРР з супровідною телеграмою: «для вжиття належних заходів» чи «для остаточного вирішення в НКФ», а у відповідних випадках до місцевих рад з проханням «розв'язати на місці». Наркомат фінансів, своєю чергою, продукував телеграми-відписки до ВУЦВК та до місцевих райвиконкомів або фінвідділів, як от: «22.03.1931 р., НКФ УСРР до

Великотокмацького РВК (колишньої Мелітопільської округи). Копія — Секретаріату ВУЦВКу. Телеграми про надмірне оподаткування служників культу в с. Черепкові М. Бичкова та в с. Михайлівці З. Слюсарева. НКФін пропонує негайно переглянути оподаткування цих служників культу цілком відповідно об'язнику НКФ з 1.03.1931 р. № 1000/34 та сповістити про це НКФ»⁹⁴.

Місцеві ради зі свого боку чомно відписували пояснення до вищих радянських інстанцій: «25.05.1931 р. Інспектура культів міськради Луганська надіслала до адмінгрупи секретаріату президії ВУЦВК два вироки нарсуду та листування на 2-х аркушах у справі звинувачення за несплату податків священнослужбовця Корякова і повідомила, що «не дивлячись на директиву уряду, а саме: НКФ СРСР за № 68 про припинення примусових дій щодо стягнення податків зі службовців культу аж до перегляду справ фінорганами, Білоскелеватською сільрадою Корякова між тим притягнуто до судової відповідальності за невивлату податків у сумі 1702 руб. Але ж фінсекцією міськради після розгляду справ взагалі на службовців культів, так і Корякова, встановлено нарахування на останнього в сумі 304 руб., які, як видно з відношення фінсекції, Коряковим повністю виплачені. Нарсуд м. Луганського, з нез'ясованих причин, не дивлячись на директиву НКФ та довідки про виплати податків Коряковим, чомусь засудив такого на 2 роки. Таким чином, перед інкультами, фінсекцією та відповідними органами стає питання чи відповідає вирок суду позитивним висновкам, чи навпаки. Рахуючи засудження Корякова не зовсім доцільним з одного боку, та друге — дуже суворим, наслідком чого з боку службовців культу спостерігаються незадоволення взагалі до наслідків перевірки їх справ, інспектура культів міськради прохає Вашої санкції, щодо розв'язання цього питання»⁹⁵. Таким чином, компартійно-радянський апарат залишав усі стягнені кошти на державному рахунку.

Обрахування та стягнення податків місцевого значення радянська держава значною мірою переклала на місцеві ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Вище вже йшлося про внесення у вересні 1929 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР змін та доповнень до Адміністративного Кодексу УСРР, що стосувалися положень про сільські та селищні ради. Окрім розглянутих вище законодавчих змін, істотне розширення адміністративних повноважень місцевої влади було забезпечене п.72. В ньому йшлося про таке: «НКВС АМСРР, адміністративним відділам округових виконавчих комітетів, міським адміністративним відділам, начальникам міської міліції округових центрів, начальникам міліції міських районів округових центрів, *адміністративним відділкам районових виконавчих комітетів і президіям селищних рад* (курсив наш — Авт.) надається право, в межах наданих їм прав у царині застосування заходів адміністративного впливу за зламання обов'язкових постанов, вживати заходів адміністративного впливу за такі маловажні праволомства:

11) за відмову поодиноких громадян виконати натуральні й трудові відбутки або виконати обов'язкові роботи загальнодержавного значіння, якщо за зламання їх не встановлено судової відповідальності (арт. 58 Кримінального кодексу УСРР)⁹⁶.

У повсякденній практиці це означало, що місцеві ради отримали можливість за потреби чи з примхи на законних підставах притягувати до будь-якої без-

оплатної праці осіб, позбавлених виборчих прав (у тому числі й права бути членом колгоспу чи споживчої кооперації), зокрема, місцевих парафіяльних священників з родинами, а за відмову чи ухилення від робіт накладати штрафи. Оскільки «держава знайшла сили, щоб загнати селян в артілі, але не спромоглася з перших же років існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання»⁹⁷, колективізовані господарства постійно «хворіли» тимчасовими труднощами та так званими «проривами». Саме на безоплатну ліквідацію цих «проривів» сільські та селищні ради «мобілізували» все працездатне місцеве населення. Найпоширенішими «проривами» були боротьба з шкідниками чи бур'янами на колгоспних ланах або збирання різноманітних сільськогосподарських культур. Уявлення про те, якою була типова практика залучення до участі в ліквідації господарських проривів можна скласти зі змісту заяви до ВУЦВК священника с. Онішківець Грицівського р-ну (кол. Шепетівська округа) П. Лібацького. «Вранці 10 листопада 1931 р. на квартиру священника зайшли уповноважений від Грицівського р-ну по Великошкарівській сільраді Максюта та виконавець с. Онішківець А. Кучер з'ясувати, хто з їхнього будинку пішов до колгоспу копати кормові буряки. Власниця будинку (і квартири священника) на той час була в колгоспі, копала буряки; у помешканні знаходилася лише родина священника: дружина доглядала наймолодших дітей — двох та чотирьох років, найстарша донька виконувала домашню роботу, молодша повернулася зі школи, що знаходилася за 17 верст у сусідньому селі й готувала уроки. Сам панотець того дня перебував у сімейних справах у с. Грицівці. На питання уповноваженого, чому дружина священника не на буряках, остання відповіла, що сама важко хвора (порок серця) й мусить доглядати наймолодших дітей. Іноді хотіла відправити на допомогу господині будинку до колгоспу старшу дочку, але вважала, аби не сталася якась прикрість, оскільки сільвиконавець щоразу загадував працювати на буряках лише власниці квартири. Йдучи, уповноважений сказав, що сьогодні обов'язково дві працездатні особи від будинку мають бути на буряках, в іншому випадку родину оштрафують на 25 руб. Старша донька священника миттю покинула всі справи й пішла в поле. А в п'ятій годині вечора з'явився той же уповноважений Максюта в супроводі виконавця Кучера та голови сільради Ковтуна й запитав чи був хтось із них сьогодні на буряках. Донька відповіла, що тільки-но повернулася з поля. А дружина священника хвора та мала доглядати двох маленьких дітей. Уповноважений склав акт і заявив, що за невиконання розпорядження вони оштрафовані на сто рублів та взявся описувати майно. Ні акту, ні опису майна уповноважений підписати нікому з сім'ї не дав; не залишив і копії опису майна для оскарження його дій. Частину майна за описом тут-таки поскладали на підвуду і вивезли. Видати священникові розписку на забрані речі представники влади також відмовилися»⁹⁸.

Нижче клірик описав матеріальне становище родини з семи душ і подав перелік відібраного: «ручна швейна машина фірми «Зінгер», 2 килими, столові вилки (8), ножі (4), ложки (4), чайні ложечки (17), та пудів п'ять пшениці, залишивши нам півтора пуда житнього борошна. Господарства в мене немає, ні корови, ні свині (корову здали на м'ясозаготівлю). Маємо кілька курей, що тримаємо разом з хазяйськими в одному сарайчику. Всього їх 35 голів і попри запевнення і домашніх, і хазяйки, що моя птиця в загальній кількості, всі

35 голів внесли в мій опис»⁹⁹. 11 та 12 листопада члени родини Лібацьких мусили копати буряки, а 13 листопада роботи вже припинились. «Не зайвим вважаю додати, — провадить далі о. П. Лібацький, — що коли в травні цього року на мене наклали трудгужподатку обсягом 18 руб., я просив голову сільради гр. Мельника дозволити мені й всім відбути трудгужповинність на роботах, гр. Мельник мені відмовив, посилаючись на [мій] соціальний стан і 1.06.ц.р. гроші заплатили. Цей факт і спантеличував мене і родину головним чином, йти на роботи до колгоспу без загадування з боку виконавця. З викладеного видно, що умисного та злісного ухилу від роботи як з мого боку, та і з боку моєї родини не було й не могло бути. Всім відомо, що моїй сім'ї до роботи не звикати. В жнива діти ходять жати й в'язати, восени ходили на заробітки картоплі, а цілу весну працювали в лісництві на сапанні молоді посадки»¹⁰⁰. Відтак, вважаючи накладання штрафу в посиленому обсязі, опис майна та вивезення речей без видачі розписки незаконними, о. Лібацький 13 листопада звернувся до Грицівського райвиконкому (РСІ) з проханням видати розпорядження зняти штраф і повернути речі, в крайньому випадку, до з'ясування справи дозволити викупити речі. Голова робсільінспекції передав через панотця записку до Великошкарівської сільради з розпорядженням призупинити розпродаж речей священника до розпорядження РСІ. Вранці 14 листопада священник пішов до сусіднього села Микулиного за 25 верст на храмове свято. А за його відсутності родина отримала від голови сільради записку з попередженням: якщо до 9 год. ранку не внесуть штраф в обсязі 100 руб. — речі розпродадуть. Повернувся священник з Микулиного ввечері, а наступного дня, у неділю, поки завершив службу в храмі — майно вже розпродали. Довелося знову звертатися до Грицівської РСІ та чекати обіцяного з'ясування справи. При цьому всі належні податки «податок на прибуток, одноразовий, самообкладання, трудгужподаток, ліквідація неписьменності — пише священник — сплачую акуратно. Коли навесні мені оголосили здати на м'ясозаготівлю останню корову, то я, попри те, що моя дружина та малі рахитичні діти залишилися на літо без молока, виконав і це без заперечень»¹⁰¹. На моєму утриманні п'ятеро дітей. Парафія невелика, в селі 180 хат, тож матеріальне становище досить скрутне. Крім того, дочку Наталку в цьому році через те, що закрили 7 групу (самоокупаєму) в місцевій семирічці, через соц[іальне] стан[овище] не прийняли в Грицівську семирічку (за 1 версту від Онишківців) і вона навчаться в Брикульській семирічці за 17 верст. Тож доводиться в Брикулі наймати квартиру і щовихідного дня або вона сама приходиться до нас за продуктами, або хтось із домашніх носить туди. Також вважаю не зайвим заявити, що відібрані речі придбані мною не тепер, на парафії в Онишківцях, а за вісім років служби псаломщиком при Російській церкві в Ензелі-Тегеранській місії в Персії з 1908 по 1916 роки. Прошу звернути увагу, що в той день, коли мене оштрафували, викопка цукрового буряка вже закінчилася, а кормового тривала 2 дня, при чому в ці 2 дні працівників від села було не більше 30 осіб, так, що й без не зовсім працездатного (мені 51 рік) і не зовсім пристосованого до цієї роботи «попа» (використовую вислів Максюті) і його хворої, обтяженої сім'єю дружини буряки були б викопані»¹⁰².

«Цими днями — провадить клірик далі — явився уповноважений с. Онишківець С. Куліш і, даючи мені на 50 руб. облігацій, заявив, що оскільки за мої

розпродані речі виручили 130 руб., а штрафу призначили 100 руб., запропонував мені доплатити ще 20 руб. готівкою за облігації, що я і виконав. З усього вищевикладеного виходить, що моя скарга до Грицівського райвиконкому та РСІ залишилася «гласом вопіючого в пустелі»¹⁰³. Насамкінець священник просив ВУЦВК: «Вважаючи себе невинуватим, прошу не відмовити дати розпорядження про скасування штрафу й повернення речей. Речі придбані членами Онишківського колгоспу й ким саме сільраді відомо, відтак повернути їх буде не важко. Одночасно копія скарги надсилається генеральному прокуророві республіки»¹⁰⁴. Якою була типова практика з'ясування даної та аналогічних справ у радянських інстанціях, дає вичерпне уявлення коротенька резолюція на першому аркуші звернення, зроблена рукою інспектора у справах культів секретаріату президії ВУЦВК Г. Катуніна: «До РВК. За змістом заяви надіслати з поверненням заяви остаточне пояснення»¹⁰⁵.

Пояснення відповідного райвиконкому стосовно цитованого звернення священника П. Лібацького немає. Натомість маємо типову реакцію іншого районного виконавчого комітету на проблеми, з якими мусило стикатися духовенство. Олексіївський РВК (Харківщина) на листи № 1922 від 4 грудня 1931 р.; 5 грудня 1931 р. та 28 грудня 1931 року інспектора культів секретаріату президії ВУЦВК повідомив таке: «Після перевірки скарг служників культу, що були подані до секретаріату Президії ВУЦВКу виявилось, що з боку сільради дійсно мали випадки незаконних дій щодо окремих служників культу так і взагалі до релігійних громад. Так наприклад: 1) В с. Лозова служника культу Соломка (піп) було притягнуто до копки буряку разом зі всіма позбавленцями. 2) В с. Караван служнику культу Літовка було запропоновано взяти на 1200 руб. облігацій та в цій справі він викликався до сільради увечері. 3) В с. Березка сільрада (різними заходами) перешкоджала релігійній громаді заарендувати квартиру для служника культу. 4) В с. 2-а Старовірівка сільрада зробила адміністративний натиск на прибувшого попа (який приїхав в село після реєстрації в РВК) і нарешті піп з села виїхав. 5) Щодо скарги релігійної громади с. Єфремівка, так ця скарга безпідставна, оскільки РВК дозволив зняти дзвони за клопотанням місцевого трудящого населення і зараз сільрада не забороняє відправляти службу, але служба не відправляється за відсутністю попа (таких випадків в районі 6). Сільрадам, що чинили незаконні дії, дано розпорядження про неприпустимість цього. На винних накладені стягнення»¹⁰⁶.

Цілком очевидно, що переслідуючи мету змінити класову структуру традиційного українського суспільства відповідно до перебудови економіки на комуністичний лад і в цьому річизі намагаючись прискорити ліквідацію конфесій та проявів релігійності у повсякденному житті суспільства, компартійне керівництво України в своїй другій іпостасі — ВУЦВК — накладало на низові ланки, зокрема на сільради, символічні стягнення. Більше того, коли в період завершення колективізації православне священство стикнулось практично зі щоденним економічним та силовим тиском на місцях але не припинило боротьби за своє місце в суспільстві, ВУЦВК почав залишати звернення духовенства взагалі поза увагою. Так наприклад, 19 червня 1931 р. голова Всеукраїнського православної священного синоду митрополит Пимен на підставі відомостей, що безперервно надходили з єпархій про примусове притягнення місцевою владою

служителів культу з родинами до виконання робіт й накладання штрафів за ухил, звернувся до відділу культів при адмінгрупі секретаріату президій ВУЦВК за роз'ясненням. «Чи існує законоположення про притягнення духовенства в примусовому порядку до [виконання] сільськогосподарських робіт та чи законні дії сільрад, котрі застосовують репресії до духовенства, що відмовляється від виконання зазначених повинностей»¹⁰⁷? Оскільки в цитованому вище у вигляді доповнення до Адміністративного кодексу п. 72 на місця делегувалися досить розпливчаті повноваження, а про обов'язки чи відповідальність перед виборцями не йшлося взагалі, на цитованому запиті від голови Українського синоду (та на аналогічних зверненнях за цей період) є резолюція такого змісту: «Скарг не було. 1 червня 1932 р. До листування. Залишити без листівної відповіді. Катунін 1922/2»¹⁰⁸.

Напередодні нової кампанії з розкуркулення та суцільної колективізації, врахувавши досвід кампаній 1930 р., коли селяни вчинили, хоч і неорганізований, але повсюдний опір безрозмірним хлібозаготівлям, розкуркуленню, усуспільненню усієї своєї худоби та силовим закриттям, а часто й руйнуванням храмів, НКФ СРСР циркуляром від 19 лютого 1931 р. за № 68 (ч. III, ст. 13) призупинив «застосування заходів примусового стягнення податкових платежів зі службовців культів надалі, до перегляду обкладання службовців культу»¹⁰⁹. Однак, усувати всі зловживання та повертати чи зараховувати авансом у податкові платежі всі незаконно стягнені з духовенства кошти комуністична держава не планувала. Натомість тиск на священство з боку місцевих органів влади тільки посилювався. Зручним інструментом стало закріплення постановою ВУЦВК від 4 червня 1931 р. за сільськими бюджетами «цілої низки прибуткових джерел, зокрема 50% сільськогосподарського податку, 30% відрахувань від реалізації позики 3-го вирішального року [п'ятирічки — *Авт.*], 40% одноразового культзбору на селі»¹¹⁰. За підрахунками секретаріату ВУЦВК загальний обсяг сільбюджетів за 1931 р. «орієнтовно становив 286 млн. руб., зі зростанням на 112% (за винятком резервів самооподаткування, що переходили на 1932 р.), а питома вага сільбюджетів в загальному зведенні місцевих бюджетів зросла до 34,8% в 1931 р. проти 18% 1929/30 року»¹¹¹. Наступною постановою від 30 листопада 1931 р. ВУЦВК поширив права сільрад у так званій соціалістичній перебудові села і остаточно перетворив їх на «основу культурно-побутового будівництва села»¹¹². Завдяки «правильному керівництву та організації мас навколо фінансової роботи на селі» ВУЦВК сподівався у 1932 р. отримати стовідсоткове охоплення сільбюджетами всіх сільрад України. Для цього постановою передбачала поміж іншим і «запровадження такої практики регулювання сільбюджетів, яка б максимально сприяла розгорненню ініціативи та господарської самодіяльності сільрад щодо виявлення нових прибуткових джерел та цілковитого використання місцевих ресурсів»¹¹³. Очевидно, що масове закриття храмів, передача на переплавку дзвонів, реалізація культового майна та вцілілих після конфіскацій 1920-х рр. церковних цінностей, якому передував посилений всебічний фінансовий тиск на релігійну громаду та клір і були частиною отих, виявлених сільрадами й «колгоспними і передовими бідняцько-батьрацькими колами села» для цілковитого використання, «нових прибуткових джерел і місцевих ресурсів».

Тому, повертаючи скарги духовенства на незаконне обкладання податками, придбання облігацій позик на місця, вищі радянські інстанції, щоразу чемно зверталися до нижчих за поясненнями їхніх дій та за потреби — чи, швидше, для порядку в діловодстві — надсилали відповідні інструкції. Як, до прикладу, це зробив 7 жовтня 1932 р. у цілком таємному типовому (і явно оформленому за отриманим з центру зразком) супровідному листі до голів міськради та райвиконкомів відділ культів Вінницького обласного виконкому: «Надсилаємо при цьому один примірник інструкції ВУЦВК'у про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації рельгромад і про систему обліку адмінорганами рельгромад та службовців культів. Просимо керуватись цією інструкцією. Ми надаємо великого значення практичному переведенню в життя цих положень, щоб запобігти надалі будь-яких перекручень. До облвиконкому надходять з різних районів скарги, що служників культу та молитовні неправдиво оподатковують та взяті за минуле гроші, як лишка, досі не перераховані фінінспектурою. Неправдиво пристосовують самооподаткування, є випадки, дуже часті, що сільради надсилають такого змісту повідомлення: до вас доведено позику 250–500 руб. [Це] Бортницька сільрада Брацлавського р-ну. [Сільрада] с. Рижовки Жмеринського р-ну, повідомляє служника культів: вам належить в 24 год. зібрати для позики 300 руб., а коли не зберете, буде не 300, а 500 руб., за третім разом буде не 500 а 1000 руб. Є випадки, коли секретарі РВК на прохання зареєструвати служителя культу, відповідають: «Я не буду реєструвати, бо в мене є телеграма (синодальної єпархії) не реєструвати патріархального культу». Меджибізький РВК просимо відповідне розпорядження надіслати по селах вашого р-ну щодо керування цією інструкцією»¹¹⁴. Закінчивши виховну частину листа, Вінницький ОВК далі переходить до поточних проблем: «до 20.10.1932 надіслати ось які відомості: а) скільки тепер функціонує молитовень та до якої релігійної орієнтації чи течії вони належать; б) скільки молитовень зачинено за постановою ВУЦВК'у або з санкції секретаріату президії ВУЦВК з [19]29 р. по 1/І-32 р. кожного року окремо, та як ці молитовні використовуються; в) скільки молитовень фактично не зачинено, але рельгромадами за різними мотивами, а саме: нема служкульту, розпад рельгромади та інше, молитовні не використовуються»¹¹⁵.

Виконання постанов ЦК ВКП(б) «Про план хлібозаготівель та розгортання колгоспної торгівлі хлібом», «Про план м'ясозаготівель та торгівлю колгоспів, колгоспників та трудящих селян-одноосібників м'ясом» разом із законом «Про єдиний сільськогосподарський податок 1932 р.», ухвалених в період, коли українське село вже було охоплене рукотворним голодом, також забезпечувалося силами сільрад та безвірницьких осередків. Останні доводили «тверді» завдання з м'ясозаготівель священнодіячам нарівні з усіма селянами. Так, за повідомленням з одного благочинних Чернігівської єпархії — протоієрея Бобровицького — від 12 червня 1933 р. на ім'я екзарха Константина (Дьякова), у травні того ж року все духовенство його підопічної округи було залучене «Черкаси-постачанням» до участі в м'ясозаготівлі. Кожному клірикові довели «тверде» завдання здати «в порядку екстреності» по 96 кг м'яса¹¹⁶. Якщо священник не міг виконати завдання — його майно описували. Навіть у тому випадку, коли в родини залишалося: «2 подушки, рядно, 2 скатерки старих, черевики старі»¹¹⁷.

Все одно склався акт про вилучення і бралася розписка про внесення необхідної кількості м'яса у кількадекільденний термін¹¹⁸. Натуральними стягненнями м'ясом, побори з сільських священиків, що не займалися сільським господарством, не утримували ніяких домашніх тварин і часто вже не мали ні власної садиби, ні хати, не обмежувалися. Досить часто їм доводилося виконувати накладені стягнення зерном, птицею, яйцями у розмірі річного податку. На скарги місцеві РСІ, як правило відповідали, що «лишенці» також повинні його здавати. Крім цього зі священиків, що не мали свого господарства, на підставі інструкції Центросоюзу «Про збір вкладів з осіб, які не мають права бути пайовиками споживчої кооперації» від 7 січня 1933 р. ті ж таки сільради стягували безповоротно цільові внески (аванси). Наприклад Кучаківська сільрада Бориспільського РВК ще 31 грудня 1932 р. надіслала священику І. Суходольському вимогу протягом 24 годин сплатити 150 руб. таких авансів до Кучаківського споживчого товариства. Половину суми він вніс одразу, а решту — 6 січня 1933 р. Але протягом цього часу панотець двічі звертався до Бориспільського райвиконкому з вимогою пояснень та повернення грошей. У відповідь 17 березня з нього стягнули ще 150 руб.¹¹⁹. Стероризований священик звернувся з телеграмою до ВУЦВК з проханням пояснити, на якій підставі стягнуто податок, а про повернення грошей мову вже не вів¹²⁰.

Ще однією проблемою повсякденного життя, яку духовенство не могло не відчувати та формою непрямого оподаткування священства в загальному річизні фінансування індустріалізації, перекладеного державою на плечі громадян, були державні позики. Поширенням облігацій всіх етапів позик: «П'ятирічка в чотири роки», «Друга п'ятирічка», військової позики тощо — опікувалися безвірницькі осередки в колгоспах і комісії сприяння поширенню позик, які формували при місцевих сільрадах. За умови мовчазного заохочення будь-якої форми тиску з боку місцевої влади примусове поширення позикових облігацій, що супроводжувалося організованим масовим висуванням зустрічних планів їх реалізації безвірницькими осередками, досить природно посіло своє місце серед інструментів перетворення класової структури українського суспільства. «27.06.1931 р. сільрада с. Попівки Лиманського р-ну, за підписом голови с/р М. Зозулі та голови комісії Романової, надіслала священикові А. Самоследову повідомлення: «Згідно постанови комісії сприяння позики Вам внести гроші на позику «П'ятирічка в чотири роки» Третього вирішального року п'ятирічки в сумі 5 000 руб., до 1.07.1931 року»¹²¹. Сільрада села Старої Водолаги під загрозою конфіскації майна священика та членів церковного активу примусила взяти для церкви позику на 300 рублів¹²². 1 липня 1932 р. представники місцевої влади пропонували релігійній громаді та священикові церкви Різдва Богородиці с. Домонтова колишнього Золотоніського повіту Київської обл. взяти позику на 700 руб. Посилаючись на директиву НКФіну від 19 лютого 1931, яка забороняла придбання цінних паперів релігійними громадами, остання відмовилась від цього. Але, погрожуючи висилкою, БУПром та реквізицією майна, місцева влада примусила священика та громаду внести гроші¹²³. Природно, поширення позики викликало посилення потоку скарг духовенства усіх конфесій до ВУЦВК. Серед інших маємо заяву Екзаршого управління в Україні за підписом митрополита Харківського Константина (Дьякова) від 14.12.1932 р. «Додаючи при цьому два

повідомлення на ім'я священика Букасова від Черепківської сільради, в яких примусовим порядком вимагається внесення непосильних сум на придбання облігацій позик, екзарше управління просить не відмовити в законному захисті священика Букасова, який скаржиться на неодноразові виклики й знущання сільради з вимогою грошей. Крім того екзарше управління на Україні просить секретаріат ВУЦВКу зробити своє залежне розпорядження районам України загалом відносно припинення безцільних безперервних викликів духовництва до сільради, й найчастіше вночі, де припускаються сільрадами знущання з духовництва, що й без того знемагає від непосильних безкінечних податків. Характерні приклади таких явищ своєчасно були доведені вищим органам державної влади»¹²⁴.

Це звернення має типову резолюцію Г. Катуніна від 15 грудня 1932 р. такого змісту: «До Тернівського РВК, дати відношення припинити розповсюдження держпозики серед служителів культу, з повідомленням Черепківської сільради, а також припинити будь-які утиски серед служителів культу під час виконання рельобрядів»¹²⁵.

Аналогічною є реакція з боку інспектора у справах культів секретаріату президії ВУЦВК на решту скарг на практику поширення позик. Супровідні листи на місця в період завершення колективізації мають типові бланки і однаковий серійний номер — 1922/2. До прикладу: 1922/2 НКФ 22.03.1931. До Лиманського РВК 2.08.1931 р.: «Надсилаючи при цьому дві заяви служника культу с. Попівки Самоследова Антона про обложіння його в 5 000 руб., за позику «П'ятирічка в чотири роки», секретаріат Президії ВУЦВК вдруге просить Вас дати розпорядження Попівській сільраді про негайне припинення незаконного розпорядження держпозики. Про виконання цього повідомте секретаріат Президії ВУЦВК»¹²⁶. 1922/2 Хорлинському РВК 7.09.1932 р.: скарга служника культу Акімо-Анненської церкви с. Преображенське на дії місцевих органів влади. Секретаріат Президії ВУЦВК просить: питання щодо придбання держпозики служника культу врегулювати в райвиконкомі¹²⁷. 1922/2 Харківському ОВК: 7.08.1932 р. заява служкульту Преображенської церкви с. Іванівки І. Лобурди¹²⁸; 2.09.1932 р. скарги на дії місцевих органів влади служителів культу Пісочинської церкви П. Ковальського та с. Полевого Покрівської церкви М. Кокарева¹²⁹; 5.09.1932 р. скарга служкульту Зіньківського р-ну на дії місцевих органів влади, негайно надати розпорядження сільрадам про припинення беззаконних дій¹³⁰ тощо.

В такий спосіб облігацій позик «3-го вирішального», «4-го вивершувального», «Друга п'ятирічка» було поширено серед робітників підприємств та копалень, одноосібників, колгоспників та неорганізованої людності (в тому числі й духовенства) — 2 540 295 руб. (грудень 1932 р.)¹³¹ і 5 095 224 руб. (серпень 1933 р.)¹³² відповідно.

Військовий податок. Затверджений 18 вересня 1925 р. ЦВК та РНК СРСР закон «Про обов'язкову військову службу» містив спеціальний XVIII розділ «Про громадян, що відмовляються від військової служби за релігійними переконаннями». Після прийняття поправки РНК РСФРР 26 жовтня 1926 р. про доповнення Закону про військову службу віруючі, що звільнялись від неї раніше, могли бути використані на громадських роботах. Рішенням від 29 листопада

1926 р. РНК УСРР поширив чинність цих документів на Україну¹³³. А в середині 1927 р. НКЮ республіки розробив спеціальний обіжник для окружних судів про релігійні секти, яким до 1917 р. забороняли відбувати військову службу зі зброєю в руках¹³⁴. Зазначені законодавчі акти стосувалися груп сектантів: єгови́стів, молокан, духоборців, менонітів, мальованців, хлистів, скопців, корніївців, жираносців, безштанників, шалапутів, іоаннітів, іннокентіївців, манорівців¹³⁵. Православних кліриків, як класово-ворожий елемент, до військової служби в 1920-х рр. радянська влада не залучала. З іншого боку, згідно канонів церкви клірики не мали права виконувати обов'язки, несумісні зі священнослужінням¹³⁶. 83-тє правило Св. Апостолів прямо вказує, що: «Єпископ, або пресвітер, або диякон, які у військовій справі вправляються і хочуть утримати дві речі, тобто римське начальство і священничу посаду, нехай будуть позбавлені священничого сану. Бо «кесарева — кесареві, а Боже — Богові» (Мф. 22, 21)»¹³⁷.

За постановою ЦВК і РНК СРСР з 15 серпня 1930 р. набула чинності нова редакція закону про обов'язкову військову службу. Як і в 20-ті рр., обороняти СРСР зі зброєю в руках новою редакцією закону дозволялося тільки «трудящим» і тривала обов'язкова військова служба у мирний час п'ять років. Але всі нетрудові елементи (до числа яких належало священство), позбавлені права обирати до рад на підставі положень Конституцій республік, після медичного освідчення призовними комісіями військових комісаріатів на предмет придатності до виконання загальнокорисних робіт зараховувалися до запільного рушення (тилового ополчення). Перебували на обліку такі громадяни у віці від 20 до 40 років включно і в мирний час мали залучатися до праці на лісозаготівлях, сплавах, розробках торфу, до боротьби з епідеміями, лісовими пожежами, іншими видами стихійного лиха на термін, рівнозначний проходженню їхніми ровесниками дійсної військової служби, але не довший ніж два роки. Порядок використання тилоополченців на роботах встановлювався НКВС республік за погодженням із народними комісаріатами праці, землеробства, охорони здоров'я та іншими зацікавленими народними комісаріатами союзних республік. У військовий час з тилоополченців мали утворювати особливі команди з обслуговування тилу і фронту¹³⁸. Громадян, яких під час перебування в тиловому ополченні взагалі не притягали до робіт, або не притягали на зазначений термін, держава обкладала спеціальним військовим податком. Він вносився протягом року за кожні півроку, не відпрацьовані на загальнокорисних роботах. Ставка та порядок обкладання військовим податком встановлювалися спеціальною постановою РНК СРСР¹³⁹.

7 грудня 1930 р. НКВС УСРР за погодженням із НКЮ і НКПраці УСРР та штабом УВО, оприлюднив постанову «Про притягнення до трудового відбутку на роботах в сільському господарстві й промисловому будівництві осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання» і, таким чином, поширив чинність артикула 276 закону СРСР про обов'язкову військову службу на громадян Української СРР. Документ передбачав:

1. «Усіх осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання, але визнаних на підставі медичного огляду придатними до загальнокорисних робіт, що народилися в 1904, 1905, 1906, 1907 і 1908 році й проживають в УСРР — притягти до трудового відбутку на реченець від 15 грудня

1930 р. по 1 січня 1932 року, передавши їх на весь зазначений час у розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва, за нарядами НКПраці УСРР.

2. Зазначені в арт. 1 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату відповідної ліквідованої округи, рахуючи в тім числі й округи, ліквідовані до липня місяця ц.р., маючи при собі: а) облікові документи тилополченців, б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час роботи, в) харчі на перші три дні.

3. Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт. 2 постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само організацію відрядження їх за нарядами НКПраці на місце робіт, покладається на міські інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів.

4. Від явки на збірні пункти нікого з громадян, притягнених до трудового відбутку, порядком цієї постанови не звільняти, крім ув'язнених і тяжкохворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарні, що перебувають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

5. Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти і до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ їх забезпечується житлом.

6. Використання осіб, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких встановлюються від адміністрації господарств, підприємств і будівництва — начальників партій і команд, що наглядають і відповідають за дисципліну і внутрішній порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскладу РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилополченців-релігійників — 2 чоловіки начскладу, на допомогу яким виділяється зі складу призваних найбільш надійних та дисциплінованих осіб. Для керівництва на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал. Так само на адміністрацію покладається обов'язок організації культосвітньої роботи серед осіб, що знаходяться у їх розпорядженні.

7. Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт та систематичне невиконання встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилу виконання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність залежно від характеру зламання.

8. Порядок і засоби використання призваних осіб за цією постановою на роботах і утримання їх визначається у окремих інструкції НКВС і НКПраці УСРР.

9. У справі призову осіб, звільнених від військової служби по релігійних переконаннях, на органи міліції покладаються такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилополченців-релігійників на збірні пункти, 2) забезпечення порядку на призовному пункті, 3) розшук осіб, що не з'явилися на призивні пункти та дезертирів з місця роботи.

10. Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову — на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилополченців-релігійників — на органи НКПраці»¹⁴⁰.

На розвиток наведеної постанови НКВС УСРР і НКП УСРР видали спільну постанову «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, залучених до запільного рушення (тилового ополчення), до трудового відбутку на роботах в сільському господарстві й промисловому будівництві та поширення її на осіб 1908 р. народження, залучених до запільного рушення». Цей документ передбачав таке:

1. Продовжити реченець притягнення до трудового відбутку на роботах у сільському господарстві й промисловому будівництві громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, що залучені до запільного рушення і проживають на терені УСРР до 1 січня 1932 року, залишивши їх на роботі згідно нарядів, що їх даватиме Наркомпраці.

2. Поширити чинність постанови НКВС і НКП УСРР від 19 вересня 1930 р. «Про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, що залучені до запільного рушення (тилового ополчення) (Вісті ВУЦВК від 20.IX.1930 р.), до трудового відбутку на роботах у сільському господарстві й промисловому будівництві» на осіб 1908 р. н., що залічені до запільного рушення та притягати їх до трудового відбутку на реченець з 15.XII.1930 р. до 1 січня 1932 р., передавши їх на весь зазначений час в розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва за нарядами НКП УСРР.

3. Зазначені в арт. 2 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату відповідної ліквідованої округи, рахуючи в тім числі й округи, ліквідовані до липня ц.р., маючи при собі: а) облікові документи тилополченців, б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час робіт, в) харчі на перші три дні.

4. Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт. 3 постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само і організацію відряджень за нарядами Наркомпраці на місце робіт, покладається на міські інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів, які (інспектури) погоджують зазначені питання на місці з відповідними установами й організаціями.

Забезпечення призиваємих тилополченців відповідним житлом та харчами на місці збору, а так само перевозка до місця робіт і харчування в дорозі переводиться за рахунок тих господарств і будівництв, у розпорядження яких вони надсилаються.

5. Для встановлення придатності до виконання трудвідбутку тилополченців, що заявляють себе хворими, а так само звільнення від робіт спеціалістів та кваліфікованих робітників по звертанню господарчих органів на місці збору, при органах НКП складаються комісії в складі: інспектора праці (голова комісії), представників: військкомату, міськ[ої] або райміліції і лікаря, який бере участь у комісії по прийому призовників у Червону Армію.

6. Від явки на збірні пункти нікого із громадян, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, не звільняти, крім ув'язнених і тяжко хворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарі, що перебу-

вають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

Крім цих осіб, від посилки на роботу можуть бути звільнені в місці збору лише ті спеціалісти і кваліфіковані робітники, без яких дана місцева галузь господарства не зможе обійтися і лише після постанови комісії, зазначеної в арт. 5 цієї постанови. Вищезазначені особи закріплюються за підприємствами та установами, де вони працюють на весь час призиву їх однолітків.

7. Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти й до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ тилополченців забезпечується житлом.

8. Використання тилополченців на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких настановлюється від адміністрації господарств, підприємств і будівництв — начальники партій й команд, що наглядають і відповідають за дисципліну й внутрішній порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскладу РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилополченців — 2 чол. начскладу, на допомогу яким виділяється зі складу тилополченців найбільш дисципліновані особи. Для керівництва ж тилополченцями на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал.

9. Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт і невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилу виконання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність, залежно від характеру злочину.

10. Порядок і засоби використання призваних осіб, залучених до запільного рушення, на роботах і утримання їх визначається у окремій інструкції НКВС і НКП УСРР.

11. У справі призову ополченців на органи міліції покладається такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилополченців на збірні пункти, 2) забезпечення порядку на призовному пункті, 3) розшук осіб, що не з'явилися на призив та дезертирів з місця роботи.

12. Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову — на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилополченців — на органи НКПраці¹⁴¹.

Тексти постанов начальники міської і районної міліції мали негайно передати всім селищним і сільським радам для оголошення населенню, а також негайно і широко оголосити в районних і міських центрах¹⁴².

Як зазвичай, на папері все виглядало досить пристойно і навіть демократично. Але реалії повсякденного життя, як і слід було чекати, істотно відрізнялися від пропагандистських декларацій. Нова редакція закону про обов'язкову військову службу створила для місцевих рад ще один важіль впливу на священство, а частина духовенства, яка за віком підпадала під чинність поста-

нов, та їхні родини стикнулися ще з одним екстраординарним і екстремальним чинником перебудови власного повсякдення. Що довелося пережити цим людям, добре видно з особистих листів кліриків та письмових запитів до вищих органів влади рад, якими керівники всіх православних конфесій України намагалися врегулювати застосування закону на практиці.

Насамперед, до описаних вище традиційних фінансових поборів з духовенства, додався невизначений військовий податок. Так 9 липня 1931 р. правонаступниця ліквідованої у 1930 р. УАПЦ — Всеукраїнська церковна рада УПЦ — звернулася до адмінгрупи при секретаріаті ВУЦВК із запитом з проханням повідомити, скільки та протягом якого часу береться військовий податок зі служників культу. Оскільки, наприклад, Велико-Багачанський РВК (Харківщина) поклав на священика Биковця 400 руб. цього податку¹⁴³. Референт у справах культу Катунін пояснював: «1) Окремого порядку стягання зазначеного податку зі служників релігійних культів законом не встановлено. 2) З служників культу, як і з інших громадян зарахованих до тилового рушення, в разі їх не притягнуто на загальнокорисні роботи, спеціальний військовий податок стягається разом з прибутковим податком в такому розмірі: а) особи, оподатковуваний прибуток яких не перевищує 1800 руб. на рік, виплачують 50% окладу прибуткового податку; б) особи, оподатковуваний прибуток яких сягає понад 1800 руб., але не перевищує 3000 руб. — 75% окладу прибуткового податку; в) особи, оподатковуваний прибуток яких перевищує 3000 руб., виплачують 100% окладу прибуткового податку.

Проте, якщо сума війського податку складатиме більше за 20% оподаткованого прибутку, то стягається суму, що становить 1/5 частину оподаткованого прибутковим податком прибутку. Військовий податок стягається щорічно, починаючи з того окладного року, протягом якого громадянина зараховано до тилового рушення, до того окладного року включно, протягом якого він дійде 27 років, а далі — в розмірі річних окладів у ті роки, протягом яких він дійде 33 роки і 39 років»¹⁴⁴. Через правопорадника ВУЦР довела до відома свого панотця цю вичерпну відповідь референта у справах культів, але особливо сподіватися на врегулювання розміру податку не випадало. Так само як і на повернення стягнутих коштів.

В набагато складнішій ситуації опинилися родини тилополченців, мобілізованих на різноманітні роботи. Ті, хто на своє нещастя на них потрапляв, навіть за умови втрати здоров'я не міг сподіватися на скорочення терміну призову чи заміну відбутку грошовим внеском. Хоча п. 5-м повище наведеної постанови «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження залічених до запільного рушення...» і було передбачено умови, за яких хворих тилополченців можна було звільнити від виконання трудвідбутку. Окрім цього, як і у випадку зі встановленням обсягу війського податку, тилополченець не мав жодних гарантій на те, що його перебування «на загальнокорисних роботах» не перевищуватиме термін у два роки, встановлений законом про військову службу. Ось типовий випадок. Псаломщик Свято-Успінської церкви м. Овруча Коростеньської округи (Волинь) Серафим Кушевич звернувся 7 жовтня 1931 р. до ВУЦВК із заявою такого змісту: «Як народжений 1906 року, й під час призову

зарахований до тилового рушення, я був мобілізований за наказом Наркомпраці 1 жовтня 1930 р. на роботи до Сталінської округи на копальню «Провіданс» в стройбюро 11 дільниці при райконторі м. Макіївки терміном на три місяці. Повторним наказом терміном відбуття цієї роботи був один рік, а затим, відповідно до інструкції термін продовжено на три роки, тобто до 1 січня 1934 року. Така довга відсутність моя відбивалась і відбивається як стосовно задоволення релігійних потреб віруючих, так і на моєму домашньому становищі. В даний час перебуваю у відпустці. Відповідно до постанови ВЦВК СРСР від 3 лютого 1931 р. параграф 7-й, трудовинність по відношенню до духівництва застосовується з таким розрахунком, щоб вона була відповідною здоров'ю і не заважала задоволенню виконання обов'язків служителів релігійного культу. З огляду на це прошу ЦВК (так у документі — *Авт.*) про дозвіл мені відбувати цю військову повинність тут, на місці, в м. Овруч, Коростеньської округи, аби я міг суміщати свої обов'язки служителя релігійного культу й тим задовольняти релігійні потреби віруючих Свято-Успенської церкви м. Овруча»¹⁴⁵.

Інший типовий приклад. На початку 1931 р. священник Харківської єпархії І. Веснянцев, котрий відбував трудову повинність у м. Коростені (на Волині) й виконував важкі роботи в каменоломні, просив екзарха України Константина (Дьякова) «звернутися з клопотанням до центральних державних органів про звільнення від повинності через слабе здоров'я. Оскільки його звернення, попри наявність наказу про розпуск призову 1905 року, залишилося поза увагою»¹⁴⁶. На цьому зверненні референт у справах культів секретаріату ВУЦВК Катунін поклав резолюцію про потребу отримати відповідну довідку в Наркоматі праці. Довідка на запит за резолюцією за підписом старшого інспектора тилового ополчення НКП Давидова надійшла аж 25 квітня 1932 р. і такого змісту: «тилоополченці 1905 р.н. будуть демобілізовані з частин т.о. 1 січня 1933 р. та релігійників 1905 р.н. 15 грудня 1932 згідно постанови НКП УСРР № 156»¹⁴⁷. Поки згадана скарга священника та різноманітні запити й довідки блукали бюрократичними владними коридорами, становище панотця не покращилося. В травні 1931 р. він знову змушений був звернутися до патріаршого екзарха за допомогою. Цього разу разом з двома іншими священниками — О. Діонісьєвим та Ф. Шкуратенком. «З огляду на відбування нами трудової повинності, працюючи на тракторобуді Харківському, й оскільки ми взяті від церков і родини наші залишилися — дружини й діти — без шматка хліба, то просимо Ваше преосвященство — писали клірики — звернутися до цивільної влади про скорочення нам терміну трудової повинності, оскільки будівництво тракторного заводу до 1 липня 1931 р. буде закінчене. Або ж [призначити — *Авт.*] відбування трудової повинності за місцем проживання, якщо неможливо скоротити термін»¹⁴⁸. Сподіваючись допомогти своєму парафіяльному священникові, 19 уповноважених від релігійної громади с. Затонське Чорнобильського р-ну Київської округи 13 червня 1931 р. звернулися безпосередньо до Народного комісаріату праці з заявою: «Священник нашої парафії, як військовозобов'язаний, що перебуває на службі в тиловому ополченні, знаходиться на будівництві тракторного заводу в м. Харкові. Через його відсутність ми позбавлені задоволення своїх духовно-релігійних потреб. За його відсутності у нас нікому виконувати церковні служби й інші наші релігійні треби; парафія ж велика й

потреба в цьому дуже відчувається. Цим прохаємо Комісаріат праці священика Шкуратенка до закінчення терміну його служби в тиловому ополченні перемістити на державне будівництво моста через річку Прип'ять у м. Чорнобиль Київської округи, де він буде працювати, а в дні, вихідні від роботи, зможе виконувати наші релігійні треби. Оскільки він, Шкуратенко, перебуває на державному утриманні, а в Чорнобилі відсутні команди ополчення, куди б він був зарахований на утримання, ми зобов'язуємося взяти його на своє утримання і будемо задовольняти його матеріально, як харчами, так і одягом. Просимо Комісаріат праці розглянути нашу заяву і задовольнити наше прохання, що священика Шкуратенка перевести на будівництво в наш район, м. Чорнобиль»¹⁴⁹.

Аналогічне прохання у липні 1931 р. надіслав псаломщик Олексій Чумаков: «Знаходячись на трудповинності тракторобуду, взятий від церкви й церква залишилася без псаломщика. Відтак смиренно прошу Ваше Преосвященство клопотати перед вищою цивільною владою про заміну трудповинності на грошову оплату»¹⁵⁰.

Намагаючись вплинути на становище підпорядкованого йому духовенства, екзарх України Константин 11 червня 1931 р. спрямував до відділу культів секретаріату президії ВУЦВК чергову заяву: «Внаслідок зміни законоположення про відбування військової повинності служителями релігійних культів: скасування виплати військового податку і заміна військової повинності трудовою, служителі релігійного культу тих вікових категорій, які призовані для відбування військової повинності на даний момент, поставлені в дуже важке життєве становище. Для несення трудової повинності на заміну військової, вони відриваються від місць свого проживання, іноді в віддалені місця Української республіки і направляються в розпорядження апаратів того чи іншого будівництва. З місць перебування до мене надходять різні заяви, що змальовують їхнє становище на місці. Так, наприклад, вони працюють без днів відпочинку, а головна скарга полягає в тому, що у багатьох із них на далекій від них відстані знаходиться родина з 3–5 душ, абсолютно без догляду та голодна. Пояснюється це тим, що після того, як вони залишають місця, немає кандидатів, котрі замінили відсутніх. Парафія залишається пустою, богослужіння не здійснюються, засобів у релігійних громад немає і сім'ї призваних приречені на голодне існування, харчуються з малолітніми дітьми випадковими пожертвами. Крім того їм абсолютно невідомий термін проходження повинності; в одних випадках їм кажуть: рік служби, в інших — три роки. Доводячи до відома про це становище, тяжке для служителів культу, я прошу секретаріат ВУЦВК звернути свою увагу на мою заяву, якщо можливо, увійти з відповідним поданням до президії ВУЦВКу про полегшення тяжкого становища служителів культу, призваних нести трудову повинність у віддалені місця від своїх родин, які потерпають від сильних злиднів і навіть голоду»¹⁵¹.

Про поступки священикам з боку влади у відповідь на цитовані звернення чи на будь-які аналогічні на сьогодні нічого невідомо. Натомість є типовий супровідний лист до НКП УСРР від 28.09.1932 р. з яким секретаріат Президії ВУЦВК надіслав «за належністю» чергову низку заяв «від релігійників, що зараз перебувають на зборах тилоополченців»¹⁵².

За браком джерел неможливо прослідкувати яким чином у другій половині 1930-х рр., після майже повного закриття храмів і припинення існування більшості православних конфесій, колишні священники відповідної вікової категорії виконували радянський закон про військовий обов'язок (який у зверненнях до влади вони вперто називали військовою повинністю). Адже попри прийняття нової радянської конституції в 1936 р. та задекларовану Сталіним на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад «зміну класової структури відповідно до змін в царині економіки»¹⁵³, загальний військовий обов'язок в СРСР увеличили тільки в 1939 р.

3. Проблема збереження/порушення священством вірності пастирському служінню

Поштовхом до масового закриття храмів у роки першої п'ятирічки можна вважати доповідь Й. Сталіна 3-го грудня 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б), де він назвав послаблення антирелігійної роботи недоліком у роботі партії. Очевидно, намагаючись негайно його виправити, 28 січня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили спільну постанову «Про заборону суспільно небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком»¹⁵⁴. Цією постановою, окрім іншого, визначався відповідний перелік місцевостей України, де «суспільно-небезпечним особам» заборонялося селитися. До таких були віднесені: МАСРР, всі прикордонні округи УСРР і їхні центри, Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська і Вінницька округи та їхні центри. Доручалося НКВС УСРР «за порозумінням» із ДПУ УСРР і НКЮ УСРР видати спеціальну інструкцію щодо застосування постанови¹⁵⁵. Невдовзі така інструкція — «Про реєстрацію соціально-небезпечних осіб» — за підписом голів трьох згаданих республіканських відомств була підготовлена¹⁵⁶. Чинність документу в повсякденній практиці відразу відчули всі представники духовенства, котрі у попереднє десятиліття зазнавали арештів та висилались адміністративним порядком. У тому ж 1928 р. в реєстраційних картках службовців культу з'являються: п. 17. «Відмітка про зречення сану та служіння церкві (зазначити дату зречення та в якому часописі оголошено про нього)» і п. 18. «№ реєстраційної картки зречення»¹⁵⁷. Ця, встановлена у 1928 р., форма реєстраційної картки священнослужителів, за винятком долученого пізніше під п.15 питання «Чи був під судом?», зберігала чинність до кінця 1930-х рр.

Оскільки можливостей позбавити священників місць служіння через закриття храмів в масштабі всієї України на законних підставах було вкрай мало, місцеві ради протягом всієї першої половини 1930-х рр. вдавалися до відвертого перманентного силового тиску на громади і священнослужителів та до блюзнірства в храмах. У повсякденній практиці це виглядало наступним чином: «23 листопада 1929 р. в с. Ново-Юріївці Новобузького р-ну [Миколаївщина] місцева організація безвірників за сприяння представників сільрад силоміць захопила і розгромила церкву. Трактором стягнули на землю баню, все внутрішнє оздоблення розбили. [...] 19 січня 1930 р. за активною участю сільради захоплено церкву в Ново-Петрівці, причому захоплення супроводжувалося таким розгромом богослужбового начиння: розбили іконостас, престол, всі ікони, все це

винесли в церковну огорожу, облили гасом і спалили. Потому запросили музик і в церкві відкрилося гуляння. Затим у Новоодеському районі закрили всі церкви, крім однієї, синодальної орієнтації»¹⁵⁸. В середині 1930 р. в одному з сіл Шепетівської округи, намагаючись якнайшвидше закрити місцевий храм, уповноважений райвиконкому Мазуренко викликав декілька разів до сільради священника Войтю та пропонував йому зняти сан, але він відмовився. «Після цього правління церковної ради подало заяву до сільради про переобрання правління церковної громади. Новообране правління відмовилось від виконання своїх обов'язків і віддало ключі та майно церкви представникам влади. Піп Войтю покликав на допомогу прихожан, спочатку прийшли 200 жінок, а потім з'їхались з різних сіл 1500 селян» і перешкодили закриттю церкви¹⁵⁹. Того ж 1930 р., в селі Дрозди на Білоцерківщині порушувалось питання про закриття церкви на загальних зборах, але останні «400 голосами проти 23 ухвалили не закривати її. Тим часом під час розкуркулення уповноважений від райвиконкому приступив до ліквідації церкви. З дозволу уповноваженого один із селян одягнувся у ризу і надворі «благословив начинаніє». Після цього група комсомольців і активістів приступила до самої ліквідації майна, під час якої деякі речі були привласнені окремими громадянами, а решту знищено. Під час цієї роботи на дверях церкви стояв голова сільради з револьвером у руках. На другий день уповноважений РВК зробив розпорядження провести обшук у священника та забрати у нього свиню. Виконавці цього розпорядження забрали у священника свиню, хрест, кадилицю та інші речі, і по дорозі до сільради, на очах віруючих піднімали свині хвіст і били її хрестом»¹⁶⁰.

Описані вище способи «закрити» сільські храми досить часто супроводжувалися втручанням представників місцевої влади в перебіг богослужіння та вимогами до кліру тут таки, під час служби, публічно зректися сану. Як це було у випадку, описаному в листі голови Миколаївського єпархіального управління УПАСЦ (обновленці) єпископа Рафаїла (Прозоровського) від 4 лютого 1930 р. до Миколаївського окрадмінвідділу НКВС, що трапився у с. Касперівка Ново-Одеського р-ну¹⁶¹. Закриваючи храм, місцева влада намагалася одночасно будь-що виселити з церковного будинку родину священнослужителя, після чого позбавити останніх навіть приватного помешкання¹⁶². Духовенство було у відчаї і, як констатував ще в 1928 р. архієпископ Костянтин Малюшкевич на сторінках видання УАПЦ «Церква і життя», — «Наші часи збільшили зріченство. Воно стало явищем масовим»¹⁶³. Так, маємо певну офіційну інформацію по Україні про службовців культу православних конфесій (старослов'янської, синодальної, автокефальної, соборно-єпископської), які зняли сан на 1929 рік: їх 360 осіб¹⁶⁴. Інший документ за той же період констатує: «Облік парафій та службовців культів України по «д» на 1.XI.29 року. Зняло сан: *єпископів* — 1; *священників* — 561; *дияконів* — 139; *псаломщиків* — 144»¹⁶⁵. Хоча інформація уривчаста і неповна, зокрема, неможливо точно сказати, чи йдеться тільки про священство українських парафій, чи тут враховане православне духовенство з інших регіонів СРСР, що знайшло прихисток в Україні після заслань та концтаборів, масштаби катастрофи, яка стала повсякденною реальністю для духовенства, все одно вражають.

Сувора дійсність примушувала шукати вихід. Так, священник Соборно-єпископської церкви Євфім'єв у листі до архієпископа Луганського Августина

(Вербицького) писав: «Після закриття храму наша духовна родина розпалася... Ми стали один одному зовсім чужими... Тим часом навколишні обставини говорять, що я повинен залишити духовне відомство для блага, принаймні, дітей. Упав я в розпач. Не міг розібрати, що мені робити, а тут ще на додаток женуть з хати. Довелося ходити з двору в двір, щоб підшукати хоча б кімнату, та ніде не міг знайти. Передали мені, між іншим, Вашу розмову з одним священиком, який спитав Вас, куди діватися духівництву після закриття храмів. Ви начебто відповіли: “Я зараз нічого не можу вдіяти. Один вихід — йти духівництву на радянську службу”»¹⁶⁶. Щоб отримати дозвіл влаштуватися на державну службу, відповідно до рішення президії ВЦВК від 30 серпня 1930 р., слід було зняти з себе сан. Порядок зречення подавався у п. 28 положення НКВС УСРР «Про порядок організації, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу» від 29 грудня 1929 р. «Служники культу, що вирішили відмовитись від релігійної діяльності, повинні подавати про це заяви до відповідного райадмінвідділку або окрадмінвідділу. У своїй заяві про зречення від сану та виконання обов'язків служника релігійного культу — служник культу повинен подати такі відомості: 1) прізвище, ім'я та по-батькові; 2) рік народження; 3) в яких релігійних громадах служив та які обов'язки там виконував; 4) з яких причин відмовляється від виконання обов'язків служника культу; 5) чи має будь-яку власність, чи користується на даний час землею; 6) освіта; 7) в якому часописі (назва газети, № і дата) вміщено замітку про відмовлення від служіння в молитбудинку; 8) заняття в сучасний момент та місце домівки; 9) підпис»¹⁶⁷. Таким чином, комуністична влада не давала духовенству жодної можливості «розчинитися» в суспільстві, перейшовши до складу інших суспільних верств, і уникнути ганебного публічного зречення шляхом виходу за штат. Тож, поряд із потоком повідомлень про закриття храмів, з 1930 (і до 1936 р.) шпальти місцевих газет зарясніли заявами загнаних у глухий кут кліриків про зречення сану та віри.

Цькування духовенства через пресу супроводжувалося на місцях не лише незаконними закриттями храмів та позбавленням їхніх родин будь-яких помешкань, але й різноманітним податковим тиском та грошовими поборами на різні позики та кампанії. Ось як описував своє становище роменський священик О. Пащенко в листі до архієпископа Н. Шараївського, що потрапив до цілком таємного щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 51/113 за 16–22 грудня 1928 р.: «Пишу Вам про той шлях, що став переді мною. Цими днями думаю зовсім зректися сану, оскільки жити через моральну та матеріальну скруту — неможливо. Віддав з великим зусиллям 200 руб. “самообкладання” і знову цими днями чекає та ж сама історія, тільки більшого розміру, і це окрім державних податків і позбавлення права голосу. Загалом, наше життя складається з усіх боків так, що жити неможливо. Страждання наші нікому не потрібні, а особливо в цей час матеріалізму, коли ніхто нікого нічим не здивує»¹⁶⁸.

Отже, проблема збереження/порушення вірності пастирському служінню для православного кліру так і не втратила своєї актуальності. Подібно до періоду «релігійного непу» 1920-х рр., зречення сану й у 1930-х рр. не відкривало перед «зреченцями» жодних перспектив прийнятної соціальної адаптації у комуніс-

тичному суспільстві. Навпаки, радянська держава свідомо руками держслужбовців та суспільства робила все можливе, щоб духовенство залишалося чужорідним елементом у новостворюваній соціальній структурі. До таких висновків спонукає, до прикладу, такий цікавий документ, як звернення до відділу культів ВУЦВК завідувача інспекції культів адміністративного відділу міськради м. Суми (квітень 1932 р.). Останній, повідомляючи найвищу в Україні радянську інстанцію про те, що до інспекції культів міськради останнім часом дуже часто звертаються колишні службовці культів з запитом, чому господарники не приймають їх ніде на працю, хоча вони й відмовились від сану, й хочуть зайнятися загальнокорисною працею, цікавився: «[...] це впливає на інших службовців культу, що коливаються і хочуть зняти з себе сан. Що в таких випадках треба вживати, прохаю пояснити»¹⁶⁹. Замість офіційної відповіді з листовною інструкцією маємо прямо на документі резолюцію червоним олівцем: «Пояснення дано особисто інспектору»¹⁷⁰. Достовірне уявлення про зміст цих пояснень можна отримати, читаючи листи кліриків. Так, священник І. Сокологорський, звертаючись 2 червня 1928 р. до адміністративно-міліцейського відділу Срібнянського райвиконкому, прохав: «...зняти з обліку службовця культу і надати загальногромадянські права, а саме право виборчого голосу й приєднати мене до складу членів Калюжинської земгромади. А позаяк я не мав і не маю нічого власного — ні будинку, ні землі, то я прохаю закріпити за мною цей общественний будинок з городом при ньому, в якому я живу і в сучасний момент. Сім'я моя складається з п'яти душ: я, дружина моя і 3 хлопця — Михайло 19 років, Микола 16 років — учиться в Гурбинській семирічній школі, Грицько 12 років, учиться в Калюжинській школі. Моє матеріальне становище в сучасний момент дуже тяжке й примушує мене прохати РВК: не знайшов би він можливим надати мені будь-яку посаду»¹⁷¹. 2 лютого 1930 р. інший прохач, І. Вергельський, подав до адміністративного відділу Прилуцького окрвиконкому клопотання про скасування рішення щодо його виселення з с. Васьківці Срібнянського р-ну, як колишнього священника: «В перших числах лютого 1930 р. організація КНС с. Васьківці Срібнянського р-ну за участю комсомолу винесла постанову про те, щоб виселити за межі разом з куркулями й мене, як куркуля та колишнього попа. Постанова ця являється для мене крайне обідною. По-перше, я куркулем себе не рахую, позаяк від мене земля не відбиралась, а, відходячи від батька в 1919 р. на окремих двір, я по розділу з братом одержав 8 дес. 0,12 сот. землі різних угідь, котрою і користувався по 1929 р.; у 1929 р. 2 дес. 0, 25 сот. передав Васьковецькій громаді, залишивши за собою на 5 душ сім'ї 5 дес. 0,87 сот. Найману працю не користувався ніколи, а також не мав і зараз не маю ніяких підприємств, котрі б давали прибуток, крім хліборобства. Службовцем культу попав випадково, не мавши ніякої на те освіти, крім початкової школи, а будучи вихованим батьками релігійними до фанатизму, в 1920 р. став дяком у с. Васьківці й по проханню релігійної громади того ж села у вересні 1927 р. став попом. Прослуживши рік попом, я побачив і упевнився, що релігія та церква, а також її службовці являються визискувачами темного люду, а тому в 1928 р. [...] відмовився від виконання попівських обов'язків назавжди, а в цьому році зовсім порвав зв'язок з релігією й церквою, що свідчить допис мій в газеті «Правда Прилуччини» від 25 січня 1930 р. Що торкається до виплати державних

податків, я виплачував дотерміново, хлібні лишки теж здавав дотерміново, Третью держпозики індустріалізації купив на 5 руб., посівматеріал очистив і суспілив, членом кооперації був до 1928 р., а коли став попом, то вибув але ж син мій (член двору) і на сьогоднішній день состоїть членом кооперації, крім того, я ніколи не стояв на перешкоді заходів радвлдади. Пояснивши свою біографію, прошу окрадмінвідділ розглянути моє прохання і постанову організації КНС с.Васьківці про висилку мене за межі не ствердити, а вернути на пересудження й дати мені дозвіл бути лічно на пересудженні, де я матиму можливість покаятися лічно перед громадою в своїй помилці й просить громаду прийняти мене до колгоспу»¹⁷².

Вище вже зазначалося, що, починаючи від 1929 р., сільське духівництво було оподатковане повним податком на будь-який клаптик землі, що використовувався під господарство, а в роки Голодомору накладання податків велося «м'ясом, маслом, яйцями, живністю, дичиною, грошовими стягненнями: сільськогосподарський податок, на індустріалізацію, облігації держпозик, на придбання реманенту, тракторизацію, самооподаткування та ін. За невиконання зобов'язань у визначений термін, який часто обмежувався лише годинами, описувалося майно, виселяли з помешкань, засуджували, відправляли на заслання»¹⁷³. До перелічених засобів примусити клір «добровільно» зрікатися священства, в роки Голодомору додалася ще й запроваджена для перешкоджання українським селянам залишати охоплені штучним голодом села, паспортизація. 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили спільну постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» і затвердили положення про паспорти¹⁷⁴. 31 грудня 1932 р. постанова про паспортизацію була прийнята ВУЦВК і РНК УСРР¹⁷⁵. Союзна постанова про встановлення паспортної системи проголошувала: «З метою поліпшення обліку населення міст, робітничих селищ і новобудов та розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов'язаних з виробництвом і роботою у закладах та школах і не зайнятих суспільно-корисною працею (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також з метою очищення цих населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших антисуспільних елементів, Центральний виконавчий комітет та РНК СРСР постановили: [...] 2. Запровадити єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою по всьому Союзу РСР протягом 1933 р., охопивши в першу чергу населення Москви, Ленінграда, Харкова, Києва, Мінська, Ростова-на-Дону, Владивостока й Одеси»¹⁷⁶. В розвиток цієї постанови ОДПУ 5 січня 1933 р. видало наказ «Про чекістські заходи по проведенню паспортної системи»¹⁷⁷, який засвідчив тісний зв'язок паспортизації з репресіями проти так званих «антирадянських елементів» (до складу яких зараховувалося і священство). 14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР була затверджена інструкція про видачу паспортів, у якій проголошувалося: «Затвердити інструкцію про видачу громадянам Союзу РСР паспортів у Москві, Ленінграді і Харкові, в 100-кілометровій смузі навколо Москви і Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова»¹⁷⁸. Стаття 19 інструкції приписувала: «Особам, яким не видадуть паспорт у Москві, Ленінграді й Харкові та в залюднених пунктах у межах 100-км смуги навколо Москви та Ленінграда і 50-км смуги навколо Харкова... не дозволяється жити у цих містах і залюднених

пунктах. Цим особам органи робітничо-селянської міліції дають наказ виїхати — коли їм відмовили видати паспорт — протягом десяти днів...»¹⁷⁹. Перелік осіб, яким заборонялося мешкати в паспортизованих місцевостях, визначався спеціальним секретним II розділом згаданої інструкції та відповідним додатком «для службового користування», що також не підлягав оголошенню. До переліку «позбавленців», визначених Конституцією 1929 р., та інструкцією ЦВК Союзу РСР від 30 жовтня 1930 р., у II розділі зарахували і «духівництво, служителів культів усіх віросповідань, для яких це заняття є професією, та ченців...»¹⁸⁰.

Прописці не підлягали також особи, що не мали на час паспортизації у Москві, Ленінграді та Харкові й відповідних зонах навколо них житлової площі. Виняток із згаданого переліку становили «позбавленці», які перебували на утриманні членів своїх родин; особи, «не зайняті суспільно-корисною працею», якщо вони народилися у місцевостях, що підлягали паспортизації, й служителі релігійних культів, які виконували функції з обслуговування діючих храмів. Цей перелік був уточнений у 1934 і 1936 рр. і діяв до 1940 р.¹⁸¹. Але священиків старались паспортизувати за умови зречення сану. В Україні цим опікувався референт у справах культів центрального адміністративного управління НКВС Ф. Кузнецов. Колишнім священикам видавали довідки про зречення для отримання громадянського паспорта, але продовжували тримати на спеціальному обліку¹⁸². Так, ще в грудні 1930 р. центральне адміністративне управління НКВС УСРР, відповідаючи на запит районної міліції Чечельницького р-ну (Вінничина), «чи можна зняти з обліку по відділу культів тих служників культу, що оголосили про своє зречення від сану в пресі, але до відділу культів офіційно з заявою про видачу їм довідки про зняття з обліку не з'явилися»¹⁸³, пояснювала, що «службовцям культу, які зреклися сану, треба видавати довідки про зречення для одержання громадянського пашпорту»¹⁸⁴. За таких обставин частина православної кліри та віруючих, що не погодилася з декларацією митрополита Сергія (Страгородського) від 29 липня 1927 р. й не побажала визнати Радянський Союз своєю «громадянською батьківщиною, радощі та успіхи якої — наші радощі та успіхи, а невдачі — наші невдачі...»¹⁸⁵ й «залишаючись православними, пам'ятати свій обов'язок бути громадянами Союзу «не тільки зі страху, але й по совісті», як вчив апостол (Рим. 13, 5)»¹⁸⁶, перейшла в опозицію до керівництва офіційно зареєстрованої РПЦ і об'єдналася в Істинно-православну церкву (ІПЦ, «катакомбна церква»), вважала за краще взагалі не приймати радянських паспортів¹⁸⁷. Багато архієреїв ІПЦ, які проводили таємні богослужіння, відмовлялися самі й благословили віруючих «радянські паспорти не брати, оскільки під час оформлення документів виявлялися «колишні», що підлягали репресіям. Одночасно відмова від паспорта трактувалася як заперечення печатки антихриста і оголошення себе негромадянином СРСР»¹⁸⁸. Так в «катакомбах» виник рух «безпаспортників». Через певний час факт відсутності радянського паспорта держава почала використовувати як підставу для репресій духівництва та віруючих. Це називалося порушенням паспортного режиму і в міжвоєнний період загрожувало арештом та ув'язненням до тюрми і концтаборів, а після Другої світової війни й до падіння радянської влади — десятиками років (і навіть пожиттєвим) ув'язнення до концтаборів або примусовим лікуванням у психіатричних клініках¹⁸⁹.

Що ж стосується власне причин зречення сану, то тут слід зауважити наступне. Обґрунтування цих причин у листах до засобів масової інформації та до різних органів влади в 1930-х рр. вже несе на собі чіткі відбитки поточних політичних кампаній та того, що А. Безансон пізніше назвав «заміною дійсності псевдодійсністю»¹⁹⁰. Маючи на увазі вживання виробленої новою владою нової мови, «де слова набувають значень, відмінних від загальноприйнятих. Її стиль та особливий словник надають їй значення богослужбової мови: вона позначає трансцендентність соціалізму. Вона подає сигнал про всемогутність партії. Вживання цієї мови народом — очевидна ознака його поневолення»¹⁹¹. Так, аргументи пов'язані з голодом чи насильством стосовно самих кліриків та членів їхніх родин з боку представників місцевого партійного та радянського активу, як причини зречення сану, принаймні у відомих документах, що нині зберігаються у фондах офіційних партійних та радянських установ, а також у текстах заяв та автобіографій, що надсилались духовенством до преси, відсутні. Навіть попри те, що короткі заяви та стислі автобіографії однієї й тієї ж особи до НКВС, РВК чи ВУЦВК та газет не ідентичні, а таки дещо відрізняються за змістом. Крім того, у зверненнях до вищого керівництва конфесій панотці не вагалися називати речі своїми іменами. Так, в доповідній записці на ім'я екзарха України Константина (Дьякова) священники Вознесенської і Дмитрівської церков с. Стецьківки Білопільського р-ну З. Федоровський та І. Заїка, детально описавши повсякденне життя їхніх родин та своє пастирське служіння, відверто констатували: «Не маючи квартир, сплачуючи непосильні та незаконні держ-податки, заборона здійснювати обряди з молитвою у свята, позбавлення віруючих громадян [задоволення — *Авт.*] релігійних потреб, ходіння з сапками в поле на буряки для незвичної та незручної для нас праці (при тому безкоштовної), не враховуючи того, скільки ми там переносимо насмішок, знущання та приниження і, зрештою, заборона дзвонити в дзвони і провадити служби, все це не що інше, ми вважаємо, як непрямий на нас тиск і переслідування, гоніння на церкву та релігію»¹⁹². Типовими, на відміну від аргументації зречень у 20-х рр., стали формули «бажання працювати на користь: радвлadı, трудящих, перетворення старого життя на нове». Досить рідкісними є і відкриті визнання кліриками справжніх причин зречення, як це зробив у листі до газети «Червоний край» дяк О. Громик з с. Вернянки Липовецького р-ну: «Коли я зрікся дякувати в 1925 році, то мені в 1926 році надають виборчі права й вибирають мене уповноваженим по землевлаштуванню по с. Вернянці. Провівши землевлаштування в 1926 р., і був як гарний громадський робітник, но не знаю з якої причини знов позбавляють мене виборчих прав. Коли довідався за що мене позбавили, то виявилось, що причина була мого дяківства. І так я до цього часу не маю виборчих прав. Коли я жию в соціалістичній країні, то я бачу, що релігія є ворог соціалізму так і народу, то кидаю й зрікаюсь дяківського сана назавжди (лютий 1930 р.)»¹⁹³. Або священник Я. Чаговцев у заяві до НКВС від 19.9.1929 р.: «це необхідно для моїх дітей, що перебувають на службі і з огляду на чистку, що передбачається»¹⁹⁴. Натомість можемо спостерегти: **а) «бажання» зречення бути непричетним:** до діяльності «контрреволюційних», «націоналістичних», «клерикальних» чи просто «антирадянських» зовнішніх та внутрішніх сил. Прикладом можуть слугувати витяги з відповідних листів (березень 1930 р.) священника с. Кудлаїв Вороновицького р-ну Порфирія Ратушняка до: 1) Вінниць-

кого округового інспектора культів — «Я пробув на посаді священика 8 років і 10 місяців в старослов'янській орієнтації і ніяких насильств з боку радвлда як над релігією, так і віруючими не бачив і сам не відчував. Але ж тепер бачу, що релігією (та ще її адепти) користуються як знаряддям закордонні церковники в інтересах ворогів трудящого люду, а тому я не бажаю зіставатись в їхнім таборі і зрікаюсь сану. 2) Газети «Войовничий безвірник»: «у відповідь на посягання папи і К, котра під машкарою захисників релігії захищає інтереси ворогів трудящих та зазіхає на здобутки нашої революції, я зрікаюсь сану священика і стаю в ряди борців проти ріжного роду мракобісів»¹⁹⁵. Також промовистим у даному сенсі є лист до вінницького інспектора у справах культів від 8 лютого 1930 р. священика УАПЦ з села Кардашівка Вороновицького р-ну М. Васильківського: «Зрікся попівства ... надалі перебувати серед нетрудового елементу є злочин в той час, коли моя освіта і знання можуть бути корисними для якоїсь потрібної загальногромадянської роботи. Потім переконався, що релігія і її службовці стоять на перешкоді і з'являються тормозом на шляху соціалізму. Нарешті ознайомився з преси з контрреволюційною ролею УАПЦ в зв'язку з викриттям органами ДПУ «Спільки визволення України», я вирішив зрестися попівства. Попом перебував з 1913 до 1929 року»¹⁹⁶. **Б) «переконання» у тому, що:** релігія є знаряддям темряви й контрреволюції; церква й релігія стоять на перешкоді будівництва соціалізму; релігія є зброя темряви й неучтва; що місце церкви повинна зайняти радянська школа; що церква відживає останні часи, і надалі залишатись не хочу; це є релігійний дурман, котрий затемняє темні маси населення, тепер я бажаю зріктися цього дурману; побачивши, що релігія як владі, так і мені стоїть на перешкоді, то я зрікаюся дяківського сану назавжди; церква та її службовці з'являються головними ворогами радвлда в здобуванні соціалізму в нашій країні; усвідомлення того, що заходи, які переводить радвлда, мають за мету покращення суспільного ладу й відповідають потребам мас і що релігія стоїть на перешкоді тощо. **В) просто «бажання»:** принести посильну користь радянській країні; увійти до великої сім'ї будівників безкласового суспільства; стати чесним трудящим; прийняти участь в більш корисній для суспільства справі — колективізації і взагалі перебудови старого життя на нове по плану С.Р.С.Р. тощо.

Наведемо кілька прикладів. Заява протоієрея Смоличева Г.: «Я, протоієрей Смоличев Герасим Пилипович, колишній викладач Чернігівської семінарії, кандидат богослів'я, прослужив 45 років по духовному і Міністерства народної освіти відомствам, прийшов до переконання, що вся моя діяльність була спрямована на шкоду народові. Близьке знайомство зі священнослужителями всіх видів та відтінків переконало мене в тому, що вони переслідують шкідливе діло затемнення мас і інтереси шкурного паразитичного характеру. Прикриваючись словом божим, поводять свою контрреволюційну діяльність на шкоду трудящим масам. Я переконався, що місце церкви повинна зайняти радянська школа. Тому пориваю назавжди з релігійним культом, зрікаюсь сану і закликаю усіх мудрих (в оригіналі — благоразумных — *Авт.*) і чесних служителів культу наслідувати мій приклад» (20.1.1930 р.)¹⁹⁷.

Архієпископ УАПЦ Й. Оксіюк (27 листопада 1930 р.) до відділу культів НКВС подав заяву такого змісту: «З половини 1922 року до цього часу я працював в Українській православній церкві, виконуючи в ній обов'язки єпископа.

Процес СВУ виявив, що серед провідного складу в УАПЦ були люди, що намагалися своє перебування в церкві й саму церкву використовувати на політичну боротьбу проти радвлади. Тепер мені стало відомо, що ці люди утворили й довкола моєї особи та імені, всупереч моїй волі та переконанням, атмосферу політичної непевності й ворожих до радвлади настроїв. Я не хочу й не можу ні на хвилину припустити, щоб я надалі перебував у цій атмосфері і щоб моє ім'я та перебування в церкві антирадянські елементи могли використовувати в своїх політичних цілях. Тому подаю до відома відділу культів НКВС, що з цього 27 листопада я припиняю всяке виконання культових обов'язків, знімаю сан єпископа УПЦ й виходжу зі складу її членів. Прошу зняти мене з обліку службовців культу й видати мені про це довідку»¹⁹⁸.

«Єпископ української автокефальної православної церкви Марко Грушевський, зрікаючись сану (1931 р.), заявив: «Я був [...] за одного з фундаторів і активних діячів цієї церкви протягом 10-ти років. Я зазначаю, що УАПЦ [...] зорганізована тоді, коли радянська влада ушент розбила українську контрреволюцію. Це наперед визначило дальшу антирадянську діяльність УАПЦ, що була тільки однією з форм контрреволюційної діяльності в умовах радвлади. Склад керівників УАПЦ і її духівництва цілком відповідає завданню УАПЦ — боротьбі з радвладою під прикриттям церкви. Велика частина так званих священнодіячів УАПЦ складалась з антирадянських, політичних елементів. До організації парафіян УАПЦ на периферії взялися елементи націоналістичні, контрреволюційні. Все наведене вище остаточно переконало мене, що так звана УАПЦ була і є не що інше, як зручне знаряддя в руках української контрреволюції в її боротьбі з радвладою та соціалістичною революцією. Разом з тим, я переконався, що релігія взагалі перешкоджає культурному зростанню людности, що вона є знаряддям темряви й контрреволюції. Я зрікаюсь свого сану єпископа й священнодіяча й пориваю назавжди з релігією, щоб стати громадянином СРСР»¹⁹⁹.

«Я, колишній єпископ української церкви, знявся з обліку службовця культу і вийшов із складу діячів церкви. Спонукало мене до цього те, що українська церква, як це визнала вона й сама, своєю антирадянською діяльністю перетворилася на організацію контрреволюційну. Націоналізм і шовінізм її — це те, що характеризувало її життя. Не бажаючи надалі підтримувати ці настрої серед громадян УСРР і розуміючи, що продовження моєї церковної діяльності було б продовженням роботи шкідливої для трудящого люду УСРР, я цілком свідомо й рішуче розірвав з церковною діяльністю. К. Малюшкевич (1934 р.)»²⁰⁰.

«...Щоб не затуманювати далі трудящих казками про неіснуючого бога та різних святих, зрікаюся сану священника. Кол. священник Ю. Волкун»²⁰¹. «...Зрікаюся свого сану, щоб принести посильну користь радянській країні Георгій Колежинський (1935 р.)»²⁰². «Визнаючи релігію за одну з основ буржуазного ладу, спрямовану на експлуатацію та обман трудящих мас, заявляю про свою відмову від звання й діяльності служника релігійного культу і про свій рішучий намір взятися до суспільно-корисної праці (Бувший протоієрей П. П'ясецький (13-І-1935 р.)»²⁰³. «Не бажаючи надалі одурманювати трудящу людність, заявляю, що я покидаю попівство і зрікаюсь релігії назавжди. Я переконався, що релігія є зброя темряви і нецтва, а провідники релігії — злочинці

перед трудящим людством. Колишній піп Федір Волинський (13-І-1935 р.)»²⁰⁴. «Я, священник села Залужжя, Теплицького району, Павло Кордон, зрозумів, що церква й релігія стоять на перешкоді будування соціалізму, затьмарюючи трудящу людність. Тільки соціалістична наука веде людність до кращого, світлого життя. А тому я назавжди пориваю всякі зв'язки з церквою і релігією (13-І-1935 р.)»²⁰⁵.

«Викреслюю себе із списку служників релігійного культу. Прошу трудящих прийняти мене в свою велику сім'ю будівників безкласового суспільства, де нема місця ніяким забобонам, в тому числі й релігійним. Найдокостенко Прокіп Семенович (11-ІХ-1935 р.)»²⁰⁶. «Тільки праця робить людину щасливою. Хочу стати чесним трудящим, не хочу більше дурити маси населення казками про бога. Пориваю з релігією назавжди»²⁰⁷. «...Покинув парафію й церкву, зрікаюся свого сану, хочу вступити в сім'ю трудящих, щоб хоч на старости працювати на користь своєї країни. Кодоколович Леонтій Онисимович»²⁰⁸.

Втім, порвавши зі служінням церкви, як і в 1920-х рр., колишні клірики не завжди могли зайти своє місце в суспільстві. Матеріальна скрута, що практично завжди супроводжувалася відсутністю власного житла, примушувала вчорашніх зреченців знову повертатися до церковної праці. Процес повернення тривав, принаймні до масового закриття храмів і перетворення їх на зерносховища в роки Глодомору. Кожен такий випадок розглядався керівництвом церков та ухвалювалося відповідне рішення. На даний момент є доступною інформація про такі випадки в УПЦ. Так, наприклад, на засіданні ВПЦР 26 грудня 1930 р. присутні розглянули заяву на ім'я ВУЦТОК²⁰⁹, подану 25 вересня 1930 р. священником І. Петровським, про «приєднання його до складу священнодіячів УПЦ. До заяви прикладена копія його відмовлення від служіння регентом в релігійному культі. Ухвалили: вважаючи на те, що Іларіон Петровський не зрікався ні церкви, ні віри, ні священства, приєднати його до складу священнодіячів (в сані священника) УПЦ і видати про це посвідчення»²¹⁰. А на засіданні з організаційної діяльності УПЦ 30 грудня 1930 р., ВУЦР ухвалила: «Про всіх повернених до церковної праці зреченців єпархіальні ради повинні надсилати формальні від кожного зреченця ухвали його повернення й прийняття, щоби ВУЦР розглянувши й затвердивши, могла завести справу на поверненого, чи додати до заведеної персональної справи»²¹¹. Далі, харківський пленум ВУЦР 19–21 листопада 1931 р., заслухавши доповідь митрополита І. Павловського, одним із пунктів якої була проблема повернення зреченців до пастирського служіння, ухвалив: «На ім'я ВУЦТОК-у надійшли прохання зреченців про повернення їх до церковної праці. [...] ВУЦР, кого знайшла достойним церковного прощення, повернула до складу священнодіячів УПЦ. ВУЦР думає і цього дотримується, що самій церкві треба показати свою попереджаючу любов до тих, хто кається, це їм полегшить знайти себе. Треба, щоби відступники віри й сану знали, що церква ними боліє, жде їх просвітлення й щирого каяття, за них молиться (навіть доцільно було б вставити в екстенію²¹² відповідне прохання). Ніякої злоби у нас до них не повинно бути. Тільки наше убоління ними, наша співчутлива любов до них не дасть їм навіки завмерти духом й родить у них надію на прощення й бажання повернутись до церкви. Особливо зреченці

повинні знати (й так повинно бути), що ними боліють єпископи, як архіпастирі, що мають перед Богом обов'язок — всіх до істини привести. Ніхто з членів церкви перед зреченцем не повинен бути гордим, зарозумілим своєї правоти й чистоти. «Мені Бог показав, каже ап. Петро, щоби нікого невірним або нечистим чоловіком не звав» (Діяння 10, 28). Слава Богу, були повернення до церкви, але й разом з тим і сумуємо, бо за цей час (за 1930–31 рр. — *Авт.*) були й нові зречення, хоч і проходили вони в більшості спокійно, просто відходили від священнослужіння й праці в церкві, відходили не тільки священники, а відійшов від церковної праці і єпископ В. Дахівський²¹³. За доповіддю пленум ухвалив: «11) Дбати про те, аби збільшувались кадри священнодіячів УПЦ чи то через висвяту достойних, морально гідних кандидатів на священнослужіння, чи то через надання праці священнодіячам, що зараз з різних причин не працюють»²¹⁴. Але навіть за наявності згоди від вищих органів управління конфесій, повернутися до пастирського служіння зреченцям було непросто: представники відповідних місцевих радянських органів не поспішали брати їх повторно на облік. Так, наприклад, 16.09.1932 р. служник культу с. Вишняки Краєвий С. (конфесійна приналежність у документі не вказана) скаржився до секретаріату президії ВУЦВК на відмову Хорольського РВК взяти його на облік та видати реєстраційну картку. Референт у справах культів Г. Катунін терпляче «повідомив, що служника культу Краєвого С., коли він подає заяву до РВКу про бажання після зречення від сану знов бути служником культу, треба його зареєструвати, видавши йому на руки реєстраційну картку, а копію залишити у себе»²¹⁵.

Чим закінчилася ця справа — як і десятки їй подібних — невідомо. Адже попри всі зусилля православних конфесій, вже 1932 року в Україні з'явилися цілі райони, де не було жодної релігійної організації, жодного служителя культу — Іванівський, Мангуський (Першотравневий)²¹⁶. На середину — другу половину 1930-х років «зреченці» й та частина духовенства, яка офіційно не зреклася священства, але вийшла за штат у зв'язку з тяжким матеріальним становищем, не була заарештована чи вислана адміністративним порядком, не загинула в роки Голодомору й не була розстріляна під час репресій 1937–1938 рр. працювала у різних галузях народного господарства (до прикладу: священник Маняко А.В.: «в 1935 р. в зв'язку з ліквідацією церкви²¹⁷ переїхав на Донбас, влаштувався рахівником, потім у м. Красний Луч влаштувався на шахту “на нижчу посаду”, поступово висунувся до старшого бухгалтера»²¹⁸; священник Басовол С.: у 1937 р. керував ветеринарним музеєм у Києві²¹⁹; протоієрей Бутвиненко К.: у листопаді 1937 р. працював на залізничній станції експедитором, потім на ст. «Київ» в установі «Дортек», вагівник²²⁰; протоієрей Говядовський Х.: після 1930 р. працював бухгалтером артілі «Взутпобутремонт»; архієпископ Малюшкевич К.: працював бухгалтером мотофлота Горкомхоза, підробляв палітурником²²¹ тощо) чи залишалась безробітною. Траплялося досить багато випадків, коли священники, «офіційно» знявши сан, продовжували таємно виконувати пастирські обов'язки. Таким був, зокрема, священник Лебідь з Вінницької області. «Колишнього священника прийняли до колгоспу. Проте він у себе в будинку задовольняв потреби віруючих. Дяк Андрій Лопато відмовився

від своєї колишньої діяльності після закриття церкви в селі Бутовка Городнянського р-ну на Чернігівщині. Однак продовжував виконувати обов'язки дяка в селі підчас похорону, панахиди»²²².

В роки Другої світової війни, коли внаслідок більш-менш лояльного ставлення до православ'я з боку окупаційної влади почали відкриватися храми, багато зреченців знову повернулися до служіння церкви.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 211. — Арк. 4. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 69–70.

² ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 211. — Арк. 5. З архівів ВУЧК... — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 70.

³ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 211. — Арк. 4. З архівів ВУЧК... — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 69–70.

⁴ З архівів ВУЧК... — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 79–80.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 211. — Арк. 12. З архівів ВУЧК... — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 83.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1055. — Арк. 2, 3.

⁷ Там само. — Спр. 1173. — Арк. 5–6.

⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 176. — Арк. 7.

⁹ Там само. — Арк. 149.

¹⁰ Там само. — Арк. 2, 14, 15, 20, 22, 24, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 46 тощо.

¹¹ Там само. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1175. — Арк. 3.

¹² Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 33. — Арк. 1, 2.

¹³ Там само. — Арк. 9–10.

¹⁴ Там само. — Арк. 11.

¹⁵ Законодавство про релігійні культу. — К., 1973. — С. 41.

¹⁶ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 269. — Арк. 61. Овчаренко В.П. Органи влади України у справах релігій: становлення та діяльність (1921–1930 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.0.01. / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Харків, 2009. — С. 152.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Пашенко В. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20–30-х років. — К., 1994. — С. 123.

¹⁹ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 231. — Арк. 3, 14. Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1630. — Арк. 28.

²⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 231. — Арк. 2. Спр. 235. — Арк. 5. Спр. 248. — Арк. 1. Спр. 255. — Арк. 15, 16 тощо.

²¹ Там само. — Спр. 248. — Арк. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 26.

²² Там само. — Оп. 7. — Спр. 187. — Арк. 123.

²³ Там само. — Спр. 177 Арк. 29.

²⁴ Там само. — Арк. 32.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — Спр. 171. — Арк. 17.

²⁷ Там само. — Спр. 172. — Арк. 128.

²⁸ Там само. — Арк. 125.

²⁹ Там само. — Арк. 155.

³⁰ Там само. — Арк. 236.

³¹ Аналогічні факти містять інші численні скарги священників різних регіонів України та всіх православних конфесій, наприклад: ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 30, 31, 42, 53, 73, 93, 99, 100, 105 та ін.

³² Там само. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 74.

³³ Там само. — Арк. 71.

³⁴ Там само. — Арк. 70.

³⁵ Там само. — Арк. 73.

³⁶ Там само. — Арк. 94.

³⁷ Там само. — Арк. 93.

³⁸ Там само. — Арк. 95.

³⁹ Там само. — Арк. 93.

⁴⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 188. — Арк. 53.

⁴¹ Там само. — Арк. 55.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — Арк. 53.

⁴⁴ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001 — С. 94.

⁴⁵ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 103.

⁴⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 46.

⁴⁷ Там само. — Оп. 7. — Спр. 187. — Арк. 28.

⁴⁸ Там само. — Спр. 172. — Арк. 144.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. — Спр. 197. — Арк. 7.

⁵¹ Там само.

⁵² Антимінс — є православною святинєю, рівною за значенням Престолу в храмі. За сакральним значенням це — жертвник, на якому відбувається перетворення хліба і вина в Тіло і Кров Христову і тільки на ньому здійснюється безкровна Жертва Тіла і Крові Христових. Антимінс виготовляли з лляної (в пізнішому часі — з шовкової) прямокутної тканини із зображенням покладення до Гробу Ісуса Христа, знярядь його страти і чотирьох євангелістів по кутах. По краях антимінс обрамляв напис, що засвідчував його освячення: дату, ім'я престолу, ім'я архієрея, що здійснив чин освячення. На зворотній стороні антимінса була кишеня, куди клали часточку мощів святих мучеників. Як найбільша святиня певного храму, антимінс ретельно оберігався. Його загортали в особливий плат з лляної або шовкової тканини — ілітон. Антимінс розгортався лише в певний момент богослужіння, перед початком літургії вірних, і згортався належним чином після її закінчення. Наявність часток мощів святих мучеників дозволяла у випадку нагальної потреби служити літургію за допомогою антимінса за межами храму. / Бокій (Лупій) Т. Літургійні тканини у формуванні сакрального простору православного богослужіння // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. єп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. — К., 2011. — С. 92–93.

⁵³ Шкаровский М. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века. — Спб., 1999. — С. 43.

⁵⁴ Ігнатюк Д. Боротьба за атеїзм і наші теоретичні завдання // Безвірник. — 1932. — № 11–12. — С. 15.

⁵⁵ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 173. — Арк. 64.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Шкаровский М. Обновленческое движение... — С. 43.

⁵⁸ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-і рр. XX ст.). — Запоріжжя, 2004. — С. 270.

⁵⁹ За політичне і організаційне зміцнення СВБ // Безбожник (К.) — 1938. — 5 липня.

⁶⁰ Мартирологія українських церков у чотирьох томах // Т. 1. Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядники О. Зінкевич, О. Воронин. — Торонто—Балтимор, 1987. — Т. 1. — С. 1037.

⁶¹ Турган О. Робота безвірників під час збиральної // Безвірник. — 1933. — № 11–12. — С. 13.

- ⁶² ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 173. — Арк. 64.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 171. — Арк. 206, 207. Спр. 173. — Арк. 54, 62. Оп. 9. — Спр. 28. — Арк. 1, 2, 3, 4, 7 та ін.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 176. — Арк. 2.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 57.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 148.
- ⁶⁹ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2191. — Арк. 38.
- ⁷⁰ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / В 2-ч. — Ч. 2. — К., 2009. — С. 315–324.
- ⁷¹ ЦДАВО. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 586. — Арк. 11. Ігнатуша О.М. Православні церкви України (20–30-і рр. ХХ ст.). Джерела з історії: навчальний посібник. — Запоріжжя, 2008. — С. 110.
- ⁷² Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. — М., 1996. — С. 270.
- ⁷³ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 136. — Арк. 70.
- ⁷⁴ ЗУ УСРР. — 1928. — № 18. — Арт. 167.
- ⁷⁵ Там само. — 1921. — № 22. — Арт. 641.
- ⁷⁶ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 136. — Арк. 70.
- ⁷⁷ Там само. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 255. — Арк. 42.
- ⁷⁸ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 5 січня.
- ⁷⁹ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 136. — Арк. 37–38.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 38.
- ⁸¹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 184. — Арк. 75.
- ⁸² Там само. — Оп. 6. — Спр. 216. — Арк. 113.
- ⁸³ Там само. — Оп. 7. — Спр. 187. — Арк. 132.
- ⁸⁴ Там само. — Спр. 171. — Арк. 26.
- ⁸⁵ Там само. — Спр. 172. — Арк. 136–137.
- ⁸⁶ Там само. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1961. — Арк. 61.
- ⁸⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 237.
- ⁸⁸ Там само. — Спр. 179. — Арк. 264.
- ⁸⁹ Там само. — Спр. 177. — Арк. 111.
- ⁹⁰ Там само. — Оп. 8. — Спр. 118. — Арк. 47–48.
- ⁹¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 185–187.
- ⁹² Там само. — Арк. 186.
- ⁹³ Там само. — Спр. 214. — Арк. 83.
- ⁹⁴ Там само. — Арк. 97.
- ⁹⁵ Там само. — Арк. 184.
- ⁹⁶ Там само. — Оп. 5. — Спр. 33. — Арк. 1, 9–10.
- ⁹⁷ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 174.
- ⁹⁸ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 190. — Арк. 20–22.
- ⁹⁹ Там само. — Арк. 22.
- ¹⁰⁰ Там само. — Арк. 23.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 24.
- ¹⁰² Там само. — Арк. 25–26.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 26.
- ¹⁰⁴ Там само. — Арк. 27.
- ¹⁰⁵ Там само. — Арк. 20.
- ¹⁰⁶ Там само. — Оп. 5. — Спр. 216. — Арк. 7.

- ¹⁰⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 267.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 187. — Арк. 90.
- ¹¹⁰ Там само. — Спр. 197. — Арк. 62.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 63.
- ¹¹⁴ Там само. — Спр. 188. — Арк. 19.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Там само. — Оп. 9. — Спр. 12. — Арк. 35.
- ¹¹⁷ Там само. — Оп. 7. — Спр. 179. — Арк. 37. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. — Тернопіль, 2005. — С. 248.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ ЦДАВОВУ — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 129. — Арк. 116, 118.
- ¹²⁰ Там само. — Арк. 117.
- ¹²¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 78.
- ¹²² Там само. — Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 160.
- ¹²³ Там само. — Оп. 8. — Спр. 128. — Арк. 186.
- ¹²⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 1.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ Там само. — Спр. 215. — Арк. 76.
- ¹²⁷ Там само. — Спр. 218. — Арк. 49.
- ¹²⁸ Там само. — Арк. 57.
- ¹²⁹ Там само. — Арк. 51.
- ¹³⁰ Там само. — Арк. 50.
- ¹³¹ Безвірник. — 1933. — № 1–2. — С. 19.
- ¹³² Безвірник. — 1933. — № 15. — С. 29.
- ¹³³ ЦДАВО. — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 2711. — Арк. 3.
- ¹³⁴ Овчаренко В.П. Органи влади України у справах релігій ... — С. 73.
- ¹³⁵ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1053. — Арк. 46.
- ¹³⁶ Цыпин В. протоиерей. Церковное право. Курс лекций. — М., 1994. — С. 162.
- ¹³⁷ Книга Правил Святых Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святых Отців. — К., 2008. — С. 22.
- ¹³⁸ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — 29 августа 1930. — № 40. — С. 769.
- ¹³⁹ Там само. — С. 771.
- ¹⁴⁰ Вісті ВУЦВК. — 1930, 7 грудня.
- ¹⁴¹ Там само.
- ¹⁴² Там само.
- ¹⁴³ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 62.
- ¹⁴⁴ Там само. — Арк. 60.
- ¹⁴⁵ Там само. — Спр. 216. — Арк. 175.
- ¹⁴⁶ Там само. — Спр. 218. — Арк. 58.
- ¹⁴⁷ Там само. — Арк. 55.
- ¹⁴⁸ Там само. — Арк. 255.
- ¹⁴⁹ Там само. — Арк. 257.
- ¹⁵⁰ Там само. — Арк. 256.
- ¹⁵¹ Там само. — Арк. 254.
- ¹⁵² Там само. — Арк. 199.
- ¹⁵³ Сталин И. Вопросы ленинизма. — М., 1941. — С. 510.

- ¹⁵⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 630.
- ¹⁵⁵ Збірник секретних наказів Робітничо-селянської міліції УСРР. — Харків, 1928. — С. 105–106. / Цит. за: Голод 1932–1933 років в Україні... — С. 630.
- ¹⁵⁶ Голод 1932–1933 років в Україні... — С. 630.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1175. — Арк. 3.
- ¹⁵⁸ Державний архів Миколаївської області (Далі — ДАМО). — Ф. Р-118. — Оп. 1. — Спр. 329. — Арк. 55–56. / Цит. за: Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. — Миколаїв, 2009. — С. 282–283.
- ¹⁵⁹ ЦДАГО — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3095. — Арк. 9.
- ¹⁶⁰ Там само. — Арк. 10–11.
- ¹⁶¹ ДАМО. — Ф. Р-118. — Оп. 1. — Спр. 329. — Арк. 56. / Цит. за: Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні... — С. 283.
- ¹⁶² Пашенко В. Свобода совісті... — С. 132.
- ¹⁶³ Мартирологія Українських церков у чотирьох томах // Т. 1. — С. 384.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1628. — Арк. 73.
- ¹⁶⁵ Там само. — Арк. 76–77.
- ¹⁶⁶ Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалах Донецького регіону): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — Луганськ, 2001. — С. 159–160.
- ¹⁶⁷ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2005. — № 1/2 (24/25). — С. 69–70.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 220.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 177. — Арк. 172.
- ¹⁷⁰ Там само.
- ¹⁷¹ Державний архів Чернігівської області (Далі — ДАЧО) — Ф. Р-5446. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 214. / Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полегун. — Чернігів, 2010. — С. 330–331.
- ¹⁷² ДАЧО — Ф. Р-5446. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 38–38зв. / Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів. — С. 335–336.
- ¹⁷³ Поспеловский Д. Тоталитаризм и вероисповедание. — М., 2003. — С. 363; Його ж: Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — С. 159. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. — Тернопіль, 2005. — С. 244–250.
- ¹⁷⁴ Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. — 1932. — № 84. — Арт. 516.
- ¹⁷⁵ Збірник законів та розпоряджень уряду України. — 1933. — № 1. — Арт. 5.
- ¹⁷⁶ Там само.
- ¹⁷⁷ Голод 1932–1933 років в Україні... — С. 631.
- ¹⁷⁸ Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду СРСР. — 1933. — № 3. — Арт. 2.
- ¹⁷⁹ Там само.
- ¹⁸⁰ Голод 1932–1933 років в Україні... — С. 632.
- ¹⁸¹ Там само.
- ¹⁸² ЦДАВО — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1963. — Арк. 1.
- ¹⁸³ Там само. — Арк. 13.
- ¹⁸⁴ Там само. — Арк. 1.
- ¹⁸⁵ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей духовной власти. Сборник документов в 2-х частях. 1917–1934 / сост. М. Губонин. — М., 1994 — С. 270.

- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Шумило С. В катакомбах. Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-православной церкви в СССР. — Луцк, 2011. — С. 61.
- ¹⁸⁸ История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней. Т. 1: 1917–1970. — СПб., 1997. — С. 535.
- ¹⁸⁹ Шумило С. В катакомбах. — С. 112–113. История Русской Православной церкви. — С. 560–561.
- ¹⁹⁰ Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту. — К., 2007. — С. 46.
- ¹⁹¹ Там само. — С. 47.
- ¹⁹² ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 184. — Арк. 75.
- ¹⁹³ ЦДАВО — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1963. — Арк. 73.
- ¹⁹⁴ Там само. — Спр. 1646. — Арк. 6.
- ¹⁹⁵ Там само. — Арк. 20, 21.
- ¹⁹⁶ Там само. — Арк. 83.
- ¹⁹⁷ ДАЧО — Ф. Р-67. — Оп. 1. — Спр. 473. — Арк. 216. / Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів. — С. 334.
- ¹⁹⁸ Ігнатуша О.М. Православні церкви України (20–30-і рр. ХХ ст.). — С. 141–142.
- ¹⁹⁹ «Київська пролетарська правда», 1931 р. Фото фрагмента з газети «Більшовицька правда», де протоієрей Григорій Огічук (майбутній митрополит УАПЦ Соборноправної в США) підклеював в 1931–1935 роках вирізки з газет про «зречення служників культу релігії». Цит. за: Хомчук О. «Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». — США, Чикаго, Іллінойс, 2002. — С. 214.
- ²⁰⁰ Хомчук О. «Церква поза церковною огорожею... — С. 214. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 318–319.
- ²⁰¹ Хомчук О. «Церква поза церковною огорожею... — С. 214.
- ²⁰² Там само.
- ²⁰³ Там само.
- ²⁰⁴ Там само.
- ²⁰⁵ Там само.
- ²⁰⁶ Там само.
- ²⁰⁷ Там само.
- ²⁰⁸ Там само.
- ²⁰⁹ ВУЦТОК — Всеукраїнський церковний тимчасовий організаційний комітет, створений (після саморозпуску УАПЦ на січневому III Надзвичайному Всеукраїнському православному соборі) у червні 1930 р. для вироблення певних ідеологічних положень, проведення спархіяльних зборів, об'єднання парафій УПЦ та скликання Всеукраїнського собору з організації УПЦ на чолі з митрополитом І. Павловським.
- ²¹⁰ Ігнатуша О.М. Православні церкви України... — С. 150.
- ²¹¹ Там само. — С. 152.
- ²¹² Єктенія — молитва, що складається з прохань різного змісту, виголошуваних священником або дияконом, кожне з яких супроводжується приспівом, що його виконує хор чи присутні віруючі. / Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001 — С. 51.
- ²¹³ Ігнатуша О.М. Православні церкви України... — С. 161–162.
- ²¹⁴ Там само. — С. 172.
- ²¹⁵ ЦДАВО — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 43.
- ²¹⁶ Чевранов О. Безвірники України на будування соціалізму // Безвірник. — 1932. — № 19–20. — С. 10. ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5309. — Арк. 6.
- ²¹⁷ Маняко А.В. на 1935 р. служив священником у церкві с. Барахти Васильківського р-ну Київської області.

-
- ²¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 6. — Спр. 68879ФП. — Арк. 11.
- ²¹⁹ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2006. — № 1/2 (26/27). — С. 311.
- ²²⁰ Там само. — С. 313.
- ²²¹ Там само. — С. 319.
- ²²² Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2005. — С. 57.

1. Комплектування контингенту студентів

1930-ті роки в сфері освіти характеризуються реорганізацією мережі вищих навчальних закладів за галузевою ознакою та продовженням більшовицького експерименту із «завоювання вищої школи». Паралельно з радикальним збільшенням числа інститутів, кількість яких на початок 1933 р. зросла більш як у п'ять раз (у 1928 р. в УСРР було 37 інститутів, в 1933 р. — 190)¹, продовжували насаджуватися ідеологічні догмати. Політика «пролетаризації» і чисток набрала нового масштабу. Позбавлені автономії, вищі навчальні заклади перестали відігравати роль соціальних інститутів, що зберігали культурну спадковість в суспільстві, а політика «пролетаризації» означала розрив із такою традицією дореволюційного суспільства, як спадкоємність вищої освіти². Студентство радянської України стало заручником більшовицької освітньої політики, яка орієнтувала на класовий підхід у формуванні контингенту.

«Пролетаризація» студентства, уведена в ранг державної політики у 1921 р., до кінця десятиліття так і не дала вагомих результатів: переважну більшість студентів, а особливо випускників, складали далеко не вихідці із робітничого середовища і селян. Як і у попереднє десятиліття, студентська маса на початку 1930-х рр. являла собою конгломерат людей різного походження, віку, рівня знань, політичних поглядів. Починаючи з 1928/1929 н.р. у частині вишів фіксується значне збільшення пролетарського ядра. Так, якщо у 1927/28 н.р. в інститутах Одещини було 38,3% робітників, то у наступному їхня кількість зростає до 47,6%. У той же час в окремих вишах відзначається зменшення відсотку робітників, як, наприклад, у медичному інституті (29,8% проти 36,2)³. Те ж саме можна сказати і про сільськогосподарські виші (Одеський сільськогосподарський інститут — 6%⁴, Київський інститут машинізації — 3,5%, Київський цукровий інститут — 4,4%)⁵. Всього ж в інститутах України у 1928/29 н.р., за офіційними даними, навчалось 28,3% робітників і 25,7% селян⁶. Відзначаючи збільшення пролетарського прошарку, слід пам'ятати про таку тенденцію, як намагання у звітах представити якомога більше студентства «пролетарським», що призводило до викривлення звітності, яка досить часто не відтворювала істинну. Постанови приймальних комісій на зразок «відмовити, як сину попа»⁷ і в 1930-ті роки змушували «колишніх» використовувати випробувані у попередньому десятилітті стратегії для вступу і отримання освіти: придбання фальшивих документів, приховування минулого, відречення від батьків тощо. Тож розповсюдженням явищем залишалось соціальне маскування, про яке постійно вказувалося в публіцистичних дописах⁸. Період сталінської культурної революції вважається найгострішим періодом дискримінації, коли перебороти перешкоди на шляху до вищої освіти стало надзвичайно складно. Вступити до ВНЗ вихідцям із «колишніх» досить часто не допомагали ні відмінні знання, ні корисні знайомства.

З кінця 1920-х рр. до редакцій періодичних видань почали надходити в особливо великій кількості довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», а також пропозиції щодо посилення контролю до виявлення соціального походження абітурієнтів. Наприклад, член КП(б)У Б. Ярославський із села Срібне Прилуцького округу закликав пильніше перевіряти соціальний стан абітурієнтів, звертаючи більшу увагу не лише на конкурс по знаннях, а й на конкурс за соціальним станом: «Для того, щоб знати соціальний стан, потрібно враховувати, що мали до революції. Оскільки цього не вимагають навчальні заклади, то діти заможних, користуючись посвідченнями і під маркою середняка, а то й «незаможника», пролазять до різних вузів»⁹. Автор листа пропонував у посвідченнях, крім землі, зазначати будівлі, робочу і неробочу худобу, сільськогосподарський реманент, суму податку тощо. Крім того, «щоб уникнути зловживань з боку сільрад, посвідчення повинні бути затверджені райвиконкомом». Плюс до того, вимагати від молоді політичну характеристику, затверджену районним партійним комітетом.

Враховуючи цей та інші листи дописувачів, редакція «Комуніста» звернулася у квітні 1929 р. особисто до наркома освіти М. Скрипника із пропозицією «прийняти до уваги питання, що їх висовує автор» і повідомити про вжиті заходи¹⁰.

Саме з цього навчального року, за повідомленням Укрпрофосвіти, була «удосконалена анкета для вступників, а також вироблена спеціальна довідка, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та маєтковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня із тим, щоб можна було на місці перевірити документи вступників»¹¹.

Пропонував свої «послуги» у справі «оробітничення» вищої школи і журнал «Студент революції», на сторінках якого пропонувалося опубліковувати списки студентів, виключених за останні три роки, оскільки «треба не лише систематично боротися за очищення вишу від непридатного елемента, але й відрізати для нього шлях знову потрапити до вишу»¹².

Переважна більшість місць у навчальних закладах бронювалася для робіт-фахівців, тисячників, випускників підготовчих курсів. На решту вільних місць оголошувався конкурс. При зарахуванні до ВНЗ на основі вільного прийому перевага віддавалася робітникам і трудовому селянству, комуністам і комсомольцям. Особи, позбавлені виборчих прав, а також ті, що жили на нетрудові доходи, та їх діти, до ВНЗ не приймалися. Для певної категорії вступників, які не були вихідцями з робітників і селян (наприклад, демобілізовані воїни чи діти деяких груп «трудової» інтелігенції — педагогів, інженерів, лікарів тощо), надавалися рівні права з робітниками¹³. Незважаючи на продемонстровану у постановах лояльність до названих категорій громадян, в дійсності реалізувати право на отримання вищої освіти було не так легко, про що свідчать, наприклад, листи викладачів до НКО чи в інші інстанції з приводу вступу їхніх дітей до ВНЗ. Так, у клопотанні відомого літературного критика і автора шкільних підручників В. Коряка від 28 липня 1933 р. зазначалося: «...я маю пільгове право щодо навчання своїх дітей. Однак не завше з тим лічаються різні навчальні заклади і мені треба було звертатися до самого наркома за допомогою — щоб

прийнято було дочку мою до електромеханічного технікуму, бо її вважалося просто як дочку службовця. Тепер вона скінчила технікум і хоче вступити до Електротехнічного інституту. Мушу знову вдатися з проханням дати можливість моїй дочці здобути вищу освіту — прийняти її цього року на I курс денного відділу по спеціальності електрообладнання»¹⁴.

Слідкували за комплектуванням ВНЗ приймальні комісії, що створювалися при інститутах і повинні були затверджувати абітурієнтів на основі класового принципу і академічних успіхів. Ступінь сприйняття принципу класового комплектування ВНЗ у членів таких комісій був різним, тому неодноразово серед викладачів фіксувалися вислови, що «партія не повинна втручатися до академічного внутрішнього життя вузу». А професор Коршун з Дніпропетровського медичного інституту, відстоюючи право на навчання академічно підготовленої молоді, говорив (1931 р.), що класовий принцип буде прийнятний тоді, «коли треба буде готувати не фахівців, а шевців»¹⁵. Досить часто приймальні комісії критикувалися за прийом до інститутів «чужого елемента», а без партійного тиску і постійного контролю цього процесу добитися необхідних результатів було неможливо. Аналізуючи наслідки вступних кампаній, в звітах постійно наголошувалося на тому, що не витримуються соціальні категорії в усіх навчальних закладах: недобір по селянській курії чи перебільшення по курії службовців (наприклад, у інститутах Харкова наводилися такі показники: ХІНГ — на 4,24%, ХМІ — на 7,1%, Муздрамінститут — на 7,5%, СГІ — на 2,4%)¹⁶. Крім того, правила прийому порушувалися з боку НКО, яким видавалися розпорядження щодо окремих осіб. З боку КНС та сільрад неодноразово фіксувалося посилення на навчання «куркульських елементів», а з боку профорганізацій — службовців.

Виправити ситуацію і поповнити «робітниками і наймитами» вищі навчальні заклади, починаючи з 1928 р., було вирішено за рахунок посилення партійних, а за їх прикладом і профспілкових «тисяч» на навчання¹⁷. Цей захід вважався виправданим і практикувався протягом декількох наступних років, тож приймалися рішення про посилення на навчання 2000 і 5000 комуністів¹⁸. Комплектування «тисяч» відбувалося виключно із осіб, які мали тривалий досвід керівної партійної, господарської, радянської і профспілкової роботи. Крім того, перед НКО неодноразово порушувалися питання про мобілізації, аналогічні «тисячникам», в ті ВНЗ, де був недобір достатньої кількості робітників і партійців, наприклад, в інститути народної освіти чи сільськогосподарські¹⁹. Такі недобори протягом 1930-х рр. були явищем звичним, про що свідчить аналіз ходу вступних кампаній, який у більшості випадків кваліфікувався як незадовільний навіть в індустріально-технічних інститутах²⁰. Щодо ВНЗ інших наркоматів, то у них відзначався значно гірший «якісний склад»: у Дніпропетровському медичному інституті у 1933 р., наприклад, з загальної кількості абітурієнтів було лише 30% робітників і дітей робітників, а членів і кандидатів партії — 5%; у Київський інститут соціального виховання подали документи лише 5% членів партії і 21% комсомольців. По територіальним педагогічним ВНЗ серед вступників було всього 3% партійців і 25% комсомольців²¹. Малий прошарок робітників відмічався серед абітурієнтів інститутів Наркомземсправ (до 34%), Наркомздоров'я (32%), університетів (32%), педагогічних інститутів (21%) тощо²².

Великі проблеми з підбором необхідного владі контингенту вступників виникли також внаслідок різкого збільшення норми прийому. На засіданні РНК УСРР 3 травня 1930 р., щоб задовольнити потребу народного господарства в фахівцях вищої кваліфікації, було визнано за потрібне проводити прийом до ВНЗ двічі на рік — в квітні і восени²³. Контингент прийому на 1930/1931 н.р. до ВНЗ встановлювався в 44615 студентів, до технікумів — 90000²⁴. (Для порівняння: у 1928 р. до ВНЗ було прийнято 8287 студентів)²⁵.

Результатом затвердження цих норм стали, за темінологією того часу, «прориви» у справі набору — без агітації необхідну кількість абітурієнтів забезпечити було неможливо, та ще й необхідного походження. Щоб уникнути недоборів, інститутам доводилося проводити широку роз'яснювальну масову роботу на заводах, залізницях, у радгоспах та інших установах. Як правило, представники ВНЗ направлялися вербувати робітників від верстата на виробництво, у могутні пролетарські центри на зразок Донбасу, де «поваритися в робітничому котлі» намагалося чимало молоді з різних соціальних верств. Тож саме у великих промислових центрах можна було сподіватися забезпечити необхідний відсоток робітників, комуністів та комсомольців. Так, у 1929/30 н.р. Харківський технологічний інститут вимушений був направити приймальні комісії у Сталінську, Луганську округи та на підприємства Харкова, які й забезпечили набір навіть більше норми²⁶. Генерал П. Григоренко згадував, що коли він працював у Сталіно, у одній із таких комісій у вересні 1929 р. йому довелося пройти співбесіду і отримати направлення до ХТІ, оскільки для нього рішення партії завжди були законом²⁷.

В періодиці з гордістю повідомлялося про результати таких акцій, як, наприклад: «Осінній набір до Харківського автошляхового інституту внаслідок проведеної великої підготовчої роботи дав добрі наслідки. ... з прийнятих 203 чоловік — 74% робітники та їхні діти, 47,8% — члени ВКП(б), 16,2% — члени ЛКСМУ. Серед прийнятих — ряд товаришів з 15–20 річним стажем, кілька червоних партизан та червоноармійців»²⁸.

В інститутах були винайдені різноманітні форми і методи агітації молоді на навчання. Коли у Київський інститут споживчої кооперації на 3 серпня 1931 р. на 300 вакантних місць було подано тільки 32 заяви і на 200 місць робітфаку — жодної, було не лише відряджено в округи спеціальні бригади, а й надіслано 250 студентам, які в той час проходили практику, доручення завербувати людей до інституту. Внаслідок спеціально проведеної роботи на початок навчального року було подано до інституту 605 заяв і до робітфаку 150²⁹. Спеціальні вербувальники з числа студентів були відібрані в Київському університеті, кращі з них були премійовані³⁰, але план набору не виконувався. Харківський поліграфічний інститут забезпечив спеціальними плакатами та листівками близько 15 вербувальних бригад, які відряджалися на заводи Донбасу та Харкова, в результаті на 80 місць було подано 169 заяв.

Разом з тим фіксувалися випадки, коли заводи не пускали на свою територію вербувальних бригад з вишів³¹, а окремі господарські, партійні організації підприємств не відпускали комуністів, комсомольців і каліфікованих робітників з відповідною загальною освітою на навчання, в результаті чого у ВНЗ відмічався недокомплект студентів з необхідним соціальним і партійним складом³².

Не бажали розлучатися з активістами і сільські осередки, тож чимало активістів писали листи до ЦК ЛКСМУ з проханням направити на навчання. Так, комсорг з Одещини І.Г. Кравченко відзначав, що він виконував всі доручені йому завдання, але, незважаючи на успіхи в роботі, так і не отримав бажаного направлення до вишу³³. Комсорг колгоспу імені Т.Г. Шевченка О.В. Пилипенкова із с. Шелудьківка, що на Харківщині, також скаржилася на місцеву владу: «Я очин і очин прохаю і жилаю вчитися і вчитися як Ленін сказав», «я декілько раз зверталася до секретаря райком комсомолу та секретаря райпаркому з проханням і не звернули на мене зовсім уваги»³⁴.

У 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про посилення 10 000 кращих колгоспників і колгоспниць, які мають освіту не нижче 4-річки, у сільськогосподарські інститути і технікуми, згодом цю цифру скоротили до 6 000. Благородна мета — «підняти загальну освіту колгоспників», на практиці була зведена до директив. Серед партійних функціонерів були керівники, які могли тверезо оцінити всю утопічність цієї кампанії, особливо щодо навчання в інститутах молоді, перед якою стояло завдання за рік, а то і за коротший термін, на спеціально створених при інститутах підготовчих курсах отримати знання, необхідні для повноцінного навчання поряд з іншими студентами. Крім інтелектуальної, були проблеми і матеріального порядку: не вистачало гуртожитків, не було стипендій. Та секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у листі до ЦК ВКП(б) і особисто до Сталіна (31 травня 1934 р.) переконував, що «при інститутах ми створили однорічні підготовчі курси. При гарному підборі колгоспників — активістів, одного року буде достатньо» і просив залишити рішення в силі³⁵. Незважаючи на низку постанов і директив щодо організації навчання 6-тисячників і їх фінансування, ці рішення були практично не виконані. На ім'я П. Постишева з місць надходили телеграми, в яких говорилося про неможливість виконати наказ. Наприклад, 21 вересня 1934 р. директори Харківських сільськогосподарських інститутів повідомляли: «Розміщення набору студентів колгоспників в рахунок 6000 харківським сільськогосподарським вишам зривається відсутністю гуртожитку. Міськрада відмовилась виконати рішення ЦК»³⁶. Обкомами були відряджені спеціальні особи безпосередньо в райони для відбору колгоспників, за даними на 1 грудня 1934 р., недобір в рахунок «6000» залишався суттєвим для всіх областей³⁷. Спеціальні представники були направлені і для перевірки організації навчання і матеріального забезпечення студентів — шеститисячників в інститутах і технікумах. Та студенти скаржилися, що під час перебування уповноважених справа трохи починала налагоджуватися, а після їхнього від'їзду все «знов стало на стару точку»³⁸.

Доки уповноважені намагалися завербувати необхідну кількість абітурієнтів в рахунок «6000», уже відібрані кандидатури, які приїхали до інститутів, масово розбігалися від нестерпних умов життя. Більш стійкі писали листи до влади в надії на допомогу: «Дорогий тов. Постишев, ми Вас дуже просимо, щоб Ви звернули саму серйозну увагу у найкоротший термін на нашу учобу, аби ми не розбіглися по домам»³⁹. «Ми розпочали свої підготовчі курси для вступу в технікум ще 15.08. ц.р. Але на сьогоднішній день з кількості 100 осіб залишилось 75», — скаржилися курсанти Кам'янець-Подільського ветеринарного технікуму П. Постишеву 5 листопада 1934 р. «Курсанти до цього часу не

одержували стипендії з колгоспів, яку такі повинні давати в розмірі від 30 до 40 крб. у місяць за постановою ЦК КП(б)У. Не одержують тому, що деякі РПК-ми поставились до цієї справи і до постанови байдужо. Надходить зима, а багато курсантів не мають ні одягу, ні взуття. Житлові кімнати холодні, немає опального матеріалу. Харчування погане й дорожче проти других учбових закладів на 6 крб. на місяць. Їдальня міститься разом з вільним набором студентів, де доводиться витрачати багато часу і одержувати той самий харч, що студенти вільного набору. Надходять жовтневі свята, студенти одержують по декілька разів цукор, печення, яйця, білий хліб тощо, а курсанти одержали за 3 місяці лише по 800 грам цукру»⁴⁰.

Не виконувалася постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 14 березня 1934 р. і колгоспами, що направили своїх людей на навчання в сільськогосподарські ВНЗ в рахунок «6000» і повинні були виплачувати їм до закінчення навчання 30–40 крб. в додаток до стипендії. Завідуючий сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У Шевченко у листі до секретарів ЦК від 14 червня 1937 р. вказував, що колгосп «Червона Волинь» Київської області не сплачував студенту Ковальчуку дотації протягом десяти місяців, колгосп «Червоне козацтво» Вінницької області заборгував студенту Ковалю М.С. за дев'ять місяців, колгосп імені Постишева Харківської обл. — студенту Охріменку за рік, імені Ворошилова Чернігівської обл. не сплачував Начальнику Ф.В. протягом десяти місяців⁴¹. Тому до ЦК КП(б)У і Наркомзему УРСР почали надходити численні заяви від студентів — шеститисячників з проханням вплинути на колгоспи. Так, студенти Уманського СГІ Опанасюк М. і Макаренко О. в заяві до ЦК КП(б)У написали, що вони «вчаться в інституті третій рік і доти не можуть одержати, доки не напишуть заяви в область чи до Всеукраїнських організацій»⁴².

Значна частина колгоспів через тяжке фінансове становище дійсно була неспроможна виплатити дотацію до стипендії через неврожай 1934 р., коли на трудодень виплачувалося від 50 коп. до 1 руб. Тому, в свою чергу, колгоспи ставили питання про звільнення від виплат⁴³. Та поки чиновники вирішували питання про дотації до стипендії студентам, страждати доводилося останнім. Тож, незважаючи на численні директиви і пільги для селянської молоді, остання не надто спішила їхати на навчання, а в той час окремі інститути (наприклад, Полтавський плодоягідний) знаходилися в загрозливому стані, не маючи можливості забезпечити навіть третю частину необхідного прийому⁴⁴. На робітфаци Харківського інституту механізації у 1934/35 н.р. при контингенті набору в 400 чоловік навчалось лише 46, в Ветеринарному, при плані 450 — навчалось 180 робітфаківців⁴⁵.

З кожним новим роком до вишів приходила молодь із все скромнішими автобіографіями. Середній вік студентів, як і комсомольський та партійний стаж, постійно знижувався. В наборі 1934/35 н.р. «по індустріалій вертикалі ми маємо в 35 вузах 52% комсомольців.... Із них віком до 23 років — 83%»⁴⁶. По педагогічній вертикалі відсоток молоді доходив до 90%, в медичних і педагогічних інститутах старших за 23 роки майже не було. По сільськогосподарській вертикалі спостерігалася та ж картина. Наприклад, у Київському індустріальному інституті на 644 студентів нового набору із стажем більше п'яти років було всього 25 осіб. Більшість мала стаж від півтора до двох років.

Звичайно ж, що такий набір являв собою для партійних лідерів «надзвичайно сирий матеріал, який вимагає великої ідеологічної обробки»⁴⁷. Аналогічна картина спостерігалась у Дніпропетровському гірничому інституті. Характеризуючи набір 1934/35 н.р., зазначалося, що «склад нового набору у більшості — молодняк 14–16 року народження, партійний прошарок невеликий, в основному комсомольці — 52% зі стажем 30–31–32 рр.»⁴⁸.

З 1935 р. розпочинається демонстративна кампанія примирення з вихідцями із «соціально-ворожих» верств населення, що виявилось, зокрема, в правилах прийому до вищих навчальних закладів. ЦВК і РНК СРСР своєю постановою від 29 грудня 1935 р. «Про прийом до вищих навчальних закладів і технікумів» скасував встановлені при допущенні до іспитів і при прийомі до ВНЗ обмеження, «зв'язані з соціальним походженням осіб, які поступають в ці навчальні заклади, або з обмеженням у правах їх батьків»⁴⁹. До ВНЗ стали приймати всіх громадян, які склали встановлені для вступу до навчальних закладів іспити в порядку конкурсу. Керівництво деяких ВНЗ деякий час продовжувало за традицією віддавати перевагу абітурієнтам пролетарського походження, але влада, як зауважує Т. Смірнова, уже не лише не заохочувала таку практику, але й боролася з нею⁵⁰.

2. Участь студентства у соціально-економічних перетвореннях

Повсякденне життя студентської молоді 1930-х рр. характеризується ударництвом і жертівністю заради побудови великого світлого майбутнього. Ці риси були проявом беззастережної відданості ідеям партії, доказом істинної віри в побудову соціалізму. Саме студенти, як згадує О. Засенко, за відрядженнями партійних і комсомольських органів брали «безпосередню участь в колективізації, в посівних, заготівельних і збиральних кампаніях. Вони косили жито, пшеницю, копали картоплю, буряки, працювали на заготівлі дров, брали участь у поширенні серед населення облігацій державних позик та в здійсненні інших важливих господарчих і політичних заходів»⁵¹. Керівництво країни вміло використовувало енергію і романтику молодості для реалізації своїх планів, тому всі лозунги поточного моменту втілювалися в життя за безпосередньої участі студентів, у першу чергу його партійного і комсомольського складу. Наприклад, студентів II і III курсів сільськогосподарських вишів рекомендувалося використовувати «у централізованому порядку через спеціальну мобілізацію для посівкампанії»⁵². Решта ж інститутів мала проявити власну ініціативу «щодо агрокультурної допомоги у проведенні підготовчої роботи до посіву, допомогти в організації колективних об'єднань на селі»⁵³.

Інколи навіть не встигнувши приступити до занять, студенти відряджалися організовувати колгоспи, забирати у селян «квашений хліб», ліквідувати «насінніві прориви» тощо. Багатьом із них довелося побувати в бувальцях, іноді скрутних, іноді — веселих. Проф. Ю. Кобилецький згадував у 1985 р., що під час колективізації він був «направлений у глухе село Мудрівку, що розташовувалося на правому березі Дніпра навпроти Чигирина. Отут і потрапив у халепу, коли, підбурювані куркулями, жінки вчинили бунт у селі, обрали собі старостиху. Нас, колективізаторів, ... замкнули у сільраді і декілька днів три-

мали під охороною, подаючи у вікно лише напитися, їсти ж — ані-ні! Лаяли нас на чім світ стоїть, пристрасно, істерично і натхненно»⁵⁴. Для одних такі випадки залишалися пригодами молодості, для інших закінчувалися трагічно, оскільки селяни майже скрізь виступали проти студентів-комсомольців з мандатами уповноважених⁵⁵. Наприклад, під час спроби організувати колгосп було убито Антона Підпригору із Київського ІНО⁵⁶. Багато студентів — учасників тих історичних подій, вірили в необхідність проведення колективізації насильницькими методами, щиро ненавиділи «куркулів» і інших «класових ворогів», тож без жалю і сумніву відшукували і забирали заховане зерно, виганяли дорослих і дітей на вулицю. Всі нюанси такої роботи донесли до нас спогади колишнього студента Київського ІНО Ю. Кобилицького.

В засобах масової інформації висвітлювався лише позитивний досвід ліквідації численних «проривів». У дописах з гордістю повідомлялося про кампанії, як, наприклад: «На голосіївських городах виник прорив. Київський зоотехнічний інститут на допомогу соціалістичним городам, на ліквідацію прориву — мобілізував свої студентські сили. ... З II курсу вийшло 59 чоловік і за чотири години зсапали 3 га помідор. II курс набору 1930 року — вийшло 85 чоловік. Зробили 8 га. ... Всі працювали ударно, але були й ледарі»⁵⁷.

Були серед студентів не лише ледарі, а й незгодні з політикою партії на селі. Документи повсякденності свідчать про те, що офіційна точка зору, показуючи масовий героїзм, жертвність молоді, не віддзеркалювала її буденного життя і настроїв. У ВНЗ практикувався збір інформації про ставлення студентів до політики партії, констатувалися численні прояви аполітичності студентів. І хоч парторганізації і звинувачувалися в тому, що вони не ввели в систему облік настроїв студентства⁵⁸, та все ж така інформація фіксувалася і обговорювалася не лише на зборах, а й передавалася в ОГПУ.

Із таких зведень відомо, наприклад, що партійними квитками у 1932 р. поплатилися студенти Харківського інституту червоної професури Олексієнко, Комаровський, Поголєв і Рощенко за те, що протягом тривалого часу «вели між собою розмови про невірність лінії партії де це бачено, щоб люди сиділи голодними і опухали від голоду»⁵⁹? Студент Всеукраїнського інституту комуністичної освіти, член партії з 1930 р. Бондаренко на загальних зборах говорив про те, що «колгоспи потрібно розпустити, вони не оправдовують себе. Куркулів не потрібно розкуркулювати, бо вони основна база сільського господарства, тоді всі плани хлібозаготівель будуть виконані», а член партії з 1928 р. Соврань сказав, що якщо колгоспники не бажають працювати в колгоспах, розбігаються, то значить — лінія партії невірна. Серед студентів Київського інституту професури також зафіксовані були «крамольні» розмови про стан сільського господарства. Наприклад, студент Бурсов говорив, що «на селі голодують, а говорять про успіхи п'ятирічки»⁶⁰.

Із щоденника М. Афанасьєва, який ніколи й нікому не висловлював своїх думок тому, що «комсомольцеві за це може гарно перепасти як прихильникові правих...»⁶¹, ми можемо дізнатися про історичне мислення студента — вихідця із села. Записки ці — рефлексія на події, що відбувалися у визначеному місці і у визначений час. 26 листопада 1929 р. юнак записав: Я інколи міркую сам собі, що невірно робить радянська влада, що витягує останній сік із селянина. У всіх

газетах тільки й бачиш — классовая борьба, наступление на кулака, планы хлебозаготовок, а потім поруч з тим читаєш: На Н-ской станции зерно некуда девать, зерно гниет под открытым небом... зерно ссыпается прямо в грязь, потому что нет помещений, куда можно бы было убрать хлеб. Ось тут з приводу таких фактів я думаю, що кожне серце більш свідомого селянина напевне пробудиться і на ґрунті цього виникають такі суперечки між селянством і радянською владою. Головна маса селянства, наскільки я зараз знаю, аніскільки не зацікавлена в п'ятиріччі...». Отримуючи листи від рідні, М. Афанасьєв знав істинне становище селянства, вболівав за нього і цю біль виливав на сторінках: «І ось сьогодні, коли я прочитав листа від бабусі, то я ясно уявив собі картину селянського життя ... хліба нема, попродали останню худобу, надходить зима, дівчорі треба ходити до школи, а ходити ні в чому, їсти нічого, старі прожили вік, багато терпіли зневаги від царату, а потім влада перейшла в руки пролетаріату, знов голі, голодні, неосвічені, закуті в ланцюги некультурності і не чуть чогось там отзвуків культурної революції, яку так добре змалювала компартія в своїх планах»⁶². Але ж сумнівався він лише в політиці партії щодо селянства, в решті був переконаний, що «компартія та радвлада робить все вірно».

На Всеукраїнській нараді завідувачів обласними відділами народної освіти 18 лютого 1933 р. органи народної освіти критикувалися за те, що «в боротьбі за хліб не організували масово-політичної роботи серед колгоспників і трудящих одноосібників, серед колгоспного активу, через свої форми і методи роботи, не забезпечили повної мобілізації на виконання річного плану хлібозаготівель, на розгром куркульського саботажу»⁶³. Було прийнято рішення приділяти більше «уваги і енергії, класової пильності» у наступній весняній засівній кампанії «за виконання завдань 4-ї більшовицької весни, в боротьбі за зміцнення колгоспів, за піднесення врожайності»⁶⁴. Тож навесні 1933 р. на весь час польових робіт бригади студентів відряджалися на роботу в різні села ліквідувати «насінневий прорив» — збирати посівматеріал. Крім того, влітку цього року старшокурсники і аспіранти — члени партії чи комсомолу, відбиралися для проведення агротехнічної пропаганди, тобто молодь повинна була навчати селян питанням правильної організації збирання врожаю, проведення молотьби і підготовки до осіннього посіву⁶⁵. На рільничі роботи, «заступати померлих від голоду селян», за словами Л. Дражевської, були в обов'язковому порядку відряджені студенти всіх харківських вузів, у тому числі й університету⁶⁶.

«Ніхто не вчинив людям стільки лиха, як ті, що найбільше дбали про людське щастя», зауважував А. Франс. Маючи лише благі наміри, 40 студентів Лубенського інституту соціального виховання за декаду роботи навесні 1933 р. у Лубенському районі Полтавської області зібрали 90% необхідного посівматеріалу. Вони організовували при колгоспах школи активу з вивчення постанов уряду, «викривали куркульню», яка «чинила опір мобілізації посівматеріалу»⁶⁷. Особливо пишалися такі активісти тим, що в селі Снітин викрили «озброєну банду на чолі з Котлярами (синами куркуля)», а в селах Духовому, Козайденці та Хитцях виявили «куркулів, які організували кражу кіп з колгоспного поля та крадіжку коней»⁶⁸. Дирекція Миколаївського суднобудівельномеханічного технікуму з гордістю повідомляла, що їхнім студентам у підшефному селі Сливіно

було «мобілізовано посівматеріал на 96%, прочищено і організовано охорону, відремонтовано сільськогосподарський реманент, організовано бригаду сіячів», а в селі Водопій «зібрано 36 центнерів захованого куркульського хліба»⁶⁹. А от Харківський фізико-хіміко-математичний інститут ганьбили за те, що «підготовку до весни прогавив» — в підшефному селі не зібрано насіння навіть 4% до плану. Постійно там перебував один представник інституту, ще два виїжджали йому на допомогу, що викликало неабияке занепокоєння партійних органів⁷⁰.

Не всі активісти рвалися в село виконувати постанови партії, особливо ті, хто вже побував там і побачив методи побудови «світлого майбутнього». Наприклад, коли організовували таку бригаду у Харківському геодезичному інституті для ліквідації «прориву» у селі Приколотному Великобурлуцького району, то «знайшлися комсомольці, що дуже багато говорили за село, вважалися активістами, але їхати відмовились...»⁷¹. Відмовився їхати на шість місяців секретарем колгоспного КСМ осередку «бо не знайомий з цим ділом і ще молодий (народження 1915 р., в КСМ 1 рік)» студент Білоцерківського педагогічного технікуму В.Чорний, якого виключили із комсомолу і технікуму, навіть незважаючи на те, що він в той час хворів черевним тифом⁷². Це надзвичайно обурило юнака: «Довільно з мене лише парт[ійної] кари, за що з технікуму?» — скаржився він у листі В. Затонському. Аналогічне покарання спіткало також студентів Дніпропетровського гірничого інституту Л. Гісіна та П. Арганова, взагалі, як відзначають дослідники, у цьому навчальному закладі молодь часто виступала проти сільськогосподарської політики на селі⁷³. Тих, кого не звільняли, виселяли з гуртожитку, позбавляли продуктивних карток, без яких вижити було просто неможливо. Студент Червоноградського агротехнікуму, член бюро ЛКСМУ П. Дніпровський, відряджений на хлібозаготівлі, вражений становищем селян, написав листа в РК ЛКСМУ, де висловив свою думку щодо «неправильності генеральної лінії партії у виконанні хлібозаготівлі», за що був виключений з комсомолу і технікуму з позбавленням права вступу до ВНЗ на три роки⁷⁴. Крім виключення незгодних з політикою партії на селі з комсомолу та інституту, в періодиці звучали заклики до студентства «чорною плямою пролетарської ганьби вкрити імена дезертирів посівного фронту»⁷⁵.

Не всі витримували загартування класовою ненавистю і жорстокістю, не бажали були причетними до більшовицьких злочинів проти селянства. Деякі студенти висловлювали свій протест самогубством, намагаючись таким чином привернути увагу громадськості. Комсомолец-активіст, студент Харківського інженерно-будівельного інституту Я. Злочевський, коли його у 1933 р. в черговий раз послали на хлібозаготівлі, говорив: «Тепер у мене не лишилося ніяких ілюзій: нами править банда. ... В цих умовах я все одно жити не можу. Якщо мене не приборуть, то я сам себе порішу...»⁷⁶.

Паралельно з сільськогосподарськими роботами, студенти мобілізувалися на кампанії з лікнепу, для роботи в різних закладах, для озеленення чи будівництва. У Харківському університеті, наприклад, навесні 1933 р. занять не було близько трьох тижнів, — згадує Л. Дражевська, бо наш курс був мобілізований для праці з дітьми — жертвами голоду, тимчасово зібраними у вагонах на Харківському вокзалі⁷⁷. Колишня студентка Харківського університету Марія

Гросул пригадувала, що їй дали завдання поїхати на вокзал, знайти там вагони з дітьми, ознайомитись із ситуацією і скласти план роботи з ними. Відшукавши вагон на запасній колії, почувши дитячий крик і побачивши повний вагон маленьких діток — голодних, брудних, залишених помирати голодною смертю, студентка, плачучи від жаху і жалю, кинулася тікати звідти⁷⁸. Про який план роботи могла йти мова?

Немало студентів з ентузіазмом працювали «ліквідаторами», намагалися навчати всіх неписьменних на благо культурної революції в селах, на фабриках і заводах, у вечірніх школах робітничої молоді. Наприклад, студенти Київського політехнічного інституту працювали у лікнепі на заводі «Більшовик», Київський ІНО охоплював лікнепом райони Солом'янки та почасти Декміївки. Крім цього, студентам необхідно було проводити і очолювати політико — просвітницьку роботу, пояснювати масам політику компартії. Роботи було настільки багато, що інститути не справлялися з нею, що і викликало критику на адресу останніх з боку партійних комітетів в халатності і бездіяльності⁷⁹. А деяких комсомольців обурювало ставлення з боку місцевих осередків до тієї роботи, яку вони вважали відповідальною і віддавалися їй з ентузіазмом. Так, М. Афанасьєв записав у своєму щоденнику, що 20 лютого 1932 р. його по комсомольській лінії навантажили займатися лікнепом і він «з гордістю і повним комсомольським патріотизмом виконав це важливе доручення. В кінці за свою працю отримав лише насмішкувату посмішку від секретаря комсомольського осередку і співчуття йому з боку інших комсомольців. Мене вважали там за блазня, за дурня (звичайно, лише комсомольці)»⁸⁰.

Індустріальні центри також не обходилися без студентів, вони ліквідували численні «прориви» на заводах. Так, понад 1000 студентів Сталінського гірничого інституту брали участь у ліквідації прориву промфінплану, в День ударника працювало 1200 осіб, а на постійній масовій роботі на заводі Петровського перебувало 55 студентів. Відзначалося, що ця робота проводилася без всякого піднесення, причому було багато випадків дезертирування. Характерна заява партійця з 1919 р. Каплана за час роботи на заводі з ліквідації прориву: «Ми не каторжники, щоб виконувати таку норму, скільки встигнемо, скільки і зробимо»⁸¹. Фіксувалися випадки масового негативного ставлення студентів до роботи на «проривах» індустріалізації і в багатьох інших навчальних закладах, наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті⁸², студенти переставали «бачити велике» в радянських буднях. Не допомагали змінити ставлення до цієї роботи і всілякі методи політичного впливу, такі, як загальні збори чи відкриті партійні збори, на які студентів могли змусити ходити, але в суперечках участі вони не брали.

Студенти відряджалися в шахти Донбасу, добувати вугілля для індустріалізації. Такі уповноважені могли не працювати до цього в забої, навіть ніколи в житті в очі не бачити шахту. Бюрократів задовольняв звіт про кількість посланих уповноважених, про результативність мови не було. Як згадує П. Григоренко, якого відправили на шахту зі стрімкоспадними пластами «Юний комунар», він, «докладаючи всіх зусиль, намагався щось зробити: спускався в шахту, спілкувався з комсомольцями у лавах і штреках, виступав з доповідями»⁸³. Але загалом похвалитися чимось позитивним не міг.

Багато студентів можна було зустріти на будмайданчиках. Наприклад, у Харкові вони відробили сотні годин на будівництві⁸⁴. Студенти Київського гірничого інституту розбирали бруківку на вул. Воровського⁸⁵. Особливо приваблювали молодь гіганти перших п'ятирічок — Харківський тракторний завод, Дніпрельстан. «Величезну бетонну греблю Дніпрельстану, — пригадував Ю. Кобилецький, утоптували ногами. Бригади дівчат та хлопців ставали у коло на рідкий бетон, брали за плечі один одного і починали своєрідний індустріальний танок — аркан»⁸⁶. Героїка трудових буднів оспівувалася в засобах масової інформації, описувалася письменниками. Весь Радянський Союз мав захоплюватися подвигами бригади дівчат-бетонниць Жені Романько, яка стала прототипом І. Микитенку у п'єсі «Дівчата нашої країни». Тож настрої частини молоді на зборах з питання виїзду на «прорив» на Дніпробуд, коли, наприклад, студент Бондаренко з обуренням заявив, що «студенти — пробка, якою затикають всі дірки», а його ще й підтримали члени партії, засуджувалися і не розголошувалися⁸⁷. Студентство було загінотизоване старими партійними ідеалами і новим великим будівництвом, воно повинно було жити і переживати разом із героями звичайних буднів. Про негативні моменти не могло бути й мови, про них не знали і знати не бажали. Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким учасником цих процесів, ні на хвилину не сумніватися у вірності генеральної лінії партії. Величний поступ індустрії дійсно вражав молодь, як і подвиги героїв чи досягнення ударників: «...вся країна жила будівництвом Харківського тракторного. Але не менш нас хвилювали Дніпрогес, челюскінська епопея, політ Чкалова і Громова, висадка папанінців на полюсі. Все це було ов'язно справжньою, високою романтикою»⁸⁸. Молодь виховувалася на подвигах конкретних героїв, тож з ними у ВНЗ відбувалися численні зустрічі, які відвідувалися із захопленням. В цілому, така тактика давала бажані наслідки: «Ми так вірили в комунізм, і нам так хотілося якнайскоріше до нього протиснутися, що ми готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»⁸⁹.

Як бачимо, мобілізації студентів відбувалися постійно, багатьох відряджали на тривалий термін, внаслідок чого у ВНЗ залишалася незначна кількість тих, хто мав можливість продовжувати навчання. Життя студентів тих часів, завдяки численним наказам, що суперечили один одному, являло собою своєрідний «броунівський рух». З одного боку, видавалися постанови про зміцнення партійних організацій ВНЗ, для чого практикувалися спеціальні набори. Прийом 1931 р. набагато збільшив склад партійних організацій, в інститутах України на цей час уже нараховувалося більше 15 000 комуністів. Особливо суттєво збільшилася їхня кількість того року у трьох основних вишівських центрах: у Києві від 2895 чоловік до 3424 — на 25%, у Харкові — від 2895 до 4684 — на 48%, у Дніпропетровську — від 1960 до 1535 — на 50%⁹⁰. Найбільший партійний

прошарок був у індустріально-технічних інститутах, наприклад, у Сталінському гірничому — 69%, Дніпропетровському гірничому — 32%, Шосткінському хімічному — 55%, Дніпропетровському хімічному — 23%. Значно меншим він був у сільськогосподарських інститутах, а в медичних — традиційно залишався низьким: у Дніпропетровському медичному інституті — 6%, Київському — 10%⁹¹.

З іншого боку, ці ж особи відправлялися на ліквідації різних «проривів», що знов зменшувало кількість комуністів і комсомольців у ВНЗ. Так, у Дніпропетровському гірничому інституті лише з однієї групи, в якій із шістнадцяти студентів одинадцять були партійними, за два місяці було пропущено 130 людино-годин, внаслідок чого в цій групі було 24 хвосты. З них 18 припадали на мобілізованих членів партії⁹². У Харківському машинобудівному інституті на 1 жовтня 1932 р. було 645 членів і кандидатів в партію із 1427 студентів денного відділення. На 1 травня 1933 р. їхня кількість зменшилася до 394 чоловік, причому 81 студент був відряджений на постійну роботу в політвідділи і МТС⁹³. Для окремих партійних організацій характерним був погляд, що «вчитися у сучасних обставинах, за наших труднощів — принайменше паразитично, а звідси висновок: інститут — це резерв для всякого практичного використання»⁹⁴.

Незважаючи на те, що в постанові ЦК КП(б)У «Про склад студентства» чітко сказано: «Категорично заборонити МПК та РПК знімати студентів без спеціального щоразу на те дозволу обкому» та в постанові ЦВК СРСР від 19.09.1932 р. — «припинити практику частих і довгострокових мобілізацій студентів і особливо професорсько — викладовського складу на різні господарські кампанії», — майже щодня приходили до навчальних закладів обіжники, що вимагали негайно знімати студентів з навчання, нерідко у великій кількості⁹⁵.

Керівництво деяких інститутів в розпачі зверталось до ЦК КП(б)У з проханням вжити термінових заходів для нормалізації навчального процесу. В доповідній записці дирекції і парткомітету Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва та права від 20 березня 1933 р., наприклад, зазначалося: «За останній час з інституту мобілізовано велику кількість студентів на партійну роботу та радянську роботу, переважно на село. Мобілізацію переважать: райпарком, Міськпарком, Обком і ЦК КП(б)У. Внаслідок цього в нас на сьогодні лишилось 386 студентів, а було на 1 жовтня 1932 р. 882 студенти. За цей відрізок часу мобілізовано з інституту 408 студентів. Останні 88 осіб відсіву відносяться по іншим причинам: хвороба, прогули, невстигаємість, сімейні обставини, виключення за різні проступки. Мобілізовані 408 осіб розподіляються так: 1. В рахунок «2340» за постановою ЦК КП(б)У мобілізовано весь 2-й курс в кількості 268 чоловік; 2. На постійну роботу на село 78 чол. із них: РПК — 25 чол., Обком — 53 чол.; 3. В політвідділи МТС — 8 чол.; 4. На судову роботу (Обком) — 8 чол.; 5. До військових шкіл — 46 чол.

Крім того, на сьогодні з студентів, що залишились в інституті уже відібрано Райпаркомом для мобілізації для роботи в органах ГПУ — 61 чол., для посилки на село — 16 чол. Відділом кадрів ЦК КП(б)У — для посилки на юридичну роботу — 31 чол.

До всього треба додати, що зараз на тимчасовій мобілізації знаходиться 56 студентів, із них в пропгрупі ЦК — 17 чол., на посівній кампанії — 39 чол.

Внаслідок цього на сьогоднішній день порушено нормальну навчальну роботу, наприклад: на III курсі міжнародного факультету припинено навчання тому, що залишилося в інституті 3 студенти, а останні знаходяться на тимчасовій або постійній мобілізації. В інституті є лише I-й та III-й курси, а II-х курсів по судово-прокурорському, господарсько-правовому та міжнародному факультетах зовсім немає. Є великі перебої в навчанні внаслідок відриву від навчання студентів та викладачів.

На сьогодні створився такий стан, що коли буде переведено мобілізацію, що намічена для роботи в органах ДПУ, НКЮ та на селі, то в інституті залишаться студентів, що відвідують заняття, лише 210 чоловік»⁹⁶.

Катастрофічна ситуація склалася у 1933 р. і в педагогічних ВНЗ. Поруч з мобілізаціями на кампанії, систематично на місцях проводились мобілізації на постійну роботу, часто навіть за один-два місяці до закінчення навчання, зменшуючи цим і без того малі контингенти випусків. Заступник наркома освіти А. Хвиля в таємному листі до ЦК КП(б)У від 16 червня 1933 р. повідомляв, що в Кривому Розі із 426 студентів 200 було мобілізовано в радгосп на полоття напередодні переводних іспитів, в Запоріжжі із 658 студентів 250 направлено на прополку, в Сумах, постановою міськпарткому від 29 травня 10 членів партії та комсомольців було призначено секретарями колгоспних осередків⁹⁷. Такі факти характерні для більшості педагогічних інститутів (Лубни, Полтава, Одеса, Суми, Умань тощо). Нарком освіти В.П. Затонський також відзначає: «Звертаю увагу на цілком байдуже ставлення обкомів до освітньої справи. На нараді завоблоно виявилось, що (20–21.06) більшість районних відділів наросвіти непрацездатні»⁹⁸.

Аналогічні відомості надходили з усіх навчальних закладів. Партійні комітети та інші організації практикували висмикування студентів із різних груп, курсів та інститутів не лише на великі кампанії, а й на різні дрібні роботи під загрозою притягти до партійної та комсомольської відповідальності в разі невиконання. У Київському університеті, наприклад, у 1933 р. на озеленення міста студентів зривали з занять три рази, причому панувало таке безладдя, що всі три рази вони не працювали над озелененням⁹⁹. У наступному році спостерігалася аналогічна картина. «Вже чомусь студенти повинні ходити через кожні три дні на суботник по перелопачуванню хліба, — говорив секретар комсомольського осередку Астафов 15 вересня 1934 р. Сьогодні я також послав 80 чоловік, на 25-те знову викликають 50 чол., а крім того є ще одне розпорядження дати 150 чол. на постійну роботу по санітарії. Далі ще прийшов один чоловік, каже, що надісланий з ЦК, просить дати йому 15 чол. на перевірку політосвітньої роботи»¹⁰⁰. Комсорг Харківського машинобудівного інституту отримав мандат з вимогою дати 50 студентів на перевірку мусорних ящиків¹⁰¹, а Дніпропетровського хімічного інституту — для технічного листування в апараті окружному та для переписки протоколів¹⁰². Доходило до того, що вимагали таку кількість людей, яку інститути не могли виділити. Тож все частіше лунали вимоги про те, що потрібно дати можливість студентам читати і вчитися, ходити в театри, кіно, а не прирікати їх на відставання, другорічництво, а то і залишати навчання.

Таким чином, адміністрування партії більшовиків в царині вищої освіти зробили тисячі студентів заручниками непродуманої до кінця політики, спрямованої, перш за все, на формування нової радянської людини. Виховні процеси несли в собі заряд політичного впливу на свідомість і поведінку студентів, розраховані були на включення студентства в політичну боротьбу і модернізаційні процеси. В свою чергу, студентство було загипнотизоване старими партійними ідеалами, свято вірило в світле майбутнє і готове було невтомно працювати для його наближення. Пропонована перспектива змальовувалася надзвичайно привабливою, про це дуже турбувалися засоби масової інформації, які стали «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудої слави», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей.

Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким учасником тих процесів, ні на хвилину не сумніватися у вірності генеральної лінії партії. У вищій школі було досить студентів-фанатиків, які організовували колгоспи і ліквідували численні «прориви» на фронтах соціалістичного будівництва. Можливо, вони бачили контрасти життя, та не хотіли поглянути ширше на те, що діялося, не передбачали трагедії майбутнього. Ті ж, що майже провидницьки прогнозували загрозу, що приховував у собі режим, або вкорочували собі життя від безвиході і розпачі, або були виключені із вишів чи позбавлені волі. Конформістом жити було безпечніше, звідси — позиція невтручання більшості в перебіг подій, спроби не привертати до себе зайвої уваги, голосування виключно «за» на численних зборах. Влада ж, використовуючи методи партійного пресингу, повсякденно використовувала енергію і безкоштовну студентську працю в нелюдських умовах існування, натомість обіцяючи їм щасливе життя у «світлому майбутньому».

3. Академічна повсякденність

Різке збільшення з кінця 1920-х рр. «пролетарського ядра» серед студентства України надзвичайно загострило академічні проблеми у ВНЗ. Разом із спецнаборами перед ними постало вирішення серйозного завдання — подолання надзвичайно низького рівня загальної освітньої підготовки молоді. У звітах постійно вказувалося на те, що робітники та бідняки села не підготовлені до вступу, що не використовувалися навіть наявні можливості — вечірні курси на підприємствах, школи та гуртки з підвищення кваліфікації, програми яких не були пристосовані до підготовки до ВНЗ. Цілковито відсутньою була така мережа в селі. Тож другорічництво і особливо «хвости» стали масовим явищем, а комуністи і комсомольці посідали у цьому «невідповідно високе місце»¹⁰³. Загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. За словами заступника голови комітету по ВТШ І.Ходоровського, особливо велика кількість молоді покидала такі ВНЗ, як Харківський інститут механізації сільського господарства, де із 331 студента I курсу вибуло 145, Харківський інститут зернових культур, у якому із 1 січня по 1 липня 1933 р. вибуло 17% загального складу. Причому лише третя частина вибула внаслідок мобілізації на постійну роботу в

село, решта або були виключені за прогули чи неуспішність, або самі залишили інститут через тяжке матеріальне становище. У Харківському ветеринарному інституті із 170 студентів, прийнятих восени 1932 р. залишилось всього 49. В Одеський зерновий інститут восени 1932 р. було прийнято 140 студентів, а до січня 1933 р. залишилося 72, решта поїхала на канікули і більше в інститут не повернулася¹⁰⁴.

У вишах Києва картина була не кращою. В машинобудівному інституті, наприклад, за перше півріччя 1933 р. вибуло 22% всього складу, у транспортному — 15%. Головними причинами називались порушення трудової дисципліни і академічна неуспішність 40% складу¹⁰⁵. Відсів студентів більшою чи меншою мірою спостерігався у всіх ВНЗ. У наказах дирекцій десятками зустрічалися такі формулювання причин виключень як: «За небажанням вчитися», «за систематичне невідвідування», «з власного бажання»¹⁰⁶. Багато молоді покидали навчання через те, що не були задоволені перспективами майбутньої професії, не мали до неї схильності. А до навчального закладу вступали тому, що випала така можливість: система вербування до ВНЗ в ті роки часто зводилася до механічного набору людей.

Серед тих, хто покидав навчання, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки спецнаборам. Наприклад, в Сталінському гірничому інституті з 1 січня по 23 квітня 1933 р. із 118 виключених студентів було 18 комуністів і 25 комсомольців, причому вісім партійців і п'ятнадцять комсомольців відсіялися через академічну неуспішність. Великий відсів комуністів спостерігався також у Київському енергетичному інституті. У Харківському автодорожньому інституті із 400 студентів, що становило 30% всього складу (мобілізовані сюди не входять, вони відсіялись зверх цього), вибуло 225 робітників, 44 селян, 131 службовець¹⁰⁷.

У наступні роки, як свідчить статистика, відсів продовжував бути значним. По одній лише педагогічній вертикалі у 1933/34 н.р. він склав 1178 осіб, 9% до загального складу студентства¹⁰⁸. У першому півріччі 1936/37 н.р. із 31 ВНЗ Харкова відсіялось 1295 студентів, в тому числі 691 студент першого курсу: із інституту інженерів транспорту — 115 студентів, з сільськогосподарського — 109, Лубенського учительського — 56. У деяких ВНЗ великий відсоток студентів вибував з першого курсу. У сільськогосподарському інституті таких було 66 з 210 набраних, в Інституті радянської торгівлі — 36 зі 131, в інженерно-економічному — 37 зі 153¹⁰⁹.

Поряд з низькою успішністю значною проблемою в цей час було тривале перебування студентів у навчальних закладах. Наприклад, з Київського медичного інституту у 1929/30 н. р. за неуспішність було виключено 126 осіб, а на другий рік залишено 15¹¹⁰. У багатьох випадках виключені за неуспішність неодноразово поновлювалися у складі студентів. Ректор Дніпропетровського медичного інституту О. Лаврецький з приводу рішення правління від 30 січня 1929 р. щодо поновлення академічно невстигаючих студентів, прохав Упрпрофосвіти підтвердити виключення: «Не можу погодитися з рішенням правління інституту про поновлення в правах студентів Ельштейн З.Г., вступу 1920 р. (п'ятий рік на V курсі), Богоявленського М.П., вступу 1921 р., четвертий рік на III курсі, Гохштейн Р.О., 1922 р. вступу, третій рік на III курсі, які відновлені в

правах після апеляції. За останні три роки їх щорічно виключали з інституту за академнеуспішність. Але щорічно під впливом Укрпрофосвіти, Окрстудкомісії і т.д. їх поновлювали. Кожного року, коли Правління їх поновлювало, ставилися обов'язкові умови щодо успішності, які ніколи не виконувалися. Ці студенти — академічний баласт. Інтереси окремих осіб взяті до уваги, але не загальноінститутські. Це негативно відіб'ється на академічній роботі студентства»¹¹¹.

Кількість студентів, які «засиджувалися» в інститутах, була надзвичайно високою. Це знайшло відображення навіть на сторінках гумористичного часопису «Червоний перець», де висміювався студент, який відмічав свій 14-річний ювілей перебування у ВНЗ¹¹². «Студент революції» наводив дані про роки вступу до Харківського технологічного інституту 396 студентів, що давно вже мали закінчити інститут, але натомість ще і у 1930 р. навчалися в ньому¹¹³.

Рік вступу	Кількість	Рік вступу	Кількість
1908	1	1917	17
1910	3	1918	4
1911	1	1919	8
1914	1	1920	36
1915	10	1921	118
1916	8	1922	169

У Харківському медінституті нараховувалося 104 «перелітки» (вступу до 1922 року). З них сім — дореволюційного прийому. У Київському політехнічному інституті з 3.351 студентів тривалий час навчалися 614, причому 100 із них вступали до інституту в період з 1913 до 1920 р.¹¹⁴. У Київському сільськогосподарському інституті таких студентів виявилось 37.

Кількість випускників була занадто низькою у порівнянні з набором. В офіційних документах Наркомосу України відзначалося, що інститути не більше 60% прийнятих, решта ж відсіювалася в процесі навчання¹¹⁵. «Замість нормальних 20% випускників, ми випускаємо щороку 6–8, мало коли 10 відсотків»¹¹⁶. Проте самою вагомою проблемою вважалося те, що лєвова доля випускників належала до категорій «службовців» та «інших», оскільки «сприятливе порівняння соціального розподілу студентства на перших курсах на останніх повертається в інших бік»¹¹⁷.

Завдання зупинити відсів пролетарської молоді з інститутів було надзвичайно складним, оскільки основними причинами «дезертирства» були не лише матеріальні труднощі, але й низький загальноосвітній рівень студентів. Самостійно підтягтися в навчанні було досить важко. У П. Григоренка, який вступив за спецнабором до Харківського технологічного інституту, перша лекція з вищої алгебри викликала «таке саме почуття, як у того бика, що потрапляє під молот забійника. Я був приголомшений і, нічого не розуміючи, автоматично списував усе з дошки. Мені, як і кожному, хто від обмежених величин середньої школи раптом переходить у світ безконечностей, все здавалося нереальним»¹¹⁸. При бажанні і наполегливості, допомагаючи один одному, можна було навіть стати

одними з кращих студентів, чого, наприклад, домігся згаданий автор спогадів. Основна ж маса прибулих за спецнабором, що становив більшість першого курсу, самостійно не вчилися і на лекції майже не ходили, мотивуючи це тим, що нічого там не розуміють. Спогади інших студентів змальовують аналогічну картину: «З двадцятьох студентів у нашій групі геологів четверо цікавилися геологією, вчилися за підручниками, читали фахову літературу, ходили на семінари. Ще четверо так-сяк училися, а решта до підручників не заглядала, лекції розуміла мало, ходили складати іспити по кілька разів, готуючися до них по своїх і чужих записах»¹¹⁹.

Ліквідація цієї проблеми покладалася на колективи ВНЗ — пропонувалося, наприклад, взяти культшефство над підприємствами, відкривати гуртки для відстаючих в навчанні, організовувати додаткові заняття, щоб уникати відсіву та залишення на другий рік. В інститутах запроваджувалися консультації і репетиторські та ударні групи для здачі «хвостів». У ХТІ, наприклад, «усіх студентів спецнабору, які майже півроку байдикували, сумлінні викладачі ґрунтовно перевірили, розбили на групи, за рівнем знань, і почали диференційоване навчання. Програма була складена так, щоб до середини другого курсу всі групи спецнабору наздогнали основний курс і могли вчитися далі за єдиною програмою»¹²⁰. Такі заходи дещо сприяли налагодженню навчального процесу, з часом ці студенти змогли догнати основний курс і навчатися за єдиною програмою.

Про тисячників взагалі гуляли по інститутських аудиторіях анекдоти. Рівень їхніх знань оцінювався на «мідяний грош», «про це говорили по кутках та закутках, у коритарах і приміщеннях, означених невідомо чому двома нулями»¹²¹. Знаходилися навіть «мерзотні сміливці», які наважувалися порушувати питання успішності парттисячників на партійних зборах. Б. Красовицький згадував, що коли його однокурсник, маючи на увазі різну підготовку студентів, сказав, що «масло з водою не змішаєш», то це було сприйнято робітфаківцями і деякими іншими вихідцями із робітничого середовища як образа і репліці придали політичне забарвлення. Відразу ж було зібрано комсомольські збори, виступаючі різко розкритикували говірливого студента і в результаті його виключили з університету¹²². Для невстигаючих партисячників також організовували спеціальні групи для додаткового вивчення дисциплін, вони навчалися під час канікул і на початок семестру зуміли поставити «досить міцні заплати» на прогалини в своїх знаннях¹²³.

Багато студентів скаржилися на упереджене ставлення до них з боку викладачів. У листі студентів Харківського зернового інституту повідомлялося, що «з боку дирекції інституту ... є бюрократичне ставлення до колгоспників, докоряють різними словами. Викладачі грубо ставляться до студентів, матеріалу не роз'яснюють, говорять, що це потрібно знать давно, коли вони вперше його бачать (це так як викладач математики Струмінський і 4 група майже нічого не знає). Струмінський нібито був попом...»¹²⁴. Як бачимо, студенти намагалися пояснити негативне ставлення до них з боку викладача саме його «ворожим» соціальним походженням. Це є свідченням того, що значна частина студентів позитивно сприймала постанови влади і сумлінно намагалася їх виконувати, списуючи труднощі на діяльність всіляких «ворогів» і вірили, що в результаті це все «підє на користь країні»¹²⁵.

Для підвищення успішності та боротьби з прогулами широко використовувалися як методи адміністративного впливу, так і громадського. Досить популярними були «чорні дошки», на яких вивішувалися прізвиська студентів і кількість прогуляних годин занять. На «червоних дошках» записувалися передовики навчання. У Київському енергетичному інституті виводилися щоденні графіки з відмітками про кількість хвостів, прогулів, запізнь, гарної успішності, які потім розглядалися і критикувалися в групах на конкретних прикладах¹²⁶. Аналогічні діаграми робились у багатьох ВНЗ, наприклад, діаграма Харківського будівельного інституту свідчила про те, що студенти за рік без поважних причин прогуляли 13 000 годин¹²⁷. А у Муздрамінституті, як видно із постанови секретаріату ХК КП(б)У від 14 січня 1932 р., за останні 2,5 місяці на 28 комуністів припало 338 академгодин прогулів, а на 136 комсомольців — 756 годин¹²⁸. Щоб запобігти таким явищам, виші Дніпропетровська запровадили так звані «п'ятихвилинки» — щоденні виробничі наради групи чи бригади, на яких підсумовувалася робота за день. За зразком Білоцерківського педагогічного технікуму надсилалися навіть прізвиська студентів, які прогулювали заняття, «аравів» і невстигаючих з характеристиками до тих організацій, які направляли молодь на навчання¹²⁹. У деяких інститутах для боротьби з недоліками в організації навчального процесу випускалися гумористичні газети (в Дніпропетровському металургійному інституті — «Студентський крокодил» під гаслом «боротьба сміхом — не смішна боротьба», у Харківському будівельному інституті — «Перо о бок»)¹³⁰. Слід зазначити, що критика і самокритика схвалювалася стосовно рядових студентів, але не могла стосуватися комсомольських чи партійних лідерів, які використовували всі можливі важелі впливу, щоб інформація про їхню неуспішність не стала надбанням громадськості і не з'явилася в періодиці. Не поспішали «компрометувати активістів» і редактори стінних газет¹³¹. Прекрасно охарактеризована позиція партгрупорга, який «був і є найвідсталіший в навчанні і багато в чому навіть у політиці на курсі» в листі студента Шосткінського хімічного інституту О. Буслика до Й. Сталіна (3.04.1933 р.), в якому студент скаржився на переслідування і виключення із інституту саме через критику дій партійного керівництва¹³². Посідаючи найвідповідальніші посади у ВНЗ, такі «лідери» намагалися втримати владу у своїх руках, тому всі заяви про їхні «некомуністичні вчинки» оголошували контрреволюційними. Наприклад, секретар партосередку Одеського хіміко-фармацевтичного інституту Шимко тиснув на дописувачів, щоб зняли свої підписи з матеріалу про поведінку партійців, поданого до газети «Известия». Тих, хто не погодився це зробити — виключив з комсомолу та вишу¹³³.

Після запровадження диференційованої стипендії в інститутах також почали застосовувати економічні санкції, наприклад, зменшення норм забезпечення цілим групам, що допомагало звести прогули до мінімуму. Разом з тим, такі заходи сприяли появі занепадницьких настроїв, оскільки «члени партії розцінювали диференційовану стипендію як змазування класового принципу комплектування вузів»¹³⁴.

Різноманітні заходи в результаті сприяли покращенню відвідування і якості знань. Наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті у 1928/29 н.р. відвідування лекцій в середньому становило 30%, у 1929/30 н.р. — 55%, у

1930/31 н.р. близько 80%. Зменшилася кількість другорічників, яких нараховувалося 40 чоловік¹³⁵. Статистичні дані різних інститутів щодо успішності надзвичайно суперечливі, часто ВНЗ критикувалися за «пряме викривлення дійсності», тобто завищення показників успішності, як, наприклад: «Харківський машинобудівний, технологічний, Київський енергетичний, транспортний показують 52–60% студентів з успішністю «відмінно» і «добре», 35–40% — задовільно, 2–4% — незадовільно. Можливо перебільшення?»¹³⁶.

Діячі Наркомосу намагалися домогтися підвищення успішності студентів за допомогою організації соцзмагання, ударництва та буксирів. Основна маса викладачів і студентів легко засвоювали нехитру науку пристосування до вимог партії, тож коли проаналізувати тисячі їхніх договорів із різних навчальних закладів, знайти бодай незначну відмінність у них просто неможливо. Відрізнялися ці угоди лише тим, що напроти оцінок ставилася інша дисципліна, а суть визначалася риторикою того часу: «Имея в виду необходимость подготовки высококвалифицированного специалиста, лучшего в мире, я, студент такой — то, беру на себя такие обязательства»¹³⁷. Професори записували, що зобов'язуються акуратно відвідувати лекції, добре читати курс, тобто те, що вони мали робити і без соцзмагання. В основному, змагалися по шаблону. За звичай на початку семестру профорг чи комсорг просили студентів скоріше написати зобов'язання і вважали свій обов'язок виконаним¹³⁸. Директор Харківського авіаційного інституту Г.Петров у листопаді 1931 р. повідомляв секретаріат ЦК КП(б)У, що секретар партколективу цього вишу «жодного разу не перевіряв результатів соцзмагання і ударництва, тому далі формального заключення договорів справа не пішла», натомість він «займався підсижуванням і грою у систематичне пришивання «ухилів». Сам не йшов вперед і інших не пускав»¹³⁹. Тож студентські договори на соцзмагання нерідко звучали анекдотично, як, наприклад: «Зобов'язуюсь отримувати «відмінно» з тих предметів, з яких викладачі поставлять мені відмінні оцінки»¹⁴⁰.

Разом з тим соцзмагання і в подальшому визначалося «основною формою боротьби за завоювання провідної ролі комсомолу в навчанні»¹⁴¹. Серед інших форм такої боротьби з'явилися всілякі конкурси, наприклад, на старших курсах — на кращий проект, на молодших — на кращий конспект. Критикувалася схоластичність індивідуальних договорів, добивалися їх конкретизації. Засоби масової інформації доносили героїчні сюжети про студентів — ударників, на яких повинна була рівнятися молодь: Марія Демченко, Марина Гнатенко, Марина Глоба, Аркадій Мікуніс. Ударники виробництва, вони мали стати прикладом для наслідування і в навчальних закладах, щоденно особисто доводити, що в житті завжди є місце подвигу. Як із рогу достатку, на них сипалися різні почесті, нагороди, привілеї. Вони ставали депутатами Верховної Ради, вступали до лав ВКП(б). Для таких героїв створювалися всі умови для нормального навчання, тож можна було бути зразком і перебивати рекорди «на славу рідній країні, на страх ворогам». Наприклад, для М. Демченко у Київському сільськогосподарському інституті в професорському корпусі було відведено «окрему чудово обставлену кімнату»¹⁴². На соцзмагання вона викликала свого брата, червоного командира Йосипа Демченка, зобов'язавшись «показати найкращі зразки навчання, а брат — добитися відмінних показників у всіх видах бойової

підготовки»¹⁴³. Такі сюжети дійсно справляли велике враження, та все ж молодь вже тоді починала «відчувати якусь фальш у тих славослов'ях, що звучали навколо...»¹⁴⁴. Серед студентства спостерігалися «тенденції протистояння організованим формам навчання (ударництво, бригади тощо), ставки на самоплив, боротьба проти темпів навчання, проти скорочених термінів навчання...»¹⁴⁵. А котрийсь із відчайдушів відреагував на заклики до ударництва з гумором — зварив у окропі дев'ять раків, а десятого розп'яв за клешні, повісив на стіну і написав: «Хотів виконати п'ятирічку за чотири роки, та здох!»¹⁴⁶.

На початку 1930-х рр. отримала розвиток практика прикріплення успішних студентів до невстигаючих, за студентською термінологією — «буксири»¹⁴⁷, хоч вони і не вважалися основним навантаженням по громадській чи партійній лінії¹⁴⁸. Заняття були індивідуальними і проводились в позаурочний час. Багатьом талановитим, але малопідготовленим людям така форма допомоги була дійсно корисною, вони підтягувалися і могли навчатися разом з іншими. «Під час підготовки до екзаменів у мене було багато клопоту з моїми підопічними по «буксиру», — писав Б. Красовицький. Ми збиралися в порожніх університетських аудиторіях і рішали задачі з математики, або я приїжджав в гуртожиток, де вони жили, і ми там допізна «вгризалися» в науку. На екзамен я приходив разом з ними, а йшов останнім, щоб допомогти їм в тяжку хвилину»¹⁴⁹. Це, звичайно, в ідеалі. А в дійсності не всі прикріплені до «буксиру» приходили на додаткові заняття, а потім ще могли й звинуватити успішних студентів в тому, що вони їм не допомагають¹⁵⁰. Практика буксирів протрималася недовго. Після введення диференційованих стипендій і відміни бригадної форми роботи встигаючі студенти почали масово відмовлятися від взаємодопомоги відстаючим¹⁵¹.

Та які б заходи не застосовувалися, надзвичайно важко було добитися добрих успіхів в умовах постійних «проривів», коли студенти замість навчання марно витрачали час і енергію через неузгодженість дій чиновників і дирекцій інститутів, які намагалися будь-що виконати численні абсурдні, але ідеологічно витримані накази. Візьмемо для прикладу організацію навчального процесу III курсу автомобільного факультету Харківського автодорожнього інституту: з 1 липня до 1 вересня 1932 р. студенти перебували в таборах. З 1 вересня по 10 жовтня вони були у відпустці, після якої їх відправили на практику в колгоспи, але практика ця виявилася зірваною, «так що студенти раніше терміну повернулися у Харків і були розміщені по гаражам, але оскільки робочими місцями вони не були забезпечені, то цю практику вони відбували в якості глядачів і це продовжувалося до 1 січня. До 20 січня вони були у відпустці. З 20 січня по 1 лютого вони зацікавлені в інституті, а з 1 лютого, в результаті аварії опалення в гуртожитку, студенти були переведені на прожиття в інститут і заняття були перервані на місяць. 20 лютого вони були мобілізовані на посів-кампанію, де більшість з них залишалася до 15 квітня. В результаті — весь навчальний рік виявився зірваним»¹⁵². Як в таких умовах можна було вчасно здати всі предмети, залишається лише здогадуватися.

Різноманітним був вишівський ландшафт щодо організації навчання. Ще з 1920-х рр. керівництво Наркомосу і актив пролетарського студентства розгорнули широкий наступ на традиційні методи викладання, сподіваючись, що саме дальтон-план дозволить реалізувати поставлену мету «завоювання вищої

школи», зменшуючи роль професора до рівня простого консультанта. З початком наступного десятиліття розпочалася небувала перебудова навчального процесу на основі бригадно-лабораторного методу, завдяки якому навчання мало перетворитися на колективні практики. У Сталінському гірничому інституті, наприклад, у 1930 р. на бригадно-лабораторну проробку було переведено дві групи студентів, а з осені 1931 р. — декілька курсів. Оскільки, як зазначалося у звіті, цей метод цілком себе виправдав, з 1 січня 1932 р. всі студенти були розділені на 190 бригад¹⁵³ (Основною учбово-виробничою одиницею в інститутах залишалися групи, які були розділені на академічні бригади по 4 — 6 чоловік). Академічні бригади після шестигодинного заняття в стінах інституту, щоденно ввечері проводили (за термінологією того часу — «переводили») бригадні заняття в гуртожитку, в середньому по три години. Бригади мали окремий план і розклад опрацювання матеріалу і ввечері, від 18 до 21 години, згідно з календарним планом, кафедри повинні були залишати викладачів для консультацій.

Оскільки більшість навчальних закладів «опинилися в хвості боротьби за реконструкцію навчального процесу», велика робота у них присвячувалася боротьбі з «консерватизмом викладачів з переведення на активні методи викладання»¹⁵⁴. Суть нових методів навчання більшість викладачів і студентів просто не могли усвідомити, вони так і залишилися для них таємницею. Наприклад, у Харківському машинобудівному інституті проф. Терещенко розпочав заняття такою заявою: «Одверто кажучи, з новою метою я обізнаний не дуже добре. Але суть її така: я даватиму завдання, ви самі мусите їх проробити, а мені лиш доведеться спитати, що ви знаєте»¹⁵⁵. Жодні наявні у нашому розпорядженні спогади, крім негативних емоцій, нічого доброго про революційні методи навчання не говорять. «На жаль, вклинився лабораторно-бригадний метод. Не бажаю зараз про нього говорити. Він багато нам напортив», — писав Д. Гордевський¹⁵⁶.

Щоб якимось налагодити навчальний процес за новими методами, київські ВНЗ — Фізико-хіміко-математичний, Текстильний, Енергетичний інститути та інші, робили «розвідку перебудови навчального процесу по інших вишівських центрах Союзу (Ленінград, Москва, Одеса та інші), надсилали туди бригади, налагодили вимін матеріалом»¹⁵⁷. Журнал «Студент революції» організував поїздку до Ленінграду, де з весни 1931 р. почали перебудовувати роботу за бригадно-лабораторним методом.

Спочатку інститутам рекомендувалося комплектувати бригади за принципом якісної неоднорідності. Про це, наприклад, свідчать спогади студента Харківського технологічного інституту М. Москвіна¹⁵⁸. Згодом такі бригади були ліквідовані, «щоб ліквідувати зрівнялівку по групах, так зване рівняння груп на середняка». В низці інститутів деякі бригади почали комплектуватися за принципом якісної однорідності, в інших принципово залишалися старі неоднорідні бригади. Колишня студентка Житомирського робітфаку Н. Гессе згадувала, що бригадно-лабораторний метод — «річ страшна сама собою, оскільки оцінки виставлялися на бригаду. Бригади формувалися частіше за одноякісними принципами. Але у нас проводився експеримент, і їх сформували за різноякісним принципом. Оскільки я була першою студенткою робітфаку, мені дали

найвідсталіших, з якими нічого не можна було зробити ... Що-небудь втовкмачити їм було неможливо... Я навчалась краще за всіх і перевалювалася з двійки на трійку»¹⁵⁹.

Оскільки бригади вимушені були працювати темпами найслабішого, завдання з усіх дисциплін, що розраховувалися на темп середньої чи сильної бригади, систематично не довиконувалися: «Не підеш же вперед, коли слабкий товариш не засвоїв матеріалу. Через це темпи всієї групи знижуються до мінімуму. Про якість проробки нема що й говорити. З матеріалом тільки знайомляться, але не опановують його» — писалося в газеті Київського фізико-хіміко-математичного інституту¹⁶⁰.

Враховуючи низький рівень знань студентів, все частіше акцентувалося на піднесенні самостійної ролі і персональної відповідальності студента за знання, на диференційоване керівництво педагога окремими бригадами: «Останнім часом питання про склад бригад дебатовалося в інституті і ми дійшли до висновку, що бригади повинні бути однорідні за своїм складом. Цей принцип ми і гадаємо здійснити на початку нового навчального року»¹⁶¹. Всі ці акценти з'являлися після чергових постанов влади про перебудову навчального процесу, якщо хтось наважувався критикувати бригадні методи навчання самостіно, то це розцінювалося як «вилазки індивідуалістів». Дописувачі, наприклад, пропонували «відбити спроби» зірвати застосування бригадно-лабораторного методу студенту Київського медінституту Слободянику, який наважився критикувати бригаду, що «нічого не дає» а «лише заважає працювати, відбирає багато часу тощо»¹⁶². Всіх, хто намагався критикувати нові методи викладання та обліку знань, як правило, виключали із ВНЗ. Н. Гессе відзначала, що коли вона на зборах виступила з такою критикою, то «була відразу ж виключена, тоді вперше, але не востаннє — за спробу дискредитувати соціалістичні методи навчання»¹⁶³.

Питання впровадження нових методів навчання неодноразово розглядалися на студентських зборах чи засіданнях предметних комісій різного рівня. Іноді на них доходило до анекдотичних ситуацій, коли професори, наперед знаючи про критику їхніх методик викладання, ще перед такими зібраннями просили слова і, як професор Київського ІНО І. Шаровольський, заявляли: «Товариші! Ото все, що ви про мене говоритимете, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції»¹⁶⁴.

Не в змозі подолати протидію професури нововведенням, влада піддавала лекції нищівній критиці, називаючи їх «мертвим капіталом», «старим багажем», власники якого «лишилися далеко позаду епохи, і не доженуть її, бо догнати не можуть (багаж тяжить назад), а часто й не хочуть»¹⁶⁵. Професуру називали «гарними горлянками для поширення шовіністичних ідей»¹⁶⁶. Весь час перекопувалося, що лекції — це знаряддя калічення майбутніх фахівців¹⁶⁷, що коли їх слухаєш, «то забуваєш, що існує радянська влада»¹⁶⁸. Раз по раз в періодиці з'являлися дописи, які мали донести до читача думку, що «лекції являються самим подходящим местом для того, чтобы выспаться и несколько часов ни о чем не думать»¹⁶⁹, що всім без винятку студентам слухати їх нецікаво. Для прикладу наведемо опис лекції відомого мовознавця, професора Одеського ІНО О. Томсона: «В аудиторії тихо. Одноманітно, мов краплі обридлого осіннього дощу, падають слова лектора. Не зупиняючись і не підносячи голоса, не при-

скорюючи й не загаюючи темпу, він читає чергову лекцію... На задній лаві, приспані нудьгою, мирно хроплять студенти. Дехто із захопленням читає книжки. В кутку молодий поет закінчує недописані вірші...»¹⁷⁰. Можливо, хтось і писав вірші, бо, як відмічав С. Олійник, у ті часи студентська молодь якось по-особливому захоплювалась літературою, зокрема поезією, тому часом бувало, що котрийсь із майбутніх поетів, «загорівшись» якоюсь темою, писав вірші на лекціях, сівши десь у задньому ряду. Тож коли одного разу викладач підняв такого студента — поета П. Педу, щоб той додав щось про аналізовану ним теорію криз, останній відповів: «Можу, професоре, додати що ... у мене сьогодні теж криза!», а через декілька днів склав на відмінно цей розділ¹⁷¹.

Слабопідготовленому пролетарському студентству лекції професорів старої школи, як правило, були складними для розуміння і, можливо, саме з цієї причини вони часто погано відвідувалися чи навіть ігнорувалися, а не тому, що студенти «не мають бажання ритися в професорському багажі»¹⁷². Разом з тим, запровадження реформаторських методів викладання було проявом революційної «девальвації» особливого статусу професорської корпорації. Діячі Головної профосвіти, слідуючи за західними інноваціями на ниві освіти, намагалися тим самим звести до мінімуму безпосередній контакт студентської аудиторії з «ненадійною» професурою¹⁷³.

Незважаючи на постійні вказівки щодо запровадження бригадно-лабораторної проробки дисциплін, «стара» професура намагалася продовжувати стару традицію — утворювалися «хатні школи», «гуртки», студенти запрошувалися до них додому для роботи або для складення іспитів чи заліків. У таких гуртках можна було зустріти й студентів-комсомольців. Іноді саме такі візити справляли незабутні враження на молодь, змушували задуматися над протиріччями дійсності. Як згадував Ю. Шевельов, професор Харківського ІНО Олекса Ветухів радо приймав у себе вдома студентів, позичав їм книжки для доповідей, тому «чого він не навчив нас у своєму курсі, Ветухів доробляв своїм образом, побутом, мовою»¹⁷⁴. Часто збиралися студенти і на квартирі проф. П. Соловйова, де вони не лише розмовляли про математику, літературу чи обговорювали останні повідомлення газет, а й слухали музику та співали¹⁷⁵. А от професор Київського ІНО М. Грунський мав звичку приймати від студентів екзамен у себе вдома. Під час розмови він пригощав чаєм, але якщо студент не знав предмет, говорив: «Приємно було з вами чай попийти, ось нате вам книжки, прочитайте і приходьте: тоді ще чаю поп'ємо!» Зрозуміло, що невдаха після такого «чаю» вискакував від професора як ошпарений і вже на другий раз приходив у всеозброєнні¹⁷⁶. Звичайно ж, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків»¹⁷⁷, а вже на третьому курсі підтримує їх»¹⁷⁸. Тому практика занять і здач предметів вдома у викладачів не схвалювалася, вона з кожним роком все більше визнавалася місцем для підготовки «петлюрівського молодняка»¹⁷⁹.

У зв'язку з гострим дефіцитом на кадри, з метою прискорення темпів підготовки спеціалістів, відповідно до рішень листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р., було «усунуто» вагомі перешкоди на шляху до забезпечення народного господарства висококваліфікованими спеціалістами: скорочені тер-

міни навчання у ВНЗ, скасовано дипломні роботи, заліки, ліквідовано окремі дисципліни чи скорочено час на їх опрацювання¹⁸⁰. З цього часу студентам уже не доводилося по декілька разів здавати дисципліни — їх ніхто не мав права «погнати», навіть коли вони нічого не знали. Викладач у кращому випадку міг сказати: «Ви нічого не знаєте, але я вам зараховую!»

Облік знань мав проводитися повсякденно на бригадних заняттях, під час консультацій та по складених конспектах. На основі конспекту, який перевірявся викладачем, встановлювалася якість засвоєння матеріалу студентом¹⁸¹. Екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Відповідав за знання своєї бригади призначений бригадир. Як згадував Ю.Кобилецький, перевірка знань проходила приблизно так:

«Викладач: Вивчили матеріал?

Бригадир: Вивчили.

Викладач: А як вивчили?

Бригадир: Ішук на «5», Масенко — на «4», Майстренко — на «3».

Викладач: — Ну що ж, так і поставимо!»¹⁸².

Тривалий час у студентських матрикулах замість оцінок ставилося «зараховано» (за 4-х бальною системою: дуже добре, добре, задовільно, незадовільно, облік знань почав проводитися з 1932/33 н.р.) Для полегшення участі студентів деякі викладачі використовували щось на зразок сучасних тестів — наприклад, під час заліку з математики видавали тексти, в яких студенти мали підкреслити потрібну відповідь, а інші диктували студентам зміст теми, включаючи те, що треба написати в дужках. У разі, коли хтось із студентів протестував проти такої методики прийому заліків, більшість мала негативні результати, та, констатуючи цей факт, викладач все рівно говорив: «Усім зараховую»¹⁸³.

Викладачі постійно перебували під шквалом критики за «лібералізм» у відношенні до оцінювання знань, чи навпаки, за надмірну вимогливість. Так, коли професор Одеського будівельного інституту Кіель виставив майже всім студентам «добре і відмінно», то «всією громадськістю інституту цей вчинок засуджено», а викладача математики Полтавського інституту інженерів сільськогосподарства Поповича, навпаки, звинувачували у тому, що він «довів в своїх групах відсоток невстигаючих до 24%»¹⁸⁴. У Дніпропетровському гірничому інституті критикували професора, який, запитавши двох-трьох студентів, зараховував звіти всій групі, заявляючи при цьому: «Зараховую тому, що ми проводимо заняття за новими методами»¹⁸⁵.

Так поступово втрачався контроль за індивідуальною підготовкою студентів, що було просто знахідкою для прикриття «колективом» некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет. У цей час, як ніколи, у вищих навчальних закладах розвинулося «арапництво». Так, 12 квітня 1929 р. до профкому Харківського геолого-землеустрійного інституту надійшов лист від групи студентів четвертого курсу агрономічного факультету, які відмовлялися скласти залік разом з М. Коваленком. Перебуваючи в одній бригаді з більш встигаючими студентами, у разі, якщо викладачі відмовлялися зараховувати йому предмет, цей студент нервово й голосно заперечував: «Я знаю більше від цих товаришів і Ви мені не зараховуєте. Я не погоджуюсь з таким методом заліку ...». У результаті М. Коваленко декілька разів таким «методом» скандалів

отримував залік, зокрема у професорів Белоніна, Шебаліна, викладачів Фомюк та Соловейчика¹⁸⁶. Було помічено багато фактів, коли студенти склали звіти навіть без всякої підготовки. Всього дванадцяти годин вистачало особливо «талановитим» для підготовки і здачі німецької мови, за один-два місяці вони умудрялися здати від 20 до 30 звітів. Деякі студенти могли зовсім не працювати над матеріалом, користуючись наслідками роботи своїх товаришів, бригадирів тощо. Застереження досвідчених педагогів негативно сприймалися з боку представників комсомольських організацій¹⁸⁷. Лише в поодиноких випадках такі явища ставали відомими поза межами інститутів, обговорювалися і засуджувалися: у радянської молоді з такими студентами не могло бути нічого спільного¹⁸⁸.

Повсякденність свідчила про інше: студенти «підчищали» журнали¹⁸⁹, використовували «методи» скандалів, підкупу більш встигаючих і здавали дисципліни без необхідних для цього знань. Практикувалося також складання предметів більш встигаючими студентами за відстаючих. Це явище яскраво описується в оповіданні Ю. Шовкопляса «Неприємності», герой якого — студент Черник, складав іспити за інших за гроші — з кого брав 8 карбованців, а з ким і за червінець домовлявся: «Ти ж знаєш, що за звіт менш як півтора карбованці не беру. Це з приятелів, а так більше. Зараз без економічного прорахунку жити не можна — це ще Ленін висловив. ... Ну, звичайно, ризикуєш, але ж і мені нових штанів хочеться. Хіба ж професори всіх можуть запам'ятати?»¹⁹⁰. Поширеною також була практика, коли студенти за гроші (4–5 рублів за день роботи) наймали так званого «китайця» чи «японця», в залежності від того, яку частину дипломного проекту потрібно було зробити¹⁹¹. В кінці 1930-х рр. також неодноразово з'являлися в періодиці дописи про те, що в багатьох інститутах дипломні проекти виконувалися не самими дипломниками, а «за особливу таксу» іншими студентами чи особами. «Сигнали, що з'явилися в пресі, свідчать, що недостойні наших радянських вишів звичай з'являються не лише при виконанні дипломних робіт, але й при складенні іспитів, заліків і при виконанні контрольних робіт»¹⁹².

Фіксувалися випадки тиску на професорів, особливо наділених повноваженнями по партійно-комсомольській лінії. Наприклад, 80 студентів II курсу Дніпропетровського медінституту просто списали завдання з хімії і примусили викладача зарахувати його¹⁹³. Не підвищилась відповідальність студентів і після розгляду цієї справи і виключення із інституту дев'яти із них, в тому числі і партгрупорга. Виключали студентів із інститутів і за виставлення собі фальшивих оцінок, «Студент революції» неодноразово вказував на «підробку зарахувань» студентами¹⁹⁴. Цей та аналогічні випадки вважалися «рештками старого дореволюційного ВИШу», а критика писала, що «студенти такі, коли не зовсім вивелись, то виводяться»¹⁹⁵. «Ганебними традиціями дореволюційної школи» вважалися також шпаргалки, підміна виданих завдань на екзаменах, використання чужих конспектів.

Бригадно-лабораторна система, яка дозволяла завжди отримати необхідну консультацію і повністю використовувати можливості «колективної проробки» матеріалу при найменших затратах, могла бути дійсно більш зручною для молоді, яка не мала необхідної освіти. Проте на практиці, в умовах їх

несприйняття, нерозуміння, різного рівня підготовки студентів і слабкої матеріальної бази навчальних закладів, ці методи доволі часто перетворювалися на пародію лабораторної проробки матеріалу. Досить навести, наприклад, випадок у Кам'янецькому ІНО, коли викладач залишив студентів самих для вивчення, сказавши їм: «Уявляйте, що я присутній». Молодь швидко зорієнтувалася у ситуації, залишивши аудиторію: «Краще ми підемо теж у своїх справах, а він хай уявляє, що ми працюємо»¹⁹⁶.

Корінні зміни в методах навчання сталися після рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р., яким було ліквідовано бригадно-лабораторний метод і підвищилась роль лекцій з подальшим вивченням матеріалу в академічних групах. Після цієї постанови у лексиконі студентів з'явилося і слово «сесія». Вони стали проводитися двічі на рік з індивідуальною оцінкою знань студентів. До цього часу студенти знали лише про сесії ВЦПК і важко було надати цьому слову специфічно вузівського значення — кожен уявляв його по-своєму. Відновлювалося виконання і захист дипломних проектів¹⁹⁷. Навчальним частинам пропонувалося організувати групи за принципом «сильних — до сильних». Виключне значення надавалося і лекції, але підкреслювалося, що «завдання її були не ті, що були в старій школі, чи то при лабораторно-бригадній методі. Дати студенту повний, справді науковий, систематичний виклад теми, без перебільшеної деталізації розділів теми, дати низку методичних вказівок, показати розгорнуту критику буржуазних теорій з цього питання — головне завдання лекції»¹⁹⁸.

Студентство сприйняло цю постанову неоднозначно. Частина схвально, отримавши гарантії нормалізації навчального процесу, серед інших фіксувалися «нездорові і контрреволюційні настрої». Наприклад, окремі студенти Сталіно негативно прийняли постанову, висловлювали своє незадоволення і боялися того, що «повертаються старі шкільні порядки — зачоти, екзамени і т.і, а це значить, що робітникові не вчитись в школі»¹⁹⁹. В Дніпропетровську молодь відмовлялася здавати заліки, велися розмови про «неможливість вести громадську роботу у зв'язку з боротьбою за якість навчання»²⁰⁰.

У 1930-ті рр., як і раніше, масовий характер мали дві крайнощі у студентів: «або голий академізм і на цій підставі відрив від партійного життя, громадської роботи, аполітичність, або навпаки — перевантаження партійно-громадською роботою, відставання, хвосты, другорічництво тощо»²⁰¹. З метою покращення успішності, з 1934/35 н.р. громадські навантаження намагалися якось впорядкувати: кожен студент зобов'язаний був мати лише одне навантаження, як виключення — два²⁰². З академічно невідстаючих їх взагалі повинні були знімати. Для самостійної академічної роботи студентам мали відводити три вільних вечора на шестиденку. Звичайно ж, ці норми не витримувалися. Наприклад, у Миколаївському кораблебудівному інституті, як видно із річного звіту НКО, по одному навантаженню мали 48% студентів, по два — 36%, по три — 10%, по чотири — 6%²⁰³.

Багато часу продовжували забирати всілякі збори, що скликалися навіть у вихідні дні²⁰⁴. У Харківському інженерно-економічному інституті люди умудрялися засідати не до 22–23 години вечора, а до 2–3 ночі, причому спочатку відбувалися комсомольські збори, потім — бюро. Це стало приводом для постанови ЦК ЛКСМУ, якою заборонялося засідати пізніше 22 годин вечора²⁰⁵.

Партійні збори пропонувалося проводити два рази на місяць, комсомольські — один раз, а збори громадських організацій — раз у квартал²⁰⁶.

Успішне поєднання всіма студентами академічної і громадської роботи так і залишалося на рівні утопії, а комсомольські активісти, як правило, навчалися гірше за інших. Навіть Люся Любарський (Харківський університет), який мав лише п'ятірки, після обрання його секретарем став відставати²⁰⁷. Інструктур Київського міського ЛКСМУ наводила аналогічні приклади. На нарадах відзначалося, що «похвалитись авангардною роллю комсомольців в навчальному процесі не можна»²⁰⁸. Рівень навчання комуністів і комсомольців у ВНЗ неодноразово ставав приводом для обговорень. Наприклад, у постанові бюро Харківського міського партійного комітету від 19 квітня 1936 р. говорилося, що «в більшості студенти-комуністи не посідають провідної ролі в оволодінні науки, а відстають в успішності». В цей час відставання у навчанні почали розцінювати як порушення основної вимоги статута — авангардної ролі комуністів на виробництві, тому пропонувалося заслухувати на засіданнях пояснення відстаючих і намічати конкретні заходи щодо ліквідації боргів, а також створити належні умови, щоб комуністи були кращими у навчанні²⁰⁹. Вирішити проблему у досліджуваній період так і не вдалося. За даними 19 навчальних закладів Харкова за 1936/37 н.р., відмінників у них було 4,6% у відношенні до всіх студентів, серед комуністів — 3,2%. У деяких ВНЗ відмічався вищий відсоток неатестованих комуністів, ніж безпартійних, тому в більшості ВНЗ авангардна роль комуністів у навчанні так і не була забезпечена²¹⁰. У Харківському медичному інституті, наприклад, комуністи-студенти посідали останнє місце за успішністю, особливо незадовільне становище відзначалося на I курсі, де з 37 комуністів 30 мали одну — дві незадовільні оцінки. А з 105 членів партії в інституті був лише один відмінник²¹¹. Деякі комуністи традиційно теоретично обґрунтовували своє відставання в навчанні: «Хто немає хвостів, той чужий елемент, що заховає своє минуле»²¹².

У цілому, ліквідація бригадно-лабораторного методу і перехід до звичайної форми навчання — лекцій і групових занять, роботи в лабораторіях, сприяли зменшенню кількості прогулів і підвищенню академічної успішності²¹³. Проте до кінця 1930-х рр. постійно фіксувався великий відсоток невстигаючих студентів, перш за все через недостатню підготовку абітурієнтів і слабу самопідготовку. Відміна поточних оцінок також не сприяла покращенню успішності, бо студенти відразу ж перестали працювати протягом семестру, а вчитися починали лише перед сесією. Тому у 1936 р. результати I семестру виявилися незадовільні: у Харківському державному університеті отримали незадовільні оцінки і були неатестовані 33,6%, в механіко-машинобудівному інституті — 35,5%. Великому фізику Л. Ландау, наприклад, за півтора роки жоден студент II курсу ХДУ (65 чоловік) не склав екзамен за I курс, а сам він, спілкуючись зі студентами фізико-математичного факультету, говорив, що буде дуже гарно, якщо з них закінчать університет хоча б 15%, «решта повинні будуть відсіятись»²¹⁴.

До кінця 1930-х рр. у звітах постійно вказувалося також на наявність в інститутах студентів із низькою загальною грамотністю. Анкетування, проведене у ВНЗ України, показало, що більшість зовсім не читали класиків не лише

зарубіжних, але й вітчизняних та російських. Наприклад, комсомолец III семестру Київського медичного інституту (листопад 1935 р.) С. Бейгельман нічого, «крім фахової літератури, не читає. За два роки перебування в Києві він жодного разу не був в театрах. В розмові він запевняв, що Євгеній Онегін — це письменник, а на запитання, що ж він написав, відповів нерішуче: «Здається, „Война и мир”»²¹⁵. Таких прикладів можна навести багато. Причому аналогічні знання виявили і комсомольці — активісти, і відмінники. Студенти не знали географії, не мали уявлення про адміністративно-територіальний поділ СРСР, про головні країни світу²¹⁶.

Про ці та аналогічні факти неодноразово сигналізували небайдужі до своєї справи викладачі, та їхні сигнали були подібні до голосу волаючого в пустелі. І лише коли в травні 1935 р. Сталін кинув нове гасло: «Кадри вирішують усе», нарешті верхи звернули увагу на «великий недолік» при комплектуванні ВНЗ — на недостатню підготовку абітурієнтів. Зокрема, у спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою», прийнятій у червні 1936 р., зазначалося: «Замість ретельної перевірки знань кожного вступника до вишу, директори вишів, в гонитві за виконанням встановлених контингентів прийому, знижують рівень вимог до поступаючих. Внаслідок цього склад студентів засмічується малописьменними, випадковими людьми»²¹⁷.

Документи з історії академічної повсякденності справляють гнітюче враження. У ті тяжкі роки навчальні аудиторії заповнювалися з надзвичайним ентузіазмом і вірою, проте енергія молодості нещадно експлуатувалася, а ефективне вирішення проблеми організації навчального процесу заступалося словесною риторикою і гаслами. Позбавлені необхідної реальної допомоги, колективи вишів вимушені були самі вирішувати численні проблеми, у тому числі і найважливішу з них, яка прийшла разом із спецнаборами — надзвичайно низький рівень загальної освітньої підготовки пролетарської молоді. Масовим явищем стали другорічництво і особливо «хвости», загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. Серед тих, хто покидав навчання, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки спецнаборам. Викладачі вимушені були пристосовуватися до вимог партноменклатури, брати участь в експериментах з методами навчання та оцінювання знань, зараховувати дисципліни навіть у разі невиконання студентами елементарних вимог. У середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації, фіксувалися випадки тиску на викладачів, розповсюдженими стали різні форми «арапництва». Та, незважаючи на тиск і перешкоди, переважна частина «старої» еліти продовжувала працювати і віддавати свої знання молодому поколінню, зберігаючи неперервність наукових традицій, розвиваючи науку, сприяючи поступовому «переродженню» малознаючих, але зацікавлених в досягненні наук студентів.

4. «Свої» і «чужі» в студентському середовищі

Безкомпромiсна боротьба партії зi своїми політичними супротивниками в студентському середовищі була невід'ємною частиною ідеології режиму, що складався в період НЕПу, режиму, що за багатьма параметрами був авторитарним і в кінці 1920-х рр. трансформувалася в тоталітарну систему²¹⁸. В авторитарних суспільствах побутує спрощена система цінностей, що апелює до розмежування «своїх» і «чужих». Дихотомію «свій — чужий» вважають базовою для людської свідомості, вона лежить в основі формування національної і соціальної ідентичності²¹⁹. Природньо, що уявлення про «своїх» і «чужих» змінюється в залежності від епохи і культурної традиції. Радянська епоха наповнює ці категорії ідеологічним змістом. У цей час бути «своїм» означало, як відзначають дослідники, перш за все, бути рідними за духом, за ідеологією, за поглядами, а не кровноспорідненими людьми²²⁰, тобто рідним для себе вважати те, що є рідним для радянської дійсності. Бути «своїм» у студентському середовищі означало повну підтримку і відданість ідеям більшовиків, несприйняття і ненависть до інакомислення. Фетишизація власної позиції призводила до руйнації характерної для суспільства системи цінностей, коли, наприклад, дітям доводилося відрікатися від батьків. Студент ІV курсу Полтавського сільськогосподарського інституту І. Щербань, дізнавшись, що його батько «підпав під куркульський вплив і по своїй несвідомості і некультурності виступив проти хлібозаготівель», не лише «засудив злочин батька перед пролетарською країною», а й з того часу перестав визнавати його батьком. У своєму листі до НКО 18 лютого 1930 р. студент написав, що він «зовсім відмовився від нього і назавжди розірвав з ним всілякі зв'язки. При чому цей злочин батька не був секретом для правління інституту, бо я зараз же повідомив про це ректора і надіслав листа до газет «Комуніст» та «Вісті»²²¹. Як бачимо, рідний по крові легко ставав чужим не лише в революційний час, опинившись на іншому боці барикад, коли навіть рідну матір, якщо вона стала ворогом, не можна було жаліти, а потрібно було знищувати: «В такіе дни таков закон: Родную мать встречай штыком, Глуши ее прикладом»²²². За словами М. Хвильового, то була дійсність: справжня життєва дійсність — «хижа й жорстока, як згряя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни»²²³. На цій єдиній дорозі і в 1930-ті роки «ворог» ще не був знищений, тож у публіцистиці заклиалося «мобілізувати увагу усієї громадськості на нещадну боротьбу з недобитками клясового ворога»²²⁴. Як і в перше радянське десятиліття, лексема «ворог» і в наступні роки вживалася найчастіше для визначення «чужих», це був узагальнюючий образ всіх противників соціалізму. Натомість кількість і склад їх став зовсім іншим — на перший план, за підрахунками лінгвістів, виходять різного роду опозиціонери²²⁵. «Класові вороги» — «куркульські елементи», буржуазія, тобто «колишні люди» також залишились, але до їхніх лав постійно зараховувалися всі «незгодні». Тож «куркулем» враз ставав селянин-незаможник, а «найлютішим ворогом народу» — пролетар з діда-прадіда і навіть комсомолец чи партієць, тобто «свій» перетворювався на «чужого», варто було лише йому засумніватися у вірності рішень партії. «У комсомолі люблять «паять» справи, така вже його властивість»²²⁶, намагалися протистояти свавіллю одні, а інші, як наприклад, у Дніпропетровському гірничому

інституті, вітали «постанову дирекції про виключення зі складу студентів одвертих клясових ворогів — антисемітів Ямпольського, Кордаднева, Журавського та Левицького. Ямпольського, крім того, виключено з партії, а Кордаднева — з комсомолу»²²⁷. Заодно ворогами стали також партійці А. Бухало і А. Остапенко за те, що «знали про дії зграї», але мовчали, розповідаючи про це між «близькими», а не донесли, куди слід. Класовим ворогом став і студент-партієць Харківського інституту профосвіти Котенко через розмови про стан сільського господарства, яке «зайшло в тупець, з якого немає виходу» та про хлібозаготівлі, яких ні за яких умов виконати не можна»²²⁸. До нього приєдналися і інші члени осередку, які «знали і потурали йому».

В середовищі студентів регулярно за допомогою різних гілок партійно-державного апарату збиралася і аналізувалася інформація про настрої в суспільстві, ставлення різних його шарів до дій влади, хоч указувалось, що все ж облік настроїв та реагування на ті чи інші нездорові прояви «кепсько налагоджено»²²⁹. Незважаючи на небезпеку бути виключеними із інституту, на посилення політичного контролю, переслідувань і репресивні заходи, частина студентів і у цей період наважувалася обговорювати і давати свої оцінки питанням внутрішньополітичного життя: «Складність моменту полягала в тому, що ми продовжували вірити Сталіну, його ім'я сприймалося як символ того, що здійснювалося в країні. І все-ж тоді ми починали відчувати якийсь фальш в тих славослів'ях, що звучали навколо ...»²³⁰. Серед комсомольців спостерігалось поширення теорії на право сумніву²³¹. Крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, студенти протистояли організованим формам навчання (ударництву, бригадам тощо), виступали проти ударних темпів та скорочених термінів навчання. Серед них поширеним було байдуже, а інколи й активне негативне ставлення до соціально-економічних дисциплін, відмова від участі в громадському житті, академічна замкненість, аполітичність, незадоволена влада була і недостатньою боротьбою з «ворожою» професурою, що кваліфікувалося як «великий прорив правого опортунізму»²³².

Критичний погляд на життя сприяв тому, що в Дніпропетровському гірничому інституті стінгазети анонімно розписувалися «хуліганськими» та «контрреволюційними» написами чи «коментарями» до промови Сталіна, було поламано бюст Леніна, що розцінили як «наявність клясових ворогів»²³³. У Харківському інституті радянського будівництва і права в 1-й групі III курсу 21 жовтня 1934 р. було знайдено портрет К. Маркса з надписом — «жид» та іншими нецензурними висловами. Раніше в цій же групі була намальована «контрреволюційна» карикатура на Сталіна²³⁴.

Неодноразово у ВНЗ з'являлися стінгазети антирадянського змісту. Так, студент робітфаку Харківського художнього інституту просторових мистецтв П.І. Клещев (Кліщов) видав примірник настінної газети «Анархист епохи», за що й отримав п'ять років концтаборів. Не до вподоби владі були і його вірші:

«Викурює Сталін: попів, куркулів,

І нас, супостат, підкурих»²³⁵.

Студент III курсу Валківського ветеринарного технікуму Олександр Кадигроб 16 вересня 1933 р. заповнив чистий бланк стінної газети «контррево-

люційними» віршами і розмалював ілюстраціями, за що і був виключений із технікуму²³⁶. Інший студент — Губський Петро, комсомолец, розірвав свій комсомольський квиток і заявив: «Сталін куркуль, куркулі всі в ЦК». Багатьох звинувачували у антипартійних розмовах, виключали із інститутів без права вступу в інші навчальні заклади за «цинічні анекдоти», до розряду «фашистських» потрапляли розмови про те, «що від колективізації померло багато селян»²³⁷.

Широкого розповсюдження серед студентів набули контрреволюційні анекдоти, антисемітські настрої. Вони фіксувалися у багатьох ВНЗ, крім того, з'являлася фашистська символіка і лозунги на зразок: «Хай живе фашизм»²³⁸. Свастика було виявлено, наприклад, на стінах Київського польського педагогічного інституту, до подвійних вікон вкинута була хрестика²³⁹.

Навіть серед студентів-партисян побутували «чужі» настрої типу: «Не чіпайте мене, я хочу учитись», «Закінчу інститут — вийду з партії»²⁴⁰. В одній із груп мовно-літературного факультету КДУ 2 листопада 1934 р. на дошці була виявлена цитата із Т. Шевченка: «За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?». Ця подія набула великого розголосу через позицію комсомольців, які не вияснили, як цей надпис з'явився на дошці і не донесли куди слід, а натомість котрась із комсомолок розставила у цитаті розділові знаки. Згодом вона оправдувалася: «Я дивилася лише на форму, а не на зміст»²⁴¹. Комсорг, побачивши написане, тихо витер дошку і також нікому нічого не сказав. Коли в парткомі його запитали про це, він відповів: «Я розумів, що ця справа потребує уваги і в'яснення, але не хотів, щоб хто-небудь поза групою про це взнав»²⁴². Як бачимо, взнали, а далі — за відомим сценарієм: це питання відразу було розібрано у групі на комсомольському комітеті і пророблено у всьому університеті.

У доповідній записці про склад комсомольського активу вищих начальних закладів Харкова, із вибіркового обслідування двадцяти випадків виключень, майже половину студентів було позбавлено права навчання саме за розповсюдження «контрреволюційних анекдотів і ворожої агітації» (8 чоловік, чотири із яких були членами бюро факультетських осередків). Тих, хто приховав своє соціальне походження було 5 чоловік, за «ревізію політики партії» виключено шість чоловік, із них три — члени бюро, за побутовий розклад — один. Всього — вісім членів бюро²⁴³.

Щирий ентузіазм комсомольців, які горіли бажанням брати участь у соціалістичному будівництві, часом переростав у тверезе осмислення авторитарного режиму, що загрожував великим лихом країні в майбутньому. Свої роздуми одні могли довірити щоденнику, як, наприклад, комсомолец Т. Забара, який у березні 1932 р. записав такі рядки:

Під'їхав в Лубенщину, знов не пощастило
і тут голод такий самий, як на Харківщині
Послухаєш, люди плачуть, владу проклинають,
Прислухався, за що ж саме, — що хліба немає²⁴⁴.

Інший студент — комсомолец Крижанівський, свій вірш «Соловки» наважився прочитати на одному із університетських вечорів, за який отримав грім аплодисментів від студентської аудиторії та догану від ЦК ЛКСМУ. Ще більше владу обурював той факт, що «комсомольський комітет не намагався викрити

шкідливість цього вірша, а деякі члени бюро, в тому числі і культпроп комітету, до цього часу не розуміють. Рішення ЦК про засудження вірша не доведено до комсомольців»²⁴⁵.

Як провокація, було розцінено організований вихід всього студентства Харківського інституту профосвіти на поховання М. Хвильового. Студенти, залишивши лекції, почали збиратися біля виходу, що неабияк налякало секретаря партколективу²⁴⁶.

Позбавлення права на навчання чекало студентів, які наважувалися проголосувати проти рішення загальних зборів чи стати на захист своїх однокурсників, особливо коли їх звинувачували в опозиційних поглядах. Наприклад, коли студент III курсу Харківського інституту народного господарства Н. Цукерник на загальних зборах, які засуджували 13 «опозиціонерів», насмілився голосувати проти пропозиції виключити із інституту двох із них, а також проти доповнення до резолюції про міжнародне та внутрішнє становище, де студенти закликалися на боротьбу з контрреволюційною троцькістською опозицією, то відразу ж після цього «зухвалого» вчинку на одного опозиціонера в інституті стало більше. І ніякі доводи не допомогли йому — ні заява до правління ХІНГ, в якій він присягнув у відданості ідеям партії і приєднувався до зазначеного доповнення, і запевнення, що він «вважає троцькістську опозицію за контрреволюційну і готовий вкупі з усім пролетарським студентством й працюючими підтримувати всі заходи Радянської влади й партії, що їх скеровано на боротьбу з цією опозицією»²⁴⁷.

2 лютого 1929 р. на засіданні правління ХІНГ Н. Цукерника разом із іншими студентами було виключено із інституту за те, що вони «вносили шкідливі політичні хитання» у товариство студентів і тим послабили виховну роль радянської школи...»²⁴⁸. Згодом неблагонадійного студента було заарештовано органами ДПУ і приєднано до групи студентів «опозиціонерів» цього ж інституту — С. Радовильського, Р. Лубенського, П. Новгородцева та інших, арештованих дещо раніше за розповсюдження друкованої листівки про хворобу Л. Троцького і проведення «антирадянської агітації»²⁴⁹.

Дійсність давала досить прикладів виключення студентів саме через непогодження з думкою партосередку, але в кінці 1920-х рр. частина «опозиціонерів» все ж була звільнена з-під арешту і навіть отримала можливість закінчити навчання після каяття і подання відповідних апеляцій до влади, наприклад, згаданий нами Н. Цукерник. Тому частина активістів, пройшовши через арешти і слідство, після відновлення в правах тримала себе «більш замкнуто, ніж раніш», активно себе не виявляючи, намагаючись отримати освіту²⁵⁰. Інші назавжди залишали мрію закінчити навчання, намагалися вести менш помітне життя, бажаючи загубитися серед простого люду, вважаючи, що в інституті у них буде більше шансів на повторний арешт. Саме так вчинив студент Харківського медичного інституту О. Шатілов, син відомого професора П. Шатілова, ім'ям якого було названо першу в Україні студентську поліклініку. Заарештований 15 жовтня 1930 р. за «антирадянську агітацію і контрреволюційну діяльність» і звільнений «за відсутністю доказів» 1 грудня 1931 р.²⁵¹, О. Шатілов не став клопотатися про можливість закінчення інституту, хоч йому залишилося здати лише декілька екзаменів²⁵².

Нерідко після відновлення у правах студентів, колишні «опозиціонери» доводили свою відданість ідеям партії тим, що самі рішуче «чистили» студентські ряди від «чужих». Так, виключеного у 1928 р. з партії «опозиціонера-троцькіста», секретаря комсомольського осередку Київського інституту народного господарства С. Броневого (батька народного артиста Росії Леоніда Броневого), не тільки захистили від переслідувань, але й взяли на роботу до ... ДПУ. Згодом С. Броневи з гордістю відзначав, що «працюючи в ДПУ в Києві, брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, особисто заарештовуючи троцькістів, які очолювали опозицію в Інституті народного господарства та втягнули мене до опозиції»²⁵³.

У цілому на кінець 1931 р., підсумовуючи результати переслідування «троцькістів» у вишах, було відзначено, що в середньому з КП(б)У було виключено 9,8% незгодних, різні партійні покарання мали 14%, виключення із вишівських парторганізацій, а значить і з ВНЗ, становило 6,5%, а партійні кари мали 10,6%²⁵⁴.

Крім тиску і переслідування «чужих», завданням номер один партійних і комсомольських осередків ВНЗ в зазначений період залишалося «завоювання» студентства зсередини. Нейтралізація «негативного» впливу професури на студентство і в кінці 1920-х рр. була проблемою, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків»²⁵⁵, а вже на третьому курсі підтримує їх²⁵⁶. Більше того, студенти відкрито демонстрували своє співчуття викладачам, звільненим з-під арешту, наприклад, у Житомирському ІНО група студентів III курсу, у тому числі і комсомольців, зустріла оплесками викладача, заарештованого у справі СВУ і згодом звільненого²⁵⁷. У Київському польському педагогічному інституті після арешту двох «викладачів-контрреволюціонерів» серед студентів фіксувалися відверті прояви співчуття до них, збори аспірантів з приводу арештів пройшли надзвичайно мляво, при зовсім слабкій активності аспірантів²⁵⁸. Жорстка реальність наштовхувала на крамольні роздуми і навіть протистояння необґрунтованим вказівкам партосередків і пасивності більшості. Так, студент Дніпропетровського інституту народної освіти Заборовський, протестуючи проти виключення із комсомолу свого товариша М. Галушки, не зрікся від нього на зборах осередку і подав заяву до бюро, в якій написав: «Прошу мене виключити із комсомолу і дати можливість вільно мислити»²⁵⁹. Причому на загальних зборах його підтримали і проголосували за залишення в комсомолі 135 студентів. В Одеському політехнічному інституті під час виборів до Рад у 1929 р. «систематично зривалися гасла, стінгазети, плакати, накази», явка на студентські збори не перевищувала 40%, а на студентські вечори взагалі з'являлося менше десятка студентів²⁶⁰. У Запорізькому педагогічному інституті (1937 р.) «занедбана політико-виховна робота» — мали місце такі «ворожі» прояви, як зрив явки на жовтневу демонстрацію, коли з 1000 студентів з'явилася лише 150–200 чоловік. Також мали місце факти агітації проти мітингів з приводу викриття «контрреволюційної діяльності троцькістсько-зінов'євської банди»²⁶¹...

Та в ті часи більшість все ж намагалася не втручатися в перебіг подій, бо всі прояви індивідуальності, власне бачення і аналітичне ставлення до дійсності, а

особливо публічне висловлювання своїх поглядів не прощалося і відразу ж характеризувалося як «збочення вправо», «троцькізм». «Я ніколи й нікому не висловлюю оцих своїх думок, тому що я комсомолец, а комсомольцеві за це може дуже гарно перепасти як прихильникові правих...»²⁶² — записав у щоденнику студент Харківського зоотехнічного інституту М.Я. Афанасьєв 26 листопада 1929 р. Студенти боялися відкрито робити самі невинні речі, наприклад, у цьому ж щоденнику читаємо: «Після вечері взявся малювати Франка, але не закінчив, тому що боявся, щоб ніхто не побачив, чим я займаюсь...»²⁶³. А підтримувати тих, на кого обрушувався шквал критики, було ідентичним з визнанням себе «опозиціонером» чи «контрреволюціонером», тому в різного роду документах ми і зустрічаємось з мовчазною підтримкою більшістю безпідставних дій партосередків, трійок, легкої кавалерії та інших інстанцій, створених для «очищення» від «чужих». Істинні судді були далеко, а в інститутських аудиторіях сиділи і піднімали руки «за» самі звичайні, уже майже радянські студенти. Завершувалось формування наймасовішого типу молоді в радянських навчальних закладах — конформістського. «Ми вже далеко відійшли в ті роки від істинних (чи роздутих пропагандою) ідеалів післяреволюційної молоді, яка жорстко помилялася, але вірила в своє героїчне призначення. Більшовицька ідеологія змогла виховати покоління ентузіастів-романтиків, і здавалося, що цей процес піде й далі, але розвиватися він не міг, бо був не процес, а вибуховий поштовх, і далі, в тридцять роки, та ж ідеологія вирощувала вже не романтиків, а матеріалістів-прагматиків, бажала вона цього чи не бажала. Вступаючи в комсомол тоді, в тридцять роки, ми були вже закінченими прагматиками»²⁶⁴.

З кожним роком зустрічалося все менше випадків бажання відкрито критично осмислювати все, що відбувалося навколо, але й мовчання, як ми уже зазначали, також не заохочувалося — така позиція характеризувалася як «примиренство». Протоколи засідань ЦК у студсправах про виключення та поновлення студентів рясніють висновками про позбавлення права на навчання через таку позицію. Наприклад, відмовлено в поновленні було студенту III курсу Одеського ІНО Липку, виключеному 25 червня 1930 р. за антисемітизм і за те, що «має зв'язки з дідичем свого села. Знає, де вчать діти останнього й відмовляється про це заявити (в той час заявляє, що цей дідич переслідував його під час гетьмана)»²⁶⁵.

«Студент революції» гнівно вимагав не виявляти короткозорості і карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації щодо «непевних» студентів. Наприклад, секретаря виконбюро Гусака, який «знав про те, що на робфаці вчиться Тарабан, батька й брата якого розстріляли за бандитизм» і не повідомив про це куди слід, пропонувалося обов'язково покарати²⁶⁶. Керівництво ВНЗ також повинне було в обов'язковому порядку повідомляти Народний комісаріат освіти про політичний стан навчальних закладів в таємному порядку два рази на рік (у жовтні і квітні), а також «про настрої лектури і студентства в окремих важливих випадках незалежно від встановленого терміну»²⁶⁷. Як слушно відзначив А.Ю. Рожков, атмосфера загальної підозрілості диктувала жорсткі правила гри: якщо сьогодні когось не викриєш ти, завтра викриють тебе²⁶⁸. Тому і голосували, і засуджували, і вичищали, а згодом і самі ставали «ворогами» і об'єктами такої ж моральної екзекуції.

«Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»²⁶⁹, — занотував у щоденнику академік С. Єфремов, оцінюючи ситуацію, що склалася у вищій школі наприкінці 1920-х рр. Вихід із цього «непроглядного мороку» бачився деяким студентам у самогубстві, наприклад, в Одеському сільськогосподарському інституті за чотири місяці трапилося п'ять самогубств²⁷⁰. Були самогубства і в інших ВНЗ та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав»²⁷¹. Так, коли студент IV курсу мехфаку Київського політехнічного інституту П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, в газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюривець, що стратив собі життя... Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою участь в роботі щодо перевірки»²⁷². Заступник наркома освіти УСРР А. Приходько відзначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій у ВНЗ²⁷³. А в періодиці самогубців оголошували «дезертирами з загального фронту» і закликали «поставити це питання перед всією студентською організацією на весь зріст і зробити з цих фактів потрібні політичні висновки»²⁷⁴. Активний комсомолец, що користувався повагою всього курсу за свою доброзичливість, веселу вдачу, гарну успішність, був виключений із комсомолу і Харківського університету за приховання того, що батько в роки непу мав невеликий торговий кіоск на базарі. «У більшості із нас всередині проти цього все протестувало»²⁷⁵, писав Б. Красовицький, але це не стало на заваді виключенню. У відчаї студент прийшов на заняття групи і випив розчин ціаністого калію, намагаючись покінчити з життям. В лікарні його вдалося врятувати і, на радість студентів, відновили в університеті (але не в комсомолі). Гостро відчувуючи фальшивість дій влади, деякі партійці відкрито заявляли на зборах про свою незгоду з генеральною лінією партії, намагалися розповсюджувати свої погляди серед партійців і комсомольців, шукаючи в них співчуття. Та стіна нерозуміння і мовчання, і, як наслідок, звинувачення у «шкідливості поглядів» і виключення з партії, досить часто ставали приводом для позбавлення життя²⁷⁶. Не маючи можливості протистояти тоталітарній системі, добровільно виходячи за межі буття, самогубці намагалися принаймні привернути увагу широкої громадськості до дійсного стану речей у суспільстві. Про вплив на саму систему говорити в цьому випадку не доводиться.

5. «Жодного чужого не лишати в вузах...»

У кінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту і надзвичайно широкий масштаб. До редакцій різних періодичних видань постійно надходили численні довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», зокрема, у газеті «Комсомолец України» повідомлялося, що редакції завалені дописами про «вовків в овечій шкурі»²⁷⁷. Студентство вимагало «генеральної чистки» ВНЗ від класово-ворожих елементів під гаслом: «Жодного чужого не лишати в вузах... Тих, хто затаїв своє лице, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку»²⁷⁸. В періодиці

студентів відкрито закликали доносити один на одного: «... треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»²⁷⁹. Періодичні видання того часу рясніють повідомленнями про численних «ворогів», тож справедливо зауважив «суворий аналітик доби» В. Підмогильний: «...Класовий ворог, це в нас на кожному заводі й у кожній установі ніби штатна посада, яку хтось та повинен займати»²⁸⁰.

У період першої п'ятирічки і сталінської культурної революції — у кінці 1920-х — на початку 1930-х рр., до соціального складу студентства ставилися ще жорсткіші вимоги, що пояснюється посиленням дискримінації «колишніх» у цілому. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох таких людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» — інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо²⁸¹. Генеральний секретар ЦК ВЛКСМ А. Косарев у 1932 р. закликав очистити комсомольську організацію «від елементів чужих і тих, хто вагається, розпалити гнів комсомольських осередків проти куркуля, проти куркульської агентури, проти того, хто є примиренцем до куркуля»²⁸².

Пропаганда класової ненависті призвела до погіршення становища «колишніх» та їх дітей. Таких з легкістю можна було виявити серед «своїх» студентів, потрібно було лише зняти з них «машкару». У цей час «колишніх» величали «вовками в овечій шкурі»²⁸³, «тарганями у шпарах»²⁸⁴, постійно акцентуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі». «Недобитки клясового ворога всілякими способами намагаються підірвати наше соціалістичне будівництво. Вони пролазять у всі шпарини, надівають найрізноманітніші машкари, щоб легше, щоб непомітніше шкодити»²⁸⁵. Вони надзвичайно сильні і небезпечні, їхні «совині сліди» десь загубились у технікумах та інститутах — «брудні, смердючі, мерзотні»²⁸⁶. Тому їх рекомендувалося викривати і знищувати.

Безпідставні звинувачення і виключення із ВНЗ були своєрідним знаряддям для підтримки серед студентів стану жаху і непевності. Характеризуючи студентський склад ВНЗ, тодішня пропагандистська машина безуспішно використовувала таку нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в масовій свідомості негативний образ «чужого» студента. Порівняння «чужих» студентів з тваринами є яскравим проявом зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. На думку дослідників, це був давній і надзвичайно ефективний прийом, споріднений з карикатурою і байкою²⁸⁷. Це підтверджується словами одного із студентів того часу, в майбутньому відомого літературознавця С. Крижанівського, який зазначає, що вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості»²⁸⁸.

Поспішаючи виконати накази вищого керівництва, партійні функціонери на місцях удосконалювали методи «чисток», пишаючись тим, що останнім часом перевірка соціального складу студентів отримала відповідне місце в роботі ВНЗ. 7 травня 1929 р. на нараді Волинського окружного партійного комітету пропонувався проводити таку й надалі в плановому та систематичному порядку,

займаючись перевіркою соцскладу студентів у повсякденній роботі. Водночас вказувалося, що про всі виключення Правління вузів потрібно інформували загальностудентські збори і більше висвітлювали питання «чисток» студентського складу в періодиці²⁸⁹.

Суспільство було втягнуте у вир боротьби за «класову чистоту» пролетарських вишів. Обов'язково до програми роботи всіх комісій з чисток входило викриття соціального походження тієї чи іншої особи. Відповідно до постанов Наркомосвіти УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом»²⁹⁰ та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів»²⁹¹, було чітко визначено завдання перевірки соціального складу студентів. У постановах наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очистки ВНЗ від «чужого, ворожого нам елементу»²⁹². Було зазначено, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, виключати з інститутів, а студентів останнього курсу визнавалося недоцільним виключати, але позбавити їх стипендії, а коли вони вже її забрали — повернути гроші. Наприклад, студенту Одеського політехнічного інституту І. Блоху, який вже закінчив навчання, але ще не отримав диплома, комісія з чистки, вислухавши доводи «тройки» про соціальний стан батька зазначеного юнака, постановила не видавати диплома, доки він не заплатить за повний курс навчання в інституті²⁹³.

Відповідно до директив листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. про систематичне очищення інститутів від ворожих елементів, у ВНЗ створювалися спеціальні комісії з перевірки соціального складу студентства²⁹⁴. Паралельно були створені із представників комсомольського і партійного активу «тройки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити в цей період — «примазавшихся», студентів. Допомогали у розслідуванні окремих справ члени «легкої кавалерії». Засідання комісій проводилися регулярно, на кожному із них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація — відкрита та анонімна. У тих умовах, коли всі установи були наводнені платними і добровільними «інформаторами», важко було щось приховати, навіть у тому разі, коли приховувати було нічого. Як із рогу достатку, продовжували сипатися доноси на студентів. Наприклад, червоноармієць М. Ільїн, турбуючись про чистоту Дніпропетровського ІНО, 31 грудня 1929 р. писав: «За отриманими мною із дому відомостями про те, що при ІНО навчається і користується стипендією дочка при царизмі таємного агента жандармерії, а при білих — контррозвідки, який зараз в еміграції, Клеопатра Дмитренко. Вважаючи це явище недопустимим через те, що на її місце є багато кандидатів із робітників, прошу це в'яснити і застосувати відповідні заходи»²⁹⁵. Як свідчать документи, правління ІНО, отримавши цей донос, виключило К. Дмитренко із інституту, одночасно направивши Луганському окружному прокурору прохання підтвердити факти, викладені червоноарміємцем. І лише коли перевіркою було встановлено, що «Дмитренко з 4-х років виховується в сім'ї робітника, в пролетарському оточенні, і батько не міг вплинути на її ідеологію», було прийнято рішення відновити її в складі студентів²⁹⁶.

Винятковими були випадки, коли правління намагалися спочатку розслідувати факти, наведені в дописах і не спішили виключати студентів. Наприклад,

в Одеський ІНО про студентку Н. Корнієнко весь час надходили відомості, що вона «дочка контрреволюціонера-жандарма, що її брат служив у білих й т.і.». У відповідь студентка надавала низку довідок, які свідчили, що її батько був учителем. Тож справа тягнулася більше півроку, що і спонукало правління у січні 1930 р. звернутися до Добровелічківського райвиконкому на Первомайщині, звідки була родом студентка²⁹⁷. І лише після того, як на місце було послано члена «легкої кавалерії», було встановлено істинний стан речей і Н. Корнієнко наказом по Одеському ІНО від 15 квітня 1930 р. була виключена із інституту «як дочка колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях»²⁹⁸.

Як показала практика ВНЗ, студенти продовжували виключатися апаратним порядком. Причини виключення так само мотивувалися не виразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть студентів старших курсів, навіть тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання²⁹⁹.

Різною була реакція студентів на виключення — одні знаходили в собі сили протистояти цим рішенням, іншим «було глибоко прищеплено комплекс соціальної меншовартості»: «...в лютому 1930 року, зачисливши батька-середняка до куркулів, виключили мене з комсомолу як недостойного числитись в складі «елітної», бідняцько-пролетарської молоді, глибоко шокувавши мою юнацьку психіку та підказавши шлях до громадянської реабілітації за умови «політичного відмежування» (відречення) від батька. ... Політичний шок доповнився не меншим шоком виключення з педтехнікуму — я залишився без закінченої середньої освіти»³⁰⁰.

Найпоширенішою реакцією на позбавлення права навчання були апеляції. До 1930 р. виключені студенти могли звертатися за допомогою до Центральної комісії у студентських справах при Наркомосі УСРР. Аналіз різного роду джерел вказує на те, що у кінці 1920-х рр. навіть проти поновлених вищими органами влади УСРР студентів у ВНЗ розгорялася кампанія опротестування, як з боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і з боку студентських організацій. Не завжди правління ВНЗ зважало на постанови про відновлення в правах студентів, виключених ними. Розгоралися конфліктні ситуації, правління інститутів, легка кавалерія, комсомольські та профспілкові організації наполягали на своїх рішеннях. Наприклад, Центральна комісія у студентських справах двічі на своїх засіданнях розглядала заяву студентки Харківського геологічного і землевпорядного інституту О. Краснокутської (6 лютого і 24 квітня 1929 р.), яку було позбавлено права навчання «як соціально ворожий елемент, що утаїв соціальне походження і не проявився з громадського боку» і поновлювала її в правах, оскільки комфракція інституту опротестувала рішення комісії³⁰¹. Щоб не конфліктувати з комуністами, було навіть ухвалено цю студентку «перевести в другий вуз, якщо є такий факультет», але й це не допомогло. Після повторного виключення О. Краснокутська звертається з клопотанням про поновлення до наркома освіти М. Скрипника, постановою якого її знов було відновлено в правах студентки. У відповідь правління Харківського ГЗІ 17 вересня 1929 р. приймає рішення «доручити ректорові Каплану довести до відома Скрипника про факти, що є на Краснокутську»³⁰². Доведена до відчаю

студентка відреагувала на постійні утиски комосередку тим, що показувала їм «фіги та говорила: «Ось комуністам, я їх не боюся. За мене комісія НКО»³⁰³. У травні 1929 р. на засіданні правління Харківського ГЗІ було виключено з інституту студента ІV курсу агрономічного факультету О. Сербіна, оскільки сільрада клопоталася про те, щоб цьому студентові не надавали прав радянського фахівця, вказуючи на «тяжкі гріхи» його молодості: «У 1919 р. ховався у с. Жовтневому у дяка Роленка. Напиваючись п'яним, їздив верхи на селянах»³⁰⁴. 8 липня 1929 р. Центральна комісія у студентських справах підтвердила виключення із інституту з резолюцією «випускати аграрником-колективістом на село недоцільно та шкідливо». На прийомі у заступника наркома освіти України А. Приходька, враховуючи гарні відгуки про профспілкову роботу О.Сербіна та обіцянки проводити антирелігійну пропаганду, було прийнято рішення «видати посвідку про закінчення теоретичного курсу, а через 5 років — диплом, коли Сербін виправдає надії громадянина Радянської Республіки»³⁰⁵. Але в інституті ця постанова була прийнята в «штики», піднято шум у пресі й опротестовано рішення А. Приходька в «Комсомольці України» від 18 вересня 1929 р. У результаті 2 лютого 1930 р. І. Немоловським було винесено остаточний вирок: «Мені здається, що від послуг Сербіна можна відмовитись»³⁰⁶. Це означало, що якщо диплома не видано, справу знов поставити на розгляд.

Постійні конфлікти партійно-комсомольських осередків ВНЗ та Центральної комісії у студентських справах, яка мала право відмінити постанови ВНЗ про виключення, вилилися в жорстку критику роботи останньої у періодиці. Автори публіцистичних дописів гнівно вказували на те, що «оздоровчий процес очищення вищої школи від «вовків в овечій шкурі» гальмується в такій інстанції од якої найменше можна було на це чекати» і у дев'яти випадках з десяти доводиться підкорятись вищій інстанції і знову «гріти за своєю пазухою всією громадськістю виключених із ВУЗ'у ворогів»³⁰⁷. Наводячи численні випадки поновлень, голову Центральної комісії і керівництво Наркомосу звинувачували у «численних випадках викривлення клясової лінії», закликали до громадської відповідальності і навіть до реорганізації комісії. Врешті-решт це і було зроблено, постановою колегії НКО від 30 січня 1930 р. Центральну комісію в студсправах при НКО було ліквідовано, апеляції про поновлення у правах студентів з цього часу приймалися лише округовими комісіями у студентських справах при окрінспектурах народної освіти³⁰⁸.

Практика «чолобитних» до влади, як і клопотань партійних керівників різних рангів про відновлення виключених студентів в правах, залишилася. Та у 1930-ті рр. отримати допомогу, навіть за знайомством, ставало все трудніше, оскільки навіть чиновнику вищого рангу легко можна було стати жертвою звинувачення в «притупленні класової пильності». Про це свідчить, зокрема, клопотання «совісті партії» — А. Сольца до наркома освіти УСРР В. Затонського (1934 р.) з приводу поновлення в правах студента Ніжинського педагогічного інституту Ващенка, виключеного за приховання факту розстрілу батька у 1918 р. як контрреволюціонера. «В той час, коли розстріляли його батька, — писав А. Сольц, цьому юнакові було лише п'ять років. Значить виріс він, виховався, виробив свій світогляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує.

Навпаки — відзначається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб «мертвий хватав живого». Невже «гріхопадіння» його батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку і перероблювати було нічого»³⁰⁹. У попередньому десятилітті такого заступництва було б досить для поновлення у складі студентів. У реаліях 1930-х рр. В. Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручитися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті, без того вчительські кадри наші досить засмічені. Ми намагаємося хоча б із інститутів і технікумів поповнювати їх перевіреними людьми»³¹⁰.

Ці та аналогічні факти свідчили про розгорання внутрішньополітичної кризи у вищих навчальних закладах. У реальному житті досить вагомим також був суб'єктивний чинник: питання доцільності перебування в інституті вирішували місцеві комісії, тож нерідко саме від ступеня порядності і революційного фанатизму членів таких комісій залежала подальша доля студента. Багато важили і міжособистісні стосунки в середині студентської корпорації, навіть особисті симпатії чи антипатії. Особливе незадоволення викликали у рядових студентів дії деяких комсомольських ватажків, що перетворювалися на таких собі божків місцевого рівня. Часто це були люди, що, як герой Ю. Шовкопляса, пристосувалися до більшовизму і яких так багато було в радянській дійсності — «конгломерат усякого паскудства», який «тримає в своїх руках самого декана й орудує в деканаті, як його лівій нозі хочеться»³¹¹. Заради власної кар'єри і безпеки вони готові були викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей. Страждали, як правило, люди небайдужі, з активною громадською позицією. Наприклад, в листі до Й. Сталіна один із таких студентів — О. Буслик із Шосткінського хімічного інституту, обурений несправдливістю партгрупорга, писав (квітень 1933 р.): «...на зборах комсомольської групи, коли дехто із товаришів поставив питання про погану роботу партгрупорга і його диктаторство, я також сказав своє слово, але завдяки більше зв'язкам партгрупорга справа була поставлена так, що мене, а також і інших, почали звинувачувати і поставили питання про виключення мене із комсомолу...»³¹². Згодом справа була передана на суд громадськості, який «в своєму «аналізі» підмітив лише недоліки, зовсім проігнорувавши виконання мною громадських навантажень, гарну успішність і соціальне походження»³¹³. Надії на справедливе вирішення питання не залишалося, протестувати було марно — скрізь потрібною була громадська характеристика, яку видавав цей же партколектив. Секретар партколективу про це говорив відверто: «Ми тобі видамо громадську характеристику і тобі ніхто ніколи не повірить».

Від активістів вимагалось бути пильними, але чи вимагалось таким чином зводити рахунки один з одним, строчити доноси на друзів, колег, керівництво? Пізніше О. Гончар запише у своєму щоденнику: «Нема однакової логіки для всіх. Є логіка мужності. І є логіка боягуза, міщанина, слимака. Це слід завжди мати на увазі. Кожен по-своєму ніби має рацію. Але чи кожен?»³¹⁴. Директор Харківського авіаційного інституту Г. Петров повідомляв у листопаді 1931 р. в ЦК КП(б)У про те, що секретар партколективу цього інституту Ведмедер, замість

допомоги у налагодженні роботи інституту «займався підсижуванням і грою в систематичне пришивання «ухилів». Сам не йшов вперед і інших не пускав»³¹⁵. Такі дії партійця створювали надзвичайно важку атмосферу: «Робота в таких умовах не лише декваліфікувала мене як інженера, (розмінювався на суєтню, адміністраторщину, боротьбу з секретарем, що позбавило мене працездатності».

Свою логіку мав секретар КСМ Харківського зоотехнічного інституту, який у жовтні 1933 р. заявив, що «легка кіннота» виявила «багато соціально-ворожих студентів... поставила до відома директора, але він не лише не виключив їх з інституту, але навіть не зняв із стипендії»³¹⁶. Тільки з приходом у спецчастину Харківського інституту інженерів транспорту «тов. Лекарева, він почав вивчати і виявляти чужих людей і зв'язок з ними. Лише після цього парторганізація почала знати декого із цих людей»³¹⁷. Всього у квітні 1935 р., завдяки пильності цієї людини, в інституті виявлено 89 «чужих» студентів, до цього часу ніхто і не здогадувався, «яку ворожу діяльність проводять ці студенти».

Спогади студентів — активних комсомольців тих років свідчать, що вони щиро вірили в комунізм і бажали скорішої його побудови, тож «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»³¹⁸. С. Крижанівський також писав, що «ті негаразди, які бачилися в суспільному житті та в побуті, пояснював кризою росту і не в останню чергу діями «класових ворогів», хоч дивно: де їх стільки набралось»³¹⁹? Та, мабуть, про це починали задумуватися все ж лише тоді, коли самі раптово попадали в шеренги «ворогів» і дивувалися, як могло трапитися таке недорозуміння: «Відчуваючи залізну необхідність звільнення з вузів всіх чужих Радянській владі та соціально-небезпечних елементів, вважаю, що я не повинен стати жертвою, щоб підпасти під великі колеса революції, тому що як моє соціальне становище, оточення, так і мій світогляд не примушує мене звертатися до «чужих» ідолів»³²⁰. Інші переконувалися, як і герой В. Підмогильного С. Радченко, «що на світ і на себе варто дивитися трохи вибачливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололеді, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й для ближнього»³²¹.

Широко залучалося студентство і до чистки партійних організацій вишів: «Чистка парторганізації зобов'язує студентство в цілому всіма засобами допомагати партії позбутися всіх негідних. Про всі хиби, неподобства, що їх чинять поодинокі партійці, треба розповісти на зборах і повідомити про них комісії у справі чистки. Позапартійне студентство мусить допомагати виявляти і викинути з партії чужинців»³²².

У 1930-ті рр. чистки стали прилюдними, явка студентів на них була обов'язковою. Студентка Харківського університету Л. Дражевська згадувала: «Восени 1934 р. протягом кількох місяців, десь від сьомої до десятої вечора три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії-амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до

тієї аудиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба було подати якусь поважну причину відсутності... Поодинці викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії»³²³. Одна частина студентів під час чистки не дуже слухала — вони «або читали, тримаючи книжки на колінах, або грали в різні гри, особливо популярним був «морський бій». Інші активно і завзято виступали з обвинуваченнями проти тих, хто проходив чистку: «Одна студентка історичного факультету все хотіла зловити «ворога народу». Моя товаришка сказала мені, що ця екзальтована дівчина нагадує їй час Французької революції, коли з натовпу кричали: «На гільйотину!»³²⁴.

До середини 1930-х рр. колективи вищих навчальних закладів звикли не лише до подібної поведінки, до всіляких ідеологічних штампів, але і до «чисток» серед професорсько-викладацького складу і студентів.

На жаль, загальну статистику виключень на сьогодні встановити неможливо за відсутністю таких даних. У наявності маємо лише окремі показники. Так, після чистки комсомолу останніх курсів інститутів, на кінець 1931 р. пересічний відсоток виключених з тих, хто закінчив виші, у деяких інститутах Києва, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва становив 14%; тих, хто мав кари — 16,3%. У деяких ВНЗ цей відсоток був вищий. У Київському політехнічному інституті виключено із числа тих, хто закінчив — 22,7%, у Київському буряково-цукровому інституті — 40%. Більшість виключень припадало на «соціально-чужих людей своїм походженням чи ідеологією»³²⁵.

З кожним роком зростала кількість студентів, які раптово ставали «ворогами народу» чи батьки яких були репресовані. Та все ж масових «чисток» у другій половині 1930-х рр. не було. Так, у березні 1936 р. за «контрреволюційну діяльність» арештовано 11 студентів фізико-математичного факультету ХДУ, у серпні наступного — 7³²⁶. На ньому було зафіксоване «найбільш сильне розповсюдження контрреволюційних теорій і впливу на студентство». Могли виключити із комсомолу, а значить і з інституту за зв'язки з «ворогом народу». Частині студентів, віднесених до категорії «чужих» і виключених із інститутів, вдалося отримати дозвіл на продовження навчання у «верхах», де популярністю користувався вислів Й. Сталіна «Діти за батьків не відповідають»³²⁷. Та у більшості випадків долю вирішували місцеві організації, які не завжди зважали на отриманий дозвіл і опротестовували рішення зверху. Наприклад, коли сестру відомого українського новеліста Г. Косинки (Стрільця) після розстрілу брата позбавили права навчатися, вона, як і багато інших, написала листа П. Постишеву з проханням поновити у складі студентів. Відповідь була позитивною: «Вчіться, сестра за брата не відповідає», та у комітеті комсомолу дозвіл цей пошматували, а прохачку вигнали, погрожуючи розправою³²⁸. В аналогічних випадках мрії про отримання освіти залишалися нездійсненими. Проф. Б. Красовицький пригадував, що 1937 рік вони «відчули і в університеті», де доводилося навчатися в атмосфері підозрілості і страху: «З дітьми «ворогів народу» оточення намагалося не «водитися», всіляко уникали близького спілкування з ними»³²⁹. Те ж саме зазначає і О. Соловей: «За часів мого студентства ми не провадили жадних розмов щодо походження або щодо політики. Наче за

Орвеллом, усі небезпечні теми вилучалися. Люди трималися окремими групами, зустрічалися лише на лекціях і мало знали один про одного... Ні, ми не були говіркі. Я вагалася три з половиною роки, доки наважилася запитати однокурсника, чи засланий поет — його дядько. Невсипуше око слідкувало за нами уважно, в цьому я переконалася на власному досвіді»³³⁰.

У 1937 р. представники бадьорого, життєрадісного, цілеспрямованого, монологічного в своєму еданні радянського студентства у відкритому листі до першого кандидата в депутати Верховної Ради, вождя народів товариша Сталіна поклялися: «Ми, радянські студенти, будемо до кінця з усією більшовицькою завзятістю і безпощадністю викривати, викорчовувати і знищувати всіх ворогів народу»³³¹.

Непохитна віра лідерів більшовиків в те, що має бути один шаблон світосприйняття, що багатовимірність поглядів небезпечна, диктувала необхідність постійних пошуків «ворогів» в студентському середовищі і стала характерною ознакою суспільної поведінки. Наведені вище факти дають можливість говорити про наявність серед молоді значної частини незгодних з політикою партії на різних ділянках господарського життя і в ідеологічній сфері. Студенти не всі були загінпнотизовані лозунгами і закликами, крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, вони протистояли ударництву, бригадам, критично ставилися до соцзмагання, особливо рішуче відстоювали своє право принаймні на сумнів. Та сумніватися також було недозволено і небезпечно, це викликало звинувачення в правому опортунізмі. Для подолання численних «ухилів» успішно використовувалися всілякі репресивні заходи — від чисток до арештів, що створювало атмосферу напруги, недовіри до ближнього і змусило переважну більшість студентів засвоїти зовсім нехитру науку вірного орієнтування у політичному просторі радянського ВНЗ: бути не просто мовчазним спостерігачем, а «палким прихильником» модернізаційних процесів за радянським зразком.

6. «Щасливі» будні нового радянського студентства

Зважаючи на економічний стан країни, провести в життя тезу про державну підтримку студентства, як необхідну умову здійснення політики пролетаризації, було надзвичайно важко. У повідомленнях з місць Наркомам постійно вказувалося на те, що матеріальне становище студентства із року в рік продовжувало залишатися надзвичайно важким і навіть погіршувалося. Розчарування наступало не лише від нестерпних матеріальних умов, але й від ставлення до проблем студентів з боку представників влади. Розвинений комплекс ідеї відплати змушував знову й знову стукатися в усі інстанції в надії на розуміння, увагу і, в решті решт, на вирішення проблеми. Редакції заваливалися студкорівськими листами, в яких «з неоднаковим умінням розповідають студенти про все, що стає їм на перешкоді боротися за високу якість навчання»³³². Серед них найчисленнішими були скарги на умови життя. Традиційно продовжували студенти звертатися і до влади з надією на вирішення матеріальних проблем. Наприклад, студенти Харківського зернового інституту скаржилися П. Посишеву (27 січня 1935 р.), що «студенти “6000” є такі, що ходять босі, обірвані по холоді, від чого бувають хвороби. ...Єсть студенти, які далеко від свого дому і

немає знайомих близько, по пів місяця не бувають в столовці, харчуються самим хлібом, а буває так, що по два дні нічого не їсть, бо ніде не розживається нічого і ходє як хмара смутний та голодний. Наслідком цього є випадки опуху студентів від голоду (Крістінін, Мартиненко, Волощенко, Щербаченко), то цим товаришам, звичайно, наука не піде в голову. Єсть випадки, через недостачу харчів бросали учобу (як Куліков, Баданнік, Гребінь, Гнідий, Куцова). Єсть випадки, коли студенти свою останню одіж продають на харчі лише для того, щоб не опухнути з голоду, як Щербаченко Іван»³³³. Як бачимо, не всі студенти могли пристосуватися до життєвих вимог, та влада вважала це невміння «трагедією непотрібної трагічності», котра просто дивує своє дріб'язковістю. Для тисяч молодих людей це була серйозна реальність і витримати її вдалося не всім.

Як і в попередньому десятилітті, студентам 1930-х рр. доводилося обмежувати себе в самому необхідному, шукати додатковий заробіток, щоб якимось зводити кінці з кінцями. О. Засенко згадував: «Для заробітку нам будь-яка робота була бажаною. На товарній залізничній станції і в дніпровському порту ми розвантажували лісоматеріали, камінь, зерно, цеглу, вугілля. Інколи бралися і за посильну інтелектуальну роботу. Наприклад, за дорученням Київського кореспондентського пункту газети «Комуніст» обстежували різні установи, промислові підприємства, учбові заклади, громадські організації й торговельні об'єкти... виступали в київських кінотеатрах з короткими лібретто-коментарями перед початком демонстрування фільмів»³³⁴. Інший студент писав: «Найбільшою мрією студента було потрапити нічним сторожем у який-небудь магазин. Дадуть тобі кожух, валянки (якщо холодно), закриють між двома дверима, запалять світло — і сиди. Ніч. На вулиці тиша. Можна готуватися до лекцій, а над ранок і поспати сидячи. А тим часом, як говорили, «солдат спить, а служба йде». Таким щасливчикам заздрили. А взагалі не зневажали ми ніякою роботою, щоб підробити до своєї стипендії»³³⁵. Поодинокі студенти влаштовувалися на прибутковішу роботу, наприклад, штатними редакторами кінофабрики: «Почався для нас надзвичайно цікавий, напружений і до краю заповнений всілякими обов'язками час. О 7-й годині ми бігли на лекції в інститут. Після 12-ї години дня поспішали на кінофабрику. Десь о 8-й чи 9-й вечора поверталися в гуртожиток ... і до пізньої ночі готувалися до наступних занять, виконували редакторську роботу. І так день у день. Без вихідних. Молодечої енергії вистачало на все»³³⁶.

Але фортуна посміхалася далеко не всім, роботу в ті часи знайти було не так і легко, оскільки студентів не реєстрували на біржі. Тож, якщо у студента не було ні стипендії, ні роботи, ні допомоги від рідні, життя перетворювалося на суцільну муку. В моменти розпачу забувалися запевнення влади, що всі ці труднощі тимчасові, що потрібно терпіти, стійко переносити життєві незгоди. Дехто навіть «брав перо і писав чортівщину», щоб згодом за неї поплатитися власною свободою: «Інколи траплялися хвилини відчаю, я чомусь не бачив в близькому майбутньому скільки-небудь значного покращення політичного, побутового і економічного життя селян. Це підсилювалося тією обставиною, що я — людина енергійна, із деякими знаннями, з бажанням працювати, з бажанням допомогти моїй озлиднілій сім'ї — не міг не лише їй допогти, але навпаки, був час, коли опинившись без копійки грошей в кишені, коли я цілодобово, як божевільний, бродив вулицями Харкова голодним і напівроздягненим»³³⁷.

Значна частина молоді стійко намагалася перенести всі тяготи студентського життя, незважаючи на ботинки, що «просять каші», на те, що похід в їдальню вимагав великих підрахунків. У багатьох спогадах згодом підкреслювалося: «Ми жили тяжко, але неповторно гарно»³³⁸. Звичайно, так не змогли сказати ті, хто був принесений на вітвар науки і політики в якості жертви — лише в столичному Харкові, де забезпечення медичною допомогою було краще в порівнянні з іншими містами України, за даними лише однієї студентської поліклініки, у рік умирало 17 студентів (за три роки — 51, 29 з яких хворіли на туберкульоз)³³⁹. Відомий український літературознавець С. Крижанівський писав, що «маючи від «хорошої життя» лихе недокрів'я та ще з десятків хвороб, вирішив їхати додому вмирати. Цей «гарний намір» мало не виконав, але молодий організм узяв своє: після довгих місяців хвороби я одужав», після чого знову поїхав учитися³⁴⁰. Чимало студентів від «гарного» життя розбігалися з храмів науки, не в силах перенести відчуття людського приниження перед численними матеріальними проблемами, коли доводилося думати «про перевагу борщу над пізнанням Канта». У 1930 р., наприклад, саме через матеріальні проблеми із 752 прийнятих до ХІНО студентів через три місяці залишилося 669, із ХІНГ пішло 30 чоловік, із сільськогосподарського інституту — 14³⁴¹.

Протриматися, в першу чергу, могли ті студенти, які отримували державну стипендію. Кількісні показники, в противагу якісним, дають непогану картину: і розмір стипендії, і число стипендіатів і утримання на одного студента постійно зростали. Так, якщо у 1927/28 н.р. середній розмір стипендії становив 24,3 руб., охоплено ними було 42% студентів, то у 1929/30 р. він підвищився до 48,6 руб. і стипендіями було вже охоплено 65,6% студентів³⁴². Витрати на утримання одного студента становили у 1932 р. 875 руб. порівняно з 598 руб. у 1928 р.³⁴³

Розмір стипендій залежав від типу інституту, поясу розташування навчального закладу і курсу. У 1930/31 н.р. студенти індустріально-технічних інститутів, у середньому, отримували 70 руб. на місяць, сільськогосподарських, економічних і педагогічних — 65 руб., медичних і юридичних — 50 руб.³⁴⁴ У межах кожного типу інституту розмір стипендії залежав від курсу навчання, розташування інституту в одному з п'яти поясів тарифів заробітної плати і трьох розрядів, в які зараховувалися студенти залежно від виробничого стажу і сімейного стану. Студенти індустріально-технічних інститутів забезпечувалися стипендіями на 75%, сільськогосподарських, педагогічних та економічних — на 70%, медичних — на 60%, всіх інших денних ВНЗ — на 50% від загальної кількості студентів³⁴⁵.

Зростання стипендії до кінця десятиліття так і не вплинуло на покращення життя студентів, оскільки зростала вартість найнеобхідніших речей і продуктів, які, до того ж, неможливо було придбати. У 1931/32 н.р. «обід, що був 29 коп., тепер коштує 45 коп.; сніданок і вечеря, замість 16 коп. — 23 коп. Взагалі ціни по студіальням дуже строкаті. Так, по різних місцях обід коштує від 30 до 50 коп.»³⁴⁶. В Київських студіальнях вартість обідів зросла у 1932 р. до 75 коп.³⁴⁷ В цей час практикувалися також диференційовані обіди, тобто за різну ціну. Наприклад, в Київській студіальні № 10 такий обід коштує вже не 28 коп., а 70³⁴⁸. Досить часто, щоб знизити ціну на обід, фонди на одноразове харчування розділяли на три рази.

Шокували студентів і ціни в комерційних магазинах, що в два-чотири рази перевищували ціни на товари, які можна було придбати за картками, не випадково студент II курсу Дніпропетровського інституту профосу Хвостенко скаржився, що є «комерційні ціни, а комерційної стипендії нема»³⁴⁹. Привілеями користувалися «партгтисячники», які отримували по 175 руб. Невелику частину становили персональні стипендії — в полторному або подвійному розмірі³⁵⁰.

У липні 1932 р. був запроваджений новий принцип стипендіального забезпечення студентства, за яким стипендії призначалися у залежності від успішності. Визначення кількості стипендіатів наперед встановленим процентам, а також розряди і пояси тарифної заробітної плати і диференціація розміру стипендії за типами ВНЗ були ліквідовані. В інститутах фіксувалися критичні оцінки диференціації стипендії, особливо серед відстаючих в навчанні активістів, які могли лише, за словами М. Хвильового, «комсомолити в пустопорожнє», тобто прикривали показною активністю свою бездіяльність і елементарну неграмотність. Інші студенти, навпаки, могли звернути більш серйозну увагу на навчання «у зв'язку з закликком до цього уряду, а також своєю матеріальною зацікавленістю», оскільки стипендія часто залишалася єдиним джерелом матеріального добробуту. Та навіть апеляція до цієї, одної із шести основних умов Сталіна, не рятувала від звинувачення в «голому академізмі», через успішність у навчанні студенти продовжували страждати, як, наприклад О. Буслик, студент Шосткінського хімічного інституту³⁵¹.

Порядок призначення стипендій у низці інститутів порушувався. До середини 1930-х рр. існувала практика переглядати списки стипендіатів не два рази на рік, після закінчення семестрів, як було визначено постановою РНК СРСР від 10.06.1933 р. за № 181, а щомісячно³⁵². Крім того, досить часто вона видавалася несвоєчасно³⁵³. Продовжували звинувачуватися правління інститутів у тому, що «довгі роки стипендію одержували класово-чужі, ворожі елементи». Наприклад, у Київському медичному інституті серед таких у листопаді 1935 р. були названі «Кичук — учасник банди Щербаника (Володарський р-н), куркуль; Анохіна — чоловік, батько і дід якої були попами; Ковальчук — син куркуля, вся сім'я якого вислана в далекі табори у 1931 р.» та інші³⁵⁴. Часто стипендії позбавляли студентів, які направлялися на ліквідацію різних «проривів» тощо.

Директори навчальних закладів мали право знизити на 50% стипендію студентам, які погіршили свою роботу і позбавляти стипендії тих, хто працює незадовільно, але ні в якому разі не через матеріальну забезпеченість (відповідно до закону від 11 листопада 1937 р.)³⁵⁵. Проте студенти скаржилися на відмову у зарахуванні їх на стипендію саме через високу заробітну плату батьків, як, наприклад, студентка Дніпропетровського хіміко-алюмінієвого технікуму Бородавка, якій не видавалася стипендія через те, що її батько отримував 300 руб. Студбюро ВЦСПС отримувало досить багато листів від студентів, які скаржилися на невірне зняття із стипендії, на зниження її розміру тощо³⁵⁶.

Грошей, які отримували на руки, залишалася після всіляких відрахувань майже вдвічі менше норми. Наприклад, студент I курсу Інституту інженерів транспорту у 1937 р. мав отримувати 93 руб. З них вираховували за обмундирування 43 руб., в рахунок позики — 5 руб., за гуртожиток — 3 руб. Таким чином, на руки студенти отримували 42 руб. На II курсі стипендія становила

103 руб., за обмундирування виплачувалося 28 руб., позика — 5 руб., гуртожиток — 4 руб., на руки отримували 67 руб. На III курсі стипендія становила 113 руб., за обмундирування — 25 руб., позика — 4 руб., гуртожиток — 4 руб., на руки отримували 83 руб.³⁵⁷ Як правило, вираховували гроші без погодження зі студентами, які часто навіть не здогадувалися, за що їх вираховували. У листі до П. Постишева студенти скаржилися (1935 р.): «У січні вираховували 10% за облігації, про що ніхто нічого не чув і не знав. Таким бюрократично-канцелярським методом виплачують позику»³⁵⁸.

Не в одному дописі описувалося тяжке життя молоді. Про життя студентів Харкова, наприклад, говорилося: «Стипендій та допомоги не видається, та й з харчуванням дуже зле. Живуть студенти буквально на останні копійки, що вивезли з дому. Живуть більшість так: або обідають тільки, або снідають та вечеряють — не обідають. Деякі, «звільнившись» від валюти, дійшли до того, що вициганюють у товаришів шматок хліба, або обгризок ковбаси. До того ж ось уже півтора місяці, як не дають постійних хлібних карток і через якусь «ревізію» крамниці сидять студенти 3 дні без хліба. Деякі з студентів спроквола сунуть на благбаз «реалізувати» свої злиденні речі — паски, чи рушник там якийсь»³⁵⁹.

У більшості випадків для молоді державна стипендія була не підмогою, а основним засобом існування, без неї студенти залишали інститути, а інколи безвихідь штовхала їх на розбій чи крадіжки. «У вересні 1929 р. я вступив до Харківського інституту народної освіти, — свідчив М.Г. Безуглий. Мені з невідомих причин відмовили в стипендії і в користуванні гуртожитком. З дому я не мав ніякої матеріальної підтримки. На лекції їздив в одній сорочці і босий, незважаючи на пізню осінь, тому і був посміховиськом серед студентів. Спробував вночі працювати, а вдень навчатися, я на досвіді взнав, що довго так продовжуватися не могло. Від постійного недоїдання і недосипання я часто на лекціях втрачав свідомість. Я вирішив застрелитися. В останній момент мені запропонували здійснити пограбування, на що я після короткого роздуму погодився»³⁶⁰.

Багато невстигаючих студентів вимушені були покинути навчання після постанови РНК СРСР від 11 листопада 1937 р. «Про підвищення стипендії студентам вузів», коли для отримання стипендії потрібно було мати лише добрі оцінки. З цього часу розмір щомісячних державних стипендій залежав виключно від курсу навчання. Для першого курсу встановлювалися стипендії у розмірі 130 руб., а для п'ятого — 200 руб.³⁶¹

Звичайно, що матеріальний стан студентів був далеко не однаковим, та навіть найбільш забезпечені жили досить скромно³⁶². Характерною рисою радянської економіки з кінця 1920-х рр., після переходу до центрального планування, став дефіцит товарів. Не вистачало не лише продуктів, але і одягу, взуття, товарів широкого вжитку. Відповідно до рішення влади, весь крам студенти мали отримувати у закритих розпродільниках, але більшість ВНЗ так і не змогла їх відкрити. Якщо ж це вдавалося, як, наприклад, у Сталінському гірничому інституті, необхідних товарів все рівно не було³⁶³. Тож питання постачання студентів промисловими товарами, навіть зошитами та олівцями, не було вирішено.

Матеріальні проблеми, як правило, студенти вирішували самостійно, по-можливості заробляючи гроші «хоч би на сякий-такий костюм, пальто й черевики...»³⁶⁴. У багатьох не було в що одягнутися і взутися: «Якби були промтоварні магазини, щоб купити одяг, взуття, білизну, різний крам... А їх немає... Жодного! ...»³⁶⁵. Тому всі були екіпіровані — хто як. Люди залишилися з проблемами кінця 1920-х — початку 30-х років, коли було ліквідовано НЕП та торгівлю. Б. Красовицький згадував, що його однокурсник не мав пальто і «йшов на заняття, обвішаний газетами, сколотими англійськими булавками»³⁶⁶. Шокувала студентів практика торгсинів, вітрини яких зачаровували асортиментом: «А в торгсині на вітрині, Є і сир, і ковбаса, А в радянськiм магазині — Повітря, сонце і вода». Студент-комсомолец Дніпропетровського інституту профосу Біловус обурювався таким станом: «Чому на вітринах висять пальто, а нам його не продають, якщо це така політика партії, то я не згоден». Йому студент Березняк — партієць, кинув репліку: «Це ж культурна торгівля»³⁶⁷.

Одягу, взуття, текстильної продукції не вистачало до кінця 1930-х рр. Мешканці Києва скаржилися, що перед магазинами одягу всю ніч стоять в чергах тисячі людей. Вранці міліція пропускала покупців в магазин партіями по 5–10 чол., котрі йшли «взявшись за руки (щоб ніхто не вліз без черги)... як в'язні»³⁶⁸. Тому студенти ходили в тому, що їм вдавалося випадково придбати, та ще й в межах куцого бюджету: «Коли бувало, йдемо разом вулицею — в картатих широких штанах (на Подолі поталанило придбати) і в своїх сіреньких кепочках, то зустрічні не раз поглядали на нас з явним чудуванням...»³⁶⁹. Кепка продовжувала бути атрибутом пролетарського студента: шилася вона з поширеного в ті часи дешевого «патріотику», мала вісім клинців і широкий козирок. Вихідці з села полюбили носити вишиті сорочки, принаймні, про це говорять спогади. Так, одеські студенти, у майбутньому відомі поети-сатирики, В. Іванович і С. Олійник, дали один одному клятку, що завжди, незалежно від моди, будуть носити, як талісман, українську вишиту сорочку³⁷⁰. Коли одного із них — Степана Олійника, звинуватили в «українському націоналізмі» і заарештували у 1931 р., речовими доказами були не лише зошит його віршів та конспекти лекцій, а й ... вишиванка! В сіренькому піджачку й сорочці-вишиванці з домашнього полотна ходив і студент Київського інституту соціального виховання Андрій Малишко³⁷¹. На групових світлинах тих часів завжди можна побачити молодь у вишиванках, вони вирізняються на тлі темно-сірих фабричного виробництва сорочок, жартома охрещених молоддю «смерть праям».

Вирізнятися від загальної маси зовнішнім виглядом, носити модні кльози й «бульдо», залишалось небезпечно. На таких студентів відразу ж звертали увагу, як, наприклад, на студента ХІНГУ, комсомольця із села Себка, котрий спочатку був тихий і скромно зодягнений. На ІІІ курсі вже було «важко пізнати в ньому колишнього Себка. Розкішно зодягнений, новісіньке пальто, костюмчик, шовкове кашне, прекрасний портфель»³⁷². Таких студентів починали звинувачувати в ігноруванні громадської роботи, у байдужості до боротьби робітничого класу, бо, наприклад, для комсомолки того ж Інгопу Зіни Антипенко від результатів цієї боротьби мало що зміниться: «Для неї жодної пари фільдеперсових панчо не прибавиться й не зменшиться, навіщо їй турбуватися?». Не може справжня комсомолка, «схиливши кокетливо набік голову» дрібно крокувати коридором

під «аристократку»³⁷³. Незважаючи на те, що вона походила із робітничої сім'ї і батько її був партійцем, така комсомолка оголошувалася «чужою» студенткою, відомо ж, що «в сім'ї не без виродка». Дівчата, які наважувалися робити манікюр, фарбувати губи, оголошувалися «брудом на полотнах епох», у яких «геній у шкапових чоботях» обов'язково забере студентський квиток:

Для тебе лишається воля

Носити чи ні пазурі

Та —

З ними до нашого воза

Не лізь!³⁷⁴

7. «Проблема хліба»

З кінця 1920-х рр. в повсякденне життя студентства входила лімітована система постачання, що спочатку стосувалося основних продуктів харчування. В постачанні студенти прирівнювалися до категорії робітників легкої промисловості³⁷⁵. Охоплення студентів громадським харчуванням щороку збільшувалося (у 1930 р. — 65%, а у 1931 р. — до 80%). В Одесі щоденними обідами забезпечувалися 95% студентів. Незважаючи на стрімке зростання кількісних показників, харчова якість обідів була набагато нижчою за встановлені норми і дорівнювала лише 450–500 калоріям, тобто задовольняла лише півнорми, а в деяких їдальнях не було і цього. Наприклад, у Харківській студїдальні № 13 та № 23 калорійність у квітні–червні 1931 р. досягла лише 200–300 калорій. Підвищення цін на харчування на 62% не вплинуло на стан його якості³⁷⁶.

Через неякісне харчування неодноразово виникали конфлікти, як, наприклад, у Харкові у 5-й, 7-й та 12-й їдальнях, коли студенти кидали їжу і йшли голодними³⁷⁷. Не випадково проф. Нежданов, показуючи на борщ у їдальні Харківського зоотехнічного інституту, говорив: «Цей борщ такий же поганий, як і вся Радянська влада»³⁷⁸.

«З усіх студїдальень кричать, — писалося в пресі, — що обіди несмачні, що макарони часто бувають кислі, ковбаси смердючі (Луганськ); що риба гнила, крупи прілі, горох з черв'яками (Ржищів) і т.д.»³⁷⁹. У Києві при колишньому Михайлівському монастирі, що став КУБУЧем, в їдальні № 5 щодня харчувалося близько 5 тисяч студентів. Обіди в ній з кожним днем погіршувалися: «Неприпустимо кислий борщ, завжди одна і та ж перлова чи гречана вонюча каша. І навряд чи половина студентів їдять ті обіди. Ходять голодні»³⁸⁰. А у Запорізькій їдальні № 5 всі кислі рештки вчорашнього дня подавали до столу під час сніданку й вечері, а то й обіду наступного дня³⁸¹, в іншій — цілий місяць без змін на обід подавали одну сою за 52 коп.³⁸² В їдальні Олександрівського сільськогосподарського технікуму студентів щодня годували «нічим не заправленою водою з кількома набряклими крупинками. Іноді варять гнилі огірки. І все це подається у брудній посуді обов'язково з мухами»³⁸³. Тож не дивно, що неодноразово фіксувалися випадки отруєння студентів³⁸⁴, а об'їдки часто складали половину обіду³⁸⁵.

Загальний стан їдальень у Харкові, Одесі, Києві та інших містах був надзвичайно поганий, багато приміщень не відповідали своїм призначенням, не мали устаткування і приміщень для зберігання продуктів. Тому на них падали

штукатурка, мухи, таргани, пилюка. Студіальня № 21 м. Запоріжжя знаходилася в льохові, її стіни і стеля були постійно мокрі, зі стелі просто на столи падали таргани³⁸⁶. Крім цього відмічався антисанітарний стан приміщень, підлога милася рідко, погано витиралися столи, казани зі стравами не накривалися, помий виливалися прямо під дверима. Посуд часто мився в брудній стоячій воді і витирався брудними рушниками. Крім «нормального» безладдя в їдальнях було повно собак. Перевірка напередодні нового навчального року (серпень 1934 р.) гуртожитків Харківського медінституту показала, що «в неприпустимому, антисанітарному стані знаходиться засолочний пункт при їдальні № 37 студтресту загального харчування, що обслуговує студентів Медінституту: в капусторізці повзали черв'яки, в соління кладуться неякісні огірки, на подвір'ї їдальні № 15 того ж студтресту відходи овочів лежали у відкритому зламаному ящику, тому там скупчувалося багато комах»³⁸⁷.

Як правило, студентські їдальні отримували залишки від робітничих та інших їдалень. Часто продукти в них були зіпсовані і недоброякісні (макарони з цвяхами, тухла риба, капуста тощо). В Одесі, наприклад, під час обстеження фабрики-кухні, було виявлено цілий ящик макаронів із сміттям, мишачими гніздами, непридатна для споживання прогіркла олія тощо.

Надзвичайно низькою була пропускна спроможність їдалень. У Харкові у 1931 р. на 37000 студентів (без нового набору в 15000) було всього 15 їдалень, що були розраховані на набагато меншу пропускну спроможність і студентам доводилося витратити багато часу на черги і часто залишатися без обіду³⁸⁸. У Голосієво на 3000 студентів була одна їдальня з пропускною спроможністю 1500, тож щоденно 400–500 осіб залишалися без обідів³⁸⁹, та ж проблема переслідувала і студентів Дніпропетровського медичного інституту³⁹⁰, а ВНЗ Донецької області взагалі не мали своїх їдалень. Час обіду не завжди був пристосований до розкладу занять, тому значна частина молоді не могла ними користуватися³⁹¹. Аналогічною була картина і в Луганську, де до їдальні з пропускною спроможністю 2000 осіб було прикріплено 5000.

Черга до їдальні — невід'ємний атрибут побуту радянського студента. З ідеологічної точки зору, черга була образом «тимчасових» труднощів, що їх переживала країна. З побутової і психологічної — повсякденна і рутинна неминучість, марна трата часу і привід для незадоволення. «Черги, бруд, погана їжа — так розшифровується формула студентського й громадського харчування» — написав студкор: колючий, гіркий, іронічний до болю насміх над собою. Черги до студентських їдалень вистроювалися довжелезні, коли б їх «поставити одну за одною в потилицю, то вийде шлях від Харкова до Полтави» — іронізував далі дописувач. Для того, щоб отримати сніданок, студенти змагалися, хто раніше встане у чергу, яка вже починалася о 4–5 ранку. В кінці лекцій змагалися, хто раніше залишить аудиторію для того, щоб зайняти чергу на обід³⁹². А для того, щоб швидко пообідати, треба було бути «великою нахабою й мати міцні кулаки»³⁹³. Залишиться студент голодним чи дістане можливість поїсти, часто залежало і від викладача — «щасливчиків», бувало, відпускали до закінчення заняття. А дехто особливого дозволу не чекав. П. Григоренко згадував, що він «як і всі, зривався з останньої лекції і, розмахуючи портфелем, біг вулицями Харкова до їдальні, як до фінішу. Призом був несмачний пісний обід. Але навіть

і ця жалюгідна нагорода, як і всякий приз, діставався далеко не всім. Я зовсім охляв, і мене дедалі більше охоплювало бажання повернутися в цех»³⁹⁴.

Незважаючи на погану якість харчування в їдальнях, студенти все ж готові були стояти в черзі кілька годин з надією на отримання обіду. Ніхто напевне не знав, скільки часу доведеться йому витратити на це. Так, в Одесі у їдальні № 68, 78 та 18 студентам доводилося чекати на їжу 1–2 години. Були випадки, що 50–100 курсантів Радпартшколи залишалися без обідів та сніданків. Донецькі студенти стояли в черзі по дві-три години³⁹⁵. А студенти Харківського зернового інституту поскаржилися П. Постишеву (27 січня 1935 р.): «В столовці бувають великі череди, так що приходиться ждати обід по 3 години й ставлення обслуговуючого персоналу столової до колгоспників погане»³⁹⁶. «Черга завжди була довга, — пригадував Ю. Кобилецький. — Стояли годинами та не без діла. Одні підчитували літературу до лекцій, інші ділилися досвідом і знаннями, дискутували, а то й жартували»³⁹⁷. Гострота проблем, що переслідували в молодості людину, з височини пережитого має тенденцію зглажуватися, й виснажуюче чекання в чергах, що колись обурювало, з роками стало овіюватися романтикою юності.

Сніданками та вечереми студенти були охоплені зовсім незадовільно. По Харкову, наприклад, з 30 тисяч студентів мали можливість отримати їх не більше 10 тис., в Одесі з 24 тис. — лише 8 тисяч студентів³⁹⁸.

Ложки, виделки, тарілки, чашки в студентських їдальнях на початку 1930-х рр. стали великим дефіцитом, тож крім величезної черги за обідами, студентам потрібно було ще постояти в черзі за ложками. На одну ложку претендувало декілька кандидатів. Студкор С. Шульга повідомляв, що в їдальні Київського інституту механізації та електрифікації, наприклад, на 500 студентів було лише 15 ложок і скільки ж тарілок, що створювало величезні черги³⁹⁹. У їдальні, що обслуговувала студентів Полтавського плодоягідного технікуму та навчального інституту свинарства на 1500 осіб було всього 40 мисок і 50 ложок⁴⁰⁰. В деяких їдальнях ложки видавали під заставу документів, тож коли їх отримували назад, знову вистроювалися черги⁴⁰¹. Через суцільний дефіцит у самих їдальнях одна черга стояла від каси до буфету, друга за хлібом. Черги за столами взагалі були звичним явищем — чекали, доки студенти звільнять посуд. А в їдальні Харківського авіаційного інституту один студент обідав, а три стояло за ним — не вистачало столів⁴⁰².

Голодні 1932–1933 рр. зачепили студентство лише краєм. «Навесні 1933 р. на вулицях Харкова лежали трупи померлих від голоду, але про це не говорили. Умирили в нас на очах діти — жадних коментарів»⁴⁰³. Студентам були виділені хлібні карточки. Як згадував С. Крижанівський, «на них ми нерегулярно одержували щось із 400 грамів хліба. Плюс вінегрет у студентському буфеті»⁴⁰⁴. Худо бідно, прожити було можна. Норми постачання студентства різних навчальних закладів хлібом відрізнялися. У Харкові вони мало таку диференціацію: у Педагогічному інституті отримували 400 грамів на день, у Хіміко-технологічному — 600, а у Авіаційному — 800⁴⁰⁵. У Бердянську студенти індустріального та медичного технікумів отримували 600 грамів хліба на день, а педагогічного — 300⁴⁰⁶. Та не всі могли отримувати хліб щодня, одні студенти не бачили його по три-чотири дні, інші підробляли хлібні карточки, після чого

здобуток несли на базар і збували «в тридцять-три дорога»⁴⁰⁷. Спекуляція була характерною для цієї епохи, як і моральне засудження її.

У цей час повсюди фіксувалися випадки зменшення норми видачі хліба як студентам, так і професорсько-викладацькому складу. Наприклад, у Шосткінському хімікотехнологічному інституті з 15 березня 1933 р. «студенти отримують зменшену норму хліба — замість 600 гр. — 400, зараз пропонують довести її до 300 гр.»⁴⁰⁸. Крім того, не видавався хліб утриманцям студентів і викладачів. Постанова про постачання студентів, видана Наркомом постачання 5 лютого 1933 р., всюди порушувалася. Ректор КДУ Д.Ф. Мельников у серпні 1933 р. клопотався, що «Київський облснаб припинив видавати хліб для студентської їдальні Київського державного університету, а також всі інші продукти (крупа, борошно). Їдальня університету, що обслуговує 2000 студентів і відпускає щодня 5000 гарячих страв, не одержує на сьогодні ні хліба, ні жодних продуктів»⁴⁰⁹.

Правління інститутів намагалося виправити тяжке матеріально-побутове становище, та лише деяким вдавалося якось налагодити постачання. Наприклад, у Київському енергетичному інституті було налагоджено власну харчову базу завдяки двостороннім угодам. Бригада студентів інституту електрифікувала Конотопський радгосп, натомість інститут одержав 800 пудів картоплі, 700 пудів капусти, 10 пудів олії, 15 пудів мяса, 40 діжок квашених баклажанів та огірків. Це й же радгосп утримував інститутські кролятник та свинарник. Аналогічна угода була складена і з містечком Комари (БСРР), за електрифікацію якого інститут одержав 3000 пудів картоплі⁴¹⁰. Смачні обіди мали і студенти Київського лісотехнічного інституту, де було широко організоване децентралізоване постачання на основі договорів з колгоспами. «Увечері та вранці є за дешеву ціну гарячі страви, пряники, цукерки, пироги, повидло, молоко. Незабаром до меню буде занесено м'ясо кроля, що за нього так піклується зараз адміністрація та профком»⁴¹¹. З усіх архівних документів і матеріалів публіцистики наведені свідчення були скоріше винятком, ніж правилом для реалій початку 1930-х рр.

У 1933 р. неодноразово піднімалися питання раціоналізації праці у їдальнях, щоб студент витрачав не більше 30 хвилин на обід⁴¹². На Всеукраїнській нараді завідуючих обласними відділами народної освіти (18 лютого 1933 р.) говорилося про значення організації при навчальних закладах господарств з метою покращення постачання і побуту студентства⁴¹³. Передбачалося у 1933 р. засіяти не менше 8588 га харчових культур, відповідно до постанови РНК УСРР від 10 квітня 1933 р. «Про розвиток приміських господарств вишів, втишів і технікумів»⁴¹⁴. Навчальним закладам рекомендувалося добиватися виділення землі під городи, засівати, обробляти і збирати самим урожай для харчування студентів.

Одним інститутам вдавалося отримати землю, наприклад, для Дніпропетровської області під студентські городи виділили 1200 га землі, Донецький гірничий інститут мав 40 га землі під городи і потрібну кількість насіння картоплі і кукурудзи, а також 60 га приміського господарства, де планувалося вирощувати картоплю, капусту та помідори. Насіння студенти також мали заготовляти самі. Питання це вирішити було складно, інколи доводилося їхати

за картоплею для посадки в Білорусію⁴¹⁵. Студенти дніпропетровських ВНЗ їздили на заготівлю картоплі у Вінницьку та Чернігівську області. Та в більшості випадків вони приїжджали ні з чим. Ще важче було вирішити проблему орання землі. Навіть у випадку, коли КУБУЧі виділяли для цієї мети коней, годувати їх інститути не були спроможні. МТС же вимагали за свої послуги нереальну для інститутів ціну. Наприклад, Сурсько-Литовська МТС готова була допомогти Дніпропетровському гірничому інституту зорати землю за 75 руб., 10 пар взуття, 3 пари чобіт, 10 костюмів і плюс до того, харчувати трьох робітників протягом року. З представників медичного та будівельного інститутів вимагали ще тонну дерті та 25 кг масла. У будівельному інституті підраховали, що за орку 50 га землі їм довелось би заплатити 8000 руб.⁴¹⁶ Більшість київських ВНЗ землю так і не змогли отримати в приміській смузі. Голова профкому Київського сільсько-господарського інституту ґрунтознавства та хімізації Розенфельд повідомляв, що «зараз інститут опинився в умовах, коли примушений шукати землю під самодіяльний город в інших районах»⁴¹⁷. Обласні земельні управління не відводили землю навіть для навчальних радгоспів. Та й взагалі навчальні господарства у більшості ВНЗ були у дуже незадовільному стані. Професори Харківського зоотехнічного інституту на лекціях відзначали, що «на наше господарство не можна рівнятися, не на нього навчатися»⁴¹⁸. Картопля тут була заражена грибок, кормовий буряк майже весь пропав, корови хворіли туберкульозом, конюшні не впорядковані, телятники — не побудовані, інвентар валявся під відкритим небом. Запчастини від тракторів і косарок кралися і потім продавалися цьому ж господарству⁴¹⁹.

Пропонувалося також при їдальнях та інститутах організувати свинарники, кролятники, відгодівні пункти, оскільки залишалося багато недоїдків. У ХАІ, наприклад, для покращення харчування студентів, інститут організував кролятник на 197 кролів та свинарник на 75 свиней, утворив свій город і мав ділянку в радгоспі «Більшовик». Студенти через два-три дні отримували м'ясо на обід⁴²⁰.

У 1934 р. у багатьох вишах справа постачання студентів продуктами почала налагоджуватися. Великий урожай з власних підсобних господарств інститутів Дніпропетровська при правильному використанні зміг би задовольнити потребу в харчуванні на 30–35%⁴²¹. Ускладнювало вирішення проблеми відсутність їдалень у самих інститутах, тож продукти, вирощені на студентських грядках, використовувалися й для інших громадян міста⁴²². Директори клопоталися про відкриття їдалень саме при навчальних закладах.

Покращення якості харчування відзначалося майже у всіх київських інститутах, частіше видавалися м'ясні обіди⁴²³. У КДУ, наприклад, добилися того, що студент стояв в черзі за обідом не більше 20 хв.: видавалися спеціальні перепустки для їдальні, встановлювалися черги і час обіду для кожної групи. Тай саму їдальню було приведено в належний вигляд: покладено паркет, встановлено відповідну кількість столів, забезпечено посудом⁴²⁴. Хоч, звичайно, проблем залишалося багато, а у педагогічному і індустріальному інститутах, питання так і не було вирішено⁴²⁵. У надзвичайно тяжкому становищі залишалося також питання організації харчування студентів Одеси⁴²⁶.

Лише у дні святкування річниць революційних свят молодь могла відвести душу — для студентських буфетів відпускалися «дефіцитні» продукти: бутерброди з ковбасою, сиром, маслом та ікрою, котлети рублені, м'ясо жарене, риба в маринаді, всілякі пиріжки, віденські булочки, тістечка та багато іншого. У Харкові, наприклад, у дні жовтневих свят 1933 р., для студентських буфетів було відпущено 180 тис. порцій цих продуктів⁴²⁷. Крім того, на шістнадцяті роковини Жовтневої революції всі студентські їдальні мали працювати і у вихідні дні, а 6 і 7 листопада всі студенти отримували покращене харчування — гарячий сніданок (м'ясна страва і чай), обід із трьох блюд — м'ясних і солодкої⁴²⁸.

У той же час в будні мали місце отруєння студентів обідами, чи роздача попсованих продуктів, наприклад, оселедців з черв'яками⁴²⁹.

З початком 1935 р. стан харчування студентів почав знову різко погіршуватися. У Києві і Харкові негативно відбилася на ньому ліквідація трестів громадського харчування студентів і передача студентських їдалень та буфетів у відання трестів народного харчування⁴³⁰. Страви виготовлялися низької якості і за високими цінами. У Києві, наприклад, у 1934 р. в обід, що коштував 65 коп., додавалося 20 грамів жирів, то у наступному — лише 15–17 грамів. За нормою, в м'ясний обід вартістю 1 руб. 20 коп., потрібно було класти як мінімум 85 грамів м'яса, фактично ж у другі блюда клалося по 40, а то й 30 грамів. Робилося це таким чином: у Лісотехнічному інституті м'ясних продуктів видавали на 460 порцій, а виготовлялося з них 580 порцій. У Сільськогосподарському інституті м'яса було видано на 100 котлет, а виговлено 175, замість 150 порцій борщів виготовлено 230 борщів⁴³¹. Калорійність обідів також знизилась: в їдальні Зернового інституту — з 530 до 490, Індустріального — з 617 до 492, Медичного — з 805 до 480 ккал.

У багатьох їдальнях Києва, Харкова, Одеси дорогих порційних обідів вартістю до 2 руб. 50 коп. виготовлялося значно більше, ніж звичайних загальнодоступних. Ціни в буфетах були також дуже високі, оскільки націнка на продукти становила 20%. Та й основними продуктами тут були чорний хліб, вінегрет, гаряча вода, ласощі. М'ясні вироби бували дуже рідко і за найвищими цінами, студенти купувати їх просто не могли собі дозволити. Білого хліба ні в буфетах, ні в студентських їдальнях майже не бувало.

Оскільки студентським їдальням дозволялося отримувати продукти тільки через сектор постачання тресту, все, що вирощувалося самими студентами у господарствах при інститутах, купувати було категорично заборонено. У той час, коли, наприклад, Харківський машинобудівний інститут міг продати своїй їдальні м'ясо першосортне свиняче по 5 руб. 70 коп. за кілограм, трест відпускав м'ясо далеко не першої якості по 7.30 за кг. У Києві Нархарч оцінював картоплю по 43 коп. за кілограм, а інститути пропонували по 20 коп., масло відповідно 15 і 8 крб., яблука — по 2.20 і 1 руб., огірки — по 12 і 7 коп. Інститути, які могли б задовольнити 50–60% потреб в основних харчових продуктах, у результаті такого господарювання вимушені були продукти з своїх господарств віддавати на сторону. В той же час вони надавали їдальням помешкання, опалення, освітлення, посуд, робили поточний ремонт і при цьому сплачували трестам по 25 коп. на студента «амортизаційних»⁴³².

Заручниками цієї політики були студенти, які ледве могли звести кінці з кінцями. Вартість харчування в день їм обходилася у 1935 р. приблизно в 2 руб. 40 коп.: сніданок — 40 коп.; обід — 1 руб. 20 коп.; вечеря — 40 коп.; хліб — 40 коп., на місяць це становило 72 руб. Середня стипендія в той час коливалася від 55 до 90 руб. Таким чином, кошторис студента був дуже напружений. У кращому випадку багатьом доводилося їсти або першу, або другу страву. На цілий обід коштів не вистачало. Великим щастям на сніданок було мати чорний хліб з цукром: «І ось обмочуєш хліб у великому жерстяному кухлі з кип'ятком, потім у цукор-пісок — і їси. І весь сніданок...»⁴³³. Проте значна частина не могла собі дозволити навіть таких маленьких сніданків. «Студенти сидять голодні бо видають лише 1 руб. в день та й то нема де купити хліба», такі скарги П. Постишеву були не рідкістю у 1935 р.⁴³⁴ Під час обстеження у 1937 р. студенти говорили, що після отримання стипендії «поживеш, пообідаєш 10–15 днів, а потім сильно скорочуєш їжу, сили відновлюєш більше сном, що відбивається на якості навчання»⁴³⁵. О. Соловей згадувала, що «з грішми завжди було су-тужно. Якщо кортіло зайвий раз піти до театру, то тиждень не снідали, від-кладали на квиток. І якимось так виходило, що постили ми перманентно»⁴³⁶. На вечерю, якщо пощастить, «пили студентський голочай (кипячену воду без заварки й цукру) з кусником якоїсь ковбаси й шматочком хліба (була ж карткова система) ... І так день у день»⁴³⁷. Інші згадували, що через нестачу грошей «вечерю частіше за все — «відмінємо» — добровільно — як «буржуазний пере-житок»⁴³⁸.

Скасування карткової системи, очевидна тріумфальна хода індустрії країни викликала у радянських людей гордість і захоплення. «Жити стало краще, товариші, жити стало веселіше» — знаменита сталінська фраза лунала повсюди, переконуючи мільйони в настанні в країні щасливого і заможного життя. Основна маса студентів не відчула цього покращення, без карточок «більше 600 грамів хліба дістати не можна»⁴³⁹ і навіть у кінці 1930-х рр. вони були «в більшості своїй позбавлені можливості обідати щодня»⁴⁴⁰, «були вічно голодні»⁴⁴¹, тож миттєво відреагували: «Жити стало краще, Жити стало веселее — Шея стала тоньше, Но зато длиннее!». Тисячі радянських громадян дякували «щасливому товаришу Сталіну за наше дороге життя!» — всі поточні пропа-гандистські гасла піддавалися переробкам, бо, за словами одного із студентів того часу, «єдиним засобом протистояння гримасам сталінського часу була у нас іронія, випробуваний засіб...»⁴⁴². Звичайно, були студенти, які мали можливість нормально харчуватися. Це перш за все ударники, спортсмени, тобто ті, на котрих потрібно було рівнятися решті. Для обраних при ідальнях організовували спеціальні зали ударника. О. Буревій згадувала: «Обіди в ідальні були «погані» і «кращі». Кращі давали в окремі кімнати за перепустками або талонами»⁴⁴³.

Конкретні страждання розгубленої чи забутої всіма окремої людини тонули в стосах бюрократичних наказів і постанов, спрямованих покращити життя студентства, але в дійсності маючих зворотній ефект. Владу більше цікавило те, що «в жодному виші не проведено пояснення харчових, грошових і житлових труднощів»⁴⁴⁴ та негативне або байдуже ставлення студентів до політнавчання, а не шляхи ліквідації численних проблем. Тому «залишки і недоброякісні обіди» переслідували молодь протягом всього десятиліття, примушували вдаватися до

всіляких вигадок, щоб мати можливість якось зводити кінці з кінцями і при цьому ще й встигати навчатися.

8. Гуртожиток у повсякденності студента

Проблема житла в ті часи була не менш гостра, ніж «проблема хліба». Незважаючи на щорічне збільшення житлової площі, відсоток забезпечення нею студентів залишався незадовільним. У 1929/30 н.р. у Харкові гуртожитками забезпечувалися лише 40,7% студентів, причому цей відсоток практично не зростав (у попередньому навчальному році він становив 40,2%)⁴⁴⁵. Пролетарська частина студентства України була забезпечена житлом на 63,5%, у окремих вузівських центрах цей відсоток був таким⁴⁴⁶:

Місто	Загальна кількість студентів	Робітників і селян	Кількість забезпечених житлом	У відсотках
Харків	13194	7005	5499	78,5
Київ	13640	9376	4272	45,6
Одеса	8465	5034	3599	71,5
Дніпропетровськ	4792	2872	1886	65,4
Миколаїв	728	499	342	68
Вінниця	915	616	500	86
Інші	20169	14432	11016	76,4
Разом	61908	39835	27114	63,5

Нерідко гуртожитки знаходилися дуже далеко від навчального закладу, а то й за містом, й у цілому проблеми не вирішували. Всі вони були перевантажені, середня норма на одного студента становила 4,5 кв. м (Харків, Одеса), 4,1 кв. м (Київ), 4,2 кв. м (Дніпропетровськ). У той же час у них проживала значна частина сторонніх.

Багато пролетарських студентів і робітфаківців не мали й таких умов життя. Тим, кому доводилося жити десь за містом у неопалюваних руїнах, самий необладнаний гуртожиток здавався «тихим куточком». Але й вони зауважували: «Хоча потрібно зізнатися: 80–90 чоловік в одній купі, цілковита антисанітарія, яка тільки може бути у студентів кількістю 90 чоловік у кімнаті, при такому скупченні, звичайно, навчатися не розраховуй, та ще людині з розкитаними нервами, але це нікого не стосується»⁴⁴⁷. П. Григоренко так описав своє життя в так званому «гуртожитку»: «А трудність поставленого завдання [покращення якості навчання — *О.Р.*] ускладнювалась ще й умовами життя. В залі клубу (на 500 сидячих місць) поселили не менше 200 студентів. Кожний з них робив, що хотів. Тому зала цілодобово вирувала, як киплячий казан. Згорбившись на своєму матраці, я розв'язував математичні задачі і так заглиблювався в них, що не помічав нічого навколо себе, жив своїм життям»⁴⁴⁸.

Для вивчення побуту студентства вкотре у січні 1930 р. була створена спеціальна урядова комісія, яка уже в квітні констатувала, що «житлові умови

пролетарського студентства надзвичайно тяжкі», пропонувалося вжити негайних заходів для їх поліпшення⁴⁴⁹. Було навіть укладено угоди з окрвиконками — Київським, Дніпропетровським, Луганським, Миколаївським, Одеським і Харківським на побудову студентських гуртожитків і для розміщення прийому 1929/30 н.р. Гарна річ — угода, та проблеми так і не були вирішені, оскільки міськради виділяли приміщення, абсолютно непридатні для житла, що викликало велике обурення серед студентства і про що неодноразово писалося у часописах. Студенти Дніпропетровська скаржилися: «Де тільки є якесь поламане, вільне приміщення, колишні крамниці — КОПОПОУЧ вселяє туди студентів, обіцяючи зробити ремонт, але часто-густо помешкання ремонтуються самими лише словами⁴⁵⁰. У багатьох таких приміщеннях санітарні органи категорично забороняли організувати навіть тимчасові гуртожитки, як, наприклад, у виділених для розселення студентів Харкова бараках та підвалах по вул. К.Лібкнехта⁴⁵¹. У Києві для гуртожитків були виділені міськradoю призначені для знесення напівтемні, сирі приміщення, що були виробничими підприємствами чи бараками⁴⁵². Бараки взагалі були досить розповсюдженим житлом сталінської епохи, вони будувалися як тимчасове помешкання, проте жити там доводилося роками. Так, більшість студентів м. Сталіно було розміщено саме в гуртожитках барачного типу⁴⁵³. У Харкові, в бараках на Григоровському шосе не було освітлення, матраців і ковдр, приміщення не прибиралися і не охоронялися⁴⁵⁴. Тож не дивно, що там обікрали сонних, стомлених студенток, забравши 10 пальт і різний одяг⁴⁵⁵. «Устаткування та обладнання студентських гуртожитків незадовольняюче — вказувалося у звітах. Значна частина студентів немає ковдр. Постільної білизни немає зовсім. Не у всіх гуртожитках є залізні ліжка. Недостатнє устаткування столами, стільцями»⁴⁵⁶.

Проблема отримання гуртожитку виникала у студентів щорічно. Повертаючись на навчання, доводилося знову й знову клопотатися про поселення: «Невже не можна зробити так, щоб повернувшись на навчання, студент зміг би прямо йти в те помешкання, де жив минулого року, не ночуючи ні на вокзалі, ні під парканами. Коли вже припиниться між студентами боротьба за існування? — Дайте нам людські умови, — вимагають сотні пролетарського студентства...»⁴⁵⁷. Нерідко траплялися випадки самозахоплення кімнат, особливо у нових гуртожитках. Так вчинили, наприклад, 49 студентів ВНЗ Харкова, які самовільно вселилися до новозбудованого гуртожитку. Причому разом з ними в загальних кімнатах мешкали і їхні дружини, діти і навіть інші родичі⁴⁵⁸. З самозахопленнями намагалися боротися, наприклад, студента Інституту організації територій В.О. Невідомського 2 лютого 1933 р. за відмову звільнити кімнату в БПС, в яку він самовільно вселився, було виключено зі складу студентів із зняттям стипендії. Проте наказом від 8 серпня 1933 р. його вже було призначено комендантом гуртожитку, оскільки попередній недбало ставився до своїх обов'язків⁴⁵⁹.

Щоб якимось чином вирішити проблему житла, під гуртожитки передавалися різні непристосовані для цієї мети приміщення — казарми, клуби, більярдні. Нові функції, що не входили в плани ідеологів і діячів мистецтва на момент спорудження, одержали також і багато культових споруд. Ще у 1920-х рр. студентськими гуртожитками стали Лаврський музей і знаменитий Михайлівський

собор у центрі Києва, у Харкові — шкільна церква на вул. Артема, університетська церква і Каплунівська церква. Жити тут було дещо краще, ніж у бараках, але не набагато — збереглося багато описів цього життя. В Каплунівській церкві, яку передали для тимчасового розміщення студентів у 1929 р., «густо стоять одне біля одного брудні, цупкі, заялозені ліжка, що їх, мабуть, зберігались з часів воєнного комунізму. Не на всіх ви побачите матраци та ковдри — це мало не розкоші. З 210 студентів, що живуть у церкві, багато сплять просто на підлозі, бо не вистачило ліжок. Підмостивши під грішне тіло пук соломи, вкрившись якоюсь ганчіркою, поклавши під голову кулак, так і сплять студенти. Пробували топити, але пічі ремонтувались останній раз щось за часів Олександра II — насунув такий дим, немов ховрахів викурюють, і довелось студентам лишити цю вигадку. Навіть столів немає в достатній кількості. На всіх 210 студентів — 3–4 столи. Ніде ні поїсти, ані почитати і доводиться все це робити студентам на ліжкові — як максимум зручностей і просто на підлозі — це мінімум. І дуже вражає картина, сидить, по-турецькому зігнувшись, студент і займається, а над ним церковний напис: «Боже милостив буди мне грешному»⁴⁶⁰. У той же час за це приміщення — «за пропис, картки тощо за підрахунок одного студента здерли щось 120 крб.». У Михалівському соборі в Києві «найщасливіші жили в монастирських келіях, спали іноді по двоє на ліжках, але ж у тиші: стіни товсті, з кімнати в кімнату звуки не пробивалися»⁴⁶¹.

У переважній більшості гуртожитків відзначалася недопустима скупченість, часто доводилося спати двом студентам на одному ліжку, траплялися навіть випадки, коли молодь спала по черзі⁴⁶². Меблями кімнати забезпечені були недостатньо, не вистачало наволочок та простирадл, матраців, ковдр⁴⁶³. У 1935 р., наприклад, за даними НКО майже всі інститути постільними речами не були забезпечені, придбання шаф та подушок з кошторису зовсім виключалося⁴⁶⁴.

Тож скарги на умови проживання стали повсякденною практикою. Причому на тісноту практично не скаржилися, таке становище стало «модним», більшість вражала байдужість до їхніх проблем, «неспівчуття, нерозуміння, мовчазне посмикування плечима, а іноді і схибні зневажливі посмішки»⁴⁶⁵: «Вже другий місяць студенти Гуманського плодоягідного інституту сплять на табуретах, або на голих дошках. Немає ні соломи, ні матраців — про ковдри і простирадла ми не згадуємо. Поки було літо сяк-так можна було перебиватися. Спали на дворі і вкривалися голубим небом. А тепер — не знаємо, що й робити. Дирекція не звертає на нас ніякої уваги»⁴⁶⁶. Коли декілька студенток ХІНО, що мали потребу у гуртожитку, звернулися до проректора з господарської роботи за допомогою, у відповідь почули: «Збирайте свої речі і йдіть на вокзал»⁴⁶⁷.

Значне збільшення контингенту прийому у 1930/31 н.р. до 45585 осіб перетворило ситуацію в катастрофічну, оскільки союзним урядом було відпущено кредит на будівництво гуртожитків у сумі лише 2 300 000 крб. (НКО просив 10 000 000), який мав спеціальне призначення для м. Харкова. Отже, він повинен був більш-менш задовільнити вирішення житлового питання для харківських студентів. У решті ж міст України, особливо у Києві, Дніпропетровську, Одесі й Миколаєві, становище залишалось, як і раніш, напруженим⁴⁶⁸. У таємній постанові бюро ХМПК від 7 квітня 1931 р. констатовалося, що «стан з розміщенням

студентів у м. Харкові впирається в надзвичайно великі труднощі мешкальної кризи та набирає загрозливого характеру», в результаті чого може бути зірваним наступний прийом⁴⁶⁹. У цілому по Україні близько 20 000 студентів нового прийому ще можна було якось розселити, решту 20 000 забезпечити житлом можливості не було. А залишити таку кількість без житла означало зірвати прийом і зробити неможливим виконання затвердженого РНК плану підготовки кадрів⁴⁷⁰. Інститутам рекомендувалося виявляти вільну площу по ВНЗ та ДПС і проводити при поселенні самий жорсткий соціальний відбір.

Справу розселення значно ускладнювало невиконання місцевими органами відповідних постанов уряду про забезпечення житлом сімейних студентів за рахунок загального міського фонду (постанова ВУЦВК від 2.01.1929 р. і РНК від 13.10.1929 р.) та про адміністративне виселення з студгуртожитків сторонніх осіб (постанова ВУЦВК від 12.06.1929 р.)⁴⁷¹. Досить часто сторонні особи в студентських гуртожитках займали майже половину площі. Наприклад, у гуртожитку Харківського технологічного інституту на вул. Каплунівській, 6, студентам належало 57 кімнат, а приватним мешканцям — 41 (42% всієї житлової площі)⁴⁷².

У великих містах виселення сторонніх мешканців було проведено повністю. В Одесі і Дніпропетровську — на 43%. У Харкові цю директиву зовсім не виконали. Міські ради забороняли міліції проводити виселення в тих випадках, коли для виселених громадян не відводилися інші приміщення. Сталінська міськрада порушила питання про виселення сторонніх осіб навіть перед ЦК. Тут студентські гуртожитки відбиралися для розміщення різних установ та осіб, було виселено з гуртожитка навіть парттисячників і відібрано куплене приміщення у будівельного технікуму. В гуртожитку Горлівського гірничого технікуму жили співробітники Артемвугілля. У будинку професорів Сталінського гірничого інституту в дев'ятнадцять кімнат заселили співробітників міських і обласних організацій⁴⁷³.

У той же час студентам доводилося жити, де доведеться. Наприклад, критичне становище у 1931/32 н.р. констатувалося в інститутах Дніпропетровська. У медичному більшій частині студентів не вистачало житла, тому молодь була розміщена у залах і аудиторіях⁴⁷⁴. У гірничому новий прийом не був забезпечений гуртожитком повністю і студенти були поселені в аудиторіях⁴⁷⁵. У наступному році проблема залишилася невирішеною: гірничий інститут поселив 450 чоловік в лабораторії та в навчальних приміщеннях; 91 студентів-медиків мешкали у спортивному залі і спали по двоє на одному ліжку. В Інституті профосвіти на 338 студентів було лише 138 матраців, а у педагогічному технікумі на 117 чоловік всього 19 ковдр. Студентам доводилося зсовувати по три ліжка і п'ять-дев'ять чоловік вкривалися однією ковдрою. Через житлові проблеми навчальні заклади втрачали студентів. В електромеханічному технікумі, наприклад, із 52 студентів I курсу покинули навчання 24, із 32 II курсу — 12⁴⁷⁶. У Харківському інженерно-економічному інституті зернового господарства за два місяці відсіялося 62 студента⁴⁷⁷.

В інших містах проблеми були аналогічними. У Сумському інституті соціального виховання, наприклад, осінній і весняний набори (всього 340 студентів) зовсім залишилися без гуртожитку⁴⁷⁸. До студмістечка Голосієве, яке знахо-

дилося в п'яти кілометрах від Києва, був відсутнім трамвайний чи автобусний зв'язок. 500 студентів і більшість викладачів жили в Києві і для них було виділено лише один автобус на 35 чоловік, тож відзначалося «хронічне запізнювання» на заняття. У гуртожитках часто не було води та світла. До початку 1933/34 н.р. було відремонтовано лише один гуртожиток, студентів вселяли туди поступово, по мірі підготовки кімнат, тому їм доводилося жити у вологих кімнатах. Оскільки не вистачало білизни, студенти спали на голих матрацах по двоє на ліжку, щоб зігрітися, вкривалися верхнім одягом⁴⁷⁹. Тут не було бані, поліклініки, водопроводу і каналізації, тому використовувалася вода з застоєних ставків.

Будівництво нових гуртожитків відбувалося досить повільно. Перевірка, яка проводилася у жовтні 1933 р. у Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Одеській областях та м. Харкові показала незадовільний хід будівництва. Наприклад, у Дніпропетровській області новий гуртожиток зводився лише в Кривому Розі для студентів педінституту, та й те було зірвано завдяки поганій роботі будівельної контори «Укржитлобуду», не зважаючи на наявність будівельних матеріалів. У решті гуртожитків ремонт затягнувся, новий набір не було забезпечено житлом. Більшість студентів так і мешкала в непридатних приміщеннях⁴⁸⁰. Обладнання залишалося незадовільним: тумбочками гуртожитки були забезпечені на 10%, стільцями — на 50%, етажерок бракувало зовсім, та головною проблемою все ж була недостатня кількість білизни.

Вище ми говорили про те, що на будівництво гуртожитків Харкова було відпущено у 1930/31 н.р. спеціальний кредит, який мав більш-менш задовільнити вирішення житлового питання для студентів міста. Почалося спорудження широковідомого Гіганта (хоч і тут були ускладнення з затвердження будівельного і фінансового планів, одержанням дефіцитних будівельних матеріалів, тощо). Та все ж для повного забезпечення житлом студентів столиці одного Гіганта не вистачало, тож почалося будівництво Гіганта другої черги, яке постійно затягувалося через дефіцити матеріалів. Передбачалося також будівництво нового Гіганта на 2 500 чоловік і 20 опалюваних бараків. Плани будівництва цих та інших гуртожитків постійно зривалися. Не вистачало робітників і будівельних матеріалів, які в ті часи стали дефіцитними (цемент, алебастр, ліс, скло, гвіздки, залізо для дахів, радіатори, труби для газового опалення та водопроводу — майже все)⁴⁸¹.

З року в рік констатовалося, що «можливості розміщення залишилися минулорічними, як і площа для навчальних занять. Наявні приміщення не відремонтовані і знаходяться в антисанітарному стані»⁴⁸². Невпорядкованість гуртожитків, бруд і розруха в кімнатах породжували відповідну поведінку студентів, які жили в них. Паління в переповнених кімнатах і плювання на підлогу стало звичним явищем побуту. Всілякі обстеження студентських гуртожитків рік у рік виявляли низку «ненормальних явищ у стані самих гуртожитків і в умовах проживання в них, причому ці явища викликалися не стільки обмеженою матеріальною базою гуртожитків, скільки недбалим і некультурним ставленням самих мешканців. У коридорах і кімнатах спів, шум, що заважає роботі й відпочинку самих студентів. У кімнатах бруд: у кутках сміття, стіни покриті написами, не провітрюються, у них перуть і сушать білизну»⁴⁸³.

Для студентів були розроблені спеціальні правила поведінки у гуртожитках, в яких говорилося, наприклад, що «викидати сміття й виливати помий за вікно забороняється». Категорично заборонялося «курити цигарки в кімнатах [...], плювати на підлогу в коридорах, кімнатах і сходах [...], тримати під ліжком сміття й непотрібні речі й розгортати брудну білизну [...], залишати стіл для занять неприбраним після їжі, залишати продукти розкиданими й ненакритими, чистити взуття й витрушувати одяг у кімнаті»⁴⁸⁴.

Наказами по інститутах від студентів вимагали дотримуватися чистоти в кімнатах, аж до застосування адміністративних заходів⁴⁸⁵. В одному із них ми читаємо: «У кімнатах студенти повинні додержуватися чистоти: не спати на ліжках в черевиках, мити підлогу»⁴⁸⁶. Комендантів зобов'язували повідомляти дирекцію про студентів, які порушують дисципліну. Студентці ХІОТ П. Акіменковій, наприклад, за неодноразове невиконання розпоряджень коменданта (розпалила в коридорі примуса і напустила диму, викидала недоїдки в раковину умивальника, в неї жили мешканці, які не мали ніякого відношення до інституту) було винесено догану з попередженням⁴⁸⁷. З середини 1930-х рр. за систематичне порушення внутрішнього розпорядку гуртожитків, бешкетування, непристойну лайку, псування державного майна студентів позбавляли права на гуртожиток. А за куріння в недозволених місцях виносили догани⁴⁸⁸.

З кінця 1920-х рр. у гуртожитках стало модним проводити конкурси на кращі й гірші кімнати, але комісіям в основному довелося бачити більше поганих. Як і раніше, говорилося, що «у кімнатах панує брудний мат, чиститься взуття, плюють на підлогу. І найстрашніше, що це не випадковість, що це вже звичка»⁴⁸⁹. Під час обстеження кімнат Артемівського будинку пролетстуду, деякі справляли враження «що тут відбувся погром чи пожежа. Підлога брудна, незаметена. На столі ворохи скибок і недоїдків хліба, пляшки з під кефіру, ворохи паперу... Лунає безперестанний мат...»⁴⁹⁰. У такому хаосі деякі студенти навіть не помітили комісію — грали у карти.

Поганий санітарний стан відзначався навіть у новозбудованих гуртожитках, таких як відомий Гігант, де мешкало 465 чоловік і який був мрією чи не кожного студента. Тож, щоб навести порядки, тут у вересні 1934 р. до кожного поверху прикріпили старосту-комсомольця, випускали бюлетені, а при підведенні результатів конкурсу профорганізація обіцяла навіть видати премію — 1500 руб. за кращі кімнати, але не дала. Довелося виділити кошти на премії із тих 10000 руб., що передбачалися на обладнання⁴⁹¹.

До середини 1930-х рр. підтримувати порядок було проблематично через холод в кімнатах, відсутність води, невлаштованість території. Так, в одному з кращих студентських гуртожитків Харкова — «Толкачівці», вода у трубах замерзла і полопались радіатори: «Туляться студенти в холодних кімнатах, не вмиваючись біжать в інститут, сплять взуті та одягнені». Дирекція Інституту підпрофосвіти вимушена була надати всім студентам I, II і III курсів відпустку, залишитися мали право лише емігранти та вихованці дитячих будинків⁴⁹². Така ж картина спостерігалась і в Києві. Наприклад, у гуртожитку агропедагогічного інституту не топилося з осені, тому студенти, щоб обігрітися, палили в кімнатах примуси. Тепла від них було небагато, а дихати — важко. Через відсутність води для споживання брали воду з ям⁴⁹³. Студенти багатьох навчальних закладів

скаржилися П. Постишеву на нестерпні умови життя, наприклад, шеститисячники Красноградського агротехнікуму 26 лютого 1935 р. писали, що вони «не мають можливості відвідувати баню, кіно. Білизна переться не регулярно, нічим платити. Декілька декад не міняємо білизну. Простині, наволочки по місяцях не перуть, а коли віддаємо в стірку, спимо на голих матрацах. Студентські гуртожитки обкрадаються ворами. Вурки часто на вулицях оббирають студентів, ріжуть пальто тих, хто обороняється від нападу. Крадуть в роздягальнях пальто, фуражки, шапки»⁴⁹⁴. Багато гуртожитків до кінця десятиліття не відповідали найелементарнішим вимогам: у 1937 р. студентів Харківського інституту інженерів транспорту заїдали клопи, не проводилася дезинфекція, через відсутність води доводилося умиватись в інститутах⁴⁹⁵. А в гуртожитку Одеського індустріального інституту на вул. Островидова була відсутня вода, не працювала каналізація, більшу частину часу студентам доводилося навчатися при гасовому освітленні⁴⁹⁶.

В інших, завдяки організації громадськості для вирішення проблеми, вдалося добитися покращення життя і навіть очистити двори від сміття. Студенти Харківського медичного інституту висадили 3000 дерев на подвір'ї гуртожитку, розбили клумби, а також провели водопровід по вул. Пушкінській⁴⁹⁷. Правління Київського хіміко-технологічного інституту харчової промисловості повідомляло, що в новому гуртожитку місця вистачало всім бажаючим, на кожного студента доводилось по 5 кв. м. «При гуртожитку є дизенфікаційна камера, душеві і прачечна, кожному студенту видається повний комплект білизни, в тому числі два простирадла на людину. Постіль міняється раз на декаду. Столами, стільцями, тумбочками в основному забезпечені»⁴⁹⁸. Про відносно налагодження побутових умов у середині 1930-х рр. звітували й інші ВНЗ⁴⁹⁹. А повідомлення на зразок: «У гуртожитку Дніпропетровського гірничого інституту в багатьох кімнатах немає радіо, занавісок на вікнах, немає навіть графінів для води»⁵⁰⁰ вже переносить акценти з житлової кризи на невирішення окремих побутових питань, з якими могла впоратися і сама молодь.

Багато студентів через нестачу місця в гуртожитках вимушені були жити на приватних квартирах. Оренду таких квартир виплачували ВНЗ, а також видавали коври, простирадла, наволочки⁵⁰¹. За домовленістю з інститутами господарі квартир зобов'язувалися забезпечити студентів пальним, освітленням. Проте досить часто ці умови не виконувалися і молодь не могла навчатися вечером, оскільки в кімнатах не було світла. Іншим доводилося жити в антисанітарних умовах, без меблів, чайників та інших необхідних речей⁵⁰².

У кінці десятиліття вдалося вирішити і питання оплати за користування гуртожитком, оскільки занепокоєння багатьох студентів викликала її різниця: в одних вираховувалося 10% стипендії, в інших — 4–5%, інколи сюди входила і плата за прання постільної білизни. З 1 вересня 1938 р. РНК СРСР встановив плату за користування гуртожитком в розмірі 7% від місячної стипендії. Одночасно було доручено Комітету у справах вищої школи розробити нові правила внутрішнього розпорядку в студентських гуртожитках⁵⁰³.

Закликала налагоджувати побут і періодика: «Ми хочемо бачити наш гуртожиток зразковим, а в зразковому гуртожитку мають жити лише по-справжньому, по-радянськи культурні люди»⁵⁰⁴. Пропонувалося вести найрі-

шучішу боротьбу зі всіма порушниками правил внутрішнього розпорядку, а особливо злісних притягувати до товариського суду, посилити охорону гуртожитків і не допускати вхід без перепусток.

Немає нічого дивного у тому, що в тяжких побутових умовах і при поганому харчуванні студенти відставали у вазі, були сутулуватими, у багатьох діагностувалися викривлення хребта, плоска грудна клітка, в'яла мускулатура, недостатня дихальна екскурсія грудної клітки. Медогляди виявляли такі явища у значної частини студентів, особливо в інститутах системи НКО, Наркоммісцепрому та Наркомзему⁵⁰⁵. Навіть поверховий огляд студентів Дніпропетровського медичного інституту виявив «надзвичайно сумну картину»: наприклад, на V курсі серед чоловіків відносно здорових виявилось 25,75%, а хворих — 74,25%. Серед жінок — 35% здорових і 65% хворих⁵⁰⁶. Чим старший курс, тим більшою була кількість студентів з розхитаним здоров'ям.

Щороку зростала кількість хворих на відкриту форму сухот. За даними Харківського студентського тубдиспансеру, у 1929 р. з 460 таких хворих 165 чоловік (36%) мали відкриту форму. Серед студентів Ніжинщини після медогляду 1929 р., було 75% хворих, серед них — 70% хворих на сухоти. У Лисичанському робітничому технікумі після медогляду з 110 чол. здоровим виявився лише 1 студент⁵⁰⁷. У Київському тубдиспансері у 1935 р. перебувало на обліку 1100 хворих на сухоти. З них 106 мали відкриту форму. Значна частина їх не була ізольована, жили в гуртожитках і на приватних квартирах. Так, студентки КДУ з відкритою формою сухот Лутай, Ткаченко, Луценко і Михайлівська харчувалися і жили разом з іншими в гуртожитку⁵⁰⁸. Хвороби, помножені на тісноту і бруд, створювали неможливі умови життя і роботи над покращенням якості життя. Тож неодноразово відзначалася відсутність чуйного, товариського ставлення до хворих.

Медогляд у Харківському будівельному інституті показав, що з 240 студентів курортного лікування потребували 95%, а 5% — будинків відпочинку. В той же час місць на курорти від ЦБ пролетстуду отримано було всього 37. У багатьох випадках студенти не могли використати надані їм курортні місця, оскільки їх не відпускали з занять. Так трапилося, наприклад, у Харківському електротехнічному інституті, де студентам було виділено 30 місць на курорти у січні місяці⁵⁰⁹. Внаслідок великої потреби в курортному лікуванні і обмеженої кількості місць, отримати путівку міг рідкий щасливий. Всюди відзначалося незадовільне ставлення до матеріально-побутових потреб студентства, що викликало обурення останніх. Так, коли студент Одеського індустріального інституту В.П. Семенюк захворів туберкульозом легень, він звернувся за допомогою у свій профком. Поставились до нього як і до багатьох інших — «бездушно-бюрократично». Протягом чотирьох місяців, з грудня 1935 р. по березень 1936 р. йому так і не забезпечили необхідного лікування, незважаючи на те, що можливість була. Лише коли він був при смерті, йому надали путівку в тубдиспансер. Та скористатися нею студент так і не зміг — 9 квітня 1936 р. він помер⁵¹⁰.

Медобслуговування студентів також не витримувало ніякої критики. Так, все студентство Харкова обслуговувала одна поліклініка, де завжди вистроювалися такі черги, що потрібно було чекати декілька днів, щоб потрапити на

прийом до лікаря. Медпункти також були перевантажені⁵¹¹. Лікарі били на сполох, що ніхто не враховує, як «розкрадається здоров'я студентів і як використовуються навіть ті наймінімальніші кошти, що їх дається на ремонтування здоров'я студентства»⁵¹². У 1930 р. Наркомос планував надати на курортно — санітарну допомогу 120 тис. руб., та знову скоротив до 100 тис., це в той час, коли прийом значно збільшився. Та й ці мінімальні кошти досить часто використовувалися в інститутах не за призначенням.

9. «Краще бути бідним студентом ХХ століття, ніж боярином ХV!»

Разючі контрасти 1930-х рр., «фасад і чорний хід, слово і діло, те, що прославлялося в газетах і те, що ми бачили в реальному житті»⁵¹³, звичайно, не могли не позначитися на житті молоді. З одного боку, це було життя в постійній психологічній напрузі, «під вічним страхом», в атмосфері підозр, «недовіри, наклепів, нацьковування одних на одних», що, за словами С. Крижанівського, нагадувало кримінальну дію. Студенти відверто про політику не говорили («не тому, що боялися один одного, а тому, що сама собою склалася така норма — навіть в задушевних бесідах. Ми були впевнені: є речі, що не підлягають обговоренню... Але підтекст існує не лише в літературі, в мистецтві — він є і в повсякденному людському спілкуванні»⁵¹⁴).

Якщо до цього, морального боку, додати жорсткі умови існування, у підсумку мав би вийти суцільний морок. Та все ж молодість брала своє і знаходила вихід із страшної буденності: хтось після отримання стипендії дозволяв собі деяку розкіш, виконуючи щомісячний ритуал: «Спершу — до кондитерської на Сумській. Купуємо по коробочці какао «Золотий якорь» і по двісті грамів цукерок «Червоний мак». Потім — до гастроному по пляшечку виноградного соку (якщо є!), який п'ється дома з манюньою чарочки. Тоді — з'їсти піріжок у крамничці поряд. На цьому бенкет кінчався»⁵¹⁵. Інші відвідували різноманітні вечори і вечірки, популярні того часу літгуртки, семінари, збори: «З якоюсь жадобою кидалися ми на всілякі цікаві лекції, зустрічі, літературні вечори. Принагідно самі декламували таких поетів як В. Маяковський, В. Чумак, В. Сосюра, О. Влизько, «ніспровергали» літературні авторитети...», — згадував Ю. Кобилецький⁵¹⁶. Дехто умудрявся при цьому навчатись у декількох інститутах. Встигали закохуватися і дзвеніти склом на студентських бенкетах⁵¹⁷. «Що для нас важливіше: комсомол чи?.. Звичайно, футбол, але признатися в цьому ми не могли. Не можна! Думай, що завгодно, а говори, що потрібно. Практично з пелюшок ми жили в казармі і так просякнулись казарменним духом, що в собі його не відчували...»⁵¹⁸. Із розмов зі студентами випливало (1937 р.), що багато з них не читали художню літературу, не відвідували кіно, театри, «цим ніхто не цікавиться»⁵¹⁹. Та категорично стверджувати це не можна, спогади говорять про те, що і читали, і ходили в музеї, на концерти, спектаклі, відвідували оперу чи балет, які більшість навіть не розуміла: «Якось я наважився піти подивитися балет, заліз на гальорку, і виспався там добре, аж поки мене не збудив служник, що прибирав після закінчення вистави. Для мене було не тільки незрозумілим, а й дивним, що у незвичному для мене одязі напівоголені (як на мій погляд) дівчата і такі ж чудернацькі хлопці стрибають мовчки під музику на сцені.

Я такого зроду не бачив і музики такої не чув. Хлопці реготались, коли я розказував про цю okazію. Красу класичної музики ми зрозуміли потім, але мушу признатися, що ми її не сприймали серцем, хоча окремі арії з популярних опер полюбили й співали»⁵²⁰. Стосовно кіно, то воно і все, пов'язане з ним, захоплювало молодь: «Крім зарплати, вабила і сама атмосфера кіномистецтва, оповитого в ту пору для нас серпанком романтичної чарівності, утаємниченої, просто таки незбагненої притягальної сили»⁵²¹. А якщо і не ходили в кіно, то лише з причини відсутності «фіті-міті», тобто грошей, принаймні, так писав у листі (14 вересня 1934 р.) до свого друга О. Юренка у студентські роки наш відомий письменник О. Гончар⁵²². Вигідно відрізнялися в цьому плані ті інститути, які мали свої кінопересувки, як Сумський педагогічний⁵²³. Взагалі ж інститути у звітах полюбляли хвалитися всілякими організованими культпоходами, диспуатами, та студенти в той же час говорили про надання їм можливості самим ходити в театри, поза колективом. Цікаво, що у стенограмах комсомольських нарад, коли комсорги звітували про різні пільги для студентів, наприклад, про пільгові квитки до театрів чи кіно, записувалися репліки з місця, що це право ніде не реалізовано⁵²⁴.

У переважної більшості студентів 1930-х, якщо не враховувати їхньої молодості, особливих приводів для радощів не було, та все ж вони, як М. Кульчицький, стверджували, що найщасливіші: «Я живу, — говорив він, — в найщасливіший час. Краще бути бідним студентом двадцятого століття, ніж боярином п'ятнадцятого!»⁵²⁵. І це при репресованому батькові, при страшній бідності.

Стосовно поведінки відзначалося (1933 р.), що «елементарна культура в вишах і гуртожитках відсутня. Студенти, як і десять років тому, сидять в аудиторіях під час занять в шапках, пальто, сидять на столах, курять, плюють, тощо. В гуртожитках лежать на ліжках в чоботях, кидають окурки куди попало...»⁵²⁶. Деякі студенти спочатку не витримували неохайності інших, їх дивувало, що можна запльовувати підлогу, невбирати ліжок, обурювало, що дехто може цілодобово спати, годинами грати на інструментах чи в доміно, не випускаючи цигарки з зубів. Спочатку вони намагалися боротися з брудом, павутинням, побутовою анархією, та перші пориви згасали, «вдарившись об стіну загальної байдужості своїх товаришів»⁵²⁷. Тож одна частина починала миритися з цими ненормальними умовами, решта намагалася знайти інші помешкання. Як повідомляв «Студент Прикордоння», за два тижні 11% студентів I курсу Кам'янець-Подільського хімінституту, мешканців гуртожитку, втекли на приватні квартири⁵²⁸. Не виключенням були і матюки: «Живе в кімнаті дев'ять чоловік, дев'ять молодців стосовно матюків. Щодо добірної, вишуканої лайки, їхній лексикон був незрівнянний і посідав перше місце»⁵²⁹. На зауваження традиційно у таких випадках відповідали: «Ми з походження пролетарі, а не якісь там інтелігенти, щоб нам і вилятися як слід не можна було». В окремих випадках за це можна було поплатитися навчанням, наприклад, студента IV курсу робітфаку Харківського інституту організації територій Хайбетова виключили без права вступу протягом п'яти років до ВНЗ саме за те, що лаявся і бився в стінах інституту⁵³⁰.

Та найбільше турбували владу сумісні вечірки «людей з гарним минулим» та пролетарського студентства, що кваліфікувалися як «клясова боротьба, як бажання клясового ворога розкласти комсомольські та партійні ряди». Та ще коли на них співали «міщанських пісень» про те, що «жизнь дана для любви» та грали в розповсюджену тоді «бутилочку»⁵³¹. Партієць і вечірка з фокстротом вважалися речами несумісними, проте це явище було звичним, а в осередку Київського художнього інституту, наприклад, їх влаштували з дозволу профкому⁵³².

Занепокоєння викликали факти розповсюдження серед студентів альбомів з занепадницькими віршами, «контрреволюційне» розшифрування абрєвіатури «ВКП(б)», влаштування танців у гуртожитку Кіровського кооперативного технікуму випускниками напередодні поховання С. Кірова, у той час, коли «багато комсомольців не можуть відповісти на елементарні питання, наприклад: «В якій організації перебував убивця Кірова — Ніколаєв?»⁵³³. В одних випадках аналогічні факти ставали відомими завдяки пильним громадянам, та по можливості правління намагалися їх замовчувати, щоб уникнути політичної оцінки та шквалу критики, а то й жорсткіших мір.

Та все ж навіть на тлі тьмяних полотниць дійсності молодь знаходила привід повеселитися. Незважаючи на небезпеку виключення із інститутів, продовжували відзначатися релігійні свята. Увечері 6 січня 1929 р. загін «легкої кінноти» в одній із кімнат будинку пролетарського студентства на Толкачівці виявив різдвяну вечірку, організовану групою студентів різних ВНЗ Харкова, у тому числі і комсомольцями. Були приготовані відповідні страви, та найбільше хвилювало те, що оздоблення різдвяної куті взяла на себе комсомолка Жадан⁵³⁴. Студкор повідомляв, що цей випадок був не поодиноким виявом «міщансько-обивательської ідеології». Збори профкому Харківського ІНО також засудили різдвяну вечірку і клопоталися, щоб її організаторів виключили з вишу⁵³⁵. З Вінницького інституту соцвиху повідомляли про те, що студентка Я. Шмідт «ходила до костюлу, хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу»⁵³⁶. Коли серед студентів Харківського сільськогосподарського інституту почали брати підписи про закриття української автокефальної церкви й Миколаївського собору, студентка 4 курсу В. Пахомова, донька професора Харківського ветеринарного інституту, відмовилася дати підпис, заявляючи: «Я віруюча, підпису не даватиму. Кого обходить, у що я вірю? Ви, студенти, не маєте права копатися в моїй душі»⁵³⁷. За відкритий прояв віри в Бога, наприклад, носіння хрестика, влаштувалися обговорення на загальних зборах, приймалися резолюції, в яких «студентська маса» вимагала звільнити віруючих із лав пролетарського студентства.

У свята групки товаришували між собою студентів влаштували «вечірки». Б. Красовицький писав, що це не були бенкети. «Стіл завжди був надзвичайно скромним, і горілки на ньому, як правило, не було. За звичай ми обмежувалися пляшкою портвейну. Танцювали під патефон модне тоді танго, грали в «слова», «хустинку», «спорчений телефон». Інколи ставали в кружок, в центрі якого розкручували лежачу на підлозі пляшку, і той, проти кого зупинялася її шийка, мусив був цілуватися з тим, хто розкрутив пляшку. Особливо весело такі вечірки проходили під Новий рік. Повертаючись додому, ми юрбою

висипали на вулицю, грали в сніжки, штовхали один одного в кучугури снігу, звенів голосний, заразний сміх»⁵³⁸.

Досить популярною серед студентів була пісня на слова С. Єсеніна «Ты жива еще, моя старушка» та «різна занепадницька пісенна «продукція» декласованого елементу, як наприклад: Ах, все равно моя жизнь теперь пропащая...», або «Стаканчики граненые упали со стола...»⁵³⁹. О. Буревій писала, що «міщанська сентиментальність захопила студентів, комсомольців, комуністів у всіх гуртожитках і коридорах університету. З'явилися гітари і циганські, надсадні романси»⁵⁴⁰.

В інститутах також відбувалися факультетські чи загальні вечори самодіяльності та інші заходи. Позашкільна робота була розвиненою в низці інститутів, наприклад, Сумський педагогічний інститут мав два хорових гуртка, духовий і струнний оркестри, там було радіофіковано інститут і гуртожиток, завдяки власному трансляційному вузлу випускалася раз на тиждень радіогазета⁵⁴¹. Проте навіть Наркомат освіти не давав ніяких вказівок вишам щодо позашкільної роботи, тож гурткова робота проводилася виключно з ініціативи інститутів, не існувало обміну досвідом такої роботи⁵⁴². Тому у концертній залі Харківського університету, де відбувалися концерти піаністів, скрипалів, співаків чи зустрічі з відомими на всю країну героями, проходили і виступи самодіяльності студентів університету. Величезний успіх мала студентка літературного факультету Дебора Фіеклер: «Вона співала романси Морфессі і Вертинського:

Наша мама ушла с новым папой
И остались мы дома одни...»⁵⁴³.

Звичайно ж, в численних дописах ганьбилися композитори і поети за те, що «багатотисячне студентство ще й досі не має своєї студентської пісні, що відбивала б його життя, його прагнення», ставилося завдання «створити студентські пісні бадьорі, співзвучні нашій добі, що закликали б до навчання, до боротьби, які б витравили ці занепадницькі «декласовані» пісні, що й досі живуть у лавах нашого студентства»⁵⁴⁴.

Та дійсність тридцятих була настільки безплідною, сірою і безрадісною, що «навіть не могла слугувати матеріалом для простих хорових пісень»⁵⁴⁵. Тому в нових піснях посилено реставрувалися старі революційні мотиви, романтика громадянської війни, якою намагалися прикрити сіру повсякденність.

Крім того, того часу молодь почала все активніше займатися воєнізованим спортом. Фізкультура ввійшла повноправною дисципліною до навчальних планів і програм вишів, оскільки майбутні спеціалісти повинні бути сильними, ловкими, швидкими, виносливими, кмітливими, мужніми. Молода людина мала виходити з інституту не лише із знаннями, але і фізично загартованим бійцем, який готовий в будь-яку хвилину стати на захист своєї батьківщини⁵⁴⁶. З березня 1931 р. було введено комплекс ГПО першого ступеня, а з грудня 1932 р. — другого. Але «у вишах практично немає комсомольців, які склали воєннотехнічний екзамен, незначна кількість ворошиловських стрільків і значківців. Вишівська молодь фізкультуру не поважає», — говорилося у звітах⁵⁴⁷. Фактично фізкультура проходила в інститутах формально. Часи відводилися, але заняття «проходять безобразно. Якесь шагистика і все». Більшість студентів їх просто не

відвідувала, не вівся облік на заняттях. Ті ж, що приходили, займалися чим завгодно, тільки не фізкультурою: розмовляли, готувалися до інших лекцій. На 1935 р. 74,8% студентів низки навчальних закладів не мали ніякого відношення до фізкультури. В змаганнях брали участь лише 2,5% студентів⁵⁴⁸.

Тому, незважаючи на популярність комплексу ГПО, студентство було недостатньо охоплено складенням нормативів на значок. Значкістів другого ступеню ГПО в інститутах взагалі було зовсім мало⁵⁴⁹. Спартакіада, проведена у Києві 1935 р. з нагоди закінчення навчання показала, що фізкультурна робота в вишах поставлена ще незадовільно, хоч на ній і були побиті деякі рекорди. Так, студентка будівельного інституту Граужіс з бігу на 100 метрів прийшла першою за 13,8 секунд, а в стрибку в висоту з розбігу взята першість — 1 м 40 см⁵⁵⁰. Студенти, які склали нормативи комплексу другого ступеню, були героями, їх знали, про них писалося в пресі. Так, Всесоюзний студентський часопис повідомляв, що у Харківському електротехнічному інституті вже влітку 1935 р. було шість таких значкістів: «Оганьян, мав всеукраїнський рекорд бігу стайерною дистанцією 10000 м.; Лазня — бігун і першорозрядник Харкова по боксу, Харченко — плавець і кидання гранати, гімнастка Сидорова — перша жінка в Україні, яка отримала значок ГПО 2-го ступеня»⁵⁵¹.

Проте у середньому 20% студентів індустріальних ВНЗ за станом здоров'я не могли бути допущені до складання норм на значок «ГПО», а по окремих вишах цей показник був вищий. Наприклад, у Київському індустріальному інституті він становив 30%, у КДУ — 39%, у Польському пединституті — 42,2%, у Меліоративному інституті — 35,9%, у Шкіряному інституті — 38,7%⁵⁵².

З 1935 р. почали проводитися студентські свята, присвячені закінченню навчального року, ставши з того часу традиційними. Постановою ЦК КП(б)У обкоми, райкоми та міськкоми зобов'язані були у термін з 29 червня по 1 липня 1935 р. у всіх містах України провести загальноміські і загальновузівські студентські свята, основним завданням яких було «показати досягнення навчальних закладів в академічній і політико-виховній роботі, художній, воєнній і фізкультурній самодіяльності»⁵⁵³. Кращих ударників навчання пропонувалося преміювати (головним чином речами — костюмами, білизною, взуттям).

У більшості міст студентські свята пройшли організовано, підготовлено, за участю широких мас студентства. Основним у цих святах були масові студентські вечори у всіх ВНЗ з преміюванням ударників і концертами. У великих вузівських центрах відбулися справжні дійства. У Дніпропетровську, наприклад, 30 червня студенти взяли участь у фізкультурному параді, для чого була підготовлена колона фізкультурників у 2000 чоловік. Наступного дня відбулося загальноміське свято в парку Шевченка за участю міських театрів, художньої самодіяльності інститутів, масове гуляння на Дніпрі, катання на човнах (300 човнів, всі моторки, кілька десятків «дубів»), вогняна пантоміма на воді⁵⁵⁴.

У Києві в святкуванні взяли участь близько 20 000 студентів, педагогів, професорів та представників різних підприємств. Було проведено спартакіаду, катання на човнах. Київський індустріальний та хімікомтехнологічний харчової промисловості інститут організували велопробіг Київ–Москва з рапортом Сталіну, ЦК ВЛКСМ та всесоюзному комітету змагання вишів та технікумів про підсумки учбового року. 35 студентів Одеси також влаштували велопробіг до Києва і Москви з рапортом Сталіну, Косіору, Постишеву та Андрєєву⁵⁵⁵.

З нагоди свята безкоштовно надавалися для студентів всі парки, стадіони, водні станції, для них організовувалися концерти, спектаклі, кіносеанси і масові гуляння. Близько 5 000 студентів Дніпропетровська, 7000 студентів Києва безкоштовно відвідали кіно, театри. Влада була задоволена — у більшості міст, зокрема в Харкові, Вінниці, Сталіно, студентські свята пройшли гарно, незважаючи на поспішність у підготовці.

Таким чином, студентське життя було надзвичайно контрастним, воно також мало свій «фасад» і «чорний хід». На поверхні — величезні портрети Сталіна, театралізовані і спортивні шоу під звуки маршів — наочне втілення «щасливого» і «забезпеченого» життя надзвичайно вдячної молоді: «Ми вірили в Сталіна, якого тоді прославляли в віршах і піснях, про кого писали газети, чий очі на нас дивилися з багатьох тисяч портретів»⁵⁵⁶. І це не дивно: партія і уряд дуже турбувалися про той фасад — герої, стаханівці, ударники були живим прикладом успіху соціалістичного поступу. Їм діставалася вся увага і турбота, їм створювалися пристойні матеріальні умови для навчання. На них повинні були рівнятися тисячі інших, яких серйозна реальність нерідко примушувала бодай замислитися над контрастами, бо «щодня відбувалися дивні, незрозумілі, трагічні події»⁵⁵⁷. Конкретні страждання розгублених, вічно голодних, психологічно подавлених людей, колізії між окремими особистостями та оточенням, в розрахунок не бралися. Не важливо, що в дійсності доводилося по декілька днів бути без обіду, а про вечерю навіть і не мріяти, важливо, що отримали можливість навчатися, тож особисте щастя повинно було вимірюватися, за словами В.Маяковського, ростом багатства і сили республіки. І слова студентської поезії переконували молодь саме в цьому:

Тряхни курчавой головою,
Взгляни на край родной.
Ну кто, скажи, товариш мой,
Счастливей нас с тобой?⁵⁵⁸

¹ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — К., 1967. — С. 159.

² Квакин А.В., Постников Е.С. Завоевание высшей школы. Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 — конец 1930-х годов). — М., 2009. — С. 417.

³ Державний архів Одеської області (Далі — ДАОО). — Ф. 1593. — Оп. 1. — Спр. 725. — Арк. 1.

⁴ Там само.

⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 12.

⁶ Народна освіта України. Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр. — Харків, 1931. — С. 26.

⁷ ДАОО. — Ф. 1593. — Оп. 1. — Спр. 725. — Арк. 146.

⁸ Попов К. Вопросы подготовки научной смены // Революция и культура. — 1929. — № 17. — С. 7.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8797. — Арк. 217.

¹⁰ Там само. — Арк. 203–204.

¹¹ Там само. — Арк. 202.

¹² Відрізати ворогові шлях до вишу // Студент революції. — 1930. — № 14. — С. 33.
Підпис: Янчук.

¹³ У відповідності до постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 10.07.1931 р. «Про роботу технічного персоналу» діти інженерно-технічних працівників при вступі до ВНЗ отримували рівні права з дітьми промислових робітників.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 331. — Арк. 45.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 64.

¹⁶ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 76, 77.

¹⁷ Вища школа Української РСР за 50 років. — С. 195.

¹⁸ Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму. 1917–1937 рр. — Харків, 1974. — С. 49.

¹⁹ ДАХО. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 79; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 168.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 166.

²¹ Там само — Спр. 6222. — Арк. 54.

²² Там само — Арк. 70.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 28.

²⁴ Там само. — Арк. 6.

²⁵ Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. — К., 1940. — С. 50.

²⁶ ДАХО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 76.

²⁷ Григоренко П.Г. Спогади. — К., 2007. — С. 85.

²⁸ Набір провели успішно // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 24. Підпис: Л.

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637 — Арк. 12.

³⁰ Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 355.

³¹ На порозі нового навчального року// Студент революції. — 1932. — № 27. — С. 12. Підпис: П. Ін-й.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 54.

³³ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1266. — Арк. 54.

³⁴ Там само. — Арк. 35.

³⁵ Там само. — Спр. 6451. — Арк. 212.

³⁶ Там само. — Арк. 226.

³⁷ Там само. — Арк. 237.

³⁸ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 8.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 233–234.

⁴¹ Там само. — Спр. 7096. — Арк. 37.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 7, 9.

⁴⁴ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 70.

⁴⁵ Там само. — Спр. 6451. — Арк. 166.

⁴⁶ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 39.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. — Арк. 34.

⁴⁹ Збірник наказів Народного комісаріату освіти. — 1936. — № 2. — С. 2.

⁵⁰ Смирнова Т.М. «Сын за отца не отвечает». Проблемы адаптации детей «социально-чуждых элементов» в послереволюционном обществе (1917–1936 годы) // Россия в XX веке. Люди, идеи, власть. — М., 2002. — С. 191.

⁵¹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — К., 1983. — С. 170.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1736. — Арк. 266.

⁵³ Та само.

⁵⁴ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 134–135.

⁵⁵ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 170.

- ⁵⁶ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 138.
- ⁵⁷ На городи! // Студент революції. — 1931. — № 24. — С. 30. Підпис: І. Кирилук.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 111.
- ⁵⁹ Там само. — Арк. 3.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 39. — Арк. 9.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 10.
- ⁶⁵ ДАХО. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 62.
- ⁶⁶ Харківський університет очима колишніх студентів. Любов Дражевська (1928–29, 1933–35) // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262.
- ⁶⁷ Лубенці знайшли основну ланку // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 3. Підпис: Добровільна.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Рапортуємо наслідками бойової роботи // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 4.
- ⁷⁰ Волошина С. Визнати помилки — виправити хиби // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 5–6.
- ⁷¹ Дезертири зазнали поразки // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 3.
- ⁷² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 331. — Арк. 28.
- ⁷³ Єлінов І.М. Нариси з історії Національного гірничого університету. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 61–62.
- ⁷⁴ Терук В. Машкару зірвано // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 32.
- ⁷⁵ Р-к К. На соціалістичні лани рушайте! // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 2–3.
- ⁷⁶ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 96.
- ⁷⁷ Дражевська Л. (1928–29, 1933–35) // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262.
- ⁷⁸ Шуйський І.В., Полянецький В.А. Голодомор у першій столиці. — Харків, 2008. — С. 86.
- ⁷⁹ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 157.
- ⁸⁰ Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 110.
- ⁸² Там само. — Спр. 4637. — Арк. 63.
- ⁸³ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 100.
- ⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 88.
- ⁸⁵ Там само. — Арк. 84.
- ⁸⁶ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 122.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 25.
- ⁸⁸ Гольберг М. Так начинали жить стихом... // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 136.
- ⁸⁹ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 93.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 18–19.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 19.
- ⁹² Там само. — Спр. 5558. — Арк. 95.
- ⁹³ Там само. — Арк. 102–103.
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 20.
- ⁹⁵ Виходьте з замкненого кола! // Студент революції. — 1932. — № 29–30. — С. 21. Підпис: М. Медівка.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 20.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 42.

- ⁹⁸ Там само. — Арк. 43.
- ⁹⁹ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 26.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 27.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 88.
- ¹⁰² Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 20.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.
- ¹⁰⁴ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 129.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Сигнал усім вишам // Студент революції. — 1932. — № 22. — С. 19.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 129.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 42.
- ¹⁰⁹ ДАХО. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 6222. — Арк. 101.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.
- ¹¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10528. — Арк. 165.
- ¹¹² Старий студент // Червоний перець. — 1930. — № 6. — С. 2.
- ¹¹³ Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 3.
- ¹¹⁴ Київські виші в виконанні постанов листопадового пленуму // Студент революції. — 1930. — № 14. — С. 14. Підпис: В. Рикліс.
- ¹¹⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — Харків, 1932. — С. 309.
- ¹¹⁶ Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 3.
- ¹¹⁷ Приймають робітників — випускають «інших» // Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 72.
- ¹¹⁸ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 87.
- ¹¹⁹ Харківський університет очима колишніх студентів. Любов Дражевська (1928–29, 1933–36) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 263.
- ¹²⁰ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 89–90.
- ¹²¹ Любітов С. Перші тисячники // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 18.
- ¹²² Красовицкий Б.М. Воспоминания. — Харьков, 2008. — С. 132.
- ¹²³ Любітов С. Перші тисячники // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 18.
- ¹²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 16.
- ¹²⁵ Самойлов Д. Кульчицкий и пятеро // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 225.
- ¹²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 6.
- ¹²⁷ Мільйон годин, украдених у пятирічки // Студент революції. — 1931. — № 27. — С. 13.
- ¹²⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 74; Спр. 65. — Арк. 136.
- ¹²⁹ Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 4–5.
- ¹³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 23.
- ¹³¹ Жандарі в профкомі // Студент революції. — 1932. — № 1. — С. 33.
- ¹³² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1012. — Арк. 7–8.
- ¹³³ Бурлаков Я. Контрреволюціонер в лавах партії // Студент революції. — 1930. — № 8. — С. 9.
- ¹³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 6.
- ¹³⁵ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 62.
- ¹³⁶ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 123.
- ¹³⁷ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 91.
- ¹³⁸ Гузман И. После конференции // Советское студенчество. — 1937. — № 9. — С. 40.
- ¹³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 81–81 зв.
- ¹⁴⁰ Леонтьев А. Человекопредметы // Советское студенчество. — 1937. — № 9. — С. 41.
- ¹⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 4.

- ¹⁴² Второе задание Марии Демченко // Советское студенчество. — 1936. — № 2–3. — С. 73. Підпис: М. Давыдов.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ Гольберг М. Так начинали жить стихом... // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 138.
- ¹⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 16.
- ¹⁴⁶ Селеверстова Н. Студенчество эпохи сталинизма // Вестник высшей школы. — 1991. — № 3. — С. 65.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 12.
- ¹⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 6.
- ¹⁴⁹ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 130.
- ¹⁵⁰ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 92.
- ¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 6.
- ¹⁵² Там само. — Спр. 6222. — Арк. 134.
- ¹⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 119.
- ¹⁵⁴ Там само. — Спр. 4206. — Арк. 72.
- ¹⁵⁵ Неполадки «пучкового періоду» тривають // Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 7. Підпис: Б. Тихий.
- ¹⁵⁶ Глазами студента 1929–1933 гг. // Университеты. — 2008. — № 2. — С. 39.
- ¹⁵⁷ Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 9. Підпис: Борисов.
- ¹⁵⁸ Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 45–46.
- ¹⁵⁹ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 169.
- ¹⁶⁰ Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 10. Підпис: Борисов.
- ¹⁶¹ Розв'язати всі творчі сили пролетарського студентства // Студент революції. — 1931. — № 24. — С. 16.
- ¹⁶² Я і без бригади добре встигаю // Студент революції. — 1932. — № 19–21. — С. 32. Підпис: С.Н.
- ¹⁶³ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 169.
- ¹⁶⁴ Кобилецкий Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 113.
- ¹⁶⁵ Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 26.
- ¹⁶⁶ Тіні Чайнова й Туган-Барановського в аудиторіях радянського ВИШу // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 20.
- ¹⁶⁷ Знряддя калічення майбутніх фахівців // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 45. Підпис: Оява.
- ¹⁶⁸ Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 27.
- ¹⁶⁹ Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов // Студент революції. — 1926. — № 2. — С. 28.
- ¹⁷⁰ Мальц Ф. «Я викладаю реальні факти — марксизм тут ні до чого» // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 47.
- ¹⁷¹ Олійник С. Поет молодості // В ім'я добра — супроти зла. — К., 1977. — С. 54, 57.
- ¹⁷² Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 26.
- ¹⁷³ Рожков А. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Краснодар, 2002. — С. 284.
- ¹⁷⁴ Шевельов Ю. Я — мене — мені...(і довкруги). — Харків–Нью-Йорк, 2001. — Т. 1. — С. 132.
- ¹⁷⁵ Глазами студента 1929–1933 гг. // Университеты. — 2008. — № 2. — С. 39.
- ¹⁷⁶ Кобилецкий Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 115.

¹⁷⁷ Неокласики — група українських поетів і письменників 1920-х рр. (М. Драй-Хмара, М. Зеров, Ю. Клен (О. Бургарт), М. Рильський, П. Філіпович), які відмежовувалися від так званої пролетарської культури, прагнучи наслідувати мистецтво минулих епох, віддаючи перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці.

¹⁷⁸ Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолец України. — 1929. — 14 лютого.

¹⁷⁹ Рябченко О.Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2010. — № 908: «Історія». — Вип. 42. — С. 157.

¹⁸⁰ Мосель Й. Опортуністичний прорив на двох факультетах // Студент революції. — 1930. — № 11. — С. 11–12; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10556. — Арк. 3.

¹⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 120.

¹⁸² Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 126.

¹⁸³ Іспит скасовано, — усім зараховую // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 8–9.

Підпис: О.Б.

¹⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 6, 12.

¹⁸⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.

¹⁸⁶ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 2.

¹⁸⁷ Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 9. Підпис: Борисов.

¹⁸⁸ Ценципер Их. О неучах и «арапах» // Советское студенчество. — 1936. — № 7. — С. 35–37.

¹⁸⁹ ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 79.

¹⁹⁰ Шовкоплас Ю. Неприємності // Шовкоплас Ю. Студенти. — Харків, 1930. — С. 110.

¹⁹¹ Жорстока боротьба «китайцям» та «японцям» // Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 61.

¹⁹² Кириллов Г. Актуальные заметки // Советское студенчество. — 1938. — № 4. — С. 38.

¹⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 63.

¹⁹⁴ Хмара І. Відгук одного пострілу // Студент революції. — 1930. — № 1. — Арк. 32.

¹⁹⁵ Мироненко В. Ю. Шовкоплас. Студенти (збірка оповідань) // Студент революції. — 1930. — № 15. — С. 49.

¹⁹⁶ Потрібна деяка реформа // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 50. Підпис: Архип Боберський.

¹⁹⁷ Вища школа Української РСР за 50 років. — С. 217.

¹⁹⁸ Товарознавці, економісти, заготівельники... ХІРТ розпочав працювати по-новому // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 11. Підпис: Ол. Німан.

¹⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 166.

²⁰⁰ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 91.

²⁰¹ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 16.

²⁰² Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 6.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Виходьте з замкненого кола! // Студент революції. — 1932. — № 29–30. — С. 21. Підпис: М. Медівка

²⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 48.

²⁰⁶ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 199.

²⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 48.

²⁰⁸ Там само. — Арк. 40.

²⁰⁹ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 199.

²¹⁰ Там само. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 100.

²¹¹ Там само. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 301.

²¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.

- ²¹³ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 103.
- ²¹⁴ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 171–173.
- ²¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 198.
- ²¹⁶ Там само. — Арк. 199.
- ²¹⁷ Правда. — 1936. — 24 червня. — С. 1.
- ²¹⁸ Квакин А.В., Постников Е.С. Завоевание высшей школы. Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 — конец 1930-х годов). — Москва, 2009. — С. 474.
- ²¹⁹ Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. — М., 1997. — С. 473.
- ²²⁰ Выходцева И.С. Концепт «свой — чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.). — Дис. ... канд. филол. наук. — Саратов, 2006. — С. 91.
- ²²¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10558. — Арк. 722 зв.
- ²²² Лирика 20-х г. (1917–1929). — М., 1975. — С. 523.
- ²²³ Хвильовий М. Я (Романтика) «Цвітові яблуні» // Хвильовий М. Я (Романтика). — К., 2008. — С. 59.
- ²²⁴ Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.
- ²²⁵ Выходцева И.С. Концепт «свой — чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.). — С. 107.
- ²²⁶ «Незаможниця» // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 30. Підпис: Гончар.
- ²²⁷ Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.
- ²²⁸ Рашпіль А. Куркульські культпропи // Студент революції. — 1933. — № 2. — С. 10.
- ²²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 17.
- ²³⁰ Гольберг М. Так начинали жить стихом... // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 137–138.
- ²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 21.
- ²³² Там само. — Арк. 16.
- ²³³ Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.
- ²³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 12.
- ²³⁵ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 3. — Спр. 2767. — Конверт.
- ²³⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 33, 35.
- ²³⁷ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 223.
- ²³⁸ Там само. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 95.
- ²³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 3.
- ²⁴⁰ Троїцький В. За ідейність кадрів // Студент революції. — 1930. — № 6. — С. 20.
- ²⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 32.
- ²⁴² Там само.
- ²⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 906. — Арк. 31.
- ²⁴⁴ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 20.
- ²⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 906. — Арк. 31.
- ²⁴⁶ Там само.
- ²⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 42. — Арк. 35.
- ²⁴⁸ Там само. — Арк. 36.
- ²⁴⁹ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 621. — Арк. 15, 22.
- ²⁵⁰ Там само. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 47.
- ²⁵¹ Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 3. — Спр. 3045. — Арк. 46; Оп. 5. — Спр. 825. — Арк. 10.
- ²⁵² Рябченко О.Л. На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті

- роки) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2009. — № 852: «Історія». — Вип. 41. — С. 335.
- ²⁵³ Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. — Харків., 2007. — С. 10.
- ²⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 16.
- ²⁵⁵ Неокласики — група українських поетів і письменників 1920-х рр. (М. Драй-Хмара, М. Зеров, Ю. Клен (О. Бургарт), М. Рильський, П. Філіпович), які відмежовувалися від так званої пролетарської культури, прагнучи наслідувати мистецтво минулих епох, віддаючи перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці.
- ²⁵⁶ Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолец України. — 1929. — 14 лютого.
- ²⁵⁷ Сумний О. Студентство в культнаціональному будівництві // Студент революції. — 1930. — № 8. — С. 2.
- ²⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 3.
- ²⁵⁹ Оплесками «боряться» з правою ідеологією // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 35.
- ²⁶⁰ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 32–33.
- ²⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7096. — Арк. 15.
- ²⁶² ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.
- ²⁶³ Там само.
- ²⁶⁴ Добровольский В. Ему бы жить и жить... // О Лева Лившице. Воспоминания друзей. — Харьков, 1998. — С. 19.
- ²⁶⁵ ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 79.
- ²⁶⁶ Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 30.
- ²⁶⁷ Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 5.
- ²⁶⁸ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 254.
- ²⁶⁹ Цит. за: Балаболыченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття // Київська старовина. — 2006. — № 5. — С. 139.
- ²⁷⁰ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 28–35.
- ²⁷¹ Дефі Ф. Замість некролога // К.П.І. Газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — № 80.
- ²⁷² Там само.
- ²⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 52. — Арк. 148.
- ²⁷⁴ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 28–35.
- ²⁷⁵ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — Харьков, 2008. — С. 133.
- ²⁷⁶ ДАХО. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 94–95.
- ²⁷⁷ Комсомолец України. — 1929. — 19 лютого.
- ²⁷⁸ Комсомолец України. — 1929. — 17 грудня.
- ²⁷⁹ Ворог напирас. До чистки вишив (ХІНО) // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 49. — Підпис: О.К-н.
- ²⁸⁰ Підмогильний В. «З життя будинку» // Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. — К., 1991. — С. 235.
- ²⁸¹ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 161.
- ²⁸² Цит. за: Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. — М., 2003. — С. 266.
- ²⁸³ Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // Комсомолец України. — 1929. — 16 січня; Вовка геть з комсомолу // Комсомолец України. — 1929. — 11 січня та ін.
- ²⁸⁴ Раев М. Таргани в шпарах // Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 32–33.
- ²⁸⁵ Рашпіль А. Куркульські культпропи // Студент революції. — 1933. — № 2. — С. 10.
- ²⁸⁶ Северський Н. Змова // Студент революції. — 1932. — № 1. — С. 32.
- ²⁸⁷ Орлов И.Б. Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность // Новый исторический вестник. — М., 2002. — № 1 (6). — С. 31.

- ²⁸⁸ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — К., 2002. — С. 19.
- ²⁸⁹ Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 20.
- ²⁹⁰ Бюлетень Народного Комісаріату освіти. — 1929. — № 6. — Ст. 65.
- ²⁹¹ Там само. — № 16. — Ст. 237.
- ²⁹² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 103.
- ²⁹³ ДАОО. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 576. — Арк. 2.
- ²⁹⁴ Вища школа Української РСР за 50 років. — С. 200.
- ²⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 316. — Арк. 49.
- ²⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 316. — Арк. 25.
- ²⁹⁷ ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 5.
- ²⁹⁸ Там само. — Арк. 17.
- ²⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 101; Спр. 1417. — Арк. 1.
- ³⁰⁰ Човба В. І кожен день — скалкою в серці // Рукопис. Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — К., 2004. — Т. 1. — С. 343.
- ³⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 410. — Арк. 126, 194.
- ³⁰² ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1-а. — Арк. 3-4.
- ³⁰³ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1-а. — Арк. 1.
- ³⁰⁴ Там само. — Спр. 1. — Арк. 37.
- ³⁰⁵ Там само.
- ³⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 410. — Арк. 67, 773.
- ³⁰⁷ Светов С. На захисті куркулєнків і попових доньок // Студент ерволюції. — 1930. — № 1. — С. 27-28.
- ³⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1736. — Арк. 210.
- ³⁰⁹ Там само. — Оп. 11. — Спр. 352. — Арк. 118.
- ³¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 352. — Арк. 114.
- ³¹¹ Шовкопляс Ю. Геній // Шовкопляс Ю. Студенти. — Харків, 1930. — С. 15.
- ³¹² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1012. — Арк. 7.
- ³¹³ Там само.
- ³¹⁴ Гончар О. Один рік і все життя // Рукопис. Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — К., — Т. 1. — 2004. — С. 432.
- ³¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 81 зв.
- ³¹⁶ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 34.
- ³¹⁷ Там само. — Спр. 260. — Арк. 222.
- ³¹⁸ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 93.
- ³¹⁹ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — С. 20.
- ³²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10551. — Арк. 99.
- ³²¹ Підмогильний В. Місто. — Харків, 2005. — С. 113.
- ³²² Червоний технолог. — 1929. — 25 вересня.
- ³²³ Дражевська Л. (1928-29, 1933-35) // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1-2 (261-262). — С. 262.
- ³²⁴ Там само. — С. 263.
- ³²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 21.
- ³²⁶ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 172.
- ³²⁷ Постановление Пленума ЦК ВЛКСМ об ошибках, допущенных комсомольскими организациями при исключениях из комсомола, о формально — бюрократическом отношении к апелляциям исключенных из ВЛКСМ и о мерах по устранению этих недостатков // Советское студенчество. — 1938. — № 3. — С. 9 (6-11).
- ³²⁸ Гончар О. Щоденники. — Т. 2. — К., 2008. — С. 206.
- ³²⁹ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 153.
- ³³⁰ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Соловей (1936-1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1-2 (261-262) — С. 275.
- ³³¹ Советское студенчество. — 1937. — № 9. — С. 4.

- ³³² «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24.
- ³³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 14–17.
- ³³⁴ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 128–129.
- ³³⁵ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 129.
- ³³⁶ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129–130.
- ³³⁷ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 5. — Спр. 884. — Арк. 13 зв.
- ³³⁸ Луконин М. Годы // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 210.
- ³³⁹ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 41.
- ³⁴⁰ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — С. 23–24.
- ³⁴¹ Н.І. Чому тане новий набір? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 14.
- ³⁴² Соціалістичне будівництво на Україні. В діаграмах та таблицях. Держвидав «Господарство України». — Табл. 28.
- ³⁴³ Зроблено не досить, треба зробити більше // Студент революції. — 1933. — № 6. — С. 6–8.
- ³⁴⁴ Вища школа України за 50 років. — С. 202.
- ³⁴⁵ Известия. — 1930. — 19 септембля.
- ³⁴⁶ Міжвідомча метушня і гнилі макарони // Студент революції. — 1932. — № 1. — Арк. 22. Підпис: В. Мироненко.
- ³⁴⁷ Стрибки цифр // Студент революції. — 1932. — № 16. — С. 26. Підпис: Д.
- ³⁴⁸ Студент революції. — 1931. — № 34. — С. 29.
- ³⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 76.
- ³⁵⁰ Там само. — Арк. 25.
- ³⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1012. — Арк. 8.
- ³⁵² Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 52.
- ³⁵³ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.
- ³⁵⁴ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 192.
- ³⁵⁵ Советское студенчество. — 1938. — № 5. — С. 83.
- ³⁵⁶ Хомяков П. Жалобы // Советское студенчество. — 1938. — № 5. — С. 45. (С. 45–46).
- ³⁵⁷ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 225.
- ³⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 15.
- ³⁵⁹ Волобуїв В. Там, де колись жив бог // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 50.
- ³⁶⁰ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 2. — Спр. 88. — Арк. 412.
- ³⁶¹ Вища школа Української РСР за 50 років. — С. 203.
- ³⁶² Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 130.
- ³⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 123; Спр. 4637. — Арк. 44.
- ³⁶⁴ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129.
- ³⁶⁵ Човба В. І кожен день — скалкою в серці // Рукопис. Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — С. 334.
- ³⁶⁶ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 131.
- ³⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 76.
- ³⁶⁸ Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — М., 2008. — С. 57.
- ³⁶⁹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 232.
- ³⁷⁰ Лясовський В. Снайпер сатиричного жанру // Спогади про Степана Олійника. — Одеса, 2002. — С. 156.
- ³⁷¹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 169.
- ³⁷² Я третьокурсник... // Комсомолец України. — 1929. — 23 березня. Підпис: Марков
- ³⁷³ Що цікавить Зіну з Інгоспу // Комсомолец України. — 1929. — 23 березня. Підпис: Белін.
- ³⁷⁴ Лисогорко І. Баядеркам // Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 47.

- ³⁷⁵ Відповідно до Постанови РНК УСРР від 3 листопада 1930 р.
³⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 44.
³⁷⁷ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.
³⁷⁸ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 32.
³⁷⁹ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24. Підпис: П. Озимина.
³⁸⁰ Вонюча каша вимагає вихідного дня // Студент революції. — 1931. — № 27. — С. 21.
Підпис: Андрух М.
³⁸¹ Годують? Ні, мабуть, глузують // Студент революції. — 1931. — № 27. — С. 21.
Підпис: Холодний.
³⁸² Злочинні прибутки від сої // Студент революції. — 1932. — № 16. — С. 26. Підпис: О. Падалка.
³⁸³ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24. Підпис: П. Озимина.
³⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 44.
³⁸⁵ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 132.
³⁸⁶ Злочинні прибутки від сої // Студент революції. — 1932. — № 16. — С. 26. Підпис: О. Падалка.
³⁸⁷ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 90.
³⁸⁸ Там само. — Спр. 74. — Арк. 132.
³⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 4.
³⁹⁰ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 63.
³⁹¹ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 69.
³⁹² Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.
³⁹³ Умови життя пролетарського студентства — жакливі // Комсомолец України. — 1929. — 4 квітня.
³⁹⁴ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 86.
³⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 69.
³⁹⁶ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 15.
³⁹⁷ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 129.
³⁹⁸ Харчування студентів не налагоджено // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 16.
³⁹⁹ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24. Підпис: П. Озимина.
⁴⁰⁰ На 1500 студентів — 40 мисок // Студент революції. — 1932. — № 4. — С. 33.
⁴⁰¹ Черги через ложки // Студент революції. — 1932. — № 19–21. — С. 30. Підпис: І. Дешко.
⁴⁰² ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 64.
⁴⁰³ Харківський університет очима колишніх студентів. Любов Дражевська (1928–29, 1933–36) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 263.
⁴⁰⁴ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — К., 2002. — С. 41.
⁴⁰⁵ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 25. Підпис: П. Озимина.
⁴⁰⁶ Обід на вікні // Студент революції. — 1932. — № 31–32. — С. 26. Підпис: Долгополов, Огульчанський.
⁴⁰⁷ Шахраї з Одеси // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 31.
⁴⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 44.
⁴⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 318. — Арк. 14.
⁴¹⁰ Люди високого гарту. КЕІ в передових шерегах // Студент революції. — 1932. — № 36. — С. 12.
⁴¹¹ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24. Підпис: П. Озимина.

- ⁴¹² ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 39.
- ⁴¹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 39. — Арк. 20.
- ⁴¹⁴ Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 15–16.
- ⁴¹⁵ Войник-Летичевський О. В Києві — метушня й бездіяльність // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 10–11.
- ⁴¹⁶ Рябов М. Зламати бюрократично-рвацький опір Сурсько-Литовської МТС // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 12–13.
- ⁴¹⁷ Войник-Летичевський О. В Києві — метушня й бездіяльність // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 10–11.
- ⁴¹⁸ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. Спр. 117. — Арк. 35.
- ⁴¹⁹ Там само.
- ⁴²⁰ Кушнар'ов Я. Остаточно добити відставання // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 15.
- ⁴²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 69.
- ⁴²² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 318. — Арк. 16.
- ⁴²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 154, 155.
- ⁴²⁴ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 25.
- ⁴²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 44.
- ⁴²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 318. — Арк. 19.
- ⁴²⁷ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 45.
- ⁴²⁸ Там само. — Спр. 115. — Арк. 105.
- ⁴²⁹ Там само. — Арк. 6, 36.
- ⁴³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 276–278.
- ⁴³¹ Там само. — Арк. 279.
- ⁴³² Там само. — Арк. 281–282.
- ⁴³³ Львов М. Навеки прав // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 206.
- ⁴³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 8.
- ⁴³⁵ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 224.
- ⁴³⁶ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Соловей (1936–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 277.
- ⁴³⁷ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129.
- ⁴³⁸ Львов М. Навеки прав // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 206.
- ⁴³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 23–24.
- ⁴⁴⁰ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 224.
- ⁴⁴¹ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Буревій (1939–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 269.
- ⁴⁴² Добровольський В. Ему бы жить и жить... // О Лево Лившице. Воспоминания друзей. — Харьков, 1998. — С. 20.
- ⁴⁴³ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Буревій (1939–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 269.
- ⁴⁴⁴ ЦДАГО У. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 17.
- ⁴⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 739. — Арк. 62.
- ⁴⁴⁶ Там само. — Арк. 66.
- ⁴⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Д. 10520. — Л. 155.
- ⁴⁴⁸ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 87.
- ⁴⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 62.
- ⁴⁵⁰ 350 студентів без гуртожитку // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 23.
- Підпис: Студент.
- ⁴⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 743. — Арк. 47.
- ⁴⁵² Там само. — Оп. 7. — Спр. 961. — Арк. 20.
- ⁴⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 67.
- ⁴⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 57 зв.

- ⁴⁵⁵ Волобуїв В. Там, де колись жив бог // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 50.
- ⁴⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 739. — Арк. 67.
- ⁴⁵⁷ На вокзалі, під парканом, на горіщі... Боротьба за гуртожиток триває // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 18. Підпис: Ол. Ковальчук.
- ⁴⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 743. — Арк. 32.
- ⁴⁵⁹ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1з. — Арк. 72.
- ⁴⁶⁰ Волобуїв В. Там, де колись жив бог // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 50.
- ⁴⁶¹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 127.
- ⁴⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 5.
- ⁴⁶³ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 45.
- ⁴⁶⁴ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 101.
- ⁴⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154.
- ⁴⁶⁶ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24.
- ⁴⁶⁷ Н.І. Чому тане новий набір? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 15.
- ⁴⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 7.
- ⁴⁶⁹ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 237.
- ⁴⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 11.
- ⁴⁷¹ Там само. — Арк. 7.
- ⁴⁷² Там само. — Арк. 42.
- ⁴⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 67.
- ⁴⁷⁴ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 63.
- ⁴⁷⁵ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 4.
- ⁴⁷⁶ До порядку тт з Дніпропетровського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 27.
- Підпис: Медівка С.
- ⁴⁷⁷ І-ко І. Через бездіяльність // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 26.
- ⁴⁷⁸ 350 студентів без гуртожитку // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 23.
- Підпис: Студент.
- ⁴⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 4; Спр. 6222. — Арк. 68.
- ⁴⁸⁰ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 68.
- ⁴⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 314. — Арк. 41.
- ⁴⁸² ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 96.
- ⁴⁸³ ДАЖО. — Ф. 412. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 8.
- ⁴⁸⁴ ДАЖО. — Ф. 412. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 11; ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 39.
- ⁴⁸⁵ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1з. — Арк. 78.
- ⁴⁸⁶ Там само. — Спр. 7. — Арк. 69.
- ⁴⁸⁷ Там само. — Спр. 1з. — Арк. 84; Спр. 7. — Арк. 11.
- ⁴⁸⁸ ДАПО. — Ф. Ф-2118. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 103, 190.
- ⁴⁸⁹ Іль. Попередні підсумки конкурсу // К.П.І. Газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — № 80. — 1 травня.
- ⁴⁹⁰ З життя Артемівського БПСУ // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. Підпис: А.І.
- ⁴⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 10.
- ⁴⁹² Ів. Б. Про директора та його кобилу // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 26.
- ⁴⁹³ Студент. Гріються над примусами // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 26.
- ⁴⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 23–24.
- ⁴⁹⁵ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 224.
- ⁴⁹⁶ Постановление секретариата ВЦСПС о работе профкома Одесского индустриального института // Советское студенчество. — 1936. — № 9. — С. 56.
- ⁴⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 275.
- ⁴⁹⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 153.

- ⁴⁹⁹ Там само. — Арк. 155; Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 92
- ⁵⁰⁰ Сделать общежития образцовыми // Советское студенчество. — 1938. — № 10. — С. 41. Подпись: Б. Шибанов.
- ⁵⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 92.
- ⁵⁰² Бороться за культуру в быту // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 54. Подпись: Д. Михайлов.
- ⁵⁰³ Единая оплата за общежитие // Советское студенчество. — 1938. — № 7. — С. 75.
- ⁵⁰⁴ Бороться за культуру в быту // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 54. Подпись: Д. Михайлов.
- ⁵⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 228.
- ⁵⁰⁶ Літовченко Д. За здорове студентство у ВИШах // Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 44.
- ⁵⁰⁷ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 41.
- ⁵⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 188.
- ⁵⁰⁹ За оздоровчу кампанію не дбають... // Студент революції. — 1932. — № 16. — С. 33.
- ⁵¹⁰ Постановление секретариата ВЦСПС о работе профкома Одесского индустриального института // Советское студенчество. — 1936. — № 9. — С. 56.
- ⁵¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 46.
- ⁵¹² Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 42.
- ⁵¹³ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — С. 38.
- ⁵¹⁴ Добровольский В. Ему бы жить и жить... // О Лева Лившице. Воспоминания друзей. — Харьков, 1998. — С. 22.
- ⁵¹⁵ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Соловей (1936–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 277.
- ⁵¹⁶ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 123.
- ⁵¹⁷ Наровчатов С. Михаил Кульчицкий // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 193 (181–195)
- ⁵¹⁸ Добровольский В. Ему бы жить и жить... // О Лева Лившице. Воспоминания друзей. — Харьков, 1998. — С. 18.
- ⁵¹⁹ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 224.
- ⁵²⁰ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 123.
- ⁵²¹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129.
- ⁵²² Гончар О. Листи. — К., 2008. — С. 14.
- ⁵²³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 100.
- ⁵²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 53.
- ⁵²⁵ Глазков Н. Мы из Харькова // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 196.
- ⁵²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 128.
- ⁵²⁷ За революцію в побуті, за студкомуні // Студент прикордоння. — 1929. — 18 грудня.
- ⁵²⁸ Там само.
- ⁵²⁹ З життя Артемівського БПСу // студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. Підпис: А.І.
- ⁵³⁰ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1з. — Арк. 56.
- ⁵³¹ Зрадники клясової лінії // Студент революції. — 1931. — № 22–23. — Арк. 32. — Підпис: МА-УХ.
- ⁵³² Герф С. До підсумків перевірки вишівських осередків КП(б)У // студент революції. — 1930. — № 15. — С. 4.
- ⁵³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7096. — Арк. 71.
- ⁵³⁴ Зайченко В. «Механічні громадяни» у виші // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 47–48.
- ⁵³⁵ Іновець. — 1929. — 1 лютого.

- ⁵³⁶ Галерея ворогів // Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 27. Підпис: Д. Яблонський.
- ⁵³⁷ М.Рогинський. Оборонець автокефальної // студент революції. — 1930. — № 10. — С. 31.
- ⁵³⁸ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 142.
- ⁵³⁹ Дайош студентську пісню // Студент революції. — 1931. — № 34. — С. 21. Підпис: Б. Чернохліб.
- ⁵⁴⁰ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Буревій (1939–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262) — С. 268.
- ⁵⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 100.
- ⁵⁴² Там само.
- ⁵⁴³ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Буревій (1939–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262) — С. 268.
- ⁵⁴⁴ Дайош студентську пісню // Студент революції. — 1931. — № 34. — С. 21. Підпис: Б. Чернохліб.
- ⁵⁴⁵ Маньков А.Г. Из дневника рядового человека // Звезда. — 1994. — № 2. — С. 143.
- ⁵⁴⁶ Стариков В. Новый комплекс «Готов к труду и обороне» // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 67.
- ⁵⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 45.
- ⁵⁴⁸ Там само. — Спр. 1079. — Арк. 229.
- ⁵⁴⁹ Стариков В. Новый комплекс «Готов к труду и обороне» // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 67.
- ⁵⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 152–153.
- ⁵⁵¹ Владимиров Ю. Аттестат физической зрелости // Советское студенчество. — 1936. — № 2–3. — С. 95.
- ⁵⁵² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 228.
- ⁵⁵³ Там само. — Арк. 142.
- ⁵⁵⁴ Там само. — Арк. 152.
- ⁵⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 153.
- ⁵⁵⁶ Горелик П. Друг юности // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 167.
- ⁵⁵⁷ Там само.
- ⁵⁵⁸ О счастье // Советское студенчество. — 1938. — № 9. — С. 53–54. Подпись: Студент Борис Серман.

Розділ X. **СУСПІЛЬСТВО І ДІТИ**

1. Вступні зауваження

Зміни у ставленні до дитини в різних суспільствах були предметом досліджень в першу чергу етнографів та антропологів. У соціальній історії та психоісторії еволюція дитинства як наукова проблема постала відносно недавно, але розвідки в цій галузі є помітними подіями в сфері гуманітарних наук як на Заході, так і в межах пострадянського простору¹.

Повсякденне життя дитини 1930-х рр. складалось з великої кількості аспектів — матеріально-речового (харчування, житло, одяг тощо), діяльнісного, символічного тощо. Оскільки матеріальний бік повсякденності дітей напряду залежав від обставин, в яких опинилась її родина, вважаємо можливим обмежитись дослідженням такої її специфічної сфери, яку умовно можна означити як участь дітей у соціальному процесі. Соціальний простір дитинства був компонентом всіх сфер суспільного життя, але лишається питання — де, як і в якому статусі діти брали в ньому участь, які це мало наслідки.

Розглядаючи дитину як об'єкт комуністичного виховання, держава намагалась закріпити в ній саме ті якості, які впливали з офіційної ідеології. Створений з цією метою образ «вірного ленінця» прописував обов'язкові сценарії поведінки в тих або інших ситуаціях. Формування образу радянської дитини посідало значне місце в просторі суспільно-політичної комунікації республіки у 1929–1938 рр. Воно мало значний вплив на ставлення до реальної дитини, розуміння її місця в суспільстві, уявлення про доступні їй види діяльності. Образ дитини конструювався різними засобами, серед яких — методичні рекомендації, промови офіційних осіб, в основному партійних та комсомольських лідерів з питань виховання та дитячого руху взагалі, репортажі диткорів і штатних кореспондентів газет і журналів, художні оповідання для дітей. Зростав вплив візуальних засобів інформації. Фоторепортажі в медіавиданнях не менш яскраво, ніж тексти, відбивали зміни у ставленні до дитини у суспільстві.

У республіці основними творцями параметрів радянського бачення дитини були, насамперед, партійні і комсомольські лідери — С. Косіор, П. Постишев, С. Андреев; керівники ЦБ КДР (Центрального бюро Кабінету дитячого руху при ЦК ЛКСМУ, після 1935 р. — відділу піонерів при ЦК ЛКСМУ) — Ц. Радомиська, Г. Фільштинська, О. Попов, Г. Фурман, головні редактори видань для дітей та вожатих («Червоні квіти», «На зміну», «На роботі», «Дитячий рух» (з 1934 р. — «Піонервожатий»), «Друг дітей», «Піонерія») — О. Барун, П. Белінський, А. Журавський, Х. Агранович та ін. Долучилися до створення образу «вірного ленінця» і українські поети та письменники, твори яких друкувались у масових дитячих виданнях — Я. Гримайло, В. Бичко, Л. Первомайський, І. Нехода, О. Донченко та ін. Доповідачі на різноманітних конференціях, з'їздах та зльотах, керівники видань, автори матеріалів іноді свідомо, іноді підсвідомо трансливали в дитяче середовище вже засвоєні ними самими нові компартійні

«істини». Люди, що мали відношення до офіційних виступів, пропаганди, мусили тонко відчувати переміни у настроях влади. Повідомлення про дітей чи згадки про них завжди були включені у певний комунікаційний код (систему знаків і значень, контексту і підтексту, стереотипів і усталених асоціацій), що добре зчитується при аналізі текстів доби.

Історично поняття дитинства пов'язувалося, насамперед, з певним соціальним статусом, з колом прав та обов'язків, притаманних цьому періоду життя, з набором доступних для нього форм діяльності. Компартійний режим добре враховував вікові особливості. Можна відзначити певну вікову диференціацію, що втілювалася у різних «ланцюгах еквівалентності». Немовлята були міцно пов'язані з дискурсом «захисту материнства і дитинства» (в якому перетинались проблеми медицини, емансипації і соціального забезпечення). Вузловими точками тут були поняття «здоров'я дитини», «захист», «опіка», «допомога матерям», «втягування до виробництва трудящих жінок», «звільнення жінки» тощо. У більшості діти цього віку ставали героями текстових та фотосюжетів у журналах «Друг дітей», «Комунарка України», «Колгоспниця України» тощо.

З дітьми дошкільного і молодшого шкільного віку (до 9 років) пов'язувались уявлення про власне «дитячість», що реалізовувалось, насамперед, у візуальній культурі через зображення дитячих ігор, розваг, забав, відпочинку. З цим віком пов'язувались традиційні розуміння основних видів дитячої діяльності. Іноді образи малечі, що займалася дорослими заняттями, за рахунок почуттів кумедності і зворушення, які вони викликали, використовувались у дорослій пропаганді задля посилення мотивації адресатів цієї інформації. Жовтенята вже починали залучатися до кампаній влади і частково потрапляли до їх політичного і мілітарного різновиду. Але частіше ця вікова категорія у пресі з'являлася для розповіді про успіхи у радянському будівництві. Вона також залучалася до формування образу турботливої радянської влади. Але ні перша, ні друга вікові групи не були самостійними ключовими знаками в офіційному образі радянської дитини.

Радянська пропаганда була сфокусована на дітях середнього і старшого шкільного віку. Саме вони були основними діючими особами більшості медіасюжетів, що репрезентували образ радянської дитини у зазначений період. Діти 10–16 років безпосередньо залучалися до участі у всіх напрямках більшовицької політики соціалістичних перетворень. Можна вважати, що саме з цього часу у дітей закінчувалось дитинство. Вікова категорія дітей старших за 15 років часто взагалі виключалась із дискурсу дитини, розглядаючись нарівні з комсомольцями як «молодь».

В офіційних виступах керівників республіки та медійних текстах доби модернізації починає активно експлуатуватись образ «дитини-дорослого», що мусить розбиратися в політиці та ідеології, бачити перспективи розвитку радянської економіки, розуміти, хто є ворогами влади, а, отже, і його власними ворогами. Це — образ дитини, яка нарівні з батьками будує соціалізм. Старша вікова категорія дітей виявилася безпосередньо підключеною до всіх соціальних практик, зайняла там свою окрему нішу.

Повсякденна дитяча діяльність розглядалась як повне включення в процес соціалістичного будівництва і складалась з кількох аспектів або різновидів:

політичного, виробничого, навчального, мілітарного, дозвільного. Вони впливали як на формування образу дитини в суспільній думці, так і на уявлення про «корисну» активність дітлахів. Їхнє співіснування, співпадіння і перетинання структувало основний потік інформації, визначало загальну спрямованість кампаній, сприйняття основних медіа-сюжетів та їх трактовку на місцях педагогами та керівниками дитячого руху. «Політичний» аспект був настільки домінуючим, що його можна було спостерігати в змістовних блоках всіх названих аспектів. Співвідношення інших аспектів мали свою динаміку змін, знаходячись в повній залежності від настанов з центру.

Отже, дослідження ставлення держави до проблем дитинства дає можливість зрозуміти, яким чином залучалась дитина до участі у масових кампаніях, як це впливало на її повсякденне життя, як формувалась її ідентичність.

2. Дитина і політика

Політична площина дитячого повсякденного життя охоплювала такі основні блоки змістів: питання класової належності дитини, питання виховної політичної роботи, що включала політичну просвіту (виховна ідеологічна робота) та політичну діяльність (участь у масових кампаніях влади), використання владою образу дитини для створення власного позитивного іміджу.

Дитина уявлялась як своєрідне поле битви між силами добра і зла — більшовиків та їх класових ворогів. З одного боку, дитина, з точки зору політичних переконань, сприймалась як певна «*tabula rasa*», яка не має власного досвіду класової боротьби, сформованої психіки, і є «вдячним матеріалом» для «правильного» комуністичного виховання. Вона легко сприймає все нове і є природним союзником соціалістичної влади. Діти позиціонувались як позитивні персонажі (представники всього нового та передового). Щодо них використовувалось поняття «нові люди»². Але реальне життя, на відміну від теорій, демонструвало іншу картину.

Детермінованість політичних поглядів дітей родинним оточенням була очевидна більшовицьким керівникам. Родина розглядалась ними не тільки як «фортеця всіляких релігійних забобонів»³, культурної відсталості та ідеологічного невігластва, але й джерело відверто ворожих впливів на дитину. В одній із своїх промов у березні 1932 р. секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, обгрунтовуючи необхідність «партійного виховання» піонерів, навів такий доказ: «якщо ви прислухаєтеся до дітей, то вловите в їх настроях відбиток усіх тих настроїв, які є у окремих робітників, службовців, колгоспників, селян-одноосібників. Погляди й настрої тієї частини батьків, яка зв'язана з вихідцями з дрібної буржуазії, з середовища дореволюційного чиновництва, із уламків класів, що раніш панували, передаються до певної міри й дітям цих родин, а через них проникають у дитяче середовище»⁴.

Численні звіти про політичні настрої на селі під час колективізації фіксували випадки «антирадянських настроїв» серед дітлахів, які влада списувала на рахунок «класово-ворожих впливів» родинного оточення. В одному із сільських піонерзагонів діти одноосібників з молодших груп відмовились йти на заняття «на знак протесту проти вимоги до їх батьків виконати взяті на себе

держзобов'язання по хлібозаготівлі»⁵. У лютому 1933 р. на Всеукраїнській нараді з питань комуністичного дитячого руху обговорювались випадки, коли діти «цілими групами, школами голосували ПРОТИ колективізації (Київщина, Мелітопільщина),... під час заворушень на селі, що спостерігалися по деяких округах в зв'язку з перекручуванням партійної лінії... Деякі групи дітей, поруч з жінками, відігравали вельми активну роль — били в дзвони, йшли на чолі антирадянських демонстрацій, розбивали вікна в сільрадах, розбирали разом з дорослими реманент, насіння, коней (Бердичівщина, Шепетівка, Тульчин)»⁶. На думку керівників дитячого руху, це свідчило про «певне піднесення активності класового ворога в боротьбі за дітей»⁷.

У матеріалах преси, що висвітлювали хід колективізації та класової боротьби на селі (особливо під час Голодомору) частими були сюжети, присвячені антирадянським настроям дітей куркулів. Стаття в журналі «На роботі» (1933 р.) з показовою назвою «Куркульські діти говорять язиками своїх батьків» змалювала будні однієї з сільських шкіл: у 4-й групі три учня — Теличка, Матюха, Щербина, — не взяли на себе зобов'язань, взялися до розкладницької роботи: зривали навчання, про відсутніх учнів сказали всім, що в тих «нема хліба» і тому вони до школи не ходитимуть, заявляли, що і, в них самих нема хліба, тому незабаром вони теж ходити не будуть. Одразу ж подавалась вказівка на причину такої поведінки: у одного з батьків цих учнів знайшли 28 пудів сортової озимої пшениці, яку той вкрав у колгоспі, у інших — 4 і 6 центнерів. Замітка супроводжувалась карикатурою — куркуль у капелюсі, жилеті, з купецькою борідкою, закриваючи собою мішки з хлібом, кричить довгим язиком: «Хліба нема-а!». До його язика прив'язано мотузкою язик маленького куркуля, який кричить те саме⁸.

Автори подібних матеріалів як аргумент для своїх висновків використовували народні прислів'я: «від коріння лишилося насіння», як у сюжеті про шкідництво у колгоспі сина померлого куркуля Макара Биковця, в якого ще «на початку колективізації серце луснуло»⁹. Навіть попри знамените висловлювання вождя про те, що «син за батька не відповідає» описування конфлікту між радвладою та її противниками завжди супроводжувалось посиленням на їхнє соціальне походження. До кінця 1930-х рр., малюючи негативні образи дітей, автори художніх творів підкреслювали їх «класову чужість». Поема Л. Топчія «Останній бій» (1939 р.), присвячена боротьбі з антисемітизмом в дитячому середовищі, змалювала відразливий образ хлопця-антисеміта («сина крамаря-бакалійника, що жирував і знущався з бідних») ¹⁰. У творах популярного дитячого письменника О. Копиленка «Дуже добре» (1936 р.) і «Десятикласники» (1939 р.), присвячених будням однієї з київських шкіл, всі вчинки дітей висвітлювались з класової точки зору настільки схематично і прямолінійно, що навіть радянські літературні критики відзначили, що так у житті не буває¹¹. Але це не завадило книжкам витримати кілька перевидань і вважатися прикладом гарної дитячої літератури.

Обговорення класово ворожих впливів на дитину активізувало змістовні площини, пов'язані з протиставленням між сімейним вихованням, яке зображувалось як застаріле, відстале, реакційне, та суспільним, — передовим і комуністичним. У спадщину від радикальних ідей доби революційного романтизму

ще залишались мрії про усупільнення процесу виховання. Радянські педагоги і методисти у 1929 р. ще вважали дитячий будинок «найбільш повно висловленою формою соціалістичного виховання», оскільки він може здійснювати свій педагогічний вплив на дітей 24 години на добу, і дуже побивалися через те, що неможливо охопити всіх дітей дитбудинками, висловлюючи такі сподівання: «якби населення... було настільки культурним і близьким до сприйняття соціалізму, щоб сімейне виховання поступилося місцем суспільному і якби ми були настільки заможні, щоб надати можливість всім дітям республіки отримувати повне виховання за рахунок держави». «Тоді», мовляв, «дитячі будинки були б «основними вогнищами соціалістичного виховання»¹². В наступні роки подібні крайні висловлювання зникли з медіа-простору, але згадка про сім'ю зазвичай супроводжувалась обґрунтуванням положення про необхідність «виривати дітей з родинного оточення»¹³. 1934 р. у доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, нарком освіти В. Затонський, аналізуючи причини негативних політичних настроїв у школах республіки, відзначив, що «в значній кількості антигромадські та антирадянські настрої і прояви заносились дітьми до школи ззовні із родинного оточення і, особливо, з сімей класово-ворожих елементів (куркулів, непманів, служителів релігійного культу, колишніх білогвардійців тощо)»¹⁴. У 1936 р. С. Косіор і сам закликав «ламати існуючу широко розповсюджену думку, що діти є власністю батьків, що «батьки — головні господарі своїх дітей», оскільки... ми маємо право контролю над вихованням дітей в родині, над тим впливом, що там існує, над тим, чому їх там вчать, що прищеплюють. Час такий, що ми зобов'язані це робити, ми маємо всі можливості для цього... Треба, щоби був контроль за родиною. Наше законодавство надає дуже великі можливості так вести справу, щоби був контроль»¹⁵. Косіор пропонував вирішити проблему таким чином: «Стосовно батьків, які негативно впливають на своїх дітей, необхідно застосовувати різноманітні засоби впливу аж до передачі дітей в інтернатні заклади. Стосовно батьків з чужого середовища політична робота у школі мусить вестись за лінією відриву дітей від їхнього впливу, лінією на протиставлення дітей таким батькам... У випадках прямої роботи таких батьків з розкладання своїх дітей застосовувати суворі засоби, аж до віддання під суд»¹⁶.

Влада не була впевнена, що без пильного контролю з боку держави над вихованням зростаюче покоління обов'язково свідомо вибере більшовицьку ідеологію. Боротьба за вплив на дітей розглядалась як основний напрямок педагогічної роботи. У червні 1929 р. відбулась I Всеукраїнська конференція ЛКСМУ, де обговорювались й питання дитячого руху. У стенограмі виступу голови ЦБ КДР на одній сторінці чотири рази повторюється фраза «оволодіння нашими дітьми класовим ворогом»¹⁷. У тексті цієї промови слова «класова боротьба», «класовий ворог», «класово-чужі елементи», «контрреволюція», «білогвардійці», «розкладницька робота» вживались 30 разів¹⁸. Враховуючи, що виступ було присвячено питанням дитячого виховання, можна зрозуміти, наскільки міцно вони пов'язувалися з класовою боротьбою. З часом, як вважали керівники та методисти дитячого руху, ця проблема лише загострювалась¹⁹. Голова Центрального бюро КДР А. Север'янова на IX з'їзді ВЛКСМ (1931 р.) підкреслила: «куркульство, попи, сектанти, відмираючі класи тягнуть свої цупкі

лапи у дитяче середовище... вперта боротьба за дітей, за стовідсоткове охоплення їх нашим впливом ще попереду»²⁰. У промові члена бюро ЦК ВЛКСМ С. Салтанова на VII Всесоюзній конференції ВЛКСМ (1932 р.) констатувалось: «Ми маємо жорстоку класову боротьбу за молодь»²¹. Цей вислів використовувався як головний аргумент для розгортання основних положень про роботу з дітьми в майбутньому. В УСРР поняття класової боротьби включало в себе боротьбу з націоналістичними проявами у педагогічній сфері²².

Сталінська теза про загострення класової боротьби в міру розгортання соціалістичного будівництва мала свої наслідки і у виховній сфері. 4 лютого 1935 р. від імені секретаря ЦК ЛКСМУ Й. Краєвського і керівника піонерорганізації ЦК ЛКСМУ Г. Фурмана всім секретарям та піонеркерівникам обкомів, міськкомів ЛКСМУ було надіслано таємного листа, в якому зазначалось: «ЦК ЛКСМУ має матеріали про те, що за останній час в зв'язку із вбивством С.М. Кірова й викриттям зинов'ївських покидьків, у ряді шкіл, піонерорганізацій України пожвавилась боротьба класово-ворожих елементів за дітей. Особливо ці факти мають місце в Одеській, Дніпропетровській, Харківській областях, в прикордонних та національних районах України»²³. У вересні 1935 р., на нараді при ЦК ЛКСМУ про комуністичне виховання молоді українським керівництвом було зроблено висновок про занепад політвиховної роботи в ряді шкіл у зв'язку з класово-ворожими впливами. Арешти у 1937 р. всього республіканського керівництва дитячого руху (на чолі з секретарем ЦК ЛКСМУ Сергієм Андреевим і головою відділу Юних піонерів при ЦК ЛКСМУ Григорієм Фурманом) активізували тему шкідництва ворогів у галузі виховання дітей України²⁴.

В якості контрудару по ворогу «в боротьбі за дитину» більшовицькі керівники бачили створення ефективної системи політичного виховання, що складалось із політосвіти і практичної діяльності — участі у масових політичних кампаніях влади. Політична просвіта як процес ознайомлення дітей з політикою більшовицької партії в таких галузях як економіка, соціальне питання, культура тощо, переконання їх у правильності цього курсу у 1929–1939 рр. розумілось владою як одна з найважливіших умов соціалістичного будівництва. З початком індустріалізації Центральне бюро КДР спеціальною директивою від 3.04.1929 р. «Про роз'яснення господарчо-політичних питань в дитячому середовищі» вказало на необхідність регулярної ідеологічної роботи з дітьми, із залученням засобів масової інформації, промов, бесід з метою пояснення «курсу партії на швидкі темпи індустріалізації країни та колективізації сільського господарства, водночас, показуючи обличчя класового ворога, що прагне зірвати політику партії»²⁵.

Найбільш популярними формами політосвітньої роботи стали політінформації, політбої, політвікторини та ознайомлення з постановами партії та уряду. Під час підготовки до весняної кампанії на селі у 1933 р. журнал «На роботі» закликав дітлахів республіки: «вивчайте доповідь та промову «Про роботу на селі» вождя нашої партії тов. Сталіна на січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б)... По загонах та школах вивчайте ухвалу пленуму ЦК ВКП(б), вивчіть постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про обов'язкове здавання хліба державі від колгоспів і одноосібних господарств, вивчайте ухвали пленуми ЦК КП(б)У про завдання

весняної сівби»²⁶. Вивчати з дітьми промови і ухвали було обов'язком як вчителів, так і вожатих піонерських загонів. Очевидно, що педагоги на місцях розцінювали ці звернення як керівництво до дії, а частота вживання сполучення «політичне виховання» і «політпросвіта» штовхала їх на явно необгрунтоване зловживання найбільш простими і невідповідними дитячому віковій формам політичної роботи — політінформаціями та вивченням партійних рішень, праць класиків марксизму-ленінізму тощо. Але вже у квітні 1934 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про переобтяження школярів і піонерів громадсько-політичними завданнями», в якій заборонялось без врахування вікових особливостей дитинства змушувати їх «проробляти» ухвали з'їздів і вивчати складні питання марксистсько-ленінської теорії²⁷. Сприймавши цю вказівку дослівно, педагоги опинилися в глухому куті. У наступні роки їх неодноразово звинувачували у занедбаності політвиховної роботи²⁸.

Однією з провідних форм політичної роботи компартійним керівництвом було визнано вивчення дітьми історії більшовицького руху. Дитина, як матеріал для створення «нової людини», на думку більшовицьких лідерів, не бачила на власні очі класової боротьби, не «пам'ятала поміщиків та заводчиків, що знущалися з трудового народу», не зазнала капіталістичної експлуатації. На цьому робився наголос як на недоліку. Але провідники дитячого руху кривили душею — саме цей «недолік» легко виправлявся відповідним вихованням, пропонуванням дітям більшовицької картини минулого і сьогодення. Ідеологам було на руку, що дитина не могла за допомогою власного досвіду перевірити зверненні до неї ідеологічні послання про жахливість капіталістичного ладу, порівняти умови життя до революції та після, оцінивши успіхи більшовиків. Вона мусила просто вірити владі, що полегшувало останній завдання переконання. Тому дуже важливим елементом формування дитячих уявлень стала антитеза «тоді і тепер», що навіть не потребували розшифровки під час згадувань у текстах, звернених до дітей.

Передмова П. Постишева до публікації матеріалів про юність Й. Сталіна була квінтесенцією подібних висловлювань і розкривала основний зміст виховної роботи через ознайомлення з минулим більшовицької партії: «Наші діти повинні знати не тільки минуле героїчної боротьби Країни рад за соціалізм, але й минуле великої боротьби за владу рад, за диктатуру пролетаріату. Наші діти повинні знати це минуле, коли по спинах їх дідів, батьків і матерів свистів батіг поміщиків, нагаї царських катів, коли тисячі борців за справу соціалізму сходили на ешафоти царських шибениць, коли тисячі найкращих, найпередовіших людей нашого класу йшли, брязкаючи кайданами, по сибірських шляхах у каторгу і заслання»²⁹. Українські поети старанно створювали такі образи минулого у дитячій пресі:

«Навіть важко уявити, —
А були ж на світі діти,
Що не відали ніколи
Ані ясел, ані школи,
Ані саду, ані парку,
Ані парашута хмарки.
...Діти вже дорослі стали

Це — батьки і наші мами»³⁰.

Навряд чи всі батьки українських дітлахів ніколи не бачили парку чи саду, а відсутність парашутів у небі не могла суттєво знизити їх життєвий рівень, але мета таких образів була у переконанні в тому, що сьогодні діти республіки мають все найкраще. За допомогою подібних перебільшень формувались в дитячій уяві страшні картини минулого. Один із шкільних вчителів історії на сторінках журналу «Піонервожатий» (1938 р.) так сформулював покладені на нього партією обов'язки: «навчити наших дітей палко любити чудову радянську дійсність і так само палко ненавидіти прокляте минуле»³¹.

В другій половині 1930-х рр. республіканський медіа-простір був перенасичений матеріалами з історії революції і громадянської війни, біографіями вождів компартії, художніми творами про героїзм дітей та молоді в боротьбі за встановлення радянської влади в Україні. Дитяча література і преса стали особливою сферою використання міфологічних сюжетів сталінської доби. Причина такої уваги до дитячих видань очевидна — діти легше і скоріше засвоювали нові «істини», їх простіше було переконати емоційною розповіддю в тому, що більшовики — найкращі друзі українського народу. Велику роль у конструюванні радянського міфу відіграла тема історичної російсько-української дружби та братерства³². Ще більше уваги приділялось темі революції та громадянської війни на Україні³³. Основним змістом політичної просвіти стало вивчення з дітьми цих текстів і формування у дитячій свідомості нових історичних міфів³⁴. Оскільки діти не бачили революції на власні очі, їх легко було переконати в справедливості більшовицького погляду, вбиваючи таким чином клин між дорослими і зростаючим поколінням. Червоною ниткою в цих творах проходить ідея про те, що українські трудящі одразу були на боці більшовиків, але ворогам народу і революції вдалось змовитися зі світовою буржуазією і захопити владу. Без допомоги особисто Й. Сталіна (іноді з'являється постать С.Орджонікідзе) українцям нізащо не вдалося б подолати ворогів. Новий історичний радянський міф в Україні будувався на таких концептах: віковічні братерські українсько-російські стосунки, всенародна підтримка трудящими України більшовиків в добу революції, надзвичайний героїзм, проявлений українцями, в тому числі дітьми, у роки громадянської війни і допомога росіян в боротьбі з власними зрадниками-націоналістами. Увінчував цей міф образ Кобзаря, продовжувачем справ і втілювачем мрій якого позиціонувались більшовики. Міфологізація подій революції у дитячій свідомості була необхідною для легітимації режиму в очах зростаючого покоління.

Окрім вивчення теоретичних засад більшовицької політики та історії партії, діти притягались до практичної діяльності («громадсько-корисної роботи»), що розглядалась як необхідна складова політвиховання. Вважалося, що «участь піонерів у загальних і місцевих кампаніях, крім конкретної допомоги партії і комсомолу є... школою, що готує з піонерів вмілих та таких, що знають свою справу, громадських діячів, масових агітаторів і організаторів...»³⁵.

Одним з перших завдань, покладених на піонерів у зв'язку з вирішенням потреб культурної революції, була їх участь у кампанії з ліквідації неписьменності. Образ дитини, що входить до хати селянина чи робітника, несучи при цьому світло знань і прогресу, борючись з відсталістю і невіглаством, був

переконливим. Допомагаючи неписьменним, діти республіки проводили агітаційну й пропагандистську роботу. Навчаючи дорослих, вони водночас ознайолювали їх із поточними партійними рішеннями. Фотосюжети, присвячені тому, як піонери навчають батьків грамоті, роз'яснюючи при цьому чергову ухвалу чи відозву, були частими на сторінках журналів і газет. Влітку 1932 р. ЦБ ДКО ЦК ЛКСМУ через газету «На зміну» заклиало піонерів та учнів «взяти шефство над соціалістичним колоском», розпочавши агітаційну роботу на селі: *«Юні піонери! Розгорніть широку роз'яснювальну політичну роботу, як у своїх лавах так і серед широких мас дітей і дорослих. Просуньте в маси ухвали ЦК ВКП(б) та уряду про збиральну кампанію... Організуйте читання, виступи, роботу з книжкою і газетою... Допоможіть створювати бригадні газети»*³⁶. Діти поставились до завдання відповідально, надсилаючи по селах бригади агітаторів, влаштовуючи агітаційні збори і вечірки. Зафіксовані випадки, коли під час сильних морозів вчителі відмовлялись йти в село, а діти йшли і проводили роботу³⁷. Дітей заохочували «організувати хлібоздатникам культурний відпочинок», що включав «політчитки» та роз'яснення постанов уряду³⁸.

У такій масовій політичній кампанії як боротьба з релігією дітлахи знов виступали в образі «нових, прогресивних людей». Саме діти стали беззмінними героями чисельних заміток та статей на тему безвірницького руху з назвами «Безвірницькі лави міцнішають», «Ми — безвірники», «Відповідь на попівські дзвони», «Відтягнули від колядування»³⁹ «Піонери, комсомольці — передові загони у боротьбі з релігією»⁴⁰, «Бойовий зльот юних безвірників» та фото у пресі з підписами «Школярі беруть антирелігійну літературу в бібліотеці»⁴¹, «Юні безвірники читають «Піонерську правду»»⁴², «Діти на антирелігійній демонстрації»⁴³. Вони виїжджали на село читати доповіді на тему «Релігія — дурман»⁴⁴, брали участь у загальних антирелігійних кампаніях, які влаштовувала Спілка безвірників, малювали антирелігійні стіннівки тощо. Тут було використано дуже влучний прийом — залучення дітей до пропаганди нових цінностей. Віруючим батькам треба було звикати до думки, що їх позиція є хибною, відсталою, сміховинною і неперспективною, насамперед, в очах їхніх дітей.

Класова свідомість і революційна активність були тими рисами, які хотіла бачити влада в образі «вірного ленінця». Характерним для дискурсу дитини був наголос на наявності у дітей трудящих тієї самої «революційної чуйності» та «здатності зірвати машкару з ворога», які після промови Й. Сталіна «Про роботу на селі» так часто згадувало республіканське керівництво і преса. Особливо рельєфно ця ідея позначилась в текстах, присвячених темі викриття дітьми ворогів народу. Дуже плідною для таких сюжетів стала кампанія знищення куркуля як класу. В піонерській пресі 1930–1934 рр. матеріали про участь піонерів у розкуркуленні, викритті та затримці ворогів народу — куркулів були обов'язковими⁴⁵. У численних звітах про керівництво юними піонерами республіканські урядовці з гордістю наводили приклади зразкової дитячої поведінки: піонери *«допомогали партії знищити куркуля як клас — на Херсонщині піонербригади викрили 4 ями, де було 1600 пудів зерна, піонер зупинив 3 підводи з хлібом, де було 150 пудів, що віз куркуль у другий район продавати (Каховський р-н), піонери Дірда та Ліса викрили у куркуля 140 пуд пшениці. Піонер у своєї матері викрив сховане куркульське майно (Олександрівський р-н). В Першотравневій*

околиці, село Дубки — мати ввечері забрала з колгоспу коня, а на ранок піонер з великими труднощами привів у колгосп»⁴⁶. Донositельство на односельців у пресі називалось «справою честі». Розповідь про Шуру Чобітка, піонера с. Краснопілля, що передав уповноваженому міськпарткому заяву, в якій повідомив, де знаходяться вкрадені куркулями 15 кг пшениці, увінчував заклик брати з нього приклад. Інший піонер Краснопілляської школи Герасим Покулитий «заявив матері, коли ти не здаш усього зайвого хліба державі, я вважатиму, що ти підкуркульниця. Мамо! Я ніколи не буду сином підкуркульниці. Так піонер... розмовляв з матір'ю. Через день мати... здала державі 26 пудів хліба». В тому ж селі піонери організували «галерею злісних нездатників хліба», викрили п'ять ям із захованим куркулями хлібом. Автором цього нариса у журналі «На роботі» (1933 р.) було зроблено висновок, що досвід цих піонерів «повинні використати піонери України»⁴⁷. Піонери харківської 49-ї ФЗС у підшефному селі Прудянці під час хлібозаготівель викрили 10 ям, в які «куркульня ховала хліб», читали колгоспникам газети, проводили розмови тощо⁴⁸. Можна тільки уявити, якою трагедією для дитини оберталась така її діяльність в голодуючому селі. Але саме ці трагедії використовувались владою задля ескалації класової ворожнечі. Образи забитих односельцями дітей — Микити Сліпка, Наді Ринді та інших, — міцно увійшли до піонерського пантеону в республіці. Редакція журналу «Дитячий рух» влітку 1933 р. звернулася до комсомольців, ватажків піонерів із закликом: «на прикладах юних героїв Миті Гордієнка, Микити Сліпка й інших піонерів, що показали себе героями в боротьбі з ворогами колгоспної власності, що відважно стерегли колгоспне добро і затримували злодіїв-куркулів, виховайте юними більшовиками і ваших піонерів»⁴⁹.

Сюжети, в яких дорослі довіряли ворогу, а діти сміливо викривали його, формували образ дитини як потенційно більш відважної і більш чуйної, ніж дорослі, до класово-ворожих вилазок. «Ніхто не згадував, що мати «комсомольця» Миколи агітувала проти колгоспу, що батько його був куркуль», — розповідав кореспондент журналу «На роботі» про один з колгоспів Ічнянського району. А піонери «не раз заявляли, що, мовляв, викинути треба» з колгоспу, «куркульських прихвоснів»⁵⁰. У селі В'юнище Переяславського району піонери, готуючись до сівби, викривали дії куркульських елементів, замість дорослих на зборах колгоспників «поставили питання про виключення з колгоспу куркулів Куниці і Андрушки, що до революції мали 25 десятин землі»⁵¹. Під час зустрічі членів ЦК ЛКСМУ з піонерами та кращими ударниками охорони врожаю (31.08.1933 р.) основне питання, яке задавав гостям присутній там Павло Посишев було: «скільки злодіїв ти спіймав?»⁵². З великим почуттям гордості за себе і за друзів маленькі ударники повідомляли вражаючі цифри: кожен затримав від двох до 16 куркулів. Їх розповіді, про те, як вони виривали сніп хліба з рук голодної жінки («куркульки»), переслідували маленького сина куркуля, що різав колоски, тощо супроводжувались бурхливими оплесками і схваленням з боку старших товаришів. Феномен створення і популяризації радянських новомучеників — піонерів-героїв, а також численні випадки наслідування їхнього прикладу, свідчить про бажання дітей відповідати образу «вірного лєнінця».

Тема боротьби дітей з ворогами піднімалась і під час інших кампаній. Їх залучали до викриття ворогів народу у системі освіти (нацьковуючи на вчителів)

під час процесів над українською інтелігенцією, антитроцькістських кампаній тощо, закликаючи боротись з «лівими» і «правими ухилами»⁵³. Республіканська преса з цього приводу регулярно повідомляла, що «як усі трудящі, як увесь народ, наші діти — піонери й учні — ненавидять ворогів Радянського Союзу, ворогів партії. Скільки ненависті, презирства, гніву виявили діти до викритої троцькістської банди. Ребята (так в тексті — Авт) разом з усіма трудящими СРСР вимагали найсуворішої кари мерзенним ворогам народу, підлим псам фашизму — троцькістам. У листах ребята пишуть: «Ми так любимо свою країну, де нам хороше жити, вчитися в теплих і затишних школах. Особливо ми любимо нашого рідного батька товариша **Сталіна**. А вони — фашистські шпигуни — хотіли розірвати нашу країну на шматки і розпродати її капіталістам. Кулю їм у серце — така наша вимога» (лист піонера Михайла Чудновця, с. Юрівка). Таких листів дуже багато. Перед нами відповідальне завдання: зрозумілою дітям мовою розповісти про весь шлях мерзеної банди троцькістів, знахабнілих убивць і терористів»⁵⁴. Листи і вірші самих дітлахів, присвячені викриттю ворогів народу, посівши значне місце на шпальтах журналів і газет під рубрикою «спроби пера» або «творчість наших читачів», їх насиченість негативними метафорами, повторенням газетних штампів, свідчать, що виховання в дітях класової ненависті давало очікуваний результат⁵⁵.

Образ дитини, що безпосередньо бере участь у політичному житті країни, активно використовувався й під час виборчих кампаній. Дитина уважалась природним союзником влади, її представником, довіреною особою. Кожні чергові вибори до рад активізували використання керівництвом і пресою образу дитини-агента влади, дитини-агітатора за партію більшовиків. Крім фізичної допомоги — влаштування ясел для малечі з метою звільнення часу жінки для участі її у виборах, діти активно залучались до прямої пропагандистської та агітаційної діяльності — малювали гасла, прикрашали виборчі дільниці портретами вождів, проводили бесіди з батьками і сусідами, переконуючи їх голосувати за висунутих кандидатів, розповідаючи про успіхи влади у справі соціалістичного будівництва (за допомогою демонстрацій, бесід, виготовлення наочних приладів — графіків, фотомонтажів тощо). З 1929 р. діти активно залучались до участі у виборчій кампанії, не останню роль в цьому процесі відіграла дитяча преса⁵⁶. У 1934 р. до них по допомогу звертались навіть перші особи республіки, що стало традицією. У відозві до піонерів із закликом взяти участь у кампанії перевиборів до рад 1937 р. Григорій Петровський, нагадавши у вступній частині адресатам про те, що «у нашій країні діти, молодь — наше майбутнє, наша надія», накреслив план піонерських дій: «... важливо, щоб в кожній сім'ї добре вивчили виборчий закон і Сталінську Конституцію... піонери, школярі повинні... допомогти своїм батькам. Незабаром почнеться обговорення кандидатур... немає сумніву, що навколо цього відбудеться величезна боротьба. Запеклі вороги народу, контрреволюціонери-троцькісти, бухаринці, націоналісти та інша нечисть з контрреволюційних фашистських покидьків усіма силами намагатимуться провалити кандидатури чесних, відданих справі партії і нашій батьківщині людей і протягати своїх агентів, шпигунів. Їм допомагатимуть у цьому попи, сектанти, церковники,... пам'ятайте це. Агітуйте за кандидатури, гідні бути обраними до Верховної Ради, за

кандидатури тих, хто буде чесно й віддано працювати, буде високо тримати прапор завоювань Великого Жовтня... Агітуюте, щоб у наші Ради депутатів трудящих не пройшли покидьки колишньої буржуазії, націоналісти, петлюрівці, троцькісти, праві та інші зрадники народу, які готові потопити в крові країну Рад і відновити старий буржуазно-поміщицький лад». Дітям пропонувалось проявити себе, влаштовуючи «демонстрації з плакатами» з іменами «кращих з кращих кандидатів в депутати, стахановців, знатних людей країни»⁵⁷.

Для підсилення мотивації заклик голови ВУЦВК супроводжувався нагадуванням: *«пам'ятайте добре, юні товариші, що в буржуазних країнах синки буржуазії провадять посилену агітацію за кандидатури буржуазних партій. Діти капіталістів, провадячи агітацію за буржуазних депутатів, допомагають готувати імперіалістичні війни, захоплення чужих земель, посилення гніту й експлуатації трудящих»*. Допомога маленьких більшовиченят у виборчій кампанії пафосно представлялась як справа глобального, світового масштабу: *«ви, агітуючи за кандидатури тих, хто чесно й віддано боротиметься за розвиток соціалістичної промисловості, зміцнення колгоспного ладу, за розквіт соціалістичної культури, науки, мистецтва, боретесь проти варварських воєн, які винищують життя мільйонів людей в ім'я і на догоду купці імперіалістичних хижаків, укріплюєте міць і силу країни соціалізму, її оборондатність, боретесь за утвердження нового комуністичного порядку»*⁵⁸. Наскільки важливою може стати дитяча допомога у виборах показували навіть твори для дитячої естради. У п'єсі «На гарячому», яку пропонувалось поставити в школі, розповідалось про хлопчика Федьку, що грав антирелігійні п'єси у піонерському театрі, куди не пускала його тітка, про попа, знайомого тітки, що приїхав «розводити контрреволюцію» — хотів на виборах до Верховної Ради протягти своїх прибічників. Піп пропонував розпочати агітацію, збирати своїх. Але Федька дізнався, що піп «з куркульською бандою колись заодно діяв, — дзвоном їм у ліс звістки подавав». За допомогою піонера відбувається викриття і затримка попа — вбивці і бандита⁵⁹. Отже, передвиборча кампанія для дітей означала не тільки агітаційну роботу, але й викриття класових ворогів.

Оскільки класова боротьба неподільно пов'язувалася з боротьбою робітників і селян проти експлуататорів у всьому світі, дитина, щоб відповідати ідеалу мусила бути інтернаціоналістом — уважно стежити за класовою боротьбою в інших країнах і в потрібний момент відгукуватися, так чи інакше допомагаючи закордонним товаришам⁶⁰. Розповсюдженим прийомом ідеологічної обробки було підкреслення різниці між життям в капіталістичних країнах і в СРСР. Але цей загальний образ маленького інтернаціоналіста мав в Україні свою специфіку і динаміку розвитку. До кінця 1920-х рр. цей образ включав, крім допомоги міжнародному дитячому руху, повагу до української культури. Та процес згорання українізації вніс свої корективи. Журнал «Дитячий рух» повідомив про це своїх маленьких читачів, надрукувавши у 1933 р. відому статтю під промовистою назвою «Викорінити націоналістичні перекочення», де чітко був змальований образ інтернаціоналіста по-українськи: «треба виховати у дітей радянської України ненависть до буржуазних націоналістів, до петлюрівців, до великодержавних шовіністів, виховати у наших дітей любов до СРСР, до трудящих братерських народів, виховати їх справжніми інтернаціоналіс-

тами»⁶¹. Зрештою від маленького інтернаціоналіста вимагалось, крім збирання «інтернаціонального п'ятачка» на користь закордонних пролетарів, добре зятимити, як жахливо жити в капіталістичних країнах, як знущаються там з дітей трудящих, і як їм пощастило народитися в найкращій країні світу, маленьким громадянам якої:

«Навіть важко уявити:

Ще живуть на світі діти,

Що не відають ніколи

Ані ясел, ані школи.

У Німеччині вони,

І в Італії вони,

І в Британії вони,

Там, де ще живуть пани».

І приєднатися до декламації разом із автором віршу:

«Ми щасливі, ми багаті,

Бо товариш Сталін з нами»⁶².

Отже, головна мета політичного виховання полягала у переконанні зростаючого покоління у правильності і справедливості більшовицької політики, у необхідності захищати її, і, якщо треба — навіть жертвувати собою. Але вище керівництво республіки усвідомлювало, що позитивні, на першій погляд, наслідки політвиховання можуть виявитися ілюзорними, і це не могло не хвилювати. У доповідній записці до ЦК КП(б)У на ім'я С. Косіора про стан масово-політичної роботи у 1934 р. нарком освіти УСРР В. Затонський висловлював стурбованість з того приводу, що «надзвичайно небезпечною є роздвоєність, що спостерігається у деяких випадках у дітей — коли вони вважають за необхідне в порядку офіційному на питання педагога давати відповіді, які від них вимагаються, а про себе думати і при нагоді, при відповідних обставинах виказувати і робити абсолютно інше»⁶³. Секретар ЦК ЛКСМУ С. Андрєєв під час зустрічі з піонервожатими м. Києва (1935 р.) з сумом відзначив: «ми керуємо піонерами, зустрічаємо дітей, вислуховуємо рапорти, плещемо в долоні, але не проникаємо в суть справи. Виховуємо їх в душі підлабузництва, чинопочитання». Він навіть звернувся до дитячих ватажків із закликом: «не привчайте піонерів виступати з оваціями, з оплесками, писати різноманітні листи, фальшивити»⁶⁴. Тобто факти дитячої соціальної мімікрії, пристосуванства не лишалися непоміченими, влада розуміла всю складність і неоднозначність процесу політичного виховання.

Політична складова дискурсу дитини мала ще одну площину змістів, які реалізовувались у такому сюжеті як «влада і діти». Загальноновживаним стало поняття «найкращий друг дітей», або піонерів, що асоціювалось з окремими партійними лідерами. На загальнодержавному рівні це поняття активно вживалось стосовно М. Горького, його портрети часто прикрашали сторінки преси. Другом дітей змальовувалась і всесоюзна «бабуся» Н. Крупська завдяки опікуванню питаннями дитячого комуністичного руху та листуванню з піонерами⁶⁵. У 1932 р. у дітей «Країни рад» визначився першочерговий «друг». Резолюція VII конференції ВЛКСМ (1932 р.) назвала Й. Сталіна «бойовим соратником і кращим учнем Леніна, ... проводирем більшовиків, керманічем пролетарських перемог і організатором залізної когорти ленінців, вчителем і другом трудящої

молоді»⁶⁶. Цей титул закріпився за ним вже пожиттєво. Але навіть наявність у радянських дітей головного за ієрархією «найкращого друга» не позбавляла й інших вождів пролетаріату можливості позмагатися за це звання. Через увагу до дитячого табору «Артек» В. Молотов певний час вважався другом дітей. Також після загибелі С. Кірова згадки про нього у переліку інших більшовицьких якостей супроводжувались описанням його дружби з дітьми⁶⁷.

Особливо часто цей образ реалізовувався засобами масової інформації через зображення представників партії та уряду з дітьми. Портрет «Сталін з дитиною» вперше з'явився у липні 1935 р., коли «Правда» надрукувала історію Ніни Здрогової, котра передала букет квітів Сталіну⁶⁸. Тоді ж преса тиражує фотографію «Товариш Сталін на Тушинському аеродромі передає піонерці Аросевій одержані ним від парашутисток квіти»⁶⁹. Портрет Сталіна, який обіймає Мамлакат Нахангову, супроводжувався у журналі «Піонерія» віршами Валентина Бичка, в яких підкреслювалась всемогутність вождя, його здатність впливати навіть на сили природи:

«І всі відчули, Мамлакат,
Яка рука була у нього тепла.
Тепер ще вище будуть виростать
В твоїх полях гінкі бавовни стебла»⁷⁰.

29 червня 1936 р. на першій сторінці «Правди» було опубліковане фото «Щасливе дитинство», на якому Сталін обіймає піонерку Гелю Маркізову⁷¹. Популярність і постійне тиражування цього сюжету свідчили про перетворення його на символ доби.

В Україні одним з перших місцевих лідерів, відомих своєю «дружбою» з дітьми, був нарком освіти М. Скрипник. Його портрет в оточенні делегатів Всеукраїнського зльоту піонерів, вміщений у травневому номері газети «На зміну» (1932 р.), став своєрідним зразком фотосюжетів подібного жанру. На ньому усміхнений нарком обнімав дітей, що радісно тулились до нього⁷². Частими стали публікації старих фотографій легендарних більшовиків, починаючи з В. Леніна, в оточенні дітей. До 10-річчя піонерської організації журнал «Комуністичний юнацький рух» вмістив фото «В. Затонський серед дітей» та «Р. Ейдеман серед дітей села», зроблені ще 1922 р.⁷³

Але загальноновизнаним і безальтернативним «другом дітей» з 1934 р. стає в республіці секретар ЦК КП(б)У Павло Постишев. Він був ініціатором багатьох проєктів, пов'язаних з дитинством, часто зустрічався з піонерами, звертався до них із закличками. Це почесне звання було настільки важливим для партійного вождя, що іноді заради підтримання свого реноме він привласнював собі ідеї, автором яких були інші. Вітання від ЦК КП(б)У піонерам, жовтєнцям, школярам Харкова з приводу відкриття палацу піонерів восени 1935 р., передане до газети «На зміну», закінчувалось словами «Хай живе ініціатор створення палацу — улюблений партторг комсомолу України — Павло Петрович Постишев»⁷⁴. В дійсності ж ідея передати дітям Харкова колишній будинок ВУЦІКу з'явилась у секретаря ЦК ЛКСМУ С. Андрєєва, принаймні, була ним озвучена 17 квітня 1934 р. у зверненні до С. Косіора та П. Постишева. У ній він, у зв'язку з перенесенням столиці до Києва, пропонував віддати дітям будинок уряду, посиляючись на відсутність у Харкові пристойного приміщення для дитячого клубу,

оскільки в існуючий «небезпечно пускати дітей» через можливість обвалу⁷⁵. Тим не менш, саме П. Постишев отримав вітання і подяку за цю ініціативу, оскільки перебудова і передача дітям нового чудового палацу, який у промові його директора було пафосно названо «Магнітобудом позашкільної роботи серед дітей»⁷⁶, сприймалась як акт надзвичайної політичної ваги і мала неабиякий пропагандистський потенціал. У згаданій промові директора палацу Ю. Дашевського ім'я кращого друга дітей називалось сім разів в контексті його турботи про дітей України, не рахуючи розлогого цитування його творів. Для порівняння — ім'я Леніна згадувалось лише один раз, доповнюючи кілька відомих його цитат про підростаюче покоління⁷⁷.

Цікаво, що в Україні портрети оточеного дітьми П. Постишева почали з'являтися раніше, ніж легендарний портрет Й. Сталіна. Обкладинка журналу «Піонервожатий» у вересні 1934 р. була прикрашена зображенням секретаря ЦК КП(б)У, оточеного піонерами республіки (веселі, щасливі, усміхнені обличчя). В цьому ж номері він був названий «найулюбленишим другом піонерів»⁷⁸.

Дитячі поети, говорячи від імені дітей республіки, не забували згадати їхнього друга:

«Ми Леніна–Сталіна партію любим,
Нам гарно і весело жить.
Товаришу Постишев, любий —
Спасибі тобі і привіт»⁷⁹.

Не забарились і «дорослі» поети. «Пісня про П.П. Постишева» авторства М. Рильського, мала такі символічні рядки:

«...Чи бачите ви посмішки і сяєво очей?
Павло Петрович Постишев сидить серед дітей»⁸⁰.

Намагання медійників кооптувати якомога більше приборчників культу місцевого республіканського вождя продукувало такі надзвичайні сюжети, як розповідь про піонервожату харківської школи для глухонімих дітей Белу Паперну, що організувала драмгурток, який готував п'єсу за книгою П. Постишева «Перший тунгуський партизанський загін»: «Глянувши на портрет Павла Петровича Постишева, діти... притуляють руку до серця. Цей жест на їхній мові є виразом безмежної любові», — пафосно закінчив свій нарис автор⁸¹.

Отже, образ «дитина і політичний лідер» покликаний був працювати на імідж влади, якій мусило віддати свої симпатії зростаюче покоління. Цей образ викликав такі емоційні стани як глибока вдячність, бажання бути гідним, виправдати довіру, прийти на допомогу, готовність боронити.

В республіканському комунікаційному просторі у 1929–1939 рр. сформувався образ «вірного лєнінця», який відрізнявся чіткою класовою ідентичністю. Говорячи про цей образ, слід розуміти, що альтернативи йому з кінця 1920-х рр. не існувало. В усіх текстах, що потенційно могли репрезентувати «нерадянські цінності і риси характеру», ідеологічно свідомі представники влади вбачали контрреволюційність. На I Всеукраїнській конференції ЛКСМУ (червень 1929 р.) голова ЦБ КДР у доповіді про дитячий рух в республіці з гнівом повідомила, що «зараз класова боротьба за вплив на дітей має різноманітні форми. Ця боротьба приймає форми боротьби через книжку, що є такою великою і основною зброєю виховання дітей. Засобами цієї книжки наш класовий

ворог намагається, і треба сказати в деяких випадках успішно, протягти свою дрібнобуржуазну ідеологію». Критиці були піддані навіть казки, оскільки вони «не є тим матеріалом, яким можна виховати дійсних борців за соціалізм. Адже ідеологія казок по суті є відволіканням дітей від реальної дійсності, адже кожна казка — це ідеологія якогось таємничого світу, ідеологія дрібнобуржуазна, це прищеплення дітям містицизму, обломовщини, почуття непротивлення злу тощо. Хіба можливо в нашу епоху соціалістичного будівництва, в епоху пролетарської диктатури, коли ми повинні виховувати активних борців за соціалізм, ... нових людей, здатних будувати нове реальне життя, хіба можливо вважати в нашу епоху казки такими, що можуть бути допущені у всі дитячі бібліотеки та читальні»⁸². Найбільш гострої критики зазнали казки Г.Х. Андерсена, які ЦБ КДР та НКО УСРР заборонили використовувати в процесі виховання і навчання⁸³. Інші казки також активно таврувалися⁸⁴. Педагогів і методистів весь час турбувало й обурювало також проникнення до дитячих бібліотек пригонницької літератури (Майн Рид, Жюль Верн), яку вони закликали активно вилучати⁸⁵. Зрозуміло, що книжки для дітей на кшталт «Піонерам про хлібоздавання», «Дітям про п'ятирічку», «Славний піонер Гена Щукін» тощо, які відповідали офіційним уявленням про «радянську дитину», поступово витіснили традиційну дитячу літературу.

Всі складові процесу повсякденного залучення дітей до політичного життя в республіці були спрямовані на формування класової ідентичності дитини. Розрахованим на дітей медіа-текстам було притаманне оповідання від першої особи множини. Використовуючи займенник «ми», автори нібито виступали від імені дитячої аудиторії, уособлюючи її інтереси. Дитині пропонували приєднатися до певного «цілого», відчутти причетність до великої групи «радянських дітлахів». Основні звернення до дітей, що лунали в ЗМІ — «діти робітників і колгоспників», «діти трудящих», «пролетарські і колгоспні ребята», дорівнювали поняттям «радянські діти», «наші діти»⁸⁶. Такі звернення влади важко було ігнорувати. Дитина була поставлена в умови, коли треба було чітко обирати на чиєму ти боці — або з «нами» — дітьми трудящих, або з «ними» — ворогами народу і влади. Асоціювати себе зі змальованим владою звірем-куркулем дитині навряд чи хотілось. Протиставити себе цілому було дуже важко. Зрозуміло, що конструкту «ми» протиставлявся інший — «вони», проти кого це «ми» й було спрямоване. Альтернативи звертанню «діти робітників і селян» не існувало, в офіційному комунікаційному просторі були відсутні інші адресати, до дітей «нетрудящих» влада не зверталась, їх не намагались перевиховати чи переконати. Їх просто ігнорували. Отже, тим треба було або ідентифікувати себе з дітьми трудящих, відмовляючись від батьків, дистанціюючись від них, або мімікрувати. У спогадах людей, чиє дитинство співпало з 1930-ми роками, неодноразово зустрічаються сюжети, про те, яким шоком для вихованих піонерською організацією дітей було дізнатись, що батьки були розкуркулені і приховували це від них. «Як почула, що вони кажуть, що ми були куркулі, й це для мене такий удар був, як ніби мене хтось по голові б'є! Я кажу: — «То ви — куркулі! Ви бандити, розбійники, ті що колгоспне добро крали і палили колгоспні стодоли!», — згадувала у своїй розповіді про дитинство жінка, батьки якої переховувались з підробленими документами у Донбасі. Коли батько іншої жінки

повернувся із Сибіру, де перебував у засланні, вона, почувши про його термін ув'язнення, розгнівано викрикнула: «Ти був 10 років! У нас в батьківщині дають стільки ворогам народу, чому ти не йшов з народом? Я ніколи тебе не назву батьком». І дійсно, довго потому не підходила до нього близько⁸⁷. Ці спогади переконують, що процес становлення ідентичності в таких обставинах був дуже болісним для українського підлітка, якому треба було відмовлятися від природної позиції сина чи доньки на користь позиції «вірного лєнінця». Політизація дитячого життя нерідко оберталась особистою трагедією для маленьких громад.

3. Виробничий та навчальний аспекти дитячої діяльності

З ухваленням першого п'ятирічного плану (1928–1932 рр.) «виробничий» аспект починає відігравати важливу роль у дискурсі дитини. Зрозуміло, що її неможна було безпосередньо включити у систему суспільного виробництва в якості робітника. Радянська влада офіційно не пропонувала поставити маленьких громадян до верстата задля вирішення кадрової проблеми важкої індустрії. Але дітлахів успішно залучали до інших відверто недитячих справ у зв'язку із виконанням завдань п'ятирічного плану. З початком розгортання процесу індустріалізації дитина позиціонувалась як резервна сила, що мусила допомагати партії та уряду у вирішенні завдань соціалістичного будівництва. Змістовний рівень аргументації на користь залучення юних громадян до виробництва включав такі ключові ідеї. Дитина має обов'язки перед державою, перед партією та урядом. Вона як ніхто зацікавлена в успіхах соціалістичного будівництва, оскільки, по-перше, ніде у світі немає такої турботи про зростаюче покоління, а по-друге, саме їй належить право скористатися плодами більшовицьких перемог в майбутньому.

Важливим елементом звернень республіканського керівництва та медіатекстів, адресованих дітям у справі допомоги соціалістичному будівництву, була прелюдія у вигляді нагадування про те, як погано живеться дітям трудящих за кордоном, оскільки вони не мають можливості відвідувати школу і відпочивати, бо змушені з юних років заробляти собі на життя. Вік маленьких «рабів капіталу» варіювався у подібних сюжетах від 6 до 14 років. Це змалювання дітей без дитинства відбувалось із вживанням пасивних форм дієслова, задля підкреслювання їхньої безправності, з метою приписування їм ролі жертв капіталізму, на який покладалась відповідальність за страждання дітлахів. В той же час, переходячи до мальовничих картин щасливого дитинства в СРСР, автори зрештою закликали маленьких адресатів позбавити себе дитинства добровільно, свідомо, із почуття вдячності до влади, а також заради щасливого майбутнього і благородної мети. Тут вже починали вживатися активні форми дієслова, бо радянські діти позиціонувались як активні, самодіяльні, творчі особистості, що дуже люблять партію і уряд, прагнуть допомогти батькам, виконують свої обов'язки, які їм добре відомі.

Піонерські ЗМІ заповнили заклики до участі у вирішенні завдань п'ятирічки. На першому етапі соціалістичного змагання у республіці основну дитячу діяльність вбачали у посильній допомозі заводу, фабриці, де працюють батьки. Від дітей вимагалось ознайомитися з метою змагання та вивчити стан вироб-

ництва, а потім взятися до роботи в родині та підвищити продуктивність власної праці. Робота в родині передбачала створення атмосфери нетерпимості навколо батьків-прогульників, ледарів, п'яниць. Дитяче завдання, узагальнене у 1929 р. керівним журналом ЦБ КДР ЦК ЛКСМУ та Упросоцвиху НКО УСРР «Червоні квіти» полягало в тому, щоби вести перед у справі викриття та виправлення тих, хто перешкоджає нашому будівництву — тобто боротьба за виробничу дисципліну⁸⁸. У той же час, виховна робота з дітьми була покликана підготувати їх «до майбутньої відповідальної ролі робітника в соціалістичній промисловості»⁸⁹ через роботу у шкільних майстернях, технічних гуртках тощо. Набуття якихось виробничих навичок в шкільному віці вважалося невід'ємним елементом радянської системи освіти.

Вже з часу підготовки до першого піонерського зльоту, запланованого на серпень 1929 р., у пресі починають з'являтися фоторепортажі, що зображували піонерів працюючими на колгоспному полі (з підписами «На полі»⁹⁰, або «Вихованці колонії імені Горького виходять на поле»⁹¹). Дуже характерним для процесу залучення дітей до вирішення виробничих питань була поява протиставлення між «маршируванням під барабан» і «реальною допомогою» в розгортанні соцзмагання⁹². Реальна допомога вбачалась вже у фізичній праці — протруєнні насіння, заготівлі хліба через кооперацію, допомога в полі сім'ям червоноармійців, боротьба зі шкідливими рослинами тощо⁹³.

Після масштабної акції «підписання» угоди на соцзмагання між піонерами України, Москви і Ленінграду (осінь 1929 р.) серед доручень, що поклалися на дітей, чільне місце посіла їх активна участь у «поході за врожаєм», в хлібозаготівлях, в ліквідації вугільного прориву, у виконанні промфінплану тощо⁹⁴. У 1930 р. в розробленому ЦБ КДР плані підготовки української піонерської організації до конференції з підсумування цієї угоди наголос робився на кампанії боротьби за промфінплан, техпохід, за колективізацію й засівкампанію, в останню чергу — на успішному навчанні⁹⁵. Вже з 1930 р. дитина розглядалась як потенційний робітник. У 1930–1931 рр. виробничий дискурс дитячої діяльності знов-таки структурувався навколо поняття класової боротьби. Згадки про спроби класових ворогів перешкодити дітям брати участь у соціалістичному змаганні, про їхні заборони використовувати дитячий ентузіазм⁹⁶ приводили педагогів до логічного висновку, що краще вже експлуатувати дитячу працю, ніж бути записаним до ворожого табору. Найбільш популярним образом в медіа-виданнях першої половини 1930-х р. стала дитина, що працює фізично (стоїть біля верстату, допомагає у полі, доглядає за кролями, вантажить хліб)⁹⁷. Діти, що відпочивають або розважаються, були відносно рідкісним явищем у пресі для дорослих і майже відсутні у дитячих виданнях.

Наймасовішою кампанією влади, що залучила сотні тисяч українських дітей, стали «соціалістичні перетворення на селі» — колективізація, знищення куркуля як класу, боротьба за врожай. Розгортання руху «юних дозорців більшовицького врожаю» охопило більшість дітей республіки. Залучення дітей відбувалось за допомогою використання концепту «практична допомога», під яким розумілася фізична робота. У 1932 р. під час хлібозбиральної кампанії на піонерську організацію покладалось завдання «взяти якнайактивнішу участь у роботі партійних і комсомольських організацій щодо здійснення постанов конферен-

ції». Від піонерів вимагалось «взяти на себе ряд практичних завдань посильної допомоги в зміцненні колгоспів...»⁹⁸. Що саме розумілося під практичною допомогою, на селі вирішували самостійно. Це й викликало появу критики «лівацьких закручень — зведення участі дітей у роботі колгоспу до використання їх як робочої сили». Такі факти були зафіксовані «в Рибницькій організації, в Сумській організації ЮП»⁹⁹. Окремі випадки спостерігались у Одеській, Дніпропетровській, Вінницькій областях. У пресі повідомлялось про те, що подекуди учні й піонери працюють 7–8 годин і більше. Працюють навіть у нічні зміни, ходять пішки на великі відстані. Все це було названо рятівним для влади поняттям «перекручення»¹⁰⁰. Через велику кількість подібних випадків НКО, НКЗ та ЦБ ДКО у серпні 1932 р. оприлюднили окремий лист «про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній», згідно якого для роботи «*учні поділяються на молодшу групу — 8–11, старший вік — 12–15. Молодша працює на досвідних ділянках школи, радгоспу, колгоспу. У відміну від другої, ця група має менше навантаження, частіші відпочинки та чергування роботи. Старша — робота на досвідних ділянках, участь у виконанні виробничих робіт колгоспу, радгоспу. Тривалість робочого дня була встановлена для 8–11 річних дітяків 1–2 години, 12–14-річних — 3 години, 15–16-річних — 4–5 годин*». Керівники зобов'язувались влаштувати щогодини 15-хвилинні перерви, забезпечувати підвіз дітей на віддалені місця та харчування. НКО, НКЗ та ЦБ ДКО також уточнювали зміст практичної роботи: «*основні ділянки роботи учнів у збиральній та просапній кампаніях: культобслуговування, збір колосків, денна охорона кіп та скирт від птахів, підноско учнями старших груп снопів у купи, погоничі, влаштування й ремонт мішкотари, уборка хліба з-під віялки в лантухи, контрольні пости при возовиці хліба, посильна участь піонерів 14–15 років у полотті буряків*»¹⁰¹. Згаданий лист у журналі «На зміну» супроводжувався карикатурою — піонер, запряжений у воза, надриваючись, везе хліб, повз нього проїжджає веселий парубок на тракторі¹⁰².

Тим не менш, у 1933 р. більше 500 тис. дітей працювало по збиранню колосків і охороні врожаю¹⁰³. П. Постишев, звертаючись влітку 1933 р. до комсомольців Харкова стосовно ходу збиральної кампанії, звинуватив їх у занедбаності роботи з піонерами і наказав: «залучити як можна швидше до справи змагання найширші маси дітей», після чого керівний журнал для вожатих «Дитячий рух» закликав місцевих педагогів і ватажків «перетворити посильну участь піонерів і школярів у збиральній кампанії та хлібоздачі» на «масовий рух дітей по збору соціалістичного колоска і охороні врожаю від розкрадачів», «виходити цілими загонами піонерів і школярів збирати колоски», розставити піонерські дозори (варту) на ланах і біля приймальних пунктів¹⁰⁴.

Пафос соціалістичного будівництва, участі у виконанні дорослих завдань втілювався у художніх формах:

«Вчора в школі; сьогодні у полі,
Нас не сплять ворожі погрози.
Нам за приклад Баликіна Оля,
Всі ми будем, як Павлік Морозов.
Ми вчимося у батьків працювати ударно —
Мільйони нас славних ребят!

І живеться нам радісно, гарно
У великій Республіці Рад»¹⁰⁵.

Безкоштовна дитяча праця була важливим елементом соціалістичних перетворень, насамперед на селі, в першій половині 1930-х рр. Використовуючи дитячий ентузіазм, владі вдалось вирішити багато проблем колгоспного будівництва.

В другій половині 1930-х рр. поступово тема фізичної праці дітей починає зникати з медіа-простору. Держава вже мала можливість відмовитись від використання дитячої робочої сили. Певним сигналом до цього переходу можна вважати відоме висловлювання Сталіна про те, що «жити стало веселіше». Одним з останніх медіасюжетів, що закликали дітей республіки виходити на поля і працювати разом із дорослими, уславлюючи цей вид діяльності, була кампанія навколо нагородження за ударну роботу в полі Мамлакат Нахангової, узбецької піонерки, котру за збирання бавовни у 1936 р. преміювали золотим годинником і путівкою в Артек. З цього приводу «Піонерія» в одному з номерів надрукувала вірш «штатного» дитячого поета Валентина Бичка «Піонерка Мамлакат». Треба відзначити, що автор, говорячи від імені дітей республіки, артикулював єдине бажання, яке вони повинні були відчувати — бути такими як вона:

«Мамлакат! І імені славнішого немає...

Про тебе мрії наші, Мамлакат,
І наші сни про тебе, героїне»¹⁰⁶.

Зник виробничий аспект дитячої діяльності після прийняття Конституції 1936 р. З цього часу підкреслення різниці між країнами капіталу, де діти «з 6 років тяжко працюють в нелюдських умовах на сірчаних або вугільних копальнях, як кроти, не бачачи ніяких радощів» і «щасливим дитинством в нашій країні», де «дитяча праця заборонена», оскільки «діти — гордість і щастя нашої країни і предмет піклування соціалістичної батьківщини» стало транслюватися ще з більшою нав'язливістю¹⁰⁷.

Не можна сказати, що виробнича тематика зовсім зникла з адресованих дітям послань. Дитяча праця входить в більш цивілізоване русло — діти працюють у гуртках юних натуралістів, на сільськогосподарських досвідних станціях¹⁰⁸. Хоча кореспонденти іноді і обмовляються, що така діяльність передбачає і певні види дорослої роботи (наприклад, догляд за конем), однак це вже не виглядало як примусова мобілізація для збирання врожаю, чи «ліквідації прориву». У 1937 р. у журналі «Піонервожатий», в середньому, зустрічається одна згадка про дитячу працю на 2–3 номера. У 1938 р. такі матеріали майже зовсім відсутні. Тепер дітям про свою ударну працю розповідали знатні стахановці, п'ятисотниці тощо, закликаючи наслідувати їх приклад у майбутньому, а поки що — добре вчитися¹⁰⁹.

Поява в офіційному дискурсі сюжетів про дітей, частіш за все супроводжувалась закликами до них виконати найвідповідальніше завдання — добре вчитися. Але попри постійне декларування у зверненнях до дітей важливості і першочерговості навчальної діяльності, впродовж всього зазначеного періоду не можна не помітити, що під нею часто розумілась політосвіта, коли «оволодіння знаннями» означало вивчення марксистсько-ленінської теорії та рішень партії

та уряду. У зверненні секретаря ЦК ЛКСМУ О. Воробіна, наркома освіти М. Скрипника і голови ЦБ ЮП ЦК ЛКСМУ О. Попова до піонерів і школярів у лютому 1933 р. заклик «озброюйтесь знанням» супроводжувався переліком видів діяльності: *«вивчайте доповідь та промову «Про роботу на селі», вождя нашої партії тов. Сталіна на січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Читайте її батькам, сусідам, колгоспникам, одноосібникам. Вимагайте від своїх батьків негайно здати краще зерно до насіннєвого фонду. Допмагайте партійним та комсомольським осередкам і сільрадам викривати захований і закопаний у землю хліб. ... викривайте злодійські наміри розкрадати засівні фонди. З'ясуйте своїм батькам, колгоспникам та одноосібникам, що не можна вимагати від держави насіннєвої допомоги, що насіння треба зібрати для засіву їм самим... викривайте... ворогів, допомагайте викривати захований у них хліб»*¹¹⁰.

Починаючи від завдання політехнізації школи і до обґрунтування необхідності навчатися тезою про корисність соціалістичному будівництву і державі в майбутньому, навчальна діяльність навіть на рівні загальних установок влади співіснувала в тісному зв'язку із виробничою. За допомогою підміни змісту поняття влада видавала за навчальну діяльність окремі види безкоштовної дитячої праці на користь держави. У згаданому зверненні до піонерів у лютому 1933 р. «навчальні завдання» не закінчувалися агітаційною роботою. Дітям пропонувалось: «у вільний від навчання час допомагати чистити зерно, протруювати насіння», допомагати «ремонтів тракторів та сільськогосподарського реманенту, організувати догляд за конем, боротися з бур'янами». Закінчувалась відозва важко зрозумілим з огляду на масштаби покладеної на дітей роботи висновком: *«Піонери й школярі! Пильно стежте, щоб плян вашої боротьби за підвищення врожайності проти бур'янів і шкідників сприяв піднесенню якості вашого навчання в школі!»*¹¹¹. Закликаючи піонерів до участі у весняній сільськогосподарській кампанії 1933 р. головний редактор газети «На роботі» А. Журавський пояснював в передовій статті: *«Виконуючи своє головне завдання — опановувати основи наук, діти лише в роботі разом з робітниками й селянами можуть виховуватися комуністами. ... Комсомол та НКО закликають піонерів та школярів до найбільшої пильності до класово-ворожих проявів. ... “Ліваки” намагатимуться використовувати дітей лише як робітну силу, не пов'язуючи цієї роботи з виховним моментом, з моментом набування дитьми знань з агротехніки»*. Це положення особливо чітко підкреслює пріоритети керівників дитячого руху. Отже, фізична робота неповнолітніх на полі розглядалась як навчання — здобуття агротехнічних знань. Закінчував головний редактор своє звернення сакраментальним: *«Наше центральне завдання — добре вчитись, ... працюючи в колгоспі вільного від навчання часу, будемо ще краще опановувати в школі хемію, фізику, мову»*¹¹². Навчання для працюючих дітей ніхто не скасовував, просто на них покладались подвійні обов'язки. Питання, чи лишається у дитини «вільний від навчання час» не турбувало керівників партії та уряду.

Певні зміни у сприйнятті навчання як основного виду діяльності дитини шкільного віку відбулися у другій половині 1930-х рр. Матеріали преси наповнюються сюжетами і фоторепортажами, присвяченим підліткам, що вивчають шкільні предмети, проводять фізичні або хімічні досліди в лабораторіях. Дітей

закликають вивчати географію, культуру народів СРСР. З 1934 р. у республіці набуває розповсюдження рух «Юних дослідників Арктики», започаткований відомим українським дитячим письменником М. Трублаїні. За його ініціативою перший такий клуб було засновано у Харкові. У 1935 р. відбулась перша полярна піонерська експедиція до Кольського півострова, звіт про яку надрукував дитячий журнал «Піонерія»¹¹³. Популяризація вивчення Півночі у ЗМІ для дітей заохочувала все більшу кількість дітлахів цікавитись географією, зоологією, фізикою, вивчати корисні копалини тощо. Попри супроводження пропагування діяльності клубу висловлюваннями відносно корисності освоєння Півночі СРСР для народного господарства, цей рух дітлахами сприймався як можливість романтичних пригод, двоюбою з дикою природою, героїзмом і випробуваннями. Багато хто з невстигаючих школярів «підтягся» з основних предметів, щоб мати можливість бути членом подібного гуртка.

Отже, хоча до кінця 1930-х рр. уявлення про навчання обов'язково включали політичну освіту (насамперед, вивчення біографій вождів), все ж цей вид діяльності утвердився у суспільній свідомості як основний для дитини підліткового віку.

4. Мілітаризація дитинства

«Культ боротьби» є однією з ключових ознак тоталітарної ідеології. Він будується навколо таких ключових знаків як «боротьба», «ворог», «вороже оточення», «жертва», «кров», «смерть». Ці знаки зв'язували ланцюжками еквівалентності політику (класова боротьба), економіку (боротьба за врожай, за темпи тощо), сферу освіти (боротьба за політехнічну школу). В усіх сферах фігурували «ворожі впливи», «жертви» тощо. Але «культ боротьби» мав і своє пряме втілення у мілітаризації дитинства. Діти традиційно розглядались більшовицькою владою як майбутні бійці — їм належало витримати останній бій за владу рад у війні зі світовим капіталом. Очікування неминучої війни зумовило залучення резервної армії — майбутніх бійців, до військових занять.

В офіційному дискурсі поняття військової роботи міцно пов'язувалось із фізкультурною підготовкою. Для позначення процесу воєнізації вживався термін «військово-фізкультурна робота». Вона поєднувала заняття спортом із оволодінням військовими навичками. Заклик гартувати «залізні м'язи, сталеві нерви» змальовував образ ідеального бійця. Розгортання цієї роботи розпочалось ще в 1920-х рр., але з початку 1930-х рр. її недостатність стала постійною причиною невдоволення влади. До пожвавлення військово-фізкультурної роботи через розширення мережі гуртків «Юних друзів «Тсоавіахіму» ЦК ВКП(б) закликав окремою постановою від 21.04.32 р.¹¹⁴ Наступні постанови ЦК ВКП(б) про школу (від 5.09.32 р. та 25.08.33 р.) вимагали від місцевих ватажків дитячого руху посилити «розгортання серед дітей спорту і різних масових форм оздоровчої та військово-фізкультурної роботи». Військово-повітряна оборона, топографія, сигналізація, зв'язок, маскування і стрільба на VII всесоюзній конференції ВЛКСМ (1932 р.) були визнані за «елементарні навички військової справи, з якими необхідно знайомити дітей»¹¹⁵. Влада активно продукувала тексти, які закликали всіх, хто працює з дітьми, боротися за здорову зміну та «виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм»¹¹⁶.

Мілітаризація дитинства була настільки глобальна, що майбутнім червоноармійцям не вибачали жодної слабкості, жодного прояву власне дитячості. Звітуючи про підготовку до всеукраїнської спартакіади в одному з таборів Київської області, кореспондент газети «На зміну» із гострим сарказмом повідомляв про помічені «хиби»: «Під час ходіння в протигазі один з хлопців (Льоня Фрейман), несподівано побачив свою маму, що прийшла побачитись з ним, скинув протигаз і побіг... до мами. Оце так добрий вояка!»¹¹⁷.

До першої всеукраїнської піонерської спартакіади 1932 р. було включено змагання із стрільби¹¹⁸. Привітальні промови республіканського керівництва учасникам були сповнені попереджень про майбутню війну і висловлювання надій, які на піонерів покладає влада¹¹⁹. Врочисту обіцянку «навчитися військової справи, щоб бути готовими до оборони країни Рад» давали піонери на Харківському обласному зльоті у 1933 р. в присутності С. Андрєєва¹²⁰. На зустрічі з піонерами-відмінниками навчання у 1936 р. секретар ЦК ЛКСМУ почав із запитання: «Ну, де ще можна знайти таку турботу про дітей, про молодь, як в нашій радянській країні?», і сам собі відповів: «ніде такої турботи немає», підвівши таким чином присутніх до висновку, що вдячні радянські діти повинні готуватися стати гарними солдатами, якщо «рідна влада покличе»¹²¹.

Преса також активно розгорнула військову пропаганду. Стрілецька справа оспівувалась як найважливіша і найпотрібніша державі. У журналі «Дитячий рух» (1934) до травневих свят було опубліковано «Піонерську військову» пісню (сл. В. Маяковського, перекладено українською мовою П. Опанасенком, муз. В. Белого), зі словами:

«Коли війна-метелиця
і знов прийде,
Зумієм ми розсердиться,
стрілять будем.
Ступай швидше.
Стріляй швидше.
Блищать гвинтівки новії,
на них стрічки.
Ми з піснею в стрілецькій
ідем гуртки.
Раз, два. Поклич.
Всіх в лави клич»¹²².

Затвердження у 1934 р. ЦР Тсоавіахіму знаку «Юний ворошиловський стрілець» та дитячого ступеня ГПО (для дітей з 1 по 8 класи), а пізніше «Будь готовий до ППХО» (протиповітряна хімічна оборона) та «БГСО» (Будь готовий до санітарної оборони) активізували дитячу військову підготовку, в той же час зробивши цей процес більш бюрократизованим. Від ватажків та обласних керівників постійно вимагали звітів і цифр. В той же час ці цифри не завжди відповідали дійсності, оскільки держава не могла забезпечити всі школи тирами, а тири — достатньою кількістю гвинтівок і патронів¹²³.

Після проведення у серпні 1934 р. у Києві Всеукраїнського зльоту юних друзів оборони, в якому взяли участь найкращі стрільки, авіамоделісти, санітари, зв'язкові, гуртківці ППХО¹²⁴, українські медіа все частіше звертаються до

мілітарної тематики. Висвітлення самого зльоту мало велике значення для популяризації військової роботи в Україні та перетворення її на масовий рух. Журнал «Піонервожатий» надрукував виступ на зльоті голови ЦБ КДР Г. Фурмана. Вже сам заголовок матеріалу формулював за дітей їхні бажання: «Піонери хочуть бути такими, як залізний нарком». В тексті містилось чітке керівне положення: «навчитись добре стріляти — це обов'язок кожного піонера»¹²⁵. Текст супроводжувався портретом усміхненої піонерки, кращого стрільця київської команди, з рушницею в руці¹²⁶.

Агітація велась у стилі погроз ворогам. Преса пропонувала читачам гасла, які увінчували матеріали про військову підготовку: «Хай наші вороги знають, що боронити країну Рад готові сивовусі пролетарі й колгоспники і юні піонери й піонерки»¹²⁷. Всі заклики до мобілізації дітей на оборонну роботу починались з розповіді, про те, як за кордоном «світові імперіалісти» готують напад і з цією метою навчають зростаюче покоління військовим навичкам¹²⁸.

Діти залучались до військової роботи під видом гри, яку ті з властивою їм безпосередністю саме так і сприймали. Військові розваги регулярно пропонувались увазі ватажків на сторінках журналу: «Визволяй полоненого», «Військові речі», в якій дві партії піонерів мусили вибрати з названих ватажком слів ті, що пов'язані з війною; «Охорона прапорців», в якій треба здобути прапорці ворога, «Оборона табору», «Захист Червоного прапора», в якій діти, озброєні навчальними гвинтівками, гранатами та протигазами, виконували функції бійців, ворогів, дозорів та розвідників¹²⁹. Ціла збірка військових ігор була розроблена ЦР Тсоавіахіму у 1936 р.¹³⁰

Надзвичайний вплив на військові вподобання дітлахів мали досягнення радянської авіації. Діти марили небом, мало в кого не захоплювало подих, коли над головою пролітав залізний птах. Льотчики-герої втілювали споконвічне прагнення людини до польотів. Вони були овіяні романтичним ореолом, особливо в очах дітлахів. Активне залучення широких мас до парашутного спорту, маючи прагматичну мету воєнізації населення, разом із тим пропагувало такі споконвічні чесноти як хоробрість, мужність, відважність, добру фізичну підготовку. Крім агітаційної роботи комсомолу успіхи популяризації авіаційної справи були результатом бажання простих хлопців та дівчат випробувати себе, відчувати героєм. Особливо прагнули стати льотчиками підлітки. Прилучення до авіації навіть рекомендувалося піонерськими ватажками як спосіб виправлення найзавзятіших хуліганів. Вінницька жовата Зоя Ремпа у виступі на радіомітингу перед педагогами республіки (1935 р.) розповіла, що в результаті прилучення до авіаційної справи «один піонер, якого жодним засобом не можна було виправити, тепер вчиться на льотчика»¹³¹. Ідея цього романтичного перевтілення (з колишніх хуліганів виростають володарі хмар) стала на довгий час визначальною у суспільній думці щодо процесу виховання взагалі.

Важливу роль у мілітаризації дітлахів відіграло переключення ЗМІ з теми боротьби піонерів з внутрішніми ворогами на боротьбу із зовнішніми. Статті у дитячій пресі республіки вихваляли досягнення піонерів, які вистежили підозрілих осіб, що прокралися через кордон і повідомили про це військових або міліцію¹³². Героями дітлахів стають червоні прикордонники. Дитяча преса пропонувала дітям вчити «Червоноармійські пісні»:

«По нашій вітчизні проходить дозор!

Весь клас робітничий

Їм зброю кував,

На захист кордонів

Нарком їх послав.

І хай тільки вдарить

Війна із гармат —

Всі поруч з дозором

Ми станемо в ряд»¹³³.

Навіть у віршах про красу природи були присутні алюзії на тему війни. Милуватися природою — заняття аполітичне. Тому треба уявляти партизанів:

«Поглянь на дерева. Вони в маскувальних халатах,

Немов лижв'ярі, обережно збігають з гори.

Так от, уявімо, що це не дерева.

То зовсім

Ступає загін партизанський на допомогу своїм.

Втомилися руки. Від снігу сивіє волосся.

Дихання з ротів вилітає густе, наче дим.

А ворог на кожному кроці.

І треба на лижвах летіти,

Крізь відстань, і кулі й мороз.

І прийти.

Прорватись крізь кулі, прорватись крізь вітер,

До друзів, оточених ворогом. До мети...»¹³⁴.

Постійна військова агітація та пропаганда знаходила щирий відгук у дитячих наївних душах, вони швидко засвоювали її термінологію і починали мислити так, як від них вимагали ідеологи. Дитячі вірші у пресі ретранслювали цей погляд на світ, сповнений ворогів:

«...Серед тиші мо' десь крадеться бандит,

Револьвера сталь затиснувши в руках.

Він готовий знищити весь світ,

Він готовий вбить більшовика.

Може прокрадається шпигун,

Може провокатор-диверсант,

Щоби нашу молодість міцну

Кулею своєю пронизать»¹³⁵.

В одному з номерів журналу «Піонервожатий» за 1937 р. чергова замітка під промовистою назвою «Готові!» розповідала про піонерський загін імені челюскінців школи № 56 м. Києва, всі 33 члени якого здали норми на значок «ППХО», 9 — на «ЮВС», щоденно тренуються у стрільбі і у вихідні влаштовують збір загону (кожен мусить мати при собі протигаз), щоб перевірити вміння стріляти і правильно поводити себе під час повітряної тривоги. Автор закликав до цього й усіх інших піонерів, порадивши брати приклад з героїв нарису. Стаття супроводжувалася світлиною маленького хлопчика років 4–5, який міцно тримав гвинтівку і цілив в уявного ворога, маючи дуже серйозне обличчя. Знімок мав назву «Теж готовий...»¹³⁶. Зрозуміло, що таке фото мало надихнути піонерів не відставати від малечі.

В численних статтях та брошурах цього часу постійно підкреслювалось, що іноземні шпигуни можуть зустрітися всюди, оскільки зрадники вітчизни вступають у змову зі своїми закордонними співниками, які мають мету нашкодити Радянській державі. Прикметною з точки зору розкриття цієї тематики була популярна брошура «Буть на-чеку!», що вийшла у видавництві «Молода гвардія» у 1938 р. під грифом «Бесіди в піонерському загоні». На обкладинці — рука з кігтями на якій намальована свастика, перерубається червоним мечем, який тримає рука із зіркою. З чорної руки випадають пістолет, лимонка та склянка з отрутою (череп і кістки). Від видавництва повідомлялось, що: «Славна діяльність радянської розвідки, спрямована до викриття і викорчовування всіх ворогів народу — шпигунів, шкідників і диверсантів — глибоко цікавить і хвилює наших дітлахів. Радянський народ та його діти — полум'яні патріоти своєї вітчизни — допомагають радянській розвідці у її важкій боротьбі з ворогами. У цьому збірнику зібрана низка оповідань про підступні методи агентів фашистських розвідок, що засилаються до нашої країни капіталістичними державами. В оповіданнях показана та велика робота, яку ведуть «славні наркомвнудельці», якими керує сталінський нарком тов. М.І. Єжов, а також та любов, якою огортає радянський народ свою славу радянську розвідку. Ці оповідання, написані на живому фактичному матеріалі, можуть слугувати гарним посібником для бесід у піонерському таборі»¹³⁷. Дітлахам пропонувалось брати участь у розшуку шпигунів, їм пояснювали, як ці вороги можуть виглядати, чим шкодити і як треба поводити себе піонеру, якщо він когось запідозрить.

Задля активізації політичної активності дітей дуже ефективним виявилось використання дитячого кіно. Змалювання кінематографічними засобами образу дитини-бійця завдяки масовості і доступності кіно було визнано серйозним політичним завданням. Ці фільми, крім того, що подавали приклад для наслідування мільйонній аудиторії українських міст і сіл, спрямовували дитячу діяльність в потрібне русло. Образ дитини-героя, дитини, що діє в надзвичайних умовах революції або війни (громадянської) став популярним образом радянського кіно другої половини 1930-х рр. В цей час виходять на екран фільми про дітей-героїв «Федька» (1936 р.), «Гаврош» (1937). Герой фільму Одеської кіностудії «Митька Лелюк» (1938 р.) (режисери О. Маслюков, М. Маєвська, сценарій А. Головка) — підліток, вихованець дитячої комуні, заснованої радянською владою, разом із червоноармійцями бореться з польськими окупантами і гайдамаками під час радянсько-польської війни. Він з другом рятує пораненого червоноармійського командира від поляків і ховає його в них під носом у маєтку. Друг героя — польський хлопчик Стаська, — віддано бореться на боці більшовиків з польськими окупантами, тому що для справжнього більшовика національність не має значення. Поранення Стаськи під час фінального бою дуже символічне — діти можуть загинути у дорослих боях, але не зрадити. Митька в розпачі припадає до товариша, але він не сумнівається, що в разі потреби віддав би своє життя за справу. Подібні сюжети налаштовували дітлахів на тиражування подвигу, готували їх до боротьби та жертвності.

Напередодні війни матеріали, що мали військову спрямованість, стали домінуючими у дитячих ЗМІ. Фотографії дітей в протигазах або зі зброєю прикрашали сторінки і обкладинки видань¹³⁸. Журнал «Піонервожатий» за 8 місяців

1939 р. надрукував 37 статей (більше 50%), присвячених питанням майбутньої війни та оборонної роботи дітей. Всі вони були пронизані пафосом впевненості в перемозі, вірі у могутність Червоної армії і спонукали підлітків до вивчення військової справи, як вірш І. Муратова «Перше травня»:

«...вперед поглянеш ти — колони
Рікою хвильною течуть,
І грізну пісню оборони
Ген за майданом — в полі чуть;
Назад обернешся — з параду
Вертаються броневики
Гармати й танки сунуть ззаду,
І на машинах мчать полки;
...Зумій же гідно в час негоди
Цей мир і спокій боронить
І стяг священної свободи
Новою славою укрить;
І поки небо світле й чисте,
І сурми в похід ще не звуть —
Ім'я пілота і танкіста
В ім'я республіки здобудь!»¹³⁹.

Мілітаризація дитинства відбувалась завдяки використанню не тільки позитивних дитячих якостей. Притаманна дітям агресивність, нетерплячість до іншого, необґрунтована жорстокість спрямовувались у кероване владою русло. Але іноді вони виходили за контрольовані межі, що призводило до нещасних випадків. У м. Прилуки Чернігівської області у 1933 р. діти організували гру у «червоних та білих», яка «переросла в «банди». На чолі «банди Аліма» стояв син директора МТС Алім Потоцкий — учень 2 класу, «бандою Жоржика» керували Кривошей Жора, учень 6 класу, син командира батальону, члена партії з 1919 р. і Близнюк Володя — учень 5 класу, син начальника райміліції. «Банди» складались з учнів трьох шкіл, які були озброєні самопалами, саблями, фінками власного виробництва, мали порох, дріб. Бої відбувались щоденно, в одному з них ножом поранили учня¹⁴⁰. В Кобеляцькому районі в 1934 р. три учні 4, 5 груп «утворили банду для війни між школами, готували зброю (самопали, бомби, дехто дістав револьвера, зносили порох)», залучили 10–15 дітей¹⁴¹. Взимку 1935 р. у м. Глухові учнів 7-ї школи повели в кіно «показати «Чапаєва». Стрічка справила дуже велике враження на дітей, одного разу вони «вийшли на вулицю розділилися на дві групи «чапаєвців» і білих і вчинили бій: «Справа закінчилась тим, що запалав міст, ...довелося викликати пожежну команду»¹⁴². У 1937 р. в м. Одеса гурток дітей готував велику бійку між школами двох районів, «тематика — події в Іспанії»¹⁴³. Навесні того ж року учні молодших класів двох приміських шкіл м. Одеси вступили у конфлікт з дітьми міста, «влаштували війну», в якій взяло участь більше 100 дітей. Міські — під червоним прапором, слобідські — під білим. Діти, озброєні самопалами і камінням, вели «бойові дії» кілька днів, поки не втрутилася міліція¹⁴⁴. Фіксувались і смертельні випадки через необережне поводження дітей з вогнепальною зброєю¹⁴⁵.

Мілітаризація дитинства мала неоднозначні наслідки. З одного боку, військові заняття дисциплінували, формували почуття відповідальності у підлітків. Самі військові навички стали в нагоді під час війни, коли на фронт була мобілізована або пішла добровольцями значна частина цих дітлахів. З іншого, воєнізація дитинства впроваджувала у дитячу свідомість уявлення про неминучість насильства, гострої боротьби між класами і державами, а отже породжувала агресію, яка часто переносилась на близьке оточення.

5. Дитяче дозвілля

Не можна не помітити, що тема дитячого дозвілля в українських медіа не була самостійною. Власне дозвілля як вільний час, що витрачається дитиною на відпочинок та на свої, дійсно дитячі справи, практично не знаходило втілення у медіа-просторі. Частково концепт дитячого відпочинку втілювався у проблематиці охорони здоров'я трудящих. Але значно активніше він експлуатувався у контексті соціалістичного будівництва — як нагорода за старанну працю на благо країни. На початку розгортання процесів індустріалізації та колективізації він супроводжував сюжети виробничих або навчальних досягнень — відпочиваючими у санаторіях, таборах, під час екскурсій змальовувались діти, яких було таким чином премійовано за збирання і охорону врожаю, викриття класових ворогів, активну участь у різних видах соцзмагання. Також він виконував важливу функцію аргументу, ілюстрації у формуванні засадничого міфу тоталітаризму — про «щасливе дитинство у квітучій Радянській Україні».

Очевидним є те, що у тему дозвілля постійно включалися політичні висловлювання, які формували ланцюжки еквівалентності до таких знаків, як «позашкільна робота з молоддю», «політичне виховання методами позашкільної роботи», «суспільнокорисне дозвілля» тощо. На VII Всесоюзній конференції ВЛКСМ доповідач у справах дитячого руху закликав боротися за політичну суть дитячого кіно, радіо, туризму¹⁴⁶.

Пом'якшення режиму у його відношенні до простих людських радощів позначилось і на розумінні дитячого дозвілля. З другої половини 1930-х рр. в дитині починають бачити не тільки додаткові робочі руки, а й власне дитину. Все більше з'являється матеріалів (особливо фоторепортажів), що зображують українських дітей, які відпочивають, розважаються, граються або навчаються грі на музичних інструментах¹⁴⁷. Дитина має відпочити від класової боротьби та боротьби за врожай. Журнал «Піонерія» навіть вміщує нормальні людські сюжети, які не кликали шукати класових ворогів, хоча треба відзначити, що такі матеріали все ж були досить рідкими. В оповіданні Олеся Донченка «Скрипка» розповідається про хлопчика, що грав на скрипці, та його батька, який не розумів спочатку його захоплення, відбирав скрипку і посилав працювати на поле, оскільки «на пшеницю жучки налетіли, вся дітвора на полі, а ти байдикуєш». Але якось, почувши ввечері синову музику, що виразила всі рухи батьківської душі, батько розплакався і розчулився, зрозумівши, що не усім же бути трактористами¹⁴⁸.

Частиною дитячого дозвілля були і дитячі свята. До середини 1930-х рр. цикл дитячих свят практично співпадав з дорослим, хоча в ньому були присутні і власне дитячі урочистості — Міжнародний дитячий тиждень, Міжнародний

юнацький день тощо. Але вони були суто ідеологічними, в ритуалі їхнього проведення основну роль відігравала інформативна і політико-виховна функція. Відзначали їх суворо — перевіркою виконання соцугоди про участь в змаганні, звітами про участь у колективізації, збиранні інтернаціонального «п'ятака» тощо¹⁴⁹.

З середини 1930-х рр. в офіційній ідеології спостерігаються певні зміни. Тиражування вислову Й. Сталіна про те, що «жити стало веселіше» приводить до намагання урізноманітнити відпочинок трудящих. Це відбилося і на святковій культурі. Від організаторів дитячих заходів почали вимагати створювати веселі, яскраві свята, які б викликали у дітей максимум позитивних емоцій.

Впродовж 1920-х — першої половини 1930-х рр. традиційне свято Нового року вважалося «старим», нереволуційним, тому офіційно не відзначалося на державному рівні. Але владі було відомо, що Новий рік продовжує збирати людей в родинному колі, існує як сімейне, приватне свято. До того ж Новий рік традиційно був адресований дітям, мав усталену традицію готувати малечі подарунки. Більшовицьке керівництво вирішило використати свято у власних цілях. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, що активно позиціонувався як кращий друг українських дітлахів, 28 грудня 1935 р. виступив з ініціативою організувати «радянську» новорічну ялинку для дітей¹⁵⁰. Його звернення було дуже показовим. В ньому спостерігалось зміщення акцентів — від дітей не вимагали звітів, не нагадували їм про їхні комуністичні обов'язки, не закликали взяти участь у черговій кампанії влади. Влада ніби згадала, що вона мусить порадувати дітлахів святом.

Відповідні республіканські органи миттєво почали впроваджувати ідею в життя. Це питання було сприйнято як питання надзвичайної політичної ваги. До його вирішення було підключено велику кількість різноманітних організацій і служб. Сценарна частина свята через обмаль часу була вирішена традиційно — ялинка супроводжувалась концертами. Була підключена дитяча бібліотека столиці, що організувала «форпости спеціальних людей» для читання дітям казок під час свята. В наступні роки вже з'являється поняття «новорічний сценарій», їх публікували у дитячих журналах і методичній пресі для керівників дитячого руху. Поступово виробився сценарій з обов'язковою присутністю звіряток з лісу, Діда Мороза, Снігуроньки і казкових персонажів, хоча і новорічних вистав з присутністю ворогів теж не бракувало¹⁵¹.

Відповідальні за проведення свят розуміли, що голодна дитина не може бути щасливою і веселою. Тому для гарного настрою дітлахів було передбачено, щоби до ялинок під'їжджали «маленькі вагонетки з різними ласощами». Оскільки ласощі продовжували лишатися дефіцитом, Київський міськвнуторг дав розпорядження кооперації, Київторгу і Кондпромтресту 29 грудня розпочати торгівлю, виділити спеціальні полицки з прикрасами для ялинок, продавати яблука, мандарини, цукерки, пряники у спеціальних обгортках¹⁵². Обласні керівники звітували у центр, що Одеська облспоживспілка 29 грудня відправила у райони цукерки та іграшки. У Вінницькій області «по всіх районах завозяться цукерки, горіхи, іграшки», у школі № 2 м. Дніпропетровську «почали прикрашати ялинку, загортали цукерки у сріблястий папір, купили для дітей печиво і горіхи»¹⁵³. Таким чином, керівництво республіки подбало, щоби діти, отри-

мавши задоволення від святкової ялинки, відчули вдячність до влади, яка влаштувала таке веселе свято. Із сімейного свята Новий рік перетворився на громадське, масове. У наступні роки новорічна ялинка стала найулюбленішим радянським дитячим святом, оскільки зовнішньо була практично позбавлена ідеологічного навантаження. Попри це, свято ефективно виконувало пропагандистську функцію звеличення влади, оскільки завжди асоціювалось у кількох поколіннях радянських людей із турботою про них з боку уряду і партії.

Важливим елементом дитячого дозвілля були ігри. Серед ігор, що з'явилися в дитячому середовищі як відгук на події в країні, і часто були дійсно виявом дитячої творчості і фантазії, слід згадати ігри в «Чапаєва», «челюскінців», «папанінців» тощо. Але велика кількість ігор розроблялась методистами і мала політизований характер. Настільні ігри з промовистими назвами «В нас і в них», «Тоді і тепер» покликані були закріпити знання, набуті дітьми завдяки політичному вихованню¹⁵⁴. Не бракувало й воєнізованих ігор. Навіть такий, здавалося б, аполітичний об'єкт як дитяча іграшка постійно знаходився в полі зору влади. На початку 1930-х рр. були популярні вимоги керівників і методистів дитячого руху викоринити некорисні іграшки. Заклики «геть шкідливих пупсів» супроводжувались обґрунтуванням необхідності замінити їх на політехнічні прилади¹⁵⁵. Конструктори, з яких можна зібрати моделі техніки, індустриальних гігантів, радгоспи тощо вважались найбільше відповідними завданню виховувати майбутніх робітників радянської промисловості. З 1936 р. починає видаватись радянський журнал «Игрушка», в якому були представлені нові моделі, обговорювались проблеми іграшкової промисловості. В другій половині 1930-х р. повернення традиційних уявлень про дитинство відновило випуск ляльок, пупсів тощо¹⁵⁶. Але в той же час лідерами у рейтингу популярності серед дітей були іграшки, пов'язані з військовою тематикою — зброя, танки, солдатики, протигази¹⁵⁷ тощо, що свідчило про успішну мілітаризацію свідомості маленьких громадян.

Отже, контекстом повсякденного життя української дитини виступали проблеми модернізації, культурної відсталості, необхідності побудови нового суспільства і створення нової людини. Дитяча повсякденність зумовлювалась політикою влади, що свідомо залучала дітей до активної участі у соціальних практиках. Цим пояснюється включення дітей до таких традиційно недитячих занять як політика, економіка, військова справа. Дитина знаходилась під великим тиском, на неї покладались відповідальні завдання і обов'язки, від неї вимагалось відповідати ідеалу. Конструкція «вірний лєнінець» точно визначала яким параметрам він має бути еквівалентним. Цей виховний ідеал включав широке коло знань, вмій і навичок. Наголос робився на особливих духовних якостях дитини — вірності обов'язкам, відданості справі партії, жертвовності, здатності ставити спільні інтереси вище особистих. У зазначений період завдяки підключенню дітей до різноманітних державних кампаній формувалась їх ідентичність. На першому місці в ієрархії ідентичностей української дитини були поставлені ключові знаки «радянська дитина», «вірний лєнінець», а все інше було визнано другорядним.

- ¹ Демоз Л. Еволюція дитинства // Психоісторія / Л. Демоз. — Ростов-на-Дону, 2000 — С. 14–110; Кон І.С. Ребенок и общество/ І.С. Кон // Эл. ресурс доступен в режимі: http://www.neuronet.ru/sexology/book15_1_22.html; Куруленко Э.А. Историческая эволюция детства: Социокультурный аспект / Э.А. Куруленко // Эл. ресурс доступен в режимі: <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/1998web1/soci/199810702.html>; Келли К. «Школьный вальс»: повседневная жизнь советской школы в послесталинское время // Антропологический форум. — 2004. — № 1. — С. 104–155.
- ² Постишев П. Робота з дітьми — більшовицька гордість. — Х., 1934. — С. 29.
- ³ Литвинов Ст. Робота гуртка «юних безвірників». — Х., 1929. — С. 5.
- ⁴ Постишев П. Вказ. праця. — С. 13.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 857. — Арк. 41.
- ⁶ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 994. — Арк. 98.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Молдаванов І. Куркульські діти говорять язиками своїх батьків // На роботі — 1933. — № 6. — С. 8.
- ⁹ Сафо С. Так працював ворог // На роботі. — 1933. — № 6. — С. 9.
- ¹⁰ Топчий Л. Останній бій // Піонерія. — 1939. — № 5. — С. 10–11.
- ¹¹ Ивич А. Три повести о школе // Литературное обозрение. — 1940. — № 9. — С. 19–25.
- ¹² Орловский Б. Нужен ли детдом? (в порядке дискуссии) // Детский дом. — 1929. — № 2. — С. 13–14.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6455. — Арк. 3.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 6867. — Арк. 61, 62, 63.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 13.
- ¹⁷ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 94.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 95, 96, 99, 104, 105, 107.
- ¹⁹ Ханчин В. Политическое просвещение в пионеротряде / Под ред. М.В. Крупениной. — М.–Л., 1930. — С. 3.
- ²⁰ Северьянова А. Два мира — две системы воспитания. Доклад на IX съезде ВЛКСМ «О работе среди детей». — М. — Л., 1931. — С. 43–44.
- ²¹ На зміну. — 1932. — № 64. — 21 липня. — С. 3.
- ²² Викорінити націоналістичні перекручення // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 1; Проти шкідницької роботи українських націоналістів, проти націоналістичних перекручень на ділянці КДР // Піонервожатий. — 1934. — № 23–24. — С. 30.
- ²³ ЦДАГО України — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1306. — Арк. 9.
- ²⁴ Викрити все негідне // Піонервожатий. — 1937. — № 6. — С. 1–3.
- ²⁵ Державний архів Луганської області. — Ф. 121. — Оп. 1. — Спр. 364. — Арк. 11.
- ²⁶ У піонерський похід за соціалістичний урожай, за четверту більшовицьку весну, за хлібозаготівлі 1933 р. До юних піонерів і школярів, до всіх дітей Радянської України / На роботі. — 1933. — № 4. — С. 3–5.
- ²⁷ Дитячий рух. — 1934. — № 8. — 2 стор. обкл.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6867. — Арк. 68; Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1294. — Арк. 37; Рішення пленумів VII ЦК ВЛКСМ і IV ЦК ЛКСМУ — бойова програма дій // Піонервожатий. — 1939. — № 1. — С. 3.
- ²⁹ Сталін і Хашим: епізоди з батумського підпілля // Піонерія. — 1935. — № 7. — С. 1–3.
- ³⁰ Копштейн А. Радість // Піонерія. — 1935. — № 10. — С. 2.
- ³¹ Вількер А. Як я працюю // Піонервожатий. — 1938. — № 7. — С. 29–30.
- ³² Бергер М. 290 років тому // Піонерія. — 1938. — № 8. — С. 21; Оглоблін О. Розгром шведських окупантів під Полтавою // Піонерія. — 1938. — № 9. — С. 17–21. Іщенко Є. Іван Богун. Нарис // Піонерія. — 1939. — № 4. — С. 28–31.

- ³³ Корнійчук О. Уривок з п'єси «Правда» // Піонерія. — 1938. — № 1. — С. 8–9; Народні пісні про бої і походи громадянської війни // Піонерія. — 1938. — № 1. — С. 8, 27–32; Ходза Н. Непереможний // Піонерія. — 1938. — № 8. — С. 31–38; Дума про Остапа Нечая // Піонерія. — 1938. — № 11. — С. 1.
- ³⁴ Гогохія Н. Радянські історичні міфи на сторінках дитячої преси в др. пол. 1930-х рр. // Історичні записки: зб. наук. праць. Вип. 26. — Луганськ, 2010. — С. 43–49.
- ³⁵ Ханчин. Вказ. праця. — С. 36.
- ³⁶ Беріть шефство над соціалістичним колоском! До всіх піонерів та учнів Радянської України // На зміну. — 1932. — № 63. — 18 липня. — С. 1.
- ³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Спр. 1252. — Арк. 51.
- ³⁸ Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 5.
- ³⁹ Газета «Червоних квітів». — 1929. — № 6. — С. 1–2.
- ⁴⁰ Луганская правда. — 1930. — 19 квітня. — С. 3.
- ⁴¹ Червоні квіти. — 1929. — № 3. — С. 15.
- ⁴² Луганская правда. — 1930. — 19 квітня. — С. 3.
- ⁴³ Друг дітей. — 1932. — № 3. — С. 30.
- ⁴⁴ Луганская правда. — 1930. — 5 квітня. — С. 6.
- ⁴⁵ На зміну. — 1932. — № 65. — 24 липня. — С. 1.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Спр. 1252. — Арк. 48.
- ⁴⁷ Малицький Б. Використати досвід краснопольців // На роботі. — 1933. — № 2. — С. 7.
- ⁴⁸ Фейдман Ж. Шефи // На роботі. — 1933. — № 6. — С. 4.
- ⁴⁹ Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 5.
- ⁵⁰ Сафо С. Так працював ворог // На роботі. — 1933. — № 6. — С. 9.
- ⁵¹ Одноріг Г. У В'юнищах до весни готові. // На роботі. — 1933. — № 6. — С. 12.
- ⁵² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 995. — Арк. 21.
- ⁵³ Ми проти політичної короткозорості: не дозволимо відштовхувати дітей від класової боротьби // Київський піонер. — 1930. — № 66. — С. 2.
- ⁵⁴ Роз'яснювати піонерам політичні події // Піонервожатий. — 1937. — № 1. — С. 5.
- ⁵⁵ Гайдар Ф. Товаришеві Кірову // Піонерія. — 1935. — № 4. — С. 10; Марш ударників // Піонерія. — 1935. — № 8. — С. 17; Піонерські вірші про Кірова // Піонерія. — 1935. — № 11. — С. 5; На смерть Горького // Піонерія. — 1936. — № 9. — С. 42; Ворошилов Клим // Піонерія. — 1938. — № 2. — С. 44; На кордоні // Піонерія. — 1938. — № 11. — С. 27.
- ⁵⁶ Пильнуймо, щоб класовий ворог не потрапив до Рад // Київський піонер. — 1930. — № 66. — С. 3.
- ⁵⁷ Петровський Г. Про перевибори рад (лист до піонерів України). — Піонервожатий. — 1934. — № 17. — С. 1.
- ⁵⁸ Петровський Г. І. Піонерська допомога виборам // Піонервожатий. — 1937. — № 19. — С. 4–6.
- ⁵⁹ Роснянський. На гарячому: п'єса на три картини // Піонерія. — 1938. — № 6 — С. 39–45.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 320. — Арк. 11.
- ⁶¹ Викорінити націоналістичні перекручення // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 4.
- ⁶² Кошштейн А. Радість // Піонерія. — 1935. — № 10. — С. 2.
- ⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6455. — Арк. 6.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1308. — Арк. 41.
- ⁶⁵ Друг большой, заботливый. Переписка Н.К. Крупской с пионерами. 1924–1939. — М.: Молодая гвардия, 1979. — 271 с.
- ⁶⁶ Всесоюзна конференція ВЛКСМ вітає тов. Сталіна // На зміну. — 1932. — № 59. — 6 липня. — С. 1.
- ⁶⁷ Маршак С. Кіров і діти // Піонервожатий. — 1934. — № 23–24. — С. 2.
- ⁶⁸ Правда. — 1935. — 1 июля. — С. 2.

- ⁶⁹ Піонерія. — 1935. — № 8. — С. 1.
- ⁷⁰ Бичко В. Мамлакат // Піонерія. — 1936. — № 2. — С. 1.
- ⁷¹ Правда. — 1936. — 29 июня. — С. 1.
- ⁷² На зміну. — 1932. — 23 травня. — № 45. — С. 2.
- ⁷³ Комуністичний юнацький рух. — 1932 — № 2. — С. 108, 120.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1306, — Арк. 123.
- ⁷⁵ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 30.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 64.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 63–78.
- ⁷⁸ Кутнерфон П. Пропозиції батька // Піонервожатий. — 1934. — № 18. — С. 8.
- ⁷⁹ Нехода І. Пісня радості // Піонерія. — 1935. — № 9. — С. 18.
- ⁸⁰ Рильський М. Пісня про П.П. Постишева // Сталинский рабочий. — 1936. — 17 жовтня. — С. 3.
- ⁸¹ Фельдман Й. Бела // Піонерія. — 1936. — № 12. — С. 15.
- ⁸² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 109.
- ⁸³ Дитячий рух. — 1929. — № 6. — С. 49–52; № 7. — С. 43–49.
- ⁸⁴ Литвинів С. Геть казку! // За комуністичне виховання дошкільника. — 1931. — № 3. — С. 36.
- ⁸⁵ Терлецький В., Рапопорт Е. Бібліотека в піонерському таборі // Дитячий рух. — 1934. — № 13. — С. 28.
- ⁸⁶ Трохименко П. Завдання піонерів у перевиборах рад. // Піонервожатий. — 1934. — № 17. — С. 4.; Постишев П. Робота з дітьми... — С. 29.
- ⁸⁷ Oral History Projekt of the Commission on the Ukraine Famine, ed. James E. Mace and Leonid Heretz. — Washington: United States Government printing office, 1990. — Vol. 1–3. — P. 603, 1175.
- ⁸⁸ Мик. М. Соціалістичне змагання // Червоні квіти. — 1929. — № 8. — С. 8–9.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 994. — Арк. 88.
- ⁹⁰ Червоні квіти. — 1929. — № 13. — С. 5.
- ⁹¹ Там само. — С. 6.
- ⁹² Там само. — № 14. — С. 5.
- ⁹³ Там само. — С. 5, 6.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2910. — Арк. 3.
- ⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 9 — Спр. 1252. — Арк. 34.
- ⁹⁶ Всі сили на штурм третього вирішального // Київський піонер. — 1931. — № 3. — С. 1.
- ⁹⁷ Київський піонер. — 1930. — № 25. — С. 4; На зміну. — 1932. — № 42. — С. 1; Друг дітей. — 1932. — № 11–12. — С. 8.
- ⁹⁸ Піонерську допомогу батькам у зміцненні колгоспів / Вивчити постанови III конференції КП(б)У. Розмова III. // На Зміну. — 1932. — № 65. — 24 липня. — С. 1.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Лист НКО, НКЗ та ЦБ ДКО ЦК ЛКСМУ про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній // На зміну — № 66. — 4 серпня. — С. 3.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 60.
- ¹⁰⁴ Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 5.
- ¹⁰⁵ Гайдар Ф. Марш ударників // Піонерія — 1935. — № 8. — С. 17.
- ¹⁰⁶ Бичко В. Мамлакат // Піонерія. — 1936. — № 2. — С. 1.
- ¹⁰⁷ Штаерман Ю. Дитяча каторга // Піонерія. — 1936. — № 10. — С. 31–33.
- ¹⁰⁸ Шевчук Г. Готуймося до сільськогосподарської виставки // Піонервожатий. — 1937. — № 4. — С. 12–14; Сергієнко Д. Участь юних натуралістів у Всесоюзній сільськогосподарській виставці // Піонервожатий. — 1938. — № 4. — С. 12–14.

- ¹⁰⁹ Бичко В., Каневський Д. Дочка народу // Піонерія. — 1938. — № 3. — С. 45; Марина Василівна Гнатенко // Піонерія. — 1938. — № 6. — С. 9–11.
- ¹¹⁰ У піонерський похід за соціалістичний урожай, за четверту більшовицьку весну за хлібозаготівлі 1933 р. До юних піонерів і школярів, до всіх дітей Радянської України // На роботі. — 1933. — № 4. — С. 3–5.
- ¹¹¹ Там само. — С. 6–7.
- ¹¹² Журавський А. Вже скоро на ланах загудуть трактори // На роботі. — 1933. — № 4. — С. 2.
- ¹¹³ Звіт про подорож клубу Юних дослідників Арктики Харківського палацу піонерів в першу полярну піонерську експедицію до Кольського півострова // Піонерія — 1935. — № 3. — С. 10–11.
- ¹¹⁴ Юні ленінці: Зб. док. та мат. з історії піонерського руху на Україні. — К., 1971 — С. 51.
- ¹¹⁵ Вище якість комуністичного виховання дітей // Друг дітей. — 1932. — № 15–16. — С. 9.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ До всеукраїнської спартакиади // На зміну. — 1932. — 21 серпня — С. 2.
- ¹¹⁸ Сукачов Л. Свято червоних краваток // Друг дітей. — 1932. — № 18. — С. 20–21.
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 103.
- ¹²¹ Там само. — Спр. 1357 — Арк. 2.
- ¹²² Піонерська військова // Дитячий рух. — 1934. — № 9. — С. 30.
- ¹²³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1158. — Арк. 17.
- ¹²⁴ Там само. — Оп. 12. — Спр. 608. — Арк. 1.
- ¹²⁵ Фурман Г. Піонери хочуть бути такими, як залізний нарком // Піонервожатий. — 1934. — № 15–16. — С. 4
- ¹²⁶ Там само. — С. 5.
- ¹²⁷ Там само. — С. 7.
- ¹²⁸ Андрєєв С. Змагайтеся за кращу поставу військової роботи // Піонервожатий. — 1934. — № 18. — С. 9.
- ¹²⁹ Дитячий рух. — 1934. — № 10. — С. 3; № 11–12. — С. 47.
- ¹³⁰ Военные игры Юных Пионеров: Сборник. Составлен бригадой авторов: Н. Цыбин, М. Занегин, М. Евгенов, И. Гаврилин. — М., 1936. — 83 с.
- ¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1158. — Арк. 24.
- ¹³² Муратов І. Двоє. Баллада // Піонерія. — 1936. — № 12. — С. 31; Допоміг хлопчик // Піонерія. — 1938. — № 2. — С. 26; Піонер допоміг затримати диверсантів // Піонерія. — 1938. — № 2. — С. 26; Крижанівський Ст. На західнім кордоні // Піонерія. — 1938. — № 5. — С. 35; Пешковський О. Стась // Піонерія. — 1938. — № 10. — С. 40.
- ¹³³ Червоноармійська пісня // Піонерія. — 1935. — № 2. — С. 6.
- ¹³⁴ Копштейн А. Зима // Піонерія. — 1935. — № 11. — С. 18.
- ¹³⁵ Ігнатенко М. Прикордонники // Піонерія. — 1936. — № 6. — С. 14.
- ¹³⁶ Готові! // Піонервожатий. — 1937. — № 7. — С. 27.
- ¹³⁷ Зильвер. Быть на-чеку! — Бм.: Изд. ЦК ВЛКСМ Молодая гвардия, 1938. — 68 с. / [В помощь пионервожатому. Беседы в пионерском отряде].
- ¹³⁸ Піонервожатий. — 1937. — № 6. — С. 5, 80; Піонервожатий. — 1938. — № 7. — С. 34.
- ¹³⁹ Муратов І. Перше травня // Піонерія. — 1939. — № 5. — С. 1.
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1108. — Арк. 16, 17.
- ¹⁴¹ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 146.
- ¹⁴² Там само. — Спр. 1294. — Арк. 155.
- ¹⁴³ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7097. — Арк. 66.

-
- ¹⁴⁴ Там само. — Спр. 7098 — Арк. 14–15.
- ¹⁴⁵ Там само. — Спр. 7098. — Арк. 14; Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1165. — Арк. 146. — Арк. 79.
- ¹⁴⁶ З промови тов. Салтанова на 7-ій Всес. конф. ВЛКСМ // На зміну. — 1932. — № 64. — 21 липня. — С. 3.
- ¹⁴⁷ Піонерія. — 1936. — № 11. — С. 42–43; Піонервожатий. — 1937. — № 6. — С. 6.; Піонервожатий. — 1938. — № 5. — С. 22.
- ¹⁴⁸ Донченко О. Скрипка // Піонерія. — 1936. — № 11. — С. 42–43.
- ¹⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 546. — Арк. 216.
- ¹⁵⁰ Постышев П. Давайте организуем к Новому году детям хорошую елку // Правда. — 1935. — 28 декабря.
- ¹⁵¹ Квасницький В. Нечиста сила: Новорічне оповідання для дитячої естради // Піонерія. — 1938. — № 11. — С. 35.
- ¹⁵² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1306. — Арк. 225.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 226.
- ¹⁵⁴ Игрушка. — 1936. — № 5. — С. 9.
- ¹⁵⁵ Геть пупсів! // На зміну. — 1932. — 12 червня. — № 51. — С. 3.
- ¹⁵⁶ Игрушка. — 1936. — № 2. — С. 4.
- ¹⁵⁷ Там само. — С. 6, 9.

Наукове видання

**З ІСТОРІЇ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
В УКРАЇНІ**

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

**УКРАЇНСЬКЕ РАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
30-х рр. ХХ ст.:
НАРИСИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ**

Колективна монографія

Верстка і оригінал-макет *Зубець Л.*

Підписано до друку 26.11.2012 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 63,86. Обл. вид. арк. 54,82.
Наклад 300 прим. Зам. 16. 2012 р.

Полігр. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.